

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2015/1

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Vendégszerkesztő / Guest editor:

Perger Éva

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czifrusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál
Fábián Attila
Gál Zoltán
Győri Róbert
Timár Judit
Váradi Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Enyedi György † (örökös elnök / honorary chair)
Benedek József
Czakó Erzsébet
Kovács Zoltán
Lengyel Imre
Tadeusz Marszał
Peter Meusburger
Nemes Nagy József
Pálné Kovács Ilona
Rechnitzer János
James W. Scott
Szirmai Viktória
Tosics Iván
Doris Wastl-Walter

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesi Elemér, Simon Ágnes

Segédszerkesztő / Assistant editor:

Tagai Gergely

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc
festményének felhasználásával /
Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by
Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének
negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly
journal of Hungarian Academy of Sciences, Centre
for Economic and Regional Studies, Institute for
Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete
Tér és Társadalom szerkesztősége
1112 Budapest, Budaörsi út 45. III. emelet
Tel.: +36 (1) 309 2684
E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken
befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):
intézményeknek 4000 Ft, egyéni előfizetőknek
3000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak
online: egyéni előfizetőknek 1500 Ft (áfával).
Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális
Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar
Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális
Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi
Társaság.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális
Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd
meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 licenc alatt
jelenik meg. / Space and Society is published
under the Creative Commons Attribution –
NonCommercial – NoDerivs 3.0 licence. [http://
creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/](http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/)

TÉR ÉS TÁRSADALOM SPACE AND SOCIETY

Átalakuló magyar vidék az európai térben

Changing Hungarian rural space in a European context

29. évfolyam, 1. szám
Volume 29, Number 1
2015

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat együttműködése keretében megvalósult komplex vidékkutatási programról

A complex rural research program conducted by the Hungarian Academy of Sciences and the Hungarian National Rural Network – an introduction

PERGER ÉVA

PERGER Éva: intézetigazgató, tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Kecskemét; perger.eva@rkk.hu

KULCSSZAVAK: vidéki tér, komplex vidékkutatási program

ABSZTRAKT: A vidéki tér megismeréséhez és a vidék fejlődését, értékeinek megőrzését segítő támogatási programok megalapozásához különböző tudományterületek módszertanát és eredményeit ötvöző komplex kutatásokra van szükség. A Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat és a Magyar Tudományos Akadémia együttműködésén alapuló, 2012 végén indult komplex vidékkutatási program lehetőséget adott arra, hogy az MTA intézményhálózatának vidéki kutatóhelyein dolgozó és különböző szakterületeket képviselő kutatók – egyéb vidéki szakértők bevonásával – mintegy „virtuális” vidékkutatási hálózatot alkotva dolgozzanak. A kutatási program elsődleges célja a 2014–2020 közötti tervciklusra való felkészülés tudományos megalapozása volt, de számos elméleti, módszertani eredménnyel is szolgált, melyekből ízelítőt adnak a *Tér és Társadalom* e tematikus számában megjelenő tanulmányok. A bevezető célja, hogy áttekintést adjon a vidékkutatási program háttéréről, célkitűzéseiről, megvalósításáról, felvillantsa annak egyéb eredményeit és az eredmények eddigi hasznosulását.

Éva PERGER: director, senior research fellow, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Kecskemét; perger.eva@rkk.hu

KEYWORDS: rural space, complex rural research program

ABSTRACT: A multidisciplinary approach is essential for understanding rural transformation processes and providing a theoretical background for the programmes supporting rural development and the preservation of rural values. The joint rural research programme of the Hungarian Academy of Sciences and the Hungarian National Rural Network, started at the end of 2012, created a unique opportunity for researchers and experts with various fields of interest working in different rural locations to collaborate and form a temporary rural research network. Although the primary goal of the research was to provide a scientific background for the preparation of the 2014–2020 EU programming period, its results also included various theoretical

and methodological findings; some of them are presented in this thematic issue of Space and Society. The aim of this introduction is to give an overview of the background, main goals and implementation of this rural research programme, to outline its main findings and the application of the results.

Bevezetés

A magyar regionális tudomány hagyományosan kiemelt kutatási területe a vidéki tér környezeti, gazdasági, társadalmi átalakulásának vizsgálata. Az éghajlatváltozás hatásai, a környezeti fenntarthatóság, az energiabiztonság kérdései, a víz és az élelmiszer stratégiai terméké válása, a foglalkoztatás problémái, a helyi közösségek felbomlásának negatív társadalmi hatásai, a szegénység térnyerése, az átalakuló város-vidék viszonyok, a centrumok és perifériák között feszülő társadalmi, politikai ellentmondások európai szinten is fokozottan ráirányítják a figyelmet a vidéki térségekre. A vidéki tér megismeréséhez és a vidék fejlődését, értékeinek megőrzését segítő támogatási programok érdemi megalapozásához hazánkban is különböző tudományterületek módszertanát és eredményeit ötvöző komplex kutatásokra lenne szükség. Olyan inter- és multidiszciplináris kutatásokra, melyekben – a fejlettebb országok gyakorlatához hasonlóan – szociológusok, falu- és agrárföldrajzosok, ökológusok, az agrártudományok, a közgazdaságtan és a regionális tudomány képviselői együttműködve tárják fel a vidéki térségek környezeti, gazdasági, társadalmi összefüggéseit. Ilyen típusú együttműködésre adott szervezeti és pénzügyi keretet az a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat és a Magyar Tudományos Akadémia együttműködésén alapuló komplex vidékkutató program, melynek néhány – a folyóirat arculatához illeszkedő – eredményét a Tér és Társadalom e számának tanulmányai mutatják be. Bevezetőm célja, hogy áttekintést adjak a kutatási program háttéréről, célkitűzéseiről, megvalósításáról, felvillantsam annak egyéb eredményeit és az eredmények eddigi hasznosulását.

A kutatás háttere

A Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat (MNVH) elnöke az elnökség által elfogadott cselekvési tervhez (2012–2014) kapcsolódóan kereste meg a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) elnökét 2012 júniusának végén. Levelében felhívta a figyelmet arra, hogy hazánkban – bár a kapacitások az MTA hálózatában szétszórva rendelkezésre állnak – hiányoznak a vidékstratégia megalapozásához elengedhetetlen, komplex szemléletű agrár- és vidékfejlesztési kutatások szervezeti és pénzügyi keretei. Egy olyan megállapodásra tett javaslatot, mely alapján az MTA vidéki telephelyű kutatóbázisainak meglévő kapacitásait a vi-

dék igényes és hiteles tudományos megismerésére, a nemzetközi és hazai vidéktudományos és tervezési-fejlesztési ismeretek bővítésére, terjesztésére fordíthatná. A javaslat megvalósításának első lépése az MNVH felkérése alapján egy olyan komplex program végrehajtása volt, melyben az MTA érintett kutatóközpontjainak – főként vidéki – tudományos műhelyei mintegy virtuális vidékkutatási intézetet alkotva közösen dolgoztak.

A program érdemi kutatásai 2012 decemberében indultak és 2013 végén fejeződtek be. Koordinációját a széles körű vidéki hálózattal rendelkező MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (MTA KRTK), illetve annak tudományos intézete, a Regionális Kutatások Intézete (RKI) látta el. Az intézményes formában bevont MTA-intézetek a KRTK tudományos egységein kívül az MTA Ökológiai Kutatóközpont, valamint az MTA Agrártudományi Kutatóközpont Talajtani és Agrokémiai Intézete voltak.

A program során alapvetően az eredeti terveknek megfelelően valósult meg 6 komplex kutatási projekt és 7 kisebb célprojekt. E projektek építettek az MTA vidékkutatásokkal foglalkozó tudományos műhelyeinek tapasztalataira, és javaslataikkal a következő tervidőszakra szóló vidékfejlesztési program tervezésének és végrehajtásának tudományos megalapozását szolgálták. A kutatások amellet, hogy széleskörűen felmérték a hazai sajátosságokat, közvetlenül kapcsolódtak az európai szinten megfogalmazott vidékfejlesztési célokhoz, illetve a nemzeti vidékfejlesztési program végrehajtásának várható kereteihez. A legtöbb esetben ezeket a sajátosságokat nem csupán az irodalom- és dokumentumelemzés vagy a statisztikai adatfeldolgozás módszereivel tárták fel, hanem empirikus vizsgálatokkal – esettanulmányokkal, mélyinterjúkkal, kérdőíves lekérdéssel – is. A vidéki tudományos műhelyek miközben egy-egy átfogó kutatási projektet vezettek és térségük jellemzőinek feltárásával segítették a vidékfejlesztés differenciált megközelítését, helyi konzultációkkal, workshopokkal, konferenciákkal erősítették helyi tudományos közéleti szerepüket. A program keretében a különböző – eddig többnyire elkülönülten működő – tudományos egységek szervezett módon megosztották egymással tudományos eredményeiket, bevonták egymást a projektek végrehajtásába.

A programban összesen 29 tudományos tanulmány, 10 résztanulmány, 24 esettanulmány, 1 szakbibliográfia, 5 adatbázis, 1 webes adatpublikáció és 21 térkép készült. A kutatási feladatokat döntően a felkért intézetek kutatói végezték, de személyes közreműködőként számos más – főleg vidéken dolgozó – kutató, egyetemi oktató és szakértő is részt vett a projektek végrehajtásában. Megvalósult egy igen széles körű együttműködés a bevont kutatóhelyek – mind az adott intézetek különböző kutatócsoportjai, mind maguk az intézetek – között, sőt vidéki egyetemek, főiskolák oktatói és más szakemberek is csatlakoztak ehhez a „virtuális hálózathoz”. A terepmunkák helyszínei szinte lefedték az ország vidéki térségeit.¹ A kérdőíves lekérdezések és mélyinterjúk több száz érintettet vontak be az ország minden tájáról. A konzultációk, workshopok és konferenciák helyszínei szintén az ország különböző vidéki térségeiben találhatók.² A kutatás

során így lehetőség nyílt arra, hogy a vidékfejlesztésben érdekeltek a vidéki helyszíneken kapcsolódjanak be a munkába, és észrevételeikkel, javaslataikkal segítsék a kutatásokat. A kutatási eredmények mellett a komplex vidékkutatási program fontos eredménye az is, hogy végrehajtása során mind szervezeti, mind személyi értelemben kialakult egy olyan kutatói-szakértői hálózat, mely alkalmas lehet arra, hogy továbbra is eredményesen járuljon hozzá a magyar vidék tudományos megismeréséhez és fejlődéséhez.

A program tudományos eredményei

A komplex vidékkutatási program projektjei olyan fontos aspektusait vizsgálták a vidékkel kapcsolatos kérdéseknek, melyek hangsúlyozott jelentőséget kapnak a 2014–2020 közötti uniós tervciklusban.

Az európai fejlesztéspolitika hangsúlyos elemévé válik a lokalitás szerepének újraértelmezése, a vidéki térségekben rejlő potenciálok lehető legjobb kihasználása. E filozófia jegyében külön projekt értékelte a magyar vidéki térségek helyzetét az európai térben, vizsgálta meg a vidék differenciálódásának hazai folyamatait, tárta fel a vidéki térségek lehetséges típusait és eltérő fejlesztési igényeit. Szándékunk az volt, hogy tudományos háttérrel nyújtsunk olyan, a „lokalitásra épülő” vidékfejlesztési politika alapjainak megteremtéséhez, mely a magyar sajátosságokhoz illeszkedően értelmezi az európai trendeket, így alkalmas arra, hogy kezelje a speciálisan magyar vidéki problémákat. Munkánk során elméleti és gyakorlati megfontolások alapján kétféle javaslatot tettünk a vidéki térségek újfajta lehatárolására, az egyik a járási szintet tekintette alapegységnek, a másik – a központi tervezési folyamathoz alkalmazkodóan – a települési szintet. Ezt követően a vidéki térségek differenciálódása szempontjából legfontosabbnak ítélt jellemzők alapján a vidékinek tekinthető járásokat hazai sajátosságainkhoz illeszkedően tipizáltuk. A kialakított térségtípusok elemzésével és összehasonlító vizsgálatával, valamint kilenc mintatérsgben készült esettanulmány alapján készültek javaslatok a hazai sajátosságokhoz illeszkedő, helyi igényeket figyelembe vevő, térségi alapon szerveződő, differenciált vidékfejlesztés megalapozásához. A projekt legmeglepőbb eredménye az volt, hogy vidéki térségeink differenciálódása nem oly erőteljes, mint ahogy azt feltételezzük. Jellemzőik, problémáik, sőt fejlesztési céljaik többsége nem helyspecifikus, és nem is igazán megoldható a vidékfejlesztési program keretei között. A kutatás így gyakorlatilag nem igazolta azt a hipotézist, hogy hazánkban a térségi alapon differenciált vidékfejlesztés ideje jött el. A helyi „területi tőke” legfontosabb eleme úgy tűnik, hogy ma is a földrajzi elhelyezkedés. A vidéki térségek szinte mindegyikében jelenleg és különösen hosszú távon a legnagyobb problémát a humán szféra kapacitásainak kimerülése és a „helyben maradó” pénzügyi tőke hiánya okozza. Az alulról építkező, helyi erőforrásokra építő fejlesztések csak korlátozott sikereket hoztak. Fontos lenne ezért, hogy az országos ágazati programok fokozot-

tabban vegyék figyelembe a vidéki térségek sajátosságait, illetve hogy a pályázati kiírások tartalmazzanak olyan elemeket, melyek a speciális vidéki problémákra koncentrálnak. A továbbblépéshez elengedhetetlen az is, hogy a helyi szereplők megerősödjenek, a helyi tervezési gyakorlat és együttműködési kultúra javuljon. A helyi kezdeményezéseken alapuló térségfejlesztés súlyát és szerepét ezért egyértelműen növelni kellene.

Már e projektünk is foglalkozott azzal, hogy az esettanulmányok helyszíneként szolgáló vidéki járásokban hogyan értékeli az elmúlt időszak uniós támogatásainak felhasználását. A projektalapú megközelítés és a bürokratikus eljárások a tapasztalatok szerint gyakran visszavetik a helyi kreativitást és innovációt. Nincs igazán érdemi különbség a helyi tervekben, javasolt fejlesztésekben, és gyakoriak az ad hoc, az éppen aktuális pályázatokhoz igazodó fejlesztési megoldások. Települési szintű sikereket ugyan találtunk, de térségi szinten szinte egyáltalán nem tapasztaltunk egyértelmű eredményeket az uniós források felhasználásában. A valós együttműködés a települések, illetve a különböző fejlesztési szereplők között igen ritka. Különösen súlyos probléma, hogy a vidéki térségek központjai, a kis- és középvárosok nem képesek betölteni területszervezési szerepüket. A „városi” és a „vidéki” tervek és fejlesztések gyakran „elmennek egymás mellett”. Ezt a jelenséget pedig csak erősítette a „regionális fejlesztés” és a „vidékfejlesztés” kettőssége. Egy másik projektünk tisztán ökonometriaival megközelítéssel azt mutatta ki, hogy az uniós programok hatása vidéki térségeinkben valószínűsíthetően sok kívánnivalót hagy maga után. Egy speciális „szeletét” fedi le a lokalitásra épülő megközelítés alkalmazásának a „közösségvezérelt helyi fejlesztés” (CLLD) és a „multifund” tervezés eszköze, melyek hazai fejlesztéspolitikai alkalmazhatóságát vizsgálta egy másik projektünk, kitérve a CLLD hazai javasolt területi léptékére, illetve a részvételeken alapuló tervezés módszertani ajánlásaira.

A 2014–2020-as tervciklus vidékfejlesztési céljai között kiemelten szerepel a környezeti állapot megőrzése, javítása, valamint az éghajlatváltozáshoz történő alkalmazkodás. Ennek megfelelően öt projektünk lényegében a vidéki térségek környezeti kérdéseire koncentrált. Külön kiemelendő, hogy e kutatások nem csupán a szűk értelemben vett környezeti kérdésekkel foglalkoztak, hanem a környezet és a gazdaság, a környezet és a társadalom összefüggéseit is vizsgálták. A projektek a környezet állapotának, az eddigi fejlesztési és gazdálkodási gyakorlat hatásainak (a talajra, biodiverzitásra, tájhasználatra), valamint a klímaváltozásból eredő várható hatásoknak az elemzése mellett ajánlásokat tettek a következő tervciklusban szükséges intézkedésekre, továbbá módszertanokat dolgoztak ki az új tervciklus programjainak megvalósítására, hatásainak nyomon követésére. Az agrár-környezetgazdálkodási célprogram kidolgozásához és megvalósításához kapcsolódott az új célprogrami támogatások területi kijelölésének meghatározására, a program biológiai sokféleségre gyakorolt hatásának monitorozására készült módszertan. A kutatási program keretei között kidolgozott „zöld pont rendszer” a gazdaságok ökoló-

giai, környezeti teljesítményeinek a kimutatására alkalmas, amely akár egy jövőbeni támogatási rendszer alapjait is képezheti. Az éghajlatváltozással foglalkozó projektünk ajánlásokat fogalmazott meg az agrártámogatások és a vidékfejlesztési politika eszközeinek olyan finomhangolására, mely segítheti a megfelelő adaptációt.

A társadalmi befogadás előmozdítása, a szegénység csökkentése és a gazdasági fejlődés támogatása a vidéki térségekben szintén kiemelt cél. Ehhez a programban két altéma kapcsolódott, amelyek széles körű empirikus kutatásokra alapozva adtak képet a szegénység hazai állapotáról, okairól, területi jellemzőiről és a problémák kezelésének lehetőségeiről. A vidékiségből adódó marginalizálódás társadalmi, gazdasági, települési, térségi összetevőit, konfliktusait, okait és a feloldás, kezelés lehetőségeit vizsgáló projekt azt állapította meg, hogy a jelenleg marginálisként azonosítható terek számára kínált fejlesztési irányok nem vezethetnek el a kívánatos célokhoz és a jelenlegi versenyorientált program- és projektlogikában csak tartóssá tehetik a marginális helyzetet. Miután a térségek nem egyveretűek, egyszerre több kategóriába is beletartoznak, a kínált fejlesztési stratégiai irányok számos ponton egymást oltják ki. A fejlesztési dokumentumokban azonosított erőforrások a térségi gazdasági szereplők szerint alapvetően nem állnak rendelkezésre a térségekben és/vagy a pozitív példák nem jutnak el a gazdasági szereplők szélesebb köreihez, így hatásuk pontszerűen jelentkezik és továbbgyűrűző hatást nem lehet kimutatni. A megoldás kulcsa a tervezési logika megfordítása volna térségi szinten, vagyis a nemcsak látszólagosan, hanem valódi módon alulról építkező (bottom-up), a helyi kulcsszereplők véleményét messzemenőig figyelembe vevő tervdokumentumok elkészítése. A szegénység mérséklését szolgáló szakpolitikai beavatkozások tapasztalatait elemző másik kutatásunk azokra a problémákra mutatott rá, amelyek a szegénység mérséklését szolgáló projektek megvalósítását és fenntarthatóságát, valamint társadalmi hasznosulását nehezítik, illetve akadályozzák. A leg súlyosabb gondot az jelenti, hogy a szegénység nem homogén létállapot, és különösen a mélyszegénység olyan összetett és súlyos probléma, amely hosszú időtávra tekintő komplex programokat, beavatkozásokat igényel, így nem oldható meg a projekteket jellemző rövid időtávon és az indikátorok teljesítésére törekvő, óhatatlanul is lefölözéshez vezető szemlélettel, gyakorlattal.

A tudásátadás és az innováció előmozdítása a vidéki térségekben szintén kiemelt uniós vidékfejlesztési cél. Egyik projektünk témája ezért vidéki térségeink társadalmi és gazdasági innovációt befogadó képességének vizsgálata volt. E kutatás is széles körű empirikus felmérésre alapozott, összeállítva egy hazai „innovációs” katasztert. A kutatás legfontosabb megállapítása talán az, hogy az újdonságok és újítások bevezetése a vidéki térségeinkben nem ritka, mind a társadalmi, mind a gazdasági innováció elemei, esetei megtalálhatók. Ráadásul az „innovációs térképet” nem jellemzi az a fajta kelet-nyugati lejtő, ami általában a gazdasági fejlettséget bemutató térképeinket. Jelen van az innováció leg-

rosszabb helyzetű térségeinkben is, csak az országos közpolitikának rá kell segíteni, hogy e kezdeményezések érvényesülhessenek, valós eredményre vezessenek a térségek fejlődésében.

A rövid ellátási láncok kérdése mind a hazai, mind az uniós vidékstratégia meghatározó eleme. Ehhez kapcsolódó célprojektünk az élelmiszerláncok működésének hatékonyságát, a kereskedelmi árrepek alakulását és azok okait vertikális ártranszmisszió-elemzés segítségével vizsgálta, valamint empirikus módszerekkel tárta fel a rövid élelmiszerláncok működésének sajátosságait és lehetőségeit a hazai körülmények között.

Az eredmények disszeminációja

A komplex vidékkutatás egyes részeredményeit már a program végrehajtásának időszakában több szakmai és ismeretterjesztő fórumon ismertettük. Először a 2013. április 10-én a Vajdahunyadvárban rendezett konferencián kaptunk lehetőséget arra, hogy a programot és első munkaanyagait bemutassuk az MNVH tagjainak, a szélesebb szakmai közönségnek. A kutatásainkban részt vevő szakemberek – meghívás alapján – több esetben közvetlenül is elmondhatták tapasztalataikat, véleményüket olyan szakmai megbeszéléseken, melyek az uniós forrásokból finanszírozott vidékfejlesztési program kidolgozását segítették. A szélesebb vidéki szakmai közönség tájékoztatása érdekében kutatóink megjelentek számos MNVH-s, illetve kormányzati szervek által szervezett vidéki rendezvényen. A program tudományos eredményeinek egyes aspektusairól kutatóink külföldi és hazai tudományos konferenciákon tartottak előadásokat.³ A III. Vidékfejlesztési Napon 2013. decemberben a szekcióülések témájához kapcsolódó bevezető előadásokat szintén a programban részt vevő szakértők adták.

2014. június 24-én Kecskeméten *A vidékfejlesztés jelene és jövője* címmel széles körű érdeklődés mellett tartottuk a kutatási program záró műhelykonferenciáját, ami arra is alkalmat adott, hogy a résztvevők véleményeket, javaslatokat fogalmazzanak meg és megvitassák a felmerülő kérdéseket. A *falv* című folyóirat 2014. nyári különszámában és részben őszi számában olyan cikkek kaptak helyet, amelyek a kutatások közvetlen aktualitással rendelkező vagy gyakorlati relevanciájú részeredményeit mutatják be. A programban elkészült tanulmányok alapján készült el a vidék megismerését elsősorban ismeretterjesztési, oktatási célokkal szolgáló *Tudáskészlet a magyar vidék fejlesztéséhez* című – a NAKVI kiadásában megjelent – sorozat első tíz füzete. Bár a kutatási program alapvetően alkalmazott kutatási célokat szolgált, a résztvevők nagy hangsúlyt fektettek a kutatások elméleti megalapozásra, új módszertani megoldások keresésére, illetve az összegyűjtött adatok, információk további alapkutatási jellegű feldolgozására. A *Tér és Társadalom* című folyóirat e számában közölt tanulmányok ezekből az eredményekből adnak ízelítőt.

A komplex vidékkutatási program keretében készült tanulmányok, esettanulmányok, térképek, adatbázisok teljes terjedelmükben elérhetők az MNVH honlapján az Átfogó vidékkutatási program (<http://www.mnvh.eu/node/591359>) menüpont alatt.

Jegyzetek

- 1 A Balassagyarmati, Jánoshalmi, Lenti, Mezőkövesdi, Kisbéri, Sátoraljaújhelyi, Dabasi, Szarvasi járások, a Fehérgyarmati, Bonyhádi, Encsi, Sarkadi, Mezőkovácsházi, Sárospataki és Lengyeltóti kistérség, valamint Belecse, Kisvejte, Lengyel, Závod, Katymár, Tamási, Dombóvár, Balvány, Berettyóújfalu, Lipót, Hövej, Rozsály, Zajta, Dunasziget települések.
- 2 Békéscsaba, Sarkad, Sárospatak, Mezőkovácsháza, Lengyeltóti, Kecskemét, Győr, Győrzámoly, Bakonyszombathely, Bögöte, Pécs, Edelény, Dabas, Szarvas, Kisbér, Sátoraljaújhely, Budapest.
- 3 A hazai rendezvények közül kiemelendő a V. Alföld Konferencia (Békéscsaba) 2013. november 7-én, a külföldi rendezvények közül a Warsaw Regional Forum 2013 októberében, melynek témája a Territorial capital: concepts, indicators and policy volt.

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A vidék fogalma, lehatárolása és új tipológiai kísérlete

Definition, delimitation and classification of rural areas

KOVÁCS ANDRÁS DONÁT, FARKAS JENŐ ZSOLT, PERGER ÉVA

KOVÁCS András Donát: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Kecskemét; kovacs@rkk.hu
FARKAS Jenő Zsolt: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Kecskemét; farkasj@rkk.hu
PERGER Éva: intézetigazgató, tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Kecskemét; perger.eva@rkk.hu

KULCSSZAVAK: a vidék lehatárolása, területi differenciálódás, járási szintű tértípusok, vidékfejlesztés

ABSZTRAKT: A vidék fogalmát és lehatárolását, a vidéki térségek újrastrukturálódását, valamint differenciálódását évtizedek óta tudományos diskurzusok övezik. Sokak szerint a vidéki terek jól definiálhatók és objektív mutatók segítségével egzakt módon körülírhatók, míg mások megkérdőjelezzik a vidékfogalmak általános érvényét és időtállóságát. Az ezzel kapcsolatos eddigi eredményeket, különböző nézeteket és polémiákat áttekintve – más hazai műhelyekhez hasonlóan – mi is arra a végkövetkeztetésre jutottunk, hogy a „vidék” mint térkategória pontosan nem határozható meg.

A szakmai viták azonban általában nem csupán elméleti és módszertani kérdéseket vetnek fel, hanem legtöbbször a területfejlesztéshez kötődő gyakorlatias szempontokat is; mint például az egyes európai uniós tagországok vidékfejlesztését szabályozó irányelvek kérdéskörét. A vidéki térségekről alkotott felfogás ugyanis nagyban meghatározza a nemzeti vidékpolitikák specifikus céljait, illetve predesztinálja a támogatási források elosztását, végső soron pedig a tájak, települések és az ott élő közösségek jövőjét is. Meglátásunk szerint hazánkban mind a témakör elvi kérdésfelvetései, mind a fejlesztésekhez kapcsolódó empiriák rendkívül időszerűek, hiszen a rurális értékek megőrzése és a vidéken élők helyzetének javítása az egyik legsürgősebb társadalmi feladatunk.

A vidék szerepének növekvő jelentőségét kiemelő komplex vidékkutatási program (2013) alkalmat teremtett a korábbi nemzetközi és hazai vidéktanulmányok áttekintésére, valamint a már ismert módszerek együttes alkalmazásával új szemléletű térkategória-rendszer kialakítására. Tanulmányunkban – a vidék fogalomkörével és területi lehatárolásával kapcsolatos eddigi megközelítések áttekintő összegzésén túl – a magyarországi vidéki térségek új szempontok szerinti tipológiai kísérletét is bemutatjuk. Kutatásunk során az újonnan kialakított közigazgatási egységeket, vagyis a járásokat vettük alapul, és vizsgálatainkat, majd az ezt követő tipizálásokat az általunk

vidékinek „besorolt” járások körében végeztük el. Reményeink szerint munkánk támogatásokat nyújt a 2014–2020-as költségvetési időszak vidékfejlesztési politikája számára, amely lehetővé teszi a téregységenként differenciált fejlesztési irányok és intézkedések alkalmazását.

András Donát KOVÁCS: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Kecskemét; kovacs@rkk.hu

Jenő Zsolt FARKAS: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Kecskemét; farkasj@rkk.hu

Éva PERGER: director, senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Kecskemét; perger.eva@rkk.hu

KEYWORDS: delimitation of rural areas, spatial differentiation, classification of micro-regions, rural development

ABSTRACT: The definition and delimitation of rural areas, the process of rural restructuring and rural differentiation have been in the focus of scientific debates for decades. While many believe that there is an exact way for defining and objectively describing rural areas, others doubt that a universal and timeless definition of rural can be developed. After a thorough examination of the different opinions and scientific arguments, the authors also came to the conclusion that there is no general method for defining rural as a spatial category.

The scientific debates not only revolve around the theoretical and methodological issues of defining rural areas; the practical aspects of rural development, such as the basic principles of rural development in the member states of the European Union are also widely discussed. The different perceptions of rural areas heavily influence the specific goals of national rural policies, predetermine the allocation of national and EU funds, and thus affect the future of the rural landscape, settlements and communities. The authors' opinion is that theoretical arguments and empirical research are equally important for addressing one of the most pressing issues of present-day society: improving the livelihood of rural inhabitants without the destruction of rural values.

In 2012 and 2013, the authors participated in the rural research program titled “Hungarian rural areas in the European space – differentiation and types of rural micro-regions”, conducted by the Hungarian Academy of Sciences and the Hungarian National Rural Network. The results also underlined that addressing rural problems is imperative. This complex research program provided a great opportunity for a systematic review of the Hungarian and international literature of rural studies. During the review, the authors identified multiple methods for classifying rural areas. With the use of the existing methodology and with the inclusion of some novel aspects, the authors attempted to create a new classification of the Hungarian rural areas.

The recently created micro-regions of Hungary, called *járás*, were chosen as the units of analysis. First, the authors delimited the rural administrative units from the urban ones. Every micro-region without a town with more than 10,000 inhabitants, or with a town with more than 10,000 inhabitants, but with a population density lower than the country average was considered rural. In the second step of the analysis, the authors created eight complex rural area types based on the state of the environment, the social capacity, the economic well-being and the agricultural dependency of the rural administrative units so designated. The results suggest that the Hungarian countryside is dominated by negative social and economic processes: the larger part of the rural micro-regions can be described as stagnating-lagging areas with strong agricultural dependency. Hopefully the results of the rural research programme contribute to formulating the rural policy for the 2014–2020 programming period and encourage policymakers to consider spatially differentiated rural development aims and approaches.

Bevezetés

A vidék – mint fogalom és mint komplex környezeti rendszer – egyszerre több tudományterület érdeklődésének homlokterében áll. A megnevezés alapvetően egy térbeli egységre utal, ugyanakkor jelentéstartalma számos természeti-táji, társadalmi-kulturális és gazdasági vonatkozást is magában foglal. Az eltérő megközelítéseknek megfelelően a témával foglalkozó kutatók és szakemberek különbözőképpen értelmezik a fogalmat. Abban azonban mindenki egyetért, hogy a vidékkutatások jelentősége egyre nő, hiszen a rurális környezetben zajló vizsgálatok nem csupán elméleti és módszertani kérdéseket vetnek fel, de a gyakorlatba ültethető területfejlesztési megoldások alapját is képezhetik, így fontos társadalmi célok eléréséhez járulhatnak hozzá. Ezt erősítik meg az OECD-és EU-országok stratégiai dokumentumai, amelyekben a rurális értékek megőrzése és a vidéki életkörülmények javítása prioritásként jelenik meg.

A fenti gondolatokat szem előtt tartva – a 2013 során folytatott komplex vidékkutatók eredményeire alapozva – tanulmányunkat két fő irányvonalon állítottuk össze: egyrészt a nemzetközi és hazai szakirodalom alapján összegezzük a vidék fogalmával és területi lehatárolásával, valamint a vidéki térségek differenciálódásával és lehetséges tipizálásával kapcsolatos fontosabb eredményeket, másrészt bemutatjuk a magyarországi vidéki térségek lehatárolására és térségtípusokba sorolására tett legújabb kísérletünket.

A vidék fogalmának és a vidéki területek lehatárolásának legfőbb elvi kérdései

A vidék értelmezése az Amerikai Egyesült Államokban és Európában

A vidék fogalomkörével és lehatárolásával kapcsolatos dilemmák elsőként az Amerikai Egyesült Államokban merültek fel. Az 1910-es népszámláláskor az Egyesült Államok Népszámlálási Hivatala (US Census 1910) minden helyet vidéknek tekintett, ahol a lakónépesség száma nem haladta meg a 2500 főt, illetve ahol a beépítetlen tájak határozták meg a földhasználatot. A 2500 fős határérték a legtöbb államban máig változatlan maradt, de mellette új kritériumként jelent meg a 999 fő/négyzetmérföld¹ alatti népsűrűségi mutató is. Fontos tény, hogy a tengerentúlon már az 1940-es években vidékfejlesztési típusú támogatási rendszereket dolgoztak ki, az első vidékfejlesztési törvényt (Rural Development Act of 1972) pedig 1972-ben fogadták el. Ezt követte 1980-ban egy újabb törvény (Rural Development Policy Act of 1980), amely nemzeti szintű vidékfejlesztési stratégia elkészítését írta elő. A törekvések ellenére az egységes célok kialakítása csak részben sikerült, hiszen a különböző szövetségi ügynökségek és hivata-

lok eltérő meghatározásokat használtak (használnak ma is), ami meggátolta az egységes vidéki térkategória kialakítását (Cromartie, Bucholtz 2008).

A gyakorlati, fejlesztési célú megközelítések mellett az amerikai vidék kutatók számos elméleti koncepciót dolgoztak ki, melyek tudományos alapokra támaszkodva bírálták a hivatalosan elfogadott definíciókat. Többek szerint a gyakorlati alkalmazásban használt vidékfogalmak egyrészt rossz kérdésfeltevésen alapultak, másrészt a küszöbértékek (népességszám, népsűrűség) megadása alkalmatlannak bizonyult a vidéki területek elhatárolására. Waldorf úgy vélekedett, hogy az urbánus és rurális térségek éles elkülönítése hibás koncepció, s ehelyett az egyes térségek „vidékiességi fokozatának”, ún. „relatív ruralitási indexének” megalkotását javasolta. E mutatószám alkalmazásának előnye lehet, hogy bármilyen területi szintre alkalmazható, nem kell új népsűrűségi vagy egyéb küszöbértékeket meghatározni, a ruralitás fokát időben is összehasonlíthatóvá teszi, valamint integrálja a vidékiség összetettségét (Waldorf 2006). Ezeket az elképzeléseket később az európai szakirodalomban is figyelembe vették, ugyanakkor kontinensünk természeti léptékei és társadalmi jellemzői merőben mások, így az USA-ban alkalmazott fogalmak és módszerek Európában kevésbé voltak alkalmazhatók. Az európai vidéki terek egzakt meghatározása kapcsán alapvetően kétféle elgondolás vált uralkodóvá. Az egyik felfogás szerint a ruralitás objektív mutatók segítségével leírható, míg a másik megközelítés megkérdőjelezi a vidékfogalmak időtállóságát, sőt a definíciók szükségességét is. A vidékről kialakult polémia alapján egyesek arra következtettek, hogy a ruralitás mint térkategória nem határozható meg, így a vidékre pontos definíció nem alkalmazható (Newby 1980, 1985).

A nézőpontkülönbségek és elméleti viták ellenére az elmúlt évtizedekben sokan mégis kísérletet tettek a fogalomkör tisztázására. Mérföldkövet jelentett Cloke munkája, aki a *Journal of Rural Studies* első számának szerkesztői jegyzetében egy akkor újszerűnek számító megközelítés alapján fogalmazta meg a vidék jellemzőit. Úgy vélte, hogy a vidékre általánosan jellemző a mezőgazdasági, erdészeti célú és extenzív földhasználat, a kihasználatlan földterületek nagy aránya és azok a kistelepülések, amelyek épített környezete szorosabb kapcsolatban áll a tájjal, valamint a lakosság identitása és attitűdje, nevezetesen a természeti környezetet tisztelő, ahhoz alkalmazkodó magatartásmód (Cloke 1985). Cloke tézisei ugyan ma már sok tekintetben cáfolhatók (a szerző maga is elismeri, hogy definíciója csak a vidéki terek egy részére érvényes, és más meghatározások is elképzelhetők), mégis napjainkban is meghatározóan jelen vannak a vidéki térségekről való gondolkodásban.

Előfordultak kevésbé tudományos, de sokak által mégis elfogadottabb megközelítések, mint például a „negatív megfogalmazás”, mely szerint „minden vidék, ami nem város” (Quendler 1986). E felvetésből ered az a felfogás, amelyben a vidék az a téregység, amely még „nem esett áldozatul az urbanizálódás dühének”, „ahol még van tér és van levegő” (Boros 2001). Egyesek úgy vélik, hogy a vidék nem más, mint egy sajátos életforma, míg vannak, akik fej-

lesztéspolitikai aspektusból közelítik meg a fogalmat, és vidéki területnek minősítenek minden periférián elhelyezkedő, kevésbé lakott területet, amely a fejlesztések középpontjában áll (Wytrzens 1994). Mások szerint a ruralitás alapvetően sztereotípiákon keresztül határozható meg, vagyis az emberek tudatában lévő mentális térkép alapján tekinthetők bizonyos földrajzi egységek vidéki térnek (Balcsók 2004, 2001; Font 2001; Haartsen, Groote, Huigen 2000; Halfacree 1993; Hoggart, Buller, Black, 1995; Rye 2006). Ezen elképzeléseket sokan vitatják, vagy azért, mert nem számszerűsíthetők, vagy azért, mert nem veszik figyelembe az országoként eltérő területi kategóriákat és települési kritériumokat.

A vitathatóság ellenére a fogalomkör pontosításának igényét a vidékkutatók többsége nem adta fel, sőt az elmúlt évtizedekben a vidéktudományok, vagyis a „rural studies” avatott szakértői fokozatosan eljutottak a vidék mint folyamatosan változó, dinamikus rendszerként való értelmezéséig. Ez alapján ma már sokan úgy tekintenek a vidéki térségekre mint környezeti és társadalmi rendszerre, melyek működési feltétele az egyes alkotóelemek egészséges interakciója. A komplex értelmezésben úttörő szerepet játszott Spitzer, aki már az 1980-as években rámutatott arra, hogy a vidék önálló társadalmi-gazdasági struktúrával rendelkező téregység, amely magába foglalja a mezőgazdaságot, erdőgazdaságot, vadászatot, halászatot, továbbá az idegenforgalom jelentős részét, valamint a vízgazdálkodást és a hulladékgazdálkodást. Későbbi kutatásai során megállapította, hogy a vidék fogalmának meghatározása tudományközi feladat, ezért érthető, hogy a kutatók sokszor más és más súlypontok szerint kezelik a fogalmat (Spitzer 1991). Érdemes megemlíteni a szociológia vidékértelmezését, amely már az 1960-as évektől sajátos, paradigmaközpontú modellekkel történt. Többek között Friedmann, McMichael (1989), Buttel, Goodman (1989), majd a 90-es években Lowe és szerzőtársainak (1993) tematikus vidékkutatásai vezettek el a vidéki átalakulás modelljéig (rural restructuring) és Christopher Ray (1998) téziséig, amelyben az utóbbi szerző – a térhez kötődő helyi kultúra gazdasági jelentőségének hangsúlyozásával – kísérletet tett a nemzetközi vidékkutatásokban megjelenő viták szintézisére.

A tudományos megközelítések mellett az 1990-es évektől fokozatosan előtérbe kerültek a fejlesztéspolitikai szempontú elképzelések is. A térségi alapú vidékpolitikák együtt jártak egy mindenki számára elfogadható vidékdefiníció iránti még erősebb igény megjelenésével. A bővülő szubvenciók és azok minél hatékonyabb felhasználása miatt egyre fontosabbá vált a pontosabb és szélesebb körben alkalmazható vidéklehatárolás megalkotása. Az Európa Tanács által elfogadott Vidéki területek európai alapokmánya (1996) a vidéki térségeket már viszonylag széleskörűen – mind a tudományos, mind a szakpolitikai igényeket figyelembe véve – definiálta. E dokumentum alapján a vidék az a téregység, ahol dominánsan jelenik meg a mezőgazdaság, az erdészet és a halászat, a vidéki lakosság speciális gazdasági, kulturális tevékenysége, a rekreáció és a természetvédelem, illetve a posztmodern társadalmi igényeknek megfelelő életmód is (Council of Europe 1996). Ez a meghatározás az OECD által 1994-ben

megjelölt két területi szintet (település és NUTS 3 szint) foglalta magában. Egyrészt vidékinek tekintették azokat a településeket, ahol a népsűrűség 150 fő/km²-nél alacsonyabb, másrészt azokat a térségeket, ahol a lakosság több mint 50%-a vidéki közösségekben él. Ehhez kapcsolódóan ugyan további szabályokat is bevezettek, de minden területi kategorizálást célzó finomhangolás ellenére az OECD módszerével szemben is több kritika fogalmazódott meg (Dax 1996; Horlings, Marsden 2014; Verburg et al. 2010).

Eközben népszerűvé váltak azok a nézetek is, amelyek a vidék fogalmát a területfejlesztés és az elmaradottság szemszögéből tárgyalták. Az 1994-ben Németországban publikált fejlesztési program (Regionales Raumordnungsprogramm Mittleres Mecklenburg) megfogalmazása szerint a vidéki területeket alacsony népsűrűség, periferikus fekvés, szerény munkahelykínálat, átlag alatti infrastrukturális ellátottság jellemzi. A témakör kulcsszavai a „visszamaradott”, „strukturálisan fejletlen”, valamint a „fejlesztésre szoruló”. Egyre többen a meghatározó vidéki kritériumok közé sorolták az alacsony népsűrűséget, az elvándorlást, a gyenge gazdasági potenciált, a szétszórt települési struktúrát, a fejletlen infrastruktúrát, a kedvezőtlen foglalkoztatási helyzetet (Obenaus, Zert 1998).

Egyesek úgy vélik, hogy a vidékiség fogalmának folyamatos „erőltetett” keresése már-már korlátozza a kutatás eredeti célját, vagyis a gazdasági és társadalmi környezet összefüggéseinek feltárását és megértését (Mills 1999). A bizonytalanságok ellenére a vidékfejlesztési szakpolitika (az EU Bizottságával karöltve) az elmúlt 10 évben a vidéki térségek precízebb meghatározását szorgalmazta, mely során több, új – modern térinformatikai módszereken alapuló – besorolási metódust is kidolgoztak. Ezeket azonban végül nem vezették be, sőt a 2014-ben induló költségvetési periódustól kezdődően az egyes tagállamok saját kritériumaik szerint határozhatják meg az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap (EMVA) forrásainak célterületeit. Ezzel lényegében maga a közösségi politika is elismerte az egységes európai vidékdefiníciós törekvések sikertelenségét.

A vidék mint fogalom elvi megközelítése és a vidéki térségek lehatárolásának első kísérletei hazánkban

A vidék módszeres kutatásának kibontakozása Nyugat-Európához képest hazánkban késéssel indult meg. Bár egyes tudományágak (pl. agrár földrajz, vidék-szociológia) érintették ezeket a térségeket, a modern értelemben vett vidéktudományok térnyerése csak a rendszerváltozás utáni időszakban következett be. A vidéket célzó vizsgálatok az 1990-es évek második felében felélénkultek, mivel a hazai eredmények iránt ekkor már a politika is élénken érdeklődött. A fokozódó területi különbségek kezelése egyre sürgetőbbé tette a jogalkotást, amelynek eredménye lett a Területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény és az Országos Agrárstruktúra és Vidékfejlesztési Program (1997). A területfejlesztési törvény már használta a „vidéki térség”

fogalmát, de nem határozta azt meg. Ezzel szemben a „mezőgazdasági vidékfejlesztés térségeit (rurális térségek)” megjelölte, mégpedig úgy, mint „ahol jelentős a mezőgazdaságban foglalkoztatottak, illetve a mezőgazdasággal foglalkozók aránya a községek és kisvárosok foglalkozási szerkezetében”. Hasonlóan kissé pontatlan és a gyakorlatban további útmutatások nélkül használhatatlan megfogalmazást adott az akkori illetékes Földművelésügyi Minisztérium (FM) is, mely szerint a vidék „az a terület, ahol a mezőgazdasági tevékenység, a zöldfelület (erdő, természetes táj) és az aprófalvas településszerkezet dominál, alacsony beépítettség és népsűrűség jellemző.” (FM 1997). Eközben az OECD ajánlásai alapján 1995-ben Magyarországon is elvégezték a vidéki térségek lehatárolását és kategorizálását. Ez a tipizálás kistérségi szinten történt, aszerint, hogy a kistérség vidéki (150 fő/km² népsűrűség alatt) vagy városi jellegű településeinek (ahol a népsűrűség 150 fő/km² fölött van) lakónépessége milyen arányban oszlott meg az adott kistérségen belül. Akkoriban – az alacsony népsűrűséget jellemző 150 fő/km²-es küszöbértéket figyelembe véve – az ország területe és népessége szinte teljes egészében vidéki jellegűnek minősült. Az OECD számára összeállított Vidékfejlesztés Magyarországon című tanulmány (a KSH kistérségi besorolását alapul véve) megállapította, hogy az ország területének 97,7%-a vidéki jellegű, a népesség 75,4%-a pedig vidéki kistérségekben él. Az akkor még 138 statisztikai kistérségből mindössze egy volt városi, 94 alapvetően vidéki, 43 pedig jellemzően vidéki besorolást kapott. Több mint 50 kistérségben egyetlen település sem akadt, amelynek népsűrűsége elérte volna a 150 fő/km²-t (Fehér, Dorgai 1998).

Mindezekkel kapcsolatban 1998-tól jelentős vita bontakozott ki a vidék terminológiájának kérdéséről, amelyben a véleményalkotók szakterületi kötődései és a tartalmi meghatározások céljai (tudományos vagy éppen gyakorlati) erősen befolyásolták az egyes álláspontokat. Ebből következően mindenki a saját tudományterülete oldaláról közelítette meg a témakört, sokan az agrártudományok szemléletét vették alapul, míg mások a vidékföldrajz vagy a szociológia módszereit alkalmazták kutatásaik során (Buday-Sántha 2001; Csíte 1999; Dorgai 1998a; Faluvégi 2004; Kovách 2007).

Többen egyetértettek abban, hogy olyan tartalmú vidékfogalmat kell találni, mely közérthető, egyszerű és a lényeget megragadó (Dorgai 1998b; Laczkó 1999). Egyesek kiemelték, hogy számolni kell azzal is, hogy a magyar nyelv vidékfogalma nem ugyanazt a tartalmat követi, mint az angol *country*, a francia *campagne* vagy a cseh *krajina* (Romány 2003).

A tudományos megközelítést pártolók közül Csatári az angolszász vidékföldrajz kutatóinak munkásságára alapozva alakította ki álláspontját, miután kísérletet tett a magyar kistérségek urbanitási/ruralitási index alapján történő besorolására. Vizsgálatai során azokat a kistérségeket tekintette vidékinek, amelyekben az adott terület népességének kevesebb mint 50%-a élt 120 fő/km² népsűrűséget meghaladó településen. A lakosságarány alapján ezután „erőteljesen vidékies”, „vidékies”, „városias” és „erőteljesen városias” kistérségtípuso-

kat különböztetett meg. Ezeket kiegészítette az adott kistérségre jellemző településszerkezeti besorolással, mint „aprófalvas”, „tanyás”, „mezővárosi” és „kisvárosi” (Csatári 2000). Felmérései szerint – az akkori közigazgatási beosztást tekintve – hazánkban 8 erőteljesen városias és 49 megközelítően városias kistérség volt meghatározható. Ezekhez viszonyítva a jellemzően vidéki kistérségek száma 92 volt, melyek között 32 olyan kistérség fordult elő, ahol a népességből senki sem élt a nagyobb népességkoncentrációt mutató városokban. Ezeket a térségeket „erőteljesen vidéki”-nek definiálta.

A hazai vidéki terek meghatározásával kapcsolatos tudományos és szakmai viták egyik fontos konzekvenciája volt, hogy a vidék lehatárolásakor nem hagyható ki a hármas funkció, vagyis a gazdasági, társadalmi, ökológiai-környezeti hatások hangsúlyozása. Az indikátorok ennek a három funkciónak megfelelően dolgozhatók ki. Egyesek erre kívánták felhívni a figyelmet, amikor kifejtették, hogy a vidék fogalmát nem lehet függetleníteni a vidékpolitika és a vidékfejlesztés céljának, tartalmának, struktúrájának feltáró, elemző és rendszerező munkájától, illetve a rurális térben létező jelenségek és összefüggések társadalmi, gazdasági, ökológiai-környezeti beágyazottságától (Laczkó 1999). E nézőpontot erősítette meg Szakál (1999), aki szerint a vidék bonyolult, sokoldalú, multifunkcionális erőforrásrendszer, amiből az következik, hogy az erre épülő mezőgazdasági és nem mezőgazdasági tevékenységek, valamint a nem gazdasági tevékenységek között is nagyfokú integráltság jellemző. Ez az, ami alapvetően megkülönbözteti a vidéki térségeket a városi térségektől.

Később hazánkban is teret nyert az a megközelítés, amely szerint a vidék fogalma a centrum és periféria viszonyrendszerében értelmezhető. Ebben a kontextusban a vidéket a centrumhoz viszonyított életminőségbeli elmaradottság és az önmeghatározó képesség hiánya jellemzi, a vidék a területi, közigazgatási és funkcionális centrumok vonzáskörzetét jelenti (Glatz 2005; Sarudi 2003). A centrum-periféria, a nagyváros-vidék relációk közlekedési vonatkozásban is viszonylagosak és területileg többszintűek. Adott esetben a perifériák megítélését az is nehezíti, hogy viszonylagosak maguk a centrumok is, vagyis egy település helyzete egészen eltérő lehet a legközelebbi városhoz, a megyeszékhelyhez vagy Budapesthez viszonyítva. Természetesen más a centrum-periféria viszony megítélése a különböző társadalmi csoportok (gazdagok-szegények, aktív keresők-diákok, nyugdíjasok, személyautóval rendelkezők stb) körében. Még tovább árnyalhatja ezt az értelmezést, ha a fogalompár területfejlesztési „szinonimáit” használjuk: pl. város-vidék; fejlett-elmaradott; központi zóna-határ menti peremzóna (Csatári, Kanalas 2009; Kanalas, Kiss 2006).

Egyes szakemberek álláspontja szerint a vidéki térségek elvi megközelítését leginkább az nehezíti, hogy a vidéki térségek kategóriája nem azonos a mezőgazdasági térségekkel, az elmaradott térségekkel vagy a falvakkal. További nehézséget jelent, hogy a vidéki terek sajátosságaikban és problémáikban jelentős különbségeket mutatnak, melyeket elsősorban a településszerkezeti és regionális különbségek határoznak meg (Fehér 1998, 2005; Jávör 2003).

A vidék fogalmára vonatkozó általános érvényű megfogalmazás és ezek alapján történő területi besorolás tehát hazánkban sem született meg. Egyrészt a nemzetközi ajánlásokat nagyon nehéz – megfelelő adaptáció nélkül szinte lehetetlen – átvenni, másrészt az ország egyes rurális térségei olyannyira különböznek, hogy az egyes térségek „vidékiségének” meghatározása még egységes mutatórendszer alapján sem végezhető el teljes pontossággal. Ugyanakkor hazánkban is jól látható, hogy a vidék értelmezése a társadalmi, gazdasági, ökológiai változásokkal együtt fejlődik, ezért lehetőséget kell adni a definíció folyamatos változására. A vidék fogalomkörével, a vidéki térségek meghatározásával kapcsolatos elgondolásokra tehát továbbra is szükség van, hiszen az Európai Unió által is értelmezhető hazai vidékterminológia megalkotása – a várhatóan új közösségi vidékpolitikára való tekintettel – rendkívül fontos lehet (Csatári, Farkas 2007, 2010). E tanulmány szerzői egyetértenek Kovách összegző megállapításával, mely szerint „A nemzetközi irodalom elemzésének egyik tanulsága, hogy a vidékkutatásokban több, egymással egyenrangú irányzat létezik, amelyek vidékfogalma, kutatási témái és módszerei szerteágazók. Nincs konszenzus a vidék fogalmát illetően; a vidék definíciója a magyar tudományban és a politikai diskurzusban sem egységes.” „A vidékkutatások megosztottsága és interdiszciplinaritása miatt a szocializmust követő korszak és az ezredforduló vidéki történéseinek megértése szükségszerűen multidimenziós feladat” (Kovách 2013). A dilemmák ellenére – a vidék területi lehatárolásának újabb kísérleteit tekintve – mégis érdemes fókuszba állítanunk a rurális terek bizonyos társadalmi jellemzőit, mint például a relatíve alacsonyabb benépesültséget, a demográfiai folyamatokat, a viszonylagosan magasabb „agrár-függőséget”, valamint a sajátos táj- és környezethasználati módok megjelenését és változását.

Fókuszban a vidék differenciálódása

Az európai vidéki térségek jellemzőinek felsorolásakor a szakirodalomban általában az alacsony népsűrűségű, gyéren lakott területeket említik, ahol kedvezőtlenek a demográfiai folyamatok, magas az agrárgazdaságban foglalkoztatottak aránya és elmaradott a gazdaság, melynek következtében magas a munkanélküliség. E rurális jellemzők alapvetően homogén, egymáshoz hasonló téregységeket jelölnek ki, azonban alaposabb vizsgálatokkal a vidéki térelemek között jelentős különbségeket lehet felfedezni. Az ún. „posztrurális” vidéktudományban ezért egyre inkább előtérbe került a térségek közötti különbségek és a fejlődési utak diverzifikációjának vizsgálata (Clope 1985, 2000; Pratt 1996).

Egyes kutatók szerint a differenciálódás megtörténhet a valós rurális folyamatok szintjén, illetve a „vidékidentitás” – elvont fogalmához kapcsolódó tézisek – alapján, míg mások szerint a differenciálódás a vidéki térségek két el-

térő dimenziójában lehetséges: egyrészt a „hardverben”, tehát a természeti és épített környezetben, másrészt a „szoftverben”, a társadalmi „felépítményben” (helyi társadalom, kultúra és intézmények) (Castells 1998).

Van, aki a vidéki terek differenciálódásának okát abban látja, hogy az EU-tagállamok – az EU-s támogatásokkal és az alulról építkező, települési elképzelésekkel szemben – egyre kevésbé képesek befolyásolni a vidékfejlesztés irányát, s ennek következtében heterogén rurális övezetek képződnek (Marsden 1998). Marsden szerint ez fokozottan igaz a kelet-európai országokra, ahol a terület- és településfejlesztés korábban egyértelműen csak az állam kezében összpontosult. Dünckmann (2009) hangsúlyozza, hogy a települések fejlődésének eltérő útjai és lehetőségei a vidéki tér erős fragmentáltságához vezetnek. Ezzel kapcsolatos kutatásai során három német nagyváros környékének vidéki térségtípusait igyekezett meghatározni faktor- és klaszteranalízis segítségével. Eredményül öt osztályt kapott, melyek közül négyet egy-egy faktor határozott meg alapvetően. Ezeket a következőképpen nevezte el: városi jellegű települések, mezőgazdasági falvak, idősök által lakott községek, fejlődő települések és stagnáló községek.

A vidéket újszerű módszerekkel vizsgáló kutatások új vidéktípusok meghatározásához vezettek. Ballas és munkatársainak munkája nem a korábbi példákban leírt aggregatív módszerekre épült, hanem alternatív megoldásként a döntési fák metódusával képzett vidéktípusokat tárta fel. Az európai NUTS 3 régiók közül városinak minősítették az 500 000 főnél népesebb városi központtal rendelkezőket, illetve azokat, ahol a népesség 65%-a 10 000 főnél népesebb településeken élt. Az ezután megmaradó vidéki régiókat négy indikátor (elérhetőség, szabadalmak száma, GDP és a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya) alapján 24 előre definiált csoportba sorolták. Eredményeik alapján 130 vidéki régió (a vizsgáltak 11,7%-a) jól elérhető, kiváló versenyképességű, magas gazdasági teljesítményű és alacsony mezőgazdasági foglalkoztatású minősítésbe került (Ballas, Kalogeresis, Labriadinis 2003). Ez az eredmény megerősítette azt a hazai álláspontot, miszerint a rurális térségek nem feltétlenül elmaradottak és rossz gazdasági helyzetűek (Rechnitzer 1998).

A vidéki térségek differenciálódását feltáró európai léptékű vizsgálatok sorában fontos megemlíteni az EDORA (European Development Opportunities in Rural Areas) kutatási projektet – az ESPON program keretében. Az EDORA célja az volt, hogy szélesebb európai kitekintésben vizsgálja, hogy a rurális területeken milyen változások játszódnak le és mi áll ezek hátterében. A projekt további feladata volt, hogy az eredmények alapján olyan szakpolitikai javaslatokat fogalmazzon meg, amelyek segítik a területi kohéziót (Copus et al. 2011). A vidéki területek makroszintű differenciálódásának vizsgálatára létrehozták az ún. EDORA „kockamodellt”, mely a következő tényezőkre épült: vidékiség és elérhetőség; gazdasági átalakulás; teljesítmény. A differenciálódás tényezőinek vizsgálata mellett az EDORA kutatási program fontos eredménye volt az a megállapítás, hogy a kialakított térségtípusoknak kulcsszerepük lehet a stratégiaal-

kotásban. Általuk vélhetően könnyebb a vidékfejlesztés horizontális céljait meghatározni, realisabban lehet a célokat kitűzni, valamint a célok eléréséhez szükséges forrásokat és eszközöket optimálisabban lehet allokálni. A projekt végkövetkeztése az volt, hogy van ugyan esély a területi kohézióra, de arra is, hogy a területi egyenlőtlenségek tovább nőnek. Tehát hosszabb távon egyáltalán nem mindegy, hogyan reagálunk a klímaváltozás vagy éppen a jelenlegi pénzügyi-gazdasági válság kihívásaira. A projekt eredményei révén az is felismerhetővé vált, hogy sokkal inkább kiegyensúlyozott cselekvésre van szükség a társadalom részéről, mintsem arra, hogy az állam vagy az EU oldja meg a vidéki problémákat.

Az elmúlt évek modern és átfogó, EU-szintű vidékkutatásai közül kiemelkedett a SEGIRA projekt (Study of Employment, Growth and Innovation in Rural Areas) az Európai Bizottság Mezőgazdasági és Regionális Fejlesztési Főigazgatósága (DG AGRI) kezdeményezésére, 2010-ben. A több intézet (többek között: ECORYS², ÖIR³, IDEA Consult⁴) partnerségében készült kutatás elsődleges célja volt, hogy értékelést adjon a vidéki területeken zajló folyamatokról, a fejlődés legfőbb tényezőiről, különös tekintettel az agráriumra és az élelmiszeriparra, valamint a nők és fiatalok helyzetére mint a vidéki szociális gazdaság meghatározó faktoraira. A kutatás NUTS 3 szinten zajlott, fókuszba állítva 501 rurális térség összehasonlítását 495 átmeneti és 307 városi régióval. A SEGIRA projekt 4 fő kutatási részből tevődött össze: Elsőként az EU-27-ek területét érintő trendanalízisek készültek, majd társadalmi-gazdasági indikátorok segítségével csoportosították a rurális térségeket. A munka során különböző statisztikai módszerek felhasználásával 27 mutató alapján 13 tértípust azonosítottak (1. táblázat). A legfőbb mutatók a következők voltak: 1. Társadalmi-gazdasági helyzet és növekedésminták (foglalkoztatás, munkanélküliség, demográfia); 2. Ágazati szerkezet (primer, szekunder és terciér ágazatok, valamint azok fejlesztése); 3. Területi sajátosságok (beépített terület, természeti terület); 4. A finanszírozás helyzete az EU közös agrárpolitikája révén érintett régiókban.

A SEGIRA-térségtípusok területi megjelenését elemezve a kutatók a következő főbb megállapításokat tették:

- Az európai vidéki és átmeneti térségek strukturálisan nem feltétlenül elmaradtak, sőt számos vidéki térség a 2000-es években „jobban teljesített”, mint a városi régiók.
- Az adott térség funkcióit sokkal inkább a vidékiség határozza meg és nem a gazdasági aktivitás (térbeli funkciók például a termelés és a fogyasztás, a munkahelyteremtés és a jövedelem, az oktatás és a kultúra, a település és a lakhatás, a szociális szolgáltatások, a rekreációs funkció, az ökoszisztéma-szolgáltatások).
- A városi területek továbbra is a növekedési pólusok szerepét töltik be, a vidéki területek differenciált szerepet játszanak a területi fejlődésben.
- A vidéki térségek gazdasági aktivitása igen sokszínű (valamint az aktivitások térbeli eloszlása a vártnál szétszórtabb), ami segítheti az egyes régiók gazdasági szinergiáit, versenyképességét.

1. táblázat: Európai tértípusok a NUTS 3-as régiókban
A typology of NUTS 3 regions of the European Union

-
1. Nagy európai városok
  2. „Szemiurbánus” (városi-átmeneti) térségek erős tájhasználati igényekkel
  3. Városok és eltérő jellegű városkörnyéki területeik
  4. Kiegyensúlyozott vidéki térségek hanyatló ipari szektorral
  5. Dél és Észak perifériái és a hegyvidékek
  6. Tengerparti és hegyvidéki térségek
  7. Keleti periféria agrárdominanciával
  8. „Erős” vidéki régiók az új tagállamokban
  9. Közép- és észak-európai ipari régiók
  10. Vidéki régiók jelentős iparral
  11. Globális városok
  12. Keleti perifériák iparosodott vidékkel
  13. Vidéki térségek erős vidékfejlesztéssel
-

Forrás: SEGIRA 2010.

Magyarországon nem differenciálnak megfelelően a SEGIRA-területtípusok, mivel minden magyar megye (hasonlóan Franciaország nagy területeihez és Észak-Olaszországhoz) a „kiegyensúlyozott vidéki térségek hanyatló ipari szektorral” kategóriába került, kivéve Budapestet, amely a nagyvárosi és Komárom-Esztergom megyét, amely az „erős vidéki régió az új tagállamokban” csoporthoz tartozik. Ez is mutatja, hogy az európai kutatások eredményei korlátozottan használhatók a különböző tagállamokban.

A hazai vidéki térségek lehatárolásának és tipizálásának új kísérlete

A 2014–2020-as európai uniós tervciklus előkészítése során nyilvánvalóvá vált, hogy a fejlesztéspolitika megújításának egyik kulcsa a lokalitás szerepének újraértelmezése. A vidékfejlesztés rendelettervezete is hangsúlyozta, hogy fontos a vidéki térségekben rejlő potenciálok lehető legjobb kihasználása, ami hozzásegít a térségek gazdasági növekedéséhez és kohéziójához. A vidékfejlesztési program tervezésének és végrehajtásának megújuló struktúrája (tengelyek helyett prioritások, tematikus alprogramok lehetősége, a LEADER kezdeményezést és a hálózatépítést középpontba helyező megközelítések hangsúlyozása) szintén a lokalitás szerepét emelte ki. A hazai körülményekhez és viszonyokhoz alkalmazkodó fejlesztési beavatkozások és a lokális szint szereplőinek érdemi térnyerése érdekében arra van szükség, hogy ne homogén térnek tekintsük vidéki térségeinket. E szempontok figyelembevételével vizsgáltuk meg a vidék differenciálódásának hazai folyamatait, tártuk fel a vidéki térségek típusait és eltérő fejlesztési igényeit. A lokalításra épülő vidékfejlesztési politika a magyar

sajátosságokhoz illeszkedően értelmezi az európai trendeket, egyben alkalmas arra is, hogy a speciális magyar vidéki problémákat kezelje. A kutatás egyik eredménye volt a hazai vidéki térségek lehatárolásának és tipizálásának itt bemutatott új kísérlete.

A hazai vidéki térségek tipizálásának feladatában figyelembe vettük az Európai Unió 2014–2020-as költségvetési periódusában felmerülő tervezési szükségleteket, illetve a közös agrárpolitika reformját. A munka során számos tudományos és szakpolitikai jellegű dilemma is felmerült, mint például a Nemzeti Vidékfejlesztési Program célterületének meghatározása, az átalakuló II. pil-lér változásai kapcsán a hazai preferenciák átalakulása vagy az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap (EMVA) melletti közösségi szinten irányított helyi fejlesztések (CLLD) és a LEADER akciócsoportok viszonya. E fejlesztéspolitikai aspektusok azért játszottak szerepet tipizálásunk preconcepció-jának megfogalmazásakor, mert a hazai vidékpolitika elmozdulásának iránya alapvetően meghatározza, hogy milyen szempontokat érdemes (vagy szükséges) figyelembe venni egy-egy térségtípus kialakításánál. A vidékpolitika dilemmáinak feloldására természetesen nem vállalkozhattunk, csupán a kutatás lehetőségei között igyekeztünk új vidéki típusrendszert kialakítani.

A tipizálás előfeltétele: a magyar vidéki térségek meghatározása

A nemzetközi és a hazai szakirodalomban leírt elvek és megfontolások jelentős hányada olyan megközelítéseket és koncepciókat tartalmaz, amelyek ugyan hozzájárulnak a rurális terekben zajló folyamatok jobb megértéséhez, de alkalmazásuk nehézkes vagy éppen nem is lehetséges. Mi éppen ezért olyan vidék-definíció megalkotására törekedtünk, amely:

1. összhangban van az ismert európai uniós szabályozási ajánlásokkal,
2. figyelembe veszi a magyar szakpolitika korábbi megoldásait és épít ezekre,
3. reprodukálása és mindennapi alkalmazása egyszerű és egyértelmű.

A fenti három ponthoz kapcsolódóan a következő kiegészítő megállapításokat tehetjük:

Az 1. ponthoz:

- Az Európai Bizottság 2011 októberében tette közzé a közös agrárpolitika javaslatait a 2014–2020 közötti évekre. Az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alapból nyújtandó vidékfejlesztési támogatásokról szóló javaslat II. fejezetének 50. cikke értelmében a vidéki térség fogalmát az irányító hatóság határozza meg a program szintjén (EU 2011a). Ebből következően az EU részéről kötelező szabályozási elemet nem kell figyelembe vennünk. Így elviekben semmilyen akadálya nincs annak, hogy a korábbi Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (ÚMVP) szabályozása éljen tovább a 2014–2020-as időszakban.

A 2. és 3. ponthoz:

- Az ÚMVP magyar változatában szereplő meghatározás a települési és a térségi szintet összemosta („települések tekintendők vidéki térségnek, kivéve...” – ÚMVP 2007, 12.).
- Az ÚMVP-ben szereplő definíció másik vitatott pontja a külterületi lakosság 2%-os arányának figyelembevétele a nem vidékinek minősülő települések külterületének programba való bevonása céljából. Ugyanis jelenleg ilyen adatok csak a 2001-es népszámlálásban találhatók, melyekre 12 évvel később felelőtlenség hivatkozni.
- A külterületi lakosság aránya – az 1990 után lezajlott szuburbanizáció következtében – nem jó meghatározója a külterület vidékiségeinek, gondoljunk csak az alföldi nagyvárosaink belterülete körül kialakult átmeneti zónára (szuburbán tanyák).
- Az új szabályozás lehetőségei mellett aggályosnak tartjuk a budapesti agglomeráció településeinek teljes kizárását is, hiszen a tematikus alprogramok keretében indítható rövid ellátási láncok kiépítésében vagy a kiskisgazdaságok segítségével jelentős szerepet kaphatnak e térség üzei. Ez utóbbiaknak juttatott vidékfejlesztési támogatások például lassíthatják a mezőgazdasági területek gyors ütemű beépítését is, amely a fejlett európai országok posztproduktivista (az agrárium termelési aspektusokon túli szempontjait is figyelembe vevő) mezőgazdaságának egyik jellemző folyamata, és amelynek kezelésében kulcsszerepet játszik az agrárium támogatása (a szubvenciók emelik a gazdálkodók jövedelmét, így versenyképes marad a földjáradék más gazdasági ágazatokkal szemben).

A fentiekben ismertetett elvek és megfontolások mentén dolgoztunk ki egy térségi és települési alapú hibrid vidéki térségkategória-meghatározást, amelynek alapja az új járásrendszer lett.

Térségi-települési alapú vidékdefiníciós kísérlet

Térségi-települési alapú vidékdefiníciónk megfogalmazása során – amennyiben a felsorolt három előfeltételünket és a korábbi hazai szakpolitika megoldásait szem előtt tartjuk – olyan indikátorokat (településméret, népsűrűség) választottunk, amelyek a vidékmeghatározás alapját képezik. Egyszersmind elfogadjuk a vidéki térségekhez társított „szemléletet” is, tekintve hogy alapvetően mindennapi használatra szánt és nem tudományos megközelítést kívántunk kidolgozni. Éppen ezért az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (ÚMVP) azon alapelvéből indultunk ki, amely szerint minden 10 000 fő alatti település vidékinek számít. Ugyanakkor azt is figyelembe vettük, hogy az Európai Unió a 2014–2020-as időszakra vonatkozó szabályozási tervezeteiben az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap (EMVA) közösségi szinten irányított helyi fejlesztései (CLLD) a városokat sem zárják ki a kedvezményezettek közül. Ezen

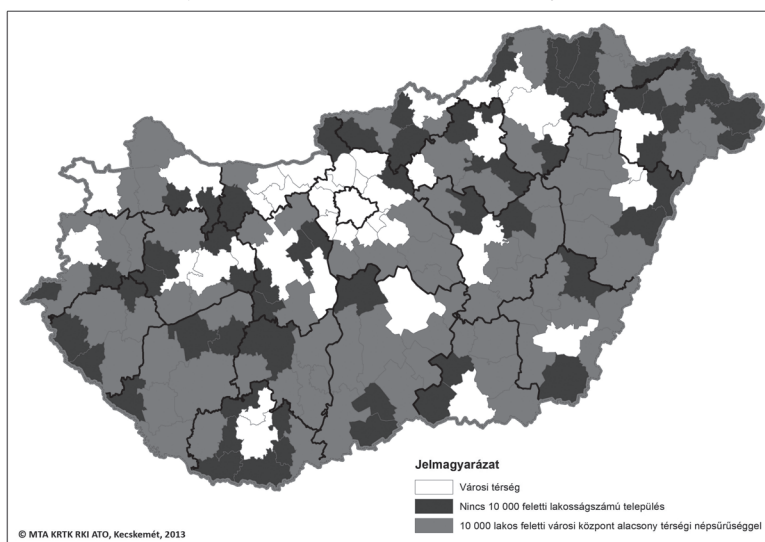
az alapon a 10 000 fős lakosságszámot nem tekintettük merev korlátnak. Mind-ezekből kiindulva a vidéki járások meghatározását a következők alapján foglaltuk össze:

- minden olyan járás vidéki, amelyben csak 10 000 fő lakosságszám alatti települések található.
- Azok a járások is rurálisak, ahol a központi város lakónépessége ugyan nagyobb, mint 10 000 fő, de a járás népsűrűsége az országos átlag, vagyis 107 fő/km² alatt van (többek között ide tartozik Hódmezővásárhely, Karcag vagy az aprófalvas térséggel rendelkező Kaposvár és Zalaegerszeg is – 2. táblázat, 1. ábra).

2. táblázat: A vidéki területek főbb mutatói
Basic statistics of the Hungarian rural areas

Adatok	10 000 fő alatti lakosságszámú településekből álló járás	10 000 fő feletti városi központ alacsony térségi népsűrűséggel	Vidék összesen
Terület (km ²)	26 018	47 802	73 820
Részesedés az összterületből	28,0%	51,4%	79,4%
Lakónépesség az év végén (2011)	1 353 593	3 096 521	4 450 114
Részesedés a lakónépességből	13,6%	31,1%	44,7%
Népsűrűség átlaga (fő/km ²)	55,6	64,8	60,3
Jársók száma (db)	61	75	136
Települések száma (db)	1 092	1 421	2 513

1. ábra: A vidéki térségek lehatárolására alkalmazott hazai járáskategóriák
Spatial distribution of rural and urban microregions

A módszer indokolásához a következőket kell hozzáfűznünk:

- Települési szinten egyértelműen a 10 000 fő lakosságszámú településeket tekinthetjük vidékinek, amely már az Új Magyarország Vidékfejlesztési Programban (ÚMVP) is megjelent.
- Az ÚMVP felemás települési-térégi típusú definícióját mindenképpen meg kell változtatni, ha térségi alapú és differenciált vidékfejlesztést akarunk megvalósítani a 2014–2020-as költségvetési időszakban.
- Térégi szinten a magyar településhálózat sajátosságai miatt lakosság-számkorlátot nem húznánk meg (az OECD vidék meghatározásában a 200 ezer fős nagyváros térségi léte módosítja a besorolást, ami Magyarországon a fővároson kívül csak Debrecen érintené).
- Ebből következően minden olyan járás vidékinek tekinthető – a járásközpont településméretétől függetlenül –, ahol az országos átlagnál (107 fő/km²) alacsonyabb a térség népsűrűsége; így az aprófalvas térségek és az alföldi középvárosok területei is vidékiek lesznek.
- Egyetlen kivétel van véleményünk szerint, amely további vizsgálatot igényelne: a Hajdúhadházi járás, mely Nyíregyháza és Debrecen közé ékelődve kizorul a vidéki térségek közül.

Meg kell jegyezni, hogy a különböző szempontok alapján történt besorolások összehasonlítása nem szerencsés (ezért nem ajánljuk az Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program, illetve az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program vidéklehatárolásainak összevetését az általunk kidolgozott besorolással). Javaslatunkban az említett programokhoz képest jelentősen csökkent az érintett települések száma, valamint (bár jóval kisebb mértékben) a vidékinek számító terület aránya is, ami még így is 80%-hoz közeli érték Magyarországon. Ugyanakkor változatlan maradt a vidéki népesség aránya (45%), ami összességében azt jelenti, hogy az új definíció alkalmazásával növekszik a támogatások felhasználásának területi koncentrációja, ami elvileg lehetővé teszi a források hatékonyabb felhasználását.

Komplex térségtípusok kialakítása a hazai vidéki járásokra

Kutatásunk fontos feladata volt, hogy a vidéki térségeket (járásokat) a tervezést, a stratégiaalkotást és az operatív munkát segítő típusokba sorolja. A magyar és a nemzetközi kutatásokban is túlsúlyban vannak a dimenziócsökkentést alkalmazó módszerek (faktoranalízis), amelyek hasonló vizsgálati eredményeket hoztak. Elemzésünkben mi olyan aggregatív tipizálási eljárást kívántunk alkalmazni, mint Ballas és kutatótársai, akik a típusok kialakítását mindvégig irányítani igyekeztek (Ballas, Kalogeresis, Labrianidis 2003). Emellett követni próbáltuk az EDORA kutatási programban kidolgozott modellt megoldását, amely a tipizálást 3-4 tematikus egységbe foglalta. Az új

tipológiában négy fő tényező alapján kívántuk a vidéki térségeket besorolni: a környezeti állapot szerint, ami a vidéki „idill” (posztrurális érték) egyik fokmérője; a társadalmi kapacitás és a gazdasági állapot figyelembevételével, végül az agrárfüggőség alapján, amely a mezőgazdaság adott térségben betöltött szerepére utal. Azonban az EDORA-módszer pontos adaptációjára nem törekedtünk. Egyrészt azért nem, mert az elérhetőség a magyar járások helyzetében nem olyan kritikus, mint az európai vizsgálatban. Másrészt mert az EU több mint 1000 területegységében mást jelent 12–16 területi típus létrehozása, mint egy kisebb területű országban. Terluin (2001, 2003) eredményei alapján olyan újszerű mutatókat is igyekeztünk bevonni a vizsgálatba, amelyek a vidéki lakosság szerveződésének „fokát” és hálózatokba való beágyazottságát is mérik. Problémát jelentett, hogy sok esetben nem voltak fellelhetők megfelelő adatok, mivel a 2011-es népszámlálás részletes kimutatásai elemzésünk készítése idején még nem voltak elérhetők.

A térségtípusok meghatározása során, a vizsgálat elején komplex mutatót képeztünk a területi indikátorokból. A különböző mértékegységek miatt az összegzéshez a társadalomföldrajzban elterjedt minimum–maximum normalizálást alkalmaztuk, így mértékegység nélkül a 0–1 intervallumba estek az értékek az egyes mutatószámok esetében (a legkedvezőbb adatok az 1-es értéket vették fel, a legkedvezőtlenebbek pedig a 0-t). A mutatókat településenként összesítettük, melynek eredményeként előállt az adott témában a komplex mutatószám értéke. Végül a megfigyelési egységeinket az így kapott számértékek szerint az ArcGIS program „Quantile” osztályozási módszerével tercilesekbe osztottuk. Kivételt jelentett a tájhasználat és a környezeti érzékenység tematikája. Egyrészt a felszínborítás dominanciája alapján határoztuk meg, hogy az adott járás melyik típusba tartozik (vegyes, mezőgazdasági és erdészeti kategóriákat különítettünk el). Másrészt azokat a járásokat, ahol a NATURA 2000 hálózat elemeinek területi aránya meghaladta a 9,8%-ot (a járási területegységek átlagát), a természetvédelmi típusba soroltuk be. Így tehát összesen négy kategóriát képeztünk. A komplex térségtipizálás megalkotásánál azonban az adódó lehetséges kombinációk száma (108) túlságosan nagy volt a megfigyelési egységek számához képest. A lehetséges kombinációk közül jó néhány nem jelent meg a térségeinkben, így kísérleteink során 12–18 típust hoztunk létre. Egy fejlesztési típusú megközelítéshez még ezt a számot is sokalltuk, nem célszerű ugyanis ennyiféle vidékfejlesztési programot kidolgozni és megvalósítani egy hétéves költségvetési ciklusban. Ennek – a forrásallokációs problémák mellett – valószínűsíthetően jelentős adminisztratív és monitoringrendszerbeli terhei is lennének. A korábbi tematikák besorolási egységeinek egyszerűsítettük: a társadalmi kapacitást és a gazdasági állapotot kifejező pontszámokat a komplex típusok képzésével összeadtuk, mégpedig úgy, hogy az utóbbiak kétszeres súllyal szerepeltek az eredményben (mivel eredetileg a társadalmi kapacitás pontszámát 14 mutatóból számítottuk, míg a gazdasági állapotot csak 7-ből). A kapott összevont pontszámot az ArcGIS „Natural Breaks (Jenks)” osz-

tályozásával három kategóriára osztottuk, melyekből a leszakadó és a stagnáló kategóriákba esőket a végső elemzésben összevontuk. Az agrárfüggőség mutatóban csak az erősen és az átlagosan függők alkotják a függő csoportot (a komplex típus esetében). A tájhasználat és környezeti állapot vizsgálatában pedig csak azokat a járásokat vettük figyelembe, ahol az országos átlagot meghaladó a NATURA 2000 és a természetvédelmi területek aránya. Ennek eredményeként összesen 8 típusba soroltuk be a hazai vidéki térségeket (3. táblázat, 2. ábra). A komplex vidéktípusok megalkotásához felhasznált indikátorok részletes listáját a cikk végén található függelék tartalmazza.

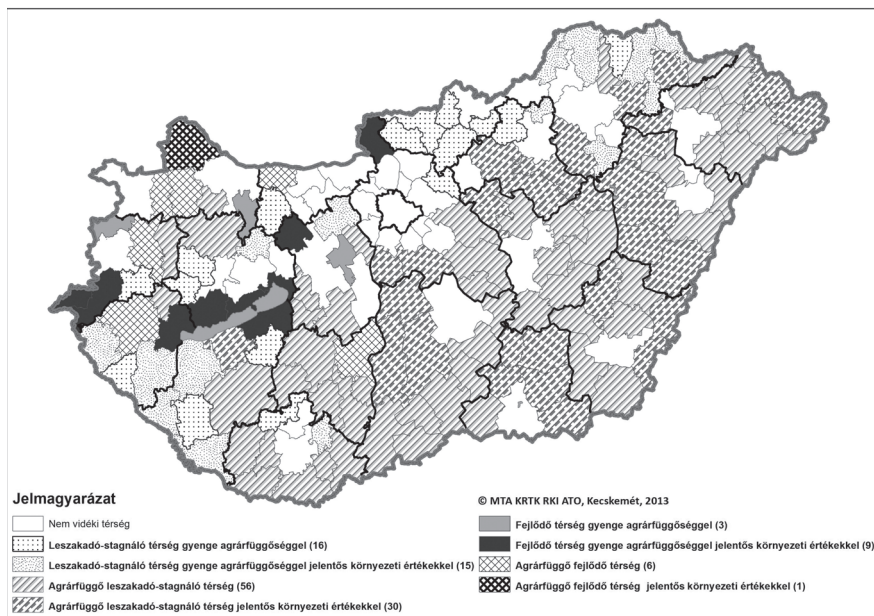
Kutatásunk során a járási szintű térségtípusok érvényességének ellenőrzését térségi esettanulmányok készítésével végeztük el. Minden típusból kiválasztottunk egy-egy járást⁵, melynek adottságairól, helyzetéről, fejlődési útjáról,

3. táblázat: A vidéki járások komplex típusainak alapadatai

Basic statistics of the complex rural micro-region types

Vidéki járások adatai	Leszakadó -stagnáló térség, gyenge agrárfüg- góséggel	Leszakadó -stagnáló térség, gyenge agrárfüg- góséggel, jelentős környezeti értékekkel	Agrár- függő leszakadó -stagnáló térség	Agrár- függő leszakadó- stagnáló térség, jelentős környezeti értékekkel	Fejlődő, gyenge agrárfüg- góségű térség	Fejlődő, gyenge agrárfüg- góségű térség jelentős környezeti értékekkel	Agrár- függő fejlődő térség	Agrár- függő fejlődő térség, jelentős környezeti értékekkel
Típus (db)	12	11	49	26	7	14	13	4
Terület (km ²)	4 990	5 772	26 795	17 288	2 523	6 172	7 504	2 776
Részesedés a területből	6,76%	7,82%	36,30%	23,42%	3,42%	8,36%	10,17%	3,76%
Lakónépesség az év végén (2011)	250 601	282 371	1 671 116	950 013	166 214	404 876	517 608	207 315
Részesedés a népességből	5,63%	6,35%	37,55%	21,35%	3,74%	9,10%	11,63%	4,66%
Népsűrűség (fő/km ²)	52,3	48,3	64,0	56,8	70,5	66,7	67,0	74,2
Település (db)	269	281	743	357	124	315	357	67
Város (db)	13	15	88	47	11	23	22	11
Városok népessége, fő (2011)	87 867	135 114	915 704	549 929	64 604	190 367	289 316	119 384
Részesedés a városi népességből	3,74%	5,74%	38,93%	23,38%	2,75%	8,09%	12,30%	5,08%

2. ábra: A vidéktípusok a hazai járások szintjén
Complex rural micro-region types of Hungary

fejlesztési tapasztalatairól – terepmunkán is alapul – részletes elemzés készült. A járási esettanulmányokból levont tapasztalatok és a térségtípusainkkal kapcsolatos vélemények ismeretében a következő konklúziókat vonhatjuk le.

- A térségtípusba való besorolásokkal a térségi szereplők jórészt egyetértettek, leginkább az agrárfüggőséget mint jellemző karaktert vitatták. Arra hivatkoztak, hogy a mezőgazdasági üzemek szinte alig vesznek részt a foglalkoztatásban, és a helyi gazdaság más területein sem jelennek meg meghatározó szereplőkként. Az észrevétel jogos, így a besorolás egyfajta „relatív” agrárfüggőséget jelent. A járások között ma valójában alig találunk olyanokat, amelyek gazdasági értelemben az agráriumtól függenének, ugyanakkor környezeti, földhasználati szempontból egyértelmű a mezőgazdaság dominanciája a gazdasági ágazatok között.
- A terepmunka során azt tapasztaltuk, hogy vidéki térségeink differenciálódása nem oly erőteljes, mint ahogy azt a statisztikai mutatók alapján feltételeztük, illetve mint ahogy azt Európa kedvezőbb helyzetű országaiban folytatott kutatások kimutatták. Annak ellenére, hogy összességében véve lenne igény a térségi alapon differenciált vidékfejlesztésre, a hagyományos fejlesztéspolitikában megjeleníthető térbeli differenciáltságot nem sikerült feltárni. A vidéki térségek problémáinak többsége – például a népességvesztés, a társadalmi kapacitás erodálódása, a tőkehiány, a

munkahelyek hiánya, a közlekedési nehézségek (melyek az alacsonyabb szintű hálózati elemek és a közlekedésszervezés romló helyzete miatt talán még súlyosbodtak is) – nem helyspecifikus. Véleményünk szerint a vidékfejlesztési program keretei között ezek a problémák nem is oldhatók meg. Kutatásunk több szempontból megközelítve sem igazolta azt a hipotézist, hogy hazánkban a térségi alapon differenciált vidékfejlesztés ideje jött el.

- Az esettanulmányok arra is felhívták a figyelmet, hogy a járásokon belüli különbségek – mikrotérségek vagy települések között – néha még markánsabbak, mint a járások közöttiek. Még a „legfejlettebb” járásokban is megjelennek a vidéki térségekben általánosan tapasztalható problémák, csak esetleg kevésbé intenzíven vagy csak egyes mikrotérségekre koncentráltan. Ez azt mutatja, hogy a hazai vidékfejlesztési politikának a településkategóriák és a településhálózatban betöltött szerep szerinti differenciálásra is figyelnie kell.

Záró gondolatok

Tanulmányunk megírásakor már ismert volt, hogy a rurális térségek lehatárolásának eredményeit a társadalmi egyeztetésre összeállított Vidékfejlesztési Program 3.0 számú tervezete nem vette figyelembe. Az új programban településlista kialakítását tűzték ki célul, amely majd a jogcímkirásokhoz kapcsolódik. Az általános szabályok megfogalmazásakor a korábbi települési szintű fő szabályok maradtak érvényben (10 000 fő alatti lakónépesség vagy 120 fő/km² alatti népsűrűség), illetve nem változott a külterület jogosultságát adó 2%-os külterületi lakosságra vonatkozó szabály sem. Új elem, hogy a vidékfejlesztési támogatásokra nem jogosult városok olyan településrészei is a program célterületeivé válnak, amelyek egykor önálló településként működtek. Budapest és agglomerációja továbbra sem lehet része a programnak.

Empirikus vizsgálatunk eredményei alapján egyetértünk a programot kidolgozó tervezők véleményével, hogy – a hazánkban fennálló társadalmi és gazdasági makroproblémák, az ágazati stratégiák vidéki problémákat kezelő részeinek hiánya, valamint a helyi szereplők tervezési kapacitása és fejlesztési magatartása miatt – a térségi alapon differenciált komplex vidékfejlesztés nem aktuális. A külterületi népességi mutató alkalmazását azonban nem tartjuk szerencsésnek,⁶ a korábbi települési önállóság alapján legalizált részvétel – ebben a formában – elfogadhatatlan. Az egyes településrészek „leválaszthatóságához” visszamenőleges dátum meghatározására mindenképpen szükség lenne, hiszen a településhálózat változásainak, a település-összevonások idejének, eltérő jelentőségének, egyediségének ismerete e szabály alkalmazásához nélkülözhetetlen. Példaként hozhatjuk fel a 13–15. században meglévő önálló falvakat,

melyek száma az akkori államterületen elérhette a 15-20 000-et is. Ezen az alapon a jelenlegi településeken az évszázadok során összeforrt településkörzetek jelentős része megtalálhatná a jogalapot arra, hogy a program célterületévé váljon. Nem beszélve arról, hogy a szabály jelenlegi formája egy konkrét „vidéki” településlista összeállítását is szinte lehetetlenné teszi.

A vidékfejlesztési program keretein belül a legjobb lehetőséget a differenciálásra a tematikus alprogramok adják, melyekben meghatározhatóak azok a térségek, települések, ahol az adott támogatások igénybe vehetők. Az egyéb támogatások esetén is érdemes megfontolni egyfajta területi differenciálást (véleményünk szerint elsősorban a pályázati kiírások feltételeinek megfogalmazásakor). Pozitívmként értékelhető, hogy a Vidékfejlesztési Program 3.0 a térségtípusok kétféle besorolását említi. A Nemzeti Vidékstratégia (2012) és az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió (OFTK) tervezete (2013) alkalmas lehet térségi alapon differenciált vidékfejlesztés megvalósítására.

Vidéki térségeink fejlődése szempontjából azonban még fontosabbnak tűnik, hogy az egyéb uniós finanszírozású programok is fokozottabban vegyék figyelembe a hazai vidék sajátosságait, és a nem vidékfejlesztési típusú pályázati kiírások is tartalmazzanak olyan elemeket, melyek a tipikus vidéki problémák megoldásában segítenek. Miután a hazai vidékfejlesztési célok egy része európai uniós forrásokból nem vagy csak bizonyos elemekben támogathatók, nemzeti finanszírozásra is feltétlenül szükség lesz. A hazai programok sikeresen egészíthetők ki az uniós programokban megjelenő célokat (például a hazai háztáji program a rövid ellátási láncok fejlesztéséhez kapcsolódhat). Ez a gyakorlat az EU-ban elfogadott, ilyen programok Spanyolországban (pl. a PRODER) és Hollandiában is működnek.

Jegyzetek

- 1 Metrikus mértékegységben 0,38 fő/km² és 386 fő/km² közötti népsűrűségű területeket jelent.
- 2 Az ECORYS európai szinten tevékenykedő, gazdasági és társadalmi fejlesztésre szakosodott tanácsadó cégcsoport.
- 3 Regionális Kutatások és Területi Tervezések Intézete, Ausztria.
- 4 Brüsszeli központú, stratégiaalkotással és menedzseléssel is foglalkozó, jövőorientált nemzetközi kutatói és szakértői, tanácsadó szervezet.
- 5 A vidéki térségtípusokat reprezentáló járássok a következők voltak: a Balassagyarmati, a Dabasi, a Jánoshalmi, a Kisbéri, a Lenti, a Mezőkövesdi, a Sátoraljaújhelyi és a Szarvasi járás.
- 6 Terjedelmi korlátok miatt a cikkben a 2%-os külterületi népesség arány alkalmazását kiváltó részletes javaslatunkat kifejtetni nem tudjuk, de alapvetően egy üzemsűrűséget kifejező mutatót, vagy a mezőgazdaság területhasználatát kifejező indikátort, vagy ezek valamilyen kombinációját javasoltuk egy települési szintű vidékmeghatározás alkalmazása esetén (Farkas 2013).

Irodalom

- Balcsók I. (2004): A vidéki térségek munkanélküliségének aktuális kérdései. *A Falu*, 4., 74–80.
- Balcsók I. (2011): *Vidékfejlesztési alapismeretek. Szemelvények a vidékfejlesztés témaköréből*. Jegyzet, Kézirat, Jászberény
- Ballas, D., Kalogeris, T., Labrianidis, L. (2003): *A comparative study of typologies for rural areas in Europe*. Paper submitted to the 43rd European Congress of the Regional Science Association. Jyväskylä, Finland
- Boros B. (2001): Keljfeljancsi: a feje tetejére állított világ. *A Falu*, 2., 15–21.
- Buday-Sántha A. (2001): *Agrárpolitika-vidékpolitika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Buttel, F. H., Goodman, D. (1989): Class, state, technology and international food regimes. *Sociologia Ruralis*, 2., 86–92. <http://doi.org/fc9vd7>
- Castells, M. (1998): *The rise of network society*. Basil Blackwell, London
- Cloke, P. J. (1985): Whither rural studies? *Journal of Rural Studies*, 1., 1–9. <http://doi.org/dg97fh>
- Cloke, P. J. (2000): Rural geography. In: Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, D., Watts, M. (eds.): *Dictionary of Human Geography*. 4th edition. Blackwell Publishing, Oxford, 718–719.
- Copus, A. et. al. (2011): *EDORA European Development Opportunities for Rural Areas*. ESPON 2013 http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/EDORA/EDORA_Final_Report_Parts_A_and_B.pdf (Letöltés: 2013. február 6.)
- Cromartie, J., Bucholtz, S. (2008): *Defining the „rural” in rural America*. Amber waves. <http://www.ers.usda.gov/AmberWaves/June08/Features/RuralAmerica.htm> (Letöltés: 2014. szeptember 22.)
- Csatári B. (2000): A magyarországi kistérségek vidékiség-kritériumai In: Rechnitzer J., Horváth Gy. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs, 193217.
- Csatári B., Farkas J. (2007): Vidéktípusok. In: Kovács Cs., Pál V. (szerk.): *A társadalmi földrajz világa*. Szegedi Tudományegyetem TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 103–116.
- Csatári B., Farkas J. Zs. (2010): Vélemények a magyar vidékről. *A Falu*, 3., 9–19.
- Csatári B., Kanalas I. (2009): *Kistérségeink területi és digitális egyenlőtlenségei*. Digitális Esélyegyenlőség Konferencia, Budapest, 2009. november 26. <http://niif.videotorium.hu/hu/recordings/details/4735> (Letöltés: 2014. szeptember 22.)
- Csíte A. (1999): A paraszti közösségtől a ruralitásig: a nemzetközi vidékutatások harminc évének néhány kulcsproblémája. *A Falu*, 3., 134–154.
- Dax, T. (1996): Defining rural areas: International comparisons and the OECD indicators. *Rural Society*, 3., 3–18. <http://doi.org/fzvdss>
- Dorgai L. (1998a): Az agrárgazdaság szerepe és helye a vidékfejlesztésben. *A Falu*, 4., 31–37.
- Dorgai L. (1998b): Néhány gondolat a „mi tekinthető vidéknek” című vitacikkhez. *Gazdálkodás*, 5., 60–64.
- Dünckmann, F. (2009): From suburbia to rural backwater: Exurban rural development in Germany. In: Andersson, K., Eklund, E., Lehtola, M., Salmi, P. (eds.): *Beyond the rural-urban divide: Cross-continental perspectives on the differentiated countryside and its regulation*. Emerald Publishing Group, Bingley (Research in Rural Sociology and Development; 14.)
- Faluvégi A. (2004): *A társadalmi-gazdasági jellemzők területi alakulása és várható hatásai az átmenet időszakában*. MTA KTK, Budapest. (Műhelytanulmányok; 2005/4.) <http://econ.core.hu/doc/dp/dp/mtdp0405.pdf> (Letöltés: 2014. szeptember 22.)
- Fehér A. (1998): A vidék fogalmáról és a vidéki területek lehatárolásáról. *Gazdálkodás*, 5., 54–60.
- Fehér A. (2005): *A vidékgazdaság és a mezőgazdaság*. Agroinform Kiadó, Budapest
- Fehér A., Dorgai L. (1998): *A vidék eltartó-képességének stabilizálása, regionális összefüggései*. MTA Agrártudományok Osztálya, Budapest. 7–43.
- FM [Földművelési Minisztérium] (1997): *Vidékgazdaság*. FM, Budapest (Agrárprogram Szakmai Füzetek; 13.)
- Font E. (2001): Alakul a magyar vidék? *A Falu*, 3., 16–19.
- Friedmann, H., McMichael, M. (1989): Agriculture and the state system. *Sociologia Ruralis*, 2., 93–117. <http://doi.org/fc35w2>
- Glatz F. (2005): A vidéki Magyarország jövője. *Ezredforduló*, 1–2., 3–21.
- Haartsen, T., Groote, P., Huigen, P. P. P. (eds.) (2000): *Claiming rural identities: Dynamics, contexts,*

- policies. Van Gorcum, Assen
- Halfacree, K. H. (1993): Locality and social representation: Space, discourse and alternative definitions of the rural. *Journal of Rural Studies*, 1., 23–37. <http://doi.org/cqs34t>
- Hoggart, K., Buller, H., Black, R. (1995): *Rural Europe: Identity and change*. Arnold, London
- Horlings, L. G., Marsden, T. K. (2014): Exploring the ‘new rural paradigm’ in Europe: Eco-economic strategies as a counterforce to the global competitiveness agenda. *European Urban and Regional Studies*, 1., 4–20. <http://doi.org/zz9>
- Jávor K. (2003): Rövid meditáció a Nemzeti Vidékfejlesztési Tervről. *A Falu*, 3., 21–22.
- Kanalas I., Kiss A. (szerk.) (2006): *A perifériaképződés típusai és megjelenési formái Magyarországon*. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét
- Kovács I. (szerk.) (2007): *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest
- Kovács I. (2013): *A vidék az ezredfordulón: A jelenkori magyar társadalom szervezeti és hatalmi változásai*. Argumentum Kiadó, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest
- Laczko I. (1999): Vidék, vidékfejlesztés. *Gazdálkodás*, 1., 66–67.
- Lowe, P., Murdoch, J., Marsden, T., Munton, R., Flynn, A. (1993): Regulating the new rural spaces: the uneven development of land. *Journal of Rural Studies*, 3., 205–222. <http://doi.org/bwh38t>
- Marsden, T. (1998): New rural territories: regulating the differentiated rural space. *Journal of Rural Studies*, 1., 107–117. <http://doi.org/cf2j4z>
- Marsden, T., Murdoch, J., Lowe, P., Munton, R. C., Flynn, A. (1993): *Constructing the countryside*. Taylor & Francis, London (Restructuring rural areas; 1.)
- Mills, B. K. (1999): Why the search for a definition of rurality may be a fool's errand. *POPFEST Online Journal*, 2., http://www.drbyanmills.com/uploads/7/5/6/6/7566679/rurality_defined.pdf (Letöltés: 2014. szeptember 22.)
- Newby, H. (1980): Rural sociology: Trend Report. *Current Sociology*, 1., 1–144. <http://doi.org/b8nfxk>
- Newby, H. (1985): 25 years of rural sociology. *Sociologia Ruralis*, 3–4., 207–213. <http://doi.org/fhjs4b>
- Obenaus, H., Zert, G. (1998): Transformationsprozesse in ländlichen Räumen in Mecklenburg Vorpommern. In: Maier, P. (Hrsg.): *DAAD Project*. Universität Rostock. 29–54.
- Pratt, A. C. (1996): Discourses of rurality: Loose talk or social struggle? *Journal of Rural Studies*, 1., 69–78. <http://doi.org/cgg47m>
- Quendler, T. (1986): *Entwicklungsprogram für die Land- und Forstwirtschaft*. LR-Aktuell, Steiermark, 3–14.
- Ray, C. (1998): Culture, intellectual property and territorial rural development. *Sociologia Ruralis*, 1. 3–20. <http://doi.org/ck688t>
- Rechnitzer J. (1998): *Területi stratégiák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Romány P. (2003): A vidék öröksége. *Debreceni Szemle*, 3., 456–469.
- Rye, J. F. (2006): Rural youths' images of the rural. *Journal of Rural Studies*, 4., 409–421. <http://doi.org/d8j33c>
- Sarudi Cs. (2003): *Társ- és vidékfejlesztés*. Agroinform Kiadó, Budapest
- Spitzer, H. (1991): *Raumnutzungslehre*. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart
- Szakál F. (1999): *A hazai vidékfejlesztés rendszerének EU-konform kialakítási lehetőségei I.: A vidékfejlesztés szervezési és ökonomiai problémái, a mezőgazdasági és a vidékfejlesztési politikák összefüggései*. BKE Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, Budapest (Magyarország az ezredfordulón: MTA Stratégiai Kutatások)
- Terluin, I. J. (2001): *Rural regions in the EU: Exploring differences in economic development*. Dissertation, University of Groningen, Faculty of Spatial Sciences <http://dissertations.ub.rug.nl/faculties/rw/2001/i.j.terluin/?pLanguage=en&pFullItemRecord=ON> (Letöltés: 2014. augusztus 22.)
- Terluin, I. J. (2003): Differences in economic development in rural regions of advanced countries: an overview and critical analysis of theories. *Journal of Rural Studies*, 3., 327–344. <http://doi.org/b9hnb8>
- Verburg, P. H. et al. (2010): Trajectories of land use change in Europe: a model-based exploration of rural futures. *Landscape Ecology*, 2., 217–232. <http://doi.org/dkch7h>
- Waldorf, B. S. (2006): *A continuous multi-dimensional measure of rurality: Moving beyond threshold measures*. Paper selected for the Annual Meetings of the Association of Agricultural Economics, Long Beach, http://agecon.lib.umn.edu/cgi-bin/pdf_view.pl?paperid=21522&ftype=pdf (Letöltés: 2014. szeptember 5)
- Wytrzens, H. K. (1994): *Agrarplanung*. Böhlau Verlag, Wien, Köln. Weimar

Egyéb online források

- http://www.contactalimentaire.com/fileadmin/ImageFichier_Archive/contact_alimentaire/Fichiers_Documents/Resolution_anglais/resolution_96-5_ang.pdf Council of Europe 1996 (Letöltés: 2014. szeptember 22.)
- DG AGRI http://ec.europa.eu/dgs/agriculture/index_en.htm (Letöltés: 2014. augusztus 30.)
- DORA <http://www.abdn.ac.uk/irr/arkleton/publications/dora.shtml> (Letöltés: 2014. augusztus 30.)
- EDORA http://www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_AppliedResearch/edora.html (Letöltés: 2014. augusztus 30.)
- EUROSTAT adatok és ábrák <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/> (Letöltés: 2014. szeptember 1.)
- RUREMPLO http://www.cipra.org/alpknowhow/publications/ciprapublication.2005-10-12.8271139569/diff_promises_of_employment_dvpt_in_french_rural_areas.pdf (Letöltés: 2014. augusztus 9.)
- SEGIRA http://ec.europa.eu/agriculture/analysis/external/employment/full-text_en.pdf (Letöltés: 2014. augusztus 25.)

Függelék

A komplex vidéktípusok meghatározásánál használt tematikus indikátorkatalógus

Társadalmi állapot

1. természetes szaporodás 2000–2011 közötti átlaga 1000 lakosra,
2. belföldi vándorlási különbözet 2000–2011 közötti átlaga 1000 lakosra,
3. 60 évesnél idősebbek aránya 2011,
4. rendszeres szociális segélyben részesítettek átlagos száma 2011,
5. internet-előfizetések aránya a lakónépességhez 2010,
6. házasságkötésekre jutó válások száma 2011,
7. terhességmegszakításokra jutó elveszületések száma 2011,
8. a háziorvosi ellátásban a megjelentek és a meglátogatottak száma 2011,
9. a pszichiátriai és szenvedélybetegek összesített száma 2011,
10. a családsegítő szolgáltatást igénybe vevők száma 2011,
11. védelembe vett kiskorú gyermekek száma 2011,
12. veszélyeztetett kiskorú gyermekek száma 2011,
13. rendszeres művelődési formákban résztvevők aránya 2011,
14. nonprofit szervezetek 1000 lakosra jutó aránya 2011.

Gazdasági állapot

1. nyilvántartott álláskeresők aránya a munkaképes korú népességből 2011,
2. 180 napon túl nyilvántartott álláskeresők aránya a munkaképes korú népességből 2011,
3. egy főre jutó SZJA alapját képező jövedelem 2010,
4. az 1000 lakosra jutó személygépkocsik száma 2011,
5. 2000–2011 között épült lakások aránya a 2011-es lakásállományból,
6. működő vállalkozások száma 1000 lakosra 2011,
7. egy szállasadóra jutó vendégéjszakák száma 2011.

Agrárfüggőség

1. agrárnépsűrűség – az MVH regisztrációjában szereplő egyéni gazdálkodók száma (2009) a Corine mezőgazdasági területeire (2006) vetítve (fő/km²),
2. állatállomány nagysága állategységben 2010,
3. mezőgazdasági területek aránya a teljes területből 2006,
4. őstermelésből és kistermelésből származó jövedelem aránya az összes belföldi jövedelemből 2010.

Tájhasználat és környezeti érzékenység és állapot

1. NATURA 2000 és a természetvédelmi területek aránya, 2013-as letöltés a Természetvédelmi Információs Rendszerből (TIR, geo.kvvm.hu)

A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben

The processes of socio-spatial marginalization in declining rural spaces

NAGY ERIKA, TIMÁR JUDIT, NAGY GÁBOR, VELKEY GÁBOR

NAGY Erika: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Békéscsaba; nagye@rkk.hu

TIMÁR Judit: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Békéscsaba; egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék; timarj@rkk.hu

NAGY Gábor: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Békéscsaba; egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék; nagyg@rkk.hu

VELKEY Gábor: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Békéscsaba; egyetemi adjunktus, Szent István Egyetem, Gazdasági, Agrár- és Egészségtudományi Kar, Békéscsaba; velkeyg@rkk.hu

KULCSSZAVAK: marginalizáció, térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek, függőség, szegénység, vidékkutatás, vidékföldrajz

ABSZTRAKT: Tanulmányunkban a szakmai diskurzusokban hátrányos helyzetüként megjelenített rurális térségekre fókuszálunk, azok marginalizációs folyamataira helyezve a hangsúlyt. Kiindulópontunk az, hogy a marginalitáskonceptió releváns értelmezési keret a „leszakadó” vidéki térségek társadalmi problémáinak megértéséhez. Az ilyen térségekben élő-működő, marginalizált helyzetű társadalmi csoportok – helyi lakosok és gazdasági szereplők – napi gyakorlatain keresztül vizsgáljuk azokat a mechanizmusokat, amelyekkel újratermelődnék a gazdasági-társadalmi hátrányok, a függőségek és a kirekesztettség. Írásunkban amellel érvelünk, hogy egyrészt a társadalmi marginalizálódás és a térbeli hátrányok halmozódása nem választhatók el egymástól; a vidéki terek marginalizálódása az ott élő-működő egyének, csoportok marginalizálódását is eredményezi, tovább rontva a térség helyzetét; másrészt hogy a vidéki terekben élő, marginalizált helyzetű társadalmi csoportok maguk is arra kényszerülnek, hogy napi gyakorlataikkal fenntartsák/újratermeljék saját (marginalizált) helyzetüket a fennálló társadalmi-térbeli struktúrák keretei között. Következtetéseinket négy magyarországi – a társadalmi és a térbeli marginalizáció számos összetevőjét hordozó – terepen végzett empirikus vizsgálatra alapozzuk.

Erika NAGY: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Békéscsaba; nagye@rkk.hu

Judit TIMÁR: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and

Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Békéscsaba; associate professor, Department of Social Geography and Regional Development Planning, University of Debrecen; timarj@rkk.hu

Gábor NAGY: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Békéscsaba; associate professor, Department of Economic and Social Geography, University of Szeged; nagyg@rkk.hu

Gábor VELKEY: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Békéscsaba; assistant professor, Faculty of Economics, Agriculture and Health Studies, Szent István University, Békéscsaba; velkeyg@rkk.hu

KEYWORDS: marginalization, socio-spatial inequalities, dependence, poverty, rural studies, rural geography, Hungary

ABSTRACT: Rurality has been associated with economic backwardness and social erosion in public discourses in Hungary since the early years of the transition, even though academic debates highlighted the diversity of historical trajectories and socio-cultural contexts of rural transformations. To contribute to a deeper, more nuanced understanding of major structural changes and their local consequences in rural spaces, we focus on marginalisation processes in four regions in Hungary that are labelled as 'declining' and 'backward' in political as well as academic discourses.

We consider marginalisation as a 'product' of changing social relations that become manifest in socio-spatial processes shaping all aspects of everyday life. This concept allows us to focus on daily practices of social groups (women, Roma, those who live with disability problems) and economic agents (entrepreneurs) living/operating in 'declining' rural spaces. In this way, we can explore the mechanisms that marginalise individuals, communities and spaces through various lenses, and reveal how marginality is 'lived' and responded to in various contexts. Our key arguments are the followings: 1. The diverse processes of social marginalisation and the accumulation of backwardness in rural spaces are linked intimately, in fact, reinforce one another; thus, marginalisation should be considered as a spatial process that manifests itself at and through various scales – from neighbourhood to global level. 2. Marginalised groups and individuals living in backward rural spaces are compelled to adopt practices that reproduce their own disadvantages, dependencies (and often, exclusion) within the existing structural-institutional frameworks.

The analysis rests both on the transdisciplinary review of concepts and discourses over marginality and on social and economic structures in rural spaces. The empirical tier of the paper contains extensive field work in four socio-economic crisis-hit rural regions in Hungary (the micro-regions of Lengyeltóti, Mezőkovácsháza, Sarkad and Sárospatak), completed in 2013. The empirical work based on qualitative methods (semi-structured interviews) by which we targeted marginalised social groups, local entrepreneurs and the institutions that shape – rather reinforce than counteract – everyday practices reproducing marginality.

Bevezetés

A magyarországi vidékkutatásokban nem alakult ki egyöntetű vélemény arról, hogy a rendszerváltozás utáni közbeszédben sokszínű vidékkép rajzolódik ki, vagy a vidék fogalma inkább a gazdasági válságjelenségekkel, a társadalmi konfliktusokkal, s általában véve, a leszakadó, hátrányos (térbeli) helyzettel mosódik össze (Csatári 2000; Csurgó 2007; Kovách 2007; Megyesi 2007). Ugyanakkor számos vizsgálat világított rá a rurális térségek differenciálódási folyamataira, s az azok hátterében álló, változó társadalmi viszonyokra, struktú-

rákra – feltárva azok globális (a gazdaság „hálózatosodásában” és a vidéki térségek erősödő külső függőségében megragadható), az átmenet sajátos körülményeiben és a helyi történeti sajátosságokban gyökerező összetevőit (pl. Beluszky, Sikos 2007; Csurgó, Kovách, Megyesi 2009; Enyedi 1996). A vidék „leszakadó” („elmaradott”) térségeiben halmozódó demográfiai, gazdasági, társadalmi problémákat a regionális kutatásokkal foglalkozók többsége a (makro)strukturális változások térbeli „eredményeként” értelmezte, s a térségi szereplők átalakuló hatalmi (piaci, állami-intézményi) struktúrákban elfoglalt, függő/alárendelt helyzetéből kiindulva magyarázta azokat (pl. Csatári 2005; Kovács 2010).

Jelen tanulmány keretei között mi is a szakmai diskurzusokban hátrányos helyzetűként megjelenített *rustális térségekre* fókuszálunk, azok *marginalizációs folyamataira* helyezve a hangsúlyt. Kiindulópontunk az, hogy a marginalitáskonceptió releváns értelmezési keret a „leszakadó” vidéki térségek társadalmi problémáinak megértéséhez. Az alábbiakban az ilyen térségekben élő-működő, marginalizált helyzetű társadalmi csoportok – helyi lakosok és gazdasági szereplők – napi gyakorlatainak keresztül vizsgáljuk azokat a mechanizmusokat, amelyekkel újratermelődnék a gazdasági-társadalmi hátrányok, a függőségek és a kirekesztettség. Írásunkban emellett érvelünk, hogy:

- a társadalmi marginalizálódás és a térbeli hátrányok halmozódása nem választható el egymástól; a vidéki terek marginalizálódása az ott élő-működő egyének, csoportok marginalizálódását is eredményezi, tovább rontva a térség helyzetét;
- a vidéki terekben élő, marginalizált helyzetű társadalmi csoportok maguk is arra kényszerülnek, hogy napi gyakorlataikkal fenntartsák/újratermeljék saját (marginalizált) helyzetüket a fennálló társadalmi-térbeli struktúrák keretei között.

Úgy véljük, koncepcionális megközelítésünkkel és empirikus eredményeinkkel hozzájárulhatunk egyrészt a magyarországi „vidéket” átformáló társadalmi-térbeli folyamatok mélyebb megismeréséhez, másrészt azokhoz a nemzetközi szakmai diskurzusokhoz, amelyek a marginalizáció *térfolyamatként* történő értelmezésére és ennek releváns térbeli kereteire (végső soron a cselekvő- vs. struktúráközpontú megközelítések „összebékítésére”) irányulnak (Berndt, Colini 2013; Schmidt 2007).

A tanulmány következő fejezetében az elemzés elméleti és módszertani kereteit vázoljuk, összekapcsolva a marginalitást a kapitalizmus egyenlőtlen hatalmi (társadalmi-térbeli) viszonyaiból indító koncepciókkal, valamint a társadalmi gyakorlatokat – a marginalitás „megélését” és az arra adott válaszokat – középpontba állító, tágabb (kulturális, etnikai, társadalmi nemek stb. szerinti) kontextusban vizsgáló megközelítéssel. A harmadik fejezetben a marginalitást újratermelő társadalmi gyakorlatokat a peremhelyzetet különböző módon/kontextusokban (nőként, romaként, fogyatékkal élőként) „megélők” nézőpontjából, élethelyzeteiken, stratégiáikon keresztül elemezzük. A negyedik fejezetben a helyi vállalkozók azon – többséget kitevő – csoportjaira koncentrá-

lunk, amelyek gyenge piaci beágyazottságuk, erős függőségre épülő kapcsolatrendszereik és társadalmi környezetük kedvezőtlen folyamatai miatt kiszolgáltatottak, és üzleti gyakorlataikkal tovább erősítik térségük marginalizációs folyamatait. Az ötödik fejezetben – levonva a legfontosabb tanulságokat – arra igyekszünk rámutatni, hogy a vizsgált szereplők stratégiái és akciói hogyan termelnek (újra) régi-új függőségeket, erősítve/fenntartva a marginalizációs folyamatokat, amit az állami intézményi gyakorlatok tovább erősítenek.

Elméleti-módszertani keretek: a marginalizáció mint a társadalmi-térbeli gyakorlatok eredője

A piacgazdaság és a megváltozott politikai keretek között évtizedek óta makacsul újratermelődő egyenlőtlenségek – amelyek a regionális különbségek tartós fennmaradásában épp úgy megragadhatók, mint a város-vidék vagy főváros-vidék viszonyrendszerben – mind több kutatót ösztönöztek arra, hogy a térbeli egyenlőtlenségeket társadalmi konstrukcióként, „termékként” vizsgálják (pl. Halfacree 2007; Kovács 2010; Stenning, Smith, Rochovská, Świątek 2011; Timár, Nagy 2012; Váradi 2005). Jelen tanulmányban a magyarországi vidéki terek átalakulásának, differenciálódásának folyamatait mi is hasonló felfogásban, a *marginális helyzetek kialakulásának és újratermelődésének folyamataira*, az azok hátterében álló *mechanizmusokra* koncentrálna tárgyaljuk. Mindezt a marginális helyzetű társadalmi csoportok és térségek nézőpontjából közelítjük.

A marginalizáció széles körben, többféle – egyre bővülő – jelentéstartalommal használt fogalom. Az utóbbi két évtizedben a marginalitást a nemzetközi szakirodalomban a legtöbbször a társadalmi, gazdasági, politikai struktúrákban elfoglalt peremhelyzetként/kiszorítottságként, s az ebből fakadó hátrányként értelmezték (Berndt, Colini 2013). Ezek a társadalmi viszonyokból kiinduló értelmezések a neoliberális kapitalizmus korszakában a hatalomnélküliséget, az integráció és a részvétel hiányát – a munkaerő-piaci kiszolgáltatottságot, a társadalmi polarizációt, az állam csökkenő szerepét az egyenlőtlenségek mérséklésében, a lokális terekhez kötődő közösségek szétesését – tekintették/tekintik a marginalizálódás mozgatórugóinak (Berndt, Colini 2013; Wacquant 2011).

Aszimmetrikus hatalmi viszonyokból indulnak ki azok az érvelések is, amelyek a társadalmi diskurzusok – és az általuk formált piaci és állami intézményi gyakorlatok – marginalizáló szerepére hívják fel a figyelmet. A kirekesztettség az intézményi gyakorlatokat alakító közbeszédből és/vagy a szakpolitikai berkekben zajló vitákból egyszerre eredményezheti a javakhoz való hozzáférés (további) korlátozását, illetve egyes társadalmi csoportokhoz kötődő gyakorlatok marginalizációját (Ward 2004). Ez megnyilvánulhat abban, hogy egyes gyakorlatokat az „informális” szféra részeként jelenítenek meg – sok esetben stigmatizálva az érintett társadalmi csoportokat –, vagy oly módon,

hogyan figyelmen kívül – tehát szabályozás, támogatás nélkül – hagyják azokat (Gibson-Graham 2008; Sharp 2011). Az így érvelők az egyenlőtlenségeket újratermelő struktúrák működését és azok diskurzív hátterét a napi társadalmi gyakorlatokon keresztül tartják megragadhatónak, figyelembe véve azok nézőpontját is, akik marginális helyzetűnek tekintik magukat. Ezzel ráadásul elkerülhető a leegyszerűsítő, bináris logikára épülő (fejlett/fejletlen; vesztes/nyertes; formális/informális stb.) tudományos érvelés is (Massey 2008; Sharp 2011). Ez a társadalmi gyakorlat-központú vizsgálódás lehetővé tette a kutatók számára a marginalizálódás különböző dimenzióinak (osztály, kultúra, etnikum, életkor, társadalmi nemek stb.) és történeti beágyazottságának – így a posztoszocialista átmenet mindennapi életet átforgató következményeinek és a kelet-közép-európai kapitalizmusok sokszínűségének – megértését is (Stenning, Smith, Rochovská, Šwiateg 2011; Williams 2005).

A marginalizálódás térbeli folyamatként történő értelmezését ösztönözte a társadalmi problémák, konfliktusok térbeli koncentrálódása és újratermelődése, e folyamatok lokális terekhez kötődő, eltérő sajátosságainak, illetve a politikai diskurzusok helyeket/tereket marginalizáló szerepének felismerése és vizsgálata (Hörschmann 2001; Kuus 2013). A kutatók egy csoportja a marginális helyzet összetevőit és mértékét (alacsony jövedelmek, kulturális elszigetelődés, rossz minőségű infrastruktúra, közszolgáltatási deficit stb.) igyekezett megragadni, hangsúlyozva a már fennálló térbeli különbségeket (pl. Leimgruber 2007).

Az utóbbi évek társadalmi viszonyokra – a marginalizációt mozgató, irányító mechanizmusokra – fókuszáló kutatásainak eredményeként azonban a nemzetközi tudományos vitákban egyszerre több, egymást részben átfedő koncepció is megjelent, amelyek szerint a térbeli marginalizáció értelmezhető úgy, mint:

- leszakadás a „magterületektől”; a folyamat jellemzői az alacsony szintű szükségletkielégítés (foglalkoztatás, fogyasztás, társadalmi részvétel), a társadalmi egyenlőtlenségek és az informális függőségek;
- elégtelen integráció, amely megragadható – a (térbeli) gazdasági-társadalmi kirekesztődésben/elszigetelésben, a lokális szereplők különböző térbeli léptékekhez kötődő gazdasági és politikai függőségében, az egyenlőtlen csereviszonyokban, a gyenge térségi innovációs potenciálokban;
- gazdasági (tőkevonzás, foglalkoztatás, piaci kapcsolatok stb.), társadalmi (demográfiai folyamatok, tudástőke, közszolgáltatások stb.), politikai (jogérvényesség, érdekartikuláció stb.), kulturális (identitás, közösségi kapcsolatok stb.) hátrányok térbeli halmozódásában, egymást erősítő hatásában (Schmidt 2007).

A fenti vitákból, (távrolról sem letisztult) koncepciókból kiindulva a marginalizációt mi is összetett, a mindennapi élet valamennyi területét érintő társadalmi-térbeli folyamatként – a változó társadalmi viszonyok „termékeként” értelmezzük. Ez utóbbiak mechanizmusai a marginalizálódó térségekben élők napi gyakorlatain keresztül ragadhatók meg, következményei pedig az egyének, csoportok és terek egymást erősítő leszakadásában, a társadalom egyes tagjai és

csoportjai közötti gazdasági, kulturális és politikai távolság növekedésében – az integráció hiányában. Az általunk választott *társadalmi gyakorlat-központú megközelítés* lehetővé teszi, hogy a marginalizáció folyamatait, bonyolult lokális és lokalitáson túlnyúló, összetett viszonyrendszereit megértsük, és megjelenítsük a társadalom peremén élők nézőpontjait, „megélt” marginalizáltságát. Ezzel azokhoz a kutatásokhoz is kapcsolódunk, amelyek árnyalt képet igyekeznek adni a vidéki terek átalakulásáról a folyamatot alakító intézményi működési logikák, diskurzusok és a lokális terekhez kötődő társadalmi gyakorlatok kölcsönhatásainak feltárásával (pl. Cloke 2006; Kovács 2010; Váradi 2005; Virág 2010).

Hogy megérthessük, milyen módon kapcsolódnak össze a társadalmi és a térbeli marginalizáció gyakran elkülönülten vizsgált folyamatai, s feltárjuk a „peremhelyzeteket” újratermelő társadalmi viszonyokat, a kérdéskörhöz kapcsolódó elméleti viták áttekintése mellett *empirikus kutatásokat* végeztünk négy magyarországi terepen. Ezek kiválasztásához előzetes – kistérségi/járási szinten – statisztikai elemzést végeztünk, hogy áttekinthessük a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek demográfiai, foglalkoztatási, jövedelmi-vagyoni, gazdasági, közlekedés-földrajzi és közszolgáltatási-ellátottsági dimenzióit. A kiválasztott *sarkadi, mezőkovácsházai, lengyeltóti és sárospataki térségek* az általunk vizsgált mutatók szerint a „leszakadók” közé sorolhatók. A korábbi kutatások a rurális, illetve erősen rurális területként definiálták e térségeket (pl. Csatári 2005), és a szakpolitikai vitákban (a fejlesztési dokumentumokban) is hátrányos helyzetű terekként számolnak velük. A különböző földrajzi (természeti adottságok, közlekedési helyzet) és helyi társadalmi-gazdasági kontextusokban történő vizsgálódással az volt a célunk, hogy feltárjuk a vidéki terekben a marginalizációt újratermelő mechanizmusokat, az azokra adott helyi válaszokat.

A terepmunka során *kvalitatív módszereket* alkalmaztunk. Életútinterjúkat készítettünk helyi lakosokkal, illetve félig strukturált interjúkat gazdasági szereplőkkel, a térségekben működő intézmények tisztviselőivel és civil szervezetek képviselőivel (a négy térségben összesen 78 interjút, 2013 nyarán). Jelen tanulmányban a társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatait egyrészt a lakosság három – marginalizált helyzetű – csoportjára (romák, fogyatékkal élők és a nők egyes csoportjai), másrészt a helyi gazdasági szereplőkre fókuszált empirikus kutatásokból kiindulva próbáljuk megragadni.

A marginalizálódás „megélt” tapasztalatai a leszakadó vidéki térségekben

A vizsgált négy kistérség lakóinak a marginalitásról, a marginalizáció folyamatáról (különösen az integráció hiányáról) szerzett tapasztalatainak, az azokkal összefüggő napi gyakorlatainak számbavételéhez hasznos elemző keretet kínál Castel (1993) koncepciója a „szociális kohézió zónáiról”. E szerint az egyes sze-

mélyek, társadalmi csoportok a *betagolódás* – legerősebb társadalmi kohéziót biztosító – társadalmi terétől („zónájától”) a *sebezhetőség* zónáján át a *kiilleszkedési* zónáig, azaz a munka nélkül lét és szociális elszigetelődés összekapcsolódásának övezetéig helyezkedhetnek el.¹ Pozíciójukat két komponens, mint egy „koordinátarendszer” két tengelye jelöli ki. Az egyik a *munkához való viszony* tengelye (a becsatlakozástól a kizártsáig terjedő skálával), a másik a *társadalmi-családi társas kötelek* tengelye (a beilleszkedéstől az elszigetelődésig). Az általunk megkérdezettek ezért nemcsak a munkalehetőségek hiányával jellemezhető csoportokból választottuk, hanem bizonyos társadalmi kapcsolatokban a diszkriminációt, elutasítást, azaz a marginalizáltság (Barz 2007) veszélyét valószínűsítő csoportokból is (romák, fogyatékkal élők, hátrányos helyzetű, pl. egyedülálló nők). Mivel pedig az etnikai, nemi, testi „másságon” alapuló jelenlegi magyarországi társadalmi kapcsolatrendszerek egyenlőtlenségekkel terheltek, ezek a leszakadó vidéki terekben szinte kivétel nélkül minden interjúpartnerünk munkaerő-piaci esélyeit is rontják. A hatalomban, megbecsültségben, művelődési lehetőségekben stb. megtagasztalt nélkülözésük mellett általában a fizetett munkához is nehezebben férnek hozzá, így a *sebezhetőség* zónájából könnyen átkerülhetnek a *kiilleszkedés* zónájába.

Az egymást erősítő marginalizálódási folyamatok eredőjeként legtöbb interjúpartnerünk *anyagi nélkülözést* is megél. Helyi társadalmon belüli pozíciójuk meghatározásakor általában a társadalmi polarizáció elmélyüléséről számolnak be, és relativizálják a szegénység fogalmát. Az „elithez” többnyire csak a rendszerváltás utáni mezőgazdasági privatizáció (esetleg örökség) révén meggazdagodott, leginkább az egykori agrárértelmiséghez tartozó mai néhány vállalkozót sorolják (legkevesebb 1-2, legtöbb 10-15). Jellemzően kettéosztják saját településük társadalmát: a minimális számú elite/gazdagra és a „többiekre”, ahová szertünk maguk is tartoznak. Nem számít azonban kivételnek az a szemlélet sem, melyben a „*falusi szegénység*” viszonyítási alapnak tekintve relatíve javul a személyes pozíció megítélése. Mint egyik interjúalanyunk fogalmaz: „*A mi családunk [országosan] nagyon alsó osztályba [tartozik]. Épp csak, hogy megélünk. (...) Itt [a faluban] gyenge közép.*” Az ilyen „középre” sorolásokban az is kifejeződhet, hogy az „abszolút szegénység” mércéjét napjainkra egyértelműen az ételhez jutás szintjére szállították le a megkérdezettek. Egy roma interjúpartnerünk például az „erős középhez” tartozókat is úgy definiálja, hogy ők olyanok, akik „*mindent meg tudnak főzni, és minden nap, rendszeren*”. Ezért, bár meglehetősen súlyos anyagi gondokkal küzd a családja, viszont nem éheznek, nem is definiálja magát szegénynek.

A kapitalizmus lényegét adó *munka-tőke viszonyon* „kívülre” szorulásukról számos tapasztalatot osztottak meg velünk interjúpartnerünk. A nők úgy vélik, számukra eleve rosszabb a helyi munkahelykínálat. A megszigorított közmunkák szervezésében pedig csak a polgármester jóindulatától függ, hogy mennyire vannak tekintettel a munkaidő beosztásánál a gyerekekre nevelésből adódó sajátos igényekre. Ugyanezen igények miatt sokkal nehezebb a nőknek falujukon kívül is munkát találni. Nem egyedi eset, hogy elutasítónak válik a munkáltató, amint

tudomást szerez a jelentkező nő kicsi és/vagy több gyermekéről. A *fogyatékkal élők*, még ha volna is számukra elvégezhető munka valamely közelebbi-távolabbi városban, a tömegközlekedés akadálymentesítése és a megfelelő saját anyagi források híján nem tudják megoldani az ingázást. Korábbi Békés megyei kutatásaink tapasztalataival (Timár, Fabula 2013) való egyetértését fejezte ki az az interjúpartnerünk, aki aláhúzta: a fogyatékoságnak „teljes mértékben vonzata a szegénység”. Szalai Júlia (2002) az ezredforduló idején a magyarországi kirekesztésnek két kollektív formáját írta le: az egyik a területi egyenlőtlenségekhez kötődik s az aprófalvas települési zárványokban, depressziós térségekben élőket érinti, míg a másik etnikai eredetű, s a *cigány lakosság* többségét kitevő szegényeket sújtja. Roma interjúpartnereink egyszerre élik meg e két-fajta szorítást. Az „itt nincs semmilyen munka” panasza egyértelműen kiegészül a „mi nem kapunk munkát” saját, esetleg családtagtól, barátától hallott történeteivel. Egy rövid projekt keretében roma foglalkoztatás-szervezőként dolgozó, felsőfokú végzettségű cigány interjúpartnerünk átfogóbb tapasztalatokat fogalmaz meg:

„Én azt tapasztaltam, sajnós, hogy hiába tanul az, aki echte cigánynak néz ki, feketé a bőre vagy sötétbarna a bőre, sajnós tényleg hátrányokat szenved, és nem adnak neki még csak lehetőséget sem, hogy gyakorolja a szakmáját, ha egyáltalán van. Ha meg nincs, még egy kubikmunkára sem alkalmazzák, maximum az önkormányzat egy közmunkaprogramon belül. Tényleg nincs kilátása a cigányságnak. Mindig azt mondják, hogy illeszkedjenek be. Nincs hova.”

A megkérdezettek családi-társadalmi kapcsolatok tengelyén elfoglalt helye személy-, csoport- és településfüggő tulajdonságokat is mutat. A marginalitás egyedi példáinak látszanak az olyan élettapasztalatok, mint azé az interjúalanyaé, aki férje erőszakossága miatt szétzilált családi kapcsolatait ecsetelte, vagy azé az elszegényedése miatt fizikai elzártságba kényszerült mozgáskorlátozott asszonyé, aki azt fájjalja legjobban, hogy már az unokáját sem képes meglátogatni. Mégis, egyértelműen kirajzolódnak mögöttük a patriarchális és az „épségnormatív”² társadalmi viszonyok. Ami a települési léptéket illeti: vannak a vizsgáltak között például konfliktusmentes roma-magyar együttéléssel jellemzett falvak, de olyanok is, ahová interjúpartnereink szerint „már roma nemzetiségű nem költözhet be”. Amiben viszont közösek a lakóhelyek értékelései: a falusiak egyöntetűen hátrányos helyzetűnek, leszakadónak, elmaradottnak, perifériának találják településüket, térségüket. Olyan helynek, ami – bár legtöbbször kötődnek hozzá – nem képes munkát, perspektívát nyújtani gyermekeiknek sem.

A vizsgált falvak, térségek sem integrálódnak tehát megfelelően az elsődleges munkaerő-piaci folyamatokba: távol maradnak a befektetők, nem állnak rendelkezésre újabb munkahelyek. Ráadásul a marginalizáció térbeli és társadalmi dimenziójának itt leírt egybefonódása miatt – akárcsak a nyugati országok polarizálódó nagyvárosaiban (Wacquant 2011) – már nincs meg az a közösségi háló, az a segíteni képes „hátszág” sem, amelyre a munkaerőpiacról

időlegesen kiszorultak támaszkodhatnának. Sokuk számára ezért az a tipikus válasz, hogy beépítik a stratégiáikba a *segélyen élést*. Jó példa erre a fogyatékosági státusz „védelme” akkor is, ha azt stigmatizálásként éli meg az érintett. A munkanélküliséggel sújtott családtagok érdeke is ahhoz fűződik, hogy a „nehezen megszerzett”, kis összegű, de egy minimálbéres, szerződés nélküli álláshoz képest biztos jövedelemnek számító ápolási díjat, illetve az ehhez való jogosultságukat megőrizték. Így bizonyos értelemben a családra is kiterjed a fogyatékkal élők marginalizáltsága, ami tovább gyengíti falujuk integráltságát, újratermeli az épségnormatív társadalmi viszonyokat, növeli az államtól való függőséget. Hasonló módon termeli újra a marginalizáltságot és erősíti a függőséget a polgármesterektől a közmunkaprogramok rendszere, továbbá az idény-, illetve feketemunkát biztosítani képes egy-két vállalkozótól a kizsákmányoló, „törvényen kívüli” munkák kényszerű elvállalása.

A társadalmi marginalitásból való kiszabadulás, a marginalizált térségből menekülés egyetlen, még realitásnak vélt lehetőségének a fizetett munkához jutató *migrációt* látják interjúpartnereink. Az állami lakáspolitikai, a szociális lakások hiánya azonban alapvetően gátolja az elköltözést. Ugyanakkor az ingatlanpiaci viszonyok eladhatatlanná teszik a szocialista időszakban az egyetlen befektetésként felépített nagy falusi házakat, illetve a családok nem merik kockáztatni mindannyiuk otthonát a hosszú távon teljesen bizonytalan fővárosi, külföldi stb. munkalehetőségért. A migráció ezért (is) szelektív folyamat. A hátramaradottakkal pedig tovább nő a falun élő, marginalizálódó, függőségi rendszerekbe szorított társadalmi csoportokhoz tartozók aránya, mindinkább csökkentve ezzel az egész település integráltságát, azaz fokozva marginalizálódását.

Néhány magyarországi statisztikai elemzés azt mutatja, hogy már jelenleg is regisztrálható bizonyos marginalizálódó társadalmi csoportok koncentrációja a hátrányos helyzetű, leszakadó térségekben, településekben (lásd a fogyatékkal élők falvakban, gazdaságilag fejletlenebb térségekben kimutatható relatíve nagyobb arányát (Fabula 2010); a jellemzően romák lakta települések növekvő népességkoncentrációját a gazdaságilag elmaradott régiókon belül (Pásztor, Péntes 2012). Az 1990-es évektől szegregálódó/gettósodó aprófalvak, sőt falusi térségek jelenlétét mutatják ki a kutatások (pl. Bihari, Kovács 2005; G. Fekete 2005; Ladányi, Szelényi 2004; Virág 2010). Interjúalanyaink tapasztalatai azt támasztják alá, hogy lakóhelyeik marginalizációja, a makrotársadalmi, gazdasági-hatalmi viszonyok és folyamatok (pl. egyenlőtlen térbeli fejlődés, kormányzati politikák, munkapiaci, patriarchális, épségnormatív viszonyok) erősen leszűkítik a marginalizálódó társadalmi csoportok cselekvési terét. Ezért a strukturális tényezőkkel együtt az ő legkézenfekvőbb válaszaik is gyakran csak a „napi túlélésre” nyújtanak megoldást. Hosszabb távon a saját és/vagy a falujuk, „vidékük” függőségi viszonyainak és a társadalmi-térbeli marginalizációnak újratermeléséhez és kölcsönös erősítéséhez járulnak hozzá.

A gazdasági szereplők stratégiai és változó függőségi viszonyai a vidéki terekben

A rendszerváltozáshoz kapcsolódó *neoliberális* (a piaci nyitást és a magántulajdon kiterjesztését elősegítő) *intézményi reformok* versenycentrikus megközelítéssel „piacosították” a rurális térségek erőforrásait – a szabad munkaerőt, a földvagyonot, az ingatlanokat, az itt élők által felhalmozott tudáskészletet és társadalmi kapcsolatrendszerüket. A piaci mechanizmusok – s az azok differenciáló hatását inkább erősítő, mint enyhítő állami intézményi gyakorlatok – jelentős részben *leértékelték* ezeket az erőforrásokat, ezzel társadalmi csoportokat és tereket marginalizálva (Bihari, Kovács 2005; Csurgó, Kovách, Megyesi 2009; Nagy 2005). Az alábbiakban azt mutatjuk be, hogy a vizsgált térségek gazdasági szereplői gyenge piaci beágyazottságuk, erős függőségre épülő kapcsolatrendszereik és társadalmi környezetük kedvezőtlen folyamatai eredőjeként milyen stratégiaiakat alakítanak ki, és napi gyakorlataikkal hogyan erősítik tovább a helyi, térségi marginalizációs folyamatokat.

A négy kutatási terepen felkeresett 38 vállalkozó döntő többsége saját térségét „leszakadónak”, „perifériának” vagy „marginális helyzetűnek” tekinti a dinamikus gazdasági központoktól való fizikai távolságuk, a helyi munkaerő leértékelődése, a térség információáramlásban elfoglalt helyzete, a köz- és üzleti szolgáltatások hozzáférhetősége és az itt élők érdekérvényesítő képességének hiánya miatt. Saját vállalkozásuk helyzetét jóval kedvezőbben ítélik meg, az egyedi értelmezések azonban jelentős eltérést mutattak ágazatonként, a tulajdonosi szerkezet, a méret, a piaci kapcsolatrendszerek (lokális/belföldi/globális) és a tevékenység lokális környezete (falu/város; a helyi kormányzás minősége) szerint. Négy terepünkön szerzett tapasztalatainkat összegezve három karakteres csoportot sikerült elkülöníteni a helyi vállalkozók körében: a globális termelési láncokba *beágyazódókat*, a *függő helyzetű mezőgazdasági termelőket*, illetve a *helyi szolgáltatókat*. Az utóbbi csoportból itt csak a helyi kiskereskedőkkel foglalkozunk.

A *beágyazódók* csoportját viszonylag kisszámú vállalkozás alkotja, mégis fontos a szerepük a térségi folyamatokban. Ők kapcsolják be közvetlenül a helyi szereplőket a globális termelési hálózatokba, jelentős a szerepük a térségi foglalkoztatásban (az alkalmazottak létszáma és ennek viszonylagos stabilitása, a folyamatos képzés és az általuk biztosított, kiszámítható munkaerő-piaci feltételek miatt), továbbá a szakmai, illetve piaci információk és tudás – szervezeti-irányítási modellek, üzleti stratégiák stb. – közvetítésében. Gyakorlataikban tetten érhetők a globális gazdasági folyamatok, a különböző (európai, nemzeti, helyi/térségi) intézményi kontextusok és a lokális társadalmi folyamatok kölcsönhatásai, konfliktusai (Coe, Dicken, Hess 2008).

A csoportba sorolt vállalkozások üzleti stratégiájának egyik fontos eleme a *helyi, nehezen mobilizálható erőforrások* (termőföld; olcsó, hasznosítatlan telephelyek, ingatlanok) *hasznosítása*. Ezek térbeli rögzítettsége azonban kiaknázzható előnyök is jelentett.³ Egyrészt a rendszerváltozást követő strukturális válság-

hoz kötődő leértékelődésük, majd a vizsgált térségeket hosszú távon marginalizáló globális és hazai ingatlanpiaci folyamatok olcsó álló tőkét biztosítottak az induláshoz, majd a terjeszkedéshez. Másrészt a rurális térségeket megcélzó regionális (LHH) és vidékfejlesztési programok keretében megvalósított beruházásokkal ezek a cégek voltak képesek technológiai modernizációra, a telephelyek korszerűsítésére, amivel növelték ezek értékét, s csökkentették működési költségeiket – ami biztosította helyüket (versenyképességüket) a globális piaci kapcsolatrendszerekben. Mivel a fejlesztési források megszerzése (tudás-, kapcsolati és pénz-) tőkeigényes folyamat, a terepeinken felkeresett összes vállalkozás közül lényegében csak a „beágyazódók” egy része húzhatott hasznot a vizsgált térségek marginalizált ingatlanpiaci helyzetéből és fejlesztéspolitikai célterületként történő kijelölésükből.

A beágyazódók stratégiáinak másik fontos pillére a térségben elérhető *sza-bad munkaerő*, amelynek kiaknázása – pl. a bérek alacsony szinten tartásával – a tőkefelhalmozás forrása (Harvey 2003; Welch, Dear 2005). Terepeinken a bérszínvonal országos összehasonlításban kifejezetten alacsony, csekély mértékben vagy egyáltalán nem haladja meg a minimálbér (szakmunkások esetében a szakmai minimálbér) összegét. Ezt a gyakorlatot a felkeresett vállalkozók tisztességesnek tartják a *helyi/térégi viszonyok között*. Ugyanakkor a helyi munkaerő-kínálatot szakmai tudás és készségek, illetve munkakultúra szempontjából is kifejezetten problematikusnak („szegényesnek”) tartják. Munkaerő-toborzási gyakorlataikban ezért a személyes ismertség felértékelődött, sőt, a vállalkozások többsége számára fontosabbá vált az intézményi (szakképzőkkel, munkaügyi hivatalokkal kialakított) kapcsolatoknál. A lokális (térégi) kapcsolati hálókra épülő szelekciós mechanizmusok *érintik a közmunka szféráját* is: akik az utóbbiban „jól teljesítenek”, alkalmi munkát kaphatnak a helyi vállalkozóknál is. Ezt jól illusztrálja egy nemzetközi piaci kapcsolatokkal rendelkező észak-bé-kési agrárvállalkozó foglalkoztatási stratégiája:

„Amikor elindult a vállalkozás a tsz felbomlása után, kiválogattuk a jó szakembereket, ők jórészt máig itt dolgoznak. Szerencsések voltak. Utánpótlást persze keresünk, szükség van a fiatalításra... Őket személyesen keressük meg, tudjuk, melyik családhoz kell menni. De azért igyekszünk kiváltani a munkaerőt gépesítéssel, mert [az élőmunka] drága és nem is megbízható... Inkább csak idénymunkára kellenek többen, havi 5-7 napra. A kapások nagy része közmunkás is volt, ismerjük őket. A többieket kiközzetítik a helyi cigány vezetők, ők céget is alapítottak erre...”

A feltárt, formális és informális kapcsolatokra épülő foglalkoztatási gyakorlatok egyrészt hozzájárulnak a térségben élő munkavállalók marginalizációjához az alacsony bérszínvonal fenntartásával, másrészt egyes csoportokat a *térségen belül* is marginalizálnak. Az interjúpartnereink a roma családok többségét, a könnyűipari üzemek bezárása után nehéz helyzetbe került nőket sorolták az utóbbi körbe. Hangsúlyozták ugyanakkor, hogy a munkaerő-piaci marginalizálódás egyre kevésbé kötődik etnikumhoz, sokkal inkább a fennálló piaci-in-

tézményi struktúrák keretei között újratermelőddő, térségükben egyre gyakoribb élethelyzetek „terméke”.

A beágyazódók stratégiáinak harmadik pillérét olyan *tudás- és kapcsolati-tőke*-elemek jelentik, amelyeket hosszabb távon halmoztak fel. E vállalkozások többségének kapcsolatrendszereire a kisszámú szereplővel szembeni erős függőség és éles versenyhelyzet jellemző. Ezért különösen fontos számukra az innovációkhoz szükséges nem materiális tőkék felhalmozása,⁵ hogy fenntarthassák vagy megváltoztathassák a globális termelési hálózatokban betöltött szerepüket. Ezek a tőkék csak részben állnak rendelkezésre a felkeresett – többnyire kis-, ritkábban közepes méretű – vállalkozások keretein belül, ezért a térségen kívüli szolgáltatókkal fenntartott formalizált kapcsolatokra kell támaszkodniuk. Részben ezzel, részben a mind bonyolultabbá váló intézményi gyakorlatokkal (pályázati rendszer; napi működést meghatározó szabályozók) magyarázzák saját marginalizálódásukat az információáramlásban. Nem meglepő tehát, hogy kevés esetben (leginkább a gépiparban és néhány, nagyobb méretű agrárvállalkozásnál) találkoztunk olyan „hibrid” stratégiákkal,⁶ amelyek erős specializációra, szervezeti belüli tanulási folyamatokra, technológiai innovációkra épültek, és alapjául szolgáltak a termelési hálózatokon belüli függőség mérséklődésének.

A második vállalkozói csoport, a *függő helyzetű mezőgazdasági termelők* csoportjának kiemelését az indokolja, hogy terepeinken az összes regisztrált vállalkozás 58–67%-a közülük kerül ki. A csoport döntően tőkeszegény, viszonylag kis területen gazdálkodó egyéni vállalkozásokat foglal magában. Ez a csoport a térségi piacokat ellenőrző (oligopol státuszú), ma már zömmel a térségen kívülről érkező közvetítőkön – nagy- és kiskereskedőkön, ritkábban ágazati integrátorokon – keresztül kapcsolódik a globális termelési hálózatokhoz, és túlélésük erősen függ a piaci mozgásoktól és a környezeti tényezőktől is. Ugyanakkor mind a kockázatokat kezelő piaci intézményi gyakorlatokban (biztosítások), mind a tőkeáramlásban – a bankok hitelezési gyakorlataiban – marginális a helyzetük. Interjúink szerint ez utóbbit erősítette a sajátos, személyes kapcsolati hálókhoz kötődő hitelezési gyakorlatot folytató takarékszövetkezeti hálózat átalakítása („bankosítása”) is.

Mivel e csoport vállalkozásai nem rendelkeznek elegendő (pénz-, tudás- és kapcsolati) tőkével, amire szükségük lenne a globalizált piaci versenyben, így az utóbbi évtizedben stratégiáikat növekvő mértékben határozza meg a hazai és uniós *agrárpolitika szabályozási-támogatási rendszere*. Mindez egyszerre a stabilitás és a marginalizálódás forrása számukra: a támogatási rendszeren keresztül jutnak hitelekhez és biztos jövedelemhez, ugyanakkor a mind bonyolultabb intézményi gyakorlatok többségük számára átláthatatlanok,⁷ ezért rendszeresen rászorulnak a térségi központok hivatalaiban elérhető segítségre.⁸ Az agrárkamara egyik helyi munkatársa szerint „*a jelenlegi szabályozás teljesen átláthatatlan a gazdálkodók kb. 95%-a számára (...) a kamara nélkül esélyük sem lenne kitölteni a megfelelő űrlapokat, pedig a támogatási rendszer nélkül a kisgazdaságok életképtelenek, a sikeres gazdálkodáshoz szükséges tudás a tsz-ben maradt, nekik csak a föld van, semmi más.*”

E csoport marginális helyzetének oka a helyben elérhető tudás és információk hiánya, illetve gyenge minősége – amiben fontos szerepe van a szakértelmiség elvándorlásának és a helyi-térégi kapcsolati hálók ezzel összefüggő meggyengülésének. Másrészt azzal is magyarázható, hogy a függő helyzetű mezőgazdasági termelők csoportja nem rendelkezik politikai befolyással – a meglevő szakmai hálózatokon keresztül sem – az őket marginalizáló intézményi gyakorlatok megváltoztatásához.⁹

Nem meglepő tehát, hogy interjúink szerint e vállalkozói csoport¹⁰ üzleti stratégiái ritkán mutatnak túl az önfoglalkoztatáson és a túlélésen. Legtöbbször azonban ehhez is új függőségeken át vezet az út – függnek a szakpolitika intézményeinek tisztviselőitől (azok kompetenciájától), a globális piaci folyamatokat közvetítő felvásárlóktól és az ágazat helyi meghatározó szereplőjétől/szereplőitől, akik szolgáltatóként és tudásközpontként is működ(het)nek. Ezeket a viszonyokat újratermelik a szakpolitikák hosszabb távú strukturális hatásai: első sorban a termelési struktúra leegyszerűsödése és a helyi/térégi specializáció gyengülése. A fenti folyamatok végső soron – a politikai törekvések ellenére – a birtokkoncentrációt erősítik, és gyengítik a helyi közösségek lokális erőforrások (tőkék) fölötti ellenőrzését.

A vizsgált térségekben élők fogyasztóként is „megélték” a marginalizációt. Ennek hátterében alapvetően a kereskedelem szerkezeti átalakulása áll. A folyamat meghatározó szereplőinek – a kereskedelmi befektetőknek – stratégiái a térbeli koncentrációt erősítették, hozzájárulva a rurális térségek marginalizációjához. Az ágazat helyi szereplőinek (vállalkozóinak) egyszerre kellett számolniuk a városokban megjelenő új kereskedelmi terek szívóhatásával és a csökkenő helyi kereslettel, továbbá az élesedő piaci versennyel, amit – a kereskedelemben gyorsan terjedő technikai és szervezeti innovációk mellett – a tőkeerős szereplők körének bővülése is ösztönzött.

A marginalizációs folyamatokat erősítették a helyi szolgáltatók válaszai is. Mivel fogyasztók növekvő számban a nem mobil, alacsony jövedelmű csoportokból kerültek ki, szűkítették a kínált áruk körét, és csak az elengedhetetlennek ítélt technikai újításokat vezették be. Emellett változtattak térbeli stratégiáikon is: ha tehették, csak a központi fekvésű vagy magasabb jövedelműek lakta településrészekén tartották meg boltjaikat, illetve korlátozták a fogyasztók mozgásszabadságát térfelügyelő kamerákkal és/vagy a hagyományos „pult mögüli” árusítás visszaállításával. Az utóbbit a romló közbiztonsággal magyarázták, amit az interjúpartnerek egyértelműen a helyi roma közösséggel hoztak kapcsolatba, kimondatlanul is „alacsonyabb rendű” vásárlóknak tartva őket. Ezek a folyamatok több, általunk vizsgált településen (és nem csak az aprófalvakban) az alapvető napi cikkekhez való hozzájutást is megnehezítették. A helyzetet súlyosbítja, hogy a marginalizáció mérséklésének hagyományos útjai – saját „háztáji” termelés, szomszédi, rokonai segítségnyújtás – eltűnőben vannak a mélyülő szegénység és a nyomott élelmiszerárak miatt. A napi problémák mellett a fogyasztás társadalmistatusz-képző szerepén keresztül is marginali-

zálja a vizsgált térségek lakóit,¹¹ aminek a materiális javak mellett számos – szabadidős, egészségügyi, kulturális – dimenzióját említették még a térségekben élők. Az egyik közepes méretű falu polgármestere szerint „a helyi lakosság ellátásának alapvető feltételei sincsenek meg; a többség baráti, rokoni szívességektől függ, egy mozi vagy egy koncert pedig végképp elérhetetlen. Ugyan ki tudná megfizetni a belépők mellett a buszjegyek árát is?”

Habár a rendszerváltás időszakától a gazdasági liberalizáció folyamatai és az állam szerepének változása hanyatló-leszakadó pályára állította a vizsgált térségek gazdaságát, a helyi vállalkozók igyekeztek „piackonform” válaszokat találni mind a makrokörnyezet változásaira, mind azok lokális következményeire. Mindezt nagymértékben befolyásolták a rendszerváltozás időszakában, illetve még korábban felhalmozott erőforrások; hasznosításuk módját azonban a vállalkozók által kialakított stratégiák és napi gyakorlatok határozták meg, amelyek a formalizált piaci és a helyi beágyazottságú (részben informális) társadalmi kapcsolatrendszerek kombinációjára épültek. E stratégiák egyrészt új, különböző földrajzi léptékekhez, terekhez kötődő függőségeket is teremtettek, másrészt hozzájárultak a helyi társadalom különböző csoportjainak további marginalizálódásához is.

Marginalizálódás a vidéki terekben – a vidéki terek marginalizációja

Kutatásaink szerint a marginális helyzetek újratermelődésében összekapcsolódnak – sok esetben egymást erősítik – a piachoz, az állam intézményeihez és a helyi „civil” társadalomhoz kötődő gyakorlatok. A vizsgált térségekben élők tehát munkavállalóként, a piaci és a közjavak fogyasztójaként, politikai cselekvőként, valamely kulturális vagy etnikai csoport tagjaiként, mint nők/férfiak, esetleg fogyatékkal élők is megtapasztalják a kizorítottságot, a társadalmi marginalitást. Peremhelyzetüket, kizorítottságukat ugyanakkor településük, térségük lakosaiként is naponta átélik. A tereket marginalizáló intézményi gyakorlatok megragadhatók többek között a munkahelyek elérésének – különösen a romákat, fogyatékkal élőket és a nőket sújtó – problémáiban, a bérek egyenlőtlenségeiben, a közszolgáltatások minőségi különbségeiben és hozzáférhetőségében, és a fogyasztás tereinek koncentrációjában épp úgy, mint a civil aktivitás hiányában a lakóhelyi szegregációban, és általában az életfeltételek újratermelődő különbségeiben a települések között és azokon belül is.

Az állami intézmények, amelyek a társadalmi-térbeli különbségek mérséklését, az integrációs folyamatokat hivatottak segíteni, nem töltötték be ezt a szerepüket az elmúlt két és fél évtizedben. A közszolgáltatások fedezetét biztosító források folyamatos szűkítése, a reintegrációs kezdeményezések gyengesége, esetlegessége/hiánya, és – e feltételek mellett – az állami alapszolgáltatások

helyi önkormányzatokon keresztül történő szervezése is a vidéki térségek marginalizációs folyamatait erősítették. A szolgáltatások minőségi különbségei (például az oktatásban) egyértelműen a térbeli egyenlőtlenségek újratermelődését, sok esetben a szegregációt erősítették a vidéki terekben is (Kertesi, Kézdi 2004). Mindez gyorsította a helyi közösségek szétesését, és erősen korlátozta, korlátozza a marginális helyzetekre adható válaszokat. Ugyanakkor a források elosztásának versenyalapú megközelítése – a fejlesztéspolitikában, és az utóbbi években a szociális problémákat kezelni hivatott közmunkaprogramokban – ugyancsak a leszakadó településeket érintette hátrányosan (Koós 2013; Kovách 2012). Az elmúlt évek széles körű recentralizációs („államosítási”) folyamatai – miközben nem orvosolták a fentebb említett problémákat – a lokális intézmények (elsősorban az önkormányzatok) központi államhatalomtól való függőségét erősítették. Az alávetettség új intézményi és személyes formáit hozták létre a marginalizálódó térségekben, például a közmunkaprogramokon keresztül.

A helyi társadalom csoportjai, tagjai marginális helyzetüket eltérő módon élik meg, értelmezik, és „fordítják le” napi gyakorlatokra, amelyek minden esetben saját lokális tereik (településrészük, településük, térségük) marginalizációs folyamataihoz¹² kötődnek. Az itt élők többsége nem rendelkezik olyan (tudás-, pénz-, kapcsolati-) tőkével, ami lehetővé tenné a kitörést a marginális helyzetből, akár migrációval – ami tovább erősíti a térség demográfiai, társadalmi, gazdasági erózióját –, akár vállalkozóvá válással, akár helyi összefogással. E lehetőségeket az értelmiségiek elvándorlása, az őket foglalkoztató, közösségi térként is működő intézmények bezárása, a finanszírozási problémák – a helyi források hiánya és a zsugorodó támogatási rendszer – is korlátozzák. A marginalizálódó térségekben élők nagy részének napi gyakorlatait így olyan, erős függőségen alapuló viszonyrendszerek határozzák meg, amelyek ugyan lokális terekhez és szereplőkhöz – helyi vállalkozókhöz, állami intézményekhez – kötődnek, de a globális piaci folyamatok és a központi kormányzati politikák is alakítják őket. A leszakadó vidéki térségek lakói az egyenlőtlenségeket enyhítő állami beavatkozások és saját tőkéik híján újratermelik napi gyakorlataikkal térségük és saját maguk marginalizálódását.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat közötti együttműködésen alapuló komplex kutatási program keretében zajlott, a Nemzeti Agrár-szaktanácsadási, Képzési és Vidékfejlesztési Intézet megbízásából, A vidékiségből adódó marginalizálódás társadalmi, gazdasági, települési/térségi összetevői, konfliktusai, okai és a feloldás, kezelés lehetőségei c. altémához kapcsolódva. Jelen tanulmány a kutatás empirikus eredményeire épül, de eltérő fókuszú (kérdésfeltevésű) nemzetközi publikáció hazai közönségnek szánt új változata.

Jegyzetek

- 1 Meg kell jegyezni, hogy Castel (1993) egy negyedik övezetet is megkülönböztetett, amelynek a „segélyezés zónája” nevet adta. Ezt az övezetet a munkaképtelenség okozta munka nélkül lét és a szociális lét erős kötésének együttesével jellemezte.
- 2 Az „ableist” fogalom magyarrá ültetése. Fabula (2014, 34.) „épségnormativitáson mindazokat a kulturális és materiális tényezőket, és ezek összefüggésrendszereit” érti, „amelyek egy idealizált ép (vagyis bizonyos standardok alapján kinéző és funkcionáló) test-elmét tekintenek univerzálisnak, és ezzel olyan társadalmi tereket hoznak létre, amelyek az idealizálttól eltérő embereket alávétettségben tartják.” Ebben a tanulmányban ezt az értelmezést használjuk.
- 3 A leértékelődő ingatlanok újrahazsnosítása a vidéki terekben éppen úgy a tőke térbeli logikájának a megnyilvánulása, mint a városi tereket átformáló befektetői döntések, amelyek célja a tőkehozamok növelése megváltozott térhasználat révén (lásd Smith 1996 járadékkülönböztetel kapcsolatos elméletét). A vizsgált vidéki terek leértékelődése, illetve ennek (erősen szelektív, így nem kifejezetten látványos) kiaknázásában összekapcsolódnak a lokális és globális folyamatok, továbbá a különböző területi szintekhez kötődő intézményi gyakorlatok.
- 4 A nők munkaerő-piaci marginalizációja más térségekben is a szegénység újratermelődésének kulcsfontosságú mechanizmusává vált (Váradai 2005).
- 5 A kérdéskörhöz kapcsolódóan lásd pl. Kalantaridis, Vassilev, Fallon (2011); Letenyei (2000).
- 6 A globális értéktermelési hálózatokban résztvevő vállalkozások stratégiátipusairól posztsozialista kontextusban lásd pl. Pickles, Smith (2011); Pavlínek, Domanski, Guzik (2009).
- 7 A legtöbbször említett példa az Agrár-környezetgazdálkodási Program végrehajtásával kapcsolatos mulasztások és büntetések nagy száma, ami kétségtelenül a sok adminisztráció következménye; a kisebb gazdálkodók még csak nem is ismerik a belépéssel járó kötelezettségeket, így a dokumentálással kapcsolatos elvárásokat sem.
- 8 A hazai agrár- és vidékpolitikai intézményrendszer többszöri átszervezése is a kiszolgáltatottságukat erősítette, hiszen a napi működéshez kért/kapott segítség „bizalmi viszonyra” épül – az NVH, illetve az Agrárkamara szakemberei belelátnak a vállalkozások működésének részleteibe. Ugyanakkor a hivatalok együttműködése – csakúgy, mint a hivatal és a gazdák viszonya – kifejezetten személyes nexusok függvénye, s az átszervezések éppen ezeket szüntetik meg.
- 9 Ezt kamarai és helyi vállalkozókkal készített interjúink is megerősítették.
- 10 Interjúink szerint a függő helyzetű mezőgazdasági termelők köre is erősen differenciálódik: a falvakban élő, kevésbé képzett, idősebb gazdálkodókat érintik elsősorban a fent vázolt marginalizációs folyamatok.
- 11 Terjedelmi okok miatt itt nem tárgyaljuk, de hosszabb elemzésre érdemes a fogyasztáshoz és vidékiséghöz kötődő identitások változása, ami fontos szerepet kapott a posztsozialista (Mansvelt 2006; Smith, Jehlicka 2007), s általában, a vidéki társadalmak átalakulásában (Marini, Mooney 2006). Terepeinken a „vidéki fogyasztó” egyértelműen a marginalizáltság szinonimájaként került elő.
- 12 Ez megragadható a szegénység helyi körülményekhez viszonyított meghatározásában épp úgy, mint a felkeresett vállalkozások intézményi gyakorlatok megváltoztatására tett kísérleteinek kudarcaiban, amit ők összefüggésbe hoztak térségük gyenge politikai érdekképviseletével.

Irodalom

- Barz E. (2007): A marginalizáció szociálintropológiája. Jegyzetek Isabel Martinez Portilla előadásának anyagából. In A. Gergely A., Bali J. (szerk): *Városantropológiai vázlatok és változatok. A városmegismerés kérdőjeleiből*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 293–308.

- Beluszky P., Sikos T. T. (szerk.) (2007): *Változó falvaink. Tizenkét falurajz Kercaszomortól Nyírkarászig*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Berndt, M., Colini, L. (2013): *Exclusion, marginalization and peripheralization*. Leibniz Institute for Regional Development and Structural Planning, Berlin (Working Paper; 49.)
- Bihari, Zs., Kovács, K. (2005): Slopes and slides: Spatial inequalities in employment opportunities at the turn of the millennium. In: Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli, I., Timár, J. (eds.): *Hungarian spaces and places: Patterns of transition*. MTA RKK, Pécs, 360–377.
- Castel, R. (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 3., 3–23.
- Cloke, P. (2006): Conceptualizing rurality. In: Cloke, P., Marsden, T., Mooney P. H. (eds.): *Handbook of rural studies*. SAGE, London, 18–29. <http://doi.org/z7f>
- Coe, N. M., Dicken, P., Hess, M. (2008): Introduction: global production networks – debates and challenges. *Journal of Economic Geography*, 3., 267–269. <http://doi.org/cwgsq5>
- Csatári B. (2000): Kísérlet a magyarországi kistérségek komplex fejlődési típusainak meghatározására. In: Dövényi Z. (szerk.): *Alföld és nagyvilág*. MTA FKI, Budapest, 151–167.
- Csatári, B. (2005): Criteria of rurality for the Hungarian micro-regions: Major problems facing rural areas in Hungary. In: Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli, I., Timár, J. (eds.): *Hungarian spaces and places: Patterns of transition*. MTA RKK, Pécs, 466–482.
- Csurgó B. (2007): Képek és képzetek a mai magyar vidékről. In: Kovách I. (szerk.): *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. L'Harmattan, MTA PTI, Budapest, 45–66.
- Csurgó B., Kovách I., Megyesi B. (2009): Helyi hálózatok Európában és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2., 120–141.
- Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest
- Fabula Sz. (2010): A magyarországi fogyasztékkal élők hátrányos helyzetének néhány területi, települési vonatkozása. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *VI. Településföldrajzi Konferencia (2009. dec. 3-4.): A településföldrajz aktuális kérdései*. Savaria University Press, Szombathely, 204–215.
- Fabula Sz. (2014): *A fogyasztékoság mint társadalmi-térbeli viszony földrajzi vizsgálata*. Doktori (PhD) értekezés. SZTE Földtudományok Doktori Iskola, Szeged
- G. Fekete, É. (2005): Small villages undergoing transformation. In: Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli, I., Timár, J. (szerk.): *Hungarian spaces and places: Patterns of transition*. MTA RKK Pécs, 483–500.
- Gibson-Graham, J. K. (2008): Diverse economies: performative practices for 'other worlds'. *Progress in Human Geography*, 5., 613–632. <http://doi.org/cwxkm8>
- Halfacree, K. (2007): Trial by space for a 'radical rural': Introducing alternative localities, representations and lives. *Journal of Rural Studies*, 2., 125–141. <http://doi.org/fqr53k>
- Harvey, D. (2003): *The new imperialism*. Oxford University Press, Oxford
- Hörschelmann, K. (2001): Breaking ground – Marginality and resistance in (post) unification Germany. *Political Geography*, 8., 981–1004. <http://doi.org/chwh9c>
- Kalantaridis, C., Vassilev, I., Fallon, G. (2011): Enterprise strategies, governance structure and performance: Comparative study of global integration. *Regional Studies*, 2., 153–166. <http://doi.org/d4rqdr>
- Kertesi, G., Kézdi, G. (2004): *Primary school segregation. Causes and consequences*. Budapesti Corvinus Egyetem, MTA Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest (Munkagazdaságtani Füzetek; 7.)
- Koós B. (2013): A közszolgáltatás-szervezés és a költséghatékonysági kényszer a kistelepülések körében. In: Kovács K., Váradi M. (szerk.): *Hátrányban vidéken*. Argumentum, Budapest, 248–274.
- Kovács I. (2007): A múlt és jelen vidékképe. Bevezetés. In: Kovách I. (szerk.): *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest, 7–11.
- Kovács I. (2012): *The countryside on the turn of the new millennium. Changes in the structure and power relations of rural societies in present-day Hungary*. Argumentum, Budapest
- Kovács K. (2010): Vidéki változások a rendszerváltozás után. In: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA RKK, Pécs, 73–104.
- Kuus, M. (2013): Places of lower rank: Margins in conversations. *Political Geography*, 37., 30–32. <http://doi.org/z7g>
- Ladányi J., Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest

- Leimgruber, W. (2007): Geographical marginality – past and new challenges. In: Jones, G., Leimgruber, W., Nel, E. (eds.): *Issues in geographical marginality*. Rhodes University, Grahamstown, 3–12.
- Letenyei L. (2000): Innovációs láncok falun. *Szociológiai Szemle*, 4., 40–56.
- Mansvelt, J. (2006): Geographies of consumption: citizenship, space and practice. *Progress in Human Geography*, 1., 105–117. <http://doi.org/b2c6fj>
- Marini, M. B., Mooney, P. H. (2006): Rural economies. In: Cloke, P., Marsden, T., Mooney P. H. (eds.): *Handbook of rural studies*. SAGE, London, 91–103. <http://doi.org/z7h>
- Massey, D. (2008): *For space*. SAGE, London
- Megyesi B. (2007): A magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjei. In: Kovách I. (szerk.): *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. L'Harmattan, MTA PTI, Budapest, 27–43.
- Nagy, G. (2005): Changes in the position of Hungarian regions in the country's field of gravity. In: Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli, I., Timár, J. (eds.): *Hungarian spaces and places: Patterns of transition*. MTA RKK, Pécs, 124–142.
- Pásztor, I. Z., Péntes, J. (2012): Investigation of peripherisation in Northeastern-Hungary by spatial demographic and income tendencies with special attention to the Roma population. *Eurolines*, 13., 149–165.
- Pavlínek, P., Domanski, B., Guzik, R. (2009): Industrial upgrading through foreign direct investment in Central European automotive manufacturing. *European Urban and Regional Studies*, 1, 43–63. <http://doi.org/dvq2q6>
- Pickles, J., Smith, A. (2011): De-localisation and persistence in the European clothing industry: The reconfiguration of trade and production networks. *Regional Studies*, 2., 167–185. <http://doi.org/b7spmp>
- Sharp, J. (2011): Subaltern geopolitics: Introduction. *Geoforum*, 3., 271–273. <http://doi.org/d6983j>
- Smith, J., Jehlicka, P. (2007): Stories around food, politics and change in Poland and the Czech Republic. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 3., 395–410. <http://doi.org/dw5m3s>
- Schmidt, M. (2007): The influence of scale on the basic dimensions and indicators of marginality. In: Jones, G., Leimgruber, W., Nel, E. (eds.): *Issues in geographical marginality*. Rhodes University, Grahamstown, 52–65.
- Smith, N. (1996): *The new urban frontier. Gentrification and the revanchist city*. Routledge, London, New York
- Stenning, A., Smith, A., Rochovská, A., Świątek, D. (2011): *Domesticating neoliberalism. spaces of economic practice and social reproduction in post-socialist cities*. Wiley-Blackwell, Oxford
- Szalai J. (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 4., 34–50.
- Timár J., Fabula Sz. (2013): Whose identity politics? Lessons for emerging critical disability geography in Hungary. *Geographica Helvetica*, 3., 171–179. <http://doi.org/z7j>
- Timár, J., Nagy, E. (2012): Urban restructuring in the grip of capital and politics: Gentrification in East-Central Europe. In: Csapó T., Balogh A. (eds.): *Development of the settlement network in the Central European countries: Past, present, and future*. Springer Verlag, Heidelberg, Berlin, 121–135. <http://doi.org/ch2f6x>
- Váradi, M. (2005): Increasingly fossilised labour market structures and strategies of livelihood: Chances of disadvantaged groups in the labour market. In: Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli, I., Timár, J. (eds.): *Hungarian spaces and places: Patterns of transition*. MTA RKK, Pécs, 289–306.
- Virág T. (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Wacquant, L. (2011): Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. *Fordulat*, 13., 12–27.
- Ward, P. M. (2004): From the marginality of the 1960s to the 'new poverty' of today. *Latin American Research Review*, 1., 183–187. <http://doi.org/d6mz5w>
- Welch, J., Dear, M. (2005): Understanding homelessness: From global to local. In: Kleniewski, N. (eds.): *Cities and society*. Blackwell, Oxford, 147–167. <http://doi.org/cgqp8n>
- Williams, C. C. (2005): Market delusions: rethinking the trajectories of post-socialist societies. *Foresight*, 3., 48–60. <http://doi.org/dtts22>

A szegénység és depriváció a magyar településállományban az ezredfordulót követően – avagy kísérlet a települési deprivációs index létrehozására

Poverty and deprivation in Hungarian settlements after the Millennium – an attempt at creating a rural deprivation index

KOÓS BÁLINT

KOÓS Bálint: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; koosb@rkk.hu

KULCSSZAVAK: Magyarország, szegénység, index, depriváció

ABSZTRAKT: A szegénységgel kapcsolatos kérdésekkel hagyományosan a szociológia foglalkozik, de a területfejlesztés, illetve tágabban a fejlesztéspolitika is érintett a kérdésben. A szegénység területi dimenziójának megragadása bár mindkét megközelítésben megjelenik, mégsem alkot koherens kutatási fókuszot. Jelen írás célja, hogy e hiányosság pótlására tegyen kísérletet és egyszerre érvényesítse ezt a két megközelítésmódot. A szegénység területi dimenziójának feltárásakor a szegénységet Townsend nyomán több dimenzióban megnyilvánuló erőforrás-, illetve lehetőséghiányként (depriváció) értelmezem, amely meggátolja a társadalomban elfogadott, megszokott életkörülmények elérését. A lakhatás, a képzettségi színvonal, a munkaerő-piaci részvétel, a jövedelmi viszonyok és a demográfiai jellemzők megragadására sztenderdizált mutatókat készítettem, amelyből főkomponens-analízis révén egyetlen deprivációs indexet képeztem. Ez a települési deprivációs index világosan ki rajzolja az ország klasszikus fejlettségi térrendjét: a nagyvárosok és azok szűkebb-tágabb agglomerációi jelentik az ország kedvező helyzetű pólusait, amelyektől távolodva a több dimenzióban megtapasztható hátrányos helyzet – szegénység – egyre meghatározóbbá válik. Összességében ez a települési deprivációs index nyilvánvaló hiányosságai ellenére a szakmai felhasználók számára alkalmas vonatkoztatási pontot jelenthet, amikor deprivációval, szegénységgel kapcsolatban kell forráselosztási döntéseket hozni, vagy éppen valamilyen társadalmi jelenség vizsgálatához keresnek alkalmas társadalmi háttérváltozót.

Bálint KOÓS: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; koosb@rkk.hu

KEYWORDS: Hungary, deprivation, index, poverty

ABSTRACT: Poverty research has a centuries-old tradition and has become a multi-coloured research field both by the research tools applied and its methodology. Traditionally, sociology addresses issues concerning poverty; however, keeping these research interests within one discipline would be a misleading approach, since territorial development and development policies (Lowe et al. 1986) must also deal with poverty issues: demarcation of developed and

developing territories and relevant development policies necessarily aim at reducing and eliminating poverty.

Although addressing the territorial aspect of poverty has been challenged in both approaches, it has not formed a coherent research focus. The aim of this paper is to make an attempt to fill this gap and justify these two approaches. According to Peter Townsend (1979, 31.), poverty is defined as a multi-dimensional shortage of resources and opportunities that, for instance, hinders maintaining socially accepted life circumstances and limits participation in education or employment. This kind of deprivation is usually addressed at individual-family level; however, it has highly significant spatial aspects, too. Actual geographical space is not homogeneous because it does not provide equal opportunities to meet people's needs that led some Anglo-Saxon scholars in the '80s to suggest that urban and rural areas have a distinct nature of deprivation. In line with that, the selection of variables is a deliberate process, because inappropriate variables would lead to revealing urban and rural differences instead of identifying multidimensional poverty. Therefore, aspects of housing, qualification, labour market participation, income conditions and demographics have been considered in the study as well.

These variables have been standardised ("Z-score") with the rural average and the deviation calculated from the sample and defined for three years (1990, 2001, 2011). Afterwards, a principal component analysis has been carried out in order to see if the standardised variables can be converted into a comprehensive deprivation indicator. In order to define the indicator with the same set of variables for a multiple-year result, both the time range was narrowed down (2001, 2011) and the number of variables was reduced, too. High values of the deprivation indicator suggest that people live even under the rural average according to certain poverty dimensions (housing, income, labour market opportunities and qualification). In other words, the higher the value of the indicator is, the lower the average social status is. The deprivation indicator can clearly illustrate the usual spatial structure of the country: Large towns and their narrow and broad agglomerations can be identified as the prosperous poles of the country, while with increasing distance, more and more factors show significant levels of poverty.

Analysing the factors affecting the deprivation indicator using a linear regression estimating function results in the finding that the greater the population of a settlement is and the closer located to a county capital, the lower the value of the deprivation indicator is. If a certain settlement is a subregion capital or part of suburbia, the deprivation indicator shows some improvement.

To sum up, the deprivation indicator, even with its obvious imperfections, can be an effective tool in case of decision making on resource distribution to address poverty issues. Furthermore, it can also be used as a background variable when investigating social phenomena.

Bevezetés

A szegénység kutatása évszázados múltra tekint vissza, a kutatási terület napjainkra rendkívül sokszínűvé vált mind kérdésfeltevésében, mind kutatási eszközeiben, mind módszertanában. Hagyományosan a szegénységgel kapcsolatos kérdésekkel a szociológia foglalkozik, de hiba lenne a kutatási terület egyetlen diszciplínához kötése, hiszen például a területfejlesztés, a fejlesztéspolitika (Lowe, Bradley, Wright 1986) is érintett a kérdésben: a fejlett-fejletlen területek lehatárolása, s erre irányuló fejlesztéspolitika kialakítása természetesen a szegénység mérséklését, felszámolását célozza.

A két (szociológiai, illetve fejlesztéspolitikai) megközelítés a saját célrendszérét követi, s bár a szegénység területi dimenziójának megragadását mind-

kettő érinti, de nem ez a vizsgálatok központi kérdése. A hazai szegénységvizsgálatok (így például Gábos, Szívós 2009; Spéder 2002; a Tárki Monitor Jelentései, illetve Társadalmi Riport sorozata) döntően a jövedelmi szegények demográfiai, családi, lakhatási, foglalkoztatási körülményeinek és a fő struktúráknak a feltárására törekednek, s bár a lakóhely településtípusának jelentőségére rámutatnak, figyelmen kívül hagyják a jelenség háttérében meghúzódó területi egyenlőtlenségeket (Szoboszlai 2004). Sajátos módon a roma problematikával foglalkozó szociológusok körében – így például Virág Tünde (2006, 2010), Havas Gábor (1999), Ladányi János (Ladányi, Szelényi 1997) műveiben – nagy hangsúlyt kap a területi dimenzió, de ők az etnikus szegénységet helyezik a vizsgálatok középpontjába.

A másik oldalról a fejlesztéspolitikai irányultságú vizsgálatok ugyan területi fókuszúak, de nem csupán a szegénységet vizsgálják, hiszen egyéb fejlesztési célokra is figyelemmel kell lenniük, így például az infrastrukturális ellátottságra vagy éppen a kutatás-fejlesztési kapacitásokra, amelyek azonban nem szorosan kapcsolódnak a szegénység problematikájához. Jelen írás célja, hogy egyszerre érvényesítse a kétfajta megközelítésmód szempontrendszerét, s így hozzájáruljon a szegénységkutatások területi dimenzióval történő bővítéséhez.

E cél érdekében először áttekintem mind a szociológiai, mind pedig a fejlesztéspolitikai megközelítés főbb vonásait a szegénység területi dimenziójának feltárása szempontjából, majd pedig kísérletet teszek egy területi deprivációs index kialakítására.

A szegénység szociológiai vizsgálata során a Higgs–White szerzőpáros (Higgs, White 2000, 8–9.) négy fő megközelítési módot különböztet meg, amely számomra is kiindulópontot jelent: egyrészt a hagyományosnak mondható egyetlen, jövedelmi dimenzióban értelmezett szegénységfelfogást (poverty), másrészt a több dimenzióban értelmezett hátrányt (depriváció), harmadrészt a több dimenzióban időbeli folyamatként megélt társadalmi kirekesztést (exclusion), negyedrész a kérdést egyenlőtlenségként megragadó irányzatot.

Ezen elméleti megközelítések a szegénység térbeli vizsgálatára nem egyformán alkalmasak, ha figyelembe vesszük a rendelkezésre álló statisztikai adatok jellemzőit. A szegénységmegközelítések ugyanis alapvetően egyéni vagy háztartási szinten értelmezhetőek, erre vonatkozó teljes körű adatfelvételek azonban a legritkább esetben állnak rendelkezésre. A területi dimenzió figyelembevételekor így szükségszerűen másodlagos statisztikai adatforrásokat kell igénybe venni. A személyi jövedelemadó hazai bevezetése (1988) óta rendelkezésre állnak erről a településsoros adatok, ám a szegénység területi dimenzióinak vizsgálatakor az egydimenziós, jövedelmi szegénység megközelítése ellen két érv is megfogalmazható. Egyrészt az adóelkerülés mértékében is komoly területi differenciáltság figyelhető meg, másrészt a jól-rosszul megragadott jövedelem „vásárlóértéke” sem független a helytől. Bublik Bence és Tóth István János 2013-as kistérségi szintű kutatása arra a megállapításra jutott, hogy a be nem jelentett jövedelmek nagysága, aránya erős területi differenciáltságot mutat, s éppen az ország gazdasá-

gilag fejletlenebb kistérségeiben jellemző az országos átlagot jóval meghaladó adózatlan jövedelemszerzés (Bublik, Tóth 2013). A jövedelmi adatokon alapuló szegénységi megközelítés másik komoly problémája, hogy ugyanazon jövedelem eltérő fogyasztási szintet tesz lehetővé a tér különböző pontjain. Egyrészt a szolgáltatások mennyiségi és minőségi jellemzői területileg differenciáltak, másrészt a fogyasztáshoz eltérő utazási többletköltségek kapcsolódnak. Ezt a problémát a Központi Statisztikai Hivatal is érzékeli, a *Létminimum, 2013* című KSH-kiadvány rá is mutat arra, hogy a létminimum-számítás módszertanának megújítására van szükség, mert a jelenlegi csupán országos szinten alkalmazható. Bár feltételezhető lényeges regionális és településcsoportonkénti differenciáltság, ezek feltárására az alkalmazott módszer és minta nem alkalmas (KSH 2014, 1.). Hazai vizsgálatok hiányában itt csupán utalni lehet a releváns angliai kutatás eredményeire (Smith, Davis, Hirsch 2010), amely szerint az országosan meghatározott létminimum eléréséhez a vidéken élők számára eltérő mértékű többletjövedelem szükséges. Ez a többletjövedelem-igény településtípusonként és háztartástípusonként differenciált (1. táblázat), egy vidéki városban élő kétgyermekes házaspár esetében például az országos szinthez képest 12%-kal magasabb költséget jelent a létminimumba sorolt fogyasztói kosár elemeinek megszerzése. A vidéki háztartásokat sújtó többletköltségek döntő része, 60–100 százaléka a megnövekedett közlekedési igényeknek tudható be.

A jövedelmi szegénység megragadásakor tehát kettős – s ráadásul ellentétes előjelű – torzító hatás érvényesül, hiszen a vidéki térségekben egyrészt a költségshívnál, másrészt pedig a tényleges jövedelem is magasabb az adatok alapján vártnál, ami összességében korlátozza, korlátozhatja a kapott eredmények megbízhatóságát. Nem maga a jövedelmi egyenlőtlenség ténye s iránya – sokkal inkább a mértéke kérdőjelezhető meg.

Az egydimenziós jövedelmi szegénység koncepciója után tekintsük át vázlatosan a többdimenziós szegénységfelfogásokat! A depriváció – azaz, ahogy Peter Townsend (1979) a fogalmat eredetileg bevezette: az objektív relatív depriváció – arra utal, hogy az adott egyén, társadalmi csoport nem rendelkezik elegendő erőforrással ahhoz, hogy a társadalomban elfogadott, szokásos életfeltételeket biztosítsa maga számára, s az ennek megfelelő életmódot folytassa. A

1. táblázat: Településtípus és háztartástípus szerint differenciált létminimum Angliában
(százalékpontos eltérés az országos értékhez képest)
Absolute poverty line according settlement and household types in England
(deviation from the country average in percentage points)

Háztartástípus	Vidéki város	Község	Kisközség
Nyugdíjas házaspár	1%	19%	22%
Egyedülálló felnőtt	9%	18%	24%
Aktív korú házaspár két gyermekkel	12%	15%	18%
Egyedülálló felnőtt egy gyermekkel	9%	14%	16%

Forrás: Smith, Davis, Hirsch 2010.

depriváció többdimenziós szegénységmegközelítésnek tekinthető, hiszen figyelembe veszi az oktatási, munkaerő-piaci, lakhatási, jövedelmi dimenziókat is. Amennyiben a szükséges erőforrások és feltételek nem állnak rendelkezésre, a deprivált csoport tagjai képtelenek az adott társadalomban elfogadott (s esetenként elvárt) életmódot folytatni, nem képesek bekapcsolódni a különböző társadalmi tevékenységekbe. A deprivált csoport tagjai ezzel ténylegesen kirekesztődnek olyan fontos alrendszerekből, mint az oktatás vagy éppen a munkavállalás.

Ez a kirekesztődés már át is vezet a következő megközelítéshez, a társadalmi kirekesztés – illetve kirekesztődés (social exclusion) – fogalmához, amely a szegénységproblematika időbeliségére és többdimenziós voltára irányítja rá a figyelmet. A fogalom alapvetően egyéni, családi szinten értelmezhető. Ugyan vizsgálható területi dimenzióban is, de – mivel célzott, időben ismétlődő panel-felvételeket igényel – erőforrásigénye miatt országosan nem alkalmazható a szegénység területi dimenziójának megragadására.

Mindezek alapján a szegénység területi dimenzióban történő vizsgálatára a deprivációs megközelítés javasolható, amely szorosan kapcsolódik a fejlesztéspolitikához, a települési és térségi fejlettségvizsgálatokhoz.

A tértudományok hazai képviselői az utóbbi évtizedekben nagyszámú publikációban foglalkoztak a magyar településállomány fejlettségi szempontú vizsgálatával, tipizálásával. E munkák a hatvanas években még inkább a *településosztályozás* céljával készültek (lásd bővebben Beluszky 1965, 1969, 1973), azaz a települések funkcionális szerepének, tagolódásának feltárására, illetőleg a városok hierarchikus szintjeinek, vonzaskörzeteinek meghatározására születtek. A hatvanas évek második felétől megerősödtek a *településfejlettségi* kutatások, sorra születtek ezzel kapcsolatos publikációk (lásd például Bene 1967; Kiss 1969). A települési fejlettség vizsgálata természetesen vezetett a *hátrányos helyzetű térségek* kutatásához, amely a hetvenes években már nagyszámú publikációban öltött testet (lásd például Barta, Beluszky, Berényi 1975; Erdélyi 1968; Lackó 1975). A rendszerváltást követő években a *válságtérségek lehatárolása* került előtérbe (így például Rechnitzer 1993; Tatai 1992), majd a konszolidációval ismét a települési és térségi fejlettségi vizsgálatok kerültek fókuszba (többek közt Faluvégi 2000; Molnár, Skultéty 2002). Ezek a kutatások jellemzően a fejlesztéspolitikához kapcsolódtak, valamely közpolitikai beavatkozás (területfejlesztés) megalapozása, vagy éppen értékelése, kritikája volt a publikáció célja. Aligha meglepő, hogy ezek a vizsgálatok alapvetően a településhálózat valamilyen dimenzióban – fejlettség, versenyképesség, innovációs potenciál (Bajmócy 2012), foglalkoztatás (Kovács, Bihari 2007) – értelmezett pólusait kívánták változatos módszerek alkalmazásával megragadni, hogy ezzel a figyelmet s a fejlesztési forrásokat az adott szempontból rászoruló, fejlesztendő települések, térségek felé tereljék.

A fejlesztendő települések szisztematikus lehatárolásának igénye a közpolitika formálói körében is felmerült, ami oda vezetett, hogy az elmaradott települések lehatárolásáról rendelkezett a 2015/1986. (XI. 5.) minisztertanácsi

határozat. A lehatárolás során figyelembe vett tényezők, folyamatok meglepő stabilitást mutatnak a következő évtizedekben, ha megvizsgáljuk a területfejlesztési szempontból releváns lehatárolásokat:

- 2015/1986. (XI. 5.) minisztertanácsi határozat az elmaradott települések lehatárolásáról;
- 84/1993. (XI. 11.) országgyűlési határozat a területfejlesztési támogatás irányelveiről és a kedvezményezett területek besorolásának feltételrendszeréről;
- 97/1997. (XI. 6.) országgyűlési határozat a területfejlesztési támogatások és a decentralizáció elveiről, a kedvezményezett területek besorolásának feltételrendszeréről szóló 30/1997. (IV. 18.) országgyűlési határozat módosításáról;
- 24/2001. (IV. 20.) országgyűlési határozat a területfejlesztési támogatások és a decentralizáció elveiről, a kedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről;
- 67/2007. (VI. 28.) országgyűlési határozat a területfejlesztési támogatásokról és a decentralizáció elveiről, a kedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről.

Bár a lehatárolás alapját képező dimenziók időben változékonyságot mutatnak – egyes területek kiesnek, illetőleg újabb területek mutatói kerülnek be, de összességében a hazai lehatárolások vázát alkotó társadalmi-gazdasági-infrastrukturális mutatók körében nagyfokú állandóság figyelhető meg (2. táblázat).

2. táblázat: A hazai területfejlesztési politika által a területi fejlettség és fejletlenség megragadására alkalmazott dimenziók, 1986–2007

Dimensions of territorial development and underdevelopment applied by Hungarian territorial development policy regimes between 1986 and 2007

Dimenziók	1986	1993	1997	2001	2007
Demográfia	x	x	x	x	x
Iskolázottság		x	x		x
Munkanélküliség	(x)	x	x	x	x
Szociális helyzet					x
Jövedelmi szint	x	x	x	x	x
Infrastruktúra	x	x	x	x	x
Lakásmutatók	x	x	x	x	x
Közlekedés, elérhetőség	x			x	x
Urbánus, rurális jelleg	(x)		x		x
Kutatók, fejlesztők száma				x	x
Mezőgazdasági adottságok	x	x			
Gazdasági szervezetek száma			x	x	x
Foglalkoztatási szerkezet	x	x	x		
Turizmus			x	x	x

Forrás: saját szerkesztés Nagy 2012, 55. alapján.

lázat). A jövedelemi szinttel, munkanélküliséggel, demográfiai jellemzőkkel, infrastrukturális ellátottsággal, lakáshelyzettel kapcsolatos változók valamennyi lehatárolásban szerepet játszottak – még ha nem is feltétlenül azonos változók révén. Fontos rámutatni arra, hogy a hazai lehatárolás mutatói/dimenziói közül több rendkívül pontosan illeszkedik a többdimenziós szegénység statikus leképezését jelentő deprivációs megközelítéshez – így különösen az iskolázottság, a jövedelem, a munkanélküliség és a lakáskörülmények tekintetében figyelhető meg egybeesés.

A területfejlesztési célú lehatárolásokban a fent jelzett deprivációs dimenziók mellett megjelennek olyan változócsokrok is, amelyek a fejlesztéspolitika egyéb – például gazdaságfejlesztési – céljainak megvalósításához kapcsolódnak és szorosan nem kötődnek a szegénységproblematikához (pl. kutatás-fejlesztésben dolgozók száma, foglalkoztatási szerkezet, gazdasági szervezetek száma és sűrűsége vagy éppen a különböző infrastrukturális mutatók). Témánk szempontjából tehát a területfejlesztést megalapozó mutatórendszer túl bő, olyan területeket is számításba vesz, amelyek a szegénység területi dimenziója szempontjából relevanciával nem bírnak.

Kísérlet a hazai deprivációs index kialakítására

A szociológiai és fejlesztéspolitikai megközelítési módok vázlatos áttekintése után kísérleljük meg a kétfajta szempontrendszer együttes érvényesítését! A szegénység területi dimenziójának feltárásakor a szegénységet Peter Townsend (1979, 31.) nyomán több dimenzióban megnyilvánuló erőforrás- és lehetőséghiányként értelmezzük, amely meggátolja a társadalomban elfogadott, megszokott életkörülmények elérését, korlátozza a részvételt olyan fontos területeken, mint az oktatás vagy éppen a munkavállalás. Ezt a több dimenzióban értelmezett megfosztottságot tekintjük deprivációnak, amely ugyan alapvetően egyéni vagy családi szinten értelmezhető, mégis rendkívül komoly területi összetevői vannak.

A valós földrajzi tér ugyanis e tekintetben sem homogén, nem biztosít azonos lehetőségeket az igények kielégítésére – ami alapján angolszász kutatók (így például Mark Shucksmith, Tom Bradley) már az 1980-as években felvetették az urbánus és a rurális terek eltérő deprivációs természetét (Higgs, White 2000). Erre tekintettel nagyon körültekintően kell meghatározni a változók körét, hiszen alkalmatlan változókkal nem a többdimenziós szegénységet, hanem az urbánus–rurális dimenzió eltéréseit ragadhatjuk meg. A lakhatási deprivációról például teljesen eltérő eredmény adódik, ha a lakás méretét vagy a lakás komfortfokozatát vesszük górcső alá, hiszen Magyarországon a vidéki lakások jellemzően nagyobb alapterületűek, ám kevésbé komfortosak. Ebből a megfontolásból a deprivációs indexbe a komfort nélküli lakott lakások arányát érdemes bevonni, hiszen az a város–vidék dichotómiától függetlenül képes megragadni a

társadalom által elvárt lakásminőségtől való eltérést. Az oktatási lehetőségekhez való hozzáférésben, az iskolázottsági szintben a diplomások aránya vagy az átlagos elvégzett iskolai osztályok száma markáns települési lejtőt mutat, a várostérségek, nagyvárosi agglomerációk egyértelmű előnyével. Ilyen megfontolásból a választóvonalat nem a diplománál, hanem alacsonyabb oktatási szintnél érdemes meghúzni, azt vizsgálva, hogy a népesség mekkora része rendelkezik legalább középfokú iskolai végzettséggel. A munkaerő-piaci deprivációról a szokásosnak mondható munkanélküliségi rátát, a jövedelmi deprivációról pedig az egy állandó lakosra jutó átlagos adózott jövedelmet emeltem be a vizsgálatba. Mind a nemzetközi, mind pedig a hazai vizsgálatok arra mutatnak, hogy a munkanélküliség egyéni szinten is komoly szegénységi tényező, ám ha a munkajövedelem hiánya az egész háztartást sújtja, a hatás még drámaibb, ezért a munkanélküliségi rátán túl az olyan foglalkoztatott nélküli háztartások arányát is figyelembe vettem, ahol csupán munkanélküli volt (tehát nem számoltam a foglalkoztatott nélküli inaktív és eltartott háztartásokkal). Tekintettel arra, hogy a hazai kutatások (így például Tóth 2013) egyöntetűen arra mutatnak rá, hogy a gyerekszám fontos szegénységi tényező, az indexbe egy kormegoszlást jelző változót is beépítettem (60 éven felüliekre jutó 0–14 évesek száma).

E változók értékeit három időpontra (1990, 2001, 2011) is meghatároztam, a változókat sztenderdizáltam a Budapest nélkül számított lélekszámmal súlyozott települési átlaggal, illetve a mintából számított szórással. Tekintettel arra, hogy egyes mutatók (pl. munkanélküliség, foglalkoztatott nélküli háztartások, komfort nélküli lakások aránya) esetében a magas érték, míg más esetekben – például jövedelmi mutató vagy éppen a legalább középfokú iskolai végzettségűek aránya – az alacsony érték jelzi a deprivációt, ezért szükséges a mutatók értékeinek egyirányúsítása. Ezt az érintett változók sztenderdizált értékeinek előjelváltásával tehetjük meg, így biztosítva, hogy minden változó esetében a negatív értékek a vidéki átlagnál kedvezőbb, míg a pozitív értékek az átlagnál kedvezőtlenebb helyzetre utaljanak. Amennyiben az adott változó nulla értéket vesz fel, az azt jelzi, hogy az adott település az adott dimenzióban éppen a vidéki átlagnak megfelel.

A sztenderdizált változókon főkomponens-analízist végeztem el, hogy megvizsgálhassam, az érintett változók összevonhatók-e egyetlen mutatóba, a deprivációs indexbe, s ehhez milyen súlyozást szükséges alkalmazni. A főkomponens-analízissel meghatározhatóvá vált az egyes időpontokban a változók kommunalitása, amely alapján láthatóvá vált, hogy amennyiben azonos változói körrel szeretnénk az index értékét meghatározni, szükséges a változók körét és a vizsgált időszakot leszűkíteni (3. táblázat). A későbbi oly meghatározó munkanélküliség ugyanis 1990-ben még nem volt széles körű társadalmi probléma, a foglalkoztatottak nélküli háztartások számáról nem is közölt adatot a Központi Statisztikai Hivatal. Ahogyan az a 3. táblázatból is látható, 2001-ben a struktúrát jelző mutatót annak alacsony kommunalitása miatt (nem érte el a küszöbnek tekintett 0,25-ös értéket) még ki kellett hagyni. Ez alapján azt

3. táblázat: Kommunalitásertékek a deprivációs indexhez felhasznált változók körében (1990, 2001, 2011)

Communalities for variables used in constructing the deprivation index (1990, 2001, 2011)

Változó	1990	2001	2011
100 fő 60 év felettire jutó 15 év alatti lakos	0,230	0,106	0,259
Csak munkanélküli taggal bíró, foglalkoztatott nélküli háztartások aránya	-	0,671	0,669
Munkanélküliek a gazdaságilag aktív népesség arányában	0,212	0,778	0,762
Legalább középfokú iskolai végzettségűek a 25–X éves népesség arányában	0,824	0,481	0,707
Átlagos adózott jövedelem havonta egy állandó lakosra	0,789	0,743	0,724
Komfort nélküli lakások aránya	0,795	0,629	0,631

Megjegyzés: Szürke háttér jelöli a deprivációs indexet alkotó változókat. 1990-re a KSH nem közölte a foglalkoztatott nélküli háztartások számát, arra az időpontra csupán 5 változóval készült a főkomponens-analízis.

mondhatjuk, hogy két időpontra – a 2001. és 2011. évre – a deprivációs index értékei 5 változóval meghatározhatóak. Ahogyan a táblázatból is látható, a deprivációs indexben két változó – a csak munkanélküli háztartással bíró foglalkoztatott nélküli háztartások aránya, illetve a munkanélküliek a gazdaságilag aktív népesség arányában – is a munkanélküliséggel kapcsolatos. Ez egyben azt is jelenti, hogy a deprivációs indexben nagyobb hangsúlyt kap a munkaerő-piaci depriváció, mint a lakhatási, a jövedelmi vagy a képzettségi depriváció. Ennek hátterében az a megfontolás áll, hogy a szegénységi tényezők közt kiemelkedő jelentősége van a munkaerő-piaci státusznak, a munkavállalás lehetőségétől tartósan megfosztottak ugyanis idővel a többi dimenzióban is hátrányos helyzetbe kerülnek.

Az ily módon kiszámított deprivációs index értékei települési szinten ragadják meg az ott élők szegénységi helyzetét. Az index magas értékei arra utalnak, hogy az ott élők jellemzően több szegénységi dimenzióban (lakhatás, jövedelem, munkaerő-piaci lehetőségek, képzettség) is a főváros nélkül számított települési átlagnál kedvezőtlenebb pozícióban vannak. Az index értéke minél magasabb, annál kedvezőtlenebb – azaz a „vidéki” átlagtól annál inkább elmarad – az ott élők átlagos helyzete. Nagyon fontos rámutatni arra, hogy a települési szintű deprivációs index csupán a jellemző, „átlagos lakosokról” szolgáltat információt, az átlag pedig a településen belüli heterogenitást elrejt. Egy magas deprivációs indexű településen éppen úgy élhetnek kedvező helyzetű lakosok, mint ahogyan a legjobb helyzetű településen is élnek több dimenzióban is hátrányos helyzetűnek mondható lakosok. A települési szintű mutatók legnagyobb problémája éppen az, hogy a nagyobb lélekszámú településeken a nagyobb fokú heterogenitás miatt a depriváció nem ragadható meg, mert a jó, illetve jobb helyzetű társadalmi csoportok mutatói feljavítják a képet.

A számítás menetéből adódóan a deprivációs index a település adott időpontbeli relatív helyzetét – azaz a főváros nélkül számított magyar települési átlaghoz mért pozícióját – jelzi. Ebből adódóan a különböző időpontokra ki-

számított deprivációs indexek közvetlenül nem összevethetőek, az elmozdulás megragadására az értékek valamilyen sorba rendezése (pl. rangszámmá alakítás, decilisekbe vagy kvintilisekbe sorolás) szükséges. A 4. táblázatban látható a tipizálás eredménye: ebben az esetben a településeket a deprivációs index értékei alapján tíz, egyenlő elemszámú osztályba soroltam, mind 2001-ben, mind pedig 2011-ben. A legkedvezőbb helyzetű települések kerültek az 1. osztályba, a legkedvezőtlenebbek pedig a 10.-be. Az egyes településosztályokra meghatározva a főbb deprivációs területek mutatóit láthatóvá vált egy markáns deprivációs lejtő. A táblázat adataiból érdemes rámutatni arra, hogy a legjobb és legrosszabb helyzetű településosztályok között a munkanélküliségi rátában több mint ötszörös (!) volt a különbség 2001-ben, ekkor a legrosszabb helyzetben lévő települések lakott lakásainak közel fele (43,6%) még komfort nélküli volt s a 25 évesnél idősebb népesség kétharmadának csak alapfokú végzettsége volt. Hozzá kell tenni, hogy egyetlen évtized alatt is komoly mértékű javulást tükröznek a népszámlálási adatok: minden településosztályban – a legrosszabb helyzetűnél is! – megfigyelhető a képzettségi színvonal emelkedése és a komfort nélküli lakások arányának mérséklődése. A lakhatásban a legjelentősebb pozitív irányú változás éppen a legkedvezőtlenebb helyzetű települések körében (10. településosztály) tapasztalható, ahol is a komfort nélküli lakott lakások aránya 43-ról 28 százalékra csökkent. A munkanélküliségben egy sajátosságra kell rámutatni: miközben a 2008-as világgazdasági válság kirobbanását követően az ország egészében nőtt a munkanélküliség, az állami beavatkozás révén megvalósult közmunka-

4. táblázat: A deprivációs index értékei alapján képzett településosztályok fontosabb mutatói, 2001, 2011

Socio-economic characteristics of settlement categories constructed by the deprivation index, 2001, 2011

Település- osztály	Legalább középfokú iskolai végzettséggel bírók a 25-X éves népesség arányában		Munkanélküliek a gazdaságilag aktívak arányában		Komfort nélküli lakások aránya	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011
1.	79,3	88,0	7,1	9,9	4,1	1,9
2.	71,1	81,0	9,9	11,8	9,1	3,6
3.	64,1	75,8	10,0	12,2	12,6	6,4
4.	60,0	71,2	11,6	14,0	16,8	8,3
5.	57,3	68,4	13,7	15,2	18,7	10,1
6.	52,3	65,0	15,0	16,4	22,0	12,3
7.	50,3	62,0	17,8	18,2	27,2	15,5
8.	47,8	58,5	22,8	20,5	28,8	18,0
9.	44,3	53,7	28,5	24,7	33,1	21,2
10.	36,7	43,6	40,5	35,7	43,6	28,3
Magyarország	66,8	76,8	11,1	13,1	13,0	6,9

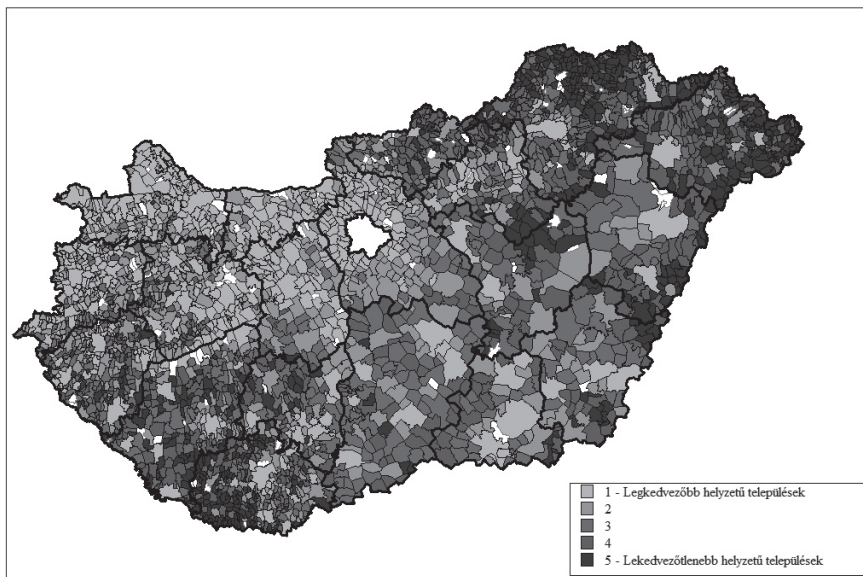

programok a deprivált térségekben a válság előtti – rendkívül magas – szint alá vitték a munkanélküliségi ráta értékét.

Az index rövid bemutatása után vizsgáljuk meg, hogy a számítások eredményeként kapott index értékek mit mutatnak a szegénység területi dimenziójáról! A települési szintre számított deprivációs index értékei alapján készített kartogramok (1. és 2. ábra) a hazai regionalisták, valamint a területfejlesztésben dolgozók számára jól ismert képet tükrözik. A deprivációs index világosan kirajszolja az ország klasszikus fejlettségi térrendjét: a nagyvárosok és azok szűkebb-tágabb agglomerációi jelentik az ország kedvező helyzetű pólusait, amelyektől távolodva a több dimenzióban meg tapasztalható hátrányos helyzet – szegénység – egyre meghatározóbbá válik.

Ezt az agglomerációs területi sémát a kedvező közlekedési helyzet (autópálya, országos főút, vasúti fővonal melletti elhelyezkedés), illetve a kedvező földrajzi elhelyezkedés (Bécs–Budapest–Székesfehérvár–Zalaegerszeg által határolt térség) képes módosítani. Az agglomerációs jelenség hangsúlyozása talán furcsa lehet, de a vizsgálat során készített lineáris regressziós becslőfüggvény alapján a deprivációs index értékére szignifikáns és kedvező irányú hatással van a település lakónépessége, a KSH által lehatárolt agglomerációhoz, illetve agglomerálódó térséghez tartozás, valamint a megyei jogú város közúti

1. ábra: Települési depriváció a vidéki Magyarországon, 2001
(A deprivációs index értékei alapján képzett településcsoportok)
Settlement deprivation in rural Hungary, 2001 (quintiles of the deprivation index)

Megjegyzés: az ábrán a deprivációs index értékei nem jelennek meg azon települések esetében, amelyek 1990-ben még nem voltak önállóak.

elérhetősége. Kisebb, de még szignifikáns jelentősége volt a települések köz-igazgatási szerepének (járasközponti, megyei jogú városi rang). A becslőfüggvény alapján tehát minél nagyobb a település lélekszáma, s minél közelebb van az egy megyei jogú városhoz, annál kedvezőbb lesz a deprivációs index értéke – amit kisebb mértékben tovább javít, ha az adott település egy agglomeráció részét képezi, illetve járásközponti szerepet is betölt.

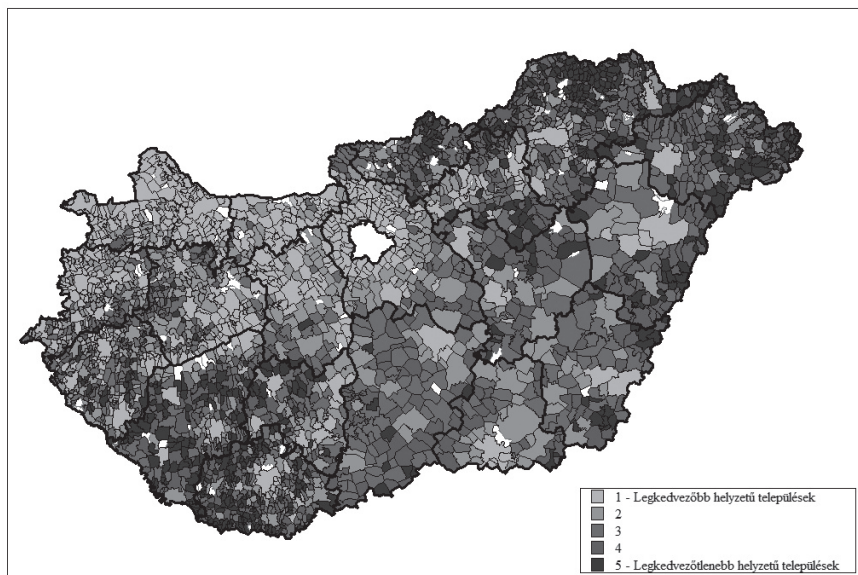
A deprivált, azaz több dimenzióban is hátrányos helyzetű, szegény települések ezzel szemben erőteljes területi koncentrációt mutatnak, amelyek esetében egyrészt visszaköszönnek az ország tradicionálisan hátrányos helyzetűnek tekintett térségei: a Dráva mente, a Közép-Tisza-vidék, a román határsáv települései, Somogy és Baranya, valamint Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye jelentős része, másrészt viszont megjelennek új problématerületek is. Érzékelhető Veszprém megye periferikus megyehatár menti térségeiben a több dimenzióban megnyilvánuló hátrányos helyzet, ahogyan Zala és Vas megye határán is kirajzolódnak problémás területek. Itt még nem lehet Dráva menti vagy éppen Cserhát szintű társadalmi problémákról beszélni, de látni kell, hogy az ország fejlettként elkönyvelt térségeiben is feltűnnek deprivált települések, településcsoportok.

Az ezredfordulót követő évtized a szegénység területiségében nem hozott komoly átrendeződést, a markáns pólusok változatlanok maradtak (2. ábra).

2. ábra: Települési depriváció a vidéki Magyarországon, 2011

(A deprivációs index értékei alapján képzett településötödök)

Settlement deprivation in rural Hungary, 2011 (quintiles of the deprivation index)

Megjegyzés: az ábrán a deprivációs index értékei nem jelennek meg azon települések esetében, amelyek 1990-ben még nem voltak önállóak.

Megyei szinten vizsgálva a depriváltak mondható településeken élők lélekszámát pontosabb képet kaphatunk a probléma intenzitásáról (5. táblázat) és a változás tendenciáiról. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kedvezőtlen helyzete aligha lep meg bárkit is, ám az már figyelemre méltó, hogy a megye lakosságának több mint négytizede szegény – deprivált – településen élt 2001-ben. Ez a mutató az ország klasszikusan hátrányos helyzetű megyéiben egyöntetűen magas értékeket vett fel az ezredforduló időszakában: Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 34,9%, Nógrádban 27,6%. Az ellenkező póluson Pest, Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom megyék helyezkedtek el, ahol a népesség legalább nyolctizede élt a legkedvezőbb deprivációs helyzetű településeken.

A települések deprivációs helyzete nem állandó, a demográfiai folyamatok, a gazdaság változó térbelisége egy évtized alatt is jelentős átalakulást hozhat. Bács-Kiskun, Nógrád, Heves megye esetében például a deprivált településeken élők száma 3–5 százalékponttal nőtt, ami egyértelműen kedvezőtlen társadalmi-gazdasági folyamatokra hívja fel a figyelmet. Különösen fontos rámutatni a Nógrád megyében megfigyelhető drámai romlásra, hiszen a megye népességé-

5. táblázat: A deprivációs szempontból kedvező és kedvezőtlen helyzetű településeken élők aránya megyei bontásban (% , 2001, 2011)

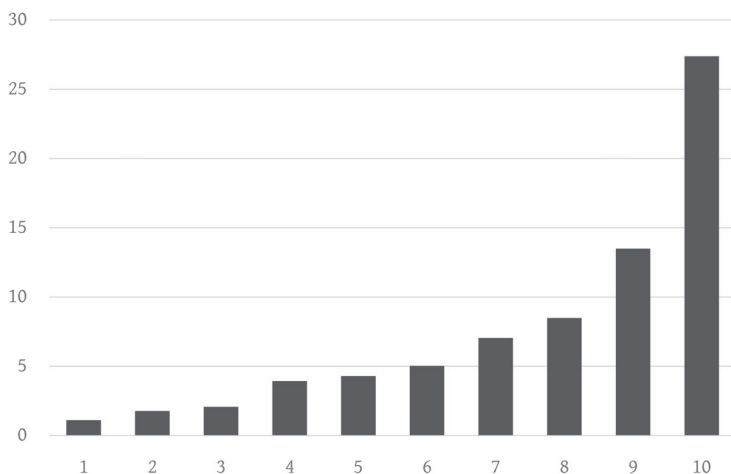
People living in favourable and unfavourable settlements according to the deprivation index (by counties, %, 2001, 2011)

Megye	1–3. településosztály		7–10. településosztály	
	2001	2011	2001	2011
Bács-Kiskun	47,2	43,7	8,7	13,9
Baranya	71,4	61,3	14,0	14,2
Békés	40,7	42,6	17,5	17,9
Borsod-Abaúj-Zemplén	44,8	47,7	34,9	34,8
Csongrád	62,4	70,7	8,4	8,5
Fejér	82,4	73,9	1,3	2,8
Győr-Moson-Sopron	97,7	97,9	0,2	0,3
Hajdú-Bihar	48,0	52,5	24,1	19,8
Heves	56,8	59,6	15,1	20,8
Jász-Nagykun-Szolnok	31,3	33,0	24,3	21,7
Komárom-Esztergom	96,9	96,6	0,0	0,2
Nógrád	45,5	24,4	27,6	31,1
Pest	83,4	84,3	1,8	2,3
Somogy	55,9	50,5	21,3	23,8
Szabolcs-Szatmár-Bereg	31,4	32,5	46,5	40,6
Tolna	58,5	60,8	10,8	12,3
Vas	90,0	88,9	1,3	1,9
Veszprém	88,0	80,1	2,2	3,2
Zala	69,2	72,1	9,5	6,1
<i>Budapest nélküli vidéki Magyarország</i>	<i>62,7</i>	<i>62,8</i>	<i>14,8</i>	<i>14,5</i>

nek harmada (31,1%) élt 2011-ben deprivált településen – ami már alig marad el a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szinttől (34,8%). Heves megye déli részében szintén negatív folyamatok tapasztalhatóak, ami azért is különös, mert közlekedési szempontból nem tekinthető kedvezőtlen helyzetűnek a térség. Bács-Kiskun megye Csongrádhoz hasonlóan az ezredforduló tájékán még az Alföld kedvező helyzetű térségéhez volt sorolható, ahol a népesség alig 8-9 százaléka élt depriváltnak mondható településen, ám 2011-re jelentős számú település – így például Jánoshalma, Tiszaalpár, Bátya, Uszod, Mélykút, Gara – csúszott a deprivált kategóriába. Az ezredfordulót követő évtizedben Bács-Kiskun megye több települése is negatív társadalmi-gazdasági folyamatokkal szembesült, amelyek eredményeként deprivációs szempontból kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek, mint Szabolcs-Szatmár-Bereg megye feltörekvő települései: Panyola, Újfehértó, Máriapócs, amelyek 2001-ben még egyértelműen a kedvezőtlen helyzetű települések közé sorolódtak.

A területi depriváció vizsgálata során nem lehet megkerülni az etnicitás kérdését, hiszen a több dimenzióban is hátrányosnak mondható településeken a magukat romának vallók aránya jóval meghaladja az országos szintet. Ahogyan az a 3. ábrán is látható, markáns tendencia rajzolódik ki a település deprivációs szintje és a roma etnikumúak aránya között. A magukat romának vallók közel fele (47,5%) él deprivált településen (7–10. településszint), ahol korlátozottak a képzési lehetőségek, a munkanélküliség pedig rendkívül magas.

3. ábra: A magukat romának vallók aránya a deprivációs index alapján képzett településszintek szerinti bontásban (% , 2011)
Proportion of self-identified Roma population in settlement types constructed by the deprivation index (% , 2011)

Záró gondolatok

A szegénység területi dimenziójának megragadása, az idő- és térbeli tendenciák feltárása a regionális kutatások egyik fontos területe, de fontos szerepet játszik a fejlesztéspolitika, a szociálpolitika formálásában is. A fentiekben bemutatott deprivációs index alkalmas vonatkoztatási pontot jelenthet a szakmai felhasználók számára, amikor deprivációval, szegénységgel kapcsolatban kell forráselosztási döntéseket hozni, vagy éppen valamilyen társadalmi jelenség vizsgálatához keresnek komplex szociológiai háttérváltozót. (Ennek megkönnyítésére a deprivációs index értékeit elérhetővé tesszük az intézet honlapján.)

Az etnicitás és a depriváció összekapcsolására már mutattunk példát, de érdekes kutatási iránynak látszik a hasonló jellemzőkkel bíró, ámde eltérő történelmi háttérrel bíró települések – például nemesi falu, cselédfalu, majorsági zsellérfalu, tanyás település, mezőváros stb. – közötti eltérések feltárása. A deprivációs index támpontot jelent az adott település több dimenzióban mért szegénységi helyzetéről – de egyetlen szám nyilvánvalóan nem nyújthat átfogó képet például a gyermekszegénységről, az energiaszegénységről, az otthon nélküliek problémáiról. A másik fontos hiányossága a deprivációs indexnek, hogy települési átlagértéket használ, az átlag pedig elfedi a településen belüli heterogenitást, ami főként a nagyobb lélekszámú települések esetében jelent problémát. Ennek megoldását jelentheti, ha a vizsgálódást valamilyen alacsonyabb területi szintre, például népszámlálási számlálókörzet szintjére lehetne levinni.

Irodalom

- Bajmócy Z. (2012): Innovációs index kistérségi szinten. Csak játék a számokkal? In: Bajmócy Z., Lengyel I., Málovics Gy. (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged, 13–32.
- Barta Gy., Beluszky P., Berényi I. (1975): A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Földrajzi Értesítő*, 3., 299–388.
- Beluszky P. (1965): Falusi településeink osztályozása. *Földrajzi Értesítő*, 1., 149–163.
- Beluszky P. (1969): A települések osztályozásának néhány elvi-módszertani kérdése. *Területi Statisztika*, 6., 601–619.
- Beluszky P. (1973): A településosztályozás néhány elvi-módszertani szempontja. *Földrajzi Értesítő*, 4., 453–466.
- Bene L. (1967): Szempontok a települések fejlettségének és típusainak vizsgálatához. *Demográfia*, 1., 17–34.
- Bublik B., Tóth I. J. (2013): *Rejtett lakossági jövedelmek kistérségi szintű becslése*. MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet, Budapest
- Erdélyi E. (1968): Baranya megye községeinek fejlettségi vizsgálata komplex mutató segítségével. *Területi Statisztika*, 2., 138–148.
- Faluvégi A. (2000): A magyar kistérségek fejlettségi különbségei. *Területi Statisztika*, 4., 319–346.
- Gábos A., Szivós P. (2010): Jövedelmi szegénység és anyagi depriváció Magyarországon. In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. TÁRKI, Budapest, 58–82.

- Havas G. (1999): A kistelepülések és a romák. In: Glatz F. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA, Budapest, 163–204.
- Higgs, G., White, S. (2000): Alternatives to census-based indicators of social disadvantage in rural communities. *Progress in Planning*, 1., 1–81. <http://doi.org/fnj34d>
- Kiss J. (1969): A településfejlettség mérésének és összehasonlításának egyes kérdései. *Statistikai Szemle*, 6., 598–619.
- Kovács K., Bihari Zs. (2006): Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. *Tér és Társadalom*, 4., 49–66.
- KSH (2014): Létn minimum, 2013. *Statistikai Tükör*, 2014/53.
- Lackó L. (1975): Magyarország elmaradott területei. *Földrajzi Értesítő*, 3., 243–269.
- Ladányi J., Szelényi I. (1997): Szuburbanizáció és gettósodás. *Kritika*, 7., 4–12.
- Lowe, P., Bradley, T., Wright, S. (1986): *Deprivation and welfare in rural areas*. GeoBooks, Norwich
- Molnár L., Skultéty L. (2002): A települési szintű relatív fejlettség meghatározása. *Közgazdasági Szemle*, 1., 74–90.
- Nagy A. (2012): *A fejlettség, elmaradottság mérése a magyar területfejlesztési politikában*. Doktori értékezés. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest
- Rechnitzer J. (1993): *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk*. MTA RKK, Győr
- Smith, N., Davis, A., Hirsch, D. (2010): *A minimum income standard for rural households*. Commission for Rural Communities, Joseph Rowntree Foundation, York
- Spéder Zs. (2002): *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég Kiadó, Budapest
- Szoboszlai Zs. (2004): Szegénység, marginalizáció, szegregáció. Adalék a társadalmi egyenlőtlenségek értelmezéséhez. *Tér és Társadalom*, 3., 25–42.
- Tatai Z. (1992): A válságterületek típusai és kezelésük Magyarországon. *Földrajzi Közlemények*. 3–4., 205–208.
- Tóth I. Gy. (2013): Jövedelemeloszlás 2009–2012 között. In: Szívós P., Tóth I. Gy. (szerk.): *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban*. TÁRKI Monitor Jelentés 2012. TÁRKI, Budapest, 9–36.
- Townsend, P. (1979): *Poverty in the United Kingdom: a survey of household resources and standards of living*. Penguin Books, Harmondsworth
- Virág T. (2006): The regional ghetto. *Review of Sociology*, 1., 51–70. <http://doi.org/ckzh5j>
- Virág T. (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Szegénység, projektek, közpolitikák

Poverty, projects, public policies

VÁRADI MONIKA MÁRIA

VÁRADI Monika Mária: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság-és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; varadim@rkk.hu

KULCSSZAVAK: szegénység, társadalmi kirekesztettség, a szegénység mérséklését szolgáló projektek, jóléti politika, közfoglalkoztatás

ABSZTRAKT: Az utóbbi években hazai és nemzetközi kutatások, jelentések sora hívja fel a figyelmet a mélyülő szegénységre, erősödő társadalmi és területi polarizációra Magyarországon. Kétségtelen, hogy e kedvezőtlen tendenciákban a válság hatásai is tetten érhetők, tanulmányomban mégis amellel kívánok érvelni, hogy az állam által végrehajtott „jóléti fordulat” perdöntő szerepet játszik a szegénységet, kirekesztettséget, egyenlőtlenségeket tápláló struktúrák, folyamatok tartósságában, fennmaradásában. Uniós tagállamként Magyarország is célul tűzte ki a szegénység és kirekesztettség mérséklését szolgáló politikák céljainak, eszközeinek átvételét, gyakorlatba ültetését. A 2013 tavaszán és nyarán tizenegy kistérségben végzett empirikus kutatásunk alapvető kérdése az volt, hogy vajon a szegénység mérséklését szolgáló, elsősorban uniós forrásokból megvalósuló projektek, programok alkalmasak-e arra, s ha igen, milyen mértékben, milyen feltételek mellett, hogy mérsékeljék a szegénységet, a társadalmi kirekesztettség újratermelődésének esélyét. A szegénységet fenntartó struktúrák és folyamatok azonosítása mellett e projektek értékelésére is megkértük interjúpartnereinket. A vizsgált vidéki térségekben általános és más kutatási tapasztalatokkal egybecsengő meggyőződés, hogy a generációkon átívelően újratermelődő szegénység olyan összetett problémahalmazt jelent, amely egy-egy projekt időtartama alatt és projektszemlélettel nem oldható meg. A kedvezőtlen tendenciák megfordításához a projektek és az intézményi struktúrák, tagabban a szegénységben élők helyzetét, perspektíváit meghatározó közpolitikák céljainak, eszközszerének összehangja elengedhetetlen. E tekintetben Magyarországon súlyos deficitekről beszélhetünk. Az elmúlt évek közpolitikai változásai a szegénység mérséklését szolgáló projektek, programok célkitűzéseinek ellenében a szegénység és kirekesztettség mélyüléséhez vezetnek. Mivel a kormányzat a szegénység mérséklésének és kezelésének jórészt kizárólagos eszközévé a közfoglalkoztatást tette, tanulmányunkban e program elemzésére fókuszálunk, bemutatva piactorzító, és a szegénységben élőket a munkanélküliség csapdájában, tartós függőségben, kiszolgáltatottságban tartó hatásait.

Monika Mária VÁRADI: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; varadim@rkk.hu

KEYWORDS: poverty, social exclusion, projects targeting alleviation of poverty and exclusion, welfare policies, public works programmes

ABSTRACT: *This study presents some results of a qualitative research carried out in eleven different rural areas of Hungary. The topic of the research was how and to what extent different projects targeted at the alleviation of Roma and non-Roma poverty and social exclusion meet their objectives. The most important projects implemented in the disadvantaged areas and communities under study have been financed by the European Union.*

We can easily identify the interrelated, mutually enhancing factors sustaining poverty: long-term unemployment, low education, low and uncertain incomes of families. Deep poverty, especially child poverty, concentrates in disadvantaged, peripheral areas, thus social and territorial exclusion correlate.

There are some lessons which can be drawn from the local experience of implementing projects aiming at alleviating poverty. The main question is, whether the positive changes, results and effects induced by the projects in question can be sustained after their closure. There is a broad consensus that the complex problem of deep-rooted self-reproducing poverty cannot be solved within the framework of short-time projects. It is not only about the frequent lack of synergy of different projects and programmes, but rather about the relationship between projects and public policies which explicitly or implicitly influence poverty and the poor, strengthening or even weakening the institutions and structures of social inclusion in the society.

In the rural areas under study, the general experience our interviewees shared with us has been the growing risk of poverty and exclusion, the deepening of poverty, trends fuelling exclusionary discourses about the (Roma) poor, weakening solidarity and the decreasing integrating force of local societies. Local experience is in accordance with recent European reports which highlight the worsening position of Hungary regarding poverty, social exclusion and social justice. These trends can also be interpreted as the negative impact of the crisis. Not questioning the relevance of that interpretation, we argue in this study, in accordance with other recent researches, that it has been the exclusionary social policy reforms which themselves contribute to the deepening of poverty and social exclusion in the Hungarian society. To provide only a few examples, the new constitution reduced the right for social security, and the government has cut the length and the level of unemployment benefits, the amount of social assistance and the public workers' wages radically. The new unemployment benefit system curbed the social right of the unemployed and replaced activation policies with a compulsory public works programme.

The public works programme is applied by the government as the virtually universal means of combating unemployment and poverty. However, empirical research highlights that it barely meets its objectives. The programme does not provide (re)entry into the first labour market; in addition, it significantly weakens the ties of the public workers to the world of the informal labour market. The amount of wages offered for public work is higher than that of the social welfare, and can temporarily increase the incomes of poor families, but it is not enough to help them out of poverty. Beyond that, the public works programme strengthens the dependency of the poor on the local authorities. The public works programme does not offer a way out for the poor, but is not more than a trap.

Bevezetés

Növekvő, mélyülő egyenlőtlenségek és szegénység – az utóbbi évek meghatározó tendenciája Európa-szerte és Magyarországon. A társadalmi igazságosság¹ európai helyzetéről tájékoztató Bertelsmann-jelentés szerint a válság eredményeként az Európai Unió országaiban egyre többeknek kell szembesülniük a szegénység kockázatával, az emberek negyedét sújtja a szegénység és a társadalmi kirekesztés, ami különösen súlyosan érinti a fiatal és gyermekkorú nem-

zedéseket. Az aggasztó folyamat azonban nem egyforma mélységben érinti az uniós tagállamokat; az utóbbi években növekedett a megosztottság a fejlett északi és a déli, tartós válsággal küzdő országok között. Magyarország ez utóbbi országok (Olaszország, Románia, Bulgária, Görögország) társaságában osztozva a sereghajtók közé tartozik a társadalmi igazságosság mértékét jelző dimenziókat tekintve.² A kedvezőtlen pozíció megítélését tovább árnyalja, hogy a számítások a 2008 és 2011 közötti időszakban romló helyzetről tanúskodnak (Schraad-Tischler, Kroll 2014). Az európai összehasonlító tanulmányok (lásd még Eurostat 2013) és a hazai elemzések eredményei egybecsengenek. Az ezredforduló óta eltelt bő évtized alatt a szegénység nemcsak kiterjedt és egyre többeket érint, de mélyült is; a szegénységben élők egyre távolabb kerültek annak az esélyétől, hogy helyzetükből valaha is kilábaljanak (Gábos, Szívós, Tátrai 2013). A magyar társadalomban 2009 és 2012 között nem csupán a jövedelmi különbségek növekedtek, de erősödött a társadalmi polarizáció, és az utóbbi években jelentős mértékben romlott a gyermekek nevelő családok helyzete, növekedett a gyermekszegénység (Civil jelentés 2014).

A társadalmi polarizáció egyben térbeli is. A szegénység és társadalmi kirekesztettség területi összefüggésére az uniós szintű összehasonlító adatok is rámutatnak. A szegénység és kirekesztettség kockázatával a vidéken élők minden uniós országban nagyobb eséllyel szembesülnek, mint a városias terek lakói,³ a rurális szegénység kockázata azonban az átlagosnál is nagyobb az unióhoz 2004-ben és 2007-ben csatlakozott államokban, köztük Magyarországon (Eurostat 2013, 226–235.). Különböző hazai kutatások szerint Magyarországon a rendszerváltás óta eltelt időszakban növekedtek a területi egyenlőtlenségek. A dinamikusan fejlődő központokhoz közel fekvő, lakóiknak megfelelő munka- és jövedelem-szerzési esélyeket kínáló kistérségek, valamint az ország krízisövezeteiben elhelyezkedő kistérségek közötti különbségek egyre nagyobbak, a tartós gazdasági és társadalmi válsággal sújtott, észak-magyarországi és dél-dunántúli szegregált, vagy szegregálódó vidéki terek helyzete folyamatosan romlik, a szegénység, különösen a gyermekszegénység koncentráltan jelenik meg e vidékeken (Bihari, Kovács 2004; Civil jelentés 2014; Kovács 2013; Koós 2015).

A vázolt kedvezőtlen folyamatok, az országon belül erősödő társadalmi és térbeli polarizáció, a szegénység terjedése és mélyülése nyilvánvalóan összefügg a gazdasági válsággal (Szikra 2014). Ugyanakkor az Európai Unió tagjaként Magyarország is hitet tett és kötelezettséget vállalt a szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni politika megvalósítása mellett (lásd Civil jelentés 2014; Váradi 2004). Ennek megfelelően az elmúlt években uniós támogatású projektek sorát valósították meg, amelyek célja a szegénység mérséklése, elsősorban a mélyszegénységben élők helyzetének javítása volt.

A 2013 tavaszán és nyarán tizenegy kistérségben végzett empirikus kutatásunk⁴ alapvető kérdése az volt, hogy vajon a szegénység mérséklését szolgáló, elsősorban uniós, de hazai forrásokból is megvalósuló projektek, programok alkalmasak-e arra, s ha igen, milyen mértékben, milyen feltételek mellett, hogy mérsékeljék a szegénység, a társadalmi kirekesztettség újratermelődésének esélyét.

A kiválasztott kutatási terepeken strukturált interjúkat készítettünk településvezetőkkel, a különböző projekteket, programokat megvalósító szakemberekkel, menedzserekkel, s a projektekből résztvevő munkanélküli, szegénységben élő emberekkel. A terepmunka eredményeit a közreműködő kutatók esettanulmányokban foglalták össze, tanulmányunk alapvetően az ezekből leszűrhető tapasztalatokra, tanulságokra, valamint más, tárgyunkat érintő kutatásokra támaszkodik.

A szegénységet tápláló és fenntartó folyamatok, struktúrák

A szegénység⁵ okairól gondolkodva interjúpartnereink mindenekelőtt a *munkanélküliséget, az elsődleges munkaerőpiacon elérhető munkahelyek hiányát, szükségességét* említették. A helyi tapasztalatok megerősítik az ismert összefüggéseket. A piacgazdaságra áttérő Magyarországon a tömeges munkanélküliséggel együtt megjelent az „új szegénység” (Andorka, Spéder 1996; Spéder 2002), nyilvánvalóvá vált, hogy a legnagyobb szegénységi kockázatot az elsődleges munkaerőpiacról való tartós kiszorulás, a szervezett munka világához való gyenge kötődés jelenti. Nem véletlen, hogy a szegénység, valamint a társadalmi kirekesztés mérséklését célzó uniós stratégia centrumában a nyitott, befogadó munkaerőpiac kialakítása, a foglalkoztatás bővítése áll (Krémer 2003). Másként fogalmazva: a társadalmi befogadásnak alapvető feltétele a munkaerőpiacon, a munka világában való jelenlét (lásd például Castel 1993, 1998, 2005; Ferge 2000; Ferge, Tausz, Darvas 2002; Spéder 2000, Szalai 2002).⁶ A mai Magyarországon egymillió ember él a munkaerőpiac peremén: azok, akiknek ha van is állása, az rosszul fizetett és bizonytalan; akik csak ideiglenes munkából tudnak megélni; akik ellátásban részesülő vagy ellátatlan munkanélküliek; akik közülük éppen közfoglalkoztatásba kerültek; akik fiatalok vagy gyermekgondozás után nem tudnak elhelyezkedni (A munkaerőpiac peremén 2014). Vagyis mindazok a peremen találhatók, akik az elsődleges munkaerőpiachoz nem vagy csak nagyon gyenge szálakkal kötődnek. A hiányzó vagy gyenge munkaerőpiaci kötődés a vizsgált vidéki térségekben is a tartós szegénység legfontosabb strukturális oka.

A szegénység fennmaradásában, újratermelődésének folyamatában egymással szétbogarozhatatlanul összefonódó tényezők játszanak szerepet. A kutatás terepeiként szolgáló vidéki terek többségében az *összeomlott gazdasági, foglalkoztatási kapacitások negyedszázada nem, vagy csak hiányosan, egyoldalúan épültek újra*, ahogy az is jellemző, főként az aprófalvas szerkezetű vidékeken, hogy a közeli centrumok gazdasága sem regenerálódott olyan mértékben, hogy dinamizálni tudná stagnáló vagy romló helyzetű környéküket. A kutatás során hallhattunk történeteket megszűnt üzemekről, arról, hogy a válság még sebezhetőbbé tette a munkaerőpiacot. Példaként az Elcoteq szolgálhat. Az 1998-ban Pécsen megtelepedett multinacionális elektronikai tömeggyártó üzem a dél-dunántúli régió

legjelentősebb foglalkoztatójává vált, amely a munka betanított jellegének és a vállalat „színvak” személyzeti politikájának köszönhetően jelentős – bár a termelés ingadozásaihoz igazodó – számban foglalkoztatott képzetlen munkanélkülieket, köztük romákat is (Vidra 2013). A Sásdi kistérség több településéről is hozták-vitték a dolgozókat a vállalat munkásszállító buszai, így a cég 2011 őszén bekövetkezett csődje, majd bezárása érzékenyen érintette az itt élőket is, akik az elbocsátások után többnyire munkanélküliek lettek. Az Elcoteq buszai is csak a főútvonalakra fölfűződő településekre tértek be; a periferikus fekvésű, aprófalvas szerkezetű térségekben élők alapvető és tartós gondja a közeli vagy távolabbi centrumokban esetleg létező munkahelyek megközelíthetatlensége (Köllő 2006). A munkaadók nem szívesen alkalmaznak aprófalvakban élőket – „*ha meghallják, hol lakom, lerakják a telefont*” –, akiknek közlekedését nem akarják támogatni. A tapasztalatok szerint ha a tömegközlekedés egyáltalán igazodik is a műszakokhoz – s erről nem hallottunk pozitív példákat –, nem éri meg feltétlenül az elhelyezkedés, hiszen jellemzően minimálbérből kell az utazást és a munkavállalással járó egyéb költségeket fedezni.

Az *alacsony iskolai végzettség is szegénységi kockázatot jelent*, a foglalkoztatás alacsony szintjének egyik fontos okaként szakértők és helybeli beszélgetőtársaink is okkal azonosítják a (tartós) munkanélküliek alacsony iskolai végzettségét, elsődleges munkaerőpiacon értéktelen szaktudását. A kudarcos iskolai utak korrekcióját, az iskolarendszerben meg nem szerzett tudás, képességek, kompetenciák átadását, s egyben a munkanélküliek elsődleges munkaerőpiacra való be- és visszakérülését szolgálják a különböző, egy-egy projekthez, programhoz illeszkedő képzések is. E szakmai képzések az esetek meghatározó többségében nem nyújtanak valódi esélyt a munkaerő-piaci (re)integrációra, gyakran csak a közfoglalkoztatásban kamatoztathatók (lásd a parkgondozó, kisgépkészítő tanfolyamokat). A munkanélküliek számára a tanulmányi idő alatt folyósított támogatás teszi vonzóvá a képzéseket; egy dunántúli aprófaluban élő roma asszony kijelentette, hogy kizárólag a pénz miatt végzett el több tanfolyamot, még vagyoni örökös végzettsége is van, noha pontosan tudta, hogy elhelyezkedni soha nem tud a papírjaival. Terepmunka során gyakran találkoztunk „túlképzett” munkanélküliekkel, akik egyik megszerzett OKJ-s szakmával (pl. eladó, számítógép-kezelő, takarítónő, személy- és vagyoniőr, kisgépkészítő) sem tudtak elhelyezkedni az elsődleges munkaerőpiacon.

A szegénységben élő, tartósan munkanélküli családok, háztartások megélhetésükben *generációk óta szociális transzferekből, időszakos, informális vagy fekete munkavégzésből, valamint közfoglalkoztatásból származó jövedelmekre* támaszkodhatnak. E megélhetési, pontosabban kényszerhelyzetben létrejött túlélési stratégiákat a változó lehetőségekhez való alkalmazkodás, rugalmasság jellemzi (Kotics 2013); a családok igyekeznek megragadni a mindig éppen kedvezőbbnek tűnő, jellemzően informális munka- és jövedelemszerzési alkalmakat. A mezőgazdasági napszám, az erdőn végzett munka, a romák körében a gyógynövények, bodza, gomba stb. gyűjtése, a vasazás, a lomizás vagy tollgyűjtés máig

elterjedt megélhetési, jövedelemszerzési, bevételnövelő stratégia. Ugyanakkor arról is hallottunk panaszt, hogy a lomizásnak, az erdőkben, útszéleken való gyűjtögetésnek ma már gátat szab a szabályozás; csak a tulajdonos hozzájárulásával lehet gombát, bodzát, diót stb. szedni. Ha rajtakapják az embert, büntetésre számíthat. A hagyományos megélhetési módok kriminalizálásának eredményét egy roma férfi így fogalmazta meg: „*mindenki tilosban jár*”. Majd’ mindenütt azt hallottuk, hogy a mező- és erdőgazdaságban, építőiparban kínáló szezonális munkalehetőségek visszaszorultak az elmúlt években (lásd erről Hamar 2010; Simonyi 2010; Vida, Virág 2010), néhány alföldi településen pedig a Romániából és Ukrajnából érkező munkások kiszorították a helyi roma és nem roma szegényeket a munkaerőpiac e szegmenséből. A helyben kínáló informális munkalehetőségek, legyen szó a gazdák birtokán végzett rendszeres napszámról vagy az idősök portáján végzett kisebb-nagyobb munkákról, hagyományosan a kliens-patrónus viszony mentén alakultak. Ez a felek aszimmetrikus kapcsolatán alapuló, ám kölcsönös előnyükre váló és biztonságot jelentő viszony eltűnt vagy visszaszorulóban van, ami alapvetően a helyi társadalmak átalakulásából, etnikai szerkezetének megbillenéséből, a szegénység mélyüléséből fakad.

A munkahelyek hiánya, a megélhetési nehézségek sokakat kényszerítnek *külföldi munkavállalásra*. Ez a boldogulási stratégia minden kutatási terepünkön, romák (Autonómia 2013; Lukács 2013; Vidra, Virág 2013) és nem romák között egyaránt terjedőben van. Az osztrák–magyar határhoz közel fekvő zalai településeken nagy múltra tekint vissza a határ túloldalán való munkavállalás. Az egyik alföldi faluból asszonyok járnak rendszeresen idősgondozásra Németországba, Ausztriába, s hogy a munkavállalásukat megkönnyítsék, a községben német nyelvtanfolyamot szerveznek számukra. A baranyai településeken is több példát hallottunk a külföldi munkavállalásról; egy ötvenes éveiben járó roma önkormányzati vezető Spanyolországban dolgozik bányászként, több roma férfi németországi húsfeldolgozó üzemekben talált munkát, talán ennek is köszönhető, hogy az iskoláskorú roma fiúk körében a hentes szakma igen népszerű. Az ma még nem látható pontosan, hogy a külföldre irányuló munkavállalási célú migráció milyen következményekkel jár a helyi társadalmakban. A külföldön dolgozók által hazahozott/küldött jövedelem mérsékelheti a családok szegénységét: fizethető belőle a törlesztőrészlet, fedezhető a családi ház berendezése, felújítása, a gyerekek középiskolai tanulmányainak költsége, települési szinten is csökken a segélyekre, támogatásra szoruló családok száma. A tapasztalatok e migrációs folyamat szelektív természetére utalnak, azt mutatják, hogy a külföldi munkavállalás a fiatalabb, képzettebb, mobilabb emberek számára jelent alternatívát, a munkanélküliek között is jellemzően a szakmával rendelkező, illetve a helyzetük jobbra fordítása érdekében kockázatokat és áldozatokat vállaló asszonyok és férfiak választják ezt a lehetőséget. A külföldi munkavállalás jelentős indulótőkét (utazási és szállásköltségek) igényel, amelyet gyakran csak a tartalékok mozgósításával, néha személyes kölcsönrel teremtenek elő a családok. A legszegényebb, tartós társadalmi, térbeli kirekesztéssel, annak fizi-

kai, lelki, életvitelbeli következményeivel sújtott családok inkább immobilak, nekik nincsenek mobilizálható tartalékaik, legfeljebb uzsorakölcsönért folyamodhatnak. Nem egy példa van arra is, hogy a külföldön munkát vállaló fiatalok ott is telepednek le és már csak látogatóba térnek haza. Mindez a kutatásba bevont települések túlnyomó többségében az évtizedek óta zajló demográfiai tendenciákat és kedvezőtlen következményeiket mélyíti el.

A *népesség töretlennek nevezhető fogyása* maga is a szegénységet tápláló, fenntartó folyamat. A fiatal, mobilizálható – anyagi, kulturális tőkével rendelkező – emberek elköltözése a helyi társadalmak elöregedését, az egyszemélyes idős háztartások növekvő számát, az időskorhoz köthető szegénység mélyülését eredményezi. A *megbillent demográfiai és társadalmi szerkezet* nem csak a helyi erőforrások elvesztésével (pl. oktatási intézmények bezárása) járhat. A szelektív elvándorlás a gettósodás kiteljesedéséhez, a mélyszegénységben élő roma népesség településen belüli arányának növekedéséhez vezet, de ott is a szegénység mélyülését eredményezi, ahol nem, vagy minimális számban élnek romák. Szabályt erősítő kivételek is akadnak. Néhány szatmári településen (Túristvándi, Rozsály) a bő két évtizede folyó helyi gazdaságfejlesztési programoknak, másutt (a Pest megyei tanyás községben, Nyársapáton) a jövedelmező kertészeti kultúrának köszönhetően, ha visszafordítani nem is, de mérsékelni sikerül a fiatalok elvándorlását.

A *szociális migráció* jelenségével több kutatási terepünkön is találkozunk; szegények vagy elszegényedéssel fenyegetett családok kerekednek fel, hogy másutt találjanak olcsóbb lakhatást, könnyebb megélhetést, menedéket. Nem csak önként indulnak útnak, van, amikor egy városi önkormányzat úgy kíván megszabadulni a problémásnak tartott roma családoktól, hogy egy távoli, szegény, gettósodó faluban vásárol számukra ingatlanokat. Jártunk olyan alföldi községben is, ahol a helyi társadalomban éppen a beköltöző roma családoknak köszönhetően jelent meg a korábban ismeretlen mélyszegénység. Ez a szociális migráció nemcsak a helyi ellátórendszert állítja kihívások elé, de igen erős feszültségeket, konfliktusokat gerjeszt a nem romák és a romák, illetve a tősgyökeresnek tekintett és az újonnan érkezett romák között. A tapasztalatok szerint ugyanis a beköltözők nemcsak szegények, de szokásaik, viselkedésük elüt a helyben elfogadott normáktól, szokásoktól, s az újonnan érkezettek csak igen gyengén képesek integrálódni a helyi társadalomba. A szociális okokból fakadó migráció egy-egy település határain belül is elindulhat. Ez látható például Nagykőrösön, ahol a külterület funkcióváltása – a hajdan a gazdálkodás színtereként szolgáló külterületi ingatlanok lakáscélú hasznosítása – a szegények különböző csoportjainak a belterületről való kiszorulásával jár. A düledező, romos tanyákba a legnagyobb szegénységben élő városi roma családok költöznek, míg a közelebbi, zártkerti, toldozott-foldozott „kalyibák” a belterületről kihúzódó nem roma szegény családok számára kínálnak lakhatást.

Magyarországon a *szegények többsége nem roma* (Ferge, Tausz, Darvas 2002), de a romák aránya növekszik a szegény népességen belül, s az egyre szegényebb rétegek felé haladva mind nagyobb arányban vannak jelen (Bass, Darvas, Dögei,

Ferge, Tausz 2007). Kutatásunk során interjúpartnereink a szegénység etnikus természetét firtató kérdésre válaszolva hangsúlyozták, hogy a szegénység nem tekinthető kizárólag roma problémának, nem csak a romákat sújtja, nem romák („magyarok”) éppen úgy szegénységben élnek, mint a romák. Amikor azonban a szegénységből fakadó anyagi, egészségügyi, lakhatási, életviteli stb. problémák gyakoriságáról, sűrűsödéséről, a szegénység újratermelődéséről beszéltek, kiderült, hogy a legsúlyosabb helyzetben a gettósodó vagy magas roma aránnyal jellemezhető települések, településrészek vannak, s hogy a mélyszegénységben élők körében nagyobb számban találhatunk romákat. A mélyszegénység nem csak ott van jelen, ahol romák élnek. A szegénységről szóló elbeszélésekben mindazonáltal tetten érhető az a szemlélet, amely a romák szegénységéhez és a roma szegénységhez nem pusztán a nincstelenséget, szűkölködést, nélkülözést, hanem az érintettek önmagukkal és környezetükkel szembeni igénytelenségét, a nemtörődömséget, felelőtleniséget, dologtalanságot stb. is kapcsolja. Egy, csak nem romák lakta falu polgármestere tömören a „*cigányabbak a cigányoknál*” fordulattal jellemezte a nem romák mélyszegénységben élő és „*megélhetési segélyeseknek*” nevezett csoportját. Nem a szóban forgó település az egyetlen, ahol élet- és lakáskörülményeik, viselkedésük, munkához való viszonyuk, szorgalmuk alapján és nem egyszer etnikai törésvonal mentén többé-kevésbé éles megkülönböztetést tesznek az „érdemtelen” (követelőző, igénytelen, lusta, a gyerekei taníttatásával nem törődő, ...) és „érdemes”, tisztes (dolgos, igyekvő, a környezetét rendben tartó, gyerekeit tanulásra ösztönző, ...) szegények között.

Az *érdemtelen és érdemes szegények megkülönböztetése* körül szövődő diskurzus felerősödése egyfelől a szegénység mélyüléséből, másfelől az elszegényedésből, a korábban biztosnak látszó egzisztenciák megrendüléséből fakad. Terepeinken diplomás munkanélküliségről és széles körű eladósodottságról egyaránt hallottunk. Ez a folyamat versenyt indíthat el a helyi erőforrásokért, munkalehetőségekért, támogatásokért a romák és nem romák között, ugyanakkor az elszegényedéstől, lecsúszástól való félelem s az ebből fakadó frusztráció azon túl, hogy a kirekesztő diskurzusokat táplálja, gyengíti a szolidaritás szöveteit, a helyi társadalom integráló erejét (Feischmidt 2013; Simonyi 2010; Szalai 2013).

Szegénység és projektvilág, helyi tapasztalatok

A vizsgált települések túlnyomó többsége⁷ a kutatás ideje alatt vagy korábban részt vett és érintett egy vagy több olyan, elsősorban uniós finanszírozású projektben, amely a szegénység mérséklését szolgálja.⁸ E projektek tapasztalatait értékelve interjúpartnereink több problémát, hiányosságot említettek. Mivel a kutatás végső célja a megbízó elvárásának megfelelően az volt, hogy a következő tervezési ciklus számára hasznosítható, megfontolandó tapasztalatokat tár-

junk fel és elemezzünk, kérdéseink a nehézségek, akadályok megismerésére irányultak, s e tanulmányban is ezek bemutatására törekszünk. Nem csupán praktikus megfontolásokból, hanem mert éppen így tudunk választ adni kutatásunk alapvető, a projektek eredményességére, hatékonyságára és fenntarthatóságára vonatkozó kérdésére.

A kutatás időszakában futó projekteket érintő technikai (vagy annak látzó) kérdéseinkre az önkormányzati, civil vezetők, szakemberek az egyik legfontosabb problémaként említették, hogy hosszú idő, néha több mint egy év telt el a projekt kidolgozása/benyújtása és a szerződéskötés között. Ez idő alatt, a kormányváltásból fakadóan, a projektek megvalósítását érintő átfogó, radikális változások történtek a közigazgatásban, közszolgáltatási intézményi struktúrában stb. Mindez elsősorban azért jelent problémát, mert a rendszer rugalmatlansága miatt nagyon nehézkes, ha éppen nem lehetetlen a pályázati tartalom legcsekélyebb módosítása is. E rugalmatlanság hátterében interjúpartnereink vélemeztek az irányító hatóság munkatársainak bizonytalanságát, ami eredhet a szakmai hátteret biztosító szervezetben (lásd az MTA Gyerekesély Programiroda megszüntetését, a gyermekszegénység felszámolását célul tűző program személyi, intézményi struktúrájának átalakítását) zajló változásokból, a munkatársak tapasztalatlanságából, a helyi projektmenedzsmentet segítő koordinátorok gyakori cseréjéből. A nagyobb volumenű projektek szakmai előkészítése, a leginkább rászoruló (projektnyelven a célcsoport) érdekeinek, igényeinek megjelenítése, a különböző szereplők közötti egyeztetés hosszabb időt igényel. A leghátrányosabb helyzetű (LHH) kistérségek programozásának⁹ kényszerűen szűkre szabott tervezési szakasza (Kovács 2013) rossz emlékeket hagyott az érintettekben, egy-egy térségben arról is hallhattunk, hogy a programozás csak tovább rontott az amúgy sem harmonikus településközi együttműködésen, s interjúpartnereink a megvalósítással sem voltak elégedettek, mert a térségek többségében végül jellemzően a nagy infrastrukturális fejlesztések és nem az egyenlőtlenségek, a szegénység mérséklését szolgáló projektek támogatására került sor. Ugyanakkor a kistérségi Gyerekesély programok előkészítését az abban résztvevő szakemberek mintaszerűnek tartották, mint mondták, ez volt szakmai pályafutásuk során a legalaposabban, legnagyobb körültekintéssel kidolgozott program.

A projekteket megvalósító önkormányzatok, szervezetek általában fontosnak tartják, hogy a közreműködő szakemberek helybeliek, a térségből származók legyenek, hogy lehetőség szerint a belső erőforrásokra támaszkodjanak. Éppen az egyébként rendkívül kedvezően értékelt Gyerekesély program kapcsán hallottuk azt az észrevételt, hogy a pályázati kiírás nem számolt a leghátrányosabb helyzetű térségek tényleges adottságaival, s nem tette lehetővé a megfelelő szakmai végzettséggel igen, de (munkahelyek híján) szakmai tapasztalattal nem rendelkező pályakezdő fiatalok alkalmazását, noha az ő foglalkoztatásuk, akár gyakornokként is, fontos szerepet játszhatna a képzett fiatalok helyben tartásában. Ahol pedig sikerül fiatalokat bevonni, ott gyakori probléma, hogy a projekteknek nincs

folytatása, illetve hosszabb idő telik el a lezárás és az új projekt indítása között. Ilyen esetekben jellemző, hogy az újabb projektben már nem lehet a tapasztalatokkal rendelkező fiatal kollégákra építeni, mert a köztes időben másfelé keresnek munkalehetőséget. A kapacitásépítés pedig kezdődhet előlről.¹⁰

A fejlesztések léptékének kérdése alapvető probléma, főként azt követően, hogy a hazai – megyei, régiós – fejlesztési források eltűntek a rendszerből (lásd például Koós 2013; Váradí, Schwarcz 2013), a kisebb, de szükséges fejlesztésekre, pl. épületek, lakások felújítására nem állnak rendelkezésre források.¹¹

Abból kiindulva, hogy alapvetően a következő tervezési/fejlesztési ciklusban is uniós pályázati források állnak majd rendelkezésre a (mély)szegénység kezelésére, mindenképpen szükség lenne kiszámítható pályázati rendszerre, ami egyszerre jelenti az egyes támogatási prioritások, kiírások folyamatosságát, illetve a projektek zárása és az újak indítása közötti időszak áthidalását lehetővé tevő támogatást. A *folytonosság, kiszámíthatóság* kérdésével függ össze az is, hogy a megkérdoztetettek hazai vagy uniós forrásból szükségesnek tartják az egyes településeken, szervezetekben a különböző projektek megvalósítása során kialakult szakmai, szakmaközi együttműködések folyamatos működtetését.

A szakmaközi együttműködések elért és remélt sikerei, valamint az egyes projektekben, legalább papíron megvalósított széles körű partnerség mellett is fennmaradni látszik az a régi, gyakran emlegetett probléma, hogy az *egyes projektek, fejlesztések nem épülnek egymásra, szinergikus hatásokról beszélni nem lehet*. Kétségtelen, hogy egyes településeken (pl. Katymár, Gyulaj), térségekben működő szervezetek (pl. Zala-KAR Térségi Innovációs Társulás) igyekeznek biztosítani saját projektjeik egymásra épülését, nem egyszer tetten érhető azonban a forrásszerzés kényszere, arról pedig jellemzően nem beszélhetünk, hogy a szervezetek, intézmények egyeztetnék projektelképzeléseiket és -tapasztalataikat, hogy elkerüljék a párhuzamosságokat.

A roma integrációt szolgáló uniós fejlesztések értékelését végző szakemberek megállapítása, hogy a „pályázati rendszer egyedi projektekre épülő szemlélete, illetve a romákat érintő koncentrált és összetett problémák kezeléséhez szükséges komplex és hosszú távú feladatok nem összeegyeztethetőek” (Teller 2012, 6.). Kutatási tapasztalataink aláhúzzák e megállapítás érvényességét a roma és nem roma szegénység kezelését szolgáló projektek esetében. A különböző projektek megvalósításában részt vevő szakemberek több esetben is megfogalmazták aggályaikat, egyiküket idézzük:

„Olyan félelmekkel teli az ember, hogy nem kampányszerű lesz-e ez megint. Minden pályázatnak a veszélye ez, hogy valamit elkezdünk, tényleg felkorbácsoljuk a hullámokat, tényleg fellelkesülnek az emberek, hozzákezdnek dolgozni, és ott van, egy év után lezárjuk, és akkor mi van.”

A hazai és uniós forrásból finanszírozott munkaerő-piaci, képzési, foglalkoztatási, a hátrányos helyzetű térségekben, szegénységben élő csoportok integrációját/befogadását szolgáló projektek egyik jellemző tulajdonsága a mind pontosabb célok ellenére is a „lefölözési elv” érvényesülése (lásd Messing 2013;

Teller, Csité, Domokos, Forrai, Hajdu, Koltai, Kullmann, Prókai, Somogyi, Sörös (2013). Mi is hallottunk arról, hogy a (relatív) jobb helyzetű települések érdekei hogyan jelentek meg és érvényesültek a leghátrányosabb helyzetű kistérségek tervezése során, vagy arról, hogy a Gyerekesély, a TÁMOP 5.1.3. programokban a szolgáltatások a településvezetők elzárkózása vagy a programba bevonandók motiválatlansága, mobilizálásuk nehézségei miatt éppen a legszegényebb településeket és családokat éri el a legkevésbé, illetve hogy e körben a legnehezebb eredményeket felmutatni. Egy, a jelenlegi pályázati rendszert éles kritikával érintő alapítványi szakember szerint a pályázati rendszer kényszeríti rá a sikerorientált szemléletet a projektek megvalósítóira, akiknek teljesíteniük kell az indikátorokat, s ezért nem kockáztathatják a projektet. Véleménye szerint „a pályázati rendszer legnagyobb hibája, hogy bizonyos programokat le lehet úgy futtatni, hogy a társadalmi hasznosulásuk minimális legyen”. Más szakemberek arra hívták fel a figyelmet, hogy egy-egy jó programban is előfordul, hogy nehéz „elszámolni” az indikátorokkal, mert a projekt tervezésekor készült és az azt megalapozó szükségletfelmérés óta eltelt időben változások történtek, s mert az is előfordul, hogy az állami képzési, támogatott foglalkoztatási programok fel szívják a célcsoporthoz tartozó embereket.

A szegénység mérséklését szolgáló programkonstrukciók egyre komplexebbé válnak, a mélyszegénységben élők problémáihoz és igényeihez közelítve többféle eszközt bevetnek a célok elérése érdekében (Kovács 2013). A TÁMOP 5.1.3. „Közösségi felzárkóztatás a mélyszegénységben élők integrációjáért” programot mindenütt – szkeptikus polgármesterek is – üdvözlötték a közösség- és településfejlesztési elemek megjelenése miatt; mert sikerül érdekeltté, motiválttá tenni a szegény embereket helyzetük jobbra fordításában, s mert a helyi közösségekben talán meg lehet találni azokat az embereket, akik a program eredményeit majd fenntartják, továbbviszik. A fenntarthatóság kérdése azonban e program kapcsán kétféle módon is megfogalmazódik. Kétséges, hogy (projekt)források hiányában a szegény közösségek mégoly motivált tagjai képesek lesznek-e a projekt időszakában megszokott aktivitással, lelkesedéssel tovább dolgozni. Általában a TÁMOP-típusú projekteket illetően hangzott el több interjú során is, hogy e projektek ugyan sokat jelentenek aktuálisan az érintetteknek, „legalább érzik, hogy nincsenek egyedül, számíthatnak valakire, aki foglalkozik velük”, hogy erősíti méltóságérzetüket, önbecsülésüket, olyan képességekhez, tudáshoz juttatják őket, amelyek értékesek a mindennapi életvezetésben, képessé teszik őket a munkavállalásra. A munka- és megélhetési lehetőségek hiányán azonban a projektek nem képesek változtatni, ami kétségessé teszi hatékonyságukat.

„Fontos dolog a főlzárkóztatás, az oktatás meg a közösségfejlesztés, de nem ez oldja meg igazából a problémákat. Ha nem lesz munkahely továbbra se, nem lesz megélhetése a családoknak, akkor ezzel nem sokra megyünk. Lehet, hogy éppenséggel kombinálni kéne a kettőt [munkahelyteremtést és közösségfejlesztést].”

Nem tudhatjuk természetesen, hogy az elért emberi, közösségi változásokra miként és mikor lehet a jövőben építeni. Ezzel kapcsolatban hangzott el a megál-

lapítás, hogy sajnálatos módon a hosszabb távú hatások, eredmények mérése nem épült be a rövid időtávban gondolkodó és működő pályázati rendszerbe.

Az 1999-ben létrehozott berettyóújfalui székhelyű Igazgyöngy Alapítvány a térségben hat intézményben folytat művészeti oktatást hátrányos helyzetű gyerekek számára, társadalmi kerekasztalt működtet és egy komplex modellprogramot visz a 350 lelkes gettótelepülésen, Toldon. A modellprogram többek között az önfenntartásra, a munka iránti motiváltság felkeltésére, munkahelyteremtésre (lásd ehhez Feldmár 2013) irányul, legfontosabb eszközei az egyéni, családi esetkezelés, a személyre szabott fejlesztés és a folyamatos jelenlét. Az alapítványi tevékenységek finanszírozási forrásai a normatív támogatástól az adományokig terjednek, a munkanélküli roma és nem roma asszonyok által készített kézműves termékek értékesítéséből befolyt bevételekből már ki lehet fizetni az önkéntesként dolgozó asszonyok természetben juttatott bérét.¹² Amit működésükben többek között figyelemre méltónak tartunk, az a hosszú időtávban való gondolkodás és tervezés, a folyamatos jelenlét, a szegényekkel való együttműködés, a problémákkal való szembenézés és a változtatásokra, a(z ön)korrekcióra való képesség. Az alapítvány mindig a működéséhez és a kezelendő/megoldandó problémákhoz illeszkedő kiírásokra pályázik. Hosszú időbe, munkába telt, amíg kialakult egy aktív, dolgozó és felelősségteljes mag a mélyszegénységben élő, konfliktusoktól szabdalt roma társadalomban. Egyikük az alapítvány szerepéről így nyilatkozott: „mondjuk úgy, amióta itt van az Igazgyöngy, élhetőbb lett [a falu], de előtte nem volt, nem volt”. Az alapítvány vezetője az általuk végzett munka elemeit másutt is adaptálhatónak tartja, hangsúlyozva, hogy a mélyszegénységből fakadó problémák megoldását egyszerre kell helyben (a speciális helyi adottságokhoz és igényekhez illeszkedően) és állami szinten megtalálni.

A szegénység mérséklését szolgáló projektek eredményességét, hatékonyságát érintő legérzékenyebb ponthoz értünk, és pedig a projektek és az intézményi struktúrák, tágabban a szegénységben élők helyzetét, perspektíváit messzeemenően érintő közpolitikák viszonyához. A Gyerekesély program is szolgál e tekintetben tanulságokkal. A Sásdi kistérségben a 2013 végén lezárult program leghangsúlyosabb része az oktatási szolgáltatások minőségének javítása volt. Olyan kiegészítő szolgáltatásokról van szó, amelyek szükségesegek a hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek iskolai sikerességéhez, amelyekre azonban a fenntartó önkormányzatoknak nem volt forrása. Legalábbis kétséges, hogy a projekt lejárta után az új állami fenntartó tud-e forrásokat nyújtani a szolgáltatások további biztosítására. Jelzésértékű, hogy a Gyerekesély program tervezése során a berettyóújfalui térségben csak az oktatási intézmények másfél milliárd forintos igénnyel jelentkeztek. Ezekben az esetekben a *projektek a közszolgáltatások intézményi rendszeréből hiányzó források pótlására szolgálnak*, ahogy beszélgetőpartnereink megfogalmazták: a TÁMOP projektjeinek egy része által nyújtott forrásoknak, szolgáltatásoknak az alapellátásban lenne a helye. Különböző értékelések, elemzések is rámutatnak e diszfunkcionális jelenségre. A nem infrastrukturális beruházást tartalmazó projekt

„folyó finanszírozással működtetett szolgáltatási közegbe ágyazódik, és csak abban az esetben érheti el a kívánt hatását, ha illeszkedik ahhoz, vagy képes magát az alapszolgáltatást megváltoztatni” (Zolnay 2010, 16–17.). A szerző hozzáfűzi, hogy az illeszkedés többnyire tökéletlen. Mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a törekvések ellenére a különböző konstrukciók nem mindegyike tudja pótolni a romák integrációja szempontjából fontos alap- és szakellátások hiányosságait, s hogy „a fejlesztések eredményeinek fenntarthatósága a mainstream szolgáltatásokhoz való kapcsolódásuk hiányosságai miatt is bizonytalan” (Teller 2012, 7.).

Az interjúpartnereink többsége által fontos és hasznos szolgáltatásnak tekintett Biztos Kezdet Házak¹³ a projektidőszak lejárta után nem lennének fenntarthatók az állam támogatása nélkül. Darvas és Ferge (2013) szerint „amennyiben egy intézményről vagy elindított folyamatról kimutatható, hogy beillik egy olyan állami fejlesztési koncepcióba, amelyhez szerezhető költségetvetési források, akkor sikerülhet elérni a normatív támogatást, és ebből fenntartható lesz az intézmény vagy szolgáltatás. A Biztos Kezdet gyerekházak esetében ez részben megtörtént.” Más esetekben azonban úgy tűnik, hogy a mainstream szolgáltatások és a szegénység mérséklését szolgáló projektek, programok nem illeszkednek egymáshoz. Összességében egyetérthetünk azzal a véleménynel, hogy

„az egész társadalmi problémát nem lehet projektekkel megoldani. (...) Az borzasztó, hogy van egy állami apparátus, ami (...) nem tudja a mélyszegénységben élők problémáit kezelni, és ezért uniós forrásokból átmeneti időszakokra próbálunk meg különböző szervezeti formákban olyan programokat, amik ezt segítik”.

A szegénység, mélyszegénység újratermelődésének megakadályozásában az oktatási intézményrendszer kulcsszerepet játszik. Szóltunk már arról, hogy a forráshiány milyen módon befolyásolja a projektek tartalmát. A kutatásba bevont térségek, települések óvodáinak, iskoláinak egy részében az intézményvezetés és a pedagógusok egyaránt elkötelezettek az inkluzív pedagógiai módszerek alkalmazása mellett, s a különböző projektek által kínált lehetőségeket is a pedagógiai, nevelési szolgáltatások minőségi emelésének szolgálatába állítják. A projektek azonban nem helyettesíthetnek, nem válhatnak ki egy hatékony, hosszú távú, a rendszer egészén átnyúló oktatási integrációs, a társadalmi befogadást szolgáló politikát, és annak a mindennapi pedagógiai gyakorlatokhoz, az iskolai mobilitási utakhoz rendelt állami forrásait. Ezt fogalmazta meg egy baranyai általános iskola igazgatója, amikor a roma gyerekek továbbtanulási esélyei kapcsán arról beszélt, mekkora a szakadék az általános és a középiskola között. Alig van néhány olyan középiskola, panaszkolta, amelyik az integrált pedagógiai rendszer szemléletét követné, annak pedagógiai módszereit alkalmazná. A középiskolákban nincs tere a személyes fejlesztésnek, támogatásnak, amely ellensúlyozni tudná a családok továbbtanuláshoz kapcsolódó viszonyát, képes lenne kompenzálni a szegénységből fakadó hátrányokat.

„Miért gondolják azt, hogy egy család, aki nem tudta volna a gyerek középfokú oktatását sem finanszírozni – a Gandhi [Gimnázium] tette ezt meg he-

lyette –, az majd a felsőoktatási tanulmányokat, ami még többbe kerül, képes lesz finanszírozni? Nem képes, ez téves gondolat. Ha ezt a folyamatot nem viszik végig, és nem támogatják a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekeket az általános iskola elkezdésétől a diploma megszerzéséig, akkor ez valahol megszakad. Az esetek többségében a nyolcadik osztály végén, de a Gandhinak köszönhetően sok esetben az érettségi után. Azt gondolom, azzal mindenki tisztában van, hogy a cigányság felemelkedéséhez szükség van egy nagyszámú elitre. Egyetlen diákom van harminchárom éves pályafutásom alatt, aki diplomát szerzett. Sok olyan van, aki érettségit szerzett, de onnan már nem tudott tovább menni egy sem, pedig sok nagyon jó képességű diákom volt. A legfontosabb, hogy kell a példa a gyerekeknek, hogy a putriból egyetemre is el lehet jutni.”

Közfoglalkoztatás: a szegénység kezelésének közpolitikai eszköze

A tanulmányunk bevezetőjében idézett Bertelsmann-jelentés egyik fontos tanulsága, hogy önmagában az anyagi jólétből nem következik a szegénység, kirekesztettség alacsonyabb foka. A szociális igazságosság – egy kulturális és történelmileg változó értékrendszer eredményeként kialakult – modern koncepciója szerint eme igazságosság megteremtése „nem annyira a kirekesztés kompenzálásán, mint a befogadásba történő befektetésen múlik”, célja az egyénekben rejlő képességek egyenlő és szabad kibontakoztatásának biztosítása (Schraad-Tischler, Kroll 2014, 13.). Másként fogalmazva, a társadalmi igazságosság, a befogadó vagy összetartó társadalom megteremtése, elősegítése nagymértékben az államok közpolitikáin múlik. E tekintetben, ahogy erre több elemzés is felhívja a figyelmet, Magyarországnak súlyos deficittel kell szembenéznie.

A „szociálpolitika illetékességi területét érintő beavatkozások a közelmúltban inkább a kirekesztés irányába hatottak. E lépések közös vonása, hogy a döntések a szegények érdemességének legkülönbözőbb módon végzett tesztelésein alapultak, és hogy teljes mértékben figyelmen kívül hagyták, semmibe vették az érintettek privát szféráját, integritását és az emberi méltósághoz való jogát.” A szociálpolitikai reformjavaslatokat megfogalmazó független szakértők szerint a különböző kormányzati lépések „a hátrányos helyzetben lévők kriminalizálásához, végső kirekesztettségéhez és a társadalmon belüli kölcsönös féltelmek, feszültségek és agressziók megnövekedéséhez vezet[nek]” (Darvas, Farkas, Győri, Kósa, Mózer, Zolnay 2013, 5.). Más kritikai elemzés szerint a jóléti, szociális rendszer átalakítását nem jellemzi koherens cél- és eszközrendszer, az egyes intézkedések hátterében neoliberais, neokonzervatív és etatista ideológiák keveredése figyelhető meg, ám egy politikai szándék mindenképpen azonosítható: a legkiszolgáltatottabb, legsebezhetőbb társadalmi csoportok védelmének teljes hiánya (Szikra 2014).

A legfontosabb tapasztalat, amit interjúpartnereink megosztottak velünk, a szegénység mélyülése, a szegénységgel sújtott, elszegényedéssel fenyegetett emberek, családok körének bővülése. Túl a válság hatásain, munkahelyek megszűnésén, a megélhetés fokozódó nehézségein, e folyamat háttérében a 2007/2008-tól datálható „kirekesztő társadalompolitikai fordulatot” (Zolnay 2013, 18.) azonosíthatjuk, amely a szegény- és romaellenes diskurzusok erősödésével, a szociális ellátásokat munkateszthez kötő workfare felé tolódó ellátási rendszerrel, az ellátások feltételeinek szigorításával jellemezhető (Civil jelentés 2014; Ferge 2012; Zolnay 2013). E fordulat fontos, jelzésértékű eleme, hogy míg az Alkotmány rögzítette az állampolgárok jogát a szociális biztonsághoz, addig az Alaptörvény szerint az ország csupán törekszik arra, hogy szociális biztonságot nyújtson, s az állampolgárok már nem a „megélhetésükhöz szükséges”, hanem a „törvényben meghatározott” támogatásra tarthatnak igényt, s e támogatások mértékét „a közösség számára hasznos tevékenységéhez igazodóan” is meg lehet állapítani. Ez utóbbi módosítás a segélyek közmunkához kötése előtt nyitotta meg az utat (Vida 2013, 25–26.; lásd még Szikra 2014). A szociális biztonsághoz való jog alkotmányos szűkítése mellett aprónak tűnő változás, hogy a „társadalmi befogadás/inklúzió” az utóbbi években kikopott a (szak)politikai szótárból, helyét a „társadalmi felzárkóztatás” foglalta el (Vida 2013). A Nemzeti Felzárkóztatási Stratégia¹⁴ kitüntetett céljának tekinti a szegénységben és társadalmi kirekesztettségben élő, főleg roma népesség arányának csökkentését, a szegénység újratermelődésének megakadályozását, a javakhoz, szolgáltatásokhoz való egyenlő hozzáférés biztosítását, a társadalmi összetartozás erősítését, ám a konkrét kormányzati lépések szembemennek e törekvésekkel, kétségessé téve a közpolitikai dokumentumban megfogalmazott célok komolyságát (Civil jelentés 2014). A központosítás, a közoktatás államosítása, a tankötelezettség korhatárának lecsökkentése, a szociális segély¹⁵ és a közfoglalkoztatottak bérének csökkentése, a jogosultság feltételeinek szigorítása nem járulnak hozzá a szegénység és kirekesztettség, a társadalmi és területi egyenlőtlenségek mérsékléséhez, a társadalmi összetartozás erősítéséhez (lásd A munkaerőpiac peremén 2014; Civil jelentés 2014; Darvas, Farkas, Győri, Kósa, Mózer, Zolnay 2013; Nagy 2013; Nagy, Timár, Nagy, Velkey 2015; Szikra 2014).

Tanulmányunkban nem térhetünk ki e változások részletező bemutatására (lásd ehhez Civil jelentés 2014), ehelyett a közfoglalkoztatás új rendszerével, s azon belül a START program megvalósításával kapcsolatos kutatási tapasztalatainkról nyújtunk áttekintést. Ez a szűkítés két szempontból is indokolt. Egyfelől a kormányzat a munkanélküliség és a szegénység kezelésének jószerivel kizárólagos eszközévé tette a közfoglalkoztatást, másfelől a tartós munkanélküliséggel sújtott szegény családok túlnyomó többsége a legális munkaerőpiachoz döntően vagy kizárólag a közfoglalkoztatáson keresztül kapcsolódik.

A jelenlegi rendszer gyökerei az ezredfordulóra nyúlnak vissza, akkor tették a helyi önkormányzatok számára kötelező feladattá a közcélú munka szervezését, s az ebben való részvételt a szociális segélyre való jogosultság felté-

teleként rögzítették. Közvetlen előzményének és alapjának az Út a munkához program tekinthető, amely átalakította a szociális segélyezés rendszerét és szigorított a jogosultság feltételein (Csoba 2010). Kutatások sora bizonyítja, hogy a közfoglalkoztatás nem javítja a résztvevők foglalkoztatási esélyeit, nem tölti be az elvárásként megfogalmazott munkaerő-piaci (re)integrációs célját (a teljesség igénye nélkül: lásd az Esély 2010/1-es különszámának tanulmányait, valamint Fazekas, Scharle 2012; Köllő, Scharle 2011). Az is igazolható, hogy léteznek olyan aktiváló foglalkoztatáspolitikai eszközök, amelyek a közfoglalkoztatásnál eredményesebben segítik az elsődleges munkaerőpiacra való belépést (lásd A munkaerőpiac peremén 2014; Csoba, Nagy 2011). E tapasztalatok ellenére a kormányzat a munkanélküliség és a szegénység problémáját a közfoglalkoztatás kiterjesztésével kívánja megoldani, amely egyszerre tölt be szociális, foglalkoztatási és politikai funkciót. Vagyis a munkanélküliek számára a segélynél magasabb összeget biztosít; segít abban, hogy megőrizték a munkaképességüket, visszajussanak az elsődleges munkaerőpiacra, hozzájárul a feketemunka visszaszorításához; pótolja a korábban elvont önkormányzati forrásokat és tompítja a helyi társadalmi feszültségeket.¹⁶ Mások és a magunk kutatási tapasztalatai szerint e hármas célkitűzések megvalósítása nem sikerült teljes mértékben (Messing 2012; Scharle 2011).

Az érintett településeken, hátrányos helyzetű kisvárosokban, mindenképp azonban a falvakban a START közmunkaprogram köré szerveződik a mindennapi élet. *„Az utóbbi évek legjobb programja ez a START közmunkaprogram. Sajnos, hogy más lehetőség nincs itt alapból, de hát ezzel kell élnünk, ami gyakorlatilag van.”* Az idézett polgármester nem áll egyedül a véleményével; interjúpartnereink túlnyomó többsége a nyilvánvaló problémák és ellentmondások ellenére üdvözölte a programot, azért, mert abból indulnak ki, hogy a településeiken, a környékükön egyáltalán nem, vagy csak kevesek számára elérhetően léteznek munkahelyek, illetve hogy a tartósan munkanélküli, képzetlen, megkopott munkavégző képességű emberek számára más lehetőség nem adódik, el sem képzelhető. *Széles körű egyetértés mutatkozik tehát abban, hogy az önkormányzatoknak tartósan be kell rendezkednie a közfoglalkoztatásra.* Hozzá kell ehhez tennünk, hogy a jelenlegi gyakorlattal szemben kritikus szakemberek sem utasítják el feltétlenül és teljes egészében a közfoglalkoztatást, de csupán egy és nem kizárólagos, univerzális foglalkoztatáspolitikai eszköznek tekintik.¹⁷ Arra pedig, hogy a szociális szakma és az érintettek is tartósan számolnak a közfoglalkoztatással, nem csupán a Közmunkások Szakszervezete, hanem a Magyar Szegénységellenes Hálózat segítségével megalakult, egyelőre a fővárosban működő Közmunkás Mozgalom a Jövőért is felhívja a figyelmet.

A START lelkes fogadtatása részben valóban a forrásvisszapótlásnak köszönhető; az Út a munkához program idején a településvezetők sérelmezték, hogy nincsenek források az eszközbeszerzésre, ma nem egy polgármesteri hivatal udvarán látni jó állapotban lévő traktorokat, a programban részt vevő települések 2011 óta jelentős mezőgazdasági és az egyéb ellátott feladatokhoz szükséges

gépparkot hoztak létre. A korábbi programokat érintő kritikákban gyakran megfogalmazott problémára, az *értékteremtő munka* hiányára is választ adott a START, és pedig a mezőgazdasági alprogram révén.¹⁸ Az Út a munkához program arra ösztönözte az önkormányzatokat, hogy minél több embert foglalkoztassanak a közmunka keretében. Ezzel szemben a START program sokak által üdvözölt hozadéka, hogy a korábbiaknál nagyobb mértékben nyújt lehetőséget arra, hogy az arra érdemesnek tartott munkanélküliek számára hosszabb időtartamra (10–12 hónapra) biztosítson nyolcórás foglalkoztatási lehetőséget s így kiszámítható jövedelmet. *„Csak azok vannak bevásárolva a START-ba, akik tudják, mi az, hogy munkahely, vagy felérik ésszel, és el lehet nekik magyarázni.”* Nem mindenki fogalmaz ilyen sarkosan, de az önkormányzati vezetők többsége hangsúlyozta, hogy a munkához való hozzáállás, szakértelem, megbízhatóság szempontjai mentén válogatják ki a közmunkásokat. Ez azt is jelenti, hogy a rosszabb, alacsonyabb presztízsű, illetve rövidebb ideig tartó munkák jutnak azoknak, akik az önkormányzatok szerint nem alkalmasak rendes munkavégzésre, akik a legelesettebbek, a legtöbb problémával küszködnek, akiket csak nagy nehézségek és segítség árán lehet(ne) a munka világába be- vagy visszavezetni. Van, ahol ők a *„harmincasok”*, vagyis azok, akiknek 30 napra ajánl az önkormányzat *„önkéntes”* munkát, ami szemétszedést jelent, ott úgymond nem tudnak kárt okozni. A Zalaszentgróti kistérségben évek óta rendszeres kistérségi közmunkaprogramok értékelése kapcsán egyik beszélgetőpartnerünk így fogalmazott: *„Mi azokkal tudunk foglalkozni, akik még nem csúsztak le teljesen, még meg tudnak kapaszkodni, hogy ne csússzanak tovább. És a többiekkel nincs, aki foglalkozna, se önkormányzat, se ellátórendszer.”* Úgy is fogalmazhatunk, hogy a közfoglalkoztatásban nem csupán érvényesül, de a START program kiemelt támogatása révén *intézményesült a „lefölözés”* elve, a jó, megbízható, szakmával rendelkező közmunkások rendszerben tartása önkormányzati érdek (Koltai, Kulinyi 2013), ami ugyanakkor be is zárja ezeket az embereket a közfoglalkoztatásba.

Van azonban néhány olyan település is, ahol lehetőség szerint minden jogosultat beforgatnak a közfoglalkoztatás rendszerébe, hogy ha rövid ideig is, de munkához és a segélynél magasabb jövedelemhez jussanak. Aprófalvakban, illetve olyan településeken találkoztunk ezzel a gyakorlattal, ahol még alkalmi munkára sincs lehetőség. Nagyobb létszámú ember közfoglalkoztatásba való bevonására azokban a falvakban láttunk példát, ahol már korábban is folyt *„értékteremtő”* mezőgazdasági munka, jellemzően szociális földprogram keretében, illetve ahol a községvezetés az önellátó, gazdálkodó falu megteremtésére törekszik (kutatási terepeink között ilyen pl. Belecska, Katymár, Kisvejke, Túr-istvándi, Rozsály). A kisebb településeken, aprófalvakban, ahol hiányoznak vagy esetlegeseek az önkormányzati szervezésű mezőgazdasági termelés előzményei, jellemző, hogy a rászorultaknál kevesebb munkanélkülit tudnak bevonni a közfoglalkoztatásba, s nem, vagy nemcsak azért, mert nincs elég alkalmas ember, hanem a feladatok, földterület és a források szűkössége miatt is. Hiába szeretnének, nem tudnak mindenkinek közmunkát, illetve értelmes feladatot biztosí-

tani. Ezekben az esetekben a kimaradók számára az önkéntes munka lehetősége kínálkozik. Néhány önkormányzat/körjegyzőség magára vállalta, hogy a munkaügyi kirendeltségtől megkért listák alapján értesíti az érintetteket, hogy jelentkezzenek önkéntes munkára, nehogy elveszítsék jogosultságukat a szociális segélyre (foglalkoztatást helyettesítő támogatásra). Ám az önkormányzatok másik része ezt nem tekinti feladatának, ahogy előfordul, hogy az önkéntes munka alkalmazásáról is lemondanak. Arra is találtunk példát, hogy civil szervezetek gondoskodtak arról, hogy az érintettek elvégezhesék a harminc nap önkéntes munkát, akár TÁMOP-os projekt keretében (Bonyhád és térsége, Kisvaszar a sásdi térségben), akár az adott szervezet mindennapi működésébe illeszkedve (Told).¹⁹

A megkérdezett településvezetők, szociális szakemberek, közfoglalkoztatás-szervezők körében konszenzus mutatkozott abban, hogy a (köz)munka jobb, mint a teljes kizorulás a munka világából, hogy a munkával szerzett jövedelem nemcsak magasabb a segélynél, de értékesebb is. A közfoglalkoztatáshoz fűzött elvárások, illetve a vele kapcsolatban felsorolt eredmények között különböző megfogalmazásokban, első helyen szerepel a munkára, rendszerességre való (vissza)szoktatás, néha „a segélyekről való leszoktatás”. Mindez egybevág a közfoglalkoztatási szervezők körében végzett empirikus kutatás eredményeivel; a megkérdezettek a program legfontosabb hozadékai között említették a munkatesztet, vagyis azt, hogy kiszűri azokat a munkanélkülieket, akik dolgozni akarnak, és hogy csökkenti a segélyezettek számát (Koltai, Kulinyi 2013). A hivatkozott kutatás tapasztalatai szerint a közfoglalkoztatás legfontosabb értékének a gazdasági hasznot tekintik, amennyiben *költségkímélő munkaerőt bocsát az önkormányzatok és intézményeik rendelkezésére*. Egyre terjedő, az ombudsman szerint „rendszereszerű hiba”²⁰ az a gyakorlat, hogy az önkormányzati alkalmazásban álló munkatársakat elbocsájtják, hogy aztán közfoglalkoztatottként, alacsonyabb bérért végezzék el ugyanazt a munkát. Van olyan kisváros, ahol a takarékoskodást szem előtt tartva a városgondnokság munkatársait már évek óta közmunkásként foglalkoztatják. Nagyobb településeken iskolai konyhák kiegészítőként, önkormányzati intézmények takarítóiként jellemzően már hosszú évek óta csak közmunkásokat alkalmaztak, s beszéltünk olyan kisvárosi polgármesterrel, aki nehezményezi, hogy a START miatt a közfoglalkoztatás e hagyományos formája jószerivel teljesen eltűnt. Nem marad hát más, mint a „trükközés”; aki papíron a START keretében kint kapál a kukoricaföldön, az gyakorlatilag a konyhán pucolja a zöldséget, vagy végzi korábbi irodai munkáját.

A START közmunkaprogram leghangsúlyosabb eleme a mezőgazdasági mintaprogram, amelyhez ha nem is OKJ-s, de tanúsítványt adó szakmai képzés kapcsolódik, s amely értékteremtő jellegében is különbözik a program többi, a közfoglalkoztatás hagyományos tevékenységi területeihez (közutak, árkok, közterületek rendben tartása) kapcsolódó elemétől. E programelemmel kapcsolatban több kétely is megfogalmazódik. Más kutatási tapasztalatokkal egybehangzóan (Koltai, Kulinyi 2013), interjúpartnereinktől általános kritikaként

hallhattuk, hogy *nem átlátható és nem is kiszámítható a program tervezése és bonyolítása*, sok az esetlegesség, a feltételek, a támogatott tevékenységek, a foglalkoztatható emberek száma évente változik, nem gördülékeny a kommunikáció a minisztériummal, a program rendkívül nagy adminisztratív terhet ró az önkormányzati apparátusokra. Túl ezen, mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a polgármesterek többsége nem ért a mezőgazdasághoz, kénytelen *botcsinálta* agronómussá, „*téeszelnőkké*” válni. Főként aprófalvakban, kistelepüléseken ők ülnek a traktorra – ha van hozzá jogosítványuk, ha nincs –, ők tartják a munkavédelmi eligazítást, ha kell, beállnak kapálni, megfelelő tároló helyiség híján a saját udvarukon tartják a gépeket és maguk is javítják, hogy ezzel is takarékoskodjanak a falunak, mert a támogatásból nem futja mindenre.

A programban megtermelt árukat (a legkülönbélebb zöldségek, eper, kukorica, ritkábban gyógynövény) a települések értékesítik, jellemzően piaci áron alul a helyi, környékbeli közétkeztetést biztosító konyhák, ritkábban vendéglők, valamint a helyi lakosok számára. Néhány példát a szabad piaci értékesítésről is hallottunk, jellemzőbb azonban a helyi felhasználás. Falvak sora gondolkodik a megtermelt áruk feldolgozásáról, tésztaüzem, savanyító-tartósító üzem létesítését tervezik. Kétségtelen, hogy a START mezőgazdasági közmunkaprogram az értékképzésen túl megtakarítási lehetőséget jelent a települések számára, a helyi konyhák, családok a piaci árnál olcsóbban jutnak termékekhez, amelyek értékesítéséből az önkormányzati kasszába is folyik egy kis bevétel, igaz, azt gyakran az előző évben keletkezett veszteségek pótlására kell visszaforgatniuk. A közfoglalkoztatás keretében termelt áru értékesítése azonban *piactorzító* hatással jár, mert állami támogatással előállított termékekkel lépnek a piacra, ahonnan – ahogy erről nem egy példát hallottunk – kiszoríthatják a mezőgazdasági kistermelőket, s veszteséget okozhatnak a helyi kisboltok üzemeltetőinek.

Az egyik zalai kisfaluban a huszonegy közmunkás közül négyen vesznek részt a mezőgazdasági programban, ami itt gombatermesztést, valamint a közösségi kertben szántóföldi zöldségtermesztést jelent. A helyi értékesítés mellett 2012-ben rendkívüli segélyként 140 család kapott gombát, krumplit, paradicsomot. A polgármester kiszámolta, hogy 2012-ben egy kilogramm paradicsom előállítási ára 800 forint volt. A program állami finanszírozás nélkül nem működne, piaci szempontból nem tud *előállítani versenyképes terméket*. Ugyanígy, a piaci szempontokat mérlegelte az egyik Tolna megyei polgármester: „*nekem a kezdetektől kezdve ez volt az egyetlen problémám (...) ha mindenki elkezd krumplit termelni, akkor megfojtjuk saját magunkat*”. A szóban forgó polgármester kezdeményezte, hogy a térség települései a helyi adottságoknak, hagyományoknak megfelelően hangolják össze a termelésüket, s szívesen látta volna, ha a termények felvásárlását, feldolgozását egy térségi szintű üzem végzi. Törekvéseit egyelőre nem koronázta siker. Jellemző, hogy a polgármesterek a saját településükben gondolkodnak a közfoglalkoztatás vonatkozásában is; helyi termékek helyi piacában. Ám még ott is, ahol a falvak összefogtak, s közösen pályáztak a program megvalósítására, nehéz összehangolni a termelést és az

értékesítést. A szóban forgó településeken nekiálltak tartósítani a megmaradt és értékesíthetetlen zöldséget, támogatási forrás, engedély, a munkaügyi szervezet, a minisztérium tudta nélkül; „*ha tudnák, hogy savanyítunk, főbe lőnének minket*”. Az egyik faluban annyi savanyú káposzta maradt készleten, hogy a szomszédos településeken is osztogatták karácsony előtt. Egy érintett község rendkívül kritikus polgármestere a START mezőgazdasági közmunkaprogramot a világ legrágább segélyezési rendszerének nevezte.

„*Nem tudom, ki találta ki azt, hogy ezt a mezőgazdasági termelést akár a legjobb szándékú polgármester is úgy tudja végezni, hogy megérje. Kaptunk százmilliót, foglalkoztattunk körülbelül száz embert, és buktunk rajta önkormányzatokként másfél milliót. Hat hektárt művelünk száz emberrel, miközben hat emberrel kéne száz hektárt. Ez irreális dolog.*”

A START közmunkaprogram kizorító hatásáról más vonatkozásban is hallhattunk. Kutatási terepeink között van néhány modellprogramot működtető falu (Belecska, Kisveje, Túristvándi, Rozsály), ahol majd' két évtizede dolgoznak az önellátó, helyben megélhetési és boldogulási lehetőségeket kínáló falu kialakításán (Németh 2011). E programok fő pillérét a szociális földprogram jelentette (Jávor, Rác 2013), azt tapasztalhattuk ugyanakkor, hogy az elmúlt három évben a START mezőgazdasági közmunkaprogram mintegy a szociális földprogram helyére lépett, és a helyi programok finanszírozásának jószerivel kizárólagos forrásává vált. Néhány jel e fejlemény veszélyeire és torzító hatásaira is utal. Egy szatmári faluban például 2013-ban a megszokottnál jóval kevesebb család kapcsolódott be a szociális földprogramba, miközben a START úgy száz falubeli számára biztosított közel egyéves foglalkoztatást. Az áprilistól késő őszig leterhelést jelentő uborkatermesztés és a közfoglalkoztatásban való részvétel összeegyeztethetetlen, így a rászoruló családok egy része inkább a kisebb kockázatot jelentő, huzamosabb ideig megélhetést biztosító közmunkát részesítette előnyben. A szatmári terepen azt is tapasztalhattuk, hogy a START által kínált támogatott foglalkoztatás *felszívja a munkaerőpiac szezonális igényeit kielégítő, jellemzően alacsonyan kvalifikált munkavállalókat*. Az így keletkező hiányt a gazdák ukrainai és romániai szezonmunkásokkal, illetve az élők munkát kiváltó technológiai fejlesztésekkel, esetenként termékszerkezet-váltással (extenzifikálódás) pótolják, ami kizoríthatja a hazai munkavállalókat a szezonális munkaerőpiacról, de legalábbis korlátozza vissza- és bekerülésük esélyeit. Egy baranyai agrárvállalkozó is arról számolt be, hogy a közmunka kiterjesztett rendszere miatt egyre nehezebb akárcsak feketemunkást is találni, a piacon elérhető keresetek alig magasabbak a közmunkás bérnél, s nem kell annyit teljesíteni, mint a piacon, ahol elküldik azt, aki nem megfelelően dolgozik. Ahogy igen sarkosan fogalmazott: „*a társadalom számára visszatért a gulyáskommunizmus*”. Ugyan a településvezetők, közmunkaszervezők egy része igyekszik figyelembe venni a szezonális munkavégzés ritmusát, és például lehetőséget ad arra, hogy a közmunkások úgy vehessék ki a szabadságukat, hogy módjuk legyen eljárni, mondjuk bodzát, erdei gyümölcsöket szedni, a tapasztalatok azt mutatják,

hogy a közfoglalkoztatás egyre inkább a nyílt munkaerőpiacon való boldogulás alternatívájává vált. Tudjuk, hogy a feketemunka is nagyobb esélyt kínál az elsődleges munkaerőpiacra való belépésre, mint a közmunka (Bass 2010), a közfoglalkoztatás jelenlegi rendszere azonban gyengíti a benne résztvevők kötődését a piaci alapon szerveződő munka világához.

A közfoglalkoztatásba bevont munkanélküli emberek szinte mindannyian örülnek a lehetőségnek, hiszen a szociális segélynél magasabb fizetést kapnak, a mezőgazdasági program résztvevőinek pedig akár három éven keresztül folyamatos munkát és fizetést is jelentett. Számukra a közmunka elsődleges értéke a többletjövedelem. Volt olyan önkormányzati beszélgetőpartnerünk, aki kifejezte reményét, hogy a közmunkások végre „rendes” munkahelynek tekintik az önkormányzati közfoglalkoztatás által kínált munkahelyet. Ugyanakkor többen is rámutattak arra, hogy a várakozás teljesülését sok tényező nehezíti. A 22 800 forintos segélynél ugyan magasabb, de a „rendes” dolgozók minimálbérénel alacsonyabb fizetést nem tekinthető erős motiváló tényezőnek,²¹ a közmunka sokakat elkényelmesít, nem ösztönöz munkahelykeresésre, a „rendes” munkavégzés, a munkamorál, az öngondoskodás ellen hat,²² enyhíti a szegénységet, de biztosan nem jelent esélyt a szegénységből való kilábalásra (A közfoglalkoztatási csapda 2014; Koltai 2013; Koltai, Kulinyi 2013; Messing 2012). Ahogy korábban, ma sem tűnnek megalapozottnak azok a várakozások, hogy a közfoglalkoztatás lesz majd az elsődleges munkaerőpiacra be- vagy visszavezető út. *„Átmeneti megoldás ez, kimenet nélkül.”* Elenyésző azok száma, akik a közfoglalkoztatásból ki tudnak lépni a nyílt munkaerőpiacra, s ők jellemzően nem a tartós munkanélküliek közül kerülnek ki, a többség rendszeres visszatérő a közfoglalkoztatásban, s olyan fiatalok is vannak közöttük, akiknek más munkatapasztalata még nem volt (A közfoglalkoztatási csapda 2014; Koltai 2013; Koltai, Kulinyi 2013; Schwarcz 2014; Szikra 2014).

„Hosszú távon ez nem segítség! Addig, ameddig az állam finanszírozza a START munkát, vagy akármilyen közmunkát, addig per pillanat meg van oldva, biztos, hogy valami mutatók meg statisztikák jobban mutatnak, de ahogy az állam ezt nem fogja finanszírozni – ezek az emberek nem fognak sose szociális szövetkezetbe tömörülni! Esély nincs rá.”

A jelenlegi közfoglalkoztatási rendszer fenntarthatóságának kulcsa a tartós állami finanszírozás; addig jelent „megoldást” a tartós munkanélküliség, a szegénység kezelésére, amíg az állam számára politikai prioritást jelent a közfoglalkoztatás rendszerének fenntartása, megszilárdítása. A munkanélküliek nagyobb része számára a közfoglalkoztatás jelenti a belátható horizontot, „a közmunka elvesztésétől való félelem miatt a többség feladja a helyzetértelmezés igényét is, az önmaguk és gyerekeik jobb életére vonatkozó változtatás reményét is” (Civil jelentés 2014, 14.). Erre világítanak rá egy olyan baranyai aprófalú polgármesterének szavai is, amelyben már tizenkét éve példaszerűen szervezik a közfoglalkoztatást. *„Ha valaki csak abban bízik, hogy jövőre is lesz közmunka, az nem tervez, nem néz előre, innentől kezdve halott a dolog.”* A közmunkások többen érzik úgy, hogy

munkájukat a helyi közösség hasznosnak tartja, megbecsüli, és kétségtelenül vannak törekvések a közmunkás lét „normalizálására”, a közmunkások közösséggé formálására: megtartják a közmunkások ünnepét, a polgármester együtt bográcsozik a közmunkásokkal (Koltai, Kulinyi 2013). Mindezek sem fedhetik el azonban, hogy a rendszer a függőségi viszonyokat erősíti a központi állam és a lokalitások, helyi önkormányzatok, helyben pedig személyes szálakon, a hatalom képviselői és a közfoglalkoztatásra váró munkanélküliek, szegények között (Nagy, Timár, Nagy, Velkey 2015). A mégoly jóindulatú és segítőkész polgármesterek (és testületek) közmunkát elosztó, a mindennapi munkát irányító, a közmunkásokat fegyelmező szerepben jelentős hatalmat kapnak a szegény családok felett. Ez akkor is a rendszerből következő pozíció és szerep, ha e hatalommal nem élnek vissza, sőt, engedékenyek a „lazító” közmunkásokkal szemben is; „az egészenk nincs más célja, mint hogy megerősítse a polgármesterek hatalmát a szegények fölött.”

Összegzés

Empirikus kutatási tapasztalataink arra hívják fel a figyelmet, hogy a szegénység, társadalmi kirekesztettség mérséklését szolgáló projektek eredményeinek fenntarthatóságát, hatékonyságát több tényező akadályozza. Az egymásra következő generációk életén átívelő, folyamatosan újratermelődő mélyszegénység olyan összetett problémaköteg, amelyet lehetetlen egy-egy rövid időtávú projekt keretében kezelni, megoldani. A mind pontosabb társadalmi és területi célzású, komplex beavatkozási eszközöket alkalmazó uniós projektek esetében is gyakran érvényesül a lefőlözés elve, gyakorlata, aminek eredményeként éppen a legelesettebb, legreménytelenebb helyzetben élő szegény családokhoz nem érnek el a projektek szolgáltatásai. A legnagyobb dilemmát azonban az jelenti, hogy a szegénység mérséklését szolgáló projektek célkitűzése, szemlélete, eszköztársa illeszkedik-e, s ha igen, miként a szegénység kezelésére (is) hivatott, a szegény családok életét közvetlenül vagy közvetve befolyásoló intézmények működéséhez, tágabban a közpolitikákhoz.

Különböző elemzésekhez hasonlóan saját kutatási eredményeink is arra hívják fel a figyelmet, hogy az elmúlt években Magyarországon mélyült a szegénység, erősödött a kirekesztettség és a társadalmi, területi polarizáció. Noha nem hagyhatók figyelmen kívül a gazdasági válság hatásai, e folyamat háttérben azonosítható az a társadalompolitikai fordulat, amelyet a szociális biztonsághoz való jog alkotmányos szűkítése, a szegény- és romaellenes diskurzusok erősödése, a szociális ellátásokat munkateszthez kötő workfare felé tolódó ellátási rendszer, az ellátások feltételeinek szigorítása jellemez. A fordulat ugyan nem előzmények nélküli, de minden korábbinál súlyosabban érinti a szegénységben élő családokat.

Tanulmányunkban a rendkívüli mértékben kiterjesztett közmunkaprogram helyi tapasztalatait mutattuk be. E program kétségtelen előnyökkel is jár,

de kedvezőtlen hatásai sem elhanyagolhatóak. A közfoglalkoztatás jelenlegi rendszere két értelemben is piactorzító hatású. Egyrészt az állami támogatással előállított termékekkel piacra lépő önkormányzatok kiszoríthatják onnan a mezőgazdaságból élő termelőket. Másrészt a közfoglalkoztatás a képzetlen, tartós munkanélküliek számára mindinkább alternatívaként jelenik meg az informális, fekete munkavégzésben való részvétellel szemben, s így gyengíti kötődésüket a piaci alapon szerveződő munka világához. A közfoglalkoztatás ma sem alkalmas eszköz arra, hogy a tartós munkanélkülieket be- vagy visszavezze az elsődleges munkaerőpiacra. A közfoglalkoztatásban való részvétel a munkanélküliek számára hosszabb-rövidebb ideig magasabb jövedelmet biztosít a segéltnél, s átmenetileg enyhítheti a szegénységüket, ám nem nyújt lehetőséget a szegénységből való kitörésre, és erősíti függésüket a helyi hatalomtól. A magyarországi társadalompolitikai fordulatról elmondható, hogy maga is hozzájárult a szegénység, a társadalmi polarizáció mélyüléséhez.

Jegyzetek

- 1 A társadalmi igazságosság (social justice) fogalma elválaszthatatlan a társadalmi kirekesztés és befogadás koncepciójától. A társadalmi igazságosság országokénti indexének összehasonlítása hat dimenzió mentén történik, ezek: a szegénység megelőzése, az oktatáshoz és a munkaerőpiachoz való hozzáférés, a társadalmi kohézió, az antidiszkrimináció, az egészség és a generációk közötti igazságosság. Az egyes dimenziók értékelése nem pusztán a statisztikai adatok, hanem az államok társadalmi igazságosságát, a szegénység és kirekesztés mérséklését elősegítő politikájának elemzésére is kiterjed (Schraad-Tischler, Kroll 2014).
- 2 Az EU szociális igazságosság index értékét tekintve Magyarország a 28 tagállam között a 25. helyet foglalja el (Schraad-Tischler, Kroll 2014, 8–9.).
- 3 A szegénység és kirekesztettség mérésére a következő indikátorok (ráták) szolgálnak: szegénységi kockázat, materiális depriváció, háztartási munkaintenzitás (munkaerő-piaci kirekesztettség), háztartássűrűség, háztartási kiadások, lakásdepriváció. Ezen indikátorokat a népsűrűség alapján vidékinek, illetve urbánusnak tekintett terekben hasonlították össze. A vidéki (ritka népsűrűségű) területeket, a háztartások munkaerőpiacról való kiszorulása és a lakásköltségek dimenziókkivételével jobban sújtja a szegénység és a kirekesztődés kockázata (Eurostat 2013, 226–235.).
- 4 „Az etnikus és nem etnikus szegénység mérséklését szolgáló szakpolitikai beavatkozások tapasztalatai vidéki térségekben” című kutatás egyik szakaszában tizenegy vidéki terepen folytattunk empirikus vizsgálatot. A kutatási terepek kiválasztása során a korábbi lehatárolások mellett figyelembe vettük a szegénység mélységét és koncentrációját, etnikus vagy nem etnikus jellegét, valamint a különböző uniós, hazai és egyéb forrásból támogatott projektek, programok jelenlétét, sűrűsödését. A terepek a problémák súlyának és a projektek, programok modellszerűségének megfelelően egész kistérségeket (a Berettyóújfalu, Encsi, Nagykőrösi, Sásdi és Zalaszentgróti járások települései), egymáshoz kapcsolódó településcsoportokat (Kisvejké, Lengyel és Závod; Füged, Gyulaj, Nagyszokoly) fogtak át, illetve egy-egy településre (Belecska, Túr-istvándi és Rozsály, Katymár, Balkány) korlátozódtak. Az interjúkat készítette és az esettanulmányokat írta Farkas Zsombor, Fehér Kata, Hamar Anna, Magócs Krisztina, Rác Katalin, Sain Máttyás, Schwarcz Gyöngyi, Váradai Monika Mária és Virág Tünde.
- 5 A szegénység nem homogén létállapot. Az idősek, gyermeket nevelő egyedülállók, fogyatékkal élők életkorhoz, családi és egészségi állapothoz kötődő szegénysége mellett találkozhatunk munkanélkülivé váló, elszegényedő családokkal, minimálbérrel dolgozó szegényekkel, a válság,

- az eladósodás hatására bővülő jövedelmi szegénységgel, jelen van a területi, munkaerő-piaci és társadalmi hátrányok metszéspontjain sűrűsödő mélyszegénység, és ettől elválaszthatatlanul a gyermekszegénység. A szegénység jelenthet átmeneti, támogatással, a körülmények változásával eltűnő létállapotot, ám e jelenség mellett is tartósan tűnnek azok a struktúrák, folyamatok, amelyek a szegénység újratermelődését eredményezik.
- 6 Az elsődleges munkaerőpiactól való távollét az a kardinális pont, ahol a szegénységről és a társadalmi kirekesztésről szóló diskurzus érintkezik egymással. A társadalmi kirekesztődés problémája akkor merült fel a nyugat-európai országokban, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy véget ért a bér munka társadalmi, a magas szintű foglalkoztatás és az ezzel járó biztonság (Castel 1998, 2005).
  - 7 A központi régióban elhelyezkedő Nagykőrösi járás települései nem tartoznak a kedvezményezett térségek közé. A jogosult települések között is van azonban olyan, amelynek vezetői nem vesznek részt a szegénység mérséklését szolgáló projektekben, programokban, mert nem tartják hasznosnak és/vagy nem rendelkeznek olyan kapacitásokkal, amelyek az ilyen típusú projektek megvalósítását lehetővé tennék.
  - 8 A kutatás idején a leghátrányosabb helyzetű térségekben zajló legfontosabb programok: a mélyszegénység újratermelődésének megakadályozását célzó Gyerekesély és TÁMOP 5.1.3. „Közösségi fejlesztéssel a mélyszegénységben élők integrációjáért” program.
  - 9 Az LHH Program célja a leghátrányosabb helyzetű 33 kistérség gazdasági és társadalmi felzárkóztatása volt. A programot komplexitás, ágazatközi megközelítés és programalapú megvalósítás jellemezte. (A program értékeléséhez lásd Kovács 2013.)
  - 10 A szegénység kezelésére megoldásokat kereső települési önkormányzatok többsége megfelelő gyakorlatot, pályázói rutint szerzett a források megszerzéséért folytatott versenyben, a „későn ébredő” települések számára azonban komoly nehézséget okoz a támogatások elérését lehetővé tevő pályázatok megtervezése, előírásoknak megfelelő elkészítése, levezénylése, az adminisztratív és pénzügyi elvárásoknak megfelelő lezárása. Az erőforráshiányt gyakorta kívülről jött pályázattírók, projektmenedzserek „enyhítik”, amely ugyanakkor gátolja a belső humán (tervezői, szakmai megvalósítói, menedzsment) kapacitások kiépülését, a projektek helyi körülményekhez való adaptálását, továbbá nagymértékű forrásvesztést eredményez. Mindez nem jelenti azt, hogy éppen a mélyszegénységbe süppedt, gettó- vagy gettósodó falvakban, településrészekben bármely változás elindításához ne lenne szükség a külső kapacitások, szakértelem és tudás bevonására. Az ilyen típusú projektek hosszabb távon többek között akkor tekinthetők eredményesnek, ha hozzájárulnak a helyi kapacitások megerősítéséhez.
  - 11 Volt olyan polgármester, aki amellett érvelt, hogy szükség lenne egy olyan típusú (normatív) támogatásra, amely évente biztosít egy kisebb, szabad felhasználású összeget az önkormányzatok kis léptékű fejlesztései számára.
  - 12 A programok széles körben ismertek, az eredmények, fejlemények L. Ritók Nóra blogjában hétről hétre nyomon követhetők (<http://nyomorszeleblog.hvg.hu>). Kutatási terepeink között hasonló modellprogram indult Gyulajon, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat Jelenlét-programja keretében. Lásd ehhez: „Az elgettósodott falvaink nem hálnak ki”. Patyi Máté interjúja Németh Nándorral, a program koordinátorával, területfejlesztési szakemberrel. hvg.hu, 2013. december 25.
  - 13 A Biztos Kezdet Házak integrált koragyermekkori fejlesztéseket biztosítanak hátrányos helyzetű településeken/településrészekben élő gyerekek és családjaik számára.
  - 14 1430/2011. (XII.13.) kormányhatározat a Nemzeti Felzárkóztatási Stratégiáról, valamint végrehajtásának a 2012–2014. évekre szóló kormányzati intézkedési tervéről.
  - 15 Az OECD országok körében Magyarország az egyetlen, amelyik a válságra az aktív korúak munkanélküli és szociális ellátásának nagymértékű, reálértékben több mint hatszoros csökkentésével reagált (A munkaerőpiac peremén 2014, 2.).
  - 16 A közfoglalkoztatás nemzetközileg sem hatékony. Interjú Scharle Ágotával. http://www.portfolio.hu/gazdasag/a_kozfoglalkoztatasi_nemzetkozoileg_sem_hatekony_interju.150711.html (Letöltés: 2014. október 4.)
  - 17 A Budapest Esély Nonprofit Kft. és az Esély Labor Egyesület konzorciumában valósult meg az „Út a piaci munka világába” című, TÁMOP által támogatott kutatási projekt, amely nem csu-

- pán átfogó feltáró empirikus kutatást tartalmazott, hanem olyan módszertani kiadványok előállítását is jelentette, amelyek egy hatékonyabb, méltányosabb, fenntarthatóbb közfoglalkoztatási rendszer kialakítását segítik elő. A jelentések és a kiadványok elérhetők a <http://www.eselylabor.hu> honlapon.
- 18 Fontos rögzítenünk, hogy természetesen korábban is voltak olyan önkormányzatok, amelyek törekedtek arra, hogy a közfoglalkoztatás keretében ne csupán hagyományos köztisztasági feladatokat lássanak el, hanem értékkeremtő munkát is végezzenek a településen.
  - 19 Az új közfoglalkoztatási rendszer bevezetése után született ombudsmani vizsgálat rámutatott a harminc napos közérdekű önkéntes munkavégzéssel kapcsolatban arra az érintettek szociális biztonsághoz való jogát veszélyeztető visszásságra, hogy az önkormányzatokat semmi nem kötelezi az önkéntes munka megszervezésére, és a hivatal munkatársainak vizsgálata arra is rámutatott, hogy az önkormányzatok e tekintetben nem is rendelkeznek megfelelő információkkal (Az alapvető jogok biztosának jelentése az AJB-4162/2012. számú ügyben. 2012. szeptember, 36.).
  - 20 Az alapvető jogok biztosának jelentése az AJB-4162/2012. számú ügyben. 2012. szeptember, 15.
  - 21 „Nem várható el magas szintű munkamotiváció a jelenlegi törvényi keretek mellett foglalkoztatott közmunkásoktól, a rendszeresen megszakított, nem kellő személyi és technikai infrastruktúrájú, erősen nyomott bérű és perspektíva nélküli munkaviszonyban” (Koltai, Kulinyi 2013, 60.).
  - 22 Lásd ehhez pl. L. Ritók Nóra blogbejegyzését: Úton a munka alapú társadalom felé. Forrás: A nyomor széle 429. hvg.hu, 2014. augusztus 3.

Irodalom

- A munkaerőpiac peremén lévők és a költségvetés* (2014): Készítette: Bakó T., Cseres-Gergely Zs., Kálmán J., Molnár Gy. (kutatásvezető) és Szabó T. MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest
- A közfoglalkoztatási csapda. A Magyar Szegénységellenes Hálózat jelentése a közfoglalkoztatottak háttéréről, helyzetéről és lehetőségeiről* (2014): A jelentést összeállította: Farkas Zs., Molnár Gy., Molnár Zs., Magyar Szegénységellenes Hálózat Budapest
- Andorka R., Spéder Zs. (1996): Szegénység Magyarországon 1992–1995, *Esély*, 4., 25–52.
- Autonómia Alapítvány (2013): *OSI Planning, Roma migráció*. Budapest
- Bass L. (2010): Az „Út a munkához” program hatása – egy kérdőíves felmérés tapasztalatai. *Esély*, 1., 46–64.
- Bass L., Darvas Á., Dögei I., Ferge Zs., Tausz K. (2007): *A szegénység és kirekesztés változása 2001–2006*. MTA KTI Gyerekprogram Iroda, Budapest (Gyerekesély Füzetek; 3.)
- Bihari Zs., Kovács K. (2004): Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. In: *A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 7–35.
- Castel, R. (1993): A nélkülözéstől a kivettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 3., 3–23.
- Castel, R. (1998): *A szociális kérdés alakulásai*. Max Weber Alapítvány, Wesley Szusanna Alapítvány, Kávé Kiadó, Budapest
- Castel, R. (2005): A társadalmi biztonság elvesztése. Mit jelent védeken élni? *Esély*, 4., 42–65, 5., 3–23, 6., 3–22.
- Civil jelentés a gyerekesélyekről 2012–2013* (2014): Válogatta és szerkesztette Ferge Zs. és Darvas Á. Gyerekesély Közhasznú Egyesület, Budapest
- Csoba J. (2010): A közfoglalkoztatás régi-új rendszere. Útközben az „Út a munkához” programban. *Esély*, 1., 4–24.
- Csoba J., Nagy Z. É. (2011): A magyarországi képzési, bértámogatási és közfoglalkoztatási programok hatásvizsgálata. In: Fazekas K., Kézdi G. (szerk.): *Munkaerő-piaci Tükör 2011*. Budapest, MTA KTI, OFA, http://econ.core.hu/file/download/mt_2011_hu/egyben.pdf (Letöltés: 2014. szeptember 16.)

- Darvas Á., Ferge Zs. (2013): *Gyerekesély programok kistérségi alkalmazása. A gyakorlat dilemmái és tanulságai*. Gyerekesély Közhasznú Egyesület, Budapest
- Darvas Á., Farkas Zs., Győri P., Kósa E., Mózser P., Zolnay J. (2013): A szociálpolitika egyes területeire vonatkozó szakpolitikai javaslatok. *Esély*, 6., 3–137.
- Eurostat Regional Yearbook 2013 <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> (Letöltés: 2014. szeptember 14.) <http://doi.org/z2b>
- Fazekas K., Scharle Á. (2012): Munkaerőpiaci látélet. In: Fazekas K., Scharle Á. (szerk.): *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010*. <http://econ.core.hu/file/download/20evfoglpol/kotet.pdf> (Letöltés: 2014. szeptember 16.)
- Feischmidt M. (2013): Hétköznapi nacionalizmus és a másság cigányként való megjelenése. In: Feischmidt M., Glózer R., Ilyés Z., Kasznár V. K., Zakariás I.: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. L'Harmattan, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 401–447.
- Feldmár N. (2013): Szociális innovációval a mélyszegénység ellen. In: Szuhay P. (szerk.): *Távolodó világaink. A „cigány-magyar együttélés” változatai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 120–128. (Cigány Néprajzi Tanulmányok; 16.)
- Ferge Zs. (2000): A társadalom pereme és az Európai Unió. In: *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 113–134.
- Ferge Zs. (2012): A kormányzat lemondott a szegényekről. In: *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában. Válogatott tanulmányok*. L'Harmattan, Könyvpont Kiadó, Budapest, 224–235.
- Ferge Zs., Tausz K., Darvas Á. (2002): *Küzdelem a szegénység és a társadalmi kirekesztés ellen. 1. kötet. Esettanulmány Magyarországról*. Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Közép- és Kelet-európai Iroda, Budapest
- Gábos A., Szívós P., Tátrai A. (2013): Szegénység és társadalmi kirekesztettség Magyarországon 2000–2012. In: Szívós P., Tóth I. Gy. (szerk.): *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban*. TÁRKI Monitor jelentések 2012. Budapest, 37–60.
- Hamar A. (2010): Megújuló folytonosság. Közfoglalkoztatás egy észak-alföldi kistérségben. *Esély*, 1, 65–78.
- Jávorka K., Rácz K. (2013): Jó gyakorlatok a szociális földprogramban: a túristavándi és a belecskai példa. In: Kovács K., Váradi M. M. (szerk.): *Hátrányban vidéken*. Argumentum, Budapest, 156–170.
- Koltai L. (2013): A közfoglalkoztatottak jellemzői. *Esély Labor Egyesület*, <http://www.eselylabor.hu> (Letöltés: 2014. október 15.)
- Koltai L., Kulinyi M. (2013): A közfoglalkoztatást szervezők értékei. *Esély*, 5., 38–67.
- Koós B. (2013): Három évtized a kistéleülések hazai finanszírozásában: a változó fejlődési lehetőségek kora 1980–2005. In: Kovács K., Váradi M. M. (szerk.): *Hátrányban vidéken*. Argumentum, Budapest, 275–295.
- Koós B. (2015): A szegénység és depriváció a magyar település-állományban az ezredfordulót követően – avagy kísérlet a vidéki deprivációs index létrehozására. *Tér és Társadalom*, 1., 53–68. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.29.1.2681>
- Kotics J. (2013): „A mai napnak való vagyok...” Tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiái. In: Nagy K. (szerk.): *A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012 – interdiszciplináris dokumentáció*. Pillangó Kutatás, Pro Cserehát Egyesület, Budapest, 50–69.
- Kovács K. (2013): Területi, társadalmi hátrányok és beavatkozási politikák. In: Kovács K., Váradi M. M. (szerk.): *Hátrányban vidéken*. Argumentum, Budapest, 25–54.
- Köllő J. (2006): *A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapesti Corvinus Egyetem Emberi Erőforrások Tanszék, Budapest
- Köllő J., Scharle Á. (2011): A közcélú foglalkoztatás kibővülésének hatása a tartós munkanélküliségre. In: Fazekas K., Kézdi G. (szerk.): *Munkaerő-piaci Tükör 2011*, MTA KTI, OFA, Budapest, http://econ.core.hu/file/download/mt_2011_hu/egyben.pdf (Letöltés: 2014. szeptember 20.)
- Krémer B. (2003): *Uniók politikák és Nemzeti Akciótervek a szegénység és a társadalmi kirekesztettség elleni küzdelemre*. Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Központ. (Stratégiai Füzetek; 15.)
- Lukács Gy. (2013): „Mert enélkül itt elhitték volna, hogy nincs semmi” Munkaerő-piaci programok Dombosfalván. In: Szuhay P. (szerk.): *Távolodó világaink. A „cigány-magyar együttélés” változatai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 129–156. (Cigány Néprajzi Tanulmányok; 16.)
- Messing, V. (2012): Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom – Avagy hogyan dezintegrál-

- ják a magyar munkaerőpiacot és a társadalmat az állami foglalkoztatáspolitikai beavatkozások, különös tekintettel a közfoglalkoztatási programokra. In: Kovács I., Dupcsik Cs., P. Tóth T., Takács J. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Argumentum, Budapest, 204–220.
- Messing, V. (2013): Active labour market policies with an impact potential on Roma employment in five countries of the EU. *NEUJOBS Working Paper*, 19.2, www.neujobs.eu/sites/default/D19_2_final.pdf (Letöltés: 2014. augusztus 18.)
- Nagy E., Timár J., Nagy G., Velkey G. (2015): The everyday practices of the reproduction of peripherality and marginality in Hungary In: Lang, T., Henn, S., Erlich, K., Sgibnev, W. (eds.): *New geographies of Central and Eastern Europe*. Palgrave-Macmillan, London
- Nagy K. (szerk.) (2013): *A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012 – interdiszciplináris dokumentáció*. Pillangó Kutatás, Pro Cserehát Egyesület, Budapest
- Németh N. (szerk.) (2011): *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata. Esettanulmányok*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest
- Scharle Á. (2011): *A közcélú foglalkoztatás kibővülésének célzottsága, igénybevétele és hatása a tartós munkanélküliségre*. Budapest Intézet, Budapest
- Schraad-Tischler, D., Kroll, C. (2014): *Social justice in the EU – A cross-national comparison. Social Inclusion Monitor Europe (SIM) – Index Report*. Bertelsmann Stiftung http://www.bertelsmann-stiftung.de/cps/rde/xbc/SID-3D2360DC-BAA13673/bst/xcms_bst_dms_40361_40362_2.PDF (Letöltés: 2014. szeptember 16.)
- Schwarcz Gy. (2014): Közfoglalkoztatás, agrártermelés és a társadalmi inklúzió. In Schiller K., Tóth-Kirzsa F. (szerk.): *Mwomboko. Köszöntő kötet Sárkány Mihály 70. születésnapjára*. Makat, ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 80–98.
- Simonyi Á. (szerk.) (2010): *Nyomorgó családok és szociális szolgáltatások*. Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, Budapest
- Spéder Zs. (2000): *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég, Budapest
- Szalai J. (2002): A társadalmi kirekesztés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 4., 34–50.
- Szalai J. (2013): Hungary's bifurcated welfare state. Splitting social rights and the social exclusion of Roma. *ASRF Working Papers*, 5, <http://www.gla.ac.uk/researchinstitutes/adamsmith/workingpapers/05> (Letöltés: 2014. január 10.)
- Szikra, D. (2014): Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy*, 5., 486–500. <http://doi.org/zw7>
- Teller N. (2012): *Roma integrációt szolgáló EU-s fejlesztések értékelése. Értékelési zárójelentés*. Pannon Elemző Iroda, Hétfő Elemző Központ Kft., Városkutatás Kft., Budapest
- Teller N., Csité A., Domokos V., Forrai E., Hajdu G., Koltai L., Kullmann Á., Prókai O., Somogyi E., Sörös A. (2013): *A társadalmi befogadást szolgáló fejlesztések (TÁMOP 5. prioritás) értékelése*. Hétfő Kutatóintézet, Revita Alapítvány, Budapest
- Váradai M. M. (2004): Zárványosodó munkaerő-piaci struktúrák és megélhetési stratégiák. In: *A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 36–54.
- Váradai M. M., Schwarcz Gy. (2013): „Itt kis léptékekben kell gondolkodni”. In: Kovács K., Váradai M. M. (szerk.): *Hátrányban vidéken*. Argumentum, Budapest, 199–219.
- Vida A. (2013): *Esély vagy kényszer? Az aktív korú nem foglalkoztatottak jogosultságainak változásai a teljes jogú társadalmi tagság perspektívájából*. PhD disszertáció. ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológiai Doktori Iskola Szociálpolitikai Doktori Program, Budapest
- Vida A., Virág T. (2010): Közmunka és napszám. Foglalkoztatás és szociális helyzet Dél-Békésben. *Esély*, 1., 100–118.
- Vidra Zs. (2013): A szakképzetlen bér munka szerepe falusi romák megélhetési stratégiáiban. In: Kovács K., Váradai M. M. (szerk.): *Hátrányban vidéken*. Argumentum, Budapest, 57–74.
- Vidra, Zs., Virág, T. (2013): Some hypotheses and questions on the new wave of Hungarian Roma migration to and from Canada. In Vidra, Zs. (ed.): *Roma migration to and from Canada: The Czech, Hungarian and Slovak Case*. Center for Policy Studies, Central European University, Budapest

<http://cps.ceu.hu/sites/default/files/publications/cps-book-roma-migration-2013.pdf>
(Letöltés: 2014. január 11.)

- Zolnay J. (2010): Fejlesztési támogatások hátrányos helyzetű településeken. Zárótanulmány.
In: Csongor A., Kóródi M. (szerk.): *Fejlesztési támogatások hátrányos helyzetű településeken*. MTA TK GYEP, Budapest (Gyerekesély Füzetek; 5.)
- Zolnay J. (2013): Tartós munkapiaci kirekesztés, szegénység és társadalompolitikai válaszok – a kutatás kontextusa. In: Nagy K. (szerk.): *A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012 – interdiszciplináris dokumentáció*. Pillangó Kutatás, Pro Cserehát Egyesület, Budapest, 10–23.

Vidéki térségeink innovációt befogadó képessége – Egy kutatás tapasztalatai

Innovation-absorption capacity of the rural regions of Hungary – findings of a research

SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN

SZÖRÉNYINÉ Kukorelli Irén: tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Győr; sziren@rkk.hu

KULCSSZAVAK: rurális innováció, társadalmi és gazdasági innováció, változó vidék, új vidékparadigma

ABSZTRAKT: Az MTA és a Magyar Nemzeti Vidéki Kutatóhálózat (MNVH) közötti kutatási megállapodás keretében az egyik részkutatás témája a Társadalmi és gazdasági innováció, valamint a vidéki térségeink innovációt befogadó képessége címet viselte. A kutatás célja kettős volt, egyrészt a vidéki innováció fogalmának és összetevőinek elemzése, másrészt a társadalmi és gazdasági innovációt befogadó tér és társadalom jellemzőinek feltárása egy helyzetkép bemutatásán keresztül. A tanulmányban a fogalmak tisztázását követően az innovációs esetek empirikus vizsgálatának eredményeit mutatom be, majd meghatározom a rurális innováció földrajzi, társadalmi és gazdasági térre vonatkozó tulajdonságait az interjúk tapasztalatain keresztül. A vizsgálat rámutatott arra, hogy a befogadó közeg nagymértékben függ a társadalom, a gazdaság nyitottságától és a humán tőkéktől. A tanulmány a társadalmi és gazdasági innováció egymásra hatását is vizsgálja, és eseteken keresztül mutatja be, hogyan képesek erősíteni egymást és magát az innovációra való hajlamot is. Végül elemzem a rurális innováció területi specifikumait és az innovátorok tulajdonságait.

Irén SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI: scientific advisor, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Győr; sziren@rkk.hu

KEYWORDS: rural innovation, social and economic innovation, rural change, new rural paradigm

ABSTRACT: One of the sub-topics of the comprehensive research agreements between the Hungarian Academy of Sciences and the Hungarian Rural Development Network had the following title: "Social and economic innovation and the absorption capacity of the rural areas". The research had a dual purpose: On the one hand it examined the definition and components of rural innovation, while on the other hand it gave an analysis of the recipient spaces regarding social and economic innovation.

This study clarifies the related definitions, gives an empirical analysis of the innovation case studies, and, through the experience of several interviews, it also determines the main geographical, social and economic qualities which contribute to the absorption of innovation in rural areas. Furthermore the recipient space can also generate additional innovations, as the innovation of

an area depends largely on the absorption capacity, the openness of the society and the economy as well as on the human capital.

The study also examines the interaction of social and economic innovations, and shows cases to illustrate how they can strengthen innovation-willingness. Finally the spatial distribution of the collected examples are shown, along with the territorial specifics and the characteristics of the innovators.

The introduction of novelties and innovations in the rural areas of Hungary is not exceptional; elements and cases for both social and economic innovations can be seen. Economic innovations are more related to the private sector, i.e. businesses, although economic renewal is often initiated by municipalities as well – although economic innovations implemented by municipalities are related to social innovations in most cases. It is very likely that social innovations are followed by organisational and later some economic innovation, while innovations initiated in isolation are less probable to lead to the other two types of innovation.

The analysis of the cases collected demonstrates that rural innovations are diverse and multi-actor processes which from many aspects take place in the way classic innovation processes do. Rural innovation spaces serve both social and financial purposes, in fact, social benefits are often more important than economic gains. In the lives of the settlements, economic and social innovations necessitate and complement each other. In places where the main innovator is the mayor or a renowned and dominant person of the village, innovative investments are not the closing acts of the process; following or prior to this, some form of social innovation has a catalyst role. In the opposite case economic innovations will fail; the inhabitants may reject them or even turn away from the economic innovations already implemented.

The West-East slope characteristic of territorial development levels cannot be demonstrated in rural innovation. In East Hungary and its backward regions we find innovation junctions just like in the western part of the country. Rural innovations are not region-specific; they are much more bound to specific persons and dependent on the spirit of the local community.

Bevezetés

Az európai vidékfejlesztési politika legfőbb célja, hogy a vidék életképes legyen: aktív közösségekkel, erős gazdasággal, jó közszolgáltatással rendelkezzen, azaz folyamatosan növekedjen a vidéken élők életminősége. A kérdés csupán az, hogy a fenti elvárások hogyan teljesíthetők, melyek a célok elérését szolgáló elvek, folyamatok és intézkedések. A következő öt alapelv mozdíthatja elő a rurális térségek fejlődését, sikerét:

- *innováció* – minden olyan folyamat, tevékenység, amely korábban nem volt jellemző az adott területre, de bevezetésre került, és gazdasági vagy társadalmi értéketermeléssel járt (Schumpeter 1939),
- *fenntartható fejlődés* – az emberiség közös jövőjének azon tanulási-fejlesztési folyamata, amelynek eredményeképpen az emberi társadalom a Földön fenntarthatóvá válhat, ahogy ezt Láng István akadémikus kifejtette 2002-ben a Mindentudás Egyeteme előadásán,
- *versenyképes vidéki tér* – tartós gazdasági fejlődésre képes tér (Lengyel 2003),
- *tudásra alapozott rurális társadalom* – a versenyképes humán tőke folyamatos képzésen keresztül képes kielégíteni a tudásalapú gazdaság támasztotta munkaerő-piaci feltételeket a növekedés fenntartása érdekében,

- új funkciók iránti igény elfogadása és megtelepedése – a rurális térségek és települések sem mentesek a globalizáció hatásaitól, társadalmi-gazdasági átalakuláson mennek keresztül: új gazdasági funkciók jelennek meg, új társadalmi formációk alakulnak és működnek, új technológiák kerülnek bevezetésre. Mindezek generálta igények megteremtése a vidék életképességének feltétele.

A jelen tervezési periódusban folyó vidékfejlesztést meghatározó két fejlesztési dokumentum jól demonstrálja, hogy a vidéken megjelenő innovációs folyamatok mennyire fontosak a vidék fejlődésében. Az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból (EMVA) nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról szóló 627. számú Európai Tanács rendeletben a 2014–2020-ra megfogalmazott és elfogadott hat vidékfejlesztési prioritás közül az első „a tudásátadás és az innováció előmozdítása a mezőgazdaságban, az erdészetben és a vidéki térségekben”. A 2014-től 2020-ig tartó időszakra kidolgozott Magyarország Vidékfejlesztési Programban ugyanúgy prioritásként jelenik meg a tudásátadás és az innováció, de nemcsak a vidéket leginkább érintő két szektorra (mező- és erdőgazdálkodás), hanem a vidéki gazdaság egészére vonatkozóan is.

A rurális térségek gazdasága másképp növekszik, mint a nagyvárosoké. A leg-sikeresebb út gazdaságuk fejlődéséhez, ha jól mérik fel a helyi kompetenciákat és erőforrásaikat, majd ezeket helyesen építik be stratégiájukba és következetesen megvalósítják azt. Az 1990-es évektől az EU közös mezőgazdasági politikája nagy változásokon ment keresztül: a mezőgazdasági szektor helyett a vidék gazdaságának egésze kapott figyelmet. Bár csak 2006-ban foglalmazták meg az új vidékparadigmát (OECD 2014), a megelőző 10-15 évben már foglalkoztak az előkészítésével. Az új paradigma középpontjában a beruházás, a helyspecifikus stratégia és a gazdaság modernizálása áll, felváltva a korábbi farmközpontúságot, a szűk agrárágazati szemléletet, valamint a támogatásorientáltságot (1. táblázat).

Európa sok vidéki térségét sújtja a mezőgazdaság szerepének csökkenése, az előregedés problémája, a fejlesztés és a megőrzés közötti konfliktus, a maga-

1. táblázat: Az új vidékparadigma
New rural paradigm

	Régi megközelítés	Új megközelítés
Célok	Kiegyenlítőds, farmgazdaságok jövedelme, farmgazdaságok versenyképessége	Vidéki területek versenyképessége
Kulcsszektorok	Mezőgazdaság	A vidéki gazdaság valamennyi szektora (pl. vidékturizmus, IKT, ipari tevékenység stb.)
Fő eszközök	Támogatások	Beruházások
Kulcsszereplők	Nemzeti kormányok, gazdálkodók	A kormányzás minden szintje, a magán- és közszféra, civil szervezetek helyi szereplői

Forrás: OECD (2014) alapján.

san képzett munkaképes népesség elvándorlása, az alacsony képzettségűek bevándorlása. Ezekre a kihívásokra a rurális gazdaság modernizálásához szükséges hajtóerők (a vállalkozás, a szakértelem, a verseny, a beruházás, az innováció és a tudás) működésbe hozásával kell felelni. Élni kell azokkal a lehetőségekkel, amelyek vállalkozásokat hoznak létre, főleg start-up, klaszter vagy egyéb együttműködés formájában. A munkavállalók számára nélkülözhetetlen a folyamatosan fejlődő technológiák megismerése a különböző oktatási formákban, tréningekben, mert ezek a kommunikáció során új lehetőségeket tárhatnak fel, és új külső kapcsolatok kiépülését is ösztönzik. A helyi vállalkozásokat versenyre kell sarkallni, akár helyi, vidéki, akár városi vállalkozásokkal közös megmértetésen keresztül. Fel kell ismerni és megérteni a vidéki területeken megjelenő innovációk különböző típusait, és támogatni kell ezeket, már csak azért is, mert a vidéki szereplőknek kevesebb a lehetőségük a máshol fejlesztett termékek megvásárlására (OECD 2014).

A régi és az új vidéki gazdaság jellemzőit összehasonlítva (2. táblázat) világosan látszik, miért versenyképesebb és életképesebb az új gazdaság, és hogyan állítható párhuzamba az új rurális paradigmával.

A modern rurális gazdaságok vidéki térségeinkben még gyengék, pedig innovációra ott is szükség van, sőt az innovációnak húzó szerepet kell játszania vidéken is. A rurális térben megjelenő innovációt azonban nem mérhetjük az urbánus viszonyok között bevált indikátorokkal, például a K+F-tevékenységben foglalkoztatottak vagy a szabadalmak számával. A metropoliszok gazdaságát kutatók az innovációt az egyetemi központokhoz, kutatás-fejlesztési intézményekhez kötik, azaz a tudásbázisú innovációs rendszereket vizsgálják. Ezekből valóban kevés van a vidéki térségekben, nemhogy Magyarországon, de a világ legfejlettebb országaiban is. Tehát a rurális innovációt más mutatókkal kell mérni. Be kell emelni a mérésbe az általában elhanyagolt társadalmi és kulturális dimenziót, nemcsak termék-, szervezet- vagy eljárásmegújítást kell innová-

2. táblázat: A hagyományos és a modern vidéki gazdaság jellemzői
Characteristics of traditional rural and modern rural economies

<i>A tradicionális vidéki gazdaság jellemzői</i>	<i>A modern vidéki gazdaság jellemzői</i>
A legtöbb foglalkoztatott a szolgáltatási és az ipari szektorban dolgozik	Szolgáltatási szektor a meghatározó
Gyenge szakértelem, öregedő munkaerő	A munkaerőnek magas a képzettségi szintje
Az innováció szintje alacsony, ezt a K+F-tevékenységgel méri	Az innováció húzóerőt jelent
Alacsony termelékenység, kivéve a mezőgazdasági szektort	A termelékenység minden szektorban húzóerő
Elmaradott IKT-tudás és alacsony szintű internetkapcsolat	Hálózati működés a gazdaságban: internet, telekommunikáció (IKT)
A legtöbb kis- és középvállalat kis potenciálú	A legtöbb munkahelyet a kis- és középvállalatok teremtik, képzett munkaerőt igényelnek

Forrás: OECD (2014) alapján.

ción érteni, hanem az ezekhez vezető folyamatokat is innovációnak kell tekinteni, a befogadó társadalmi-gazdasági környezettel együtt. A továbbiakban a rurális innovációt és annak különböző összetevőit mutatom be.

A rurális innováció és dimenziói

Az innovációval és hatásaival számos szerző foglalkozik. Innováción sokan elsősorban a vállalati versenyképesség növelése érdekében tett technológiai és termékinnovációt értik, és a szabadalmak, újítások számával, a K+F-tevékenységek eredményeivel mérik azt (Csákvári, Kovács 2002; Rechnitzer 1993; Rogers 1983). A vállalati innovációkutatás mellett megjelentek a területi innovációval, az innováció térbeli terjedésével, majd a regionális innovációs stratégiákkal foglalkozó tanulmányok (Kauffeld-Monz, Fritsch 2013; Rechnitzer, Döry 2000). E kutatások rámutattak a tudástársadalom jelentőségére, a régiók közötti tudástranszfer innovációval való kapcsolatára, a regionális szinten működő intézményrendszer fontosságára és az innovációkat gerjesztő hálózati kapcsolatok nélkülözhetetlenségére. De ebben az esetben is az innováció intenzitását a K+F-tevékenységekhez, a szabadalmakhoz kapcsolható indikátorokkal mérik, és létrejöttét az egyetemekhez, kutatóhelyekhez, technológiai központokhoz, azaz a tudást termelő városi terekhez kötik (Rechnitzer, Smahó 2007). Az innováció feltételezi a kreativitást és az új tudás szükségességét, ezért a tanulás az innováció egyik legfontosabb előfeltétele, amit Leeuwis és van den Ban a következőképpen fogalmazott meg: „A tanulás nagyobb szerepet játszik az innovációs folyamatban, mint a tudományos felfedezés” (Leeuwis, van den Ban 2004, 97.).

Schumpeter, az osztrák-amerikai közgazdász szerint az innováció maga a fejlődési folyamat, amelyhez „kreatív rombolás” útján jutunk. Már a fogalom meghatározásából is látszik, hogy az innováció sokkal több annál, mint egy új termék létrehozása. Schumpeter a térségi innováció fogalmát tágan értelmezi, azaz minden olyan folyamatot, tevékenységet, amely korábban nem volt jellemző az adott helyen, innovációnak nevez (Schumpeter 1939).

A diffúziós modellek igazolják (Rogers 1983), hogy az innováció a centrumokból, a legfejlettebb térségekből terjed a perifériák felé, így remélhetően, megkésve ugyan, de a vidéki térségekbe is eljut. A rurális innovációt a nagyvárosoktól nem izolálva, hanem azokkal összefüggésben kell értelmezni.

Ha a schumpeteri térségi innováció fogalmát elfogadjuk, kérdés, hogy hogyan határozhatjuk meg a vidéki innováció fogalmát. Miben különbözik a térségi és a vidéki innováció?

A rurális innováció a vidék lényegi jellemzőiből ered, a természetközelségből, a táj és gazdaság szimbiózisából, és a rurális társadalmi közeg sajátosságai-ból, oly módon, hogy mindez a vidék számára értékteremtéssel jár. „Rurális innovációnak nevezhető minden olyan újdonság bevezetése, amely a helyi humán

és természeti erőforrásokat hasznosítva fejlesztést valósít meg a gazdasági és társadalmi életben, és ezáltal új értéket teremt” (Mahroum, Atterton, Ward, Williams, Naylor, Hindle, Rowe 2007, 10.). A vidéki térségben megjelenő innovációk két csoportját különböztetjük meg: az egyik a vidéken születő innovációk, a másik a vidékre behatoló innovációk csoportja. Mindkettőt rurális innovációnak tekintem.

Azok az újdonságok, amelyek az első csoporthoz tartoznak, a vidéki léthez, főleg a mezőgazdasági vagy erdőgazdálkodási szektorhoz köthetők, vidékspecifikusak. Az innovációk a vidéki térségek adottságaiból fakadnak, helyben teremthetők és helyben is vehetők igénybe, mivel a vidéki területek innovációját elsősorban a versenyképes mezőgazdasághoz kötik (a minőség és a termelékenység javítása, új technológiák bevezetése). Természetesen a termékfejlesztés ebben az esetben is többnyire valamely kutatóhelyhez kapcsolható, de a kifejlesztést követően a termékközvetítés már vidéki térségben történik, és később vidéki térségről térségre terjed (Enyedi, Rechnitzer 1987).

A vidéken születő innovációk csoportjához tartozik:

- a megújuló energiák termelése és felhasználása, a biodízel, a mezőgazdasági terméken alapuló energia, a szélenergia, a naperőműfarmok, a földhöz kötődő innovációs termékek,
- az életminőséghez kapcsolódó termékek: az egészséges élelmiszerek, biotermékek, környezetbarát termékek és szolgáltatások,
- a vidékturizmus által kínált ökoturisztikai, természetközeli turisztikai tevékenységek.

A vidékre kívülről behatoló innovációk a falusi gazdaságra és társadalomra éppúgy hatást gyakorolnak, mint az urbánus térségekre, de megjelenésük – ahogy a terjedési modell leírja – időben és térben késleltetett. Keletkezésük centrumokhoz köthető, azaz vidéki megjelenésük adaptáció. Ilyen innovációk:

- a vidék urbanizációját kiváltó folyamatok (ellenurbanizáció), melyek során a betelepülés növeli a szakértelmet, új tapasztalatokat hoz, növelve a térség humán és társadalmi tőkéjét,
- telekommunikációs eszközök, internet alkalmazása,
- internetalapú jóléti és egészségi szolgáltatások,
- e-learning képzések.

A befogadó közeg miatt az innováció különböző formái másképpen öltenek testet a vidéki térségekben, mint a nagyvárosi terekben. Egy falusi társadalom zártabb, ebből fakadóan bizalmatlanabb az újdonságok iránt, mint az urbánus társadalom. Ezért egy-egy innováció bevezetése egyszerre jelent a társadalomnak és a gazdaságnak is feladatot, és kíván mindkét oldalról megújulást.

Gazdasági innováció

A rurális gazdaság bármely területén kifejlesztett vagy adaptált újdonság gazdasági innovációnak nevezhető. A gazdasági innovációk megtelepedése, beve-

zetése és annak finanszírozása az egyes rurális terek fejlődését mozdítja elő, jövedelemteremtő képessége hozzájárul az érintett szereplők (tulajdonosok, alkalmazottak vagy partnerek) jólétéhez, valamint növeli a térségben a hozzáadott értéket (Knickel, Tisenkopfs, Peter 2009). A technológiai innováció szorosan kapcsolódik a gazdasági innovációhoz.

Az 1990-es évektől a vidéki gazdaság mélyreható változásokon ment keresztül Nyugat-Európában. A posztproduktivista átmenet megváltoztatta a vidéket is. A mezőgazdaság szerepe lecsökkent, ugyanakkor a rurális terek újfajta hasznosítását hozó új funkciók jelentek meg (Ilbery 1999). A diverzifikáció új szektorokat teremtett, ami a térség megújulásához vezetett.

Az innovatív diverzifikált gazdaság megjelenésére találtunk példát Győr-Moson-Sopron megyében *Rábcakapin*, ahol 160 hektáron 20 éve működik egy biogazdaság. A gazdálkodó zöldség-, gyümölcs- és gabonafélék biotermesztésével foglalkozik, de nemcsak a zöldségek, gyümölcsök kis- és nagykereskedelmét teremtette meg, hanem a gabona feldolgozását is. A gazdaság a diverzifikáció tipikus példája, mert a termelés mellett az értékesítési tevékenységgel is foglalkozik. Ez utóbbi egy helyi boltot, Győrben működő mintaboltot, hetente egyszer Budapesten egy termelői piaci napot, valamint interneten keresztül eladást jelent. A vállalkozás a vidéki térben működő gazdasági innováció jó példáját mutatja.

Az új rurális gazdaságra jellemző másik innováció a *megújuló energiákhoz* köthető. Ide sorolhatók a szélerőművek, a különböző mezőgazdasági termékek hasznosításából nyert fűtőolajok, munkagépekbe tölthető üzemanyagok előállítása. Termelésük és elterjedésük akkor biztosított, ha a felhasznált alapanyag helyben rendelkezésre áll vagy megtermelhető és olcsóbb: ilyen például a biodízel és a faapríték. Ebben az esetben az új kereskedelmi kapcsolatok (boltok a farmokon, internetes felületek az egyéneknek és a gazdálkodónak, közös üzletek) növelhetik a keresletet, és maga a rurális tér az új termékeket először alkalmazók terévé válhat és további innovációkat gerjeszthet. A kutatás során számos hazai példát tudtunk összegyűjteni, ebből egyet említék. Egy Komárom megyei falu, *Bakonyszombathely* döntéshozói elhatározták, hogy a megújuló energiákat az önkormányzathoz tartozó intézményeknél (hivatal, iskola, óvoda) hasznosítják. Az energiatakarékossághoz kapcsolható innováció még kiegészül azzal, hogy a helyben előállított faapríték alapanyagát 3,7 hektáron maguk termelik meg. Az energiaerdő gondozását és az aprítást közmunka keretében végzik el. Az egyes tevékenységek újabb innovációkat generáltak, már nemcsak a gazdasági innováció jelenik meg, hanem a társadalmi innováció jelei is mutatkoznak, mivel az iskola elnyerte az ökoiskola címet és a falu ökofaluvá szeretne válni (Honvári 2014).

A vidékre behatoló innovációk egy példája az *információs és kommunikációs technológiák* (IKT) alkalmazása a vidéki székhelyű kis- és középvállalatokban, amelynek gazdaságélénkítő és versenyképességet növelő hatása van. Az IKT alkalmazása egyrészt költségcsökkentő beavatkozást jelent, másrészt jobb és olcsóbb marketingtevékenységet eredményez, harmadsorban a hasonló területen

tevékenykedő cégekkel hálózatépítési lehetőséget teremt. Az IKT által támogatott innovációk, ahogy finn kutatási eredmények is mutatják, az új rurális szolgáltatások elterjesztésében jelentős szerepet játszanak. Például a széles sávú internet használata segíti a jóléti és egészségügyi szolgáltatás biztosítását (Kahila, Lakso, Suutori 2006). A vidékturizmus pár év alatt eljutott oda, hogy internet nélkül már nem tud működni, amit számos példánk is bizonyít.

A sok előny ellenére mégis nehéz bevonni a kis- és középvállalatokat az IKT típusú fejlesztésekbe, mert sokuk számára ismeretlenek az új technikák, nem látják át világosan a szükséges beruházás megtérülését. Elsősorban nem az eszközállományba történő beruházásról van szó, hanem a szakismeret megszerzéséhez szükséges pénz és idő megtérülése kétséges számukra. Az IKT működtetéséhez és használatához magasan képzett szakemberek kellene. Ez az igény a vidékfejlesztés számára több szempontból is fontos lehet: a vállalkozás és rajta keresztül a helyi gazdaság versenyképessége növekszik, megfelelő szakembergárda kerül a kis- és középvállalatok körébe, szükségessé válik a helyi munkaerő továbbképzése, így a korszerű, modern tudást igénylő munkahelyek megteremtésével csökkenthető a fiatal, képzett munkaerő elvándorlása.

Társadalmi innováció

Az 1990-es években elindult rurális változásokban a társadalmi innovációnak óriási szerepe van. Zamf 1994-ben a következőképpen definiálta a társadalmi innováció fogalmát: „Társadalmi innovációkkal új utakat, célokat érünk el, legfőképp új szervezeti formákat, új szabályozásokat, új életstílust, amelyek a társadalmi változás irányát megváltoztatják, a problémákat könnyebben megoldhatóvá teszik, és ezek értékesek, adaptálhatók és intézményesíthetők lesznek.” (Zamf 1994, 28.)

Tehát a társadalmi innovációnak egyik feladata az, hogy a társadalmi-gazdasági változás következtében újonnan létrejött társadalmi és környezeti problémákat társadalmi eszközökkel oldja meg. A másik feladata az, hogy segítse az újdonságok átvételét a különböző társadalmi csoportok számára, javítsa az egyének és közösségek életminőségét. A társadalmi innováció segítségével létrejött új formációk, szervezetek elősegítik a társadalmi elkötelezettséget és növelik a társadalmi tőkét. A társadalmi innováció célja az is, hogy a társadalom bevonásának újszerű formáival, új munkaerő-piaci integrációs folyamatok elindításával a munkát keresők helyzetén javítson (Borzaga, Defourny 2004).

A társadalmi innováció az együttműködés új formája, aminek révén új kapcsolatrendszerek és közösségek jöhetnek létre, segítve ezzel a zártabb rurális társadalomban az újdonságok, innovációk elfogadását. A társadalmi innováció – sikeressége esetén – intézményi háttérrel hozhat létre, azaz szervezeti innovációvá válhat, és olyan együttműködési forma lehet, amely az újdonságok befogadására készíti elő a lakosságot életminőségük javítása érdekében. Tehát a

társadalmi innováció a vidékfejlesztés elkerülhetetlen eleme, amely jelentős szerepet tölt be az új funkciók megtelepedésében és hatékony működtetésében. Mulgan és szerzőtársai a következőképpen határozták meg a társadalmi innovációt: „olyan innovatív tevékenységek és szolgáltatások, amelyek bizonyos társadalmi szükségletek kielégítését szolgálják, és amelyeket jellemzően olyan szervezetek fejlesztenek és terjesztenek el, amelyeknek elsődleges céljuk a társadalom jóléte” (Mulgan, Tucker, Rushanara, Sanders 2007, 8.).

A vidéken születő társadalmi innováció meggyőző példája a magyarországi falugondnoki hálózat kiépülése és működése. A Kemény Bertalan invenciójából kiinduló falugondnoki szolgáltatás a falusi társadalom, főleg az idősek életminőségének javítását szolgálja. Jelenleg mintegy 1200 falunak van falugondnoka, ezzel máris legalább 1200 munkahelyet teremtettek vidéken. Ez tehát olyan társadalmi innováció, ahol az ötletet és megvalósulást szervezeti innováció követte, létrehozva a falugondnoki hálózatot.

Társadalmi innovációként értelmezhetők a kistérségi szerveződések is, amelyek az 1990-es évek első felében alulról jövő kezdeményezésként alakultak meg, és részük lett a térségi innovációk megvalósításában (G. Fekete 2001). Ezek a különböző működési formát választó együttműködések ugyanis újszerűek voltak a rurális közösségekben Magyarországon, hasonlóan a LEADER kezdeményezésekhez az Európai Unió akkori tagországaiban.

A hagyományon alapuló innováció (traditiovation)

Az innováció, mint ahogy azt a fentiekben definiáltam, valamely újdonság megvalósításával jár, amihez nélkülözhetetlen a tudás. A rurális innováció új megközelítése arra hívja fel a figyelmet, hogy a vidéki emberek és közösségeik tudásából sokat meríthetnek a fiatalok (OECD 2014).

A vidéki térségek gazdasági innovációja egyre gyakrabban nyúlik vissza a tradíciókhoz, hogy azokból tanulva teremtsen újabb innovációt. Ezt a szakirodalom a múltból eredő kreatív innovációnak, „traditiovation”-nek nevezi (Cannarella, Piccioni 2011). Amikor kapcsolatba kerülünk a tájjal, az adott hely fizikai környezetével, infrastruktúrájával, természeti erőforrásaival és történelmével, figyelembe kell venni azt a tényt, hogy földrajzi helyünk, életkörülményeink, mentalitásunk, viselkedésünk befolyásolja adaptációs képességeinket. Ezekből az egymással kölcsönhatásban álló elemekből alakulhat ki a tradicionális tudást és a kultúrát felhasználó innováció, a traditiovation, amely megnyilvánulhat mind a kultúrához, társadalomhoz, mind a gazdasághoz kapcsolódó innovációban. Mivel ebben az esetben az innováció társadalmi-kulturális gyökerű, szükséges a hagyomány tisztelete, az identitás erősítése és megőrzése. A traditiovation a fenntartható fejlődés potenciális támogatója. Olyan tudásbázist hoz létre, amely a helyi emberek tudásából, tapasztalataiból merít, de fejleszthető és fejlesztendő, és amely egyaránt tartalmaz hagyományos és modern

megközelítéseket a megoldások érdekében. A vidéki térségekben a hagyományon alapuló innovációhoz köthetők azok a kreatív iparok, amelyek az adott hely kézművességén, népművészetén vagy régi technológiák felélesztésén alapulnak. Vannak, akik ezt a fajta innovációt nem fogadják el innovációként, de az ő meggyőzésükre álljon itt *Hövej falu* hazai példája.

A mintegy 300 lelkes falu Győr-Moson-Sopron megyében található, Kapuvártól 8 km-re, a Rábaközben. Az innovátor a polgármester volt, aki a tradícióra építve elhatározta, hogy feleleveníti a falu hírességét, a *csipkét*, mely már majdnem feledésbe merült. A falu fejlesztési stratégiáját erre építette. Kitartásának, no meg a falu közösségének, varrőasszonyainak köszönhetően levédette a hőveji csipkét, amelyet 2014-ben a Hungarikum Bizottság kiemelt nemzeti értéknek nyilvánított. Hövej a fejlődése érdekében a traditiovation mintáját követte, amikor a már majdnem elfelejtett népművészeti hagyományokhoz nyúlt vissza. Ehhez szükség volt az egész közösség elkötelezettségére, a csipkekészítés tudásának felelevenítésére és a tudás átadására. Ennek érdekében a közösség megmozdult és csipkevarró tanfolyamokat szerveztek, felkérve a még kellő tudással rendelkező varrőasszonyokat.

Innovációk egymásra hatása

Az innováció fent tárgyalt megjelenési formái, vagy ahogy a külföldi szakirodalom nevezi: dimenziói (Knickel, Tisenkopfs, Peter 2009) szoros kapcsolatban állnak egymással, sőt erősíteni tudják egymást az innováció megjelenése és megtelepedése érdekében. Az innovációk dimenzióinak egymásra hatását jól illusztrálja egy olaszországi biomassa-erőmű létrehozásának példája.

Ahhoz, hogy egy biomassa-erőmű létrejöhessen, és eredményesen működjön, szükség volt a helyi társadalmi, gazdasági, technológiai és szervezeti innováció egymást erősítő folyamatára. Együttműködés nélkül a projekt kudarcba fulladt volna. Az új fűtési rendszer gazdasági innováció, a létrehozott biomassa-erőmű technológiai innovációval járt, aminek elfogadása és megvalósítása csak akkor válhatott sikeressé, amikor a felhasználók már megértették az előnyeit. Ehhez társadalmi innovációra (új kapcsolatok a fogyasztók és a gazdák között), majd az értékesítés eredményessége érdekében szervezeti innovációra is szükség volt (az új elosztási rendszer érdekében) (Knickel, Tisenkopfs, Peter 2009). Az 1. ábra jól szemlélteti az innovációk szükségszerű összefonódását, hiszen az innováció olyan technikai ötletként indult, amelyet társadalmi és szervezeti innovációként hoztak létre, és amely később gazdasági haszonnal járt a gazdák és a fogyasztók számára.

A magyarországi esetek is igazolják az innovációk egymásra hatását, integrálódását. A társadalmi vállalkozások és szociális szövetkezetek a társadalmi innováció azon intézményi formáját jelentik, melyben a közösségi érzés és a társadalmi elkötelezettség a gazdasági tevékenységgel találkozik.

1. ábra: A technológiai, társadalmi, szervezeti és gazdasági innovációk kölcsönhatása
The interplay of technical, social, organisational and economic innovation

Forrás: Knickel, Tisenkopfs, Peter 2009, 51.

Empirikus kutatási eredmények – a hazai rurális innovációk példáinak elemzése

A tanulmány elején említett kutatás egyik gyakorlati alkalmazásaként fogalmazódott meg, hogy leltárt készítsünk a vidéki Magyarországon működő gazdasági vállalkozásokról, egyesületekről és különböző formában működő egyéb szervezetekről, sikeres falvokról, melyekről elmondható, hogy valamilyen rurális innováció hordozói. A leltárban szereplő elemeket nemcsak a LEADER csoportok innovatív projektjei adták, sőt többnyire nem ezek, hanem a más megpályázott alapok nyertes pályázataiból az innovatív, újszerű megoldásokat, termékeket gyűjtöttük össze. Átvizsgáltuk a Norvég Alapot, a Fiatal Gazda pályázatokat, valamint azokat a Környezetvédelem és Infrastruktúra Operatív Program (KIOP) pályázatokat, melyek a megújuló energiához kötődő, főleg önkormányzati beruházásokat tartalmaztak. A szociális szövetkezeti mozgalom és az azt segítő kormányzati programok nyújtottak jó példákat a vidéki innovációra. A vidék kreativitásának köszönhetően a leltár korántsem teljes: a kutatás zárásáig mintegy 80 esetet regisztráltunk, melyek közül 65 esetben sikerült kérdőíves interjút készítenünk. E strukturált interjúk alkotják az adatbázist. A mintavétel nem tekinthető reprezentatívnak, de az adatbázis feldolgozása érdekes és tanulságos eredményekkel szolgál a vidéki tereinkben megjelenő innovációkról. Három innovációs típusba, gazdasági, társadalmi és a „traditiovation” típusokba soroltuk az eseteket. Az önkormányzat vagy valamely intézménye által megvalósított innovációs projektek esetében a társadalmi és a gazdasági innováció jegyei egyaránt megjelennek, ezért egy közös (társadalmi és gazdasági innová-

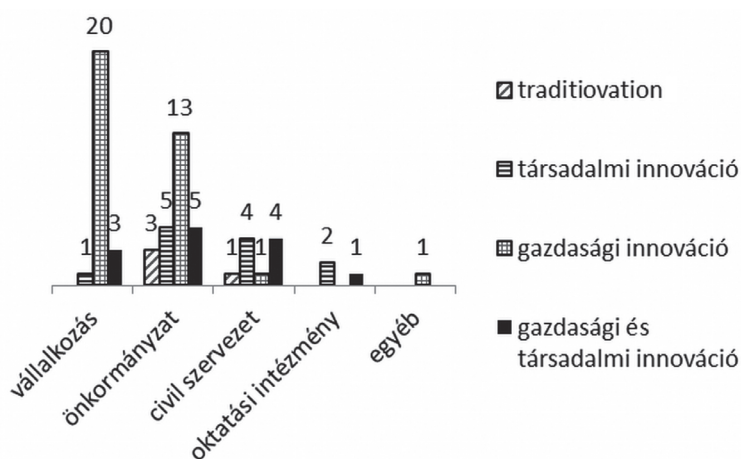
ció) kategóriát is meghatároztunk. Három fő kérdésre fókuszált a kutatás: a különböző innovációk hogyan hatnak egymásra; milyen jellemzőkkel írható le a befogadó tér; és melyek az innovációk és az innovátorok főbb tulajdonságai.

A vizsgálatba bevont innovációk közel kétharmada valamilyen vállalkozáshoz vagy önkormányzathoz kötődött. Azt gondolhatnánk, hogy a gazdasági jellegű innovációk kivétel nélkül valamilyen vállalkozáshoz kapcsolódtak, de nem így volt. Sok esetben az önkormányzatok valósítottak meg gazdasági innovációkat. Ezek példáinkban többnyire a környezetiparhoz, megújuló energiákhoz kapcsolhatók. Viszont az is igaz, hogy a vállalkozások keretei között megvalósított innovációk túlnyomó része gazdasági innováció, kisebb részben kevert típusú volt, és az önkormányzati innovációk közel 70%-a is gazdasági jellegű volt. A civilek – általunk összegyűjtött – innovációinak 40%-a ebbe a kategóriába tartozott, a másik 40% pedig a kevert típusba (2. ábra). Az innovációt megvalósítók között található oktatási intézmények, melyeket a tevékenységük folytán szintén a társadalmi innováció kategóriájához soroltunk.

Azt is kutattuk, hogy az innováció milyen ötletből származott. Alátámasztják-e eredményeink a szakirodalom megállapítását, miszerint a vidéki térségekben létrejött innovációk között kevés a saját ötleten alapuló (Rogers 1983)? Kérdőíveink válaszai ezt az állítást nem támasztották alá. Mindenesetre az eredmény azt mutatta, hogy különösen a gazdasági innovációkban a válaszadók (polgármesterek, vállalkozások vezetői, tulajdonosai) saját ötleteiket valósították meg. (3. ábra).

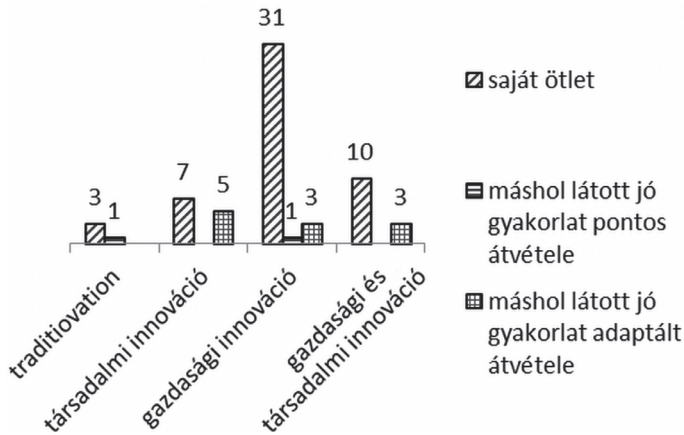
Az esetek azt mutatták, hogy a megvalósított innováció „nincs egyedül”: bármelyik fajta innováció esetében az esetek több mint felénél valamely más

2. ábra: Az innovációk fajtái és megvalósításuk szervezetei
Types of innovations and implementing organisations

Forrás: innovációs leltár adatbázisa (feldolgozta: Tóth Péter).

3. ábra: Az innovációk fajtái és az innovációkhoz szükséges ötletek forrásainak összefüggései
Types of innovations and relations between innovations and their sources

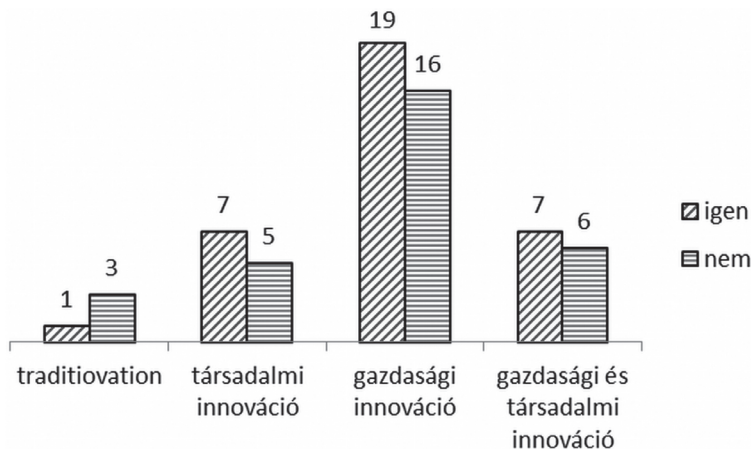
Forrás: innovációs leltár adatbázisa (feldolgozta: Tóth Péter).

innováció megvalósítására is sor került. A megújuló energiák alkalmazása esetében is az innováció különböző dimenziói erősítették egymást: például megújuló energia + ökoiskola, vagy zöldhulladék-komposztálás + környezeti nevelés. A gazdasági és társadalmi innováció képes egymásra hatni, sőt a példák azt mutatják, hogy a társadalmi innovációk több esetben képesek generálni a gazdasági innovációkat, mint fordítva. Ahol a falusi közösség megismeri a gazdaságot érintő újdonságokat, azok sikeresebben vezethetők be és terjeszthetők el. A vidéki társadalomban a traditiovation megjelenési formája – legyen az gazdasági vagy társadalmi – további innovációkat képes előidézni, ahogy ezt a hőveji példa is mutatta. A szigetszerűen, egy-egy vállalkozást érintő gazdasági innováció viszont kevésbé képes további innovációk megjelenését segíteni.

A korábbiakban a tanulás és az innováció szoros kapcsolatát hangsúlyoztam. A megkérdezettektől arra kerestük a választ, hogy a megvalósított innovációhoz szükségük volt-e valamiféle oktatásra, tanulásra. A megkérdezett szervezetek több mint fele (53%) nyilatkozott úgy, hogy az innováció bevezetéséhez nélkülözhetetlen a képzés valamilyen formája. Az egyes innovációtípusok közötti megoszlásokból arra a következtetésre jutottunk, hogy az oktatás szükségessége nem függ az innováció típusától, hacsak a traditiovation nem kivétel ez alól, ugyanis körükben a többség nem tartotta fontosnak a tanulást. Ez jelentheti azt is, hogy a megvalósítók vagy nem vették figyelembe, hogy a múltból és a múlt ismereteiből is tanultak, vagy ténylegesen a tradicionális tudás birtokában voltak (4. ábra).

Kérdőívünkben arra is rákérdeztünk, hogy az innováció megvalósítása milyen akadályokba ütközött. Sajnos a 65 esetből csupán 14 válaszadó volt hajlandó megosztani tapasztalatait ebben a témában. Ebből 10 válaszadó csak egy, a többiek két vagy több problémát jelöltek meg. Elgondolkodtató, hogy a törvényi

4. ábra: Az innováció megvalósítása igényelt-e oktatást?
Did implementing innovation need learning?

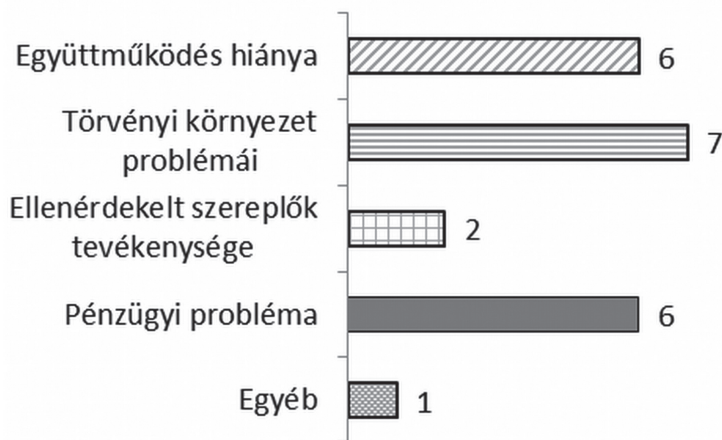

Forrás: innovációs leltár adatbázisa (feldolgozta: Tóth Péter).

környezet és a pénzügyi problémák mellett a legfőbb gátló tényezők az együttműködés hiányát látták (5. ábra).

Vizsgáltuk továbbá az innovációk utóéletét, illetve azt, hogy milyen haszna származott az innováció bevezetéséből a közösségnek és az innovátornak, valamint, hogy lehetőség van-e folytatni, esetleg máshol alkalmazni a jó gyakorlatot. A válaszokból az derült ki, hogy a kezdeményezők a társadalmi hasznot

5. ábra: Az innováció megvalósítását hátráltató problémafaktorok
Problem factors in implementing innovation

Forrás: innovációs leltár adatbázisa (feldolgozta: Tóth Péter).

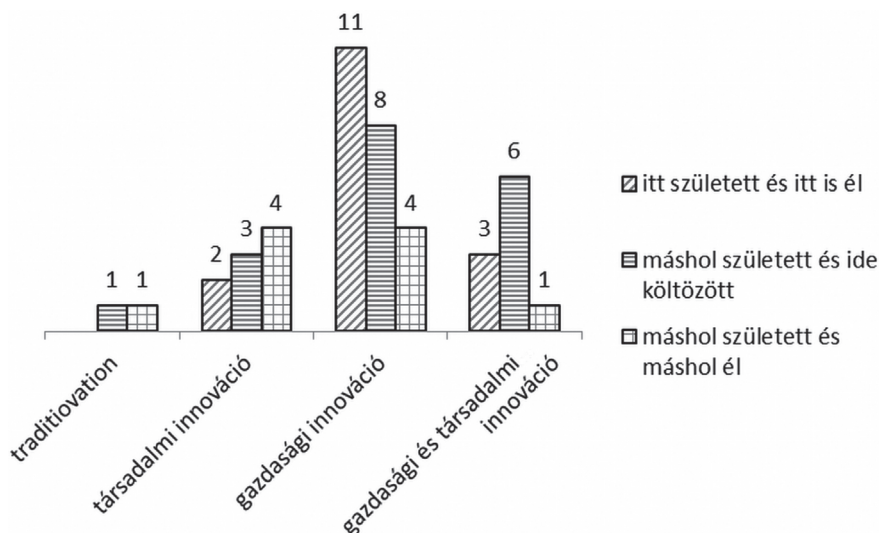
majd minden alkalommal fontosabbnak gondolták, mint egyéni hasznukat. Az egyéni haszon jelentősége a vállalkozásoknál érhetően erősebbnek mutatkozott, bár inkább magának a vállalkozásnak a hasznát hangsúlyozták.

A munkahelyteremtés az egyik legfontosabb eleme lehet az innovációknak. A vizsgált innovációink közel kétharmada együtt járt valamilyen munkahelyteremtéssel. Negyven esetben kaptuk azt a választ, hogy munkahely létesült az innováció megvalósítása révén. A munkahely-teremtési potenciál azonban – néhány eset kivételével – igen alacsony, hiszen a legtöbb esetben 2–4 munkahely jött létre. Ez valójában nem jelent ellenmondást, mivel az új technológiák bevezetése többnyire az élőmunka-megtakarítás révén növeli a termelékenységét.

Végül rátérünk az innovátorok szociodemográfiai hátterének bemutatására, vagyis hogy hogyan jellemezhetők azok az emberek, akik a vidék innovációjának motorjai. Izgalmas kérdés nemcsak az innovációnak, de magának az innovátornak a származási helye. Láttuk, hogy az általunk elemzett esetek többsége saját ötletből származott. Nem mindegy azonban, hogy az ötlet a közösségből érkezett-e, olyan személytől, aki részese a helyi társadalom mindennapjainak, vagy pedig olyantól, aki nem kötődik a helyi emberekhez és viszonyokhoz, így kívülállóként kezeli a problémákat.

A vizsgált esetek 36,5%-ban az innovátor az adott településen született, és jelenleg is ott él. A másik véglet (22,7%), ahol az innovátor nem a településen született és jelenleg sem él ott (6. ábra). A fennmaradó esetszámban nem a településen született, de később odaköltöző emberekről van szó, ami azt bizonyítja,

6. ábra: Az innovátorok kötődése a helyhez az egyes innovációs típusokban
Relating place of innovators to different types of innovation

Forrás: innovációs leltár adatbázisa (feldolgozta: Tóth Péter).

hogy fontos a kívülállók aktív jelenléte az innovációk beindításában és menedzselésében. A példáinkban ez különösen a társadalmi innovációk eseteire igaz.

A megkérdezettek közel 70%-a középkorú, a szakirodalom tapasztalataival ellentétben viszont kevés volt a 40 év alatti fiatal, sőt 30 év alatti innovátor nem is akadt a vizsgált eseteinkben. A vidéki innováció tehát sok esetben nem a fiatal, változtatásra hajlamosabb, az új iránt fogékonyabbak terepe lenne? Speciális innovációkról van szó, ahol tapasztalatok és főképpen helyismeret szükséges az új ötlet megvalósításához.

Az innovátorok iskolai végzettsége főleg középiskolai (70%), ami nem meglepő, hiszen a falvakban vezető szerepet betöltő személyek többnyire középkorúak és középfokú végzettséggel rendelkeznek. Ezt a képet mutatja a felmérésünk is.

Azok, akik a rurális innovációt a „vállukon viszik”, sok esetben a polgármesterek és a civil szervezetek vezetői. Természetesen a gazdasági innovációt megvalósítók körében főleg a kisvállalkozások és a vállalkozók játsszák a főszerepet. A 3. táblázat összefoglalja a három innovátorcsoport azonos és különböző tulajdonságait.

Annak ellenére, hogy a fizikai, gazdasági közeg sok különbséget mutat rurális térségeként, mindenütt megtalálhatók az átvett vagy saját ötleten alapuló innovációk. Maga az innováció megítélése is különbözhet, ugyanazt az

3. táblázat: Az innovátorok fő tulajdonságai
Main characteristics of innovators

Vállalkozók	Polgármesterek és/vagy civil szervezetek vezetői
Különböző tulajdonságok	
Vállalkozásukat építik	Elsődleges céljuk a helyi közösség építése és
Haszonra törekszenek	fejlesztése
Körültekintők az üzleti lehetőségek tekintetében	A helyi embereket és közösséget saját értékeik
Bátorság jellemzi őket az üzleti életben	megtalálására buzdítják, és tudásukat a
A gazdasági innovációs tevékenységen túl részt vesznek a helyi közösségi életben, sőt sok esetben elvállalnak vezetői feladatokat is	közösség érdekében kamatoztatják
	A társadalmi innováció folyamatán keresztül indítanak el bizonyos gazdasági innovációkat
Közös tulajdonságok	
Energikus személyiség	
Akadályok leküzdésével szemben nagyfokú szívósság jellemzi őket	
Képesek vízióik megvalósítására	
Fáradhatatlanság	
Adaptációs képesség	
A közösség kulcsfigurái	

4. táblázat: A rurális innovációt befogadó tér jellemzői
Characteristics of space absorbing innovation

<i>Fizikai tér</i>	<i>Gazdasági tér</i>	<i>Társadalmi tér</i>
Jó alpinfrastruktúra	Alkalmazkodóképesség a gazdaságban	Jó konfliktuskezelő képesség
Infokommunikációs eszközökkel való ellátottság	Új technológiák alkalmazási képessége	Nyitott közösség
Széles sávú internet	A munkaerő tanulási hajlandósága	Tanulási hajlandóság és lehetőség a lakosság körében
Helyi erőforrások beépíthetősége a fejlesztésekbe	Magasan képzett vállalati menedzsment	A múltját jól ismerő helyi társadalom
Élhető környezet	Fenntarthatóságot szem előtt tartó menedzsment	Elkötelezett, nyitott, magasan képzett innovátor
	Erős kapcsolati háló	Erős civil szervezetek
		Jó kapcsolatok az önkormányzat, a polgármester és a civil szervezetek között
		Jó hazai és nemzetközi hálózati kapcsolatok

innovációt az egyik településben innovációnak tekintik, a másikon nem, amire talán az innováció eltérő célja adhat magyarázatot.

Az innovációt befogadó fizikai, gazdasági és társadalmi tér bár nagyon eltérő lehet, bizonyos tulajdonságaik – függetlenül a fejlettség szintjétől – hasonlóak. A befogadó tér közös jellemzőit mutatja a 4. táblázat.

Összegzés

A vidék fejlődésének öt alapelve közül a tanulmány az innovációt vette górcső alá. Arra vállalkozott, hogy a rurális innovációval és típusaival foglalkozó többféle fogalomalkotást mutassa be. A rurális innováció a vidék olyan sajátosságai-ból fakad, mint a rurális társadalom, a természetközelség, a táj és a gazdaság szimbiózisa. A vidéki térségben megjelenő innovációk két csoportját különböztetjük meg, az egyik csoport a vidéken születő innovációk, a másik a vidékre behatoló innovációk csoportja, mindkettő a vidék megújításának letéteményese. Hangsúlyozni kell, és az eredmények is ezt bizonyították, hogy a társadalmi innovációk és a gazdasági innovációk a vidéki térben erősen hatnak egymásra. A társadalmi innováció előkészíti az újdonságok befogadását, javítja az emberek életminőségét, növeli a közösségek társadalmi tőkéjét, azaz az innovációt befogadó tér társadalmi oldalát „nyitja ki”. A tradíció alapuló kreatív innováció, a traditiovation a rurális tér speciális innovációja. A felsorakoztatott hazai és nemzetközi példák a szakirodalom állításait támasztják alá.

Az összegyűjtött esetek elemzése rávilágított arra, hogy a rurális innováció sokrétű, sokszereplős folyamat, amely sok szempontból a „klasszikus” innovációs folyamatoknak megfelelően megy végbe. A vidéki innovációs térben társadalmi és anyagi célok egyaránt megjelennek. A társadalmi hasznosság többnyire fontosabb az anyagi hasznosságnál. Ott, ahol a fő innovátor a polgármester vagy a falu ismert, meghatározó személyisége, egy-egy innovatív beruházással nem zárul le a folyamat, a társadalmi innováció valamely formája katalizátorszerephez jut. Ellenkező esetben a gazdasági innováció kudarcot vallhat, a lakosság elutasíthatja azt, vagy akár elfordulhat a már megvalósított gazdasági innovációtól. Tehát a települések életében a gazdasági és a társadalmi innovációk feltételezik és kiegészítik egymást.

A nyugat-keleti lejtő a rurális innovációban egyértelműen nem mutatható ki. A keleti országrészben, a hátrányos helyzetű térségekben éppúgy megtaláljuk az innovációs pontokat, mint a nyugati országrészben. A vidéki innováció nem területspecifikus, sokkal inkább személyhez és közösséghez kötött.

Irodalom

- Borzaga, C., Defournny, J. (2004): *The emergence of social enterprise*. Routledge, London
- Cannarella, C., Piccioni, V. (2011): Traditionations: Creating innovation from the past and antique techniques for rural areas. *Technovation*, 12., 689–699. <http://doi.org/bqs8qk>
- Csákvári T., Kovács D. (2002): Innovációs képesség, tudomány- és technológiapolitika hazánkban és külföldön. *Külgazdaság*, 1., 37–51.
- Enyedi Gy., Rechnitzer J. (1987): Az innovációk térbeli terjedése a magyar mezőgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 2., 31–48.
- G. Fekete É. (2001): Innovációk a kistérségi fejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 3–4., 39–53.
- Honvári P. (2014): Növelni kell a környezetipar szerepét a vidékfejlesztésben. *A Falu*, 2., 63–74.
- Ilbery, B. (ed.) (1999): *The geography of rural change*. Longman, Essex
- Kahila, P., Lakso, T., Suutori, T. (2006): *The role of policy and governance in European peripheral regions* (Publication 5). Seinajoki University of Helsinki, Ruralia Institute
- Kauffeld-Monz, M., Fritsch, M. (2013): Who are the knowledge brokers in regional systems of innovation? A multi-actor network analysis. *Regional Studies*, 5., 669–685. <http://doi.org/db8jwj>
- Knickel, K., Tisenkopfs, T., Peter, S. (2009): *Innovation processes in agriculture and rural development*. IN-SIGHT: Strengthening innovation processes for growth and development, Sixth Framework Programme, Final Report. IfL Frankfurt, Goethe University Frankfurt (Main), Frankfurt
- Leeuwis, C., van den Ban, A. (2004): *Communication for rural innovation – Rethinking agricultural extension*. Blackwell, Oxford <http://doi.org/dp6mmf>
- Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged
- Mahroum, S., Atterton, J., Ward, N., Williams, A., Naylor, R., Hindle, R., Rowe, F. (2007): *Rural innovation*. NESTA, London
- Mulgan, G., Tucker, S., Rushanara, A., Sanders, B. (2007): *Social innovation – What it is, why it matters and how it can be accelerated?* Said Business School, University of Oxford; Oxford
- OECD (2014): *Innovation and modernising the rural economy*. OECD Rural Policy Reviews. OECD Publishing. <http://doi.org/z7k>
- Rechnitzer J. (1993): Az innovációk és a regionális politika. In: Kovács K. (szerk.): *Település, gazdaság, igazgatás a térben*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 271–300.

- Rechnitzer J., Dóry T. (2000): *Regionális innovációs stratégiák*. Oktatási Minisztérium, Budapest
- Rechnitzer J., Smahó M. (2007): *UNIRÉGIÓ – Egyetemek a határ menti együttműködésben*. MTA RKK, Pécs, Győr
- Rogers, E. (1983): *Diffusion of innovation*. The Free Press, New York
- Schumpeter, M. (1939): *Business cycles*. McGraw-Hill, New York
- Zamf, W. (1994): *Modernisierung, Wohlfahrtsentwicklung und Transformation*. Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, Berlin

Az európai uniós támogatások hatása a kistérségek helyzetére

Impact of EU subsidies on subregions

FERTŐ IMRE, VARGA ÁGNES

FERTŐ Imre: tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság-tudományi Intézet; egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest; ferto.imre@krtk.mta.hu, imre.ferto@uni-corvinus.hu

VARGA Ágnes: PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest; varga.agi14@gmail.com

KULCSSZAVAK: EU-támogatások, hatásvizsgálat, kistérségek

ABSZTRAKT: A tanulmány az első kísérlet arra, hogy az európai uniós támogatások hatását ökonometriai módszerekkel vizsgálja a kistérségek helyzetére 2002 és 2008 között. Számításaink szerint a támogatások nagyságrendjének növekedésével azok koncentrációja is jelentősen növekedett. Ugyanakkor a támogatások kistérségek közötti konvergenciája is megfigyelhető volt bizonyos mutatók alapján. Eredményeink arra utalnak, hogy a támogatásoknak általában elég nehéz bármilyen hatását is azonosítani, mivel a mért hatások érzékenyek a választott indikátorra. A kimutatott hatások nagysága nagyon kicsi, ezért azok irányától függetlenül nagy valószínűséggel elenyésző. A támogatások hatásmechanizmusainak feltárásához további kutatások szükségesek.

Imre FERTŐ: research advisor, Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences; professor, Corvinus University of Budapest, Budapest; ferto.imre@krtk.mta.hu, imre.ferto@uni-corvinus.hu

Ágnes VARGA: PhD student, Eötvös Loránd University, Budapest; varga.agi14@gmail.com

KEYWORDS: EU subsidies, impact evaluation, subregion

ABSTRACT: In recent years, evaluating EU co-funded programmes has grown in importance. This paper is a first attempt at analysing the impact of subsidies paid by the European Union towards upgrading rural areas between 2002 and 2008, using a two-stage approach.

In the first stage, we construct a multi-dimensional index measuring the overall level of regional development and quality of life in individual regions of Hungary. In the Regional Development Index (RDI), the development domains are represented by 132 partial socio-economic, environmental, infrastructural and administrative indicators/variables at LAU1 level. The weights of these economic, social and environmental domains are derived empirically from an econometrically estimated, interregional migration function after selecting the "best" model from various alternative model specifications. The RDI was empirically applied to the regional development in individual rural areas of Hungary in the years 2002–2008. Due to its

comprehensiveness, RDI is suitable for analysing the overall level of development of rural areas and also for evaluating the impacts of various structural programmes at a regional level.

In the second stage, we apply a propensity-score-matching approach to evaluate the impact of regional subsidies on the RDI. Estimations reveal four main findings. First, calculations suggest that EU subsidies concentrate where there have been previous EU subsidies. Second, some convergence of support can also be observed. Third, we find considerable variation in terms of the level of subsidies during the period analysed. This indicates that there has been a chance for poorly subsidised regions to improve their relative position or weaken their position further. Finally, our results imply that it is very difficult to identify any impacts of subsidies, because estimations are highly sensitive on the chosen parameters. The significance of identified effects is rather low and its direction can be both positive and negative. We conclude that, irrespective of estimated coefficients, the impact of regional subsidies is negligible. As a consequence, further research is needed to explore impacts mechanisms of subsidies.

Bevezetés

Az elmúlt években az Európai Unió (EU) szakpolitikáinak elemzése egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Az Európai Közösség adminisztratív reformja után a periodikus értékeléseket kiterjesztették az összes EU-politikára. Az értékelési gyakorlat az EU-szakpolitikák minden szintjén (EU, nemzeti, regionális) részévé vált a programozásnak.

Az EU definíciója szerint a programértékelés olyan folyamat, amelynek célja a politikai beavatkozások igazolása, értékelése annak alapján, hogy azok hatásaikban, eredményeikben és igényeikben mennyire teljesítették a kitűzött célokat. Az EU-s szabályozás a regionális és vidékfejlesztési programok esetében a következő értékelési formákat különbözteti meg: előzetes (ex ante), közbenső (mid-term), utólagos (ex post) és folyamatértékeléseket. A programok közbenső és utólagos értékelésének fő célja, hogy két szempontból vizsgálja az adott program hatását. Az egyik szempont a program hatásossága abban az értelemben, hogy az mennyire érte el azt a célt, amelyet előzetesen meghatároztak a hozzá tartozó teljesítménykritériummal együtt. A másik szempont a program hatásossága a költség-haszon elemzés szempontjából, azaz hogy a program teljes haszna hogyan aránylik annak költségeihez (European Commission 2006).

A szakpolitikai programok hatáselemzésének irodalma megkülönbözteti a programok közvetlen és közvetett hatásait, valamint a szándékolt és a nem szándékolt (gazdasági, társadalmi, környezeti) hatásokat, amelyek különböző szinteken (egyéni, csoport, helyi, regionális, országos, globális) fordulhatnak elő. Az EU értékelési módszertana különbséget tesz a program outputja (fizikai egység), a program eredménye (mikroszinten előforduló hatások), valamint a program hatása között (Bakucs, Fertő 2013). A programok értékelésének nem megfelelő módszertana számos negatív következménnyel járhat (Michalek 2012):

- A kapott eredmények erősen torzítottak lehetnek (akár negatív, akár pozitív irányban).
- Az ismeretek hiánya a programok valódi hatásairól olyan programok folytatásához vezethet, amelyeket vagy fel kellene függeszteni, vagy át kellene tervezni.
- A programok közvetett hatásai megkérdőjelezhetik a programok számított nettó hatásainak irányát.
- A rosszul tervezett programok a közösségi és magán erőforrások nem hatékony felhasználásához vezethetnek.
- Végezetül az elégtelen tudás és tanulás a programok valódi hatásairól megkérdőjelezheti az EU értékelésének és intézményeinek hitelességét.

A szakpolitikai programok értékelése Magyarországon is megtörtént az EU által meghatározott eljárásrendben. Noha egyre növekvő irodalom foglalkozik az EU szakpolitikai programjainak vizsgálatával, a hazai fejlesztési programok tudományos szempontú hatáselemzése még gyerekcipőben jár (lásd kivételként Molnár, Hamza, Székely, Varga 2011). Ebben a tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy a hatáselemzés legújabb módszertani eredményeit felhasználva hazai fejlesztési programok hatásait elemezzük 2002 és 2008 között.

A programok hatáselemzésének legfontosabb módszertani problémái

A szakpolitikai programok hatáselemzésének módszertana az elmúlt két évtizedben sokat fejlődött. Kitűnő, nem technikai áttekintést adnak a nemzetközi irodalomról Gertler, Martinez, Premand, Rawlings, Vermeersch (2011), Kandhker, Koolwal, Samad (2010), illetve magyarul Kézdi (2010).

A fejlesztési programok hatásaival foglalkozó szakirodalom alapvetően utólagos jellegű. A kutatóknak a vizsgálat során a következő módszertani nehézségekkel kell szembenézniük (Michalek 2012):

- Empirikus tényeket kell találni a valódi ok-hatás kapcsolatról a kiválasztott programindikátor és a fejlesztési program között.
- Minden egyes (gazdasági, társadalmi, környezeti) hatásindikátorra el kell különíteni a fejlesztési program hatását más exogén tényezőktől.
- A fejlesztési programok hatását mérni és aggregálni kell.
- Az EU programértékelési eljárásrendjének megfelelően költség-haszon elemzést kell végezni az adott programról.

A fenti nehézségek számos tényezőre vezethetők vissza, amelyek közül kettőnek kitüntetett jelentősége van.

Az egyik nehézség, hogy a szakpolitikai programok hatáselemzésének kulcskérdése a megfelelő tényellentétes helyzet létrehozása. Az alapvető probléma az, hogy ideális tényellentétes állapot nem hozható létre, amelyben össze-

hasonlíthatnánk egy programban való részvétel hatását, mivel a megfigyelés egysége (pl. az egyén) vagy részt vett egy programban, vagy nem. Másképpen fogalmazva nem tudunk létrehozni olyan helyzetet, hogy ugyanazt az egyént egyidejűleg két különböző helyzetben (pl. kapott támogatást vagy nem) megfigyelhessük. A tényellentétes eredményeknek kitüntetett szerepe van a hatás-elemzésben, ugyanakkor nem tudjuk közvetlenül mérni őket. A programok hatáselemzését a tényellentétes eredmények szempontjából a következő csoportokba sorolhatjuk (Baker 2000):

- Módszerek, amelyek nem használnak tényellentétes helyzeteket. Ilyenek például a kvalitatív tanulmányok, amelyek megpróbálják az adott program hatását felmérni fókuszcsoportos, interjú vagy más kvalitatív felméréssel, amelyet a program előtt, alatt és után végeznek el. Ez tipikusan előtte/utána megközelítés, amelyben kulcsváltozók teljesítményét hasonlítják össze a program előtt, alatt, illetve után.
- A második csoportba azok a módszerek tartoznak, ahol tényellentétes állapotokat hoznak létre különböző feltevések alkalmazásával. Ebbe a csoportba sorolhatók például a kiszámítható általános egyensúlyi modelleket vagy regionális input-output modelleket alkalmazó vizsgálatok.
- A harmadik csoportba az úgynevezett naiv megközelítés tartozik, amelyben néhány megfigyelt teljesítményindikátor változását figyelik meg egy adott program vizsgálatára létrehozott mintában, néhány önkényesen kiválasztott csoportban.
- Végezetül vannak olyan statisztikai, ökonometriai módszerek, amelyek kontrollálják a kezdeti állapotban és a politikákban megfigyelhető különbségeket.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy-egy térségre milyen hatást gyakoroltak az ott kifizetett támogatások (a módszertani problémákról bővebben lásd Bakucs, Fertő 2013), akkor az elemzésnél a másik, sajátos problémával kell szembenéznünk, a komplexitással. A komplexitás két szempontból is jelentős. Egyrészt a fejlesztési programok külön-külön (de némelyikük önmagában is, lásd vidékfejlesztési program) számos célt akarnak elérni és ezért több eszközt alkalmaznak egyidejűleg, másrészt ez nyilván azt is jelenti, hogy az értékelésnek többdimenziósnak kell lennie. A programok teljes hatásának értékelésénél egyidejűleg kell figyelembe venni azok gazdasági, társadalmi és környezeti hatásait. Ez a feladat olyan módszertani megoldásokat igényel, amelyek kombinálásával konzisztens összhatast mérhetünk minden intézkedés esetében. Az EU által létrehozott értékelési eljárásrend nem rendelkezik ilyen tulajdonságokkal, a vizsgálatok többsége leginkább a naiv módszertant követi. Összefoglalva, a fejlesztési programok (ezeket a továbbiakban térségfejlesztési programoknak hívjuk) együttes hatáselemzése regionális és makroszinten átfogó és szigorú módszertan alkalmazását követeli meg.

A térségfejlesztési programok lehetséges hatásindikátora, a térségfejlettségi index

A térségfejlesztési programok hatásának számbavétele egyszerre igényli a térségek gazdasági, társadalmi és környezeti állapotának vizsgálatát. A térségfejlesztési programok standard indikátora a regionális egy főre jutó GDP, amelyet NUTS2 vagy NUTS3 szinten kiszámolnak. Ez a mérőszám például a strukturális alapokhoz való hozzáférés alapja. A GDP nem feltétlenül jó mérőszáma az általános társadalmi-gazdasági állapotnak. Az egy főre jutó regionális GDP mellett számos részindikátort alkalmaznak, amelyek a térségfejlesztés valamilyen aspektusát (gazdasági, társadalmi, környezeti) próbálják mérni. Ezek a mérőszámok külön-külön nyilvánvalóan nem alkalmasak a térségek állapotának, az állapotváltozásnak az értékelésére. A kérdés az, hogy vajon a rendelkezésre álló adatokból lehet-e egyetlen olyan mutatószámot létrehozni, amely több dimenzióban, alacsonyabb területi szinten képes mérni a térségek állapotát. Michalek és Zarnekow (2012) komplex vidékfejlesztési indexe megfelel ezeknek a követelményeknek. A vidékfejlesztési index (RDI) az alábbi módon írható le.

$$RDI_i = h(\beta_k, Z_k^i) = \sum_k \beta_k \times Z_k^i, \quad (1)$$

ahol RDI_i a vidékfejlesztési index i régióban, Z_k^i i régió k mérhető jellemzője, β_k a súlyok minden egyes k jellemzőre, amelyeket a migrációs függvényből (2. egyenlet), becslünk és amelyek specifikusak mind i régióra, mind t időpontra.

Az RDI komplex indikátor, Z_i regionális jellemzőkön alapul, amelyeket a migrációs függvény együtthatójával (β_k) súlyozunk. A modellel becsült β_k súly minden egyes Z_i regionális jellemző relatív súlyát vagy „társadalmi értékét” mutatja.

A Z_i regionális jellemzők becslése faktorelemzéssel történik, amelybe minden releváns, regionálisan rendelkezésre álló változót bevonnak, amelyek leírják az adott régió társadalmi, gazdasági és környezeti aspektusát. A migrációs függvény alapváltozata a következő:

$$mp_{it} = \alpha_0 + \beta_k F_{ikt} + v_i + \epsilon_{it}, \quad (2)$$

ahol mp_{it} i régióba való nettó bevándorlás t időszakban, F_{ikt} a faktorok k értéke i régióban t időszakban, v_i a régióspecifikus reziduum, ϵ_{it} a reziduum a szokott tulajdonságokkal.

Mivel Michalek és Zarnekow (2012) részletesebb adatokkal rendelkeztek Lengyelországra és Szlovákiára, ezért a migrációs függvénybe bevonták a régiók közötti távolság négyzetét. Esetünkben nem állnak rendelkezésünkre a régiók közötti migrációs adatok, azaz nem tudjuk, hogy honnan hová költöznek a magyar állampolgárok. Csak arra van információnk, hogy hányan költöztek be, illetve hányan költöztek el egy adott régióból, ezért a távolságváltozót nem tudtuk beépíteni a migrációs egyenletbe.

Tanulmányunkban Michalek és Zarnekow indexét a hazai viszonyokra adaptáltuk és térségfejlettségi indexként hívjuk. Ennek oka, hogy számításainkba Budapestet és a vidéki nagyvárosokat is bevontuk. (A térségfejlettségi index kiszámításának módjáról, annak eredményeiről bővebben lásd Fertő, Varga 2014.)

Adatok

A térségfejlettségi index kiszámításához a KSH Településszisztemikai Adatbázis-rendszerét (T-STAR) használjuk, amelyet az MTA KRTK Adatbankja bocsátott a rendelkezésünkre (az adatbázisról lásd Németh é. n.). A T-STAR adatbázis településszintű adatait a 174 kistérség szintjére összegeztük. A térségfejlettségi indexek kiszámításához 132 változót használtunk az alábbi, számunkra releváns témakörökből: demográfia (15 változó), egészségügy (9), gazdálkodó szervezetek (2), kereskedelem és vendéglátás (24), közlekedés és hírközlés (7), kommunális infrastruktúra (14), környezetszennyezés (4), kultúra és közművelődés (2), lakásállomány (5), munkanélküliség (4), oktatás (16), önkormányzati segélyezés (5), szociális ellátás (12), turizmus és vendéglátás (9), személyi jövedelemadó (3), falvak száma a kistérségben (1).

Figyelembe véve az adatok hozzáférhetőségét vizsgáltunk a 2002 és 2008 közötti időszakot fogja át, elemzésünk így tartalmazza az EU-csatlakozás előtti és utáni időszakot is. Erre a periódusra álltak rendelkezésre a legteljesebben a relevánsnak tűnő változók. Az egyes változók aránya a különböző dimenziókban nem kiegyensúlyozott. Itt azzal a dilemmával néztünk szembe, hogy vagy minél több változót vonunk be a vizsgálatba a teljesség igényével, vagy szelektálunk az egyes változók között, hogy az egyes témák arányosan szerepeljenek a mintában. Annak érdekében, hogy az elemzés során minél több információt használjunk fel, az előbbi megoldás mellett döntöttünk. Célunk az volt, hogy a lehetséges leghosszabb periódust vizsgálhassuk.

A fejlesztési támogatások adatainak forrásául a VÁTI által üzemeltetett TeIR (Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer) adatbázisa szolgált. 2002 és 2008 közötti elemzéseinkhez a települési szinten szereplő támogatások összegét (millió forint) és a településenkénti projektek számát vettük alapul, melyeket kistérségi szintre aggregáltunk.

A fejlesztési támogatások

A vizsgálatba bevont fejlesztési támogatások leíró statisztikáit az 1. táblázat mutatja a 2002 és 2008 közötti időszakra. Láthatjuk, hogy volt olyan kistérség, amely egyáltalán nem kapott támogatást, míg a legmagasabb támogatási összeg

1. táblázat: A támogatások mutatóinak leíró statisztikája
Descriptive statistics of EU subsidies

	N	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
Támogatás (millió Ft)	1218	2253	18 021	0	505 647
Projekt (db)	1218	88	171	2	3 686
Támogatás / projekt (millió Ft)	1218	23	40	0	541
Támogatás / fő (ezer Ft)	1218	29	39	0	661
Támogatás / km ² (millió Ft)	1218	4	34	0	963

505 milliárd forint volt. A támogatások átlagos összege kistérségenként 2,2 milliárd forint volt. A támogatások összege rendkívül nagy szórást mutat kistérségenként, és ha az elfogadott projektek számát vesszük szemügyre, hasonló kép bontakozik ki. A projektek száma minimálisan kettő volt, de volt olyan térség, ahol közel 3700 projektet fogadtak el, a projektek átlagos száma kistérségenként 88 volt. A támogatások egyéb származtatott mutatóit is kiszámoltuk. Az egy projektre jutó támogatás átlaga 22,5 millió forint, minimuma nem érte el a milliós nagyságrendet, maximuma pedig 540 millió forint volt. Az egy főre jutó támogatás átlaga 29 ezer forint, míg az egy négyzetkilométerre jutó támogatásé 4,3 millió forint volt. Az egy főre jutó támogatás eloszlása sokkal egyenletesebb volt, mint a területre jutó támogatás, amelyet a relatív szórás lényegesen alacsonyabb értéke jelez. A két származtatott mutató maximuma is nagyságrendi eltérést mutat: az egy főre jutó támogatás maximuma 661 ezer, míg az egy négyzetkilométerre jutóé 963 millió forint. Összefoglalva, a támogatások leíró statisztikái meglehetősen egyenlőtlen eloszlásra utalnak.

A támogatások átlagának változását évenként a 2. táblázat mutatja. A számítások szerint az EU-csatlakozás előtt, illetve az EU-csatlakozás évében a támogatás összegének átlaga egymilliárd forint körül mozgott. Ezt követően az összegek jelentős hullámmzással, de többszörösükre emelkedtek. A projektek száma kistérségenként jelentősen csökkent, különösen 2004 után. Ezzel együtt járt az egy projektre jutó támogatási összegek dinamikus emelkedése. Az egy

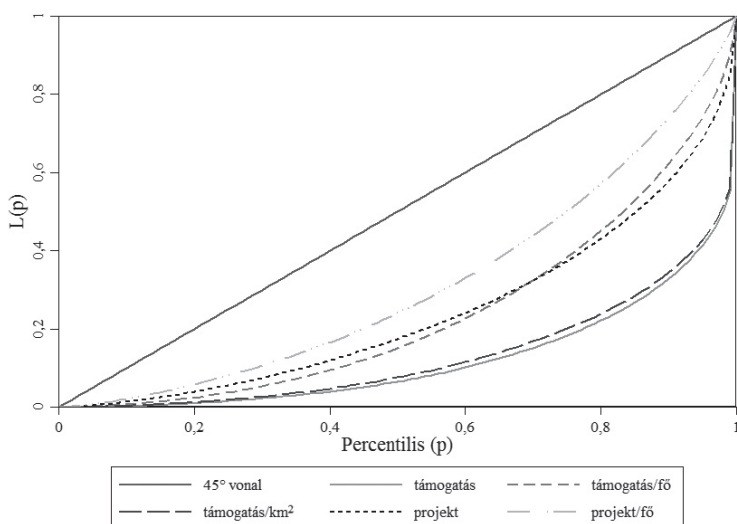
2. táblázat: A támogatások és a projektszámok átlaga kistérségenként 2002–2008
Subsidies and number of projects by subregions, 2002–2008

Év	Támogatás (millió Ft)	Projekt (db)	Támogatás / projekt (millió Ft)	Támogatás / fő (ezer Ft)	Támogatás / km ² (millió Ft)
2002	1028	135	8	23	2,0
2003	997	110	9	22	1,8
2004	1160	134	9	19	2,2
2005	2852	91	31	51	5,4
2006	1737	58	30	30	3,4
2007	2328	38	61	7	4,4
2008	5668	46	124	49	10,6
Összesen	15769	613	271	201	29,8

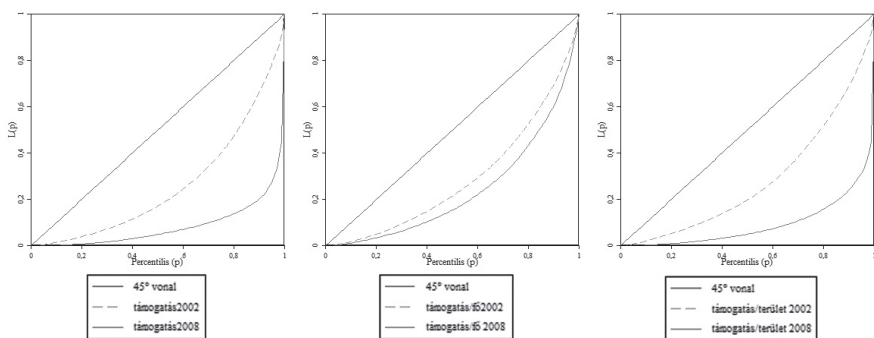
projektekre jutó támogatás 8 millió forintról 124 millióra növekedett. Az egy főre jutó támogatásokban az egy egységre jutó támogatás több mint duplájára nőtt, míg az egy négyzetkilométerre jutó támogatások esetében a növekedés meghaladta az ötszörös mértéket.

A támogatások Lorenz-görbéi megerősítik a területi koncentráció növekedésére vonatkozó sejtéseinket (1. ábra). A koncentráció mértéke a támogatások abszolút összegében, illetve az egy négyzetkilométerre jutó támogatásoknál volt a legnagyobb, míg az egy főre jutó támogatások esetében a legkisebb a vizsgált időszak egészében. Emellett a koncentráció a három mutató esetében jelentősen nőtt 2002 és 2008 között (2. ábra).

1. ábra: A támogatások és a projektek kistérségi megoszlásának Lorenz-görbéje, 2002–2008
Lorenz curves of the subregional distribution of subsidies and project numbers

2. ábra: A támogatások kistérségi megoszlásának Lorenz-görbéje 2002-ben és 2008-ban
Lorenz curves of the subregional distribution of subsidies in 2002 and 2008

A fejlesztési támogatások stabilitása

A támogatási értékek stabilitásának mérésére számos eszköz áll rendelkezésünkre. Érdekes azonban megkülönböztetni legalább két típusú stabilitást: a támogatások eloszlásának stabilitását két időszak között, valamint a támogatások értékének stabilitását az adott kistérségben két időszak között. A támogatási eloszlás stabilitásának vizsgálata azt az általánosabb kérdést is felveti, hogy az egyes térségek támogatottsága konvergál vagy divergál-e.

A gazdasági adatok konvergenciavizsgálatának módszertana sokat változott az elmúlt évtizedekben az egyszerű Galtoni-regressziótól a panelegységgyökteszttekig. A közgazdasági vizsgálatokban a konvergencia vizsgálata a gazdasági növekedés elemzésétől indult. A gazdasági fejlettség konvergenciájára kidolgozott empirikus módszertant más kérdések vizsgálatára is jól lehet alkalmazni, mint például az infláció (Lopez, Papell 2012) vagy a kereskedelem specializációjának elemzésére (Fertő 2006). Bernard és Durlauf (1996) szerint a hosszú távú outputváltozások két vagy több ország között akkor konvergálnak, ha az egy főre jutó kibocsátáskülönbségek hosszú távú előrejelzése nullához tart, amikor az előrejelzés horizontja a végtelenhez tart. Kétváltozós összefüggésben ez azt jelenti, hogy az idősorok akkor konvergálnak, ha az országok között az egy főre jutó GDP-különbségek stacionáriusak. Többváltozós vagy panelkontextusban az értelmezés hasonló: az országok egy csoportja akkor konvergál, ha az országok közötti kibocsátáskülönbségek stacionáriusak. Nyilvánvalóan a GDP konvergenciájának vizsgálatát analóg módon használhatjuk a fejlesztési támogatások elemzésére.

A paneladatok ökonometriája számos panelegységgyök-eljárást fejlesztett ki az elmúlt évtizedben (Baltagi 2008). A szakirodalom általában első- és másodgenerációs egységgyököket különböztet meg aszerint, hogy a paneladatokban közös vagy egyéni egységgyökfolyamatot feltételezünk. Mivel a különböző teszteknek előnyei és hátrányai is vannak, ezért eredményeink robusztusságának ellenőrzésére több panelegységgyöktesztet is alkalmazunk. A panelegységgyökök tesztelését két lépcsőben végezzük el. Először csak individuális hatást, másodsor pedig individuális és trendhatást is feltételezünk.

Trendhatás nélkül a panelegységgyöktesztek egyértelmű eredményt adnak (3. táblázat), az összes teszt elutasítja az egységgyök létét az vidékfejlesztési támogatások paneladataiban.

Trendhatást feltételezve hasonló eredményekre juthatunk (4. táblázat). Az öt teszt közül csak az Im, Pesaran és Shin-teszt nem utasítja el az egységgyökök létezését, ezért a vizsgált fejlesztési támogatások adatai valószínűleg stacionáriusak, azaz a vizsgált fejlesztési támogatások Magyarországon a kistérségek között valószínűleg konvergáltak 2002 és 2008 között. Eredményeink robusztusak az alternatív támogatási indikátorokra, mint az egy főre jutó és az egy négyzetkilométerre jutó támogatások. (Az eredmények érdeklődés esetén a szerzőknél rendelkezésre állnak.)

3. táblázat: A fejlesztési támogatások panelegységgyöktesztjei (individuális hatás)
Panel unit root tests of subsidies (individual effect)

Módszer	Statistika	Valószínűség**
Nullhipotézis: egységgyök (közös egységgyökfolyamatot feltételezve)		
Levin, Lin és Chu t*	-30,128	0,000
Nullhipotézis: egységgyök (egyéni egységgyökfolyamatot feltételezve)		
Im, Pesaran és Shin W-statisztika	-9,071	0,000
ADF – Fisher Chi-négyzet	678,030	0,000
PP – Fisher Chi-négyzet	885,139	0,000

4. táblázat: A fejlesztési támogatások panelegységgyöktesztjei (trend és individuális hatás)
Panel unit root tests of subsidies (trend and individual effects)

Módszer	Statistika	Valószínűség**
Nullhipotézis: egységgyök (közös egységgyökfolyamatot feltételezve)		
Levin, Lin és Chu t*	-30,969	0,000
Breitung t-statisztika	-1,369	0,086
Nullhipotézis: egységgyök (egyéni egységgyökfolyamatot feltételezve)		
Im, Pesaran és Shin W-statisztika	-0,740	0,230
ADF – Fisher Chi-négyzet	410,699	0,016
PP – Fisher Chi-négyzet	709,659	0,000

A fejlesztési támogatások dinamikája

A konvergenciavizsgálat nem ad információt az eloszláson belüli lehetséges változásokról. Ezért a kistérségeket négy kvartilisbe osztottuk a támogatások értékei alapján. Ez alapján becsültük a Markov-féle valószínűségátmeneti mátrixot. Az 5. táblázatból láthatjuk, hogy a kistérségek meglehetősen nagy valószínűséggel mozognak egyik kvartilisból a másikba. Az adott kvartilisben maradás esélye 24 és 40 százalék közötti. Érdemes kiemelni, hogy a támogatások legmagasabb csoportjában való maradásnak közel 40 százalékos az esélye. A legjobb pozíció rontásának esélye csökken az 1. kvartilis irányába, ezzel szemben az alsó két kvartilisból a negyedik kvartilisbe való kerülés valószínűsége 20 százalék alatt van. A második és a harmadik kvartilisben a pozícióromlás esélye

5. táblázat: A kistérségek Markov-mátrixa a fejlesztési támogatások kvartilisértékei alapján, 2002–2008
Markov matrix of subsidies of subregions, by quartiles, 2002–2008

	1. kvartilis	2. kvartilis	3. kvartilis	4. kvartilis
1. kvartilis	0,2820	0,2459	0,2820	0,1902
2. kvartilis	0,3410	0,2492	0,2328	0,1770
3. kvartilis	0,2376	0,2871	0,2409	0,2343
4. kvartilis	0,1447	0,2204	0,2401	0,3947

relatíve magas: 34, illetve 52 százalék. Számításaink felhívják a figyelmet arra, hogy a támogatásokban kimutatható általános konvergencia mellett jelentős mobilitást tapasztalhatunk az egyes kistérségek fejlesztési támogatásokhoz való hozzájutásában. A mobilitás mindkét irányban működik. Egy 2002-ben sok támogatást kapott kistérség visszacsúszhat a relatíve kevesebb támogatást kapott kistérségek közé, és ennek az ellenkezője is megtörténhet. A mobilitás azért különösen fontos, mivel a vizsgált időszak során a fejlesztési támogatások összege jelentősen megnövekedett.

A fejlesztési támogatások hatása

A fejlesztési programok hatását végezetül a becslült részvételi valószínűségen (propensity score matching, PSM) alapuló párosítás módszerével vizsgáljuk (a becslésekhez a Stata psmatch2 programját alkalmaztuk). A módszerről részletesebben lásd Guo és Fraser (2010) könyvét. A becslült részvételi valószínűség a fejlesztési programban való részvétel valószínűsége a kontrollváltozók függvényében, valamennyi megfigyelési egységre (esetünkben kistérségre) megbecsülve. A programok hatásának megfelelő becslése megkívánja a megfelelő párosítási algoritmus alkalmazását. A legtöbbet alkalmazott párosítási algoritmusok a következők: a legközelebbi szomszéd, a rádiuszpárosítás, a stratifikációs párosítás és a kernelpárosítás (Abadie, Drukker, Herr, Imbens 2004; Leuven, Sianesi 2009). Míg aszimptotikusan minden párosítási eljárásnak azonos eredményre kell vezetnie, a párosítási eljárás kiválasztása különbséget okozhat kis mintákban. A megfelelő párosítási eljárás kiválasztásában a következő kritériumokat alkalmaztuk: a) standardizált torzítás, b) t-teszt és c) közös szignifikancia és pszeudo R^2 .

A korábbiakhoz hasonlóan a számításokat elvégeztük mindhárom támogatási mutatóra: a támogatások összegére, az egy főre jutó támogatásokra és az egy négyzetkilométerre jutó támogatásokra. Első lépcsőben következő logit modellt becsültük minden egyes mutatóra:

$$\text{Támogatás}_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \text{TFI2002}_{it} + \alpha_2 \text{MN2002}_{it} + \alpha_3 \text{UNEMP2002}_{it} + v_i + \epsilon_{it} \quad (3),$$

ahol a TFI2002_{it} és MN2002_{it} az adott kistérség kiinduló állapotát kontrollálja a kistérség fejlettségének és a munkanélküliség abszolút számának 2002. évi helyzetével. A modellt kiegészítettük az UNEMP2002_{it} változóval, amely a munkanélküliség arányát mutatja az adott kistérségben. Majd a logit modellek eredményeit használtuk az egyes kistérségek támogatási programokban való becslült részvételi valószínűségének a kiszámítására. A párosítási eljárások kiegyensúlyozottsági tesztjeit mutatják a 6–8. táblázatok. A tesztek mindhárom támogatási mutató esetében megerősítik a párosítási eljárások helyességét. Ahol a

6. táblázat: A támogatási összeg kiegyensúlyozottsági tesztje (közös értelmezési tartomány: kistérség, biweight kernel) a támogatott és nem támogatott kistérségekben
Similarity tests of subsidies (common support: subregion, biweight kernel) in subsidised and not subsidised subregions

Változó	Minta	Átlag		% -os csökkenés		t-teszt	
		Kezelt	Kontroll	%-os torzítás	Torzítás	t	p>t
TFI2002	Párosítatlan	0,0001	0,0002	-4,9		-0,83	0,406
	Párosított	0,0001	0,0001	0,2	9,0	0,04	0,967
MN2002	Párosítatlan	363,8300	154,8000	22,3		3,49	0,000
	Párosított	175,9000	147,0300	3,1	86,2	1,01	0,311
UNEMP2002	Párosítatlan	0,0066	0,0057	5,0		0,83	0,407
	Párosított	0,0045	0,0035	5,4	-9,0	1,32	0,186

7. táblázat: Az egy főre jutó támogatás kiegyensúlyozottsági tesztje (közös értelmezési tartomány: kistérség, biweight kernel)
a támogatott és nem támogatott kistérségekben
Similarity tests of subsidies per capita (common support: subregion, biweight kernel) in subsidised and not subsidised subregions

Változó	Minta	Átlag		% -os csökkenés		t-teszt	
		Kezelt	Kontroll	%-os torzítás	Torzítás	t	p>t
TFI2002	Párosítatlan	0,0002	0,0001	6,7		1,90	0,276
	Párosított	0,0001	0,0001	4,3	35,9	1,10	0,311
MN2002	Párosítatlan	332,5100	201,29	8,1		2,17	0,030
	Párosított	175,8400	153,26	2,4	82,8	0,79	0,430
UNEMP2002	Párosítatlan	0,0064	0,0061	1,7		0,29	0,770
	Párosított	0,0048	0,0046	1,0	45,3	0,22	0,829

8. táblázat: Az egy négyzetkilométerre jutó támogatás kiegyensúlyozottsági tesztje (közös értelmezési tartomány: kistérség, biweight kernel)
a támogatott és nem támogatott kistérségekben
Similarity tests of subsidies per square kilometre (common support: subregion, biweight kernel) in subsidised and not subsidised subregions

Változó	Minta	Átlag		% -os csökkenés		t-teszt	
		Kezelt	Kontroll	%-os torzítás	Torzítás	t	p>t
TFI2002	Párosítatlan	0,0002	0,0001	6,7		1,90	0,276
	Párosított	0,0001	0,0001	4,3	35,9	1,10	0,311
MN2002	Párosítatlan	332,5100	201,29	8,1		2,17	0,030
	Párosított	175,8400	153,26	2,4	82,8	0,79	0,430
UNEMP2002	Párosítatlan	0,0064	0,0061	1,7		0,29	0,770
	Párosított	0,0048	0,0046	1,0	45,3	0,22	0,829

párosítás előtt az egyes változók átlagai szignifikánsan különböztek, ott a párosítás után már nem találtunk szignifikáns különbségeket. A pszeudo R²-tesztek szintén megerősítik a párosítási eljárások megfelelőségét (9. táblázat).

9. táblázat: A párosítási eljárások pszeudo R^2 -tesztjei
Pseudo R^2 tests of pair matching

Minta	Pszeudo R^2	LR χ^2	$p > \chi^2$	A torzítás átlaga	A torzítás mediánja
Támogatás					
Nyers	0,026	42,15	0,000	10,7	5,0
Párosított	0,001	2,35	0,504	2,9	3,1
Egy főre jutó támogatás					
Nyers	0,014	22,56	0,000	4,1	4,2
Párosított	0,000	0,91	0,822	1,8	1,2
Egy hektárra jutó támogatás					
Nyers	0,008	12,59	0,006	7,4	6,7
Párosított	0,002	3,27	0,352	2,6	2,4

A becsült részvételi valószínűségen alapuló becslések érvényességének másik sarokpontja a közös értelmezési tartomány vagy átfedés feltételének ellenőrzése (Caliendo, Kopeinig 2005). A teszt lényege a becsült valószínűségi pontok eloszlásának összehasonlítása a közös támogatás mintájában mind a kezelt (esetünkben támogatott), mind a kontrollcsoportban, amely történhet például grafikus (kernel sűrűségfüggvények vagy hisztogramok) vagy paraméteres és nem paraméteres statisztikai tesztek segítségével. A Smirnov–Kolmogorov-tesztek eredménye azt sugallja, hogy a párosítás után nem utasíthatjuk el a két csoport eloszlásának egyenlőségét 1%-os szignifikanciaszint mellett.

A fejlesztési programok átlagos hatását a programokban részt vevő kistérségek fejlettségi szintjére (ATT: average effect of treatment on the treated) két-féle módon is megbecsültük. Egyrészt nem paraméteres kernelalapú párosítás segítségével, amelyet bootstrap technikával becsültünk. Ugyanakkor a bootstrap módszerek nem mindig adnak a párosítás varianciabecslésre megfelelő eredményt (Abadie, Drukker, Herr, Imbens 2004). Ezért olyan legközelebbi szomszéd párosítási eljárást is alkalmaztunk (SATT), amely lehetővé teszi a torzítás korrigálását (bias adjustment), illetve a heteroszkedasztikus robusztus variancia becslését (a számításokat a Stata nnmatch programjával végeztük el).

A kétféle eljárással kapott becsléseinket a 10. táblázat mutatja. A számítások közös eredménye, hogy a becsült hatások igen alacsonyak, közel vannak a nullához. A támogatások összegének és az egy négyzetkilométerre jutó támogatásoknak pozitív hatása van a kistérségek fejlettségére. Előbbi mutató esetében azonban a hatás csak 10%-on szignifikáns és csak a bootstrap technikával becsült modell esetében. Az egy négyzetkilométerre jutó támogatások mindkét megközelítés esetében 1%-os szinten szignifikánsak. Ezzel szemben az egy főre jutó támogatások negatívan befolyásolják a térség fejlettségét, a becslési eljárástól függetlenül.

A becsült részvételi valószínűségen alapuló módszereknek ugyanúgy szembe kell nézniük a szelekciós torzítás problémájával, mint más kísérleti vagy kvázi kísérleti modelleknek. Rosenbaum (2002) azt ajánlja a kutatóknak, hogy végezzenek érzékenységi elemzést. A módszer lényege, hogy meghatározzuk,

10. táblázat: A fejlesztési támogatások (ATT) becsült hatása
Average effect of treatment of subsidies

	Együttható	Szórás	z	P>z
ATT				
Támogatás*	0,0005	0,0003	1,67	0,095
Egy főre jutó támogatás*	-0,0015	0,0003	-4,63	0,000
Egy km ² -re jutó támogatás*	0,0001	0,0003	3,69	0,000
SATT				
Támogatás	0,0004	0,0003	1,49	0,137
Egy főre jutó támogatás	-0,0013	0,0003	-4,07	0,000
Egy km ² -re jutó támogatás	0,0001	0,0003	3,52	0,000

* bootstrap z statisztika 200 ismétléssel.

Megjegyzés: *bootstrap z statisztika 200 ismétléssel.

mekkora szelekciós vagy rejtett torzítás szükséges ahhoz, hogy elutasítsuk a nincs hatás nullhipotézisét. Más szavakkal arra keressük a választ, hogy milyen erősen kell a nem megfigyelhető változóknak befolyásolniuk a szelekciós folyamatot, hogy megkérdőjelezhetővé váljanak a becsült feltételes valószínűségeken alapuló elemzések következtetései.

Vizsgálatunkban ezért úgynevezett Rosenbaum-sávokat számoltunk a fejlesztési programok átlagos kezelési hatására a programokban résztvevő kistérségekre a nem megfigyelhető heterogenitás tesztelésére a kezelt és a kontrollcsoportok között (a számításokat a STATA rhbounds programjával végeztük el). A gamma értékének már 10%-os növekedése az eredmények szignifikanciájának elvesztését jelenti a támogatások és az egy négyzetkilométerre jutó támogatások mutatói esetében. Ezzel szemben az egy főre jutó támogatásokra vonatkozó érzékenységi vizsgálatok sokkal jobb eredményt hoztak: a gamma akár 50%-os emelése mellett is szignifikánsak maradnak eredményeink.

Összegzés

A térségfejlesztési programok együttes hatásvizsgálata azok komplexitása és többdimenziós jellege miatt jelentős kihívás elé állítja mind a döntéshozókat, mind az elemzőket. Az eddig alkalmazott, az EU által kidolgozott értékelési eljárások joggal tárgyai a kritikának, hiszen nélkülözik a szigorúan vett elméleti és módszertani megalapozottságot. Az elmúlt két évtizedben a szakpolitikai programok ökonometriai hatáselemzése jelentős fejlődésen ment keresztül, de a legújabb módszertani eredményeket csak elvétve alkalmazzák a szakpolitikák értékelésekor.

A térségfejlesztési programok együttes hatáselemzése előtt álló legnagyobb kihívás a megfelelő teljesítményindikátor megalkotása. A programok

komplexitása miatt nem elég egy-egy fontosnak tartott mutatószám, pl. az egy főre jutó regionális GDP vagy a regionális munkanélküliség figyelembevétele. Ezek ugyanis a lehetséges hatásoknak csak egy (gazdasági, társadalmi, környezeti) dimenzióját képesek megragadni. Következésképp szükséges egy komplex mutatószám megalkotása, amely tartalmazhatja a lehetséges hatások összes releváns dimenzióját. Hasonlóan fontos, hogy a hatásokat lehetőleg minél alacsonyabb területi szinten tudjuk azonosítani, hiszen a magasabb vagy makroszintű hatások elrejtetik a mikroszintű hatások dinamikáját. Ezen a ponton viszont szembe kell nézni az empirikus vizsgálatok örök problémájával, a rendelkezésre álló adatok kérdésével. Bizonyos outputadatok, például a GDP csak NUTS3 szinten hozzáférhetők. Egy komplex térségfejlettségi indexnek a lehető legtöbb releváns információt, illetve az ezeket hordozó változókat kell magukba foglalniuk, ugyanakkor az adatok hozzáférhetősége nyilvánvalóan csak a változók önkényes szelekcióján alapulhat. Minden esetlegesség ellenére egy komplex mutatószám valós alternatívája a hivatalos indikátoroknak, amelyek a hatásoknak csak korlátozott körét képesek azonosítani.

Tanulmányunk két módon is hozzájárul a jelenlegi, fejlesztéssel foglalkozó irodalomhoz. Egyrészt Magyarországon először komplex térségfejlettségi index alkalmazásával azonosítottuk a térségek fejlettségi állapotát 2002 és 2008 között. Másrészt, szintén úttörő módon, a legújabb módszertani eredmények felhasználásával megpróbáltuk a rendelkezésünkre álló adatok alapján néhány fejlesztési program együttes hatását megbecsülni. Vizsgálatunk legfontosabb eredményei a következők.

A fejlesztési támogatások nagysága az EU-csatlakozást követően nagyságrendekkel növekedett. Ez együtt járt az egy projektre jutó támogatási összeg jelentős emelkedésével és a támogatások növekvő koncentrációjával az egyes kistérségek között. A legtöbb és a legkevesebb támogatást kapó kistérségek támogatási összege között nagyságrendbeli különbségek voltak. Budapest, a megyeszékhelyek és néhány város kiemelt módon részesült a fejlesztési támogatásokból. Érdekes módon ezzel együtt a támogatások szintjének konvergenciája is megfigyelhető. Ugyanakkor a támogatások eloszlásában jelentős mobilitás tapasztalható az egyes kistérségek között.

A fejlesztési támogatások hatását több módszerrel is megvizsgáltuk. Eredményeink arra utalnak, hogy általában elég nehéz bármilyen hatást is azonosítani, mivel azok érzékenyek a választott támogatási indikátorra. A kimutatott hatások nagysága nagyon kicsi, és negatív vagy pozitív irányú hatást is regisztráltunk. Számításaink eredményét csak kellő óvatossággal lehet értelmezni a korábban említett korlátok miatt. Ugyanakkor figyelembe véve a becsült hatások nagyságát valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy a fejlesztési programok nem gyakoroltak kimutatható hatást a kistérségek jóllétére. Kutatásunk csak az első lépés ahhoz, hogy jobban megértsük a térségfejlesztési programok együttes hatásmechanizmusait.

Irodalom

- Abadie, A., Drukker, D. Herr, J. L., Imbens, G. W. (2004): Implementing matching estimators for average treatment effects in Stata. *Stata Journal*, 3., 290–311.
- Baker, J. H. (2000): *Evaluating the impact of development projects on poverty. A handbook for practitioners.* World Bank, Washington D. C. <http://doi.org/c5wkg6>
- Bakucs L. Z., Fertő I. (2013): A vidékfejlesztési programok hatáselemzésének problémái a nemzetközi tapasztalatok tükrében. *Erdélyi Múzeum*, 3., 70–82.
- Baltagi, B. H. (2008): *Econometric analysis of panel data.* 4th edition. Wiley, New York
- Bernard, A. B., Durlauf, S. N., (1996): Interpreting tests of the convergence hypothesis. *Journal of Econometrics*, 1–2., 161–174. <http://doi.org/bxtx5v>
- Caliendo, M., Kopeinig, S. (2005): *Some practical guidance for the implementation of propensity score matching.* DIW Berlin, IZA Bonn (Discussion Paper; 485.)
- European Commission (2006): *Rural development 2007–2013: Handbook on common monitoring and evaluation framework. Draft guidance document.* Directorate General for Agriculture and Rural Development, EC, Brussels
- Fertő I. (2006): *Az agrárkereskedelem átalakulása Magyarországon és a kelet-közép-európai országokban.* MTA KTI, Budapest (KTI Könyvek; 8.)
- Fertő I., Varga Á. (2014): A jóllét területi különbségei Magyarországon: egy lehetséges térségfejlesztési index alkalmazása. *Statisztikai Szemle*, 10, 1–18.
- Gertler, P. J., Martinez, S., Premand, P., Rawlings, L. B., Vermeersch, C. M. J. (2011): *Impact evaluation in practice.* World Bank, Washington D. C. <http://doi.org/bjf585>
- Guo, S., Fraser, M. W. (2010): *Propensity score analysis. Statistical methods and applications.* Sage, London
- Khandker, S. L., Koolwal, G. B., Samad, H. A. (2010): *Handbook of impact evaluation. Quantitative methods and practices.* World Bank, Washington D. C.
- Kézdí G. (2010): A programok hatásvizsgálatának módszertana. In: Fazekas K., Kézdí G. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2011.* MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 54–71.
- Leuven, E., Sianesi, B. (2009): *PSMATCH2: Stata module to perform full Mahalanobis and propensity score matching, common support graphing, and covariate imbalance testing, Statistical software components,* Boston College Department of Economics, <http://econpapers.repec.org/RePEc:boc:bocode:s432001> (Letöltés: 2015. január 31.)
- Lopez, C., Papell, D. H. (2012): Convergence of euro area inflation rates. *Journal of International Money and Finance*, 6., 1440–1458. <http://doi.org/z7c>
- Michalek, J. (2012): *Counterfactual impact evaluation of EU rural development programmes – Propensity score matching methodology applied to selected EU member states. Volume 2: A regional approach.* JRC Scientific and Policy Reports, 1–79.
- Michalek J., Zarnekow, N. (2012): Application of rural development index to analysis of rural regions in Poland and Slovakia. *Social Indicators Research*, 105, 1–37. <http://doi.org/bpxzhs>
- Molnár A., Hamza E., Székely E., Varga E. (2010): *Az EU társfinanszírozásával megvalósuló főbb vidékfejlesztési intézkedések átfogó értékelése.* Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest (Agrárgazdasági Tanulmányok; 2010/13.)
- Németh N. (é. n.): *A KSH T-STAR adatbázisa.* MTA KRTK Adatbank, <http://adatbank.mtaki.hu/files/dokum/9.pdf>.
- Rosenbaum, P. R. (2002): *Observational studies.* 2nd edition. Springer, New York <http://doi.org/z7d>

Az integrált terület- és vidékfejlesztés eszközei és korlátai Magyarországon

The tools and limitations of integrated regional and rural development in Hungary

FINTA ISTVÁN

FINTA István: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; finta@rkk.hu

KULCSSZAVAK: integráció, integrált fejlesztési eszközök, ágazatfejlesztés, integrált területi beruházás (ITI), közösségvezérelt helyi fejlesztés (CLLD), LEADER

ABSZTRAKT: Az integráció, az integrált működés az élet számos területén ismert és alkalmazott olyan követelmény, amely nélkül céljaink megvalósítása válna lehetetlenné. Kérdés, hogy az integráció miként jelenik meg a jövőnkét jelentős mértékben befolyásoló fejlesztéspolitikában, és mindez miként értékelhető a terület- és vidékfejlesztés tudományos szempontjai alapján.

A válaszokhoz vezető úton szükséges megismerni az integrált megközelítés fogalmi elemeit, az integrált – és az integráció inverzének tekinthető – ágazati fejlesztés jellemzőit, az integrált fejlesztési módszer területi léptékét meghatározó, befolyásoló szempontokat, az integráció lehetőségeit és feltételeit mind központi, mind pedig területi szinten.

A 2014–2020-as programozási időszak európai fejlesztési forrásokhoz kötődő integrált eszközeinek hazai alkalmazása tekintetében arra is választ kell keresni, hogy a magyar döntéshozók miért nem kívánták vagy miért nem voltak képesek alkalmazni, illetve az elvárható vagy kívánatos mértékben alkalmazni az uniós szabályozás által felkínált két integrált fejlesztési eszközt, a közösségvezérelt helyi fejlesztést (CLLD/LEADER), valamint az integrált területi beruházást (ITI). Mindez az egyes integrált fejlesztési eszközökkel szemben támasztott követelmények vizsgálata alapján értékelhető. Valós szakmai alapon nyugvó, racionális válasz nehezen adható.

István FINTA: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; finta@rkk.hu

KEYWORDS: integration, integrated development tools, sectorial development, integrated territorial investment (ITI), community-led local development (CLLD), LEADER

ABSTRACT: The application of integrated development methods within the European Union's development policy is not a completely new requirement, but both the legislation for the 2014–2020 programming period and the research work supporting the proposed regulation offer a much wider opportunity for using integrated development tools than ever before. This may be

considered as only one stage of integral development, a process which – regarding differing national aspirations – is far from being complete.

In order to evaluate integrated development methods and their application by the member states it seems reasonable to analyse the concept and the conceptual elements that constitute the content of integration within regional and rural development. This process will determine the characteristics that distinguish integrated intervention from the – traditional – sectorial type of development. Another important task of regional sciences is to determine the territorial dimension of the integrated development approach as well as the scope and conditions of central and local involvement. The study aims to provide answers by providing and applying a special criteria system.

The study also more closely examines those integrated development tools (Integrated Territorial Investment – ITI, Community-Led Local Development – CLLD) which are provided by the legal framework of the EU.

A number of findings are detailed which also relate to the economic and social development of Hungary. The statement that Hungarian policy makers responsible for development during the 2014–2020 programming period, in no way or to a very small degree, are willing to apply those development tools that are eligible for supporting complex development proposals is worth highlighting. When applying almost exclusively centrally managed sectorial type traditional development tools it is very likely that complex development demands will be served by a completely dysfunctional set of development instruments, which although in terms of sectorial aspects may prove entirely satisfactory, will hardly or not at all facilitate the development of any given region or settlement. So this is the way how with substantial costs relatively weak results are achieved and how regional disparities are rather increased than mitigated.

If integrated planning is not sufficiently implemented in Hungary, our catching up with Europe's more developed regions will have very little success, and the mitigation of the country's internal regional disparities and the strengthening of confidence in the instruments of development policy will not be achieved either.

Bevezetés

Az integráció, az integrált működés napjaink egyik népszerű, talán divatosnak is nevezhető fogalma, vagy szlogenje, amely – eltérő mélységben és különböző tartalommal – jelenik meg a tudomány és a gyakorlati élet területein, például az oktatás-nevelésben, az egészségügyben, vagy az Európai Unió politikájában. Vajon ez a fogalom miként értelmezhető a fejlesztéspolitikában? Milyen módon és milyen formában jelenik meg a gyakorlatban? Alkalmazásának hiánya milyen következményekkel járhat?

A válaszokhoz vezetőd út első lépcsőin célszerű megismernedni az integráció alkotóelemeivel, jellemzőivel, amelyek segítségével megítélhető az integráció jelentősége a területi tudományon és alkalmazási lehetősége a fejlesztéspolitikán belül. Ilyen alkotóelemnek tekinthető az integráció területi egysége, az integráció foka, az integráció módszere és eszközei.

Az integrált működés az egyes részek közötti összehangolt tevékenység, amelynek bonyolultsági foka eltérő lehet. Integrált működés hiányában a részekből álló egész működésképtelenné válna. Elég a néhány sejtéből álló biológiai organizmusokra gondolni, ahol a részek közötti integrált működés – legalábbis a

legfejlettebb élő szervezetekhez képest – viszonylag egyszerűnek tűnik, mégis az integrált rendszerek sokaságának összhangja képes csupán a diszfunkcionális működés kiküszöbölésére. Az integrált működés az ember, az élővilág szempontjából olyan szinten elengedhetetlen követelmény, melynek hiányában nem csupán minőségi problémák léphetnek fel, hanem önmagában a létezés kerülhet veszélybe. Kérdés, hogy ami mindennapi tevékenységünk, létezésünk során magától értetődő dolog, vajon miért nem az az élet más területein, különösen a jövőnkét nagyban meghatározó fejlesztéspolitikai és fejlesztési rendszerek esetén? Vajon hogyan jelenik vagy éppen nem jelenik meg az integráció az uniós, illetve a magyar fejlesztéspolitikában? Miért tekinthető vagy miért nem tekinthető olyan evidenciának, amely nélkül a fejlesztéspolitika értelme megkérdőjelezhető?

A tanulmány alapvetően jogi szempontból, a jogdogmatikai elemzések során alkalmazott módszerekkel vizsgálja az uniós és hazai jogszabályokat, valamint a jogszabályok előkészítése során készült dokumentumokat. Ugyanakkor ez nem azt jelenti, hogy nem használok fel más tudományágak kapcsolódó releváns eredményeit. A szabályozási értékelés során alkalmazott eszköztár kétségtelenül szűkebb lehetőségeket nyújt, mint a közgazdaságtan vagy éppen a földrajztudomány ábrázolásmódja, továbbá a vizsgálat fókuszterülete is eltérő.

Mivel az integráció működőképességét különösen az eljárási szabályok befolyásolják és határozzák meg, ezért az értékelés központjában elsősorban az eljárási szabályozás és annak szűkebb-tágabb környezete áll.

Az integrált területfejlesztés alkalmazásának fontosabb elméleti és gyakorlati feltételei, sajátosságai

Az ágazati és az integrált beavatkozások fontosabb jellemzői

A hazai fejlesztéspolitika és jogi szabályozásának vizsgálata során az Európai Unió szabályozásának és a kohéziós politika fejlődési trendjeinek figyelembevétele nem kerülhető meg. Ennek oka nem csupán az, hogy a közösségi jog primátusa alapján a hazai szabályozás nem kerülhet ellentétbe az uniós joggal, de az is fontos tényező, hogy a fejlesztési célok finanszírozása meghatározó mértékben uniós forrásból történik, így a közösségi szintű alapelveket, fejlesztési filozófiát mindenképpen figyelembe kell venni.

Ha a közösségi szintű integráció kialakulásának folyamatát vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy az integráció a közösségi fejlesztéspolitikán belül igen lassú, bár kétségtávolan létező folyamat. Az egyes problémákra, részpolitikára való reagálás eredményeként létrejött fejlesztési alapok (például az Európai Regionális Fejlesztési Alap) fokozatosan fejlődtek, a kezdeti szakaszban az egyes részrendszerek még egymástól függetlenül, elszigetelten alakultak ki és mű-

ködtek. Az integrált (és hatékonyabb) működtetés érdekében 1988-ban alakították ki az addig különálló alapok együttműködési mechanizmusát, létrehozva a Strukturális Alapok rendszerét. Az alapvetően központi ágazati típusú fejlesztési filozófia dominanciájának csökkenése a Strukturális Alapokban a Barca-jelentéshez (Barca 2009) köthető, mely alternatívaként a területalapú (place-based) szemlélet lehetőségét emelte az uniós fejlesztéspolitika szintjére. A jogi szabályozásban a 2014–2020-as időszakra vonatkozó közösségi rendeletben jelenik meg ez a szemlélet, mely több eszköz segítségével lehetőséget teremt tagállami szinten is az ágazati típusú fejlesztések mellett speciális, integrált szemléletű terület- és vidékfejlesztési beavatkozások kialakítására.

Napjainkra – legalábbis az uniós szabályozási filozófia szintjén – az is nyilvánvalóvá vált, hogy önmagukban az ágazati típusú fejlesztések korántsem képesek azokat az eredményeket biztosítani, azokat a hatásokat elérni, amelyeket az egyes programozási időszakok elején célul tűztek ki és kívánatosnak tartottak.

A közösségi szintű változások hatásai tagállami szinten már nem ilyen nyilvánvalóak. Magyarországon pedig a 2014–2020-as időszakban az integráció, az integrált megközelítés – a később bemutatandó integrált fejlesztési eszközök tényleges alkalmazása alapján – inkább eltűnőben van.

Az ágazati fejlesztés minden esetben csupán egyetlen részelem lehet a harmonikus fejlődést biztosító integrált fejlesztési rendszerekben. Integrált fejlesztés természetesen megvalósulhat a top-down, vagyis a központilag irányított beavatkozások keretein belül is, ebben az esetben alapvető feltétel két vagy több ágazat összehangolt együttműködése az adott programon, projekten belül. Amennyiben viszont az ágazati elemek integrációja nem biztosított, illetve az ágazati fejlesztések – mint részelemek – önálló életet élnek és az integrált fejlesztési eszközökkel szemben dominánssá válnak, akkor az ország egészének egységes és harmonikus fejlődése, a források hatékony és kiegyenlített felhasználása szinte esélytelen célkitűzés.¹ Mindez igazolható azon jellemzők alapján, amelyek az ágazati, illetve az integrált fejlesztési rendszerek sajátosságait mutatják be (1. táblázat).

A központi (országos szintű) integráció feltételei és lehetőségei

A központi ágazati tervezés és végrehajtás koordinálásának igénye nem új keletű. Már a támogatási rendszerünk EU-konform átalakításáról szóló 2307/1998. (XII. 30.) kormányhatározat is célul tűzte ki (mely 2004-ig hatályban is volt) a területfejlesztést szolgáló állami eszközök koordinált rendszerének kialakítását, a strukturális tervezés összehangolását, illetve a fejlesztési támogatási rendszer átalakítását és működtetését. E tárgyban eddig egy jogszabály született: a területfejlesztési célok megvalósítását szolgáló fejezeti kezelésű előirányzatok pályázati rendszerben történő felhasználásának és összehangolásának rendjéről

szóló 24/2003. (III. 4.) kormányrendelet, mely 2008-ig volt hatályos. A tapasztalatok szerint minden komolyabb eredmény nélkül.

Az ágazati fejlesztések összehangolását nem csupán az önálló tárcák közötti együttműködést biztosítani hivatott eljárási szabályok szolgálhatják, ha-

1 táblázat: Az ágazati és az integrált fejlesztési megközelítés fontosabb jellemzői
Important features of the sectoral and integrated development

Jellemzők	Ágazatfejlesztés	Integrált fejlesztés (terület- és vidékfejlesztési eszközök)
Tematikus kiterjedés	A gazdaság fontosabb ágazatai, különösen a húzóágazatok.	Az adott területegység számára problémát és/vagy lehetőséget jelentő ágazat vagy gazdasági tevékenység. Piaci részek hatékony kitöltésének eszköze.
Az alkalmazhatóság területi (földrajzi) kérdése	Pontszerűen létesül és működik, ahol a telepítő tényezők optimálisan rendelkezésre állnak.	Az ország egész területén és differenciáltan alkalmazható.
Erőforrásigény	Erőforrásigényét egyszerre és különböző arányban elégíti ki hazai és nemzetközi forrásokból (munkaerőből és alapanyagokból). Jellemzően szakképzett, illetve magasan képzett munkaerőt igényel.	Az alapanyag és az emberi erőforrás tekintetében alapvetően a helyi, térségi erőforrásokra támaszkodik.
Foglalkoztatáspolitikára gyakorolt hatás	A térség (legfeljebb a régió) foglalkoztatási helyzetét előnyösen befolyásolhatja, egyes szakmák esetén országos, nemzetközi a hatása.	A helyi munkanélküliség kezelésére alkalmas, országos szinten.
GDP-hez való hozzájárulás	Jelentős (sikeres fejlesztés esetén).	Mérsékelt vagy gyenge, ugyanakkor jelentősen csökkentheti az állami szociális kiadási terheket és a foglalkoztatási problémákat.
Fejlesztési módszer	Központi döntésen alapuló, tagállam által meghatározott egyedi vagy normatív eljárás szerint működő támogatás.	Uniós szinten részletesen kidolgozott közösségvezérelt helyi fejlesztés, részleteiben a tagállam által kialakítandó integrált területi beruházás. Központilag elfogadott programok és helyi döntések alapján.

Intézményrendszer és annak működtetési filozófiája	Az államigazgatás központi szervei irányítják, melyek között az együttműködés nem feltétlenül intézményesül. Területi szinten dekoncentrált szervezetek végzik a végrehajtást. A helyi önkormányzatok, a nem kormányzati szervezetek (NGO-k) bevonása a tervezésbe, végrehajtásba minimális vagy formális, a befolyásolási lehetőségük csekély.	A feladathoz igazodó területi léptékben alakulnak, státuszuk szerint önkormányzatok vagy nem államigazgatási szervek. A tervezésben és a végrehajtásban érdemi szerepet vállalnak a helyi-területi civil, vállalkozói és önkormányzati szereplők. A megvalósulást jogszabály biztosítja.
Finanszírozás	Uniós források esetén egyetlen alapból történhet, az adott alap által támogatott célra (monofund).	Több uniós alap támogathat egyszerre több célt (multifund); +10% európai uniós forrás a közösségvezérelt helyi fejlesztés (CLLD) vagy az integrált területi beruházás (ITI) alkalmazása esetén.
Támogatók	Lobbik; programokat, projekteket irányító központi, területi bürokrácia; lobbikat, egyedi projekteket támogató politikusok.	Az országos érdekeket is szem előtt tartó politikusok. Megfelelő szaktudással rendelkező, a központi közigazgatásban tevékenykedő tisztviselők. Részlegesen a megyei bürokrácia.

nem maga az intézményrendszer, annak jogi szabályozása is. Ez történt a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség (NFÜ) megalakításával (2006), mely a Strukturális Alapokból származó összes forrást felhasználó ágazat programjait volt hivatott bonyolítani és valamilyen szinten koordinálni. E megoldás előnye volt a különálló ágazatok programjainak egy intézménybe történő terelése, ami érdemi koordinációs lehetőségeket nyújtott. Miután azonban a szakmai háttér továbbra is az egyes tárcáknál maradt, a tartalmi koordináció lehetőségét az egységes kezeket biztosító szervezet kevéssé tudta kihasználni, inkább csak az adminisztratív típusú, pályázatkezelési koordináció valósulhatott meg. Az NFÜ megszüntetését követően, szintén inkább az intézményi megoldást előtérbe helyezve jött létre a Fejlesztéspolitikai Koordinációs Bizottság (1012/2014. (I. 17.) kormányhatározat), mely javaslatot tesz a Nemzeti Fejlesztési Kormánybizottság számára (az 140/2012. (VII. 2.) kormányrendelet hozta létre), a hosszú és középtávú fejlesztési és tervezési feladatokról, az Európai Unió pénzügyi támogatásainak igénybevételeéhez szükséges tervekről, az operatív programokról,

azok végrehajtásáról, a támogatások felhasználásához szükséges intézményrendszer kialakításáról, valamint az e témakörökben indokolt szabályozásról.

A 152/2014. (VI. 6.) kormányrendelet a miniszterelnökséget vezető miniszter hatáskörébe helyezte az európai uniós forrásokhoz kapcsolódó fejlesztési tevékenységek koordinációját. A jogszabályok azonban nem biztosítják az egyes ágazatok közötti összhangot annak érdekében, hogy a magyar fejlesztéspolitika integrált egységként legyen képes az ország fejlődését előmozdítani. (Az ilyen típusú összehangoló, irányító tevékenység – hasonlóképp az emberi agyhoz – feltételez az egyes részekhez, ágazatokhoz képest olyan magasabb szintű képességet, mely képes az ágazatok saját céljain, érdekein felülemelkedve az ország érdekét szolgálni.)

A hivatkozott kormányrendelet a fejlesztési rendszer egységes eljárási szabályainak kialakítását szintén a miniszterelnökséget vezető miniszter hatáskörébe helyezi. Ez esélyt nyújthatna arra, hogy az eljárásrend (mint egyfajta szoftver) az integráció feltételét képező együttműködés módját rendezze az egyes ágazatok között. Persze egy szoftver mit sem ér, ha nem létezik olyan teljesítményű hardver, mely a szoftver rendszerigényeit kielégíti.

Érzékelhető, hogy Magyarországon az ágazatok közötti koordináció jogi szabályozása hektikusan változik. A törvényi szintű keretek rögzítése abban az esetben is szükséges lenne, ahol célszerű az eljárási típusú normák megalkotására helyezni a hangsúlyt, mivel az intézményi berendezkedés módosítása, új intézmény kialakítása az éppen aktuális kormányzat hatásköréből jelenleg elvonhatatlan döntési kompetencia.

A területi szintű integrált fejlesztés feltételei és lehetőségei

A területi szintű integrált fejlesztési rendszerek kialakításának és működtetésének esélye alapvetően attól függ, hogy a fejlesztéspolitika milyen típusú fejlesztési módszert használ.

Amennyiben kizárólag felülről lefelé építkező módszert alkalmaz (ez az ágazati tervezés sajátossága), és a tervezési, végrehajtási folyamatban a területi szint döntési kompetenciával nem rendelkezik, akkor a döntések az ágazati felelősök tárcáin belül születnek meg, a területi szintnek nincs mozgástere. Ebben a struktúrában sokkal nagyobb szerepet kap az ágazatok közötti egyeztetés, amit tovább erősíthet az a tény, hogy érdemi forrásokkal nem a területi szint, hanem az egyes ágazatok rendelkeznek. A területi szintű integrált fejlesztési rendszerek kialakítására akkor kerülhet sor, ha a területi és a központi tervező – valamint a tervekről, jobb esetben a végrehajtásról szóló – döntési kompetencia elválik egymástól. Erre tipikusan az alulról felfelé építkező tervezési módszer alkalmazásával kerülhet sor. Ebben az esetben van mód a jogi szabályozás nyújtotta lehetőségek és keretek széles körű kihasználásra, melynek mind az intézményi, mind az eljárási alapjai rögzíthetők törvényi szinten.

E fejlesztési módszer kapcsán szükséges felhívni a figyelmet a partnerség közösségi jogban intézményesített szabályozására (amennyiben a közösségi szabályozás, illetve a közösségi jogban alkalmazott módszerek, valamint a hazai szabályozás harmonizálása célja a jogalkotónak). A közösségi szabályozás (Az Európai Parlament és a Tanács 2013. december 17-i 1303/2013/EU rendelete, 5. cikk) rögzíti, hogy a többszintű kormányzás megközelítésének megfelelően a programok elkészítésének és végrehajtásának teljes folyamatában a tagállamok bevonják a partnereket a partnerségi megállapodások és az előrehaladási jelentések elkészítésébe. Ez a lehetőség, illetve követelmény egy alulról felfelé építkező fejlesztési modell esetén teljesedhet ki igazán. (Az ágazati tervezés esetén a döntéshozás az adott ágazat kompetenciájába tartozik, a partnereknek ebben a rendszerben legfeljebb véleményező szerep juthat.) A bottom-up tervezési-végrehajtási módszer lehetőséget kínál a partnerség – megújult – jogi intézményesítésére. A területfejlesztési törvény 2004. évi módosítása során különböző területi szinteken intézményesítették a civil egyeztető fórumot, amelyet aztán a törvény legutóbbi módosítása hatályon kívül helyezett, anélkül, hogy a partnerség elvét más, ténylegesen is érvényesíthető formában intézményesítette volna. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a partnerek számára érdemi jogosítványokat nem biztosító jogi szabályozás formálissá teszi a partneri kapcsolatokat. A tényleges együttműködés jogi szabályozására jó példa a közösségi szabályozásban intézményesített területfejlesztési eszköz, a közösségi irányítású helyi fejlesztés (CLLD). A CLLD keretén belül a partnerek együttműködése nem kerülhető meg, a döntéshozásban a (helyi) kormányzati szféra maximum 49%-ot képviselhet, míg a többséget a partnerek (vállalkozók, civil szervezetek) biztosítják (Európai Bizottság 2013).

Az ágazati, valamint a területi szintű integrált fejlesztési beavatkozások elkülönítésének lehetséges szempontjai

Ahhoz, hogy a tervezés során meghatározható legyen, hogy mely cél vagy feladat mely fejlesztési módszer alkalmazását igényli, mind a gyakorlatban, mind pedig a jogi szabályozás kialakítása során célszerű rögzíteni azokat a szempontokat, amelyek alapján ez az elkülönítés megtörténhet. Megkülönböztethetünk objektív, közvetlenül számszerűsíthető szempontokat és kvalitatív, a tervezés-végrehajtás területi szintjét közvetetten meghatározó és megalapozó szempontokat.

Az objektív szempontokat két alcsoportba sorolhatjuk. Az első alcsoport a *helyi-térsgégi szint szerepvállalását megalapozó feltételek, melyek teljesülése esetén a végrehajtás szintje automatikusan a helyi-térsgégi szint*. Ezek indikátora:

- *Projektszám*: a közigazgatás-tudományban ismert és a feladat- vagy háttértelepítés során alkalmazott szempont az ellátandó ügyek, feladatok száma. A fejlesztési rendszerek alkalmazásának megítélése, az optimális területi lépték meghatározása során a fejlesztéspolitikában

hasonló szerepet tölt be a projektek, a helyi fejlesztési igények száma. Jelentős számú helyi projekt esetén a helyi szintű tervezés és végrehajtás kifejezetten indokolt, mert a végrehajtás hatékonysága (költségek, gyorsaság, rugalmasság stb.) ezt követeli meg. Ilyen esetben különösen indokolt lehet a területi szintű integrált fejlesztési módszer alkalmazása, mert a nagyszámú és különböző területeket érintő fejlesztési elképzelések összehangolása országos (központi) szinten nem lehet eredményes.

- *A szükséges információ rendelkezésre állása:* fizikai elérhetőség, helyismeret, az információ megszerzésének idő- és költségigénye.

Az objektív szempontok másik alcsoportja az *ágazati szerepvállalást megalapozó olyan szempontok, melyek teljesülésének hiányában a tervezés-végrehajtás szintje a helyi-térégi szint:*

- *Projektösszeg:* bizonyos összehatárú igény felett (pl.: 500 millió Ft) a projektek központi – vagy magasabb területi szintű – irányítása, végrehajtása indokolt (ennek alapja lehet kockázatelemzés, a bizonyos összehatár feletti projektek kezelésének speciális igényei stb.). A projektösszeg meghatározása függhet a projekt sajátosságaitól („egyszerű” projektben is szükség lehet relatíve drága eszközök beszerzésére, míg csak más erőforrást igénylő projektekben mást jelenthet az összeg magas szintje).
- *Speciális szakértelem, speciális infrastruktúra:* a projekt- vagy programcél olyan szaktudást és/vagy infrastruktúrát igényel, amelynek helyben történő kiépítése nem lehetséges vagy nem rationális. Az országban a szaktudás és/vagy infrastruktúra csak egy vagy néhány ponton áll rendelkezésre (pl.: szívcentrum, lézerkutató központ stb.).
- *Területi hatály:* egy vagy néhány területi központú, az ország teljes egészére, vagy NUTS1 szintre kiterjedő projekt központi irányítást, végrehajtást igényel. Helyi-térégi (helyi közigazgatási egységek – LAU1-2) kiterjedésű és hatású projektek helyi-térégi irányítást igényelnek. Országos vagy több NUTS2 szintre kiterjedő projektek megvalósítása a központi és a helyi-térégi szereplők közös, interaktív együttműködését követeli meg.

A mennyiségileg meghatározható szempontok önmagukban nem elégségesek a területi, illetve az integrált fejlesztési módszerek alkalmazásához. A *kvalitatív, a tervezés-végrehajtás területi szintjét közvetetten meghatározó és megalapozó szempontok vizsgálata* éppoly fontos, mint a számszerűsíthető elemeké:

- *Helyi tudás:* a tervezéshez és végrehajtáshoz, a problémamegoldáshoz és a döntéshez szükséges – adatbázisokon kívül létező – tudás helyben áll rendelkezésre. Tisztán szakmai megfontolásokon túl olyan érzelmi tényezők ismerete is ide tartozik, amelyek akár feltételei is a célok megvalósításának. (Például egy cementgyár telepítő tényezői kijelöltek egy adott települést. A település lakossága azonban nem fogadta el a gyár odatelepítésének tervét, így azt nem lehetett megépíteni a közgazdasági szempontok szerint egyébként optimálisnak vélt helyszínen. A helyi tudás különösen jelentős az aktív befogadást vagy a szegénység elleni küz-

delmet célzó közösségi programokban).

- *Személyes jelenlét, közreműködés, helyi aktivitás, a célcsoport mélyreható ismeretének igénye:* elektronikus úton sokszor nem vagy nem kellő hatékonysággal oldható meg a helyi szereplők szervezése, tájékoztatása, motiválása, élő emberi kapcsolatokra van szükség a sikeresebb beavatkozás érdekében. A helyi erőforrások bevonására épülő, területalapú megközelítés alkalmazása olyan típusú fejlesztéseknél alapfeltétel, ahol a fejlesztés célját a helyi társadalom problémamegoldó képességének javításával, a helyi szereplők bevonásával, hálózatfejlesztéssel, szükségletorientált segítségnyújtással, a helyi kapacitás (tudás, együttműködési készség, partnerkapcsolatok, társadalmi tőke) erősítésével lehet leginkább elérni és fenntartani. A jogi szabályozás önálló részét képezheti olyan szempontrendszer rögzítése, amely a döntéshozó számára jelöl ki irányt és kereket, illetve a tervező számára nyújt támpontot és garanciákat a célok ágazati vagy területfejlesztési elhelyezéséhez.

Az Európai Unió integrált fejlesztési eszközei a 2014–2020-as programozási időszakban

Integrált területi beruházás (ITI)

A közösségi szabályozás a 2014–2020-as időszak új fejlesztési eszközeként vette be az integrált területi beruházást (integrated territorial investment), amely lehetővé teszi a komplex megközelítést és a többalapú finanszírozást. A jogszabályi alaprendelkezés szerint „Amennyiben az Európai Szociális Alap (ESZA) rendelet 12. cikkének (1) bekezdésében meghatározott városfejlesztési stratégia vagy más területi stratégia vagy megállapodás alapján integrált megközelítés szükséges egy vagy több operatív program több prioritási tengelyéhez tartozó beruházásokhoz, az intézkedést integrált területi beruházként kell végrehajtani.” (Közös Stratégiai Keret (KSK) rendelet 36. cikk 1. pont – Európai Bizottság 2011)

Az integrált területi beruházás alapvetően a területalapú – vagyis a helyi szintet előtérbe helyező – szemlélet és módszer önálló megjelenési formája a Strukturális Alapokon belül. Ez egyúttal a helyi-területi szint elsőbbségét is jelenti mind a tervezés, mind a végrehajtás során, szemben az alapvetően központi irányítású és ágazati logikára épülő hagyományos – divatos szóval élve ortodox – operatív programokkal. A szabályozás az adott helyi-térégi stratégia alapján tarthatja indokoltnak az integrált területi beruházás eszközének alkalmazását: a helyi-térégi szinten megalkotott stratégiának tehát mindenképpen meg kellene előznie azt a központi döntést, hogy integrált beruházásról van-e szó.

Amennyiben egy helyi-térségi stratégia – függetlenül attól, hogy megyei, városi vagy egyéb területi stratégiáról van szó – csupán a központi programozás leképezéseként egyes ágazati célkitűzések felsorolását tartalmazza, semmiképpen sem tekinthető integrált stratégiának. Ennek alapján előre és központi szinten nem lehet eleve elrendelni, hogy mely egyedi stratégiákat tekintjük integrált területi beruházásnak, illetve mely operatív program az, amely kizárólag az integrált területi beruházás kerete lehet. Hasonlóan a másik integrált fejlesztési eszközhöz, a közösségi irányítású helyi fejlesztéshez (CLLD), azt kell vizsgálni, hogy mely program teljesíti az integrált területi beruházással szemben támasztható követelményeket. (Ennek a kiválasztási eljárásnak nyilvánvalóan rendelkeznie kell megfelelő szempont- és intézményrendszerrel).

A szempontrendszer kialakítása során a fő kérdés az, hogy mi alapján ítéltethető meg egy stratégia integrált jellege,² illetve mi tekinthető az integráció szükségyszerű elemének (genus proximusanak). Álláspontom szerint integrált-ságról beszélhetünk, ha egyes önálló ágazati vagy ágazaton belüli alkotóelemek között létrehozható, a tervezett fejlesztéseket egymással *logikai és funkcionális kapcsolatba* hozó a megoldás, mely az összekapcsolt elemek együttműködése (vagy együttes működése) következtében az adott szakterület (ágazat) vagy földrajzi térség széles körű problémáinak kezelését biztosítja. Az integrált területi beruházás az adott térség (város és vidéke) fejlesztési igényeit együttesen, egymásra való tekintettel, integrált szemlélettel és komplex módon kezeli.

A tervezői tevékenység során az egyik leglényegesebb feladat az egyes elemek (ágazatok) közötti kapcsolódási pontok meghatározása, majd ezek alapján a különböző ágazati jellegű fejlesztési folyamatok összekapcsolása. *Ha ez nem történik meg, akkor nem beszélhetünk integrált programról, csupán egyes ágazatokhoz, operatív programokhoz kapcsolódó fejlesztési célok mellé helyezéséről, felsorolásáról.* Az integráció kétféle módon valósulhat meg:

- Integrált fejlesztés megvalósítható bizonyos ágazaton, szakterületen belül (például oktatás, egészségügy, gazdasági klaszter stb.).
- Adott területegységen belül, ahol alapkövetelmény a térség (például táj) adottságainak viszonylagos homogenitása, hiszen nagyon eltérő sajátosságok, jellemzők esetén legfeljebb csak egyes célokban lehetséges integrált program kialakítása.

Kérdés, hogy az Európai Unió a felsoroltak közül mely integrációt támogatja. A válasz már az elnevezésében is megjelenik: integrált *területi* beruházás. A Bizottság munkadokumentumainak (http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/iti_hu.pdf) ajánlása alapján az integrált területi beruházás során a következő alapvető tényezőket célszerű figyelembe venni:

- *Különböző területi igények.* Az integrált területi beruházás – a közösségi irányítású helyi fejlesztéshez hasonlóan – a területalapú fejlesztési szemlélet egyik megjelenési formája, ahol lényegi elem a helyi-térségi

sajátosságokhoz való igazodás, az adott helyen felmerülő igények, lehetőségek figyelembevétele.

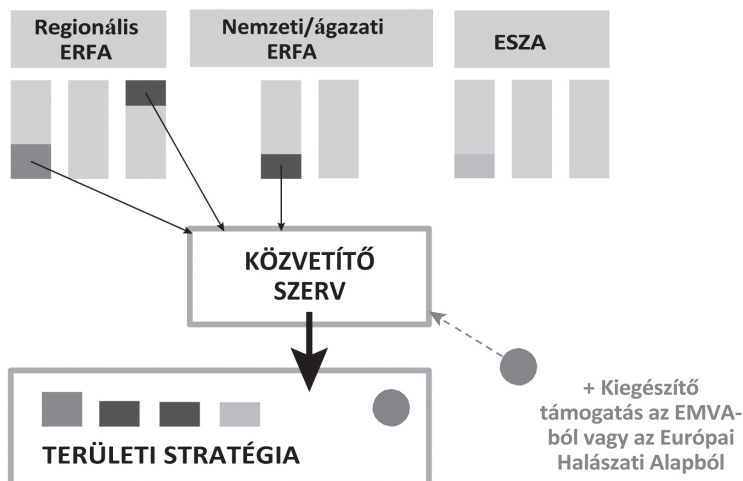
- Az integrált területi beruházás nem az operatív programokhoz tartozó művelet vagy alprioritás. Ez azt jelenti, hogy a Terület- és településfejlesztési operatív program (TOP – NGM 2014) vagy annak egyes elemei nem tartoznak az integrált területi beruházás körébe. A jelenlegi terület- és településfejlesztési operatív program megfogalmaz ugyan prioritásokat, valamint ehhez kapcsolódó intézkedéseket, beavatkozásokat, amelyek egy ágazati logikájú operatív programban természetesen. Ugyanakkor a TOP – a kezdeti tervezői szándékok szerint – az integrált területi fejlesztéseknek a keretét jelentette volna, ahol a fejlesztéseket a megyei önkormányzatok, illetve a megyei jogú városok hajtották volna végre. Emellett a Terület- és településfejlesztési operatív programban – ez főleg a közösségi fejlesztések korlátozását jelentette – kaphatott csak helyet a közösségi irányítású helyi fejlesztés (CLLD) mint a Strukturális Alapok által (is) alkalmazott fejlesztési eszköz. Ebben az esetben viszont az integrált területi beruházás és a közösségi irányítású helyi fejlesztés tervezési sajátosságai szerint felesleges, sőt ellentmondásos és indokolatlan a prioritástengelyeken túl további elemek megnevezése. Ezeket az elemeket maguk az ITI-k és a CLLD-k tölthetnék fel tartalommal. (Ez a megállapítás az uniós tervezési logikára épül és nem feltétlenül találkozik a magyar gyakorlattal, amely újabban a megyéknek szentel kiemelt figyelmet a területi programok kialakítása során.)
- Az egy vagy több operatív program prioritási tengelyeiből származó támogatások igénybevétele, biztosítva ezzel egy adott területhez-térseghöz kapcsolódó integrált stratégia megvalósítását. Amennyiben az integrált területi beruházás, illetve a közösségi irányítású helyi fejlesztés részesülhet különböző ágazati programok forrásaiból, hozzájárulva az adott ágazati program célkitűzéseéhez, felmerül a kérdés, hogy mi értelme önálló Terület- és településfejlesztési operatív program megalkotásának, amikor az egyes ágazati programok esetén a területi forrásbiztosítást egy egyszerű arányszámmal vagy abszolút szám meghatározásával is meg lehetne oldani. (Minden ágazati operatív programban megjelenne, hogy mely célhoz milyen nagyságrendű forrást kívánnak a tervezett megyei ITI-k, illetve a CLLD-k számára biztosítani.) Az útmutató megfogalmazása arra enged következtetni, hogy amennyiben az integrált megközelítéshez egy operatív program prioritásai nem elegendőek, akkor több operatív program prioritásaihoz kell kapcsolódniuk.
- Csak abban az esetben használhatók hatékonyan, ha az adott földrajzi térség vagy terület integrált, több ágazatra kiterjedő területi stratégiával rendelkezik. Kérdés, hogy az adott földrajzi terület – kitüntetetten a megye – teljes egészére alkotható-e integrált területi beruházás. Amennyiben a megye minden fejlesztendő ágazatot nézve homogén, akkor igen. Ez legfeljebb

néhány ágazat és néhány megye esetén valósulhat meg. Azonban a helyzetelemzések – amelyeknek e szempont figyelembevételével kellett (volna) készülniük – azt is kimutathatják, hogy Magyarországon nincs ilyen megye. Ebben az esetben több különböző tematikájú és önálló földrajzi területre fókuszáló ITI alkothat egy megyei programot, amelyeket – elvileg – így is lehet ITI-nek tekinteni. (Ebben az esetben viszont az a kérdés merülhet fel, hogy mi különbözteti meg az egyes ITI-ket a CLLD programoktól.)

Az integrált területi beruházás (ITI) kulcselemei a közösségi dokumentum szerint a következők:

- *Kijelölt terület és integrált területi fejlesztési stratégia. Egyrészt „az ITI-t adott területi jellemzőkkel rendelkező földrajzi terület képezheti”. Ez részben azt jelenti, hogy az ITI az adott terület sajátosságaira kell, hogy épüljön (pl. a vidékfejlesztés esetében aprófalvas terület, tanyás terület stb.). Ez a megközelítés – elvileg – megköveteli a megyei szint megfelelő földrajzi térségekre, tájakra történő bontását, amelyek megalapozhatják az ezekre építő megyei programot. Másrészt viszont az „ITI-nek nem szükséges lefednie egy közigazgatási egység teljes területét”. Ez is arra mutat rá, hogy a térségi sajátosságok, adottságok figyelembevétele az egyik legfontosabb programalkotó elem. E szempont mellett indokolt lehet önálló fejlesztési programok kialakítása (például a Homokhátságon, a Balaton térségében stb.).*
- *A megvalósítandó intézkedéscsomag. „A közösségi irányítású helyi fejlesztés (CLLD – közös előírásokat tartalmazó rendelet, 32–35. cikk) az ITI-k megvalósítási folyamatának egyik építőeleme is lehet. (...) A CLLD így az ITI-ken keresztül megvalósuló integrált városfejlesztési stratégia egyik alkotórésze is lehet.” Ez a megállapítás azt jelenti, hogy a megyei programozás során fontos, sőt megkerülhetetlen lenne (lett volna) a CLLD-programok felhasználása, optimális esetben a közös tervezés, programozás.*
- *Kormányzati egyeztetések az integrált területi beruházás (ITI) irányításában. A kormányzati szerepvállalás két területe is fontos elem az ITI megfelelő működésében, működtetésében. A kormányzati szerepvállalás egyik területe az irányítási tevékenységgel kapcsolatos: „Az ITI-vezetés kijelölésének formája és mértéke az adott tag – állam vagy régió – adminisztratív egyeztetésétől függ. Amennyiben az ITI a fenntartható városfejlesztés (lásd az Európai Regionális Fejlesztési Alap szabályozás 7. cikkét) érdekében tesz integrált lépéseket, kötelező feladatokat delegálnia a városi hatóságok számára is – legalább a megfelelő műveletek kiválasztásának feladatát.” Az ITI ugyan – szemben a CLLD-vel – nem szigorúan bottom-up filozófia alapján működhet, azonban – bizonyos esetekben – a közösségi dokumentumok megkövetelik a feladat- és hatáskör legalább részleges megosztását a területi és a kormányzati szint között. A kormányzati tevékenység másik területe a finanszírozás, mely több alap támogatását jelenti. Fontos sajátosság, hogy az ITI saját költségvetésén kívül az egyes projektekhez további*

1. ábra: Az integrált területi beruházás (ITI) lehetséges támogatási forrásai
Potential funding sources for ITI

Forrás: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/iti_hu.pdf

alapok is támogatást biztosíthatnak (1. ábra). Amennyiben a TOP integrált eszközként történő alkalmazására kerülne sor, biztosítani kellene, hogy a megyei (vagy a megye egy részére terjedő) igények fejlesztési lehetőséget kaphassanak az adott célokat támogató operatív programokból is.

Magyarországon a döntéshozók arra az elhatározásra jutottak az operatív programok benyújtásának időpontjában, hogy hazánk sem a Terület- és településfejlesztés operatív program keretein belül, sem más formában nem kívánja alkalmazni a területfejlesztés eszközeként az integrált területi beruházást. Kétségtelen, hogy a politikai döntések eredményeként megszületett megyei önkormányzati feladatkör, valamint az erre szabott operatív program nem volt konzisztens a közösségi dokumentumokban meghatározott ITI jellemzőivel. Az inkonzisztencia feloldása, a magyar – nem szakmai, hanem kifejezetten politikai szempontokon alapuló – döntés nem az lett, hogy a TOP-ot feláldozzák a hazánk számára 10% többletforrást biztosító ITI-k kialakítása érdekében, hanem ellenkezőleg, az integrált fejlesztési eszköz alkalmazásának lehetőségéről mondtunk le.

Közösségvezérelt helyi fejlesztés (CLLD)

A közösségi irányítású helyi fejlesztés megjelenése a kohéziós politikában, illetve a közösségi stratégiai keret területfejlesztést megelőző részében legalább két okra vezethető vissza:

- a területalapú szemlélet megerősödése a kohéziós politikában kedvezett annak az integrált fejlesztési módszernek, amely a helyi igények és a he-

lyi szereplők (vállalkozók, civilek, önkormányzatok) integrált, komplex fejlesztési elképzeléseit, programjait tartalmazta;

- a CLLD azon alapul, hogy a LEADER program nyugat-európai politikai megítélése pozitív volt, illetve a LEADER programok segítségével olyan eredményeket tudtak elérni, amelyekre a hagyományos ágazati beavatkozások képtelenek voltak.

Magyarországon a CLLD egyik alapjául szolgáló LEADER program a vidéki be-sorolási területek – a 120 fő/km² népsűrűséget meg nem haladó vagy 10 000 főnél kevesebb lakosú települések – egészét lefedte a 2007–2013-as programozási idő-szakban. (Ez az ország településeinek 95%-át, területének 87%-át és népességének 45%-át jelentette.) A 2014–2020-as időszak tervezésének kezdetén – figyelemmel az Országos fejlesztési és területfejlesztési koncepcióban megfogalmazott igé-nyekre és megállapításokra – a több alapból finanszírozható (multifund) beruhá-zásokat, valamint a LEADER program Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alapon (EMVA) belüli 12%-os részesedését irányozták elő. A többalapú finanszírozási rendszer – melyre kizárólag a LEADER/CLLD és az ITI eszközök útján nyíltat lehetőség – azért fontos a vidék számára, mert az EMVA-ból származó vidékfej-lesztési források (tehát nem agrártámogatások) olyan csekélyek, hogy a vidék problémáinak és fejlődési lehetőségeinek pénzigényének töredékét sem képesek fedezni. Más tekintetben éppen a multifund finanszírozás segítségével biztosítható az integrált, komplex programok, projektek megvalósítása, ahol a különálló alapok saját céljai nem korlátozzák az egyébként több alap együttes közreműködését fel-tételező integrált tervezést és megvalósítást.

A LEADER/CLLD esetén nem merültek fel olyan szakmai korlátok sem, mint a LEADER-en kívül eső célok és operatív programok esetén, ahol a programok és cé-lok elkülönítése fontos szerepet játszott a programok tartalmának kialakításában. A LEADER/CLLD esetén ugyanis az Európai Bizottság nem programszinten köve-telte meg a kettős finanszírozás elkerülését, hanem projektszinten. (Így a LEADER-be ugyanúgy bekerülhettek helyi gazdaságfejlesztési akciók, mint a legnagyobb költségvetésű és nagyobb léptékű Gazdaságfejlesztési és innovációs operatív pro-gramba, csupán azt kellett vizsgálni, hogy ugyanaz a kedvezményezett ugyanarra a fejlesztésre egyszerre két forrásból ne kaphasson pénzt.) A LEADER/CLLD széles körű alkalmazásának tehát szakmai korlátai nem voltak, és ez a fejlesztési eszköz lehetőséget biztosított az elsősorban kisebb és helyi igényekhez, lehetőségekhez illeszkedő komplex fejlesztési elképzelések támogatására.

A 2014. évi országgyűlési választásokat követően a LEADER/CLLD sorsa drámai fordulatot vett. A tervezett 12% helyett a kötelező minimális 5%-ban határozták meg a program forrását, mely – országos lefedettség mellett – sem-milyen érdemi fejlesztési hatást nem tesz lehetővé. A multifund finanszírozást szintén elvetették. Így a vidéki térségeknek a Vidékfejlesztési programban meghatározott fejlesztési céljai más alapok forrásaiból nem részesülhetnek tá-mogatásban, és feleannyi forrás lesz majd a nem agrárcélú fejlesztésekre, mint az amúgy is szűkös 2007–2013-as időszakban (280 milliárd Ft helyett jó esetben

140-170 milliárd Ft hét évre, az ország vidéki területeinek egészére). Az Európa nyugati felén oly sikeresnek tartott fejlesztési módszer magyar elsorvasztásának hátterében – szakmai okok hiányában – politikai megfontolások rejtőzhetnek. Ezek a politikai indítékok viszont ismeretlenek, és mivel racionális magyarázat nincs, szakmai szempontból meg sem kíséreltem a megfejtését.

Zárógondolatok

Integrált fejlesztési programokra, projektekre sor kerülhet központi szinten és különböző területi szinteken is. A központi szintű integrált fejlesztési rendszer kialakításának minimális feltétele az egyes ágazatok és ágazati programok megfelelő elemeinek összehangolása, az együttműködés garanciáinak kialakítása. Az integrált működést biztosító garanciáknak meg kell jelenniük a fejlesztéspolitikai intézményrendszerében és eljárásrendjében. Mindehhez elengedhetetlen olyan jogi szabályozási környezet megteremtése, amely a központi szintű és az ágazatok közötti megfelelő mélységű együttműködést biztosítja.

Az uniós forrásokból táplálkozó és területi szintű integrált programok eszközeit, illetve az eszközök alkalmazásának minimális feltételeit a közösségi szabályozás határozta meg az integrált területi beruházás, illetve a közösségi irányítású helyi fejlesztés formájában. A tagállami szabályozás az eljárási szabályok kialakításával, valamint a forrásokra vonatkozó döntésekkel segítheti elő vagy éppen hátráltathatja az integrált eszközök alkalmazását.

A központi szintű integrált fejlesztési rendszer kialakítása 2014 végén nem tűnik realitásnak. Az egységes eljárásrend kialakítása ugyan fontos eleme lehetne az integrált fejlesztéseknek, azonban ez az egységesítés egyelőre az egyszerűsítés – közösségi szinten is megállapított – követelményét kívánja szolgálni. A döntéshozók Magyarországon rendkívül kis mértékben kívántak élni azokkal az eszközökkel, amelyekkel az integrált, komplex fejlesztési elképzelések *területi szinten* támogathatók lennének. Az integrált területi beruházást nem alkalmazzuk, a közösségi irányítású helyi fejlesztés pedig a kötelező minimumforrással kapott helyet a Vidékfejlesztési programban, illetve szűk területen használható a Terület- és településfejlesztési operatív programon belül.

A szinte kizárólag központi irányítású és ágazati típusú hagyományos fejlesztési eszközök alkalmazásával nagy az esély, hogy az ágazati szempontokat kielégítő, viszont a komplex fejlesztési igények teljesülése szempontjából diszfunkcionális, az adott térség, település fejlődését alig vagy egyáltalán nem segítő fejlesztésekre kerül sor. Így lehet jelentős költségráfordításokkal viszonylag csekély hatást elérni, a területi különbségeket a mérséklés helyett növelni. Ha az integrált tervezés és végrehajtás – melynek szélesebb körű alkalmazása kétségtelenül nagy kihívás, és amely egyidejűleg jelentős szellemi és fizikai kapacitást feltételez – Magyarországon nem tud kellőképp gyökeret verni, akkor

továbbra is csak álom maradhat a területi különbségek mérséklése és felzárkózásunk Európa fejlettebb területeihez.

Jegyzetek

- 1 A 2007–2013-as programozási időszak során az ágazati operatív programok néhány esetben tudtak csak együttműködni, amit az eltérő eljárási szabályok és a pályázatok meghirdetésének különböző időpontjai okoztak. Így fordult elő, hogy egy vállalkozás fejlesztése során a megközelíthetőséget egy közlekedésfejlesztési program támogatta (KÖZOP), az eszközbeszerzésre egy másik ágazati operatív program biztosított forrást (GOP), míg a munkaerő képzésére ismét egy önálló ágazati program (TÁMOP, TIOP) támogatásával került sor. Egy-egy elem hiánya lehetetlenné tette az integrált fejlesztési elképzelés megvalósulását. Ha pedig csak egyelemű beruházás valósult meg, az nagymértékben csökkentette a fejlesztés hatékonyságát, a felhasznált források fejlesztéspolitikai értelemben vett hatásosságát.
- 2 A közösségi szabályozás az integrált megközelítés több alkalmazási területét különbözteti meg, és egyúttal elő is írja azok partnerségi megállapodásban történő rögzítését (KSK rendelet 15. cikk 2. a) pont):
  - a városi, vidéki, part menti és halászati területek, valamint sajátos területi jellemzőkkel bíró területek fejlesztésének tervezett integrált megközelítése (ebbe a kategóriába sorolható a megyei ITI, a Duna- vagy a Tisza-program),
  - ahol fenntartható városfejlesztést célzó integrált intézkedéseket hajtanak végre,
  - azoknak a területeknek a meghatározása, ahol az adott közösség szintjén irányított helyi fejlesztést hajtanak végre,
  - interregionális és transznacionális együttműködések,
  - a szegénység által legjobban sújtott földrajzi területek vagy a megkülönböztetés, kirekesztés legnagyobb kockázatával szembenező célcsoportok egyedi szükségleteinek kezelése.

Irodalom

- Barca, F. (2009): *An agenda for a reformed cohesion policy. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations.* http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/policy/future/pdf/report_barca_v0306.pdf (Letöltés: 2015. január 17.)
- Európai Bizottság (2011): *Az Európai Parlament és a Tanács rendelete a Közös Stratégiai Kerethez tartozó Európai Regionális Fejlesztési Alapra, Európai Szociális Alapra, Kohéziós Alapra, Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapra és Európai Tengerügyi és Halászati Alapra vonatkozó közös rendelkezések megállapításáról, az Európai Regionális Fejlesztési Alapra, az Európai Szociális Alapra és a Kohéziós Alapra vonatkozó általános rendelkezések megállapításáról és az 1083/2006/EK tanácsi rendelet hatályaon kívül helyezéséről.* http://www.umvp.eu/sites/default/files/AZ_EUROPAI_PARLAMENT_ES_A_TANACS_RENDELETE_3.pdf (Letöltés: 2015. január 17.)
- Európai Bizottság (2013): *Az Európai Bizottság mezőgazdasági és foglalkoztatás, tengerügyi és halászati, valamint regionális politika főigazgatóságának közös útmutatója a közösségvezérelt helyi fejlesztésekről az európai strukturális beruházási alapok vonatkozásában.* http://www.jnszm.hu/feltolt/File/tfi/Tervezes/clld_common_guidance_hu_final_20130725.pdf (Letöltés: 2015. január 17.)
- http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/iti_hu.pdf (Letöltés: 2015. január 17.)
- NGM (2014): *Terület- és Településfejlesztési Operatív Program. 5.0 változat.* <https://www.nth.gov.hu/hu/media/download/643> (Letöltés: 2015. január 17.)

Környezeti, gazdasági és társadalmi éghajlati sérülékenység: esettanulmány a Dél-Alföldről

Environmental, economical and social climate vulnerability: a case study on the Hungarian South Great Plain

FARKAS JENŐ ZSOLT, RAKONCZAI JÁNOS, HOYK EDIT

FARKAS Jenő Zsolt: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Kecskemét; farkasj@rkk.hu

RAKONCZAI János: egyetemi docens, SZTE TTIK Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged; J.Rakonczai@geo.u-szeged.hu

HOYK Edit: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Kecskemét; hoyk@rkk.hu

KULCSSZAVAK: klímaváltozás, éghajlati sérülékenység, környezeti-társadalmi-gazdasági klímaérzékenység

ABSZTRAKT: A klímaváltozás kutatása – a problémának az emberiségre gyakorolt hatásai és azok lehetséges következményei miatt – napjainkban egyre nagyobb figyelmet kap a gazdaság- és társadalomtudományi vizsgálatokban. Publikációnkban a nemzetközi trendekhez csatlakozva egy dél-alföldi regionális léptékű elemzést mutatunk be, melyben egyrészt a környezeti, másrészt a gazdasági-társadalmi éghajlati sérülékenységet vizsgáljuk.

Elemzésünkben a sérülékenység összetevői mentén haladunk, sorra vesszük a klímaváltozásnak való kitettséget, a klímaérzékenységet és az adaptációs képességet. A vizsgálat célja annak felmérése, hogy milyen mértékű kitettséggel, jövőbeni kockázatokkal, érzékenységgel kell számolni az egyes országokban, régiókban, gazdasági szektorokban és társadalmi csoportokban. Az éghajlati sérülékenység környezeti szempontú vizsgálatának keretében elemeztük a tájban zajló változásokat, elvégeztük a talajvízváltozások geoinformatikára alapozott részletes mennyiségi értékelését, valamint elkészítettük a Dél-Alföld természetes növényzetének klímaérzékenységi térképét. A talajvíz csökkenésével kapcsolatban megállapítottuk, hogy valószínűsíthetően ebben a rétegvíz-kitermelés szerepe jóval kisebb, mint ahogyan azt az 1990-es évek kutatásai jelezték. A vegetáció vizsgálata azt mutatja, hogy a jelenleg jobb vízellátottságú területek vegetációja, illetve a hidromorf talajokon kialakult természetes növényzet a legérzékenyebb a klímaváltozásra.

Gazdasági-társadalmi oldalról a kutatás keretében települési szinten meghatároztuk a gazdasági és társadalmi klímaérzékenységi részindexeket, illetve az adaptációs és kitettségi részindexeket. Az első kettő azokat a társadalmi jellemzőket és gazdasági ágazatokat tartalmazza, amelyeket a hazai körülmények között az éghajlatváltozás szempontjából sérülékenynek tartunk. E tulajdonságokhoz és gazdasági ágazatokhoz kapcsolódóan ezután olyan jellemző indikátorokat választottunk ki, amelyek alkalmasak a területi különbségek feltárására és elemzésére. Következő lépés-

ben az egyes települések adaptációs képességét igyekeztünk megbecsülni, amelyben a jövedelmi viszonyok mellett a lokális szellemi, tudományos és műszaki potenciált is figyelembe vettük, hiszen ezeket az alkalmazkodás folyamatában helyben fel lehet használni. A kitettségi részindex esetében az alapvető éghajlati indikátorok mellett olyan mutatókat is kiválasztottunk, amelyek a változások hatásait felerősítik, mint például a települési vízfogyasztás adatai.

A részindexek összegzésével dolgoztuk ki a gazdasági-társadalmi éghajlati sérülékenységi indexet, melynek segítségével kirajzolódott az e szempontból különösen érzékeny „forró pontok” a Dél-Alföldön. Ezek részlegesen egybeesnek a környezeti vizsgálat alapján kirajzolódó térségekkel. E területekre jóval nagyobb figyelmet kell fordítani az éghajlatváltozás folyamatának előrehaladtával, és mindenképpen a jövőbeni kutatások elsődleges mintaterületeinek javasolhatók. Vizsgálatunk azt is megmutatja, hogy a kutatásokat célszerű települési szinten végezni, hiszen így a sérülékenyebb területek a térben pontosabban és komplex szempontok alapján jelölhetők ki.

Elemzésünk eredményei rámutatnak arra, hogy a klímaváltozás következményei egy összetett rendszer részei, továbbá hogy a társadalom tájra gyakorolt hatásainál és azok következményeinek feltárásánál is rendszerben kell gondolkodni, és hogy jelenleg a rendszerszemléletű megközelítés még hiányzik a hazai klímaváltozás kutatásából. Felhívjuk a figyelmet arra is, hogy a klímaváltozás következményeinek bonyolult rendszere alkalmas arra, hogy a földrajz bebizonyíthassa, képes integráló szerepet betölteni a kutatási folyamatban.

Jenő Zsolt FARKAS: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Kecskemét; farkasj@rkk.hu

János RAKONCZAI: associate professor, Department of Physical Geography and Geoinformatics, University of Szeged; J.Rakonczai@geo-u.szeged.hu

Edit HOYK: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Kecskemét; hoyk@rkk.hu

KEYWORDS: climate change, vulnerability, environmental-social-economical climate sensitivity

ABSTRACT: Climate change – man-made or not, and its possible consequences – has become a mainstream topic of economic and social research. In our paper we would like show a Hungarian South Great Plain regional-scale analysis, tying in with international trends, in which we investigate climate sensitivity from environmental and socio-economic aspects.

In order to demonstrate climate vulnerability we evaluated landscape changes, carried out evaluations of groundwater-level changes in detail, using a GIS database, and created a climate-sensitivity map for the vegetation of the South Great Plain. It is possible, that the role of artesian water extraction is much smaller than has been indicated in 1990's researches. Examination of the vegetation shows that areas with better water supply and natural vegetation on hydromorphic soils are the most sensitive to climate change.

In our research we established indices of economic and social sensitivity as well as indices of adaptation and exposure. These indices contain social characteristics and economic sectors, which are vulnerable in Hungarian circumstances from the point of view of climate change. We collected data for settlements, not for small regions as previous Hungarian analysis. We chose typical indices which are suitable for exploration of spatial differences. In addition, we try to estimate the adaptation ability of individual settlements. Here, incomes and intellectual, scientific and technological potentials play a role, which can be used in the process of adaptation on a local level. In the exposure index we included such other indices – beside basic climatic indices – which amplify the effects of changes.

Based on economic and social vulnerability, adaptation and exposure indices we created a socio-economic climate sensitivity index. It highlights the most sensitive “hot spots”. These “hot spots” are partially congruent with territories identified by environmental research. It is

necessary to pay significantly more attention to these territories in view of the climate change, and these territories – with their exposure – are recommended as primary fields of study in future research work. Investigations should be carried out at municipal level because vulnerable sites can be selected on the basis of spatially precise and complex criteria.

Results of our analysis suggest that consequences of climate change are part of a complex system. Moreover, thinking within a system is necessary when we reveal effects and consequences of the behaviour of society on the landscape. This systematic approach is missing from national climate change researches at this moment.

Finally, we draw attention to the fact that the complex system of climate change and its consequences corroborates the validity of geography to have an integrated role in the research process.

Bevezetés

A klímaváltozás kutatása – a problémának az emberiségre gyakorolt hatásai és azok lehetséges következményei miatt – napjainkban egyre nagyobb figyelmet kap a gazdaság- és társadalomtudományi kutatásokban. Míg az 1990-es évek végén a közgazdászok azokat az ágazatokat igyekeztek azonosítani, amelyek a leginkább ki vannak szolgáltatva bármilyen irányú változásnak, addig az elmúlt pár évben a klímamodellezés térbeli felbontásának javulásával megszorodtak az olyan publikációk, amelyek a regionális szintű gazdasági hatásokat számszerűen vizsgálják. Ezzel párhuzamosan a társadalomtudományok érdeklődése is megnőtt a téma iránt, hiszen a 2003-as Párizs környéki hőhullám tapasztalatai, a 2008-as barcelonai vízhiány vagy éppen a 2014-es kora őszi délkelet-európai áradások megmutatták, hogy vannak olyan társadalmi csoportok, melyek jobban veszélyeztetettek, kevésbé tudnak alkalmazkodni az időjárási szélsőségekhez, a klímaváltozással szembeni kihívásokhoz. Publikációnkban e nemzetközi kutatási irányhoz kapcsolódva dél-alföldi regionális léptékű elemzést mutatunk be, melyben egyrészt a környezeti, másrészt a gazdasági-társadalmi klímaérzékenységet vizsgáljuk. A következő kérdésekre kerestük a választ:

- Mit jelent az éghajlati sérülékenység, és hogyan értelmezhető e fogalom természeti és társadalom-földrajzi szempontból?
- Mennyire érzékelhetőek a változások az elmúlt évtizedekben, s a további prognosztizálható változásoknak milyen területi különbségei lehetnek a Dél-Alföld természeti, gazdasági és társadalmi rendszereiben?
- Mi lehet a szerepe és a feladata a „duális jellegű földrajznak” egy ilyen komplex jelenség kutatásában?

Ez utóbbi kérdésről előrebocsáthatjuk, hogy a földrajztudomány szerepét mind a felkészülésben, mind az adaptációban kiemelten fontosnak véljük, hiszen duális (egyszerre természet- és társadalomtudományi) jellegéből fakadóan a probléma kutatásának olyan komplex módszerei állnak rendelkezésére, amelyek más területek művelői számára kevésbé adóttak. A fő kérdés elsősorban az lehet, hogy a két tudományág között sikerül-e megfelelő szinergiákat, közös kutatási módszereket „kiépíteni”. E kérdés nemcsak hazánkban, de az angol-

szász földrajzban is felmerült az elmúlt évek éghajlatváltozással kapcsolatos szakmai vitáiban és tudományos közleményeiben (Pollard, Oldfield, Randalls, Thornes 2008).

A klímaérzékenység és éghajlati sérülékenység fogalmának természeti és társadalom-földrajzi értelmezése

A klímaváltozáshoz kötődő sérülékenység értelmezésével a nemzetközi és hazai szakirodalom egyaránt széles körűen foglalkozik. A sérülékenységet három fő összetevő, a kitettség, az érzékenység és az alkalmazkodási képesség alapján határozhatjuk meg, melyeket Pittman és munkatársai (2011) definiáltak. A *kitettség* azt jelenti, hogy milyen hatásokkal, kockázatokkal szemben nincs védettsége a vizsgált területnek/ágazatnak, tehát a fogalom az érintettséggel azonosítható (pl. vízkészletek mennyiségével, időjárási tényezőkkel, gazdasági-társadalmi kerettel kapcsolatban). Az *érzékenység* a hatásokkal szemben mutatott társadalmi, gazdasági, politikai, intézményi, kulturális reakciók összessége. Az *alkalmazkodási képesség* pedig a kitettségre adott válasz: mennyire képes az ország, gazdasági ágazat, társadalmi csoport kivédeni a káros hatásokat. Az alkalmazkodási képességet meghatározza a gazdasági helyzet, a technológiai fejlettség, az információ, az infrastruktúra, a társadalom tudásszintje és képességei, a helyi és regionális szintű társadalmi és intézményi berendezkedés, valamint a tágabb értelemben vett társadalmi-gazdasági és politikai folyamatok.

A sérülékenységet különböző megközelítésekben vizsgálhatjuk, amelyeket Füssel (2007) foglalt össze. A legerterjedtebb a *kockázatelemzés alapján* történő megközelítés, amely arra koncentrál, hogy milyen területek, elemek vannak a legjobban kitéve a klímaváltozásnak. Az ilyen típusú vizsgálatokat nehezebb elvégezni azoknál a tényezőknél, ahol a társadalmi-gazdasági faktor is szerepet játszik. A kockázatfelméréshez tisztában kell lenni a veszéllyel, azaz a kitettség-gel. A *politikai-gazdasági* megközelítés elsősorban az emberekre koncentrál, arra, hogy melyik társadalmi csoport mennyire sérülékeny és miért. Ennek a kettőnek a kombinációja az *integrált* megközelítés, amelynek gyökere a földrajz és a humánökológia. Megközelíthető a sérülékenység a *reziliencia* alapján is, amikor az ökológiából vett rugalmas alkalmazkodóképességet alkalmazzák a klímaváltozás hatásainak elemzésére, a sérülékenység mértékének megállapítására.

A lényeg minden esetben annak a felmérése, hogy milyen mértékű kitettség-gel, jövőbeni kockázatokkal, érzékenységgel kell számolni az egyes országokban, régiókban, gazdasági szektorokban és társadalmi csoportokban. A klímaváltozásnak – elsősorban rövid távon – vannak nyertesei és vesztesei. Annak eldöntése, hogy milyen ágazat, társadalmi csoport, tájegység tekinthető vesztesnek és ki nyertesnek, elsősorban attól függ, hogy milyen mutatókat vizsgálunk, azt milyen időtávra és milyen területre vonatkozóan tesszük meg. Emiatt is lényeges, hogy a kutatások minél komplexebb módon közelítsenek a problémakörhöz.

Az éghajlati sérülékenység természeti összetevői

Magyarországon a klímaváltozás – éghajlati mutatók szempontjából – elsősorban az aszályérékenység fokozódásával jellemezhető. A Pálfai-féle aszályindex-számítások és egy feltételezhető éghajlat-változási forgatókönyv alapján hazánkban az aszályindex országos átlaga a következő 25–30 évben 12,5%-kal növekedhet (Pálfai 2007).

A magas hőmérsékletek szélsőséges alakulására a hőhullámok kézzel foghatóan világítanak rá. A vizsgálatok szerint a jövőben az eddigieknél lényegesen hosszabb és magasabb hőmérsékletű hőhullámok várhatók, amelyek akár egész nyáron át is tarthatnak. A modellek alapján előfordulhat, hogy a jövőben a 20. század hőségrekordjai akár 12°C-kal is megdőlnék (Révész, Szenteleki 2007). Ez azt mutatja, hogy drasztikusan megváltozik Magyarország éghajlata, megsza- porodnak a nagy kockázatot jelentő extrém események, amelyek közül a hőhul- lám az egyik legkockázatosabb. Ez a kisebb adaptációs képességgel rendelkező társadalmi csoportok esetében súlyos következményeket vonhat maga után.

Az éghajlati sérülékenység természeti összetevőikhez szorosan kapcsolód- nak az aszálykárok, amelyek a természeti feltételek romlását – a csapadék rosszabb eloszlása okozta problémákkal együttesen – egyértelműen mutatják. Ritkábban esik, de nagyobb mennyiségű a csapadék, így annak hasznosulása romlik. Hozzáátve ehhez a magasabb hőmérsékleteket nő a potenciális evapo- transzspiráció (a talajfelszín és a növényzet lehetséges legnagyobb mértékű együttes párologtatása), emiatt megnő a talajban tartalékolható vízkészlet sze- repe (Vig 2009). Maga a vízkészlet azonban folyamatosan csökken, ami nem csupán a talajok sérülékenységét fokozza, hanem a növényzetét is, a fás és lágú szárú vegetáció esetében egyaránt. A romló természeti feltételekre alapozva az időjárás hatására bekövetkező termésingadozást is fel lehet használni az éghaj- lati sérülékenység meghatározásához, ezt azonban a talajjellemzőkkel együtte- sen kell kezelni. Sisák és munkatársai (2009) a talajokra épülő összevont klímaérzékenységi mutatót készítették, amely alapján eldönthető, hogy az idő- járás hatásain felül a talajtól függő többlet terméskockázatok is jelen vannak-e.

A klímaváltozás megnyilvánulásainak átfogó értékelései a főbb következh- ményeket legtöbbször kontinensenként taglalják. Ennek során Európában első- sorban a viharok gyakoriságának emelkedésére, a nagy intenzitású csapadékok számának növekedésére és az ezek következtében kialakuló villámárvizek gya- koribbá válására hívják fel a figyelmet (Nováky 2007).

A természeti sérülékenység meghatározásának módszerei között a közvé- lemény számára is jól érthetőek közé tartozik a földrajzi analógia módszere (Horváth 2007). Segítségével könnyebb elképzelni, hogy a klímaváltozás lehet- séges hatásai mit jelenthetnek. Lényege, hogy olyan területeket keresünk, ame- lyek jelenleg olyan klímaadottságokkal bírnak, mint amilyenekkel a vizsgált terület fog a jövőben rendelkezni. A földrajzi analógia módszerével elsősorban a természetbe vont növényfajtákról lehet következtetéseket levonni. Azonban

lényeges a természetes növénytakarót érintő változások nyomon követése is. Magyarország természetes növénytakaróját tekintve a klímazonális erdőtársulások éghajlati veszélyeztetettsége kimagasló, különösen alacsonyabb tengerszint feletti magasságokban (Czúcz, Molnár, Kröel-Dulay 2010). A lágy szárúak esetében főleg a hegyi rétek, kaszálórétek fenyegetettek. Ugyanakkor a síkvidéki társulások közül pl. a féltérmeztes cickóros puszták az éghajlatváltozással eleinte nyerhetnek is, amennyiben a jövőben nagyobb területi elterjedést érnek el. Ezzel szemben a lápok, szikesek, ártéri társulások, tehát a vizes élőhelyek visszaszorulása, adott esetben eltűnése valószínűsíthető.

Az éghajlati sérülékenység társadalmi-gazdasági összetevői

A klímaváltozás a társadalomra és a gazdaságra a természeti tényezőkön keresztül hat. Értelemszerűen a kapcsolat – gazdasági oldalról – azokban az ágazatokban a legerősebb, amelyek szorosan kötődnek a természeti alapokhoz, ilyenek például a mezőgazdaság, az erdőgazdaság, a turizmus vagy éppen a víziközmű-szolgáltatás. A természethez kötődő ágazatok hangsúlyozása azért is indokolt, mert esettanulmányunk a Dél-Alföldre koncentrál, amely vidéki és erősen agrárorientált régió.

A társadalmi jólét és a megélhetési feltételek oldaláról közelítve az éghajlati sérülékenységhöz felrajzolható egy „sebezhetőségi” láncolat: kockázat – kitettség – várható veszteségek – kockázatkezelési stratégiák – sérülékenység (Heltberg, Siegel, Jorgensen 2009). Ebben a láncban számos ponton megvan a beavatkozás lehetősége, ami a társadalom erős érintettsége mellett a társadalom cselekvőképességét is magába foglalja.

A közgazdászok a klímaváltozás hatásainak megfoghatóbbá tételéhez igyekeznek pénzben mérhetővé tenni a várható károkat. A GDP várható csökkenéséről igen eltérő becslések láttak napvilágot. Kétszeres CO₂-kibocsátásból (az ipari forradalom előtti szinthez képest) kiindulva a GDP-ben a legnagyobb visszaesés Afrikában várható, ezt követi a Közel-Kelet, a Pacifikus térség, illetve Latin-Amerika (Tol 1998). Fankhauser és Tol (2005) 3°C-os hőmérséklet-növekedés mellett átlagban 5%-os GDP-csökkenést valószínűsít, amelytől azonban országonként nagy eltérések lehetségesek. Más modellek ugyanakkor a 3°C-os emelkedéshez tartozó GDP-csökkenést 1–15% közé teszik, az elkövetkező 20–30 évben.

A globális gazdasági-társadalmi érintettséget vizsgáló kutatások eredményeiből általában levonható az a következtetés, hogy a klímaváltozás negatív hatásai a szegényebb országokat jobban érintik. A káros hatások erősebben jelentkeznek, míg a károk mérséklésének és az alkalmazkodásnak a képessége itt a leggyengébb. Továbbá ezek azok az országok, amelyek a túlnépesedés problémájával is küzdenek, így a két tényező erősíti ezekből az államokból az elvándorlást, amely szintén globális problémaként jelentkezik. Az összefüggések jobb feltárása érdekében sérülékenység és alkalmazkodási képesség alapján klaszte-

reket alkottak az egyes országokból. A négy klaszter a következő (Tol, Downing, Kuik, Smith 2004):

1. sérülékeny országok, amelyhez erős kitettség, gyenge alkalmazkodóképesség társul (pl. Banglades);
2. klímaváltozásnak kevésbé kitett országok, amelyek alkalmazkodóképessége gyenge, emiatt a kis változások is érzékenyen érintik őket (pl. Namíbia);
3. klímaváltozásnak erősen kitett országok, nagy alkalmazkodóképességgel (pl. USA);
4. klímaváltozásnak kevésbé kitett országok, erős alkalmazkodóképességgel (pl. Kanada, Norvégia).

A klímaváltozás társadalmi hatásai a szociális problémákon keresztül foghatók meg leginkább. A szegénység mértéke, a forrásokhoz való hozzáférés eltérései, a perifériákról a centrumok felé irányuló migráció jelentik azokat a mutatókat, amelyekkel a társadalmi következményeket számszerűsíteni lehet (Gasper, Blohm, Rut 2011). A társadalmi hatások erősen függenek a társadalom jellemzőitől is, mint például a nemtől, kortól, rasszhoz tartozástól. Ebben a megközelítésben Afrika, Ázsia és Latin-Amerika színes bőrrű lakosságának érintettsége erősebb, ugyanakkor itt fekszenek a világ legnépesebb nagyvárosai is. Ez utóbbi azért lényeges, mert a gazdasági-társadalmi klímaérzékenységekben célszerű különbséget tenni az egyes településkategóriák között. A nemzetközi kutatásokból leszűrhető, hogy a nagyvárosok a vidéki területekhez képest sérülékenyebbek a klímaváltozás hatásaival szemben. A sérülékenységet erősen befolyásolja az adott település mérete vagy a környező területekhez mért gazdasági ereje. Sérülékenyséjük energiahíányban, az infrastruktúra károsodásában, ipari károkból, betegségekben, hóhullámok okozta magasabb halálozásban, élelmi- és vízhiányban nyilvánulnak meg (Gasper, Blohm, Rut 2011). Lényeges, hogy a városok sérülékenysége következmény, amely a klímaváltozásnak való kitettségéből ered (Lankao, Quin 2011). Ez a sérülékenység stressztényezőnek tekinthető, amellyel a városi gazdaságnak és társadalomnak szembe kell néznie. A kezelés, az alkalmazkodás nagyrészt azon múlik, hogy a városok rendelkeznek-e a rugalmas alkalmazkodás képességével, amely megszabhatja egy régió, egy város hosszú távú növekedését vagy éppen hanyatlását (Leichenko 2011).

Függetlenül attól, hogy hazai viszonylatban nagyvárosaink erősen érzékenyek tekinthetők-e a klímaváltozással szemben vagy sem, a településfejlesztés és a települések fenntarthatósága érdekében városaink érintettségét mindenképpen kiemelten érdemes kezelni. A magyarországi települések esetében a hóhullámok, az aszály, a vízszűkösség, az extrém csapadékesemények, valamint az erdőtüzek jelentik azokat az eseményeket, amelyekhez alkalmazkodni kell. Ugyanakkor a nemzetközi megállapításokkal némileg ellentétes, hogy a különböző társadalmi csoportok éghajlatváltozással szembeni eltérő érzékenysége Magyarországon nem a nagyvárosok nagyobb sérülékenységét jelenti. Ennek hátterében – az eltérő nagyváros-kategória mellett – az áll, hogy a leghátrányosabb helyzetben lévő rétegeket sokkal inkább a rurális térségekben, a periférián

lévő falvakban és tanyákon találjuk. Ezek a területek azok, amelyek népessége a klímaváltozás elemeinek tekinthető természeti csapásoknak (árvizek, viharok, aszályok stb.) leginkább kitettek, és a legkisebb az ezekkel szembeni mitigációs és adaptációs képességük. A hátrányos helyzet a gazdasági lemaradás mellett a rossz fizikai és mentális egészségi állapotból, az alacsony képzettségből és a kárelhárításra való felkészültség hiányából tevődik össze (Vári, Ferencz 2008). Ebből adódóan a sérülékenység indikátorai a lakosság gazdasági helyzete, a különféle etnikumok, nemek és korcsoportok aránya, valamint a népességnövekedés üteme lehetnek (Borden, Schmidtlein, Emrich, Piegorsch, Cutter 2007).

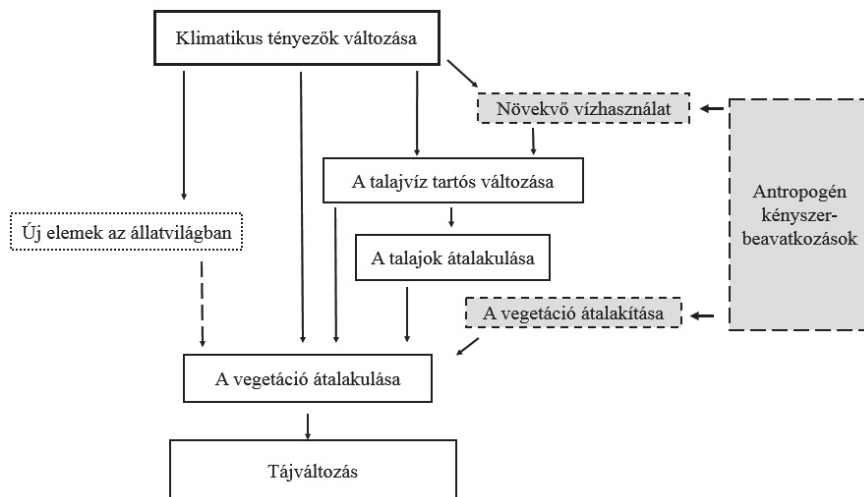
A klímaváltozás által érzékenyen érintett gazdasági ágazatok között előkelő helyen szerepel a mezőgazdaság. Hazánk növénytermesztési zónák határán fekszik, így viszonylag kis klimatikus változások is jelentősen megváltoztathatják az agroökológiai feltételeket. A kedvezőtlen időjáráshoz kötődő károk pénzügyi szempontból is tetemesek, például 2007-ben – az extrém események együttes hatására – a mező- és erdőgazdaságban elérték a 150 milliárd Ft-ot (Gaál, Ladányi, Szenteleki, Hegedüs 2009). A termés kiesésén túl számolni kell azzal is, hogy a bekövetkező sérülések fertőzési kapuként szolgálnak a kórokozók számára, amelyek az enyhébb telek miatt könnyebben áttelelnek, a következő vegetációs időszakban nagyobb kárt okozhatnak, így egy-egy negatív esemény a következő évek termésére is hatással van. A növénytermesztésben az egyik legérzékenyebb ágazat a kertészet, ezen belül is a gyümölcsstermesztés, amelyet a tavaszi fagyok, a kora őszi fagyok, a téli tartós hideghatás, az aszály, a túl sok csapadék, a túlzottan magas hőmérsékletek vagy éppen a jégverés egyaránt súlyosan érint (Gonda 2009). Az adaptáció része, hogy a jövőben meg kell fontolni, mely növények termesztése jövedelmező, és melyek azok, amelyekről célszerű lemondani.

A nemzetközi turizmussal foglalkozó földrajzi publikációkban szintén kiterjedten foglalkoznak az éghajlatváltozással, melynek eddigi eredményeit Becken (2013) foglalja össze. Hazánkban az ágazat talán kevésbé kitett, a klímaváltozáshoz kötődő negatív hatások a városlátogatásokat érinthetik kedvezőtlenül, különösen a tartós hóhullámok esetén.

A környezeti szempontú éghajlati sérülékenység meghatározásának módszertana

Környezeti szempontból a klímaváltozás igazi bizonyítéka a (természetes okokon alapuló) tájváltozás. Ezért meg kellett találni azokat az indikátorokat, amelyek a klimatikus tényezők változását összekapcsolják a tájváltozásokkal. Korábbi kutatásaink alapján nyilvánvalóvá vált, hogy ez leginkább a vegetációváltozás, valamint az azt kiváltó okok (főként a csapadék-, a talajvíz- és esetenként a talajváltozás). Így készítettük el azt az elvi kapcsolatrendszer (1. ábra), amely folyamatában ábrázolja a tájváltozások hátterét.

1. ábra: A klímaváltozás hatására bekövetkező tájváltozás folyamatának elvi vázlata
General scheme of the process of landscape change under climate change

A hazai klímaváltozás egyik első megnyilvánulása a Duna-Tisza közti talajvízcsökkenés volt, melynek okairól komoly szakmai vita alakult ki (Pálfi 1994). Hosszú időn keresztül ebben a folyamatban a klímaváltozás hatását alulbecsülték. A tájban zajló változások pontosabb értékelése érdekében elvégeztük a talajvízváltozások – geoinformatikára alapozott – részletes mennyiségi értékelését. Ezeket a vizsgálatokat már egy évtizede elkezdtük, de módszerünket több területen továbbfejlesztettük. Így újraellenőrzött adatbázist építettünk (sajnos a mindenki által használt közcélú adatbázis számos hibával terhelt), havi részletességű vizsgálatot készítettünk (tájegységekre, azon belül területegységekre normálva). A relatív talajvízmélység mellett a talajvízszintek abszolút magasságával is számoltunk, a klímaváltozás hatásainak kimutatása érdekében pedig a folyók nagyvizei által potenciálisan befolyásolt területeket nem vettük be értékelésünkbe. Így az Alföld négy középtájára (melyek nem esnek egybe a természetföldrajzi tájakkal) készítettünk elemzést. A Nagykunság és a Körös-vidék döntő része területi adottságai (több vízfolyás, jelentős antropogén befolyásolt-ság) miatt nem volt alkalmas az értékelés elkészítésére.

Mivel a klimatikus változásokra a vegetáció reagál talán a legegyszerűbben, kiemelt figyelmet fordítottunk a természetes vegetáció változásainak értékelésére. Ennek érdekében két módszert dolgoztunk ki. Egyrészt részletes vegetációtérképezéssel elkészítettük a Dél-Alföld természetes növényzetének klímaérzékenységi térképét (Deák, Rakonczai, Molnár, Horváth 2012; Rakonczai, Ladányi, Deák, Fehér 2012; Rakonczai, Ladányi, Deák, Kovács 2012). A növényzetnek a változó éghajlati adottságokra (a klímaváltozásra) adott várható válaszainak vizsgálatára hármass kategóriarendszert dolgoztunk ki: *klímaváltozás általi veszélyeztetettség*, száraz időszakra jellemző kiterjedés, nedves időszakra

(árvízi, belvízi állapotokat követő) vonatkozó kiterjedés. Az így megalkotott, a klímaváltozás általi veszélyeztetettség térképe a jelenlegi természetes élőhely-típusok feltételeinek helybeni fennmaradási esélyét minősíti. Ez a módszer a MÉTA-hatszögek¹ szintjén, azaz 35 hektár felbontással tudja a vegetáció klíma-érzékenységét kimutatni (ott, ahol van természetes vegetáció).

Másrészt távérzékelte adatok alapján vegetációs indexek felhasználásával biomassza-meghatározásokat is végeztünk (Rakonczai, Ladányi, Deák, Fehér 2012). Ennek elméleti alapját az képezi, hogy a vegetáció a környezeti-klímatis változásokra rövid és hosszú távú válaszreakciókat ad. Ezek tetten érhetők az életjelenségekben, különösen a vegetáció által produkált biomassza mennyiségében, így ez is felhasználható a klímaváltozás esetleges értékelésére. A biomassza-vizsgálatokat főként a Dél-Alföld erdőire végeztük, de kísérleti jelleggel a szántókra és részben a gyepekre is kiterjesztettük.

A gazdasági-társadalmi szempontú éghajlati sérülékenység meghatározásának módszertana

A gazdasági-társadalmi éghajlati sérülékenységi index megalkotásánál a következő szakirodalmi előzményeket vettük figyelembe:

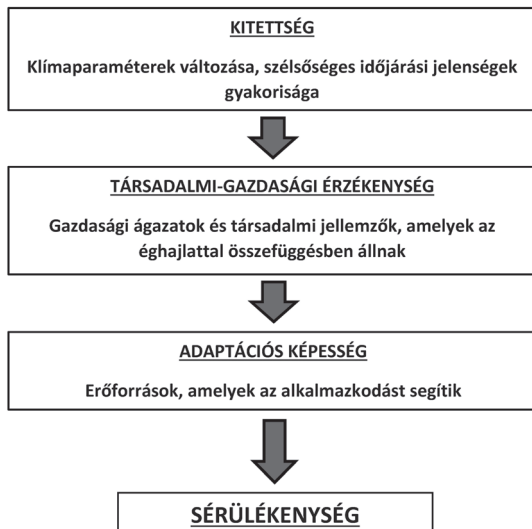
- a hazai előzmények közül a CLAVIER² projektben kidolgozott CIVAS³ modellre épülő hazai vizsgálatokra támaszkodtunk. Ezen belül a VÁTI koordinálásában készített *A területfejlesztés 4 éves szakmai programja a klímaváltozás hatásainak mérséklésére 2010–2013* című dokumentumra (NFGM, VÁTI 2010) és a Nemzeti Alkalmazkodási Központ által készített *Az éghajlati sérülékenység területi értékelése a NÉS [Nemzeti Éghajlat-változási Stratégia] példáján* című előadásra (Selmeczi 2014),
- a külföldi szakirodalomból elsősorban Hahn, Riederer és Foster 2009-es munkájára támaszkodtunk, melyben megélhetési sérülékenységi indexet dolgoztak ki Mozambikban.

Ezek alapján a települési szintű éghajlati sérülékenységi mutatónk a kitérttség, a társadalmi-gazdasági érzékenység és az adaptációs képesség eredőjeként határoztuk meg (2. ábra).

A kutatásunk első lépésében azokat a társadalmi jellemzőket és gazdasági ágazatokat határoztuk meg, amelyeket a hazai körülmények között az éghajlat-változás szempontjából sérülékenynek tartunk, majd ezekhez kapcsolódóan olyan jellemző indikátorokat választottunk ki, amelyek alkalmasak a területi különbségek feltárására. A kiválasztott mutatók a következők:

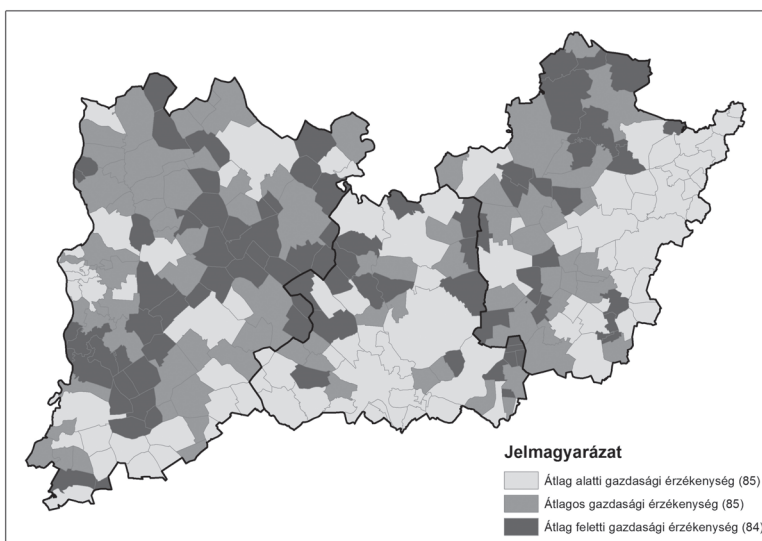
A gazdasági érzékenységi részindexet (3. ábra) a mezőgazdasági foglalkoztatottak arányából (% , 2011), a mezőgazdasági kistermelésből származó jövedelem arányából (% , 2011) és az iparban foglalkoztatottak arányából (% , 2011) képeztük.

2. ábra: Az éghajlati sérülékenység társadalmi gazdasági aspektusainak meghatározása
Definition of socio-economic aspects of climate vulnerability

A szakirodalom elsősorban az agrárágazatot emeli ki mint a legvesélyeztetettebbet a gazdasági szektorok közül. Ez a megállapítás hazánkra és a Dél-Alföldre fokozottan igaz, ugyanakkor azt is figyelembe kellett vennünk, hogy az

3. ábra: Gazdasági érzékenységi részindexek a Dél-Alföld településein
Economic sensitivity indices of the settlements of South Great Plain

ágazat üzemszerkezete a régióban duális jellegű, tehát kisüzemi és nagyüzemi gazdálkodás térségei váltakoznak egymással. Így célszerűnek tartottuk, hogy két olyan mutatót alkalmazzunk az agrárágazatra, amely mindkét üzemtípus esetén megmutatja a primer szektor súlyát a helyi gazdaságban.

A két mezőgazdasági mutató mellé a részindexbe került az iparban foglalkoztatottak aránya is, hiszen például az építőipar vagy a feldolgozóipar egyes ágazatai erősen kitettek a klímaváltozásnak. Itt elsősorban a munkakörülmények olyan megváltozására gondolunk, amikor technológiai okok miatt nem lehet a termelést folytatni vagy éppen a munkavállalók védelme követeli meg a munkavégzés felfüggesztését. Ez jelentős hatékonyságromlással és így végső soron bevételkieséssel járhat. Emellett az ipar bizonyos ágazataiban a klímavédelmi intézkedések olyan fejlesztési és termelési többletköltségeket indukálnak, melyek jelentős terhet raknak a vállalkozásokra, szintén a profit csökkenését eredményezve (másképp a vásárlók ezt részben már megkövetelik, tehát üzleti szükségesség is lett egyben). Tipikus példa az autóipar, amely a jövőben a Dél-Alföld egyik húzóágazata lehet, de ide sorolhatjuk az energetikai ipar több területét is. Elviekben lenne lehetőség ezen indikátor finomítására, hiszen vannak olyan ipari tevékenységek, amelyek nem érzékenyek az éghajlatra, ugyanakkor a magyar statisztikai adatgyűjtési rendszerben nem találtunk megfelelő bontású mutatókat.

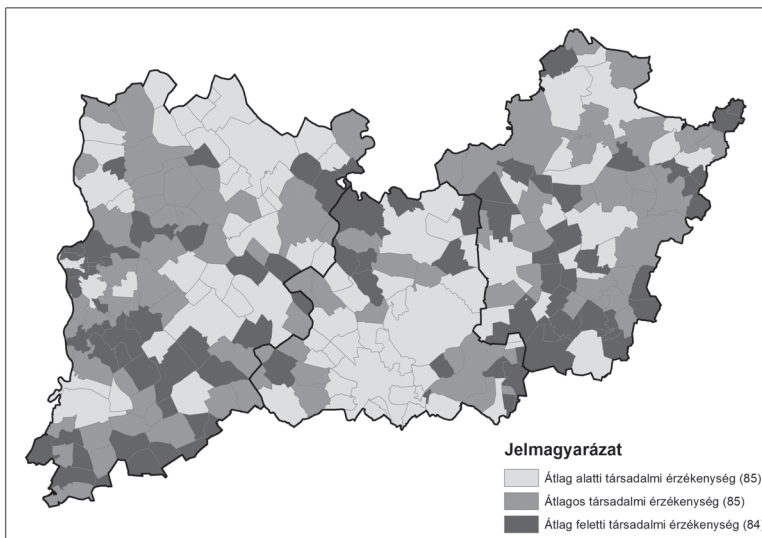
A terciér szektor szereplői közül a pénzügyi és biztosítási szolgáltatások téren működőket emelhetjük volna be a vizsgálati körbe, ugyanakkor ezt nem tartottuk indokoltnak, mert a vállalkozások száma és a foglalkoztatásban betöltött szerepük alacsony a Dél-Alföldön. A turizmust a nemzetközi szakirodalomban az egyik legérzékenyebb ágazatként tartják számon, ugyanakkor a Dél-Alföldre jellemző turisztikai formák véleményünk szerint kevésbé érintettek (elsősorban a téli évszak turizmusára feltételezik a negatív következményeket), illetve pozitív hatást feltételezünk azzal, hogy a szezon hosszabbá válik a térségben.

A *társadalmi érzékenységi részindexet* (4. ábra) a légzőszervi és keringési betegségek 1000 lakosra jutó számából (2011–2012 átlaga), a háziorvosi rendelésen megjelentek 1000 lakosra jutó számából (2011–2012 átlaga), valamint a 65 év felettieknek az állandó népességből való arányából (2012) állítottuk elő.

A részindex megalkotásánál elsősorban azokra a társadalmi csoportokra koncentráltunk, amelyek egészségi állapotuknál vagy koruknál fogva nehezebben viselik el a klímaváltozással járó hirtelen időjárási szélsőségeket és a hosszabb távú hatásokat. Az egyik érzékeny terület mindenképpen a légzőszervi megbetegedésekkel rendelkezők aránya, hiszen új allergén növények megjelenésével és az allergiaszezon hosszabbá válásával kell számolnunk. A keringési problémákkal rendelkezők fokozottan érzékenyek az időjárási hatásokra, míg a háziorvosi rendeléseken megjelentek számát alapvetően az általános egészségi állapot reprezentálására alkalmazzuk. Harmadik indikátornak a 65 éves vagy annál idősebbek arányát választottuk, hiszen a szakirodalom és a 2003-as párizsi hőhullám tapasztalatai is azt mutatják, hogy az idősek kiemelten érintettek, különösen a hőségna-

4. ábra: Társadalmi érzékenységi részindexek a Dél-Alföld településein
Social sensitivity indices of the settlements of South Great Plain

pok számának és az egybefüggő kánikulai időszakok hosszának növekedésével.

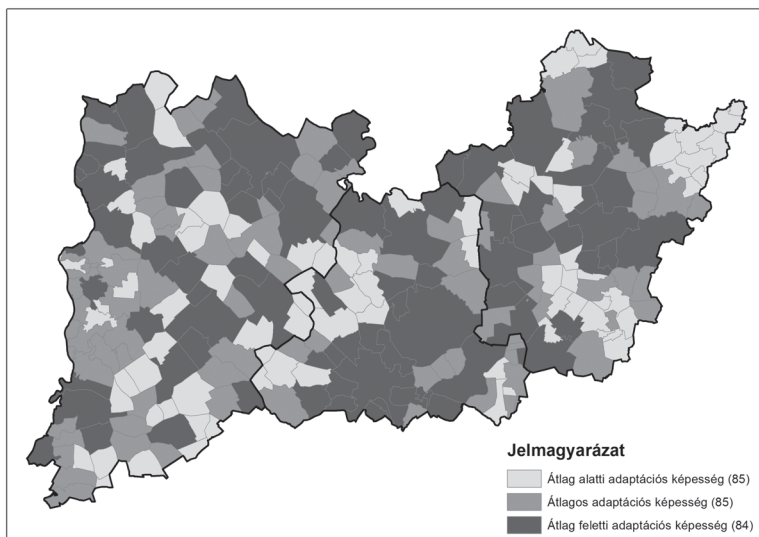
A szakirodalom a társadalom veszélyeztetett csoportjának tartja a szegénységben élőket is. Sajnos erre megfelelő területi adat nem állt rendelkezésünkre. Ehelyett jövedelmi mutatót lehetett volna használni, viszont azt az adaptációs képesség kifejezésénél alkalmaztuk a Nemzeti Alkalmazkodási Központ (Selmeczi 2014) munkájához hasonlóan.

Második lépésben az egyes települések adaptációs képességét becsültük meg, jórészt a szakirodalmi ismertetés tanulságai alapján. Ennek során a következő mutatókat választottuk ki:

Az *adaptációs részindexet* (5. ábra) az egy adófizetőre jutó jövedelemből (2012), a diplomások 25 éves vagy idősebb népességen belüli arányából (2011), az 1000 lakosra jutó tudományos és műszaki-technológiai vállalkozások számából (2012) számítottuk.

Mind a nemzetközi szakirodalomban, mind a korábban említett hazai példákban a jövedelmeket szoros kapcsolatba hozzák a helyi társadalom adaptációs képességével. Ezzel kapcsolatban olyan elvi kritikát fogalmazhatunk meg, hogy a pénzügyi források bizonyos esetekben nem helyettesíthetik a természeti erőforrásokat, különösen nem települési szinten. Ha például egy település vízkészletei a klímaváltozás következtében kimerülnek vagy azok újraképződése jelentősen csökken, azt pénzzel helyettesíteni nem lehetséges (a kemény és a puha fenntarthatóság kérdése). Ugyanakkor azt gondoljuk, hogy a jobb jövedelmi helyzet valóban hozzájárulhat az adaptációhoz, mind egyéni, mind közösségi szinten. A másik két kiválasztott mutató az adaptációs részindexben azt a szellemi, tudományos és műszaki potenciált reprezentálja, amelyet az alkalmazko-

5. ábra: Adaptációs részindexek a Dél-Alföld településein
Adaptation indices of the settlements of South Great Plain

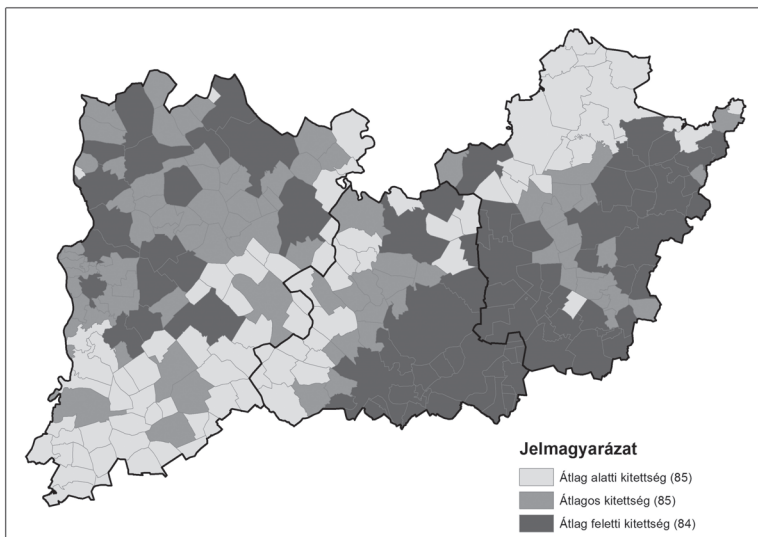
dás folyamatában helyben fel lehet használni.

A harmadik lépésben az egyes települések klímaváltozásnak történő kitettségét térképeztük fel, és egy kitettségi részindexet határoztunk meg. A korábbi hazai példáktól – és a CIVAS-modelltől – eltérően azonban nem a hazai klímamodellezési eredményeket használtuk fel. Döntésünk több okra vezethető vissza: egyrészt a modellek legjobb, 10 km-es térbeli felbontása az általunk választott vizsgálati szintre (település) nem megfelelő, másrészt úgy véltük, hogy az eddig bekövetkezett térszerű változások az analógia elve alapján megfelelően jelezhetik a térségi kitettséget.

A *kitettségi részindexet* (6. ábra) a hőségnapok számának változása 1980–2010 között, az átlaghőmérséklet változása 1980–2010 között, a csapadék mennyiségének változása 1980–2010 között, a belterület nagysága (2011), valamint a szolgáltatott víz mennyisége a településen (2012) mutatói alkotják.

A részindex megalkotásához az alapvető éghajlati indikátorok mellett két olyan mutatót választottunk ki, amelyek a változások hatásait felerősíthetik. Az egyik a települési belterület nagysága, amely a városi hősziget hatását érzékelteti. Ennek különös jelentősége van mind a gazdaság, mind a társadalom szempontjából, hiszen a hőségnapok következményeit fokozzák az itt található épületek és infrastrukturális elemek. A másik kiválasztott indikátor a településeken szolgáltatott víz mennyisége volt, hiszen úgy gondoljuk, a Dél-Alföld jövőjét ennek szűkössége alapvetően fogja meghatározni. Mindkét mutatónál kérdésként merül fel, hogy azt lakosságszámmra vetítve vagy abszolút értékben alkalmazzuk-e. Úgy döntöttünk, hogy az abszolút értéket választjuk, hiszen faj-

6. ábra: Kitejttségi részindexek a Dél-Alföld településein
 Exposure indices of the settlements of South Great Plain

lagosan a kisebb települések mutatói jóval rosszabbak, mint a nagyvárosoké (pl. Szegedé), ugyanakkor például a vízigény kielégítése a kisebb lakosságszámú településeken – akár alternatív megoldásoknak köszönhetően – jobban biztosítható, mint a nagyobbakban. A beépített terület abszolút nagysága egyértelműen összefügg a hőszigetelés (Unger 2011) mértékével, így az abszolút mutatóval jobb becslést érhetünk el.

Az adatokat a hazai előzményektől eltérően nem kistérségi, hanem települési szintre gyűjtöttük össze, és éghajlati sérülékenységi indexünket is e területi szintre készítettük el. Ennek oka, hogy a kiválasztott mutatók térségi aggregálása miatt lényeges különbségek vesznek el, illetve az éghajlatváltozás következményei az egyes települések esetében eltérőek lehetnek a kistérségeken vagy járásokon belül. További indokként hozhatjuk fel, hogy az éghajlatváltozással szembeni intézkedések nagy részét helyi szinten a településfejlesztésen – beleértve ebbe a gazdasági és humán szempontokat is –, és nem csupán a szűken vett infrastruktúra- és intézményfejlesztésen, valamint a településrendezésen belül kell kezelni és megoldani. Ebből következően a hatékony adaptációs stratégia megtervezésekor és annak megvalósításakor fontos tisztában lenni azzal, hogy az egyes településkategóriák milyen klímaérzékenységgel rendelkeznek, illetve egy térségen belül melyek azok a falvak és városok, amelyek jobban vagy kevésbé érintettek.

A részindexeket és az éghajlati sérülékenységi indexet Hahn, Riederer és Foster (2009) módszerével számítottuk ki. A részindexek esetében az egyes mutatókat minimum-maximum normalizálással függetleníttük a mértékegysé-

güktől, 0 és 1 közötti tartományba transzformáltuk. Ezután az egyes indikátor értékeiből súlyozás nélküli számtani átlagot számítottunk, amelyekből így megkaptuk a részindexeket. Az összesített éghajlati sérülékenységi indexet úgy határoztuk meg, hogy a társadalmi és a gazdasági érzékenység részindexeiben szereplő mutatók számtani átlagát kivontuk a kitettségi részindexből, majd a kapott értéket megszoroztuk az adaptációs részindex értékével.

A módszer kritikájaként elmondhatjuk, hogy a Dél-Alföld gazdasági-társadalmi éghajlati sérülékenysége nem vizsgálható önmagában, hiszen az élet minden területén külső kapcsolatokkal és függőségekkel érintett. Teljesebb kép tehát abban az esetben kaphatnánk, ha a legfontosabb partner régiókra várható következményeket is bevonnánk az elemzésünkbe, melytől most kénytelenek voltunk eltekinteni.

A Dél-Alföld környezeti szempontú éghajlati sérülékenysége

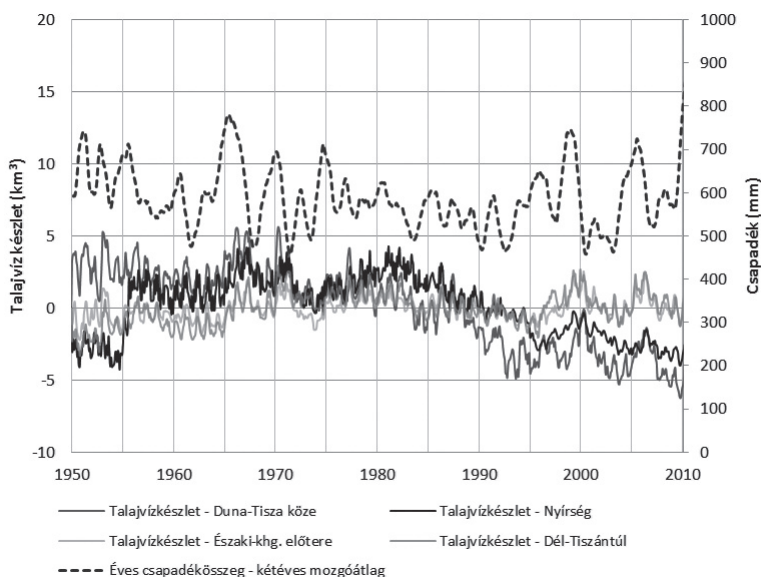
Éghajlati sérülékenység a talajvízváltozások alapján

A talajvíz változásait a relatív vízszinteknek valamilyen referencia-időszakhoz viszonyított eltérése alapján vizsgálják (kezdeti kutatásaink során mi is ezt a megközelítést alkalmaztuk). Ez arra jól használható, hogy a vízkészlet-változásokról térbeli információkat kapjunk, arra viszont alig alkalmas, hogy a változások okai feltárhatóak legyenek. Kutatásaink újszerűségét az adja, hogy néhány tényező hatását számszerűsítettük, így azok időben összevethetőek lettek. Az 1950–2010 közötti 60 éves időszakra meghatároztuk az Alföld négy tájegysége talajvízkészleteinek változását, magassági szintenként havi részletességgel (7. ábra).

A 7. ábra alapján már a részletvizsgálatok nélkül is két fontos tényre figyelhetünk fel. Az egyik az, hogy a talajvízkészletek változásai összhangban vannak a csapadék váltoásaival, és nem utal semmi az 1980-as évek végéig növekvő rétegvíz-kitermelésre, holott egyesek ez utóbbit tartották a Duna–Tisza közti talajvízcsökkenés fő okának. A másik, hogy a Nyírség területén is megfigyelhető a Duna–Tisza közzel összemérhető talajvízcsökkenés, pedig erről nem is érkeztek komoly jelzések. Hidrológiailag ez teljesen érthető, hiszen mind a két terület a környezete fölé emelkedik, és mivel felszíni vizekből területükön a talajvíz nem tud pótlódni, az szinte csak a csapadékból lehetséges. A meglepő ebben az eredményben az, hogy a hasonlóságot a hagyományos talajvízváltozás-térképek nem mutatták ki (Rakonczai, Fehér 2014). Részletes kutatásaink ennek okát is feltárták. A Nyírség az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején lényegesen csapadékosabb volt, ami a talajvízkészletek növekedésével járt együtt, emiatt a vízkészletek csökkenése később kezdődött. Ezen túlmenően

7. ábra: A talajvízkészlet eltérése a sokévi átlagtól az Alföld négy térségében (1950–2010), illetve a csapadék kétéves mozgóátlaga

Deviation of shallow ground water from the multi-annual average in four regions of the Great Plain (1950–2010), and two-year moving averages of precipitation

a hagyományos vizsgálatokban használt referencia-időszakok választása sem volt szerencsés. A mennyiségi adatok változásából megállapítható, hogy a két tájegységen 5 km^3 -t meghaladó vízhiány alakult ki az utóbbi három évtizedben (a Duna–Tisza közén ez akár a $8\text{--}9 \text{ km}^3$ -t is elérheti). A vízhiány csapadékosabb években mérséklődik, de ekkor is számottevő marad. Ezzel szemben a másik két tájegység (a Dél-Tiszaántúl és az Északi-középhegység előtere) talajvízháztartása kiegyenlített: a szárazabb években kialakuló kisebb vízhiányokat már egyetlen csapadékosabb év is pótolni tudja.

A korábban kiemelt figyelmet kapott Duna–Tisza közti vízhiány okát az általunk meghatározott néhány mennyiségi érték többé-kevésbé tisztázza. A talajvízkészletek változásait alapvetően a csapadék (és a párolgás) sokéves alakulása határozza meg. Egy-egy szárazabb vagy nedvesebb év akár 2 km^3 -nyi készletváltozást is tud okozni a Duna–Tisza közti hátságon. Major (1994) a talajvízszint-süllyedés okait kutatva megállapította, hogy az 1971 és 1985 közötti szárazabb időszakban mintegy 1000 mm -nyi csapadékkal hullott kevesebb a sokévi átlagnál. Ez a teljes (mintegy 10 ezer km^2 -es) Duna-Tisza közén 10 km^3 (az általunk vizsgált kisebb területre vonatkoztatva ez kb. $8,3 \text{ km}^3$). Természetesen ha ez a mennyiség csapadékként lehullik, akkor annak számottevő része elpárolgott volna vagy a növényzet hasznosította volna, és csak egy része nö-

velte volna a talajvízkészletet. Ezzel szemben a talajvízszint csökkenéséért felelőssé tett egyik „fő bűnös”, a rétegvíz-kitermelés szerepe a tájon az 1960–2000 közötti 40 év alatt összesen legfeljebb 2 km^3 (!).

A hidrológiai háttér (a táj jelentős részén lefelé szivárgás a jellemző) és a fentiek alapján valószínűbbnek látszik, hogy a talajvízcsökkenés oka nem „lentről”, hanem „fentről” származik: a jelentősen kevesebb csapadék miatt csökkent a talajvízkészlet, ebből pedig kevesebb szivároghatott a mélybe. Úgy gondoljuk, hogy a Duna–Tisza közí talajvízcsökkenésben a rétegvíz-kitermelés szerepe jóval kisebb, mint azt az 1990-es évek kutatásai jelezték. Számos tényező figyelembevételével ezt 25%-ra (Pálfi 1992) és 70%-ra (Szilágyi, Vörösmarty 1993) is becsülték. Ez utóbbi érték jól mutatja, hogy a sokra hivatott modellszámításokat célszerű lenne egyszerű számításokkal is ellenőrizni.

Éghajlati sérülékenység a vegetációvizsgálatok alapján

Bár tanulmányunkban a technikai lehetőségek korlátai miatt a vegetáció éghajlati sérülékenységi térképét nem közöljük, az azonban megállapítható, hogy a különböző élőhelytípusok sérülékenységének területi elrendeződése egyúttal az egyes kistájak klímaérzékenységének különbségeit is kirajzolja. Általánosságban megfogalmazható, hogy a jelenleg jobb vízellátottságú területek vegetációja és a hidromorf talajokon kialakult természetes növényzet a legérzékenyebb a klímaváltozásra. A hozzáértő kutatóknak feltűnhet, hogy a talajvízszint-süllyedésben leginkább érintett Illancs környéki terület természetes vegetációját alig veszélyezteti a klímaváltozás. Ez az ellentmondás azonban csak látszólagos, hiszen ezen a területen már az alacsonyabb csapadékgigényű homoki gyepek dominálnak, az erdők pedig elsősorban nem a talajvízből táplálkoznak (ahogyan ezt a következőkben bemutatott biomassza-vizsgálatok is mutatják).

A klímaváltozáshoz való alkalmazkodás érdekében különösen fontos a teljes zonációval bíró természeti területek megőrzése és a tájban meglévő ökológiai hálózatok fenntartása, ami szerepet játszhat az egyes élőhelyek túlélésében, adaptációjában. A vizsgált dél-alföldi mintaterületen közel azonos arányban van, illetve nincs lehetőség zonációeltolódásra, azaz a klímaérzékeny vagy mérsékelt klímaérzékeny élőhelyek mellett 40%-ban van, 38,1%-ban nincs klímaváltozás által nem befolyásolt élőhely.

Biomassza-vizsgálataink során az általunk kidolgozott módszerrel először a legjelentősebb talajvízszint-süllyedéssel érintett vidéken (az Illancson és környékén) tízéves (2000–2009) adatsor alapján a főbb erdőtípusok (feketefenyő és akác) vegetációs dinamikáját elemeztük (Ladányi, Rakonczai, Deák 2011). Kontrollterületként olyan erdőket választottunk, ahol a talajvízszint-süllyedés kevésbé volt jelentős, így a talajvíz könnyebben elérhető a fák számára. Az értékelésből megállapítható, hogy a mélyre süllyedt talajvízű Illancson (ahol az igényesebb fás vegetáció többfelé kiszáradt) az erdők éves biomassza-mennyi-

sége leginkább a tavaszi, nyári csapadékokkal mutat erős korrelációt, azaz a téli (talajvizet meghatározóan tápláló) időszaktól kevésbé függ. Ezzel szemben a homokhátság keleti, alacsonyabb részein található referenciaerdők inkább a téli időszaktól vagy a téli és a vegetációs időszak együttes csapadékától függenek, a szintén viszonyítási alapként használt Gemenci-erdő fáinak növekedése pedig egyáltalán nem függ a csapadéktól. Megállapíthattuk, hogy a *Duna-Tisza közí hátság jelentős talajvízszüllyedéssel érintett területein a fás vegetáció már alig függ a talajvíztől (mivel nem onnan biztosítja vízigényét), azaz sokkal jobban ki van téve a csapadékeloszlás szeszélyességének.*

A kutatásaink következő fázisában mezőgazdasági hasznosítású területeken alkalmaztuk az erdőknél bevált módszert. Az alföldi településszerkezetet figyelembe véve 4×4 km-es mintaterületi méreteket alakítottunk ki. Ez már kellően nagy ahhoz, hogy a vetésforgók miatti különbségeket többé-kevésbé kiegyenlítse, de nem olyan nagy, hogy a településhálózat elemei lényegesen befolyásolják az értékelést. Így általában egységes, többnyire szántó művelési ágú területeket választottunk ki a Dél-Alföld különböző táji adottságú területein. A 12 mintaterület többsége nagytáblás szántó, a hozzájuk kapcsolódó talajok viszont több talajtípust képviselnek, morfológiai helyzetük és termékenységük igen változatos.

A gazdálkodás alá vont területen végzett vizsgálatok több várt és néhány előzetesen nem gondolt, de fontos információt adtak. A mezőgazdasági művelés alatt álló területeken mért biomassa mennyisége mintegy 20-25%-kal elmarad az erdők produktumától a vizsgált időszakban. Ezt az eredményt várni lehetett, több ok miatt is. Egyrészt a mezőgazdasági kultúrák egy része a tenyészidőszak első szakaszában nem ad teljes felszínborítást, másrészt aktív időszakuk is jóval rövidebb, mint a fás növényeknek (pl. a kukoricát később vetik, a gabonaféléket pedig a nyár elején már le is aratják), ezen kívül a fák vertikális kiterjedése is többszöröse a szántóföldi növényekének.

Meghatározva az egyes mintaterületek biomassa-termelését és azokat összehasonlítva a Pálfai-féle aszályindexszel, a száraz években kimondottan jó egyezést találunk. A 12 mintaterületből 10 esetében a legaszályosabb 2003-as év biomasszája volt a legkisebb, és a másik két terület értéke is közel volt 2003-ban a minimumhoz, csak éppen azoknál a 2000-es, illetve a 2012-es nagyon száraz évek produktuma egy kicsit kevesebb volt. Eszerint nem feltétlenül a legszárazabb években a legkevesebb a biomassa, hiszen az eddig mért legszárazabb év (2011) a 13 éves időszakban is közepes biomassa-termelést adott, az előző csapadékos év jótékony hatása miatt.

A legmagasabb biomassa-termelés esetében viszont nem kapunk egyöntetű képet. Azt várhatnánk, hogy országos viszonylatban és az egész évszázadot tekintve is a legcsapadékosabb év, 2010 mindenütt a legtermékenyebb, azonban ez csak három mintaterület esetében volt így. A területek majdnem felénél a 2004-es év adta a legnagyobb produktivitást. Ennek jól magyarázható okai vannak. Egyrészt a túl sok csapadék káros is lehet, hiszen belvízborítások alakulnak ki. Másrészt a vegetáció szempontjából nagyon fontos a csapadék időbeli elosz-

lása, és 2004-ben a tenyészidőszak hónapjai egyenletesen csapadékosak voltak, biztosítva ezzel a növények fejlődését.

Kutatásunk során kissé meglepő volt, hogy *a szántók biomassza-produktuma (vigyázat, ez nem a betakarított termés mennyisége) szinte egységesen függ a csapadéktól, még ott is, ahol öntözés van vagy annak lehetősége biztosított.* Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy *egy szárazodó klímában még az öntözés sem oldja meg feltétlenül a termésbiztonságot, hiszen a légköri aszály jelentősen befolyásolja a növények fejlődését.* Az agrárkutatásoknak erre mind a megfelelő fajták kiválasztásával (előállításával), mind az ezt figyelembe vevő öntözési gyakorlat alkalmazásával fel kell készülniük.

A gazdaság és a társadalom helyi éghajlati sérülékenysége

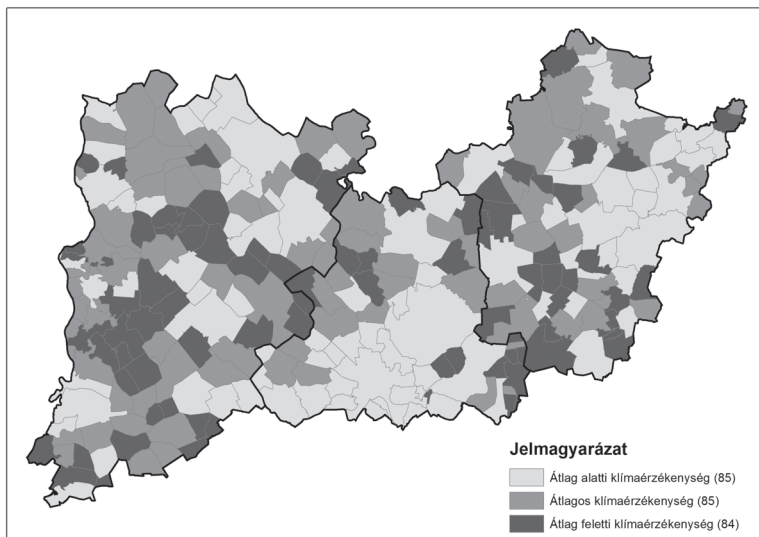
A gazdasági-társadalmi éghajlati sérülékenységi index szerint átlag feletti érzékenységu településeket a Dél-Alföldön összefüggő tömbben csak Bács-Kiskun megyében találtunk, a Kecskemét-Baja-vonal mentén fekvő részen, valamint részben a Homokhátság nyugati felén, illetve a Duna-völgyében, Kalocsa környékén, a Kalocsai-Sárvíz területén. Ezzel szemben Csongrád és Békés megyében 2-3 település méretű „hot spotok” alakultak csak ki. A forró pontok alapvetően Bács-Kiskun és Csongrád megye határán, illetve Csongrád és Békés szomszédos területein jelennek meg. A déli országhatár mentén Bácskában és Békésben találunk mikrotérsegi méretű sérülékenyebb területeket (8. ábra). Ez azt a feltételezésünket támasztja alá, hogy a klímaérzékenység térben erősen differenciált, és érdemes települési felbontásban vizsgálni.

A területi megoszlás mellett megvizsgáltuk azt is, hogy a települések jogállása szerint – ami egyben méretkategóriákat is tükröz – hogyan alakulnak az egyes részindexek és az éghajlati sérülékenység (9. ábra).

Az egyes településkategóriák között különösen az adaptációs képességben jelentős különbség van, ami egyértelműen a települések lakosságszámával és a jövedelmekkel van összefüggésben. A finomabb differenciákat vizsgálva azt látjuk, hogy a nagyközségek a községektől a gazdasági érzékenységben és az alkalmazkodási képességben térnek el. A két településkategória közötti különbség abból adódik, hogy a nagyközségekben 9%-kal alacsonyabb a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya és 0,3%-kal kisebb a mezőgazdasági kistermelésből származó jövedelem az összes belföldi jövedelemből. Az adaptációs képességben mindhárom vizsgálatba bevont tényezőben jelentős különbség van a községek és a nagyközségek adatai között, ez utóbbiak javára.

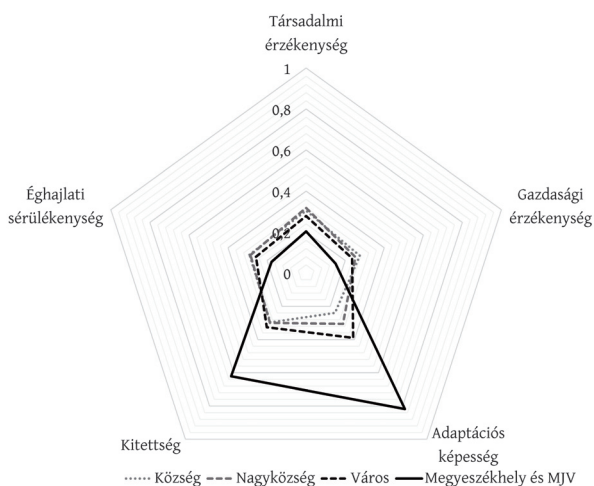
A városi jogállású települések éghajlati sérülékenysége minimálisan jobb, mint az előző két kategória településeié. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy gazdasági-társadalmi mutatóik kedvezőbbek és ebből következően az adaptációs képességük jobb, másrészt a kitettségük csak minimálisan nagyobb (ez utóbbi egyértelműen a nagyobb vízigényüknek köszönhető, hiszen az kilencszerese a községekének).

8. ábra: Gazdasági-társadalmi éghajlati sérülékenység a Dél-Alföld településein
Socio-economic climate vulnerability of the settlements of South Great Plain

Eredményeink szerint a nagyvárosok a legkevésbé érzékenyek az éghajlatváltozásra, hiszen gazdaságuk alapvetően a szolgáltatások felé tolódott el, így az éghajlatváltozás hatásai kevésbé érik őket. Népességük átlagéletkora alacsonyabb, jobb az egészségi állapotuk, magasabb a tudományos és műszaki vállalat-

9. ábra: Társadalmi-gazdasági éghajlati sérülékenység és annak összetevői településkategóriák szerint
Socio-economic vulnerability and its components by settlement categories

kozások, valamint a diplomások aránya, illetve jelentősen magasabb az egy főre jutó jövedelem is, amelyek összességében ellensúlyozzák az általunk számított jóval nagyobb kitettséget.

Az általunk alkalmazott módszer egyértelműen azt az összefüggést tárta fel, miszerint minél nagyobb egy település lakosságszáma, annál nagyobb a kitettsége az éghajlatváltozás hatásaival szemben, ugyanakkor az adaptációs képessége is erősebb, tehát összességében mégis kevésbé sérülékeny, mint a kisebb települések. Itt azonban ki kell emelnünk, hogy bizonyos erőforrások szűkösségét – mint például a vizét – nem lehet helyettesíteni más erőforrásokkal, így az éves csapadék, valamint a Duna és a Tisza vízhozamának jelentős csökkenése komoly problémát okozhat a régió nagyvárosai számára.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy éghajlati sérülékenységi indexünk ugyan az egyes települések sérülékenységének számszerű összehasonlítására nem alkalmas, viszont kijelöli a Dél-Alföld azon városait és községeit, amelyeknek gazdasági és társadalmi jellemzőikből következően a jövőben fokozott figyelmet kell fordítaniuk a változó klímához történő alkalmazkodás kérdéseire a helyi stratégiák megalkotásánál. Eredményeinket azonban csak a Dél-Alföld társadalmi-gazdasági viszonyai között tartjuk relevánsnak, hiszen amennyiben a kutatást egyéb hazai vagy külföldi települések körére ki akarjuk terjeszteni, az véleményünk szerint további vizsgálatokat igényel.

Konklúziók

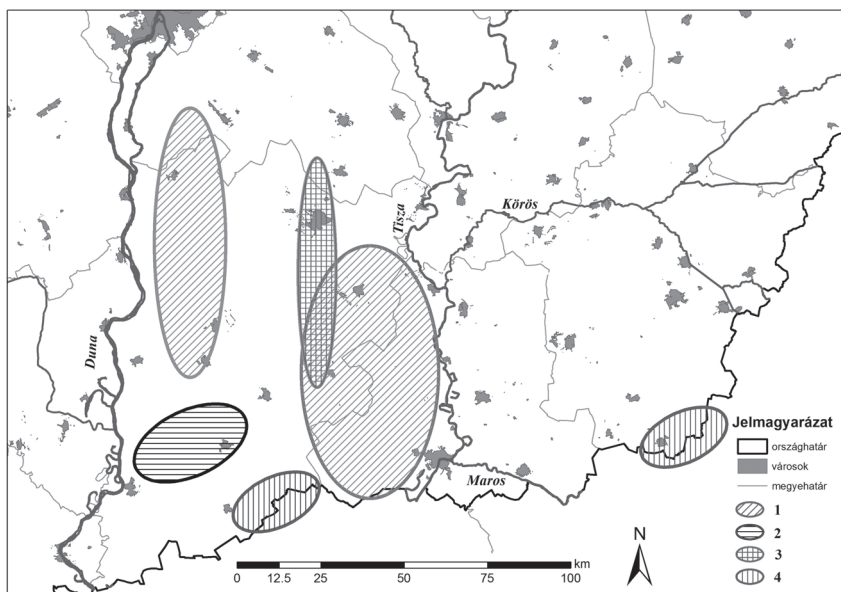
Elemzésünkben a klímaváltozással szembeni sérülékenység környezeti és gazdasági-társadalmi vonatkozásaival foglalkoztunk a Dél-Alföldön. Úgy gondoljuk, hogy a téma természeti és társadalom-földrajzi vonatkozásai miatt alkalmas arra, hogy a geográfia kettősségében rejlő lehetőségeket és erősségeket megmutassa.

A földrajztudomány fontos jellemzője – duális jellege mellett –, hogy szerteágazó interdiszciplináris kapcsolatrendszerre van. Emiatt természetesen lehet, hogy egy-egy tudományágban „nem és olyan mélyre” (bár még sokszor ez sem igaz), de jól tudja kezelni a tudományok közötti átmeneteket. Így kellő tudományközi együttműködéssel értékelni tudja az éghajlatváltozással kapcsolatos teljes kapcsolatrendszert. Moser (2010) véleménye szerint a földrajz feladata, hogy meglévő inter- és multidiszciplináris hagyományaira építve olyan szakembereket adjon a társadalom szolgálatába, akik képesek integrálni és közérthető nyelvre lefordítani az éghajlatváltozással kapcsolatos kutatási eredményeket, ezáltal fontos részesei lehetnek a politikai/szakpolitikai döntés-előkészítő folyamatnak, a hatások és az adaptáció menedzselésének. Véleményünk szerint ma hazánkban ezt a földrajzosokban lévő potenciált a döntéshozók nem használják ki, mely helyzet megváltoztatására a geográfusoknak össze kell fogniuk mind a természeti, mind a társadalomföldrajz oldaláról.

Munkánkban az éghajlat jelenlegi alakulásából, valamint az antropogén hatások jellemzőiből kiindulva igyekeztünk azokat a térségeket és ágazatokat feltárni, amelyek a Dél-Alföldön kritikus helyzetbe kerülhetnek a klímaváltozás előrehaladtával. Bár az éghajlatváltozás eddig felismert hatásaihoz a jövőben újabbak is társulhatnak, ami módosíthatja a vizsgálatunkban feltárt helyzetképet, azonban jelenlegi ismereteink szerint már sejthetők a térség klimatikus hatásokkal szemben sérülékenynek mutató „forró pontjai” (10. ábra).

Környezeti vizsgálatunk eredményeivel több esetben megegyező, de nem annyira határozott „hot spotokat” tártunk fel gazdasági-társadalmi vizsgálatunkban. A természeti és a társadalom-földrajzi elemzésünk eredményeinek hasonlósága megerősíti azt a feltevésünket, hogy ez utóbbi vizsgálatokat célszerű települési szinten végezni, hiszen így a sérülékenyebb területek a térben pontosabban és komplex szempontok alapján jelölhetők ki. E térségekre mind a kutatóknak, mind a területi tervezéssel foglalkozóknak jóval nagyobb figyelmet kell fordítani, mert sérülékenységük miatt egyrészt a jövőbeni kutatások elsődleges mintaterületei lehetnek, másrészt a gazdasági-társadalmi tervezésben a klímadaptáció szempontjait esetükben kiemelten kell kezelni.

10. ábra: A Dél-Alföld klímaváltozással összefüggő „forró pontjai” és a klímaváltozás hatását regionálisan befolyásoló veszélyes antropogén beavatkozások
Climate-change-related “hot spots” of South Great Plain and dangerous anthropogenic meddlings affecting climate change

Jelmagyarázat: 1: a szárazodási folyamatban leginkább veszélyeztetett természetes élőhelyek, 2: hosszú távon károsított talajvízkészletek, 3: a szennyvízszikkasztás visszaszorulása nyomán potenciálisan veszélyeztetett talajvízkészlet, 4: a klímaváltozás káros hatásait potenciálisan felerősítő működő vagy tervezett vízkitermelések.

A társadalmi-gazdasági éghajlati sérülékenység mérésére alkalmazott módszerrel pontosabb képet kaphatnánk a valós helyzetről, ha a hivatalos statisztikai rendszerben gyűjtött adatok mellett célzott térségi felmérésekből is rendelkezésre állnának információk. A KSH-adatokon alapuló elemzés általános kép megrajzolásához elegendő, ebből a települések egymáshoz viszonyított sérülékenysége olvasható ki, ami viszont a fejlesztési-tervezési döntések megalkotásához kevés lehet.

Elemzésünk eredményei azt mutatják, hogy a klímaváltozás következményei összetett rendszer részei, továbbá hogy a társadalom tájra gyakorolt hatásainál és azok következményeinek feltárásánál rendszerben kell (vagy kellene) gondolkodni. Éppen ezért még a környezetvédelmi szempontból egyébként hasznos beavatkozásoknak (szennyvízcsatornázás, egészséges ivóvíz biztosítása) is lehet környezeti kockázata. Fontos, hogy a rövid távú előnyöket és a hosszú távú kockázatokat együtt vegyük figyelembe, és utóbbiak is szerepeljenek a megvalósíthatóság költségvetési tételei között.

Jelenleg problémának látjuk, hogy a komplex, rendszerszemléletű megközelítés hiányzik a hazai klímaváltozás kutatásából. Az éghajlatváltozás hatásai ugyanis egymáshoz térben és időben kapcsolódó változások rendszeréből állnak össze, és talán a geotudományok azok (azon belül is a geológia, a természeti és a társadalomföldrajz), ahol tradicionálisan leginkább fontos a tér- és az időbeli gondolkodás egysége. A klímaváltozás következményeinek bonyolult rendszere alkalmas arra, hogy a földrajz bebizonyíthassa, képes integráló szerepet betölteni a kutatási folyamatban, amit – reméljük – ezen elemzésünk is bizonyít.

Jegyzetek

- 1 MÉTA: Magyarország Élőhelyeinek Térképi Adatbázisa; az MTA Ökológiai és Botanikai Intézetének programja.
- 2 CLAVIER: Climate Change and Variability – Klímaváltozás és Változékonyság projekt, amely Kelet-Közép-Európára koncentrál.
- 3 Climate Impact and Vulnerability Assessment Scheme – a klímaváltozás eredményezte hatások és a sérülékenység értékelési rendszerének modellje.

Irodalom

- Becken, S. (2013): A review of tourism and climate change as an evolving knowledge domain. *Tourism Management Perspectives*, 6., 53–62. <http://doi.org/z2c>
- Borden, K. A., Schmidtlein, M. C., Emrich, C. T., Piegorsch, W. W., Cutter, S. L. (2007): Vulnerability of US cities to environmental hazards. *Journal of Homeland Security and Emergency Management*, 2., 14–27. <http://doi.org/bhk459>

- Czúcz B., Molnár Zs., Kröel-Dulay Gy. (2010): A természetes élővilág és az éghajlatváltozás – a modellezés lehetőségei. In: Lakatos M. (szerk.): 36. Meteorológiai Tudományos Napok: Változó éghajlat és következményei a Kárpát-medencébe. Országos Meteorológiai Szolgálat, Budapest, 138–146.
- Deák J. Á., Rakonczai J., Molnár Zs., Horváth F. (2012): Élőhelyek klímaérzékenysége Délkelet-Magyarország tájaiban. In: Nyári D. (szerk.): Kockázat – konfliktus – kihívás. VI. Magyar Földrajzi Konferencia. Szegedi Tudományegyetem, Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 165–180.
- Fankhauser, S., Tol, R. S. J. (2005): On climate change and economic growth. *Resource and Energy Economics*, 1., 1–17. <http://doi.org/bj8wk8>
- Füssel, H. M. (2007): Vulnerability: A generally applicable conceptual framework for climate change research. *Global Environmental Change*, 2., 155–167. <http://doi.org/dhffsp>
- Gaál M., Ladányi M., Szenteleki K., Hegedűs A. (2009): A kertészeti ágazatok klimatikus kockázatainak vizsgálati-módszertani áttekintése. „Klíma-21” Füzetek. Klímaváltozás – Hatások – Válaszok, 58., 72–81.
- Gasper, R., Blohm, A., Rut, M. (2011): Social and economic impacts of climate change on urban environment. *Current Opinion in Environment Sustainability*, 3., 150–157. <http://doi.org/d7sbxp>
- Gonda I. (2009): Időjárási szélsőségek okozta károk mérséklésének technikai és technológiai lehetőségei a gyümölcsösökben. „Klíma-21” Füzetek. Klímaváltozás – Hatások – Válaszok, 58., 45–51.
- Hahn, M. B., Riederer, A. M., Foster, S. O. (2009): The livelihood vulnerability index: A pragmatic approach to assessing risks from climate variability and change – A case study in Mozambique. *Global Environmental Change*, 1., 74–88. <http://doi.org/bnmp63>
- Heltberg, R., Siegel, B. P., Jorgensen, S. L. (2009): Addressing human vulnerability to climate change: Towards a 'non-regrets' approach. *Global Environmental Change*, 1., 89–99. <http://doi.org/fvn3ns>
- Horváth L. (2007): Földrajzi analógia meghatározásának néhány módszere és alkalmazási lehetőségei. „Klíma-21” Füzetek. Klímaváltozás – Hatások – Válaszok, 50., 54–61.
- Ladányi, Zs., Rakonczai, J., Deák, Á. J. (2011): A Hungarian landscape under strong natural and human impact in the last century. *Carpathian Journal of Earth and Environmental Sciences*, 2., 35–44.
- Lankao, R. P., Quin, H. (2011): Conceptualizing urban vulnerability to global climate and environmental change. *Current Opinion in Environment Sustainability*, 3., 142–149. <http://doi.org/d9xtk8>
- Leichenko, R. (2011): Climate change and urban resilience. *Current Opinion in Environment Sustainability*, 3., 164–168. <http://doi.org/dzcdcs>
- Major P. (1994): Talajvízszint-süllyedések a Duna-Tisza közén. In: Pálfi I. (szerk.): A Duna-Tisza közti hátság vízgazdálkodási problémái. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 17–24. (A Nagyalföld Alapítvány Kötetei; 3.)
- Moser, S. C. (2010): Now more than ever: the need for more societally relevant research on vulnerability and adaptation to climate change. *Applied Geography*, 4., 464–474. <http://doi.org/dfbp8b>
- NFGM, VÁTI (2010): A területfejlesztés 4 éves szakmai programja a klímaváltozás hatásainak mérséklésére 2010–2013. http://www.vati.hu/files/sharedUploads/docs/ttei/A_teruletfejlesztes_klima_programja_2010-2013_1.pdf (Letöltés: 2014. augusztus 10.)
- Nováky B. (2007): Az ENSZ Éghajlat-változási Kormányközi Testületének jelentése az éghajlatváltozás várható következményeiről. „Klíma-21” Füzetek. Klímaváltozás – Hatások – Válaszok, 50., 6–11.
- Pálfi I. (1992): A Duna-Tisza közti talajvízszint süllyedés okai. In: MHT X. Vándorgyűlése, IV., 133–146.
- Pálfi I. (szerk.) (1994): A Duna-Tisza közti hátság vízgazdálkodási problémái. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba (A Nagyalföld Alapítvány Kötetei; 3.)
- Pálfi I. (2007): Éghajlatváltozás és aszály. „Klíma-21” Füzetek. Klímaváltozás – Hatások – Válaszok, 49., 59–65.
- Pittman, J., Wittrock, V., Kulshreshtha, S., Wheaton, E. (2011): Vulnerability to climate change in rural Saskatchewan: Case study of the rural municipality of Rudy No. 284. *Journal of Rural Studies*, 1., 83–94. <http://doi.org/c62nhv>
- Pollard, J. S., Oldfield, J., Randalls, S., Thornes, J. E. (2008): Firm finances, weather derivatives and geography. *Geoforum*, 2., 616–624. <http://doi.org/djc4mq>
- Rakonczai, J., Ladányi, Zs., Deák, J. Á., Fehér, Zs. (2012): Indicators of climate change in the landscape: investigation of the soil – groundwater – vegetation connection system in the Great Hungarian

- Plain. In: Rakonczai, J., Ladányi, Zs. (eds.): *Review of climate change research program at the University of Szeged (2010–2012)*. Institute of Geography and Geology, Szeged, 41–58.
- Rakonczai J., Ladányi Zs., Deák J. Á., Kovács F. (2012): A földrajz és a tájökológia szerepe a klímaváltozás következményeinek értékelésében. In: Farsang A., Mucsi L., Keveiné Bárány I. (szerk.): *Táj – érték, lépték, változás*. SZTE TTK Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport, Szeged, 137–144.
- Rakonczai J., Fehér Zs. (2014): *A talajvízváltozások új szempontú értékelése az Alföldön*. A Magyar Földrajzi Konferencia kiadványa. Miskolci Egyetem Földrajz-Geoinformatika Intézet, Miskolc, 491–501.
- Révész A., Szenteleki K. (2007): A hőhullámok és a hőmérséklet sztochasztikus viselkedésének vizsgálata. „Klíma-21” Füzetek. Klímaváltozás – Hatások – Válaszok, 51., 18–33.
- Selmecei P. (2014): Az éghajlati sérülékenységi a területi értékelése a NÉS példáján. *Climate-Adapt Fórum a tudomány képviselői és az ágazati döntéshozók számára a klímaalkalmazkodás kérdéseiben*, VM, 2014. június 26–27. <https://onedrive.live.com/view.aspx?cid=5BA168357EAFB3A8&resid=5BA168357EAFB3A8!1369&app=WordPdf&authkey=!APiAmAm2pnHYPrk> (Letöltés: 2014. augusztus 10.)
- Sisák I., Máté F., Makó A., Szász G., Hausner Cs. (2009): A talajok klímaérzékenysége. „Klíma-21” Füzetek. Klímaváltozás – Hatások – Válaszok, 57., 31–42.
- Szilágyi J., Vörösmarty Ch. (1993): A Duna-Tisza közti talajvízszint-süllyedések okainak vizsgálata. *Vízügyi Közlemények*, 3., 280–294.
- Tol, R. S. J. (1998): Estimating socio-economic impacts of climate change. *Studies in Environmental Science*, 72., 199–221. <http://doi.org/cf7r6j>
- Tol, R. S. J., Downing, T., Kuik, O. J., Smith, J. B. (2004): Distributional aspects of climate change impacts. *Global Environmental Change*, 3., 259–272. <http://doi.org/dxbn79>
- Unger J. (2011): Városklíma – hősziget – alföldi városok. In: Rakonczai J. (szerk.): *Környezeti változások és az Alföld*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 245–256. (Nagyalföld Alapítvány Kötetei; 7.)
- Vári A., Ferencz Z. (2008): Felső-Tisza-vidéki településeken élők árvízi sebezhetősége. „Klíma-21” Füzetek. Klímaváltozás – Hatások – Válaszok, 54., 72–90.
- Vig P. (2009): Az inszoláció változásainak hatása az erdők vízháztartására. „Klíma-21” Füzetek. Klímaváltozás – Hatások – Válaszok, 57., 83–90.

TÉNYKÉP / REPORT

A LEADER akciócsoportok és partnerségi hálózatok működésének tanulságai Baranya megyében

Implementation of the LEADER programme and partnership networks in Baranya county

PÓLA PÉTER, PASCAL CHEVALIER, MARIE-CLAUDE MAUREL

PÓLA Péter: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; pola@rkk.hu

Pascal CHEVALIER: egyetemi tanár, Université Montpellier 3, CNRS ArtDev Kutatóintézet; pascal.chevalier@univ-montp3.fr

Marie-Claude MAUREL: egyetemi tanár, kutatási igazgató, EHESS, Paris; maurel@ehess.fr

KULCSSZAVAK: helyi fejlesztés, vidékfejlesztés, LEADER program, társadalmi tőke, helyi hálózatok

ABSZTRAKT: A vidékfejlesztésnek a közös agrárpolitika (2007–2013) második pillérébe történő eredményes integrálásához a helyi szereplők kezdeményezéseire épülő közösségi tervezési módszerek elsajátítása szükséges, ami egyben a LEADER egyik célja is: alulról építkező helyi fejlesztéssel javítani a vidéki térségek helyzetét, hatékonyabbá tenni a forrásfelhasználást. Az Európai Unióban jellemzően sikeres LEADER-módszer beépült a Nemzeti Vidékfejlesztési Programba és az Új Magyarország Vidékfejlesztési Tervbe, végrehajtása a Vidékfejlesztési Minisztérium hatáskörébe tartozik. Fontos kérdés azonban, hogy a megvalósítás során a magyarországi intézményi és eljárási keretek diktálta sajátos feltételek mennyiben alkalmasak a helyi szereplők aktív részvételének ösztönzésére, a helyi demokrácia konszolidálására.

Baranya megyében végzett empirikus kutatásokra építve két szempontból tárgyaljuk a helyi akciócsoportok megszervezésének és működésének kérdését: a partnerségi együttműködések összetételén és a szereplők közötti hálózatok elemzésén keresztül. Az „erős” polgármesterek – részint vállalt szerepük, részint tekintélyük okán – központi helyet foglalnak el ezekben a hálózatokban. A LEADER-tengely működését vizsgálva úgy tűnik, az önkormányzatok (jellemzően a polgármesterek) uralják a programot, és ők játszanak meghatározó szerepet az akciócsoportok partnerségi struktúrájában.

Az alapelvek értelmében decentralizált, alulról építkező, az önkormányzati, a civil és a vállalkozói szféra egyenrangú partnerségére építő LEADER program magyarországi megvalósulása így a központi hatalom túlsúlya (a központosított, bürokratikus szabályozási környezet) mellett a helyi hatalom, a helyi önkormányzat dominanciájával jellemezhető.

Péter PÓLA: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; pola@rkk.hu

Pascal CHEVALIER: professor, CNRS ArtDev Research Institute, Université Montpellier 3; pascal.chevalier@univ-montp3.fr

Marie-Claude MAUREL: professor, director of research, EHESS, Paris; maurel@ehess.fr

KEYWORDS: local development, rural development, LEADER programme, social capital, social networks

ABSTRACT: The effective integration of rural development into the second pillar of the Common Agricultural Policy (2007–2013) requires improving and introducing new methods in community planning initiated by local actors. It is also one of the main goals of the EU LEADER programme: improving rural areas by bottom-up local development activities and using local resources.

In our study we examine the Hungarian frameworks (institutions, regulations and procedures), how these frameworks facilitate or restrict the activities of local action groups and their competence and network-building processes. Are LEADER and its realisation in Hungary a suitable method for consolidating local democracy?

To transplant a development model can change its effect. The state is responsible for implementing the process, and in this role strictly defines the application of the development model, which may reduce its innovative effects.

The political decisions taken at the central level define the level of acceptance of the model by local actors. In this way the ability of local community action within the LEADER programme may be strictly limited.

Based on empirical research undertaken in Baranya County, we discuss the local action opportunities according to two criteria: analysing the composition of partnerships and the networking of the actors. The results of the research shows that the central role arises from “strong” mayors, because of their involvement and authority. Regulations prescribing formal frameworks for partnerships adversely affect their operation.

The existing two Hungarian local action groups, which have a significant number of members arose from mutual acquaintances and the acknowledgement of a lack of cohesion. They are organised around a few local government leaders. The entire network is weakened by the lack of cohesion of the partnerships representing the social capital. Evaluation of the operation of the LEADER programme shows that the municipalities and mayors dominate the programme and are playing the major roles in the structure of the partnerships. It also finds that resources which had been distributed under the programme at the same time help to legitimate the local political management (mayors and municipalities). In practice, LEADER appears to be a useful tool for the development of municipal infrastructure and public services.

Bevezetés

Az alulról szerveződő, valós partnerségi együttműködésekre épülő endogén fejlesztési modell szerint működő LEADER-módszert ma már az Európai Unió valamennyi tagállamában széles körben alkalmazzák. (A LEADER a francia *Liaisons entre actions pour le développement de l'économie rurale* – közösségi kezdeményezés a vidéki gazdaság fejlesztéséért – kezdőbetűiből származó rövidítés.) Alkalmazását olyan helyi fejlesztéspolitikai módszer kíséri, amely a térségekre jellemző erősségekre, a köz- és a magánszféra (önkormányzati szereplők, vállalkozók, civil szervezetek) együttműködéseire, kezdeményezéseire épül. A

LEADER-t ugyanakkor mindenütt, így Magyarországon is sajátos társadalmi közegben alkalmazzák. Olyan közegben, amely hazánkban a rendszerváltástól kezdve igyekszik (újra)építeni a helyi autonómiát, a helyi demokráciát, az önkormányzatiság kereteit. Mindez tanulási folyamat is, amely a helyi közösségeket gyakran próbára teszi. Hogyan sajátították el, sikeresen alkalmazzák-e a helyi szereplők a LEADER program módszereit? Milyen hatása lehet e fejlesztési modell megjelenésének és elterjedésének azokban a helyi közösségekben, ahol a helyi demokrácia még fiatal és sérülékeny? Ezek a kérdések is arra ösztönöznek, hogy a LEADER-módszer átvételének nemzeti és helyi szintű feltételeit részletesebben is megvizsgáljuk. Tanulmányunkban elsősorban az akciócsoportok megalakulásával, az azokon belül létrejövő hálózatok jellemzőivel foglalkozunk. Ezek az aszimmetrikus hálózatok végül szükségszerűen vezetnek a LEADER programon belül az önkormányzati szféra és a településfejlesztési projektek dominanciájához, valamint a térségen belüli forráselosztás differenciálódásához.

Az első részben ismertetjük azokat a kereteket, amelyek a LEADER program végrehajtását szabályozzák. A második részben a LEADER-módszer helyi megvalósulását vizsgáljuk, a helyi akciócsoportok megszervezésének, a helyi szereplők által alkotott hálózatoknak az elemzésén keresztül. Végül a tanulmány harmadik része azzal foglalkozik, hogy – az előzőek következményeként is – az önkormányzati szereplők, mindenekelőtt a polgármesterek miként jelennek meg a helyi érdekstruktúrában, s hogyan válik aszimmetrikussá a helyi vidékfejlesztési hálózat. Ez pedig végső soron a településfejlesztési célok és projektek dominanciájához vezet.

A központi szabályozás keretei: túlzott állami szerepvállalás és bürokrácia

Magyarországon a LEADER program az Új Magyarország Vidékfejlesztési Programba illeszkedik. Az európai irányelvnek megfelelően ez a program a közös agrárpolitika második pillérének négy tengelyére épül, melyből a LEADER a negyedik tengely. Magyarországon az életszínvonal javítását és a vidéki gazdaság diverzifikálását célzó harmadik tengely is „LEADER-szerűen”, a LEADER-módszer alapján működik. A harmadik tengely négy intézkedés köré szerveződik. Közülük kettő alapvetően a vállalkozásokat célozza meg (beruházások, tevékenységek diverzifikációja, idegenforgalmi fejlesztések támogatása), egy inkább az önkormányzati fejlesztésekre (falumegújítás), egy pedig főként civil egyesületekre fókuszál (a kulturális örökség – alapvetően helyi vagy állami védettségű épületek – megőrzése). A negyedik (LEADER) tengely innovatív projektek, módszerek kidolgozásának és végrehajtásának támogatását, valamint a helyi közösségek fejlesztését célozza. A harmadik és negyedik tengelynek vannak közös pontjai, alkalmazási körük is meglehetősen széles. Tekintettel arra, hogy az

Európai Bizottság tiltja a projektek kettős finanszírozását, ügynöki kellett e két tengelyhez tartozó intézkedések világos megkülönböztetésére, ami megnehezítette a stratégiák végrehajtását, a projektek kiválasztását.

A legtöbb európai országgal ellentétben¹ Magyarországon a LEADER program végrehajtása a központi kormányzat által sok tekintetben túlszabályozott, szigorú keretek között történik. Ez ugyanúgy vonatkozik a helyi akciócsoportok létrehozására és területi lehatárolására, mint a stratégiák kidolgozásának módszertanára. A Vidékfejlesztési Minisztérium a statisztikai kistérségekben (LAU1) helyi fejlesztési irodákat hozott létre. Ezek az irodák azt a feladatot kapták, hogy szervezzenek helyi közösségeket, mintegy a helyi akciócsoportok elődjéit. E közösségek működését a minisztérium finanszírozta, irányításukra minden kistérségben pályázatot írtak ki, erre helyi közösségek társulásai, többcélú társulások vagy akár vállalkozások is pályázhattak. Az irodák feladata a nemzeti vidékfejlesztési program 3. és 4. tengelyét érintő pályázatok lebonyolítása és a helyi akciócsoportok elődjének tekinthető helyi közösségek létrehozása volt. A minisztériumi nyilvántartásba vételt követően tervezési és koordinációs csoportot hoztak létre, melynek tagjai között helyet kaptak az érintett önkormányzatok, a helyi civil szervezetek és vállalkozások képviselői. A legalább öttagú csoportnak programozási és irányítási szakértelmet kellett igazolniuk.

A tervezést koordináló csoport a 93/2007. (VIII. 29.) FVM-rendeletben meghatározott eljárás szerint helyi vidékfejlesztési stratégiát dolgozott ki. Miután a minisztérium elfogadta a stratégiát, a helyi közösség jogi értelemben helyi akciócsoporttá alakult (a kistérségi egyeztetéseket követően a 123 helyi közösség által benyújtott kérelemből végül 96 került minisztériumi nyilvántartásba). A vidékfejlesztési stratégiák egységes szerkezete érdekében az irányító hatóság a tervezést keretek közé szorító szoftvert bocsátott a helyi akciócsoportok rendelkezésére. A szoftver szigorú adatbeviteli szabályait követve kellett elkészíteni a helyi vidékfejlesztési stratégiákat. E szabályok összessége a LEADER program központosított és felülről vezérelt jellegét erősíti, és a folyamat erőteljes állami kontrollját sejteti. Az állam e tekintetben jelentősen csorbította a LEADER alulról felfelé építkező (bottom-up) jellegét, és olyan vidékfejlesztési tervezési eszközzé alakította át azt, amely a központi hatalom elvárásai szerint működik. Ezt erősíti meg az is, hogy a helyi akciócsoportok lehatárolása (ezek több helyen is két kistérség területére terjednek ki) az irányító hatóság kontrollja mellett alakult ki. A „két kistérség – egy helyi akciócsoport” logika Baranya megyében a Pécsi kistérségre épülő Mecsekvidék akciócsoporton kívül valamennyi akciócsoportra igaz. A lehatárolás mögötti politikai szándékot sejteti, hogy ezek az „akcióterületek” az akkori országgyűlési választókerületek határaival igen jelentős átfedést mutatnak.

Az akciócsoportok csaknem teljes mértékben lefedik az ország területét (1. táblázat), és megalakulásuk idején határaik a kistérséghatárokkal jelentős egyezést mutattak. A helyi akciócsoportok a fejlesztési támogatások egyenlő elosztására törekvő vidékfejlesztési politika végrehajtási keretévé váltak. A közös

1. táblázat: A Magyarországon működő helyi akciócsoportok jellemzői
Local action groups in Hungary

Helyi akciócsoportok száma összesen	96
Az ország területének helyi akciócsoportok általi lefedettsége (%)	88%
A helyi akciócsoportok átlagos népessége	91 234
Szórás	0,34
Átlagos finanszírozás helyi akciócsoportonként (millió Ft)	57,6
Szórás	0,12

Forrás: European Court of Auditors 2010.

agrárpolitika második pillérébe tartozó eszközt Magyarországon részben arra használják, hogy a központi hatalom a kistérségek szintjén ellenőrzési pozíciót szerezzen magának. Szörényiné Kukorelli (2005) megemlíti, hogy a kistérségek már az 1990-es évek második felétől az állami vidékfejlesztési beavatkozások helyi támogatását szolgálták. A kistérségek intézményesülésük fejlődésével új funkciókat kaptak. A helyi fejlesztésben együttműködési keretként szolgáltak, eredetileg spontán módon (önálló helyi kezdeményezésekre építve), majd később fejlesztési egyesületek formájában, amelyek a vidékfejlesztési programok kedvezményezettjei voltak. A kistérségek intézményesülése 2004-ben döntő fordulatot vett (Pálné Kovács 2011): a területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény 2004. június 21-én elfogadott módosítása rendelkezett a kistérségi fejlesztési tanácsok felállításáról. E reformmal egyidejűleg az önkormányzatokért is felelős belügyminiszter többcélú kistérségi társulások létrehozásának ösztönzésével igyekezett megerősíteni az önkormányzatok közötti együttműködést, aminek a célja a települési önkormányzati feladatok kistérségi szintű megszervezése volt. A kormányzat nemcsak területfejlesztési egységként intézményesítette a kistérségeket, hanem azokat a közigazgatás alsó szintjévé is tette. Politikai szándékának megfelelően és annak logikus folytatásaként az akkori kormány a vidékfejlesztési politika végrehajtását hálózati, a céljaival könnyen összeegyeztethető rendszerben valósította meg. A 2010-es kormányváltást követően ez a politikai szándék érdemben nem változott. A helyi akciócsoportok működése továbbra is erőteljes központi kontroll mellett folytatódott.

A LEADER program hat alapelve támaszkodik, a területiségre, a bottom-up építkezésre, a (háromoldalú) partnerségre, az innovációra, az integrált intézkedésekre és a hálózatosodásra. A hazai LEADER problémái között ezeknek az elveknek a háttérbe szorulása említhető, mindennek következménye a decentralizációra épülő program erőteljes központosítása. A klasszikus LEADER-elvek és -módszerek a gyakorlatban akkor valósulhatnak meg hatékonyan, ha a helyi akciócsoportok nagyfokú szabadsággal és rugalmassággal rendelkeznek a döntéshozatalban (Kovács, Póla 2010). Talán a legnagyobb hiátus e téren tapasztalható.

A LEADER gyökerei már az EU-csatlakozás előtt jelen voltak. Két előcsatlakozási alap, a Phare és főként a Sapard programjaihoz szükséges programozási és pályázati munkák során a magyarországi vidéki közösségeknek volt lehető-

sége tanulni az uniós gyakorlatot. Sőt, 2001-től már kísérleti LEADER programokban vehettek részt hazai közösségek: 40 akciócsoport pályázatából 14 nyertes próbálhatta ki a gyakorlatban ezt a módszert. Egy akciócsoport mindössze 25 millió Ft forráshoz jutott, ami csak arra volt elegendő, hogy az együttgondolkodás kereteit kialakítsák s egy-egy kreatív, alapvetően közösségfejlesztő, helyi identitást erősítő programot finanszírozzanak. Magyarország EU-csatlakozását követően jelentősen megnöttek a források. Egy interjúalanyunk, aki már a kísérleti programban is aktív résztvevő volt, élesen kritizálta a program átpolitizáltságát. Úgy fogalmazott, hogy *„ahogy a források növekedtek, úgy növekedett a politikusok érdeklődése is.”* A politika pedig nem csupán érdeklődött, hanem érdekeinek megfelelően jelentősen bele is avatkozott a kísérleti program során még valóban organikus rendbe.

A helyi vidékfejlesztési hálózatok

Az alábbiakban a LEADER program megvalósulását vizsgáljuk két Baranya megyei akciócsoportban. A Pécsi kistérség települései által alkotott Mecsekvidék akciócsoportból és a bolyi központú, a Mohácsi és a Pécsváradi kistérségeket integráló Zengő–Duna akciócsoportból merített tapasztalatok nyilvánvalóan nem alkalmasak arra, hogy az egész országra vonatkozó megállapításokat tegyünk, de valószínűsítjük, hogy az egységes keretszabályok, a sok tekintetben hasonló társadalmi-gazdasági helyzet és a kulturális hasonlóságok (főként az együttműködési és politikai kultúra) miatt több más magyarországi térségben is hasonlóan alakulhat a LEADER gyakorlata.

A vizsgált akciócsoportok megalakulása és jellemzői

A kutatási terepek kiválasztását főként előző kutatási programok (Maurel, Póla, 2007) során szerzett helyi ismereteink indokolják. A vizsgált térségek, helyi akciócsoportok fontosabb jellemzőit a 2. táblázat foglalja össze. A két vizsgált helyi akciócsoport a Pécsi kistérség településeiből álló (Pécs nélkül), a várost szinte körülölelő Mecsekvidék helyi akciócsoport és a Pécsváradi és a Mohácsi kistérséget (Mohács nélkül) lefedő, azokat „egyesítő” Zengő–Duna helyi akciócsoport.

A két vizsgált akciócsoport lehatárolása nemcsak a kistérségi struktúrával mutat jelentős hasonlóságot,² de – mint fentebb már jeleztük – a Zengő–Duna akciócsoport esetén (és valamennyi Baranya megyei akciócsoportnál is) erős egybeesés figyelhető meg az (akkori) országgyűlési választókerület-határokkal.

A Zengő–Duna akciócsoport esetén jelentősek a természeti és a társadalmi-gazdasági adottságokban mutatkozó különbségek. Már az akciócsoport névadói (a Zengő és a Duna) is e kettősséget sejtetik. Egy jelentős kiterjedésű, topográfia-

2. táblázat: A vizsgált akciócsoportok jellemzői
Characteristics of the studied local action groups

Helyi akciócsoport	Terület (km ²)	Népesség (fő)	Népsűrűség (fő/km ²)	Települések száma	Kistérségi kapcsolat
Mecsekvidék	331	28 739	87	38	Pécsi kistérség (kivéve Pécs)
Zengő–Duna	664	45 428	68	60	Pécsváradi és Mohácsi Kistérség (kivéve Mohács, Kölked)

Forrás: térségi interjúk (2009/2012).

ailag is sokszínű, 60 településből álló akciócsoportban nagy kihívás közös érdekeken nyugvó fejlesztési stratégiát alkotni és azt közösen, sikeresen megvalósítani.

A Mecsekvidék akciócsoport a Pécsi kistérséggel egyezik meg (a térségi központ, Pécs nélkül), amely így egy Pécs körüli periurbánus „félgyűrűt” rajzol ki. A nehezen átszelhető 150 ezres város a kistérség települései közötti kapcsolatok, együttműködések akadályát is jelenti. A helyi akciócsoport demográfiai és gazdasági profilja szintén a homogenitás hiányára utal: települései között jelentős növekedési potenciállal bíró szuburbán településeket és periferikus, kicsi, előregedő falvakat is találunk. A stratégia készítése során az együttműködések szinterei lakossági fórumok voltak, melyeket a kistérséget alkotó hét mikrotérségben szerveztek meg. A tervezést koordináló csoportot a kistérség elnökének vezetésével hozták létre. Az akciócsoport mint a kistérségi szintű vidékfejlesztés eszköze a helyi politikai szereplők érdeklődésének középpontjába került, a 2010-es őszi önkormányzati választásokig ugyanaz a személy, egy kis falu polgármestere egyesítette az akciócsoport-elnöki és a kistérségi elnöki funkciót.

A két vizsgált akciócsoport határainak megrajzolása kapcsán sok tekintetben úgy tűnik, hogy azt a kényszer is intézményesítette: kialakításuk folyamata a kényszertársulások jegyeit hordozza, a struktúra stabilitását az intézményesülés erősíti meg.

A partnerségi struktúra kialakítása

A helyi akciócsoportok kialakításának folyamatát már a partnerségépítés kezdeti szakaszában is meghatározó helyi szereplőkkel (munkaszervezet-vezetők, kistérségi elnökök, aktív polgármesterek) készített interjúkkal tártuk fel.³ A partnerségi rendszer kialakítási körülményeinek és az együttműködésben részt vevők összetételének vizsgálata kulcsfontosságú ahhoz, hogy az adott térségben a LEADER-módszer megvalósulásáról pontos képet kapjunk. A partnerség önkéntes tagságon alapul, az akciócsoportok egyesületként működnek. A három szektor (önkormányzatok, civil szféra, vállalkozók) képviselőit megjelenítő közgyűlés a partnerek együttműködésének formális intézménye. A három szektor arányos részvételére épülő struktúra bizonyos mértékig kényszerítő együttműködési keretet rajzol fel. Ugyanakkor részben éppen ezért jellemző a szabályok

bizonyos mértékű „kijátszása” is: az akciócsoporthoz több tagja több szektorhoz is köthető, így a szektorok közötti egyenlő arányt könnyebb biztosítani, hiszen egy-egy tag „papíron” bármely (általában képviselhető) szektorhoz sorolható.

Célunk annak a megértése, hogyan épül fel, milyen típusú kapcsolatok bázisán formálódik a szereplők rendszere, valamint hogy ez a kapcsolati struktúra felszínre tud-e hozni a számos egyéni érdek összességéből eredő közös érdeket. A partnerségi struktúra elemzésekor számításba vettük a partnerség méretét, összetételét és a tagok által formált társadalmi hálón belüli kapcsolatok minőségét.⁴ A szereplők közötti kapcsolatok lényegében a társadalmi erőforrások, a társadalmi tőke áramlásának sajátos csatornáját jelentik.

A két vizsgált akciócsoporthoz talán legjellemzőbb sajátossága azok mérete. Az akciócsoporthoz tartozó települések létszáma az akciócsoporthoz tartozó települések számától is függ. Így a Zengő–Duna Egyesület partnerségi struktúráját a települési önkormányzatokat képviselő 60 fő (jellemzően polgármesterek), az egyesületeket képviselő 87 tag és 68 vállalkozó képezi (összesen tehát 215 helyi szereplő). A Mecsekvidék akciócsoporthoz tartozó 113 tagú (42 önkormányzati tag, 37 egyesület és 34 vállalkozó).

A partnerséget fenntartó egyesület mérete a közös célok megvalósítását szolgáló egységes fellépés, a közös cselekvés lehetősége miatt fontos ismérv. Tudjuk, hogy azoknak a „kis csoportoknak” a kohéziója erősebb és hatékonysága jobb, amelyek tagjai jól ismerik egymást, közvetlenül kapcsolatban állnak egymással (Olson 1987). A közös célok megvalósítása érdekében az önkéntes kapcsolódás a csoporthoz többnyire természetesebb. A közös cselekvés logikája szerint a kapcsolatok erőssége, az egyéni szereplők egymáshoz való közelsége a sikeres együttműködés szükséges, de nem elégséges feltétele. Ezt a hipotézist szükséges alátámasztani a partnerségi struktúrák alapját képező társadalmi hálózat integritásának vizsgálatával. A kapcsolatok jellege (támogató, elutasító) képes segíteni vagy akadályozni a közös cselekvést szolgáló konszenzus kialakítását.⁵

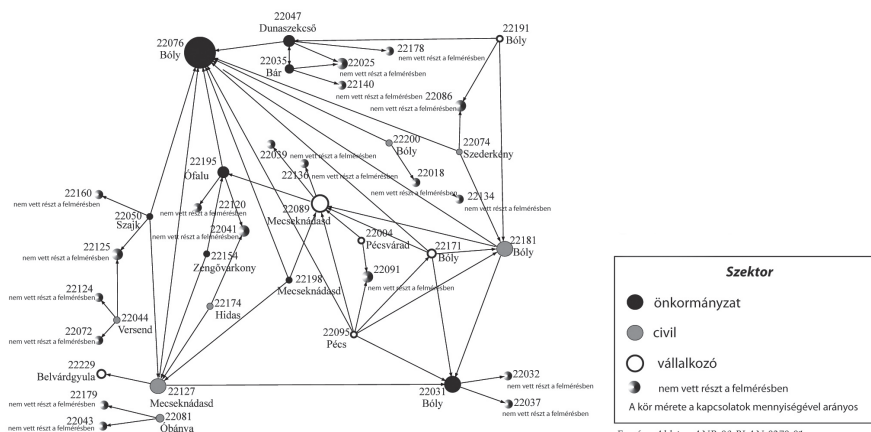
Kapcsolati hálók az akciócsoporthoz

A túl nagy taglétszám miatt valamennyi akciócsoporthoz nem volt lehetőségünk megkérdezni, ezért a 12 tagú elnökség mellett (szektorhoz és kistérséghez való tartozás alapján) reprezentatív és véletlen mintával dolgoztunk. Mindkét kistérségben további 12 résztvevőt kérdeztünk meg. A felmérés során a szereplőket kódoltuk, az 1. és 3. ábrán látható ötjegyű számok tehát a hálózatban részt vevő (kérdezett és említett) helyi szereplőket jelentik. A megkérdezettekől összegyűjtött adatok alapján lehetővé vált a szereplők közötti kapcsolatok intenzitásának és természetének felrajzolása (ismertségi relációk, támogatás vagy elutasítás, presztízs, elismertség).

A kapcsolati mátrixokból felépülő hálózat minden egyes szereplő összes többihez viszonyított helyét mutatja, és az egyéni eredmények alapján rajzo-

1. ábra: A Zengő-Duna helyi akciócsoport kapcsolati hálója
(Kérdés: Jelölje meg azt a három személyt, akivel a legszívesebben dolgozna együtt!)

Social network of the Zengő-Duna local action group
(Question: Please indicate three actors you would like to work the most with.)

lódnak ki a középponti és periferikus pozíciók. Az egyes szereplők központi pozícióját a másoktól kapott „jelölések” száma határozza meg, ami így jól szemlélteti a partnerségi struktúra legfontosabb aktorait, vagyis azokat a szereplőket, akik sajátos hatalommal rendelkeznek, s így képesek kontrollálni az erőforrás-elosztás folyamatát.⁶ Egy szereplő említésének, „jelölésének” gyakorisága és presztízse jellemzően együtt mozog: ha sokan ismerik és sokan gondolják aktív szereplőnek, akkor jelentős presztízzsel is rendelkezik a helyi társadalomban, domináns pozíciója van a különböző egyeztetéseken is. A gráfok által kirajzolt kapcsolati hálót kiegészítettük egy olyan térképpel (2. ábra), amelyen ezeknek a domináns szereplőknek a térségen belüli elhelyezkedését ábrázoltuk. Ezzel az akciócsoport tagjai közötti hálózat területi struktúráját tudjuk szemléltetni. Egy 30-40 településből álló akciócsoporton belül a középponti szereplők földrajzi elhelyezkedésének érdemi jelentősége lehet. A települések közötti erőviszonyok a centrális szereplők helyzetétől, befolyásuk mértékétől is függhetnek. A Zengő-Duna akciócsoportban a közgyűlés – amely elméletileg a döntéshozó szerv – mérsékelt integritást mutat. A kapcsolati struktúra a két kistérség (Pécsváradi, Mohácsi) nagyon gyenge kapcsolatát mutatja: a tagok közül sokan nem ismerik egymást. A Zengő-Duna akciócsoport tagjainak integritása alapvetően a földrajzi közelségen alapul.

A szociogram visszaigazolja a két kistérség erős elkülönülését. A kölcsönös ismertségek az egyes kistérségeken belül erősek, a két kistérség között esetlegesek. A kivételt a két kistérség közötti összeköttetést megteremtő szereplő jelenti, aki a munkaszervezet menedzsere. Munkájából eredően mindkét kistérségben vannak erős kötődései, de azért is, mert az egyikben dolgozik (Boly), míg a másikban él (Mecseknádasd). A struktúrában megjelenik egy-egy speciális

2. ábra: A középponti szereplők területi elhelyezkedése a Zengő–Duna akciócsoportban
Spatial location of the central actors of the Zengő–Duna local action group

körzet, egy-egy alhálózat. Az egyik a Bóly környéki, amely nagyon erősen a bólyi polgármester személye körül szerveződik, míg a másik a Mecseknádasd környéki, amely szintén egy erős polgármester körül formálódik.

Az akciócsoport közgyűlésében jelentős dominanciával rendelkezik Bóly város polgármestere, egyben az akciócsoport elnöke, a hálózat igazi vezéralakja, a legismertebb s a tagok nagy többsége által respektált helyi politikai szereplő. A második legmeghatározóbb szereplő Mecseknádasd polgármestere. A teljes kapcsolati struktúra és térképi ábrázolása alapján megerősíthetjük, hogy a helyi hálózatot erőteljesen dominálja e két polgármester és a munkaszervezet vezetője. Utóbbi egy egyesületen keresztül maga is tagja az akciócsoportnak. A hálózat kohéziója jóformán kizárólag a két nagy presztízsű személynek köszönhető, mindegyikük igen erősen integrálódott saját mikrotérképébe. A formális szabályok mentén felépülő struktúra számos további szereplője periferikus

helyzetű, amit részben a politikával szembeni bizalmatlanság, részben az magyaráz, hogy nem is kívánnak igazán integrálódni.

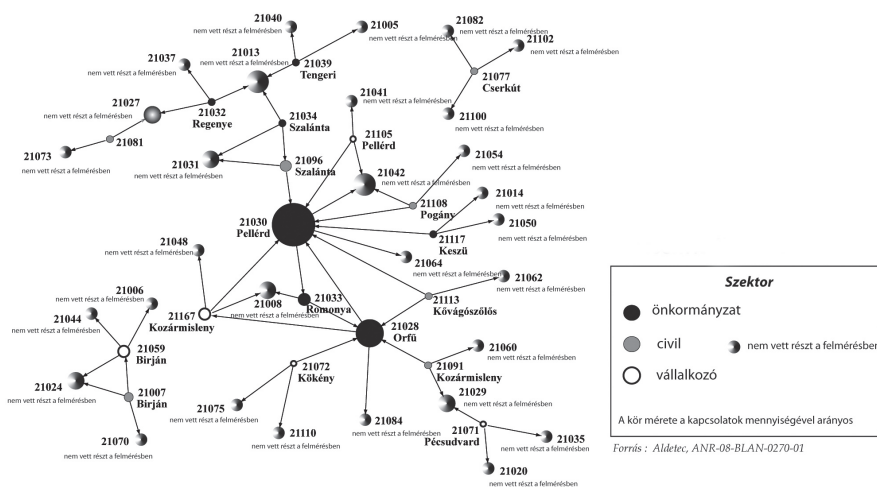
A Mecsekvidék akciócsoport tagjai által alakított hálózat fő jellemzője a sok gyenge kapcsolódás, a gyenge belső kohézió (3. és 4. ábra). A több kis, egymással kapcsolatot nem mutató érdekcsoport („klikk”) arra utal, hogy a tagok egymás közti távolsága jellemzően nagy. Az elnök, Orfű polgármestere valamennyi polgármesterrel kapcsolatban áll, de már jóval kevésbé igaz ez a vállalkozókkal és a civil szervezetekkel való viszonyára. A többi polgármester egymás közötti kapcsolatai csak mikrotérbségi szinten értelmezhetők.

A két legaktívabb szereplő két polgármester (Orfű és Pellérd), a térség emblematicus alakjai. A helyi akciócsoport megalakítása és a stratégiaalkotás során mindketten meghatározó szerepet játszottak. A hálózati ábrát vizsgálva láthatjuk, hogy az akciócsoporton belül két hálózat formálódott: az egyik az orfűi, a másik a pellérdi polgármester körül, míg a többi periférikus szereplő e két helyi vezető „befolyási zónájától” távolabb marad. A két főszereplő között sok a hasonlóság. Ugyanazt a korosztályt képviselik, dinamikus, politikailag független, helyi (települési és mikrotérbségi) érdekek ügyében erősen elkötelezettek, területfejlesztési tapasztalatokkal rendelkeznek, polgármesterek. A 2010-es önkormányzati választásokat a pellérdi polgármester elvesztette (ennek okainak feltárása politológiai elemzéseket igényelne és érdekes tanulságokkal szolgálna), s bár aktivitása az akciócsoporton belül megmaradt, a kezdetben kirajzolódó hálózat átalakult. Ezt az átalakulást erősíti az is, hogy szintén a 2010-es helyhatósági választásokat követően a másik központi szereplő bár polgármester maradt, de elvesztette kistérségi elnöki pozícióját.

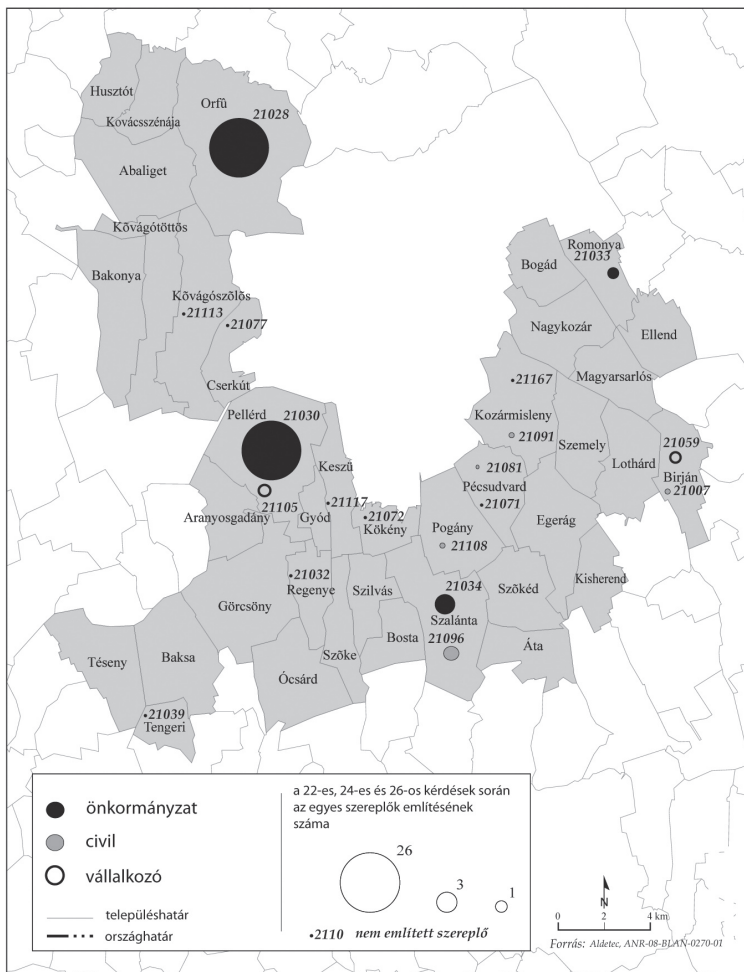
3. ábra: A Mecsekvidék helyi akciócsoport kapcsolati hálója
(Kérdés: Jelölje meg azt a három személyt, akivel a legszívesebben dolgozna!)

Social network of the Mecsekvidék local action group

(Question: Please indicate three actors you would like to work the most with.)

4. ábra: A középponti szereplők területi elhelyezkedése a Mecsekvidék akciócsoportban
Spatial location of the central actors of the Mecsekvidék local action group

A hálózat szereplőinek bipolaritása kapcsolatban van az akciócsoport létrehozásának körülményeivel is, amely egykor (2004–2006) egy kicsi, Orfű körül szerveződő akciócsoporthként indult, de kapcsolatban van az akciócsoport területi struktúrájával is: a Pécs városát félig körülölelő (gyakran szuburbán) településgyűrű önkormányzatainak inkább Péccsel, mint egymással van közös ügyük, s a gyenge településközi kapcsolatokat tetézi a köztük lévő távolság és a közlekedési nehézség (Pécsen át kell jutni). Ezek után nyilvánvaló, hogy az így létrejövő akciócsoport kapcsolati hálózata gyenge integrációt mutat: a kölcsönös kapcsolatok a szomszédos településekre korlátozódnak, a tagok között bizalomhiány jellemző, az aktivitás gyenge.

A helyi politikai szereplők megerősödése, a településfejlesztés dominanciája

A hálózatelemzés során sikerült azonosítani a konfiguráció központi szereplőit. Ők azok, akik befolyásukat latba vetve mozgósítják a partnerségi struktúra szereplőit a közös stratégia megalkotása és megvalósítása érdekében. Feltételezhetnénk, hogy a LEADER egyik legfontosabb alapelve, a háromoldalú partnerség kizárja annak lehetőségét, hogy az akciócsoportokon belül politikai jellegű vezetés alakuljon ki. A polgármestereknek az akciócsoportok létrejöttében játszott szerepe, valamint a döntéshozó szervezetben való szerepvállalása miatt ez mégis bekövetkezhet.

A helyi akciócsoportok kapcsolati struktúrájában érzékelhető az erősebb befolyás és a hatalomgyakorlás: a Zengő–Duna helyi akciócsoportban például az egyesületek és vállalkozások képviselőinek több mint a fele egyben helyi választott vezető is. Az önkormányzati vezetőknek az akciócsoportok többi – lényegében követőknek tekinthető – tagjával fenntartott kapcsolatainak vizsgálatából kiderül, hogy ezeknek a helyi vezetőknek megvan a képességük és lehetőségük arra, hogy az alapvető stratégiai irányokat meghatározzák, partnerségi hálózatokat szervezzenek és akciócsoporton belüli céljaik megvalósítása során a közérdekre hivatkozhasanak (Keohane 2010).⁷

A polgármesterek kulcsszerepet játszanak a helyi fejlesztések új formáinak elterjesztésében. A helyi akciócsoportok létrehozásának folyamatában ők azok, akik tevékenyen hatnak a partnerségi struktúra alakulására, akik kapcsolatba hozzák egymással a – nem egyszer általuk kijelölt – partnereket. Ez leginkább a civil szférát képviselő szereplők (kulturális és sportegyesületek) esetében igaz, amelyek gyakorta az önkormányzatok közvetlen befolyása alá tartoznak. A vállalkozók esetében a partnerségi együttműködésben történő részvételre való felhívás érkezik a településvezetőtől vagy a munkaszervezettől. A vállalkozók többségükben a hálózat periferiáján elhelyezkedő szereplők. Az akciócsoportok többi tagjától eltérően a helyi választott vezetők (elsősorban a polgármesterek) erős legitimitással rendelkeznek. Befolyásuk akkor igazán jelentős, ha azt többszöri újraválasztásuk erősíti meg (Bóly polgármesterét például 1990-es első megválasztása óta hatszor választották újra). A polgármesterek között találunk olyanokat is, akik az irányítás, a projektmenedzsment, a társulások szervezése során komoly kompetenciákat szereztek.

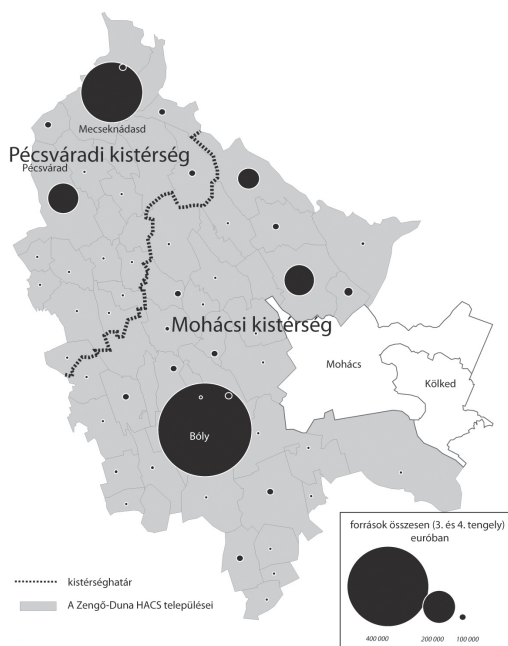
Az a tény, hogy ezek a polgármesterek a partnerségek középponti szereplői, önmagában még nem jelenti azt, hogy kapcsolati tőkéjük kiaknázását befolyás- vagy hatalomgyakorlásnak minősítsük. A „középpontiság” önmagában nem mond semmit a hatalomgyakorlás módjáról (dominancia vagy befolyásolás). Az általuk gyakorolt vezető szerep a fejlesztési folyamat különböző stádiumaiban nyilvánul meg. Élén járnak a területfejlesztési problémák megfogalmazásában, részt vesznek a problémák prioritásokká történő átültetésében, bizonyos értelemben felügyelik a stratégiák megvalósítását a projektek létrehozásának és kiválasztásának

nyomon követésével. Az új helyi fejlesztési irányok a legaktívabb helyi vezetők irányítása alatt, elképzeléseik mentén formálódnak.

A vidékfejlesztési stratégiák kidolgozásának szakaszában kevés olyan tényező játszik szerepet, amely képet adhat a partnerségek aktivitásáról, kompetenciájáról. A stratégiákat egyrészt nagymértékben meghatározzák a központi szabályok, sémák, másrészt aligha jellemzi őket az eredetiség, miután többnyire megrendelésre, pályázatíró cégek irodáiban készülnek. Mi több, az irányító hatósági feladatokat is ellátó minisztérium egy speciális szoftver és egy adatlap kötelező alkalmazását is előírta. Így minden egyes stratégiát azonos szerkezetben és azonos módon kellett benyújtani az akciócsoportoknak.

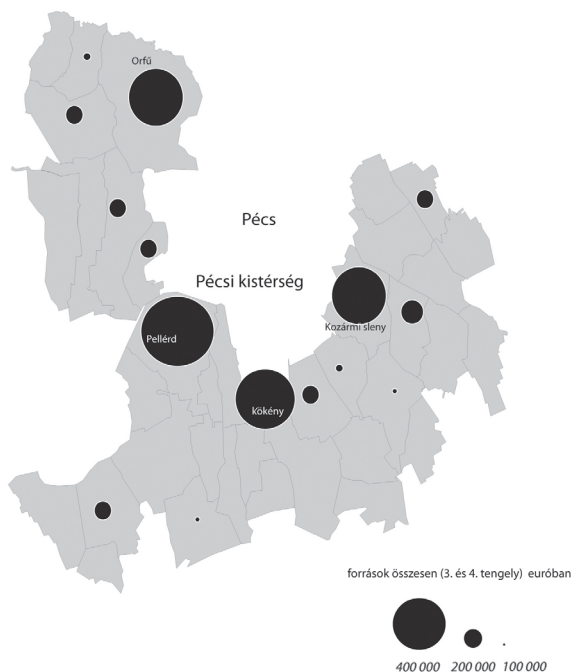
Leginkább a projektek kiválasztási folyamatának vizsgálatával mérhetők fel a helyi fejlesztéspolitika jellemzői. A projektek kiválasztásában részt vevő helyi döntéshozók szándékai jól vizsgálhatók (5. és 6. ábra). A Zengő–Duna helyi akciócsoportban az előirányzatok elosztása kezdetben inkább egyenlőtlennek látszott a két kistérség között. 2009-ben a 78 kiválasztott projektből 57 finanszírozott projekt (73%) a mohácsi kistérséghez kötődött. Eközben a pécsváradi kistérség területén a támogatott projektek az összes projekt kevesebb, mint 27%-át tették ki. Ezt az aszimmetrikus elosztást a demográfiai különbséggel is lehetne magyarázni (közel hasonló az akciócsoport kistérségeinek népességmegoszlása), de ez elfedné a két kistérség között kétségkívül létező dinamikai különbsé-

5. ábra: A Zengő–Duna akciócsoport projektjeinek megoszlása a települések között
Spatial distribution of the projects of the Zengő–Duna local action group

6. ábra: A Mecsekvidék akciócsoport projektjeinek megoszlása a települések között
Spatial distribution of the projects of the Mecsekvidék local action group

get, s azt is, hogy a pécsváradi kistérségben a népsűrűség is alacsonyabb és a gazdaság szerkezete is törekenyebb.

Bóly a térség legdinamikusabb települése, a kisváros a partnerségépítésben is jelentős tapasztalatokkal rendelkezik. A kistérségi tanács és a helyi akciócsoport elnöki székét egyaránt birtokoló polgármester a jórészt általa és körülötte szervezett önkormányzati együttműködésekben sokat profitált. Ugyanakkor a két kistérség összefogásának alapját képező informális megállapodás szerint a finanszírozás elosztásának a népességgel arányosan kell történnie.

A Mecsekvidék akciócsoportban is hasonló a helyzet. Igaz ugyan, hogy ez az akciócsoport csak egyetlen kistérséget fed le, de nincs kohézió a Péctől északnyugatra található kis mecseki falvak és a várostól délre fekvő agglomerációs közözségek között. A projektek mintegy harmada a turisztikai szempontból kiemelkedő Orfűn és a környező településeken valósult meg. E települések főként tapasztalataiknak köszönhetően előnyüket a többi településsel szemben, mivel részt vettek a LEADER+ (2004–2006) programban. Orfű polgármestere jóval a kistérség többi polgármestere előtt, 2007 tavaszán élére állt a területfejlesztési stratégiák előkészítésének, Bóly polgármesteréhez hasonlóan a helyi hálózatban középponti pozíciót harcolt ki magának.

A projektek eloszlása összességében az akciócsoporton belüli erőviszonyokat tükrözi. A nagyobb önkormányzatok (Pécsvárad, Bóly, Mecseknádasd,

Pellérd) – kivált azok, amelyek vezetője erős pozícióra tett szert a hálózaton belül – jellemzően több forráshoz jutnak (fajlagosan is). Bóly környékén az aktívabb önkormányzatok részt vettek a kisváros polgármestere által már több mint egy évtizede elindított társulásokban, településközi együttműködések keretében létrejövő projektek megvalósításában (Maurel, Póla 2007). Bólynak és Orfűnek is sikerült ezekben a területfejlesztési társulásokban előzőleg kivívott vezető szerepét megerősítenie.

A Mecsekvidék akciócsoport területén is érzékelhető a klientista jellegű pályázati forráselosztás, amely alapvetően abban nyilvánul meg, hogy az akciócsoportban központi pozíciót betöltő polgármesterek által vezetett két település sikeresebb „lobbistának” tűnt.

A projektek jelentős része a helyi identitás erősítéséhez és falumegújítási célokhoz kapcsolódik, és relatíve kevés, bár forrását tekintve jelentős a kis- és főleg a mikrovállalkozókat támogató program. A Zengő–Duna akciócsoportban, ahol a stratégia szerint a finanszírozás 7%-át kellett volna az identitás és a közösségi szolidaritás megerősítésére fordítani, az e prioritás címen kiválasztott projektek ennél jóval nagyobb arányt képviseltek (3. táblázat). A Mecsekvidék akciócsoportban a helyzet nagyjából ugyanez, bár az eltérés kevésbé markáns (4. táblázat). A helyi stratégiák alapján a Zengő–Duna akciócsoportban a források 14%-át, a Mecsekvidék akciócsoportban a források 16%-át kellett volna a falvak felújítására és infrastrukturális fejlesztésére fordítani. Ezzel szemben az e

3. táblázat: Projektek prioritások szerint a Zengő–Duna akciócsoportban
Projects by priorities in the Zengő–Duna local action group

Prioritás	Prioritáshoz kapcsolódó projekt (%)	Stratégiában előirányzott arány (%)
Népességmegtartás: Falumegújítás és -fejlesztés, a fenntartható fejlődést biztosító környezeti és társadalmi feltételek kialakítása a lakosság helyben tartása érdekében	25	14
Turizmusfejlesztés: Hagyományokhoz illeszkedő, versenyképes turizmus megerősítése, új illetve hagyományteremtő gazdasági ágak fejlesztése	11	29
Gazdaságfejlesztés: A térség versenyképességének javítása vállalkozáserősítő politika kialakításával és az innováció szerepének erősítésével	5,5	19
Közösségfejlesztés: Közösségfejlesztés az identitástudat és a szolidaritás erősítése érdekében	52	7
Szolgáltatásfejlesztés: a térség szolgáltatási kínálatának gazdagítása, a szolgáltatások minőségének javítása	6,5	24
Stratégiai térségmarketing: A térségi stratégiai tervezésben, kapcsolatépítésben és kommunikációban rejlő lehetőségek magas szintű kihasználása	0	7

4. táblázat: Projektek prioritások szerint a Mecsekvidék akciócsoportban
 Projects by priorities in the Mecsekvidék local action group

Prioritás	Prioritáshoz kapcsolódó projekt (%)	Stratégiában előírányzott arány (%)
Az életminőség javítása	33	16
Helyi gazdaságfejlesztés	20	40
Kulturált lakókörnyezet, élhető falu	4	27
Értéorientált, piacképes tudású szereplők biztosítása képzéssel	38	10
Közösségépítés (hagyományőrzés, kulturális, szabadidős programok szervezése, feltételrendszer fejlesztése)	5	2
A kommunikáció javítása	0	5

tematikán belül kiválasztott projektek a Zengő–Duna akciócsoportban a felhasznált költségvetés egynegyedét, a Mecsekvidék akciócsoportban a források egyharmadát teszik ki. Ezek alapvetően az infrastrukturális elmaradottságukon javítani akaró önkormányzatok fejlesztési projektjei.

Az európai LEADER-eszköz kiegészíti a helyi közösségek és az állam erőforrásait a nélkülözhetetlen vidéki infrastruktúra-fejlesztések finanszírozásában. Ezzel ellentétben a stratégia többi prioritására fordított összeg jóval az eredetileg előírányzott hányad alatt marad. Kevés az olyan projekt, amely tényleges gazdaságfejlesztésre irányulna, bár a programozási időszak végére Bóly térségében több komplex helyi gazdaságfejlesztési projekt is megjelent a támogatott projektek között.

A helyi identitás témája különösen erős azokban a térségekben, ahol a nemzeti kisebbségek – pl. sváb, horvát, roma – aránya jelentős, itt a kulturális hagyományok megőrzése gyakori programcél. A Zengő–Duna helyi akciócsoport a társadalmi kohézió megerősítésére alkalmas tevékenységeket kiemelten támogatna. Az Erzsébet község által szervezett nagyszabású program keretében, a Szivárványünnepeken a helyi értékek, a kulináris hagyományok és a néptáncok megjelenítése mellett nagy teret kaptak a kisebbségi kultúrák is. A sváb kulturális egyesületek által megvalósított egyéb projektek az ünnepi rendezvényekhez kapcsolódó tevékenységeknek biztosítanak támogatást (népviseletek és hangszerek vásárlása a népi együttesek részére, ünnepi rendezvények vagy kiállítások rendezése). Ezek a projektek bizonyos értelemben kompenzációt nyújtanak a sváb kisebbségnek, amely 2007-ben kénytelen volt lemondani arról, hogy etnikai alapon alakítson akciócsoportot. A német kisebbség képviselői (kisebbségi önkormányzatok) beépültek az akciócsoport tagjainak hálózatába, és ma ők adják annak hajtóerijét.⁸

Mindkét akciócsoportban a programozási időszak végére élénkült meg a vállalkozói aktivitás, amiben a helyi menedzsmentnek (a munkaszervezetnek) is vannak érdemei. Míg a Zengő–Duna akciócsoportban – és főként Bóly térségében – több, egymással is összekapcsolódó, változatos vállalkozói projektet találunk, addig a Mecsekvidék helyi akciócsoport vállalkozói projektjeinek több

mint háromnegyede egyedi turisztikai célú fejlesztés. Ebben az akciócsoportban egy projekt átlagosan 4,5 millió forint támogatást kapott, míg a vállalkozói projektek esetén ez több mint tízmillió forint. Főként ez magyarázza a vállalkozói szféra által elnyert források magas arányát (5. táblázat).

5. táblázat: A projektek megoszlása szektoronként – Zengő–Duna és Mecsekvidék helyi akciócsoportok

Distribution of the projects by sectors – Zengő–Duna and Mecsekvidék local action groups

Szektor	Elnyert forrás (%)	
	Zengő–Duna helyi akciócsoport	Mecsekvidék helyi akciócsoport
Önkormányzat	56	30
Egyesület	27	18
Vállalkozás	17	52

Összegzés

A LEADER-módszer sikerét jelentős részben a LEADER-alapelvek érvényesülése és koherenciája alapozza meg. A fejlesztési modell adaptációja során változhat annak hatékonysága. Az adaptációért, a LEADER program végrehajtásáért az állam is felelős. A magyarországi központi irányítás olyan szigorú, túlszabályozott kereteket szabott a program alkalmazásához, amelyek csökkentik a program hatékonyságát, innovatív és organikus jellegét. Az alulról felfelé építkező, decentralizált fejlesztési modell sikerét jelentősen korlátozzák ezek a szabályozási kötöttségek. Intervencionista típusú központi irányítás mellett a LEADER – eltávolodva céljától – olyan politikai eszközzé válik, melynek célja, hogy a vidéki térségeket normatív programozásnak vesse alá.

A központi szinten hozott politikai döntések jelentősen befolyásolják a modell helyi szereplők általi fogadtatásának feltételeit, a LEADER erőteljes instrumentalizációja korlátozza a helyi közösségek cselekvési képességét. A partnerségi együttműködések formai kereteit megszabó előírások kedvezőtlenül befolyásolják azok hatékony működését. A túl sok tagot tömörítő, a kölcsönös ismeretsegekből eredő kohéziót nélkülöző két Baranya megyei helyi akciócsoport helyi önkormányzati vezetők maroknyi csapata köré szerveződik. A társadalmi tőke egész hálózatot betöltő hiánya gyengíti a partnerségi struktúra kohézióját. Mindkét vizsgált térségben több LEADER-alapelv sérülése is nyilvánvaló: a szubszidiaritás nélküli decentralizáció (Kis, Szekeresné 2011), a túl nagy terület miatti gyenge kohézió (területiség elve), a partnerség aszimmetrikus felépülése, a valós partnerség gyengesége (a kötelezően használt tervezőszablonnal kiegészülve) az innovativitást is korlátozza. Ezeknek az elveknek a sérülése jellemzően a szabályozási környezetből következik, de helyi sajátosságok is befolyásolják.

A polgármesterek – élve a hálózaton belüli szerepük és pozíciójuk adta lehetőségekkel – tényleges vezetőként lépnek fel. Ők képesek mozgósítani a többi

szereplő energiáját, a köztisztviselők (a munka szervezésére szerződtetett munkaszervezeti alkalmazottak) kompetenciáit, valamint megszerezni a projektek megvalósításához elengedhetetlen társfinanszírozást. Mindeközben meggyőződésük, hogy helyi közösségeik érdekeit szolgálják.

A politikai vezetés paternalista, olykor klientista gyakorlási módja nem segíti a helyi civil szféra erősödését, aktivizálódását. A helyi akciócsoportok tagjainak túlnyomó többsége csak igen korlátozott mértékben vesz részt a LEADER programban, amely tehát a legdinamikusabb szereplőkre támaszkodik. Így állhat elő egyebek mellett az a helyzet is, hogy míg a romák szinte ki vannak zárva a fejlesztésekből, addig a sváb kisebbség képviselői viszonylag sokat profitálnak a programból.

A LEADER a helyi kormányzás javításának egy fontos eszköze, jó módszere lehetne. A két vizsgált példa alapján azonban úgy tűnik, inkább a helyi elit érdekeinek szolgálatába állítják azt. A helyi politikai vezetés olyan fejlesztési eszközként tekint a programra, amelyben alapvetően a településfejlesztés eszközeit, egyben saját legitimációjának megerősítési forrását látja. Mindazonáltal az elmúlt évtized tapasztalata megerősíti, hogy a tanulási folyamatnak vannak eredményei. Ezekre támaszkodva a LEADER program folytatását remélik még ott is, ahol inkább a kiábrándultság a jellemző. Folytatást remélnék a helyi szereplők, de nagyobb autonómiát, egyszerűbb eljárásrendeket is, mert a LEADER-módszer csak így lehet hatékony és eredményes. Addig, amíg az önkormányzatok infrastruktúráis fejlesztéseikhez érdemi források más finanszírozási rendszerből nem érkeznek, s amíg a településvezetők többsége nem lát tovább a településtáblánál, „valódi” – területi szempontokat előtérbe helyező, valós együttműködésekre épülő – LEADER-projektek csak elvétve lehet találni.

Jegyzetek

- 1 A tanulmány szerzői az ALDETEC kutatási program keretében öt kelet-közép-európai országban (Csehország, Lengyelország, Litvánia, Németország és Magyarország) vizsgálták a LEADER program megvalósulását. A kutatás eredményei alapján a magyarországi gyakorlat mindkét főbb, a legcentralizáltabb, legbürokratikusabb (Halamska 2010; Lacquement 2012). Chevalier (2014) az EU 27 országára készített centralizációs indexet a LEADER programról. Ez alapján Magyarország a 27. helyen áll (Chevalier 2014, 83.).
- 2 A LEADER lélekszám szerinti szabályozása miatt Pécs és Mohács nem része az akciócsoportoknak, egyébként csak a Mohácsi kistérséghez tartozó Kölked jelent kivételt.
- 3 Az interjúk többségét az akciócsoportok elnökségi tagjaival készítettük. A munkaszervezetek vezetőivel folytatott beszélgetések során a kezdeményezések elindítóira, főszereplőire, a partnerek kiválasztásának módjára, az önkormányzatok bevonásának részleteire és az akcióterület lehatárolására vonatkoztak kérdéseink. A válaszok lehetővé tették, hogy meghatározzuk minden egyes szereplőnek a partnerségen belüli integráltsági fokát is.
- 4 A hálózatelemzés olyan módszer, amely megkísérli leírni a szereplők közötti kölcsönös függőségi viszonyokat és ezek hatását a szereplők viselkedésére (Granovetter 1983; Lin 2001).

- 5 A kérdőívek kitöltése során az ismertséget mutató gráfok megrajzolása mellett a konkrét partner mellett a kapcsolatot jelleget (pozitív vagy támogató, negatív vagy elutasító) is azonosították a megkérdezettek.
- 6 A centralitás mértéke az egyes szereplőktől kapott említések számától függ. Egy személy akkor középponti, ha erős a kapcsolata a többivel. A centralitási indexet három kérdés kapcsán kapott említések összegeként alkottuk meg: Kivel dolgozna legszívesebben? Kik a legaktívabb szereplők? Ki a legelismertebb szereplő?
- 7 A vezetés (leadership) N. O. Keohane (2010, 23.) nyújtotta definíciójára gondolunk: A vezetőik célokat határoznak meg vagy tesznek világossá egyének egy csoportja számára, és összesítik a szóban forgó csoport tagjainak energiáit e célok megvalósítása érdekében.
- 8 A sváb közösség, melynek jelenléte meghatározó e két kistérségben, szeretett volna etnikai alapon létrehozni egy LEADER-csoportot. A terv alapját lényegében a nemzeti identitástudathoz kapcsolódó kulturális tevékenységek előmozdítása képezte.

Irodalom

- Chevalier, P. (2014): *Action local et développement rural en Europe – Le modèle européen LEADER 2007–2013*. Peter Lang, Bruxelles
- European Court of Auditors (2010): *Implementation of the Leader approach for rural development. Special report No. 5*. European Court of Auditors, Luxembourg
- Granovetter, M. (1983): The strength of weak ties: A network theory revisited. *Sociological Theory*, 1., 201–233. <http://doi.org/dxd8fx>
- Halamska, M. (2010): *Action local et développement rural en Europe Centrale: Tache 1, Rapport pour l'Agence Nationale de la Recherche*
- Keohane, N. O. (2010): *Thinking about leadership*. Princeton University Press, Princeton, Woodstock
- Kis K., Szekeresné Köteles R. (2011): A helyi akciócsoportok működése egy országos felmérés tükrében. *Gazdálkodás*, 1., 19–27.
- Kovács, D., Póla, P. (2010): Some experiences of the Leader programme in Hungary – preliminary results of the ALDETEC research. In: Beauclair, A. (ed.): *Regional responses and global shifts: Actors, institutions and organisations. Annual international conference 2010. Pécs, Hungary, 24th–26th May*. Regional Studies Association, Seaford, 150.
- Lacquement, G. (2012): Pratiques de la gouvernance locale en Allemagne orientale. Transfert institutionnel, apprentissage social et logiques réticulaires dans le cadre du programme européenne LEADER 2007–2013. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 3., 57–89. <http://doi.org/2bw>
- Lin, N. (2001): *Social capital. A theory of social structure and action*. Cambridge University Press, Cambridge <http://doi.org/2bv>
- Maurel, M-C., Póla, P. (2007): *Local system and spatial change. The case of Bóly in South Transdanubia*. HAS Centre for Regional Studies, Pécs (Discussion Papers; 57.)
- Olson, M. (1987): *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Pálné Kovács, I. (2011): *Local governance in Hungary – The balance of the last 20 years*. HAS Centre for Regional Studies, Pécs (Discussion Papers; 83.)
- Szörényiné Kukorelli, I. (2005): The appearance and role of micro-regional co-operations in the Hungarian spatial development. *Geografický Časopis*, 3., 229–246.

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

Copus, A. K., de Lima, P. (eds.): Territorial cohesion in rural Europe. The relational turn in rural development (Routledge, New York, 2015, 278 o.)

KIRÁLY GÁBOR

KIRÁLY Gábor: ügyvivő szakértő, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; kiralyg@rkk.hu

Gábor KIRÁLY: *executive expert, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; kiralyg@rkk.hu*

A Területi kohézió a vidéki Európában címmel megjelent tanulmánykötet az európai vidék társadalmának és gazdaságának helyzetét, lokális és globális kapcsolatszerkezetét és a vonatkozó szakpolitikák megújításának lehetőségét mutatja be a regionális tudományok legújabb elméletein és értelmezésein keresztül. A kiadvány tizenkét tanulmánya túlnyomórészt az ESPON 2013 (European Observation Network for Territorial Development and Cohesion) európai uniós kutatási program eredményeinek átfogó közlése. Ez a nagy ívű kutatási program az európai területi fejlődés sokszínűségének feltárását és megértését jelölte meg legfőbb feladatául, ami egy széles összefogással létrejött nemzetközi kutatóközösség, köztük a Regionális Kutatások Intézete számos kollégájának összehangolt munkáját ölelte fel.

A kötet legfontosabb üzenete, s egyben a tizenkét tanulmány kiindulópontja: a vidéki életet, tereket, közösségeket övező sztereotip gondolkodás ma már nem határozhatja meg sem az akadémiai, sem a politikai diskurzusokat. A tanulmányok szerzői saját kutatási tapasztalataik és a szakirodalom átfogó feldolgozása alapján mutatják be, hogy az európai vidéki terek már nem elsősorban alapanyag-előállító, lakóhelyet és természeti erőforrást nyújtó funkcióik miatt érdekesek, ahogy ma már az elmaradottság és fejletlenség sem minden esetben társítható a vidékhez. Ezzel szemben a kortárs akadémiai érdeklődés területi, társadalmi és gazdasági szempontból is sokszínű, különböző pályákon mozgó vidéki területekkel foglalkozik, amelyek külső és belső kényszerek mentén folyamatosan átalakulnak, és horizontális vagy vertikális hálózatokon keresztül kapcsolatba lépnek egymással és a külvilággal. A szerzők e változó vidék

néhány dimenzióját ragadják meg, amit minden esetben szakpolitikát érintő következtetésekkel egészítenek ki.

A kötet tanulmányai közötti kapcsolatot a *relációs fordulat* (relational turn) és ezzel szoros összefüggésben az új vidéki gazdaság (new rural economy) koncepciók használata jelenti. Azzal, hogy ez a két megközelítés lett a tanulmányok elméleti középpontja, a szerzők a vidékkutatások jövőbeni kérdésfeltevéseihez mutatnak irányt. További közös pont, hogy a tanulmányok zárógondolatai a legtöbb esetben az európai vidék- és területfejlesztési szakpolitikai koncepciók felülvizsgálatának szükségessége mellett érvelnek, amelyhez a szerzők értékes háttérrel biztosítanak a kötetben közreadott hatalmas tudás- és tapasztalatanyaggal.

A kötet első öt írása az európai vidékfejlesztési és kohéziós politika koncepcióinak változásait tárgyalja, a következő négy tanulmány az európai vidék demográfiai, munkaerő-piaci, gazdaságföldrajzi és mezőgazdasági átalakulását mutatja be, míg az utolsó három dolgozat összegző jelleggel tesz javaslatokat a legfontosabb beavatkozási pontokra, különös tekintettel a társadalmi egyenlőtlensége és a szakpolitikai programtervezés és végrehajtás megújításának szükségességére.

Andrew K. Copus jegyzi a kötet első tanulmányát (Introduction: from rural development to rural territorial cohesion), amely programadó jelleggel mutatja be az új vidéki gazdaság megközelítését napjaink európai vidéki tereinek tipizálásán keresztül. Az új vidéki gazdaság fogalma a nyolcvanas években kialakult új gazdaság (new economy) megközelítésére rezonál, azzal a különbséggel, hogy kifejezetten a vidéki gazdaság gyökeres szerkezetátalakulását foglalja keretbe. Ezek a mélyreható változások lépésről lépésre írják felül a vidéki gazdaság leírására használt olyan szakpolitikai és akadémiai sztereotípiákat, mint a mezőgazdaság meghatározó szerepe, az alacsony népsűrűség és elvándorlás, a függő helyzet a kompenzációs forrásoktól és támogatásoktól. Ebbe a sorba tartozik továbbá a vidéki munkaerőpiacot jellemző alacsony szintű humán tőke és aktivitási ráta, vagy éppen a magas szintű önfoglalkoztatás és az ezzel szoros kapcsolatban álló rejtett munkanélküliség. Ezzel szemben az új vidéki gazdaság ezektől lényegesen eltérő jellemzőkkel rendelkezik: régiókon és országokon átívelő, földrajzi távolságokat figyelmen kívül hagyó üzleti hálózatok, tudásalapú gazdaság, mobil, jól képzett városi munkaerő bevándorlása, alternatív mezőgazdasági rendszerek kialakulása vagy az agrárgazdaság jelentéktelenné válása és a többszintű kormányzás folyamatos térnyerése.

Az új vidéki gazdaság terminológiáját a tanulmány három vidéktipológiában mutatja be. Kiindulási pontként a hozzáférhetőségen és a földrajzi távolságon alapuló osztályozást használja, majd bevezeti az EDORA (European development opportunities in rural areas) kutatás keretében létrehozott gazdaság- és teljesítménycímkés vidéktipológiákat, melyek a kötet több tanulmányában a vidéki régiók összehasonlításának alapjául szolgálnak. A gondosan szerkesztett térképeken látszik, hogy az Európai Unió keleti és déli határán egybefüggő agrárdomináns régiók tömörülnek, ami a legtöbb esetben együtt jár a helyi gazdaság alacsony teljesítményével és a régiók társadalmi-gazdasági leszakadásával. A belső régiók

ezzel szemben alapvetően három vidéktípus mozaikjaiként rajzolódnak ki. Az agrárjellegű régiókhoz hasonlóan a főleg ipari termeléssel rendelkező régiókra az alacsony gazdasági teljesítmény jellemző, elsősorban a visszaszoruló, hagyományos ipari szektornak köszönhetően. Két típussal írható le a legjobban teljesítő régiók köre: egyrészt a fogyasztói vidék típusú régiókkal, ahol a turizmus teljesítménye, a természeti helyekhez való hozzáférés, illetve a multifunkcionális, diversifikált, kis léptékű mezőgazdaság mutatói uniós átlag feletti, másrészt az erős szolgáltatói szektorral rendelkező térségekkel. A szerzők szerint várhatóan ezek azok a vidékek, amelyek a jövőben is sikeres pályán mozognak majd.

Thomas Dax (The evolution of European rural policy) részletesen nyomon követi az európai vidék- és regionális politika fejlődését a közös agrárpolitika és az Európai Regionális Fejlesztési Alap megszületésétől kezdve egészen az új tervezési időszakban bevezetett szabályozási rendszerig. A két szakpolitika történetének részletes és alapos áttekintése után megállapítható, hogy hangozó és nagyra vágyó célkitűzésekből sohasem volt hiány, de ezek általában nem tudták az éppen folyamatban lévő változásokat megérteni vagy a valós igényeket kielégíteni. Fontos megállapítás, hogy a természetéből adódóan interdiszciplináris területnek számító vidékpolitikában évtizedek óta az útfüggőség jelei mutatkoznak, ami annak az eredménye, hogy a szakterület a közös agrárpolitika és a kohéziós politika között ingadozik. Nem mellékes az sem, hogy a felülről lefelé építkező vidékfejlesztési szabályozási kereteknek ugyan állandó célja a területi különbségek figyelembevétele, de általánosan elismert sikereket a helyi potenciálok mozgósításában eddig jóformán csak a LEADER program tudott elérni. Ezek után érdekes lesz megfigyelni, hogy a 2014–2020 közötti tervezési időszak egyik újdonsága – a vegyes finanszírozású, közösségi irányítású helyi fejlesztési program – mennyire lesz sikeres.

Andrew K. Copus és Lisa van Well tanulmánya (Parallel worlds? Comparing the perspectives and rationales of EU rural development and cohesion policy) tulajdonképpen folytatja az előző tanulmányban megkezdett, az európai vidékfejlesztést leíró kettős diskurzus tárgyalását. A szerzők a kétezres évektől számítják a közös agrárpolitika második pillérének és a kohéziós politikának éles szétválását, ami a későbbiekben állandó értelmezési nehézséget okozott az illetékességi területekben. Az agrárpolitika részeként a második pillér elsősorban az elsődleges szektorhoz tartozó tevékenységek támogatásában képzei el a vidékfejlesztést, míg a kohéziós politika szerint a városokban összpontosul a regionális fejlődéshez szükséges erő, de ezt megfelelő szakpolitikai beavatkozással szét lehet teríteni vidéken is. A két különböző elképzelés integrációjára már az Európai Bizottság szintjén is látszanak törekvések, amelyek a koherencia jegyében próbálnak meg új irányt adni 2014 után az unió vidék- és regionális fejlesztésének, elsősorban a vegyes finanszírozású (multifund) keretek kialakításával.

Akár az előző két dolgozat lezárásaként is értelmezhető a fejezet záró tanulmánya, amely a területi kohézió egyesült államokbeli és kanadai perspektíváját és működési elvét hasonlítja össze az európai példával (Pamela Lerick, Thomas G. Johnson és Judith I. Stallmann: Territorial cohesion: US and Canadian

perspective on the concept). Az előző tanulmányok európai fókusza után érdekes látni, hogy milyen elvek mentén alakulnak a szakpolitikai döntések a tengerentúlon. Fontos tanulságokkal szolgál, hogy az aktív beavatkozást hirdető európai politika mellett létezik kevésbé centralizált, mindenekelőtt a liberális szabadságjogokat biztosító, előírások helyett tiltásokkal szabályozó amerikai politika, valamint az erős központi irányítás mellett is decentralizált, az interregionális transzfer- és kapcsolatépítést is kiemelten támogató kanadai területi politika.

A kötet második része az átalakuló európai vidékekről mutat négy érdekes látéletet. Mats Johansson tanulmányából (Demographic trends in rural Europe) például megismerjük az európai vidéken napjainkban zajló demográfiai folyamatokat, különös tekintettel az elöregedés problémakörére. A szerző a szakirodalom legújabb megállapításai mellett az elérhető legfrissebb Eurostat-adatokra is támaszkodik, hogy vidéktípusok szerint strukturálva mutassa be a legfrissebb népesedési trendeket. Johansson tanulmányában az európai demográfiai fejlődés jól ismert fogalmaival (urbanizáció, reurbanizáció, dezurbanizáció) leírt huszadik századi narratíva szolgál kiindulópontként, hogy aztán az új vidéki gazdaság fogalmi keretébe ágyazva elemezze a jelenlegi demográfiai mozgásokat. A hivatkozott irodalom alapján az új vidéki gazdaság a helyi társadalom megújításaként is értelmezhető, hiszen az átalakuló gazdasági potenciál általában fiatal városi lakosság betelepülésével jár együtt. A *rurbanizációnak* vagy vidéki *dszentifikációnak* is nevezett folyamatból profitáló vidékek jellemzően sűrűn lakottak és nagyvárosok vagy regionális központok közvetlen vonzáskörzetében fekszenek. Ezzel szemben a vidéki terek kiürülése távoli és lassabban fejlődő régiók esetében mutatkozik még mindig komoly veszélynek, és elsősorban olyan fiatalokat érint, akik már nemcsak országban belül, hanem akár határokon átkelve adják fel vidéki életüket, hogy szerencsét próbáljanak Európa nagyvárosaiban. Fontos fejlemény, hogy a korábbi évtizedekkel szemben ez az elvándorlás már nem a klasszikus ipari központokat, hanem főleg az egyetemi városokat és egyéb metropoliszokat célozza meg.

A különböző vidéktípusokra bontott elemzésből megtudhatjuk, hogy az utóbbi évtizedek legjelentősebb népességfogyatkozása a központoktól távoli, periferikus vidékeken ment végbe. Különösen erősen jelentkezett ez a folyamat a posztoszocialista átalakulás következményeként az új kelet-európai tagállamok ilyen vidékein. Ráadásul ezekre a vidékekre továbbra is az agráriumra épülő gazdasági szerkezet jellemző, ami a statisztikák szerint felerősíti a periferikus létből fakadó népességtaszító erőket. Ezzel szemben az új vidéki gazdaságot képviselő, erős szolgáltatói szektorral rendelkező vidékek nem meglepő módon népességnövekedéssel kezdték a kétezres éveket. A nagyvárosi közelségben sikeres, tudásalapú gazdasági tevékenységeket vonzó régiókat elsősorban Közép-Franciaországban, Észak-Németországban, Dél-Dániában, Dél-Svédországban, Közép-Angliában, Dél-Skóciában, illetve néhányat Spanyolországban és Olaszországban találunk. Kelet-európai tagállamok ebben a típusban csak a nemzeti fővárosok vonzáskörzeteivel szerepelnek.

Az Európai Unió számára napjaink egyik legfontosabb problémaköre a belső migráció és a bevándorlás. Philomena de Lima (Reconciling labour mobility and cohesion policies) dolgozata az előbbi veszi górcső alá és tárja fel elsősorban a 2004-ben csatlakozott kelet-európai nyolcabból induló, Angliát és Skóciát célzó munkavállalási célú migrációt. Saját kutatások eredményeiből és széles körű szakirodalmi feldolgozásából képet kapunk a vándorlási trendekről, a foglalkoztatási tapasztalatokról és az el- vagy bevándorlás okozta munkaerő-piaci változásokról, mind a küldő, mind a fogadó országokban. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a munkaerő szabad áramlásának hatását a kibocsátó országok vidéki tereire és társadalmára eddig csak szórványosan vizsgálták, ezért e folyamatokról kevés tudással rendelkezünk. A jövőbeni kutatások érdekes kérdése lehet, hogy a migráció hogyan járul hozzá a területi és társadalmi kohézió előmozdításához.

Dimitriskis Skuras és Alexandre Dubois tanulmánya (Business networks, translocal linkages and the way to new rural economy) a gazdaságföldrajzban már jól ismert relációs fordulat elméletét helyezi a vidékfejlesztés kontextusába. A kortárs gazdaságföldrajz a vidéket olyan nyitott és többszintű gazdasági térnek fogja fel, amely különböző hálózatok által jön létre, belső és külső szereplők együttműködésének eredményeképpen. A hagyományos értelemben vett tér fizikai határok által meghatározott képzetében a földrajzi távolság a meghatározó. Ezzel szemben a *relációs gondolkodás* (relational thinking) csak a hálózatokba szerveződött szereplők kapcsolatait látja, amelyeken keresztül információ, tudás és innováció tör utat magának akár kieső, periferikus vidékek felé is. A szerző több példával illusztrálja, hogy azok a vidéki kisvállalkozások, amelyek többszörös belső és külső kapcsolatokon keresztül kötődnek üzleti hálózatokhoz, gyorsabban növekednek és felülmúlják azokat, amelyek csak helyi hálózatok részei.

A vidéki hálózatosodás és vidékfejlesztés kapcsán a helyi partnerségen alapuló vidékfejlesztési koncepció, a LEADER program áll az elemzés fókuszában. A program, amely a helyi kormányzás és helyi szereplők együttműködésének támogatásán keresztül indítja be a helyi gazdaságok fejlődését, számos esetben sikeres közvetítő szerepet tölt be a köz- és magánszektor között. A szerző szerint ennek az az eredménye lehet, hogy a helyi gazdaság szerkezete elkezd átalakulni és az új vidéki gazdaság jegyeit kezdi mutatni. Biztató, hogy a jelenlegi állás szerint a 2014–2020-as tervezési időszakban várhatóan hasonló szempontok érvényesülnek, és a legkülönbözőbb vidéki szereplők továbbra is lehetőséget kapnak arra, hogy akár szektorok között vertikálisan, valamint földrajzi értelemben határon belül vagy kívül horizontálisan is keressék a számukra legmegfelelőbb partnereket az együttműködésre. Azt ugyanakkor a szerzők is elismerik, hogy a vidékfejlesztési és kohéziós szakpolitikusok dolga még sohasem volt ilyen nehéz, ha általánosan alkalmazható felzárkóztatási menetrendet szeretnének készíteni az ezerarcú vidéki Európának. Abban azonban egyetértés mutatkozik, hogy ha az új vidéki gazdaságra való átállás a

kiemelt cél, akkor átfogó helyi kormányzásra, ahhoz pedig erős, de rugalmas szakpolitikai keretre lesz szükség a jövőben.

Caroline Crowley és David Meredith jegyzi (*Agricultural reconstructing in the EU: an Irish case study*) a könyv egyetlen olyan tanulmányát, amely konkrét eseten keresztül illusztrálja a vidékiség változását: az ír mezőgazdaság elmúlt évtizedekben tapasztalt átalakulását vizsgálja a nemzeti és közösségi politikai döntések, illetve a nemzeti és globális gazdasági környezet keresztmetszetében. A tanulmány a produktivista narratíva jól ismert elemeit (konszolidáció, specializáció és intenzifikáció) érintve ad betekintést az ír mezőgazdaság közelmúltbeli változó képéről. A szerzők szerint a közös agrárpolitika produktivista modellje az egyes és a kettes tengely mentén két fejlődési pályán mozgatja az európai gazdálkodókat. Az egyes tengely mentén támogatáshoz jutókat gazdaságilag életképesnek, paraproduktivistának, a kettes tengelyen keresztül finanszírozottakat pedig gazdaságilag életképtelennek, periproduktivistának írják le. Ez a kettényíló agrárszektor kisszámú, gazdaságilag kiszámíthatóan működő paraproduktivista termelőt állít szembe azzal a növekvő számú csoporttal, amely számára a gazdasági túlélést a különböző támogatások vagy a gazdaságon kívüli periproduktivista tevékenységekből származó bevételek jelentik. A szerkezetátalakulás egyik fontos következménye az agráriumhoz való kötődését veszített vidéki terek és közösségek útkeresése, amely eredményezheti a már fentebb bemutatott új vidéki gazdasági formák megjelenését, de fel is gyorsíthatja a térség hanyatlását és fiataljainak elvesztését, ha nem sikerül tartalmat találni egy új típusú fejlődéshez.

Bettina Bock, Kovács Katalin és Mark Shucksmith tanulmánya (*Changing social characteristics, patterns of inequality and exclusion*) nyitja a könyv záró szakaszát, amely az európai vidék átalakulását és a szakpolitikai beavatkozások lehetőségét mutatja be három tanulmányban. Ez a tanulmány a válság utáni vidéki szegénység és társadalmi egyenlőtlenség problémakörével foglalkozik. A szegénységkutatás újabb megközelítése, amelyet a szerzők is magukénak éreznek, a társadalmi egyenlőtlenségekben nem a jól működő társadalom elosztási zavarát látja, hanem a dinamikusan változó, társadalmilag beágyazott, számos helyi és globális tényező hatásától függő jelenséget.

A társadalmi egyenlőtlenségek vidéki jellemzőjének európai helyzetére két példában kapunk betekintést. Egy 2003-as életminőség-felvétel alapján megállapítható, hogy az unió leggazdagabb tizenkét tagállamában minimális különbségeket találunk a városi és vidéki életminőség között. Ugyanakkor a szegényebb országokban – jellemzően az újonnan csatlakozottak körében – ez az összehasonlítás a városokban lakók magasabb anyagi jólétét és életminőségét mutatja. Ezzel szoros összefüggésben áll a másik példa, amely leszámol azzal a feltevessel, miszerint a vidéki étellel párosuló szubjektív jóllét kompenzálja az ott élő szegénységet. Igaz ugyan, hogy az ételmiszer-önellátás képességét egyes kutatások pozitív tényezőnek mutatták, de nincs bizonyíték arra, hogy a falusi élet anyagi-asságtól mentes idillje jobb életminőséget, összetartó helyi közösséget vagy

szorosabb társadalmi kapcsolatokat jelentene. Ezek után már nem okoz meglepetést, hogy a szegénység és társadalmi leszakadás területi mintázatának vizsgálata a periférián élők helyzetét mutatja a legsúlyosabbnak, elsősorban Európa déli és keleti vidékein. A szerzők hivatkoznak olyan kutatásokra is, amelyek a társadalmi kirekesztés és a földrajzi értelemben vett elzártság, illetve a társadalmi és lakóhelyi stigmatizáció közötti összefüggéseket vizsgálják. Számos hivatkozott eredmény alapján állítják a szerzők, hogy a politikai és gazdasági változások (lásd kelet-európai rendszerváltások és gazdasági szerkezetátalakulások) okozta elszegényedés egyik következménye az ezt elszenvető emberek és a velük szegényedő lakóhelyük megbélyegzése, melynek Európában is példátlan esete a kelet-európai romák és gettóyszerű lakhelyeik megítélése a közbeszédben.

Nemes Gusztáv, Chris High és Anna Augustyn tanulmánya (Beyond the new rural paradigm: project state and collective reflexive agency) a kötetet összegző zárószóként is megállná a helyét, hiszen részletes ismertetést ad korunk európai vidékpolitikájának két lényegesnek ítélt tanulságáról: a projektállam-megközelítésről és a kollektív reflexív kapacitásról (collective reflexive agency). A projektállam kifejezést a szerzők szellemesen a résztvevők, célok és tevékenységek felett gyakorolt egyfajta önkényuralomként gondolják tovább, kiemelve többek között, hogy az általános módszerek alkalmazása a végrehajtás, a módszertan és az értékelés esetében hatékonyabbá tehetik ugyan a közpénzek elköltését, de nem alkalmasak a társadalmi hatások értékelésére. A projektszemlélet alapvetően szaktudásalapú, vagyis az elegendő humán és intézményi kapacitásokkal nem rendelkezők már a rajtvonal előtt kizáródnak a „projektjátszmákból”. Pozitív fejleményként jelenik meg, hogy a LEADER program elindításával olyan szabályozási tér jött létre, amelyben az érintett intézetek (pl. irányító hatóságok) és a helyi közösségek (informális helyi fejlesztési csoportok) működésében elegendő a kapacitás arra, hogy reflexív módon alkalmazkodjanak a folyamatosan változó kihívásokhoz, miközben közösségi, kollektív érdekeket szolgálnak. A szerzők megítélése szerint ez a képesség (collective reflexive agency), amellyel intézetek és csoportok működését lehet leírni, a LEADER-kezdeményezések sikerének legfontosabb eleme.

Andrew Copus, Thomas Dax és Philomena de Lima jegyzi azt a tanulmányt (Epilogue: Rural cohesion policy as the appropriate response to current trends), amely a kötet lezárása után, a tizenegy tanulmány tanulságai alapján tesz javaslatot az európai vidék- és kohéziós politika új vezérelvére, *vidéki kohéziós politika* (rural cohesion policy) néven. Ez a megközelítés azokra a szakpolitikai és gyakorlati fejleményekre vonatkozik, amelyeket a vidék- és területfejlesztésben dolgozó kutatók, szakpolitikuskok, fejlesztők az elmúlt évtizedek alatt értek, értve ezen az integrált területfejlesztést, a térségi alapú vagy a helyi erőforrásokkal számoló fejlesztési megközelítéseket, de ide sorolható az OECD új vidékparadigmája is. Két ponton azonban kiegészítik ezt a sort, annak érdekében, hogy a 21. század kihívásainak kezelésére a vidék- és területi politikának is meglegyenek az eszközei. Egyrészt fontosnak tartják, hogy a jövőben a szakpo-

litikai döntéshozatalban jelenjen meg az inkluzív növekedés koncepciója, másrészt, ha lehet, még ennél is hangsúlyosabban kellene az együttműködést és a kapcsolatépítést elősegíteni.

A könyv visszatérő eleme az új tervezési időszakra való utalás, és a bizonytalanság, hogy vajon sikerül-e a szerzők által összefoglalt tanulságokkal hatni a politikai döntéshozatal folyamatára. Abban egyetértés látszik, hogy a lehetőség ott van az új szabályozási mechanizmusban, de számos, ma még bizonytalan elem okozhat kedvezőtlen változást. Sok függ az egyes nemzetállamok vidékpolitikája és az uniós intervenciók közötti kapcsolattól, a mezőgazdaságnak a nemzeti és regionális gazdaságokban betöltött szerepétől, az irányító és közvetítő kormányzati intézmények felépítésétől. Az ideális elképzelés több teret adna a több forrásból támogatott programoknak, de a még mindig jellemző egydimenziós, szűk látókörű nemzetállami végrehajtás megakadályozhatja a különböző alapok hatékony együttműködését, ami végeredményben továbbra is fenntartja a vidék- és területi politika különállását.

A kötet bizonyára megkerülhetetlen olvasmánya lesz mindazoknak, akik érdeklődnek az európai vidék- és területkutatással foglalkozó témák iránt, illetve szívesen merülnek el a részletes alapossgal feldolgozott szakirodalomban. Fontos még kiemelni, hogy a kötet megszületését lehetővé tevő ESPON program remekül megszerkesztett honlappal (<http://www.espon.eu>) rendelkezik, ahol tematikus térképek és adatbázisok is hozzáférhetőek az értő és érdeklődő közönség számára.

**Bosworth, G., Somerville, P. (eds.): Interpreting
rurality – Multidisciplinary approaches
(Routledge, Abingdon, 2014, 320 o.)**

LENNERT JÓZSEF

LENNERT József: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Kecskemét; lennert@rkk.hu

József LENNERT: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Kecskemét; lennert@rkk.hu

Az elmúlt évtizedek vidéki átalakulásának feltárásában élen járnak az Egyesült Királyság vidékkutató műhelyei. A Gary Bosworth és Peter Somerville szerkesztette *Interpreting rurality – Multidisciplinary approaches* című könyvvel ismét egy olyan kötetet vehetünk kezünkbe, amely széles tematikus merítéssel igyekszik bemutatni a jelenkori vidék változásait és sokszínűségét. A két szerkesztő a University of Lincoln munkatársa, az egyes fejezetek megírásában további húsz angliai és walesi kutató működött közre szerzőként. A szerzőgárda összetétele a könyv területi példáiban is tükröződik: a fejezetek döntő többségének esettanulmánya az Egyesült Királyságra, egy részük pedig ezen belül is elsősorban Lincoln város tágabb vidéki környezetére koncentrál.

A bevezetést és az összefoglalást leszámítva a könyv négy tematikus egységre osztható aszerint, hogy az egyes fejezetek a vidékiséget mely nézőpontját helyezik a középpontba. E négy egység a következő: a vidékiség anyagi vetületei, a reprezentációkban megjelenő vidékiség, a konfliktusokkal terhelt vidékiség és a fogyasztók számára „feltálat” vidékiség. A továbbiakban röviden ismertetem a kötet tartalmát az egyes tematikus egységek szerint, nem törekedve a teljeskörűsége.

Bár a könyv elsősorban az egyesült királyságbeli vidékkutatói eredményekből merít, Juliana Siwale vidéki Zambiát (*Challenging Western perceptions: a case study of rural Zambia*) bemutató fejezete jól illusztrálja, hogy a vidék nyújtotta anyagi javak és lehetőségek mennyire eltérnek a fejlődő és fejlett országokban. A szerzőnő rámutat arra, hogy a gyarmati és posztkoloniális kor városokat előnyben részesítő politikájának következményeként – Angliával ellentétben – a zambiai város és vidék között mély jövedelmi és infrastrukturális ellátottsági szakadék tátong. Ez megnyilvánul a két ország eltérő vidékpercepcióiban is: az angol vidéki idill képei helyett a zambiai vidékhez a nyomor, az elmaradottság és a veszedelmes hiedelmek (boszorkányság) továbbélése kap-

csolódik. Ennek ellenére a zambiai vidéknek is vannak idilli ábrázolásai, ezeket azonban a leggazdagabbaknak és a külföldi turistáknak szánták. A vidék poszt-materiális javainak zavartalan fogyasztását pedig éppen az idilli képen túli valódi vidéki nyomor akadályozza.

A vidéki térségek adottságai gazdasági szempontból igen gyakran hátrányt jelentenek. Éppen ezért érdemes fokozottan figyelni azokra a szervezeti formákra, cselekvőkre, akik elkötelezettek a vidéki közösségek fejlesztésében, gazdasági életének megőrzésében. A kötet két fejezete is hoz erre példákat. Rebecca Herron, Jennifer Jackson és Karen Johnson az angol község (parish) közösségfejlesztő szerepét mutatja be, Ignazio Cabras pedig a vidéki szövetkezetekkel foglalkozik.

Az angol „parish” szó többes jelentéstartalommal bír. A leginkább községként lefordítható kifejezéshez egyaránt kapcsolódik az akár történelmi előtti idők óta létező település, az egyházközség, a községi tanács és a közösségi tervezés fogalma, amelyek esetenként egymástól különböző téregrységre vonatkoznak. A nagyszabású kérdőívezést lefolytató szerzők egy községi tanács és egy közösségi helyiség fejlesztésében részt vevő parókia példáján keresztül mutatják be, hogyan válhatnak ezek az adminisztratív kategóriák a helyi közösségi tervezés, közösségfejlesztés aktív szereplőivé.

A szövetkezetek az angol társadalom és gazdaság fontos részét képezik. Ignazio Cabras arra szolgált példákat, hogy a vidéki társadalmak életében a szövetkezeteknek fontos közösség-összetartó szerepük lehet, valamint segíthetnek megőrizni megszűnéssel fenyegetett falusi szolgáltatásokat. A 250 fős Hesket Newmarketben például közösségi összefogással, szövetkezetek alapításával sikerült biztosítani a település pubjának és kisüzemi sörfőzdájének zavartalan működését. A vidéki szövetkezetek pozitívumaiból ráadásul a közösség azon tagjai is részesülhetnek, akik nem tagjai a szövetkezeteknek.

A reprezentációkban megjelenő vidékiséget bemutató fejezetek visszatérő eleme az angol vidékről alkotott idilli kép és a „fizikai” angol vidék egymástól való eltérése. Andrew Walker fejezete (English historical perspectives on rurality – Viewing the country from the city) arra hoz példát, hogy az idealizált vidék nagyvárosokban kialakított képzete korántsem volt olyan egyöntetűen elfogadott a város felől nézve, mint azt egyes szerzők sugallják. Lincoln város esete a marhapiaccal, a hentes és a lóvásárok áthelyezésével mutatja, hogy a kisebb városokban nagyobb hangsúlyt kapott a tapintható közelségben levő vidék városi léttel kevésbé összeegyeztethető elemeinek visszaszorítása, mint az iránta érzett idealizált nosztalgia.

A kötetben két szerző is foglalkozik az angol vidék irodalmi ábrázolásaival. Bár az angol irodalom vidékképéről tartja magát az a nézet, hogy abban a vidék idilli, kissé egysíkú ábrázolása az egyeduralkodó, Catherine Parry fejezetében (Pits, pylons and posts – Writing under the English rural idyll) négy olyan könyvet hoz példaként, amelyek ennél jóval árnyaltabb vidékébrázolással rendelkeznek. A négy könyv elemzése során eljutunk a vidék narratívákon keresztül túlzott idealizálását csak finom kritikával illető gyermekkönyvtől (Szél

lengeti a fűzfákat) a modernizáció lenyomatát is hordozó vidéken (Stig of the Dump) és egy disztópikus vidékképen át (Ne engedj el...) az első könyv szereplőit felhasználó nyomasztó vidékébrázolású szatíráig (The wind in the pylons).

Rupert Hildyard (A case study in the literary construction of the rural idyll – The English farm) a farmokról kialakult kép szemszögéből vizsgál meg két irodalmi alkotást. Az egyik mű (The story of a Norfolk farm) témája egy középkorú író önmegvalósítása, míg a másik egy fiatal útkeresése (Corduroy), amelyek számos hasonló motívummal rendelkeznek, mint például az individualista szemlélet és az autentikus közösség előtérbe helyezése, eltávolodás a városi modernitástól és tömegektől vagy a természet tisztelete. Ez utóbbi felfogás és egyes tősgyökeresek „lőjünk le mindent, ami nem egyértelműen hasznos” szemlélete közötti szakadék már előrevetíti a későbbi fejezetben részletesen bemutatott, a vadászattal és annak szabályozásával kapcsolatos városiak és vidékiek közötti konfliktust.

Az utóbbi évtizedeket az angol városi népesség vidéki térbe történő fokozott „benyomulása” jellemezte. Ez a népesség egyre bővülő fogyasztói igényeket támasztott a vidékkel szemben, valamint kiköltözésével fizikailag is elfoglalta azt. A folyamat során elkerülhetetlenek a konfliktusok a régi vidéki elittel, a gazdasági kihívásoknak megfelelni vágyó termelőkkel, valamint a vidék periférikus társadalmi rétegeivel. A harmadik tematikus egység néhány, az angol vidékre jellemző konfliktusforrást mutat be részletesebben.

A konfliktusok egyik kiindulópontja lehet, ha az idealizált vidékképből kiinduló elképzelések érvényre próbálnak jutni. Allison Moore ezt egy megghiúsult nagyüzemi tehenészet beruházásának a példáján mutatja be (Dairy farming and the fight for ownership of the concept: ‘rural’). A tervezett „megatehenészet” beruházása ellen, amelyben 100%-ban istállózó marhatartást akartak megvalósítani, széles körű tiltakozási hullám indult be. Noha az ilyen nagyüzemi tehenészetek ellen számos érv felsorakoztatható, a szerző rámutat arra, hogy az ellenzők kategorikus kijelentései – „a tehénnek a legelőn a helye” – inkább az idilli vidékképnek felelnek meg, mintsem a többi tehenészet valóságos mai gyakorlatának. A tejtermékek reklámjai és a tehenészetek által szervezett farmlátogatások is erősítik ezt a képet, noha a legtöbb ilyen farmon már most is az év jelentős részében zárt térben tartják a jószágokat. Ezzel szemben az amerikai Indiana államban, ahol egy hasonló, zárt tartású tehenészetet „élménycentrikusan” látogathatóvá tettek, sikerrel mutatták be az embereknek a gazdálkodási módszert és elejét vették az erőteljes társadalmi ellenállásnak.

Egyes vadon élő állatokkal kapcsolatos, az eltérő városi és vidéki szemléletből eredő konfliktusokat Sue Bestwick fejezete (Contested attitudes towards wildlife in Britain) fejti ki részletesebben. A vörös róka az angol táj egyik jelképe. Ugyanakkor a rókadadászat, amely a vidéki elit sportjának számít és amelyet a vidékiek a vidéki gazdaság egyik sarokkövének, az angol nemzeti identitás részének tekintenek, jóval megosztóbb. A városiak nyomásgyakorlásának sikerességét mutatja a kutyás róka-hajtóvadászat 2005-ös betiltása. Az utóbbi

időben viszont a róka a lakott területeken egyre otthonosabban mozog. Fokozott megjelenése a városokban és a szuburbiákban kezd zavaróvá válni, és emiatt lassan megváltozik a városiak rókákkal szembeni pozitív attitűdje. Ehhez a témához kapcsolódik a vidéki bűnözéssel kapcsolatos fejezet is Angus Nurse-től (Rural crime and policing). Angliában a vidéki bűnözést egyrészt területi alapon, másrészt bizonyos vidékre jellemző bűnelkövetési típusok szerint definiálják. A második esetben a szerző jellemzően a természetkárosítással összefüggő példákat emel ki (pl. vadorzás, állatokkal való helytelen bánásmód). A vidéki közösségek egy része a vadászattal kapcsolatos szabályozások áthágását gyakran nem tartja törvényszegésnek, hanem ellenállási cselekménynek gondolja el a távol levő és az életükbe beleszólni akaró hatalommal szemben.

A vidék másik jellemző konfliktusforrása a vidék dzsentrifikációjának a lakhatásra gyakorolt hatása. Peter Somerville (Changing social relations in the English countryside: the case of housing) arra a következtetésre jut, hogy a földbirtokok szélsőségesen egyenlőtlen eloszlása, a visszaszoruló produktivista termelési rend régi és a posztproduktivista vidék új dzsentrijeinek egybevágó érdekei, valamint a szabályozási keretek következtében állandósul a hiány a megfizethető vidéki lakásokból. Ennek számos negatív következménye van, mint például a kiegyensúlyozatlan társadalmi összetétel vagy az otthonukat elvesztők városi hajléktalanokká válása. Ennek ellenére számos kis népességszámú, erősen dzsentrifikálódott település betelepültjeit jobban aggasztja az új lakások építésének felvetése, mint a megfizethető lakhatás hiánya.

Margaret Greenfields Anglia legrégebbi etnikai kisebbségeinek, a romáknak és az (ír) utazóknak (*travellers*) a helyzetét mutatja be (Gypsies and travellers in modern rural England). A vidéken nomadizáló életmódhoz részben ragaszkodó csoportokra a 2. világháború után fokozódó nyomás nehezedett, hogy térjenek át a letelepült életmódra. A 20. század második felében egyre kevésbé volt szükség a munkaerejükre a hagyományos mezőgazdasági idénymunkákban, iskolai teljesítményük elmarad az országos átlagtól, egészségi állapotuk rosszabb és a munkanélküliség is jobban sújtja őket. E sajátos csoportot és életmódjukat sokan bizalmatlanul szemlélik, ez azonban nem törvényszerű. A szerző példákat hoz arra, hogy a hagyományos ideiglenes szállások közelében letelepedett romákat és utazókat a velük élő kapcsolatban levő *gorje* (a magyar gádzsó szó megfelelője) közösség helyinek ismeri el, jelenlétükre történelmi folytonosságként tekint. Jellemző, hogy az illegális és az újonnan létesített ideiglenes táborhelyekkel szemben is elsősorban a városból újonnan kiköltözők tanúsítanak szervezett ellenállást.

Az utolsó tematikus egységben a fogyasztási vidékiségről esik szó. Az, hogy a vidék anyagi és nem anyagi javait célzottan és szelektíven felkínálja a kívülről érkező fogyasztóknak, egyszerre hordoz magában lehetőségeket és kockázatokat. Claire Haven-Tang and Eleri Jones a vidéki turizmus problémáival és fejlődési lehetőségeivel foglalkozik (*Capitalising on rurality: tourism micro-businesses in rural tourism destinations*). Kifejtik, hogy sokan kellő hozzáértés nélkül fog-nak bele vidékturisztikai vállalkozásba, nem rendelkeznek hosszú távú üzleti

tervvel, és igen sokan az árversenybe beszállva próbálnak életben maradni. Ennek következménye, hogy a turizmus révén a vidékre érkező források egy része elszivárog például az olcsó importáru felhasználása, elfogyasztása miatt. A turisztikai desztinációmenedzsment szervezetei sokat javíthatnak a mikrovállalkozások tevékenységének összehangolásán: erre a szerző Monmouthshire példáját hozta fel innovatív megoldásként. Az itt létrehozott Monmouthpedia volt az első olyan wikipédia-projekt, amely egy teljes kisvárost lefedett, és ezzel egységes, könnyen kezelhető formában tette böngészhetővé a helyi nevezetességeket és szolgáltatásokat.

A korábbi fejezetekben már szó esett arról a vándormozgalomról, amely a városokból a ritkán lakott vidéki területekre irányul. Wesley Key (*Ageing in rural communities: From idyll to exclusion?*) arra hívja fel a figyelmet, hogy a vidék kiáramlást motiváló tulajdonságai hátrányokká válhatnak. A munkavállalás utáni korba lépő idősödő vidéki migránsok előbb-utóbb a fizikai és szellemi állapot hanyatlásával párosuló életszakaszba lépnek, amikor már erőteljesebben fognak jelentkezni a vidéki lét hátrányai. Sokkal nehezebben férnek majd hozzá a szociális ellátásokhoz, és jobban fenyegeti őket szociális kapcsolataik megszakadása.

A falusi pub jellegzetes cégérével, hagyományos bútorzatával és jóféle csapolt ale sörével az angol vidékről alkotott idilli kép szerves része. Talán sokan nem tudnak róla, hogy a Brit-szigetetről kiindulva az egész világot meghódító pub szó tulajdonképpen az angol public house (közösségi ház) szó rövidítése, ami egyértelműen utal vendéglátáson túlmutató jelentőségére a helyi vidéki közösségek életében. Claire Markham fejezete (*The rural public house: Cultural icon or social hub?*) ebbe enged betekintést. Sok esetben a pub az utolsó megmaradt szolgáltatás a településen. A helyiek véleménye szerint ha ez is megszűnne, a falu már nem közösség lenne, csak lakóházak együttese. A gazdasági nehézségek miatt sok pub igyekszik megerősíteni településen belüli pozícióját, és betölteni a településen rentábilisan nem üzemeltethető kisbolt, sőt akár a posta szerepét is. Az angol vidéki pub a szociális kapcsolatok ápolásának csoportokat és státuszokat áthidaló fontos színtere, ez a szerepe még erősödött is a hölgyek publátogatását nehezítő íratlan szabályok halványulásával.

Sok fontos konklúziót olvashatunk az utolsó fejezetben, amely a különböző megközelítések áttekintő értékelését adja. Peter Somerville, Keith Halfacree és Gary Bosworth arra keresik a választ, hogy a vidéki térre milyen mértékben jellemző a „strukturális koherencia”. Halfacree a koherencia három szintjét különíti el: az egységes, ellentmondásos és kaotikus összetartozást. A szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a posztmodern vidéket jellemző koherencia inkább az ellentmondásosság felé, mintsem az egységesség felé halad. Az ellentmondásos vidéki terek közös, összekapcsoló motívumai a természetközelség valamilyen formájú megjelenése és a vidéki változatosság különböző megnyilvánulásai. Akik ezt a sokszínűséget szívesen látják viszont a vidékkel foglalkozó tudományos művekben, örömmel fogják forgatni ezt az egymáshoz lazán kapcsolódó, érdekfeszítő tanulmányokból összeállított kötetet.

Strukturális kényszerek és cselekvők: „problémaeltár” és fejlesztési lehetőségek a kistelepüléseken

Kovács K., Váradi M. M. (szerk.):
Hátrányban vidéken (Argumentum, Budapest,
2013. 384 o.)

FEHÉR KATALIN, NÉMETH KRISZTINA

FEHÉR Katalin: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; feher@rkk.hu

NÉMETH Krisztina: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; nemeth@rkk.hu

Katalin FEHÉR: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; feher@rkk.hu

Krisztina NÉMETH: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; nemeth@rkk.hu

A Kovács Katalin és Váradi Monika Mária szerkesztésében megjelent kötet a hátrányos helyzetű, aprófalvas vidéki térségeket kialakító és hátrányait konzerváló struktúraformáló erőket és az ott élők mozgásterét vizsgálja. A makroszintű elemzések mellett olyan tanulmányok is helyet kaptak a könyvben, amelyek a kistérségi lehetőségeket veszik szemügyre, így a szociografikus leírások és elméleti tanulmányok mellett a beavatkozás szemszöge is megjelenik: a fejlesztéspolitikák többszintű (helyi, régiós és európai uniós) elemzésében, a megvalósult fejlesztések értékelésében és a szakpolitikák alól kiemelt „önálló” fejlesztéspolitika vakfoltjainak feltérképezésében.

A kötet bevezető tanulmányában Kovács Katalin azokat az évtizedes gazdasági és társadalmi folyamatokat elemezi, amelyek a vidéki válságrégiók csapdahelyzetéhez vezettek: a kistelepüléseket egyszerre sújtják területi és társadalmi hátrányok. A szegénység a települési lejtőn lefelé haladva egyre nő, miközben a helyi gazdaságok működésképtelensége és a különféle tőkék hiánya súlyosbítja és konzerválja a meglévő problémákat. A strukturális kényszerek a perifériákon fokozottabban jelentkeznek, miközben nő a kistelepülések „hálózatfüggősége”. Ezek a településeken szűnt meg arányaiban a legtöbb munkahely, a közelebb vagy távolabb fekvő városokba történő ingázás visszaesése valódi válságtünet.

A társadalmi hátrányok halmozódásának térbeli dinamikájára figyelő elemzés azonosítja a strukturális okokat és a társadalmi tüneteket: az ipari válságzónák szomszédságában vagy a perifériákon az elaprózódott településstruktúra és a kistérségi központok gyengülése együttesen a mobilitási esélyeket illuzórikussá teszi („objektív” munkahelyhiány – 29. o. –, rossz közlekedés) és gettósodáshoz vezet (szelektív elvándorlás, az alacsonyan képzett, immobil munkaerő beszorulása).

A Hátrányban vidéken című könyv legfőbb értéke, hogy elemzései nem állnak meg a makroszintű adatokból kirajzolódó problémamanyalábok leírásánál. A makroszintű adatelemzések mellett a kistelepüléseken végzett terepmunkák bemutatják a települések közös és specifikus gondjait, valamint a lehetséges kitörési pontokat. A szociológia és kulturális antropológia módszereivel végzett „kvalitatív mélyfúrások” a strukturális kényszerek által szűkre szabott mozgástérben élő cselekvők egyéni alkalmazkodáson alapuló boldogulási stratégiáit tárják fel, míg a fejlesztési lehetőségek számbavétele az egyének beágyazottságának kérdését és a társadalmi cselekvés lehetőségét firtatja.

A kötet első blokkja (*Szegénység és boldogulási stratégiák*) megmutatja, hogy bár a struktúraformáló erőket vizsgálva ezek a kitelepülések kiszolgáltatottak a tőke és a képzett munkaerő mozgásának, az egyének a strukturális kényszerek ellenére sem teljesen passzív szereplők. Vidra Zsuzsanna tanulmányában azt elemzi, hogy miképp húznak hasznát egy „globális” munkaadó megjelenéséből egy romák lakta falu lakói. Jóllehet a posztfordista logikában a bér munkás csak a termelés igényei szerint mozgósítható (alkalmazható vagy elbocsátható) instrumentálizált munkaerőnek látszik, az alsószentmártoniak jól be tudták építeni az Elcoteq hullámzó, időszakos foglalkoztatási politikáját megélhetési stratégiájukba, mivel az eleve a családi bevételi források diverzifikálásán és az időszakos munkavállaláson alapult. Így a gyári munka vállalása nem szorította ki a napszámot a családi bevételek közül, de fokozta a családon belüli munkamegosztást. A családoknak a mégoly rövid távú bér munkaviszony sem pusztán a jövedelmek bővülését jelentette: a kisebb összegű hitelfelvételek egyfajta jövőre irányultságot körvonalaztak és lehetővé tették a helyi szinten fontos presztízsbetűzési beruházásokat (pl. veranda, televízió). Ez a lokalításban értelmezhető, sajátos jelentéstartalmú „középosztályosodás” azonban felemás, mivel periferikus térben, társadalmilag kirekesztett helyzetben történik, és nem kapcsolódik hozzá olyan hosszú távú, jövőre irányuló beruházás, mint a gyerekek oktatása. Az Elcoteqben végzett munka azonban a roma munkásoknak önbecsülést adott, és a vállalat etnikailag színvak antidiszkriminációs politikája biztonságos közeget nyújtott számukra. A leleményes fogások a gépek kezelésében és a munkatársakkal kialakított kapcsolatok pedig alkalmat adtak arra, hogy a gyártósornak kiszolgáltatott, fegyelmezett és ellenőrzött munkások megéljék a maguknak kivívott minimális autonómiát a személytelen termelési rendszerben.

Feischmidt Margit két dél-magyarországi faluban, Drávacsehiben és Szevényén vizsgálta a cigánysággal kapcsolatos identitásstratégiákat. Kutatási terpei hátrányos helyzetű társadalmi zárványok, de nem gettófalvak, így a

társadalmi státusz és az etnicitás között nem egészen determinisztikus a kapcsolat: a faluban elért státusz kényszerekhez alkalmazkodó egyéni stratégiáktól függ. A státuszmegjelenítésre azonban nemcsak a szűkebb és tágabb társadalmi, gazdasági és intézményi háttér, hanem az országosan elterjedt rasszista közbeszéd is rányomja bélyegét. Az egyének és családok domináns gazdasági stratégiáin és az életmódbeli-habituális elemeken alapuló „boldogulás”-tipológia leglényegesebb eleme az a felismerés, hogy a különböző megélhetési stratégiákat követő egyének újraértékelik és újraértelmezik roma származásukat. A természeti-társadalmi környezetüknek vagy éppen a patrónusuk jóakarátának kiszolgáltatott *máról holnapra élők* etnikai azonosságtudata reflektálatlan – legfőképp azért, mert társadalmon kívülségük nem problematizálja a származásukat. A saját csoport felé irányuló kapcsolataik erősek, ami a szegénység megkötő erejét is jelenti. A *rövid távon boldogulók* is kiszolgáltatottak, erősen függnek a segélyektől és a közmunkától, de valamiképp megélik. (A kötet 2005 és 2009 között lezajlott empirikus kutatások alapján íródott, az azóta eltelt öt év – a segélyezési és közmunka-szervezési elveket alapjaiban érintő – döntéseinek hatásai ezért nem olvashatók ki belőle.) Családi kapcsolataik erősek, de kifelé mutató kapcsolataik gyengék. A beilleszkedni vágyóknak származásukhoz való viszonya ellentmondásos, sokszor asszimilatorikus, rejtőzködő beállítódás jellemzi őket. A *mobilitásban reménykedők* végzik a faluban a „cigány munkát”, ők csak a helyi társadalom alsó szegmensében találnak maguknak helyet. A kitartó munkavégzés azonban nem csak önbecsülést nyújt számukra, mivel ezzel megteremtik a következő generációk kiemelkedésének feltételeit. A felemelkedést remélők azonosulnak a többségi társadalom értékeivel és sérelmi beszédmódjával. A szegényérzet csökkentését a sztereotípiák távolításával és a „rendes cigány” önképén keresztül próbálják elérni. A *sikeres mobilak* állandó munkával megteremtett csekély társadalmi tőkéjét a gyerekeik kulturális tőkévé transzformálták. Mint a felfelé mobil egyéneknél általában, a származási kapcsolataik gyengülnek, a rokonaik nemritkán klienseiké válnak. A már beilleszkedett családok aktív identitásmunkát végeztek, ami radikális döntésekhez is vezethet (származás megtagadása), miközben néhányan éppen a roma származás felértékelésével kísérleteztek. Ez azonban reménytelen vállalkozásnak tűnik az uralkodó közbeszéd hegemoniája ellenében (szimbolikus erőszak), amelyet bensővé tettek.

Váradi Monika 2008-as viszonyokat rögzítő esettanulmánya Tormás belső tagozódását és a helyiek megélhetési stratégiáit írja le, amelyeket a Hegyháti esély komplex munkaerő-piaci reintegrációs program keretez. A szociális (szелеktív) migrációval sújtott zsákfalú fő „foglalkoztatója” a téesz megszűnésével az erdő lett: a családi szintű önellátási stratégiát biztosító gombászás, agancsgyűjtés, a fiatalok által vadászatok idején vállalt hajtás mellett a családi fakitermelés kulcsfontosságú a családok életében csakúgy, mint a fizetőeszközként működő tűzifa. Az erdőhöz kötődő különféle alkalmi munkák, vállalkozások és a szürkegazdaságba vesző munkaalkalmak a falu tagozódását is meghatározzák. Jóllehet a terepmunka idején a falu még (társadalmi, demográfiai) egyensúly-

ban volt, de a nyugdíjasok és konszolidált egzisztenciák mögött feltorlódó „kapaszkodók”, „tartósan szegények” és „peremhelyzetűek” között egyre jobban elvékonyodtak a határok. A főként közmunkára épülő támogató jellegű szociálpolitikát a közösséget átszövő patrónus–kliens viszonyok egészítették ki: a szívességeken és a felajánlott munkák cseréjén alapuló személyes kapcsolatok, még ha aszimmetrikusak is, stabilitást teremtettek. A középnemzedék által szőtt háló azonban a fiataloknál elszakad, így a szegények ellátása egyre inkább a sorvadó (elsorvasztott) szociálpolitikára marad.

A szegénység és elszigeteltség mindennapi élethelyzeteit leíró és a cselekvők szemszögéből feltáró szociografikus írások mellett az *Erőfeszítések a szegénység és a hátrányok csökkentésére* című blokk a beavatkozás lehetőségeit és módjait veszi sorra. Rácz Katalin tanulmányában rámutat arra, hogy a vidéki szegénység kezelésére 1992-ben bevezetett szociális földprogram a kezdetektől magán viselte a két világháború közötti előképének vonásait: a szegénységet egyéni problémának tekintették és a segítségnyújtásban továbbra is ott bujkált az érdemesség gondolata. A programba történő bekerülésnek alapvetően két modellje van: az egyik a rászorultság felpuhult elvét alkalmazza, ami társadalmi tekintetben heterogén klientúrát épít, a másik specifikus jogosultsági feltételeket fogalmaz meg és egy szűkebb körre terjed ki. A szociális földprogramok azonban önmagukban a szegénység kezelésére csak kevésbé alkalmasak. Foglalkoztatási hatásuk csekély és a támogatottak körében is inkább szezonális jövedelemkiegészítésnek számítanak. Alapvető problémájuk, hogy zárt rendszerként működnek és megkötő jellegű társadalmi kapcsolatok dominálják őket. A kilépést (az önállósodást) az is hátráltatja, hogy a működtetők (önkormányzatok, esetleg nonprofit szervezetek) kockázatkerülő stratégiát alkalmaznak. A résztvevők olyan terményeket állítanak elő, amelyek nem igényelnek különösebb szakértelmet, odafigyelést, rendszeres elfoglaltságot, és nem hagyományos, több lábon álló paraszti gazdaságot működtetnek, „hanem a kockázatok minimalizálásán alapuló, a változásokhoz gyorsan alkalmazkodó, a mezőgazdasághoz szervesen nem kötődő termelői szemléletet követik” (151. o.).

A szociális földprogramok a finanszírozás bővülése vagy szűkülése mellett erősen függenek attól a társadalmi-gazdasági közegtől, ahol létrejönnek. A gondos tervezés, valamint a helyi hagyományok, az igények és a motivációk figyelembevétele a későbbi siker alapfeltétele. Jávor Károly és Rácz Katalin két falu példáján, a tiszaháti Túristvándi és a Tolna megyei Belecska sikerén keresztül mutatja be, hogy a résztvevők körének folyamatos változása és a helyi igényekre szabott termelési profil ugyanolyan fontos a program sikerességéhez, mint a meglévő erőforrások azonosítása és fejlesztése, a tudatos horizontális és vertikális építkezés vagy az elkötelezettség.

Fleck Gábor és Szuhay Péter tanulmánya ugyancsak az előkészítés és a tapasztalat elengedhetetlenségére hívja fel a figyelmet a fejlesztések gyakorlati megvalósításában. Pilotkutatásra emlékeztető feltáró munkájuk során arra keresték a választ, hogy milyen feltételek mellett lehet a legszegényebbeknek se-

gíteni fedezet nélkül nyújtott vállalkozási hitelekkel. A Nobel-békedíjjal jutalmazott indiai Grameen-modell sikerét az egyetlen kiútként felkínált önfoglalkoztatás, a hálózatos forma, a bizalom, a csoportnyomás és a kooperatív technikák együttes alkalmazása jelenti. A kutatócsoport több hátrányos helyzetű régió (kis)településeinek és (fő)városi szegregátumokban végzett kutatómunkája megerősítette, hogy a fókuszcsoporthoz beszélgetések során „Reménybanknak” nevezett mikrohitelzés csak komoly előkészítés és közösségszervezés után, jól működő és újjáélesztett közösségekben lehet sikeres. A szegénységből kifelé vezető utakat ugyan nem a leginnovatívabb és legsikeresebb vállalkozások fémjelzik, mivel a felmerült ötletek „földhözragadtságában” a társadalmi kirekesztés is visszatükröződik, de belátható, hogy a programnak, a szegények megszólításának egyfajta empowerment (képesítő hatás) hatása lehet. A megálmódott vállalkozások társadalmi racionalitása mellett ugyanakkor eltörpül a gazdasági racionalitásuk, hiszen a társadalom elemi érdeke az öngondoskodásra képes önálló egzisztenciák növelése.

A könyv harmadik blokkja (*Látletek aprófalvas térségekről*) az aprófalvas térségek közszolgáltatás-szervezési és -fejlesztési gyakorlatait elemzi egyre távoluló perspektívákból: a mikrotérségi esettanulmányt három mikrotérség komparatív elemzése, majd az aprófalvakat középpontba helyező, települési statisztikákra épülő tanulmány követi. Váradi Monika és Schwarcz Gyöngyi írása egy dél-dunántúli mikrotérségről rajzol fejlesztési és problématerképet. A kutatás apropóját is egy helyi fejlesztési program kidolgozása jelentette, bár a kutatók által felajánlott szakértői segítséggel a helyiek nem éltek. Ebből is látszik, hogy a fejlesztési lehetőségek nagyon gyakran távol állnak az aprófalvakban jelentkező helyi igényektől. Hasonlóképpen a helyi léptékek sem azonosak a rendelkezésre álló források és pályázati kiírások nyújtotta lehetőségekkel. A kistelepüléseken leginkább olyan kis léptékű fejlesztési igények merültek fel, amelyekkel a kutatás idején (2007) működő és a következő fejlesztési ciklusra körvonalazódó pályázati rendszer nem számolt, noha megvalósításuk hozzájárult volna ezen aprófalvak fennmaradásához. A Marcali kistérség példája azt mutatja, hogy gyakran még a nélkülözhetetlen közszolgáltatások is (közlekedés, csatornahálózat) hiányosak, és fejlesztésük sem megoldott. A területi hátrányok az oktatásban is érvényesültek: jószerével csak a nagyobb települések oktatási intézményei tudtak önállóan működni és voltak esélyesek hosszabb távon pályázati források elnyerésére. Az aprófalvak általános rossz közérzetéhez a helyi szociális feszültségeken túl a bizonytalanság és borúlátó jövőkép is hozzájárult: a települések vezetői a közszolgáltatások fenntartását továbbra sem látták megoldottnak, miközben a fejlesztési lehetőségek szűkülése sem ígért kiutat.

A települési önkormányzatokhoz differenciáltan telepített feladat- és hatáskörök finanszírozásának gazdálkodási gyakorlatait vizsgálja három dél-dunántúli kistérségben Hamar Anna írása. A 2004–2008 közötti időszakban az egyes közszolgáltatások szervezésének társulási szintjei változtak, köszönhetően a szabályozásnak és annak, hogy infrastrukturális és egyéb fejlesztési támogatá-

sokkal igyekeztek azokat befolyásolni. Az önkormányzatok jellemzően a hagyományos mikrotérsgégi kapcsolatokra szervezték a feladatellátást, a kistérségi szint csupán a szociális és gyermekjóléti ellátásoknál került előtérbe. A közoktatásban duális rendszer érvényesült: a központi, intézményfenntartó társulások által működtetett iskolák a mikrokörzeti iskolákhoz képest jobb pozíciót tudtak fenntartani. A csoportfinanszírozási normatíva bevezetésével azonban a korábbi finanszírozási előnyük elveszett. A nagyobb központi települések és a vonzáskörzetükben elhelyezkedő kisebb községek alkupozíciói a szabályozás változásával párhuzamosan újrarendeződtek. A szolgáltatásokhoz való hozzáférés területi egyenlőtlenségei az oktatásban növekedtek, a finanszírozás csökkenése pedig az oktatás minőségének romlásához vezetett.

Az aprófalvak önkormányzati gazdálkodását folyamatos forráshiány jellemzi, mely a feladatok alulfinanszírozottsága, fejlesztési bevételek esetlegessége és a helyi bevételek alacsony szintje miatt állandósult. Az alulfinanszírozottságot létszámléépítéssel tudták a kistépülések kompenzálni, és esetükben már 2008-tól gyakorlattá vált, hogy a korábbi foglalkoztatottakat közmunkásokkal helyettesítették. A vizsgált települések körében négyféle gazdálkodási stratégia volt megfigyelhető: a lassan lepusztuló települések minimális saját intézményrendszert tartottak fenn és magasabb szintű társulásokba tömörültek; mások a fejlesztésekhez hiteket vettek fel és eladósodtak; vagy önálló intézményeiket és dolgozóikat megtartva vegetáltak, a forráshiány miatt pedig még a fejlesztésekből is ki-maradtak. Emellett voltak olyan önkormányzatok, melyek megfelelő bevétellel rendelkeztek vagy feladatellátási terheiktől megszabadulva képesek voltak egyensúlyi gazdálkodást folytatni.

Koós Bálint a közszolgáltatás-szervezés és a költséghatékonyság kérdését elemzi 2005-ös statisztikai adatok alapján az önkormányzati igazgatás, az óvodai ellátás, az általános iskolai oktatás és az egészségügyi ellátás területein. A tanulmány fő kérdése, hogy a kistépülési intézmények valóban alacsony költséghatékonysággal működnek-e, illetve érvényesül-e a méretgazdaságosság a településméret tekintetében, azaz a nagyobb települések fajlagosan olcsóbban tudnak-e közszolgáltatásokat nyújtani. A magyar közszolgáltatás-szervezésben az erős közép-szint – járás vagy megye – hiánya miatt az alsó szint, azaz a települési önkormányzatok leterheltsége volt jellemző. Bár látható a méretgazdaságosság alapján fajlagosan csökkenő költség a településhierarchián felfelé haladva, nincs általánosan érvényes településméret-küszöb a költséghatékonyság kérdésében. Az igazgatás fajlagos költségei bizonyos lakosságszám alatt mindenképpen magasak, ám a népesség növekedésével párhuzamosan a csökkenés nem tendenciózus, és emellett a költséghatékonyság szintje közszolgáltatásonként is eltérhet. A gazdasági és szakmai szempontok mellett azonban a méltányosság is felmerül, hiszen kérdés, hogy a közszolgáltatások elérése mekkora költség- illetve időráfordítást ró az aprófalvak lakóira. A kisebb településeken élők mind az egészségügy, mind az igazgatásszervezés tekintetében jelentős hátrányokat szenvednek, többek között a sok közlekedésre fordított idő miatt.

A könyv utolsó blokkja a *fejlesztőket és fejlesztési lehetőségeket* veszi górcső alá. Koós Bálint tanulmánya történeti perspektívába helyezi a magyarországi aprófalvak fejlesztési helyzetét. Az 1970-es évektől a kistelepülések háttérbe szorultak a településhierarchia felsőbb szintjein álló önkormányzatokkal szemben a forrásokért folytatott versenyben, ez pedig máig tartó feszültségeket generált az akkor elsorvadásra ítélt kistelepülések és igazgatási központjaik között. 1990-től több mint 3000 autonóm települési önkormányzat jött létre, melyek a középszintű járások megszűnésével a feladatellátás kényszerű szintjét képezték (a járási rendszer 2013-ban újra létrejött). Az 1990-től 2005-ig terjedő időszak fejlesztési lehetőségeit vizsgálva kirajzolódik, hogy a településhierarchiában betöltött szerep jelentősen befolyásolja a rendelkezésre álló forrásokat. A '90-es évek első felében a kistelepülések erőteljes fejlesztése figyelhető meg, mely javarészt a dinamikus infrastruktúra-beruházások következménye volt, mellyel részben a korábbi közúti és vezetékes közműellátottság hiányait pótolták. Az évtized második felében a fejlesztések elmaradtak az aprófalvakban, véget ért a máig aranykorként számon tartott időszak. Az ezredfordulót követően ismét növekedést mutatott a fejlesztések fajlagos összege, ám az eredményt inkább egy-egy településhez köthető nagyberuházás „húzta fel”. Az aranykor fejlesztései elsősorban hazai cél- és címzett támogatások formájában érkeztek a kistelepülésekre. 1996-tól a decentralizált források – melyeket a központi kormányzat helyett a megyei és regionális fejlesztési tanácsok kezeltek – jelentették az aprófalvak számára elérhető, szinte egyetlen megfelelő léptékű forrást, 2007-ben azonban ez is regionális szintre került.

A kistelepülések fejlesztési lehetőségeinek történeti és igazgatási kontextusának elemzése után két tipikus aprófalvas térséget, Észak-Magyarországot és Nyugat-Dunántúlt a helyi fejlesztők szemszögéből ismerünk meg. G. Fekete Éva tanulmánya a regionális fejlesztési dokumentumok és a szakértőkkel készített interjúk elemzésén keresztül mutatja be az aprófalvak számára nyitott lehetőségeket. Figyelmeztető jel, hogy a fejlesztési szakemberek az aprófalvakban elsősorban problémanyalábokat láttak, lehetőséget alig. Míg Nyugat-Dunántúlon elsősorban az elnéptelenedés, az elöregedés, a belső erőforrások hiánya okozza a problémát a szakemberek szerint, addig Észak-Magyarországon a munkanélküliséget emelik ki mint alapvető strukturális hátrányt, és a kedvezőtlen demográfiai folyamatok között itt a gettószódás is feltűnik. Míg a fejlesztők a keleti országrészben inkább komor képet festenek az aprófalvak jövőjéről, addig a Dunántúlon némileg optimistább hangokat hallunk. Zala megyében elsősorban az elérhetőség javítására helyezik a hangsúlyt az aprófalvak esetében, Borsod megyében inkább turisztikai és társadalmi fejlesztések kaptak támogatást. Az elemzésből kiderül, hogy az aprófalvak lehetséges funkcióváltásának, fejlődési irányvonalainak képét a helyi környezet nem tudja önállóan megalkotni. Emellett az eddigi tapasztalatok alapján a kistelepülések összefogása, közös érdekérvényesítése sem tűnik működő modellnek. A helyi kapacitások kihasználása helyett magasabb szintről érkező stratégiát várni addig korai, amíg a központi kormányzat elsősorban

szociális problémaként értelmezi az aprófalvakat, és a hosszú távon is kamatozó funkcióváltásra a fejlesztéspolitika nem nyújt lehetőséget.

A következő tanulmány a 2007–2013-as fejlesztési ciklus európai uniós forrásainak és a vidékfejlesztés kapcsolatának kritikai vizsgálatát nyújtja. Alapvető probléma, hogy Magyarországon sem a „vidék” fogalmát, sem a vidékfejlesztés fejlesztéspolitikán belüli helyét nem határozták meg egyértelműen. Finta István szerint a vidék aktív korú lakosainak jövedelemszerző tevékenysége jelentős részben a városokhoz kötődik, ilyen formán pedig a vidék fejlődését a területfejlesztési politika határozza meg. E gondolatmenet alapján a vidékfejlesztés egyik fő feladata az elérhetőség és a hozzáférés esélyegyenlőségének biztosítása. A fejlesztési ciklusban érvényes vidékfejlesztési politika – az agrárpolitikával együtt – nem volt képes a foglalkoztatási hátrányokat orvosolni és ilyen módon hozzájárulni a vidék fejlődéséhez. Noha a területfejlesztési források elaprózódása nem előnyös, a kistélepi igényeket figyelmen kívül hagyó rendszer sem tekinthető méltányosnak.

A két átfogó uniós program, az Új Magyarország Fejlesztési Terv (ÚMFT) és az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (ÚMVP) összehangolt működése nem biztosított, így bizonyos területeket mindkettő, és ami még súlyosabb, másokat egyik program sem támogat. Az ÚMFP, mivel nagyobb források felett diszponál, nagyobb hangsúlyt kell, hogy kapjon a vidékfejlesztésben is. Az ÚMVP forrásainak jelentős hányada az erdő- és mezőgazdaságot támogatja (79%), noha a vidéki lakosságnak mindössze töredékét foglalkoztatja e két terület. A homogenizáló vidékpolitikában a helyi igényekre történő reagálást az alulról felfelé építkező LEADER program biztosítja, azonban a program a tapasztalatok alapján csak kismértékben képes hozzájárulni az egyéni és mikrovállalkozások megerősítéséhez, és nem bizonyul elegendőnek e térségek fejlődésének beindítására. A kistélepi lakosság a fejlesztésekért folyó versenyben eleve hátránnyal indulnak, azonban a hazai decentralizált források megszűnésével végleg elestek attól a lehetőségtől, hogy kis léptékű, ám helyi szinten döntő fontosságú fejlesztésekbe fogjanak. Ez a tendencia pedig hosszú távon is hozzájárul az aprófalvak hanyatlásához.

Hamar Anna tanulmánya az aprófalvas térségekben kialakult földhasználati szerkezetet vizsgálja. Az 1990-es évek közepétől a területhasználat erőteljes koncentrációja és az egyéni gazdaságok visszaszorulása figyelhető meg. Az aprófalvas térségekben három földhasználati típus azonosítható: Dél-Dunántúlon a nagyüzemi gazdálkodás dominál, Észak-Magyarországon a középzuzemek, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében pedig a kisüzemi földhasználat maradt meghatározó. Míg a kizárólag mezőgazdaságból élő családok esetében az előrelépni szándékozó üzemek nem találják a megfelelő irányt, a kiegészítő termelést folytatók sokkal rugalmasabbak és alkalmazkodóképesebbek. Az agrár-környezetvédelmi uniós források elsősorban a közép- és nagyüzemeket részesítik előnyben, az aprófalvak jelentős része nem is részesült ilyen jellegű támogatásban. Ezzel az aprófalvak fejlesztése háttérbe szorul, és a kialakult agrárszerke-

zet konzerválódik. Míg a támogatásokat a középüzemek helyzetük stabilizálására, fenntartásukra tudják csak fordítani, addig a nagyüzemek képesek további fejlesztéseket megalapozni e támogatások segítségével. A területhasználatra épülő vidékfejlesztés sem hozta meg a várt hatást. Az ökológiai védelmet vagy a turizmus fejlesztését célzó források hasznosítása összehangolt együttműködés nélkül nem vezet sikerre. Önálló uniós forrásszerzésre az aprófalvak esélytelenek, ám a natúrparkok intézménye lehetővé teszi az integrált térségfejlesztési és környezetvédelmi funkciójú szervezetten keresztül az együttműködést és a fejlesztések integrált megvalósítását. Az infrastrukturális fejlesztési források megszerzése azonban háttérbe szorította a korábbi célokat.

Finta a vidék fejlődését elsősorban a városi munkahelyekhez és gazdasághoz kötötten látja, ezzel szemben G. Fekete Éva az aprófalvak önálló fejlődési potenciálját, funkcióváltási lehetőségeit vizsgálja. Az aprófalvak diverz csoportot alkotnak: a „gazdaság-talan” falvak között találunk elégedő településeket, alvófalvakat, gettósodó településeket, üdülőfalvakat és egy-egy tulajdonos által uralt „újgazdag játszóteret”. A gazdasággal rendelkező települések is széles skálán mozognak: vannak hagyományos mezőgazdasággal, erdőgazdálkodással és kisiparral rendelkező települések, turizmusra vagy éppen kultúrgazdaságra építő falvak (művészeti, vallási központok), szociális szolgáltatásokra szakosodottak (idősellátás, rehabilitáció) és kiskörzeti szükségleteket kielégítők. Közös bennük, hogy kicsik, periférikus helyzetben vannak és elmaradottak. G. Fekete három ideális megújulási stratégiát lát számukra: a befele fordulást és a visszatérést a szubsztantív, részben önellátó gazdasághoz; az integrációt, mellyel az aprófalvak a globális gazdasághoz kapcsolódnak; valamint „a csodát”, amikor is egy karizmatikus helyi vezető képes kezdeményezést megvalósítani egy településen. Noha e példák ideáltípusokat testesítenek meg és nem jelenítik meg a forrásmaximalizáló kistelepülések esetlegességet mutató stratégiáit, felhívják a figyelmet arra, hogy az aprófalvak értékeinek megőrzése vagy megerősítése a szélesebb társadalom érdeke is, amelyet a már meglevő jó példák népszerűsítése is segíthet.

A kötet utolsó tanulmánya Glózer Rita tollából a vidékfejlesztők életútjait, identitáskonstrukcióik párhuzamosságait és az általuk teremtetett diskurzusok vidékfogalmait veszi szemügyre tematikus mélyinterjúk és narratív életútinterjúk elemzése alapján. A vidék fejlesztői jellemzően nem helyi emberek, életútjukban mind a térbeli, mind a társadalmi mobilitás jellegzetes motívum. Noha szakmájuk más területekhez köti őket, mégis a fejlesztés területén tudtak kibontakozni. Emellett kreatív, autonóm személyiségükkel mintegy sajátjukként gondolják az általuk létrehozott szervezeteket, ahol általában a „másodvonalban” már ott dolgoznak a helyiek is. A nonprofit szféra egykor a vidéki értelmiségiek agráriumon kívüli foglalkoztatását jelentette, mostanra azonban új szereplőként feltűnt a vidéki értelmiségiek fiatal generációja, akik kifejezetten a fejlesztés területén szerzett szaktudásukat, gazdasági ismereteiket legalább átmenetileg ezekben a vidéki terekben kamatoztatják.

A *Hátrányban vidéken* egy többszintű és sok szempontú, az aprófalvas térségek komplex elemzését nyújtó kötet, mely alapos helyzetképet vázol fel az aprófalvas térségek relatív helyzetéről a 2000-es évek második felében. A tanulmányok érdeme, hogy mind a makroelemzésekkel, mind a kvalitatív mélyfűrészekkel sokszínű, az egyén és a struktúra viszonylatában dinamizált képet nyújtanak a kistelepülések helyzetéről, fejlesztési lehetőségeiről és magukról a fejlesztőkről is. A tanulmányok 2005 és 2009 közötti empirikus eredményeket dolgoznak fel, ám egy-egy szerző az azóta eltelt időre is reflektál. A helyzetképben hangsúlyt kapnak a projektszemlélet által vezérelt, az európai uniós csatlakozást követő fejlesztési rendszer területi hatásai. Sok esetben a levonható következtetések nem vesztek értékükből, és a megfigyelhető tendenciák tovább erősödtek. A tanulmányokon gyakran átsejlik a szerzők mély elkötelezettsége a vidékfejlesztés és az aprófalvak ügye iránt, a tudományos megismerés és leírás mellett céljuk, hogy a gyakorlati fejlesztési munkába is áttölthető következtetéseket vonjanak le, és olyan javaslatokat tegyenek, amelyek hozzájárulhatnak a hatékony és méltányos, a társadalmi integrációt szem előtt tartó, térben is érzékeny fejlesztéspolitikához.

**Kovách I., Czibere I. (szerk.):
Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés
(Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013. 317 o.)**

LENNERT JÓZSEF

LENNERT József: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Kecskemét; lennert@rkk.hu

József LENNERT: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Kecskemét; lennert@rkk.hu

Bátran kijelenthetjük, hogy mára a projektekkel és projektmenedzsmenttel kapcsolatos ismeretek a vidékfejlesztésben az érintettek számára megkerülhetetlené váltak. A projekt mint szervezeti forma igen rövid idő alatt tett szert mai elterjedtségére. Először a hadiiparban és az űrkutatásban hódítottak teret a komplex, nagy költségvetésű és hosszú időtartammal rendelkező projektek, később más iparágak is átvették ezt az ideiglenes szervezeti formát. Az 1990-es évektől pedig növekedésnek indult a kisméretű, illetve a közepes komplexitású projektek jelentősége is. A fejlesztések projektjesítése az ezredfordulót megelőző évtizedben vált uralkodóvá az Európai Unióban, nagyrészt felváltva a piaci rendszerű és a közvetlen szétosztás technikáival megoldott forráselosztás módszereit.

Bár e szervezeti forma számos előnyös tulajdonsággal rendelkezik (pl. hálózatosodásra, endogén fejlődésre ösztönözhet), a döntően projektalapokra helyezett fejlesztés előre nem látott következményekkel (pl. a „projektosztály” kialakulása) és hátrányokkal is jár (pl. rövid időtartama nem elég a programok beágyazódására). Ezekről a pozitív és negatív következményekről nyújt színes metszetet a Czibere Ibolya és Kovách Imre szerkesztésében készült könyv.

A két szerkesztő neve nem cseng ismeretlenül a hazai tudományos élet berkeiben. Kovách Imre a vidékszociológia egyik kiemelkedő magyarországi művelője, és Czibere Ibolya is több mint egy évtizedes szociológiai munkássággal rendelkezik. A két szerkesztőn kívül pedig további tíz szerző tanulmánya szerepel a kötetben. Több tanulmány is egy-egy korábbi cikk fordítása, ami jó lehetőséget teremt arra, hogy a hazai szerzők mellett külföldi kutatók tapasztalatai is megjelenjenek a könyvben. Az eredeti cikkek egy része ugyan már több mint egy évtizede megjelent, de ez nem jelenti azt, hogy a levont következtetések érvényüket veszítették volna.

A kötet két fejezetre (a projektcsíptett fejlesztéspolitika; működési tapasztalatok, fejlesztési irányok) oszlik, és amelyek tizenkét, változatos témákra fókuszáló tanulmányt tartalmaznak. A tanulmányok egy része inkább elméleti, elemző megközelítésű, de vannak közöttük konkrét javaslatokat megfogalmazó gyakorlatias szemléletű írások is (önkormányzatiság és projektcsíptés). A következőkben e tanulmányok egy részének ismertetésére térek ki.

Mivel a projekt fogalmának meghatározása nem felel meg minden projekt-helyzetnek, Czibere Ibolya tanulmányában (Projektok a szervezetekben) több, egymással párhuzamosan használt fogalommagyarázatot is bemutat. Ezek közül egyes definíciók az egységiséget, az egyszeri előfordulást, az ideiglenességet, míg mások a szervezet, menedzsment mindennapi rutinjába való beilleszthetlenséget említik. A projektet csoportosítani lehet a projekteredmények alapján (beruházási projekt, kutatási és fejlesztési projekt, szervezetfejlesztési projekt), valamint a teljesítésükben részt vevő szereplők szerint is (belső projekt, külső projekt, vegyes projekt). A szakirodalom többféle projektszervezeti modellt különböztet meg (hierarchikus, lineáris-funkcionális; projektre orientált; mátrixstruktúrán alapuló). A projekt többnyire érdekcsoportok érdekei mentén, azok szolgáltatában jelennek meg. A projekt érintettjei – jellegüket tekintve – sokféle lehetnek, belső (a projekttulajdonosi szervezeten belüli) és külső (a projekttulajdonosi szervezeten kívüli) érdekcsoporthoz tartozókként kategorizálhatjuk őket. A projektben érintett csoportok többféle érdeket is képviselnek. Bár a gazdaságiak dominálnak, nem szabad megfedkezni a más érdekek mentén lehatárolható csoportokról sem (valamilyen küldetést érintő érdekek, az előnyszerzés lehetőségéhez, a fennmaradáshoz vagy politikai támogatáshoz, az életminőséghez, a biztonsághoz és a törvényben szabályozott jogokhoz fűződő érdekek).

Kovách Imre tanulmányában (A felemelkedő projektsztyál) arra mutat rá, hogy nemcsak a projekt szervezetnek érdekcsoportok mentén, hanem a projektalapú fejlesztéspolitika is jól körülhatárolható jellemzőkkel és érdekekkel rendelkező társadalmi csoport kialakulásához vezetett. A projektsztyál megjelenése együtt járt a tudásfelhasználás módjainak megváltozásával és az elitcsoportok hatalmi kapcsolatainak átrendeződésével. Ezen új társadalmi pozíció közvetlen forrása az átszervezett és folyamatosan bővülő közigazgatás és üzleti adminisztráció; a bonyolult és gyakran angol nyelvű pályázatok; európai és nemzeti fejlesztési rendszerek; a kultúragazdaság. A projektsztyál osztályhelyzete az ezredvég redisztribúciós rendszerében keletkezett, és elsősorban nem a gazdaságban. Fő funkciója a közvetítői szerep a tőkét, eszmét, tudást, hatalmat magába foglaló közösségi és magán fejlesztési alapok között. E sajátos társadalmi csoport megjelenése hatalmi változások sorozatát indította el, projekt felett szerzett befolyásuk a politikai osztályokkal és a gazdasági elittel való hatalommegosztást eredményez. Kovách Imre arra is felhívja a figyelmet, hogy a projektcsíptett forráselosztás nem vezet a társadalmi egyenlőtlenségek csökkenéséhez, a projektsztyál megjelenése önmagában illusztrálja, hogy ez az új redisztributív rendszer újfajta társadalmi egyenlőtlenségeket szül. A negatív

tapasztalatokat a külföldi szerzők is megerősítik. Kjell Anderson arra hívja fel a figyelmet, hogy egyrészt a projektmunka szakmává válásának következtében a fejlesztésreallokált pénzek nem kerülnek közvetlenül a pályázók kezébe. Másrészt, a pályázó közösséghez nem tartozó fejlesztési és projektmenedzserekből hiányzik az a törekvés, hogy az elkészült projekteket szervesen integrálják, a tudást terjesszék.

A kötet két, finnországi tapasztalatokon alapuló tanulmányt is tartalmaz. Stefan Sjöblom a közsféra projektelésének folyamatáról számol be, Kjell Anderson pedig a projektalapú vidékfejlesztés innovációs paradoxonját mutatja be részletesebben. Stefan Sjöblom szerint a közsféra projektjei a központi állam legitimitációs és újjászervezési eszközei lehetnek, hozzájárulhatnak az erőforrás-függőség lazításához, valamint az európai uniós politika tagállamokon belüli legitimitációjához, és közvetítő szerepet tölthetnek be a vertikális közigazgatásban. A szerző rámutat arra, hogy a közsféra projektjeit nemcsak a külső és belső igényekhez való alkalmazkodás szükségessége hívhatja életre, hanem különböző stratégiai indokok is. Így a projektek például a valódi cselekvést helyettesítő szimbolikus politika eszközei lehetnek vagy létrejöhetnek konfliktuscsökkentés céljából is. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy nincs garancia arra, hogy a projektek széles körű elterjedése a közsféra hatékony működéséhez és a bürokrácia csökkenéséhez vezetne. Kjell Anderson arra az ellentmondásra hívja fel a figyelmet, hogy az elmaradott vidéki régióknak az innovációs potenciálja is alacsonyabb, mégis általános elvárás a finn vidékfejlesztési projektekkal kapcsolatban, hogy innovatívak legyenek. Mindez ugyan indokolható az – endogén erőforrásokat is kiaknázó – felzárkózás kívánalmával, ugyanakkor éles konfliktusokhoz vezethet a pályázó közösségek és a fejlesztéssel foglalkozó hivatalnokok között. Gyakori panasz, hogy nem veszik figyelembe a pályázók valós igényeit, és kevésbé értékelik a kulturális projekteket.

Ez azért is jelent különösen nagy problémát, mint azt Christopher Ray tanulmánya is bemutatja, mert a kultúragazdaság-alapú vidékfejlesztés sikerrel alakíthatja át a helyben meglévő tudást erőforrássá, és ezáltal belső alapokra helyezheti az elmaradott területek fejlődését. A szerző a kultúragazdaság négy működési módját különíti el: a helyi vagy regionális kultúra áruvá tételét; a terület identitásának népszerűsítését a külső szereplők körében; a helyi kultúra belső megerősítését és a kultúragazdaságban rejlő normatív lehetőségeket, valamint a nemzetgazdasági fejlődési modell alternatív módon történő lokális újraszerveződését. A kultúragazdaságra történő áttérésnek számos pozitív következménye van, ilyen például a regionális nyelvek megújulása és az a lehetőség, hogy a kultúragazdaság etikus módon működjön. A szerző azonban kitér arra is, hogy ha a lokális tudás széles körben ismertté válik, nem feltétlenül marad meg az adott régió keretei között (elég csak egy térség gasztronómiai különlegességeire specializálódó étektermekre gondolni, amelyek a világ bármely pontján megtalálhatók).

A kötet Christopher Ray két további két tanulmányát is tartalmazza: az egyik általánosságban mutatja be a LEADER programot, a másik pedig a LEADER

program keretében a helyi akciócsoportok térségek, nemzetek közötti együttműködési projektjeit vizsgálja. A LEADER-t 1991-ben vezették be, eredetileg kísérleti projektnek szánták, amely a helyi szintű vidékfejlesztést ösztönzi, főleg kis léptékű tevékenységekkel. Christopher Ray hangsúlyozza, hogy a LEADER program jelentőségét elsősorban nem a bőségesen felhasználható források adják (az eredeti cikk megírásakor a LEADER program az EU vidékfejlesztésére szánt költségvetésének csak 1,7%-át tette ki). A szerző négy olyan szempontot emel ki, amely a LEADER programot az egyik legjelentősebb fejlesztési beavatkozássá teszi. A beavatkozás modern formájaként a lemaradó vidéki területek problémáit viszonylag kis közpénzből, és a magán- vagy önkéntes szektor bevonásával kísérli megoldani. A LEADER, mivel anarchikus elemekkel is tarkított, egyúttal a fejlesztés posztmodern formája is. Ezekre az anarchikus elemekre szükség is volt, hiszen a LEADER az EU vidékfejlesztési laboratóriumaként szolgált, ahol a helyi akciócsoportok tapasztalataiból próbálták összegyűjteni a vidékfejlesztés legjobb gyakorlatait. Végül a LEADER jelentőségének negyedik magyarázata, hogy a program az akkor még csatlakozás előtt álló kelet-közép-európai államokba is átültethető volt.

A LEADER második szakaszában a helyi akciócsoportok költségvetésének bizonyos részét már más LEADER-területtel lebonyolított térségek vagy nemzetek közötti együttműködési projektekre kellett fordítani, mivel az EU a páneurópai kapcsolatok jelentőségét kívánta hangsúlyozni. A LEADER-térségek részvételét az együttműködési projektekben három tényező motiválja: a hasonlóság előnnyé kovácsolása, a kölcsönös tapasztalatokból fakadó előnyök kiaknázása és a nagyobb tömegek elérésének lehetősége. Azon túl, hogy az együttműködésekben való részvételnek közvetlen gazdasági haszna van, még számos kevésbé látható következménnyel jár: például bizonyos tényezők áramlása a létrejövő kapcsolatokon keresztül (személyek és dolgok, figyelem, tágran értelmezett kultúra, módszerek és szabályok), a lokális és a helyi szinten kívüli területek közötti kapcsolatok intenzitásának növelése, a résztvevők európaizálódása. Az elemzés rámutatott arra, hogy egyes helyi akciócsoportok aktivitása eltérő az együttműködési projektekben, az endogén fejlődés logikája alapján kialakuló rendszer hajlamos a hierarchikus struktúra kialakítására. Ez a tendencia – a LEADER program forrásredistribúciós szerepének köszönhetően – éppen az endogén fejlődés előnyeitől foszthat meg egyes vidéki területeket. Ugyanakkor ha a központ erősebb kontrollal próbálná ennek útját állni, azzal viszont az endogén vidékfejlesztés alapelveit lenne kénytelen feladni.

A kötet Darvas Ágnes és Ferge Zsuzsa két tanulmányát is tartalmazza (Gyerekesélyprogramok kistérségi alkalmazása – a gyakorlat dilemmái és tanulságai; A gyerekprogram kistérségi szerveződése), akik a Gyerekesélyprogram megvalósításával, a szécsényi kísérlettel és a kistérségi kiterjesztésekkel kapcsolatos tapasztalataikat mutatják be. A program 2005 végén, kormányzati támogatással, az MTA keretében létrejött Gyerekszegénység Elleni Programiroda működésével vette kezdetét (az iroda 2011-ben megszűnt). Az iroda dolgozta

ki a Gyerekszegénység elleni nemzeti programot, ami az alapját képezte a 2007-ben országgyűlési határozatként elfogadott „Legyen jobb a gyermekeknek!” nemzeti stratégiának. Az MTA GYEP Iroda közfeladata volt a nemzeti stratégia megvalósításának elősegítése, aminek keretében az iroda elindította a stratégia helyi alkalmazását jelentő kistérségi kísérleti programját (szécsényi kísérlet), valamint résztvevője és szervezője volt a program kiterjesztésének más kistérségekben. A programok során a szerzők számos nehézséggel találkoztak. A szervezők és az érintett önkormányzatok egy része között nem egy esetben jelentős szemléletbeli különbségek és érdekellentétek akadályozták a zökkenőmentes együttműködést. A deklarált egyetértés ellenére sokan közönyösek voltak vagy előítéllettel viseltettek a nemzeti stratégia céljaival szemben. A program egyik prioritása a roma gyerekek esélyeinek javítása volt, de a cigánysággal szembeni előítéletek miatt fontos szemponttá vált, hogy ez a program „kifejezett, de nem kizárólagos célja legyen”. A szükséges források előteremtése sem volt egyszerű. A szécsényi kísérletet állami, a kistérségi kiterjesztéseket viszont már európai uniós pénzből (TÁMOP) finanszírozták. A társadalmi beavatkozásoknak számos olyan tulajdonsága van, amelyek rosszul illeszkednek az általános projektelfogáshoz. Ilyen például a mindent előre rögzítés kényszere, ami miatt az időközben felmerülő igényekre nehéz reagálni. A projekt szervezőinek problémát okozott az is, hogy a TÁMOP-pályázat kötelezően megvalósítandó elemei lényegében felemésztették a rendelkezésre álló keretet. És bár kétségtelenül fontosak ezek a TÁMOP-célok, kizárólagosságuk ellentmondásba került a helyi szükségletek és lehetőségek sokféleségével. Igen komoly gond, hogy az ilyen típusú programoknak legalább 4-5 évre van szükségük, hogy beágyazódjanak. Ezzel szemben a projektek időtartama többnyire hat hónap és három év között van, a végig nem vitt változtatások pedig akár károsak is lehetnek. Ez a probléma nem csak Magyarországon jelentkezik, Kjell Anderson is beszámolt arról, hogy sokszor csak addig van a projekteknek hatása, amíg van mögöttük pályázati finanszírozás. Ennek ellenére a szerzők úgy vélekednek, hogy egy bizonytalanságokkal és bajokkal átitatott világban a jövő miatti szorongások nem béníthatnak meg minden jobbító próbálkozást.

A kötet érdemei mellett negatívumként talán csak a szerkezetét lehetne említeni. A fejezetek sorrendje nem mindig logikus (pl. egymáshoz szorosan kapcsolódó fejezetek egymástól távol kerültek), és céltudatosabb szerkesztéssel hangsúlyozottabbá válnának az egyes tanulmányok legfontosabb következtetései. E hiányosságtól eltekintve a kötetet széles látótere, az önmagukban is értékes tapasztalatokat bemutató tanulmányai a hazai vidéki fejlesztéspolitika kivételes szakirodalmi forrásává teszik.

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Beszámoló az EURORURAL konferenciáról (Brno, 2014. augusztus 25–29.)

Report on the EURORURAL conference (Brno, 25–29 August 2014)

KOVÁCS ANDRÁS DONÁT

KOVÁCS András Donát: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Kecskemét; kovacs@rkk.hu

András Donát KOVÁCS: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Kecskemét; kovacs@rkk.hu

A vidék az országos és helyi fejlesztési politikák szóhasználatában, a sajtó, a média híradásaiban és a hétköznapi beszélgetésekben egyaránt gyakran felbukkanó fogalom. Sokan – igencsak megkérdőjelezhető magabiztossággal – erőteljesen általánosítva használják a kifejezést, és nem veszik figyelembe azt, hogy a ruralitásnak megannyi árnyalt jelentéstartalma van. A pontos definícióval kapcsolatban minden bizonnyal azoknak van a legtöbb fenntartásuk, akik egyébként a legmélyebb ismeretekkel rendelkeznek a vidéki térségekről – leginkább azért, mivel tisztában vannak e területi dimenzió sokrétűségével és bonyolultságával.

Az évtizedek óta zajló módszeres vizsgálatok rámutattak arra, hogy bizonyos jellegzetességek, folyamatok és speciális problémák ugyan „rurálisnak” tekinthetők, viszont összességében olyan összetett természeti, táji, települési és társadalmi kérdésekről van szó, amelyeket nem lehet csupán egy-egy tudományterület oldaláról – kizárólag hagyományos vidékkutatói szemüvegen át – megközelíteni. A vidék nem egy zárt környezeti rendszer, ilyen módon kutatását szélesebb összefüggésekben (holisztikusabb szemléletmóddal) kell kezelni, mint azt korábban gondolták. Így aztán a vidék fogalmáról és lehatárolásáról maguk a „rural studies” művelői, vagyis a vidéktudományi ágazatok (pl: vidékfeldrajz, vidékszociológia) képviselői sem jutottak konszenzusra.

A bizonytalanságok ellenére sokan – köztük kutatócsoportunk is – a vidék értelmezését (a pontos definíciók kényszerűségének mellőzésével, ellenben a

lakosság közérzetének javításának és a területfejlesztésben felmerülő igények megvalósításának érdekében) folyamatos feladatuknak érzik, és a vidéki tereket a multidiszciplinaritás kiváló terepének tekintik. Ezért a vidék iránt felelősséget érző szakemberek kisebb-nagyobb platformokon újra és újra találkoznak, megvitatják eredményeiket és hasznosítani próbálják tapasztalataikat. Ilyen fórumot jelentenek az EURORURAL konferenciák is, melyekre két évente az egyik legjelentősebb csehországi egyetemi városban, a dél-morvaországi Brnóban kerül sor. Az eseménynek 2008 óta a modernizált Mendel Mezőgazdasági és Erdőgazdálkodási Egyetem ad helyet. A részt vevő kutatók és szakemberek közös célja az európai vidéki térben zajló környezeti, társadalmi, gazdasági folyamatok tanulmányozása, elemzése, valamint a térbeli differenciálódással összefüggő következmények feltérképezése, összehasonlítása és a vidékfejlesztéssel kapcsolatos egyes dilemmák feloldása. A konferencia ötletgazdáinak megközelítése szerint kontinensünkön a rurális övezetek az elmúlt évtizedekben oly mértékű változásokon mentek keresztül, hogy ha a vidékkel foglalkozó szakterületeknek nem sikerül lépést tartaniuk e változások megértésével és elemzésével, akkor önmagában a politikai szféra képtelen lesz választ adni a felmerülő problémákra és nem lesz képes jól hasznosuló támogatási rendszerek kidolgozására sem. Az így kialakuló konfliktusoknak visszafordíthatatlan területi és társadalmi egyenlőtlenségek lesznek a következményei – s ez alapvetően megakadályozhatja az egyes államok területi kiegyenlítésére való törekvéseit.

A 2014-ben immár negyedik alkalommal megrendezett tudományos rendezvény központi témáját a szervezők a vidéki térségek átalakulása és a változásokra adott társadalmi válaszok bemutatása köré építették. A konferencia relatíve komplex szemlélettel, többféle aspektusból közelítette meg a ruralitást. Az előadások között a földrajzi, ökológiai, szociológiai, demográfiai és tervezési szemlélet egyaránt megjelent. A résztvevők köre széles volt, s bár viszonylag kisebb lélekszámú, 70 fős konferenciáról van szó, még így is 16 nemzet képviseltette magát. Ez a heterogenitás és a képviselt országok merőben eltérő viszonyai nagyon izgalmassá tették az előadásokat és az azokat követő beszélgetéseket, vitákat.

A plenáris előadók kiinduló gondolatként vázolták fel, hogy a klasszikus értelemben vett vidék a mezőgazdálkodás szerepének jelentős csökkenését követően többfunkciós és jóval „nyitottabb” térré vált. Ennek következményeként a globalizáció hatásai is egyre inkább begyűrűznek. Egyfajta „védtelenség” alakult ki, amelyre azonban a lokalitások szerepének megváltozása és felértékelődése lehet a válasz – hangzott el többször is az okfejtés.

Már a nyitóprezentációk kapcsán is felmerült a kelet-európai országok vidéki perspektívájának kettőssége. A cseh, lengyel, bolgár, szlovén vagy épp balti helyzetet ismertető kutatók sorra arról számoltak be, hogy országaikban olyan ellentétes folyamatoknak lehetünk szemtanúi, mint a középosztály városokból való kiáramlása, az ökoszisztéma-szolgáltatások felértékelődése, illetve ezzel szemben a súlyos kirekesztődéssel együtt járó és elmélyülő szegregációs folyamatok, a mélyszegénység és a lassan az érinthetetlenek kasztjára emlékeztető

életmódú, „falusi underclass” kialakulása. A vidéki térségekre oly jellemző hatványozott gazdasági és társadalmi terhek meglétét a skandináv, a nyugat-európai, az orosz és a török előadók szintén kiemelték. „A felmerülő demográfiai aránytalanságokkal, az elérhetőségi gondokkal és a városi életszínvonaltól való elmaradással a rurális Európa egésze szembenéz” Shortall és McAreavey, a Queen’s University Belfast kutatói szerint; a különbség nem az alapproblémák meglétében, hanem minden bizonnyal annak a módjában van, ahogyan az egyes vidéki társadalmi közösségek idejében kezelni képesek a problémáikat. Shaddock és Wallace szerint a kilátástalannak látszó problémák kezelhetők, még ott is, ahol a helyi erőforrások (akár humán, akár természeti) hiányoznak. Ami viszont nélkülözhetetlen, az a „beengedő tudás”, az együttműködésre való hajlandóság. A régiókon átívelő partnerségi viszonyok megteremtésének esélyeit és hatékonyságát a panelvitákon sokan megkérdőjelezték, de tény, hogy egyes beszámolók szerint a szomszédos térségek együttműködésével számos esélytelen – a „kihálás szélén álló” – kisebb település számára esély nyílt a fennmaradásra és az életszínvonal növelésére. Az előadók közül néhányan olyan helyi kezdeményezésekről és közösségi akciókról számoltak be, amelyek bárhol jó példaként szolgálhatnak: mint például a svédországi Sälen régió vagy az osztrák Mürzer Oberland turisztikai vállalásai, a skóciai Aberdeen környéki falvak infokommunikációs fejlesztései vagy a svájci–francia határon termelő gazdálkodók agrárszövetkezései.

A szekciókat követő elméleti eszmecserek fontos kérdésköre volt a vidék legitimációja, valamint az ezt megalapozó társadalmi kreativitás. Nilsen, a Tromsøi Egyetem kutatója hozzászólásában – Florida kreatívtőke-elméletére hivatkozva – kifejtette: „ma már a rurális terek jövőjét sem a versengő és tudásalapú gazdaságban kell keresnünk, hanem sokkal inkább az emberek leleményességében és teremtő gondolkodásában – vagyis a vidéki gazdaságot nem feltétlenül az anyagi javak előállítása, hanem az ötletek termelése viszi előrébb”. A kutatók egyetértettek abban, hogy a társadalmi közösségek humánkapacitásának és szemléletének megújítása kulcsmozzanat lesz a vidéki térségek fenntarthatóságában. A záró ke-rekasztal-beszélgetés résztvevői végezetül leszögezték, hogy a vidék válsága – a politikai paradigmák kiszámíthatatlanságától függetlenül – csak a városi térségekkel közös regionális tervezéssel, urbánus–rurális együttműködések és döntések révén enyhíthető.

Az EURORURAL konferencia a színvonalas szakmai tartalom mellett nagyon jó, kollegiális hangulatban telt, az eseményre készült absztraktok a <http://www.eurorural.eu> oldalon érhetők el. A rendező intézet kinyilvánította, hogy elkötelezett híve a vidéki térségekért zajló diskurzusoknak, így folytatja a konferenciák megszervezését, amire legközelebb 2016-ban, várhatóan újfent Csehországban nyílik majd alkalom.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Szerzőink figyelmébe

A Tér és Társadalom a szerkesztői munka egyszerűsítése érdekében a kéziratokat elsődlegesen online fogadja a <http://tet.rkk.hu> oldalon való regisztráció után feltöltve. Amennyiben a kéziratleadással kapcsolatosan technikai problémái vagy kérdései vannak, lépjen kapcsolatba Czirfusz Mártonnal (czirfusz@rkk.hu, illetve +36 1 309 2684)!

A kézirat előkészítése

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatban legfeljebb 40 000 karakter (szóközökkel) terjedelmű kézirat közölhető, a Ténykép rovat rövidebb, legfeljebb 25 000 leütés (szóközökkel) hosszúságú tanulmányokat fogad. Az előírtnál hosszabb kéziratokat a szerkesztőség formai okokból elutasíthatja. A könyvismertetések (tartalmi ismertetés) legfeljebb 3000 leütés (szóközökkel) terjedelműek, a recenziók (könyvkritika) hossza legfeljebb 10 000 leütés (szóközökkel).

A kézirat feltöltése során az ott szereplő űrlapon adja meg a szerzők elérhetőségét, a kézirat címét, a Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratok esetében az 1500–2000 karakter hosszúságú magyar és hosszabb, kb. 3000 karakter terjedelmű angol nyelvű absztraktot, valamint 3–5 kulcsszót magyarul és angolul. Az absztrakt tartalmazza a tanulmány célját, mutassa be a cikk felépítését, valamint a főbb eredményeket.

A kézirat szövegét – a szerzői adatok, az absztrakt és a kulcsszavak nélkül – különálló fájlban töltsse fel, lehetőleg .doc, .docx vagy .rtf formátumban. A tördelőszerkesztő munkájának megkönnyítése érdekében minél kevesebb formázást használjon.

A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák, ne legyen bennük pl. ábramagyarázat. A szöveg végén, az irodalomjegyzék előtt helyezze el az esetleges köszönetnyilvánítást, illetve itt nevezze meg a kézirat megjelenését támogató intézményeket, szervezeteket, ösztöndíjakat.

Ábrák és táblázatok

Az ábrákat és a táblázatokat a szövegbe építve is küldje be. Számozással jelezze a szövegben elfoglalt pontos helyüket, címüket, forrásukat, illetve zárójelben hivatkozzon rájuk a kézirat szövegében. Az ábrák és táblázatok címeit angolul is tüntesse fel.

Az ábrákat (térképeket, diagramokat, fotókat stb.) külön fájlban is csatolja a kéziratához, lehetőleg .eps vagy .tiff formátumban. Az ábrák felbontása legalább 300 dpi legyen. (Az ábrák maximális nyomtatási szélessége 11,6 cm, egész oldalas fektetett ábránál 18,3 cm.) Színes ábrákat nem közlünk. Az ábrafeliratokon törekedjen az olvasható méretekre. Az ábrák szerzői jogainak rendezése a kézirat szerzőjének felelőssége. Terjedelmi okok miatt kérjük, hogy egy tanulmányban legfeljebb 4–5 ábra szerepeljen.

Irodalomjegyzék

A szöveget az Irodalom követi a szerzők (szerkesztők) neve szerinti betűrendben.

1. Könyv

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a könyv címe (dőltbetűvel, utána pont), alcíme (dőltbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták. (Ha van, sorozatcím és sorszám – zárójelben.) Ha szerkesztő a vezető alkotó, akkor a neve után fel kell tüntetni: (szerk.) vagy (ed.) stb. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példa könyvre:

Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiban.*

MTA Regionális Tudományok Központja, Pécs (Régiók Európája; 4.)

2. Folyóiratcikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont), a folyóirat címe (dőltbetűvel,

utána vessző), sorszám az évfolyamon belül (utána pont és vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Az évfolyamszámot csak akkor kell megadni, ha a hivatkozott mű másképp nem azonosítható. Az évfolyamszám a folyóiratcím után álljon, és kövesse az évf. rövidítés vagy a kötet szó, ez után pedig az évfolyamon belüli lapszám. Elektronikus folyóirat esetén az információ kiegészül az internetes címmel. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példák folyóiratcikkre:

Hajdú Z. (2008): A kárpát-medencei államosodási térfolyamatok kérdőjelei: széttagolódás, kárpát-medencei integráció, avagy betagolódás az euro-atlanti nagytérési rendszerekbe? *Közép-európai Közlemények*, 2., 27–33.

Kothari, S., Kuruvilla, B. (2008): There is no alternative to socialism. Interview with Egyptian economist Samir Amin. *Frontline. India's National Magazine*, 26., <http://www.hinduonnet.com/fline/fl2526/stories/20090102252604400.htm> Letöltés: 2009. márc. 16.

3. Gyűjteményes kötetben szereplő cikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje (utána pont), a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont). A befogadó kötet leírását az In: vezeti be. Következik a szerkesztő családneve és utónevének kezdőbetűje, a (szerk.) vagy (ed.) (utána kettőspont), a *kötet címe* (dőlőbetűvel, utána pont), *esetleges alcíme* (dőlőbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták (utána vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Példa gyűjteményes kötetben levő cikkre:

Péteri G. (1991): Az önkormányzatok és oktatási intézmények viszonya, finanszírozási kérdések. In: Kozma T. (szerk.): *Önkormányzat és iskola*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 122–154.

Ha a szerző nem természetes személy, akkor a szervezet neve a kiadó pozíciójából a szerzőébe lép előre. [Szögletes zárójelben] meg kell adni a kollektív szerző teljes nevét. Példa kollektív szerzőre:

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2005): *Területi statisztikai évkönyv 2004*. Budapest

4. Az internetes források rendezése újrakezdődő betűrendben történik. A <http://www.elhagyásával> a szöveg közben így kell hivatkozni: (mrtd.hu 2010). Az irodalomjegyzékben a sorrend: <http://www.stb/esigytovbab/> (utána szóköz), információ a forrás jellegéről (zárójelben), Letöltés: dátum. Példa internetes forrásra:

http://www.rkk.hu/tudomanyos_tevekenyseg/nemzetkozi_kutatasok.html (futó projektek, téma-vezetők) Letöltés: 2011. márc. 16.

A szerkesztés folyamata

A kézirat beküldése után, a folyóirat weboldalára bejelentkezve a szerző figyelemmel kísérheti a szerkesztés folyamatát, a szerkesztőség pedig e-mailben tartja vele a kapcsolatot.

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratokat két anonim lektor értékeli, a többi rovatnál a rovatszerkesztők döntenek a kéziratok megjelenéséről. Az anonim lektorálás megvalósulása érdekében kérjük, hogy se a nevét, se más, azonosításra alkalmas személyes adatát ne tüntesse fel a kéziratban és a kiegészítő fájlokban.

A lektorálás és a szerkesztői jóváhagyás után a kéziratot az olvasószervező veszi gondozásba, így a szerkesztők mellett kérdései esetén ő is kapcsolatba léphet a szerzővel.

Az olvasószerveztett és betördelt változatot visszaküldjük utolsó szerzői átolvasásra. Ekkor már csak az elütések, kisebb formázási problémák korrekciója lehetséges.

A szerző(k)nek a megjelent folyóiratszámából egy szerzői példányt küldünk, illetve az elektronikus változathoz hozzáférést biztosítunk.

Részletesebb útmutatónkat a folyóirat honlapján (<http://tet.rkk.hu>) találja meg. A cikkek leadásával kapcsolatban szívesen állunk rendelkezésre e-mailben (Barta Györgyi főszerkesztő: barta@rkk.hu) vagy telefonon (+36 1 309 2684).

Kéréseink figyelembevételét előre is köszönjük!

A szerkesztőség

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

2015/1

Éva Perger

A complex rural research program conducted by the Hungarian Academy of Sciences and the Hungarian National Rural Network – an introduction

3

Articles

András Donát Kovács, Jenő Zsolt Farkas, Éva Perger

Definition, delimitation and classification of rural areas

11

Erika Nagy, Judit Timár, Gábor Nagy, Gábor Velkey

The processes of socio-spatial marginalization in declining rural spaces

35

Bálint Koós

Poverty and deprivation in Hungarian settlements after the Millennium – an attempt at creating a rural deprivation index

53

Monika Mária Váradi

Poverty, projects, public policies

69

Irén Szörényiné Kukorelli

Innovation-absorption capacity of the rural regions of Hungary – findings of a research

97

Imre Fertő, Ágnes Varga

Impact of EU subsidies on subregions

116

István Finta

The tools and limitations of integrated regional and rural development in Hungary

132

Jenő Zsolt Farkas, János Rakonczai, Edit Hoyk

Environmental, economical and social climate vulnerability: a case study on the Hungarian South Great Plain

149

Report

Péter Póla, Pascal Chevalier, Marie-Claude Maurel

Implementation of the LEADER programme and partnership networks in Baranya county

175

Book reviews

Gábor Király

Copus, A. K., de Lima, P. (eds.): Territorial cohesion in rural Europe. The relational turn in rural development

195

József Lennert

Bosworth, G., Somerville, P. (eds.): Interpreting rurality – Multidisciplinary approaches

203

Katalin Fehér, Krisztina Németh

Kovács K., Váradi M. M. (szerk.): Hátrányban vidéken

208

József Lennert

Kovách I., Czibere I. (szerk.): Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés

218

Scientific life

András Donát Kovács

Report on the EURORURAL conference (Brno, 25–29 August 2014)

223

Information for contributors

227

TÉR ÉS TÁRSADALOM | SPACE AND SOCIETY

2015/1

Perger Éva	
A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat együttműködése keretében megvalósult komplex vidékutatási programról	3
Tanulmányok	
Kovács András Donát, Farkas Jenő Zsolt, Perger Éva	
A vidék fogalma, lehatárolása és új tipológiai kísérlete	11
Nagy Erika, Timár Judit, Nagy Gábor, Velkey Gábor	
A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben	35
Koós Bálint	
A szegénység és depriváció a magyar településállományban az ezredfordulót követően – avagy kísérlet a települési deprivációs index létrehozására	53
Váradi Monika Mária	
Szegénység, projektek, közpolitikák	69
Szörényiné Kukorelli Irén	
Vidéki térségeink innovációt befogadó képessége – Egy kutatás tapasztalatai	97
Fertő Imre, Varga Ágnes	
Az európai uniós támogatások hatása a kistérségek helyzetére	116
Finta István	
Az integrált terület- és vidékfejlesztés eszközei és korlátai Magyarországon	132
Farkas Jenő Zsolt, Rakonczai János, Hoyk Edit	
Környezeti, gazdasági és társadalmi éghajlati sérülékenységi esettanulmány a Dél-Alföldről	149
Ténykép	
Póla Péter, Pascal Chevalier, Marie-Claude Maurel	
A LEADER akciócsoportok és partnerségi hálózatok működésének tanulságai Baranya megyében	175
Könyvszemle	
Király Gábor	
Copus, A. K., de Lima, P. (eds.): Territorial cohesion in rural Europe. The relational turn in rural development	195
Lennert József	
Bosworth, G., Somerville, P. (eds.): Interpreting rurality – Multidisciplinary approaches	203
Fehér Katalin, Németh Krisztina	
Strukturális kényszerek és cselekvők: „problémaeltár” és fejlesztési lehetőségek a kistelepüléseken.	
Kovács K., Váradi M. M. (szerk.): Hátrányban vidéken	208
Lennert József	
Kovács I., Czibere I. (szerk.): Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés	218
Tudományos élet	
Kovács András Donát	
Beszámoló az EURORURAL konferenciáról (Brno, 2014. augusztus 25–29.)	223
Szerzőink figyelmébe	227

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2015/2

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Timár Judit

Váradai Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Enyedi György † (örökös elnök / honorary chair)

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Peter Meusbürger

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesi Elemérné

Segédszerkesztő / Assistant editor:

Tagai Gergely

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of Hungarian Academy of Sciences, Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1112 Budapest, Budaörsi út 45. III. emelet

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):

intézményeknek 4000 Ft, egyéni előfizetőknek

3000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak

online: egyéni előfizetőknek 1500 Ft (áfával).

Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar

Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális

Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi Társaság.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution – NonCommercial – NoDerivs 3.0 licence. <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

29. évfolyam, 2. szám
Volume 29, Number 2
2015

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A térbeliség trialektikája

The trialectics of spatiality

BERKI MÁRTON

BERKI Márton: egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest; tudományos segédmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Budapest; berkimarton@yahoo.com

KULCSSZAVAK: térbeliség, szociálkonstruktivizmus, trialektika, Henri Lefebvre, Edward Soja

ABSZTRAKT: A tér, térbeliség témaköre a földrajzi vizsgáldás egyik időről időre visszatérő motívuma. Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a hazai szakirodalomban részleteiben ez idáig kevésbé tárgyalt – a nyugati társadalomföldrajzban ugyanakkor rendkívül nagy hatású – koncepciók egyikét, a térbeliség trialektikáját. E térszemléleti keret alapvetően két meghatározó elgondolás együttállásából eredeztethető: egyrészt a társadalomtudományokban az 1970-es évektől egyre elterjedtebb szociálkonstruktivista megközelítésekéből, másrészt a posztmodern szellemi áramlatokban gyökerező trialektikus gondolkodásból. Tanulmányomban ezek vázlatos áttekintését követően két szerző, a francia neomarkista filozófus-szociológus Henri Lefebvre, valamint Edward Soja amerikai geográfus munkássága nyomán mutatom be a koncepciót, amelynek lényege, hogy a térbeliség három szemléleti módját különbözteti meg. E sajátos nézőpontok a következők: a tér, ahogyan azt érzékeljük, a tér, ahogyan arról gondolkodunk, illetve a tér, ahogyan azt megéljük, használjuk.

Márton BERKI: assistant lecturer, Department of Social and Economic Geography, Eötvös Loránd University, Budapest; junior research fellow, Institute for Sociology, Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; berkimarton@yahoo.com

KEYWORDS: spatiality, social constructivism, trialectics, Henri Lefebvre, Edward Soja

ABSTRACT: The theorisation of space and spatiality is one of the recurring motifs in geographical enquiry. In the Hungarian context, however, relatively little attention has been paid to concepts that emerged after human geography's behavioural turn and the subsequent studies of people's mental maps. Constituting a significant theoretical gap, the contributions of neomarkist and poststructuralist scholars to contemporary discourses on space and spatiality left Hungarian human geography – apart from some notable exceptions – almost untouched. Therefore, the aim of this paper is to introduce the trialectics of spatiality, a concept less comprehensively discussed in the Hungarian literature to date, albeit being highly influential in Western human geography.

This theoretical frame originates from two main sources: on the one hand, from social constructivist approaches rapidly evolving within the social sciences from the 1970s, and on the other hand, from trialectical thinking rooted in postmodern intellectual currents. After the concise overview of these sources, the concept of the trialectics of spatiality is presented primarily based on the related works of two authors, French neomarxist philosopher, sociologist and urban theorist Henri Lefebvre and American geographer Edward Soja.

One of the most influential theories of social space ('the social production of space') stems from Henri Lefebvre whose spatial triad has been adapted and further elaborated by Edward Soja. One of Soja's most important contributions to the Lefebvrian concept is the notion of trialectics that goes beyond the conventional way of dualistic thinking and challenges the binary divisions modernism has created (and thus, the reduction and totalisation of social realities). Soja proposes two kinds of trialectics; one of these is concerned with ontology ('the trialectics of being'), whereas the other deals with epistemology ('the trialectics of spatiality').

Firstly, all human beings exist in space, in a specific period of time and as part of a certain society. On the other hand, focusing on space and spatiality, Soja distinguishes between perceived, conceived and lived space, referring to these as 'Firstspace', 'Secondspace' and 'Thirdspace' in his work. These three different aspects of spatiality are space as perceived, space as conceived, and space as directly lived and experienced.

Additionally, in Soja's reading, Thirdspace is also considered as the space of resistance, by providing opportunities to react against hegemonic power structures that are both associated with Firstspace (by certain architectural features of the built environment), and with the political and ideological use of Secondspace.

Finally, concerning the nexus of the three aspects of spatiality, it is important to underscore that these should not be understood as static categories; on the contrary, even Lefebvre described them as dynamic, action-oriented modes of 'perceiving', 'conceiving', and 'living' space. Furthermore, these are intricately interrelated as well, with each one of the three elements constantly shaping the other two. Hence, certain spaces are always perceived, conceived and lived at the same time, and as such, they might constitute Firstspace, Secondspace or Thirdspace only for different social groups. Yet, as pointed out by Lefebvre, analyses focusing on only one aspect of spatiality are inherently reductive and homogenising. Consequently, in order to gain a deeper understanding of the spatiality of society, all three elements of Lefebvre's and Soja's shared concept ought to be taken into account.

Bevezetés

A tér, térbeliség témaköre a földrajzi vizsgálódás egyik időről időre visszatérő motívuma, a térelméleti kérdésekkel foglalkozó hazai társadalom-földrajzi és regionális tudományi szakirodalom azonban a legutóbbi időszakig szinte kizárólag a kvantitatív forradalmat követő behaviourista fordulattal, azaz a mentális vagy kognitív tér koncepciójával, illetve annak kutatási lehetőségeivel és módszertanának bemutatásával bezárólag tárgyalta a témakört. (Az elméleti összefoglalások közül lásd például Cséfalvay 1989, 1990; Nemes Nagy 1998, 2009 írásait.) A munkák többsége ezen túlmenően többnyire csak rövid kitekintések erejéig tért ki az ezután – illetve részben ezzel párhuzamosan – született térelméleti megközelítésekre, különös tekintettel a neomarxista és posztstrukturalista szerzők munkásságára. Az előbbiek szerepének bemutatására találunk példákat Benedek (2002, 28–31.), Varró (2004, 74.), Faragó (2004, 3–4.; 2012,

11–12.) tanulmányaiban, illetve jóval hangsúlyosabban Timár (2006) és Boros (2010a) munkáiban, míg az utóbbira pl. Varró (2004), Boros (2010b) és Gyimesi (2012, 165–169.) írásaiban. A hazai társadalom-földrajzi diszciplína szempontjából ugyanakkor rendkívül sajnálatos momentum, hogy ezen „újabb” – legtöbb esetben immár 3-4 évtizedes – koncepciókat magyar nyelven gyakran nem a földrajzos munkákban találjuk meg (Bangó 2006; Gyáni 2007; Moravánszky, M. Gyöngy 2007; Szijártó 2010; a Fordulat társadalomelméleti folyóirat 2009/4. és 2011/1. számai stb.).

Egy átfogó hazai, *társadalom-földrajzi szemléletű* térelméleti munka, netán a főbb elméleteket bemutató és ütköztető kritikai antológia megszületése egyelőre tehát még várat magára, azonban a (társadalmi) teret, térbeliséget középpontba állító elképzelések külön-külön történő áttekintése, „feldolgozása” is kiemelten fontos feladatként fogalmazódik meg. Részben Nemes Nagy (2012, 95.) felhívása nyomán az elmúlt években egyre szélesebb körű térelméleti diskurzus indult meg a Tér és Társadalom hasábjain megjelent elméleti tanulmányokban (lásd Dusek 2012; Faragó 2013; Nemes Nagy 2014; Erdősi 2014), illetve egyéb fórumokon (Czirfusz 2012). Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a hazai szakirodalomban részleteiben ez idáig kevésbé tárgyalt – a nyugati társadalomföldrajzban ugyanakkor rendkívül nagy hatású – koncepciók egyikét, a *térbeliség trialektikáját*. E térszemléleti keret alapvetően két meghatározó elgondolás együttállásából eredeztethető: egyrészt a társadalomtudományokban az 1970-es évektől egyre elterjedtebb *szociálkonstruktivista megközelítések*ből,¹ másrészt a posztmodern szellemi áramlatokban gyökerező *trialektikus gondolkodásból*. Tanulmányomban ezek vázlatos áttekintését követően két szerző, a francia neomarxista filozófus-szociológus *Henri Lefebvre*, valamint *Edward Soja* amerikai geográfus munkássága nyomán mutatom be a térbeliség trialektikájának koncepcióját.

Szociálkonstruktivista megközelítések: „A tér mint társadalmi termék”

„Maga a tér is egy szöveg, amelyet meg kellett írunk, mielőtt azt interpretálni tudnánk.” (Carter 1987, 41.)

Rendkívül hosszú múltra visszatekintő és ellentmondásokkal terhelt filozófiai vita tárgyát képezi, hogy a tér *önálló entitás* (abszolutista felfogás), az *entitások közötti kapcsolatrendszer* (relacionális felfogás) vagy csupán egy *fogalmi keretrendszer* (kantianus megközelítés).² Az abszolutista (vagy szubsztanciális) térfelfogás a 17. századi barokk racionalizmusban bontakozott ki. Az abszolutista szemléletben a tér reifikált (tárgyasult) fogalom: korai teoretikusai, elsősorban René Descartes és Isaac Newton abszolút létezőnek, különálló fizikai entitásnak tekintették, amely folyamatosan és attól függetlenül létezik, hogy található-e

benne anyag vagy sem. Más gondolkodók (pl. Gottfried Wilhelm Leibniz) ezzel szemben úgy gondolták, hogy a tér nem több az objektumok közötti viszonyoknál, amelyet távolságuk és irányuk határoz meg. A relacionális koncepció szerint tehát a tér mindössze formális kategória, önmagában nem létezik, amiből egyúttal az is következik, hogy a tér maga nem észlelhető, csak a térbeliség. Az abszolutista felfogás és a relacionális térértelmezés között feszülő ellentétet a 18. században egy harmadik megközelítés, Immanuel Kant elmélete igyekezett feloldani (újabban lásd Elden 2009, 21.). Kant a teret és az időt – egyfajta „középutas” megoldásként – egy keretrendszer elemeinek tekintette, amelyben az emberek strukturálják az élményeiket. A tér (és az idő) szerinte a priori, azaz a tapasztalásokat, tényeket megelőző, azoktól függetlenül létező kategória (Kant 2004).

Később, a 19. és 20. század során a matematikusok és fizikusok explicit, formalizált térfogalmainak megalkotásával főként e diszciplínák váltak a „tér tudományává”, művelőik pedig a térről folyó diskurzus elsődleges kapuőreivé. A filozófusok és társadalomtudósok ezzel párhuzamosan fokozatosan kiszorultak a térrel kapcsolatos vitákból (tágabb értelemben, a folyamat egyik eredményeként lásd az 1990-es évek „tudományháborúit” – *hard science* vs. *soft science*). Ennek ellenére azonban az 1960-as évektől a társadalomtudományokkal foglalkozók is megalkották saját koncepcióikat a (társadalmi) térről. E rendkívül szerteágazó elméletek mögött egy markáns, közös gondolati mag fedezhető fel. Maurice Merleau-Ponty (1968) kulturálisan konstruált (*testi*) tere, Michel Foucault (1986) *heterotópiái*, Henri Lefebvre (1991a [1974]) koncepciója (*a tér társadalmi termelése*), Pierre Bourdieu (1984) *mezői*, Michel de Certeau (1984) *városi sétái*, Pierre Nora (1984–1992) *emlékezet helyei* vagy Marc Augé (1995) *nem helyei*³ mind-mind azon a felvetésen alapulnak, mely szerint a tér nem eleve adott, megváltoztathatatlan keret, megtöltendő üres rekesz, sem a történelmi események pusztá háttére, színpada. Éppen ellenkezőleg, a tér *társadalmi konstrukció*, amelyet az emberi tevékenység „termel” (és folyamatosan formál, újratermel). A térbeliség új, kritikai értelmezésének középpontjában tehát az áll, hogy a tér – az időhöz és a társadalomhoz hasonlóan – nem tekinthető sem statikusnak, sem objektív valóságnak, ily módon annak értelmezése sem lehet egységes.

A szociálkonstruktivista irányzat egyik legmeghatározóbb és leginkább kidolgozott térelméleti megközelítése a francia neomarxista filozófus-szociológus, Henri Lefebvre (1991a [1974], 1996) nevéhez fűződik. A társadalmi térre vonatkozó koncepcióját a franciául 1974-ben megjelent *A tér termelése* (*La production de l'espace*, angol fordításban *The production of space* [1991a]) című munkájában alkotta meg: Lefebvre szerint „a (társadalmi) tér (társadalmi) termék” (1991a [1974], 26.). Ezzel kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy a „termelés” kifejezést a marxista (gazdasági szempontú) megközelítésnél tágabban értelmezi, azaz a dolgok fizikai (materiális) előállításán túl a társadalom, a tudás, az intézmények stb. „termelését” (Elden 2004, 184.), valamint a koncepciók, ideológiák létrehozását és a „spirituális termelést” is érti alatta. Ugyancsak lényegesnek tartja a tér politikai termelését: szerinte egyetlen fennálló hatalom, intézmény

sem létezhet a saját maga által megteremtett (és legitimált) tér nélkül. Lefebvre szerint az a kultúra, amely nem képes megalkotni a saját terét, szükségszerűen eltűnik és pusztá folklórrá, mitológiává válik. A történelem folyamán – az uralkodó termelési módok és a kultúra ezzel együtt járó változásával – egyúttal a tér termelési módja is átalakul, ezért Lefebvre értelmezésében ugyanazon a helyen mindig többféle tér létezik. Ennek megfelelően a történelem sem értelmezhető lineáris vagy teleologikus módon, hanem sokkal inkább egymásra rakódott rétegek, „üledékek” összességéként.

Tanulmányom témája kapcsán lényeges kiemelni, hogy noha Lefebvre-nek a tér termelésére vonatkozó munkássága sokkal szélesebb körben hivatkozott (lásd pl. Elden 2004, 181–210.; Goonewardena, Kipfer, Milgrom, Schmid 2008, 27–79.; Gottdiener 1994; Merrifield 2006, 99–120.; Rogers 2002; Shields 1999a, 141–185.; Stanek 2011),⁴ jelen áttekintés azonban mégsem e tágabbban értelmezett szociálkonstruktivista olvasat egészére, hanem ennek mindössze egy elemére, a tér szemléletének hármasságára fókuszál.

Bináris oppozíciók és a trialektikus gondolkodás

„A kritikai magyarázatok minden esetben a két pólus felől indultak és a közép felé tartottak, amely először az ellentéteket elválasztó pontként, később pedig azok kapcsolódási pontjaként jelent meg. (...) Ebben a megközelítésben a közép egyszerre volt érdeklődésre számot tartó és elhanyagolt, elfogadott és tagadott, pontosan és pontatlanul meghatározott.” (Latour 1993, 78.)

A szociálkonstruktivista megközelítések mellett a térbeliség trialektikájának másik fő forrása a posztmodern szellemi áramlatokban gyökerező *trialektikus gondolkodás*.

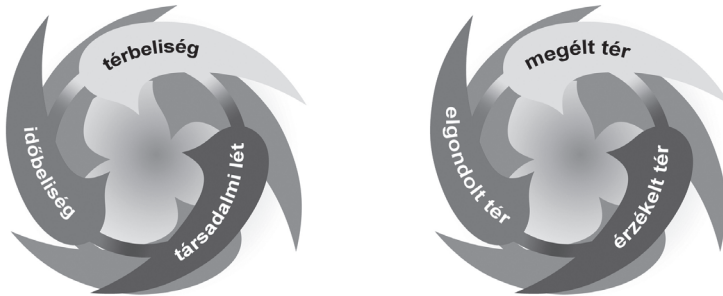
Ennek megértéséhez szükséges a *modernitás és posztmodernitás*, valamint a *modernizmus és posztmodernizmus* fogalompárjainak vázlatos áttekintése, történelmi hátterük rövid bemutatása. Fontos hangsúlyozni, hogy az első kettő mindössze a (szellemtörténeti) korszakot jelöli, míg a modernizmus és posztmodernizmus az ezekhez kapcsolódó domináns gondolkodásmódokat, azaz a művészeti, kulturális, gazdasági, politikai stb. törekvéseket. A „posztmodern” szóösszetétel előtagja utal arra, hogy a posztmodernizmus egy „modernnek” nevezett *gondolkodásmódot* követő, azt időben meghaladó – ám azzal nem feltétlenül szemben álló – intellektuális mozgalom. A *modernizmus* a felvilágosodás korától kezdődő (nyugati) szellemi áramlat; tudományos, filozófiai és művészeti irányzatok összessége, amelyet emberközpontú világkép, tudományos pozitivizmus, valamint a töretlen gazdasági, kulturális és politikai haladásba vetett hit jellemez. A modernitás egyúttal a nyugati világban kibontakozó kapitalizmus kiteljesedésének korszaka is.

A 20. század közepétől azonban – a két világháború, a holokauszt és Hiroshima, később pedig a hidegháborús légkör hatására – megrendült az emberi racionalitásba, a haladásba és egy jobb világ eljövételébe vetett bizalom. A modernizmusra adott reakcióként született *posztmodern* szemléletben a valóságnak többfajta értelmezése jelenik meg, a művészek és társadalomtudósok egyre gyakrabban kérdőjelezik meg az univerzális igazságok és a metanarratívák, nagy elbeszélések (*grand récits*) létjogosultságát (Lyotard 1984), melyek szerint a *logos* végleg győzedelmeskedik a *mythos* felett. Lyotard ebben a tekintetben rokon Michel Foucault-val, aki a nagy történelmi folyamatokkal szemben szintén a partikularitást, azaz az egyedi történelmi események és egyedi helyek kiemelt szerepét hangsúlyozza (Foucault 2002).

A modernizmus és posztmodernizmus számos szemléletbeli különbsége közül e helyütt mindössze egyetlen – a tanulmány szempontjából ugyanakkor rendkívül fontos – különbségre térek ki: míg a modernista logika jellemzően *bináris oppozíciókban* gondolkodik (igaz–hamis, fekete–fehér, valóság–fikció stb.), valamint a klasszikus dialektika is ezeken alapul, addig a posztmodern szemléletben minden dichotómiához egy harmadik dimenzió adható, azaz a hagyományos (dualista) világmépet *trialektikus gondolkodás* váltja fel. A harmadik kategória bevezetése, az ún. *harmadolás* (*thirling-as-othering*) lehetővé teszi azon dolgok, jelenségek „elhelyezését” is, amelyek a modernista gondolkodás vagy-vagy kategóriáinak egyikébe sem férnek bele maradéktalanul, avagy éppen ellenkezőleg, bizonyos szempontok alapján mindkettőbe beleillenek. E hármas felosztás tehát azért is kulcsfontosságú momentum, mert az új (harmadik) kategória sohasem egyedülálló, sohasem teljesen független a másik kettőtől, hanem magában foglalja azokat. Az egyik vagy másik alternatíva kizárólagosságának hirdetése helyett az újonnan megalkotott harmadik kategória lehetőséget teremt a kettő kombinációjára, valamint minden egyéb – az eredeti dichotómiába nem illő, s eddig döntően elhanyagolt – elem figyelembevételére.

Lényegében ez a harmadolási logika fedezhető fel Lefebvre-nél (1991a [1974]), valamint később (ám jóval hangsúlyosabban) Edward Soja amerikai geográfus 1996-ban megjelent *Thirdspace* című könyvében, amelyben a szerző kétféle trialektikáról beszél: az egyik ontológiai (*a létezés trialektikája*), a másik episztemológiai (*a térbeliség trialektikája*). A létezés trialektikája a következőkben ragadható meg (1. ábra bal oldali része): minden ember egyszerre létezik térben (*térbeliség, spatiality*), egy adott időintervallumban (*időbeliség, historicality*), illetve egy bizonyos társadalomban, annak tagjaként (*társadalmi lét, sociality*). Soja a térbeliség trialektikáját Lefebvre fent bemutatott szociálkonstruktivista munkásságának bizonyos elemeire támaszkodva, azt sok tekintetben kibővítve és átértelmezve alkotta meg. Munkájában a térbeliség három „fajtáját” – valójában három eltérő aspektusát, szemléleti módját – különbözteti meg (1. ábra jobb oldali része): *érezkelt tér* (első tér, Firstspace), *elgondolt tér* (második tér, Secondspace), valamint *megélt tér* (harmadik tér, Thirdspace).

1. ábra: A „létezés trialektikája” és a „térbeliség trialektikája”
The 'trialectics of being' and the 'trialectics of spatiality'

Forrás: Soja (1996, 70–82.) alapján saját szerkesztés.

E hármas tipizálás már Lefebvre (1991a [1974]) könyvének bevezető fejezetében is megtalálható, eredeti kategóriái a *l'espace perçu*, a *l'espace conçu* és a *l'espace vécu*, az 1991-es angol fordítás alapján: érzékelt tér (avagy *térgyakorlatok*), elgondolt tér (avagy a *tér reprezentációi*), illetve megélt tér (avagy a *reprezentáció terei*). A munka további részében azonban nem részletezi ezeket, hanem a tér termelésére, valamint ennek történelmi kontextusára – főként a kapitalista tér világméretű dominanciájára – helyezi a hangsúlyt. Habár korábban több földrajz-szerző is kiemelten foglalkozott Lefebvre térbeliséggel kapcsolatos munkásságával (pl. Harvey 1990; Kirsch 1995; Merrifield 1993; Shields 1988), hármas térfelosztását azonban Edward Soja alkalmazta legátfogóbb módon a társadalom-földrajzi diszciplínában (Soja 1989, 1996, 1999, 2000).⁵

A harmadik tér „születése”

A három térszemléleti mód értelmezését célszerű az első kettővel kezdeni, hiszen alapvetően ezek szembenállásának feloldását célozza Lefebvre és Soja új, „harmadik tere”. A társadalomföldrajz 1970-es években kibontakozó behaviourista fordulatáig a földrajzi kutatások fókusza döntően az érzékelt térre (első tér) irányult. Soja szerint ez „a térbeli formák konkrét, materiális megjelenése, (...) azon dolgok, amelyek empirikus úton észlelhetők, térképezhetők” (Soja 1996, 10.). A kvantitatív földrajzi és regionális tudományi vizsgálatoknak is az érzékelt tér volt (van) a középpontjában, csakúgy mint az „objektív” kartográfiának. Az első tér jelenti az euklideszi természetű, mérhető, valamint egzakt módon (pl. egy tervrajz segítségével) leírható teret, amely minden szemlélő számára ugyanolyan. Ez az emberi térbeliség fizikai kerete; a tér, ahogy azt érzékeljük.

A mentális vagy kognitív tér elsőként Lynch (1960) és Hall (1966) munkáiban jelent meg, jóllehet meglehetősen eltérő nézőpontokból. A behaviourista

fordulat eredményeként idővel a geográfusok is „felfedezték” a mentális teret: a társadalom-földrajzi diszciplínába viszonylag korán, elsősorban Gould és White (1974), valamint Downs és Stea (1977) munkássága révén került be a koncepció. Ezzel a (városi) tér kutatásának a korábbiaknál jóval sokrétűbb – és kétségtelenül sokkal kevésbé pozitivistá szemléletű – korszaka vette kezdetét. Soja szerint a második tér „a térről alkotott koncepciókban ragadható meg” (Soja 1996, 10.), azaz a második tér az, ami a fejünkben van a minket körülvevő földrajzi környezetről. Ez a fajta térbeliség (az érzékelt térrel ellentétben) már nem ugyanolyan mindannyiunk számára, egyénenként és társadalmi csoportonként eltérő tartalmakat hordoz(hat), fontos eleme a szubjektivitás. Ez tehát az a mód, ahogy a térről, térbeliségről gondolkodunk.

A behaviourista fordulat nyomán bekövetkezett szemléletmódváltással, azaz a mentális tér koncepciójának előtérbe kerülésével azonban a földrajzi térszemlélet egy sajátos *bináris oppozíciója* született meg; szembekerült egymással az *objektivitás és a szubjektivitás, a materiális világ és a képzeleti világ(ok), a percepció és a koncepció(k)*. A tér így kizárólag objektívvá vagy szubjektívvá, materiálissá vagy immateriálissá, érzékelhetővé vagy konceptualizálhatóvá vált, a két pólus között ugyanakkor nem volt kapcsolat, „átjárás”. E szembenállás feloldását célozza Henri Lefebvre és Edward Soja törekvése, egy új, harmadik kategória bevezetése, a *megélt tér* eszméje.

Az előzőekben bemutatott szűkebb – s így szükségszerűen internalista szemléletű – földrajztudomány-történeti áttekintés természetesen csak a társadalomföldrajz szemszögéből érzékelteti a korábbiaktól eltérő, újfajta térszemléletre irányuló útkeresést, Lefebvre (1991a [1974]) munkája azonban ennél jóval tágabb kontextusban, történelmi léptékben tárgyalja a kérdést. Kiemelt fontosságúnak véli Nicole Oresme francia matematikus globális léptékű koordináta-rendszerének megalkotását, amellyel a 14. században szélességi és hosszúsági körökre osztotta a teret. A későbbiekben ez szolgált alapul René Descartes számára a „természet matematizálásához”, azaz a tér *mérhetővé*, kiszámíthatóvá tételéhez (Elden 2004, 187.). Lefebvre szerint ez ahhoz hasonlítható, ahogy az óra mérhetővé teszi az időt, a kotta pedig leírja a zenét: a geometriai tér ugyanolyan *absztrakció*, mint a végtelen idő „feldarabolása” vagy a világ zajainak hangsorokba rendezése (azaz a megélt valóság *totalizálása*). Ugyancsak párhuzamot lát a társadalmi tartalomtól megfosztott, absztrakt tér koncepciója és a modernista várostervezés, s közvetetten a kapitalista (nagyvárosi) elidegenedés között. A karteziánus tér kettőssége elsősorban abban rejlik, hogy egyrészt ez a háromdimenziós „objektív valóság” (hiszen tudományos eszközökkel megragadható, mérhető), másrészt viszont nem több pusztán absztrakciónál, (tér)elméleti koncepciónál.⁶ Lefebvre-t éppen ez a sajátos kettősség indította arra, hogy a térbeliség új, alternatív szemléleti módját keresse, amely annak *megélt dimenzióját*, használati (és főként termelési) módjait helyezi a középpontba. Lefebvre szerint az egyre nagyobb méreteket öltő absztrakció és a metaforák gyártása révén „a nyugati filozófia elárulta a testet” (1991a [1974], 407.), munkás-

ságában éppen ezért a megélt tapasztalatokra helyezi a hangsúlyt (mindennapi élet – 1991b, ritmusanalízis – 2004 stb.). Ennek megfelelően nemcsak a hagyományos, marxi értelemben vett materialista szemszögű elemzést veti el, hanem a tisztán politikai-idealista megközelítéseket is.

Lefebvre szociálkonstruktivista megközelítése szerint a társadalom tereit egyrészt az útvonalak, épületek, közterek stb. megépítése és fenntartása, valamint az ezeken végbemenő, szabályozott áramlások által termelik, másrészt – részben ezt megelőzően, illetve ezzel párhuzamosan – a tér elméleti termelése és jelentésekkel való felruházása is zajlik (a különböző tervek, koncepciók, szimbólumok, nyelvi és szemiotikai gyakorlatok révén, továbbá az egyes területek imázsának formál[ód]ása által). Értelmezésében a megélt tér e két tértermelési mód metszetében jelenik meg, hiszen az épített környezetet az ennek alapjául szolgáló és ennek jelentést adó koncepciók mentén (egyénenként és társadalmi csoportonként, valamint időről időre és helyről helyre) eltérő módon használjuk. Látható tehát, hogy már Lefebvre is egy térszemléleti (és egyben episztemológiai) váltás szükségessége mellett érvel, azonban az új, harmadik kategória (*l'espace vécu*, azaz a *megélt tér*) értelmezését jórészt az olvasóra hagyja. Főként ezt a hiátust igyekszik betölteni Soja (1996) munkája, amelyben az igazi újdonságot főként a kötet címét adó kategória, a *Thirdspace*, vagyis *harmadik tér* számos példán keresztül történő értelmezése jelenti.

Könyvében Soja – Lefebvre nagy hatású munkáján túl – széles körű társadalomelméleti irodalomra támaszkodva alkotta meg harmadik terét: inspirációi között Jorge Luis Borges *Alef* (*El Aleph*) című elbeszélése és Michel Foucault „heterotopológiája” mellett főként feminista (bell hooks, Gillian Rose, Gloria Anzaldúa) és posztkolonialista szerzők munkásságát találjuk (Edward Said, Homi K. Bhabha, Gayatri Spivak).⁷ E két szerteágazó társadalomtudományi hagyományból Soja elsősorban azt a lényeges szempontot emeli be a társadalom térbeliségének vizsgálatába, mely szerint a központi és a periférikus pozíciók sohasem állandóak és/vagy rögzítettek, hanem folyamatosan oszcillálnak (legyen szó a várostérségek történeti fejlődéséről vagy egyes marginalizált csoportok – pl. gyarmati társadalmak, szegények, nők – változó társadalmi pozíciójáról).⁸ A kötet második felének fő „vizsgálati terepe” a posztmodern nagyvárosok (posztmetropoliszok) archetípusának tekintett Los Angeles (illetve Orange County), azonban egy rövid összehasonlító elemzés erejéig Amszterdam is a szerző vizsgálódásának tárgyát képezi (Soja 1996, 280–310.). A korábban bemutatott, bináris gondolkodást megtörő logika (a harmadolás) főként e kontextualizálás során nyer értelmet, ugyanis Soja érzékletes példákon keresztül mutatja be e helyszínek percepcióit, az ezekhez kapcsolódó koncepciókat (és ezek történetiségét), valamint a megélt tapasztalatok sokféleségét (a multikulturális, ám toleráns Amszterdamtól a marginalizált Los Angeles-i csoportok 1992-es zavargásaiig).

Soja megélt tere tehát sokrétű és egyúttal folyamatos változásban van. Legnagyobb előnye abban rejlik, hogy lehetőséget nyújt a két korábbi térszem-

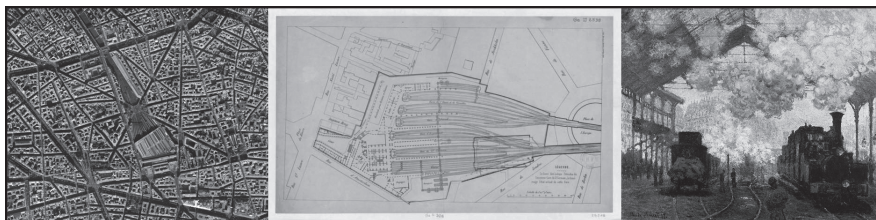

léleti mód kombinálására, ugyanis egyesíti az első és a második tér sajátos nézőpontjait: míg az előbbi a materiális dolgokra fókuszál, az utóbbi ezt a „valóságot” interpretálja a térbeliség reprezentációinak segítségével. Ebben az értelmezésben a harmadik tér egyszerre *valóságos és elképzelt* (*both real-and-imagined*), s egyúttal rendkívül széles és nyitott kategória is, vagyis jóval több a kettő együttesénél. Edmund Husserl és Maurice Merleau-Ponty fenomenológiája szerint a térbeliség benyomása a mozgás közbeni *érzékeléssorozat* eredményeként alakul ki, ily módon szorosan összefügg saját testmozgásunkkal (Carman 1999). A fenomenológia tere tehát egy kitüntetett pontból konstruált tér; abból a középpontból (perspektívából), amelyben a testünk egy adott pillanatban található. A *tér megélése* azonban jóval többet jelent a lépésről lépésre változó perspektívák sorozatánál: a percepció és az adott helyhez kapcsolódó koncepciók (vagyis az esetleges személyes élményeink, emlékeink, a hely imázsa, a történelem palimpszesztszerű rétegei stb.) mellett magában foglalja a csak akkor és ott érezhető illatokat, a fényviszonyokat és hangokat, az időjárást, aktuális hangulatunkat stb., azaz a megélt tér az „itt és most”, az adott pillanatban a szubjektum számára megtapasztalható valóság (2. ábra).

Végezetül ki kell emelni, hogy Soja harmadik terének van egy további lényeges jellemvonása: az *ellenállás tereként* is megjelenik. Ez az olvasat már Lefebvre-nél is felbukkan, azonban bővebben nem fejt ki könyvében. Soja szerint ez az a tér, amelyben az embereknek lehetőségük nyílik szembeszállni a hatalommal, amely mind az első térben, mind a második térben markánsan jelen van. Az előbbi esetben főként az épített környezet bizonyos jegyeire gondolhatunk: ide sorolhatók pl. a számos nagyvárosban – s így néhány éve Budapesten is – megfigyelhető „hajléktalanbiztos” padok (középen kettéosztott utcabútorok, amelyeken két ember kényelmesen le tud ülni, de végigfeküdni nem lehet rajtuk) vagy az ehhez hasonló módon kialakított busz- és villamos-megállók (amelyek ugyan alkalmasak arra, hogy néhány percet eltöltsenek bennük, amíg a jármű megérkezik, hosszabb távon azonban nem lehet bennük aludni vagy életvitelszerűen tartózkodni).

2. ábra: Az első, második és harmadik tér szemléltetése a párizsi Saint-Lazare pályaudvar (Gare Saint-Lazare) példáján

Illustrating Firstspace, Secondspace and Thirdspace on the example of Saint-Lazare train station (Gare Saint-Lazare) in Paris

Forrás: GoogleMaps műhold nézet, illetve Wikimedia Commons.

A második tér esetében ugyancsak erőteljes politikai-ideológiai használatról beszélhetünk. E kérdéskörbe tartoznak pl. az utca- és térelnevezések (illetve átnevezések), az emlékművek állítása (és/vagy eltávolítása) vagy a városok bizonyos politikai erőkhöz, pártokhoz kötődő (köz)terei, de a térfigyelőrendszerek, a biztonsági emberek alkalmazása, a face control vagy a „Tilos az átjárás!” táblák is számos etikai kérdést vetnek fel. A második tér tehát a mindenkori hatalom által formált és irányított: ez a hatalom készíti azokat a térképeket, amelyek segítségével az első térben tájékozódunk, továbbá ezek mutatják meg számunkra, hogy mely területek szabadak és melyek vannak elzárva előlünk. Lefebvre szerint a kapitalizmusban „a tér reprezentációi”, vagyis az elgondolt tér (l'espace conçu) a legdominánsabb térszemléleti mód, amelynek segítségével a politikai és gazdasági elitek megtervez(tet)ik az épített környezetet, majd jelentéseket adnak e tereknek. Úgy véli továbbá, hogy a kapitalista (városi) teret oly módon tervezik és szervezik, hogy használói passzivitásra legyenek ítélve („programozott mindennapiság”). E gondolatra rímel a szituacionista Debord (1994 [1967]) munkája is, aki szerint a modern kapitalista társadalmakban a mindennapi élet egy óriási spektakulumgyűjteménnyé változott, vagyis „minden, amit az ember valaha közvetlenül megélt, reprezentációvá foszlott” (Debord 1994 [1967], 1. tézis). Soja kritikai olvasata szerint ugyanakkor a harmadik tér lehet alkalmas arra, hogy az emberek kinyilvánítsák a véleményüket a fent említett hatalmi törekvésekkel szemben. (Ezt megtehetik például oly módon, hogy demonstrációt szerveznek, sztrájkolnak, vagy esetleg telefüjják graffitikkal a nekik nem tetsző táblákat, épületeket.) Ebben az olvasatban tehát a harmadik tér kívül esik az uralkodó hatalom fennhatóságán, az elnyomottak és a kirekesztettek tereként jelenik meg.

Szintézis: a három térszemléleti mód együttese

Összefoglalásképpen, Henri Lefebvre (1991a [1974]) és Edward Soja (1996) koncepciójának lényege, hogy a térbeliség három *szemléleti módját* különböztetik meg. E sajátos „nézőpontok” a következők: a tér, ahogy azt érzékeljük (*space as perceived*), a tér, ahogy arról gondolkodunk (*space as conceived*), illetve a tér, ahogy azt megéljük, használjuk (*lived realities as practiced*). A három térszemléleti mód kapcsán lényeges kiemelni, hogy Lefebvre eredetileg nem statikus kategóriákban gondolkodott, azaz nem „érezkelt”, „elgondolt” és „megélt térről” beszélt. Éppen ellenkezőleg; munkájában dinamikus, cselekvésközpontú módokról ír, tehát arról, hogy miként tudjuk „érezkelt”, „elgondolni” és „megélni” a teret (Shields 1999a).⁹ (Ez a megközelítés egyébiránt Lefebvre szociálkonstruktivista munkásságának egészét is jellemzi: elemzésében mindvégig a tér *termelési folyamatára* koncentrál, nem pedig a tér mint termék kerül előtérbe – Zhang 2006, 219.) A domináns térszemléleti módok változását tehát *időbeli viszonyként*

is tekinthetjük, hiszen munkájában maga Lefebvre is emellett érvel: szerinte a gazdaság és a termelési módok változásával a tér termelése is megváltozik, erre szolgál példaként a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet, vagy később ezen belül – az 1970-es évektől – a fordista gazdaság dominanciájától a posztfordista felhalmozási rezsimre felé történő hangsúlyeltolódás. Ugyancsak fontos kiemelni, hogy a három térszemléleti mód egymással szorosan összefügg, mindhárom eleme hat egymásra, azaz egy adott tér(rész) mindig érzékelt, elgondolt és megélt egyszerre, így módon csak a különböző egyének és társadalmi csoportok számára hordoz eltérő tartalmakat, jelenik meg első, második, illetve harmadik térként (hiszen számukra a térbeliség más-más aspektusai kerülnek előtérbe). Ennek figyelembevételével természetesen Lefebvre és Soja három térszemléleti módja külön-külön is értelmezhető, hiszen a térbeliség különböző szempontjai dominál(hat)nak annak függvényében is, hogy milyen kulturális, gazdasági, politikai jelenséget kívánunk vizsgálni. (A három térszemléleti mód főbb tulajdonságai a 3. ábrán láthatók.)

Amint arra a tanulmány bevezetőjében is utaltam, a „konvencionális” (Firstspace) térszemlélet mellett a hazai térelméleti vizsgálódások jelenlegi „másik lehetséges útja” a mentális vagy kognitív tér vizsgálata. Nemes Nagy (1998, 53.) a mentális tér kutatása kapcsán rámutat arra, hogy „a mindennapi terrek (lakóhelyek) téralakításában kiemelt szempont a bennük élők értékítélete, véleménye, a tér társadalmi »elfogadottsága«”. E kitélt a térbeliség trialektikájának szempontjaival árnyalva kijelenthetjük, hogy azon túl, hogy mit gondolunk a

3. ábra: A térbeliség hármas episztemológiájának legfontosabb jellemzői Lefebvre (1991a [1974]), Merrifield (1993), Kirsch (1995) és Soja (1996, 2000) munkáiban
The most important characteristics of the triplicate epistemology of spatiality in the works of Lefebvre (1991a [1974]), Merrifield (1993), Kirsch (1995) and Soja (1996, 2000)

Forrás: Thompson-Fawcett (2003) alapján saját szerkesztés.

minket körülvevő környezetről, az is kiemelten fontos, hogy a mindennapjaink során miként éljük meg a teret. Implicit módon, ám lényegében a (városi) tér megélésének fontosságát hangsúlyozza egy késői írásában maga Kevin Lynch, a mentális tér koncepciójának egyik legfontosabb teoretikusa is, aki szerint „[a] várostervezésnek azokra az utazásokra kellene koncentrálnia, amelyek révén az emberek megtapasztalják a városokat. (...) Már-már rutinszerűen tervezünk utcákat, hidakat és alagutakat, néha még utcai homlokzatokat is, de csak nagyon ritkán tekintünk ezekre egymást követő élmények sorozataként: ahogy kijövünk és bemegyünk, megérkezünk és rájuk pillantunk, ahogy feltűnnek, majd eltűnnek előlünk, mint egy hirtelen látomás” (Lynch 1984, 503.).

A terület- és településfejlesztésben, városrehabilitációban, műemlékvédelemben és tágabb értelemben bármilyen tervezési folyamatban kiemelt fontosságú, hogy egy vizsgált jelenség, társadalmi csoport vagy konkrét terület esetében miként viszonyul egymáshoz az érzékelt, elgondolt és megélt tér hármassága. Megtervezhetünk (azaz *elgondolhatunk*) pl. egy közparkot pusztán a tervezőasztalon, a rendelkezésünkre álló technológiák és munkaerő, valamint a fennálló intézményrendszer segítségével, ez a térrész azonban csak az adott területet aktívan használó emberek, társadalmi csoportok *percepciója*, illetve *megélt tapasztalatai* nyomán válhat „működő” térré (Kirsch 1995, 548.). Lefebvre és Soja koncepciójának tehát mindhárom eleme szükséges ahhoz, hogy a társadalom térbeliségét *teljes valójában* szemlélhessük, ellenkező esetben mindössze egyik lehetséges olvasatának tanulmányozására nyílik lehetőségünk. Lefebvre hangsúlyozza, hogy azok a vizsgálatok, amelyek a három térszemléleti mód közül csak az egyiket veszik figyelembe, szükségszerűen leegyszerűsítő és homogenizáló (Lefebvre 1991a [1974], 369.). Ennek megfelelően tehát a kutatásaink, valamint a gyakorlati tervezés is további magyarázatra szorul annak fényében, hogy abban a térbeliség melyik aspektusáról beszélünk, azaz az „elsőtérbeliséget”, a „másodiktérbeliséget” vagy a „harmadiktérbeliséget”, netán e három együttesét tartjuk szem előtt.

Jegyzetek

- 1 Munkám a tágabban értelmezett szociálkonstruktivista megközelítéseknek (lásd Berger, Luckmann 1966) csupán egy szűkebb – a társadalom-földrajzi diszciplína szempontjából leginkább releváns – szeletét, a *tér szociális konstrukcióját* mutatja be.
- 2 Az ehhez hasonló tudománytörténeti szintézisek megalkotásakor lehetőség szerint kerülnünk kell a tudomány(ok) belső működéséből fakadó *prezentista szemléletet* és a *lineáris interpretációkat* (Livingstone 1992). Lényeges kiemelni, hogy a fejezetben tárgyalt szellemi irányzatok mind térben, mind időben egymásba mosódva jelentek meg, adott esetben egymás mellett léteztek és nem (feltétlenül) jelölnek ki egységes „fejlődési irányt”, amint az a prezentista szemléletben gyakran megjelenik. A fenti áttekintés tehát mindössze a térről folyó tudományos diskurzus egyik lehetséges olvasata.
- 3 A térre, térbeliségre vonatkozó szociálkonstruktivista irányzat kidolgozói között főként francia gondolkodókat találunk, azonban német nyelvterületen is érdekes párhuzam figyelhető

- meg: a közös töből származó „Raum” (tér) és „räumen” (irtást, teret vágni az erdőben) szavak szintén arra utalnak, hogy a tér nem eleve létező entitás, hanem azt az ember hozza létre a tevékenységével (Meggyesi 2004, 58.).
- 4 Rendkívül nagy hatása mellett ugyanakkor kritikák is érték Lefebvre munkásságát, tágabb értelemben pedig a térre vonatkozó szociálkonstruktivista megközelítéseket (példaként lásd az egyébként szintén neomarxista szociológus, Manuel Castells strukturalista alapokon megfogalmazott bírálatát az 1977-ben megjelent *The urban question* című könyvében, a társadalomföldrajzi diszciplínából pedig Unwin 2000 tanulmányát).
  - 5 A rendkívül erős Lefebvre–Soja-„kapcsolat” nem teljesen a véletlen műve, hiszen Lefebvre az 1970-es és 1980-as évek fordulóját nagyrészt utazással és vendéglőadásokkal töltötte, amelynek keretében egy évet (1983) Kaliforniában töltött. Ekkor ismerkedett meg munkásságával a pályája kezdetén Afrika modernizációs kérdéseivel és a kenyai regionális tervezéssel foglalkozó Edward Soja, de ugyanekkor került közelebbi kapcsolatba életművével többek között Fredric Jameson és David Harvey is (Shields 1999a, 143–146.). Látható tehát, hogy Lefebvre amerikai utazása egy teljes kutatói nemzedékre volt rendkívül nagy hatással.
  - 6 Az első és második tér (azaz az absztrakt tér) mérhető: ez az építések, városstervezők „tervezőasztalter”, amely teljesen elszakított a tér megélt, megtapasztalt vonatkozásaitól. Ennek ellenére maga Lefebvre is hangsúlyozza, hogy a karteziánus térfelfogás nem hibás, sok esetben szükséges a tér absztrakciója, azonban nem szabad megfeledkeznünk annak társadalmi tartalmáról.
  - 7 Fontos megjegyezni, hogy magát a „Thirdspace” kifejezést sem Edward Soja használta elsőként, hanem az Homi K. Bhabhához köthető, ugyanakkor az is lényeges, hogy a fogalom Soja értelmezésétől eltérő jelentéssel bír a posztkolonialista tanulmányokban (Bhabha 1990, 1994). A posztkolonialis harmadik terek olyan hibrid terek, amelyek – a Föld bináris felosztása („the West and the Rest”) helyett – a grammati rendszer és a helyi őslakos társadalom idő- és térbeli együttélése, hibridizációja révén alakultak ki és csak ezek ismeretében érthetők meg.
  - 8 Korábban éppen e szempontok figyelmen kívül hagyásáért érték kritikák Soja munkásságát, főként a *Postmodern geographies* (1989) kötet feminista és posztkolonialista szerzők által túlságosan elitistának, fehérközpontúnak és maszkulinnak tekintett nézőpontját (Aitken 1998; Pratt 1998).
  - 9 A már említett kritikákon túl e tekintetben is bírálat érte Soja (1996) Lefebvre-interpretációját, a három „fajta” térbeliség analitikus szétválasztása és túlságosan statikus, rögzített kategóriákként való kezelése ugyanis ellentmond Lefebvre (1991a [1974]) eredeti koncepciójának (Merrifield 1999, 347.; Shields 1999b, 341.).

Irodalom

- Aitken, S. (1998): Book review: Soja, E. (1996): Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places. *Geographical Review*, 1., 148–151. <http://doi.org/c8p6fg>
- Augé, M. (1995): *Non-places. Introduction to an anthropology of supermodernity*. Verso, London
- Bangó J. (2006): A tér szociális konstrukciója. *Társadalomkutatás*, 3., 379–401. <http://doi.org/bvqp98>
- Benedek J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 2., 21–39.
- Berger, P. L., Luckmann, T. (1966): *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*. Doubleday, New York
- Bhabha, H. K. (1990): Interview with Homi Bhabha. The third space. In: Rutherford, J. (ed.): *Identity. community, culture, difference*. Lawrence and Wishart, London, 207–221.
- Bhabha, H. K. (1994): *The location of culture*. Routledge, New York
- Boros L. (2010a): Az „új városszociológia” születése. In: Jancsák Cs., Pászka I., Nagy G. D. (szerk.): *Állandó párbeszédben*. Belvedere Meridionale, Szeged, 64–76.
- Boros L. (2010b): Posztstrukturalista elméletek. Kihívások és lehetőségek a településföldrajz számára. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *A településföldrajz aktuális kérdései*. Savaria University Press, Szombathely, 392–405.

- Bourdieu, P. (1984): *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. Harvard University Press, Cambridge
- Carman, T. (1999): The body in Husserl and Merleau-Ponty. *Philosophical Topics*, 2., 205–226. <http://doi.org/fz8bzb>
- Carter, P. (1987): *The road to Botany Bay. An exploration of landscape and history*. University of Chicago Press, Chicago
- Castells, M. (1977): *The urban question. A Marxist approach*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts
- Cséfalvay Z. (1989): „Behaviourista forradalom” a geográfiában. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 147–165.
- Cséfalvay Z. (1990): *Térképek a fejünkben*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Czirfusz M. (2012): A térszemlélet szerepe a regionális tudomány, a gazdaságföldrajz és a közgazdaságtan viszonyában. In: Rechnitzer J., Rácz Sz. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. SZIE Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, MRTT, Győr, 52–59.
- Debord, G. (1994) [1967]: *The society of the spectacle*. Zone Books, New York
- de Certeau, M. (1984): *The practice of everyday life*. University of California Press, Berkeley
- Downs, R. M., Stea, D. (1977): *Maps in minds. Reflections on cognitive mapping*. Harper & Row, New York
- Dusek T. (2012): Az abszolút és relacionális térszemlélet közötti hamis dichotómia. *Tér és Társadalom*, 2., 96–100.
- Elden, S. (2004): *Understanding Henri Lefebvre. Theory and the possible*. Continuum, London, New York
- Elden, S. (2009): Reassessing Kant's geography. *Journal of Historical Geography*, 1., 3–25. <http://doi.org/cm6hj4>
- Erdősi F. (2014): A térértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége. *Tér és Társadalom*, 1., 5–24.
- Faragó L. (2004): A regionalizmus hajtóerői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 3., 1–23.
- Faragó L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 1., 5–25.
- Faragó L. (2013): Térelméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. *Tér és Társadalom*, 4., 3–29.
- Foucault, M. (1986): Of other spaces. *Diacritics*, 1., 22–27. <http://doi.org/ct4qsf>
- Foucault, M. (2002): *The archaeology of knowledge*. Routledge, London
- Gould, P. R., White, R. (1974): *Mental maps*. Penguin, London <http://doi.org/fqhdf2>
- Goonewardena, K., Kipfer, S., Milgrom, R., Schmid, C. (eds.) (2008): *Space, difference, everyday life. Reading Henri Lefebvre*. Routledge, New York
- Gottdiener, M. (1994): *The social production of urban space*. 2nd edition. University of Texas Press, Austin
- Gyáni G. (2007): „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk*, 7., 4–15.
- Gyimesi Z. (2012): A hely és a tér apóriája. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 149–174. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 16.)
- Hall, E. T. (1966): *The hidden dimension*. Anchor Books, New York
- Harvey, D. (1990): Accumulation through urbanization. Reflections on “post-modernism” in the American city. *Perspecta*, 26., 251–272. <http://doi.org/b2j4gj>
- Kant, I. (2004): *A tiszta ész kritikája*. Atlantisz Kiadó, Budapest
- Kirsch, S. (1995): The incredible shrinking world? Technology and the production of space. *Environment and Planning D*, 5., 529–555. <http://doi.org/bq4fzn>
- Latour, B. (1993): *We have never been modern*. Harvard University Press, Cambridge
- Lefebvre, H. (1991a) [1974]: *The production of space*. Blackwell, Oxford
- Lefebvre, H. (1991b): *Critique of everyday life*. Volume I. Verso, London
- Lefebvre, H. (1996): *Writings on cities*. Blackwell, Oxford
- Lefebvre, H. (2004): *Rhythmanalysis. Space, time and everyday life*. Continuum, London
- Livingstone, D. N. (1992): *The geographical tradition. Episodes in the history of a contested enterprise*. Blackwell, Oxford
- Lynch, K. (1960): *The image of the city*. MIT Press, Cambridge
- Lynch, K. (1984): The immature arts of city design. *Places*, 3., 10–21.
- Lyotard, J-F. (1984): *The postmodern condition. A report on knowledge*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Meggyesi T. (2004): A külső tér. *Építés-Építészettudomány*, 1–2., 3–64. <http://doi.org/d4v9d5>
- Merleau-Ponty, M. (1968): *The visible and the invisible*. Northwestern University Press, Evanston
- Merrifield, A. (1993): Place and space. A Lefebvrian reconciliation. *Transactions of the Institute of*

- British Geographers*, 4., 516–531. <http://doi.org/bdmhwp>
- Merrifield, A. (1999): The extraordinary voyages of Ed Soja. Inside the “trialectics of spatiality”. *Annals of the Association of American Geographers*, 2., 345–348. <http://doi.org/fvqzt3>
- Merrifield, A. (2006): *Henri Lefebvre. A critical introduction*. Routledge, New York
- Moravánszky Á., M. Gyöngy K. (2007): *A tér. Kritikai antológia*. TERC, Budapest
- Nemes Nagy J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Nemes Nagy J. (2012): Tereid, tereim, tereink (Reflexiók Faragó László Térértelmezések c. tanulmányához). *Tér és Társadalom*, 2., 89–95.
- Nemes Nagy J. (2014): Térelmélet, tudománytörténet, tértudományok. *Tér és Társadalom*, 1., 173–178.
- Nora, P. (ed.) (1984–1992): *Les lieux de mémoire* (Volume I–VII). Gallimard, Paris
- Pratt, G. (1998): Book review: Soja, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. *Economic Geography*, 2., 192–194. <http://doi.org/fbk88h>
- Rogers, T. B. (2002): Henri Lefebvre, space and folklore. *Ethnologies*, 1., 21–44. <http://doi.org/4bv>
- Shields, R. (1988): *Images of spaces and places. A comparative study*. PhD thesis, University of Sussex
- Shields, R. (1999a): *Lefebvre, love and struggle. Spatial dialectics*. Routledge, London
- Shields, R. (1999b): Harmony in thirds. Chora for Lefebvre. *Annals of the Association of American Geographers*, 2., 340–342. <http://doi.org/c4qq4n>
- Soja, E. (1989): *Postmodern geographies. The reassertion of space in critical social theory*. Verso, London, New York
- Soja, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Blackwell, Oxford
- Soja, E. (1999): Thirdspace. Expanding the scope of the geographical imagination. In: Massey, D., Allen, J., Sarre, P. (eds.): *Human geography today*. Blackwell Publishers, Oxford, 260–278.
- Soja, E. (2000): *Postmetropolis. Critical studies of cities and regions*. Blackwell, Oxford
- Stanek, L. (2011): *Henri Lefebvre on space. Architecture, urban research, and the production of theory*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Szijártó Zs. (szerk.) (2010): *Köz/tér. Fogalmak, nézőpontok, megközelítések*. Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, Pécs
- Thompson-Fawcett, M. (2003): ‘Urbanist’ lived experience. Resident observations on life in Poundbury. *Urban Design International*, 1–2., 67–84. <http://doi.org/bct992>
- Timár J. (2006): Az agglomerálódástól a szuburbanizációig. „Tértermelés” a posztiszocialista Magyarországon. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon*. Savaria University Press, Szombathely, 35–51.
- Unwin, T. (2000): A waste of space? Towards a critique of the social production of space. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1., 11–29. <http://doi.org/d3nj3>
- Varró K. (2004): A régió mint diszkurzív termék. *Tér és Társadalom*, 1., 73–91.
- Zhang, Z. (2006): What is lived space? *Ephemera*, 2., 219–223.

Térhasználat és szimbolikus szuverenitás

Space-using and symbolical sovereignty

A. GERGELY ANDRÁS

A. GERGELY András: tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet, Budapest; a.gergely.andras@tk.mta.hu

KULCSSZAVAK: szuverenitás, szimbolikus politika, társadalmi tér, térhasználat, politikai antropológia

ABSZTRAKT: A tanulmány politikai antropológus szerzője elméleti kutatásnak veti alá a hazai térbeli identitások elméleti fogalmait, szimbolizációs és narratív viszonyrendszerét. A politikai cselekvések, projektek és önreprezentációs törekvések térbeliségének leképezése számos utat kínál az egyes szubkultúrák, értelmező közösségek politikai megjelenése számára. A szervezett politikai közélet és ennek kommunikációs univerzuma Magyarországon több időszakra bontható kapcsolatot mutat a diktatorikus, demokratikus, illetve a haladó és jelképekbe öltöztetett periódusokban, hasonlóképpen a tér antropológiáját politikai kontextusban vizsgálók tapasztalataihoz. A hatalom (hatalmi rendszer) megannyi térbeli megjelenítődése, az állam mindenhatóságának új nemzeti víziója ugyanakkor napjainkban is magába foglalja a haladásfogalom politikusok formálta térkiterjesztési eszközének szimbolikus politikai használatát.

András A. GERGELY: senior research fellow, Centre for Social Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; a.gergely.andras@tk.mta.hu

KEYWORDS: social space, power distance, political anthropology, space-using

ABSTRACT: In this paper the author examines whether there is a search for spatial identity in Hungary – similarly to theoretical notions of symbolisation tendencies – some virtual manifestation in a wide range of political actions, communicative relations of power distance in the way the multiplicity of spatial sub-cultures presents itself in politics. Following a theoretical introduction, the anthropologist author describes the significant communal interactions, the tradition consciousness and the processes of organising public life within a traditional political communication pattern. During the significant periods of Hungarian history, usually dictatorial ideas, disguised as democratic, progressive and symbolical power periods, some space and the representatives of power in the territorial order, the omnipotence of state and new “national” party-state in the external pressure of “progress” tailored by contemporary politicians have emerged.

The spatial scope of politics rarely becomes tangible, thus, its denomination also necessitates symbolic tools, a repertoire of analogous examples, and metaphoric interpretive space. Some of its elements (e.g.: representations concerning the boundary formation of freedom, violence, the limits of political environment or the legal code system) display a varied picture in particular historical periods, and form an even more complicated constellation of meanings if we examine the historical extent of space as a complex effect. With the aim of investigating the relation of space and society

(in a deliberately reductive sense) and the symbolic dialogue of power and politics, I, in my essay, scrutinise the interpretive space, which appears as an exciting novelty to us: the symbolic (self)manifestation of space, and the effective validation of spatial presence, or at least the “outlining” of spatial boundaries.

The social sciences – which are forced to categorise to understand/be understood, but because of a compulsion for empirical self-validation, instead of the honorable or stigmatising classic categories of common sense, must keep the balance of the mechanisms of social effects and their respective scientific criticism (Bourdieu) – must comprehend and label the symbolic political field also. This is why Bourdieu (among others) believes that we should consider phenomena of social praxis, such as language, dialect, badges, stigmas, mental formulas, social representations, etc. both as mental and material representations. At the same time, we cannot separate social reality and its display from the struggle for the exclusive possession of power, which is aimed at the acceptance of the legitimate definition of the social world's division and its group-forming or group-terminating consequences. Thus, the stakes of the struggle is power, which can forcefully implement some kind of vision of the social world through division with the consensual definition of identity and unity, natural continuity and schism, origin-identity, and spatial identity. According to contemporary researchers, respective authority – which strives to create a division appropriate to its interests with revelations, authoritative rhetoric, and limits in the spatial domain – arbitrarily enforces certain territorial units, which, from the viewpoint of localities, do not coincide with borders of either origin, or cultural, economic, and political power relations (Bourdieu 1985, 7–22.). Bourdieu also emphasizes that the novel, symbolic division of the social world is a kind of performative utterance, which aims to establish what it speaks, and forces on those involved common principles of approach and division, which act through perceptual and receptive categories, that is, require a unified approach about identity and an identical approach to unity. This symbolic division of social space and the re-structuration of the social unit always has an institutionalised system of tools, the most exciting of which are acts performed in the struggle for recognition, appearing in the symbolic sphere. That which can be summarised here (considering the space available) is merely the survey of a fundamental question: how do politics and space relate? In my essay I focus on social “transport” or regulation, as well as a basic phenomenon of selective social perception, which I consider to be a basic constituent of social reality. It is not my aim to profusely discuss research trends or system-specific phenomena, I merely make a disputable attempt to indicate what kinds of spatial concepts intrude on political public opinion and in what symbolic field these become part of public discourse. In my view, in a milieu of increasingly prolific philosophical and sociological issues under scrutiny, there is a dire need for an approach that gives emphasis to another dimension of social division, that of symbolic politics.

Bevezetés

A társadalomtudományok térfogalmi sokszor alakulnak (ki és át), köztük a saját tudományos tér maga is minduntalan formálódik, tágul és szűkül, függően attól, mire és miként használják azt, mit és hogyan konstruálnak belőle. Ki lehetne ugyan hangosítani a specifikusan kisebbségtudományi, tömeglélektani, emberföldrajzi olvasatokat, az alábbi írásban mégis inkább a térben élés, a térhasználat, a társadalmi tér forma- és fogalomváltozásának mozgásos dimenziói azok, melyeket körüljárni próbálok. „Körül” járom csupán, s nem mindig benne, bár ez utóbbi lenne alapcélom. De amit letapogatni szeretnék, valahol a tér antropológiája, a politikai diskurzusok és a narratív térformálás hármában talál-

ható. Korántsem ismeretlen, megismerhetetlen földrész ez, csupán az átláthatósága függ a terek kódosságától, a távolságoktól, a rálátások szögétől, a belátások és fölismerések aktuális trendjeitől...

A szimbolikus és a téropolitika

Hozzá tudunk szokni ahhoz, hogy a tér mindig és mindannyiunk által átélhető, de (talán épp ezért, megragadhatóságának esetlegessége miatt is) az egyik legtalányosabb jelenséggé lett. Egyúttal egyike a legsajátabb, legszemélyesebb szféráinknak, létező entitásoknak, belakható szféráknak. Formálásának mindéig aktorai vagyunk, fogalmainak folyamatosan pontosítói és felülbírálnói. De mindig „máshogy” tudjuk, mindenkor másképp beszéljük el, másra terjesztjük ki vagy szűkítjük be, mint mások. A politikához, annak egészéhez, fogalmi tünényéhez való viszonyunk bár örök, de ugyanilyen eseti, olykor még kancsal vagy érdekezérelt is. Minduntalan csak az a kérdés aktualizálható e változó viszonyban: hogyan fejeződik ki a politika a térben és miként jelenik meg a tér a politikában, továbbá hogyan éli át ezeket az egyén és a társadalom, s mennyiben érdeke kivonni vagy beleformálni önmagát is az adott, kinyert, létező vagy alakítható térbe, különösen ha az nem saját, hanem külső hatásokra kialakított.

Mint a legtöbb létszféra, a tér (a vele elsődlegesen foglalkozó fizikai, utóbb a település- és tértudományok szerint) leginkább földrajzi kiterjedésében ragadható meg. Azonban egyre gyakrabban figyelem fordul arra is, hogy a filozófiai, politológiai, szociológiai és antropológiai megközelítés kiegészíti, olykor felülretégzí a humánföldrajzi tapasztalatot. Ezért nemcsak a térfelfogások sokfélesége, hanem a szimbolikus szférák felé is kitérőt kell tennünk. Ugyanis a *társadalmi térképzeteket* leggyakrabban a *szimbolikus formák és szimbolikus funkciók* hordozzák, amelyeket a közvélekedés úgy értelmez, mintha bizony a szimbólumok egyezményes *jelek* lennének, a térbeliségnek adott formái pedig olvasatokat írnának elő. Többféle szaktudományos tapasztalat utal azonban arra, hogy a társadalmilag közölt jel nem okvetlenül befolyásol tömegjelenséggént, a szimbólum (a jelentéshordozó) igen. Mi több, a társadalmi befolyásolásban előállított jelek és jelzések szimbolikus funkciója éppen a posztmodern korszakban nyerte vissza kényszer- és előírásmentes állapotát, leíró narratíváik ugyanakkor közelebb is kerültek a társadalmi közbeszédbe és a köznapi kommunikációban divattossá vagy aktualizálttá vált fogalmakhoz. Olyanokhoz, mint a plurális demokrácia, a szuverenitás, a modernizáció, amelyeknek térfogalmiakként lettek a kommunikációs terek részei, hogy a társadalmi párbeszédekben feladók és vevők, közlők és befogadók, termelők és fogyasztók szféráira oszthatókká váltak (lásd például a „világháló”, a természetfölöttivel való kommunikáció, az „uniós normatívák”, a „globális felmelegedés” vagy a „nemzetközi szolidaritás” megfoghatatlanul puha, mégis a képzelt társadalmi térbe/terekbe illeszkedően „egzaktnak” tetsző fogalomkészletét).

Ilyesfajta szimbolikus szférák elemzésekor számos társadalomkutató elemző szempontjait vehetnénk példának. Napjainkban – megannyi történeti térben már ismertnek tekintett – tünemény mellett (lásd „birodalomépítés”, „a keresztény világ”, „egyházi érdekek”, „világproletariátus”, „emlékezetpolitika”, „a civilizáció határai”, „felszabadult gyarmatbirodalom”, „millenarista mozgalmak”, „konzervatív Európa” stb.) a politikai élet számos területe szimbolizálódik, olykor önálló életre kelve összeolvad/társul más jelentésekkel, s gyakorta a szimbolikus és a valóságos közötti terület válik a társadalmilag átélhető identitás alapjává (ne menjünk messzebb: Nagy-Magyarország virtuális képe, az uralkodó elithez tartozás, a „kiskerttulajdonosok közössége”, az innovációs tértenciál, a zenei szubkultúrák természetrajza, a tudáselit rangja, a rozsdáövezeti biokertmozgalom, a Krisna-tudatú hívőközösség, a „szülőföldre” hazatérés, a határon túliság, a mentális örökségvédelem stb.). A szimbolikus megjelenítődés¹ olykor csupán helyettesít valódi politikai aktusokat, tartalmakat, s egyebek között a tér fogalma is ilyen jelképiséget rejt magában. Az antropológus Lévi-Strauss (1958) szerint a tér nem egyszerűen valamely valóságos terület, nem is a képzelet kiterjesztésének helye, hanem egy merőben strukturális elem, mondhatni topológiai, ezért egy tér (spacium) helyei (places) tisztán struktúraalkotó elemek, ami lehetővé teszi, hogy azt valami valóságos elem betöltse (Deleuze 1973). A térrel kapcsolatos antropológiai felfogások több kötetre rúgnak, földidézésük meghaladná dolgozatom kereteit (a téma egy feldolgozásáról lásd Paul-Lévy, Segaud 1983, vagy egy aktualizált másikat Zombory Máté, 2011 áttekintésében). Értelmezésem szerint a *konkrét fizikai tér* „fölött” (körül) mindig valamely *szimbolikus tér* is megtalálható (így pl. a politikai intézményekhez rendelődtörténetek”, hierarchiák vagy a hatalom potencialitását övező szimbolikus erőfölény, a törvények hatótere, a nyilvánosság jelképes szférája stb.), a társadalmi magatartásokat pedig gyakorta a *szimbolikus cselekvések* jellemzik, amelyek rendszerint konfliktusosak, s adott esetben sokszor intenzívebbek, mint a valóságos cselekvések (lásd pl. Harrison 1995).

A politika makroszféráját rendszerint átható szimbolikus politikai gondolkodásban gyakorta előfordul, hogy a hatalom meglévő távolsága és idegensége egyszerűen úgy szimbolizálódik, mint „rendezett valóság” és annak szervező elveként objektívalódó jelenség (utalok arra, amit az állam vagy terület, az uralmi tér, a birodalmi kiterjedés, a nemzetközi kapcsolattrend, a biztonsági övezet stb. jelent). A hatalom szimbolikussága jószerivel a legerősebb eszköznek nevezhető, amelyben a társadalmi közösség folytonosságának, állandós(ultság)ának nyilvánvalósága (históriája, élettere, uralmi miliője) válik képzetessé. Holott a tényleges hatalmi kapcsolat és a szimbolikus kapcsolat nincs közvetlen egymásrahatásban, nem redukálható egyik a másikra, merthogy a szimbólum nem valamiféle mechanikus reflexió vagy a politikai valóság egyszerű reprezentációja, hanem nagymértékben függ az őt körülvevő értéktértől, az egyes társadalmi csoportok értékszelekciós attitűdjeitől, illetve végső soron kiszolgáltatót magának a szim-

bolikus tőkeképződés folyamatának is.² Ám végső soron éppen erre a szimbolikus hatalmi mezőre akaszkodik rá egy réges-régi fogalmi képződmény, a *szuverenitás*. Vagyis az a képzet, hogy a főhatalom működési tere és a szabadság (állampolgári vagy államnemzeti szintű) értéktére valamely ponton összefut, s ez a tér lesz a szuverenitás beágyazottságának, kiterjedésének és érvényesülésének biztosítéka. Carl Schmitt szerint a főhatalom gyökere mindig az akarat, ezért szuverén csak az lehet, aki akarattal és parancsolási eszköztárral rendelkezik, s aki a kivételes állapotról dönthet (Schmitt 1992, 1–7., 146.). Gombár Csaba és a Korridor Műhely egész kötetet szentel a szuverenitás térfogalmi kiterjedéseinek tisztázására (1996); N. Kovács Tímea (2007) példás monográfiájában a helyek, kultúrák, szövegszerűen megjelenített világok kulturális antropológiai dimenzióit járja körül; Eric Hobsbawm (pl. 2009) számos művében a történeszek lankadó figyelmére fókuszálja érdeklődését, egyebek között a mindennapi tereinkben lakozó névtelen hősök korszak- és térmeghatározó jelentőségét hangsúlyozva; Kapitány Ágnes és Gábor (2013) a társadalmi és mentális-morális terekben zajló „szellemi termelési mód” igazi kiterjedését emelik fókuszba; az európai társadalmi tér és a globalizáció viszonyát bevonva e tárgy körbe Ulrich Beck rendez el a modernitás új szakaszainak jelentésterét (Beck, Grande 2007); Valuch Tibor (2013) sajátos retrospektív perspektívát nyit, amikor a mindennapi élet menetében korszakos térdinamikák helyzetmeghatározó és változási dinamikákat is hordozó (jövedelem, lakás, lakótér, fogyasztás, divat, táplálkozás) jelentőségére vezeti figyelmünket a második világháborútól az ezredfordulóig jellemezhető városi, vidéki, tájegységi, rétegződési terekben. S akkor még szégyenszemre nem említettem a „teresedések” olyasfajta szakirodalmát, melyet a történeszek (pl. Gyáni Gábor, Kővér György, Granasztói Péter, Ö. Kovács József), a kommunikációkutatók (Terestyéni Tamás, Kiss Balázs, Antalóczy Tímea, Gagy József, Szijártó Zsolt, Bugovics Zoltán, Császi Lajos), a vallási térfolyamatok elemzői (Vincze Kata Zsófia, Máté-Tóth András, Kamarás István, Farkas Judit, Papp Richárd, Bögre Zsuzsa, Póczik Szilveszter, Barna Gábor, Szász Antónia), a kultúrakutatók (Kovács Éva, Tibori Tímea, Biczó Gábor, Feischmidt Margit, Fejős Zoltán, Pusztai Bertalan, Géczy János, Ilyés Zoltán, Keszeg Vilmos, Tanczos Vilmos, Kolozi Ádám, Ilyés Zoltán), társadalomnéprajzosok (Sárány Mihály, Vargyas Gábor, Keményfi Róbert, Szarvas Zsuzsa, Szuhay Péter, Nagy Zoltán, Michael Stewart, Pócs Éva), továbbá régiókutatók, afrikánisták, szociálpszichológusok, romológusok, struktúrakutatók, kulturális menedzserek vagy épp kulturális antropológusok (végtelen a névsor!) a térbeliséggel összefüggésben az elmúlt években-évtizedekben felszínre hoztak vagy interpretációikkal vettek körül (lásd ehhez A. Gergely 2014a, 2014b).

Mindemellett korunk társadalom- és politikatudománya kénytelen minduntalan szembesülni azzal a feltételrendszerrel, amely a politikai tér elfoglalásának, megőrzésének és folytonos felügyeletének jelenségegyüttesét hordozza a gyakorlatban. Minél messzebbre megyünk vissza a társadalmak történetében, annál sokrétűbbé válik a társadalmi tér használatáról és a politikai tér szimbo-

likus elkülönüléséről megfogalmazható tapasztalat. A politika térbeli kiterjedése azonban rendkívül ritkán válik „kézzelfoghatóvá”, ezért megnevezéséhez is szimbolikus eszköztár, analógiás példatár, metaforikus jelentéstér szükséges. Ennek egyes elemei (például a szabadsággal, az erőszakkal, a politikai környezet határainak vagy a jogi környezet kódrendszerének kialakításával kapcsolatos reprezentációk) meglehetősen változatos képet mutatnak az egyes történelmi korokban, s még ennél is bonyolultabb jelentéseggyüttesbe szerveződnek, ha a tér történelmi kiterjedését mint hatáskomplexumot tanulmányozzuk. Tér és társadalom viszonyában (szándékosan szűkítő értelemben) *hatalom és politika jelképes párbeszédének* vizsgálata céljával az alábbiakban azt a jelentésteret fogom megfigyelés tárgyává tenni, amelynek pontosan a tér szimbolikus kifejeződése (mutatkozás), a térbeli jelenlét hatékony érvényesítése (kiterjesztés) vagy legalábbis a térbeli határok „körülrajzolása” (reprezentáció, narratíva) az izgalmas tétje számunkra (korábbi verziókat, megközelítéseket tartalmaz például A. Gergely 1994a, 1994b, 1995).

A társadalomtudományok, amelyek a megismerés érdekében osztályozni kénytelenek, de empirikus öngazolási kényszereik miatt a józan ész kitüntető vagy megbélyegző klasszikus kategóriái helyett szükségképpen a *társadalmi hatások* mechanizmusait és az ezekről kialakítható tudományos kritikát kell egyensúlyban tartásuk – mint erre Bourdieu már a hetvenes évektől figyelmeztet –, a szimbolikus politikai mezőt is át kell lássák és néven kell nevezzék. Ezért tartja fontosnak Bourdieu, hogy a társadalmi gyakorlat olyan jelenségeit, amilyenek a nyelv, a dialektus, a jelvények, a stigmák, a mentális képletek, a társadalmi képviselők stb., a *mentális reprezentációk és tárgyi reprezentációk* formájában is figyelembe vegyük. A társadalmi valóság és annak megjelenítése ugyanakkor – érvel tovább – nem függetleníthető a hatalom kizárólagos birtoklásáért folyó harctól, amely a társadalmi világ felosztásának legitim definíciójára és csoportteremtő vagy csoportmegszüntető következményeinek elfogadtatására irányul. A harc tétje tehát olyan hatalom, amely kikényszerítheti a társadalmi világ valamifajta vízióját a divízió, vagyis a fölosztás által, azonosság és egység, természetes folytonosság és szakadás, eredetidentitás és téridentitás közmegegyezéssel definíciójával. Bourdieu szerint a mindenkor autoritás, amely kinyilatkoztatásaival, tekintélybeszédjével és a *tér tartományában* megvalósított *határolásokkal* igyekszik létrehívni a maga érdekeinek megfelelő fölosztást, önkényesen kényszerít ki sajátos területi egységeket, amelyek a lokalitások szempontjából sem az eredet, sem a kulturális, gazdasági vagy politikai erőviszonyhatárokkal nem esnek egybe (Bourdieu 1985, 7–22.). Ugyancsak ő fejtette ki, hogy a társadalmi világ ez új, szimbolikus felosztása egyfajta *performatív beszéd*, amely azt akarja, hogy amit kimond, az meg is legyen, s rákényszerít az érintetteknek olyan közös szemléleti és fölosztási elveket, amelyek percepció és recepció kategóriák által hatnak, vagyis egységes szemlélet kívánnak az azonosságról és azonos szemléletet az egységről (Bourdieu, Boltanski 1975).

A társadalmi tér e jelképes felosztásának és a társadalmi egység e felosztások általi átstrukturálásának mindig megvan a maga intézményesített esz-közrendszere, s különösen a *szimbolikus szférában* megfogalmazódó, az elismertséért folyó küzdelemben kinyilvánított aktusai izgalmasak. Amit erről itt (terjedelmi okok miatt csupán) összegezni lehet, az mintegy szemlézése egy alapkérdésnek: politika és tér kapcsolatának. Az alábbiakban a társadalmi „közlekedés”, illetve szabályozás, valamint a szelektív társadalmi észlelés egyik alapvető jelenségére koncentrálok, amelyet úgy tekintek, mint a társadalmi valóság egyik alkotóelemét. Nem célom kutatási irányzatok vagy rendszerspecifikus jelenségek kimerítő tárgyalása, így a maga vitathatóságában mindössze azt jelzem, milyen térfogalmaink és térképzeteink tolaokdta be a politikai közgondolkodásba, s milyen szimbolikus mezőben válnak ezek nyilvános diskurzusok részévé. Úgy látom: az egyre sokasodó filozófiai és szociológiai tisztázási kísérletek mellett mindinkább szükségeltetik egy, a társadalmi osztoottság más dimenzióira figyelemmel lévő közelítésmód idekapcsolása, mégpedig a szimbolikus politikáé.

Mielőtt azonban e kérdéskörben elmerülnék, két pontosításra kell vállalkoznom. Amikor *térről* beszélek, az idő mozgását értem alatta, s időnek a tér folyamátát, kiterjedését gondolom. A térről szólvá tehát nem pusztán természeti területet, biológiai zónát vagy településföldrajzi jelenséget veszek alapul, hanem olyan *szociális* képződményre célzok, amelyet nem csupán geográfiai értelemben vagy a gazdasági és társadalmi szerkezet létrehozta mezőben lehet körülhatárolni (ilyen lehetne a „táj” fogalma vagy az „ökotáj” jelentéstöbblete is). Hanem emberi magatartások, kulturális együttthatások, integrációs folyamatok eredményeként kialakult (vagy csak megnevezett), sajátos „mi”-tudattal elsajátított, főképpen jelképes kizárásokkal és határokkal definiált virtuális valóságszeletre gondolok, amely akkor válik megnevezhetővé, ha átélésének lehetősége adott és a köztudatban meg is képződik. Gyáni Gábor (2010), amikor az időről és az emlékezés mint történetmesélés korszakos tüneményeiről beszél, egyértelművé teszi, hogy a jelenbeli múlt, a múltbeli aktualitás, a felejtés és megtartás, az emlékezet és törlés mint eseménysorok váltakozása nem csupán valamely távolságtartó messzeség vagy értelmezői rendszerezőkészség tartozékai, hanem az élő, időben létező, társadalmiságba belevetettségekben a maguk másságát megélő emberi csoportok mentális védekezési eszköze a térben is, melyben nincs az a „kis hely”, amelyből ne lehetne „nagy történeteket” kiolvasni-megérteni, amennyiben a „mikro” nem kizárólagosan az érdektelennek tetsző helyit, a „provinciálisan” poros jellegtelen és az elnagyolt „általánost” jelenti, hanem a helyi mivoltában is univerzálisabb jelentést hordozó reprezentációt is magába foglalja, megtestesítve hosszú időtávú folyamatokat. Bugovics Zoltán (2004) pedig, amikor a nyugat-magyarországi térség öndefiníciós kérdéseit elemzi társadalomföldrajzi dimenzióban, rálel az identitásrégió néprajzosok-antropológusok és történészek számára is hangsúlyossá vált kérdéskörére (lásd továbbá Ilyés 2005), ezen belül a történeti és térbeli tagozódás gazdasági

és mentális mutakozásaira. A térben lakozás, térbe fogalmazott hovátartozás persze korántsem új jelenség, a klasszikus antik irodalomtól a modern világgazdasági tagolódásig és a posztgyarmati újrafelosztások politikatörténetéig megannyi verzió létezik. Claus Offe (1991) például hámosztatú modellben írja le a politikai hatalom küzdőtereit: az államapparátus politikai elitszintjének, az anonim csoportok és kollektív cselekvők szintjének, valamint a kommunikációs áramlatok és a politikai kultúra szintjének viszonyában, s e három szint a valóságra vonatkozó definíciók segítségével verseng kulturális hegemoniáért, a politikai erők *uralmi szférájáért*. Vagyis a küzdőterek kölcsönhatása nem egykönnyen tettenérhető, s a harc nem közvetlenül pénzért vagy hatalomért, hanem olykor csupán a definícióért, s magáért a *saját tér* definiálásának jogáért folyik (Habermas 1994, 304–305.). Ebben az értelemben használok hasonló jelentésben a „mező”, a „szféra”, a „tartomány”, a „terület” vagy a „territórium” kifejezéseket (nem kívánok persze összemosni közöttük meglévő értelmezési vagy jelentéskülönbségeket!). Az ilyen terekben zajló csatározások, mivel javarészt észrevétlenek maradnak a köznap mikrokommunikáció szintjén, s csupán esetenként sűrűsödnek politikai cselekvéssé, lehetővé teszik az autonóm nyilvánosságok és kommunikációk kialakulását, amelyek egy önszervezési „küszöb” alatt erősítik a kollektív cselekvőképességet, s ezen az úton alakul ki végül is a „magánterülettel” szemben vagy összefüggésben a habermasi nyilvánosság, amely maga is egyfajta *területként* objektiválódik (Habermas 1971, 10–11.). A nyilvánosság pedig szervesen illeszkedik egyfelől a kultúra világába, amely mint az emberek által szőtt jelentések világa „nem törvényt kereső kísérleti tudomány tárgya, hanem jelentés nyomába szegődő értelmező tudomány” eszköze (írja Geertz 1988, 16.), másfelől pedig mindezen jelenségek együttese „a politika parttalan világába” tartozik (Gombár 1986), s így a politikai kérdések tematizálásának eszközéül szolgál.

A térfelfogás és „a” hatalom terének körülhatárolása tehát társadalom- és politikatörténeti alapkérdés, noha földrajzi köntösbe öltöztetik legkényelmesebben. Ezért a másik pontosításom a *politikára* kell vonatkozzon, amelyet nem tekintek (szemben számos szcientifizált megközelítéssel) csupán egynek az alrendszerek közül, ugyanakkor nem is állítom, hogy mindenben teljességgel megjeleníti magát. Úgy vélem, hogy a legátfogóbb politikaképet éppen az *uralmi tér* definíciójával, az éppen adott állapot körülövekelésével kell fogalmilag szűkíteni, s lehetőség szerint nyomon kell követni ennek nyilvánvaló vagy jelentésszerű változásait. Ezért amikor *uralmi térről* beszélek, arra gondolok, hogy a politikai hatalom területi eloszlásának dinamikájától meghatározott irányítási döntéspotenciálnak lokális megjelenéséről van szó, amely a hatalomgyakorlási funkciók hierarchiájától függő nagyságú és erősségű. Alábbi gondolatmenetem következeképp a szimbolikus szférában megjelenő, változó erősségű és nagyságú kompetencia kiterjesztéséről szól, amelyet tér és politikum tartományában a hatalom szuverenitása és e szuverenitás kifejeződése szempontjából próbálok megfigyelni.

Antropológiai és politikai terek

A *térbeliség* fogalma a politikai antropológiában H. Sumner Maine (1959) és Lewis Henry Morgan (1961) kutatásaira megy vissza (a 19. század delére), akik egyrészt a jogrendszer, másfelől a társadalomszervezet kontextusában keresték a politika megjelenésének módozatait, a térségi és társadalmi kapcsolatok megjelenésmódját (a „biológiai hazafiságtól” a „földrajzi hazafiság” felé átalakulást). Hozzájuk képest a szociálintropológus Robert Harry Lowie (1962), aki a legelsőként (könyvének első kiadása 1920-ban jelent meg) foglalkozott politikai antropológiai témával, az állam eredetével, a kormányzással és a bíraskodással, meghaladta elődeit abban, hogy bemutatta a rokonsági rendszertől a *területi szerveződés* felé tartó átmenet formáinak lehetőségét, illetve jelentőségét, hisz e két típus nem zárja ki egymást. Mások, pl. Bronislaw Malinowski (1960) vagy Polányi Károly (1972, 244.) a primitív vagy archaikus társadalom *térbeli szerveződésformáinak* komplex intézményrendszerét elemezték, létfontosságú jóléti-szociabilitási funkciókat ellátó, ugyanakkor az archaikus társadalom stabilitását biztosító eszközöket, amelyek a korai államképződményekben „időtlen erőként” biztosították az állam létesülése előtti társadalomszervezet kontinuus fennmaradását és térbeli állandóságát. Evans-Pritchard (1940), valamint Fortes és Evans-Pritchard (1940) már az állam szerepének és az állam nélküli társadalmaknak szimbolikus megjelenítődését taglalták, kifejtve, hogy a hatalom térbeni megjelenését koncentrikus körökkel lehet leírni, de a központi hatalomtól távolodva egyre csökken az intézményes hatás. Radcliffe-Brown (1952, 1971) pedig a primitív társadalmak „szervezett anarchiájának”, illetve a társadalomszervezet fölött gyakorolt uralom elfogadásának *területi sajátosságait* mutatta ki, megfogalmazva, hogy a politikai szervezetrendszer olyan totális intézmény, amely a fizikai erők fölötti ellenőrzés és a szabályozás feladatát látja el, s ennek a belső térben a jog, a külsőben a háború az eszköze. Csupán megerősítésképpen jelzem: térfogalmakról, ezek rendszeréről vagy szuverén jelentéséről van szó, melyek mindeközben a hatalomgyakorlás intézményességét, eszköztárát is meg- vagy kiteljesítik...

Az erőszak és fennhatóság, alávetés és uralomtechnika kérdését tekintve a korai politikai antropológusok a 20. századi elméleti vitákon kívül szembetalálkoztak azzal a problematikával, amelyben az antropológia feladata a gyarmati rendszer, a gyarmati berendezkedés és terjeszkedés szolgálata volt, de ezzel együtt is úttörő munkát vállaltak az indirekt hatalmi adminisztráció hatékonyságát növelő térbeli politikai befolyás gyakorlatában. Ám kutatásaik révén egyúttal olyan *térfogalom* terjedt el, amely (szándékuktól függetlenül) az Európán kívüli vagy nem európai társadalmi fejlődés elmaradottságáról kialakult felvilágosodáskori politikai filozófia hatását tükrözte, amely a fejlődésemleletek és a nemzetállami politikai hübrisz hatására a bennszülött civilizációk „elmaradottságát” illetve kritikával, mivel azok nem hasonlítottak az európai államiság intézményeire, alakzataira. A politikai antropológia *térképzetét* a későbbiekben, főként a 20. század második harmadában, a gyarmati függetlenségi harcok fel-

lángolásának időszakában nagymértékben szélesítette a megváltozó mozgásterek elemzése, majd pedig a gazdaságelméletből, szociológiából és szociálpszichológiából átvett *centrum-periféria* dimenziók belátása, „téri” átfogalmazása is.

Az antropológia-történet során többször lett megfontolások tárgya a Ratzel (1882–1891) munkásságából ismertté vált „marginális zónák” elmélete, vagyis az elszigetelt *térbeli-kulturális elterjedési területek* olyasfajta tipológiája, amely a kulturális rétegek és minőségek hierarchiáját fogalmazza meg. A társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek nemzetközi rendszerében és a világgazdaság *makrostrukturális térfogalmában* már egy szintén újabb korszak gondolkodásmódja érvényesült (Arrighi 1991; Gunder-Frank 1991; Wallerstein 1991 munkáiban), amelyet a legutóbbi negyedszázadban kiegészített a „szép, ami kicsi” Schumpetertől (1980) eredő szemléletének újrafölismert, *mikroökonómiai* léptékű felfogásmódja (dominánsan Augé 1992, Appadurai, Beck, Ilyés, Krasznai, N. Kovács művei képezik ennek megjelenítését). Ezen előzmények után korántsem véletlen, hogy a kulturális antropológia és a kortárs szociológia az archaikus gazdaságból és munkamegosztásból vezette le a nagytársági gazdaságok működési logikáját, továbbá a „felhalmozás legértékesebb formáját”, a *szimbolikus* tőke kialakulását is, amit (mintegy negyed-fél évszázaddal az említett korai antropológiai elemzések után) Marcel Mauss és később Pierre Bourdieu vizsgáltak meg újra (Bourdieu 1978; Mauss 1950). Mauss pillantása Melánézia, Polinézia, Észak-Amerika mellett a hindu, kelta, germán és kínai cserekapcsolati szokások, ajándékozási szertartások térbeliséget konstruáló szerepére is kiterjed, Bourdieu számára meg a szimbolikus javak a szimbolikus csere eszközei, melyek az archaikus és kortárs gazdaságban leképezhetők mindenütt, ahol a föld, vagyis a társadalom gazdasági terének szimbolikus értékét az a *történeti kapcsolat* határozza meg, amelyet annak birtokosa és a valamiképpen álcázott birtoklás- vagy uralomforma közötti viszony jellemez (Bourdieu 1978, 399.).

Egyszóval az uralom módja, térbelisége és a szimbolikus legitimitás között Bourdieu is alapvetően meghatározott viszonyt feltételezett. Foucault pedig, aki szerint „a fegyelem analitikus teret szervez”, a törvénykezési-politikai funkciók között a legőzhetetlen hatalomra jellemző tevékenység-ellenőrzést „a felosztás művészetének” minősítette, s a fő funkciót ebben nem a hatalom öncélú eredményességének biztosításaként látta, hanem a társadalmi erők megszilárdításának feladatát, a modern térbeliségszemlélet (vö. panoptikusság) megjelenését (Foucault 1990, 283.). Mauss, Bourdieu és Foucault szellemének idézése azért fontos, mert épp a szükségletek garantálásának nemzetállami keretek közötti (globális-ökológiai válsággá vált) problematikája erősítette fel a szuverenitás, a nemzeti és politikai, civil társadalmi és hatalmi önrendelkezés kérdéseit. Mégpedig úgy, hogy e tekintetben már jelen volt a térbeliségnek földrajzi, társadalomrajzi és funkcionális leírása, hisz azokból majdan a modern társadalmi rendszerek legitimitásának alapképlete fejlődött ki. Azaz: a tér mint uralom esélye, a hatalom mint térbeli kiterjedés, a kétségtelenül fogalmi szintre emelt politikai magatartások befogadó közege érvényesül mindenütt, s ha fizikai értelemben nem is mindig, de

a tőkefunkciók, alárendelések, alkukényszerek, kiszolgáltatottságok formájában állandósulva.

Látható tehát, hogy a szociológiai (és az általában vett társadalomelméleti) tematizálások sok tekintetben gazdagodtak az antropológiai hagyományból. A politikai antropológia mai vizsgálódásai pedig már egyenesen a politikai főhatalom modern intézményeit, az autoritások átalakulási folyamatait és a befolyásolás árnyaltabb, szimbolikusabb mechanizmusait tárják fel, s a kutatások olykor még mindig (elnyomottak, alávetettek iránti) elfogultságot tükröznek, de immáron nem a leigázó, a területfoglaló nagyhatalmi erőszak, „a fejlődés irányítását” kézben tartó beavatkozó politika szolgálatában állnak, hanem épp ellenkezőleg: a lokalitások, a térbeli-települési egységek, az etnikumok felől tekintenek az állam *központi* intézményeire, és az etnikumok saját, az állammal rendszerint gyökeresen szemben álló *helyi* intézményeit részesítik előnyben. Ennek a perspektívaváltásnak fél évszázadon belüli látványos lezajlása teszi indokolttá, hogy a térbeliség, a társadalmi és a politikai térben megjelenő térképzetek sokszínűségét vizsgáljuk.

Természetesen nem térhetek ki a *térátélés* minden módjára és mértékére, a globalizálódó világgazdaságtól az emberi pszichéig, hiszen a felfogások szükséztű ismertetése is kötetnyi munkát igényelne, ezen kívül sokan elemezték ezeket a problematikákat már előttem is. Ami számunkra az antropológiai kutatásokból kiemelendően fontos lehet, az a társadalom politikai tagoltságának *térbeli* önkifejeződése a lokalitások nézőpontjából, ami szükségképpen a *politikai mezőben*, illetve a politikai palettán megjelenő pártok, képviselők, normák, értékek helyi és országossá növesztett intézményeiben jelentkezik, helyenként pedig a civil társadalomban (vö. politikai földrajz, etnikai földrajz). Az intézményesülésben végbemenő önérvényesítés számos szimbolikus és tényleges politikai erőhatás reprezentálója – ezek közül most csak a *jelképhordozó*, szemantikailag is kifejeződő néhány momentum tematizálására vállalkozom.³ A kapcsolódó problematikák részletes elemzésére itt nem törekedhetek, s a kortárs társadalmi történések idejében példákkal sem próbállok messzebbre menni a hazai *rendszerváltás* kezdeténél (amelynek egyébként valódi megtörténte a társadalmi és politikai tér eltérő szintjein másként és másként volt átélhető, így a rurális Magyarországon sok helyütt maga a rendszerváltozás élménye is elmaradt, vagy a „változás”, „változtatás”, „váltás”, „átmenet” fogalmi vitájába fulladt). Nem a magyar rendszerváltoztatás kérdésében, hanem az átélhető valóság társadalmi felépítésének alapmodelljében is meggyőző az állítása a Berger és Luckmann szerzőpárosnak, hogy a mindennapi valóság „fölötti” társadalmi konstrukció olyan térfogalmakkal operál, melyeknek nem okvetlenül van fizikai és empirikus formája is, de ettől még éppoly valóságosként, *interszubjektív* entitásként átélhetőek (bővebben lásd Berger, Luckmann 1998). Épp ezért a „váltás”, „változás” *intra-szubjektív* átélése és közösségi kommunikálása azt a teret formálja meg,

melyben a társadalmi közösség mindennapi életvitelét vagy akár rendszer-változtató hétköznapijait is átéli. Ezt a teret most tovább nem taglalom, lévén itt nem pusztán a percepcióról, hanem a formálásról és foglalásról van szó, avagy a valóságpercepciók mellett a térbeélés empirikus szférájáról.⁴

Szimbolikus térfoglalások, térbeli osztottság

„Az uralmi kapcsolatok tisztán politikai terét a hatalmaknak és a javaknak a földrajzi térben való elosztásának, és a szereplő személyeknek ebben a térben való eloszlásának kapcsolata határozza meg; a javaktól és a hatalmaktól való földrajzi távolság jó mutatója a hatalomnak” – írja Bourdieu (1985, 19.). E logikával végiggondolva a szimbolikus javak hazai piacának eseményeit és játszma-ait, láthatóvá válik, hogy nemcsak a magyar társadalom egyre erősödő érdek-különbségei „szimbolizálódtak” a politikai szférában, de a politikai küzdelmek központi vagy helyi szereplői is látványosan eltérő befolyással rendelkeztek ugyanott, s ennek alapján igen eltérő játszmákat folytattak az elmúlt évtizedekben (lásd önkormányzatiság, területi politikák, térségtanulmányok a hazai regionális, humán- vagy politikai földrajzban). A gazdasági vagy szimbolikus térben megjelenő integráló hatások nem csupán az intézményellenes körülményeknek és szándékoknak kedveztek (pártfinanszírozások rendszere, médiauralom centralizálása, önkormányzatiság korlátozása, közjogi helyzet alkotmányosított egyenirányítása, politikai szélsőségek jóváhagyása és alkuképességének támogatása, kulturális uralom átvétele, tudástermelő szektor politikai megszállása stb.), hanem olyan passzív szereplehetőségeket is nyújtottak, amelyek egylogikájú értelmezése nem lehetséges pusztán a társadalmi mozgások, migrációk és stratifikációk szintjén, megértésük viszont célszerű lenne legalább a szimbolikus megjelenítődés területén.

Alább a *politikai térről* mint a fizikai tér egy elkülönült szegmentumáról fogok szólni, amelyet az uralomképes elit sajátít ki és növel egyre nagyobbra. A politikai tér – felfogásom szerint – a *társadalmi térnek* csupán egy része, de mert a politika és a társadalom nem valami szikével élesen elválasztottak, saját jelentésterén túl a politikai időnként társadalmivá válik, a társadalomból olykor politikáivá alakul át számos térhasználati törekvés. Ilyen példát lelhetünk a hazai és határokon túli kisebbségi életszférában, ahol esetileg a kisebbség virtuális „nemzetté” áll össze identitás szempontjából, kialakítva valamely etnoterritorializációhoz köthető, „alliance”-alapú közösséget.⁵ Másutt épp e fixált státuszú térbeliség hiánya dominál (pl. a diaszpóra típusú kisebbségi világokban), s csökkenő trendet mutat a demográfiai vagy szociokulturális kapcsolattrend is.

A politikai rendszerváltás közeli negyedszázados időszakában a rendszerváltó politikai állam is a *térbeli mozgás* hordozója volt: „átmenet”, szokták-szoktuk mondani, átmenet valahonnan valahová, múltból a jövőbe, jelzős szocializmusból

a jelzős kapitalizmusba, „vasfüggöny” mögül a schengeni előtérbe, a Balkánról a Nyugatba... Az átmenet rítusai a leválás és elkülönülés, a fennmaradás és működés, valamint a megtestesülés és integrálódás hármas lépcsőfokát kísérik, a régi jelképrendszerhez képest szokatlan, újszerű interpretációval. Újszerűvel, mégpedig azért, mert nemcsak az Európa-szerte olykor fellazuló, máskor bomladozó nemzetállami viszonyrendszer részeivé váltunk – önkörünkben azért mégiscsak erőteljesen formálva a nemzeti tér kollektívisztikus építményének szegmentált változatát –, hanem mert a nagyhatalmaktól való függés történelmi korszakait hirtelen egy szuverenitásmegszerzési, vagyis *szuverén térkitöltési* lehetőség (olykor csak vágykép) váltotta föl, amely azonban „időztését” tekintve nem jött jókor. A történelmi erőpróba, melyben a korábbi állapotát szétvető, dezintegrálódó Európa és a másik, az Egyesült Államok túlhatalmi súlyát korlátozni óhajtó integrálódó Európa immár nem a primer nemzeti szuverenitást, hanem a kollektívisztikus integrációt pártolja, épp ezekben a terekben és akut kurszakokban válik ellentétes törekvések platformjává. A leválás és elkülönülés parallel törekvése tehát az integrációban kiteljesedő törekvését hívta létre ott, ahol a nemzetfogalmak éltetői a földrajzi térfogalmakba (határokba, etnikai törésvonalakba, korábbi uralmi térbe, történeti kivetülésekbe) kapaszkodni próbálnak, s bár ez csupán a politikai tér külső feltételegyütteseként minősíthető, szükségképpen kiegészítette ezt egy belső történésrend is, amely a törvényt szabó, az életfolyamatok kontinuitását erőszak nélkül is fenntartó, a belső biztonságot a külső és belső lojalitásra építő állampolitikai törekvésekben fejeződhet ki. (Aktuálpolitikai analógiák nélkül is utalhatok itt a következőkre: a schengeni határ kérdése, a migrációs politikák változásának témaköre, a nagyregionális vagy határ menti kooperációk témaköre, a „Trianonra” és „Nagy-Magyarországra” való hivatkozások kampányai, az etnopolitikai dilemmák hosszú sora, a változó vagy megváltozott szomszédságfogalmak, a „nemzetbiztonsági kockázatok” szaporodó megjelenése stb. – egyáltalán, az európai egység és sokféleség nemzetközi politikai dilemmáitól függő politikai közhangulatok, az egységfogalmak, az integráció képzetei és normái, a be- és kiilleszkedés vehemens akaródzásai britek, görögök, törökök, magyarok, ukránok, moldovánok vagy gagauzok példái révén.)

Az *általános térből* a politikai és nemzetstratégiai tranzíció során kiválasztódtak a *kitüntetett terek*, s a térkitöltő megoldások egy új pozíció, egy új rendszer köznapi szerkezetét töltik meg. E ritualizált cselekvéssorban azonban már a rendszerváltás első évétől nem a *társadalmi térszerkezet* kiépítése zajlik, hanem a politikai elitek, a hatalomra került párt(ok) szimbolikus fölényének, a „politikai mediátorok” munkájának elfogadtatása, akik az eszmék és a társadalom mozgásait, a rendezettség látszatát vagy célját, az ideologikus tartalmú történelemek ünnepi térbe helyezését (szűkebb értelemben kizárólag a maguk cselekvésének legitimálását) próbálják biztosítani.⁶

Az „általános” vagy univerzális térfelfogásban végbement ciklikusságot vagy a szimbolikus térképzetek jelentéstulajdonítási és értelmezési mezőkben

rögzült formáit számosan megjelenítették már (pl. Bugovics 2004; Ilyés 2004; Krasznai 2012; Nemes Nagy 1996; Rechnitzer 1993). Az *átmenet* (mint azt a példák Spanyolországtól Tajvanig, Mexikótól Burundiig és Litvániától Csecsenföldre mindenütt mutatják) a rendszer-, és a politikai identitásváltozás, valamint a struktúramódosulás (többé-kevésbé) rendezett formája, amelynek legitimitása sok szempontból épp a *térbeli* (külső) környezet elfogadó gesztusától függ. Van persze számos (egyetemes) *belső* feltétele magának a kiterjedésváltozásnak, egyebek között a (megsokasodó és osztódó) plurális pártrendszer, mely módot ad marginális kispártok létrejöttére vagy helyi civil kezdeményezések pártosodási alakzatainak helykövetelésére, ugyanakkor a hatalommegosztás térségi rendszere is centralizált politikai térbe rendeli a függéseket – de ezeket most nem tárgyalom. Elegendő itt annyi következtetés, hogy a hatalom *térbeli osztottságát* illetően a rendszerváltozás ígéretében a társadalom és a politikai rendszer aktorai számára kiváltképpen fontos volt kezdetben, hogy a társadalomvezetés szétpontosítsa, demokratizálja a főhatalmat, vagyis *centrális* (térben is koncentrált) jellegét megszüntetve *territoriálisan is megossza* azt – részletekkel szolgál a rendszerváltás politikatudományi szakirodalma, kitűnő összefoglalóját lásd Ripp (2009), de elegendő Pálné Kovács Ilona munkáinak hosszú sorára utalni vagy Bodó és Bíró elemzéseire a határon túli szférákból, Laki L. vagy Kapitányék monografikus áttekintésére nem különben. Ezzel a tendenciával ellentétben viszont a magyar rendszerváltás elnyúló éveiben, épp a jelenben újraközpontosodott, visszacentralizálódott a hatalmi szféra, újra kialakult a „*hatalmi tér*”, s mai verziója már egyértelműen a centralizált uralmi tér újrászervezése, az uralom térbeli ágazatainak átstrukturálása. Ugyanakkor mégiscsak megtörtént valamilyen módon a politikai világ egyértelműen kommunikált újrafelosztása – mégpedig makro- és *mikroszférára*, amelyek bár részint korábban is megvoltak, de épp a deklarált demokratizálás miatt szembeszökő, mennyire más a pluralizálódás térbeni megvalósulása, mint ami a várva várt változás ígéretében szerepelt. Viszont a politika „újrátársadalmasítása” úgy történt meg, hogy a társadalmi *makroszférában* elkülönült a politikai szféra keskeny és a társadalom széles pástja, s a *mikroszféra* ugyanígy kettévált a meglévő totalitás mikropolitikai háttartományokra és a mikrotársadalmi térre. Természetesen a mikrotársadalom és a mikropolitika számára is megképződött a *térben egyre távolodó* makropolitikai tartomány, s a központi hatalom szférájától is eltávolodott a helyi politika és a helyi társadalom, viszont cserében a köztes-közvetítő terekben új funkcionalitások kezdenek létezni. Olyannyira, hogy a helyhatósági választások sok helyütt a nagypolitika pandantjaként és revansaként sikeredtek az első másfél évtizedben, s ma ennek épp ellenhatása látszik érvényesülni, mivel a helyi politika a nagypolitikai tér uradalmi cselédjévé, végrehajtó gépezetévé intézményesül. A centrumnak való alárendeltség következménye úgyszintén, hogy a listás országgyűlési képviselőjelöltek igen nagy hányada lényegében semmiféle kötődéssel nem bír abban a helyi társadalmi térben, ahol versenyre kel a többi jelölttel. Vagyis a térbeli politikai távolság lényegében növekedett,

még akkor is, ha a korábban sohasem látott méreteken érvényesülhetett az állampolgári politikai tagoltság kifejeződése a pártpreferenciákban és a politikai pluralizmus két választáson keresztüli megőrzésében vagy az önkormányzati miliőben életre kelő választási pártszerveződések és koalíciók alakjában.

Ez a térbeli tagoltság, osztoottság, a *politikai tér relatív növelése a társadalmi tér rovására* a rendszerváltás egyik leglátványosabb virtuális története, amit épp ennek ellenkezője kísért az ideológia szintjén, ahol a politika visszahúzódnása a társadalmi térből kimondottan programos, ám korántsem valóságos volt. Nagyon is tanulságos, hogy miközben a *nemzeti tér* újrakialakítása korszakos program lett 1990-től, a *települési tér* még jobban elmosódott, a nem kellőképpen kondicionált *társadalmi térben* nagymértékű mobilitás indult meg, ezen felül a *virtuális társadalmi tér* még átláthatatlanabb lett az MDF-kormányzat idején, s azóta sem változott definiálható módon. A *politikai* hatalom által uralt térben a politikai döntéshozók valóságos személye és társadalmi háttere köddé vált a társadalmi többség számára az MDF-korszaktól kezdődően, folytatódott valamelyest a koalíciós korszakokban, s csupán az utóbbi négy-nyolc évben kezd helyenként „nevesítődni” a helyi térben nyílt függelmi viszonyrendet fenntartók perszonális uralmi territóriumai (első és második Orbán-korszak). Újra erősödött, és számos esetben intézményesen (vagy legalább jelképesen) megjelent az alattvalói élmény, hogy továbbra is létezik a *központi* (irányító, uralkodói) akarat, amely a társadalmat és az önkormányzatokat vagy öntevékeny egyesüléseket a „törvényalkotó”, a „jogalkotó” többletjogaival tartja kézben, az egyszeri szavazópolgár számára éppoly *távoli* erőként, mint amilyen (talán) mindig is volt (lásd erre példaként a „központi erőter” vagy a „nemzeti együttműködés rendszere” fogalmak közpolitikai sikerét). Ez a rendszerváltással egybeeső új „tereposztás”, amely a politikailag is tagolt teret *uralmi térre és alattvalói térre* felezi, nincs tekintettel arra, hogy maga a társadalmi egész elfogadja-e a modernizált gyámkodást, amelyet legfőlebb a négyévenkénti voksolással színezhetsz át (de lényegén változtatni nem képes), vagy pedig visszautasítja azt a politikai stratégiát, amelyben a választópolgárok tömege nem más, mint *hódítási terep* a pártok számára, akik a közjó és a közakarat evidens megtestesítői. Az új hódítók (mintha Norberto Bobbio jóslatát teljesítenék be, amelyet A *demokrácia jövője* című kötetében vázolt fel) a politikai demokráciát úgy értelmezik, mint ha azonos volna a társadalmi demokráciával, s eközben jelentős tömegek épp a képviseleti demokratizálódásban nem képesek átélni a maguk érintettségét. Értékelésem szerint a magukat „demokratikus többség által megválasztottnak” tekintő kormányok olyan tekintély- és *térkiszajátítást* vittek véghez szerte Kelet-Európában (ázsiai vagy afrikai példákról már ne is szóljak) – amelyet csak akartak. Tükrözte ezt a „privát szuverenitást” kiépítő szabadságot és a következményektől való félelmet a politikai változásokat vagy választásokat megelőző pártpolitikai kiegyezéskészség, amely arról szólt, hogy „ha minket támogat a nép, akkor önmagát támogatja”, de azért a valóságban ne akarjon beleszólni senki a hatalom saját szuverén terébe...; s épp így tükrözte a „polgári rend” és a társadalmi

„örök béke” fenntartásának igényére hivatkozó politikai kampányosság is, valamint az egyes képviselők menekülése a pártokból, a parlamenti pártok nyilvános vádaskodásai, a politikai tőkét a gazdasági tőkébe átmentő ügyintézői ügyeskedés, a területi adminisztrációt és igazgatást is átrajzoló belső megszálási projektek többsége stb.

Vagyis a rendszerváltó korszak politikai pártjainak stratégiájában igen nagy szerepet kapott a túlélésre, a létezés minimumára apelláló ígéret éppúgy, mint a különféle *térszerző* ellentámadások megsokasodása a politikai horizont két pólusán. A politikai tér jobb- és baloldali pólusokra *osztottsága* egyfelől a pluralizmus nyugati mintáinak, a parlamentáris alkotmányosság tradícióinak, illetőleg a pártok föltételezett partnerviszonyának szinte „bizonyítékává” vált, vagyis a „minimalizált” (tehát csoport-, párt-, vagy egyéni szintűvé lett) szuverenitás olyasfajta jelképpé növekedett, amelyet azok, akik magát a legitim változásfolyamatot elfogadták, józan ésszel vagy állampolgári érintettség okán nemigen kérdőjelezhettek meg. Mindezt végül a *perszonális tér*, a társadalmi közérzet és értékrend számos kondíciójának megromlása követte: a kényszerű kollektivistikus álintegrációt megtagadni a nemzeti üdvözlés jelképe lett, de a hatalmi pozícióból „visszaadományozott” vagy állampolgári szintről „visszahódított” személyesség egy újabb nagy kollektivitás, a nemzetgenerálás, az új demokratikus politikai függésrend kialakítása közepette veszett el ismét... – nem kevésszer (s épp legutóbb) akkor, midőn a legharsányabb volt a „nem leszünk gyarmat” avítas megfogalmazása.

A térfogalom egyik klasszikus típusának, a jogilag elkülönült hatalmi szférának újramegjelenése nyomon követhető nálunk a pluralizálódó pártrendszer kezdőnapjaitól. Jelképesen is kifejeződik ez például a parlamenti padosorok elosztásának és a *jobb/bal* osztottságnak szemantikai problémákat okozó jelenségében (ki a baloldal, melyik a közép, ki áll a jobboldalon? stb.). A politikai pártok *centrumba* tolakodása persze a tradicionális parlamentarizmus hiányáról árulkodik, s aligha takarhatja el e pilléresedés nyilvános félreértésekre okot adó párttopológiai anomáliáit. Ha a bal vagy jobb térfélen foglal helyet valaki, s magamagát mégis közép-re képzei, ezzel másokat minősít „rossz helyen” állónak vagy politikailag diszkrimináló helyzetbe hozhatónak.⁷ A „szimbolikus közép” horizontális megnyújtása okozza egyebek között, hogy a korábbi, egypártrendszeri politikai tagolatlansághoz képest valósággal törésvonalak alakultak ki, amelyeknek *határait* a kormányzat és a pártok szimbolikusan tologatni kezdték. Ez a jelképes huzi-voni a törzsi társadalmak háborúira emlékeztet, amelyekben a természetes (vagy szimbolikus) határok áthelyezése, illetve a dominanciák megszerzése-megerősítése a cél, és ritkán megy túl mindez a képletes ütközeteken, a határharcok szimbolikus újraértelmezésén vagy jóváhagyásán. Az „össztársadalmi”, vagyis totális dominanciabirtoklás azután már nyíltan ki is fejeződött abban, ahogy a kormányra jutott MDF népi-nemzeti-hazafias jelképtára előntötte a nyilvánosságot, majd a következő választások politikai szimbólumainak szemrevételezésekor átszíneződött a politikai paletta, a szegfűk burjánzottak el a választási térképeken és ural-

ták a színes parlamenti padosorábrázolásokat, majd a színpompásan pipacsos mezőségben a magyar narancsolatot is elborította már a nemzeti trikolor vehemenciája. Mindezek pompás megnyilvánulásai a szimbolikus *térbeélés*, *térfoglalás* harsányságának, de annak is, milyen alku-, döntés- és érdektérben indulhatnak egyáltalán a politikai teret formáló alternatív törekvések.

A szimbolikus *térfoglalás*nak természetesen színpadi kellékei is vannak, közösségekhez tartozást, aktuális referenciacsoporthoz fejeznek ki (Buda 1993), s a szimbólumok mögötti jelentésstruktúra összetettsége mindig függ a kommunikációs szintektől, a *jelentéstér* szereplőitől, a dekódoló érzékenységtől, s különféle „premeditált és szintetizált jelentésektől”, amelyek a képekben sűrűsödnek, a szimbólumok jelentéstöltetét adják, azok társaslélektani vetületét biztosítják. Így a szimbólum „szuperjelentés” lesz, s mint ilyen a kommunikáció nagyon hatékony, rövid idő alatt nagy jelentéstöltetet átadó eszköze, amely „nélkül új politikai konszenzusok nem hozhatók létre és nem tarthatók fenn” (Buda 1993). Ilyen szuperjelentés például a politikai főhatalom szuverenitása, érinthetetlen tere, amelyben a teljhatalom gyakorlása látszólag az „össznépi” konszenzuson nyugszik, s ezért rendkívül fontos a *térbeliség képzetére* gyakorolt hatása (vö. „a kétharmad mindent visz”, „nemzeti együttműködés rendszere” stb.). Ugyanis a klasszikus monolit teljhatalom esetén szóba sem jöhetett, hogy a szuverén szerep alulról megkérdőjelezhető lenne, hogy a minden közrendű *főlötti* méltóság elvitatható vagy hogy a politikai uralom legitimitásához konszenzusos, az osztott társadalmi teret és polarizált akaratot is kifejező támogatottságra volna szükség. Vagyis bár ismét a „köz” tere vált a politikai reflexió tárgyává, a horizontálisan is osztott politikai térben az államügyek elvitathatatlan tulajdonlása a „magasabb szférák” lehetősége, birtoka, domíniuma lett. Ilyen értelemben a hatalom szuverenitása, épsége és sérthetetlensége attól az időtől kezdve privilegizált jog lett, hogy a „többségre” támaszkodó (avagy hivatkozó) politikai párt(ok) belekapaszkodhattak. A térbeli elkülönültség viszont – amint a mindennapi élet mediátorává válik és diskurzusgeneráló szerepe már semmiképp sem tagadható –, hatásával modellál, sőt manipulál is. Mindez szükségképpen van így a politikai közéletben, amely a diskurzus megjelenítője, akkor is, ha a jobb és bal osztottság nyilvánvalóan jelképesen sem fejezi ki a társadalom politikai tagoltságát, sem identikus valóságát.

Még az is lehetséges, hogy ebben nem a rendszerátalakító kormányzat(ok) a hibás(ak), s ezért nem a rendszer maga a felelős, hanem csupán a reprezentáció. Voltaképp és közelebbről az a *politikai reprezentáció*, amely reprezentáltakra és reprezentálókra osztja a társadalmat, amely szimbolikus (vagy valóságosan is) kisajátított redistribúciós eszköznek tekinti a társadalmi képviselést, s amely a *politikai horizont* újrafelosztási lehetőségét hatalmi aktusként kezeli kitarthatóan, az állampolgárok fiktív egységével szemben pedig stabilizálja a politikuskok, a központi és kiszolgáló technokraták elidegenült szféráját és a valódi társadalmi kapcsolatok, referenciák, számon kérő visszahatások nélkül is vígan működő csoportját (lásd ehhez Appadurai 1996; Beck, Grande 2007; Mills 1972).

A rendszerváltás folyamatában ez az új térfelosztás azért is feltűnő, mert a gazdasági és politikai válságjelenségek elleni legfőbb eszköz a *jelképes egységesítés* lett ismét, amely kifejezetten szimbolikus operáció, s arra szolgál, hogy legitimált megjelenítője legyen a közös „jó útnak”, a frissen kreált célnak és eredménynek (vö. „Magyarország jobban teljesít!”), amelyet egy politikai jelképiség révén a rendszer új szakértői, médiái, tudósai és tanácsadói népszerűsítenek, szervezett „actio popularis” alakzatban demonstratívan „meg is védenek” (lásd Békemenet, Kossuth téri permanens tüntetések időszakai). Elegendő itt a rendszerváltó kormányzat legitimitását megkérdőjelező egykori taxisblokádnak vagy az utolsó egyetemistasztrájkoknak, internetadó ellenes megmozdulás eseménytörténetére utalni, az agrártiltakozások fázisaira mint a „térbeliség válszára” vagy a „kordonbontásra” mint határáthelyezési gesztusra a későbbi időszakban, majd az egész pályás letámadás elleni összevont demonstrációkra a gazdasági válságot követő legutóbbi négy évben – s máris látszik mindezekből, hogy a közpolitikai köztérben zajló törzsi konfliktusok bár sokszínűek, de intenzitásuk és térformáló vagy térbirtoklási hatásuk nem terjed már ki a piramidális uralmi tér felsőbb régióinak légköréig).

Eszmereprezentációk új (politikai) tere

A politikai hatalom s az ő hivatalosan jóváhagyott, intézményesített szimbolizációja (pl. politikai térfelosztási kísérlete) kapott elsőbbséget ebben a politikai „közjóért” folyó küzdelemben, ráadásul oly módon, hogy a hatalom önszimbolizációja egyebek közt a nem verbális jelzéseknek, a szavak mögötti beszédnek, vagyis egyfajta kulturális univerzáliának alkalmazási lehetőségévé vált. A nem-verbalitás politikai kultúrától függetlenül az ember társadalmi létéhez, interakcióihoz tartozó jelenség, amely a szociális szimbólumok és a társadalmi rendszer közötti korrelációkon (nem utolsósorban ennek térbeliségén) alapul.⁸

Az európai tér, a globalizációval szemben kritikai másként gondolkodást megtestesítő attitűd tizenéve legfőbb territóriumában persze a verbalitás eszköze, a politikai és térségi szintű egyeztetések, jogszabályok, kooperációk alapvető szervezőereje és intézményesülése. De magában a nem verbális kommunikációban is jelen van egy logikusan áttekinthető eszme. A magyarországi rendszerváltó állam esetében a társadalmi „szétesettség” helyetti „nagy egység” mint krízismegoldás – valamiféle virtuális közösség formájában – reményt keltő eszmének, a kipukkadt, petyhüdtté vált politikai tér újrafeltöltődésének tűnhetett az 1990-es években. Viszont ez a szimbolikus politikai reprezentáció egyedül azon a primer hiten alapult, hogy a nagy egészen belüli kis egységek *megjelenítésével* a rendszer biztosítani képes a reprezentálandók reprezentációját. Ezzel szemben azt tapasztaltuk, hogy legjobb esetben is csupán magát a – Habermastól vett kifejezéssel – reprezentáció eszméjét reprezentálta.

A politikai reprezentáció térbeli határait persze egyetlen alkotmány, szokásjog, makrotársadalmi érvényességű törvénycikk sem határozza meg vagy írhatja elő a normativitáson túli igénnyel és prediktív érvényességgel. További politikai térkérdés, hogy a hatalmi harcok logikájából eredő, a társadalmi képviselet gyakorlatát nem érvényesítő, csupán arra hivatkozó politikai masinéria igényt formálhat-e uralmi és térségi legitimitásra egyaránt, illetve hogy a társadalom makroegységét kialakító szándék, a virtuális nemzet képviseletének pusztá deklarációja lehet-e hatékony a reprezentáció minimális szintjén, a helyi értékszférában is. Az a politikai reprezentáció, amelyben a küldetés, a „népakarat” jut kifejezésre (parlamentben, népképviseletben, képviselők képviseletében), egyfelől ugyan sajátos értékhordozó eszköz – de mert „minden érték” hordozója akar lenni, épp az „egységet” teszi lehetetlenné, épp a végtelen számú reprezentáltat hagyja figyelmen kívül, vagyis épp a maga katalizátorszerepét építi le. Ugyanazon központi kormányzati *specifikus tér*, amely a demokráciát, a liberalizmust vagy az összefogásra és egységre késztetést hirdeti meg, valamiféle jelképes politika helyszíne lesz, a változások levezénylésének *metafizikai vagy mágikus tere*. A politikai hatalom ugyanakkor épp a politikai tér illetően megkettőzése és a mágia előidézőjének feladattudata miatt nem képes tolerálni, hogy a társadalom mentális térképén nemcsak a jobb és a bal dimenziói léteznek, hanem annál jóval szélesebb *társas kapcsolati térben* és interakciók sűrű hálójában van jelen az integritásigény, s emiatt a társadalmi többség a maga aspirációit nem érzi a politika nyelvére lefordítottak, vagyis reprezentáltak. Saját tere idegen tér által körülvett, saját fennhatósági jogosultsága a kívülről meghatározottság dimenziói közé szorult lett.

A *térátélés* változása a közelmúlt negyedszázad történetében két további lényeges momentumra hívja föl a figyelmet. Elsőként a geopolitikai makrofelételre, a Szovjetunió korszakos *térvesztésére*, amely a gorbacsovi fordulattól kezdve a csatlósállamok szuverenitásnövekedésével, vagyis szimbolikus *politikai terük visszanyerésével* járt együtt (egészen a putyini időszak külpolitikai kríziseiig). Pedig mi tagadás, sok szempontból ez a regionális függésfeladás tette lehetővé számos országban magát a rendszerváltást is. A szovjet *uralmi tér* határbomlása (egyúttal mint időkomponens is) a múlt és a jövő szimbolikus *határvonalának* megjelenítődését eredményezte mellékesen, a kelet-európai régióban a szövetségi elkötelezettségből való felszabadulás ígéretét is hozta. A határnyitás, a berlini fal leomlása, erőteljes *tájékolásváltás* (a keleti centrumú politikai tér képe helyett az európai és nyugati orientáció értéknövekedése) történt meg, amely *térátrendeződéssel* egészült ki (migráló tömegekkel, a Varsói Szerződés felbontásával, NATO-val, uniós tagsággal, európaítagsország-presztízzsel, gazdasági felzárkózással, képviseleti és támogatási aspirációkkal stb). Vagyis a korszak mint rendszerstabilizációs időszak, valamint a régió mint potenciális piaci térség és integrációtartomány kerül a társadalmi s eminensen a politikai szimbolizáció eszköztárába. A szuverenitás nemzetállami szintjének részbeni (lehetőségeken belüli) visszanyerése, egyúttal egy nem kényszerített, hanem vállalt hová-

tartozás kinyilvánítása (lásd pl. uniós népszavazás), virtuális és akusztikus megjelenése is lett, de fennem igényelte a deklarációk mellett a hathatós beilleszkedés megszervezését is (kelet–nyugati határok hangsúlyainak áthelyeződése, Schengen, piacorientációs váltás, pénzügyi uniós függés vagy késztetések, európaivá tágasodó társadalmi identitás, a „Nyugat” mint érték szimbolikus tőketöbbletének elsajátítása stb.). A térátrendeződés mint orientációváltás lehet (talán kevésbé látványosan) a mentális tőke része, de annál mélyebb hatású a piaci, migrációs, partnerségi, támogatási kapcsolatok, normatív dimenziók terén.

A térátelés változásához másodjára meg kell említeni az állami szuverenitás *térstabilizáló* attitűdjét, amely kezdve a „tizenöt millió magyar lélek” miniszterelnöki képviselétől a visszakapott magyar nemzetállamiság külpolitikai túlhangsúlyozásáig, az ország *területi integritásának* később államnacionalizmusba fordult szélsőségségéig számos változatban megjelent. A szűkösnek bizonyuló *nemzeti tér* éppen az Antall-kormány fénykorában adott lehetőséget arra, hogy a „kibontakozás” belső akadályaként megnevezhető etnikai szférákat (zsidókat, cigányokat, román menekülteket stb.) a politikai pártosodás perifériáin minősítsék jelképes „kerékkötőnek” vagy érezzék a „szegény nemzet” nyakán élősködőknek, melyet a növekedő rasszizmus miatt, a tiszta nemzeti érdekek „veszélyeztetése” miatt a földrajzi térmegosztásban, térkiszajátításban és térbirtoklásban megjelenő premodern tónusa napjainkban még hangzatosabb és egyszólamúbb retorikával ellátott „pávatáncoknak” kitetten alakít át korunk uralmpolitikai stratégiája, mintegy újrafogalmazva a kelethez tartozás és a nyugathoz csatlakozás évezredes dilemmáját ez európai térben.

A nemzeti térigénnyel kapcsolatos hangulati elemnek pusztán szimbolikus térbeli-történeti meghosszabbítása volt a Horthy-korszak visszaidézése jelképes rangokban, tisztségekben, a két világháború közti szervezetekkel, árvalányhajas kalpaggal, turulszoborral, s ugyanilyen jelképes volt Horthy Miklós újratemetése mint *szimbolikus térfoglalási eljárás*, ugyanilyen térkiterjesztés volt „Nagymagyarország” mint *külső tér* sejtelmes belsővé tétele (a Duna-gate üggyel, a vajdasági magyarok iránti aggodalommal a balkáni háború idején, Tőkés László Nobel-békedíjra való jelölésével, a kolozsvári egyetem- és szoborvitába való bekapcsolódással, valamint kesernyős „Kompország”-közérzetünk gyakori újramegfogalmazásával, a határon túli magyarság szavazóképeségének elérésével, új státusdiskurzusok szükségességének kinyilvánításával), nem is említve a harsány politikai retorika térnyerését a 2010 utáni nemzetpolitikai csúcsnarratívákban, „a nemzet főterének” totális átalakításával és restauratív szoborszimbolikákkal kiegészülve. Tegyük hozzá: a rendszerváltás utáni konzervatív nemzetpolitika illetően megvalósításában nemcsak a politikai közbeszéd kiszólásai voltak meghatározóak, s nemcsak a térszimbolizációs eljárásokban, bekebelezésekben és kizorításokban harsány korszak írta át a korábbi történeti és földrajzi képzeteket-tudásokat. Hanem egyfajta narratív konszenzus is érvényesült, valamiféle társadalmi jóváhagyás halk kifejeződése is hangsúlyt kapott, amely mint a *társadalom szimbolikus válasza*, a rendszer-váltó hatalmat a maga szekularizált terében elszigetelő közvélemény ellenében

ugyancsak a diskurzusszférában hatotta át – persze másképpen a hazai szimbolikus politizálásban, a pártküzdelmekben és ideológiai csatározásokban, mint a határokon kívüli világokban.⁹

A térbirtoklás és a térszerzés mai, kortárs politikaelméleti dimenzióinak részletezésével talán egy másik tanulmányban kell közelebbi példákat soroljak. Itt ezt rövidre zárva, s mintegy konklúzióként hangsúlyozom: a politikai terek átrendezésének, átnevezésének és szimbolikus birtokbavételének nemcsak a párttagoltság térbelisége, a nemzeti vagy centrális akarat (ön)igazgatási esz-közzé varázslása, s nem csupán a központi pártpolitikai érdektér átrajzolása adja meg új koordinátáit, hanem a tulajdonosi, partnerségi, hálózati térszerkezet átkomponálása, a politikai centrum és az alárendelt *térségek viszonyának* hierarchizálása, vidékpolitikában és ágazati területfelosztási játszmákban még intenzívebben mutaközlő táralakítási stratégiák kimunkálása is. Bourdieu az ilyen helyzetről úgy fogalmaz, hogy minden autoritás jogi aktusként kodifikálja működését – ám a szimbolikus szférában nemcsak az elismert a legitim, hanem a tekintélyen túli performáció is, vagyis az, hogy legitimként fogadtat el olyan határdefiníciót, amely kijelöl és megvon, feloszt és értékel, felidéz és viszonyt határoz meg, tehát objektív valóságnak tüntet föl szubjektív célkitűzéseket (Bourdieu 1985). A térpolitika realizálódása, az új térszemlélet alakítása egyfelől a határ menti terek térkonstrukciós folyamataiban, másfelől az uralmi tér privatizálásának gyakorlatában (területpolitika, földtörvény, új birtokpolitikai stratégiák), harmadsorban az önkormányzati vs. állami vagyonok átrendezésében, s folyamánként a stratégiai ágazatok új tulajdonosi szerkezetbe átrendeződésével együtt járó térbirtoklási hitbizomány-kibocsátással zajlik. A felülről meghatározott tőke- és térkiarúsítás, a hitbizományi érdekeltégi mező megteremtése a legtotálisabb beavatkozás az ötvenes-hatvanas évek tervutasításos rendszere óta. A kormány korszakos ideológiája a rendszerváltás kezdetétől „azé a tér, aki *belakja*” szlogen alapján funkcionál, lett legyen szó kárpótlási földokról, vagyonprivatizációról, önkormányzati lakáspiacról, tudomány- és kultúrafelügyeletről, energetikai érdekszférákról stb. Mindenütt a térbirtoklás előjoga alapozta meg az önvédelemre bátortalan helyi közösségek vagyonfosztását, gazdasági és mentális terük elorzását is. Szintúgy megképződtek a *térfogalás* helyzetei a bankszférában, a tulajdonviszonyok számos új körülménye közepette – ahogyan Habermas (1994, 341.) írja: „a gazdaság és a közigazgatás valóban túlnőtt az életvilág horizontján”, emiatt a társadalom „tényleg annyira bonyolulttá vált, hogy aligha tárja fel magát belülről úgy, mint egy strukturális összefüggés dinamikusságát”. Holott – folytatja – „a funkcionálisan differenciált társadalom decentralt; már nem az állam a politika csúcsa, ahol az össztársadalmi funkciók összecsomósodhatnak: úgy tűnik, minden *perifériává* vált”.

A periferizálódás, a történeti léptékű és térbeli kihatású részkérdések altémájával azonban már csak egy másik alkalmi áttekintésben lesz módom foglalkozni.

Jegyzetek

- 1 Szimbolikus megjelenítődésnek azt nevezem, amit Habermas az identitás új feltételrendszerének leírásakor úgy fogalmaz meg, mint az egyedi és társadalmi „én” határainak megőrzését, valamint az élettörténet folytonosságának biztosítását tér- és időbeli szegmentálódással szétválasztó magatartást, amely az egyes életterületek vagy „parcellák” segítségével megpróbál eleget tenni a konzisztencia szokásos követelményének. Vagyis „a személy önazonosítás révén kialakított és fenntartott szimbolikus egységének”, illetőleg a csoport szimbolikus realitásának kifejeződését nevezem szimbolikus reprezentációnak, amely azt mutatja meg, elhelyezhető-e az egyén egy csoport világában vagy a csoport a társadalomban (Habermas 1994, 141–143).
- 2 Bourdieu (1985) a szimbolikus politikai tőke változatainak elemzésekor utal arra, hogy a társadalom számára szimbolikus érdekek – szembefordulva az anyagi érdekekkel – függetlenednek azoktól vagy szimbolikusán megszüntetik érdek mivoltukat...
- 3 Paul Ricoeur a szimbólumot olyan, többletjelentéssel bíró kifejezésként határozta meg, amelyben az elsődleges jelentéshez a ráépülő átvitt értelmű jelentés analogikus kapcsolattal kötődik, e kettős jelentést pedig a szemantikai struktúra hordozza. Úgy vélte: a szimbólumok általános elméleteként megfogalmazható, hogy a gondolkodásnak saját megkövült hagyományait kell fölláztatnia ahhoz, hogy tudjunk szimbólumokban gondolkodni, de ne érezzük többé kielégítőnek, ha valamiről csak szimbólumokban tudunk gondolkodni. Elgondolásából kicseng annak belátása, hogy a szimbólum csak annyi gondolkodnivalót ad, amennyit a reflexió elhódít tőle (Ricoeur 1969, 484.). Intencióit készséggel követem.
- 4 Az antropológiai térfogalmakról minapában egész nemzetközi konferenciát rendeztek, az érdeklődő Olvasót a megjelent konferenciakötethez kalauzolnám (Géczi, András, 2014).
- 5 Lásd például a jászkun redempció és a „kunok civilizációja” térbeliségét, mely a Jászkun terület közigazgatási alárendeltsége „fölé” emelkedve szimbolizálta a kisebbségi másság térségét két évszázadon át: <http://terebeess.hu/keletkultinfo/jaszok.html>.
- 6 Erről két különböző időszakban és más ritualizációt elemezve egybehangzóan értekeznek Bodó J., Biró A. Z. (1993), illetve Voigt V. és munkatársai (1972); azóta pedig a ritualizáció folyamatának elemzését egy sereg „tranzitológiai” tanulmány és könyv elemzi eltérő dimenziókban, elég itt utalni Lengyel László (2014); Magyar Bálint (2013); Laki László (2009); Ripp Zoltán (2009); Kovách Imre (2011) kötetekre és tapasztalataira vagy téropolitikai interpretációira.
- 7 Mintegy érdekességképpen jegyzem meg: kimutatták, hogy a jobb-bal dualitás egyfajta társadalmi nevelési minta és ritualizált illemszabályok révén lett hierarchizáló szimbólum, amelyben az emberi test értékeit a két oldal jellemzői szerint fogják fel, sőt ennek alapján tesznek közöttük értékkülönbséget (Hertz 1909).
- 8 E nem okvetlenül verbális kommunikáció megannyi árnyalatáról szól áttekintő elemzésekben, az uniós föderalizálódás, a földrajzi mellett kulturálisan fontossá váló politikai államszervezet és a légiessé váló európai nemzethatárok témakörében fogant esszégyűjteményében Konrád György (2014).
- 9 Izgalmas párhuzamok találhatók Krasznai (2012), valamint eltérő narrációk Bakk, Bodó (2003) kötetében.

Irodalom

- Appadurai, A. (1996): *Modernity at large. Cultural dimensions of globalization*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Arrighi, G. (1991): Siècle du marxisme, siècle de l'Amérique: formation et transformation du mouvement ouvrier mondial. In: Amin, S. (ed.): *Le Grand Tumulte? Les mouvements sociaux dans l'économie-monde*. Ed. La Découverte, Paris, 56–103.

- Augé, M. (1992): *Non-lieux. Introduction a une anthropologie de la surmodernité*. Éditions du Seuil, Paris
- Bakk M., Bodó B. (szerk.) (2003): *Státusdiskurzus. Esszék és tanulmányok*. Szórvány Alapítvány, Diaszpóra Könyvek, Marineasa Kiadó, Temesvár
- Beck, U., Grande, E. (2007): *A kozmopolita Európa. Társadalom és politika a második modernitás korszakában*. Belvedere Meridionale, Szeged
- Berger, P. L., Luckmann, T. (1998): *A valóság társadalmi felépítése*. Tudásszociológiai értekezés. Jászöveg Kiadó, Budapest
- Bodó J., Biró A. Z. (1993): Szimbolikus térfoglalási eljárások. *Antropológiai Műhely*, 2. 57–85.
- Bourdieu, P. (1978): A szimbolikus tőke. In: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*. Gondolat Kiadó, Budapest, 379–400.
- Bourdieu, P. (1985): Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*, 1., 7–22.
- Bourdieu, P., Boltanski, L. (1975): Le fétichisme de la langue. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 4., 2–33. <http://doi.org/bh4fhn>
- Buda B. (1993): Hozzászólás a szimbólum-vitához. *Replika*, 11–12. 142–147.
- Bugovics Z. (2004): Helyi társadalom és területi identitás. *Comitatus*, 9., 5–19.
- Deleuze, G. (1973): A quoi reconnait-on le structuralisme? In: Chatelet, F. (ed.): *Histoire de la philosophie*. Le XXe siècle, Hachette, Paris, 304–305.
- Evans-Pritchard, E. E. (1940): *The nuer: A description of the modes of livelihood and political institutions of a Nilotic people*. Oxford University Press, Oxford
- Fortes, M., Evans-Pritchard, E. E. (eds.) (1940): *African political systems*. Oxford University Press, New York.
- Foucault, M. (1990): *Felügyelet és büntetés*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Géczi J., András F. (szerk.) (2014): *A test mint antropológiai tér*. Pannon Egyetem Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Társadalomtudományi Műhely, Veszprém
- Geertz, C. (1994): A „bennszülöttek szemszögéből”. In: *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Budapest, 227–245.
- A. Gergely A. (1994a): Hatalom a színen – a kampányról politikai antropológiai aspektusból. *JUSS*, 1., 20–28.
- A. Gergely A. (1994b): Rendszerváltoztatás és makrostruktúra. In: Várnai Gy. (szerk.): *Kormány a mérlegen. A magyar kormányzat 1990–1994*. Korridor Kötetek, Budapest, 54–77.
- A. Gergely A. (1995): Bács-Kiskun megye színeváltozása. In: Böhm A., Szoboszlai Gy. (szerk.): *Parlament választások 1994. Politikai szociológiai körkép*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 278–289.
- A. Gergely A. (2014a): Kisebbségben: Térítő emlékezetben, tárgyakban, vallásban, névtelenül. *Új Magyar Szó Online*, február 17. <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbssegben/25055-kisebbssegben-terido-emlekezetben-targyakban-vallasban-nevtelenul>
- A. Gergely A. (2014b): Kisebbségben: Tér, társadalmi változás, értelmezési metszetek. *Új Magyar Szó Online*, március 17. <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbssegben/26390-kisebbssegben-ter-tarsadalmi-valtozas-ertelmezesi-metszetek>
- Gombár Cs. (1986): *A politika parttalan világa*. Kozmosz Könyvek, Budapest
- Gombár Cs. (1996): Mire ölünkbe hullott, anakronisztikussá lett. Magyarország szuverenitásáról. In: Gombár Cs., Hankiss E., Lengyel L., Várnai Gy. (szerk.): *A szuverenitás káprázata*. Korridor Politikai Kutatások Központja, Budapest, 13–45.
- Gunder-Frank, A. (1991): Les mouvements sociaux dans l'histoire récente. In: Amin, S. (ed.): *Le Grand Tumulte? Les mouvements sociaux dans l'économie-monde*. La Découverte, Paris, 153–202.
- Gyáni G. (2010): *Az elveszített múlt*. Nyitott Könyvműhely, Budapest
- Habermas, J. (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat, Budapest
- Habermas, J. (1994): *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Budapest
- Harrison, S. (1995): Four types of symbolic conflict. *Journal of Royal Anthropology Institute*, (N.S.), 1., 255–272.
- Hertz, R. (1909): La prééminence de la droite: étude sur la polarité religieuse. *Revue philosophique*, 68., 553–580.
- Hobsbawm, E. (2009): *Hétköznapi hősök. Ellenállók, lázadók és a dzsessz*. L'Harmattan, Budapest
- Ilyés Z. (2004): A határfogalom változó tartalmai a geográfától az empirikus kultúrákutatásig. In: Kovács N., Osvát A., Szarka L. (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdés-*

- köréből III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–15.
- Ilyés Z. (2005): Az identitás mint kistérségi erőforrás – Gyimes példája. *Kisebbségkutatás*, 4., 460–467.
- Kapitány Á., Kapitány G. (2013): A „szellemi termelési mód”. Kossuth Kiadó, Budapest
- Konrád Gy. (2014): Itt, Európában. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Kovács I. (szerk.) (2011): *Elitek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek*. Argumentum, Budapest
- Krasznai Z. (2012): Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világ-háború közötti Magyarországon. Publikon Kiadó, Pécs
- Laki L. (2009): A rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás”. Napvilág Kiadó, Budapest
- Lengyel L. (2014): A szabadság melankóliája. Kossuth, Budapest.
- Lévi-Strauss, C. (1958): *Anthropologie structurale*. Plon, Paris
- Lowie, R. H. (1962): *The origin of the state*. Russell & Russell, New York
- Magyar B. (szerk.) (2013): *A magyar polip. A posztkommunista affiaállam*. Noran Libro Kft., Budapest
- Maine, H. S. (1959): *Ancient law*. Oxford University Press, London
- Malinowski, B. (1960): *A scientific theory of culture and other essays*. Oxford University Press, New York
- Mauss, M. (1950): Essai sur le don. In: *Sociologie et anthropologie*. Payot, Paris
- Mills, C. W. (1972): *Hatalom, politika, technokraták*. Gondolat, Budapest
- Morgan, L. H. (1961): *Az ősi társadalom*. Gondolat, Budapest
- N. Kovács T. (2007): *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Csokonai Kiadó, Debrecen
- Nemes Nagy J. (1996): *Társadalmi térkategóriák a regionális tudományban. Egy modern tudományág műhelyéből*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpontja, Budapest (Etnoregionális munkafüzetek; 17.)
- Offe, C. (1991): Capitalism by democratic design? Democratic theory facing the triple transition in East Central Europe. *Social Research*, 4., 501–527.
- Paul-Lévy, F., Segaud, M. (1983): *Anthropologie de l'espace*. Centre Georges Pompidou, Paris
- Polányi K. (1972): *Dahomey és a rabszolgakereskedelelem*. KJK, Budapest
- Radcliffe-Brown, A. R. (1952): *Structure and function in the primitive society*. Free Press, Glencoe
- Radcliffe-Brown, A. R. (1971): A rokonsági rendszerek vizsgálata. *Szociológiai Füzetek*, 1. 45–89.
- Ratzel, F. (1882–1891): *Anthropo-Geographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte, I–II*. Engelhorn, Stuttgart
- Rechnitzer J. (1993): Szétszakadás vagy felzárkózás? A térszerkezetet alakító innovációk. MTA RKK, Pécs
- Ricoeur, P. (1969): Herméneutique des symboles et réflexion philosophique. In: *Le conflit des interprétations*. Seuil, Paris, 283–285.
- Ripp Z. (2009): *Eltékozolt esélyek. A rendszerváltás értelme és értelmezései*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Schmitt, C. (1992): *Politikai teológia. Négy fejezet a szuverenitás tanáról*. ELTE JTK, Budapest
- Schumpeter, J. A. (1980): *A gazdasági fejlődés elmélete*. KJK, Budapest
- Valuch T. (2013): *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Napvilág, Budapest
- Voigt V., Szépe Gy., Szerdahelyi I. (szerk.) (1975): Az 1972. május elsejei budapesti felvonulás társadalmi szemiotikája. In: *Jel és közösség*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 187–199.
- Wallerstein, I. (1991): Histoires et dilemmes des mouvements antisystémiques. In: Amin, S. (ed.): *Le Grand Tumulte? Les mouvements sociaux dans l'économie-monde*. Ed. La Découverte, Paris, 10–55.
- Zombory M. (2011): *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. L'Harmattan, Budapest

Megszabva Városi kormányzás másutt és itthon

Cutting edge *The Hungarian city governance in a European context*

HORVÁTH M. TAMÁS

HORVÁTH M. Tamás: egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Pénzügyi Jog és Közmenedzsment Tanszék; MTA-DE Közszoigazgatási Kutatócsoport; horvath.m.tamas@law.unideb.hu

KULCSSZAVAK: városi kormányzás, hálózatosság, átalakulás – állami szerepek, közjogi önkormányzat

ABSZTRAKT: A helyi önkormányzatokat szokásos megközelítés szerint az állami területbeosztáshoz kötik. A feladatok ellátása ugyanakkor a városiasság különböző fokait feltételezi, tekintet nélkül adott település és környezete közigazgatási besorolásának milyenségére. Az állami területbeosztáshoz nem kötött városi kormányzás kötetlen formái mindig is „körbelengik” a merevebb hivatalszervezési struktúrákat. A jelenség ebben az értelemben manapság reneszánszát éli Európában és a fejlett világ többi részén. A hálózatos formák tapinthatóak az urbanizált helyek között és közösségeikben, de ezek mindig együtt élnek merevebb struktúrákkal is. Ilyen a hierarchikus állami szerepek érvényesülése, ami egyben veszélyeket hordoz a hálózatosságra. De mind az államigazgatás szokásos struktúrája, mind a hálózati rendszer potenciálisan kikezdi magát a helyi demokráciát is. A probléma feltárása érdekében a tanulmány analitikus és empirikus módszert alkalmaz, az utóbbit összehasonlító kérdőíves felmérések adatainak elemzése útján.

Tamás M. HORVÁTH: professor, Department of Financial Law and Public Management, Faculty of Law and Political Studies, University of Debrecen; MTA-DE Public Service Research Group; horvath.m.tamas@law.unideb.hu

KEYWORDS: urban governance, networking, state restructuring, public self-government

ABSTRACT: From the point of view of governance, especially economic-based networking is in the focus of this article. Public works emerged in direct or virtual networks in the world, external cooperation became crucial in some of the huge projects as in public transport and the development of techno-poles. Additionally, investments promoted cities overlapping administrative boundaries to be competitive at different, even international levels and giving them opportunities to influence the complex area of development and governance further on. In particular cases, functions are spread among a wide range of participants and territorial areas, stepping over geographical or administrative borders. This approach may mobilise many resources. Non-administrative instruments have become more widespread at any scale, neglecting spatial aspects. However,

there is some risk of weakening democratic legitimacy, if the tradition of governance as such is not strong enough. New functional roles of the state may lead to centralism, threatening local democracy.

The paper is partly an analytical one on a comparative basis, supplemented with results of cross-country empirical surveys.

The basic survey is based on structured personal interviews made by a professional public opinion poll institute in 2013–2014. The questionnaire was prepared by the project team. The basic population of the sample were mayors in Hungarian towns and cities. The sample is representative. The first group of questions referred to existing forms of economic networking. The second group of questions is about democratic legitimation and civil participation, because this issue is linked indirectly to the economic networking. In fact, in the community context, also interactive networking is emerging. This latter group of answers could be compared with similar surveys among French and German mayors. According to our findings the phenomenon of network governance exists in Hungary, however, the effect of this development seems to be more aggressive against classic legitimation in Hungary than it is in traditional democracies.

Bevezetés

A helyi önkormányzatokat szokásos megközelítés szerint az állami területbeosztáshoz kötik. Joggal, hiszen a demokratikus legitimáció a településeken és különböző megyei, regionális stb. szinteken választott testületek hatalmán alapul. A feladatok ellátása ugyanakkor a városiasság különböző fokait feltételezi, tekintet nélkül adott település és környezete közigazgatási besorolásának milyenségére. Az állami területbeosztáshoz nem kötött városi kormányzás kötetlen formái mindig is „körbelengik” a merevebb hivatalszervezési struktúrákat. A jelenség ebben az értelemben manapság reneszánszát éli Európában és a fejlett világ többi részén. Hogyan erősödött meg (nemzetközi összehasonlításban lásd Horváth, Józsa, Hoffman 2013), és milyen formái vannak? Hipotézisünk szerint a hálózatos formák tapinthatóak a mai urbanizált helyek között és közösségeikben, de ezek mindig együtt élnek hierarchikus struktúrákkal is. Az „arányok” közöttük időben változnak. A következőkben a téma analitikus elemzését adjuk, majd egy kérdőíves felmérés útján empirikus igazolást keresünk megállapításainkra.

Elméleti keretek

A nem területbeosztáshoz kötött városi önkormányzás formái és tartalmi különböző gyökerű elméletcsoportokban fogalmazódtak meg az ezredforduló után. Mindegyikre igaz azonban, hogy számtalan korábbi irányzatra épülnek rá. Közülük a hálózatos kormányzás az ernyőszerű teória, sokféle magyarázattal. A középszintű elméletek főbb köreit a helyi gazdaságfejlesztés (városi gazdaságösztönzés), a léptékelméletek újabb felfogásai, valamint a corporate governance önkormányzati alkalmazásai alkotják. Mindezen nézetek csoportjait tekintjük át vázlatosan.

Hálózatos kormányzási elméletek

A hálózatos kormányzás (*network governance*) kutatása „többgenerációs” az elméletalkotás szempontjából (Howlett 2011; Sorensen, Torfing 2007). Tartalma több jelentéssel telített. A fogalom kiindulópontját közigazgatási értelemben a skandináv önkormányzati és társadalomszerveződési rendszerek jelentették (a téma mikroökonómiai megközelítéseiről lásd Hakanson 2010). Itt az önszerveződés mindig is fejlett volt, párosulva a gondoskodó közszektor gazdag és kiterjedt ellátórendszereinek kínálatával. Ebben a felállásban az önkormányzati formális állami-jogi intézmények komplementer társadalmi rendszerekkel vegyülnek, mely utóbbiak szintén intézményesülten, csak hogy nem éppen formáljogi értelemben szervesülnek. A polgár ekkor nemcsak piaci fogyasztója a közös javaknak és szolgáltatásoknak, hanem egyben cselekvő részes is a felhasználásban – miközben ezen szerepeit nem csupán választóként, „állampolgárként” gyakorolja.

A közigazgatásban mindez úgy csapódott le először az 1980–1990-es években, hogy a helyi és területi kormányzati intézmények szerepeit sok tekintetben felváltó kormányzási technikák és gyakorlatok kerültek előtérbe – mégpedig az emberek és közösségeik által közvetlenül ellátva. A kormányzás (*governance*), a maga tevékenységi formáival kezdte maga alá gyúrni a kormányzat (*government*) klasszikus bürokratikus megoldásait (John 2001; Pierre, Peters 2000; a governance szakirodalmi irányzatait Bevir 2008 tekinti át). A valóságban persze a legfejlettebb országok is inkább egyfajta ígéretes együttműködési formát mutattak föl. Ezt a fejlődési formát az elméletek szertették egy szépreményű fejlődés kezdeti fázisaként fölmutatni (Stoker 2006; Sullivan, Skeltcher 2002). Utóbb kételyek is felmerültek, hiszen a lazább és formátlan hatalmi struktúrák nyilvánvalóan előbb-utóbb körülölelik a legitim szerveket. A rugalmas formák akármennyire is új perspektívát hordozóak, egyben önpusztítóak is (Stoker 2011) az önkormányzatokra nézve.

A hálózatos helyi kormányzástól aztán további lépcsőfokkal a városi, egészen pontosan városias (nem helyi!) kormányzáshoz jutunk, amelyik már nemcsak átível a merev közigazgatási határokon, hanem látványosan elszakad a területiség települési csomópontjaitól éppúgy, mint a területi lehatárolásoknak még oly informális formáitól is, mint például a várostérségek vagy agglomerációk.

További értelmezés szerint a hálózatosodás vertikálisan és horizontálisan is jellemző a nagyobb urbanizált önkormányzatokra (Collinge, Srbljanin 2003). Egyrészt illeszkednek az Európai Unió kormányzati rendszerébe, a nemzeti kormányaikon kívüli szálakon is. Erre példa a Régiók Bizottságán keresztüli kapcsolatok hálózata és a kiterjedt lobbitevékenység, amelyet az önkormányzatok folytatnak az uniós intézményekben. Horizontálisan pedig mellérendeltségi kapcsolataik vannak társulási-együttműködési formákban, továbbá régiós keretek között. A hálózatok ezen túlmenően nemzeti kormányzati és helyi kormány-

Városi gazdaságösztönzés

A kilencvenes évektől a fejlesztéspolitika tágabb értelmezéseként a helyi gazdaságfejlesztés (Mezei 2004; Péteri 2007) fogalma honosodott meg. E közkeletű kategória irodalma (Mezei 2007) jóval átfogóbb a kapcsolódó pusztán közigazgatási tartalmaknál, szélesebb összefüggésben a helyi gazdaságpolitika folytatását takarja. Magába foglalja többek között a vállalkozásösztönzést, a tőkebefektetést, a foglalkoztatásbővítést. Vagyis minden, a helyi erőforrásokhoz való hozzáadáson alapuló fejlesztést idesorolnak, ami közvetlenül vagy bizonyos, nem túl távoli áttételeken keresztül hatással lehet a lokális gazdasági viszonyok egészére (Péteri 2007). A továbbiakban a helyi gazdaságfejlesztést nevezzük témánk szempontjából kifejezőbben és némiképp szűkítően városi gazdaságösztönzésnek, mivel jellemzően városias szerepekről van szó infrastrukturális értelemben, tekintet nélkül az adott település jogállására. Másfelől inkább szakpolitika ez, mintsem pénzügyi fejlesztés csupán, ezért inkább a gazdaságösztönzés a megfelelő szókapcsolat.

A rendelkezési kapcsolatok alapján a konkrét kormányzási eszközök gyakorlatilag lokális és regionális politikai stratégiák mentén, azok által vezérelve kerülnek alkalmazásra. Érdekes ebben a körben a kínálat- és keresletoldali önkormányzati stratégiák (Faragó 1994; Mezei 2007) elkülönítése. Előbbi alapvetően a vállalkozások odatelepülését célozza különböző termelési tényezők olcsóbbá tételével: telephelyi költségek csökkentésével, kedvező munkaerő-kínálattal, adókedvezményekkel vagy más módon. A keresletoldali stratégiák viszont áttételes érdekeltséggel segítik a vállalkozói környezet gyarapodását: ipari parkok alapításával, képzési lehetőségek biztosításával, inkubátorházak létesítésével, vállalkozásbarát környezet megteremtésével. Azaz általában érdekeltek a helyi gazdaság eredményességének növelésében – talán áttételesebb érdekeltség mellett. A kínálatoldali stratégiák inkább köthetők a „natúrális” helyi vagyongazdálkodáshoz. A keresletoldali stratégiák inkább állnak a politikai stratégiák uralma alatt. Jó gyakorlat mellett a közvagyon fölötti közvetlen rendelkezést a hosszú távú közös célok határozzák meg; illetve egy vagy több ciklus programelemeit is abba beágyazottan szolgálják jól a meghatározott hasznosítási döntések.

Szűkebb értelmezés szerint viszont csak a témakör egyetlen, értékírányultsággal felruházott részéről van értelme beszélni a helyi kormányzatok összefüggésében: az innovációösztönzésről, illetve a válsághatások enyhítéséről. Ezeket a lokalitással annyiban jellemezhetjük, hogy ezen értékek az elégséges hatékonyság szintjén csak akkor életképesek, ha a globális hálózatokba való egyszerű és többszintű bekapcsolódást biztosító infrastruktúra áll rendelkezésre, a hozzáférés széles körű biztosítása mellett. Az önkormányzati feladatok szokásos felfogásába inkább a szűkebb értelmezés illik manapság. Ugyanakkor tény, hogy a gazdaságfejlesztés általános összefüggésrendszeréből az így meghatározott szerepkört nehéz lenne kiszakítani. Az innovációösztönzés jobban kifejezi a helyi erőforrásokkal való gazdálkodás áttételes, a vagyon „forgatásában” és annak viszonya-

gosságában megnyilvánuló jellegzetességét. Ennek a tevékenységnek egyébként amolyan tükörképe a válságenyhítésben felvállalt szerepkör.

A gyakran szubvencionált helyi fejlesztési erőforráskoncentrációt célzó döntések terepe többé már nem az önkormányzat formális költségvetése. Hatása biztosan kritikus az olyan helyhatóságokban (kisközségekben), ahol a fejlesztés egyetlen kiegészítő forrása a korábbiakban innen származott. A beruházási tevékenységhez szükséges kompenzációs hozzájárulások ma már inkább az uniós támogatási rendszeren keresztül érkeznek. A címzett támogatások pedig korábban is egyedi központi (parlamentari) döntésen alapultak. A helyi érdekeltiség ettől még nem szűnt meg, a döntésekben való részvétel formális keretei viszont kevésbé lesznek kitöltve. A városi gazdaságöszttönzés tekintetében éppen az önkormányzattal való kapcsolati háló legális csatornáit mosódnak el.

A gazdasági fejlődésnek van térbeli dimenziója. A helyi szereplők köre (Mezei 2007) széles: az önkormányzatokon és a kormányzati alárendeltségű területi szerveken kívül a vállalkozásoktól és vállalkozásfejlesztési intézményektől, a kamarákon, egyetemeken át a civil szereplőkhig, szakszervezetekig terjed. Mindez a társaság térben is elhatárolható, amit a helyi gazdaságfejlesztés irodalmában a klaszter fogalmával írnak le (Lengyel, Deák 2002): a klaszter egy adott iparágához tartozó cégek, intézmények telephelyeinek földrajzi „sűrűsödése”. Tevékenységük helyi fejlesztési szempontból részben a beruházásokban, munkahelyteremtésben, tőkebefektetésben realizálódik (Péteri 2007). Érdekes, hogy a lokalitásnak van szerepe a globális gazdaság és az informatikai technológiai forradalom korában is. A térbeli sűrűsödés fókuszpontjai a nagyvárosok, térségei pedig a laza szerkezetű nagy kiterjedésű városias térségek, városrégiók. Tulajdonképpen minden településméretben kimutatható a gazdaságfejlesztés léte (Péteri 2007), legalább indirekt formában.

Az erőforrások felhasználásának módjait (Mezei 2007) a célokon kívül még az alkalmazás körülményei befolyásolják. Felmérések (Mezei 2004; Péteri 2007) tükrében a jellemző hasznosítási stratégiai összefüggések Magyarországon a következők:

- a helyi erőforrások kiaknázására épülő befektetésöszttönzés,
- a munkahelyteremtés,
- nagyvállalkozásokkal kapcsolatos egyedi fejlesztéspolitika,
- kis- és középvállalkozások működési feltételeihez nyújtott támogatások,
- a kisebb településeken inkább közvetlenül adódó választási megfontolások (Péteri 2007),
- a helyiadó-politika alkalmazási gyakorlata a kivetés, kedvezmények alkalmazási köre stb. tekintetében.

Ugyanakkor mindez alapvetően termelési pólusok körüli erőterben zajlik, amely folyton változik. Hagyományos településföldrajzi vagy közigazgatási területi kategóriákkal tehát nehezen írható le a jelenség tartalma. A fejlesztéspolitika gyakorlata már rég felismerte ezt a viszonyrendszert. A klaszterek termelési vagy szolgáltatási alapon szervezett gazdasági, pl. beszállítói együttműködések a térben.

Előbbieknek megfelelően az Európai Unió területi és kohéziós politikájában is megjelent a városi térségekben, azok hálózataiban való gondolkodás és ösztönzés (vö. lisszaboni stratégia, lipcsei charta). Ehhez képest ma már inkább csökken a regionalizmusnak a területi politikában nemrég még korlátlanul érvényesülni látszó támogatáspolitikai eszméje.

A reálgazdasággal kapcsolatos feladatellátás általában véve sem tartozik az önkormányzatok alaptevékenységi körébe, csak bizonyos lépték fölött lehet erről áttételesen beszélni. Az Európai Unióban jó ideje úgy tűnt, hogy a közösségi szintről „még látható” tagállam alatti egységek, azaz nagyobb és szervezettebben összetartozó térségek alkotják a gazdaságilag is értelmezhető térbeli fejlődés alapköveit. A régiókat nem volt szükséges minden országban közigazgatási, még kevésbé államszervezési alapelemként elfogadni, ennek hiányában tervezési és számbavételi egységként definiálták őket.

Újabb léptékelméletek

A területi közigazgatás szintjeinek lehatárolása véget nem érő viták forrása a különböző országokban. Közülük „európai polgárjogot” a régióvita nyert a kilencvenes évektől, bár számos európai ország fejlődésében a regionális önkormányzatiság nem jött létre. A szabadon felvállalható gazdaságösztönzési funkciók helyi letéteményesei ezért a még elégséges méretű kapacitásokkal rendelkező nagy önkormányzatok lettek, különösen a nagyvárosok. A regionalizmus összefüggésében a (nagy-)városi pozíció kisugárzó hatása nem jelentett többletet. Az újabb folyamatok tükrében azonban valamiféle merev területiséghez visszafordulni sem volt tanácsos, hiszen egyre inkább előtérbe kerülnek a pólusokkal jelezhető, természetes gazdasági kapcsolatokra épülő területi összefüggések.

Az Európai Unió kutatási keretprogramjaiban, valamint a kohéziós forrásokból támogatottan több kezdeményezés indult a kétezres évek folyamán a nagyvárosi és térségi feladatellátás szerepének és kereteinek meghatározására. De ekkor már nem annyira a minden áron való területbeosztási intézményesítéshez akartak eljutni. Hanem, látván az egyidejűleg jelen lévő ellenállásokat, onnan közelítettek, hogy a változó reális térkapcsolatok milyen gazdaságösztönző szerepet képesek közvetíteni. Például szolgálnak erre az ESPON-kutatások (lásd különösen ESPON 2006), amelyek több hullámban is vizsgálták az európai nagyvárostérségek lehatárolási kérdéseit. Az átfogó vizsgálatok elkülönítették egymástól a nagyvárosi morfológiai és a funkcionális térséglehatárolásokat – függetlenül ezeket már kiinduláskor is a közigazgatási területszervezési viszonylatoktól: az urbanizációs centrum, illetve sokszor policentrikus pólusok szervező erejének hatásait, azok alakulását állították középpontba (METREX 2005). Ennek a térszervezés-politikának újabb fokozatát jelentik az Európai Területfejlesztési Alap (ERDF) URBAN közösségi kezdeményezésén belüli URBACT programok, melyek közül jelenleg az URBACT III van folyamatban. A

várospólusok által kialakított térségek gazdasági és társadalmi funkciószervezése áll az együttműködés-szervezés középpontjában, azzal a feltevéssel és szándékkal, hogy az uniós politikák új megvalósítási hálózatát lehessen kiépíteni közösségi szinten.

A téma hazai közigazgatási kapcsolatainak összefüggéseire jól mutat rá a Tér és Társadalom 2008. évi tematikus száma (Pálné Kovács 2008a, 2008b), melyből alapvető következtetések adódnak a jövőre nézve. A városi pólusokra épülő területi fejlődés elve előbb-utóbb meghaladhatja a térségalapú regionális rendszerek koncepcióját. Ugyan már a régiók európai struktúrája is túllépett a decentralizált igazgatás hagyományos módján, a strukturális források felhasználásának rendje önmagában is ezt sugallja. A városi erőközpontok kisugárzásához rendelt közfeladat-ellátási módok és kapcsolatok hálózata elszakadni látszik az „átfedésmentes” formális adminisztráció hagyományától. Még véletlenül sem gondolnak a szereplők jogi intézményesítésére, hiszen ezzel a támogatni kívánt rugalmasságot és alkalmazkodóképességet veszélyeztetnék. Ebben haladja meg a póluslogika igazgatási értelemben a hetvenes évek metropoliszigazgatási kísérleteit, melyek éppen intézményesíthetőségük révén lettek elviselhetetlenek a kormányok számára. A nagyvárosok és környékeik együtt, önkormányzatként túl nagyok és erősek voltak. A mai felismerésekben döntő a „mozgásban levés”. Az európai várostérség-hálózatoknak például nagy szerepe van a globális gazdasági fejlődésben, a kohézióban, és a válságkezelésben is aktív szerepet játszanak. De korántsem ugyanazokkal az eszközökkel és nem is feltétlenül ugyanarra a térre kihatással, így kormányzási eszközeik is változnak. Nem épülhetnek tehát a szokásos hatáskör-telepítés és a rendelkezési jogosítványok elosztásának formális rendjére.

Éppen ezért kerül képbe a kormányzás fogalma. A városi kormányzás közvettebb eszközei elhatárolhatóak az önkormányzat-centrikus területi igazgatási logikától (lásd a government és a governance fogalomparját). Hangsúlyozandó, hogy ezt a hálózatos eszközrendszert nem kell létrehozni, hiszen szervesen jelen lévő kapcsolatrendszerekről van szó. Éppen emiatt kiváló tárgya lehet adott esetben európai és más területi politikai ösztönzéseknek (Somlyódy Péter 2011). Ebben az összefüggésben világos, hogy nemcsak a nagyvárosok (Homan, Howl, Tosics 2007) jönnek képbe, hanem velük összefüggésben vagy önálló célzott hálózatokként kisebb városok is környező térségeikkel (Somlyódy Péter 2008).

Tulajdonképpen a nagyvárosszerepek már túlnőttek a lokális kormányzás-igazgatás által szabott kereteken. A középszintek szerepeit térképző pontjaik és vonzási mezőik kapcsolatrendszere egészíti ki, amelyet nemcsak települések, hanem gazdasági, szolgáltatási és más struktúrák területi viszonylataival jellemezhetünk. Például a közlekedési vállalatok szolgáltatási tevékenysége kiterjed a környező települések egy részére is. Ha pedig a távolsági közösségi közlekedés rendszerét összekapcsoljuk a napi ingázással, akkor a térbeli hatás jóval nagyobb. Világos, hogy itt kormányzási elemekről beszélünk, például a menetrendek és tarifarendszerek összehangolása, avagy összehangolatlansága folytán. Az

új motorvonatok rendszerbe állításánál a vonalak kijelölése, a járatritkítások, a szárnyvonalak bezárása az embereket hűsbavágóan érinthetik, térségek ellátottsága, foglalkoztatottsági helyzete változhat meg. E helyzetek azonban területi illetékességeken belül vagy a meglévők között nem kezelhetők. A közszolgáltató vállalatok kétszeresen is a hálózatok elemei. Egyrészt gyakran nagy európai szakmai szolgáltatók „leányai”, másrészt maguk is a terjeszkedés „góc-pontjai”, amikor szolgáltatási tevékenységüket más városok szolgáltatói társaságaiban szerzett részesedésekkel bővítik. A hálózatosság már önmagában is kizárja a területiség lehatároláson alapuló értelmezését. Adott esetben, államosítási tendenciák keretében, az állam veszi vissza a hálózatok kezelését.

Összességében tehát a városi kormányzás lehatárolhatatlanságához alkalmazott politikaformálások és eszközrendszerek tudatos kialakulásának korát éljük. A helyi rendelkezési jogok tekintetében ez nagyon érdekes következményekkel jár. Az alulintézményesítettség önmagában nem baj. Inkább a formális rendszereken átívelő kapcsolatrendszerek kezdetlegessége okoz gondot. Márpedig ez egy kritikus tömegben túl vagy válságos helyzetekben társadalmilag sokkos szituációkat, esetleg „félreintézményesülési” folyamatokat generál. Ugyanakkor a kapcsolatrendszerek nem bürokratikus formái társadalmi értelemben akkor eredményesek, ha világosak az alapstruktúrák egymást érintő vagy egymást keresztező határvonalai.

A kormányzás fogalmát ma már széles körben állítják szembe az intézményes kormányzattal (Józsa 2008; Stumpf 2008) és az állami területbeosztáshoz kötött igazgatással, legyen az államigazgatás vagy önkormányzati igazgatás, illetőleg összefüggésbe hozzák a hálózatos társadalomszervezési formák terjedésével (Marcussen, Torfing 2007; Sorensen, Torfing 2007). Ennek az irányzatnak a hatásai a városigazgatásban is jól érzékelhetőek (Tosics 2008).

Önkormányzati corporate governance

A társasági jog *corporate governance* (Dietrich 2011) fogalma a társasági jogi szemléleten alapul, amely a nagyvállalatok belső igazgatási viszonyainak szűkségszerű szabályozását hangsúlyozza. Ez a szabályozás kifejezetten arra irányul, hogy a „felelős” tulajdonlásnak a részesedések iránti érdekeltségen túl legyen szakmai stratégiai szerepe is, de az operatív irányítás jogosítványait ne korlátozza. A felelős tulajdonlás régi gyökerekből (Herrigel 2007) táplálkozó, ugyanakkor újabb tartalmakkal telítődött fogalom. Modern alapjait a német társasági jogban fektették le, ahonnan a kétezres évek elején széles körben elterjedt.

A corporate governance a vállalati uralmi-irányítási viszonyok önazonosságát hangsúlyozó rendszere. A világgazdasági globalizációs folyamatok lokális/nemzeti hatásait különíti el, és kiemeli az ezen a szemléleti alapon nyugvó jogi intézményrendszert. A határokat nem ismerő tőkemozgásokat figyelembe véve tettek különbséget a jogi megoldásokban a részvényben való részesedés és

a vállalkozásban való tevékeny részvétel között. Ez valójában kétfajta motivációt takar. A tulajdonos esetében megjelenik mindkét szempont, de az egyik kifejezetten a tőketulajdonlásban (*having a share*), míg a másik döntően a szaktevékenység vitelében (*having a stake*) lehet a gazdálkodás alapja (Ziegler 2000).

Az alapokat a 20. század első harmadára megerősödött ipari nagyvállalatok teremtették meg, mivel a termelési tevékenységgel összefüggésben jelentős kiterjedésű társadalmi és életmódközösségeket hoztak létre. Például a Siemens, a Philips vagy a nagy autógyárak a termelés-szervezésük részeként lakótelepeket, szolgáltatásokat működtettek nagyszámú munkavállalóik és családtagjaik számára. Ennek meghatározó hatásai több emberöltőn keresztül megjelentek a vállalati székhelyül, telephelyül szolgáló városok, térségek infrastruktúrájában. Szociális téren a munkavállalói jogok érvényesítése, a szakszervezeti szerepek elismerése is része volt ennek a modellnek. Elsősorban a nagyvállalatok ipari termelési körére volt jellemző ez a szerveződés, a kereskedelemre, a bankszektorra kevésbé.

A huszadik század harmadik harmadában az egységesülő világgazdaság értéktermelési logikája azonban a tőke és más alapvető gazdasági erőforrások akadályoktól mentes, szabad áramlásán alapul. Befektetői szempontból ennek számos előnye van, azonban a közösségi hozadékok negatíván jelentkeznek a legfejlettebb országokban is. A tőke rugalmassága ugyanis nincs különösebben tekintettel arra tényre, hogy a munkaerő nehezebben és hosszabb távon mobilizálható, még akkor is, ha igyekeznek megkönnyíteni a mobilitást. Mindemellett a fejlett világ modelljei is eltérnek. Míg az amerikai gazdaságban a részvényesi érdekeltség dominál, a német vállalati struktúra inkább a tulajdonosi és dolgozói közvetlen részvételre épül.

A globális verseny egyértelműen a befektetési és banktőke szerepét helyezte előtérbe. A hagyomány miatt viszont nem meglepő, hogy erre a tulajdonos vagyoni érdekei védelmében – a corporate governance keretében – a *felelős tulajdonlás* felelevenítésével és megújításával válaszolt, ugyancsak a német gazdasági jog alapján. Az 1990-es években a német társasági jogba és joggyakorlatba olyan elemeket, intézményeket ültettek, amelyek lehetővé tették a vagyonnal kapcsolatos közvetlen tulajdonosi-rendelkezési érdekeltség megkülönböztetését a kizárólag részvényesi-részesedési érdekeltségtől. (Az alkalmazást kötelező üzleti „etikai” kódex foglalja magában – German corporate governance code 2010)

A közüzemi szektor több értelemben is részese volt a társasági korporatizációs folyamatnak. Egyrészt az itteni nagyvállalatokra is – mint termelő infrastrukturális szolgáltatásokat előállítókra – igaz volt a fentiekben leírt társadalmi hatásokról szóló jellemzés. Elegendő a gázművek, az energiatermelés és -szállítás (korábban nem váltak el egymástól) vagy a nagyvárosi közlekedési vállalatok szervezési, juttatási hagyományaira utalni. Másfelől viszont a kormányzati szabályozási szerepek mindig is hatást gyakoroltak a versenyz gazdaság e területeire.

Az Európai Unió liberalizációs politikái jelentős mértékben éppen ezt a szektort célozták és érték el a kilencvenes évektől. A fejlett országokban is ki kellett nyitni a korlátozott társasági szabályozást e folyamat keretében és hatá-

sára (Lorrain 2005; Wollman, Marcou 2010). A felelős tulajdonlásnak a szektorra való kiterjesztése ugyanakkor megkövetelte, hogy a kormányzati tulajdonosi minőséget a társasági jog intézményein belül fogalmazzák meg.

A corporate governance (ön-)kormányzati rész- vagy teljes tulajdonlású közüzemi infrastrukturális körben való alkalmazása a közszektor által alkalmazott eszközök körében jelentős változásokat hozott, olyan környezetben, ahol a közösségi tulajdon jelenléte és aránya jelentős maradt. A korábbi közüzemi vállalatokat „rendes” társasággá alakították ugyan, de az átvett modern korporatizációs megoldásokat a közszektorbeli szerepek érvényesíthetőségének játéktereként alkalmazták. A felelős tulajdonlás a közösségi felelősség érvényesíthetőségének formai keretévé vált.

Elsősorban a vállalatirányítás körében valósult meg mindez (Grossi 2007; Grossi, Reichard 2008; Grossi, Thomasson 2011), a vezető szervezetekben az önkormányzati képviselő-testületnek, tagjainak, vagy kinevezettjeinek révén tudja érvényesíteni akaratát. A kontinentális rendszereket nézve közvetlen képviselet valósul meg a rész tulajdonlás jogán Németországban, Ausztriában, Svédországban és más, köztük kelet- és közép-európai országokban. A másik alapmodellben – például Franciaországban vagy Olaszországban – viszont összeférhetlenség miatt az önkormányzati közvetlen delegálás tilos, ezért ott a választott képviseleti testület kinevezési jogot gyakorol részesedése arányában, vagy attól függetlenül többségi mértékben.

Az országcsoportok között különbség van a vállalati vezetőtestületek szintjeinek száma és feladataik megosztása között is. Németországban az operatív igazgatóság mellett felügyelőbizottság működik, amely stratégiai döntéseket hoz. A felügyelőbizottságban az önkormányzati képviselők mellett felerészben a munkavállalók képviselői vannak jelen. E testületekhez képest a közüzemi társaságok részvényesi közgyűlésének döntési szerepét szociológiailag nem tartják meghatározónak. Az ellenőrzési funkciót ugyanakkor nem a felügyelőbizottság, hanem az önkormányzat belső ellenőrzési egysége látja el, külső auditálás mellett.

Ebben az összefüggésben a másik modellt megtestesítő Olaszországban testületi értelemben a vezetés egyszintű. Az igazgatóság a végrehajtó és stratégiai felügyeleti funkciókat egyaránt ellátja. Tagjai szakemberek vagy nem hivatalban lévő (szak)politikusok. A közgyűlés és az auditáló testület elkülönülten működik. Ebben a modellben, ha más eszközökkel is, a kormányzati szint befolylását szintén a társasági jog intézményei útján valósítja meg, meghaladva ily módon saját tradicionális közüzemi formáit. Meghaladja a szokásos önkormányzati igazgatás közjogi logikáját is, mivel az infrastrukturális szolgáltatások vállalati szervezése túllép a települési vagy területi határokon, a tőkemozgás pedig a tagállami, nemzetállami kereteken. Az állam és a társaságok közötti stratégiai és befektetési kapcsolatok hálózatosan, pontszerű elemek összefüggéseiben működnek, azaz nem feltétlenül a területi lefedettség logikája mentén.

Az önkormányzati tulajdonosi érdekeltség társasági jogi megoldásokba történő korporatizációs beépítése a kiszereződési elv ellenében hat. A tulajdonos stratégiai érdekei ugyanis eltérőek lehetnek, és ezt a felelős tulajdonlás logikája

inkább alátámasztja, mint gyengíti. Ráadásul már a társasággá alakítások révén megfelelnek a versenykövetelményeknek, melyeket az európai integráció liberalizációs politikái követelnek meg. Az ezredfordulótól az Európai Unió közszolgáltatásokra és általános gazdasági érdekeltségű szolgáltatásokra vonatkozó szabályai is kezdik respektálni a versenyeztetés korlátozását a százszázalékos vagy jelentős többségi köztulajdonú vállalkozások esetében.

Az állami szerepek helye a hálózatoság alakulásában

Az állam szerepei különbözőek a hálózatosodás folyamatában (vö. Somlyódyné Pfeil 2014 gondolatmenetével a kooperatív vonásokról).

Először is mindig jelen lévő abban az értelemben, hogy a helyi önkormányzatok, területi egységek *mellérendeltségi* kapcsolatait megfelelő intézmények útján elősegíti. A kontinentális lokális igazgatási rendszerek különböző, régóta működő formákat biztosítanak erre.

Másképp a modern struktúrák lehetővé teszik az állami területbeosztáson túllépő *hálózatoságot*. Itt sem a kapcsolati pontok, sem a közöttük lévő viszonylatok nem feltétlenül igazodnak a helyhatósági rendszer elemi egységeihez vagy formális jogviszonyaihoz. A hálózatoság nem formális elemekből álló önkormányzatok hálózata, ezért az állami szabályozás, együttműködés nem is tudja úgy segíteni ezt a folyamatot, mint saját egységeinek horizontális kapcsolatrendszereit. A mi témánk alapvetően ez. Meg kell jegyezni azonban, hogy efféle viszonyok mindig is voltak és lesznek, legfeljebb az állami és önkormányzati szabályozások kevésbé vagy éppen jobban vesznek tudomást róluk. A formális intézmények az igazgatás, a jog, a gazdasági eszközök alkalmazásával ugyanakkor sokat tehetnek a hálózatoságért, ha ösztönöznek, vagy annak révén, ha egyszerűen nem tesznek semmit.

Mondhatnánk „hálózatoknak” a hierarchikus igazgatás rendszereit, a maguk vertikális és az azokat kiegészítő horizontális kapcsolataival. A hálózatosodás értelmében azonban ezek „álhálózatok”, mert hiányzik belőlük a gazdasági és társadalmi viszonyok változó alakulásához szükséges természetes spontaneitás és az ahhoz kapcsolódó formátlanság. Bizonyos feladatokat persze csak ezen keresztül lehet ellátni, például a rendészeti tevékenység jelentős részben mindig ilyen. Különösen érdekes kérdés, ha a hierarchikus szervezetigazgatás konkurálni akar a mellérendeltség vagy éppenséggel a hálózatoság formáival; manapság erre is találunk példát.

Jelen tanulmányban e hálózatos formák változatainak alaptípusait és az azokhoz való közjogi viszonyulást tekintjük át az aktuális magyarországi rendszer empirikus vizsgálatával. Majd ezt összevetjük két tradicionálisan mintaértékű modellel (Hoffmann-Martinot, Wollmann 2006), a francia és a német rendszerekkel.

Az empirikus vizsgálat eredményei

A kutatás keretében a magyar önkormányzatoknál empirikus munkát végeztünk. Városvezetőket kérdeztünk meg, akiről okkal feltételezhettük, hogy járatosak a települési kapcsolatrendszerrel összefüggő fogalomrendszer értelmezésében. Egyben rendelkeznek a témánk szempontjából megfelelő információkkal. Pozíciójukból adódóan nem mellékes az álláspontjuk, véleményük megismerése, hiszen szemléletüknek jelentős befolyása lehet a helyi kapcsolatrendszerek széles körének alakulására.

Módszer

2013–2014 fordulóján városi polgármesterekkel folytattunk strukturált, kérdőíves interjúkat személyes megkereséssel, kérdezőbiztosok útján. A felmérést a Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet végezte. A kérdőív alapváltozatát a kutatási koncepcióhoz igazodva a projektteam készítette el. A fővárosi kerületekkel együtt 369 polgármester alkotta városi sokaságból 198-at kértünk föl interjúra. Közülük 109 válaszadás volt sikeres, ami 55%-os arányt jelent. Az így keletkezett minta földrajzi értelemben, a jellemző település-nagyságcsoporthoz is tekintve reprezentatívnak tekinthető. A válaszoló polgármestereknek értékes közreműködésükért köszönettel tartozunk.

A gazdasági kapcsolati formák alakulását az ő állításaik alapján igyekszünk követni. Az adatok egy további része a kormányzás városi társadalmi kapcsolataira vonatkozik. Ebben a körben összehasonlító számokat is hozzá tudunk rendelni a jellemzéshez, kontrollcsoportot is alkalmaztunk a járási hivatalvezetők személyében. A módszertan e része a későbbiekben olvasható. Az összehasonlítás báziskutatásának leírását a Melléklet tartalmazza.

Gazdasági kapcsolati formák

Az előbbiekben kifejtett elméleti keretek alapján az átfogó modern városi hálózatoság jellemző gazdasági szervezési típusaiként a városi gazdaságfejlesztés egyes módjait, az újabb térszerveződési léptékalakzatokat és az önkormányzati felelős társaságirányítású vállalatokat azonosítottuk. Empirikusan ezekhez teljesen meghatározott formák rendelhetők, amelyek létét már mérni tudjuk, az alábbiak szerint.

- A helyi gazdaságfejlesztéshez kapcsolhatók a *klaszterek*, azaz a termelési-szolgáltatási kapcsolatban álló vállalkozások területi vagy tevékenységi együttműködései.
- Az újabb léptékformákként egyrészt a *helyi innovációs központokat* neveztük, amelyek egyben a korszerű húzóágazatok (informatika, elektro-

nika, nanotechnológia stb.) összekötő pontjai, térbeli és virtuális kapcsolati hálók nélkül ezek léte, prosperálása elképzelhetetlen lenne. Másrészt az *intermodális központokat* emeljük ki, amelyek a különböző közlekedési formák közötti átszállást biztosító kapcsolati pontok, és amelyekre rátelepülnek a különböző cégek és szolgáltatások. Harmadrészt a *tudásközpontokra* érdemes figyelni, vagyis a helyi gazdasági kapcsolatrendszerbe illeszkedő egyetemi, kutatási vagy kulturális centrumokra. E központokat, az európai uniós csatlakozással összefüggésben, jó ideje jelentős projektalapú támogatásokban részesítik hazánkban is.

- A felelős társaságirányítás önkormányzati formái azok a vállalatok, amelyek többségi helyi vagy központi kormányzati tulajdonban vannak és közszolgáltatásokat nyújtanak. Átfogóan, gyűjtőnévvel ezeket *közüvállalatoknak* nevezzük.

A polgármesterek választai alapján a települések több mint a felében (53%) van legalább egy, a fentiekben meghatározott és a felmérésben szereplő új típusú gazdasági szervezet (1. táblázat). A legtöbb településen (46 százalék) közvállalat működik, 21%-ukban több is, a legritkábban (12%) pedig helyi innovációs központok létéről számoltak be. Klaszter a városok közel egynegyedében működik, a többségükben egy.

A városokban működő új típusú gazdasági szervezetek közül minden második kistérségi, minden negyedik-ötödik regionális szervezet. Viszont ritka a határokon átnyúló szervezet. Jellemző, hogy nem a közigazgatási területbeosztási egységek dominálnak, hanem a rugalmasabb térségi formák. A hálózatoság sajátossága éppen ez. Összességében megállapítható, hogy a hálózatoság érdemben jelen van a magyar városok körében. Látva a térségi kiterjedést, ez egyben a központi helyhez kötődő más települések érintettségére is utal.

A klaszterek relatív többsége a hagyományos ipari termelésben működik, de számottevő az oktatáshoz, kutatáshoz, innovációhoz, a kultúrához, művészethez, sporthoz, valamint a mezőgazdasághoz, illetve élelmiszeriparhoz kapcsolódó klaszterek száma is (2. táblázat).

1. táblázat: Új típusú gazdasági szervezetek a vizsgált városokban (%)
New types of economic organisations in the studied cities (%)

	Klaszter	Helyi innovációs központ	Intermodális központ	Tudásközpont	Közvállalat
Nincs	76	88	85	78	55
Van	24	12	15	22	46
Ebből:					
1	14	11	7	13	24
2	4	0	6	4	8
3	5	1	1	1	7
4	0	0	1	2	4
5 vagy több	1	0	0	2	3

2. táblázat: A klaszterek profilja (a sorok %-ában)
The profile of clusters (in % of row totals)

<i>Profil</i>	<i>Van</i>	<i>Nincs</i>	<i>Nem tudja</i>
Hagyományos ipari termelés	38	57	5
Elektronika, számítástechnika	8	87	5
Környezetgazdálkodás	8	87	5
Infrastrukturális szolgáltatások	13	82	5
Mezőgazdaság, élelmiszeripar	16	79	5
Oktatás, kutatás, innováció	18	76	5
Kultúra, művészet, sport	16	79	5

A termelési vagy szolgáltatási klaszternek az önkormányzat, illetve az állam nem feltétlenül résztvevője. Más kérdés, hogy a kialakulást a helyi vagy központi kormányzat gazdasági vagy fejlesztési politikájával ösztönözheti. Ez azonban nem szükségszerű, és nem is feltétlenül szükséges. A városi önkormányzat vagy valamelyik intézménye adataink szerint kisebb részben tagja a klaszternek. Nagyok az ágazati különbségek ebben az összefüggésben: az önkormányzat szerepvállalása a kultúra, művészet, sport területén a leginkább jellemző, és a mezőgazdaságban, élelmiszeriparban a legkevésbé. Ez azt jelenti, hogy a kifejezetten helyi feladatkörökben nagyobb a szerepvállalás gyakorisága.

A tudásközpontok relatív többsége az oktatás és a kultúra területén működik. A legkevésbé a számítástechnikára, informatikára jellemző ez a szervezeti forma (3. táblázat).

Az önkormányzat (tagsági) részvétele a tudásközpontokban sokkal kevésbé jellemző, mint a klaszterekben, mert jellemzően egyetemek és más felsőoktatási intézmények köré szerveződnek az ilyen kapcsolatok. Csupán a kultúra, művészet, sport területén működő tudásközpontokban vannak többségben azok, amelyeknek tagja a városi önkormányzat, közvetlenül vagy valamelyik intézménye révén.

Tudnunk kell azonban, hogy a felsőoktatási tudásközpontoknak rendkívül nagy hatása van a szűkebb települési környezetre. A fejlődésre, ellátottságra, munkaerőhelyzetre, ingatlanárakra gyakorolt befolyás meghatározó.

3. táblázat: A tudásközpontok profilja (a sorok %-ában)
Profiles of knowledge centres (in % of row totals)

<i>Profil</i>	<i>Van</i>	<i>Nincs</i>	<i>Nem tudja</i>
Hagyományos ipari termelés	14	74	11
Elektronika, számítástechnika	6	82	12
Környezetgazdálkodás	17	71	11
Infrastrukturális szolgáltatások	17	71	11
Mezőgazdaság, élelmiszeripar	17	71	11
Oktatás, kutatás, innováció	33	56	11
Kultúra, művészet, sport	26	63	11

Ami az új típusú formák dinamikáját illeti, a polgármesterek válasza szerint a városok 30%-a tervezi, hogy részt vesz (újabb) klaszterben, intermodális központ szervezésében, tudásközpont kialakításában vagy közvállalat létrehozásában. A jövőbeni részvételt többen tervezik azokban a városokban, amelyekben működik már ilyen szervezet, mint azokban, amelyekben egyelőre nem.

Polgármester-válaszadóinkat az európai uniós szerepvállalásról is kérdeztük. Válaszaik szerint a szervezetek többségének létrejöttét támogatta az Európai Unió. A támogatás különösen nagy szerepet játszott a klaszterek és a helyi innovációs központok létrejöttében, de az intermodális központok és a közvállalatok csupán kisebb részének alapítására volt közvetlen hatással. Először is azért, mert az önkormányzati gazdasági társaságok sajátos tulajdonosi irányítási rendszere valójában nem európai uniós támogatási célpont. Esetünkben azonban ennél többről van szó. 2010 után jelentősen megerősödött a korábbi évek holdingalakítási tendenciája, majd a közművállalatok önkormányzati tulajdonba való visszavétele került előtérbe. Másrészt Magyarországon a közvállalatok alakításának olyan formája vált elterjedtté, amely előbb az önkormányzati tulajdonba való visszavételt erősítette, majd az állami tulajdonhányadot emelte meg, olyannyira, hogy szinte államosításról beszélhetünk. Ez a folyamat nem kisajátítás volt, de nem nélkülözte a „gazdaságon kívüli kényszer” elemeit.

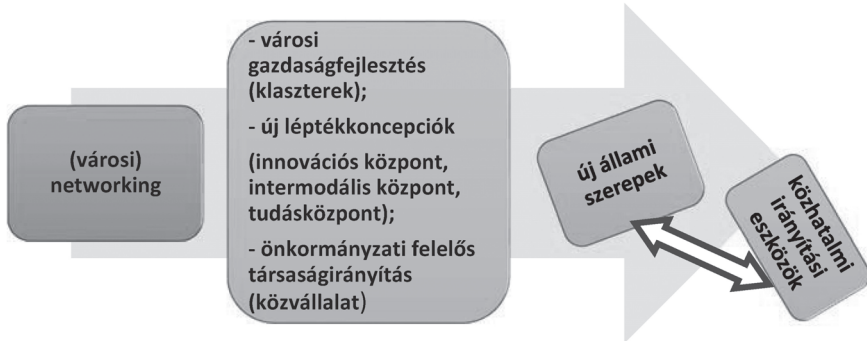
Ebben az értelemben e folyamatot csak kezdeti stádiumában lehetett maradéktalanul a hálózatosodás trendjébe illeszteni. Mégpedig addig a pontig, ameddig a holding a korábbi privatizációk után is önkormányzati tulajdonban maradt, ami a közművállalatok átalakítására volt inkább jellemző. Nagyjából ez az irány 2006-tól 2011 végéig tartott. 2012 elejétől azonban, törvényi változások hatására, egyre gyakrabban közhatalmi eszközökkel avatkoztak be a közüzemi szektor tulajdonosi irányításába. Ezért ettől fogva a közvállalati kör egyre kevésbé terepe a klasszikus hálózatosodásnak, sokkal inkább az állami irányítás hangsúlyos és a kormánypolitika erőterében álló eszközévé vált.

Az állami, azon belül is a központi kormányzati beavatkozások befolyásolják a többi hálózatosodó formát is – azonban korántsem ekkora erővel. A klaszterek, az innovációs, az intermodális és a klasszikus tudásközpontok működésére gyakorolt hatás 2014-ig korántsem ennyire elementáris. Azaz két-féle – nem a szigorúan vett területbeosztáson alapuló – struktúra él egymás mellett a 2010-es évek közepének Magyarországon: a modern városi hálózatosodás és az állami irányítás kibővített és elaprózott hierarchiája, amely a területi viszonyokban a korábbinál mélyebbre hatol. Ezt a „bőr alá szúrás” mutatja a közvállalati súly növekedése, burjánzása a hálózati formákhoz viszonyítva.

Az alapvető összefüggést az 1. ábra sematikusabban ábrázolja.

Nem egyszerűen az állami szerepek léte a szokatlan, a hálózatosodás minden formája új közösségi formákat és eszközöket feltételez, beleértve a hatalmi szerveket is. Rendszeresen előfordul például, hogy projektekkel ösztönzik a húzóágazatok megtelepedését, a nem hagyományos infrastruktúra fejlesztését. A legkülönbözőbb kormányzati szintek közötti (elsősorban pénzügyi) kapcsola-

1. ábra: Két rendszer Magyarországon 2014-ben
Two systems in Hungary, 2014

tokban jelennek meg az ösztönzés eszközei. Az Európai Unió forrásainak igénybevételeire konkrét interjúkérdésünk is irányult, a válaszokból kiderült, hogy ez más, mint a közvetlen államigazgatási irányítási befolyás.

Az eltérésen túl lényeges a kétféle strukturáltság: a hálózatos és az állami irányítási struktúrák egymás mellett élése, mivel ezek hatásai a helyi politika alakítására, illetve annak tartalmára nézve igen nagyok. A közvállalatok szélsőséges állami támogatásához képest az intermodális központok támogatásban részesítésének „finomabb” módja jól árnyalja az összképet. A közlekedési beruházások közösségi forrásigénye mindig is jellemző volt. A hagyományos (kormányzati) támogatások igen jelentősek, de keverednek az uniós forrásokkal, mutatva ezzel a két módszer praktikus összehajthatóságának reális lehetőségét is. Mindez kihat a városvezetés helyi politikai stratégiájára, közösségi kapcsolatrendszereire.

Megkockáztatható az a hipotézis, hogy a feladatrendszer – területi kötöttségeket háttérbe szorító – hálózatosodása hatással van a társadalmi kapcsolatrendszerek alakulására. A hazai sajátosságoknak – ami az állami irányítás erősödését és közvetlenné válását illeti – pedig tükröződniük kell a hagyományos demokráciákkal mint viszonyítási pontokkal való összehasonlításban.

Társadalmi kapcsolati formák

A polgármesteri interjúkban vizsgáltuk a városvezetés társadalmi kapcsolatait. A jelenlegi magyar közösségi kapcsolatrendszer sajátosságai akkor válnak nyilvánvalóvá, ha viszonyítási pontokat jelölünk ki. A magyar vizsgálatok egy részét össze tudjuk vetni két európai – a német és a francia – modell adataival. Rendelkezőnk ugyanis egy olyan elemzéssel (a mellékletben e kutatás leírása is olvasható), amely a helyi képviselői demokráciák sajátosságait – szintén empirikus felvétel alapján – írja le. Heinelt, Kerrouche és Egner (2006) városi polgármesterek (és igazgatási vezetők) megkérdezésén és az eredmények statisztikai

feldolgozásán alapul. Az önkormányzathoz képest az önkormányzás rugalmasabb formáit vizsgálták az ezredforduló utáni helyi igazgatási viszonyok között. Sok tekintetben az örökölt tradíciókra és az újabb változások hatásaira vezették vissza a kimutatott jelenségeket a két országban. A társadalmi és közösségi kapcsolatokra vonatkozó magyar kutatásunk adatait össze tudjuk hasonlítani Francia- és Németország adataival.

Az érdekek becsatornázásáról Magyarországon a polgármesterek azzal értenek a leginkább egyet, hogy lehetőséget kell biztosítani az embereknek a közvetlen véleménynyilvánításra a testület fontos döntései előtt. Valamivel kevésbé elfogadott az a nézet, hogy a lakosság közügyekben való részvételéhez elegendő a nyilvánosság biztosítása, illetve az, hogy a városi vezetőknek maguknak kell meghozni a fontos döntéseket. Annak megítélésében azonban, hogy az önkormányzati képviselők az emberek megkérdezése nélkül is megfelelően közvetítik az emberek akaratát, enyhén túlsúlyban vannak az elutasító vélemények. A 4. táblázatban ugyanezekben a kérdésekben a német és a francia polgármesterek véleménye is olvasható.

Az állampolgárok akaratának megjelenítési eszközei a döntéshozatal folyamatában különbözöek. Feltűnő az adatok alapján, hogy a német és a francia polgármesterek véleményei „kompaktabbak”, ők ugyanis a polgármesterek felhatalmazottsága oldaláról közelítenek. Emiatt a városvezetői döntés és felelősségvállalás követelménye egyaránt az első helyen szerepel. A következő szempont eltérése Franciaországban a képviseleti demokrácia, míg Németországban inkább a konzultatív vagy konszenzusos modell felé mutat. Közpolitikai értelemben az önkormányzattal szemben (vagy amellelt) az önkormányzás értékeit részesítik inkább előnyben. A magyar rendszerben a vezetői (ön-)elfogadottság egyértelműen alacsonyabb, míg a felhatalmazottság tárgyában meg lehetösen eltérő a megítélés a másik két országtól. Miközben inkább elutasítóak a választott képviselők érdekkifejezésének megalapozottságáról, a közvetlen véleménynyilvánítás „mögé bújónak” – ami inkább elbizonytalanodást, mint-

4. táblázat: Demokratikus követelmények érvényesülése a polgármesterek szerint
Participative elements in the city development according to mayors surveyed

Állítás	Magyarország	Németország	Franciaország
Lehetőséget kell biztosítani az emberek számára, hogy közvetlenül véleményt nyilvánítsanak a képviselőtestület fontos döntései előtt.	4,0	3,8	3,4
A lakosság helyi közügyekben való részvételéhez elegendő a nyilvánosság biztosítása.	3,6	3,5	3,2
A városi vezetőknek maguknak kell meghozni a fontos döntéseket.	3,6	4,2	3,8
Az önkormányzati képviselők megfelelően közvetítik az emberek akaratát anélkül is, hogy megkérdeznék őket.	2,7	3,1	3,3

Megjegyzés: ötfokú skála átlagai, 5= teljesen egyetért, 1=egyáltalán nem ért egyet.

5. táblázat: A kapcsolat gyakorisága a polgármesterek és egyes szervezetek között (%)
How often do mayors and particular organizations meet? (%)

Szereplők	Soha	Ritkábban	Havonta	Hetente	Naponta
Vállalkozók	0	5	19	39	37
Szakszervezetek	25	58	11	6	0
Közhasznú szervezetek képviselői	0	16	42	27	16
Társadalmi szervezetek képviselői	0	8	36	40	16
Állampolgárok	0	2	6	11	82
A járási hivatal vezetője	1	6	14	62	17
A térségbe tartozó más helyi önkormányzat polgármestere	0	5	22	58	16
Térségen kívüli magyarországi helyi önkormányzat polgármestere	1	33	42	19	5
A kormányhivatal vezetője	8	31	43	16	3
A kormányhivatal más munkatársai	2	31	40	26	2
Minisztérium, országos szerv munkatársai	4	32	31	28	5

sem erős elkötelezettséget sugall. A kormányzat és a kormányzás struktúrái iránt a bizalom viszonylag alacsony.

Lássuk, hogy a konkrét kapcsolati formák jelenléte igazolja-e ezt az általános értékelést! A magyar polgármesterek (5. táblázat) a leginkább intenzív kapcsolatot az „állampolgárokkal” tartják: 82%-uk válaszolta azt, hogy naponta személyesen kommunikál ezzel a körrel. Másokkal kevésbé intenzív a kapcsolattartás, de a városvezetők többsége legalább hetenként találkozik a térségbe tartozó másik helyi önkormányzat és járási hivatal vezetőjével. A városvezetésnek a szakszervezetekkel a legkevesbé intenzív a kapcsolata.

A járási hivatalok vezetőinek Magyarországon (nem reprezentatív minta szerint) kevésbé intenzív a kapcsolata a környezetével, mint a polgármestereknek. Körükben is az állampolgárokkal tartják leggyakrabban a kapcsolatot, ezen kívül a kormányhivatal munkatársaival, illetve a járásszékhely város polgármesterével találkoznak legalább hetenként.

A polgármesterek szerint az állampolgároknak van a legnagyobb befolyásuk a városi önkormányzat döntéseire, a második legbefolyásosabb csoport a vállalkozóké, a harmadik és a negyedik csoport a társadalmi szervezetek képviselői, és a minisztérium, illetve más országos szerv munkatársaié. A válaszok megoszlásából az igazgatási és a rugalmasabb kormányzási kapcsolatok együttes jelenlétére következtethetünk.

A közérdek megjelenítésének különböző demokráciatípusú módjai közül Magyarországon a közhasznú szervezetek öntevékenységeinek megítélése a legkedvezőbb. A közvetlen demokráciát megjelenítő helyi népszavazás a legkevésbé kedvező, de a felmérésben szereplő hat eszköz mindegyikében az elfogadás az erősebb. Három kérdésben van összehasonlító adatunk: a partnerség, a pártképviselő és a közvetlen demokrácia formái nagyjából azonos szín-

6. táblázat: A közérdek megjelenítését szolgáló eszközök, szervezetek, fórumok megítélése
Statements on representation of public interests

Állítás	Magyar polgármesterek	Német polgármesterek	Francia polgármesterek
A közhasznú szervezetek a helyi közösségek akaratát is kifejezik.	73		
A közösségi feladatok ellátásában a köz- és a magánszektor közötti üzleti együttműködési formák ugyanolyan fontosak, mint az önkormányzati képviseleti rendszer.	70	66	64
Az egyházaknak legyen véleménye a közérdekű helyi kérdésekben.	67		
A kamarák a szakmai közérdek kifejezői helyi kérdésekben.	60		
A pártok az állampolgári részvétel legmegfelelőbb megjelenítői a közéletben.	63	70	62
A helyi népszavazás magas színvonalú társadalmi vitát gerjeszt.	57	60	58

Megjegyzés: 0–100 skálára konvertált átlagok, ahol 0=egyáltalán nem ért egyet, 100=tökéletesen egyetért.

ten elfogadottak a három országban. A magyar átlagértékek közötti szórás nagyobb, mint a francia és német modellekben, ami a közérdek kifejeződésének formáit illetően az eltérő (egymással nem feltétlenül konzisztens) értékrendek egymás mellett élésére utal a társadalmi kapcsolatrendszerekben (6. táblázat).

A magyar polgármesterek az állampolgári akarat megismerésének legmegfelelőbb formájaként a lakossági fórumot és a képviselők, illetve a polgármesteri hivatal által gyűjtött véleményeket ítélik. Érdekes, hogy minél formalizáltabb a megoldás, azaz minél inkább van kötelező döntési vonzata, annál kevésbé tartják alkalmasnak a közösségi akarat tényleges megjelenítésére. E fordított arányosság alól csak az online fórumok kivételek, amelyeket kötetlen formájuk ellenére sem értékelnek pozitívan a polgármesterek. A kormányzás erősebb hatású eljárásai megoldásai tehát nem nagyon kedveltek.

Összehasonlítva a másik két országgal, a német eredmények a részvételi demokrácia képét rajzolják ki a közvetlen beleszólás formáinak (lakossági fórum, közmeghallgatás) magasra vagy relatíve magasra (helyi népszavazás) értékelésével. A francia állapotok viszont a képviseleti demokrácia modelljére vallanak a követlen képviseleti formák mellett a választott testületi tagok tevékenységének elismertsége révén. A magyar gyakorlatban a lakossági részvételi formák elismertsége sem abszolút értelemben, sem relatíve nem magas, viszont a képviseleti intézmények sem látszanak túl megbízhatónak az ebben a kérdésben autentikusnak tekinthető polgármesterek válaszai alapján (7. táblázat).

A társadalmi kapcsolatokban a formalizált megoldások mellett rugalmasabb közösségi érdekkifejezési technikák jelenléte, működése Magyarországon korlátozott. A belső vagy a közigazgatási határokon átívelő hálózatosság fejlőd-

7. táblázat: Az állampolgári akarat megjelenítési eszközeinek megítélése a polgármesterek szerint
Effectiveness of fora to represent citizens' opinions according to mayors

Eszköz	Magyarország	Németország	Franciaország
Lakossági fórum	1,64	1,93	1,90
Önkormányzati képviselők által gyűjtött lakossági vélemények	1,62	1,18	1,72
Polgármesteri hivatal által gyűjtött lakossági vélemények	1,59	1,37	1,55
Közmeghallgatás	1,41	1,72	1,75
Helyi népszavazás	1,27	1,37	0,88
Online fórumok, közösségi oldalak	0,96		
Pártok által gyűjtött lakossági vélemények, aláírásgyűjtés	0,91	1,02	0,82

Megjegyzés: átlagértékek, ahol 2=nagyon alkalmas, 1=kicsit alkalmas, 0=egyáltalán nem alkalmas.

dése jelenleg mintha megingott volna. A kettősség a képviseleti megoldásokban nem elég markáns, inkább a közepesen következetes megoldások nyerne teret. Ebben a vonatkozásban a gazdasági kapcsolati formák megkettőződése erőteljesebbnek mutatkozik.

Összefoglalva, az önkormányzatok közjogi formájával mindig konkurálnak a hálózatosság gazdasági és társadalmi alakzatai. Erre mutatnak rá a részvételi, illetve a képviseleti modellek empirikus tapasztalatai. Ugyanez a versengés akkor is megmutatkozik, ha a közjogi forma kifejezetten az államigazgatási megoldásokat állítja előtérbe. Ebben az esetben azonban a gazdasági hálózatok jobban láthatóvá és ezáltal relatíve jelentősebbé válnak.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a szerző által vezetett OTKA K 101147 számú, A városi kormányzás közepes városokban és várostérségekben című kutatási projekt keretében készült.

Irodalom

- Bevir, M. (2008): *Key concepts in governance*. University of California, Berkeley
 Castells, M. (ed.) (2004): *The network society: A cross-cultural perspective*. Edward Elgar, Cheltenham
<http://doi.org/4j7>

- Collinge, C., Srbljanin, A. (2003): A network paradigm for urban governance? In: Hambleton, R., Saritch, H. V., Stewart, M. (eds.): *Globalism and local democracy: Challenge and change in Europe and North America*. Palgrave Macmillan, Houndmills, 169–184.
- Dietrich, M. (2011): Corporate governance in Germany. *Economic Studies and Analyses / Acta VSFS*, 2., 148–165.
- ESPON Scientific Report II. (2006): *Applied territorial research: Building a scientific platform for competitiveness and cohesion*. Luxemburg. www.espon.eu
- Faragó L. (1994): Regionális gazdaságfejlesztés „keresletoldali” stratégiák segítségével. *Comitatus*, 12., 60–63.
- German corporate governance code*. Government Commission, 2010. <http://www.corporate-governance-code.de/eng/kodex/6.html> (a 2010. évi utolsó módosításokkal egységes szöveg, – letöltés: 2012. február 27.)
- Grossi, G. (2007): Governance of public-private corporations in the provision of local utilities in the Italian case. *International Public Management Review*, 1., 130–151.
- Grossi, G., Reichard, C. (2008): Municipal corporatization in Germany and Italy. *Public Management Review*, 5., 597–617. <http://doi.org/cg25h4>
- Grossi, G., Thomasson, A. (2011): Jointly owned companies as instruments of local government: comparative evidence from the Swedish and Italian water sectors. *Policy Studies*, 3., 277–289. <http://doi.org/fswc54>
- Hakansson, H. (2010): *Határtalan hálózatok. Az üzleti kapcsolatok menedzsmentjének új szemlélete*. Aliena Kiadó, Budapest
- Heinelt, H., Kerrouche, É., Egner, B. (2006): From government to governance at the local level: Some considerations based on data surveys with mayors and chief executive officers. In: Hoffman-Martinot, V., Wollmann, H. (eds.): *State and local government reforms in France and Germany: Divergence and convergence*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 207–230. <http://doi.org/cmctkp>
- Herrigel, G. (2007): A new wave in the history of corporate governance. *Enterprise & Society*, 3., 475–488. <http://doi.org/ft5373>
- Hoffmann-Martinot, V., Wollmann, H. (2006): *State and local government reforms in France and Germany: Divergence and convergence*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden <http://doi.org/fw5sxxg>
- Homan, J., Howl, D., Tosics, I. (2007): *URBACT METROGOV Final Report*. URBACT, Birmingham
- Horváth M. T., Józsa Z., Hoffman I. (2013): Újraszabva. A városi kormányzás szövege a kontinensen. In: Horváth M. T. (szerk.): *Jelenségek. A városi kormányzás köréből*. Dialóg Campus, Budapest, 9–42.
- Howlett, M. (2011): *Designing public policies*. Routledge, London
- John, P. (2001): *Local governance in Western Europe*. SAGE, London
- Józsa Z. (2008): Trends and developments: Local governments in Western Europe. *International Journal of Public Administration*, 2., 12–14.
- Lengyel I., Deák Sz. (2002): Klaszter: a helyi gazdaságfejlesztés egyik sikeres eszköze. In: Buzás N., Lengyel I. (szerk.): *Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek*. SZTE GTK, Szeged, 125–153.
- Lorrain, D. (2005): Urban capitalisms: European models in competition. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2., 231–267. <http://doi.org/dgks2s>
- Marcussen, M., Torfing, J. (2007): *Democratic network governance in Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke
- METREX (2005): *The network of European regions and areas*. www.eurometrex.org
- Mezei C. (2004): Önkormányzati gazdaságfejlesztési gyakorlat a hazai településeken. In: Pálné Kovács I. (szerk.): *Versenyképesség és igazgatás. (Tanulmányok a versenyképesség igazgatási feltételeiről)*. MTA RKK, Pécs, 181–265.
- Mezei C. (2007): A helyi gazdaságfejlesztés elméleti háttéréről. In: Horváth M. T. (szerk.): *Piacok a főtéren. Helyi kormányzás és szolgáltatásszervezés*. KSzK, Budapest, 121–159.
- Pálné Kovács I. (vendégszerk.) (2008a): Városi kormányzás. *Tér és Társadalom*, 1.
- Pálné Kovács I. (2008b): Az új várospolitikai kormányzási filozófiája. *Tér és Társadalom*, 1., 45–57.
- Péteri G. (2007): Nagyobb felelősség, átalakuló feladatok, új szerepek. Helyi közszolgáltatások és döntéshozatal változása a polgármesterek véleménye alapján (1991–2006). In: Horváth M. T.

- (szerk.): *Piacok a főtéren. Helyi kormányzás és szolgáltatásszervezés*. KSZK, Budapest, 19–68.
- Pierre, J., Peters, B. G. (2000): *Governance, politics and the state*. Macmillan, Houndmills
- Somlyódy Péter E. (2008): A városi térségek a közigazgatási struktúra és a „governance” keresztmetszetében. *Tér és Társadalom*, 1., 24–43.
- Somlyódy Péter E. (2011): Az agglomerációk jelentőségének változása az államszervezés és a városi kormányzás szempontjából. *Tér és Társadalom*, 3., 27–59.
- Somlyódy Péter E. (2014): Az állam megváltozott szerepe és a városfejlesztés viszonya. *Tér és Társadalom*, 2., 31–44.
- Sorensen, E., Torfing, J. (2007): *Theories of democratic network governance*. Palgrave Macmillan, Basingstoke
- Stoker, G. (2006): Public value management. A new narrative for networked governance? *American Review of Public Administration*, 1., 41–47. <http://doi.org/chg6wd>
- Stoker, G. (2011): Was local governance such a good idea? A global comparative perspective. *Public Administration*, 1., 15–31. <http://doi.org/fjtz3q>
- Sullivan, H., Skeltcher, C. (2002): *Working across boundaries*. Palgrave, Basingstoke
- Stumpf I. (2008): A „szuperkapitalizmus” válsága avagy erős állam és társadalmi kiegyezés. *Közigazgatási Szemle*, 3–4., 16–23.
- Tosics I. (2008): Nagyvárosi kormányzás: A város és környéke együttműködése. Külföldi példák és a hazai relevancia. *Tér és Társadalom*, 1., 3–25.
- URBACT II: www.urbact.eu
- Wollman, H., Marcou, G. (eds.) (2010): *The provision of public service in Europe: Between state, local government and market*. Edward Elgar, Cheltenham <http://doi.org/4j8>
- Ziegler, J. N. (2000): Corporate governance and politics of property rights in Germany. *Politics & Society*, 2., 195–221. <http://doi.org/d6dvp7>

Melléklet

A városi kormányzás társadalmi kapcsolatainak vizsgálatához használt referenciakutatás jellemzői

A kormányzás „puhább” formái közül a közösségi-társadalmi kapcsolatok vizsgálatához referenciaként Heinelt, Kerrouche, Egner publikációját (2006) használtuk. E tanulmány egy 2003-ban végzett kérdőíves felmérés németországi és franciaországi eredményeit hasonlítja össze a magyar állapottal. Témája a kormányzattól a kormányzás felé mutató formák keresése és értékelése helyi szinten a polgármesterek és az önkormányzatok hivatali vezetőinek megkérdezésével.

A felmérés alapsokaságát a 10 000 lakosúnál nagyobb magyar városok alkották. Németországban 637 (41 %), Franciaországban 188 (21 %) válasz érkezett, a minták egyes település-nagyságcsoportokat aránytalanul képviselnek, Németországban felül-, Franciaországban alulreprezentáltak.

A kutatás végkövetkeztetése az volt, hogy a német városok inkább a konszenzusos demokrácia típusát jelenítik meg, míg a franciák a képviselői, többségi elvűt. Ennek megfelelően az interaktív politikaalkotás – amely a kevésbé formális kormányzási modell alapja – Németországra jellemző. Az igazgatási modelleken túl a vizsgálat legfontosabb tanulsága az egyes alapmintákhoz való

hűség, tehát az egyik vagy másik demokráciafelfogás következetes követésének lehetőségessége és ténylegessége.

A magyar felmérést e projekttől függetlenül, követő módon végeztük. 2013-ban kérdeztük meg a városi polgármestereket. Alapsokaságnak az összes városi polgármestert tekintettük, beleértve a fővárosi kerületeket is. A 369 elemből elsődlegesen 198 került a mintába. A megkeresett polgármesterek közül a személyes interjúra 109-en vállalkoztak. A teljes sokaság 30%-a alkotja a csökkentett mintát, ami összességében megfelelő. Földrajzilag és település-nagyságcsoportokat tekintve a minta reprezentatívnak tekinthető. Jelen tanulmányban nem válogattuk ki a tízezer lakosúnál nagyobb városokat, mert ez az elemszám csökkenését eredményezte volna. Az összehasonlítást az azonos kérdések feltevése és a feldolgozás azonos módszertana tette lehetővé.

Milyen jelentősége van annak, hogy a hazai adatfelvételt 10 évvel később végeztük? Az időtényezőnek fontos szerepe van. Feltehető, hogy a kormányzati politikaalkotás jellemzői Magyarországon is különbözőek lettek volna közvetlenül az ezredforduló után. A vizsgálatok időbeli eltérése azonban nem volt akadály a tudományos következtetések levonásának, amelyek szerint Németországot 2003-ban a városi konszenzusos demokrácia kormányzási modelljének tekintették, Franciaországot pedig a képviseleti demokrácia kormányzási alakzatának. A konszenzusos, illetve a többségi modellekhez képest relatív elmozdulás mutatható ki Magyarországon.

KITEKINTÉS / OUTLOOK

Éghajlatváltozással kapcsolatos tudás a világháló magyar részén

Climate change knowledge on the Hungarian web

JANKÓ FERENC

JANKÓ Ferenc: egyetemi docens, Nyugat-magyarországi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet, Sopron; frk@ktk.nyme.hu

KULCSSZAVAK: éghajlatváltozás, internet, tudástermelés, tudásszerzés

ABSZTRAKT: A tanulmány célja az éghajlatváltozás példáján vizsgálat tárgyává tenni a tudás létrehozásának, átalakításának, közzétételének hazai virtuális tereit, feltérképezni, hogy milyen csomópontok, kulcsszereplők vannak a tudástermelési folyamatban. Felvázolható-e az éghajlatváltozásról való tudás webes hálózata, ennek közösségei? Mik a tudásközlők motivációi? Melyek a tudásközlők főbb törekvései, illetve az éghajlatváltozás lokalizálásának gyakorlatai, azaz hogyan lesz helyi tudássá a klímaváltozás az internet segítségével? A vizsgálatok elméleti megalapozásához az internet szerepét a tudás és a tudomány, illetve a tudás és a társadalom viszonyában elemeztem, így érintve az átalakuló olvasás földrajzát, az e-tudomány kialakulását, a tudományok változó episztemikus kultúráját, a demokratizálódás révén formálódó kibővített ellenőrző közösségeket, a tudáshoz való hozzáférhetőség és a szakértőiség kérdését. Az elemzésekhez a Google segítségével végeztem internetes tartalomkeresést, és ennek bázisán az Issue Crawler programmal térképeztem fel a webes témahálózatokat az éghajlatváltozásról. A vizsgálatoknak több tanulsága vehető fontolóra. A klímaváltozás hazánkban ugyan fontos környezeti üggyé vált, azonban a témát tárgyaló honlapok hálózati szervezettsége, valamint linkelési, internetes hivatkozási kultúrája alacsony fokú, s inkább a külföldi (mindenekelőtt az IPCC – Intergovernmental Panel on Climate Change) tudományos és hírforrások adják az alapját a hazai tudástermelésnek. A hazai tudományos intézmények jobbra kimaradnak az internetes diskurzusból, rejtve maradnak az internetet böngészők szeme elől. Vizsgálatom több példát hozott arra, hogy az éghajlatváltozás globális problémáját hogyan kísérik meg lokalizálni, hazai viszonyokra adaptálni, így formálva tulajdonképpen virtuális helyi tudást az éghajlatváltozásról.

Ferenc JANKÓ: associate professor, Institute of International and Regional Economics, Faculty of Economics, University of West-Hungary, Sopron; frk@ktk.nyme.hu

KEYWORDS: climate change, internet, knowledge production, knowledge acquisition

ABSTRACT: *This study aims to investigate the virtual spaces of the Hungarian web on knowledge production and conversion, using climate change as an example. Further, to map the nodes and the key players in the virtual arena. I tried to “crawl” the issue network of climate change knowledge, the knowledge communities, and their motivations, efforts and main practices in localisations of climate change; how it became local knowledge through the internet. To provide a theoretical basis for the study, I made an overview about the role of the internet in shaping the knowledge-science, as well as knowledge-society relationship. I discussed the changing geography of reading, the emergence of e-science, the changing epistemic culture of scientific fields, the evolving extended peer communities, and questions of accountability and expertise in the light of the democratisation process of knowledge production.*

The analysis was performed using Google search as a virtual librarian and browsing climate change contents on the web. Using the Issue Crawler virtual network visualising software I tried to crawl the issue networks of climate change on the web, where the outlinks of a given page formed the basis of the crawl. I performed co-link analysis and inter-actor analysis, applying relevant sites as starting points. In case of co-link analysis the Issue Crawler fetched the outlinks of the starting points and determined which outlinks have at least two starting points in common. These pages could be considered as results in the issue network.

Our results showed here mainly that the Hungarian environmental civic sector formed the basis of the climate change discourse. The inter-actor analysis provided the inter-linking between the starting points; thus it showed that there is a somewhat loose relationship between the Hungarian sites. Some conclusions of our findings could be considered as follows. Climate change has become an important environmental issue, although the linking behaviour of the sites is considerably low, and rather international organisations and media sites (in particular, the IPCC – Intergovernmental Panel on Climate Change) provide the sources for Hungarian knowledge production. The national scientific institutions are largely absent from the online discourse; they remain hidden from the eyes of internet browsers. My investigations produced also several examples of how the problem of global climate change can and might be ported into a Hungarian context, forming in fact virtual local knowledge on climate change.

Bevezetés

A tudáslétrehozás és a tudástranszfer – továbbítás, befogadás, felhasználás – szereplői, helyszínei, az átadás közegei folyamatos változásban vannak. Utóbbiak a barlangrajzoktól, a kőbe vésett írásokon, írott pergameneken át a könyvnyomtatásig, majd onnan az internetig ívelnek (Gaines 2013). Bővülnek a tudáslétrehozás és -közlés, a tudományművelés helyszínei, a tereptől a múzeumon, a laboratóriumon át a világhálóiig, s a hely szerepét a tudomány globalizációja vagy az e-tudomány megjelenése kérdőjelezi meg (Henke, Gieryn 2008; Livingstone 2003; Meyer, Schroeder 2009; Wouters, Vann, Scharnhorst, Ratto, Hellsten, Fry, Beaulieu 2008).

Fontos megemlíteni a tudás demokratizálódásának folyamatát, amely mind a tudás létrehozásában, mind pedig annak fogyasztásában, felhasználásában elviekben azt jelenti, hogy egyre szélesebb néprétegek vesznek részt e folyamatokban. A sor végén – csakúgy, mint az előzőekben – az internet, illetve a világháló áll, amely úgy tűnik, hogy átrendezi a tudás és a társadalom viszonyát. Ide kapcsolódóan Ropolyi (2006) a tudás reformációjáról, a tudáshoz való

viszonyunk individualizálódásáról, a tudományos intézmények szerepének, hatalmi státuszának megkérdőjeleződéséről beszél, párhuzamot vonva a vallási reformáció és a vallásgyakorlás személyeket és intézményeket érintő forradalmi hatásaival.

Jelen tanulmányban az a célom, hogy az éghajlatváltozás példáján vizsgálat tárgyává tegyem a tudás, mégpedig az explicit tudás létrehozásának, átalkításának, közzétételének hazai virtuális tereit. Azt elemzem, hogy milyen csomópontok, kulcsszereplők vannak a tudásalakítási folyamatban, feltérképezhető-e az éghajlatváltozásról való tudás webes hálózata, ennek közösségei, mik a tudásközlők motivációi, melyek főbb törekvéseik, illetve az éghajlatváltozásról való tudás lokalizálásának gyakorlatai – azaz hogyan lesz helyi tudássá a klímaváltozás az internet segítségével?

Internet, tudás és a környezeti ügy

A tudás nem egyszerűen a természeti törvények vagy a társadalmi érdekrendszerek által megalapozott információk, kompetenciák és ezek anyagi megtestesüléseinek tisztá leképeződése. Nem kizárólag természeti determinációk eredménye, nem is társadalmiaké, tudományosaké vagy technológiaiaké. Ezek mind együttesen, kölcsönhatásban, mintegy kontextust formálva alakítják a tudást: a társadalmi környezet eredménye és kiváltó oka a tudományos tudásnak, ugyanígy a technológiának. Tudomány- és tudásszociológiai megközelítésben az internetet mint technológiát is ily módon kell megközelítenünk (Jasanoff 2004). Az internet, illetve annak a globálshoz sok-sok szállal kapcsolódó magyar része a magyar társadalmi gyakorlatok, diskurzusok, normák, intézmények stb. egyfajta leképeződése, s technológiai sajátosságai révén a tudás aktív formálójának tekinthető, nem csak passzív színpadnak.

A közelmúltig – akár magát a tudományos munkát, a köz- és felsőoktatás szervezett képzéseit, akár a tudományos ismeretterjesztést nézzük – még a könyv volt e folyamatok főszereplője. Az iskolarendszer különböző lépcsőjei mellett és azokkal összefüggésben a könyvek, a könyvtárak voltak az ismeretszerzés formális és legitim eszközei, illetve helyszínei. Az információra, tudásra vágyó homo sapiens útja rendre a saját polcon megtalálható könyvekhez, lexikonokhoz, majd a könyvtárba vezetett, ahol a könyvtár állományától, a könyvtáros segítségétől függően a katalóguscédulákon keresztül rögzös út vezetett egy adott témában való elmélyedéshez. Fontos szerepet játszottak a múzeumok, különböző gyűjtemények, illetve a közönség számára szervezett tudományos előadások is.

Csak a 20. században kapcsolódtak ehhez a tudományos ismeretterjesztés audiovizuális válfajai, a rádió vagy a televízió, s némileg az internet is a sorba illeszkedik, egyesítve az összes addigi kommunikációs forma sajátosságát. Az internet azonban nemcsak a tudáshoz való viszonyunkat, hanem magát a tudo-

mányt is gyökeresen átformálta, változást előidézve a tudósok kommunikációs szokásaiban, az e-tudomány kialakulásával a szereplőkben, intézményi struktúrákban, folyamatokban és a tudományos termékek körében, továbbá a tudományos módszertanban, munkamódszerekben és reprezentációban is, amelyeket alább bontok ki részletesen (Wouters, Vann, Scharnhorst, Ratto, Hellsten, Fry, Beaulieu 2008).

Az internet egyre fontosabb szerepet tölt be a tudomány színpadaként – Livingstone (2005) megközelítését használva az olvasás és értelmezés földrajzában –, hiszen a tudományos szövegekkel ma már leginkább a képernyőn találkozunk, ez viszont szinte lehet bárhol a világban. A kutatói mindennapok irodalmi kutatása általában már nem a könyvtárakban kezdődik, a valós terepmunka virtuálissal egészülhet ki.

Létrejött az *e-tudomány*, amely egyfelől az internet kutatási célra való felhasználását, másfelől a virtuális technológia tudományos tanulmányozását jelenti, itt fontosak lehetnek a tudománytanulmányi megközelítések is (Woolgar, Coopmans 2006). Knorr-Cetina (1999) fogalmát használva a különböző tudományterületek „*episztemikus kultúrája*” változott meg az internettel. Knorr-Cetina e fogalmat a diszciplína helyett használva hangsúlyozta, hogy nem létezik egységes tudományos módszer, egységes tudományos kultúra, vagyis különböző területek máshogy, más tárgyakon, eszközökön, módszereken keresztül jutnak eredményeikre. Knorr-Cetina számára tehát annak a közegnek (műszerek, eszközök stb.) a vizsgálata fontos – ilyen az internet is –, amelyek segítségével a tudomány az új tudáshoz jut: azaz „hogyan tudjuk, amit tudunk”?

Nemcsak arról van szó, hogy a könyvtárak katalógusai az internetre kerülnek, s egyre bővülő digitális könyv- és folyóirat-adatbázis áll rendelkezésünkre, hanem új vizsgálati tárgyak, adatok, szövegek kerülhetnek a kutatások fókuszába (Jakobi 2014), az új digitális módszerekkel máshogyan zajlik a megismerés folyamata (Rogers 2010a, 2010b), és a kutatói kapcsolatok, hálózatok is fejlődésnek indultak (Woolgar, Coopmans 2006; Wouters, Beaulieu 2006; Wouters, Vann, Scharnhorst, Ratto, Hellsten, Fry, Beaulieu 2008).

A demokratizálódással a virtuális világ szabadságában gyakorlatilag bárki betölthet valamilyen szerepet a tudáslétrehozás folyamatában; gondoljunk csak a Wikipédiára, annak küldetésére (Rogers 2010b; Westerman 2009) vagy azokra a blogokra, ahol a „véleményvezérek” sajátos politika- vagy szakterületek híreit, legfrissebb eredményeit gyűjtik s veszik kritika alá (Rogers 2010b; Wei 2009). Ezekben a „*kibővített ellenőrző közösségeket*” (extended peer communities) ismerhetjük fel, amelyek létrejöttét Funtowicz és Ravetz (1993) a nagy kockázatokkal, bizonytalansággal jellemezhető „posztnormál” tudományterületek (pl. környezeti témák) esetében tartotta szükségszerűnek. Erre ad példát a *Climate of the Past* folyóirat, ahol a cikkek megvitatása a neten kezdődik, meghaladva az általában zárt, kétszeresen vak lektorálási folyamatot. Fontos látni azt is, hogy az internet nem egyirányú médium, hiszen reagálhatunk a kapott információkra. E lehetőséggel fokozódhat az emberek részvétele a politikában és a közügyekben (DiMaggio, Hargittai, Russel Neumann, Robinson 2001). A demokratizálódás

révén tehát a tudáshoz való hozzáférhetőség is megváltozott, így a tudás elsődleges létrehozói, a tudományos és szakmai szervezetek, intézmények, „agytrösztök”, politikaalakítók stb. virtuális módon közvetlenül elérhetők, csakúgy mint minden más szereplő (Woolgar, Coopmans 2006).

Hasonlóan lényegessé vált a *szakértőiség* kiterjesztésének kérdése, amely a tudománytanulmányok számára az információs társadalom keretei között is értelmezhető (Collins, Evans 2002; Evans, Collins 2008; Fischer 2000; Whatmore 2009). Mindez a hozzáférhetőséggel együtt arra utal, hogy a tudományban a szemtanúság intézménye látszik feléledni. Mint száz évekkkel ezelőtt a nyilvánosan végzett kísérletek nézőserege, most az internetes olvasótábor a *virtuális szemtanúság* az új tudományos eredmények születésekor (Woolgar, Coopmans 2006).

Az, hogy a demokratizálódással a tudáslétrehozók személyeinek, intézményeinek vagy helyszíneinek kiváltsága megszűnik, azt is jelenti, hogy a tudás és az „igazság” minőségében, formájában rétegzetté, látható módon sokszínűvé vált, s létrehozása, alakítása mélyen a társadalom sajátjává vált, *folklorizálódott* (Westerman 2009). A tudományos tudás könnyen összekeveredik az ismeretterjesztő ismeretekkel vagy a laikus tudással, nincs már úgy különválasztva, mint talán egykoron a „paraszti tudás” a tudományos és a teológiai tudástól. Így a forráskritika jóval fontosabbá vált; a felhasználók ez irányú viselkedését kiterjedt kutatások vizsgálják, hiszen például az egészségünkkel kapcsolatos viselkedésünkben, a különböző kockázatok kezelésében (mikrohullámú sütő, KCl, E-adalékanyagok, kemikáliák stb.) az internetes keresések fontos szerepet kapnak (Gaines 2013; Krinsky 2007; Metzger 2007).

Az internet a lokálistól a globális léptékig ívelő környezeti ügyek kommunikációjában szintén jelentős szereppel bír; különösen, hogy ezek az ügyek rendre vitákkal terheltek s így nagyobb közfigyelmet kapnak (Whatmore 2009). Egyfelől a globális ügyek *lokalizálásában*, azaz a helyi társadalmak számára értelmezhetővé, befogadhatóvá tételében, másfelől a helyi ügyek globális üggyé formálásában játszik, játszhat nagy szerepet a világháló. Az internet vizsgálatával ezek mellett fény derülhet arra is, hogy az éghajlatváltozás mennyire vált jelentős társadalmi üggyé, a hivatalos politikai és tudományos intézmények mellett milyen társadalmi szervezetek, kollektív vagy egyéni kezdeményezések tűzték zászlójukra a témát (Koteyko 2010; McCallum, Bury 2013; Nerlich 2010). Így a kibontakozó társadalmi mozgalom ideológiai hátterének, fő témáinak, struktúráinak, hálózatainak, cselekvéseinek elemzésére szintén kiváló helyszínt nyújt az internet világa (Van de Donk, Loader, Nixon, Rucht 2004).

Módszertani megfontolások

Barabási Albert-László (2013) foglalta össze a földi hálózatok megismerésének történetét, s javarészt Barabási és munkatársainak kutatásai fedték fel a világ-

háló hálózati alapjait, működési sajátosságait. A világháló olyan hálózatként fogható fel, ahol a kapcsolatokat a honlapok közötti kimenő vagy bejövő linkek jelentik, és amelynek vizsgálatom szempontjából egyik fontos vonása az az egyenlőtlenség, amely a hálózat *skálafüggetlen* jellegéből fakad. A skálafüggetlenség azt jelenti, hogy a hálózati elemek közötti kapcsolatok alapján van néhány olyan központ, amely nagyon sok kapcsolattal rendelkezik és így összefogja a hálózatot, és van nagyon sok weblap, amely kevés kapcsolattal bír. Másképpen, a fokszámeloszlási görbe hatványfüggvény-eloszlást követ, és nagyjából illik rá a paratói 80/20-as szabály is. Nem tarthatjuk fenn tehát azt az illúziót, hogy a világhálón mindenki mindenkihez ugyanolyan eshetőséggel juttat el információkat, az internetes tudásszabadság ezen a módon nem jöhet létre.

Miután a web kiterjedése exponenciális mértékben növekedésnek indult, a milliós, majd milliárdos határt átlépő egyedi oldalak mindegyikének felkeresése, indexálása a keresőrobotok számára is lehetetlen. Ráadásul a web egy olyan könyvtár, ahol folytonosan selejteznek, azaz honlapok szűnnek meg, információk válnak elérhetetlenné, megtalálhatatlanná; hiába vannak törekvések az anyagmentésre (lásd archive.org, doi-szám), ezek nem elégségesek. Ma már a web megismerése alapvetően a keresőprogramok mint „*episztemológiai gépek*” (Rogers 2009) tudásától függ. Olyan könyvtárosokhoz hasonlíthatnánk őket, akik katalógus nélkül hozzák elő számunkra a kívánt témában a könyveket, felhasználva az olvasási előzményeket: mely könyvet kérték többször, melyik bizonyult hasznosnak? Az oldalakat összekötő linkek, a linkeltség a Google 1998-as színre lépésével vált fontossá a keresők működésében, bár igaz, hogy azóta számtalan más paramétert illesztettek a keresők algoritmusába. A keresőoptimalizálás külön szakterületté vált, amely abban segít a honlapok fenntartóinak, hogy könnyen megtalálhatóvá tegyék az internetes oldalakat.

A Barabási által ismertetett világháló szerkezetét (egy AltaVista-szakértő kutatásai alapján) olyannak kell elképzelnünk, ahol van egy központi világsziget, amely központjai köré szerveződve erős hálózat található, oda-vissza linkekkel, tehát a sziget bejárása minden irányban lehetséges. Ehhez csatlakozik a „Be” földrész, azon honlapokkal, amelyek sok linkkel mutatnak a világsziget lapjaira, de linkeket nem kapnak vissza onnan (pl. egyes médiumok), illetve a „Ki” földrész, ahova a világszigetről mutat sok link, de visszafele irányba nehéz eljutni (pl. vállalati honlapok, kormányzati intézmények). Ezek mellett található még félszigetek, szigetek is a rendszerben, amelyek gyenge kapcsolatokkal rendelkeznek a központi mag felé, vagy amelyekkel kapcsolatban egyáltalán nem lelhetők fel linkek.

A web magyar részére alapvetően mint ilyen félszigetre vagy szigetvilágra gondoltam munkám elején. Ennek módszertani alapját egy egyszerű virtuális néprajzi vizsgálat, internetes keresés képezte, amelynek az internethasználatban betöltött szerepe sokak által kutatott kérdés (pl. Caldas, Schroeder, Mesch, Dutton 2008; Krinsky 2007; Rogers 2010b). Kezdetben laikus hozzáállást feltételezve az egyszerű „éghajlatváltozás”, „klímaváltozás” és „globális felmelegedés”

szavak Google-keresésével indultam el a magyar webes tudástartalmak feltérképezésében. A lekérdezéseket 2014. január 10. és január 24. között végeztem. A találati listák minimum első ötven elemét vizsgáltam meg, áttekintve az oldalak nyújtotta információk jellegét, a közlés módját, retorikáját, céljait, a honlap-fenntartó kilétét, az oldalakon található linkeket, illetve számos esetben kontrolláltam a honlapokra mutató linkek számát is (a keresőbe a link:url-cím parancsot begépelve). Ily módon tehát a keresőprogramra valóban mint könyvtárosra tekintettem: milyen könyveket, azaz honlapokat szállít egy viszonylag körülhatárolható témáról? A keresések esetében idővel „intelligensebb hozzáállásra” váltottam, s megpróbáltam feltérképezni a nem konvencionális tartalmakat is. Így jutottam el a különböző blogokra, spiritualista, „igazmondó”, összeesküvés-elméleteket tárgyaló oldalakra, ahol az éghajlatváltozás szkeptikus felfogásai is nagyobb teret kaptak. Természetesen ez a vizsgálat egyszerű pillanatfelvétél volt a web magyar részéről, hiszen a web folyamatosan bővül, de az információvesztés is megállíthatatlan. Sőt, a Google algoritmusai egyénre szabottan is különbözhetnek, de az idő múlásával is változnak a találati listák: az érdeklődő olvasó ugyanazon keresőszavak használatával összevetheti eredményeit a tanulmányban közöltekkel.

Az említett „terepi” vizsgálatokat a govcom.org webfelületen működő Issue Crawler programmal egészítettem ki, amely adott témában a honlapok közötti linkek alapján igyekszik feltárni egy téma hálózatát. E program a Digital Methods Initiative, illetve a mappingcontroversies.com égisze alatt működik. Az a megközelítés áll mögötte, amely szerint a virtuális tér nem egy homogén weblaprendszer (vö. Jakobi 2002, 2007), hanem különböző témák szerinti hálózatokra oszlik, elemzési alapját pedig a lapokra beérkező linkek adják (Rogers 2009, 2010a, 2010b). Ez a vizsgálat tehát nem a honlapok közötti fizikai hálózatot (routerek, vezetékek) tárja fel. A program nyújtotta elemzési lehetőségek közül számosat kipróbáltam, igyekezvén térképes illusztrációt készíteni a magyar klímaügy webes tudáshálózatáról, amelyek közül az alábbiakban a legérdekesebbeket mutatom majd be. Itt is hangsúlyozni kell, hogy a témahálózat-térképezés nem nyújt „objektív” eredményt, a számos lehetőség egy-egy metszetet, leképezést ad (hasonlóan a tematikus térképezéshez). A módszertani beállításokat az eredmények ismertetésekor részletezem.

Klímatudás a weben – virtuális konszenzus?

Vizsgálatom alkalmával a Google keresője eltérő eredményeket adott az „éghajlatváltozás”, a „klímaváltozás” és a „globális felmelegedés” keresőszavakra. Az előbbi esetében a legelső találat adekvát módon az Országos Meteorológiai Szolgálat tematikus oldala volt, ezután számos szakmai, szakpolitikai találat sorakozott: az EU vonatkozó lapjai, a Nemzeti Fenntartható Fejlődés Tanácsa, a régi

kvvm.hu, a kormány.hu a Nemzeti Éghajlat-változási Stratégiával (NÉS II.), de az IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) szervezet negyedik jelentését is kézbe kaptam magyarul az ipcc.ch-ról. A kb. tíz tudományos honlap között többnyire egyéni oldalak vagy tanulmányok, oktatási anyagok jöttek elő (pl. Pajtókné Tari Ilona e-tananyaga), egyedül az MTA Szociológiai Intézetének oldala említhető, amely kimondottan egy tudományos műhelyt reprezentált (1. táblázat).

A zöld civil szervezetek között leltem fel a Védegylet honlapját, az egy-mozdulat.hu IPCC-jelentést is összefoglaló oldalát, a Föld Napja Alapítványt, a WWF-et, a kothalo.hu-t vagy az Országos Természetvédelmi Szövetség hírblog-ját. Ezek a honlapok többnyire élesen felhívják a figyelmet az éghajlatváltozás veszélyeire, s gyors mozgósítást igyekeznek elérni katasztrófanyelvezetet használva. Az alábbi idézetek közül az első a probléma megkérdőjelezhetőségét helyezi partvonalra, míg a második esetében tetten érhető a globális probléma nyilvánvalóvá tételének, illetve lokalizálásának igyekezete.

„A Védegylet 2005 óta aktív az éghajlatváltozás témájában. Ekkoriban még mindig divat volt klímaszkeptikus tudósként független értelmiségit játszani, megkérdőjelezve a klímakatasztrófát.” (vedegylet.hu)

„Az éghajlatváltozás jeleit mindenki érzi. Gyakrabban dőlnek meg a hőmérsékleti rekordok, egyes helyeken túl sok eső esik, máshol túl kevés. Egyre gyakrabban pusztítanak heves viharok. A légkör egyik legpusztítóbb jelensége a trópusi ciklon, amit az Atlanti-óceánon hurrikánnak hívnak. [...] Európában ugyan hurrikánok nincsenek, de heves zivatarral kísért viharok nálunk is gyakran kialakulnak. Erejüket alapvetően a nap melegéből nyerik, ezért ha az üvegházhatású gázok miatt több meleg reked a Földön, a viharoknak is több energiája lesz. Emiatt az éghajlatváltozás következményeként egyre több, és egyre hevesebb viharra kell felkészülni, erős széllel, felhőszakadással, jégesővel, időnként tornádóval.” (egymozdulat.hu)

Viszonylag kevés volt a médiatalálat (10), a felelős vállalati imázst építő gazdasági találat (MOL és TVK) és a blogtalálat is, legyen az szakmai (pl. ffeek.hu) vagy spiritiszta, világmegváltó (maga-a-valóság.hu). Ez utóbbi volt az egyetlen, ahol az ötvenes listában szkeptikus nézetek jelentek meg. Az egyik legérdekesebb találat (tizenharmadikként a sorban!) egy kisbolt honlapja volt, az éghajlatváltozás problémájának összefoglalásával, ami jó példája a saját szakállra dolgozó tudástermelésnek, a „civil tudománynak”.

A „klímaváltozás” keresőszóra ötvenből 22 volt a médiatalálat, közöttük „zöld magazinok” is voltak (zoldtech.hu, greenfo.hu, energiaoldal.hu stb.). A cikkek közös jellemzője a figyelemfelkeltés, a katasztrófanyelvezet, de egy-egy szkeptikus hírt is olvashatunk vagy a szkeptikus csoportok tevékenységével, vagy a klímapolitika sikertelenségével kapcsolatban. A tudományos honlapok jellemzőire a fent említettek ismételtetők meg, külön említve a Nyíregyházi Főiskola e-tananyagát a globális problémákról. A gazdasági lapok között a klímaváltozás elnevezésre hallgató befektetési portfóliók dominálnak, ugyanakkor az is érdekes jelenség, hogy pénzért akár a lelkiismeretünket is megnyugtathat-

1. táblázat: A keresőszavakra kapott első 25 találat, 2014. január
The first 25 hits according to the given search words, January 2014

	„Éghajlatváltozás”	„Klimaváltozás”
1.	http://www.met.hu/eghajlat/eghajlatvaltozas/	http://hu.wikipedia.org/wiki/Klimavaltozas
2.	http://www.vedegylet.hu/globalbeszt2/anyag/	http://zoldtech.hu/klimavaltozas
3.	http://hu.wikipedia.org/wiki/Klimavaltozas	http://klimavaltozas.lap.hu/
4.	http://www.eghajlatvaltozas.hu/	http://www.globalisfelmelegedes.info/
5.	http://www.scientia.hu/klimavaltozas/index.php	http://www.ng.hu/Fold/2013/05/a_klimavaltozas
6.	http://www.nfft.hu/az_eghajlatvaltozas_okai	http://www.greenpeace.org/hungary/hu/
7.	http://www.eea.europa.eu/hu/themes/climate	http://www.scientia.hu/klimavaltozas/index.php
8.	http://europa.eu/legislation_summaries/environment/	http://cimkeres.origo.hu/cimkek/klimavaltozas/
9.	http://www.egymozdulat.hu/pages.php	http://www.origo.hu/idojaras/20131121-klimakonf
10.	http://www.ipcc.ch/pdf/reports-nonUN-translations/	http://www.idokep.hu/hirkeres/klimavaltozas
11.	http://www.fna.hu/vilagfigyelo/eghajlatvaltozas	http://zoldtech.hu/webaruhaz/klimavaltozas
12.	http://www.komfortabc.hu/publikaciok/eghajlat	http://index.hu/gazdasag/2013/10/24/klima_hiszi/
13.	http://www.origo.hu/tudomany/20080209-eghajlat	http://hvg.hu/cimke/klimavaltozas
14.	http://www.kvvm.hu/index.php?id=14	https://www.otpbank.hu/OTP_ALAPKEZELO/hu
15.	http://klima.kvvm.hu/index.php?id=14	http://lehetmas.blog.hu/
16.	http://www.kormany.hu/download/7/ac/01000/	http://www.wvf.hu/klimavaltozas
17.	http://www.atmosphere.mpg.de/enid/3lh.html	http://444.hu/2013/09/04/a-klimavaltozas-sziria
18.	http://www.ma.hu/vilagvege/187311/Eghajlat	http://idokjei.hu/category/hirek/klima/#
19.	http://www.wvf.hu/eghajlatvaltozas-hatasai	http://www.erdekesvilag.hu/a-klimavaltozas-hatasa
20.	http://www.idokep.hu/hirkeres/%C3%A9ghajlat	http://www.hir24.hu/tech-tud/2013/11/11/klima
21.	http://nol.hu/kulfold/eghajlatvaltozas_olvad_a_jeg_	https://www.allianz.hu/www/hu/klimavaltozas
22.	http://www.youtube.com/watch?v=bTYoUVM3FaE	http://hu.euronews.com/tag/globalis-felmelegedes
23.	http://karnan3.elte.hu/janos/pdf_pub_H/	http://www.kothalo.hu/kiadvanyok/klima.pdf
24.	http://www.reak.bme.hu/fileadmin/user_upload/	http://www.klenen.org/
25.	http://www.magyarhirlap.hu/kozmunika-egeszsegügy	http://www.piacprofit.hu/klimablog/klimavaltozas

Megjegyzés: a címek esetenként tájékoztató jellegűek, mert a túl hosszú url-eket rövidítetttem.

juk: pl. a carboncreditforyou.com oldalon bizonytalan tartalmú szolgáltatást vehetünk igénybe néhány ezer forintos havidíjért vállalkozásunk vagy családkunk számára. Meggyőzősként a wikipédiáról származó tájékoztatást kapunk a problémák súlyosságáról.

A féltucatnyi zöld civil szervezet között a Globális Felmelegedés Munkacsoport honlapja, a globalisfelmelegedes.info emelhető ki. Az oldal igen kiterjedt információbázist épített fel, ugyanakkor kifelé mutató linkeket nemigen találni, és sem a Google, sem a Yahoo! linkkereső alkalmazása nem adott értékelhető találatot a beérkező internetes hivatkozásokra. A munkacsoportról sem derült ki jóformán semmi, csak egy rádiónyilatkozat meghallgatásával tudható meg, hogy az egyik szerző biológus. Vagyis a honlap nem elsősorban a tudományos igényt, hanem a mozgósító szándékot tette meg fő céljának, homályban hagyva a készítőik kilétét. A szakértőséget, hozzáértőséget nem igyekszik legitimálni, sem a készítőik hozzáértőségének felmutatásával, sem hivatkozásokkal, csupán retorikai fordulatokat használ. Utóbbiakat az alábbi idézet mutatja (kiemelés: J. F.):

„Csak egyetlen bolygónk van, erre kell nagyon vigyáznunk. Ha ezt tönkretesszük, nem lesz második esélyünk, hogy legközelebb jobban csináljuk! A játék a saját bőrünkre is megy, már most is! Az Északi-sarkon az utóbbi időben ténylegesen megfigyelt jégolvadás még a legpesszimistább jóslásokat is felülmúlja. 2007-ben a 10 legsúlyosabb természeti csapásból 9 mögött az éghajlat zavarai álltak! Sőt, vannak jelek arra, hogy nagy mennyiségű metángáz légkörbe jutásával beindulhat egy minden eddiginél erősebb, öngerjesztő melegedési folyamat, ahogy valószínű a Föld története során ez már többször megtörtént, és az élővilág drámai átalakulásával járt. Egyszerűen nem ülhetünk ölbe tett kézzel, hogy ez vajon ismét bekövetkezik-e, vagy sem, és kinek lesz igaza. Ez a dráma nem a TV képernyőjén zajlik, hanem velünk történik, itt és most. Cselekedniünk kell, és nagyon gyorsan!” (globalisfelmelegedes.info)

A kapott találatok alapján megfogalmazható, hogy köznapri jelentésben mi a különbség az éghajlat-, illetve a klímaváltozás elnevezések között: előbbi jobbra megmaradt szakkifejezésnek, utóbbi több teret hódított a mindennapi beszédben is. Az éghajlat/klímaváltozás és a globális felmelegedés közötti jelentésbeli különbségre már más kutatások is rámutattak (Whitmarsh 2009). Saját vizsgálatom is azt támasztja alá, hogy a „globális felmelegedés” szó jelentése populárisabb, hiszen az első 50 tétel több mint fele a média lapjairól érkezett. Itt már jelentősebbek voltak az összeesküvés-elméleteket tárgyaló vagy spirituális oldalak is (2. táblázat).

A zöld civil szervezetek vagy a szakmai honlapok (idojaras.hu, idokep.hu, metnet.hu) között újdonságra nemigen lelhetünk. A „magánhonlapok” között találni egy képzőművészeti oldalt, amely többek között a globális felmelegedésről tartalmaz ismeretterjesztő írást. A gazdasági lapok két találatá közül az egyik egy biztosítóé, ismeretterjesztő céllal, a másik egy megújuló technológiákat forgalmazó cégé (klimastop.hu), ahol máshonnan átvett szócikkkel informál-

2. táblázat: A keresőszavakra kapott első 25 találat, 2014. január
The first 25 hits according to the given search words, January 2014

	„Globális felmelegedés”	„Klimavádelem”
1.	http://hu.wikipedia.org/wiki/Glob%C3%A1lis_felm	http://www.kvvm.hu/index.php?pid=9&sid=48
2.	http://www.globalisfelmelegedes.info/	http://www.budapest13.hu/klimavedelem
3.	http://www.origo.hu/idojaras/20131231-brutalisabb	http://europapont.blog.hu/2012/06/19/klimavedelem
4.	http://inforadio.hu/hir/belfold/hir-606174	https://www.allianz.hu/www/hu/klimavedelem.html
5.	http://www.metropol.hu/cikk/1130838-a-globalis-felm	http://www.knorr-bremse.hu/hu/responsibility_1/umw
6.	http://www.portfolio.hu/gazdasag/nagyon_draga	http://www.telekom.hu/rolunk/fenntarthatosag/korny
7.	http://index.hu/tudomany/tortenelem/anagyhaboru	http://hvg.hu/cimke/klimavedelem
8.	http://muveszet-tudomany.hu/magyar/tudomany/glob	http://hvg.hu/kkv/20131106-klimavedelem_gyogysz
9.	https://www.allianz.hu/www/hu/mia_globelfelm.html	http://kitekinto.hu/klimavedelem/
10.	http://hvg.hu/cimke/globalisfelmelegedes	http://cimkezes.origo.hu/cimke/klimavedelem/index
11.	http://nepszava.hu/cikk/1004063-evszazadokig-tart	http://www.szelektiv.hu/hir/363.klimavedelem
12.	http://www.vg.hu/velemenyn/a-kozgazdaszok/leallt-a	http://www.hir24.hu/zoldblog/2013/11/06/nemetorsz
13.	http://www.c3.hu/~levego/9907818a.htm	http://www.piacprofit.hu/klimablog/brusszelnek
14.	http://www.idokep.hu/hirkeres/globalisfelmelegedes	http://www.idokep.hu/hirkeres/klimavedelem
15.	http://www.wwf.hu/klimavaltozas	http://videotorium.hu/hu/rekorings/details/652.klima
16.	http://idokjelei.hu/2013/08/globalis-felmelegedes	http://www.nettrader.hu/klimavedelem-a-hetkoznap
17.	http://hu.euronews.com/tag/globalis-felmelegedes	http://jog.unideb.hu/documents/tanszekek/agrarjogi
18.	http://ujiszo.com/online/panorama/2013/12/30/global	http://www.fenntarthatonap.hu/tag/klimavedelem/
19.	http://varoslako.pecs.hu/zold_pont/0918/084803/	http://www.holcim.hu/fenntarthato-fejlodes/fenntarth
20.	http://www.erdesvilag.hu/tag/globalis-felmelegede	http://energiaklub.hu/hir/celeggyenesben-a-telepulesi
21.	http://zoldtech.hu/webaruhaz/klimavaltozas	http://www.terraver.com/hu/?option=com_content&vi
22.	http://mno.hu/idojaras/globalis-felmelegedes-es-a-vih	http://zaol.hu/klimavedelem
23.	http://sg.hu/listazas.php?id=981394638	http://nol.hu/tud-tech/a-csaladtervezes_a_leghateko
24.	http://konteo.blogrepublic.eu/2011/04/05/a-globalis	http://www.sonline.hu/somogy/kozelet/klimavedelem
25.	http://www.kamaszpanasz.hu/hirek/zoldovezet/745/	http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pub

Megjegyzés: a címek esetenként tájékoztató jellegűek, mert a túl hosszú url-eket rövidítettem.

ják a potenciális vásárlókat. A négy tudományos célúnak mondható, ám kevésbé releváns találat között egy második gimnazistának a Wikipédiáról táplálkozó előadását is kézhez kaptam.

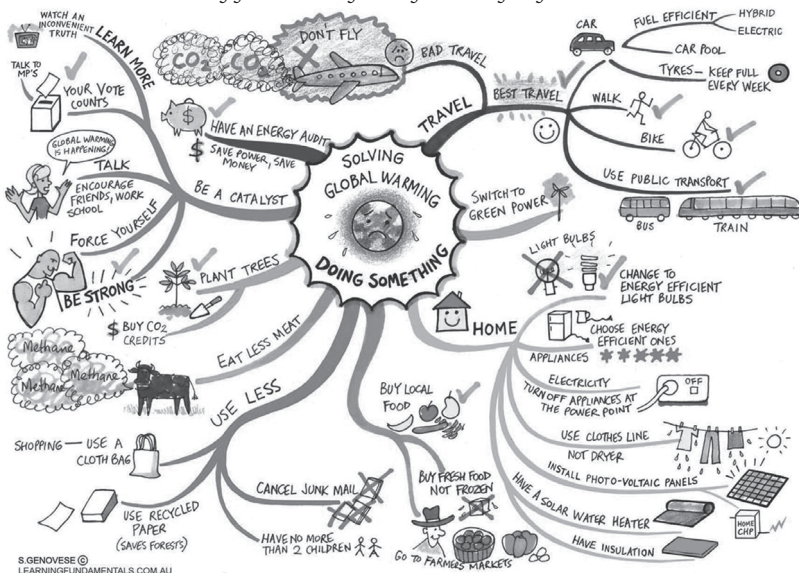
A Wikipédia-szócikkek különbsége szintén figyelemre méltó. A globális felmelegedés fogalma részletesebben kidolgozott, s a 118 hivatkozás között számos IPCC-s tételt találni, igaz nagyon sok az újságcikk is. A klímaváltozás szócikk viszont csak egy IPCC TAR-hivatkozást (harmadik összefoglaló jelentés) tartalmaz, a többi hivatkozás angol szaktanulmányokra és NASA-forrásokra történt (2014 januárjában).

A tudományos intézmények, illetve a szkeptikus tartalmak hiánya mellett a harmadik fontos észrevétel a kormányzati intézmények gyér reprezentáltsága az első félszáz találat között. Az említett Nemzeti Éghajlat-változási Stratégia II. mellett a klima.kormany.hu-t, tehát elvileg a hivatalos magyar álláspontot tükröző oldalt csak a „klímavédelem” keresőszót alkalmazva találtam meg az ötvenegynéhányadik találat között. Egyébként itt is a média, a gazdasági és a zöld szervezetek találatai domináltak.

Egy gazdasági oldalról link segítségével jutottam el a hulladekbol termek.hu oldalra, ahol az éghajlatváltozás mint probléma lokalizálásának érdekes esetére lehetett bukkanni. Egy már általam korábbról ismert angol nyelvű klímavédelmi plakát („Solving global warming – Doing something”) magyar adaptációját szemügyre véve többek között az alábbi különbségekre lelhetünk (1–2. ábra). A magyar átrajzoló – vélhetően relevancia híján – az eredeti angol

1. ábra: Mit tegyünk az éghajlatváltozás ellen? Angol változat

Solving global warming – Doing something. English version

Forrás: learningfundamentals.com.au

2. ábra: Mit tegyünk az éghajlatváltozás ellen? Magyar változat
Solving global warming – Doing something. Hungarian version

Forrás: hulladekboltermek.hu

készítővel ellentétben nem javasolja a hibrid és az elektromos autók vásárlását. Ehhez hasonlóan – tiszteletben tartva a hétvégi rántott húst státuszszimbólumnak tekintő széles magyar társadalmi rétegek feltételezett hozzáállását – a magyar plakátról hiányzik az „Egyél kevesebb húst!” felirat. De a legjobb példa mégis az, hogy míg angolul a „Have no more than 2 children” (Ne vállalj kettőnél több gyereket!) európai körökben is vitatható felszólítását olvashatjuk, addig a „fogyamagyar”-problematika társadalmi súlyát átérző hazai adaptáló ehelyett a „Zárd el a csapot, kapcsold le a lámpát!” korábban kormányzati propagandában is hallható javaslatát szerepeltette.

A konszenzus megtörése – kik a magyar klímaszkeptikusok?

A három induló keresőkifejezés eredménye látszólag konszenzust eredményezett. Mintha a keresőrobot valamilyen algoritmus alapján igyekezett volna kerülni a kételkedő tartalmakat. Ahhoz, hogy a magyar web „klímaszeptikus” tartalmait feltérképezzem, a keresőszavak bővítésére volt szükség. Így kereséseimet az „éghajlatváltozás + szkeptikus”, „klíma + szkeptikus”, „globális felmelegedés + hazugság”, „klímaváltozás + tagadás”, „klímaváltozás + összeesküvés”, „klímaváltozás + szkeptikus” és a „klíma + felmelegedés + hoax + átverés” szókapcsolatokkal bővítettem.

Az így kapott találatok közül sem volt természetesen mindegyik „klíma-szkeptikus” tartalom, hiszen több írás tárgyilagosságra törekedve próbálta bemutatni az ellenérveket megfogalmazók táborát, vagy éppen pró és kontra tette mérlegre a különböző véleményeket, tudományosnak vélt érveket. Az írások egy része az internetes médiához vagy a blogokhoz sorolható, számos esetben tartalmi azonosságokkal, átvételekkel. Ezek között felbukkant több „igazmondó” (neoltsal.blog.hu, vilaghelyzete.blogspot.hu, nyisdkiaszemed2012.blogspot.hu, azigazsag.hu, konteo.blogrepublic.eu stb.) vagy spiritisza honlap (idokjelei.hu, spiritisza.hu, aranykorhajnal.blogspot.hu stb.), amelyekkel már az összeesküvés-elméletekhez is eljutottam.

Ezek között viszont talán nem az éghajlatváltozás a legnépszerűbb téma, legalábbis a konteo.blogrepublic.eu oldalon kevés ezzel kapcsolatos információra lelhetünk. Egyéb találatok révén azért eljuthatunk a HAARP-projektrel kapcsolatos teóriákhoz, amely szerint az alaskai ionszféra-kutató állomás más országokban, például Oroszországban található társaival egyetemben meteorológiai hadviselésre is alkalmas, más egyéb (pl. emberi tudatmódosítás) mellett.

De kik a magyar klímaszkeptikusok? Találati listám kevés ezzel kapcsolatos információt hozott. Az írások célkeresztjében nem energetikusok, bányamérnökök és nem is a Népszabadság Online által „rudabányai skeptikus” néven említett Kordos László, a Magyar Állami Földtani Intézet volt elnöke szerepelt, hanem Miskolczi Ferenc. A legfontosabb, nemzetközi hullámokat is vető, s így széles internetes recepcióval bíró Miskolczi-ügy önmagában sok tanulsággal szolgál a tudományos viták lefolyását, a „tudományos küzdelmet”, a publikálási gyakorlatot, továbbá az internet szerepét illetően.

Miskolczi elméletének lényege dióhéjban, laikusok számára is érthetően az, hogy az üvegházhatás közel állandó, azt a szén-dioxid-szint növekedése nem változtatja meg, vagyis az ember okozta globális felmelegedés elmélete alapjaiban hibás. Az elméletet külföldi lapban publikálni eleinte nem sikerült a szerzőnek, majd azt az Időjárás hozta le két közleményben (2004, 2007), később pedig az Energy & Environment c. szaklap is (2010). A NASA-nál dolgozó, majd kutatási eredményei miatt elbocsátott Miskolczi elméletének hazai „segítését” Zágoni Miklós vállalta magára, aki számtalanszor – talán többször is, mint maga Miskolczi – afféle „szócsóként” nyilatkozott, írt, kommentelt a témában. Sőt honlapot is szerkesztett a kutató számára (miskolczi.webs.com), amely azonban mára elérhetetlenné vált (az archive.org-on látható néhány korábbi állapot, Miskolczi letölthető tanulmányaival, az utolsó élő rögzítés 2012. május 23-áról), saját honlapjához (eghajlatvaltozas.hu) hasonlóan, talán nem véletlenül.

Az internet különböző frontokon kapott fontos szerepet a Miskolczi-elmélet megvitatásában. Egyfelől azt számtalan tudományos blog, fórum tárgyalta (pl. realclimate.org), némelyik esetben a szerző, illetve Zágoni is aktív volt a hozzászólások terén. Később az elmélet részletesebb cáfolatát is az interneten publikálták, másfelől a széles publikum szintén véleményt nyilvánított az ügyben, szakértőként feltűnve vagy épp a vélekedések, vádaskodások szintjén ma-

radva (lásd pl. a Hetesi- és Antalffy-blogot). Emellett főleg Zágoni igyekezett tudatosan médiumként használni a világhálót, amelynek szerepe különösen a tudományos fórumok beszűkülésével vált fontossá.

Az elmélet vizsgálatát az MTA Geodéziai és Geofizikai Intézete (ma: MTA CSFK GGK) igyekezett megtartani a „tisztá” tudomány számára, amellet, hogy a témakör több konferencián is szerepelt, nemritkán Zágoni tolmácsolásában. Érdekes módon maga Zágoni kapott felkérést az elmélet bírálatára, amelynek nyomán azonban – néhány vitatott, hibás megfogalmazás, illetve értelmezés miatt – kenyértörésre került sor az addig látszólagosan egy csónakban evező Miskolczi és Zágoni között. Zágoni bírálatát és Miskolczi viszontválaszt az MTA GGK hozta nyilvánosságra honlapján, később azonban a szövegek innen elérhetetlenné váltak (jelenleg egy 2013. június 18-ra datált Miskolczi-interjú érdemel figyelmet), viszont az atlatszo.hu ezeket átmentve, továbbá Miskolczi Ferencsel videóinterjút készítve tudta a felszínen tartani az ügyet (Miskolczi 2012; Zágoni 2011).

Témahálózat-térképezés

Az Issue Crawler programmal több vizsgálati irányt lehetett kipróbálni. Olyan honlapokat kell választani kiindulási alapnak, ahol vannak kimenő linkek más honlapokra, mert a program a kimenő linkek szempontjából térképezi fel a hálózatot. Alapvető módszer a közöslinkelemzés (co-link analysis), amely akkor szerepeltet egy honlapot az eredmények között, ha két kiindulási honlap is linke rá. Ha témahálózatot (issue network) térképeztem fel és a módszertani ajánlások szerint a vizsgálathoz kettő iterációt (hányszor legyen közöslinkelemzés) és egyes vagy kettes szintű mélységet állítottam be (egy a mélység, ha a startlapok kimenő linkjeinek a kimenő linkjeit is vizsgáljuk), az eredmények többnyire egy tágabb zöld civil hálózathoz vezettek, függetlenül a kezdőlapok számától. A kiindulási lapok számával lehetett továbbá próbálkozni; a fő szempont, hogy ezeken biztosan legyenek olyan linkek, amelyek a téma szempontjából relevánsak. A témahálózat-térképeken szereplő körök minden esetben a bejövő linkek számával arányos nagyságúak, illusztrálva azt, hogy az a honlap fontos, amelyik sok linket kap.

A 3. ábra esetében az fna.hu-t, az egymozdulat.hu-t és a klimavaltozas.lap.hu-t tettem meg kiindulásnak, de az előbbi kettő nem maradt az eredmények között, mert nem kaptak linket. Ugyanígy pl. a vahavahalozat.hu tudományos oldala sem szerepelt az eredményekben, mert nem kapott két linket a kezdőlapoktól (a korábbi Google-kereséseimben sem bukkantam rájuk). A 3. ábra tehát egy zöld civil hálózatot mutat, ahol középen helyezkedik el az Ökotárs Alapítvány honlapja, amely körül igen sűrűk a kapcsolatok. Az Ökotárs a program által átnézett teljes webpopulációból 380 linket kapott, a térképen szereplő honlapok közül pedig 11 mutatott rá.

A 4. ábrát eredményező futtatás esetében már számosabb (20) a kezdőlap, közöttük blogok, „klímaszkeptikus” tartalmak is szerepelnek. Itt az eredmény hasonló: megfigyelhetők a civil hálózat mellett az ahhoz lazán kapcsolódó kormányzati vagy blogtartalmak. Így látható az azóta megszűnt honlap, az nfu.hu, amely a legtöbb, 12 linket kapta a hálózathoz, vagy a kormány.hu. Ezek Barabási elnevezésével élve tipikus „Ki” honlapok: linket kapnak, de nem adnak. Mindkét ábrán láthatjuk az ipcc.ch-t is, amely többé-kevésbé a nemzetközi webhez való kapcsolatot jelenti a félszigetszerű magyar web számára. Egyes keresési mélység és privilegizált kezdőlapok esetén a blogok markánsabban megjelentek a tématerképen, még részletesebb nemzetközi honlapkontextusban (5. ábra). Itt láthatunk tipikus „Be” honlapokat (javarészt blogok vagy szakmai oldalak), amelyek sok linket adnak, de nemigen kapnak: atlatszo.hu, idokep.hu, vilaghelyzete.blogspot.hu, antalfy-tibor.hu, ffek.hu, eghajlatvedelmiszovetseg.hu. E vizsgálatban az egyes mélységnek köszönhetően „Ki” honlapként már bent maradt az eredményekben a met.hu és a kvvm.hu is.

A hólabdamódszerrel a kezdőlapok kimenő linkjeit lehet megvizsgálni. Az így kapott térképek viszont többnyire médiaoldalakat adtak, így azok ismertetését mellőzöm. Az interakciós elemzéshez, amely a kezdőlapok közötti kapcsolatokat vizsgálja, huszonhat releváns url-címet válogattam, így válik láthatóvá, hogy a korábban is kezdőlapoknak választott oldalak között milyen összefüggések vannak (6. ábra). E vizsgált „populációban” az OMSZ honlapja kapta a legtöbb linket, az eredményekben megmaradó 22 url-ből 8 hivatkozott rá, maga viszont egy linket sem adott. A másik véglet az fna.hu, amely sok linket ad, viszont egyet sem kap. Ezen az ábrán is figyelemre méltó a kormányzati honlapok szeparáltsága, nemigen adnak, se nem kapnak linket. A többi lapok közül a zöld civilek (középen) vagy a blogok (alul) lazán kapcsolódnak.

Összefoglalás

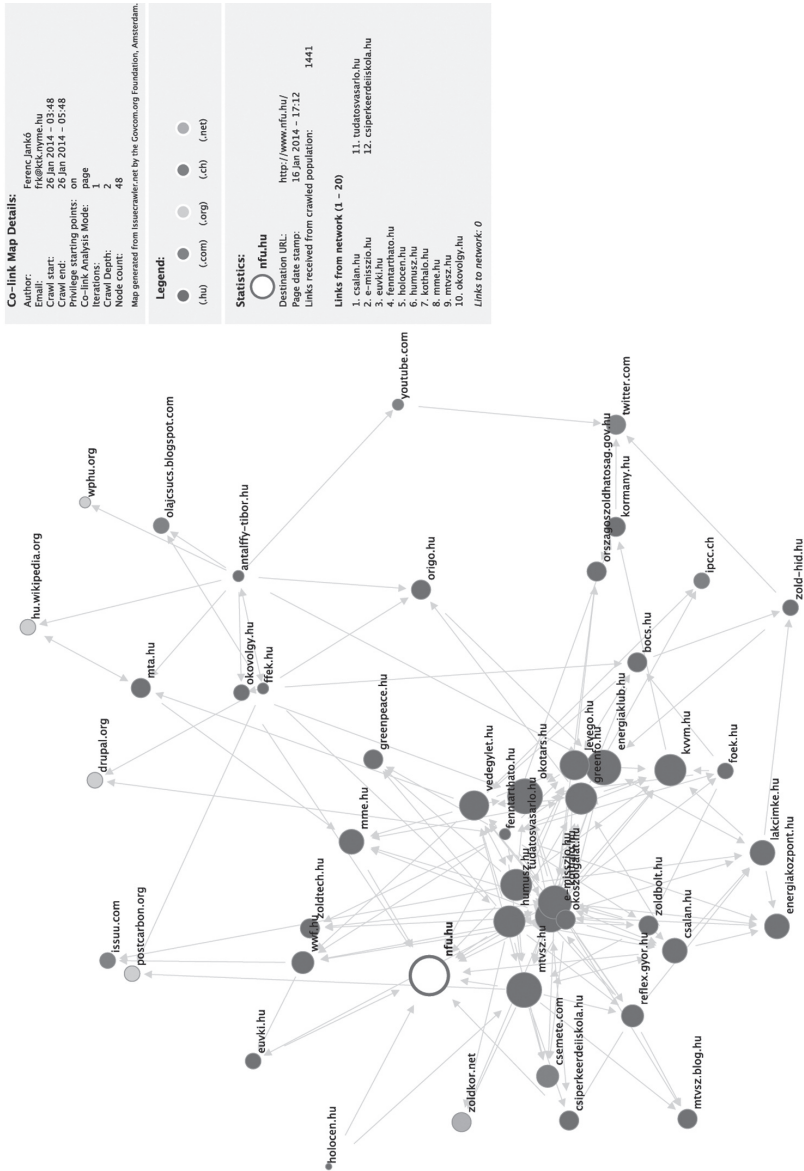
Írásom mint esettanulmány demonstrálta, hogy az internetes tudás létrehozásának és transzferének megvannak a sajátosságai, a demokratizációs folyamat révén a tudományos intézmények már nem töltenek be hegemon szerepet e folyamatokban. A klímaváltozás vitái jól illusztrálják, hogy a weben kibővített ellenőrző közösségek működnek: az érvelésben, a vitákban a tudományos információk hasonlóan hozzáférhetők, mint a bizonytalan forrású tartalmak, és a tudományos eredmények az internet közösségének szeme előtt formálódnak. A szakértőiség fogalma kibővült, illetve bizonytalanná vált, hiszen az interneten szakértőnek látszani retorikai fogásokkal, a vizuális és szakmai tartalom ügyes szerkesztésével is lehetséges.

Vizsgálataim további tanulságaként fontolóra vehető, hogy az éghajlatváltozás hazánkban ugyan fontos környezeti ügyé vált, azonban – vélhetően or-

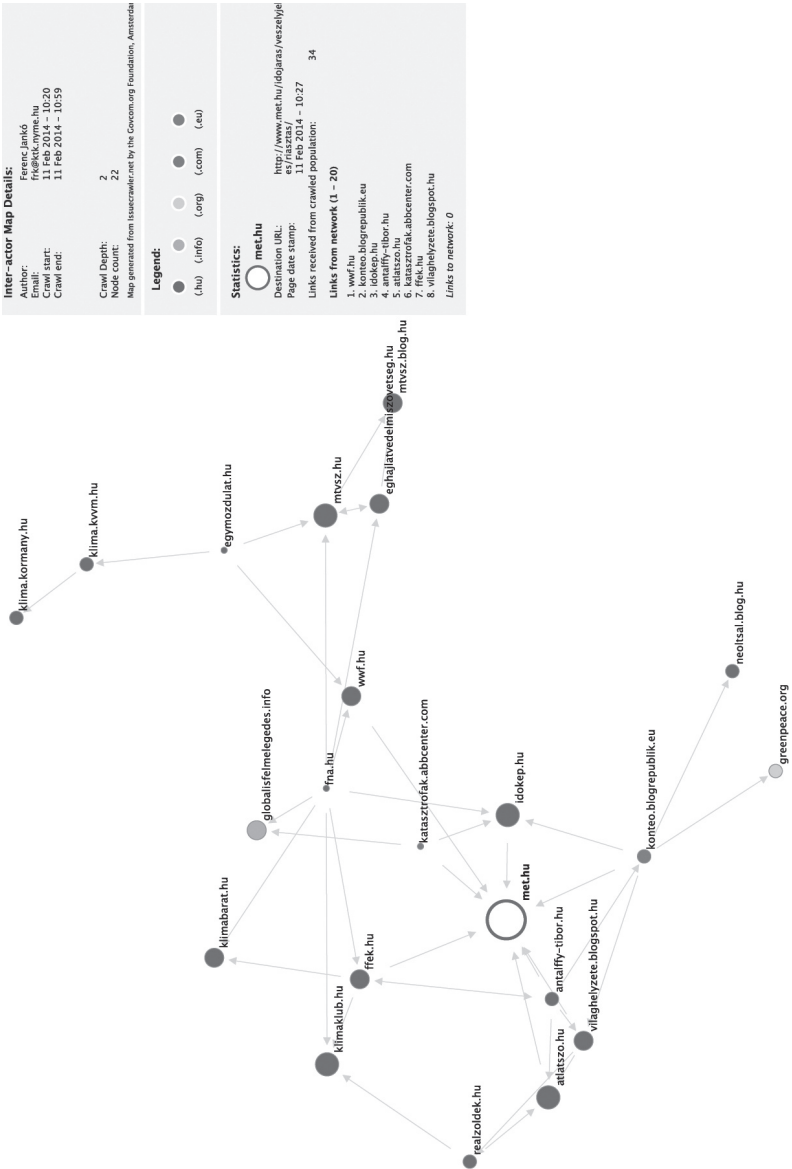

4. ábra: Közöslink-elemzés 20 kezdőlappal, iterációk: 1, mélység: 2
Co-link analysis with 20 starting points, iterations: 1, crawl depth: 2

6. ábra: Interakciós elemzés 26 kezdőlappal, vizsgálati mélység: 2
Inter-actor analysis with 26 starting points, crawl depth: 2

szágunk mérete miatt – nem alkot önálló virtuális terepet, a témát tárgyalók szervezettsége alacsony fokú. Ehhez kapcsolódóan a linkelési, internetes hivatkozási kultúra szintén alacsony színvonalúnak mondható, inkább a külföldi (mindenekelőtt az IPCC-s) tudományos és hírforrások adják az alapját a hazai tudástermelésnek. A hazai tudományos intézmények jobbára kimaradnak az internetes diskurzusból, rejtve maradnak az internetet böngészők szeme elől. Ily módon nem hagyatkozhatunk kizárólag a keresőre, könnyen elveszhetünk az információk között, s talán fontosabbakat el is kerülhetünk. Érdekes volt az is, hogy a Google keresési algoritmusai némileg védenek bennünket a klímaszkeptikus tartalmak elől, ez a résztema csak célzott kereséssel volt feltárható. Végül vizsgálatom több példát hozott arra, hogy az éghajlatváltozás globális problémáját hogyan kísérlik meg lokalizálni, hazai viszonyokra adaptálni, így formálva tulajdonképpen virtuális helyi tudást az éghajlatváltozásról.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítését az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta. Köszönöm a Govcom.org Foundation-nek, hogy hozzáférést biztosított az Issue Crawler programhoz.

Irodalom

- Barabási A-L. (2013): *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Harmadik kiadás. Helikon, Budapest
- Caldas, A., Schroeder, R., Mesch, G. S., Dutton, W. H. (2008): Patterns of information search and access on the world wide web: Democratizing expertise or creating new hierarchies? *Journal of Computer-Mediated Communication*, 4., 769–793. <http://doi.org/bcdctb>
- Collins, H. M., Evans, R. (2002): The third wave of science studies: Studies of expertise and experience. *Social Studies of Science*, 2., 235–296. <http://doi.org/cbrv4z>
- DiMaggio, P., Hargittai, E., Russel Neumann, W., Robinson, J. P. (2001): Social implications of the internet. *Annual Review of Sociology*, 27., 307–336. <http://doi.org/cmfpkx>
- Evans, R., Collins, H. M. (2008): Expertise: From attribute to attribution and back again? In: Hackett, E. J., Amsterdamska, O., Lynch, M., Wajcman J. (eds.) *The handbook of science and technology studies*. Third Edition. The MIT Press, Cambridge, London, 609–630.
- Fischer, F. (2000): *Citizens, experts and the environment. The politics of local knowledge*. Duke University Press, Durham, London <http://doi.org/4pn>
- Funtowicz, S. O., Ravetz, J. R. (1993): Science for the post-normal age. *Futures*, 7., 739–755. <http://doi.org/fqntk9>
- Gaines, B. R. (2013): Knowledge acquisition: Past, present and future. *International Journal of Human-Computer Studies*, 2., 135–156. <http://doi.org/4pp>
- Henke, C. R., Gieryn, T. F. (2008): Sites of scientific practice: The enduring importance of place. In: Hackett, E. J., Amsterdamska, O., Lynch, M., Wajcman J. (eds.) *The handbook of science and technology studies*. Third Edition. The MIT Press, Cambridge, London, 353–376.
- Jakobi Á. (2002): A virtuális világ terei. *Magyar Tudomány*, 11., 1482–1491.

- Jakobi Á. (2007): *Az információs társadalom térbelisége*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 13.)
- Jakobi Á. (2014): Újszerű területi statisztikai adatgyűjtési lehetőségek az információs világ egyenlőtlenségeinek kutatásában. *Területi Statisztika*, 1., 35–52.
- Jasanoff, S. (2004): *States of knowledge. The co-production of science and social order*. Routledge, London, New York <http://doi.org/cv8q6w>
- Knorr-Cetina, K. (1999): *Epistemic cultures: How the sciences make knowledge*. Harvard University Press, Cambridge
- Koteyko, N. (2010): Mining the internet for linguistic and social data: An analysis of ‘carbon compounds’ in web feeds. *Discourse & Society*, 6., 655–674. <http://doi.org/bn7dps>
- Krimsky, S. (2007): Risk communication in the internet age: The rise of disorganized skepticism. *Environmental Hazards*, 2., 157–164. <http://doi.org/fbzstj>
- Livingstone, D. N. (2003): *Putting science in its place: Geographies of scientific knowledge*. The University of Chicago Press, Chicago, London <http://doi.org/4pq>
- Livingstone, D. N. (2005): Science, text and space: thoughts on the geography of reading. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 4., 391–401. <http://doi.org/d6hnt3>
- Mccallum, M. L., Bury, G. W. (2013): Google search patterns suggest declining interest in the environment. *Biodiversity and Conservation*, 6–7., 1355–1367. <http://doi.org/4pr>
- Metzger, M. J. (2007): Making sense of credibility on the web: Models for evaluating online information and recommendations for future research. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 13., 2078–2091. <http://doi.org/dsx9bk>
- Meyer, E. T., Schroeder, R. (2009): Untangling the web of e-research: Towards a sociology of online knowledge. *Journal of Informetrics*, 3., 246–260. <http://doi.org/cbndz8>
- Miskolczi F. (2012): *Megjegyzések Zágoni Miklós „Miskolczi Ferenc kutatási eredményeinek kritikai vizsgálata” című MTA GGKI beszámoló jelentéshez*. Kézirat. http://atlatszo.hu/wp-content/uploads/2012/04/Miskolczi_MTA_comments-21.pdf (Letöltés: 2014. július 28.)
- Nerlich, B. (2010): ‘Climategate’: paradoxical metaphors and political paralysis. *Environmental Values*, 4., 419–442. <http://doi.org/fjgr4w>
- Rogers, R. (2009): *The end of the virtual. Digital methods*. Vossiuspers UVA, Amsterdam <http://doi.org/bp35v4>
- Rogers, R. (2010a): Mapping public web space with the Issue Crawler. In: Reber, B., Brossaud, C. (eds.): *Digital cognitive technologies: Epistemology and the knowledge economy*. ISTE, Wiley, London, 89–99.
- Rogers, R. (2010b): Internet research: The question of method. A keynote address from the YouTube and the 2008 election cycle in the United States conference. *Journal of Information Technology & Politics*, 2–3., 241–260. <http://doi.org/b5rcjn>
- Ropolyi L. (2006): *Az internet természete. Internetfilozófiai értekezés*. Typotex, Budapest
- Van de Donk, W., Loader, B. D., Nixon, P. G., Rucht, D. (2004): Introduction. Social movements and ICTs. In: Van de Donk, W., Loader, B. D., Nixon, P. G., Rucht, D. (eds.): *Cyberprotest. New media, citizens and social movements*. Routledge, London, New York, 1–21.
- Whatmore, S. J. (2009): Mapping knowledge controversies: science, democracy and the redistribution of expertise. *Progress in Human Geography*, 5., 587–598. <http://doi.org/db3496>
- Whitmarsh, L. (2009): What’s in a name? Commonalities and differences in public understanding of “climate change” and “global warming”. *Public Understanding of Science*, 4., 401–420. <http://doi.org/d97nk8>
- Wei, L. (2009): Filter blogs vs. personal journals: Understanding the knowledge production gap on the internet. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 3., 532–558. <http://doi.org/bkx5k>
- Westerman, W. (2009): Epistemology, the sociology of knowledge, and the Wikipedia userbox controversy. In: Blank, T. J. (ed.): *Folklore and the internet. Vernacular expression in a digital world*. Utah State University Press, Logan, 123–158.
- Woolgar, S., Coopmans, C. (2006): Virtual witnessing in a virtual age: A prospectus for social studies of e-science. In: Hine, C. M. (ed.): *New infrastructures for knowledge production: Understanding e-science*. Information Science Publishing, Hershey, London, 1–25. <http://doi.org/fq2xvf>

- Wouters, P., Beaulieu, A. (2006): Imaging e-science beyond computation. In: Hine, C. M. (ed.): *New infrastructures for knowledge production: Understanding e-science*. Information Science Publishing, Hershey, London, 48–70. <http://doi.org/dwm56k>
- Wouters, P., Vann, K., Scharnhorst, A., Ratto, M., Hellsten, I., Fry, J., Beaulieu, A. (2008): Messy shapes of knowledge – STS explores informatization, new media, and academic work. In: Hackett, E. J., Amsterdamska, O., Lynch, M., Wajcman J. (eds.): *The handbook of science and technology studies*. Third Edition. The MIT Press, Cambridge, London, 319–351.
- Zágoni M. (2011): *Miskolczi Ferenc kutatási eredményeinek kritikai vizsgálata. Beszámoló jelentés*. MTA GGKI, 2010. december 1.–2011. november 30. http://atlatszo.hu/wp-content/uploads/2012/04/Zagoni_MTA_jelentes-11.pdf (Letöltés: 2014. július 28.)

A magyarországi fúziók és felvásárlások térbeli jellemzőinek vizsgálata az 1997 és 2013 közötti időszakban

The spatial features of Hungarian mergers and acquisitions between 1997 and 2013

KUCSÉBER LÁSZLÓ ZOLTÁN

KUCSÉBER László Zoltán: PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr; kucsla@sze.hu

KULCSSZAVAK: felvásárlások, fúziók, térbeli jellemzők

ABSZTRAKT: A tanulmány célja a Magyarországon az 1997 és 2013 között létrejött fúziók és felvásárlások (M&A, mergers and acquisitions) térbeli jellemzőinek és összefüggéseinek a vizsgálata. Az elemzés során 730 M&A-tranzakciót vettem górcső alá, amelyhez a Gazdasági Versenyhivatal versenyjogi határozatai adtak kiindulási alapot. Vizsgáltam a magyarországi M&A-tranzakciók térbeli sajátosságai mellett az ágazati és a pénzügyi (felvásárolt részesedések) jellemzőit és a közöttük levő összefüggéseket is.

A tanulmány három egységből épül fel. Az első rész a szakirodalmi áttekintés, a második részben bemutatom a vizsgálatok során alkalmazott módszertant és a kapott eredményeket, a harmadik egységben az eredmények időbeli és térbeli összehasonlítására kerül sor.

A vizsgált időszakban Magyarország kedvelt célpont volt a külföldi felvásárlók körében: a felvásárlók több mint 70%-a külföldi vállalat. Európai uniós országokban van a székhelye a külföldi vállalatok több mint 80%-ának. A felvásárló társaságok átlagosan 81%-os részesedést szereztek a céltársaságokban. A statisztikai vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a térbeli jellemzők (a felvásárló bázisországa és a külföldi leányvállalatok regionális eloszlása) nem voltak hatással a céltársaságban megvásárolt részesedésekre. A legtöbb M&A a feldolgozóiparban, a kereskedelemben és a logisztikai szektorban történt. A feldolgozóiparban a legtöbb M&A a Benelux államokból, Németországból és Olaszországból származik. A kereskedelmi szektorban kiemelkedő Németország (30%) és Franciaország (16%) jelenléte. A felvásárlások regionális megoszlása a területi egyenlőtlenségeket tovább erősítette Magyarországon.

László Zoltán KUCSÉBER: PhD student, Doctoral School of Regional and Economic Sciences, Széchenyi István University, Győr; kucsla@sze.hu

KEYWORDS: acquisitions, mergers, spatial characteristics, sectoral characteristics

ABSTRACT: This study aims to analyse the spatial features of Hungarian mergers and acquisitions (abbrev. M&A). 730 M&A transactions were investigated, i.e. those which required

permission from the Hungarian Competition Authority. A permit is required for M&A if net sales of the companies concerned were over HUF 15 thousand million and there are a minimum two of the companies concerned whose net sales amounted to more than HUF 500 million in the previous business year. The investigation refers to a period from 1997 until the end of 2013, because one can find the relevant decisions on the homepage of the Hungarian Competition Authority only for this period.

In the analysis not only the spatial characteristics of M&A deals are examined, but also the sectoral and financial (acquired shares) features. The connection between the different features is also analysed using statistical investigations (e.g. cross-table analysis).

The study has three sections. The first part is a literature review, in which spatial characteristics of M&A are overviewed. In the second part of the study, the method applied in the examinations and the results are presented, which are then summarised. In the third part, the results are compared to the period of 1990–1997, and the M&A tendencies of neighbouring countries are described.

Hungary was a preferred acquisition target in the period examined: More than 70% of the acquirers were foreign companies. The headquarters of more than 80% of foreign acquirers can be found in a country of the European Union. The acquiring firms bought an average of 81% of the shares in the target companies. On the basis of the statistical results, the conclusion is that the spatial features (headquarters of acquirers and the regional distribution of foreign subsidiaries) had no effect on the acquired share in the target company.

An examination of the sector features showed these results. The manufacturing industry has the biggest share (24%), which is followed by the commerce and logistics sector (17%). In the manufacturing sector, most of the acquirers came from Benelux countries, Germany and Italy. Germany (30%) and France (16%) have the biggest share in the commercial sector. Austrian companies carried out the majority of M&A transactions in the finance and real estate sector. The regional distribution of M&A deals intensified the spatial inequalities in Hungary: In 71% of the cases the headquarters of investor companies can be found in Budapest, which is in the Central Hungary Region, where the German subsidiaries acquired the most target companies.

The results are representative concerning the fusions which require approval on the basis of threshold values as set by the Hungarian Competition Authority. The features of the investigated M&A transactions show similarities – both from spatial aspects (regions and the place of the headquarters of acquirer companies) and from sectoral aspects – to the features of Hungarian privatisations.

Bevezetés

A fúziók és felvásárlások (M&A) napjainkban is fontos szerepet töltenek be a vállalkozások külső növekedésének tervezésekor. Ez annak ellenére van így, hogy Európában az M&A-tranzakciók száma az utóbbi két évben stagnálást mutatott, a felvásárlások értéke viszont dinamikusan növekedett (imaa-institute.org 2014).

M&A-tranzakciók Magyarországon is gyakran jönnek létre: az 1997 és 2013 közötti időszakban Magyarországon megvalósult 730 M&A-tranzakcióban 1740 olyan vállalat (846 felvásárló és 894 céltársaság) vett részt, melyek nettó értékesítési árbevétele meghaladta az ötszázmillió forintot.

A tanulmányom célja az, hogy többváltozós statisztikai elemzéssel megvizsgáljam a Magyarország területén megvalósult M&A-tranzakciók térbeli jellemzőit és hatásait. A tanulmányban az alábbi kérdésekre szeretnék választ adni:

- Milyen jellemzői vannak a felvásárló vállalatok székhelyei szerinti térbeli megoszlásoknak?
- A külföldi és a magyar felvásárló vállalatok milyen ágazatokban valósították meg a legtöbb felvásárlást?
- A felvásárló vállalatok a célvállalatok részvényeinek (Zrt. és Nyrt.), üzletrészeinek (Kft.) átlagosan hány százalékát vásárolták meg?

A tanulmány első részében áttekintem a témakör megfelelő fogalmait és összefüggéseit, valamint a magyar és nemzetközi tudományos eredményeket. A második és harmadik részben az általam összeállított adatbázis elemzésének empirikus eredményeit, illetve térbeli és időbeli összehasonlítását mutatom be.

A fúziók és felvásárlások térbeliségének szakirodalmi háttere

A jelenleg hatályos versenytörvény (1996. évi LVII. törvény a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról) a következőképpen fogalmazza meg a fúziót: „Vállalkozások összefonódása (koncentrációja) jön létre, ha két vagy több előzőleg egymástól független vállalkozás összeolvad, vagy egyik a másikba beolvad, vagy a vállalkozás része a vállalkozástól független másik vállalkozás részévé válik. Azt a vállalatot, amelyik az irányítást megszerzi a másik felett, felvásárló vállalatnak, a kiszemelt vállalatot pedig célvállalatnak nevezzük.”

A fúziókat és felvásárlásokat a következők szerint csoportosíthatjuk. Horizontális fúzióról beszélünk, ha olyan vállalatok egyesülnek, amelyek egymással helyettesíthető termékeket és szolgáltatásokat állítanak elő. A vertikális fúziók olyan vállalatok között történnek, amelyek az ellátási láncok különböző szintjein működnek. Konglomerátum típusú fúzióról beszélünk, amikor nem egy ágazatba tartozó, eltérő jellegű vállalatokat egyesítenek (Bishop, Walker 2010).

Egy vállalkozás kívánhat gyorsabban növekedni, mint azt a belső növekedése lehetővé tenné. Ellentétben egy új egység telepítésével, egy másik vállalkozás felvásárlása lehetővé teszi a cég gyorsabb növekedését abban a földrajzi térben, amelyben a felvásárolt cég piaccal, képzett munkaerővel, gépekkel, raktárakkal rendelkezik (Moyer, McGuigan, Kretlow 2003). A cégek fuzionálásának előnyei és egyben további okai között említhetjük a méret- és választékgazdaságosság elérését, a növekvő irányítási hatékonyságot és a növekvő piaci erőt (Wish 2010).

A fúziós és felvásárlási ügyletek indítékai között megjelenik a térbeliség kérdése is: „A földrajzi diverzifikáció lehetővé teszi a felvásárló vállalat számára értékesítési bevételeinek növelését, s mivel minél több régióban vagy országban van jelen, annál inkább vonzóvá válik a befektetők számára.” (Sinkovics 2010).

A vállalatokat nem csupán a külső növekedés készítheti felvásárlásra. 2014-ben az USA-beli gyógyszeripari felvásárlók által végrehajtott határon átnyúló tranzakciókat az adóoptimalizálás vezérelte: a vállalatok székhelyeiket az

Egyesült Királyságba áthelyezve próbálják kikerülni a 39,1%-os amerikai társasági adót (wjs.com 2014).

Az M&A-tranzakciók során fennáll annak a veszélye, hogy a felvásárló csak azért vásárolja fel valamelyik versenytársát, hogy annak tevékenységét megszüntesse, s így teremtsen piacot saját termékei számára, illetve a piaci versenyt csökkentse, kiküszöbölje. Ha egy vállalat ugyanabban a térségben folytat aktív felvásárlási folyamatot, akkor az versenykorlátozó magatartásra utalhat.

A vállalati fúziós folyamatok történetében a szakirodalom fúziós hullámokat különböztet meg. Napjainkig 5 nagy M&A-hullám zajlott le. Ezek közül az 1993–2000 közötti ötödik hullámra volt jellemző, hogy a vállalatok tömegesen hajtottak végre határon átnyúló M&A-tranzakciókat (cross-border mergers and acquisitions, CBM&A) (Balogh 2004). Az ötödik hullámot egyrészt az egyes ágazatokban – telekommunikáció, szállítmányozás – végrehajtott dereguláció ösztönözte, másrészt pedig a globalizáció fokozódása, amely a határon átnyúló M&A-k arányának megugrásához vezetett (Kleinert, Klodt 2002). A külföldi befektetések e típusának a gazdasági növekedésre is pozitív hatása van (Neto 2010).

Az M&A-tranzakciók többségét nagyvárosokban kötik meg: Rodríguez-Pose és Zademach (2003) a településméret (népességszám és GDP) alapján vizsgált 24 599 fúziós és felvásárlási esetet, amelyek 1990 és 1999 között jöttek létre Németországban, 69%-uk a 10 legnagyobb városban.

A céltársaság kiválasztásánál az egyik fontosabb térbeli tényező a felvásárló és a céltársaság közötti távolság. Hogyan befolyásolja a felvásárló vállalatot a távolság a kiszemelt vállalat kiválasztásakor? Chakrabarti és Mitchell (2011) azt állapította meg, hogy a felvásárló és a céltársaság közötti kis távolság pozitívan befolyásolja a céltársaság kiválasztását, a felvásárló társaságok a földrajzilag közelebbi céltársaságokat részesítették előnyben. Ennek egyik oka, hogy a közelebbi céltársaságokról könnyebb információkat gyűjteni. A szerzők ezt az állítást az USA vegyiparában 1979 után létrejött 2070 felvásárlás vizsgálatával igazolták. A határon átnyúló felvásárlás esetén számos tényező – az infláció, a devizaárfolyamok, az adóráták, a készpénzátutalás ütemezése, a politikai kockázatok, a számviteli alapelvek és így tovább – nehezíti meg a célvállalat értékelését (Bruner 2010).

A térbeliség felvásárlások során játszott szerepét Böckerman és Lehto (2003) finn kutatók is vizsgálták. Az 1989–2000 közötti időtávra végzett empirikus kutatásban 126 olyan M&A-tranzakciót vizsgáltak, amelyek a finn nemzetgazdaságon belül jöttek létre. A tapasztalatok azt mutatták, hogy a földrajzi közelségnek nagy szerepe volt az interregionális fúziós és felvásárlási folyamatokban, csakúgy mint az adott régióban működő vállalatok számára. Böckerman és Lehto továbbá megállapították, hogy ha a felvásárlónak lehetősége és képessége van értékelni a távolban működő céltársaságot, különösen annak humán tőkéjét, akkor ez ösztönzi a távoli helyekre irányuló felvásárlást. Hee-jung (2013) a teherhajózási ágazat 120 horizontális M&A esetét vizsgálta 2006–2007 között. Azt tapasztalta, hogy az M&A-aktivitás a távolsággal növekvő információs költségek miatt sokkal intenzívebb volt azoknak a cé-

geknek a körében, amelyek egymás közelében működtek. A közelség mellett az interregionális és a határon átnyúló tranzakciók valószínűségét a vállalkozás mérete is befolyásolja, ugyanis minél nagyobb a felvásárló vállalat, annál nagyobb lehetősége van a célvállalatot értékelni, illetve határon átnyúló fúziót vagy felvásárlást végrehajtani.

Bertrand, Mucchielli és Zitouna (2007) az OECD-tagországok 1990 és 1999 közötti határon átnyúló fúziós és felvásárlási tranzakcióinak empirikus elemzését követően azt állapították meg, hogy a földrajzi közelség mellett a gazdasági integráció, a jogbiztonság, a piacra lépés könnyebb lehetőségei és a felvásárlható céltársaságok magas száma is ösztönző hatásúak az M&A-aktivitásra.

A távolságot azonban nem csupán földrajzi értelemben értelmezhetjük: a távolság kulturális és politikai értelemben is létezik, amelyek nagymértékben befolyásolhatják a vállalkozások terjeszkedési stratégiáit (Di Guardo, Marrocu, Paci 2013). Azok a vállalatok, amelyek ugyanabban vagy hasonló ágazatban működnek, nagyobb eséllyel egyesülnek egymással, viszont az ágazati közelségnek erősebb ösztönző hatása van (Ellwanger, Boschma 2013). A földrajzi korlátok a szolgáltató és a feldolgozóipari szektorokban is hasonlóképpen befolyásolják a fúziók és felvásárlások létrejöttét, de a kulturális korlátok erősebbek a szolgáltatásokban, mint az iparban. Mindkét típusú akadálnak eltérő hatása van az egyes szolgáltató ágazatokban: a térbeli közelség fontosabb a szállítmányozási szektorban, míg a közös nyelv a banki, a biztosítási, és a telekommunikációs szektorokban volt előnyösebb az M&A létrejötte során (Barattieri, Borchert, Mattoo 2014).

A külföldi vállalkozások háromféle módon hajtottak végre felvásárlást Magyarországon. Egyrészt a már tárgyalt határon átnyúló M&A-ként, amelyben egy külföldi tulajdonban lévő vállalat felvásárol egy Magyarországon működő vállalatot. Erre a típusra példa az osztrák Express-Interfracht Internationale Speditionsgesellschaft m.b.H. által felvásárolt magyar Hungaro-Rail Nemzetközi Szállítmányozási Kft. 2013-ban történt esete (GVH Vj/029-019/2013. jelű határozata 2013).

Másrészt a külföldi tulajdonú leányvállalatok által végrehajtott felvásárlások is a határon átnyúló fúziók és felvásárlások egyik típusát adják (Krugman, Obstfeld 2009). Ebben az esetben egy Magyarországon működő külföldi tulajdonú leányvállalat felvásárol egy másik magyarországi vállalatot. Erre példa a francia tulajdonosú Bonduelle Central Europe Zöldségfeldolgozó Kft. által 2012-ben felvásárolt Corn Food Kukorica Feldolgozó és Kereskedelmi Kft. és a „Kelet-Food 2000” Élelmiszeripari Kft. vállalkozások esete (GVH Vj-24/2012/12 jelű határozata 2012).

Harmadrészt a „globális fúzió” is ilyen tranzakció. Ekkor két olyan, külföldön működő vállalat fuzionál, illetve vásárolja fel a másikat, amelyeknek léteznek leányvállalatai Magyarországon is, ezért ezek a leányvállalatok is összeolvadnak. E folyamathoz a GVH eljárását szükséges lefolytatni. Az osztrák AVE CEE Holding GmbH a csehországi Andelta által történő 2013. évi felvásárlásokor magyarországi vállalataik is összeolvadtak (GVH Vj/66-10/2013. jelű határozata 2013).

Meg kell említeni az M&A sajátos típusát, a privatizációs kivásárlásokat is, amelyek alapvetően abban különböznek a hagyományos felvásárlásoktól, hogy a céltársaságok állami tulajdonban vannak. Magyarországon ezek a tranzakciók a rendszerváltás időszakában voltak a leggyakoribbak. Rechnitzer (1998) feltárja az 1990–1997 közötti magyarországi kivásárlások térbeli jellemzőit: a legtöbb felvásárló Németországból, az USA-ból, Franciaországból és Ausztriából származott. A külföldi befektetők a szolgáltatások, az építőipar és az élelmiszeripar, valamint az energetika privatizációjában vettek részt. A hazai befektetők érdeklődése a szolgáltató szektorra irányult, elsősorban a pénzügy, a kereskedelem és a vendéglátás szektoraira, de jelentős volt a hazai tőke jelenléte az élelmiszer- és az építőiparban is. A régiók között meghatározó volt a Közép-Magyarország régió súlya, amelyet 26%-kal az Észak-Dunántúl régió követett. A legalacsonyabb részesedése a Dél-Dunántúl régiónak volt (Rechnitzer 1998).

A szakirodalmi áttekintést összegezve megállapíthatjuk, hogy a távolság napjainkban is szerepet játszik, az M&A-tranzakciók többségében a felvásárló társaságok elsősorban a közelebbi céltársaságokat részesítették előnyben. Ennek oka az, hogy a felvásárlás sikerességének egyik tényezője, hogy a céltársaságot a lehető legpontosabban értékeljék, ami annál nehezebb, minél távolabb helyezkedik el a felvásárló a céltársaságtól. A távolság mellett további befolyásoló szempont a jogbiztonság, a kulturális hasonlóság és a könnyű piacra lépési lehetőség. A megfigyelt eredmények eltérőek az egyes ágazatokban, országokban és időszakokban. Az időfaktorra példa az ötödik M&A-hullám, amelyre a határon átnyúló ügyletek kimagasló aránya volt jellemző.

A magyarországi M&A-ügyletek térbelisége 1997 és 2013 között – empirikus eredmények

A vállalkozások összefonódásához a Gazdasági Versenyhivaltól (a továbbiakban GVH) engedélyt kell kérni akkor, ha az érintett vállalkozáscsoportok tagjai az előző üzleti évben elért nettó értékesítési árbevétele együttesen a 15 milliárd forintot meghaladja, és az érintett vállalkozáscsoportok között van legalább két olyan vállalkozáscsoport, melynek nettó értékesítési árbevétele 500 millió forint felett van (GVH Vj/66-10/2013. jelű határozata 2013). A GVH-határozatok számos információt tartalmaznak a felvásárló vállalatok számától kezdve a céltársaságban megvásárolt részesedéssel bezárólag. A határozatok – az adott tranzakció összetettségétől függően – néhány oldalasak, de akár 25 - 30 oldal terjedelműek is lehetnek, ezért az adatgyűjtés során több olyan eset is előfordult, amikor a határozat nem tartalmazott minden összegyűjteni kívánt információt, mint például a felvásárló vállalat székhelyéről, a bázisországról és az ágazati jellegéről. Ezekben az esetekben további internetes kutatást végeztem: az érintett (külföldi) vállalatok honlapjain tájékoztam.

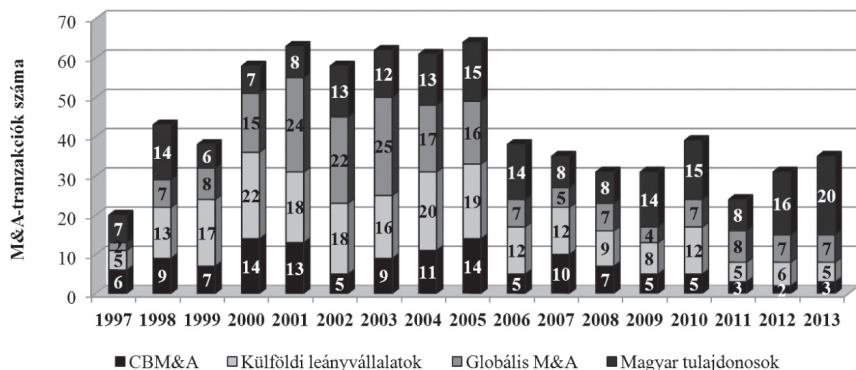
A külföldi felvásárlók bázisországai és a külföldi leányvállalatok regionális megoszlása

A felvásárló vállalatok tulajdonosi szerkezete alapján információt nyerhetünk az M&A térbeli tulajdonságairól is. A vizsgálat azt derítette ki, hogy a 730 tranzakcióból 206 felvásárlást (28%) magyar tulajdonosok, 524 felvásárlást (72%) pedig a külföldi tulajdonosok valósítottak meg (1. ábra). A 730 M&A-tranzakcióból 129 eset volt határon átnyúló. A külföldi tulajdonú leányvállalatok által végrehajtott felvásárlások 29%-os részesedéssel rendelkeznek. A vizsgált időszakban 181 globális M&A-tranzakció fordult elő.

A külföldi felvásárlások magas aránya miatt érdemes megvizsgálni a külföldi felvásárló vállalatok és a külföldi tulajdonú leányvállalatok székhelyeinek térbeli megoszlását. A globalizáció korában egyre nehezebb meghatározni azt, hogy melyik országban található a multi- és transznacionális vállalatok székhelye: „A legnagyobb transznacionális társaságok alapvető funkcióik (pénzügyek, értékesítési bázisok, menedzsment, stb.) nemzetközi szétterítésével több bázis-országgal is kapcsolatba kerülhetnek, részvényeseik is sokkal nemzetközibbek” (Simai 2007, 326.). A GVH versenyjogi határozataiban a vállalkozások rövid ismertetésekor többnyire közlik a külföldi vállalkozások székhelyeit is.

A határon átnyúló fúziók és felvásárlások, valamint a külföldi tulajdonú leányvállalatok által végrehajtott tranzakciók 85%-ában a felvásárló vállalatok székhelye valamelyik európai országban van (2. ábra). Kiemelkedő arányú Németország, Ausztria, Franciaország és a Benelux államok részesedése. Az Európán kívüli esetekben a felvásárló cégek 7,4%-a származott az USA-ból. Az eredmények alapján arra következtethetünk, hogy a Magyarországon létrejött M&A-tranzakciókban is fontos szempont volt a földrajzi közelség, az esetek többségében a külföldi felvásárló vállalatok a közelebbi EU-tagállamokból származnak. Kutatásomban nem foglalkoztam a magyarországi vállalatok külföldön végzett felvásárlásaival, a felvásárolt céltársaságok minden esetben Magyarországon működő vállalkozások voltak.

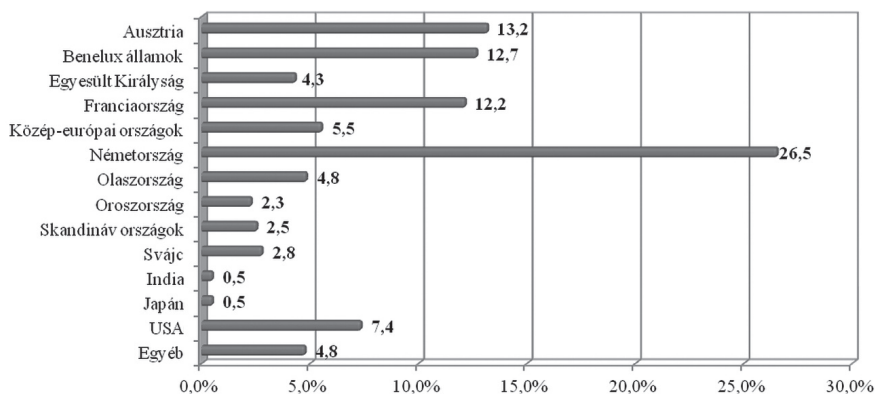
1. ábra: Az M&A tranzakciók alakulása Magyarországon
Number of M&A transactions in Hungary

Forrás: Saját számítás a GVH határozatai alapján.

2. ábra: A felvásárló társaságok székhelyeinek megoszlása (%)
The proportion of foreign acquirers' headquarters (%)

Forrás: Saját számítás a GVH határozatai alapján.

Az M&A térbeli megjelenésének NUTS 2 szintű régiók (ez a legkisebb területi egység, amelyre a közösségi regionális politikában alkalmazott statisztikai adatok köre is értelmezhető – Lengyel, Rechnitzer 2004) szerint történő vizsgálata kimu-

3. ábra: A magyar felvásárló vállalatok és a külföldi leányvállalatok székhelyeinek megyei megoszlása (%)
The county-level distribution of Hungarian and foreign subsidiaries' headquartes (%)

Forrás: Saját számítás a GVH határozatai alapján.

tatta, hogy az esetek 72,8%-ában a felvásárló vállalatok székhelye a Közép-Magyarország régióban van. A Dél-Alföld régió és az Észak-Alföld régió értékei kiemelkednek a többi régió értékei közül, amely 3 vállalat többszöri felvásárlásának tudható be. Az M&A-tranzakciók esetén is megfigyelhető az ország főváros-vidék megosztottsága. A területi egyenlőtlenségeket az M&A-tranzakciók tovább erősítették. A 3. ábra mutatja a felvásárló vállalatok székhelyeinek megyék szerinti megoszlását: e szerint még nagyobbak a területi különbségek. Négy megyében nem történt M&A-tranzakció, a legtöbb ügylet pedig Pest, Csongrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Fejér és Hajdú-Bihar megyében történt. Rodríguez-Pose és Zademach (2003) kutatási eredményeihez hasonlóan Magyarországon is a tranzakciók többsége azokban a megyékben zajlott, ahol régióközpontok is vannak (Budapest, Debrecen, Szeged, Nyíregyháza, Pécs, Székesfehérvár, Győr).

Keresztábra-elemzéssel képet kaphatunk arról, hogy az egyes bázisországok vállalatai az ország mely régióját preferálták. Miért fontos ismernünk azt, hogy az egyes régiókban milyen országból származó befektetések dominálnak? Ha egy térségben a leányvállalatok többsége csupán egy adott külföldi gazdaság anyavállalataitól függ, az akár kockázatot is hordozhat, mivel a legfontosabb vállalati döntéseket az anyavállalatok központjaiban hozzák meg: „A transznacionális vállalatok leányvállalatai nem önálló, profitmaximalizáló piaci egységek, hanem az erősen hierarchikus vállalati struktúra részei. (...) Így a Magyarországra kerülő transznacionális vállalatok sem vesznek részt érdemlegesen a döntéshozásban.” (Barta 2002, 167.)

A külföldi felvásárlások 84,8%-a a Közép-Magyarország régióban történt, amelyben a német leányvállalatok valószínűleg meg a legtöbb M&A-ügyletet (40,7%). Az Észak- és a Dél-Alföld régiókban a Benelux államokból származó leányvállalatok kötötték a legtöbb ügyletet.

Az 1. táblázat szemlélteti, hogy a külföldi vállalatok a Közép-Magyarország régióban vásárolták fel a legtöbb vállalatot. Azt is megfigyelhetjük, hogy nem voltak olyan régiók, ahol egyetlen anyaország befektetői koncentráálódtak volna.

A magyar tulajdonú felvásárló vállalatok a külföldi vállalatokhoz képest jóval nagyobb arányban (40%, szemben a külföldi 15,2%-os aránnyal) vásároltak fel valamely régióban működő vállalatot. A legnagyobb részesedése a Dél-Alföld régiónak (11,3%), míg a legalacsonyabb részesedése a Nyugat-Dunántúl (2%) régiónak van. Az eredményeket azzal magyarázhatjuk, hogy a magyar felvásárlások esetén a mezőgazdasági és a kereskedelmi ágazatokban létrejött M&A-tranzakciók nagyobb súllyal vettek részt.

Az M&A-tranzakciók ágazati jellemzői a térben

A GVH fúziós eljárásának egyik kulcstényezője az érintett termékpiacok meghatározása („Összefonódással érintett piacoknak minősülnek mindazok a pia-

1. táblázat: Régió-leányvállalat keresztblatta
Region-subsidiary cross-table

Megnevezés			Leányvállalat (%)						Összesen	
			Ausztria	Francia- ország	Benelux államok	Német- ország	Olasz- ország	USA	Egyéb	
Régió	Közép-	Régió	13,2	10,8	9,6	40,7	4,2	6,0	15,6	100,0
(%)	Magyarország	Leányvállalat	91,7	90,0	66,7	95,8	63,6	76,9	76,5	84,8
	Észak-Alföld	Régió	0,0	0,0	44,4	11,1	0,0	0,0	44,4	100,0
		Leányvállalat	0,0	0,0	16,7	1,4	0,0	0,0	11,8	4,6
	Dél Alföld	Régió	0,0	20,0	40,0	20,0	0,0	20,0	0,0	100,0
		Leányvállalat	0,0	5,0	8,3	1,4	0,0	7,7	0,0	2,5
	Észak-	Régió	0,0	0,0	0,0	25,0	25,0	25,0	25,0	100,0
	Magyarország	Leányvállalat	0,0	0,0	0,0	1,4	9,1	7,7	2,9	2,0
	Közép-	Régió	28,6	14,3	14,3	0,0	14,3	0,0	28,6	100,0
	Dunántúl	Leányvállalat	8,3	5,0	4,2	0,0	9,1	0,0	5,9	3,6
	Nyugat-	Régió	0,0	0,0	33,3	0,0	0,0	33,3	33,3	100,0
	Dunántúl	Leányvállalat	0,0	0,0	4,2	0,0	0,0	7,7	2,9	1,5
	Dél-Dunántúl	Régió	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	100,0
		Leányvállalat	0,0	0,0	0,0	0,0	18,2	0,0	0,0	1,0
Összesen		Régió	12,2	10,2	12,2	36,0	5,6	6,6	17,3	100,0
		Leányvállalat	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

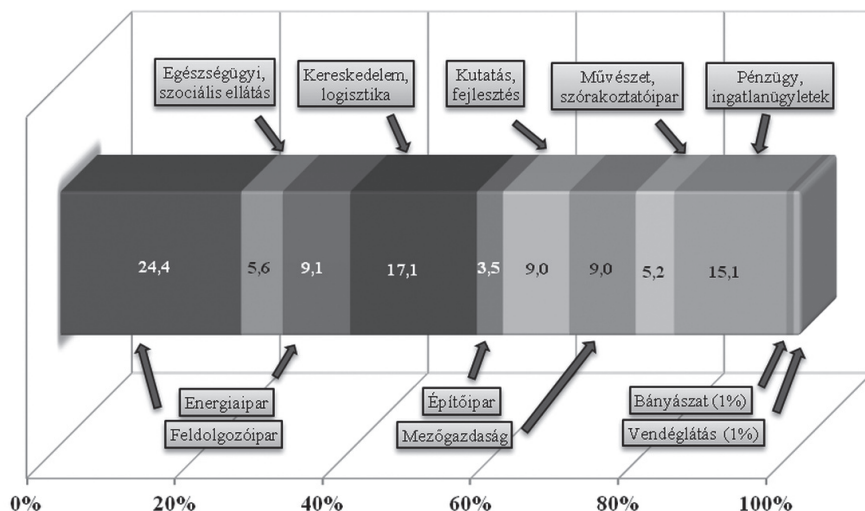
cok, amelyeken az összefonódás valamely – akár közvetlen, akár közvetett – résztvevője piaci tevékenységet fejt ki.” GVH Vj/66-10/2013. határozata 2013). A GVH a piaci koncentrációs vizsgálatot csak az érintett (termék- és szolgáltatás)piacokon végzi el. Mivel az érintett piacok ágazati csoportosítás szerinti vizsgálata túl széles skálát jelentett volna, ezért vizsgálatomban a 2008. évi TEÁOR (Tevékenységek Egységes Ágazati Osztályozási Rendszere) 17 ágazatából 4 ágazatot (közigazgatás, egyéb szolgáltatás, háztartás munkaadói tevékenység és a területen kívüli szervezet) kihagytam, és további négyet integráltam másik, hasonló jellegű ágazathoz, így 11 ágazati csoport alakult ki (4. ábra).

A legnagyobb (24,4%-os) részesedése a feldolgozóiparnak van, ezt követi a kereskedelem, logisztika, majd a pénzügy és ingatlanügyletek. A legkevesebb tranzakció a vendéglátás és a bányászat területén valósult meg.

A keresztblatta-elemzéssel az ágazatok és a régiók közötti összefüggést vizsgáltam. Az M&A-tranzakciók erősíthetik, de gyengíthetik is a régiók specializációját, vagyis azt, hogy az egyes régiókban milyen ágazatok válnak húzóágazattá, továbbá elemezhető a fejlett és a fejletlen régiók közötti munkamegosztás is (Lengyel 2010).

Az elemzés eredményei alapján a Közép-Magyarország régióban a szolgáltatási szektorok (kereskedelem, logisztika, pénzügy) dominálnak. Az egyes ágazatok szempontjából megállapíthatjuk, hogy a tudományos tevékenységek (műszaki, infokommunikációs, K+F), valamint a pénzügy és ingatlanügyletek szektorban a

4. ábra: Az M&A-ügyletek ágazati eloszlása (%)
 The sectorial distribution of Hungarian M&A transactions (%)

Forrás: Saját számítás a GVH határozatai alapján.

tranzakciók 90%-a a Közép-Magyarország régióban jött létre. Az Észak- és a Dél-Alföld, valamint a Közép-Dunántúl régiókban a feldolgozóipar dominál, a Dél-Dunántúl régióban a kereskedelem, logisztika szektor tranzakciói hangsúlyosak. Jól látszik, hogy minden régióban néhány ágazat a meghatározó, ami a regionális specializációból következik.

Egy további keresztábra-elemzéssel arra kerestem a választ, hogy az egyes ágazatokban mely bázisországok vállalatai voltak a legaktívabb felvásárló vállalatok. E vizsgálat eredményei már tartalmazzák a Magyarországon működő külföldi leányvállalatok és a határon átnyúló fúziók és felvásárlások által belépő külföldi cégek adatait is. E szerint a feldolgozóipar legtöbb befektetése a Benelux államokból, Németországból és Olaszországból származik. A kereskedelem ágazatában kiemelkedő Németország aránya 30%-kal, és a német tranzakciók 16,9%-a ebben az ágazatban realizálódott. A pénzügy és ingatlanügyletek ágazatában kimagasló az osztrák vállalatok aránya, a tranzakciók harmadát osztrák cégek valósították meg. Az osztrák M&A-tranzakciók 47,5%-a ebben az ágazatban jött létre. A tudományos tevékenységek ágazatában a tranzakciók 54,5 %-át németországi vállalkozások hozták létre.

A magyar tulajdonosok által leginkább preferált ágazatok közül 27,7%-os részesedéssel a kereskedelem, logisztika ágazat áll az élen. Ennek az a magyarázata, hogy a Magyarországról 2013-ban kivonuló Profi Zrt. és Match Zrt. üzlet-helyiségeit magyar tulajdonú kereskedelmi vállalatok vásárolták fel, továbbá a magyar tulajdonban lévő Waberer's Logisztikai Kft. 6 felvásárlást hajtott végre. A külföldi vállalatok ritkán, míg a magyar vállalatok gyakran vásároltak fel vál-

latot a mezőgazdaságban. Sem a régiókban, sem az ágazatokban nem volt kimutatható egyetlen anyaország vállalatának koncentrálódása.

A megvásárolt részesedések és területi vonatkozásai

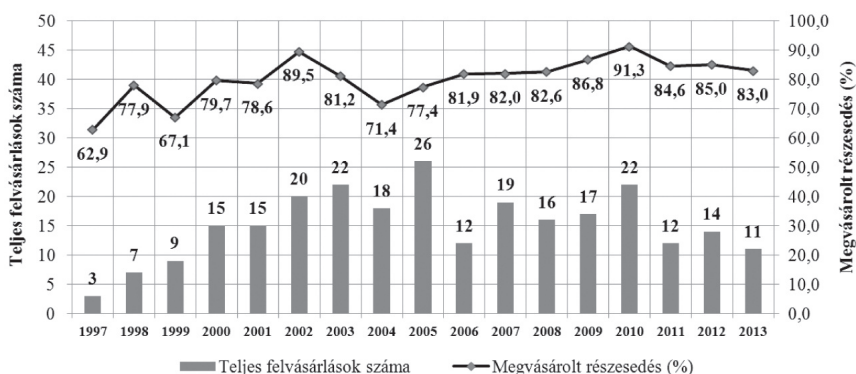
A célvállalatok átlagosan megvásárolt részesedéseinek alakulásából és abból, hogy hány alkalommal szerezték meg a célvállalatok egészét, betekintést kapunk a felvásárló vállalatok magyarországi beágyazottságába is (például a minősített tulajdonosi szavazati többség – 75% – megszerzése hosszú távú jelenlétet feltételez) (5. ábra).

A felvásárló társaságok a vizsgált időszakban átlagosan 80,7%-os részesedést szereztek a céltársaságokban. 203 olyan eset volt, amikor a felvásárló társaságok nem a céltársaság részvényeit vagy üzletrészeit, hanem üzletágot (53 alkalommal), gyárat (8 alkalommal), üzlethelyet és eszközöket (15–22 alkalommal) vásároltak fel.

A területi vizsgálat fontos kérdése, hogy a magyar és a külföldi leányvállalatok a céltársaságok mekkora hányadát szerezték meg. A felvásárlók székhelyeinek regionális megoszlását ki lehet egészíteni a megvásárolt részesedésekkel és a teljes felvásárlások számával.

A vizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy a legnagyobb felvásárlási értéket az Észak-Magyarország régió (98,3%), a legalacsonyabb értéket pedig a Közép-Dunántúl régió mutatja (72,4%). A teljes felvásárlások száma a Közép-Magyarország régióban érte el a legmagasabb értéket. A teljes felvásárlást tekintve a hat vidéki régió közül arányaiban a győri központú régióban történt a legtöbb (75%) tranzakció, míg a legkevesebb (38%) a Dél-Dunántúl régióban.

5. ábra: Az átlagosan megvásárolt részesedések és a teljes felvásárlások alakulása
The acquired shares on average and the number of transactions

Forrás: Saját számítás a GVH határozatai alapján.

Vajon a területi jellemzők befolyásolták-e a megvásárolt részesedések alakulását? Erre a kérdésre a vegyes kapcsolatot feltételező H-mutató számításával válaszolok. A vizsgálat során a felvásárolt részesedés a metrikus (függő) változó, míg a régió nominális (független) változó. Az eredményül kapott 0,138-as H-mutató szerint csak gyenge kapcsolat van a felvásárló vállalatok régiók szerinti elhelyezkedése és a céltársaságokban megvásárolt részesedések között. A vizsgálatot megismételtem a bázisországokkal. Ebben az esetben is alkalmazhatjuk a H-mutatót: a függő változó a megvásárolt részesedés, a független változó a bázisország. A statisztikai vizsgálat eredménye 0,242, amely azt jelenti, hogy a felvásárolt részesedéseket nem befolyásolta a felvásárlók bázisországa.

A vizsgálatot lefolytattam az ágazati jellemzőkkel is, amelyben a függő változó továbbiakban is a megvásárolt részesedések voltak, a független változó pedig az ágazat. Az éta értéke 0,125, ami azt jelenti, hogy nincs kapcsolat a vizsgált két változó között. Az elemzést elvégeztem a nem 100%-os esetekkel is. A vizsgálat ebben az esetben sem mutatott kapcsolatot (0,161). A megvásárolt részesedések átlagai a vizsgált ágazatokban 73–84% között alakultak. A 100%-os esetek száma a feldolgozóiparban a legnagyobb (60 eset), a legkisebb a kutatás-fejlesztésben (26 eset).

Az empirikus eredmények időbeli és térbeli összehasonlítása

Amikor a vizsgálatok eredményeit az 1990 és 1997 közötti időszakkal, majd pedig a környező országok M&A-tendenciáinak jellemzőivel hasonlítottam össze, a befektető országokra vonatkozóan nem tapasztaltam jelentős változást: mind az 1997 előtti és az azt követő időszakban is az osztrák, a német és a francia befektetők aránya volt kiemelkedő, ami azt jelezheti, hogy Magyarország számukra vonzó befektetési célpont maradt. Ami a preferált ágazatokat illeti, már tapasztalhattunk átrendeződést: az 1990 és 1997 közötti időszakban még jelentős volt az építőiparban és az élelmiszeriparban végrehajtott tranzakciók száma, az 1997 és 2013 közötti időszakot már a feldolgozóipari, pénzügyi és energiaipari felvásárlások jellemezték.

A területi jellemzőkben azt figyelhettük meg, hogy az 1997 és 2013 közötti periódusban tovább növekedett a Közép-Magyarország régió súlya, tovább mélyítve ezzel az ország Budapest–vidék megosztottságát.

A magyar folyamatokat a környező országok elmúlt években (2012, 2013) lezajlott M&A-tranzakcióinak jellemzőivel összehasonlítva láthatjuk (2. táblázat), hogy míg a vizsgált országokban mindenütt emelkedett a tranzakciók száma, a tranzakciók értéke csak Magyarországon és Romániában növekedett.

Romániában 2013-ban 147 tranzakciót zártak le, és a román M&A-piac elérte az 1,09 milliárd dollárt, amely 39%-os növekedést jelentett az előző évhez képest. A legkedveltebb ágazatok Romániában a feldolgozóipar, az energia és a bányászat, valamint a távközlési és a média. A felvásárló vállalatok többsége

Lengyelországból, az Egyesült Királyságból és Törökországból származott (romania-insider.com 2014). Horvátországban az M&A-tranzakciók száma a 2011-es 67-ről 2013-ra 52-re csökkent. Az eladási számot tekintve a legtöbb M&A a feldolgozóipari szektorban jött létre, amelyet a pénzügy-biztosítás és a szolgáltatásszektor követett, a harmadik helyen a kis- és nagykereskedelem állt (Rodwell, Petrikić 2014).

Szlovákiában az M&A-tranzakciók számát tekintve minimális emelkedést figyelhettünk meg, a 2011-es 46-ról 2013-ra 49-re emelkedett az esetek száma. 2013-ban a legtöbb M&A a szolgáltatásszektorban (10 eset), és a feldolgozóiparban (9 eset) jött létre (Rodwell, Petrikić 2014).

A befektető országok szerint is különbségeket lehet kimutatni az országok között: míg Magyarországon az osztrák, a német és a francia befektetők domináltak az elmúlt években, addig Romániában brit és dél-afrikai befektetők hajtották végre a legtöbb felvásárlást. Szlovákiában és Horvátországban a külföldi befektetők mellett a belföldi felvásárlók aránya is növekedett. Az összehasonlítást az ágazatokra is elvégezve több hasonlóságot tapasztalhattunk a vizsgált országokban: magas volt a szolgáltató ágazat aránya, az ipar a második helyen szerepel, a legalacsonyabb a mezőgazdaság aránya volt. A különbségeket és a hasonlóságokat összefoglalva kijelenthető, hogy a környező országok M&A-tranzakcióinak jellemzői között sokkal több a különbség, mint a hasonlóság.

2. táblázat: Az M&A-trendek kelet-európai összehasonlításban
M&A trends in Eastern European comparison

Megnevezés	Magyarország	Szlovákia	Horvátország	Románia
M&A esetek száma	növekvő	növekvő	növekvő	növekvő
M&A esetek értéke	növekvő	csökkenő	csökkenő	növekvő
Fontosabb befektető országok	Ausztria, Svájc, Franciaország	Csehország, Szlovákia	Németország, Oroszország, USA	Egyesült Királyság, Dél-Afrika
Preferált ágazatok	Kereskedelem, Energiaipar	Szolgáltató szektor, feldolgozóipar, közszolgáltatások	Pénzügy-biztosítás, kereskedelem, feldolgozóipar	Feldolgozóipar, kereskedelem, távközlés, média

Forrás: Saját szerkesztés a GVH, a romania-insider.com, és Rodwell, Petrikić (2014) alapján.

Összegzés

E tanulmányban az 1997 és 2013 között Magyarországon létrejött, engedélyköteles M&A-ügyletek térbeli jellemzőit vizsgáltam. Többváltozós statisztikai módszerekkel tártam fel a térbeli és az ágazati jellemzők, valamint a felvásárolt

részesedések közötti összefüggéseket. A közölt eredmények reprezentatívak a GVH által meghatározott küszöbértékek alapján az engedélyköteles felvásárlásokra vonatkozóan.

Magyarország kedvelt célpont volt a külföldi társaságok körében a vizsgált időszakban, mind a tranzakciók számát, mind pedig a megvásárolt részesedéseket tekintve, mivel a felvásárló társaságok átlagosan 80,7%-os részesedést szereztek a céltársaságokban. Az ágazati vizsgálat azt mutatta, hogy a vizsgált időszakban a magyar és a külföldi felvásárló vállalatok is a szolgáltató szektort részesítették előnyben az ipari és a mezőgazdasági szektorokkal szemben. A felvásárló vállalatok által preferált ágazatok nem változtak az 1990 és 1997 közötti időszak privatizációs kivásárlásaihoz képest.

Bár az fúziós és felvásárlások országon belüli megoszlása egyenlőtlen képet mutat, mivel mind a magyar, mind pedig a külföldi felvásárlások nagyobb hányada a Közép-Magyarország régióban jött létre, azonban az M&A-tranzakciókon keresztül egyik bázisország vállalata sem ért el 50%-nál magasabb részesedést egyik régióban és ágazatban sem. Kelet-európai összehasonlításban a magyarországi folyamatok valamelyest eltérnek a környező országokétól.

Mivel a rendszerváltás óta megvalósult M&A-esetekről hiányoznak adatbázisok és átfogó elemzések, a közreadott elemzésem a regionális gazdaságtan magyar vonatkozású empirikus eredményeinek gyarapításához járul hozzá.

Irodalom

1996. évi LVII. törvény a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99600057.TV (Letöltés: 2014. május 30.)
- Balogh Cs. (2004): Transznacionális vállalatok határon túli akvizícióinak és fúzióinak környezeti hatásai. *Tér és Társadalom*, 2., 95–106.
- Barattieri A., Borchert I., Mattoo A. (2014): *Cross-border mergers and acquisitions in services: The role of policy and industrial structure*. World Bank, Development Research Group, Washington
- Barta Gy. (2002): *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Bertrand, O., Mucchielli, J. L., Zitouna H. (2007): Location choices of multinational firms: The case of mergers and acquisitions. *Journal of Economic Integration*, 1., 181–209. <http://doi.org/4qz>
- Bishop, S., Walker, M. (2010): *Az európai közösségi versenyjog közgazdaságtana*. Gazdasági Versenyhivatal, Versenykultúra Központ, Budapest
- Böckerman, P., Lehto, E. (2003): *Does geography play a role in takeovers?* Labour Institute for Economics, Helsinki
- Bruner, R. (2010): *Applied mergers and acquisitions*. Wiley, Hoboken
- Chakrabarti, A., Mitchell, W. (2011): *The persistent effect of geographic distance in acquisition target selection*. https://faculty.fuqua.duke.edu/~willm/bio/cv/working_papers/2011-04-GeoDistance.pdf (Letöltve: 2014. június 3.)
- Di Guardo, M.C., Marrocu, E., Paci, R. (2013): The concurrent impact of cultural, political, and spatial distances on international mergers and acquisitions. *Search Working Paper*, 8., 1–29. <http://doi.org/4q2>
- Ellwanger, N., Boschma, R. (2013): Who acquires whom? The role of geographical proximity and industrial relatedness in Dutch domestic M&As between 2002 and 2008. *Papers in Evolutionary Economic Geography*, 13., 2–40.

- Hee-jung, Y. (2013): Geography of mergers and acquisitions in the container shipping industry. *The Asian Journal of Shipping and Logistics*, 3., 291–314.
- Kleinert, J., Klodt, H. (2002): *Causes and consequences of merger waves*. Kiel Institute of World Economics, Kiel
- Krugman, P. R., Obstfeld, M. (2009): *International economics theory and policy*. Pearson Addison Wesley, Boston
- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Lengyel I., Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Moyer, R. C., McGuigan, J. R., Kretlow, W. J. (2003): *Contemporary financial management*. Thomson South-Western, Mason
- Neto, P., Brandão, A., Cerqueira, A. (2010): The impact of FDI, cross-border mergers and acquisitions, and greenfield investments on economic growth. *The IUP Journal of Business Strategy*, 4., 24–44.
- Rechnitzer J. (1998): *A privatizáció regionális összefüggései*. Kulturtrade Publisher, Budapest
- Rodríguez-Pose, A., Zademach, H. M. (2003): Rising metropoli: The geography of mergers and acquisitions in Germany. *Urban Studies*, 10., 1895–1923. <http://doi.org/fpmqc6>
- Rodwell, H., Petričić, P. (2014): *Emerging Europe: M&A report 2013/14*. CMS Legal Services European Economic Interest Grouping, Frankfurt
- Simai M. (2007): *A világgazdaság a XXI. század forgatagában*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Sinkovics A. (2010): *Vállalati pénzügyi tervezés*. Complex Kiadó, Budapest
- Wish, R. (2010): *Versenyjog*. Hvg-Orac Lap- és Könyvkiadó, Budapest
- <http://online.wsj.com/articles/how-tax-inversions-became-the-hottest-trend-in-m-a-1407240175> (The Wall Street Journal. Letöltés: 2014. november 30.)
- http://www.gvh.hu/data/cms994246/Vj024_2012_m.pdf (A GVH Vj/024-012/2012. jelű határozata.) (Letöltés: 2014. május 30.)
- http://www.gvh.hu/data/cms994666/Vj066_2013_m.pdf (A GVH Vj/66-10/2013. jelű határozata.) (Letöltés: 2014. május 30.)
- http://www.gvh.hu/dontesek/versenyhivatali_dontesek/dontesek_2013/8311_hu_vj-29201319.html (A GVH Vj/029-019/2013. jelű határozata.) (Letöltés: 2014. május 30.)
- <http://www.imaa-institute.org/statistics-mergers-acquisitions.html> (Institute of Mergers, Acquisitions and Alliances) (Letöltés: 2014. május 25.)
- <http://www.romania-insider.com/romanias-ma-market-rises-39-thanks-to-unicredit-tiriac-banks-takeover-of-rsb/117259/> (Letöltés: 2014. május 25.)

Transzeurázsiai közlekedési kapcsolatok nagy- és középhatalmi erőterekben

Trans-Eurasian transport links in great and medium-size spaces of power

ERDŐSI FERENC

ERDŐSI Ferenc: kutató professzor emeritus, MTA Közgazdaság-és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; erdosi@rkk.hu

KULCSSZAVAK: Kelet-Ázsia, Közép-Ázsia, Kaukázus, Oroszország, Kína, nagyhatalmak, érdekek, vasút, versengés

ABSZTRAKT: E cikk a globális gazdaság két erőközpontja, Európa és Kelet-Ázsia közötti vasúti korridorok, valamint az azokon folytatott logisztikai szolgáltatások létrehozásában, működtetésében, viszonylataik, útvonalaiak meghatározásában a 20. század elejétől megnyilvánuló nagyhatalmi érdekekről szól, melyek korunkban már középhatalmi, illetve egyes etnikai csoportok által képviselt érdekekkel is kiegészülnek.

A kettős földrészen (bikontinensen) végigvezetett pályalánc (transzszibériai és európai folytatása) birtokában Oroszország, illetve a Szovjetunió monopolhelyzetet élvezett a transzeurázsiai tranzitszállításokban – mellyel időnként vissza is élt.

Ugyan 1990-ben a kínai és közép-ázsiai hálózat összekötésével formálisan megteremtődött a második transzeurázsiai korridor kialakításának esélye, azonban a TRACECA (Transport Corridor Europe–Caucasus–Asia) programban meghirdetett több mint féltucatnyi országot érintő „új selyemút” tranzitforgalma gyenge az erős természeti, műszaki és politikai szegmentáltsága és az elégtelen fejlesztések miatt. E második korridor csak akkor lehet esélyes versenytársa az oroszországinak, ha Kína létrehozza (az ázsiai középhatalmak által is támogatott) normál nyomtávú (a beltengereket is kiiktató) saját érdekű vasútvonalát Iránon és Törökországon keresztül.

Ferenc ERDŐSI: research professor emeritus, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; erdosi@rkk.hu

KEYWORDS: East Asia, Middle Asia, Caucasus, Russia, China, great powers, interests, railway, competition

ABSTRACT: This article describes the interests of two power centres of the global economy which are manifested in creating and operating rail corridors, logistics services and setting up routes between Europe and Asia since the beginning of the 20th century. Today it has been complemented by the interests of medium powers and of ethnic groups as well.

The Trans-Siberian Railway, constructed in the early 20th century, acted as the belt of the Russian Empire. It was designed to foster cohesion within the empire as well as to convert the

state power previously established in Siberia into a highly efficient economic power. Apart from its economic-regional developmental effect the first trans-Eurasian railway often underscored its military strategic importance as early as 1904.

As an effect of the isolationist policy of the Soviet Union, the traffic of the Trans-Siberian Railway was limited to domestic and international import-export transports for half a century and became available for international transits only in the 1960s. Its container traffic had drastically declined since its 1989 peak only to regain considerable momentum after the year 2000, owing to Chinese cargo.

The termination of the Russian monopoly through the establishment of a second corridor across Central-Asia was in the interest of European, Central- and Eastern-Asian shipping companies alike. The opportunity to sidetrack Russia was formally grasped in 1990 through the connection of the (narrow-gauge) Chinese and the (wide-gauge) Kazakh railway networks. Recognising this potential, the corridor outlined in the 1993 TRACECA agreement – which was based on the common interest of Western-European and Central-Asian business groups – also included the Caspian Sea and the Black Sea which both would be crossed by train ferries.

In recent years, China has become interested in the “New Silk Road” initiative, launched by the USA in 2011, that would eliminate crossing inland seas which are increasing shipping time and costs. China proposed that it would ensure standard-gauge lines throughout the entire corridor for the benefit of interoperability (with the establishment of a new track in Central-Asia and the improvement of the standard-gauge tracks in Iran and Turkey).

The transcontinental transit performance of the TRACECA corridor is as yet very modest as a result of multiple gauge-changes and inland-sea ferry crossings, and the railway chain passing through Central Asia offers only a “quasi” match for the Trans-Siberian Railway. However certain stretches of the New Silk Road prove to be of outstanding significance in the bilateral transport relations of the middle powers (Kazakhstan, Iran, Turkey).

Bevezetés

Korunkban a világ három gazdasági erőközpontja közül (a tágabb értelemben vett) Kelet-Ázsia súlya megállíthatatlanul növekszik. A globális gazdaság földrajzi átrendeződésével első számú erőközponttá lépett elő a Távol-Kelet. E folyamat következményei nem csupán a második és harmadik helyre sorolódó Észak-Amerikát és Európát érintik (bizonyos vonatkozásokban akár drámaian is), hanem a világ többi részét is, mivel az átrendeződés gazdasági, politikai, sőt kulturális téren Afrika vagy éppen Latin-Amerika számára sem közömbös (Erdősi 2010).

Ellentétben a Csendes-óceán által elválasztott Észak-Amerikával, az eurázsiai kontinensen fizikailag nincs akadálya a Kelet-Ázsia és Európa közötti szárazföldi kölcsönös áruáramlásnak, melynek gyakorlatilag a vasúti korridorok a hordozói. Bár ezekre az áruszállításnak mindössze 3,0–3,5%-a jut, ehhez képest jóval nagyobb a jelentőségük, miután a tengeri úttal szemben fizikailag érzékeny és rövidebb eljutási időt igénylő nagy értékű (jobbára konténeres) szállítványok megfelelő közlekedési eszköze a vasút (Erdősi 2008).

Miközben a világtengereken a közlekedés szabadságát a nemzetközi jog valamennyi országnak biztosítja, a szárazföldi közlekedés lehetőségét az adott közlekedési infrastruktúrákkal rendelkező országok (politikai viszonyokkal elég gyakran változó) magatartása határozza meg. Az egymással versengő (8–10 ezer

km hosszú) transzeurázsiai korridorok egyes szakaszai közötti műszaki különbségeken (az interoperabilitás hiányán) és gazdasági környezetén túl a nagy- és középhatalmak (illetve etnikai csoportok) érdekei nagyobb hatást gyakorolnak a forgalom alakulására, folyamatosságára (Erdősi 2013a). E felismeréstől vezérelve jelen cikk (azon felül, hogy általános áttekintést ad a két világ gazdasági erőközpont közötti áruáramlás tengerhajózási, vasúti és légi szállítási módok szerinti megoszlását alakító tényezőkről, azok időbeli változásáról) arra a kérdésre összpontosít, hogy a korridorok működésére, teljesítményének ingadozására milyen hatással voltak a legújabb kori történelemben gyakran módosuló birodalmi politikai, katonai stratégiai megfontolások, továbbá hogy a hagyományossal szemben kialakulóban levő új útvonalak milyen motivációk, érdekek „termékei”, és hogy valódi alternatívát képezhetnek-e. Nem utolsósorban azáltal, ha a hatékonyság messzemenő figyelembevételével a legújabb nemzetközi viszonyokhoz igazodóan az érdekeltek hajlandók módosítani (a beltengeri kompszakaszok kiiktatásával) a korridorok Európához közeli szakaszát.

Hazánk külgazdaság politikája a „keleti nyitás” óta szorosabb kapcsolatokra törekszik a Kelet felé. E törekvés eredményessége nem kis mértékben azon múlik, hogy milyen módon és mértékben sikerül a hazai nemzetközi közlekedési rendszerünket a jól funkcionáló transzeurázsiai részévé tenni. E szempontból is értékelendők a Kárpát-medencében Oroszország és Kína által szorgalmazott vasúti infrastruktúra-fejlesztések (Bajor, Erdősi 2013), melyek több megválaszolásra váró kérdést is felvetnek a szerzőben – és reményeim szerint a tisztelt Olvasóban is.

A kelet-ázsiai áruáramlás viszonylatai, az egyes szállítási módok versenyadottságai

Sajátos termelési struktúrája, valamint energiahordozóinak, illetve nyersanyagforrásainak korlátozottsága okán Kelet-Ázsia beszerzési és értékesítési piaca földrajzilag többnyire elkülönül. A legnagyobb tömegű ásványi és más ipari alapanyagok főként Ausztráliából (ércek), a Közel- és Közép-Keletről (olaj), továbbá Dél-Ázsiából, Latin-Amerikából és Afrikából érkeznek, míg a készáru- és félkészáru-kivitel Ázsia más makrorégióin kívül elsősorban Észak-Amerikába, valamint az EU-ba irányul. Szállításszervezési szempontból nem elhanyagolható sem a behozatal és kivitel irányának, sem indulási és célterületeinek chorologikus viszonya, mint ahogyan az export- és importszállítmányok fizikai tömege közötti különbség sem. A távol-keleti feldolgozóipar korszerűsödésével a fajlagos anyagigényesség ugyan lassan csökken, azonban a megtermelt áruk fizikai tömege tovább növekszik, az energiahordozók (kiváltképpen a kőolaj) iránti igény pedig drámai méreteket ölt. Ezért az import és export tömegének mennyiségi viszonyában (a gyakori kisebb kilengések mellett) összességében alig mutatkozik változás; a Távol-Keletre továbbra is az importtöbblet jellemző

(Erdősi 2013a). Az egyes országok között e téren nagyok a különbségek: az importból a nyersanyagok, élelmiszeri cikkek, takarmányok és félkész termékek súlya sokszorosan felülmúlja a magas feldolgozottsági fokú, nagy értékű árukét Japánban, Dél-Koreában és Tajvanon. (Beleszámítva, hogy több különleges fontosságú, nagy fajlagos értékű exporttermékük – leginkább gépkocsik, elektronikus eszközök – számos alkatrészét távoli beszállítóktól szerzik be.) Kínában viszont tömegét tekintve kisebb arányú az importtöbbség (Statistical Yearbook of China 2012).

Az előzőekből és a földrajzi fekvésből következő számos logisztikai probléma közül e helyen csak kettőt emelek ki:

- a más világrészekkel való kereskedelem teljesen tengeri utakra utaltását (Ausztrália, Amerika, Afrika, Dél-Ázsia vonatkozásában), vagy túlnyomóan tengerre utaltságát Európa és a Közel-, illetve a Közép-Kelet vonatkozásában, kiegészülve a szárazföldi és a marginális jelentőségű légi szállítással; továbbá
- az áruáramlás irányok szerinti nagy különbsége miatt csak ritkán van mód arra, hogy az exportáruval töltött konténerek, illetve az import- (jobbára ömlesztett) áruval teli hajóterek visszáruval feltölthetők legyenek. Ezért az üres konténerek visszaszállítása, illetve az üres vagy félig rakott hajók közlekedtetése a külkerkedelem költségeit nem elhanyagolható módon növelik (RETRACK 2007–2012). Miután Kelet-Ázsia számára Európa elsősorban (készáru-)értékesítési piac, az áruforgalom közel kétharmada kelet-nyugat és csupán bő harmada nyugat-kelet irányú. E drasztikus tömegbeli aszimmetria költségnövelő tényezőként terheli a transz- és periazsiai szállítási rendszereket (Erdősi 2006).

Korunkban a Kelet-Ázsia és Európa közötti áruáramlás oroszánrészenek (95–96%-ának) a tengerhajózás, kis részének (3–3,5%-ának) a vasút és alig 1%-ának a repülőgép a hordozója.

A tengerhajózás a 20. század elejéig abszolút monopóliumot élvezett, de a transzszibériai vasút is csak az 1960-as évektől (fokozatosan) nyílt meg az áru-transzit előtt, ahogyan a Szovjetunió a felségterülete feletti átrepülést is ugyan csak késve (a több országgal szembeni diszkriminációt megszüntetve) engedélyezte. (Az Északi-sarkon átvezető kényszerkerülő érzékenyen növelte a légifuvarozási szolgáltatások árát – Erdősi 1998.)

A tengeri szállítás mind a fajlagos szállítási költségek, mind a szállítási útvonal megszakítatlansága, sőt a legutóbbi időig a mindkét értelemben vett biztonság tekintetében a legelőnyösebb szállítási módnak bizonyult. Zavaró, korlátozó események az indiai szubkontinenst délről megkerülő perikontinentális, majd a Szezei-csatornán keresztül a Mediterráneumot elérő útvonal egyes szakaszain átmenetileg következtek be. A második világháborúban a német bombatámadások miatt egy évig, majd az Izrael és az arab államok között folytatott háború következtében 1967 és 1975 között volt használhatatlan a világ legforgalmasabb mesterséges vízi útja (Encyclopedia of the Orient 2013). Az utóbbi években a

Malakka-szoroson kívül a Vörös-tenger bejáratának környékén közlekedő hajókat is veszélyeztetik a kalóztámadások. (Utóbbiak kivédését hatékonyra tette a nemzetközi haditengerészeti erők megjelenése a térségben.) Ugyanakkor a transzeurázsiai vasutakon is lényegesen javította a szállítmányok biztonságát a fegyveres őrség alkalmazása a szerelvényeken (Erdősi 2005). Jelenleg tehát a kétféle közlekedési mód igénybevételének szállítmányvédelmi kockázata között nincs szignifikáns különbség.

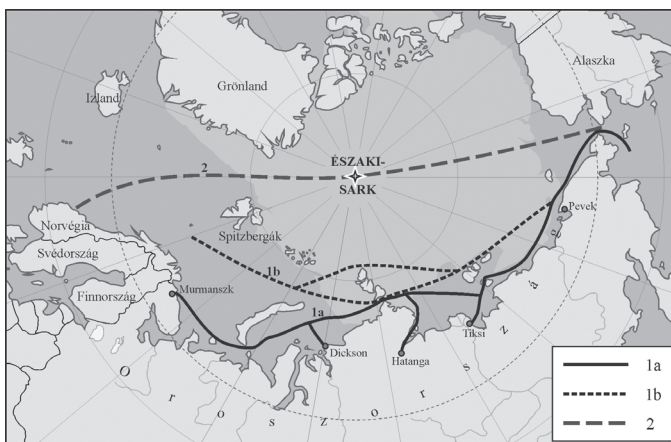
Annál nagyobb hatása van a vasút és a tengerhajózás közötti verseny mindenkor mérlegére a szállítás időigényének, költségének és a logisztikai mozzanatok is befolyásoló műszaki és szervezési innovációknak. Kelet-Ázsia és Nyugat-Európa partjai között a hajók 2,5–3 hét, az Eurázsiai Kelet-Nyugat irányban közlekedő konténerszállító vonatok átlagosan 13–15 nap alatt teszik meg az utat. Az időtakarékosabb, ám költségesebb opcióval főként a fajlagosan az átlagosnál értékesebb és a tengeri útra érzékenyebb (viszont télen a vasutakra jellemző kemény hidegnek is ellenálló) áruk kikötőktől távoli pontok közötti szállításának megtervezésekor élnek.

Ugyan a konténer-irányvonatok menetidejének csökkentését a vasúti infrastruktúra és a vontatás korszerűsítése lehetővé tette, azonban nagyobb kihívást jelentett az országhatárokon eltöltött (főként az országok közötti barátságtalan politikai viszonyok és a forgalomszervezés tökéletlensége, a bürokratikus határ- és vámellenőrzés miatti) anakronisztikusan hosszú várakozási idők minimalizálása. E téren lassú javulás már tapasztalható (nemzetközi összefogással expressz irányvonatok közlekedtetése, egyszerűsített adminisztráció). Azonban a piaci kihívásra a tengeri fuvarozás is hatékony válaszokat keres, mindenekelőtt a szállítmányok épségét óvó, a ráfordításokat mérséklő műszaki újításokkal, a forgalom újszerű szervezési módjainak széles körű alkalmazásával, sőt a jeges-tengeri rövidebb hajózási útvonal igénybevételével (1. ábra).

A szállítmányoknak az 1960-as évektől kezdődő konténerizációja mára rendkívül előrehaladottá vált, a fizikai tulajdonságuknál és értéküknél fogva szőba jöhető áruk 85–90%-át már speciális építésű konténerhajókon szállítják. Méretük szakadatlanul növekszik, legújabban már 300 méternél hosszabb, 12–15 ezer TEU (1 TEU 20 láb hosszúságú fémkonténer) hordképességű megahajók épülnek kínai és dél-koreai hajógyárakban. Ezek a 15–22 méter merülési mélységük miatt azonban csak meglehetősen kevés kikötőbe futhatnak be az egyre gyakrabban 40 lábas egységek-ből álló rakományukkal, melyek mozgatásához különlegesen nagy teljesítményű darukra van szükség (Erdősi 2006a). Mivel a szállítmányok nagy részének rendeltetési helye nem esik egybe a (természeti adottságuknak, de főként az óriási műszaki fejlesztéseknek, bővítéseknek köszönhető) mély vizű megakikötőkkel, ezért egyre nagyobb teret nyer a már az évtizedek óta alkalmazott *hub and spoke* (gyűjtő és elosztó) logisztikai rendszer. Az óriáshajók által használt kikötőből számos kisebb (feeder) hajóval szállítják tovább a konténereket rendeltetési helyük felé. Gyakori, hogy az elosztás színteréül szolgáló megakikötő a kiindulási kikötőtől jóval messzebb van, mint a szállítmányt fogadó kisebb kikötő (desztináció), ahová ezért

1. ábra: Az Arktisz lehetséges hajózásiútvonal-változatai
Potential shiproutes through Arctic waters

Jelmagyarázat: 1a – a part közeli sekély vízű, 1b – a szigetek többségét északról elkerülő, mélyebb vízű, nagyobb hajókkal járható útvonal; 2 – az Északi-sarkon át vezető (hipotetikus) útvonal

vissza kell jönni. Az ilyen esetekben tehát mellőzni kell a lehető legkisebb földrajzi távolságra törekvést, sőt a költségminimalizáló gazdasági távolság betartása sem lehet cél, hanem kénytelenek a jóval hosszabb és némileg költségesebb „logisztikai távolságon” (Erdősi 2013b) végrehajtani a szállítási feladatot. A Távol-Kelet és Európa közötti periaázsiai útvonalon Hongkong, Szingapúr és Aden mellett az utóbbi időkben megépült mély vízű kikötők közé tartozik Luang Prabang (Malajzia), Augusta (Szicília), Gioia-Tauro (Calabria) stb.

Mindezek a fejlesztések a tengeri konténerforgalom koncentrációját segítették elő. Azonban a légi közlekedéshez hasonlóan a tengerhajózásban is gyakorlat a megszakítás nélküli (point to point) szállítás az egymástól több ezer km-re levő kikötők között, amikor a tömegterméket előállítók és a távoli nagy piacuk kikötői között közlekedő hajójáratok kapacitásának kihasználtsága biztosított. (Pl. Jokohama és Rotterdam között az autó- vagy Sanghaj és Antwerpen között a számítógép-szállítás – Erdősi 2013a.)

„Földhidak” a kettős földrészen – a transzeurázsiai korridorok

Helyettesítő vagy kiegészítő szerepben?

A vizsgált sok ezer km-es távolsági viszonylatokban még a kiváló transzkontinentális műutakon sincs esély a rendszeres és gazdaságos kamionos szállításra, ezért igazából az ikerkontinensen végigvonuló vasútvonalak nyújthatnak a ten-

geri úttal szemben valós alternatívát. Kérdés azonban, hogy milyen mértékűt, azaz hogy helyettesítő, avagy csupán kiegészítő szerepet képesek-e játszani a szárazföldi korridorok a tengeri útvonalakhoz képest? Az e kérdésre adandó válaszhoz mérlegelni kell a szerepüket befolyásoló tényezőket, nevezetesen a technikai és technológiai teljesítőképességet, a szállítmányok fizikai és értékjellemzőit, a szállítások viszonyait (a desztinációk között), az együttműködési képességet (interoperabilitást), valamint a természeti, műszaki és politikai okokra visszavezethető forgalmi töréspontok gyakoriságát.

Mindezen szempontok alapján a vasút alapvetően kiegészíti a tengeri szállítást, és bármennyire is fejlettek, jól kiépítettek a vasúti rendszerek, a szállítási feladatoknak csak szűkebb körében képesek helyettesíteni a tengeri szállítást.

Az első transzeurázsiai vasút, az Orosz Birodalom érdekeit szolgáló Transzsib

Létesítésének indokai, katonastratégiai szerepe és gazdasági jelentősége

A Moszkvától Szibérián keresztül a Csendes-óceánig (a 20. század elején még csak Mandzsúrián keresztül Port Arthur orosz támaszpont-kikötőig, majd 1917-től már kizárólag belföldön Vlagyivosztokig) tartó, a maga korában páratlan műszaki létesítménynek számító megavasút létesítésének legfőbb célja a birodalmon belüli kohézió és a nagyhatalmi pozíció erősítése volt (Erdősi 2010). Az Orosz Birodalom népessége és gazdasági tevékenysége a Keleti-tenger partvidéke és az iparosodó Urál közötti ország részben összpontosult, amelynek a Csendes-óceán-parti hadikikötővel, Vlagyivosztokkal és más part menti kolóniákkal nem volt szárazföldi közlekedési összeköttetése a jobbára (nem szláv) őslakosok által igen ritkán lakott tajgán keresztül, ahol az államhatalmat csak az egymástól távoli, jobbára csak lóháton járható csapások mentén létrehozott kozák helyőrségek, illetve kormányzók képviselték.

A cári udvar felismerte a feltörekvő Japán részéről az orosz Távol-Keletet fenyegető veszélyt, és egyben Szibéria betelepítésének szükségességét is, hogy a lényegében inkább csak a térképen és a joganyagban létező (virtuális) hatalmi tér a tényleges birtokba vétele után nagy teljesítményű gazdasági térré alakuljon át. A mintegy 8000 km hosszú vasútvonal képletesen a bikontinentális birodalom „nadrágszójának” szerepét kellett, hogy betöltse. A már az 1890-es években elkezdett építkezés indokoltságát a Japánnal vívott 1904–1905-ös háború elvesztése is igazolta. A kudarchoz ugyanis hozzájárult a Bajkálon túli vonalszakasz hiánya, az utánpótlás-logisztika csődje is. A Transzsib katonastratégiai fontosságát az első világháború és az azt követő polgárháború, majd a második világháború (részben az Amerikából azon keresztül érkező hadianyag, részben a mandzsúriai japán hadsereg ellen 1945 augusztusában vívott „villámháborúhoz” felvonuló 22 szovjet hadosztály szállítása), majd a Szovjetunió és Kína közötti incidensek miatt 1964-től a kínai határ mellett állomásozó milliós szovjet hadsereg ellátásában játszott szerepe is aláhúzza.

Ugyan a „gőzkorszak” egyik legnagyobb közlekedési infrastruktúrájának létesítése nemcsak az igen kedvezőtlen természeti adottságok (labilis permafroszt altalaj, hosszú havas tél) és a megfelelően motivált és képzett munkaerő hiánya (elítéltek foglalkoztatására ráutaltság) miatt, hanem az óriási méreteket öltött korrupció következtében is a tervezett összeg többszörösébe került, azonban gazdasági haszna mégis megkérdőjelezhetetlen (Westwood 1964). Egyrészt azáltal, hogy a befektetett tőke már az első világháborúig megtérült a vasút szolgáltatásainak ellenértékéből, másrészt mert az amerikaihoz hasonlítható rendkívül gyors regionális fejlődést eredményezett Szibériában (Die Vermehrung... 2001). A cári kormány az európai országrészből a nyomorgó szegényparasztok millióit telepítette át Szibériába, ahol földhöz jutottak. (Ezzel a kormány a szociális indíttatású politikai feszültséget is képes volt ideig-óráig egyes térségekben mérsékelni.) A klimatikus feltételek a rövid tenyészidejű gabonafélék mellett elsősorban a szarvasmarha-tenyésztésnek és tejfeldolgozásnak kedveztek. Olyannyira, hogy pl. a szibériai vaj fogalomává vált a világpiacon (a teljes orosz exportnak értékben csaknem a kétharmadát tette ki) (Metzer 1977). Ezen túlmenően a vasút megjelenésével együtt járt a nagyüzemi szénbányászat kibontakozása, a legkülönbözőbb fémes ércek kitermelése is többszöröződött, és a vasúti járműjavító (majd gyártó) üzemek létesítésével a műszaki kultúra letéteményesei is megjelentek a vasút mentén.

A szovjet korszakban a Transzszib mentén különösen a vas- és fémkohászatra alapozott nehézipar, valamint az energiatermelés óriásüzemei megtelepülésével, a pályavillamosítás és kétvágányúsítás előrehaladásával megnövelt szállítási kapacitás adta lehetőségekkel hatalmas urbanizált gazdasági tengely jött létre.

A Transzszib (egyreszét szakaszainak) forgalmát és ezzel a gazdasági tengely súlyát hathatósan növelték az 1930-as évektől megépített, észak és dél felől becsatlakozó vonalak (2. ábra). Közülük kiemelkedett jelentőségével a *Turkszib* (mely a komparatív előnyök kihasználása érdekében a közép-ázsiai gyapot- és gyümölcs-termelő régiókat kötötte össze a szibériai gabonatermelőkkel – *Eurasian Land Bridge*, 2012). A kelet-szibériai Transzszibtól Mongóliába (majd azon keresztül Kínába) tartó vasút elősegítette a vazallus Mongol Népköztársaság integrálását a szovjet gazdasági térbe (Radnaabasaryn 2000).

Ugyan Kelet-Szibériában a Transzszibtól északra (azzal nagyjából párhuzamosan) haladó *Bajkál-Amur* vasút építésének célja a térség természeti erőforrásainak hasznosítása volt, valójában a Szovjetunió és Kína közötti (fegyveres incidensekig fajuló) politikai feszültség miatt volt szükség a közös határtól távolabbi, rendkívüli áldozatok árán épített, de ez ideig be nem fejezett vasútvonalra (Erdősi 2005a).

A Szovjetunió felbomlása óta a Transzszib menti gazdasági övezet teljesítménye a termelés és az általa generált szállítás drasztikus csökkenésével kb. az egyharmadára zsugorodott. Azonban az orosz állam bevételeit növelő nemzetközi tranzit fejlesztése érdekében megvalósult a Transzszib teljes hosszának villamosítása és kétvágányúsítása (Erdősi 2013a).

2. ábra: A transeurázsiai vasúti korridorok
The Trans-Eurasian railway corridors

Jelmagyarázat: a - széles nyomtávú pályák, b - széles nyomtávú csatlakozó vasutak Európában, c - normál nyomtávú vasutak Európában és Törökországban, e - nyomtáváltatás határállomáson, f - tengeri vasúti kompvonalak. 1 - Transzszib törzsvonal, 1a - Transzszib-Kazahsztán, 1b - Transzszib-Mongólia, 1c - Transzszib-Mandzsúria mellékvonala, 2 - Középső korridor, 3 - TRACECA. Kivágat: Észak-Korea-Kína/Oroszország vasúti összeköttetések.

Forrás: Jane's World... 2010 és több tanulmány adataiból szerkesztette a szerző.

A Transzszib monopolhelyezete a tranzitszállításban (az 1960–1980-as években)

A szovjet vezetés paranoiája olyan súlyos volt, hogy közel fél évszázadig nem engedélyezte sem az ország légterén, sem a területén átmenő közlekedést. A Transzszib megnyitását a nemzetközi tranzit számára az 1960-as évektől gazdasági és politikai tényezők kényszerítették ki. A Szovjetunió a létfontosságú (gabona, technológia stb.) importjához szükséges konvertibilis valutabevételek növelése érdekében megfelelő szolgáltatási díj fejében továbbította a nemzetközi tranzitszállítmányokat (gépeket, darabárúkat és egyre inkább konténeres árukat). E tevékenységet eleinte saját szakosodott vállalata látta el, de később az Orosz Vasutak már külföldi szállítmányozó cégekkel együttműködve – esetenként vegyes vállalatokat alapítva – végezte e tevékenységét (Erdősi 2008). A transeurázsiai szállítás lehetősége egy ideig elsősorban Japán és Dél-Korea számára volt nagy fontosságú, miután e két ipari hatalom fejlett elektrotechnikai, műszeripari és más (fejlett technológiai alapokon termelt) termékeinek piaca egyre inkább kiterjedt Európára. Logisztikai megfontolásból a széles nyomtávú vagonokba rakott keleti áruk legnagyobb elosztó desztinációja (kihasználva az azonos nyomtáv előnyét) Dél-Finnországban jött létre, ahonnan főként gyorsjáratú hajókkal, valamint légi úton terítették szét az értékes porté-

kákat Európa többi országába. Kétségtelen, hogy a (főként a Helsinki konferencia után érzékelhető) politikai enyhülés is hozzájárult ahhoz, hogy a transzszibériai tranzitforgalom mérete az 1980-as évek végén érte el tetőpontját (Lebendiger Verkehr... 1989). (1. táblázat)

Mindemellett a tranzitforgalom meglehetősen rapszodikusán változott, részben a kiszámíthatatlan („húzd meg – ereszd meg”) tarifapolitika, részben a megfelelő konténerszállító vasúti járművek állapota, kapacitása függvényében. A Szovjetunió szétesése után a tranzitforgalom is drasztikusan visszaesett – részben a szolgáltatások megbízhatatlansága miatt. Ezen az Orosz Vasutak a szerelvények védelmével, majd korszerű dél-koreai gyártmányú konténerszállító kocsik, továbbá a nagy (40 lábas) konténerek mozgatására alkalmas daruk és más gépi eszközök beszerzésével, jobb szervezéssel igyekezett változtatni. A forgalom az 1990-es évek végétől ismét lassan emelkedett, de most már a kínai áruk megjelenésének köszönhetően (Kulke-Fiedler 2005).

Oroszország ma is mindent megtesz (és a jövőben várhatóan további hatatos intézkedéseket hoz) a forgalom növeléséért, a monopolszerep megtartásáért. (Most már nem annyira az ebből származó pénzbevétel érdekében, mint inkább a nagyhatalmi tekintély megtartása miatt.) Hogy ez maradéktalanul sikerülhet-e, az alapvetően attól függ, hogy létrejön-e és milyen hatékonysággal működtethető a Transzszib egyelőre csak kibontakozóban levő versenytársa: a Közép-Ázsián keresztül több lehetséges útvonalváltoztatban összeköttetést teremtő „új selyemút”, a TRACECA-korridor (TRACECA 2015).

1. táblázat: A konténerforgalom alakulása a két transzeurázsiai vasúti korridoron, 1000 TEU
Development of Container Traffic in the two Trans-Eurasian Railway Corridors

Év	A teljes Transzszib forgalma	TRACECA (a Dosztik–Alasankau kazah–kínai határállomáspár forgalma)
1971	2	–
1980	80	–
1987	162	–
1989	184	–
1993	30	0
1997	62	5
2003	126	20
2005	283	100
2008	345	184
2012	420	240*

* a 2010-től működő Horgosz–Altin Kul–Zhetigen kazah–kínai vasúti átmenet forgalmával együtt.

Forrás: A szerző szerkesztése különböző publikációk (Joint Study 2000; Notteboom, Rodrigue 2011; RETRACK 2012; Söderholm 2009) és internetes tanulmányok (Current Issues in Shipping..., Kazakhstan and China Develop Cooperation...) adataiból.

Az „új selyemút” mint a Transzszib kisebb esélyű versenytársa

Középső transzeurázsiai korridor a Szovjetunió megszűnése után

Ellentétben az egyetlen állam területén működő Transzszibbel, a többi transzeurázsiai vasúti korridor vonala számos (gazdasági struktúrában, színvonalban, társadalmi viszonyokban, kultúrában és – ami témánk szempontjából leglényegesebb – a nemzeti vasúttrendszer infrastruktúra-szabványaiban, vontatási módjában, szolgáltatási rendszereiben is különböző) országot fűz fel. A hipotetikus „dél-ázsiai korridor” (amely a tervezet szerint Dél-Kínából Thaiföldön, Mianmaron, az indiai szubkontinensen, Iránon, Irakon és Törökországon keresztül érné el Európát) létesítésének brutális fizikai nehézségei és csillagászati költségei miatt oly mértékben illuzórikus és (a közeli óceáni hajóútra tekintettel) diszfunkcionális, hogy figyelmen kívül hagyható.

A Közép-Ázsiát keresztülszelő vasúti korridor egymáshoz kapcsolódó nemzeti szakaszai viszont túlnyomóan már léteznek, csak éppen néhány körülmény miatt egyelőre nem működnek a teljes hosszában folyamatosan üzemelő korridor aktív szegmenseként. E korridor létesítésének előzményei közül a Kaszpi-tenger keleti partjától a cári Oroszország közép-ázsiai sivatagi/félsivatagi tartományain keresztül majdnem a kínai határig a 19–20. század fordulóján létesített „turkesztáni vasút”, valamint az ahhoz a kaukázusi tartományok vasútjaival kapcsolatot teremtő komphajózási (Baku–Krasznnojarszk/Turkmenbasi) útvonal emelhető ki. (Bakuból Dél-Oroszország, valamint Törökország felé a 20. század elején már ugyancsak létezett különböző kihasználtságú infrastruktúra-kapcsolat. A Kína csendes-óceáni partjától Európáig tartó középső korridor leghosszabb (több száz kilométeres) hézaga Nyugat-Kínában csak 1990-ben szűnt meg, amikor a Kazahsztánban már korábban Drúzsba (mai nevén Dosztik) határállomásig megépített széles nyomtávú pálya elérte a kínai határállomásig, Alaszkauig tartó normál nyomtávú vonalat (Hall 1997). E mozzanat hallatlanul felkeltette a hipotetikus középső korridor valamennyi résztvevőjének sokféle érdektől motivált érdeklődését. Közös nevezőjük Oroszország elkerülésének (ezzel monopolszerepe megtörésének) szándéka volt a kombinált (vasúti/beltengeri) szállítás versenyképes, integrált bikontinentális rendszerének megvalósításával. Kezdeményezői között már kezdetben ott voltak a tenger nélküli közép-ázsiai országok, amelyek a kikötők elérésének megkönnyítésére törekedtek, annak érdekében, hogy csökkentsék a világpiacba bekapcsolódásuk rendkívül magas szállítási költségeit. Ugyancsak erős érdeklődést mutatott e korridor iránt az Európai Unió (Fehér könyv... 2001), főként a távoli posztsovjet országokba, a potenciális piacterületekre eljutásnak különleges fontosságot tulajdonítva. E megfontolások alapján dolgozták ki a nyugati szakértők a TRACECA projektben testet öltött „új selyemút” koncepciót, melynek programját az érdekelt országok az 1993. évi bakui értekezleten írták alá (Erdősi 2009).

A TRACECA útvonalát a szélességi köröket meglehetősen mereven követve, a megteendő távolság minimalizálására törekedve, a hosszú szárazföldi szaka-

szokat megszakító két beltengeren, a Kaszpi- és a Fekete-tengeren keresztül tervezték meg. E megoldás kombinált szállítási módot igényel, mely igazán csak megfelelő technológia használatával lehet hatékony. A hagyományos vasúti komphajók közbeiktatása megtöri a szállítás folyamatosságát, növeli időigényét (Black Sea Region... 2012).

Miközben a középső korridor keleti szakaszának (Kínán és Közép-Ázsián átvető) vonala kezdettől rögzített volt, a nyugati szakaszok megszerzéséért több nemzet is verseng. A tengerek által megszakított útvonal esetében Bulgária (Várna), Románia (Konstanca), sőt Ukrajna (Odessa/Iljicsevszk) verseng a Fekete-tenger-parti (délkelet-európai) kapuszerepért. A tenger nélküli változat esetében korábban Dél-Oroszország és Ukrajna szeretne volna az útvonalat észak felé ívelővé tenni (Ukraine und die... 2007), de később felmerült a Türkmenisztán–Irán–Törökország–Európa változat is. A harmadik („kompromisszumos”) változatnak az bizonyult, amely csak a Fekete-tenger kiiktatásával számolt, és a Kaszpi-tenger nyugati partjától (Bakuból) Törökország felé tartotta szükségesnek a transzeurázsiai vonatok útvonalának déli irányú áthelyezését. Az utóbbi elképzelés megvalósítása politikai jellegű problémákat vet fel, amelyek megértéséhez szükséges háttérismereteket az alábbiakban foglalom össze.

Az egyik tényezőcsoport a pántürk politikai erők érvényesülése a Kaukázus nemzetközi közlekedési kapcsolataiban. A Kaukázus térsége évszázadok óta az egymással vetélkedő Orosz és Oszmán (Török) Birodalom ütközőzónája volt. A 19. század utolsó évtizedeiben Oroszország már szilárdan uralta e térséget, és elsősorban katonapolitikai megfontolásból megépítette a Kaszpi- és Fekete-tenger kikötőit összekötő Transzkaukázus vasutat (1883). Majd a Törökországba benyomuló hadsereg utánpótlását elősegítendő, a grúziai Tifliszből az örményországi Gümrin keresztül 1899-ben az anatóliai Karsig, majd 1913-ban a további orosz hódítások nyomán Sarikamisig egy további vasút létesült. Az első világháború után Törökország visszakapta a korábban megszállt területeit. Szovjet-Örményországban és az eltérő nyomtávú török vasúthálózaton (az etnikai feszültségekre is visszavezethetően) az 1930–1980-as években a személy- és teherforgalom meglehetősen jelentéktelen volt (BTK, Baku–Tbilisi–Kars Railroad 2008).

Az önállósult kaukázusi országok közötti kölcsönös sérelmek a különféle felek (egy időben Grúzia és Azerbajdzsán) közötti fegyveres konfliktusokhoz vezettek („bellum omnium contra omnes”), mely Örményország és Azerbajdzsán között pusztító háborúvá eszkalálódott. Ennek során Örményország megszállta a Hegyi-Karabahot, az Azerbajdzsán exklávéjává váló Nahicseván pedig autonómiát kapott. Még ha megalapozottnak tűnik is a történelem során számtalanszor bevált „divide et impera” trükk alkalmazása a mögöttes nagyhatalom, Oroszország részéről (orosz-grúz háború 1992-ben, melynek következtében Abházián keresztül megszűnt a közvetlen vasúti összeköttetés a két ellenséges ország között), valójában vallási mezt öltött, régi keletű etnikai ellentétek tragikus következményekkel járó felizzásáról volt szó. A türk nyelvcsaládba tartozó azeriek és törökök fogtak össze a térségben senkivel sem rokon örmény

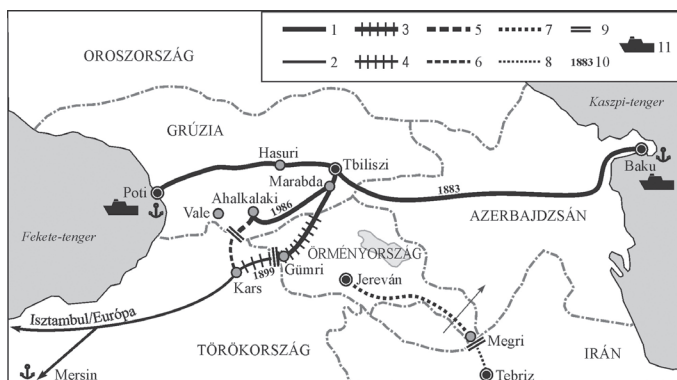
katolikusok országa ellen. Ugyan az azeriek az iszlám síta, a törökök viszont a szunnita felekezethez tartoznak, a más relációkban (pl. Irakban) véres összetűzésekhez vezető különbségnek a kaukázusi politikai kártyák keverésében nem volt szerepe: a felekezetbeli különbséget felülírta a pántürk politikai összefogás az olaj- és gázexportőr Azerbajdzsán és az arra ráutalt Törökország között. Ennek egyenes következménye lett, hogy az EU és az USA nehezítése ellenére Azerbajdzsánból Grúzián keresztül épült meg – Kars végállomással – a törökországi hálózathoz kapcsolódó új (BTK) vasút. Ezzel megvalósult Örményország teljes kiiktatása a TRACECA-ból. Örményország az elszigeteltségből, külkereskedelmét ért súlyos anyagi veszteségek csökkentése érdekében eredményesen közeledik Oroszországhoz („ellenségeim ellensége a barátom”), másfelől viszont délnyugati szomszédján, a síta iszlám Iránon (Sulfa határállomáson) keresztül vezető (dubai és iráni tőkéből épülő) vasúttal szeretné elérni a Perzsa-öbölben a tengert (Almasion 2014; Iran ready to finance... 2013).

A BTK vasúttal tehát műszakilag létrejött a TRACECA türk érdekeket szolgáló déli változata Törökországon keresztül (3. ábra).

A másik tényezőcsoport a kialakulóban levő kínai gazdasági szupremácia érvényesülése az ázsiai kontinentális közlekedésben.

Kína gazdasági befolyása évezredek óta érvényesült Közép-Ázsiában – főként a selyemúton folytatott kereskedelemmel – a cári Oroszország idején is. Kína „kisugárzásának” véget vetett a Szovjetunió létrejötte, amely az izolacionalista (a határok lezárásához vezető) politikát kombinálta centripetális hatalmi erejének a birodalom (gyepűként is funkcionáló) periferiáira gyakorolt nyomásával.

3. ábra: A TRACECA Kaukázus térségi szakaszának vasútjai
Railway projects within the scope of TRACECA in the Caucasian region

Jelmagyarázat: 1 – működő széles nyomtávú, 2 – működő normál nyomtávú, 3 – nem működő széles nyomtávú, 4 – nem működő normál nyomtávú, 5 – épülő széles nyomtávú, 6 – épülő normál nyomtávú, 7 – tervezett széles nyomtávú, 8 – tervezett normál nyomtávú vasút, 9 – nyomtávsváltás határállomáson, 10 – a vasút elkészültének éve, 11 – vasúti tengeri kompok kikötői.

Forrás: Jane's World... 2010 és több tanulmány adataiból szerkesztette a szerző.

Az 1990-es évektől a határ átjárhatóvá vált, amit Kína haladéktalanul ki is használt gazdasági expanziójához. A FÁK (Független Államok Közössége) kereitei közötti közép-ázsiai országok a hirtelen elnyert politikai függetlenségük elenére sem voltak képesek felszámolni a hagyományos kapcsolatokat, a gazdasági/műszaki függőséget Oroszországtól, miközben évről évre erősödött a kínai gazdasági szereplők jelenléte, illetve az oroszokhoz képest többnyire kedvezőbb ajánlatuk beruházóként, kivitelezőként és kereskedőként (Peyrouse 2007). Az így kialakult köztes helyzetben választani kellett a „két úr szolgája” (avagy megkülönböztetés nélküli partnere) és az aszimmetrikus (valamelyik nagy szomszédot előnyben részesítő) opció között. A két nagyhatalomhoz való viszony tekintetében már kezdetben különbségek mutatkoztak az egyes országok között, melyek az idők folyamán módosultak (többek között azzal, hogy egyik-másik az USA felé is nyitott, pl. támaszpontok engedélyezésével).

Mára egyértelművé vált Kína fölénye Oroszországgal szemben Közép-Ázsiában. A korábban már Afrikában bevált „olajért infrastruktúrát” bartermodelltel sikeresen alkalmazva kínai vállalatok a kegyetlenül nehéz magashegységi tereppel dacolva nagyszabású vasút- és főútépítésekkel, korszerű vasúti járművekkel, illetve kedvezményes hitelekkel „fizetnek” az olajért, gyapotért és más nyersanyagokért – fokozatosan kiszorítva a korábban monopolhelyzetet élvező orosz infrastruktúra-építő és járműgyártó cégeket. A Kína és Közép-Ázsia közötti határon a forgalom folyamatos növekedése számos új átkelőhely nyitását tette haszthatatlanná. A gazdasági kapcsolatok erősödése, az együttműködés új formái a teheráru-forgalom többszöröződésén túlmenően a személyforgalmat is látványosan növelték, nem utolsósorban a határ kínai oldalán létesített hatalmas szabad kereskedelmi övezetekben működő üzemekbe a kazah és tadzsik oldalról naponta átjáró (olcsó bérű) „vendégmunkások” tízezreinek köszönhetően.

Kína vasúttjai ugyanakkor létfontosságú tranzitszolgáltatásokat is nyújtanak a Közép-Ázsiában létrehozott japán és dél-koreai autógyárak alkatrészekkel való ellátásában, illetve a kész gépkocsiknak a világpiacra való eljuttatásában.

Felmerül a kérdés, hogy Kína kulcsszereplővé válása a transzeurázsiai közlekedésben versenyt vagy együttműködést jelent a két nagyhatalom között.

Kína ma még infrastruktúra-kényszerből túlnyomóan Kazahsztánon és Oroszországon keresztül közlekedő konténer-irányvonatokkal juttatja el Európába magas árfekvésű műszaki cikkei. A „világ ipari műhelye” (az „új selyemút” legfőbb tényleges „motorja”) azonban pragmatista politikájához híven a hagyományosnál hatékonyabb alternatív útvonaltervvvel állt elő a TRACECA-n belüli töréspontok kiiktatásának, az Európába vezető interoperábilis és folyamatos infrastruktúra megteremtésének szándékával. Kína 120 milliárd USD költséggel a beltengeri kompokat kiiktatva normál nyomtávú vasutat tervez Európába, mely lehetővé tenné a szállítási idő lényeges csökkentését, megszüntetné az átrakások során a szállítmányokban előidézett károkat. Bár nyilvánvalóan saját érdekű vasútvonalról van szó, az új szállítási útvonal előnyeit a partnerországok is élvezhetnék. E nagyszabású terv megvalósításához csak

Közép-Ázsiában kellene új, önálló normál nyomtávú pályát építeni, de a nyugati folytatáshoz igénybe vehetők lennének a már létező iráni és törökországi pályák – megfelelő műszaki rekonstrukció után. A 2013-tól működő *Boszporusz-alagút* ezzel a két kontinenst összekötő kapocsként a TRACECA részévé válna (*Marmary Railway...* 2013). Mindezekon felül Kína kész az Európával összekötő nagy sebességű vasút építésére is (*China Promotes...* 2010).

- A nagypolitikában végbemenő események tükrében meglehetősen ambivalensnek tűnhet a kínai tervezet megítélése. Logisztikai szempontból mindenképpen ésszerű a TRACECA erősen módosított útvonala, nem csupán a komphajózás kiiktatása miatt: hosszú távon is ajánlatos a Kaukázus térség elkerülése az országai közötti viszonyok kiszámíthatatlansága miatt.
- Prognosztizálhatatlan Kelet-Ukrajna sorsa, illetve az ukrán-orosz viszony alakulása. Egyelőre bizonytalanoknak tűnik a szállítás Közép-Ázsiából Észak-Kazahsztánon keresztül, a Kaszpi-tengert északról megkerülve, dél-orosz és ukrán területeken át széles nyomtávon Délkelet-Európába.
- Mindezekkel szemben a délre kanyarodó változat mellett szól, hogy Kína vasúti építő- és járműipara már jó ideje jelen van a jelentős iráni és törökországi piacon, és ezekkel az országokkal partneri a viszony (ahogyan a közép-ázsiaiakkal is).

Kérdés, hogy Kínának az Oroszországgal elmélyülő gazdasági együttműködése milyen hatással lehet a Transzszibbel szemben versenytársként megjelenő „kínai TRACECA” megvalósítására, illetve leendő forgalmára (Erdősi 2005d). Mindenekelőtt mérlegelendő a kínai külgazdaság alakulása, azaz hogy az állami gazdaságpolitika a jövőben is igen erősen exportorientált lesz-e, vagy pedig a belső fogyasztás jelentősebbé válása és a gazdasági növekedés visszaesése folytán jóval kisebb tömegű áru jelenik meg a korridorvasutakon. Ha nagyjából csupán a mai szállítási kapacitásra lesz szükség, akkor luxus- vagy presztízsbe-ruházásnak látszik a csillagászati összegbe kerülő új interkontinentális infrastruktúra, mivel a kazah és orosz vasutak képesek lennének kielégíteni a kínai igényeket is.

A teljes transzeurázsiai forgalom, illetve a jövőbeni korridorfejlesztések és -működtetések vonatkozásában a másik lényeges kérdés az *Oroszország és Kína közötti viszony* alakulása, mely jelenleg korrektnek minősíthető, mivel egyfelől az egymásrautaltságból is adódik az együttműködés kényszere, másfelől e viszonyt a békés versengés (a saját érdekeket érvényesítő szó szerinti „különutasság”) jellemzi.

Az egymásrautaltság a két birodalom eltérő szerkezetű transzeurázsiai átmenő forgalmából, illetve a megaméretű kétoldalú kereskedelemnek a szárazföldi és tengeri közlekedéssel szembeni kihívásaiból adódik: Oroszország a tengerentúlra és a kínai iparvidékekre irányuló, túlnyomóan a Szibériából származó, óriási tömegű energiahordozó és nyersanyag mozgatásával járó exportja miatt jobban rá van utalva a Transzszibből kiágazó, a nagy kapacitású kínai ki-

kötőkbe tartó tranzitvonalakra, mint Kína, amely a tömegében kisebb export készáruinak túlnyomó részét tengeren juttatja el az európai piacokra.

Ezen a helyzeten érdemben aligha változtathat a Kínából Közép-Ázsián keresztül Európába tartó, kínai érdekű normál nyomtávú pályalánc létrehozása a távolabbi jövőben, mivel e vasútvonalra meglehetősen kevés terelődhet az orosz forgalomból. Ellenben az elmélyülő gazdasági együttműködés nyomán növekszik az orosz–kínai árucseré és az orosz export tömege is, ezért Oroszország egyre inkább rászorul az észak-kínai kikötőkre (mint tengeri kapukra) a kedvezőtlenebb helyzetű, illetve környezetű saját kikötői mellett. Más meleg tengeri alternatíva nem jöhet szóba. Ezzel szemben a világ vezető gazdasági hatalmává előlépő Kína egyre eredményesebben törekszik arra, hogy a világpiacok elérése érdekében jó néhány irányban létrehozza és külföldre kiterjedő új vonalakkal diverzifikálja nemzetközi vasúti infrastruktúráját. Ezek közé tartozik, egyelőre csak tervekben, a közel-keleti olaj biztosítása érdekében a magashegységi hágókon és megalagutakon keresztül vezetendő grandiózus transzspamír vasút, valamint a Pakisztánon keresztül az Indiai-óceánig tartó vasút. Az utóbbi megvalósulásával Kína India „hátába” és az afrikai „új gyarmatok” közelébe kerülne.

Kinek az érdeke a transzkoreai korridor működése?

Többszöri kísérlet után még mindig nem állt helyre a két Korea közötti rendszeres vasúti közlekedés, amely lehetővé tenné, hogy a félsziget hosszában a kontinens és Puszan kikötő között megvalósuljon a transzkoreai tranzit.

Világszervezetek tanulmányai, valamint nyugati politikusok szerint az Észak-Koreával határos két nagyhatalom érdeke a transzkoreai vasúti szállítási helyreállítása (Eurasian Land Bridge... 2012). Valójában azonban sem Kínának, sem Oroszországnak különösebben nem fűződik a transzeurázsiai folyosó koreai meghosszabbításához érdeke, mert Észak-Koreával szárazföldön, Dél-Koreával pedig jól működő part menti hajózás segítségével kereskednek, és a koreai kikötők „helyzetbe hozásával” az orosz és kínai kikötők számára nemkívánatos konkurens jelenne meg.

A két Korea közötti határ megnyitása a vasúti és közúti közlekedés számára alapvetően a Koreai Köztársaság (a világ 8. ipari hatalmának) érdeke, amelynek exportorientált gazdasága a transzeurázsiai korridorokhoz ma csak tengeren (kínai és orosz kikötőkön keresztül) képes csatlakozni, ezért nagy értékű műszakcikk-exportjának nagy részét kénytelen légi útra terelni. Nagyon valószínű, hogy a határ megnyitása után Dél-Korea számára a Kína felé vezető vasutak lesznek vonzóbbak az általuk elért piacok közelsége és egyben mérete, valamint az érintkező pályák interoperabilitása miatt. Mindezekon túlmenően a határ megnyitása a vasúti közlekedés számára lehetővé tenné a dél-koreai cégeknek, hogy északon megsokszorozzák a bér munkában történő termeltetést is.

A transzeurázsiai korridorokhoz középhatalmi érdekek is kapcsolódnak. A tágabb értelemben vett Közép-Ázsia országai közül területének nagysága (2,71 millió km²)

és főként tekintélyes nyersanyagbázisa, kitermelőipari teljesítménye, továbbá (a tengerparttal nem rendelkező országok világszövetségének vezetőjeként) nemzetközi kapcsolati rendszere alapján *Kazahsztán* középhatalomnak tekinthető, melynek a TRACECA valamennyi változatához érdeke fűződik. Az Oroszországgal (Nyugat-Szibériával, illetve az Urál déli előterével) összekötő nagy teljesítményű vasutak sokféle szerepet töltenek be. (Többek között a különlegesen nagy méretű eszközöknek a Bajkonurban levő, világűrkutató rakétákat indító állomásra történő szállításához nélkülözhetetlenek.) Ugyan Kazahsztán a posztszovjet (Oroszországot, Ukrajnát, Belaruszt is magába foglaló) Eurázsiai Szövetség tagja, és kétségtelenül sok (gazdasági) szál fűzi Oroszországhoz, az utóbbi időben kapcsolata Kínával igen nagy mértékben erősödött (Kazakhstan and China develop... 2012). Ennek fő oka, hogy Kína lett a kazah nyersanyagexport legnagyobb és legközelebbi piaca, továbbá hogy a világpiacra való kijutáshoz a millió tonnákban mért kazah ásványi és egyéb nyersanyagok kiviteléhez a kiemelkedően nagy teljesítményű kínai kikötők biztosítják a legkedvezőbb opciót. Ezen felül Kazahsztán számára az Iránon átvezető TRACECA-szakasz jelentőségét az húzza alá, hogy a dél felé kiágazó pályán elérhető a Perzsa-öböl partvidéke, és a tengerhajózás a Közel-Kelet, illetve az indiai szubkontinens, valamint Kelet-Afrika felé kedvező összeköttetést teremt. Kazahsztán gabonaexportjának túlnyomó része Európa felé irányul, ezért minden eszközzel támogatja a TRACECA tervezett törökországi szakaszának létrehozását is, illetve onnan déli irányban a Földközi-tenger kikötői (elsősorban Mersin) felé kiágazó fővonal rekonstrukcióját (Kazakhstan stimulates grain railway transport, 2010).

A másik középhatalom Irán, mely a TRACECA és az orosz kezdeményezésű, Szentpétervárt Azerbajdzsánon keresztül a Perzsa-öböl iráni kikötőivel majdan összekötő „észak-dél korridor” szállítási potenciáljának a kedvezményezettje. Ma még az iráni tranzit legjelentősebb generálója Közép-Ázsia, de várhatóan a jövőben felzárkózik hozzá az ellenkező irányú TRACECA teljes belföldi szakasza.

A harmadik középhatalom Törökország, melynek alapvető érdeke, hogy kiváló földrajzi fekvését kamatoztatva közlekedési összekötő kapocs szerepre tegyen szert Ázsia és Európa között. Ebben az országban a nagy teljesítményű közlekedési infrastruktúra (nagy sebességű vasút, autópálya) kiépítése már folyamatban van, ami megkönnyíti a TRACECA nyugati szakaszának idevonzását. A tengerszorosokon (Bosporuszon, Dardanellákon) történő, súlyos forgalmi nehézségekkel és környezetkárosítással járó észak-dél irányú tengeri áruáramlás, valamint a kibontakozó kelet-nyugat irányú szárazföldi korridor Törökországot a jövőben tekintélyes nagyregionális közlekedési fordítókoronggá avathatja (Erdősi 2014).

A világpiac közlekedési elérhetősége Magyarországról. Orosz-kínai versengés hazánkban?
Hazánk külgazdasága számára kardinális kérdés a világpiacok elérése a közlekedési infrastruktúrák igénybevételeivel, illetve fejlesztésével (Erdősi 2005b). E szempontból különös jelentősége van a szóba jöhető tengeri kikötőknek (miu-

tán elkótyavetyéltük a Duna-tengerjáró flottánkat!), valamint a transzsibériai korridorokhoz való csatlakozásnak.

Kossuth már a reformkorban létfontosságúnak tartotta a hazai külkereskedelem érdekében a megfelelő kikötő létrehozását. Erre utalt a sokszor idézett jelmondata: „Tengerhez magyar!” Ki is épült a rivális osztrák Trieszt közelében Magyarország emblematikus kikötője, Fiume (Erdősi 2005c).

A maradék Magyarország számára a felszólítás nem vesztett időszerűségéből, azonban felmerül a „Hol?” kérdése. Tengeri külkereskedelmünk nagyobb része már évtizedek óta az északi-tengeri belga, holland és német megakikötőkön keresztül áramlik. Szolgáltatásaik kiemelkedő minősége, megbízhatóságuk vonzerő, amely felülírja a távolság tényezőjét a szállítmányozási döntésekben. A hazánkhoz és a külföldi piacaink egy részéhez jóval közelebbi Rijeka (Fiume) harmadlagos jelentőségű a magyar külkereskedelemben, még Konstanca és Koper is megelőzi.

Magyarország tengeri kikötőhasználati stratégiája a 20. században többször is változott. Az 1970–1980-as években az új montenegrói kikötőt favorizálta a magyar kormány – eredmény nélkül. Később, az 1997-ben továbbfejlesztett páneurópai közlekedési hálózatban szereplő (Budapestről induló) V/c. folyosó a dalmáciai Ploče kikötőjébe tart, de (számos ok miatt) a magyar külkereskedelem alig használja. Ezzel szemben a periferikus fekvésű, ráadásul távolabbi Konstanca ügyes üzletpolitikával, a távol-keleti partnerekkel kialakított együttműködéssel képes volt lényegesen növelni forgalmát Magyarországgal is (Erdősi 2008).

Magyarország az ukrán határon (Kijevén és Moszkván keresztül) csatlakozik a Transzsib európai folytatásához. A kétféle nyomtáv hatalmas átrakóvezet létrehozását tette szükségessé Záhony térségében az 1950–1970-es években, mely egyben az elmaradott északkeleti régióink egyik fejlesztési központjává vált, több ezer munkahelyet biztosítva. Az utóbbi években azonban az Orosz Vasutak az érdekelt országokkal együttműködve tervet dolgozott ki a széles nyomtávú pálya Pozsonyig (egyes változatok szerint Linzig) történő meghosszabbítására, Budapesten vagy Szlovákián keresztül. Megvalósítása esetén a Záhony térségében történt korábbi hatalmas beruházások teljesen elvesztenék értéküket, és le kellene mondanunk a Záhonnyal kapcsolatos további területfejlesztési célú tervekről (Bajor, Erdősi 2013). Az ukrainai konfliktus miatt azonban beláthatatlan időre lekerül a napirendről a megvalósítás.

A magyar és szerb kormánnyal Kína egyezményt írt alá a Budapest–Belgrád-vasútvonal teljes rekonstrukciójáról (160 km/h maximális sebességű vonatok számára). A dokumentumokból azonban nem derül ki, hogy csupán a személyszállítás meggyorsítása-e a cél (a ma csak kevés utast szálláló vonalon), vagy valamelyik TEN-T folyosó részeként a teheráru-szállítási kapacitás növelése is. Nem világos, hogy miért éppen e szakaszt választották ki a kínaiak. Elvileg feltételezhető, hogy a folytatásában levő Belgrád-Bar-, vagy Belgrád–Konstanca-vasútvonal kiépítésével a kínai külkereskedelem érdekeit szolgáló, a Kárpát-medencét valamelyik beltengeri kikötővel összekötő vasútvonalra van szüksége az érdekelt üzleti köröknek (Budapest–Belgrád vasútvonal... 2014).

Összefoglaló következtetések

Az Európa és Kelet-Ázsia közötti kereskedelemben a termelési szerkezet változásával növekszik a szállítási költségre kevésbé érzékeny, viszont a perikontinentális hosszú tengeri utat fizikailag nehezen tűrő, magasabb (hozzáadott) értékű áruk aránya. E tendencia tovább növeli a vasúti korridorok jelentőségét a globális gazdaság két erőközpontja közötti szállításokban. Vonalvezetésük, teljesítőképességük és tranzitvolumenük az alapvetően nagy- és középhatalmak érdekeit követik.

A nemzetközi tranzit számára az 1960-as évektől megnyitott transzszibériai korridor monopolhelyzetet élvezett, amit a Szovjetunió ki is használt. 1990-ben a kínai és kazah vasúthálózat összekötésével formálisan megteremtődtek az oroszországgal szemben alternatívát képező, az orosz monopolhelyzetet kikezdő új vasúti korridor létrehozásának feltételei. Valójában azonban az EU által támogatott (a TRACECA programban manifesztálódott), Közép-Ázsián és a Kaukázuson keresztül Európába tartó „új selyemút” nem volt képes az időközben továbbfejlesztett interoperábilis Transzszib versenytársává válni a féltucatnyi ország határátkelőinek műszaki és adminisztratív töréspontjai miatt.

Egyre kisebb az esélye a TRACECA nyugati szakaszán az eredeti vonalvezetés tarthatóságának; részben a Kaukázus tágabb térségében a pántürk politika érdekérvényesítő képessége, részben a beltengerek kiiktatásának szándéka, továbbá a délkelet-európai kikötőkapukért folytatott verseny miatt. A sokszereplős, számos bizonytalansági tényező által terhelt középső transzeurázsiai korridor akkor lehetne életképes, ha műszakilag egységes pálya vezetne a kínai kikötőktől Közép-Ázsián, Iránon és Törökországon keresztül Európába (a bel-tengeri komphajózást is feleslegessé téve).

E feladat megoldására csak Kína képes és hajlandó. A kínai gazdasági nagyhatalom jelenléte és befolyása oly mértékben növekszik Oroszország rovására, hogy esetleg a további nyugati irányú expanzió eszközeként megvalósíthatja a tervezett normál nyomtávú vasutat (akár nagy sebességű változatban is). E terv mögé három érdekelt középhatalom (Kazahsztán, Irán, Törökország) is felzárkózott. Kína szerepét a kettős földrészen áramló tranzitban még hangsúlyosabbá teheti kikötői vonzerejének rendkívüli erősödése. Bár Kína a Távol-Kelet és Európa közötti szárazföldi tranzitban felzárkózhatna Oroszországhoz, feltételezésem szerint nem kívánnak változtatni a mai korrekt viszonyukon, mivel annak alapját egyfelől a gazdasági szerkezetbeli sajátosságok miatti együttműködés kényszersége, másfelől a békés versengés jellemzi.

Magyarország ázsiai külgazdasági kapcsolatai szempontjából kardinális kérdés a tranzs- és perieurázsiai logisztikai rendszerekhez kapcsolódás módja és iránya. E szempontból azonban nehezen értelmezhetők és értékelhetők az orosz és kínai érdekből tervezett vasútépítések hazánkban.

Irodalom

- Almasion, M. (2014): *The Southern Armenia Railway – Transportation infrastructure in Armenia: Part III*. <http://www.thearmenite.com/newsdesk/southern-armenia-railway-transportation-infrastructure-armenia-part-iii/> (Letöltés: 2014. október 8.)
- Bajor, T., Erdősi, F. (2013): *Alternative routes between the Far East and Europe (with special regard to the foreign trade of Hungary)*. Institute for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs (Discussion Papers; 92.)
- Black Sea region needs ferryboat services <http://www.railwaypro.com/wp/?p=9888> (Letöltés: 2012. December 18.)
- Budapest–Belgrád vasútvonal: hónap végére kész a terv. 2014. június 6. <http://www.mno.hu/kulfold/budapestbelgrad-vasutvonal-honap-vegere-kesz-a-terv-1230841> (Letöltés: 2014. július 21.)
- China promotes its transcontinental ambitions with massive rail plan. – <http://www.thetransportpolitic.com/2010/03/09/china-promotes-its-transcontinental-ambitions-with-massive-rail-plan/> (Letöltés: 2012. május 18.)
- Die Vermehrung der Leistung. DVZ, 2001. április 6.
- Encyclopedia of the Orient <http://lexicorient.com/cgi-bin/eo-direct-frame.pl> <http://i-cias.com/e/o/suez.can.htm> (Letöltés: 2013. április 16.)
- Erdősi F. (1998): *A légi közlekedés általános és regionális földrajza, légiközlekedés-politika*. I. kötet. Malév Rt., Budapest
- Erdősi F. (2005): Oroszország, mint a transzeurázsiai logisztika főszereplője. *Navigátor*, 4., 30–31.
- Erdősi F. (2005a): Oroszország nemzetközi közlekedési infrastruktúrájának kényszerei, globális és regionális szerepei. *Tér és Társadalom*, 1., 1–20.
- Erdősi, F. (2005b): Hungary in the European transport space. In: Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli, I., Timár, J. (eds.): *Hungarian spaces and places: Patterns of transition*. Centre for Regional Studies, Pécs, 220–235.
- Erdősi F. (2005c): „Tengerre magyar” – de hol? *Tranzit*, 7., 32–34.
- Erdősi F. (2005d): A közlekedés néhány súlyponti kérdésének gazdaság- és katonapolitikai háttere Ázsiában. In: Pap N. (szerk.): *Ázsia politikai földrajza*. Alexandra, Pécs, 37–72.
- Erdősi F. (2006): A kínai árudömping tengeri szállítási infrastruktúrái. *Navigátor*, 9., 26–32.
- Erdősi F. (2006a): Globalizáció és világrészek közötti óriás áruszállító eszközök. *A Földrajz Tanítása*, 5., 9–14.
- Erdősi, F. (2008): *Global and regional roles of the Russian transport infrastructures*. Hungarian Academy Sciences Centre for Regional Studies, Pécs (Discussion Papers; 69.)
- Erdősi F. (2009): *Kelet-Európa közlekedése*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs
- Erdősi F. (2010): *Közlekedésföldrajz*. In: Tóth J. (szerk.) *Világföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 313–596. (Akadémiai Kézikönyvek)
- Erdősi F. (2013a): *A közeledő Távol-Kelet: A transzeurázsiai közlekedési kapcsolatok jelene és jövője*. IDResearch Kft., Publikon, Pécs
- Erdősi F. (2013b): Távolásgfogalmak értelmezése és alkalmazásuk. *Tér - Gazdaság - Ember*, 2., 27–50.
- Erdősi F. (2014): Törökország kulcsszereplővé válik-e az eurázsiai tranzitban? *Közlekedéstudományi Szemle*, 1., 31–43.
- Eurasian Land Bridge (2012): http://en.wikipedia.org/wiki/Lanzhou-Xinjiang_Railway (Letöltés: 2013. január 24.)
- Fehér Könyv. Európai közlekedéspolitika 2010-ig. Európai Bizottság, Brüsszel, (2001) [COM 2001/370.]
- Hall, P. (1997): Motoren des globalen wirtschaftlichen Wettbewerbs. Előadás az „Auf dem Weg zu einer gesamteuropäischen Politikstrategie“ c. EU Bizottság konferencián. Berlin, 1998. április 27. Haupttrichtungen sowie betriebliche und technische Parameter der Schnell- und Hochgeschwindigkeitsstrecken der Länder Osteuropas im Europa-Asien Verkehr. *Zeitschrift für OSShD*, 6., 9–17.
- Iran ready to finance construction of its part of railway to Armenia. <http://www.raillynews.com/2013/iran-ready-finance-construction-part-railway-armenia-minister/> (Letöltés: 2013. június 26.)
- Jane's World Railways 2010–2011. <http://www.jwr.janes.com> (Letöltés: 2012. február 4.)

- Kazakhstan and China develop cooperation in the railway transportation sector* (2012): <http://www.rzd-partner.com/news/2012/06/16/377831.html> (Letöltés: 2013. január 19.)
- Kazakhstan stimulates grain railway transport* (2010): <http://sinfin.net/railways/world/kazakh.html> (Letöltés: 2012. február 4.)
- Kulke-Fiedler, C. (2005): Totgesagte leben länger Transsiberische Eisenbahnmagistrale. DVZ, 17. Lebendiger Verkehr am Transsib. DVZ, 1989. június 9.
- Marmaray Railway Engineering Project, Turkey – Railway Technology*, 2013 <http://www.railway-technology.com/projects/marmaray/> (Letöltés: 2014. október 7.)
- Metzer, J. (1977): *Some economic aspects of railroad development in Tsarist Russia*. Arno Press, New York
- Nakhchivan Autonomous Republic*. <http://www.nakhchivan.az/portal-en/index-22.htm> (Letöltés: 2012. február 16.)
- Notteboom, T., Rodrigue, J.-P. (2011): The next box wave – can containerisation reinvent? *TOC Europe*, Antwerpen http://www.people.hofstra.edu/geotrans/eng/ch1en/appl1en/suez_alternatives.html
- Peyrouse, S. (2007): Economic aspects of the Chinese-Central Asia Rapprochement. *Silk Road Paper*. Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program
- Radnaabasaryn, R. (2000): Die mongolische Eisenbahn steht vor einem Jubiläum. *Zeitschrift der OSShD*, 1–3.
- RETRACK (Reorganization of transport networks by advanced rail freights concept). An integrated EU-Project. Potential for Eurasia land bridge corridors & logistics developments along the corridors. May 2007 – July 2012 https://www.tno.nl/media/2825/report_potential_eurasia_land_bridge_rail-corridors_final_25042012.pdf (Letöltés: 2012. január 21.)
- Söderholm, E. (2009): Container transport in Finnish-Russian Railway Connection. In: VR Group: *Annual report 2008*. http://www.vrgroup.fi/attachments/.../VR_vsk_Eng.pdf
- Statistical Yearbook of China*, 2012.
- The Baku-Tbilisi-Kars Railroad and its geopolitical implications for the South Caucasus* (2008): http://www.cria-online.org/5_5.html (Letöltés: 2011. december 8.)
- TRACECA website. <http://www.traceca-org.org> (Letöltés: 2012. július 17.)
- Ukraine und die neue türkische Eisenbahnlinie. DVZ, 2007. február 20.
- Westwood, J. N. (1964): *A history of Russian railways*. Allen and Unwin, London

TÉNYKÉP / REPORT

A regionális tehetséggazdálkodás vizsgálati módszerei a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar hallgatóinak példáján

Regional talent-management research exemplified by students at the Faculty of Business and Economics at the University of Pécs

BALOGH GÁBOR

BALOGH Gábor: egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Szervezési és Vezetési Tanszék; baloghg@ktk.pte.hu

KULCSSZAVAK: regionális tehetséggazdálkodás, innováció, belső migráció, kompetencia-készlet, regionális versenyképesség

ABSZTRAKT: A területi tehetséggazdálkodás – azaz a kiváló képességű emberi erőforrás tudatos vonzása, megőrzése, motiválása és fejlesztése – eredményessége jelentős hatást gyakorolhat a régiókra, a nemzetgazdaságokra. A tanulmány a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar (PTE KTK) szakmai gyakorlatos hallgatói közül – háromdimenziós értékelési módszerrel – azonosított tehetségek területi preferenciáit mutatja be. Célom az volt, hogy mind módszerek, mind eredmények tekintetében fontos, újszerű és hasznos megállapításokat tegyek a tehetséggazdálkodásról. A tehetségek térbeli sajátosságait szekunder kutatások alapján mutatom be, amelyhez 2005–2014 között a szakmai gyakorlatokról gyűjtött empirikus adatelemzés legfontosabb eredményeit használok fel. A fenti időszakban 5186 db kérdőív gyűlt össze a hallgatóktól és a mentoroktól, melyet a hallgatók tanulmányi eredményeivel egészítettem ki. A hallgatói, munkaező-piaci és felsőoktatási oldal értékelése alapján azonosítottam a tehetségeket és vizsgáltam térbeli sajátosságaikat. Hipotézisem szerint az egyes régiókban más és más kompetenciakészlettel rendelkező egyetemi hallgató számít tehetségesnek, azaz a tehetség fogalmának összetétele régióként eltérő. Szignifikáns különbségeket mutatam ki az egyes régiók elvárt kompetenciái mentén: Közép-Magyarországon erőteljesebb elvárás az idegen nyelv magas szintű ismerete, a módszertani ismeretek, az informatikai tudás, a konfliktuskezelési készség, a gyors beilleszkedés és a stressz tűrése, mint Dél-Dunántúlon. Kimutatható Közép-Magyarország tehetségelszívó hatása is a gyakornoki helyeken keresztül, ami már előrevetítheti a pályakezdő diplomások munkahely-választási preferenciáit. Kutatásom eredményeit a hazai gazdasági-üzleti felsőoktatási intézményekre vonatkoztatom a PTE KTK példáján keresztül.

Gábor BALOGH: assistant professor, Department of Management, Faculty of Business and Economics, University of Pécs; baloghg@ktk.pte.hu

KEYWORDS: regional talent management, innovation, migration, pool of high skills, regional competitiveness

ABSTRACT: The effectiveness of regional talent management – the planned attracting, retention, motivation and improvement of best human resources – has a significant impact on regions and national economies. The individual competence supply is connected to both the competence demand of the labour market (talent market) and by the development function of higher education. The finding of the study is that a systematic and integrated approach is very important in managing talents by linking individual and organisational questions to their regional effects. If the graduates of the University of Pécs cannot sell their competences in the region of Southern Transdanubia, they will migrate to a place where they can do, typically to Budapest or abroad. This process is called brain drain, and because of its poor economic conditions Southern Transdanubia this region cannot offer appropriate job opportunities for graduates, therefore they leave the area. Here we find a higher unemployment rate (especially among young people), a lower standard of living, a lower employment rate and lower salaries, too, compared to the capital and Central Hungary. In any depressed area there is a vicious cycle: There are no young intellectuals, it produces less innovation and consequently this leads to fewer jobs and a recession, and the new graduates do not find a job and leave.

The study presents the regional preferences of talents identified by a special three-dimensional evaluation method among students of the Faculty of Business and Economics at the University of Pécs (UP FBE). The empirical study is based on questionnaires referring to experiences in professional practice (2005–2014). The database contains a total of 5,186 questionnaires from students (self-evaluation about their own competencies) and their tutors who also evaluate their competencies. These data were completed with learning results. The study aims to explore spatial characteristics of students of UP FBE and regional differences in competency requirements for tutors in Hungary. With the help of SPSS, clusters were created to identify talents, and a hypothesis was formulated. The research question deals with the differences in employer expectation in terms of varying talent definitions in the regions. The findings corroborate that the talent-concept composition differs by region. It was examined whether talented people preferred the central regions and the capital city over rural areas. In Central Hungary, employers require a good command of foreign languages, methodological skills, IT skills, conflict-management skills, rapid integration and stress tolerance. These expectations are higher in central regions than in Southern Transdanubia. An important additional result is that the talents of UP FBE are overrepresented in the central regions and capital when compared to the other regions.

Bevezetés

A világ megélésének különböző térstruktúrái léteznek, hiszen „a tér egyik jellemzője a különféle elemek és egységek (csomópontok, mezők) különbözősége és relacionális strukturálódása” (Faragó 2013, 19.). A tehetségállománnyal való tudatos gazdálkodás alapvetően befolyásolja és behatárolja egy-egy területegység lehetőségeit és korlátait. A „tehetségfüggés” fokozottabban érvényesül az innováció- és tudásorientált fejlett ágazatokban, társadalmakban, valamint recesszió idején, amikor erősödik annak a veszélye, hogy a legtehetségesebb szakemberek kiáramlanak egy adott országból, régióból. Fontos hozzátenni, hogy

„a cégek alacsony szintű innovációja a magyar gazdasági fejlődés egyik legfontosabb gátló tényezője” (Szerb, Komlósi, Ortega-Argilés, Ács 2014, 251.). A hazai gazdasági-üzleti felsőoktatásban a csökkenő hallgatói létszám és a szűkülő finanszírozási lehetőségek miatt is élesedik a tehetségek megtartásának-vonzásának kérdése.

Az egyéni kompetenciakínálatot a felsőoktatás fejlesztő funkciója köti össze a munkaerő-piaci (tehetségi) kompetenciakereslettel, és érzékelhetőek a szereplők együttműködésének (vagy az együttműködés hiányának) regionális szintű hatásai, következményei is. A tehetségek menedzselésében a rendszerezett és integrált szemlélet – az egyéni, szervezeti értékelések regionális hatásaival történő összekapcsolás – azért is fontos, mert „az egyre bonyolultabbá váló társadalmi folyamatok, gazdasági jelenségek vizsgálatára újabb és újabb társadalomtudományi ágazatok alakultak ki. E fejlődés meghatározó mozgatórugója a tudatos társadalom- és gazdaságszervezés igénye volt: országot szervezni, gazdaságot működtetni, az emberi kapcsolatokat fejleszteni ugyanis csak alapos ismeretek birtokában lehet” (Horváth 2013, 31–32.). A nemzetközi szakirodalom szervezeti tehetségmenedzsmentről szóló modelljeiben már megjelent a pluralisztikus szemlélet, azaz a mikro-, mezo- és makroszintű közelítést egyszerre alkalmazó nézőpont (Tansley, Kirk, Tietze 2013). Kutatásaim kereteként ezt a megközelítést alkalmaztam, és egyszerre vizsgáltam az egyén, a szervezetek és a régiók szempontjait a tehetségekre vonatkozóan, ám a tanulmányban a regionális szintre fókuszáltam, melynek szempont-rendszerét az 1. táblázat összegzi.

1. táblázat: A regionális tehetséggazdálkodás szempontrendszere
The aspects of regional talent management

Vizsgálati szempontok	Regionális szintű jellemzők
Érdekeltek	A régió lakosai, gazdasági és civil szervezetei, önkormányzat.
A verseny szereplői, szinterei és motivációi	Régiók között zajlik, a jólétért, az életszínvonal emeléséért, az ehhez szükséges innovatív vállalkozásokért, a szakképzett, tehetséges munkaerőért.
A versenyképesség kialakításának céljai és eszközei	Regionális versenyképesség, innovativitás. Vonzerő, megtartó erő, hely- és településmarketing, infrastruktúra stb.
A kompetenciák szerepe	A régióban rendelkezésre álló szakemberállomány összesített kompetenciakészlete, szervezeteknél létrejött produktuma és hatása a gazdaságra.
Az eredmények mérése, értékelése	Gazdasági indikátorok, innovativitás, versenyképességi indexek, GDP/fő, betelepülők száma, végzettsége stb.
A kompetenciák fejlesztése	Munkalehetőségek bővítése, megfelelő bérszínvonal, szellemi központok, elérhető életszínvonal, ösztöndíjak, támogatások.
Tehetséggazdálkodási kihívások	Egyszerre van jelen a tehetséghiány és a munkanélküliség. Az oktatási és szakmai struktúra részleges átfedése. Cél: szakemberek vonzása, régióban tartása az innovativitás és versenyképesség emeléséért, valamint a tehetségeket felszívó munkalehetőségek felkínálása, munkáltató szervezetek vonzása.

A tárgykör alapkontextusának megteremtéséhez a következőkben meghatározom a tehetség fogalmát, illetve a tehetséggazdálkodáshoz kapcsolódó legfontosabb kihívásokat, jelenségeket.

A tehetség fogalmának térbeli értelmezése és a háromdimenziós értékelési tér

A tehetség fogalmának számtalan meghatározása létezik, ezek közül az egyik legtöbbet hivatkozott Renzulli (1978) háromkörös modellje, amely szerint akkor számít valaki tehetségesnek, ha átlag feletti képességekkel, kreativitással és feladat iránti elkötelezettséggel rendelkezik. Czeizel (2004) a kimagasló képességeket általános mentális és speciális jellemzőkre választotta szét, valamint hozzátette azokat a környezeti tényezőket, amelyek nélkül az intraperszonális adottságok nem bontakozhatnak ki megfelelően: család, iskola, kortárs csoportok, társadalom és a véletlen (sorsfaktor). Fontosnak tartom kiemelni a tehetség hasznosulását, vagyis azt, hogy „a kreativitás eredményei gazdagabbá teszik a kultúrát, és ezáltal közvetetten mindannyiunk életminősége javul” (Csíkszentmihályi 1998, 16.). Ily módon azt lehet tehetségnek tekinteni, aki egy adott társadalom számára hasznos teljesítményt fejt ki. Ugyanakkor „a tehetség fogalma kulturálisan meghatározott és időhöz kötött. Az adott társadalom meghatározza azokat a tulajdonságokat, amelyek tehetséggé emelik az egyént, és meghatározza azt is, hogy hányan tekinthetők tehetségnek.” (Gyarmathy 2006, 28.) Ezt a gondolatmenetet folytatva fontos kiemelni Győri (2010) tehetségföldrajz-modelljét, amely a tehetséget totális környezetben értelmezte: Czeizel modelljét bővítette a földrajzi-történelmi folyamatokkal, és így térben és időben dinamizálta azt. A modell elemei a történelmi helyzet, természeti, demográfiai, gazdasági, települési, infrastrukturális, kulturális, vallási, etnikai, politikai, közigazgatási viszonyok, valamint a társadalmi eszmék (Győri 2010).

A tehetség és környezete közötti interakciók térstruktúráiban két térkomponenst kell figyelembe venni: a tehetséget hordozó entitásokat (tehetséges személyek, kreatív társadalmi csoportok és azok tevékenysége, a tehetségek produktumai) és a környezeti entitások közötti viszonyokat, kölcsönhatásokat (elhelyezkedés, szomszédság, valamihez tartozás, bennfoglalás, vonzás, mozgás, hálózati és hierarchikus viszonyok) (Győri 2010). „A földrajzi környezet, a települési és kommunikációs tér csomópontjai, a helyi társadalom mentalitása, értékrendje, eszmei öröksége, életminősége mint a »hely szelleme« serkenthetik a tehetség kibontakozását. (...) A tehetségek megtartásában, vonzásában és koncentrálásában az urbanizációnak és a közlekedési kapcsolatoknak is óriási szerepe van.” (Győri 2010, 31.) A felsorolást ki kell egészíteni a politikával is, hiszen a területi tehetséggazdálkodást a gazdaság-, társadalom- és kultúrapolitika is befolyásolhatja.

Az egyes régiókban működő szervezetek iparágtól, mérettől, profiltól és stratégiától függően sokféleképpen artikulálhatják, hogy számukra ki számít tehetségnek. E kompetenciaigények adják egy régió kompetenciaprofilját. Összességében a tehetség fogalma térben és időben nagyon különböző és széles skálán manifesztálódhat, így megállapítható, hogy – „dinamikus” felfogásban – mindig az adott régió, szervezet, vezető vagy éppen kutatás határozza meg, hogy mikor, hol és kit tekint tehetségnek.

Gallardo-Gallardo, Dries és González-Gruz (2013) kutatásai alapján a tehetség objektív megközelítésével, a munkavállalói kompetenciák mérésével meg lehet határozni, hogy egy cégnél egy adott régióban ki milyen kompetencia-készlettel rendelkezik, és ez milyen mértékű átfedésben áll az elvárásokkal. „A felsőoktatási intézményekben egyre nagyobb hangsúlyt kap a hallgatók készségeinek felmérése és az erre alapozott készségfejlesztés” (Hercz, Koltói, Pap-Szigeti 2013, 83.). A különböző szintű oktatási intézmények általában csekély mértékben fejlesztik a munkaerőpiacon nagy jelentőséggel bíró nem szakmai kompetenciákat, mint az önismeret, szóbeli és írásbeli kommunikációs készségek, együttműködés, csapatmunka, problémamegoldás, döntéshozatal, konfliktuskezelés (Dobos 2013).

A szervezeti kompetenciamérés során célszerű a kvantitatív módszereket kiegészíteni kvalitatív adatfelvétellel és elemzéssel, hogy árnyaltabb képet kapjunk az elvárásokról (Veresné Somosi 2013). Az egyéni kompetenciák értékelésekor lehet formatív (assessment) és szummatív (evaluation) módszereket is alkalmazni. Közös jellemzőjük, hogy mérések alapján történik az értékelés. A felsőoktatásban lehet arra példákat találni, hogy modellezési, számolási, döntési helyzetekben a hallgatók hogyan tudják érvényesíteni egyes kompetenciáikat: a Pannon Egyetem Szervezési és Vezetési Tanszékén elektronikusan támogatott kompetenciamérést alkalmaznak a hallgatók körében (Kovács, Tasner, Volt 2013). A 360 fokos kompetenciaértékelés során az értékelt személyt vezetői, beosztottjai, azonos szinten lévő kollégái és önmaga is értékeli. A reális felmérés érdekében számos torzító tényezőt és paradoxont kell figyelembe venni (Peiperl 2006). A 360 fokos értékeléshez hasonló eszközzel több értékelő bevonásával empirikusan vizsgáltam a Pécsi Tudományegyetem hallgatóit. A fejlesztendő kompetenciák beazonosítása kulcskérdés a tanulási sikeresség és hatékonyság növelésében. Ehhez megfelelő mérési módszerek kidolgozása szükséges. A mérések során figyelembe kell venni a tanulmányokat, a képzés jellegét, munkaerő-piaci visszajelzéseket és a későbbi fejlődési potenciálokat (Kiss, Lerner, Lukács 2010). A mérések eredményeképpen kompetenciatérképek rajzolhatók meg, melyeknek meghatározott követelményeket kell kielégíteniük, mint például hierarchikusság, strukturáltság, szemléletesség, áttekinthetőség (Hercz, Koltói, Pap-Szigeti 2013). Számos projekt foglalkozik a munkaerőpiac keresleti és kínálati oldalán megjelenő kompetenciák összhangjával, ilyen pl. az Európai Bizottság által finanszírozott SAKE (Szemantikailag támogatott, agilis, tudásalapú e-kormányzat) vagy az OntoHR (Ontology based competency matching between the vocational education and the workplace) (Szabó 2013).

Noszkay (2006) tudásmenedzselési modelljével vizsgálta, hogy miként fejezhető ki egy szakember értéke. A szerző arra a következtetésre jutott, hogy a humán erőforrás értékét három dimenzió, a szakmai ismeretek (explicit tárgyi tudás), a problémamegoldó tudás (rejtett, képességalapú, implicit tudás) és az erkölcsi értékek szorzataként lehet meghatározni. A tanulmány empirikus fejezetében is háromdimenziós értékelési térben helyeztem el a tehetségeket, és azokat tekintettem a legjobbaknak, akik mindhárom szempont (önértékelés és munkaerő-piaci visszajelzés a kompetenciákról, tanulmányi eredmény) mentén kiemelkedőek voltak.

A fentiek mellett a tehetségek rendelkeznek azzal a képességgel, hogy ha úgy ítélik meg, hogy adott tér-idő konstellációban nem értékelik őket a képességeiknek megfelelően vagy máshol jobban tudnak érvényesülni, akkor megváltoztathatják a közeget vagy megválaszthatják tevékenységük új helyszínét. A tehetségek migrációját a következő alfejezet mutatja be.

A tehetségek elvándorlásának összefüggései az innovációs potenciállal és a regionális versenyképességgel

A régiók érdeke, hogy vonzzák, fejlesszék, kibontakoztassák, motiválják és megtartsák a tehetségeket az adott térségen belül, így a kiváló képességű szakemberek esetében a tehetségmenedzsment-módszerek tudatos alkalmazását és területi szempontú felhasználását regionális tehetséggazdálkodásnak nevezem. Bár a fogalom részhalmozatát képező tehetséggondozásban és -fejlesztésben a – tehetségpontok hálózatára építő – magyar modell jó gyakorlatnak számít, külföldön és világszerte kíváncsiak rá (Fuszek 2014), mégis úgy vélem, hogy a regionális tehetséggazdálkodásban, a tehetségek megtartásában elsősorban *ad hoc* megoldások érzékelhetőek, míg a *tudatos, integrált és rendszerszerű* gondolkodás kevésbé jellemző. A magyarországi tehetséggondozásban például kooperáció helyett jellemzőbb a pénzügyi forrásokért való verseny, és a fejlesztő oktatók felkészítése is sokszor esetleges. „Tehetséggondozásunk benne ragadt az egyoldalú mechanisztikus szemléletben, és ennek megfelelő a tehetséggondozásunk rendszere. Ezenközben a nemzetközi szakirodalomban a hálózatosodáshoz is jobban illő rendszerszemléletű tehetséggondozási modellek jelentek meg, de Magyarországon nem jutottak érvényre.” (Gyarmathy 2013, 101.) Ez azért is jelent problémát, mert a fogalom rendkívül sok kapcsolódási ponttal rendelkezik a regionális versenyképességgel és innovációval.

A regionális versenyképességet meghatározó materiális, immateriális és vegyes tőkeelemek összességét *területi tőkének* nevezzük (Camagni 2008, 2009). A területi tőke fontos eleme a társadalmi tőke, amely magában foglalja a humán kapcsolatokat, a bizalmat, a vállalkozások számára vonzóvá tevő gazdasági miliőt, a társadalom kohéziós erejét és szervező elveit (Jóna 2013). A területi ver-

senykéességben a humán tőke regionális tényezőként jelenik meg. A humán tőke minősége befolyásolja a gazdasági fejlődést, amelynek a központi fogalma a tudás, az új technológiák befogadása, integrálása (termelékenység) és kifejlesztése. A tudás megosztását ösztönző szervezeti kultúrák kialakításához a vállalatok vezetőinek stratégiai elköteleződése szükséges (Gaál, Szabó, Obermayer-Kovács, Csepregi 2010). A területi tőke elemeinek taxonómiájában több részterületet is érinthet a tehetség kérdése: megjelenhet humán tőkeként, amely vállalkozókésztséget, kreativitást, privát know-how-t hordoz és pénzben kifejeződő externáliákat tud előállítani; jelen lehet a kapcsolati tőkében (együttműködés, kollektív cselekvés, csoportkompetenciák); értelmezhető társadalmi tőkeként is (magatartásminták átadása, bizalom, értékek); és létrehozhat együttműködési hálózatokat. Összességében a nem tárgyasult (soft) javak között a tehetségek és az általuk létrehozott térbeli jellemzők magas fokú rivalizálással párosulnak (Bodor, Grünhut 2014; Capello, Faggian 2005). A területi tőke értékelése megalapozhatja a területi tervezési, területpolitikai és területfejlesztési módszertanokat, koncepciókat (Tóth 2011). Az intellektuális (szellemi) tőke – mint láthatatlan vagyonállomány – mérése sokat fejlődött az elmúlt évtizedekben, amely elsősorban vállalatértékelési, tudás- és tehetségmenedzsmentet érintő kérdésekben vált egyre fontosabbá (Sveiby 1997). Hasonló eljárásokat alkalmazva nemcsak szervezeti, hanem regionális szintű számítások is elkészülhetnek, mint például a magyar középvárosok teljesítményének rangsora a területi tőke szempontjából (Tóth 2010). A regionális tehetséggazdálkodás a tehetségmenedzsment módszertani eszköztárával (azonosítás, motiválás, fejlesztés, megtartás, vonzás) hozzájárulhat a humán tőke és végső soron a területi tőke értékének emeléséhez, amely pozitív hatást fejt ki a versenyképességre, innovációra, gazdasági növekedésre (Schultz 1983). A humán tőke olyan szűkös erőforrás, amely komoly versenyképességi tényezőt biztosíthat a régiók számára. „A térségek versenye olyan képesség, amely »odaragasztja« vagy odavonzza a befektetéseket és a tehetséges munkaerőt, és a fő cél, hogy fenntartsák vonzóerejüket mind a munkaerőre, mind a tőkére vonatkozóan” (Geréb 2008, 172.).

A humán tőke elvándorolhat, ha nem szeretne az adott régióban maradni, melynek következménye, hogy a humántőke-beruházás máshol fog megtérülni, azaz más régióban, országban fog *pozitív externáliát generálni* (Geréb 2008). Az egyes régiók adottságai (természeti, földrajzi, társadalmi, gazdasági helyzet, természeti katasztrófák, háborúk, társadalmi konfliktusok stb.) arra kényszeríthetik a munkavállalókat, hogy más országba, régióba vándoroljanak, akár tömegesen is (Kaposi 2014). Általában a vándorlás a kevésbé fejlett területektől a fejlettebb térségek felé irányul, és ez mind a küldő, mind a fogadó térség demográfiai helyzetére hatást gyakorol, hiszen a vándorlók nem és életkor szerinti struktúrája eltér az egész ország demográfiai mutatóitól. Jellemzően inkább a férfiak és a fiatalok aránya nagyobb a vándorlók között (Polónyi 2002). A magasabb végzettségűek átlag fölötti hajlandóságot mutatnak a költözésre, és mivel ők főként a fejlettebb régiók felé mozdulnak el, így a regionális egyenlőtlenségek kiéle-

zódnek (Sebők 2013). A mobilitási hajlandóság a Debreceni Egyetem friss diplomásai körében végzett felmérés alapján szignifikáns szerepet játszik az egyének kereseteiben: Debrecenből nyugati irányban elmozdulva a pályakezdők minden 100 km után 4%-os keresetnövekedést érhetnek el, amely hatás a nyugati ország-részek és Budapest felé irányuló mobilitás miatt tapasztalható (Kotsis 2013).

Európában és a világon egyre több vállalat kerül olyan helyzetbe, hogy nem tudja betölteni a magas szintű kompetenciákat megkívánó munkaköröket. A globális tehetséghiány miatt a külföldi vállalatok is szívó hatást generálnak, melynek során tudatosan alkalmazzák a tehetségmentes széles eszköztárat és magukhoz vonzzák a tehetségeket. A tehetségek piacán érvényesülő sajátosság az egyenlőtlen térbeli eloszlás kérdése. A tehetségek általában nem oda áramlanak, ahol kevés tehetséges munkavállaló található, hanem oda, ahol sűrűsödni és koncentrálni tudnak a tehetségek. Általában ezek a központok egyetemek közelében alakulnak ki, számos híres sikertörténetet (jó gyakorlatot) lehet említeni a tehetségek koncentrációjára és az ebből fakadó tudástulcsordulásra, a gazdaság rohamos fejlődésére: pl. Szilícium-völgy (Stanford University), 128-as út (Massachusetts Institute of Technology), Cambridge stb. (Varga 2009). Minél több tehetség található egy térségben, annál inkább tehetségmágnesként működik a térség (Szabó 2011). A tehetségek egyéni motivációi kapcsán Carr, Inkson és Thorn (2005) a gazdasági, politikai, karrier-, családi és kulturális tényezőket azonosították mint döntési tényezőket, valamint vonzó-taszító erőként jelenik meg tanulmányukban a preferenciák időbeni dinamikája, azaz más és más lehet fontos az egyes életszakaszokban (pl. fiatal korban a kalandvágy, majd gyermekvállalás esetén a biztonság).

Fontos hozzátenni, hogy a kutatásokban a külföldi munkavállalást preferáló válaszok számától, azaz a várakozásoktól számottevően elmarad a tényleges külföldi munkavállalók száma (Hárs 2013). Az egyéni karrierutak elágazási pontjait nagyban befolyásolják a várakozások, a kockázatok és a valószínűségek. A bizonytalanság megítélése a közgazdaságtanban ellentmondásos, hiszen „egyik oldalról vitathatatlan tény, hogy ez a fogalom a közgazdasági elméletben kulcsszerepet tölt be, másik oldalról, ennek elfogadásán túl, a bizonytalanságnak nincs helye a közgazdaságtani formalizált elméleti konstrukciókban” (Bélyácz 2013, 749.). A bizonytalanságot tovább növeli, hogy a fiatal tehetségek már az Y és Z generáció sajátosságait hordozzák: ők élményfogyasztók, infokommunikációs eszközöket használnak (közösségi média) és törekednek a szabadságra, így egy szervezet vagy régió iránt érzett lojalitásuk alacsonyabb intenzitású lehet (Balogh, Farkasné 2013).

A régiók számára a legfontosabb cél a relatíve magas jövedelmek, relatíve magas foglalkoztatottság elérése versenyhelyzetben, melynek következménye az életminőség és az életszínvonal emelkedése (Lengyel 2010). A versenyképes humán tőke jellemzője, hogy magas szintű a munkakultúra, munkafegyelem, képes a tömeges és rugalmas alkalmazkodásra a környezeti változások, kihívások esetén (pl. tréningekkel, tanfolyamokkal, átképzésekkel), valamint igényes

a környezetével és saját magával szemben (megjelenés, egészség stb.). Fontos, hogy ezzel összefüggésben hatékony oktatási rendszer és magas szintű tudásbázis legyen jelen a térségben (Lengyel 2010).

A tehetséges emberek lelkesedése és önszerveződése tovagyűrűzhet, ugyanakkor nemcsak a tehetséges helyi lakosok által teremtetett innovatív ötletekkel lehet számolni, hanem a külső, innovatív beruházások helyi fogadókészségét is meg kell említeni. Az innovatív beruházások telephelyválasztásánál fontos szempont, hogy az elvégzendő munkának legyen „felvevőpiaca”, vagyis legyenek olyan potenciális munkatársak, akik képesek betanulni, szocializálódni, implementálni az újszerű eljárásokat, majd ezt alkalmazva hatékony munkát végezni, a módszertanokat továbbfejleszteni. Jóna (2013) szerint rendkívül fontos a kapcsolati tőke is, amely olyan regionális érdekközösséget jelent, ahol stratégiai előnyökre lehet szert tenni a közös nyelv, erkölcs és helyi miliő által. Fontos kiemelni, hogy „az erős regionális kultúra képes az innováció és a felindulás számára megfelelő feltételeket teremteni” (Konczosné Szombathelyi 2014, 84.). A térbeli közelség szerepe felértékelődött az innovatív vállalatoknál, ezért ezek a szervezetek térben – elsősorban nagyvárosokban – koncentrálódnak (Lengyel, Fenyővári, Nagy 2012).

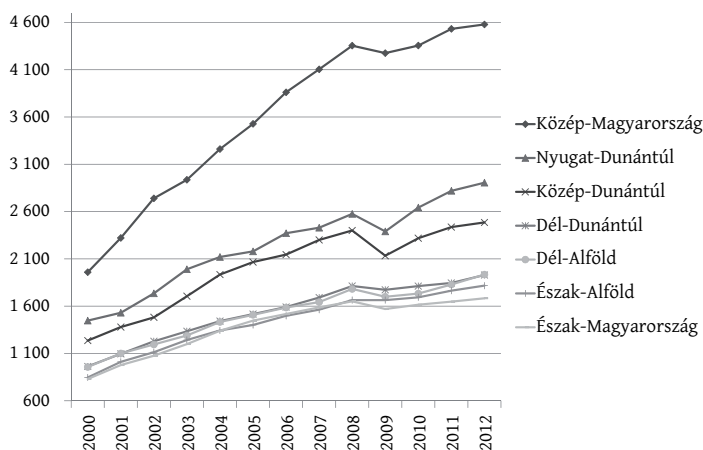
A tehetségek áramlása Magyarország régiói között a PTE KTK szemszögéből

A felsőoktatás helyzete az egyik kiemelt terület az innováció szempontjából. Magyarországon a „főváros szellemi irányító és szervező szerepe tartósan fennmaradt, sőt tovább összpontosítja a szellemi erőforrásokat (...), az új vidéki felsőoktatási centrumok valójában nehezen tudnak a térségük, régiójuk szellemi centrumává, élénkítőjévé válni.” (Rechnitzer 2006, 305.) Magyarországon világosan látható az a trend, melynek során a tehetségek elvándorolnak vidékről, a kvalifikált munkaerő a fővárosban koncentrálódik, ami kihat a regionális versenyképességre is (Horváth 2001, 2009; Lengyel 2000). A Budapestre vándorlás egyik fő oka, hogy a pályakezdők ott nagyobb eséllyel tudnak elhelyezkedni és kezdő fizetésük is magasabb. 2013-ban Közép-Magyarországon a foglalkoztatási ráta 55,2%, a munkanélküliségi ráta 8,7%, az alkalmazásban állók havi bruttó átlagkeresete 281 121 Ft volt, míg például Dél-Dunántúlon a foglalkoztatási ráta 48%, a munkanélküliségi ráta 9,3%, a havi bruttó átlagkereset 192 706 Ft volt (KSH 2014). Egy adott térségben minél nagyobb az elégedetlenség a munka- és életkörülmények tekintetében, annál nagyobbak lesznek az *interregionális haszonkülönbségek*, így nagyobb a térbeli mobilitás valószínűsége. Ennek befolyásoló tényezői a következők: „jövedelmek, bérszínvonal, foglalkoztatási szerkezet, rendelkezésre álló munkahelyek, vállalkozási potenciál, városiasodás foka, lakáshelyzet, kulturális és szociális infrastruktúra és szolgáltatások, elérhető

társadalmi pozíció stb.” (Lengyel, Rechnitzer 2004, 204.). E taszító és szívó hatások kiegyesíthetők a munkanélküliségi rátával, a megélhetési problémákkal, a település területi fekvésével, a szegénység mértékével, a településmérettel (Beluszky 2003). Új gazdaságföldrajzi modelljében Kelemen (2013) a béreket a következő tényezőkkel magyarázta: közutak hossza, munkanélküliség, jövedelmek, munkások aránya, csapadék, hőmérséklet, gyógyszerárak száma.

A Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán (PTE KTK) tanulmányokat folytató hallgatók motivációinak felmérésekor tekintettel kell lenni a felsőoktatási intézmény helyi adottságaira, a régió által nyújtott gazdasági feltételekre és azokra a tényezőkre, amelyek befolyásolják a migrációval kapcsolatos egyéni döntéseket. A PTE KTK a Dél-Dunántúlon működik, így a nappali tagozatos hallgatók is ebben a vonzáskörzetben élnek a képzés ideje alatt. A Diplomás Pályakövető Rendszer (DPR) végzettségre vonatkozó felmérése alapján az egyetemre elsősorban a Dél-Dunántúl régióból érkeztek a hallgatók – 51%-uk itt lakott 14 éves koráig, 6,5%-uk Budapesten (N = 2 683 fő). A diplomaszerezés utáni lakóhely alapján a végzettek 46%-a dolgozik a Dél-Dunántúlon, 19,6%-a Budapesten és 5,6%-uk külföldön, a fennmaradó 28,8% a többi magyar régió között oszlik meg (Kuráth, Kiss, Kovács, Héráné Tóth, Sipos 2013). Más régiók elszívó hatásának az lehet az oka, hogy Dél-Dunántúlon több szakembert képeznek, mint amennyit a helyi munkaerőpiac képes lenne foglalkoztatni, az oktatási struktúra nincs teljes fedésben a munkaerőpiac szakmasztruktúrájával. Emellett az utóbbi évtizedben a régió egy főre jutó GDP-je folyamatosan csökkent az országos átlaghoz képest, amelyet Tolna megye 2006 óta javuló helyzete sem tudott ellensúlyozni (1. ábra).

1. ábra: Egy főre jutó bruttó hazai termék 2000–2012 között (ezer Ft)
Per capita gross domestic product 2000–2012, thousand HUF

Adatok forrása: KSH 2014.

A Dél-Dunántúl régió gazdasági és erőforrás-állományának felmérése alapján a régió hazai és nemzetközi tekintetben is leszakadó térségnek számít (Szűcs 2013). Alacsony szintű a piaci és a külföldi tőke bevonása, inkább saját erőforrásokra és központi költségvetésre támaszkodva működik a régió, és várhatóan ezen eszközöknek a hasznosítása határozza meg a térség jövőjét is. „A régió humán erőforrás-potenciálja, a régió gazdaságának alacsony foglalkoztatási képessége, a kvalifikált munkaerő iránti csökkenő igénye, és az ebből adódó kényszerű elvándorlás és a lakosság elöregedése miatt romló tendenciát mutat.” (Buday-Sántha 2013, 528.) Dél-Dunántúl gazdasági és szociális szempontból rendkívül kedvezőtlen helyzetben van, melynek kialakulása számos okra vezethető vissza. A tehetséges szakemberek megtartása szempontjából fontos, hogy „a vállalati kutatás-fejlesztés hiánya, a vállalatok alacsony innovációs készsége, igénye rendkívül egyoldalúvá tette, egyetemi-akadémiai szintre szorította vissza a kutatásokat” (Buday-Sántha 2013, 529.). Az agglomerációs szívó hatásokkal szemben Pécsen több intézkedéssel is fel lehet(ne) lépni: az Európai Unió kohéziós politikájában az országos agglomerációs stratégiákat vidéki nagyvárosok ellensúlyozó szerepével és specializációval szükséges kiegészíteni. Erősíteni kell az elvándorlók visszaáramlását, valamint belső fejlesztésekre is koncentrálni kell; ezek azonban lassúak és bizonytalan a kimenetelük (Varga 2010). Magyarországon a kisebb nagyvárosokban (pl. Pécs, Miskolc, Győr) problémát jelent a fejlesztő irányítás hiánya, a gyenge városi szintű kormányzás, hiányoznak a hazai tőkeerős vállalatok, nincs meg a „kritikus tömeg”, periferikus a térszerkezeti pozíció és nem működnek az univerzális fejlesztési receptek sem. E városok számára biztató megoldást adhat a helyi tudás elemeinek egymáshoz illesztése, a városi stratégiai gondolkodás, az endogén erőforrásokra támaszkodás, az emberi erőforrás, a társadalmi tőke és innovációs rendszerek (iparági klaszterek) térségen belüli fejlesztése (Lux 2013). Természetesen az alkalmazott módszereknek számos változata képzelhető el a régiókban, hiszen komplex embererőforrás- és tudásmenedzsment-modellek területi alkalmazásakor figyelembe kell venni a lokális sajátosságokat is (Farkas, Dobrai 2012).

A PTE KTK hallgatói körében végzett empirikus kutatás mintája és hipotézisei

A Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán (PTE KTK) 2005 óta folyik adatfelvétel és -feldolgozás a szakmai gyakorlatot teljesítő hallgatók kompetenciáiról. Kutatásom empirikus adatállománya összesen 5 186 db kitöltött kérdőívből állt össze a 2005–2014 közötti időszakban. A megkérdezettek 7. féléves alapképzéses hallgatók voltak a következő szakokon (ahol kötelező a szakmai gyakorlat): Gazdálkodási és menedzsment, Kereskedelem és marketing, Pénzügy és számvitel alapszakok, nappali és levelező képzések. A kompetenciák

értékelése minden esetben ötfokozatú Likert-skálán történt: ez a társadalomtudományokban és attitűdvizsgálatokban alkalmazott olyan eszköz, amely ekkora elemszámnál statisztikai kiértékelést is lehetővé tesz (Babbie 2008; Rappai, Kehl 2006).

A 2. táblázatban régióként látható a minta megoszlása, a hallgatói-mentori értékelések és a tanulmányi átlagok. A legtöbb hallgató Dél-Dunántúlon (74%) végzett szakmai gyakorlatot, hiszen többségüknek ebben a régióban van az állandó lakhelye, így optimalizálják a költségeiket (pl. nem kell albérletre költeni, utazni stb.). A gyakornokok jelentős része dolgozott Közép-Magyarországon (12%) és Nyugat-Dunántúlon (6%). A fennmaradó 8% a többi régióban végzett szakmai gyakorlatot. Kutatásomban arra voltam kíváncsi, hogy a Dél-Dunántúlon maradók nagy hányadában találhatók-e meg a legtehetségesebbek, mert a régió vonzerejéből kiindulva ez nem egyértelműen valószínűsíthető. A táblázatból kiolvasható, hogy a régiók között nincsenek jelentős különbségek az értékelésekben. A többváltozós elemzésekben az alacsony mintaelemszámok miatt Észak-Alföldet, Észak-Magyarországot és a külföldet kellett kizárni, a többi régió minimum 50 fős elemszámmal rendelkezik. Dél-Dunántúlon több mint 1300 fő végzett szakmai gyakorlatot. A hallgatók 92%-a városban, 6%-a községben és 2%-a külföldön végezte szakmai gyakorlatát.

A kitöltött hallgatói és mentori kérdőívek valamint a tanulmányi eredmények összeillesztéséből 2 296 fő hallgatóra rendelkezem teljes körű értékeléssel:

- hallgató (önértékelés a saját kompetenciákról),
- céges mentor (általában a közvetlen felettes értékelte a hallgató kompetenciáit a szakmai gyakorlaton),
- oktatási intézmény értékelése (a PTE KTK Tanulmányi Osztályától származó göngyölt súlyozott tanulmányi átlagok).

2. táblázat: Az értékelt hallgatók megoszlása és főbb jellemzői régióként 2005–2014 között
The main characteristics of evaluated students by regions 2005–2014

Régió	Hallgatók megoszlása a mintában (%)	Férfiak aránya a régióban (%)	Nők aránya a régióban (%)	Hallgatói értékelés (átlag)	Mentori értékelés (átlag)	Tanulmányi eredmény (göngyölt súlyozott átlag)
Dél-Dunántúl	73,86	36	64	4,39	4,60	3,50
Közép-Magyarország	11,51	35	65	4,41	4,90	3,56
Nyugat-Dunántúl	6,40	32	68	4,42	4,67	3,63
Dél-Alföld	3,45	27	73	4,32	4,58	3,51
Közép-Dunántúl	2,84	37	63	4,51	4,71	3,60
Külföld	1,56	37	63	4,28	4,66	3,37
Észak-Alföld	0,22	50	50	4,58	4,59	3,19
Észak-Magyarország	0,17	33	67	4,31	4,90	3,26
Összesen	100,00	35	60	4,33	4,61	3,51

Megjegyzés: az átlagok 1-től 5-ig terjedő Likert-skálán értendők, ahol 1=egyáltalán nem megfelelő, 5=teljes mértékig megfelelő.

A fenti szereplők értékelése alapján a háromdimenziós értékelési tér segítségével szűrtem ki a tehetségeket. A tehetségekre megfogalmazott hipotéziseimet és a tesztelésükhöz rendelt statisztikai módszerek logikai struktúráját a 3. táblázat mutatja be.

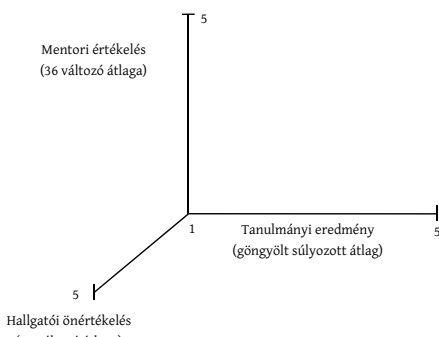
Az alábbiakban a 3. táblázat kutatási logikáját, módszertani lépéseit és a hipotézisek ellenőrzését mutatom be.

Tehetségek azonosítása a PTE KTK hallgatói között – Módszertani lépések

A tehetségek kiszűréséhez háromdimenziós modellt állítottam fel, amelyben a hallgatók értékelését helyeztem fókuszba. A vizsgálati keretek felállításakor Noszkay (2006) tudásmenedzselési szakember-értékelési modelljét és Gallardo-Gallardo, Dries és González-Gruz (2013) megközelítését ötvöztem. A modellben az oktatási intézmény a tanulmányi eredményekkel (göngyölt súlyozott átlag), a munkaerőpiac a mentori véleményekkel, a hallgató pedig a gyakorlat előtti és utáni önértékelésekkel járult hozzá a háromoldalú összehasonlításhoz. A mérési skálák minden esetben ötfokozatúak voltak, így nem volt szükség standardizálásra. A három szempont mentén klaszterelemzéssel el lehet helyezni a hallgatókat a háromdimenziós térben, amelyet a 2. ábra szemléltet.

A klaszterek és a modell megalkotásához Chevalier (2003) és Kotsis (2013) kutatásainak logikáját, illetve Halaby (1994) heterogén képességek elméletét használtam fel. A kutatásban azokat a hallgatókat tekintettem *tehetségeknek*, akik mindhárom dimenzió (mentori értékelés, hallgatói önértékelés és oktatási intézmény által rögzített tanulmányi eredmény) mentén jobbnak bizonyultak,

2. ábra: A háromdimenziós értékelési tér
The three-dimensional evaluation space

Megjegyzés: az átlagok 1-től 5-ig terjedő Likert-skálán értendők, ahol 1=egyáltalán nem megfelelő, 5=teljes mértékig megfelelő.

mint a többiek. Az számított tehetségnek, aki mind az oktatási intézményben, mind a munkaerőpiacon magas szinten helytállt, és eközben reális és pozitív önértékeléssel rendelkezett a többiekhez képest. A klaszterelemzésnél nem határoztam meg előzetesen elvárt arányszámot (pl. a hallgatók 10%-a számít tehetségnek), így a viszonylag „puha” kritériumszintű definíció célja a hallgatók homogén csoportjainak megkülönböztetése volt. Ezáltal nemcsak a csúcstehtetéseket azonosíthattam (akik közül valószínűsíthetően többen egyébként is ismertek az oktatók körében, hiszen az oktatás során is kitűntek képességeikkel), hanem pl. a rejtőzködő, csendesebb, ám a munkáltatók által elvárt kompetenciákkal rendelkező tehetségeket is.

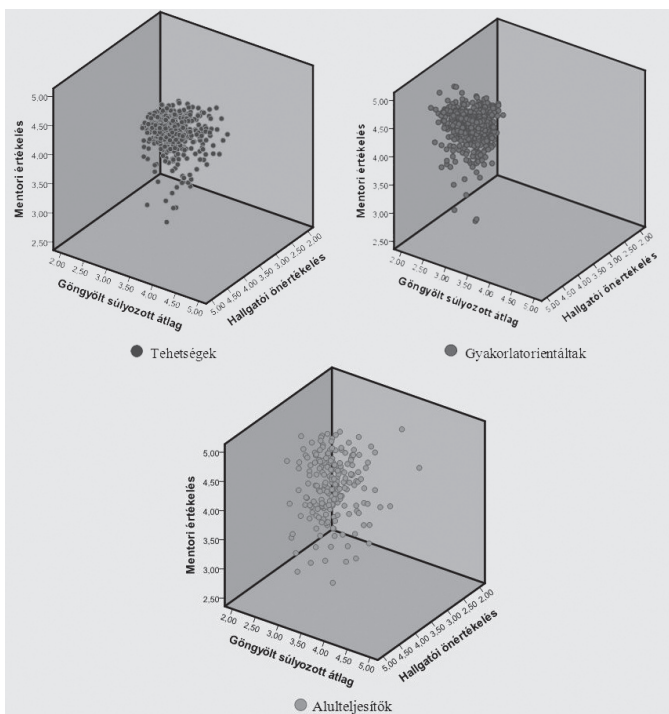
A klaszterelemzés elvégzéséhez első lépésként a mentori értékelések 36 változóját átlagoltam hallgatónként, és a hallgatói önértékelésnél is ugyanezt elvégeztem 38 ismervre. Ezáltal egy-egy komponensbe sűrítettem a mentori és hallgatói véleményeket. A hallgatónként kiszámított átlagértékekkel elvégezhetővé vált a klaszterelemzés az SPSS-ben, amelyhez először hierarchikus módszereket – Ward-, centroid- és egyszerű láncmódszert – alkalmaztam, hogy megállapítsam a klaszterek ideális számát, majd a nem hierarchikus módszerek közül a K-közép módszerrel választottam szét a csoportokat (ez nagy adatbázisok esetében célravezetőbb módszer – Sajtos, Mitev 2007). A hipotézisek ellenőrzésére faktoranalízist, varianciaanalízist és keresztábra-elemzést végeztem. Egyúttal fontos szem előtt tartani a sztochasztikus kapcsolatokból adódó statisztikai modellezés korlátait, valamint minimalizálni az összefüggések interpretálásakor a látszatkapcsolatok esetleges fennállásából adódó félreértéseket (Rappai 2010, 2011).

A klaszterek jellemzése

A klasztereket és a hallgatók elhelyezkedését a háromdimenziós térben a 3. ábra szemlélteti, a csoportok közéértékeit az 4. táblázat mutatja be. A három homogén csoport a következőképpen jellemezhető.

Az első klasztert *gyakorlatorientáltaknak* neveztam el, mert az önértékelésben a legmagasabb értéket képviselik és a mentorok is pozitív véleményt fogalmaztak meg róluk. Tanulmányi eredményük a klaszterek közötti legalacsonyabb értékkel rendelkezik, mégis megállják a helyüket a munkaerőpiacon. A gyakorlatorientáltak klaszterébe tartozó hallgatók aránya a teljes sokaságon belül 45%. A gyakorlatorientált hallgatók 75%-a Dél-Dunántúlon végezte szakmai gyakorlatát. A nők aránya 61%, a férfiaké 39%, ami azonos a teljes minta nemek szerinti megoszlásával. Tagozatok és szakok tekintetében sincsenek jelentős különbségek, hiszen minden szakon (levelező és nappali tagozaton is) a gyakorlatorientáltak vannak jelen a legnagyobb arányban.

3. ábra: Az egyes klaszterek a háromdimenziós értékelési térben (2005–2014)
The clusters in the three-dimensional evaluation space, 2005–2014

Megjegyzés: az értékek 1-től 5-ig terjedő Likert-skálán értendők, ahol 1=egyáltalán nem megfelelő, 5=teljes mértékig megfelelő. N=5 186 fő.

4. táblázat: A háromdimenziós értékelési modellel előállított hallgatói klaszterek középpontjai (2005–2014)

Clusters and its centroids created by the three-dimensional evaluation model, 2005–2014

Mérési szempontok	Klaszterek		
	Gyakorlatorientáltak	Alulteljesítők	Tehetségek
Tanulmányi eredmény (göngyölt súlyozott átlag)	3,19	3,26	4,01
Hallgatói önértékelés	4,59	3,85	4,52
Mentori értékelés	4,69	4,28	4,71

Megjegyzés: az értékek 1-től 5-ig terjedő Likert-skálán értendők, ahol 1=egyáltalán nem megfelelő, 5=teljes mértékig megfelelő. N=5 186 fő.

A második klasztert az *alulteljesítők* alkotják, akik mindhárom szempont alapján viszonylag alacsony értékekkel rendelkeznek. Tanulmányi átlaguk jobb, mint a gyakorlatorientált hallgatóké, de ők rendelkeznek a legrosszabb önértékeléssel és mentori értékeléssel. Valószínűleg az önbizalomhiány vagy érdektelenség válthatja ki azt az önbeteljesítő jóslatot, hogy nem voltak képesek

bizonyos feladatok ellátására, és ezt a szakmai gyakorlaton a mentoruk is így látta. 19% a klasztertagok aránya a mintán belül. A férfiak aránya itt magasabb (43%), mint a gyakorlatorientáltak klaszterén belül, a nők aránya 57%. Az utóbbi tanévekben az alulteljesítők aránya növekedett a teljes mintában a gyakorlatorientáltak rovására. Az átalakult hallgatói összetétel negatív jelenséggént értékelhető, amelynek számos oka lehet, de a minőségre gyakorolt hatása egyértelműen destruktív jellegű.

A harmadik klaszter a *tehetségek* elnevezést kapta, ők mind a három értékelési szempont alapján a legjobbak voltak. A klasztertagok aránya a teljes minta 36%-a, tanulmányi eredményeket, mentori értékeléseket és hallgatói önértékeléseket figyelembe vevő mérési módszerrel ők a sokoldalú, igazán tehetséges hallgatók. Bár arányuk magasabb a tehetségek társadalom egészén belüli részesedésénél, nem feltételezem, hogy a PTE KTK-n felülreprezentáltak lennének a tehetségek – inkább a többiekhez képest tehetségesebb hallgatók jelennek meg az egyetemen, semmint a kivételesen különleges és kiemelkedő egyének. E klaszter tagjai érdeklődnek mind az elméleti szaktudás iránt, mind a gyakorlati alkalmazások iránt, és mindehhez megfelelő, pozitív énkép társul. Ebben a klaszterben a legmagasabb a nők aránya (72%), míg a férfiak itt képviseltetik magukat a legalacsonyabb aránnyal (28%). A klaszterhez tartozók aránya évről évre folyamatosan, kis mértékben csökkent: míg a 2010–2011-es tanévben a hallgatók 38%-a számított tehetségesnek, addig a 2013–2014-es tanévben 33%-uk tartozott ide. A másik két csoporttal való összevetésben ez a klaszter tűnik a legstabilabbnak.

Mindhárom klaszterben a Dél-Dunántúl szerepel a leggyakoribb, szakmai gyakorlati helyeket biztosító régióként, feltehetőleg a helyismeret és a PTE KTK által felkínált gyakornoki helyek miatt. Az adatok alapján az alulteljesítők foglalják el leginkább a Dél-Dunántúlon felkínált gyakornoki helyeket, míg a tehetségek a legkevésbé. Utóbbiak nagyobb arányban képviseltetik magukat Közép-Magyarországon, Nyugat- és Közép-Dunántúlon, mint a másik két klaszter tagjai. A klasztertagok régiók közötti megoszlásában szignifikáns kapcsolat mutatható ki, így a tehetségek koncentrálódására vonatkozó hipotézist (3. táblázat) elfogadtam. ($\chi^2=0,000$, Cramer-féle $V=0,140$, gyenge kapcsolat.) A *tehetséges hallgatók tehát felülreprezentáltak a Közép-Magyarország régióban.*

Szükséges kompetenciák és a nemek közötti különbségek az egyes régiókban

A változók számát faktoranalízissel csökkentettem. Elsőként a mentorok 36 változóját rendeztem faktorokba. A Kaiser-kritérium (KMO teszt eredménye = 0,946) alapján a változók kiválóan alkalmasak faktoranalízis elvégzésére. 6 faktort alakítottam ki, a kumulált magyarázott variancia 62%. A varimax rotációs mód-

szerrel kialakított faktorok a következők: *egyéni szoft kompetenciák* (pl. kommunikáció, kreativitás stb.), *társas szoft kompetenciák* (pl. csoportmunka, együttműködés, beilleszkedés stb.), *munkához való hozzáállás* (pl. szorgalom, felelősségtudat stb.), *módszertani ismeretek*, *munka és végzettség illeszkedése*, *informatikai tudás*.

Fontos eredmény, hogy a faktorok és régiók varianciaanalízissel történő összevetése során *szignifikáns kapcsolatot tudtam elkülöníteni a módszertani ismeretek tekintetében*. A régiók közötti és régiókon belüli eltérésnégyzetek aránya, vagyis az F-hányad értéke 2,88, valamint teljesül a szóráshomogenitás feltétele is. Az F-próbához tartozó valószínűség szignifikanciaszintje 0,015, a nullhipotézist elutasíthatjuk, *tehát a hallgatók egyes régiókban értékelt módszertani ismeretei szignifikánsan különböznek egymástól* (vö. 3. táblázat). Közép-Magyarországon és Közép-Dunántúlon elégedetlenebbek voltak a mentorok a hallgatók módszertani ismereteivel, míg a többi magyar régióban pozitívabb képet kaphattunk ezekről a kompetenciákról. A vizsgálatot tovább szűkítve a Budapest és Pécs közötti eltérésekre és egyedi jellemzőkre, varianciaanalízissel bizonyítható, hogy a társas szoft kompetenciákban (F-hányad: 5,39, szignifikanciaszint: 0,20) és a módszertani ismeretekben (F-hányad: 8,05, szignifikanciaszint: 0,005) regionális különbségeket lehet azonosítani (a szóráshomogenitás teljesülése mellett). A hallgatók módszertani ismeretei a két város összehasonlításában hasonló eredményeket mutatnak, mint a régiók esetében, azaz *a budapesti mentorok elégedetlenebbek a módszertani készségekkel, mint Pécssett*. A társas szoft kompetenciák esetében azonban fordított véleményalkotás tapasztalható, *Budapesten pozitívabban nyilatkoztak erről a mentorok, míg Pécssett kevésbé győződtek meg a céges értékelők a társas kompetenciák erősségéről*. Ennek természetesen az is állhat a háttérében, hogy a Pécssett lévő szervezetek kevesebb lehetőséget adnak a hallgatóknak arra, hogy csoportban dolgozzanak, és így kevésbé tudják megmutatni együttműködő és alkalmazkodó készségeiket. Ugyanígy, a fővárosban több olyan szituáció fordulhat elő – a szervezetek eltérő iparága, mérete, profilja stb. miatt –, ahol módszertani ismeretek alkalmazására van szükség. Így a hiányosságok nem minden esetben válnak tetten érhetővé.

Kétutas varianciaanalízissel kiszűrtem, hogy a mentori értékelések alapján elkülöníthető társas szoft kompetenciákban miként érvényesül a nemek és a régiók együttes kölcsönhatása. A két változó között szignifikáns összefüggést találtam a szoft kompetenciákra vonatkozóan (F-hányad: 3,63, szignifikanciaszint: 0,006). Ez alapján *Dél-Alföldön jóval jobb értékeléseket kaptak a nők a mentoroktól, mint a férfiak ugyanebben a régióban*. A hallgatói kompetenciafaktorok közül az alkalmazkodás esetében lehetett régiók és nemek közötti együttes hatást kimutatni (F-hányad: 3,58, szignifikanciaszint: 0,017), valamint ugyanez volt azonosítható Pécs és Budapest bontásában is (F-hányad: 8,65, szignifikanciaszint: 0,005). Az eredményekből kiolvasható, hogy *a nők kevésbé tudtak alkalmazkodni Közép-Magyarországon és Budapesten, míg a férfiak inkább Dél-Dunántúlon és Pécssett szembesültek hasonló problémával*. További kutatási irányt vet fel az ér-

tékelő mentorok összetételének (kor, nem, végzettség stb.) régiónkénti összehasonlítása: milyen befolyásoló hatása lehet az értékelők jellemzőinek a hallgatók minősítési folyamatában (pl. nemi sztereotípiák, nemi szimpátia, korosztállyal szembeni ellenérzések stb.), és vannak-e ebből fakadó területi eltérések? Van-e jelentősége annak, hogy kik az értékelők az Alföldön és Budapesten? Összességében az alkalmazkodásra vonatkozó hipotézist (3. táblázat) elfogadtam. Három- vagy többtényezős modellezést nem alkalmaztam, hiszen a varianciaelemzési eszköztárnak igen nagy a mintaelemszám-igénye a homogén cellák nagy száma miatt (Herman 2002).

Összefoglalás

Egy régió elveszítheti a legjobb képességű munkavállalóit, ha nem összpontosít tudatosan a megtartásukra, vonzásukra. A régiók gazdaságára, innovációs potenciáljára és versenyképességére negatív hatással van az elvándorlás. Magyarország és a Dél-Dunántúl folyamatosan elveszíti legtehetségesebb szakembereit. Az országon belüli migráció a központi, prosperáló régiók felé irányul. A tehetségek számára vonzó a fejlett infrastruktúrával rendelkező, minél több szakmai kihívást jelentő és élvonalbeli szakembert tömörítő térség. Számos vonzó és taszító tényező sarkallja őket távozásra: az innovatív miliő, anyagi feltételek, műszaki ellátottság, szakmai példaképek, kollégák, munkacsoportok, valamint a tudásátadást és a fejlődés lehetőségét biztosító közeg, szellemi központ stb. A Dél-Dunántúl leszakadó térség (magas munkanélküliségi ráta, romló életszínvonal, alacsony jövedelmek, egymásnak nem megfeleltethető képzési és foglalkoztatási struktúra), ezért a tehetségek kiáramlanak a térségből, ami gyengíti a régió jövőjét. Ily módon szükségessé válik a regionális tehetséggazdálkodás tudatos alkalmazása, amelyhez nélkülözhetetlen a *tehetségek melletti politikai elköteleződés*.

Kutatásom során szignifikáns különbségeket mutattam ki az egyes régiók elvárt kompetenciái mentén (vö. 3. táblázat), ezzel bizonyítottam, hogy a különböző régiókban más és más kompetenciakészlet alapján lehet tehetségnek nevezni egy munkavállalót, gyakornokot. Egyúttal igazoltam az állítást, miszerint koronként és területenként változik, hogy ki számít tehetségnek. A PTE KTK tehetségei is a „központi” régiók és a főváros felé áramlanak, ahol erőteljesebb elvárás az idegen nyelv magas szintű ismerete, a módszertani ismeretek, az informatikai tudás, a konfliktuskezelési készség, a gyors beilleszkedés és a stressz tűrése. A Dél-Dunántúl „tehetségfaktorai” elsősorban a szorgalom, a precizitás, a megbízhatóság és a felelősségtudat. A férfiak kevésbé tudtak alkalmazkodni a Dél-Dunántúlon és Pécsen, míg a nők Közép-Magyarországon és a fővárosban ütköztek hasonló nehézségekbe. A tehetségek a többi hallgatóhoz képest felülreprezentáltak a központi régiókat választó, változást kedvelő hallgatók között. Következésképpen a Dél-Dunántúlon már a szakmai gyakorlat során elkezdődik a tehetségek elveszté-

se, hiszen a tudatosabb hallgatók sok esetben olyan cégnél vállalnak munkát, ahol később dolgozni is szeretnének. Ha gyakornoki idejüket a fővárosban töltik, akkor helyismeretük bővülni fog, kötődésük alakul ki a szervezethez, a városhoz, és nagyobb eséllyel maradnak a fővárosban.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítésében nyújtott áldozatos segítségéért köszönettel tartozom a Tér és Társadalom szakmai lektorainak, akik részletes és konstruktív ajánlásokkal segítettek munkámat, valamint köszönöm az útmutatást a PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola vezetőjének, Dr. Varga Attila professzor úrnak és témavezetőmnek, Dr. Farkas Ferencné tanárnőnek.

Kutatásomhoz jelentős segítséget nyújtott, hogy Jedlik Ányos Doktorjelölti Ösztöndíjasként végezhettem munkámat. A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Irodalom

- Babbie, E. (2008): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. 6., átdolgozott kiadás. Balassi Kiadó, Budapest
- Balogh G., Farkas F.-né (2013): Tehetségek menedzselése a PTE KTK-n: Y-generációs hallgatók a szervezetekben. *Marketing és Menedzsment*, 3., 62–75.
- Beluszky P. (2003): *Magyarország településföldrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Bélyácz I. (2013): Várakozások, bizonytalanság, valószínűség. Értekezés a kockázat számszerűsítésének korlátairól. *Közgazdasági Szemle*, 7–8., 749–780.
- Bodor Á., Grünhut Z. (2014): Dilemmák a területi tőke modelljének alkalmazhatóságáról. A társadalmi tőke problémája Camagni elméletében. *Tér és Társadalom*, 3., 3–17.
- Buday-Sántha A. (2013): A kutatás főbb megállapításai és következtetései. In: Szűcs K. (szerk.): *Dél-dunántúli régió fejlesztése*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 528–538.
- Camagni, R. (2008): Regional competitiveness. Towards a concept of territorial capital. In: Capello, R., Camagni, R. P., Chizzolini, B., Fratesi, U.: *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*. Springer, Heidelberg, 33–46. <http://doi.org/cj7qfq>
- Camagni, R. (2009): Territorial capital and regional development. In: Capello, R., Nijkamp, P. (ed.): *Handbook of regional growth and development theories*. Edward Elgar, Northampton, 118–132. <http://doi.org/4hv>
- Capello, R., Faggian, A. (2005): Collective learning and relational capital in local innovation processes. *Regional Studies*, 1., 75–87. <http://doi.org/fgf87w>
- Carr, S. C., Inkson, K., Thorn, K. (2005): From global careers to talent flow: Reinterpreting 'brain drain'. *Journal of World Business*, 4., 386–398. <http://doi.org/bbpn4f>
- Chevalier, A. (2003): Measuring over-education. *Economica*, 279., 509–531. <http://doi.org/fgnfcz>
- Czeizel E. (2004): *Sors és tehetség*. Urbis Könyvkiadó, Budapest
- Csikszentmihályi M. (1998): *Kreativitás. A flow és a felfedezés, avagy a találményság pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Dobos E. (2013): Személyes kompetenciák, személyes márka, karrier – Szerkesztői bevezető. *Magyar*

- Coachszemle, 2., 3–4.
- Faragó L. (2013): Térelméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. *Tér és Társadalom*, 4., 3–29.
- Farkas F., Dobrai K. (2012): Knowledge profile of higher education institutions: An international overview of mainstream research. *International Journal Management in Education*, 1–2., 120–136. <http://doi.org/bffw5v>
- Fuszek Cs. (2014): A Budapesti Európai Tehetségközpont. *Magyar Tudomány*, 5., 620–624.
- Gaál Z., Szabó L., Obermayer-Kovács N., Csepregi A. (2010): Successful knowledge management and knowledge sharing in Hungarian enterprises. *Theory, Methodology, Practice*, 2., 11–18.
- Gallardo-Gallardo, E., Dries, N., González-Gruz, T. F. (2013): What is the meaning of 'talent' in the world of work? *Human Resource Management Review*, 4., 290–300. <http://doi.org/4hw>
- Geréb L. (2008): A regionális migráció hatása a humántőke-beruházásra és megtérülésre. *Tér és Társadalom*, 2., 169–184.
- Gyarmathy É. (2006): *A tehetség. Fogalma, összetevői, típusai és azonosítása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Gyarmathy É. (2013): A tehetséggondozás változási kényszere. *Iskolakultúra*, 3–4., 101–109.
- Győri F. (2010): *A tehetséggödrökről elméleti és gyakorlati kérdései. Magyarországi modellvizsgálatok*. PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola, Pécs
- Halaby, C. N. (1994). Overeducation and skill mismatch. *Sociology of Education*, 1., 47–59. <http://doi.org/b9fwtt>
- Hárs Á. (2013): Magyarok külföldön. Gondolatok a magyarok külföldi munkavállalásáról. *Magyar Tudomány*, 3., 286–291.
- Hercz M., Koltói L., Pap-Szigeti R. (2013): Hallgatói kompetenciaértékelés és modellkutatás. *Felsőoktatási Műhely*, 1., 83–97.
- Herman S. (2002): Az alacsonyan aggregált statisztikai adatok elemzésének néhány kérdése. *Statisztikai Szemle*, 5–6., 598–600.
- Horváth Gy. (2001): Magyar régiók és települések versenyképessége az európai gazdasági térben. *Tér és Társadalom*, 2., 203–231.
- Horváth Gy. (2009): Preliminary thoughts on the role of reindustrialisation and environmental protection in regional development. In: Baranyi B., Fodor I. (eds.): *The role of environmental industry in the regional reindustrialisation in Hungary*. MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen, Pécs, 9–18.
- Horváth Gy. (2013): A területi kutatásoktól a regionális tudományig. Kelet- és közép-európai tudománytörténeti vázlat. *Tér és Társadalom*, 4., 30–51.
- Jóna Gy. (2013): A területi tőke fogalmi megközelítései. *Tér és Társadalom*, 1., 30–51.
- Kaposi Z. (2014): *Menekülés vagy munkaerő-mobilitás? A kivándorlás gazdasági okai, hatásai és következményei*. Előadás a Pécsi Tudományegyetem Nyitott Egyetem c. előadássorozatán. Pécs, 2014. március 4.
- Kelemen J. (2013): Magyarország hét régiójának új gazdaságföldrajzi modellje – paraméterbecslés. *Közgazdasági Szemle*, 10., 1075–1090.
- Kiss P., Lerner N., Lukács F. (2010): Kompetenciavizsgálatok módszertana, első tapasztalatok. Kompetenciamérés a felsőoktatásban. Diplomás pályakövetés. *Educatio*, 3., 109–122.
- Konczosné Szombathelyi M. (2014): A regionális és a vállalati kultúra kölcsönhatásának vizsgálata. *Tér és Társadalom*, 1., 84–98.
- Kotsis Á. (2013): A túlképzettség vizsgálata a Debreceni Egyetem végzettjei esetében. *Vezetéstudomány*, 1., 38–48.
- Kovács Z., Tasner D., Volt P. (2013): Elektronikus értékelési módszerek a Szervezési és Vezetési Tanácsán. *Vezetéstudomány*, 6., 95–100.
- KSH (2014): *Idősoros éves, területi adatok (2000–2013)*. http://www.ksh.hu/stadat_eves_6_2 (Letöltés: 2015. január 16.)
- Kuráth G., Kiss T., Kovács Á., Héráné Tóth A., Sipos N. (2013): *Diplomás Pályakövető Rendszer – 2012-es pályakövetési vizsgálat a Pécsi Tudományegyetemen*. PTE RH Marketing Osztály, Pécs
- Lengyel I. (2000): A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, december, 962–987.
- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest

- Lengyel I., Fenyővári Zs., Nagy B. (2012): A közelség szerepének újraértelmezése az innovatív üzleti kapcsolatokban. *Vezetéstudomány*, 3., 19–29.
- Lengyel I., Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Lux G. (2013): Kritikus tömeg alatt: a fejlesztési együttműködés lehetőségei a kisebb nagyvárosokban. *Tér és Társadalom*, 4., 52–74.
- Noszokay E. (2006): Új utak, új módszertani megoldások a felsőoktatásban – O & TUMEN, a kompetenciaalapú képzés tudásmenedzselési módszere. *Vezetéstudomány*, 10., 50–61.
- Peiperl, M. A. (2006): Milyen a jó 360°-os értékelés? *Harvard Business Manager*, 1., 42–47.
- Polónyi I. (2002): *Az oktatás gazdaságtana*. Osiris Kiadó, Budapest
- Rappai G. (2010): A statisztikai modellezés filozófiája. *Statisztikai Szemle*, 2., 121–140.
- Rappai G. (2011): Okság a statisztikai modellekben. *Statisztikai Szemle*, 10–11., 1113–1129.
- Rappai G., Kehl D. (2006): Mintaelemszám tervezése Likert-skálát alkalmazó lekérdésekben. *Statisztikai Szemle*, 9., 848–875.
- Rechnitzer J. (2006): Regionális innovációs potenciál. In: Horváth Gyula (szerk.): *Régiók és települések versenyképessége*. MTA RKK, Pécs, 294–351.
- Renzulli, J. S. (1978): What makes giftedness? Reexamining a definition. *Phi Delta Kappa*, 3., 180–184.
- Sajtos L., Mitev A. (2007): *SPSS kutatási és adatkezelési kézikönyv*. Alenia Kiadó, Budapest
- Schultz, T. W. (1983): *Beruházás az emberi tőkébe*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Sebők M. (2013): A társadalmi mobilitás elősegítése a munkaerő-piaci mobilitás támogatásán keresztül. *Humánpolitikai Szemle*, 7–8., 40–48.
- Sveiby, K. E. (1997): *The new organizational wealth: Managing and measuring knowledge-based assets*. Berett-Koehler Publishers, San Francisco
- Szabó I. (2013): A felsőoktatási képzések munkaerő-piaci szempontból. *Vezetéstudomány*, 11., 52–61.
- Szabó K. (2011): Állandósult túlkereslet a tehetségpiacon. *Vezetéstudomány*, 11., 2–15.
- Szerb L., Komlósi É., Ortega-Argilés R., Ács J. Z. (2014): A vállalkozási tevékenység regionális különbségei Magyarországon a regionális vállalkozási és fejlődési index alapján. *Közgazdasági Szemle*, 3., 233–261.
- Szűcs K. (szerk.) (2013): *Dél-dunántúli régió fejlesztése*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- Tansley, C., Kirk, S., Tietze, S. (2013): The currency of talent management – A reply to “Talent management and the relevance of context: Towards a pluralistic approach”. *Human Resource Management Review*, 4., 337–340. <http://doi.org/4hx>
- Tóth B. I. (2010): Az immateriális és a területi tőke összefüggései. *Tér és Társadalom*, 1., 65–81.
- Tóth B. I. (2011): A magyar középvárosok teljesítménye a területi tőke tükrében. *Területi Statisztika*, 5., 530–543.
- Varga, A. (ed.) (2009): *Universities, knowledge transfer and regional development. Geography, entrepreneurship and policy*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham
- Varga A. (2010): *Menni vagy maradni – mit tanácsol a modern közgazdaságtan?* Előadás az MTA RKK DTI Teret adó miliő? A tehetségek megtartásának esélyei című konferenciáján. Pécs, 2010. november 25.
- Veresné Somosi M. (2013): A szervezeti kompetencia- és képességmérés problémái. Kvantitatív és kvalitatív módszerek empirikus szervezatkutatói alkalmazásai. In: Szabó L. (szerk.): *Mérőföldkövek és kihívások a menedzsmentben*. Konferenciakötet. Pannon Egyetem, Veszprém, 47–65.

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEW

Takács Zoltán: Felsőoktatási határ/helyzetek (MTT Könyvtár; 15. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 2013. 375 o.)

PATAY TÜNDE

PATAY Tünde: PhD hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi
Doktori Iskola, Győr; tuende.patay@icloud.com

Tünde PATAY: PhD student, Doctoral School of Regional- and Economic Sciences, Széchenyi István
University, Győr; tuende.patay@icloud.com

Takács Zoltán könyvéről, melyben a vajdasági elitképzés, pontosabban a magyar anyanyelvű kisebbségi felsőoktatás sarkalatos pontjait és fejlesztési lehetőségeit vizsgálja, eddig csupán szűkszavú ajánlások jelentek meg.

A határon túli magyar nyelvű felsőoktatás és a magyar kisebbségi lét vizsgálatának szükségességét ugyanakkor már az is jelzi, hogy e könyv a Magyarságkutató Tudományos Társaság (MTT) kiadványsorozatának 15. köteteként jelent meg. A határ menti oktatási-kutatói együttműködések jelentősége mellett a kutatás azért is időszerű, mert a határon túl élő fiatalok közül a helyi felsőoktatást még ma is az elvártnál kevesebben veszik, vehetik igénybe. A tanulmányi célú vándorlási folyamatokban tehát jelentős szerepe van a minőségi képzési lehetőségeknek, de a migrációra ható motivációk közül a felsőoktatás és a munkaerőpiac közötti szakadék is kiemelhető. Átgondolt stratégiával létrehozott, további fejlődési célkitűzésekkel rendelkező felsőoktatási intézmény nem csupán a helyi kisebbségi közösségek fejlődésére, de a régió gazdasági-társadalmi dinamikájára is hatással van. Gábrity Molnár Irén, az MTT elnöke, a kiadványsorozat szerkesztője e könyv előszavában szintén a vajdasági regionális gazdasági és szociológiai kutatások jelentőségére, valamint a magyar anyanyelvű kisebbségi oktatás kiemelt szerepére hívja fel az olvasó figyelmét.

Az öt éven át folyó kutatás eredményei és tanulságai alapján Takács Zoltán magyar érdekeltségű, minőségi felsőoktatási intézmény felállítását szorgalmazza Szabadkán. A többféle érdek- és értékrendszert egyszerre figyelembe véve úgy véli, hogy a magyar nyelvű felsőoktatás nem egy magyar egyetem alapítá-

sában, hanem egy modern, európai szemléletű, multietnikus akadémia létrehozásában találhatja meg a jövő felé vezető utat. A szerző abból a tételből indul ki, hogy a vajdasági oktatásfejlesztés, illetve térségi kutatás évek óta megoldatlan, s megállapítja, hogy a vajdasági magyar anyanyelvű felsőoktatás fejlesztése, kereteinek megteremtése és hosszú távú fenntartása komplex feladat, melynek megvalósítása több szempontból is nehézségekbe ütközik. A szerző Területi Statisztikában megjelent tanulmányában szintén a felsőoktatás és a mobilitás térségi jellemzőit és összefüggéseit vizsgálja, itt is arra mutat rá, hogy a vajdasági intézményfejlesztés pozitív irányba tudná befolyásolni akár a migrációs, akár a munkaerő-piaci folyamatokat (Takács, Kincses 2013).

Az intézményfejlesztés sarkalatos kérdéseit, valamint az azt meghatározó tényezőket és összefüggéseket a szerző jól szerkesztett rendszerben mutatja be, logikusan vezetve végig az olvasót a probléma területi és tartalmi dimenzióján, melyeket jól értelmezhető ábrákkal, táblázatokkal és térképekkel is szemléltet.

A könyv empirikus kutatáson alapul, melynek elméleti bázisa több tudományterületet fog át. A vizsgálat alapvetően Clark (1983) felsőoktatási modelljére (az állam, a kutatás-oktatás és a piac hármasa), valamint a Sakamoto és Chapman (2011) szerzőpáros által jegyzett felsőoktatási CBC-modellre (a határon átvívelő felsőoktatási intézményi kapcsolatok modellje) támaszkodik. A szerző emellett alapos áttekintést nyújt a felsőoktatás-, valamint a kisebbségkutatás, illetve a regionális tudomány eredményeiről. A szakirodalmat, adatbázisokat, dokumentumokat feldolgozó szekunder kutatást követően a primer kutatás négy évig tartott. Ennek törzsét a strukturált és félig strukturált egyéni, valamint fókuszcsoporthozos interjúk adták, amelyeket a szerző Magyarországon, Vajdaságban, Felvidéken és Kárpátalján intézményvezetőkkel, a regionális-helyi (politikai, akadémiai) elit és az egyházak képviselőivel, valamint hallgatókkal és doktoranduszokkal folytatott.

Az első fejezet a vajdasági kisebbségi felsőoktatás lehetséges fejlesztésének szélesebb környezetét, az európai és Kárpát-medencei sajátosságokat mutatja be. A kisebbségi felsőoktatás Európában (skóciai, dél-tiroli vagy balti közösségek), de világszerte is konfliktusok forrása lehet: a nemzetállam folyamatos ellenőrzése és érdekérvényesítése mellett kell működnie, a nehézségek azonban akadémiai autonómiával, a magánszféra bekapcsolásával enyhíthetőek. Másrészről a kisebbségi kulturális reprodukció ma már nem az anyanyelv előtérbe helyezésével, hanem azzal együtt, de komplex fejlesztési eszközöket igénybe véve nagyobb sikerrel valósulhat meg. A Kárpát-medencei kisebbségi felsőoktatás magán viseli az európai felsőoktatás szerkezeti jegyeit: diverzifikálódás, homogenizálódás, nemzetköziesedés, denacionalizáció, illetve deterritorializáció. Ezek alapján biztosabb jövője van a határrégiókban olyan többnyelvű, modern európai szellemű egyetemnek, mint amilyen például a Bolzanói Szabadegyetem.

A szerző behatóan foglalkozik a tanulmányi migrációval, amely a Kárpát-medence országaiból származó hallgatók körében 2003–2004-ben érte el csúcspontját, e hallgatók aránya az összes külföldi hallgatókhoz képest azonban még ma

is közel 50%-os. A Kárpát-medencei határon túli hallgatók közül – mint ahogy a távolabbi országból érkezők is – a legtöbben ugyan még mindig Budapest irányába mozognak, a Szerbiából érkezők azonban Szegedet, a horvátországi hallgatók pedig Pécsét preferálják. Magyarország határai mentén Szegeden és Pécsen kívül Győr, Sopron, Miskolc, Debrecen és Nyíregyháza felsőfokú intézményei vonzóak. A tanulmányi célú mobilitás motivációi között nagy szerepe van a küldő és a fogadó ország/régió gazdasági-társadalmi helyzetének, az egyéni szintű támogatásoknak, de az időközben megvalósult hazai (kibocsátó régióbeli) intézményalapításnak is. A határon túli kihelyezett intézmények működése a szerző szerint nem az elvárásoknak megfelelően alakul, jelentőségük ugyanakkor úttörő szerepük, helyben tartó erejük révén vitathatatlan.

Takács két Kárpát-medencei intézménybe, a révkomáromi Selye János Egyetemre és a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolára látogatott el, ahol az intézményalapítás körülményeit és a működési tapasztalatokat vizsgálta. Mindkét intézmény létrejötté többszöri próbálkozás, politikai csatározások után sikerült. Az alapításkor a politika, a működés során azonban a szakmai elit, a minőségi (humán) erőforrás és az együttműködési készség játszanak nagyobb szerepet. Egy önálló, kisebbségi egyetem alapítása során különös figyelmet kell szentelni az érdekcsoportok erejének és hozzáállásának. A minőségi működést, illetve az akkreditációs folyamatokat a magyarországi tanterv jelenléte segítheti. A régi, patinás egyetemekkel szembeni harcban a kisebbségi nyelv hangsúlyozása, a nyelvoktatás nagyobb kínálata kap fontos szerepet. Gyenge támogatottság esetén első lépésként egy alapítvány létrehozása célszerű. Az intézmény állami finanszírozásából kiindulva a Magyarországról érkező támogatások, valamint a saját bevételek is javítanak a költségvetésen. A kisebbségi felsőoktatási intézmények ezekben a régiókban is jelentősek a fiatalok helyben tartásában, a régió szellemiségének emelésében. A gazdaságba történő beágyazódás, valamint a munkaerőpiaccal harmonizáló működés azonban még gyenge. Az intézményközi együttműködés, elsősorban a magyar nyelvterületen, ezzel ellentétben sikeres. Különösen fontos, hogy az intézmények egymást egyenrangú partnerként kezelik.

A második fejezetben a szerző a szerb–magyar határregió felsőoktatásának jellemzőit és problematikus pontjait elemzi. Bevezetésként a határon átnyúló együttműködések mellett érvel: az együttműködések, ideértve a közös oktatási és kutatási projekteket is, hozzájárulnak a periférikus területek felzárkóztatásához, a hosszú távú gazdasági fejlődéshez, fejlesztési, innovációs központok kialakulásához, ugyanakkor a kisebbségi közösségek fejlődését is segítik.

A szerző különös figyelmet szentel a felsőoktatás és a foglalkoztatás közötti kapcsolatnak, hiszen a felsőoktatási célkitűzéseknek nem szabad figyelmen kívül hagyniuk a munkaerőpiac sajátosságait, igényeinek alakulását. E régióban, mint más európai régióban is, a foglalkoztatás szerkezete új képet mutat: jelentősen megnőtt a foglalkoztatás a kereskedelemben, az oktatásban, az egészségügyben, az egyéb szolgáltatások terén, de a kis- és középvállalkozások is nagyban hozzá-

járulnak a foglalkoztatottság növeléséhez. A Vajdaságban ugyanakkor magas a diplomás munkanélküliek száma, leginkább a közgazdasági, államigazgatási, óvodapedagógusi és agrárvégzettségűek esetében. Ezzel szemben más képzési területeken hiányos a munkaerő-kínálat, amit a betöltetlen állások viszonylag magas száma is mutat (például hiányoznak a műszaki vagy az egészségügyi végzettségűek). Ennek hátterében az áll, hogy a felsőoktatás kibocsátása és a gazdaság humán-erőforrás-igénye nincs összhangban egymással, alacsony a munkaerő vándorlási hajlandósága és súlyos problémát jelent az illegális foglalkoztatás is.

Az oktatás szerkezetében is hiányosságok fedezhetőek fel: alacsony tanár-hallgatói arány, az átlagosnál hosszabb ideig tartó tanulmányok, betöltetlen állások a karokon. A tanulmányok finanszírozása is bizonytalanságot szül, mert a fiatalok nincsenek tisztában a lehetőségeikkel, és a támogatáspolitikai (például a szerződéses jellege) sem mindig az egyén érdekeit szolgálja. Így, bár az anyagi megfontolásoknak, illetve a földrajzi közelségnek fontos szerepe van az egyéni döntésekben, a hallgatók egy része mégis a minőségi oktatás, a magyar nyelvhasználat, a színes képzési kínálat, az oklevél nemzetközi munkaerő-piaci presztízse miatt a magyarországi felsőoktatást választja. A Magyarországon szerzett diplomát azonban a szerbiai munkaerőpiac nem fogadja szívesen, a szerbiai felsőoktatási végzettséggel rendelkezők könnyebben találnak az elképzelésüknek megfelelő munkát. Kivételt képeznek a műszaki, mérnöki végzettségek, melyekre az európai tendenciához hasonlóan itt is nagy a kereslet.

A Szabadka felsőoktatás-fejlesztési lehetőségei című fejezet a stakeholderok (gazdasági, politikai, akadémiai elit, az egyház, valamint doktoranduszok) képviselőivel folytatott interjúk és fókuszcsoportos beszélgetések eredményei alapján arra a kérdésre keres választ, hogy Szabadkán milyen típusú felsőoktatási intézménynek lenne létjogosultsága.

Szabadka, mely a Vajdaság második legnagyobb települése, több nemzetiségnek ad otthont. Másfél évszázados felsőoktatási hagyományra tekinthet vissza, intézményei azonban még mindig az Újvidéki Egyetemhez tartoznak, és jelentős a magánkarok száma is. A kisebbségi identitás, az általános társadalmi kérdések, valamint a felsőoktatási hagyományok mellett egy önálló intézmény létrehozását a munkaerő-piaci hatásoknak, a versenyképesség növelésének, a regionális kohéziónak és a határ menti gazdaság dinamizmusának érvei is indokolják. A többségi nemzet képviselői szerint szintén fontos kérdés a szabadkai intézményfejlesztés, ám nem kisebbségi aspektusból. Egy szabadkai székhelyű, önálló egyetem alapításának gondolata már többször felmerült, elsősorban a magyar ajkú népesség szorgalmazására, de a horvát közösség is fontosnak tartaná a regionális nemzetiségi felsőoktatás fejlesztését. Először 2002-ben dolgoztak ki egy programot, amely állami alapítású, multietnikus, tehát nemcsak magyar kisebbségi, hanem többnyelvű egyetem létrehozását célozta meg. A Magyar Nemzeti Tanács 2012-es elképzelése szerint ez az egyetem elsősorban három intézmény integrációjaként működne.

A térségben egyrészt az oktatás és a munkaerőpiac közötti egyensúly hiánya, másrészt a közigazgatási, politikai változások jelentenek bizonytalanságot,

de hiányzik az egységes szakmai és társadalmi támogatás is. Dilemmák merülnek fel, vajon fontosabb-e a regionalitás a nemzetköziségnél, a hagyomány az innovatív gondolkodásmódnál, az önállóság az integráltságnál, a racionalitás a vállalkozókészségnél? Sokszor akadályt jelent, hogy a szerb elit nem támogatja a kisebbségek elképzeléseit, a regionális kisebbségi elitre pedig a széthúzás és a bizonytalanság jellemző. Az egyház a saját feltételei mellett (állam és egyház viszonya, a teológiai képzés fokozatos bevezetése) támogatná a kezdeményezést, a szabadkai városvezetés szintén tervei megvalósulásától függően támogatja egy új felsőoktatási intézmény létrehozását. Az érdeellentétek nyomán kijelenthető, hogy annak az érdekcsoport(ok)nak a koncepciója valósulhat meg, amelyik az alapítást kezdeményezi, emellett elég erős a fejlesztés véghezviteléhez. Az egyes stakeholderek azonban inkább a fejlesztéssel kapcsolatos problémákra és veszélyekre koncentrálnak, azok a szereplők pedig, akik a jelenlegi helyzettel elégedettek, nem érdekeltek a változásban. A szerző szerint a kritikus tömeg meglede nélkül, határozott és stratégiai gondolkodású kezdeményező hiányában nem beszélhetünk igazi változásmenedzsmentről sem.

Az intézményalapítás nem feltétlenül jelent egyetemalapítást. Takács első körben egy, az Újvidéki Egyetemtől független, magyar érdekeltségű intézmény, a Szakstúdiumi Akadémia létrehozását javasolja. Az intézmény hosszú távon több tudományterületet is lefedne, illetve a feltételek megvalósulása függvényében egyetemmé fejlődne.

A negyedik fejezetben a szerző a felsőoktatás gazdaságfejlesztő szerepét mutatja be a szakirodalmi háttér és a szabadkai gyakorlat összevetésével. A kutatás empirikus eredményei is azt igazolják, hogy a felsőoktatási intézmények inpushatásai az azonnali intézményi, gazdasági, állami bevételekben, rövid távú munkaerő-piaci, szolgáltatásbővítési, pénzforgalmi előnyökben nyilvánulnak meg. Egy új és önálló felsőfokú oktatási intézmény létrejöttének hosszú távú hatásai pedig Szabadkán és térségében is szellemi fellendülést, új gazdasági szereplők megjelenését, az életszínvonal emelkedését, illetve településfejlődést eredményeznének. A felsőoktatás multiplikátor-hatása ezen felül a munkahelyteremtésben is megmutatkozik majd, és jelentős állami forrásokat hoz a régió gazdaságába. A gazdasági szereplők megjelenése mellett várhatóan a régió lélekszáma is nő. Ezen belül a kisebbségi hallgatók száma, illetve az akadémiai elit köre is bővül, ami fogyasztásuk, kapcsolati hálójuk, magatartásuk révén különösen fontos dinamizáló, összetartó erőt jelent.

A szerző kiemeli, hogy az egyetem, a gazdaság és a kormányzat kapcsolatainak és a köztük lévő dinamikának itt is különös figyelmet kell szentelni (triple helix modell). Noha a felsőoktatás gazdaságfejlesztő szerepe kétségtelen, a kormányzat jelenlegi törekvései nem támogatják a felsőoktatás decentralizált fejlesztését, de az oktatás és a gazdaság szerkezete sincs összhangban. Pedig az egyetem akkor járul hozzá sikeresen a helyi társadalom és gazdaság fejlődéséhez, ha a szereplők közös célok érdekében mozgósítják erőforrásaikat. A térségben, de általában Szerbiában is a felsőoktatás elsődleges szerepe az oktatás,

ugyanakkor a kutatás és a regionális fejlesztés a feltételek elégtelensége miatt még háttérbe szorul, a régióban a gazdaság és a felsőoktatás közötti kapcsolatrendszer szegényes. Pozitív jelenség azonban, hogy egyes tudományterületek (például az műszaki tudományok) már kiemelkednek, az egyetemi oktatók között néhányan a gazdaságban is tevékenykednek, illetve az intézményközi kapcsolatok sikerességére is találni példát. A térségben a tudományos kutatói munka több magyar érdekeltségű műhelyben fejlődik, ide tartozik például a Magyarorsággal kapcsolatos Tudományos Társaság vagy a Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium. Egy önálló, gazdálkodó, vállalkozó, jelentős kutatási tevékenységet folytató egyetem működésének feltételei több szempontból is – a politikai és gazdasági háttér, a régió szereplői közötti elégtelen együttműködés, a konszenzus hiánya miatt – kedvezőtlenek Szabadkán (de általában bárhol a szerb vidéken). Az állami támogatások is más prioritások mentén kerülnek elosztásra. Szerbia regionális intézményei az oktatás mellett esetleg szolgáltató szerepkörben tevékenykednek (tanácsadás, kutatási projektek), a regionális gazdaságfejlesztésben, a versenyképesség javításában egyelőre nem tudnak hangsúlyos, önálló szerepet vállalni.

A könyv ötödik fejezetében kapott helyet a szerb–magyar határon átnyúló intézményi kapcsolatok bemutatása, amely fontos, hiánypótló munka, hiszen e határregió ilyen aspektusú kutatására eddig még nem került sor. A 2010–2012 között végzett empirikus kutatás során intézményvezetőkkel készültek interjúk.

A társadalmi, gazdasági és politikai változások nyomán, valamint az országhatár „halványodásával” a térség felsőoktatási intézményeinek szerepe és térbeli hatóköre is változik, megjelennek és erősödnek a határon átvágó oktatási, kutatási, partnerségi funkciók. A Vajdaságban, mint ahogy a Kárpát-medence más régióiban is, ezen együttműködések fejlődését a térségre jellemző tényezők befolyásolják: a Magyarország felé irányuló migrációs folyamatok, a kisebbségek érdekeltsége, intézményi integrációk, a területfejlesztésbe történő bekapcsolódás, valamint az intézményközi kapcsolatrendszerek minősége. Takács, túlmutatva az általános tényezőkön, az együttműködések dinamizálása érdekében hangsúlyozza az intézményi profil egyediségének a racionális „kínálati mix” kialakításának jelentőségét, szorgalmazza az innovatív szerep felvállalását.

A határon átnyúló együttműködések befolyásoló tényezők csoportosítását a Sakamoto–Chapman-féle felsőoktatási CBC-modell rendszerezi (Sakamoto, Chapman 2011). Az egyik tényezőcsoport az „együttműködések szélesebb vállalkozói kontextusa”, amelyből a szerző szerint Szabadka esetében két tényező emelhető ki: a kihelyezett képzések és a magánképzések ellentmondásos szerepe, valamint a (szerb nemzeti/politikai) támogatottság hiánya. A modell másik pillére a „pénzügyi keret”, amely a térségben részben uniós pályázati forrásként jelenik meg. E pályázatok a pótlólagos források biztosításán túl az innovációs hálózatok kiépülésének szempontjából is fontosak. A térség – belső területi aránytalanság mellett – sikeres projekteket és intézményi együttműködések tudhat magáénak: Szeged és Újvidék pályázati dominanciája még mindig erős,

az észak-vajdasági határrégió abszorpciós képessége pedig gyengének mondható. A nemzetközi intézményi kapcsolatokban a magyar fél érdekeltsége és motiváltsága jellemző. Az intézmények szerb vezetősége nem mutat megfelelő kooperációs készséget, amelynek okait az empirikus kutatás nem tudta azonosítani. A magyarországi intézményvezetők véleménye szerint a meglévő kapcsolatok nem elég intenzívek, és a szerbiai intézmények eltérő jellege, hozzáállása és célkitűzései miatt az együttműködés nehézkes. A magyar érdekeltségű szerbiai intézmények igényt tartanak az intenzívebb együttműködésre, ami jelenleg konferenciák szervezésében, vendégtanárok foglalkoztatásában, diákcseraprogramokban, közös képzési programok tervezésében nyilvánul meg. Szabadka szempontjából nem mindig előnyös, hogy e törekvések Újvidék és Belgrád preferálásával fogalmazódnak meg, másfelől pedig Szabadkának Újvidék és Szeged felsőoktatási dominanciájával kell megküzdenie. A kutatás során megkérdezett magyar intézményvezetők véleménye szerint Szabadkának nagyobb szerephez kellene jutnia a felsőoktatásban.

Kutatási eredményeit összefoglalva Takács Zoltán felhívja a figyelmet arra, hogy a térségben egy olyan új felsőoktatási intézménynek lehet jövője, amely a kisebbségi közösségek érdekeit is képviseli, ugyanakkor az egész határrégiót érintő, modern gazdaságfejlesztés elemeként is sikeresen működik.

Szabadkai kisebbségi egyetemalapítás céljából a szerző első körben egy újfajta szervezési forma, a Szakstúdiumi Akadémia, azaz egy, az Újvidéki Egyetemtől független, magyar érdekeltségű intézmény létrehozását javasolja. Mivel az alapításban mindhárom (magyar, horvát/bunyevác, szerb) közösség érdekelt, célkitűzéseik azonban eltérnek, nem egy magyar nyelvű, hanem egy multietnikus akadémiát kellene alapítani. Az intézmény kezdetben három, később több tudományterületet is lefedne, illetve öt akkreditált képzési programmal indulna. Szorgalmazni kellene a multidiszciplináris képzés bevezetését, valamint egy kutatóintézet létrehozását is. Végső cél – a feltételek megvalósulásának függvényében – az intézmény egyetemmé történő fejlesztése. A szerző véleménye szerint az ilyen intézmény létrehozásának támogatottsága reális mind a politika, mind a társadalom, de a már működő magánkarok körében is. A humán erőforrás alapjai szintén adottak, az oktatás vonzáskörzete szerbiai és magyarországi területekre is kiterjed. A finanszírozás – állami intézmény lévén – megoldott lenne, különösen, ha magyarországi támogatottsággal és pótlólagos forrásokkal is (uniós projektek, szolgáltató-vállalkozó egyetemmel való fejlődés) számolni lehet. A koncepció elsőként egy alapítvány létrehozására törekszik. A felsőfokú oktatási intézmény alapításának kezdeményezését, valamint a további fejlesztési feladatokat a Magyar Nemzeti Tanács – illetve ezen belül az alapítvány – vállalja magára.

A szerző következtetéseiről és javaslatairól szóló fejezetet két további, szerb és angol nyelvű tartalmi összefoglalás zárja.

A könyv jelentősége abból adódik, hogy Szabadka magyar nyelvű felsőoktatásának jelenét, fejlesztési célkitűzéseit és lehetőségeit Európa, illetve a Kár-

pát-medence határ menti régióinak tapasztalataival összevetve, több szempontból elemzi. A munka újszerűsége egyrészt abban mutatkozik meg, hogy egy innovatív szervezeti forma bevezetését javasolja, másrészt a hosszú távú fejlesztési koncepción, modern stratégiai szemléleten nyugszik. A szerző az elemzés során érzékeny kérdéseket érint a kisebbségi felsőoktatásról, a határ menti intézményi együttműködések fejlesztési lehetőségeiről, a vándorlási folyamatok regionális sajátosságairól.

Irodalom

- Clark, B.R. (1983): *The higher education system: Academic organization in cross-national perspective*. University of California Press, Berkeley
- Sakamoto, R., Chapman, D. W. (2011): Expanding across borders. Growth of cross-border partnership in higher education. In: Sakamoto, R., Chapman, D.W. (eds.): *Cross-border partnership in higher education: Strategies and issues*. Routledge, New York, 3–15.
- Takács Z., Kincses Á. (2013): Vajdasági hallgatók Magyarországon. *Területi Statisztika*, 3., 253–270.

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

A felzárkózásról: A Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont szemináriuma

Catching-up: A seminar of the Centre for Economic and Regional Studies

FLEISCHER TAMÁS

FLEISCHER Tamás: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet, Budapest; fleischer.tamas@rtk.mta.hu

Tamás FLEISCHER: senior research fellow, Institute of World Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; fleischer.tamas@rtk.mta.hu

Bevezetés

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontját (MTA KRTK) 2012. január elsején három akadémiai kutatóintézet összevonásával hozta létre az MTA – egy valamennyi intézetet érintő átszervezés részeként. A korábban is a Budaörsi úti kutatóházban lévő MTA Közgazdaságtudományi Intézet mellé átköltözött az MTA Világgazdasági Kutatóintézet (új nevén Világgazdasági Intézet), valamint az MTA Regionális Kutatások Központja (új nevén Regionális Kutatások Intézete) fővárosi részlege.

A viszonylag gyorsan lejártszódó jogi és csak valamivel lassúbb berendezkedési folyamat önmagában nem vagy csak kismértékben indított el együttműködési folyamatokat az önálló szakmai területeiket továbbra is őrző intézetek között. A meghirdetett rendszeres intézeti műhelyeket és konferenciákat jellemzően továbbra is főleg a saját intézetbeliek és a korábbi külső meghívottak látogatják; a munkák zöme is az egyes intézeteken belül szerveződik.

Anélkül, hogy bármiféle igazolását vagy alátámasztását akarnánk adni az elsősorban intézményirányítási megfontolással létrehozott kutatóközpont racionalitásának, teljesen jogos az az elvárás, hogy ha már így adódott, célszerű

feltárni és felhasználni mindazt a szinergiát, eltérő szakmai háttérből adódó sokszínűséget, lehetőséget, amely a központon belül összetételődött. A közlekedésnek kétségkívül komoly akadály, ha a potenciális együttműködők nem ismerik egymást – sőt esetleg az átszervezésből adódó óhatatlan sűrűlódások és változások kivételével még némi előítéllettel is viseltetnek egymás szakmai közelítése, módszerei, teljesítménye iránt.

A kutatóközpont főigazgatója (Fazekas Károly) kezdeményezésére egy mindegyik intézetet képviselő csoport alakult (a főigazgató mellett Fleischer Tamás, Lengyel Balázs és Lux Gábor kutatók) annak kidolgozására, hogy vajon milyen módon és milyen témakörökben lehet közösen megszólítani a három intézet kutatóit. Nyilván olyan témák, problémák köré érdemes szakmai megbeszéléseket szervezni, amelyekről valamennyi szakterületnek van mondanivalója, ugyanakkor érvényre juttatható annak az előnye, hogy eltérő perspektívából, eltérő elemzési módszerekkel és részben eltérő diszciplínák keretei között vizsgálhatók azonos vagy egymáshoz szorosan kapcsolódó jelenségek.

A szemináriumsorozat indításaként 2015. február 16-án került megrendezésre az első esemény. A téma a „felzárkózás” volt.

A alábbiak röviden ismertetik az előadók álláspontját; majd az értékelés kiter a célkitűzések minél jobb jövőbeni közelítése érdekében megszívlelhető tanulságokra.

Felzárkózás Kelet-Közép-Európában

Gazdasági átalakulás, nekilendülés és elakadás: az utóbbi két évtizedben kimutatható a felzárkózás, de lassú – negyedszázad kell a lemaradás felének a leküzdéséhez

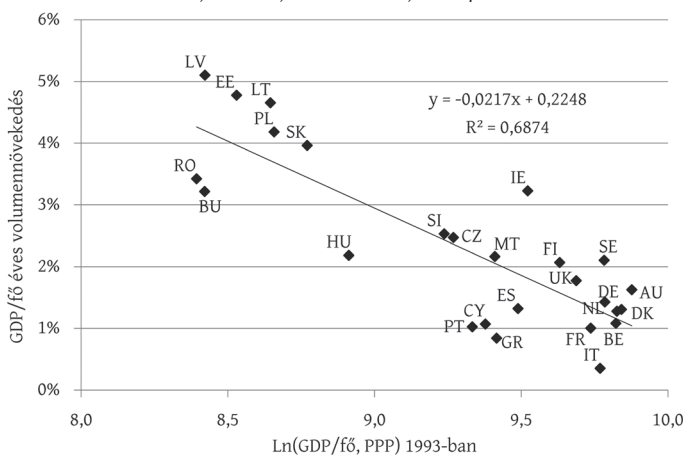
Fő előadásként Oblath Gábor (MTA KRTK KTI) ismertette nemrégien megjelent írását (Oblath 2014), amelyben azt taglalja, hogyan alakult Magyarország makrogazdasági konvergenciája az Európai Unió fejlett térségéhez képest az 1990-es évek elejétől 2013-ig. A címben kiemelt három szó – átalakulás, nekilendülés, elakadás – egyben a vizsgált időszak három, jól megkülönböztethető szakaszára utal: a kilencvenes évek elejére, az 1996–2006 közötti időszakra és az azóta eltelt időre. E szakaszolással Oblath a kérdéskör hazai aktualitására is rámutatott: „A 2000-es évek második felében Magyarország gazdasági konvergenciája az EU fejlettebb térségéhez elakadt, miközben az ország teljesítménye jelentősen leszakadt a többi, hozzánk sok tekintetben hasonló adottságokkal induló, visegrádi országtól – Csehországtól, Lengyelországtól és Szlovákiától (V3). Az arányokat érzékeltetendő: 1996 és 2006 között az EU fejlettebb tagországaiban a GDP 30%-kal, Magyarországon 47, Csehországban 43, Lengyelországban 61, Szlovákiában 63%-kal növekedett. Ellenben a 2007 és 2013 közötti – a világméretű recesszió éveit is lefedő – időszakban az EU-15-ben 1,5, Csehországban 6,5,

Lengyelországban 28, Szlovákiában 23%-kal nőtt, Magyarországon viszont 6,5%-kal csökkent a GDP. Ha nem a GDP változását, hanem annak egy főre vetített alakulását vizsgáljuk, Magyarország lemaradása kevésbé kirívó, ez azonban az ország népességének ez időszakban történt jelentős csökkenésével magyarázható.” (Oblath 2014, 21.)

Oblath szabatosan ismertette mind az idősorok, mind a nemzetközi összehasonlítás módszertani problémáit, valamint azt, hogy a megbízható adatok elérhetőségét is figyelembe véve fókuszált az 1992–2013 közötti időszakra. Ezen belül az összes GDP, az egy főre jutó GDP, továbbá a keresztszetszeti összehasonlítást biztosító, folyó vásárlóerő-paritáson, illetve az időbeli összehasonlításhoz szükséges, konstans vásárlóerő-paritáson mért értékek esetenként eltérő következtetésre adnak lehetőséget, csakúgy mint a reálgazdasági felzárkózás versus a jövedelmi és intézményi felzárkózás vizsgálata. Ennek részleteit mellőzve az előadó által összegezett fő tanulságokra térünk ki.

A vizsgált időszak egészét figyelembe véve megállapítható, hogy az uniós tagállamok „kezdeti” (1993. évi) fejlettségi szintje, valamint az egy főre jutó GDP növekedése között negatív összefüggés mutatkozott, vagyis az uniós egészét felzárkózás – a fejlettségi eltérések csökkenése – jellemezte. Az összefüggést ilusztráló 1. ábrán azonban az is látható, hogy Magyarország – a vele egy időben

1. ábra: A GDP/fő volumenének évi átlagos növekedése az EU 26 tagországában (1993–2013, %), az 1993. évi fejlettségi szint függvényében (%)
Average yearly GDP/capita growth in 26 member states of the EU (1993–2013, %), as a function of the 1993 level of development

Megjegyzés: Az ábrán nem szerepel Luxemburg, a csekély méretéhez mért extrém adatai miatt, Horvátországról pedig 1993-ra nincsenek összehasonlítható adatok.

Országnevek rövidítése: AT – Ausztria, BE – Belgium, BG – Bulgária, CZ – Csehország, CY – Ciprus, DE – Németország, DK – Dánia, EE – Észtország, ES – Spanyolország, FI – Finnország, FR – Franciaország, GB – Egyesült Királyság, GR – Görögország, HR – Horvátország, HU – Magyarország, IE – Írország, IT – Olaszország, LT – Litvánia, LU – Luxemburg, LV – Lettország, MT – Málta, NL – Hollandia, PL – Lengyelország, PT – Portugália, RO – Románia, SE – Svédország, SI – Szlovénia, SK – Szlovákia, UK – Egyesült Királyság.

Forrás: AMECO 2014 alapján Oblath 2014.

csatlakozott országok közül egyedül – a trendvonal alatt helyezkedik el, vagyis kezdeti lehetőségeihez viszonyítva egyértelműen alulteljesített.

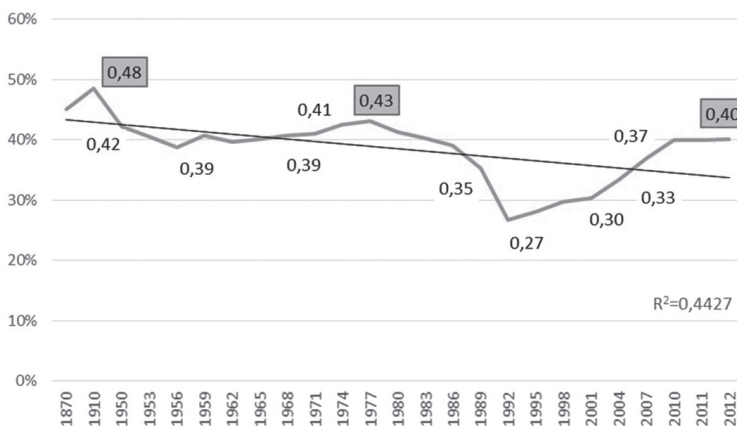
Oblath az 1. ábra regressziós összefüggése alapján számszerűsítette az Európán belül tapasztalt konvergencia ütemét. Ennek nyomán „meghatározható a felzárkózás felezési ideje, az, hogy hány évre lenne szükség a régióon belüli teljes felzárkózás irányába tartó út felének megtételéhez, ha a konvergencia üteme nem változna. A 2,8%-os konstans felzárkózási ütemhez nagyjából 24,5 éves felezési idő tartozik” (Oblath 2014, 32.). Ez a felzárkózási folyamat azonban korántsem egyenletes, hanem a fentebb jelzett módon három, határozottan eltérő karakterű növekedési szakaszra bontható, amely szakaszok a felzárkózási lehetőségeket is felerősítik, illetve visszavetik. Harmadik tényezőként az egyes országok maguk is eltérhetnek az átlagos lehetőségektől: Oblath rámutatott arra, hogy Magyarország a kétezres évek elejének kedvező felzárkózási időszakában hogyan tette magát társainál sebezhetőbbé éppen a válság kitörésének időszakára: „a hazai gazdaság európai konvergenciáját sajátos – a másik három visegrádi országtól merőben eltérő – ív jellemezte. 2001 és 2005 között jelentősen felgyorsult a felzárkózás, ebben az időszakban azonban az állam és a magánszektor eladósodása egyaránt meredeken emelkedett. Az állami deficit lefaragása a 2006-ot követő években, a magánszektor adósságtelepülése pedig a 2008–2009. évi nemzetközi gazdasági válság utáni időszakban fékezte a magyar gazdaság felzárkózását. Ellentétben a másik három országgal, Magyarország konvergenciája az állam és a háztartási szektor fenntarthatatlan bizonyult eladósodásán alapult.” (Oblath 2014, 48.) Ha nem kizárólag az ország GDP-jét, jövedelemtermelő képességét nézzük, akkor az ország pozíciója kedvezőbb: „a magyar gazdaságnak a másik három országhoz viszonyított pozíciója az elmúlt évtizedben lényegesen jobb, mint amit önmagában a GDP jelez, s ez főként az EU-transzferek fokozottabb igénybevételének tulajdonítható.” (Oblath 2014, 48.) (A későbbiekben Vida Krisztina előadása részletesebben is adja az országnak a visegrádi társaktól eltérő mozgását.)

Modernizációs lejtőn: a hosszabb időszak vizsgálata nem igazolja a felzárkózást, viszont nő az eltérés a lemaradó országok pályái között

Gál Zoltán (MTA KRTK RKI) Kelet-Közép-Európa és Magyarország felzárkózási kísérleteiről és a felzárkózás területi szcenárióiról beszélt. Rámutatott arra, hogy a konvergencia és divergencia trendjeit hosszabb, másfél évszázados idősoron vizsgálva – ennek módszertani problémáit is elismerve – a közelmúlt felzárkózási kísérlete mellett korábbi konvergenci ciklusok és modernizációs szakaszok is azonosíthatók, így az elmúlt negyedszázad felzárkózási kísérlete egy evolúciós keretrendszerbe illeszthető (Borsi, Metiu 2015).

A Maddison-adatbázis¹ segítségével számított, Nyugat-Európához mért relatív fejlettségi szakadék alapján összességében a régió távolodik a fejlett Nyugat-Európától (2. ábra).

2. ábra: Relatív fejlettségi szakadék hét kelet- és délkelet-európai ország és tizenkét nyugat-európai ország között: A tőkefelhalmozás ciklusai, 1870–2012
 Relative development gap between seven East and Southeast European countries and twelve West European countries: Cycles of capital accumulation, 1870–2012

Megjegyzés: A kelet- és délkelet-európai országok (7 ország a balti államok nélkül) egy főre eső GDP-je (1990-es nemzetközi Geary-Khamis dolláron számítva) a nyugat-európai országok (EU-15 Spanyolország, Portugália és Görögország nélkül) fajlagos GDP átlagához viszonyítva.

Forrás: Gál Zoltán számítása a Maddison-adatbázis alapján.

E hosszú trenden belül az előadó három felzárkózási, illetve modernizációs ciklust azonosított: a 19–20. század fordulóját, a szocialista tervgazdasági rendszer középső évtizedeit, valamint a poszt szocialista gazdasági átmenet időszakát (Gál, Lux 2014). A teljes vizsgált időszakot tekintve a régió relatív fejlettsége (a fajlagos GDP alapján) 1913-ban volt a legközelebb a fejlett nyugathoz (48%-kal, Magyarország ugyanekkor 60%-kal); és az erőltetett nehéziparosítás időszakában is csökkentette a régió a relatív fejlettségi szakadékot a Nyugattal szemben. A 1990-es évek végétől a rövid, de mély transzformációs válságot követően a régió gyorsabb növekedést produkált, a termelékenység szakadék is szűkült. A 2008-as válság óta azonban a régió növekedése lelassult, és Délkelet-Európával együtt már stagnálást mutat (40%).

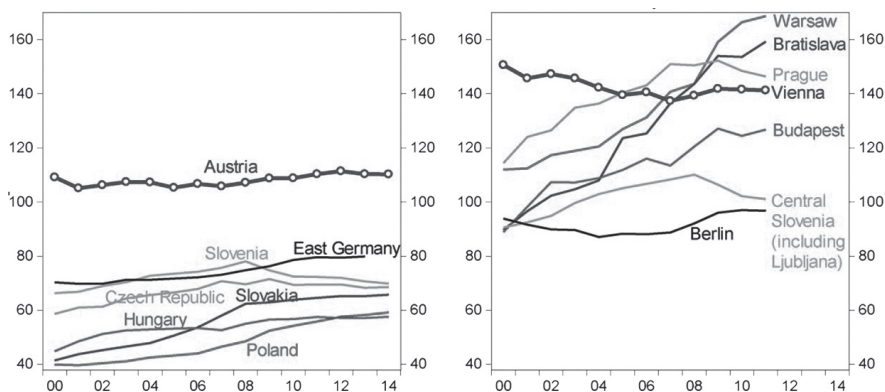
A kelet-közép-európai régiók transzformációs felzárkózási modellje erősen a külföldi működőtőke-befektetésekre (FDI) támaszkodott, azonban a vizsgálatok azt mutatják, hogy az FDI önmagában nem vezet gyorsabb növekedéshez, automatikus felzárkózáshoz (Gál 2013). Az FDI túlsorduló és fejlesztő hatásai sokkal korlátozottabbak, mint azt a szakirodalom korábban sugallta.

Az utolsó két évtized hosszabb idősorba ágyazott vizsgálata egyben rámutat arra is, hogy az Oblath által precízen elemzett időszak felzárkózási helyreállítási periódusként is értelmezhető, amikor is a korai 1990-es évek transzformációs veszteségeinek a visszanyerése miatt mutatkozott relatív felzárkózás. Azaz tulajdonképpen a közép-európai országok a saját trendvonalukhoz zárkoztak vissza ebben az időszakban.

A felzárkózás ciklusai között hosszú időszakokat ölelnek fel a divergenciával jellemezhető transzformációs veszteségek szakaszai (határváltozások, háborúk, rendszerváltások, államcsődök által okozott nemzeti vagyonesztés, GDP-csökkenés), amelyeknél „kibocsátási rés” formájában mérhető a GDP elmaradása a potenciális GDP-től. A 2. ábra alapján az is megállapítható, hogy az időszak legjobb teljesítményeit összekötő egyenes – jóllehet mintegy 5%-kal magasabban, mint a berajzolt trendvonal, de – maga is leszakadást, a fejlett országok szintjétől való növekvő elmaradást mutat.

A jövőben Kelet-Közép-Európa felzárkózásának elakadása, fejlettségi szintjének relatív hanyatlása, a termelékenységi konvergencia lelassulása és a területi különbségek növekedése prognosztizálható az ESPON Territorial scenarios and visions for Europe (ET2050) című kutatás MASST (macro, sectoral, social, territorial) előretekintési ökonometria modellje alapján (Capello, Caragliu, Fratesi megjelenés alatt). E modell szerint nőnek az országok közötti különbségek Kelet-Közép-Európában, és Magyarország elszakad a visegrádi csoporttól a konvergencia tekintetében. A MASST-modell előrejelzése szerint a vizsgált 132 kelet-közép-európai régióból 84 relatív fejlettsége 2030-ban alacsonyabb lesz a 2010-es szintnél, s csak 48 régió növekedése prognosztizálható. Megjegyzendő, hogy míg az itt ismertetett modell a kelet-közép-európai országok divergenciáját vetíti előre, addig a 3. ábra bal oldali része azt mutatja, hogy az érintett országok éppen összetereledtek: 2008 óta 60% körüli értékhez tartanak felülről vagy alulról. Ebből következően természetesen az irányuk tartásával egy jövőbeli időpont után valóban divergálni kezhetnek.

3. ábra: Nyertesek: a fővárosi régiók (egy főre jutó GDP 10 nyugat-európai ország átlagában, %)
Winners: the capital cities (GDP per capita in percentage of 10 West European countries' average, %)

Megjegyzés: a 10 nyugat-európai ország a következők: Ausztria, Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Franciaország, Finnország, Hollandia, Luxemburg, Németország, Svédország.

Forrás: Eurostat-adatok alapján.

A visegrádi országokon belül nőnek a fejlettségi különbségek: egyértelműen a fővárosok javára

Gál megállapította, hogy az egyes országokon belüli regionális különbségek határozottan nőnek, és a visegrádi térségben ennek az átalakulásnak a fővárosi régiók a nyertesei, míg a rurális és a keleti határregiók a vesztesei. Azaz Kelet-Közép-Európában a fővárosok és a másodrendű központok közötti szakadék erős, a policentrikusság drámaian hanyatlik – mindez pedig a centralizációs törekvésekkel tovább erősödik (Gál, Lux 2014). A 3. ábra jobb oldala azt mutatja, hogy a vizsgált országok fővárosai kétszeres-háromszoros fejlettséget értek el saját országuk átlagához képest, és a trend több esetben további erős emelkedést valószínűsít.

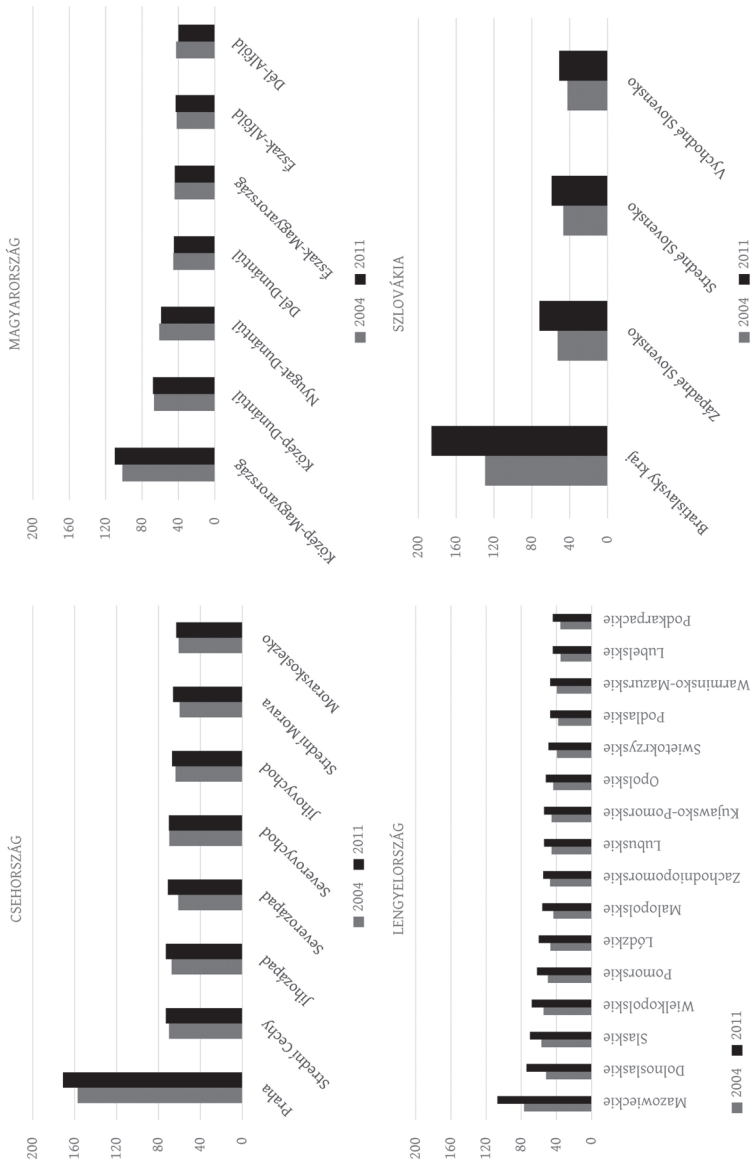
A fővárosokkal kapcsolatban hasonló megállapításra jutott Vida Krisztina (MTA KRTK VGI), aki a visegrádi országok NUTS 2 régióinak fejlettségét mutatta be (4. ábra) 2004-es és 2011-es adatok alapján.

A központi régiók mind a négy országban jelentősen elhúztak a többiektől, és fejlettségi szintjük ma már az EU-átlag 100 és 200%-a között van, miközben az összes többi régió 75% alatti, tehát alulfejlett kategóriába tartozik. E közös trendek a trade-off elméletet igazolják, amelynek értelmében ha egy ország elkezd felzárkózni, akkor a legsikeresebb szereplők a leggazdagabb térségek lesznek.

Gondolatok a négy visegrádi ország felzárkózásáról: a reál- és nominálkonvergencia fő trendjei az EU-csatlakozás óta először, 2014-től szinkronba kerülhetnek egy kedvező növekedési pályán

Vida Krisztina az elmúlt évtizedben az újonnan csatlakozott tagállamok gazdaságáról rendszeresen kiadott országtanulmány-kötetek készítésének felelőse és egyik szerkesztője volt,² így az egyes országok sajátos problémáinak kiváló ismerője (Vida 2014a, 2014b, 2015). A rövid előadásban azonban nem volt mód felvillantani azokat a egyedi problémákat, amelyek magyarázatul szolgálhatnak a közös trendektől való eltérésekre. Ehelyett az előadó a reálkonvergencia (növekedés, egy főre jutó GDP, regionális felzárkózás és bérfelzárkózás), valamint a nominálkonvergencia (közpénzügyi és monetáris mutatók) alakulását elemezte a visegrádi négyekben az EU-csatlakozás kezdetétől 2016-ig (a növekedés és az infláció esetében 2019-ig). Az összehasonlítás alapja az EU-28-ak átlaga volt, az Eurostat és az Európai Bizottság (a 2019-ig tartó előrejelzések esetében pedig az Economist Intelligence Unit) adatbázisa alapján. Az előadó szerint az említett időszakban három, jól elkülöníthető szakasz figyelhető meg; az első kettő lényegében megfelel Oblath válság előtti és a válságot követő, 2013-ig tartó szakaszának, míg a 2014-ben induló harmadik szakaszban a csatlakozás óta soha nem látott mértékben kerül szinkronba a négy ország a vizsgált indikátorok alapján. Ezzel párhuzamosan kedvezőek a nominálkonvergencia mutatói, miközben ha lassan is, de folytatódhat a reálkonvergencia az évtized második felében.

4. ábra: Reálkonvergencia: A NUTS 2 régiók felzárkózása az egy főre jutó GDP alapján (PPP, 2004: EU27=100; 2011: EU28=100)
Real convergence of NUTS 2 regions according to GDP per capita (PPP, 2004: EU27=100; 2011: EU28=100)

Forrás: Eurostat 2007, 2014.

A reál-GDP növekedését tekintve a négy ország azonos (5%-os) növekedési rátával lépett be az unióba, majd a csoport szétszakadt. A kevésbé fejlett Szlovákia kapcsolt a legnagyobb sebességre, de a lengyel és a cseh növekedés is impozáns volt a csatlakozás és a válság közötti periódusban. Ezzel szemben a magyar gazdaság lefelé indult el, hogy 2009-ben a legsúlyosabb recessziót szenvedje el a térségben. Míg a visszaesésből (vagy a lengyel lassulásból) való kilábalás különböző ütemben történt a régióban, addig 2014-től az évtized végéig a négy ország az előrejelzések alapján 2–4%-os sávban fejlődhet – a csatlakozás óta először tapasztalható, immár tartóssá váló szinkronitást mutatva. Ez a növekedési ütem folyamatosan az EU (és az euróövezet) bővülési rátája fölélt marad, ugyanakkor csupán 1–1,5%-ponttal, ami a felzárkózás igen szerény ütemét teszi lehetővé. A térség kumulált felzárkózása mintegy 10%-pontos volt a tagság első tíz évében (az EU-28 átlagának 62%-áról 72%-ára emelkedett a GDP/fő), ami a következő évtizedben várhatóan nem lesz megismételhető. A legdinamikusabban (18%-ponttal) felzárkózó Szlovákia és Lengyelország volt a legnagyobb nyertese az időszaknak, miközben a cseh teljesítmény inkább stagnált – a térségben továbbra is legmagasabb, mintegy 80%-os szinten –, és a magyar adat is csak kismértékben javult (62-ről 66%-ra). A régió elmúlt tíz éves fejlődése így igazolta a béta konvergencia elméletét, amely szerint a szegényebb országok gyorsabb növekedésre képesek a felzárkózás folyamatában. Ezzel párhuzamosan a szigma konvergencia alapján mind a visegrádi négyek egymás közötti különbségei, mind a csoport és az EU-átlag közötti különbségek csökkentek.

A nemzeti szintű teljesítmények a régiókra is leképezhetőek (4. ábra). Az Eurostat adatai szerint a tagság első nyolc évében a visegrádi országok NUTS 2 régiói közül a lengyel és a szlovák régiók felzárkózása volt leginkább megfigyelhető, míg a cseh és a magyar régiók alig vagy egyáltalán nem fejlődtek. Ugyanakkor mind a négy országban közös vonás, hogy a központi régiók elhúztak a többi régiótól. Végül a reálkonvergencia elemeként az előadó megemlítette, hogy a bérfelzárkózás rendkívül lassan halad előre, hiszen a belépéskor a visegrádi négyek átlagát véve a csoport az uniós átlag egynegyedét kereste (éves nettó keresetek), és ez az arány 2012-ben még mindig csak egyharmad volt. A javulás mellett tehát a közeledés ütemének lassúsága is jól érzékelhető.

A nominálkonvergenciát az előadó ábrákkal illusztrálta. A csatlakozást követően a négy országból három – a dinamikus növekedéssel párhuzamosan, az anticiklikus politika jegyében és az EU-átlaghoz hasonlóan – 2007-re rendbe tette költségvetését, esetükben az államháztartás hiánya jóval a megengedett 3%-os érték alá került, miközben államadósságuk stagnált vagy csökkent, de szintén bőven a GDP 60%-a alatt maradt. Ezzel szemben – hasonlóan a növekedési trendekhez – Magyarország elszakadt a csoporttól, 2006-ra elképesztő mértékű (9,4%-os) deficitet halmozott fel. E folyamattal párhuzamosan a magyar államadósság gyorsan növekvő pályára állt, a 2010-es évtized elején érve el a 80% fölötti csúcst. A válság, amely a konszolidációs erőfeszítések közepette érte Magyarországot, nem hagyott mozgásteret, szemben a másik három or-

számban megfigyelt megugró költségvetési hiányokkal és államadósságokkal. Ezt követően fordult a kocka, és 2013-ban Magyarország kerülhetett ki először a túlzottdeficit-eljárásból, majd 2014-ben Csehországról és Szlovákiáról is hasonló döntés született, míg Lengyelországban várhatóan idén teljesül a hiánycél. Az államadósságokat sikerült megfékezni, így Magyarországon (2012-től) megindult a ráta csökkenése, miközben a másik három országban is mérséklődés vagy stagnálás tapasztalható (a 60% alatti tartományban). Így tehát a 2014–2015-től induló időszak meghozhatja a közpénzügyi javulást, valamint a mutatók összetartását, ami – az érintett országok stabilitási vagy konvergenciaprogramjai alapján – középtávon is fenntartható lesz. E kedvező folyamatot kiegészíti a csatlakozás óta nem tapasztalt mértékű kamatkonvergencia, amelyhez az évtized végéig (az elmúlt tíz év rendkívül nagy kilengései után) alacsony, várhatóan 1–3%-os infláció társul.

Összegzésként megállapítható, hogy ugyanazokból a trendekből Vida Krisztina is következtetéseket vont le a négy ország – benne hazánk – felzárkózásáról: az előrejelzések alapján valamivel optimistább jövőképet vázolt föl, mint a többi előadó. Óvatosságra kell intse ugyanakkor az olvasót, hogy e következtetések az eddigi legrövidebb trendvonal, alig egy évtizedes visszatekintés alapján születtek.

A felzárkózás ösztönzéséről és feltételeiről – tágabb összefüggésben

Bár a szeminárium megjelölt témaköre általában a felzárkózás volt, láthatóan mind a három fentebbi előadó kifejezetten a kelet-közép-európai felzárkózás kérdéseire fókuszált. A további két rövid előadás igyekezett szélesíteni a kitekintést. Rácz Margit (MTA KRTK VGI) a teljes uniós és azon belül kiemelten az eurózóna felzárkózási problémáinak kezeléséről beszélt.

A fejlettségi heterogenitás szűkítése az eurózónában: eddig nem sikertörténet

Az Európai Unió régi és mindmáig érvényes törekvése, hogy mérsékelje az egy főre jutó GDP-ben mért fejlettségi heterogenitást. A probléma az 1980-as években végbement déli bővítés nyomán vált szembetűnővé. Az ekkortól már országok között is megjelenő jelentős fejlettségi különbséget először a korábban kialakított támogatásokkal próbálták mérsékelni. Az 1990-es évek elejéig az uniós nem támogatott országokat, csak régiókat. A regionális támogatás ugyanakkor a nemzeti határokon túlnyúló együttműködést is magába foglalta.

A masstrichti szerződéshez kapcsolódóan alakult ki a közös költségvetésen belül a kohéziós alap. Ebből az alapról már tagországokat támogatnak, elsősor-

ban nagy infrastrukturális beruházások részleges finanszírozásával. A kohéziós alapot abból a megfontolásból hozták létre, hogy ha a nemzeti költségvetésből kiemelik a lassan megtérülő beruházások finanszírozását, ezáltal könnyebbé, egyáltalán elérhetővé, megkövetelhetővé válik a GDP 3%-át meg nem haladó folyó hiány tartása.

A Lehman Brothers csődbemenetelével 2008-ban kitört válság eredményeként az eurózána mediterrán tagországaiban az államadósság finanszírozása nehezzé, sőt esetenként lehetetlenné vált. Ugyanezekben az országokban és Írországaiban a legfőbb fiskális gondot a bankokban lévő ún. mérgezett papírok kiváltása jelentette. A felszínre törő problémák világossá tették, hogy ezekben az utolérő országokban az olcsó pénz évtizedei alatt hitelből lehetett életszínvonalban és életminőségben felzárkózni, anélkül, hogy a gazdaság maga képezzé vált volna az elért szint háttérének a biztosítására. Végeredményben az állampolgár, az önkormányzat, a cég és maga az állam is súlyosan eladósodott.

Ha több évtized trendjeit vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy töretlen felzárkózás nincs, a folyamat gyakran víz tévutakra, és ennek a korrekciója súlyos visszaesésekkel jár. Az euróövezet országai közül annak kialakulása előtt három országban haladta meg az államadósság a GDP 100%-át, 2015 elején hat tagországban jár a mutató 100% felett. Ez az eladósodottsági probléma hosszabb időre gátolja az érintett tagországok felzárkózását, és valamennyi ilyen országban megnőtt a szegény rétegek aránya.

„Az eurózána déli tagországaiban több évtizede folyósítják a kohéziós forrásokat. Ezért szűrhető le az a tapasztalat, hogy a gazdasági felzárkózáshoz a kohéziós források nem elegendők.” (Rácz 2014) Az előadó számos írásában rámutatott arra, hogy a felzárkózás érdekében kialakított uniós szabályok jelentős része nem működik akkor, amikor jelentős fejlettségi különbségeket kellene segítségükkel áthidalni, lecsökkenteni. „Ezért merül fel a következő kérdés: vajon a gazdasági fejlettség különböző fokán álló országok piacát össze lehet-e nyitni egy egységes belső piacon? Bár logikus lenne, ezt a kérdést mégsem lehet feltenni, hiszen immáron [több évtizedes] múlta tekinthet vissza az egységes belső piac, amely mindig is az európai integráció egyik »ékkövének« számított. Amikor az elmúlt egy-másfél évtizedben az Európai Unió növekedési gondokkal volt kénytelen szembe nézni, mindig az egységes belső piac továbbfejlesztését (azaz a belső korlátok további leépítését) jelölték meg a növekedésgerjesztő eszközök legkívánatosabb formájaként.” A „fejlettségi heterogenitás nem kedvez a négy szabadság akadálymentes működésének a belső piacon” (Rácz 2015).

Márpedig ha mérlegelni kell, hogy a felzárkózás kérdéskörében melyek a tények, és melyek az elvek, előbb-utóbb fel kell merülnön, hogy a fenti állítást meg kellene fordítani, valahogy így: „a négy szabadság akadálymentes működésének a prioritása nem megoldás a fejlettségi heterogenitással küzdő térségekben”.

**A növekedés és a felzárkózás morális és intézményi feltételei:
dictum meum pactum – avagy mit ér az adott szó?**

Záró előadóként Fazekas Károly (MTA KRTK), a központ főigazgatója és a szemináriumsorozat kezdeményezője még szélesebbre nyitotta a témát, interdiszciplináris mezőbe emelve a felzárkózási kérdéskör főleg gazdaságelméleti, térségi, nemzetközi gazdasági oldalról boncolgatott problémáit.

„Az ország lecsúszásának, felzárkózási képtelenségének számos oka lehet. Némelyek a múltban gyökerező, megörökölt adottságok, másokat különböző helyzetekben rossz döntésekkel mi magunk kreáltuk és kreáljuk magunknak. Elvesztítettük, vagy meg sem szereztük azt a tudást, kreativitást, bizalmat, tisztességet, azokat az intézményi és egyéni képességeket, melyek hiányában ma nincs reális esély a felzárkózásra a világgazdaság versenyző és kooperáló innovációs rendszereiben. Nyilvánvaló, hogy mindannyiunk gondolataiban felmerült már a kérdés: Meg lehet-e fordítani ezt a folyamatot? Milyen intézményekre, milyen tudásra, milyen készségekre lenne leginkább szükségünk ahhoz, hogy végre tartósan sikeresek legyünk? Egy közgazdász számára pedig végképp megkerülhetetlen a kérdés: Vajon a közgazdaságtudomány miképpen segíthet bennünket a fenti kérdésekre adható válaszok megtalálásában?” (Fazekas 2015, 323.)

Fazekas megkülönböztette a múltbeli történések adatsorát és az ennek elemzésével alkotott modelleket egyfelől, illetve a csak verbálisan előadható történetmesélést, narratívát másfelől; aláhúзва, hogy egyik is, másik is fontos építő-eleme a jövőbeli helyes cselekvések meghatározásának. A modell szabatos és átlátható, ám nem feltétlenül illeszkedik a sokszínű valósághoz – és nagyon is szükség van arra, hogy időről időre kilessünk a tudományos precizitás falai közül, ellenőrizendő, vajon van-e még viszonyunk a reális történésekhez.

Az adatsorok szabatosan leírják azt, hogy mikor mi történt, de önmagukban nem mindig tartalmazzák a történések okát, mozgatóit. Azokkal a mennyiségekkel tudunk összefüggéseket vizsgálni, amelyekre adatokat gyűjtöttünk, és nem biztos, hogy a változások legfőbb tényezője valóban köztük van. Ilyen, kevésbé figyelembe vett és főleg kevésbé számszerűsített tényezőként utalt Fazekas az emberek közötti viszonyokra, mind azok intézményesült formáira, mind pedig az informális kapcsolatrendszerekre. „Mértékadó közgazdászok az elmúlt évtizedekben hol a természeti erőforrásokat, hol a lakosság iskolázottságát, hol a gazdaságpolitika minőségét tekintették meghatározó tényezőnek az elmaradottság és a szegénység elleni küzdelemben. Tőlük eltérően én azoknak a kutatóknak az érvelését fogadom el, akik szerint az új ismeretek révén megszületett új termékek, formák és alkalmazások emberi történelemben példa nélküli áradását elsősorban nem a felhasznált munka mennyiségének vagy intenzitásának megnövekedése, nem is a bért munkások fokozott sanyargatása vagy a gyarmatok kirablása, nem a befektetett tőke bősége, és még csak nem is a tudományos forradalom során megszülető briliáns opuszok sora indította el. Az ipari forradalmat a társadalomban néhány emberöltő alatt kialakuló, az innovációk megszületését segítő – Deirdre McCloskey szavaival: »a polgári méltóságot és szabadságot megteremtő« – közmegegyezés tette lehetővé (McCloskey, 2011). (...) Néhány

évtized alatt az érintett országokban gyökeresen megváltozott a közvélekedés a kereskedésről, az ipari munkáról, a pénzről, a haszonról, az üzletelésről. Az üzletember, a kalmár, akit korábban közmegegyezés övezett, s a korrupció szimbóluma volt, a 19. század végére Angliában és Skóciában a tisztesség és megbízhatóság jelképe lett.” (Fazekas 2015, 328.)

Míg a változás sebessége kétségkívül összefügg a prosperitás, a kreativitás sikerességével, az új találmányok életmódot megváltoztató hatásával, Fazekas fontosnak tartotta kiemelni az emberi kapcsolatok, a közvetlen ismeretség, az egymásra gyakorolt hatás fontosságát. – Tegyük hozzá, olyan alapértékekről van szó, amelyek a globalizáció elszemélytelenedő világában látszólag eljelen-téktelenednek, korszerűtlennek tűnnek. És mégis, ennek ellenére kellett alá-húzni a személyesség, a bizalom szerepét. „Az evolúciós és hálózati gazdaságtan eredményei számtalan példával igazolják, a társadalom gazdagsága elsősorban attól függ, hogy a bizalom, a megbecsülés, a kompetenciák egymásra épülő alkalmazása milyen sűrű szövetékké alakul.” (Fazekas 2015, 329.)

Összefoglalás

Az előadásokhoz kapcsolódó kommentárok, kiegészítések esetenként élesítet-ték a megközelítések eltéréseit, rávilágítottak ebből adódó dilemmákra. Módszertani felvetésként többen is visszatértek a szabatos módon vizsgálható rövid időszakok, illetve a bizonytalanabb megalapozású, de hosszú idősorra támasz-kodó elemzések problémájára. A felzárkózás végül is hosszú távon realizálódó jelenség, mindenképpen hosszabb időszak áttekintését igényli – azonban valós veszély, hogy a hosszú idősorok összefésülésekor a trendváltozás mértékével összemérhető, a következtetéseket is befolyásoló bizonytalanságot viszünk bele a becslési eljárásba.

A térbeli dimenzió kapcsán érdemes rávilágítani arra, hogy az országos átlagok vizsgálata elfedi azt a tényt, hogy a kimutatható kismértékű felzárkózás esetenként igen nagy és növekvő belső, országon belüli térségi polarizálódás mellett jön létre; valójában nem az ország zárkózik fel, hanem egy-egy enklávét.

Külön is érdemes aláhúzni, hogy a viszonylag kis fejlődési különbségek kiegyenlítésére létrehozott uniós eszköztár (egységes piac, térségek összekapcsolása, egységes pénz stb.) kifejezetten diszfunkcionálissá válhat akkor, ha ugyanezeket az eszközöket nagy, kétszeres-háromszoros fejlettségi különbségek kiegyenlítésére, ekkora hátrányban lévő térségek felzárkóztatására akarjuk felhasználni.

A szeminárium arra is felhívta a figyelmet, hogy a szigorúan a közgazdasági diszciplínán belül maradó modellek esetenként teljesen figyelmen kívül hagyhatnak a felzárkózási folyamatban döntő szerepet játszó intézményi és emberi szempontokat. A csak puha, narratív módon vázolható összefüggések elemzésére ugyanúgy szükség lehet, mint a jól számszerűsíthető tényezők szabatos vizsgálatára.

Végül pedig azt a kijelentést, hogy a felzárkózásban döntő szerepe van annak, „hogya a bizalom, a megbecsülés, a kompetenciák egymásra épülő alkalmazása milyen sűrű szövetékké alakul”, nemcsak a felzárkózásra vonatkozóan, hanem a három intézetből kialakított KRTK jövőbeli működésére vonatkozóan is megszívlelendő tanulságnak tekinthetjük.

Jegyzetek

- 1 The Madison-Project: <http://www.ggdc.net/maddison/maddison-project/home.htm>, 2013-as változat.
- 2 A 2005 és 2012 között évente megjelenő monitoringjelentések Vida Krisztina önálló vagy Túry Gáborral közös szerkesztésében itt érhetők el: <http://www.vki.hu/kiadvanyok.html>.

Irodalom

- AMECO (2014): *European Commission, Directorate General for Economic and Financial Affairs: Annual macro-economic database*. http://ec.europa.eu/economy_finance/db_indicators/ameco/index_en.htm
- Borsi, M. T., Metiu, N. (2015): The evolution of economic convergence in the European Union. *Empirical Economics*, 2., 657–681. <http://doi.org/4pg>
- Capello, R., Caragliu, A., Fratesi, U. (megjelenés alatt): Modeling regional growth between competitiveness and austerity measures: The MASST3 model. *International Regional Science Review*, <http://doi.org/4pf>
- Eurostat (2007): Regional GDP per inhabitant in the EU27. *Eurostat news release*, STAT/07/23. http://europa.eu/rapid/press-release_STAT-07-23_en.pdf
- Eurostat (2014): Regional GDP. *Eurostat news release*, 29/2014. <http://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-press-releases/-/1-27022014-AP>
- Fazekas K. (2015): Mérnökök legyünk, vagy filozófusok? *Magyar Tudomány*, 3., 322–334.
- Gál Z. (2013): Role of financial sector FDI in regional imbalances in Central and Eastern Europe. In: Gostyńska, A., Tokarsk, P., Toporowski, P., Wnukowski, D. (eds.): *Eurozone enlargement: challenges for the V4 countries*. The Polish Institute of International Affairs, Warsaw, 20–28.
- Gál Z., Lux G. (2014): *Territorial scenarios and visions for Central and Eastern Europe*. ESPON. Luxembourg. (ET 2050 – Territorial Scenarios and Visions for Europe Luxembourg; 8.)
- McCloskey, D. N. (2011): *Bourgeois dignity: Why economics can't explain the modern world*. University of Chicago Press, Chicago
- Oblath G. (2014): Gazdasági átalakulás, nekilendülés és elakadás. Magyarország makrogazdasági konvergenciája az Európai Unió fejlett térségéhez az 1990-es évek elejétől 2013-ig. In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. TÁRKI, Budapest, 21–50. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b323.pdf>
- Rácz M. (2014): Felzárkózunk vagy lemaradunk? Tíz éve az Európai Unióban. Összefoglaló. *A Világ-gazdasági Intézet blogja*, május 5. http://vilaggazdasagi.blog.hu/2014/05/05/racz_margit_felza_rko_zunk_vagy_lemaradunk_ti_z_e_ve_az_euro_pai_unio_ban_osszefoglalo
- Rácz M. (2015): Fejlettségi heterogenitás és a minimálbér. *A Világ-gazdasági Intézet blogja*, január 12. http://vilaggazdasagi.blog.hu/2015/01/12/fejlettségi_heterogenitas_es_a_minimalber
- Vida, K. (2014a): Ten years in the EU: Hungary's performance in the comparative context of the

- Visegrad countries. *Unia Europejska.pl*, 2 (225), 21–30. http://ibrkk.pl/f/?Biuletyn_Unia.pl_225.pdf
- Vida, K. (2014b): Comparative analysis of integration developments in the EU10 countries: trends of adaptation and catching up. In: Éltető, A. (ed.): *Mind the gap: Integration experiences of the ten Central and Eastern European countries*. Institute of World Economics, MTA KRTK, Budapest, 9–24. http://www.vki.hu/files/download_855.html
- Vida, K. (2015): Past, present and future macroeconomic trends of the Visegrad countries: heading towards more convergence? In: Túry, G. (ed.): *Prospects of the Visegrad cooperation in changing economic, political and social conditions*. MTA KRTK, Budapest (a Nemzetközi Visegrádi Alap 31210045 számú projektjének támogatásával, szerkesztés alatt, munkacím)

A területfejlesztés irányelvei Németországban – aktuális fejlemények

General principles of spatial development in Germany – newest developments

BRENNER JÁNOS

BRENNER János: címzetes egyetemi tanár, Budapesti Műszaki Egyetem; építésügyi igazgató, Szövetségi Közlekedési és Digitális Infrastruktúra Minisztérium, Berlin; brennerjanos@googlemail.com

János BRENNER: honorary professor, Budapest University of Technology and Economics; Baudirektor, Federal Ministry of Transport and Digital Infrastructure, Berlin; brennerjanos@googlemail.com

Bevezetésképpen: egy kis jogi kitérő

Mindjárt a cikk elején a szerzőnek akaratán kívül fogalmi zavart kell okoznia a magyar olvasók számára. Németországban a területfejlesztés és a területrendezés fogalmát sem a szakmában, sem a politikában nem különítik el világosan. Durván leegyszerűsítve természetesen itt is érvényes (akárcsak a települések szintjén), hogy a fejlesztés a „Mit és mennyit?”, a rendezés pedig a „Hol és hogyan?” kérdésekre válaszol. Magyar szempontból nehezíti a helyzet megértését Németország föderatív államszerkezete: noha szövetségi szinten létezik területrendezési törvény (Raumordnungsgesetz – ROG) (BMJV 2008), de országos (szövetségi szintű, jogszabályban rögzített) területrendezési terv nincsen. A területrendezési törvény formálisan a területrendezést szabályozza, de részben a területfejlesztésről szól, pl. mindjárt a 2. § 1. bekezdésben: „A területrendezés alapelveit a fenntartható területfejlesztés (...) irányelve értelmében kell alkalmazni és szükség szerint területrendezési tervekben kell konkretizálni.” A területrendezési törvény 2. § 2. bekezdése is lényegében a fejlesztésről szól: „A Németországi Szövetségi Köztársaság összterületén és résztérsegeiben kiegyenlített társadalmi, infrastrukturális, gazdasági, ökológiai és kulturális viszonyokra kell törekedni. A közszolgáltatásokat fenntartható módon kell biztosítani, a fenntartható gazdasági növekedést és innovációt támogatni kell, a fejlesztés lehetőségeit biztosítani és a forrásokat tartósan óvni kell. Ezen

feladatokat mind az agglomerációkban, mind a vidéki térségekben, szerkezetileg gyenge és erős térségekben el kell látni.” Bonyolítja a képet, hogy a szövetségi területrendezési törvény az alaptörvény (Grundgesetz – GG) szerint azon törvények kategóriájába tartozik, amelytől a tartományok bizonyos feltételek mellett eltérhetnek (GG 72. cikkely 3. bekezdés 4. pont). Ezzel a felhatalmazással eddig néhány kivételtől eltekintve csak Bajorország élt – a szövetségi törvényhozás természetesen olyan szabályozásokra törekszik, amelyek a tartományokkal összhangban jönnek létre, végszükség esetén pedig a szövetségi törvényhozás „visszahozhatja” saját szabályozását egy új törvénnyel. Ugyanakkor a tartományoknak magyar fogalmak szerint van saját területfejlesztési és területrendezési törvénye (Landesplanungsgesetz), amely mind a tartományi területfejlesztési, mind a területrendezési tervekkel szabályozza. A szövetségi területrendezési törvény lényegében csak a tartományi és a regionális (a tartományi szint alatti) tervezés szükségességét mondja ki, azok lényegi tartalmára tér ki (pl. térségi kategóriák, településhálózati koncepció, beépített és szabad területek szerkezete, vonalas infrastruktúra), valamint a tervekben megadott „célok, alapelvek és egyéb követelmények” (ROG 3. § 1. bekezdés) a felsorolás szerint csökkenő sorrendű jogi érvényét határozza meg. A „céloktól” a településrendezési tervekben eltérni nem szabad, az „alapelvek” és az „egyéb követelmények” mérlegelés tárgyát képezik. Ez magyar fűleknek valószínűleg szintén szokatlanul hangzik, hiszen köznapi nyelvhasználat szerint az alapelveket szoktuk sérthetetlennek tekinteni, a célokat kevésbé, itt pont fordítva van – a magyarázat az, hogy a célok az alapelvek térbeli konkretizálásának számítanak, bár a szóhasználat németül sem következetes, mert az alapelvek is többé-kevésbé térbeli megfogalmazást nyernek.

A 2006. évi irányelvek és a 2013-ban kezdett módosítási vita

E háttér ismeretében nem csoda, hogy a szövetségi kormány és a tartományi kormányok évtizedek óta szükségesnek látják, hogy egy nem jogszabályi szintű országos rendezési tervben, de legalább egy „policy paper” jellegű dokumentumban megegyezésre jussanak és közösen irányt szabjanak az ország területi fejlődésének. (Készséggel állok rendelkezésre további szemantikai-terminológiai problémák esetén, mert a német Entwicklung szó nem tesz különbséget a fejlődés és a fejlesztés között, ezt csak a szöveggörnyezetből lehet levezetni.) Több, ezt megelőző dokumentum után 2006. június 30-án a területrendezésért felelős szövetségi és tartományi miniszterek konferenciája (Ministerkonferenz für Raumordnung – MKRO) jóváhagyta *A területfejlesztés irányelvei és cselekvési stratégiái Németországban* című dokumentumot (BMVBS 2006).

2013. augusztus 26-án az MKRO módosítási konzultációt kezdeményezett és új tervezetet tett közzé (MKRO 2013). A tervezet szerint az alábbi tényezők indokolják a módosítást, illetve a részbeni újrafogalmazást:

1. a demográfiai átalakulás, különös tekintettel a stagnáló, illetve fogyó népességű régiókra,
2. az adaptáció a klímaváltozáshoz,
3. az „energiafordulat” térbeli következményei,
4. az erőteljesebb participáció iránti igény,
5. a csökkenő anyagi lehetőségek,
6. az EU területi kohéziós céljai,
7. a tengeri területrendezés mint új „műfaj”,
8. a területfelhasználási igények és a védelmet igénylő területi érdekek között erősödő konfliktus,
9. a globalizáció okozta növekvő közlekedési és logisztikai feladatok.

Messze túllépne a cikk határain a tényezők részletezése, mindössze az első háromra mint évszázados léptékű feladatra szeretnék kitérni.

Noha Németország éppen az utóbbi években közismerten (a magyarok számára is) attraktív bevándorlási célországgá vált, hosszú távon még viszonylag nagymértékű migrációs nyereség sem tudja a népességfogyást kiegyenlíteni, a társadalom tehát „gyérből, idősebb és színesebb” lesz, ahogy azt szállóige-szerűen szokták emlegetni. A hosszú távú trendeket az 1. táblázat mutatja.

Ha mindennek térbeli vetületét összevetjük a klímaváltozás várható intenzitásával, akkor a következő sajnálatos felismerésre kell jutnunk: a klímaváltozásnak esze ágában sincs megtenni nekünk azt a szívességet, hogy ott történjen, ahol a népesség fogyóban van, azaz egyre kevesebb embert érintsen. Éppen ellenkezőleg: a dinamikusan fejlődő Felső-Bajorországot és a Rajna völgyét érinti erősen, míg a keletnémet tartományok viszonylag kevésbé érintettek (1. ábra).

A harmadik lényeges tényező a szövetségi kormány által a fukusimai reaktorkatasztrófa hatására a radikális energiapolitikai váltásról hozott döntés. Németország 2022-ig valamennyi atomerőművét üzemem kívül akarja helyezni. Már közvetlenül a katasztrófa után hét atomerőművet lekapcsoltak a hálózatról

1. táblázat: Németország népessége életkori összetétel alapján 1950 és 2050 között
(2010-től becslések)

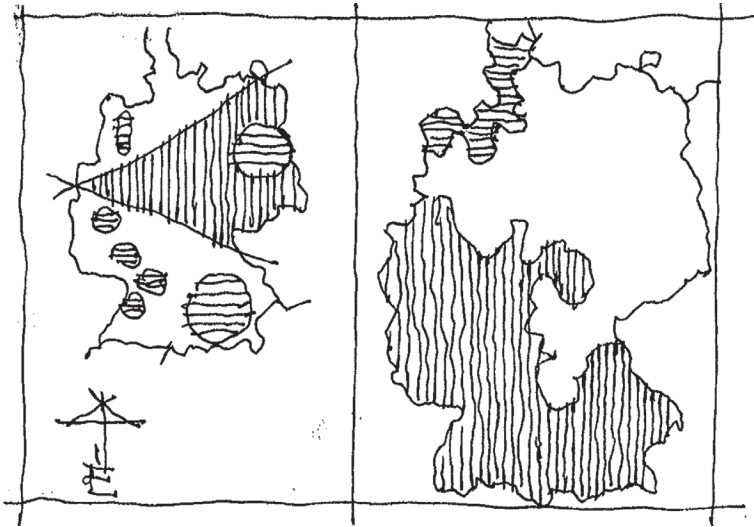
Population of Germany according to age groups, between 1950 and 2050 (projections after 2010)

Év	Népességszám az év végén (millió fő)	Ebből			
		20 évesnél fiatalabb (%)	20–59 év közötti (%)	60 éves és idősebb (%)	80 éves és idősebb (%)
1950	69,3	30,4	55,0	14,6	1,0
1970	78,1	30,0	50,1	19,9	2,0
1990	79,8	21,7	57,9	20,4	3,8
2001	82,4	20,9	55,0	24,1	3,9
2010	83,1	18,7	55,7	25,6	5,0
2030	81,2	17,1	48,5	34,4	7,3
2050	75,1	16,1	47,2	36,7	12,1

Forrás: Statistisches Bundesamt 10. koordinált népességprognózis.

1. ábra: A népesség térbeli megoszlásának alakulása (balra)
és a klímaváltozás várható intenzitása (jobbra)

Spatial distribution of the population (left) and the expected intensity of climate change (right)

Bal oldali ábra: függőleges sraffozás: a „fogyási ék” a keleti tartományokból a Ruhr-vidék felé; vízszintes sraffozás: gyarapodás. Jobb oldali ábra: függőleges sraffozás: a felmelegedés hatásai; vízszintes sraffozás: a tengeri viharok és a tengerszint-emelkedés hatásai.

A szerző vázlata a BBSR adatai alapján.

(egy közülük amúgy is üzenen kívül volt), a többi kilenc 2015-től lépésről lépésre következik. A kormány emellett továbbra is ragaszkodik 2010-ben hozott döntéseihez, melyek az atomerőművek működésének meghosszabbítását és az ezért kivetett, az alternatív energiahordozók támogatására szánt nukleárisfü-tőanyag-adó kivetését tételezték fel. A program szerint az üvegházgázok kibocsátását 1990-hez képest 2020-ig 40%-kal, 2050-ig legalább 80%-kal kell csökkenteni. Ugyanakkor a határozatok szerint 2020-ra a megújuló forrásokból származó energiának (nap- és szélenergia, biomassza stb.) az áramfogyasztás legalább 35%-át kell fedeznie a mai 17%-kal szemben. A kormány a megújuló energiákhoz vezető „hídként” modern és magas hatásfokú szén- és gázerőmű-vek mellett tette le a voksát. Ez nem egészen problémamentes, mert egyrészt nem vág egybe a fosszilis energiahordozók kímélésének és a szén-dioxid-kibocsátás csökkentésének céljával, másrészt mert igen valószínű, hogy minden új erőmű a helyi lakosság ellenállásába ütközik.

A döntés mindenestre megszületett, térbeli és társadalmi problémákkal. Az ország egészét nézve a megújuló energiák fő forrásai elsősorban Észak-Németországban találhatók. A tengeren, a partokon és a Germán-alföldön viszonylag rendszeresen fúj a szél, szintén a Germán-alföldön állítható elő nagy mennyiségű biomassza. A fő fogyasztók, nagy agglomerációk (Berlin és Hamburg kivételével) a Ruhr-vidéktől a Rajna-tengelyen át Frankfurt, Stuttgart, München

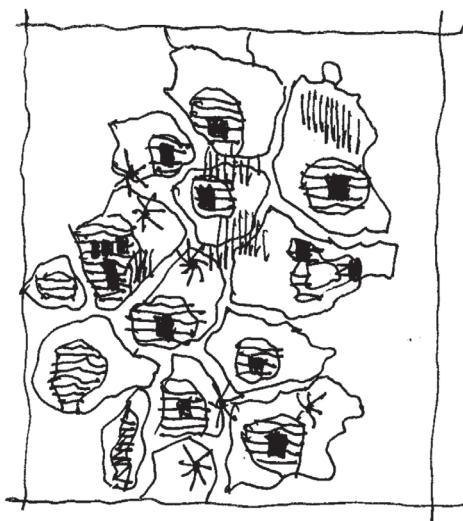
dinamikusan fejlődő térségeiig mind Németország középső és déli területein találhatóak – akárcsak az atomerőművek többsége. Minthogy az elektromos energiát el kell juttatni a termelőktől a fogyasztókig, logikusan következik, hogy az országot az eddiginél jóval több észak–dél irányú magasfeszültségű távvezetékkel kell behálózni, ami szintén nem okvetlenül vág egybe a helyi lakosság elképzeléseivel.

E tényezők ismeretében fogalmazta meg az MKRO a területfejlesztés irányelveinek módosítási javaslatát.

Első irányelv: a versenyképesség erősítése

Valamennyi térséget helyzetbe kell hozni ahhoz, hogy a régió különleges adottságainak erősítésével elsősorban a tudásalapú társadalom fejlesztéséhez járuljon hozzá. Németországban 11 európai jelentőségű metropolisztérséget tartanak számon: Berlin-Brandenburg, Hamburg, München, Frankfurt és Rajna-Majna-térség, Rajna-Ruhr-térség, Stuttgart, Halle-Lipcse-„szász háromszög”, Hannover-Braunschweig-Göttingen, Nürnberg, Rajna-Neckar-térség, Bréma-Oldenburg. E teljesítőképes, „húzó” térségeket a dokumentum továbbra is a fejlesztéspolitika egyik központi elemének tartja.

2. ábra: A versenyképesség erősítése
Strengthening competitiveness

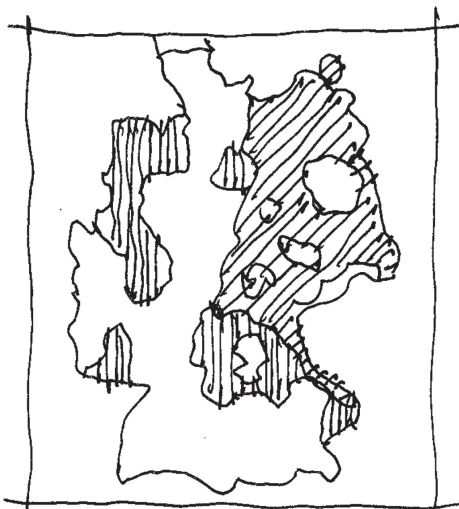
A négyzetek a metropoliszrégiók magját, a vízszintesen sraffozott felületek a metropolisztérségek szűkebb agglomerációs területeit, a csillagok az ezeken kívüli növekedési góccokat, a függőlegesen sraffozott felületek a „különleges szerkezeti cselekvést igénylő” térségeket jelölik (határokon átnyúló funkcionális ábrázolás). MKRO 2013 alapján a szerző vázlata. (A forrás munkaközi anyag, fekete-fehéren jól reprodukálható ábrázolás sajnos nem állt rendelkezésre, ezért a szerző néhány színes ábrát erősen egyszerűsítve átrajzolt.)

Ezen kívül dinamikus fejlődés tapasztalható néhány, a metropolisztárségeken kívül eső területen: Emsland, a Boden-tó környéke, Délkelet-Bajorország. A „különleges szerkezeti cselekvést igénylő térségek” ügyében (a 2006. évi változatban még „stabilizálandó térségek” néven szerepelt, pl. Elő-Pomeránia és Nyugat-Pfalz: részben kedvezőtlen fekvésű, részben korán iparosított térségek, átlag alatti fejlődéssel és demográfiai válságtünetekkel) a cselekvési javaslatok kissé szűkszavúak, a régiók endogén forrásainak jobb mozgósítását javasolják, továbbá a vidékfejlesztési programokkal együtt integrált fejlesztési stratégiák kialakítását (2. ábra).

Második irányelv: a közszolgáltatások biztosítása

A területfejlesztési politika alkotmányos alapelve, hogy Németország valamennyi térségében az *életfeltételek legyenek azonos értékűek* (GG 72. cikkely 2. bekezdés). Az irányelvet azonban a demográfiai átalakulás és a szűkülő pénzügyi források miatt egyre nehezebb valóra váltani. A dilemma a társadalmilag igazságos és az anyagiilag hatékony fejlesztés között elméletileg is csaknem feloldhatatlan, a gyakorlatban köztes megoldásokkal kísérleteznek, mint pl. Brandenburg tartomány a „horgonyvárosokkal”, amelyek biztosítják a gyéren lakott vidéki térségekben az alapfunkciókat, félig nyitva hagyva a nem világosan meghatározott szerepkörű települések fejlesztésének kérdését. A településhálózati koncepciót mint az infrastruktúra és a közszolgáltatások eddigi vázát a demográfiai átalakuláshoz kell

3. ábra: A közszolgáltatások biztosítása
Providing public services

A ferde sraffozás a demográfiai változás által okozott erős, a függőleges sraffozás a közepes, a jelölés nélküli terület a gyenge cselekvési szükséglet jelöli.
MKRO 2013 alapján a szerző vázlata.

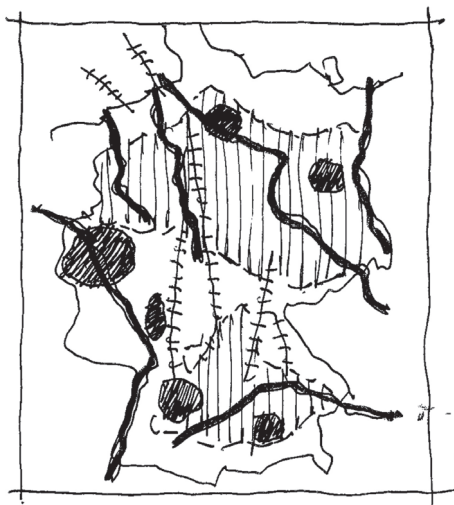
igazítani, a koncepciót „szorosabbra kell húzni” (vö. 3. ábra). Különösen az egészségügyi, a művelődési és oktatási, valamint a közlekedési ágazatban az intézmények működőképességét minimális követelmények alapján garantálni kell. Ezért vita és egyeztetés szükséges az érintettekkel arról, hogy a jövőben mi lesz a közszolgáltatások „kemény”, tovább nem redukálható köre, hol és hogyan lesz a kínálat a térben megszervezve. Az ellátás minőségét modern, térben és időben rugalmas szervezési és kínálati formákkal is ki kell egészíteni: „service to people”, hívható kibuszos szolgáltatások stb.

Mindennek eszközeiként a tervezet többek közt a településhálózati koncepció következetes alkalmazását, az önkormányzatok együttműködésének támogatását és a Bundesministerium für Verkehr und digitale Infrastruktur (BMVI, Szövetségi Közlekedési és Digitális Infrastruktúra Minisztérium) által támogatott területfejlesztési modellprojekteket (Modellvorhaben der Raumordnung – MORO) ajánlja.

Harmadik irányelv: a területfelhasználás irányítása

A területrendezésnek és -fejlesztésnek – a növekvő területfelhasználási konfliktusok és a takarékos területfelhasználás céljának ismeretében – a források és a fejlesztési lehetőségek aktív menedzselésével biztosítani kell az optimális területfelhasználást mint a fenntartható fejlődés egyik fontos elemét.

4. ábra: A területfelhasználás irányítása
Managing land use

A vastag fekete vonalak a folyamok menti árvízvédelmi és természetvédelmi célokat, a fekete foltok néhány különösen sűrű, urbanizált területet, a függőleges sraffozás nagy mezőgazdasági és biomassza-potenciállal rendelkező területeket, az áthúzott vonalak néhány (nem valamennyi) magasfeszültségű távvezeték-korridorát jelölnék. MKRO 2013 alapján a szerző vázlata.

Előtérben áll a szabad területek védelme és a szabad területek beépítésének csökkentése, a szervesen kialakult kultúrtájak védelme és fejlesztése, a biodiverzitás megőrzése – a kultúrtáj egyúttal az urbanizált térségeket is stabilizálja. A 2013. évi térképi ábrázolás „energiafordulatnak” köszönhető új elemei a magasfeszültségű távvezetékek korridorjai és az offshore szélenergia-parkok hálózati csatlakozásai (4. ábra).

Kitekintés

Az irányelvek módosításának bőséges vitaanyaga van, amelyek részleteire kitérni itt túl hosszadalmas lenne, ezek a BMVI honlapján hozzáférhetők (BMVI 2015a). Itt csak a legfontosabb aktuális fejleményre szeretnék kitérni: Rainer Bomba BMVI államtitkár elnöklete alatt az MKRO 2015. január 22-i ülésén a BMVI sajtóközleménye szerint (BMVI 2015b) határozatot hozott, miszerint „a klímavédelmet és az energiafordulatot önálló irányelvben fogja kiemelni azért, hogy a területrendezés mint ágazatokat átívelő politika szövetségi és tartományi szinten még világosabb alakító és kiegyenlítő hatással működhessen. A területi tervezés társadalom-, gazdaság- és környezetpolitikai jelentőségét a klímaváltozáshoz való szükséges adaptációnál így módon még tisztábban kell hangsúlyozni.” Bomba államtitkár szó szerint így nyilatkozott: „Szükségünk van a területrendezésre a klímaadaptációnál és az energiafordulat megvalósításánál. Konkrétan például a sok szélenergiaparkról vagy az árvízcsúcsok csökkentését szolgáló tározókról van szó. Ezekben rá vagyunk utalva a területrendezés tervezési és koordinációs teljesítményére. Szükségünk van a különféle érdekek igazságos kiegyenlítésére, hogy ne gázoljunk bele egymás területfelhasználási igényeibe. A területfejlesztés klímaadaptációs és energiafordulati cselekvési stratégiájával az érdekek kiegyenlítésének célját még intenzívebben fogjuk követni. Pozitív jel, hogy a tartományi területrendezési miniszterek támogatásukat fejezték ki. Gyorsan kell cselekednünk, a klímaváltozás nem vár ránk.” (BMVI 2015a)

A határozat alapján az MKRO dolgozik az önálló irányelv megfogalmazásán és térképi ábrázolásán, várhatóan hamarosan elfogadják az irányelveket. Az irányelveket ezután élettel kell megtölteni a tartományok, régiók, önkormányzatok és – nem utolsósorban – a civil társadalom szereplőinek összefogásával.

Irodalom

- BMJV (2008): *Raumordnungsgesetz vom 22. Dezember 2008*. http://www.gesetze-im-internet.de/rog_2008/ (Letöltés: 2015. március 3.)
- BMVI (2015a): *Leitbilder Raumentwicklung*. http://www.bmvi.de/DE/DasMinisterium/Raumentwicklung/Leitbilder/leitbilder_node.html (Letöltés: 2015. március 3.)
- BMVI (2015b): *Pressemitteilung des BMVI Nr. 006/2015 vom 23.01.2015*. http://www.bmvi.de/SharedDocs/DE/Pressemitteilungen/2015/006-bomba-ministerkonferenz-f%C3%BCrraumordnung.html?linkToOverview=DE%2FPresse%2FPressemitteilungen%2FPressemitteilungen_node.html%23id152046 (Letöltés: 2015. március 3.)
- Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung (BMVBS) (2006): *Leitbilder und Handlungsstrategien für die Raumentwicklung in Deutschland, verabschiedet von der Ministerkonferenz für Raumordnung am 30.06.2006*. Berlin. <http://www.bbsr.bund.de/BBSR/DE/Veroeffentlichungen/BMVBS/Sonderveroeffentlichungen/2006/leitbilder.html?nn=412686> (Letöltés: 2015. március 3.)
- Ministerkonferenz für Raumordnung (MKRO) (2013): *Entwurf Leitbilder und Handlungsstrategien für die Raumentwicklung in Deutschland 2013*. MKRO-Beschluss vom 03.06.2013. <http://www.bmvi.de/SharedDocs/DE/Anlage/Raumentwicklung/leitbilder-und-handlungsstrategien-entwurf-03-06-2013.html> (Letöltés: 2015. március 3.)

**Beszámoló a Városok Európában, városok a világban
című konferenciáról
(Lisszaboni Egyetem Társadalomtudományi és
Bölcsészettudományi Kar, Lisszabon, Portugália,
2014. szeptember 3–6.)**

***Cities in Europe, cities in the world: Report on the
12th International Conference on Urban History***

HORECZKI RÉKA

HORECZKI Réka: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; horeczki@rkk.hu

Réka HORECZKI: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; horeczki@rkk.hu

Lisszabonban rendezték meg 2014-ben a 12. Nemzetközi Várostörténeti Konferenciát, *Városok Európában, városok a világban* címmel (12th International Conference on Urban History: Cities in Europe, cities in the world). A konferenciasorozat az European Association for Urban History (továbbiakban EAUH) védnöksége alatt két-évente megrendezett multidiszciplináris fórum, amely történészek, szociológusok, geográfusok, antropológusok, művészet- és építészettörténészek, közgazdászok, mérnökök és a várostörténet különféle aspektusait kutató, oktató kollégák találkozóhelye. A szervezet első konferenciáját 1992-ben, Amszterdamban tartotta, 1996-ban Budapest, 2012-ben Prága, 2014-ben Lisszabon volt a tudományos tanácskozás helyszíne. Magyar részről a nemzetközi bizottság tagja Sonkoly Gábor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi docense, valamint a szervezet egyik tanácsadója Bácskai Vera, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzor emeritusa.

A konferencia címe (*Városok Európában, városok a világban*) különösen illeszkedik a házigazdához, hiszen Lisszabon földrajzi helyzeténél fogva is nyitott az Európán belüli és Európán kívüli kapcsolatok felé. Ez a követelmény tökéletesen egyezik az EAUH azon célkitűzéseivel, hogy összefogja a szakemberek széles körét, egyesítse az összehasonlító szemléletmódot és a globalizáció nézőpontját, és hogy a városok történelmét újrafelfedezve sikeressé tegye a városgazdaságot, a városi tájgazdálkodást.

A konferenciára több mint 600 kutató érkezett 42 – Európán kívülről 15 – országból. A konferencián 70 szekcióban folyt a tudományos munka, ebből 16 ún. speciális szekció, három pedig rendhagyó szekció: kerekasztal-beszélgetés fiatal kutatók és egyetemi hallgatók kutatási elképzeléseiről; a várostörténeti kutatások céljairól és korlátairól szóló vitaülés, illetve az új kutatási agenda meghatározásáról szóló szekció. A tudományos ülések a várostörténet különböző aspektusait vizsgálták: a földtulajdon-változást, a városi mezőgazdaságot és élelmiszeripari termelést, építészeti megoldásokat, városi ideológiákat és politikai konfliktusokat, jogrendszeri megoldásokat a kora középkor óta, határvárosokat, a kis- és közepévárosok nehézségeit, társadalmi problémákat, városi kommunákat stb.

A konferencia első napja az EAUH éves közgyűlésével és bizottsági ülésével kezdődött. A nyitónapon Walter Rossa (Lisszaboni Egyetem) és John Vivian Bickford-Smith (Cambridge-i Egyetem) tartott plenáris előadást a várostörténeti kutatások szükségességéről, a lehetséges fejlődési irányokról. A további napokon párhuzamos szekcióülések zajlottak. A teljesség igénye nélkül a továbbiakban szeretnék kiemelni pár tudományos előadást.

A Városok–környezet–fenntarthatóság című szekció az 1970 óta eltelt főbb változásokat tekintette át a jogi szabályozások és globális problémák mellett. A városok fenntarthatósági politikája rendkívül változatos, a szekció előadásai azokat a történelmi és politikai jelentőségű fejlődési pályákat mutatták be, amelyek meghatározó különbségeket mutattak az elmúlt évek tendenciáihoz képest. A szekció koordinátorai Martin Melosi, a Houstoni Egyetem Történelem Tanszékének vezetője és Dieter Schott, a Darmstadti Egyetem Történelem Tanszékének vezetője voltak. Előadásokat hallhattunk Lisszabon várostérségének környezeti magatartásáról, a városi fenntarthatóságról és a civil elkötelezettségről Mainz és Wiesbaden térségében, az új-zélandi városok újrakonceptuálásáról a természeti katasztrófák után, illetve az olaszországi városi zöld energia hátrányairól.

A Határvárosok Európában, Ázsiában és Amerikában című szekció munkája arra a definícióra épült, mely szerint a város regionális, nemzeti és nemzetközi hálózati csomópont. Ez a fogalom különösen fontos a határtérségekben, határ-régiókban – főként azon nemzetek részére, ahol a történelem során több határ-módosítás is zajlott. A határvárosok keverékei az adott országok kultúrájának, építészeti környezetének, ipari hagyományainak. A várostervezésben, a városi jogszabályalkotásban mind-mind megjelenik/megjelenhet a határ mint összekötő és mint elválasztó funkció. A szekciót a Strasbourgi Egyetem két professzora, Anne-Marie Châtelet és Michaël Darin, valamint Wolfgang Brönnner (Mainzi Egyetem) vezette. A szekció-előadások között elsőként a határvárosok transzferszerepéről hallhattunk Franciaország példáján keresztül, majd Varsó mint 19. századi orosz határ menti város építészeti megoldásairól. Az építészeti és művészettörténeti iránynál maradván megismerhettük a horvát és szlavón Határőrvidék városainak építészeti reformjait a Habsburg Monarchia idején, valamint Nagaszaki francia templomának keletkezési körülményeit.

A Kisvárosok Európában és azon túl (20–21. század) elnevezésű szekció előadásainak középpontjában a városi közösségek identitása és a kisvárosi perspektívák újrafelfedezése állt. A városi történelem kortárs szakirodalmában nem foglalkozik a kisvárosok kategóriájával. A kisvárosokról részletesen Bernard Lepetit és Peter Clark írt több mint 20 évvel ezelőtt, viszont ennek az irányzatnak a 19. századra (illetve mára) vonatkoztatva nem született folytatása. Ez azért meglepő, mert a kisvárosok a 21. században is „látható” városi települések, függetlenül a regionális urbanizációtól és a nagyvárosi dominanciától. A szekció feladatául tűzte ki, hogy vitát generáljon a kisvárosfogalom mai használatáról, illetve a kérdés európai és interdiszciplináris perspektívájáról. Tom Hulme és szerzőtársainak előadása a társadalmi és gazdasági kezdeményezések új fókuszáról szólt. A nyugat-európai, főként az angol kisvárosok partnerségi szerepe erősödött a vidékfejlesztési ügynökségek és a regionális fejlesztési ügynökségek szerepköréből fakadóan. A városrehabilitációs, városi közösségek leszakadását megakadályozó kezdeményezések sikeres közösségfejlesztő eszközöknek számítottak. Gondolatébresztő előadások sorát hallhattuk például a Német Demokratikus Köztársaság kisvárosainak szocialista urbanizációs programjairól, egy szociológiai nézőpontú elemzést az idegenforgalom helyi közösségre gyakorolt hatásáról, a „felhasználóbarát, egészséges és szép” kisvárosok építészettörténetéről cseh példákon keresztül, illetve a brazil városi térségek vidéki identitásáról.

Az utolsó napon megrendezett, fiatal kutatók és egyetemi (főiskolai) hallgatók kutatási elképzeléseit bemutató kerekasztal-beszélgetés lehetőséget biztosított a tapasztaltabb és a most kezdő kutatók, hallgatók közötti eszmecserére. A hallgatók lehetőséget kaptak arra, hogy bemutatva kutatási elképzeléseiket visszajelzéseket kapjanak azokról, más országokban élő kutatókkal kapcsolatokat építhessenek. A szekcióban igyekeztek válaszokat adni a következő kérdésekre: Milyen értéke van a mai globális városi világban a várostörténeti kutatásoknak? Milyen módszerekkel és megközelítésekkel lehet leginkább az ilyen típusú kutatásokat művelni? Milyen tényezők lehetnek a buktatói a várostörténeti kutatásoknak?

A konferencia zárása az új kutatási agenda elkészítése, megvitatása volt. Ebben négy pontban foglalták össze a további feladatokat, lehetséges kutatási irányokat. 1. A várostörténeti tudományág kihívásai: a városok globális jelenséggé váltak, így hidakat kell építeni a városok helyi, regionális, nemzetközi vagy éppen hálózati, történelmi szerepe között. Segítséget nyújthat az összehasonlító várostörténet, a falusi és városi térségek összevetése, vagy egyes esetekben a városok mint szigetek vizsgálata. 2. A várostörténet és az „interdiszciplináris álom”: a kétévente megrendezett konferencia céljának megerősítése, azaz a városkutatók széles szakmai szférájának megismerése, közös kutatási programok indítása. 3. A várostörténet mint tantermi téma: az oktatási intézményekkel való szorosabb együttműködésre, a várostörténet szakmai programjának összehangolására tesz kísérletet. 4. A Várostörténet és a nagyvilág alprogram a lehetséges kutatási irányokat határozza meg a 12. Nemzetközi Várostörténeti Konferencián részt vevők észrevételei alapján.

A Tér és Társadalom 2014-ben

Space and Society in 2014

CZIRFUSZ MÁRTON, TAGAI GERGELY

CZIRFUSZ Márton: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; czirfusz@rkk.hu
TAGAI Gergely: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; tagai@rkk.hu

Márton CZIRFUSZ: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; czirfusz@rkk.hu

Gergely TAGAI: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; tagai@rkk.hu

A korábbi években megjelent beszámolókhöz hasonlóan a 2014. évre is elkészítettük összeállításunkat a Tér és Társadalomban publikáló szerzőkről, valamint a 2014-ben a beérkezett tanulmányokat véleményező lektorokról.

A folyóirat szerzői 2014-ben

2014-ben 58 tanulmány, ismertető vagy beszámoló jelent meg a Tér és Társadalomban 84 szerző tollából. A folyóiratban publikáló szerzők száma a korábbi évekhez képest emelkedett, az olvasók többször találkozhattak szerzőpárosok és nagyobb szerzői kollektívák cikkeivel. Az utóbbi években szerzőink több mint fele különböző hazai egyetemek és főiskolák munkatársai közül került ki. Nem volt ez másképp tavaly sem, amikor 44 felsőoktatási intézményben dolgozó szerző különböző írásait olvashattuk. Önmagában a legnagyobb arányt továbbra is az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete képviseli, 2014-ben 20 munkatársunknak jelent meg tanulmánya vagy rövidebb beszámolója az intézet hivatalos lapjában. Emellett nagyobb számban jelentek meg publikációk a Tér és Társadalom hasábjain az MTA KRTK más kutatóintézeteiben dolgozó szerzőktől és az állami szférában alkalmazott kutatóktól, elemzőktől. Néhány fővel a magánszféra, a civil sféra és egyéb kutatóintézetek alkalmazottai is képviseltették magukat szerzőink között.

A Tér és Társadalom szerzői 2014-ben is – hasonlóan a korábbi évek tendenciáihoz – elsősorban Budapestről, valamint a vidéki kutatóközpontokból,

egyetemeikről kerültek ki, és ha lehet, térbeli koncentrációjuk tovább is emelkedett a tavalyi év során. Budapest felsőoktatási intézményei, kutatóintézetei és állami hivatalai a folyóirat szerzőinek immár több mint 40%-át adták (1. ábra). Pécsről, a Regionális Kutatások Intézetéből, illetve egyetemi kutatóhelyekről 16 kolléga jelent meg tanulmánnyal a TÉT-ben, míg Győrből 14 szerző került ki – legtöbbször a győri járműipari körzetről szóló tematikus számban. Egyéb vidéki kutatóhelyek közül Szeged, Gödöllő, Debrecen és Kaposvár adott még több szerzőt a folyóiratnak 2014-ben, de emellett Székesfehérvárról, Miskolcra, Békéscsabáról és Szarvasról is kaptunk tanulmányokat a tavalyi évben. Sajnos az az utóbbi években stabilizálódott trend, hogy külföldi (és külföldön dolgozó magyar) szerzők tanulmányai is rendre helyet kapjanak a Tér és Társadalomban, 2014-ben nem folytatódott. Tavaly kizárólag magyarországi szerzők jelentek meg írásaikkal a folyóiratban, így a szerkesztőség által felvállalt nemzetközi nyitás némileg megtorpant.

A korábbi évekhez képest jelentősebb átrendeződést lehetett megfigyelni 2014-ben a szerzők tudományterületi besorolása tekintetében. Tavaly szerzőink 40 százalékát (34 fő) sorolhattuk a regionális tudományt képviselők közé. Intézményi, akadémiai köztestületi hovatartozása alapján 18 szerzőnk közgazdaságtudományi kötődésű volt, míg tízen érkeztek a társadalomföldrajz szakterületéről. Az utóbbi évekhez képest nemcsak a regionalista kutatók arányának erősödését és a közgazdaságtudomány és a társadalomföldrajz szerzői arányai-

1. ábra: A Tér és Társadalom szerzőinek (munkahely szerinti) területi megoszlása, 2014
Spatial distribution of Space and Society's authors (according to workplace), 2014

1. táblázat: A Tér és Társadalom szerzői és lektorai 2012–2014
Authors and reviewers of Space and Society 2012–2014

	Szerzők	Lektorok
Mindhárom év	8	10
Két év	21	40
2012 és 2013	9	17
2012 és 2014	8	12
2013 és 2014	4	11
Egy év	162	88
2012	47	23
2013	51	35
2014	64	30
Összesen	191	138

nak megfordulását lehetett megfigyelni 2014-ben. Némileg szűkült az a szakterületi spektrum, amelynek képviselőit sikerrel szólítottuk meg. Ugyan az olyan tudományterületek, mint a szociológia, a statisztika vagy a környezettudomány tavaly is több szerzőt adtak a Tér és Társadalomnak, azonban további társtudományok irányába nemigen bővült a szerzők köre. Örömteli viszont, hogy szakmai nyitásunk elérte a természetföldrajz szakterületén dolgozó kutatókat is, akik diszciplínákon átívelő együttműködésekben keresztül jelenhettek meg a folyóiratban.

2012 és 2014 között majd kétszáz szerző publikált tanulmányt vagy rövidebb írást a Tér és Társadalomban (1. táblázat). Szerzőink nagyon kis hányadának (8 fő) jelent meg publikációja mindhárom évben, és alig több mint húsz olyan kutató akadt, akit ezen időszak alatt két alkalommal is szerzőink között tudhattunk. Szerzőink döntő többsége csak egyetlen adott évben jelent meg a folyóiratban. Sokukat hosszabb idő után visszatérő szerzőként üdvözölhattük, de évről évre bukkannak fel újabb nevek a szerzői névsorokban (fiatal kollégák vagy a tágabban vett társtudományok területéről érkező szerzők), akik még nem publikáltak a folyóiratban, most viszont sikerült őket is megszólítanunk.

2014-ben a következő személyek írásai jelentek meg a folyóiratban:

Baji Péter	Boros Lajos	Egyed Ildikó
Balázs Bálint	Bozsonyi Károly	Elekes Zoltán
Bálint Lajos	Czakó Katalin	Erdősi Ferenc
Baranyi Béla	Czikoráné Balázs Erika	Faragó László
Baráth Gabriella	Czirfusz Márton	Farkas Máté
Benedek Zsófia	Csanádi Mária	Fehér Katalin
Berkes Judit	Csizmadia Zoltán	Fekete Dávid
Bodnár Gábor	Daróczi Gergely	Földi Zsuzsa
Bodor Ákos	Egri Zoltán	Gergely Júlia

Grünhut Zoltán	Lukovics Miklós	Sik András
Gyuris Ferenc	Lux Gábor	Simai Mihály
Hardi Tamás	Málovics György	Somlyódyné Pfeil Edit
Hopkó Iván	Mihók Barbara	Szabó Pál
Horváth Gyula	Molnár Ernő	Szabó Dániel Róbert
Horváth Anikó	Molnár Melinda	Szentistványi István
Horváth Péter	Nagy Zsófia	Szontágh Krisztina
Imre Gabriella	Nemes Nagy József	Tagai Gergely
Jakobi Ákos	Neszmélyi György Iván	Tipold Ferenc
Józsa Viktória	Nyakas Szabolcs	Tóth Gergely
Karácsonyi Dávid	Páger Balázs	Töröcsik Mária
Komlósi Éva	Pálmai Zsolt	Uzskai Andrea
Konczosné Szombathelyi Márta	Pataki György	Uzzoli Annamária
Koppány Krisztián	Páthy Ádám	Virág Tünde
Kovács Sándor Zsolt	Perge Kinga	Völgyi Katalin
Kovács Norbert	Rácz Szilárd	Zuti Bence
László Péter	Rechnitzer János	Zsibók Zsuzsanna
Lengyel Balázs	Roboz Ágnes	Zsom Brigitta
Lukács Eszter	Sarudi Csaba	
	Sebestyén Szép Tekla	

A folyóirat lektorai 2014-ben

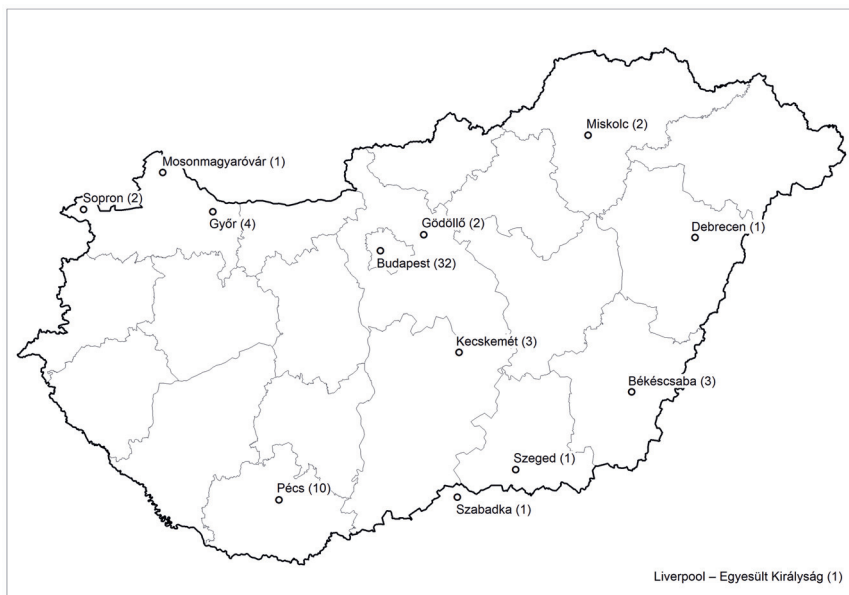
A folyóirat magas és a szakma által elismert színvonalának biztosításában a beérkező írások lektorainak roppant fontos szerepe van. Alapos munkájuk segíti szerzőinket tanulmányuk tartalmának pontosításában, a szerkesztőség számára pedig azt a garanciát nyújtják, hogy szakmánk legkiválóbb írásai jelenhessenek meg a lapban.

A lektorok kiválasztásában 2014-ben is a regionális tudomány bázisintézményére, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetére (RKI) támaszkodtunk (20 fő), emellett egyetemeken és főiskolákon alkalmazásban álló kollégáink szerepe sem elhanyagolható (23 fő). Amellett, hogy az RKI kutatói lektori vélemények írásával is elkötelezettek az intézet által fenntartott folyóirat iránt, a szerkesztőség számára általában jobban ismert kutatói munkásságuk, így sürűbben kérjük fel őket. Stabilizálódott az a trend, hogy az MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézetének és Világgazdasági Intézetének kutatóit felkérjük lektorálásra (2014-ben összesen 6 fő). A TÉT interdiszciplináris jellegéből adódóan más MTA-intézetek (MTA TK Szociológiai, valamint az MTA CsFK Földrajztudományi Intézet) dolgozói is bíráltak írásokat (szintén 6 fő), illetve továbbra is keressük más kutatóhelyek, a magánszféra és az államigazgatás szakértőit egy-egy tanulmány értékelésére.

A 63 lektor területi megoszlásában (2. ábra) némileg mérséklődött a budapesti túlsúly az előző évhez képest: a lektorok 51%-a budapesti munkahelyen

2. ábra: A Tér és Társadalom lektorainak (munkahely szerinti) területi megoszlása, 2014
Spatial distribution of Space and Society's reviewers (according to workplace), 2014

dolgozik, ezután Pécs következik 16%-kal. 3–5 fő lektorált békéscsabai, kecskeméti (MTA KRTK RKI) és győri (RKI és egyetem) kollégáink közül, esetenként határon túl élő szakértőket is felkértünk.

Évek óta törekszünk arra, hogy a pályájuk elején levő tehetséges fiatal kutatókat is lépésről lépésre bevonjunk a lektorálásba – a 2014. évi lektorok ötöde nem volt idősebb 35 évnél. A tematikus számoknál bevált és a tavalyi évben is folytatódott a gyakorlat, hogy a teljes lapszámot ugyanaz a két lektor értékeli.

Ha a 2012 és 2014 közötti összesített adatokat vizsgáljuk (1. táblázat), összesen 138-an lektoráltak kéziratokat a folyóirat számára. Bár számíthatunk egy lektori „magra”, akik évről évre véleményeznek beérkező tanulmányokat (10-en mindhárom évben írtak lektori véleményt a folyóirat számára), ez az érték a 2011–2013-as évek magasabb, 18 fős értékéhez képest jól mutatja a lektori kör bővülését. 2014-ben 30 olyan lektort üdvözölhettünk, akik az ezt megelőző két évben nem készítettek bírálatot.

A Tér és Társadalom angol nyelvű absztraktjainak nyelvi (és esetenként tartalmi) javításáért Thomas Richersnek és Anu Raunionak szeretnénk köszönetet mondani. A Tér és Társadalom számára az elmúlt évben lektori tevékenységet végző személyekről a szerkesztőségi rendszer segítségével teljes listát kívántunk összeállítani, amennyiben azonban saját hibánkból valakit mégis kihagytunk volna, kérjük, jelezze a szerkesztőség számára.

2014. január és december között lektoraink voltak:

Barta Györgyi	Gál Zoltán	Ongjerth Richárd
Barta Judit	Hajdú Zoltán	Ozsvald Éva
Bartholy Judit	Horváth Gyula	Perger Éva
Beluszky Pál	Inzelt Annamária	Pósfai Zsuzsanna
Bugovics Zoltán	Jakobi Ákos	Ságvári Bence
Czirfusz Márton	Jankó Ferenc	Semjén András
Csanádi Mária	Káposzta József	Sikos T. Tamás
Csatári Bálint	Kiss János Péter	Somlyódyné Pfeil Edit
Csizmadi Zoltán	Koós Bálint	Suvák Andrea
Csizmady Adrienne	Kőszegi Margit	Szabó Linda
Egedy Tamás	Kuttor Dániel	Szalavetz Andrea
Egyed Ildikó	Lőcsei Hajnalka	Szerb László
Erőss Ágnes	Lukovics Miklós	Szokolay Örs
Fabók Márton	Lux Gábor	Tagai Gergely
Faragó László	Mezei Katalin	Tamandl László
Fertő Imre	Michalkó Gábor	Timár Judit
Finta István	Mógor Judit	Tiner Tibor
Fleischer Tamás	Molnár Ernő	Tóth Balázs István
Földi Zsuzsa	Nagy Gábor	Tóth Géza
G. Fekete Éva	Nagy Imre	Tózsza István
Gábrity Molnár Irén	Nemes Nagy József	Törőcsik Mária

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Szerzőink figyelmébe

A Tér és Társadalom a szerkesztői munka egyszerűsítése érdekében a kéziratokat elsődlegesen online fogadja a <http://tet.rkk.hu> oldalon való regisztráció után feltöltve. Amennyiben a kéziratleadással kapcsolatosan technikai problémái vagy kérdései vannak, lépjen kapcsolatba Czirfusz Mártonnal (czirfusz@rkk.hu, illetve +36 1 309 2684)!

A kézirat előkészítése

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatban legfeljebb 40 000 karakter (szóközökkel) terjedelmű kézirat közölhető, a Ténykép rovat rövidebb, legfeljebb 25 000 leütés (szóközökkel) hosszúságú tanulmányokat fogad. Az előírtnál hosszabb kéziratokat a szerkesztőség formai okokból elutasíthatja. A könyvismertetések (tartalmi ismertetés) legfeljebb 3000 leütés (szóközökkel) terjedelműek, a recenziók (könyvkritika) hossza legfeljebb 10 000 leütés (szóközökkel).

A kézirat feltöltése során az ott szereplő űrlapon adja meg a szerzők elérhetőségét, a kézirat címét, a Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratok esetében az 1500–2000 karakter hosszúságú magyar és hosszabb, kb. 3000 karakter terjedelmű angol nyelvű absztraktot, valamint 3–5 kulcsszót magyarul és angolul. Az absztrakt tartalmazza a tanulmány célját, mutassa be a cikk felépítését, valamint a főbb eredményeket.

A kézirat szövegét – a szerzői adatok, az absztrakt és a kulcsszavak nélkül – különálló fájlban töltsse fel, lehetőleg .doc, .docx vagy .rtf formátumban. A tördelőszerkesztő munkájának megkönnyítése érdekében minél kevesebb formázást használjon.

A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák, ne legyen bennük pl. ábramagyarázat. A szöveg végén, az irodalomjegyzék előtt helyezze el az esetleges köszönetnyilvánítást, illetve itt nevezze meg a kézirat megjelenését támogató intézményeket, szervezeteket, ösztöndíjakat.

Ábrák és táblázatok

Az ábrákat és a táblázatokat a szövegbe építve is küldje be. Számozással jelezze a szövegben elfoglalt pontos helyüket, címüket, forrásukat, illetve zárójelben hivatkozzon rájuk a kézirat szövegében. Az ábrák és táblázatok címeit angolul is tüntesse fel.

Az ábrákat (térképeket, diagramokat, fotókat stb.) külön fájlban is csatolja a kéziratához, lehetőleg .eps vagy .tiff formátumban. Az ábrák felbontása legalább 300 dpi legyen. (Az ábrák maximális nyomtatási szélessége 11,6 cm, egész oldalas fektetett ábránál 18,3 cm.) Színes ábrákat nem közlünk. Az ábrafeliratokon törekedjen az olvasható méretekre. Az ábrák szerzői jogainak rendezése a kézirat szerzőjének felelőssége. Terjedelmi okok miatt kérjük, hogy egy tanulmányban legfeljebb 4–5 ábra szerepeljen.

Irodalomjegyzék

A szöveget az Irodalom követi a szerzők (szerkesztők) neve szerinti betűrendben.

1. Könyv

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a könyv címe (dőltbetűvel, utána pont), alcíme (dőltbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták. (Ha van, sorozatcím és sorszám – zárójelben.) Ha szerkesztő a vezető alkotó, akkor a neve után fel kell tüntetni: (szerk.) vagy (ed.) stb. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példa könyvre:

Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiiban*.

MTA Regionális Tudományok Központja, Pécs (Régiók Európája; 4.)

2. Folyóiratcikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont), a folyóirat címe (dőltbetűvel,

utána vessző), sorszám az évfolyamon belül (utána pont és vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Az évfolyamszámot csak akkor kell megadni, ha a hivatkozott mű másképp nem azonosítható. Az évfolyamszám a folyóiratcím után álljon, és kövesse az évf. rövidítés vagy a kötet szó, ez után pedig az évfolyamon belüli lapszám. Elektronikus folyóirat esetén az információ kiegészül az internetes címmel. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példák folyóiratcikkre:

Hajdú Z. (2008): A kárpát-medencei államosodási térfolyamatok kérdőjelei: széttagolódás, kárpát-medencei integráció, avagy betagolódás az euro-atlanti nagytérési rendszerekbe? *Közép-európai Közlemények*, 2., 27–33.

Kothari, S., Kuruvilla, B. (2008): There is no alternative to socialism. Interview with Egyptian economist Samir Amin. *Frontline. India's National Magazine*, 26., <http://www.hinduonnet.com/fline/fl2526/stories/20090102252604400.htm> Letöltés: 2009. márc. 16.

3. Gyűjteményes kötetben szereplő cikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje (utána pont), a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont). A befogadó kötet leírását az In: vezeti be. Következik a szerkesztő családneve és utónevének kezdőbetűje, a (szerk.) vagy (ed.) (utána kettőspont), a *kötet címe* (dőlőbetűvel, utána pont), *esetleges alcíme* (dőlőbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták (utána vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Példa gyűjteményes kötetben levő cikkre:

Péteri G. (1991): Az önkormányzatok és oktatási intézmények viszonya, finanszírozási kérdések. In: Kozma T. (szerk.): *Önkormányzat és iskola*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 122–154.

Ha a szerző nem természetes személy, akkor a szervezet neve a kiadó pozíciójából a szerzőébe lép előre. [Szögletes zárójelben] meg kell adni a kollektív szerző teljes nevét. Példa kollektív szerzőre:

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2005): *Területi statisztikai évkönyv 2004*. Budapest

4. Az internetes források rendezése újratezdődő betűrendben történik. A <http://www.elhagyásával> a szöveg közben így kell hivatkozni: (mrtd.hu 2010). Az irodalomjegyzékben a sorrend: <http://www.stb/esigytovb/> (utána szóköz), információ a forrás jellegéről (zárójelben), Letöltés: dátum. Példa internetes forrásra:

http://www.rkk.hu/tudomanyos_tevekenyseg/nemzetkozi_kutatasok.html (futó projektek, téma-vezetők) Letöltés: 2011. márc. 16.

A szerkesztés folyamata

A kézirat beküldése után, a folyóirat weboldalára bejelentkezve a szerző figyelemmel kísérheti a szerkesztés folyamatát, a szerkesztőség pedig e-mailben tartja vele a kapcsolatot.

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratokat két anonim lektor értékeli, a többi rovatnál a rovatszerkesztők döntenek a kéziratok megjelenéséről. Az anonim lektorálás megvalósulása érdekében kérjük, hogy se a nevét, se más, azonosításra alkalmas személyes adatát ne tüntesse fel a kéziratban és a kiegészítő fájlokban.

A lektorálás és a szerkesztői jóváhagyás után a kéziratot az olvasószervező veszi gondozásba, így a szerkesztők mellett kérdései esetén ő is kapcsolatba léphet a szerzővel.

Az olvasószerveztett és betördelt változatot visszaküldjük utolsó szerzői átolvasásra. Ekkor már csak az elütések, kisebb formázási problémák korrekciója lehetséges.

A szerző(k)nek a megjelent folyóiratszámából egy szerzői példányt küldünk, illetve az elektronikus változathoz hozzáférést biztosítunk.

Részletesebb útmutatónkat a folyóirat honlapján (<http://tet.rkk.hu>) találja meg. A cikkek leadásával kapcsolatban szívesen állunk rendelkezésre e-mailben (Barta Györgyi főszerkesztő: barta@rkk.hu) vagy telefonon (+36 1 309 2684).

Kéréseink figyelembevételét előre is köszönjük!

A szerkesztőség

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*
2015/2

Articles

Márton Berki	
The trialectics of spatiality	3
András A. Gergely	
Space-using and symbolical sovereignty	19
Tamás Horváth M.	
Cutting edge. The Hungarian city governance in a European context	43

Outlook

Ferenc Jankó	
Climate change knowledge on the Hungarian web	67
László Zoltán Kucséber	
The spatial features of Hungarian mergers and acquisitions between 1997 and 2013	90
Ferenc Erdősi	
Trans-Eurasian transport links in great and medium-size spaces of power	106

Report

Gábor Balogh	
Regional talent-management research exemplified by students at the Faculty of Business and Economics at the University of Pécs	127

Book review

Tünde Patay	
Takács Zoltán: Felsőoktatási határ/helyzetek	149

Scientific life

Tamás Fleischer	
Catching-up: A seminar of the Centre for Economic and Regional Studies	157
János Brenner	
General principles of spatial development in Germany – newest developments	172
Réka Horeczki	
Cities in Europe, cities in the world: Report on the 12th International Conference on Urban History	181
Márton Czírfusz, Gergely Tagai	
Space and Society in 2014	184
Information for contributors	191

TÉR ÉS TÁRSADALOM | SPACE AND SOCIETY

2015/2

Tanulmányok

Berki Márton	
A térbeliség trialektikája	3
A. Gergely András	
Térhasználat és szimbolikus szuverenitás	19
Horváth M. Tamás	
Megszabva. Városi kormányzás másutt és itthon	43

Kitekintés

Jankó Ferenc	
Éghajlatváltozással kapcsolatos tudás a világháló magyar részén	67
Kucséber László Zoltán	
A magyarországi fúziók és felvásárlások térbeli jellemzőinek vizsgálata az 1997 és 2013 közötti időszakban	90
Erdősi Ferenc	
Transzeurázsiai közlekedési kapcsolatok nagy- és középhatalmi erőterekben	106

Ténykép

Balogh Gábor	
A regionális tehetséggazdálkodás vizsgálati módszerei a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar hallgatóinak példáján	127

Könyvszemle

Patay Tünde	
Takács Zoltán: Felsőoktatási határ/helyzetek	149

Tudományos élet

Fleischer Tamás	
A felzárkózásról: A Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont szemináriuma	157
Brenner János	
A területfejlesztés irányelvei Németországban – aktuális fejlemények	172
Horeczki Réka	
Beszámoló a Városok Európában, városok a világban című konferenciáról	181
Czirfusz Márton, Tagai Gergely	
A Tér és Társadalom 2014-ben	184
Szerzőink figyelmébe	191

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2015/3

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszky Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Timár Judit

Váradai Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Enyedi György † (örökös elnök / honorary chair)

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Peter Meusbürger

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesiné Simon Ágnes

Segédszerkesztő / Assistant editor:

Tagai Gergely

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly journal of Hungarian Academy of Sciences, Centre for Economic and Regional Studies, Institute for Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1112 Budapest, Budaörsi út 45. III. emelet

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):

intézményeknek 4000 Ft, egyéni előfizetőknek

3000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak

online: egyéni előfizetőknek 1500 Ft (áfával).

Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Nord Consult Kft.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 licenc alatt jelenik meg. / Space and Society is published under the Creative Commons Attribution – NonCommercial – NoDerivs 3.0 licence. <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

29. évfolyam, 3. szám
Volume 29, Number 3
2015

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TANULMÁNYOK / ARTICLES

„Az ukrán, utolsó cigány” – a külföldi bevándorlás mikropolitikája egy határvidéki településen, Kispaládon

“The Ukrainian is a nefarious Gipsy” – micro-policy of the foreign immigration in the borderland settlement of Kispalád

BORBÉLY SÁNDOR

BORBÉLY Sándor: vendégtanár, Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem, Filológiai Kar, Finnugor Nyelvészeti Tanszék, Moszkva; borbelysador1982@gmail.com

KULCSSZAVAK: migráció, etnikai hierarchia, szimbolikus kizárás és befogadás

ABSZTRAKT: A tanulmány egy olyan északkelet-magyarországi faluval foglalkozik, ahol a külföldi (ukrajnai) bevándorlás jellemző folyamat. A kutatás célja azoknak a diszkurzív és szimbolikus kulturális gyakorlatoknak az elemzése, amelyeken keresztül a fogadó társadalom kijelöli a településre érkező ukrajnai migránsok társadalmi és munkaerő-piaci státuszát, szabályozza a bevándorlás folyamatát és kialakítja a faluban élő különféle etnikai közösségek (magyarok, romák, ukránok) közötti viszonyokat. A tanulmány a külföldi bevándorlás jelenségét az etnikumközi kapcsolatok különféle formáinak – együttműködés, elkülönülés, versengés stb. – kialakulása, továbbá a csoportok közötti gazdasági, társadalmi, hatalmi egyenlőtlenségek kontextusában értelmezi.

Sándor BORBÉLY: guest lecturer, Lomonosov Moscow State University, Faculty of Philology, Department of Finno-Ugric Studies; borbelysador1982@gmail.com

KEYWORDS: migration, ethnical hierarchy, symbolic exclusion and acceptance

ABSTRACT: The study discusses the case of a village in North-Eastern Hungary for which foreign (Ukrainian) immigration is a typical process. The research aims to analyse those discursive and symbolic cultural practises by which the receiver society identifies social and labour market status of Ukrainian immigrants arriving in the settlement, regulates the process of immigration and forms relations among different ethnical groups (Hungarian, Roma, Ukrainian). The study interprets the phenomenon of foreign immigration in the context of forming types of different relations – cooperation, separation, competition – and economical, social and power inequalities among the groups.

According to the empirical research the Hungarian community of Kispalád adopts different – supportive or restrictive – local migration policies with regard to foreign migrants arriving from the same issuing settlements but with different beginner status in local life. These policies are based on the fact that if migrant persons tend to make social cohesion of the receiving Hungarian community stronger or weaker, or even block the chances of maintaining its sociocultural, economic and power dominance. The Hungarian ethnical subculture fosters integration and mobilisation skills of the settling migrants, citing common Hungarian ethnicity, but then again deprives them of any social dominance opportunities by the discourse of otherness.

In the inter-ethnical relations of local life, those informal micro-migration policies are used by the receiver community against the Ukrainian citizens. These policies also determine the functions which foreign migrants can assume in economic work sharing and which activities they are allowed within the social organisation of the target settlement.

By analysing employer discourses about foreign seasonal workers it could be demonstrated that the receiver community relies on traditional processes of ethnic Hungarian-Roma discrimination of the members of other ethnical groups as well (“the Ukrainian”). By complementing contemporary economic and social processes with special substitutional and transformational rules, the social attitude towards someone being a stranger from the “Ukraine” appears close to that towards a “Gipsy”. This process is significant as the adaptation of content elements of ethnical categories assists articulation of social differences of the “Ukrainian”, while making the system of structural inequalities stronger in the local society, a process originating in earlier times. Everyday’s strategies which can promote integration and segregation of subcultures of migrants from the Ukraine are helping functional (redistributive) tools of power-sharing among the Hungarian and the Roma in the local lived-in world.

Bevezetés

A politikai rendszerváltás keretei között kibontakozó „transzformációs krízis” (Kornai 1993), valamint az ehhez kapcsolódó gazdasági, foglalkoztatási és szociális recesszió a migrációt számos poszt szocialista kelet-európai országban fontos politikai és társadalmi kérdéssé tette az elmúlt két évtizedben. Az Európai Unióba irányuló keleti migrációs mozgalmak szempontjából azonban talán az egyik legfontosabb nemzetállamot napjainkban Ukrajna jelenti, ahol a demokratikus intézmények működési zavarai – az ország gazdasági válsága,¹ az állam szociális, politikai rendszereinek instabilitása, továbbá a térségben kiéleződő etnikai konfliktusok – azt teszik prognosztizálhatóvá, hogy a népesség külföldi kivándorlásának mértéke tovább növekszik, illetve hosszú távon is jelentős marad.²

Noha 2013-ban a Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgároknak (141 357 fő) csupán 7,6%-a (10 849 fő) volt ukrán állampolgár,³ hazánkban jelenleg is az ukrán állampolgárok alkotják – a romániai és németországi migránsok után – az európai térségből érkező bevándorlók harmadik legnépesebb csoportját (KSH 2015).

A témával foglalkozó kutatók szerint 1993 és 2008 között hozzávetőleg 30 ezer – döntő többségében magyar nemzetiségű – ukrán állampolgár telepegett át Magyarországra, ami a befogadó és kibocsátó települések demográfiai,

gazdasági, társadalmi stabilitására egyaránt jelentős hatást gyakorolt (Karácsonyi, Kincses 2010a, 341.).

Az ukrán állampolgárok reguláris bevándorlásának kérdésével az elmúlt években számos – elsősorban a társadalom- és a gazdaságföldrajz, valamint a demográfia tudásterületéről származó – kvantitatív és kvalitatív kutatás foglalkozott. (A teljesség igénye nélkül: Balcsók, Dancs 2003; Baranyi 2008; Karácsonyi, Kincses 2010b; Kész 2008; Kincses 2001; Molnár 2005; Pakurár, Oláh, Cehla 2012; Rédei, Kincses 2008.) E kutatások többsége az ukrainai bevándorlók szociodemográfiai, munkaerőpiaci, térszerkezeti sajátosságait vizsgálta, valamint a migrációt kiváltó legfontosabb gazdasági, társadalmi, politikai stb. okok részletes elemzésének szentelt nagyobb figyelmet. Az elmúlt másfél évtizedben azonban – tudomásom szerint – kevés olyan kutatás született, amely a migrációs folyamatot következményeként kialakult konkrét együttélési és találkozási helyzeteket, vagyis az ukrainai bevándorlók és a fogadó közösség közötti sokrétű kapcsolatot (együttműködés, elkülönülés, versengés stb.) kifejező társadalmi jelenségek komplex leírását állította volna középpontba.

Jelen tanulmány az ukrainai migrációval kapcsolatos szakirodalom domináns irányával szemben nem a kérdés általános – politikai, társadalmi, gazdasági stb. – aspektusaival foglalkozik. Ehelyett az antropológiai terepkutatás módszereivel a migrációs folyamat mikroszintű, lokális kontextusaira kíván rávilágítani. Ez az eljárás három okból tűnik hasznosnak.

- A migrációs folyamat egészében számos olyan hétköznapi, informális szociokulturális mozzanat van, amelyek az Ukrajnából Magyarországra irányuló migrációt lehetővé teszik. Ilyennek tekinthetjük pl. a kibocsátó országokban a migránsok hivatalos be- és kivándorlását elősegítő személyközi hálózatokat és szolgáltatásokat (az utazást, az okiratok beszerzését, a célországban a szállás- és munkakeresést stb. elősegítő stratégiákat). Ezek az intézményesült technikák az elmúlt évtizedekben a kárpátaljai magyar településeken újszerű megélhetési formákat és meghatározó szerepű foglalkozási csoportokat alakítottak ki, amelyek a határvidéki kárpátaljai települések belső gazdasági, társadalmi átalakulásában ma is meghatározó szerepet játszanak.⁴
- A Magyarországon munkát vállaló ukrán állampolgárok többsége a másodlagos munkaerőpiacon – elsősorban az építőiparban és a mezőgazdaságban – helyezkedik el, és relatíve magas közöttük az illegálisan („feketén”) foglalkoztatottak aránya.⁵ Mindez azt is jelenti, hogy jelentős részük az informális, tehát az állam által közvetlenül nem ellenőrzött gazdasági, társadalmi térben koncentrálódik; ott, ahol a makroszintű migrációs politika intézkedései közvetlenül nem vagy csak alig érvényesülnek.
- A legfontosabb ok azonban az, hogy az egyes határtérségek közötti strukturális (makroszintű) gazdasági, társadalmi, politikai stb. egyenlőtlenségek következtében létrejövő szegmentált migrációs mozgások álta-

lában időben és térben jól körülhatárolható, lokális (mikroszintű) találkozási helyzetekbe ágyazódnak. E helyzetek és terek képezik a valóságos társadalmi háttérét a kibocsátó és a fogadó közösség tagjai között kibontakozó alkufolyamatoknak, diszkurzív és társadalmi egyeztetéseknek, valamint a csoport- és személyközi viszonyoknak.

Az eddig elmondottak alapján tanulmányom a mikroszintű migrációs politikák speciális esetét, a mindennapi falusi életvilágokban az „idegen” ukrainai bevándorlókkal szemben alkalmazott informális technikákat vizsgálja. Ezzel összefüggésben különösen azoknak a diskurzusoknak és társadalmi cselekvéseknek az elemzésére koncentrálok, amelyek segítségével a fogadó közösség szabályozza az adott életvilágon belüli szereplők – egyének, csoportok, részkezsőségek – közötti viszonyokat és dinamikus együttélési helyzeteket. A kutatás a fogadó társadalom hierarchiateremtő diskurzusait – Bourdieu kifejezését használva „klasszifikációs küzdelmeit” (Bourdieu 1984, 479.) – helyezi előtérbe, amelyeket a falusi társadalmon belüli egyenlőtlenségi viszonyok kontextusában elemzek. A tanulmány három kérdésre keresi a választ:

- A vizsgált településen az ukrainai migránsok milyen részcsoportjai különíthetők el, és a fogadó közösség ezekhez a különböző migránstípusokhoz a társadalmi kapcsolatoknak milyen formáival – integráció, szegregáció, kooperáció stb. – közelít?
- A helyi társadalomban melyek azok a belső strukturális viszonyok, amelyek kialakítják a fogadó közösség informális migrációs politikájának legfontosabb tartalmi-formai elemeit?
- A hétköznapi életvilág keretei között a fogadó közösség milyen diszkurzív vagy intézményes gyakorlatokon, rituálékon keresztül jelöli ki a migránsok munkaerő-piaci státuszát, szabályozza bevándorlásukat és a csoportközi hatalmi viszonyokat?

A kutatás helyszíne

Kispalád Magyarország északkelet-alföldi részén, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye aprófalvas térségében található. A falu tájféldrajzi értelemben a Szatmár-Beregi-síkság szatmári részéhez tartozik, ezen belül a magyar-ukrán-román hármashatár, valamint a Tisza és a Túr folyó által határolt területsávban helyezkedik el.

Ez a sajátos földrajzi elhelyezkedés, nevezetesen az a külső körülmény, hogy a település egyidejűleg több ország (Magyarország, Ukrajna, Románia) külső, határ menti periferiájához tartozik, alapvetően meghatározza a falu gazdasági-társadalmi helyzetét. Ez a keleti határvidék ugyanis Magyarország egyik legkiterjedtebb gazdasági válságövezete, amelynek általános vonása az országos átlagot magasan meghaladó munkanélküliség, a rossz infrastrukturális ellátott-

ság, az elvándorlás, az elnéptelenedés, a roma népesség területi koncentrációja, a kedvezőtlen természeti adottságok (Baranyi 2007, 67.).

A település lakosságának gazdasági stratégiáira az államszocializmus előtt az agrártermelés dominanciája volt jellemző, amely – a régió periferikus földrajzi helyzete, valamint sajátos gazdasági, történeti fejlődése miatt – a szocialista tervgazdálkodás időszakában mindvégig jelentős maradt. A történeti források szerint 1942-ben a faluban 265 háztartás közül 253 (95%) mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozott, s mindössze tizenhárom családban volt köztisztviselő, kereskedő vagy kisiparos (Tóth 1942).

Az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra első évtizedében a faluban két különböző kollektív mezőgazdasági üzemet hoztak létre. Az első a Rákóczi téesz volt, amelyet 1951 februárjában a falu vagyonosabb, középparaszti családjaiból (a 15-20-25-30 holdas gazdákból) szerveztek meg, vagyis azokból, akik – a kollektív emlékezet szerint – „egyformák vótak szokásra, tevékenységre és termelésre is”.⁶ A másikat, a Szabadföld mezőgazdasági termelőszövetkezetet 1953 tavaszán alapították. Ennek a tagsága elsősorban a helyi társadalom vagyontalan („napszámos”, „nincstelen”) rétegeiből került ki; azok a családok tartoztak tehát ide, akiknek többsége az 1944-es földosztással jutott először kisebb-nagyobb földbirtokhoz.⁷ A két kollektív gazdaságot – átmeneti megszűnésüket követően – 1960-ban szervezték újjá és vonták össze Újbarázda Termelőszövetkezet néven.

Az államszocializmus időszakában az aprófalvas, városhiányos szatmári térség – s az általam vizsgált település is – kimaradt az erőltetett iparosítási kampányokból. Ennek következtében a település foglalkozásszerkezete a szocialista tervgazdálkodás időszakában – a második világháború előtti viszonyokhoz képest – szinte alig változott. A faluban 1980-ban az aktív keresők (244 fő) között az agrártermelésben dolgozók aránya még mindig elérte a 68%-ot (167 főt),⁸ amely csaknem 13-szorosa volt a korabeli országos átlagnak.⁹

Az agrárszektor fejletlensége, az alacsony mezőgazdasági jövedelmek, az időszakos foglalkoztatás, a munkaegység-alapú bérrendszer,¹⁰ valamint a folyamatosan változó tulajdon- és birtokviszonyok a helyi társadalomban nagyfokú szociális, egzisztenciális bizonytalanság kialakulásához vezettek, amelyre a népesség elvándorlással reagált. Ez az az időszak, amikor – a társadalmi emlékezet szerint – „szétment”, „megváltozott”, „megmozdult a falu”, vagyis a korábbi statikus életgyakorlatokat dinamikus gazdasági stratégiák (ingázó vagy migráns életformák) váltották fel. A gazdaság kollektivizálását elszenvedő magyar családok a fiatalabb nemzedék tagjait az agrárszektor és a paraszti életforma elhagyására motiválták. Az aktív korú népesség az ötvenes évek végétől tömegesen hagyta el a falut és vándorolt a jobb megélhetési feltételeket biztosító városi központok felé. Az elvándorlás volumenét jelzi, hogy 1960 és 1980 között a település népessége 23,7%-kal (826 főről 609 főre) csökkent.

Ezzel szemben a helyi roma lakosság jelentősebb része, az építő- és/vagy a nehézipari centrumokba (Budapest, Székesfehérvár, Tatabánya, Esztergom, Miskolc, Győr, Ózd) vándorolt, ahol elsősorban a szakképesítés nélküli vagy ala-

csony képesítésű (betanított vagy segédmunkás) munkaköröket foglalták el.¹¹ A faluban maradt roma családok a téésben, főként az állattenyésztésben és a mezőgazdaságban végeztek fizikai munkát; csupán elenyésző számban kerültek be a kisegítő ipari üzemágak (varroda, ruhaipari szövetkezet, fafeldolgozó üzem) magasabb presztízsű és jövedelmű munkaköreibe. Ez lehet az oka, hogy az államszocializmus szervezeti keretei között a romák által betöltött másodrangú munkaerő-piaci pozíciók csupán újratermelték, megerősítették a hagyományos paraszti társadalmon belül kialakult korábbi hierarchikus viszonyokat: a településen mindenki tudta, melyek a roma és nem roma családok; mint ahogyan egyértelmű volt az is, hogy melyek azok a munkakörök, státuszok, cselekvési lehetőségek, amelyekben az adott csoport tagjai legitim módon megjelenhettek.

Az 1980-as évek végétől a lokális társadalom radikális gazdaság- és társadalomszerkezeti változásokon ment keresztül. A nyolcvanas évek közepétől, a szocialista ipari termelés összeomlásával egyre nagyobb méreteket öltött a deklasszáció, szegény roma és nem roma népesség visszavándorlása a faluba. A megfizethetőbb életkörülményeket biztosító rurális térség szívóhatását növelte, hogy a piacgazdaságba történő átmenet során az állam munkavállalásra ösztönző hatása csökkent,¹² miközben a szociális ellátórendszerben vállalt szerepe fokozatosan felerősödött (az 1970-es évek második felétől pl. bevezették a szociális lakásvásárlás, később a különféle transzferek – szocpol, szociális segély stb. – rendszerét). Ez az az időszak, amikor – a helyi emlékezet szerint – „elszaporodtak” a romák a faluban, illetve a lakosság „összekeveredett”, „elvegyült”, azaz jelentősen megváltozott a helyi társadalom szerkezeti felépítése, s ennek következtében változásnak indultak a társadalmi együttélést jellemző korábbi etnikumközi kapcsolatok is.

A 2001-es népszámlálás adatai szerint Kispaládon a lakosság 92,5%-a (511 fő) magyarnak, 7,5%-a (42 fő) cigány nemzetiségűnek vallotta magát (KSH, 2002, 70.). Ugyanakkor a helyi önkormányzat felmérése szerint 2006-ban a helyi népesség (607 fő) mintegy 65%-a (399 fő) a romák közé tartozott, ami valószínűsíti, hogy már a 2001-es népszámlálás idején is a helyi magyarság alkotta a kisebbséget. Az empirikus terepkutatásom idején a kispaládi romák és magyarok becsült aránya 75 és 25%-ot tett ki.

Az ukrainai migránsok különböző részcsoportjai

A falu alapnépességét képező két (roma és magyar) etnikai közösség mellett külső szempontok – származás, életforma, kapcsolathálózatok, szociális státusz, gazdasági stratégiák stb. – alapján megkülönböztethető társadalmi csoportot alkotnak az ukrán–magyar határvidékről érkező migránsok. A kutatás idején a településen 50-55 főre volt tehető azoknak az ukrán állampolgároknak a száma, akik az 1990-es évek közepétől kibontakozó határvidéki migrációs folyamatok

során telepedtek át a faluba, illetve alakítottak ki a helyi életvilággal szervesebb (tartósabb) vagy esetenként lazább (időszakos) gazdasági, szociális kapcsolatot. E migrációs mozgások hatására a helyi társadalomban olyan – etnikai és társadalmi értelemben egyaránt heterogén felépítésű – bevándorlóréteg alakult ki, amelyet formális szempontok alapján három kisebb részközösségre tagolhatunk.

A *letelepedett bevándorlók* csoportjába mindössze 13 fő tartozik. Ez a kisszámú részcsoporthoz a kibocsátó ukrain határvidéki települések aktív korú, alsó közép társadalmi rétegéből rekrutálódik. Elsősorban olyan nők tartoznak ide, akik valamilyen élettörténeti válsághelyzet (válás, özvegyesség, munkahely elvesztése, szűkös karrieresélyek stb.) következtében hagyták el korábbi lakhelyüket és döntöttek a végleges vagy hosszú távú külföldi kivándorlás mellett. Ez a migrációs típus, strukturális felépítését tekintve, kifejezetten individuális jellegű, azaz alapját nem háztartási egységek, hanem elsősorban autonóm egyének alkotják, akik – a földrajzi mobilitáshoz szükséges gazdasági erőforrások hiányában – vándorlási stratégiáikhoz elsősorban az államhatáron átvétel informális (házassági vagy rokonsági) kapcsolatok kialakításán keresztül teremtik meg a gazdasági, társadalmi keretfeltételeket. Ezekre a személyekre a fogadó településen általános intenzív adaptációs és akkulturációs hajlandóság, valamint dinamikus életforma- és státuszváltás a jellemző. A folyamat kísérőjelensége, hogy az új társadalmi-gazdasági kontextusban erős informális kapcsolataik kiépítésével rendszerint elsorvadnak a kibocsátó településsel fenntartott korábbi elsődleges szociális kötelekeik.

Ezt az ideáltípust képviseli a faluban Eszter¹³ is, aki az ukrain Nagypaládáról telepedett be a faluba az 1990-es évek végén. Eszter 46 éves, középiskolai végzettséggel rendelkezik. Életkora alapján ahhoz a középgenerációhoz tartozik, amelynek a munkaerőpiacra történő belépése egybeesett az államszocializmus összeomlásával. Az 1980-as évek közepétől, az érettségi megszerzését követően csupán rövid ideig dolgozott az egyre kevesebb munkaalkalmat biztosító nagypaládi kolhozban. A politikai rendszerváltás keretei között kibontakozó gazdasági recesszió éveiben elveszítette munkahelyét, ezért a '90-es évek elejétől határvidéki kiskereskedelemről, piacozásból és külföldi mezőgazdasági idénymunkákból tartotta el családját. 1998-ban elvált férjétől, majd házasságot kötött egy kispaládi magyar gazdával. Jelenlegi férje a falu alpolgármestere, aki a település egyik régi és vagyonos parasztcsaládjából származik. A család a reprivatizáció időszakában 110 hektáros földterületet, mezőgazdasági gépparkot és jelentősebb erdőrészt is szerzett.

Eszter migrációs stratégiája segítségével sikeres társadalmi mobilitást és csoportváltást hajtott végre: a származási településen elért alacsonyabb presztízsű, időszakos jövedelmet nyújtó foglalkozás- és társadalomszerkezeti pozícióit („kolhozmunkás”, „csencselő”, „kereskedő”) sikeresen változtatta meg magasabb státuszú társadalmi, gazdasági pozícióra. Ennek egyik előfeltétele volt, hogy a fogadó településen egy olyan család tagjává vált, amely a lokális szintér keretei között jelentékeny szimbolikus és anyagi tőkével rendelkezik,

azaz befolyásolja a falu belső gazdasági mechanizmusait, meghatározó szerepet tölt be a helyi munkaerőpiac működésében, dinamikusan alakítja az adott magyar közösség társadalmi életének mindennapjait.

Az elmúlt másfél évtizedben Eszter a kispaládi magyar közösség normáinak, jellemző értékfogalmainak, szokásgyakorlatainak tudatos vállalásával a fogadó társadalom teljes jogú, integrált tagjává vált. A helyi társadalomban ennek megfelelően gyorsan átkerült a csoporton kívüli migráns („határon túli”) státuszából a lokális etnikai identitást („az igazi kispaládi magyar”) mint saját szociokulturális életvilágot legitim módon képviselő személyi pozíciójába.

Az áttelepült ingázók csoportjába ezzel szemben olyan személyek tartoznak, akik között túlnyomó többségben vannak az inaktív (nyugdíjas) korosztály, valamint a magasabban kvalifikált, felső közép társadalmi rétegek tagjai. A faluban található ukrán állampolgárok mintegy negyede (12 fő) tartozik ebbe a csoportba, kétharmaduk kettős állampolgár. Ennek a mobilitási formának jellemző vonása, hogy általában nem személyi, hanem háztartási döntés eredményezi: a fiatalok kirepülését követően a nyugdíjas korú házastársak együtt telepednek át a határvidéki aprófalvakba és folytatnak ingázó életmódot.¹⁴ Fő motivációjuk, hogy megszerezzék a származási országhoz viszonyítva magasabb színvonalú szociális szolgáltatásokat (nyugdíjat, társadalom-, és egészségbiztosítást), amelyek segítségével növelni tudják a kibocsátó település belső társadalmában elért versenyelőnyeiket, és alternatív erőforrásokhoz jutnak a korábban megszokott életszínvonaluk fenntartásához. Ezeknek a migránsoknak megkülönböztető vonása, hogy a fogadó település társadalmi terébe – a többi bevándorlótól eltérően – nem kiszolgáltatott gazdasági-társadalmi szereplőként, hanem jóléti migránsként léptek be. Ennek köszönhetően nem függnek a lokális foglalkozási lehetőségektől és a helyi társadalmi struktúrától. Részben ezzel magyarázható, hogy társadalmi kapcsolataik, hétköznapi orientációjuk, életvezetési stratégiájuk stb. továbbra is elsősorban a kibocsátó településhez köti őket, azaz a fogadó település közösségi terébe nem integrálódnak.

Ennek a migráns csoportnak egyik tipikus képviselője a B. család, amely 2003-ban költözött a faluba az egyik határ menti magyar településről, Tiszapéterfalváról. A család az ukránai kibocsátó településen már a rendszerváltás előtt is az adminisztratív-szakmai elit tagjai közé tartozott. A feleség 75 éves, a falu egyik legmódosabb családjának leszármazottja, évtizedeken keresztül a péterfalvi községi tanács vezető beosztású tisztviselője volt. A 80 éves férj a helyi kolhoz főagronómusaként ment nyugdíjba a '90-es évek közepén. Mindketten felsőfokú végzettséggel rendelkeznek, két gyerekük szintén diplomás (a fiuk Ukrajnában határőrként, lányuk Romániában tanítónőként dolgozik). A család mindkét településen saját ingatlannal rendelkezik, magyarországi lakás- és életkörülményeik azonban jóval szerényebbek az otthoniakhoz képest, ami erőteljes takarékosági törekvést jelez. A Magyarországon megszerzett nyugdíjat Ukrajnában költik el, ahol a családtagok az év nagyobb részében tartózkodnak. A céltelepülés helyszínének kiválasztásában az egyedüli szempont az

államhatárhoz közeli fekvés volt; rokonsági, baráti vagy egyéb társadalmi kapcsolattal Kispaládon korábban nem rendelkeztek. A család társadalmi kapcsolathálózata strukturálisan hierarchikus képet mutat: legerősebb individuális kötődéseik egyértelműen a származási településhez fűzik őket. Az áttelepedésüket követően azonban szekunder hálózatokat alakítottak ki a határvidéki térségben szétszórtan élő jóléti migránsokkal, akikkel intenzíven tartják a kapcsolatot. A fogadó településen élő magyarokkal kifejezetten harmadlagos jellegű, azaz az előbbieknél egyrétegebb, gyengébb és szituatívabb viszonyrendszereket tartanak fenn.

A gazdasági idénymunkások csoportjába olyan halmozottan hátrányos helyzetű személyek tartoznak, akiknek gazdasági, társadalmi helyzetét – az előző két típushoz képest – a kibocsátó és a befogadó településen egyaránt a gazdasági és társadalmi erőforrások hiánya jellemzi. A vizsgált településen az ukrán állampolgárságú idénymunkások száma a nyári-őszi hónapokban 25-35 főre tehető. Az intenzív és folyamatos fluktuációval jellemezhető részcsoporthoz tartozó túlnyomó többsége magyar nemzetiségű, mintegy tizede azonban rendszerint ukrán, orosz vagy roma.¹⁵

A gazdasági kényszmigránsok körében – a településen készített élettörténeti interjúk alapján – azoknak a személyeknek az aránya a legmagasabb, akik a rendszerváltás előtti kollektív mezőgazdasági üzemekben (kolhozokban, szovhozokban) a határvidéki, magyar etnikai többséggel rendelkező települések foglalkozási és munkaszervezeti hierarchiájában alacsony presztízsű és bérű munkakörökben (fizikai-ipari segédmunkás, mezőgazdasági bérmentes) helyezkedtek el. Az 1990-es évek elején, a tervgazdaságtól a piacgazdaságba történő átmenet során e szakképzetlen, fokozatosan pauperizálódó réteg tagjai veszítették el az első között munkahelyeiket, illetve kényszerültek külföldi munkavállalásra.

Az ukrán állampolgárok gazdasági célú vándorlása – a nemzetközi migrációs trendeknek megfelelően – elsősorban azok felé a magyarországi nagyvárosi centrumterületek (Budapest és Pest megye, Dunántúl) felé irányul, ahol az országos átlaghoz viszonyítva a munkalehetőségek és bérek jellemzően kedvezőbb képet mutatnak (Karácsonyi, Kincses 2010a). Így a kifejezetten rurális, magas munkanélküliséggel jellemezhető és alacsony béreket kínáló határvidéki térségben főként olyan gazdasági kényszmigránsok vállalnak munkát, akik nem tudják megfizetni a távolabbi migráció költségeit vagy hátrányos családi, illetve nemi státuszuk¹⁶ következtében kiszorultak a nemzetközi migráció jövedelmezőbbnek számító (pl. kereskedelem, ipar) munkaerő-piaci szegmenseiből.

Ennek a többszörösen – a kibocsátó és fogadó országban egyaránt – periférikus helyzetű migráns életpályának a legfontosabb vonásait szemlélteti Ibolya élettörténete. Ibolya 1962-ben született Nagyszőlősen, nehéz körülmények között élő munkáscsaládban. Apja a helyi vasútnál dolgozott, anyja háztartásbeli volt. Ibolya az általános iskola befejezése után, 1976-tól az egyik városi zöldségfeldolgozó üzemben talált munkát, ahol 9 évig dolgozott. Ezt követően élettör-

ténetének meghatározó mozzanatai az elszegényedés, a társadalmi deklasszáció különböző állomásait szemléltetik: a gyár bezárása után néhány évig az egyik iskolában, később egy étteremben takarítónőként dolgozott. Az 1990-es évek elejétől azonban több évig munkanélküli segélyekből élt. A férjétől 2006-ban elvált, ezt követően kiskorú gyerekével – a megfizethetőbb lakás- és megélhetési körülmények reményében – a járás városi központjából, Nagyszőlősről falura (Nagypaládra) költözött, ahol jelenleg különféle alkalmi és napszámos munkákból tartja el családját.

2004-től Ibolya megélhetésének alapját a magyarországi mezőgazdasági szezonmunkák (alma-, meggy-, uborka-, burgonya-, paprikaszedés) képezik; ezeket az elmúlt 10 évben munkavállalási engedély vagy bejelentés nélkül végezte szabolcsi településeken. Kispaládon két éve dolgozik az egyik magyar gazdánál, akinek ezer méteres uborkaültetvényét másodmagával műveli. A kutatás idején Ibolya napi jövedelme 2500 Ft volt. Ez az összeg csupán kétharmada volt annak a keresetnek, amelyet a faluban a magyar gazdák a roma napszámosok hasonló tevékenységéért fizettek. A szezonmunkák intenzitása, a felmerülő költségek és a vízumszabályok miatt a határ közelsége ellenére a 4-5 hónapon át tartó vendégmunka ideje alatt mindössze 2-3 alkalommal utazik haza. Az alacsony bérezést munkaadója a lakhatási feltételek biztosításával kompenzálja: az udvar végén található fészerben alakítottak ki számára szállást, ahol kiskorú fiával, valamint másik idénymunkás társával együtt élnek a nyári-őszi hónapokban. Az Ibolya által végzett napi gazdasági tevékenység számos nem bér munka jellegű elemet tartalmaz („mindent elvégez a ház körül, amit csak mond a gazda”), ezért a munkáltató családban elfoglalt státusza nagyon hasonlít – a néprajzi és a társadalomtörténeti szakirodalomból jól ismert – „cselédi” pozícióra. A faluban azonban társadalmi helyzetét a teljes körű elszigeteltség jellemzi: a munkaadó család udvarát szinte sohasem hagyja el, a település nyilvános tereiben tudatosan nem mutatkozik – rejtőzködő stratégiájával az illegális foglalkoztatásából eredő gazdasági, társadalmi kockázatokat (hatósági ellenőrzés, bírságolás, kiutasítás stb.) próbálja csökkenteni.

A vizsgált migrációs jelenségeket szemlélve úgy tűnik, hogy a fogadó társadalom komplex szabályokat alkot arra, hogy a külföldi migránsok mely tagjaival kell, szabad, illetve nem szabad szoros és tartós kapcsolatokat kialakítani.¹⁷ A kispaládi magyar fogadó közösség a helyi társadalomba a megfelelő anyagi és szimbolikus tőkével belépő bevándorlókat ösztönzi az integrációra, a hátrányos helyzetű megélhetési migránsokat ellenben kizárja a gazdasági, társadalmi, politikai integráció folyamatából. Ennek a két, egymást kiegészítő – szupportív (támogató) és a vele szemben álló restriktív (korlátozó) – migrációs politikával a kispaládi magyar közösség a mindennapok keretei között eredményesen szabályozza a helyi egyenlőtlenségi és hatalmi viszonyokat (az elérhető pénz-, emberi és kapcsolati tőke, valamint a munkaerő mennyiségét és összetételét) (1. táblázat).

1. táblázat: A külföldi bevándorlás társadalmi szabályozásának lokális stratégiái Kispaládon
Local social strategies to regulate foreign immigration in Kispalád

Az ukrán migránsok			A fogadó közösség migránsokra vonatkozó	
részcsoporthaj	primer kapcsolatai	céltelepülésen betöltött pozíciói	attitűdjai	diszkurzív stratégiái
Áttelepülő migránsok	a fogadó társadalomba integrált	státusznövelés vagy státuszörzés	befogadó	az ukrán nemzetállami nacionalizmust elítélő
Letelepülő migránsok	a kibocsátó társadalomba integrált	státuszörzés vagy státusznövelés	elfogadó	retorika (a magyarság összetartozásának, „azonosságának” diskurzusa)
Gazdasági idénymunkások	a kibocsátó és a fogadó társadalomban egyaránt marginalizált és/vagy szegregált	státuszvesztés, stigmatizálódás	elutasító	a magyar nemzetállami nacionalizmust támogató retorika (a migránsok nemzeti-etnikai „másságának” diskurzusa)

A fogadó közösség azokhoz az áttelepülő, letelepedő migránsokhoz, amelynek tagjai hozzájárulnak ahhoz, hogy a magyar etnikai részkezősség a helyi életvilágban belül kialakult hatalmi, gazdasági dominanciáját megőrizze, afirmatív (befogadó vagy elfogadó) módon viszonyul. Ennek köszönhetően ezek a külföldi bevándorlók a fogadó társadalomban nem szenvednek el átmeneti vagy tartós státuszcsökkenést, hanem továbbra is megőrzik vagy éppen növelik a kibocsátó országban kialakított korábbi gazdasági, társadalmi pozícióikat. A fogadó közösség az áttelepülő, letelepedő bevándorlók beilleszkedését azal segíti elő, hogy a mindennapi beszédhelyzetekben az adott migránsokat az „azonosság” fogalmain keresztül reprezentálja, vagyis a mindennapi beszédhelyzetekben referenciális egyezéseket jelenít meg a két csoport tagjai között az életmód, a hétköznapi szokásgyakorlatok (a), az etnikai-vallási attitűdök (b) vagy a gazdasági mentalitás (c) területén.¹⁸ E sztereotip nyelvi gyakorlatoknak általában lényeges eleme az ukrán nemzetállam nacionalizmusát elítélő retorika (a „kint élő magyarokat gyűlölik”, az ukránok „elveszejtenék őket egy kanál vízbe”, ezért „kínlódnak”, „szenvednek”, „megküzdene a kinti étellel” stb.), amely a migránsok befogadását, integrációját sajátos érzelmi, morális attitűdök kialakításával segíti elő.

Ezzel szemben azokat a gazdasági kényszermigránsokat, akik deprimált, rossz gazdasági helyzetükkel hosszú távon növelhetik a helyi társadalomban kialakuló konfliktusok esélyét, a kispaládi magyar fogadó közösség elkülöníti, bizonyos intézményes vagy informális gyakorlatokon keresztül szimbolikusan kizárja vagy diszkriminálja. Így a földrajzi mobilitás esetükben a helyi társada-

lomban rendszerint erőteljes státuszvesztéssel vagy stigmatizálódással jár együtt. A hétköznapi beszédhelyzetekben ezeket a migránsokat a „különbség” expresszív fogalmain keresztül jelenítik meg, amelyhez egyidejűleg rendelik hozzá a „nemzeten”, az „államon”, valamint a szűkebb fizikai élettér geográfiai határán túl élő „idegen” („kintiek”, „ottaniak”, „tűlfelöltek”) képét.

A gazdasági kényszermigránsok szimbolikus társadalmi kizárásának, cselekvési lehetőségeik korlátozásának egyik leghatékonyabb eszköze az etnikai különbségtétel, azaz a megváltozhatatlannak vélt („objektív”) tulajdonságok kifejezése. A vizsgált faluban a gazdasági idénymunkásokat – etnikai identitásuktól függetlenül – leggyakrabban „ukránokként” vagy „oroszként” kategorizálják, amelyhez a fogadó közösség számos – a későbbiekben részletesen ismertetett – előítéletet, pejoratív jelentést társít. E kirekesztő diskurzusok hatására az ukrainai gazdasági idénymunkások a helyi társadalomban csupán a faluban élő romákhoz hasonló, strukturálisan alárendelt pozíciókhoz férhetnek hozzá.

A mezőgazdasági idénymunkákat végző „ukránok” és a faluban élő „cigányok” társadalmi pozíciója közötti egyezést a kispaládi magyarok a mindennapi beszédhelyzetekben gyakran fejezik ki határozott módon, mondván: „a cigány épp olyan, mint az ukrán”, és fordítva: „az ukrán is, utolsó cigány”. A hétköznapi kommunikációs helyzetekben az ukrainai migránsok megjelenítése ezért általában szorosan összekapcsolódik a rasszizált „másság” diskurzusai-val (Martina 2005, 167.), ami a külföldi munkaerő gazdasági instrumentalizálásának hatékony eszköze.

Az ukrainai migránsok különböző rétegcsoportjainak (1. táblázat) társadalmi befogadására, kizárására, szimbolikus fel- és leértékelésére, összefoglalóan: a csoport felosztására (divíziójára) irányuló sajátos szemléletmód valójában azonban a falu két etnikai alapközössége, a kispaládi magyarok és a romák gazdasági, társadalmi dominanciáért folytatott küzdelméből ered. Ez utóbbi pedig szoros összefüggésben van a helyi társadalom belső strukturális viszonyainak nagy ütemű átalakulásával.

A településen ugyanis az elmúlt három évtizedben olyan etnodemográfiai folyamatok bontakoztak ki (pl. a lakosság előregedése, elszegényedése, szelektív elvándorlása stb.), amelyek hatására a kispaládi magyar közösség fokozatosan veszítette el egykori hegemon („többségi”) etnikai, társadalmi, hatalmi pozícióit, miközben a roma népesség a helyi életvilágban egyre nagyobb dominanciára tett szert. Ez a változás, amely a két csoport közötti megkülönböztető értékű társadalmi, gazdasági különbségek csökkenésével járt együtt, végső soron annak a korábbi hierarchikus társadalmi rendnek az erodálódásához vezetett, amely a roma népesség alárendelt szerepére, gazdasági erejének kihasználására, társadalmi kirekesztésére, azaz az aszimmetrikus etnikumközi kapcsolatok hagyományos rendszerére épült, és évtizedeken keresztül egyértelműen kijelölte a két csoport közötti határokat.

A kispaládi magyarok és romák közötti gazdasági, társadalmi kapcsolatok újrafogalmazásában új helyzetet teremtett az ukrainai idénymunkások megje-

lenése a helyi munkaerőpiacon. A magyar gazdák földjein napszámos vagy alkalmi munkákat végző ukrain migránsok ugyanis azokat a másodlagos, a „régicigányok”¹⁹ alárendelt gazdasági, társadalmi szerepeire jellemző pozíciókat foglalták el, amelyek a mindennapi kommunikációs helyzetekben elősegítették azt is, hogy a kispaládi magyarok szimbolikusan megerősítsék, restaurálják a két csoport, azaz a magyarok és romák között kialakult hierarchikus etnikai kapcsolatokat. Az ukrán migránsokat övező falusi migrációs (szupportív és restriktív) politikák – ebben az értelemben – „beíródnak” abba a helyi kontextusba, amelyet a romák és magyarok közötti egyenlőtlenségi viszonyok képeznek. Következésképpen ahhoz, hogy megfelelően tudjuk értelmezni az ukrain gazdasági kényszer migránsok megkülönböztetését szolgáló nyelvi (diszkurzív) és intézményes mechanizmusokat, előjáróban szükségszerűen röviden ki kell térnem azokra a települést érintő gazdaság- és társadalomtörténeti változásokra, amelyek átalakították a roma–magyar interetnikus együttélés történeti formáit, és jelenleg is meghatározzák a két csoport között fennálló gazdasági, társadalmi, hatalmi stb. viszonyokat.

Az ukrain migránsok diszkurzív elkülönítésének helyi kontextusa: a magyar–roma etnikumközi kapcsolat

A vizsgált településen az 1980-as évek végétől két, hatásait tekintve ellentétes társadalom- és gazdaságtörténeti átalakulás zajlott. Az egyik a magyar családok posztradicionális parasztosodásának folyamata,²⁰ amely a helyi téészek összeomlása után újjáalakuló családi kis- és közepes méretű mezőgazdasági üzemek revitalizációjával járt. A másik a kispaládi roma lakosságot érintő gazdasági, társadalmi emancipációs folyamat, amelynek keretében néhány roma család sikeresen kiemelkedett a roma közösségből, illetve a falusi elitbe történő integrálódásra tett kísérletet.

Az északkelet-alföldi régióban a rendszerváltást követő gazdasági recesszió éveiben a népesség agrárszektorba való visszaáramlása jelentette az egyik legtipikusabb túlélési stratégiát, amelynek eredményeként elmélyültek, tartóssá váltak a gazdasági különbségek a felső és középrétegbe tartozó magyar, valamint a mélyszegénységben élő roma családok között.

A vizsgált településen a kutatás idején 12 olyan magyar család élt, amelynek tagjai a reprivatizációban szerzett vagy bérelt 20–150 ha közötti birtokterületen gazdálkodtak. Ezek a családok a település mezőgazdaságilag hasznosítható területének csaknem egészét (1060 ha)²¹ birtokolták. A mezőgazdasági termelés mellett ezek a kis és közepes családi gazdaságok bevételeiket számos egyéb stratégiával (másodfoglalkozás, üzletelés, kereskedelem stb.) egészítették ki. Ez utóbbiak közül az utóbbi tíz évben a piacorientált kertészkedés, az „ugorkázás” vagy „ugorkacsinalás” vált meghatározóvá.

A faluban 2009-ben a magyar családok között 9 olyan háztartás volt, amelynek tagjai 1000 méternél hosszabb, 3500 méternél rövidebb uborkaültetvényen végeztek termelést; további négy család pedig a helyben megtermelt zöldség felvásárlásával és értékesítésével foglalkozott. Az agrár- és kertgazdálkodásból élő magyar lakosság növekvő munkaerőigényét jelenleg a határ túloldaláról érkező, főként illegális ukrainai migránsok biztosítják. Ennek legfőbb oka, hogy a helybeli romák jelentős része a 2000-es évektől maga is fokozatosan bekapcsolódott az uborkatermesztésbe, azaz autonóm kertgazdaságokat alapított. A felvásárlás, az értékesítés és a hitelfelvétel fokozatos intézményesülésével több, korábban idény- és napszámos munkából élő roma család hagyta el a magyarok által uralt informális munkaerőpiacot, s adta át a helyét a külföldi munkavállalók különféle csoportjainak. (A cigányok közül „már nagyon sok napszamba nem megyen, mert azt lenézőnek tartják”).

A magyar agrárnépesség – mentalitása, életvezetési stratégiái, értékrendje, normái, fogyasztási preferenciái stb. alapján – két karakteresebb társadalmi réteget alkot. Az egyik a családi üzemszervezetet alapító idősebb korcsoport, amelynek gazdasági mentalitására a tradicionálisabb (paraszti) minták követése jellemző. A másik az a fiatalabb generáció, amelynek gazdasági viselkedését már nem a hagyománytapasztalat, a szokásjogok, hanem sokkal inkább egyfajta (modern) vállalkozói vagy agrárbefektetői attitűd irányítja: a tradicionális üzemek működésébe modern termeléstechnikai eljárásokat, a profitmaximalizálás érdekében pedig új, alternatív tőkefajtákat (hitel- és támogatásszerzés) és gazdasági tevékenységtípusokat (üzemanyag- és cigarettacsempészet, határon átvéló kereskedés) vezetnek be.

A két korosztály tagjainak – megkülönböztető értékű vonásai ellenére – közös tulajdonsága, hogy a lokalitás keretei között mindkét csoport résztvevői a gazdasági elithez tartoznak, azaz a tőke és a hatalom kizárólagos birtokosai. Ezek a családok irányítják a falu belső gazdasági mechanizmusait, a helyi munkaerőpiacokat, valamint az interetnikus kapcsolatok keretétől szolgáló disztribúciós és redisztribúciós folyamatokat.²² A hétköznapi élet keretei között a magyar gazdasági elit vezető pozíciói általában azokban a hierarchikus agrárszervezeti formákban fejeződnek ki, amelyekben a patrónus-kliens viszonyként kezelt gazda-napszámos asszimetrikus kapcsolatok az uralkodók (Szabó 2002). Ezek a gazdasági kooperációra épülő formák meghatározzák az interetnikus kapcsolatok szerkezetét is: a domináns magyar és az alárendelt gazdasági pozíciókban megjelenő romák közötti hatalmi viszonyok gyakorlati működtetésében, fenntartásában és megerősítésében játszanak döntő szerepet. Ebből a szempontból a kispaládi magyarok poszttradicionális parasztosodásának egyik legfontosabb következményének az tekinthető, hogy a hagyományos munkaszervezeti formák újjáéledése együtt járt a romák és a magyarok között fennálló korábbi asszimetrikus szerkezeti-funkcionális kapcsolatok újraéledésével. A mezőgazdasági termelésben ezáltal – akár akaratlanul is – ismét jelentőségteljessé váltak a „cigánnyal való bánásban” azok a feudális eredetű hatalomtech-

nikai megoldások, amelyeket a magyar „nagygazdák” a kollektivizálás előtti időszakban a „nincstelen” vagy a „napszámos” romákkal szemben alkalmaztak.

A kispaládi magyar társadalom poszttradicionális parasztosodásával szemben az 1990-es évek közepétől a helyi roma népesség körében is elindult egy gazdasági, társadalmi mobilizációs folyamat, amelynek hatására a roma közösség tovább differenciálódott.

A terepkutatás idején a vizsgált településen mindössze öt olyan kifejezetten jómódú, magas társadalmi presztízsű roma nagycsalád élt, amelynek lakáskörülményei, életvezetési gyakorlatai, fogyasztási preferenciái, értékrendje stb. az etnikai közösségen belül karakteresebben elkülönült.²³ Ezek a családok általában két különböző mobilizációs stratégia segítségével érték el vezető gazdasági-társadalmi pozícióikat. Az egyik státuszszelérési modell a munka köré szerveződő ún. „normál életút”,²⁴ amelyhez a faluban csupán egyetlen roma nagycsalád karriertörténete tartozik. E család gazdasági felemelkedését specifikus családtörténeti előzmények – a rendszerváltás előtti magasabb munkaerőpiaci pozíciók (buszsofőr, kisebbségi önkormányzati vezető, rendőr), a következő etnikai exogámia, valamint a többgenerációs gazdasági és kapcsolati tőkefelhalmozás – teremtették meg. A másik típus egyfajta alternatív mobilizációs pályamodell. Ennek jellemző vonása, hogy a társadalmi státuszváltást az adott családoknál nem előzi meg hosszabb gazdaság- és családtörténeti fejlődés. Az ide sorolható roma családok mobilitásához az 1990-es évek elején kibontakozó határvidéki feketegazdaság (az ember-, a cigaretta-, valamint az árucsempészet) teremtette meg a gazdasági feltételeket.

A rendszerváltás első évtizedében a határvidéki csempészet (a cigánybeszédben „zsiván’ság” vagy „zsiványkodás”, „okosság”) egy kezdetben stigmatizált és átmenetinek szánt gyakorlatból fokozatosan alakult át hosszú távú, társadalmi konszenzussal övezett, a határ menti térségekben mintaadónak számító életformává. Ez a folyamat az érintett társadalmak szerveződésére döntő hatást gyakorolt, hiszen a helyi társadalomban új státuszkritériumok jelentek meg (a származás, a vallás, a szakképzettség stb. helyett például a bátorság, vakmerőség, az egyéni siker stb. kompetenciái kerültek előtérbe), ami jelentősen átalakította a falu korábbi társadalomszerkezeti hierarchiáját. Az illegális gazdasági stratégiák népszerűvé válásával a falusi társadalom alapvetően zárt rendszere fokozatosan nyílt meg a periférikus helyzetű, korábban marginalizált etnikus csoportok tagjai előtt. Ennek köszönhetően a kispaládi roma családok egy része is hozzájutott a társadalmi mobilitáshoz szükséges gazdasági erőforrásokhoz.

Az informális határvidéki gazdasági stratégiák elterjedése mellett a faluban élő romák társadalmi státuszváltásához jelentős mértékben hozzájárultak azok a neoprotestáns kisegyházi (baptista, pünkösdista) mozgalmak, amelyek az 1970-es évek elejétől bontakoztak ki a térségben. A kutatás idején a kispaládi romák mintegy kétharmada tartozott a faluban működő valamely etnikus kisegyház aktív tagságához. A roma közösségen belül a kisegyházi mozgalmaknak mint alternatív, a magyarok intézményeitől bizonyos mértékig független szer-

veződéseknek számos meghatározó funkciója van. Ezek közül az egyik legfontosabb az, hogy az etnikus önazonosságot (az ún. „cigány stílust”) intézményes módon képviselik, azaz sajátos szervezeti kereteket biztosítanak a lokális etnikai autonómia felépítésének bizonyos formáihoz. Lényeges továbbá, hogy a neoprotestáns kisegyház a roma közösséget olyan imaginárius (globális) keresztény közösségbe és értékrendbe integrálja, ami azon túl, hogy mérsékli a lokális kirekesztés hatásait, a faluban élő romák számára lehetővé teszi a társadalmi szerepek és a státuszok új politikai hierarchiájának kialakítását (Gay y Blasco 2008).

Az elmúlt másfél évtizedben a kispaládi roma etnikai közösségen belüli gazdasági, társadalmi mobilizációs folyamat – amelynek kialakulásában a határvidéki feketekereskedelem, valamint az etnikus kisegyházak játszottak meghatározó szerepet – együtt járt a magyar és a roma gazdasági elit közötti különbségek fokozatos csökkenésével. Ennek részeként a gazdasági elitpozíciókat elfoglaló roma családok az utóbbi években a magyarokhoz hasonló modern életvezetési gyakorlatokat (kétygyerekes családdalmodell, tőkefelhalmozás, visszafogott fogyasztói magatartás stb.) és gazdasági stratégiákat (kertgazdálkodás) alakítottak ki. A faluban a megvagyonosodott romák kifejezetten jómódú házakban, példás életkörülmények között élnek, öltözködésben, fogyasztásban a nem cigányok értékpreferenciáit követik, azaz a mindennapok keretei között a „régí”, alárendelt („szó’galelkű”) cigányokhoz kötött negatív sztereotípiák („tisztátalanság”, „mocsok”, „szegénység” stb.) tudatos és aprólékos eltörlésére tesznek kísérletet.

A „cigány” státuszát újraértelmező társadalomszerkezeti változások lényegét, azaz a korábbi szociális, gazdasági, hatalmi egyenlőtlenségek segítségével definiált korlátmező hatályon kívül helyezésének következményeit jelentéssűrítő módon világítja meg az egyik megvagyonosodott roma család tagjával készített interjúrészlet:

„A régi cigányok még arra is képesek vótak, hogy elmentek, és kipucolták valakinek a WC-jét. Ha most azt mondanád valakinek, hogy vón egy kis zsiros munka, gyere, merd ki a WC-met, hát ölre menne veled. Összeverne, olyan nagy sértés. Meg régen a cigányok a magyaroknak nem pénzért dógoztak. Hát ott vót anyám... Elment a magyar asszony nál, egész nap vártuk, dógozott, oszt este vót ez a sódar. Amit leszédtek rula a húst, oszt maradt a csont, azt hozta haza, aztat kapta a munkájáért. Most már mindenki pénzért dógozik. Ha azt mondja a magyar, hogy itt van 2000 Ft, permetezd le az ugorkámat, a cigány azt mondja, 3000. A cigányok már nem szó’galelkűek, érted, diktálnak.”²⁵

Az idézet a lokális társadalmi rend, azaz a „cigány” diskurzuson belüli hagyományos státuszát érintő változás lényegét három dimenzióban ragadja meg:

- Egyrészt társadalmi/erkölcsi nézőpontból. A narráció szerint a „régí cigányok” feladatköre, a „budipucolás” – amelyhez az emberi és/vagy állati „belsővel”, a „béllel” vagy akár a „döggel”,²⁶ azaz végső soron a „nem emberivel” konnotálható cselekvések és képzetek kapcsolódnak –, a

„mai cigány” számára nem csupán vállalhatatlan gyakorlati magatartás, de a vele való azonosítás társadalmi felemelkedésének és morális létezésének egyidejű megkérdőjelezése is. A roma elbeszélő perspektívájából egész egyszerűen „sértés”.

- Másfelől gazdasági dimenzióból. Az idézet szerint az etnikumközi kapcsolatok már nem írhatóak le maradéktalanul a roma-nem roma aszimmetrikus gazdasági viszonyokkal. A két etnikai közösség kapcsolataira ugyanis már nem kizárólag a függés tapasztalata a jellemző; a romák által végzett munkának pedig racionálisan meghatározható csereértéke van. A „régí cigányokkal” szemben a „mai cigányok” megkülönböztető vonása, hogy az utóbbiak a lokális munkaerőpiacon már nem a „cseléd”, hanem a „bérmunkás” státuszát képviselik, s ennek megfelelően nem a magyarok „maradékáért”, hanem azok „pénzéért” dolgoznak.
- Végül pedig hatalmi aspektusból. Ehelyütt arra világít rá a szöveg, hogy a korábbi hatalmi gyakorlatok már nem érvényesülnek elkerülhetetlenül; a „cigány” a jelenkori társadalmi viszonyok között saját érvényesítő autonóm lény, aki tetszőlegesen választhatja a korábbi szabályozó interetnikus társadalmi normák követését vagy azok tagadását is. A faluban lejátszódó társadalmi, gazdasági változások hatására a romák kísérletet tehetnek a hagyománytapasztalatban rögzített aszimmetrikus társadalmi szerepek megfordítására is („a cigányok már nem szó’galelkűek, diktálnak”).

Mindazonáltal ezek a változások, azaz a kispaládi romák gazdasági felemelkedése, kulturális asszimilációja – vagy más szóval „gádzsósodásának” folyamata (Nagy 2007, 21–22.) –, továbbá a magyarok domináns gazdasági, társadalmi szerepeinek megrendülése az elmúlt másfél évtizedben a „paraszatok” és „cigányok” közötti különbségek fokozatos kiegyenlítődéhez vezettek. A helyi társadalomban mindez a két csoport közötti határok elmosódásával, valamint az etnikai hierarchián alapuló munkamegosztás rendszerének destabilizációjával járt együtt, amely az etnikumközi kapcsolatokban is jelentős feszültségeket okozott.

A kialakult válsághelyzet negatív hatásait a magyar közösség a faluban élő roma családok életformaváltásának és társadalmi integrációjának szimbolikus korlátozásával próbálta ellensúlyozni. Ennek érdekében két jellemző stratégiát alkalmazott. Az egyik a hétköznapi nacionalizmus gyakorlata volt, amely különböző stigmatizált etnikai és rassz kategóriákkal („budis cigány”, „mocskos cigány”, „fekete cigány”) teremtett lehetőséget a társadalom különféle (szociális, gazdasági, vallási) szféráiban a faluban élő romák szimbolikus kizárásához. A másik stratégia ellenben az aktuális találkozási helyzeteket átható történeti diskurzus. Ez olyan mindennapi kommunikációs technikák alkalmazását jelentette, amelyek a „régí”, az „elmúlt” falu világára, valamint ennek részeként az „egykori” „szó’galelkű cigányokra” való folyamatos reflexiókon keresztül a jelenlegi hierarchikus etnikumközi viszonyokat a hagyománytapasztalat normatív elemeként tüntették fel.²⁷

A helyi társadalomban ezeknek a mechanizmusoknak az egyik legfontosabb színtere a legutóbbi időkhöz kétségtelenül a munka, a gazdasági tevékenységek világa volt, amelyek – a faluban kibontakozó gazdasági, társadalmi változások előtt – a roma–magyar kapcsolatok és interakciók elsődleges kontextusát képezték. A továbbiakban ezzel összefüggésben amellet érvelek, hogy a roma–magyar különbségteremtő diskurzusok a lokális munkaerőpiac és a hagyományos foglalkoztatási rendszer radikális átalakulása ellenére sem veszítettek el korábbi jelentőségüket. A kispaládi magyarok ugyanis az interetnikus egyenlőtlenségeken alapuló társadalmi együttélés hagyományos rendszerét az ukrainai migránsok elkülönítését, kizárását, alárendelését szolgáló hétköznapi gyakorlatok és szimbolikus cselekvések segítségével hatékonyan erősítik meg és termelik újra.

Az ukrainai gazdasági migránsokat megjelenítő munkáltatói diskurzusok

A kispaládi magyar gazdák és az általuk foglalkoztatott illegális ukrainai idénymunkások között kialakuló hétköznapi találkozási helyzeteket mindenekelőtt olyan racionális, jövedelemorientált helyzeteknek kell tekintetnünk, amelyekben az egymással kapcsolatba lépő felek gazdasági érdekellentéte az egyik meghatározó tényező. Mivel a határ menti régióban jellemzően alacsonyak a bérek és elenyészően kevés az elérhető munkaalkalom, az ukrainai idénymunkások bevételeik maximalizálása, továbbá munkaerejük megőrzése érdekében különböző informális technikák (munkalassítás, felületes munkavégzés, az étkezési és a szállásdíj helyett magasabb bérezés kialakítása stb.) alkalmazására kényszerülnek. A munkaadók ugyanakkor ezeknek a stratégiáknak a hatékonyságát különféle hétköznapi eszközökkel (pl. a munkaidő elnyújtása, a ház körüli fizikai munkák pótfizetés nélküli elvégeztetése stb.) próbálják meg csökkenteni. A kölcsönös adaptív-stratégiai viselkedésmódoknak ebben a rendszerében a fogadó társadalom az etnikai hierarchia kijelölésével, illetve az etnikai stigmatizációs eljárásokkal érvényesíti a gazdasági érdekeit (Ainlay, Crosby 1998, 13.).

Az ukrainai gazdasági idénymunkások csoportjához a kispaládi társadalomban különböző etnikai identitású (magyar, ukrán, orosz, cigány) személyek tartoznak, akiket a fogadó közösség a mindennapi kommunikációs helyzetekben egységesen „ukránként” és/vagy „oroszként” kategorizál. A fogadó társadalom és a migránsok között kialakuló gyakorlati együttműködés keretei között azonban számos olyan hétköznapi gyakorlat van, amely a származási ország szerint homogenizált „idegen” migránsokat – társadalmi pozíció, magatartás, gazdasági „érték” alapján – tovább differenciálja.

A helyi munkaerőpiacon megjelenő „ukrán” nemzetiségű napszámosokról a kispaládi magyarok negatív értékítéleteket fogalmazznak meg. Eszerint az

„ukránok” „megbízhatatlanok”, rafináltak, „ott vágnak át, ahon akarnak”, „isznak”, „szombatisták, szombaton nem dógoznak”, „húzzák az időt” stb. A sztereotípiák segítségével a fogadó közösség olyan stigmatizált magatartásformákat és gazdasági habitusokat társít az „ukránok” kategóriájához, amelyek a helyi magyarság gondolkodásában az ellenálló, a „rossz cigány” jellemzői közé tartoznak. A magyar gazdák ennek megfelelően ritkábban folyamodnak a „nem biztosnak” tartott ukrán (anyanyelvű) munkaerőhöz, mint ahogyan a „rossz” napszámosoknak tartott „cigányok” többségét is rendszerint csak kiegészítő, általában a nehezebbnek vagy egészségtelenebbnek tartott fizikai munkákra (pl. uborkás zsákok pakolása, hordása; permetezés stb.) alkalmazzák.

A magyar gazdák ezért mezőgazdasági üzemekben gyakrabban foglalkoztatnak a határon túlról érkező magyar nemzetiségű napszámosokat. Ezekről a migránsokról a közbeszéd úgy tartja, hogy „nagyjából megbízhatóbbak”, „stabilabbak”, „becsületesebbek”, egyszerűen „jobbak, mint a magyar cigányok. Mert szófogadóak, rendesebbek. Nem olyan erőszakosak.”²⁸ A munkáltatói diskurzusban ezek a kompetenciák, jelesül az engedelmesség (a „szófogadás”), az egyéni autonóm akarat felfüggesztése („nem erőszakosak”), a test erejének átengedése, a szorgalmasság stb. a „magyar” idénymunkások megkülönböztető értékű tulajdonsága. A fogadó közösség azonban ezeket a tulajdonságokat nem a kárpátaljai magyar idénymunkások csoportszintű etnikai jellemzőjeként, hanem sokkal inkább az adott migránsok egyéni, esetleges magatartásaként tartja számon. („Ezekbe is ki kell fogni, hogy milyet hozol, mert van [köztöttük] is rafinált.”²⁹)

A magyar nemzetiségű idénymunkások strukturális pozíciói a helyi társadalomban a „régci cigány” normatív kategóriájával leírható történeti jelentéseket idézik fel. A domináns kultúra a külföldi magyar munkavállalói csoporthoz tartozó személyeket általában az „eredeti”, a „meghunyászkodó”, a hatalommal kooperáló „cigány” képével azonosítja. Ez azt is jelenti, hogy az ukránai „magyar” munkavállalókkal szemben tanúsított befogadó, támogató attitűdök pusztán látszólagosak. A helyi társadalom az „idegent” kizárólag adaptációs igyekezetében fogadja el (Biró, Bodó 1996), más szóval csupán abban a gyakorlati törekvésében támogatja, hogy ők a „rendes cigányra” jellemző másodlagos társadalmi pozíciókban jelenjenek meg. A határon túli magyar munkásidentitás lényegét érintő jellegzetességeket (pl. hogy a munkás gyakran „haza” akar menni, számára otthonos életvilág után vágyódik, vagy hogy racionális gazdasági aktusokra, a munkaadó „kijátszására” törekszik), végső soron tehát magát az „idegen” idegenségére jellemző vonásokat a fogadó társadalom általában elutasítóan kezeli.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az „idegent” jelentő „ukránok” és/vagy „oroszok” egységes kifejezése jelentéstani értelemben két eltérő szinten ragadja meg a társadalmi különbségeket. A befogadó társadalom értelmezése szerint egyrészt vannak olyan magatartások, diszpozíciók, amelyek inkább az „ukrán” etnikumhoz kötődnek és stigmatizáltak (elfogadhatatlanok), másrészt vannak olyan kulturálisan meghatározott viselkedésmódok, habitusok, magatartásfor-

mák, amelyeket a fogadó kultúra inkább a „magyar” anyanyelvű idénymunkások identikus jellemzőinek vél, s negatívan ítél meg (vagyis elfogad).³⁰ A két klasszifikációs gyakorlat közös vonása, hogy mindkettő a migránsok különbségeit hangsúlyozza.³¹ Ekképpen a munkáltatói diskurzus az „ukrán” és a „magyar” nemzetiségű (anyanyelvű) külföldi állampolgárokat a „cigány” státuszával jelölt „idegen” fogalmán belül helyezi el – igaz, a diskurzus határozottan utal az említett kategóriákkal megnevezett személyek és csoportok stigmatizáltságának fokozatbeli különbségeire.

A lokális életvilág foglalkozás- és társadalomszerkezeti hierarchiájában a „cigány” pozícióját elfoglaló ukrainai idénymunkásokkal szemben a fogadó közösség a magyar-roma interakciókat hagyományosan uraló aszimmetrikus kapcsolatok (patrónus-kliens viszonyok) igényével lép fel. Ily módon a fogadó társadalom tagjai – különféle szimbolikus eljárással – a „cigány” idegen másságának leírására, értelmezésére használt hagyományos kategóriákat és klasszifikációkat gyakran alkalmazzák a faluban megjelenő külföldiekre is.

A hétköznapi nyelvi gyakorlatok szintjén ez nem jelent mást, minthogy akárcsak a „rég” cigányokat, az ukrán migránsokat is megfosztják személyiségüktől; a munkáltató diskurzus általában a hatalom tárgyaként, dologi (testi) mivoltukban, politikailag telített nyelvi környezetben reprezentálja őket. Ez kifejeződhet implicit retorikai alakzatok formájában – például a „volt nekem talaly olyan munkásom” kezdetű mondatok minden esetben a „birtokoltam olyan ukránt” predikátumát hordozzák magukban –, de megnyilvánulhat akár direkt, kifejtett formában is. A „Tartasz most ukránt? Nem tartok!”, „az udvaron nem tartottunk ukránt, mert na, féltünk azér”, „a szomszéd faluból hoztam szedőket, mert az enyémnek haza kellett menni, az enyémnek lejárt a vízumja”, „van az udvaron melléképület, hozunk két orosz” stb. típusú beszédfordulatok például félreérthetetlenül kijelölik a kijelentés alanya és tárgya között fennálló aszimmetrikus viszonyokat. Ennek a hatalmi jelentésekkel átitatott, illetve politikailag konfigurált nyelvnek a legalizálásában és fenntartásában kétségtelenül az agrártermelés tradicionális elemei játsszák az egyik legfontosabb szerepet. Ezt megfelelően szemléltetik a paraszti termeléshez kapcsolódó munkaszervezési normák is, amelyek szerint a „rendes”, a „jó”, a „becsületes” munkavégzés garantálása érdekében a kispaládi gazdának együtt kell dolgoznia, vagy legalábbis „rá kell néznie” az ukrán munkásokra – más szóval ugyanúgy, ahogyan a „cigány” napszámos felett is, minden alkalommal egyénileg kell kontrollt és hatalmat gyakorolnia.

Az ukrán és cigány „birtokolt test” közötti korrelációs hatalmi viszonyok létrehozásában figyelemre méltóak a cigány testre mint vizuális objektumra irányuló eljárások is. Ezen többnyire képi analógiákat tartalmazó kommunikációs stratégiákat kell értenünk, amelyek segítségével a kispaládi magyarok bizonyos stigmatizált etnikus jegyeket (pl. a „fekete bőrszín”) egész egyszerűen „átviszik” más, jelöletlen („fehér”, „ukrán”) testekre is. Egy kispaládi magyar nő például saját távolmaradását a családja mezőgazdasági termelésétől azzal indo-

kolta, hogy a kertet „egyszerűen rabszolgamunkának” tartja, ahol a munkások úgy dolgoznak, akár „a kávéültetvényen a négerek, csak itt cigányok vagy ukránok vannak. [!] Szerencsétleneknek, ha esik, ha fúj, 70 fok, mínusz 100 fok, akkor is benne kell lenni, mint régen a kávéültetvényeken a napszámosoknak.” [!]

A kispaládi magyarok diskurzusában a „régii cigányok” kategóriájának normatív értelméhez hozzátartozott a romák társadalmi nyilvánosságtól való elzártságának, láthatatlanságának követelménye is.³² A „régii”, „eredeti” romák a faluban a szegregált, periférikus terekben laktak, azaz a magyarok számára paradox módon, látványként csupán negativitásukban voltak megragadhatók, abban a mozzanatban, hogy „nincsenek a faluban”, vagy hogy nem lehet tudni róluk „mit csinálnak, ott kint”. Ezt a regulatív alapelvet, amelyet a roma-magyar etnikumközi együttélés egyik aspektusaként „láthatósági paktumnak” nevezhetnénk, tetten érhetjük az ukránai munkásokról való gondolkodásban is.

A periféria, de mégis a hatóságok által intenzíven ellenőrzött határ menti térséget (a „határ környékét”) a külföldi idénymunkások általában veszélyzónaként érzékelik, ahol helyzeti bizonytalanságuk ellensúlyozása érdekében különféle csoportspecifikus magatartásmintákat alakítanak ki. A régió feldolgozóiparában munkát vállaló péterfalvi idénymunkások például az illegális munkavállalói státuszukból eredő kockázatokat tudatos „rejtőzködéssel”, nyilvános térhasználatuk intenzív korlátozásával próbálják meg mérsékelni. Ennek érdekében akár napokig nem hagyják el azokat a fizikailag zárt tereket, amelyekben dolgoznak. „N. J.: Ott vót a szállás bent [az üzemben]. Tegyük fel, ha bent dolgoztunk, csak a csomagoló üzembe, akkor mi, ahogy bementünk, tegyük fel hétfő reggel, és szombatig mikor jöttünk hazafele... kint nem jártunk, na, nem jártunk egyáltalán kint. Se vásárolni, se sehova, csak bent, bent, bent. B. S.: Amiatt nem hagyták el a szállást, mert nem volt munkavállalási engedélyük? N. J.: Nem amiatt... Hanem, mert nem akartuk, hogy minket lássanak, tudják, hogy mi ott vagyunk... Minket ott nem zavart senki, nyugalomba vótunk.”³³

Eltekintve ehelyütt attól, hogy az említett viselkedés fenntartásában milyen szerepet játszik az érintett személyek formális jogi (illegális vagy legális munkavállalói) státusza, fontosabbnak tűnik az a megfigyelés, hogy a mindennapi társadalmi interakciókban a fogadó társadalom részéről normatív követelményként fogalmazódik meg a bevándorlókkal szemben saját objektív „idegenségük” elrejtésének kritériuma. „Vót olyan, amikor 4 ezer méter ugorkám vót, és a faluba egy-kettő, két-három helyen voltak a munkások elszállásolva. Akkor az udvaron nem tartottunk ukránt, mert na, féltünk azér’. Ott vannak, mozognak, de nem olyan érted, tudja az ember, hogy idegen van az udvaron, ide megy, oda megy, nem olyan, na. Megmondtam nekik, ne járkáljanak sehova se’, ne próbáljanak az udvarrul lemenni, me’ nagy baj lesz.”³⁴

Hasonló szemléletmódot tükröznek a kispaládi társadalom lokalitásépítési gyakorlatai, illetve a migránsok társas életét meghatározó terek, helyek rendszerei is. A vizsgált településen például a falu határába mélyen benyúló uborka-táblák tudatos kialakítása, a gazdasági udvar végén lévő lakhelyek („melléképület”,

„fészert”) elhelyezése, a migránsok intim terekből való kizárása (pl. a munkaadó privát terén kívül kijelölt étkezési, tisztálkodási lehetőségek), de akár az ideny-munkások egynemű útvonalai is, amelyek elsősorban a falu mögött húzódó kertek, gyümölcsösök közötti helyek használatára redukálják a migránsok mozgását, nyilvánvalóan jelentőségteljes, funkcionális értékű eszközök. Céljuk egyrészt az idegen tolakodó „idegenségének” elrejtése, „láthatatlanná tétele”; másrészt a migránsok másodrangú társadalmiságának „materializálása” (Appadurai 2001, 4.), azaz térbeli rítusokon keresztül történő kifejezése,³⁵ ami egyértelmű hasonlóságot mutat a faluban élő romákkal szemben alkalmazott korábbi stratégiákkal.

Összefoglalás

A tanulmány az ukrainai határvidéki migrációs jelenségeket egy konkrét találkozási helyzet, a kispaládi magyar és roma etnikai közösség együttélési stratégiáinak kontextusában értelmezte. A vizsgálat azokat a hétköznapi interakciókat és diszkurzív eljárásokat állította középpontba, amelyekeken keresztül a fogadó közösség tagjai kijelölik, meghatározzák, esetenként átalakítják a csoportközi és interetnikus viszonyokat.

Az empirikus kutatás tanulságai szerint a kispaládi magyar közösség az azonos kibocsátó településekről érkező, de a helyi életvilág terébe eltérő kezdeti státuszban belépő külföldi bevándorlókkal szemben különböző – támogató vagy elutasító – lokális migrációs politikákat érvényesít aszerint, hogy a migrációban részt vevő személyek erősítik vagy gyengítik a fogadó magyar közösség társadalmi kohézióját és korábban kialakult szociokulturális, gazdasági, hatalmi pozícióit. A magyar etnikai részközösség az áttelepülő vagy letelepedő migránsok integrációs és mobilizációs képességét az etnikai azonosság fogalmaival ösztönzi, a gazdasági kényszermigránsokat ellenben a másság diskurzusain keresztül fosztja meg a társadalmi érvényesülés lehetőségétől.

A helyi életvilágon belül kialakult etnikumközi kapcsolatok ebben az értelemben tehát meghatározzák azoknak az informális, mikroszintű migrációs politikáknak a természetét, formáját és erejét, amelyeket a fogadó közösség az ukrán állampolgárokkal szemben alkalmaz, ezen kívül kijelölik azokat a funkciókat is, amelyeket a külföldi bevándorlók a gazdasági munkamegosztásban, s ennél fogva a céltelepülés társadalmi szervezetének egészében betölthetnek.

A külföldi idenymunkásokat alkalmazó magyar gazdák diskurzusait elemezve bemutattam, hogy a fogadó közösség – sajátos szubsztitúciós és transzformációs szabályok segítségével – a magyar-roma etnikai különbségtétel hagyományos eljárásait más etnikai csoportok tagjaira (az „ukránokra”) vonatkoztatja, ezáltal a társadalmi jelentésképzés folyamatában az „ukrán” idegen idegensége a „cigány” idegen idegenségeként tűnik fel. Az eljárás lényegéhez tartozik, hogy miközben a történetileg kialakult etnikai kategóriák bizonyos tar-

talmi elemeinek alkalmazása elősegíti az „ukránok” társadalmi különbségeinek kifejezését, aközben megerősíti a lokális társadalmon belül kialakult strukturális egyenlőtlenségek korábbi rendszerét is. Az ukrainai migránsok különböző rész-csoportjainak integrációját vagy szegregációját megalapozó hétköznapi stratégiák ily módon, a lokális életvilágon belül, a magyarok és romák közötti politikai hatalom megosztását elősegítő, funkcionális szerepű (redisztribúciós) eszközök.

Köszönetnyilvánítás

Az északkelet-magyarországi határvidéki térségben két különböző OTKA-kutatás keretében végeztem empirikus vizsgálatot. Az első élettörténeti és fókuszcsoport-interjúk elkészítésére 2008 és 2009 között nyílt lehetőségem az MTA Kisebbségkutató Intézete által indított Változó nemzetdiskurzusok: az azonosságról és a különbségekről a magyar állampolgárok és a kisebbségben élő magyarok viszonylatában című (68973 számú) kutatási programban. Ekkor a vizsgált településen kutatótársammal, Feischmidt Margittal a roma–magyar etnikai különbségtétel hétköznapi (diszkurzív és performatív) jelölő gyakorlatait vizsgáltuk. A kutatás eredményeinek összefoglalását lásd: Borbély (2013, 86–108.). A jelen tanulmány középpontjában álló témakör, nevezetesen a magyarországi migráció, továbbá az államhatárhoz kötött különféle informális gazdasági aktivitásformák (csempészet, csencselés, feketekereskedelem stb.) bizonyos típusainak antropológiai kutatását a Hármashatárok vizsgálata Magyarország délnyugati, délkeleti és északkeleti térségeiben című (91112 számú) kutatási program tette számomra lehetővé. Ez a kutatás az MTA BTK Néprajztudományi Intézete szervezésében 2011 és 2014 között zajlott. Jelen tanulmány a „migrációs” jelenségek következtében kialakult találkozási helyzeteket elemzi, amelyeknek szerves részét képezik az „etnikai” különbségtétel diszkurzív, intézményes gyakorlatai is – ebben az értelemben munkám a két, tárgyában eredetileg eltérő, akadémiai kutatás tapasztalatainak szintézisaként is értelmezhető. A kutatás elvégzésében nyújtott szakmai támogatásért Feischmidt Margitnak és Balogh Balázsnak tartozom köszönettel.

Jegyzetek

- 1 Az ukrán gazdaságpolitika válságállapotát érzékletesen szemlélteti az a kiragadott adat, amely szerint 2006-ban – tehát a gazdasági világválság negatív hatásai előtt – az ukrán GDP reálértéke nem érte el az 1990. évi szintet, annak ellenére, hogy egy évtizedes folyamatos csökkenés után, 2000-től az ország gazdasága évenként 10-12% -os növekedést mutatott. Ezzel összefüggésben lásd: Dövényi, Karácsonyi (2008, 191.).
- 2 A hivatalos adatok szerint 2013-ban 1 589 963 ukrán állampolgár igényelt schengeni vízumot, feltehetően többségük munkavállalási céllal. Ez a 2009-ben beadott vízumkérelmek számának (854 209) majdnem másfélszerese volt, ami az ukrán állampolgárok mobilitási potenciáljának számottevő növekedését, illetve az európai uniós térség mint migrációs célterület felértékelődését mutatja. A probléma fontosságát megfelelően érzékeltetheti talán az az adat, hogy 2013-ban a reguláris migránsokat legnagyobb számban kibocsátó 176 ország közül Ukrajna – Oroszország mögött – a második helyet foglalta el. http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/visa-policy/index_en.htm (Letöltés: 2015. január 15.)
- 3 Az elmúlt két évtized (1995–2014) egészét szemlélve azt mondhatjuk, hogy a Magyarországon tartózkodó ukrán állampolgárok száma 2004 és 2009 között nőtt a legdinamikusabban. Ekkor a számuk évente átlagosan 10,55%-kal (1292 fővel) gyarapodott, s a bevándorlás „csúcsléve-

- ben”, 2009-ben a számuk elérte a 17 610 főt, amely több mint másfélszeresével haladta meg a 2003-as adatokat (9853 fő). (KSH 1995–2015)
- 4 A saját kutatási tapasztalatom szerint az ukrain határvidéki településeken a reguláris migráció, valamint általánosabb értelemben az országhatárra épülő informális gazdasági stratégiák szorosan összefonódnak olyan intézményesült illegális vagy „féllegális” szolgáltatásokkal, amelyek „átmeneti”, „összekötő” tevékenységformákat képeznek a fekete- és a legális (állami) gazdasági szférák között. Ilyennek tekinthetők pl. azok az illegális falusi „pénzváltóházak”, ahol a külföldi vendégmunkából, valamint a feketepiaci kereskedelemről (üzemanyag-, cigaretta- és szeszcsempészet) származó jövedelmek átváltása, konverziója, azaz a „normál” gazdaságba való visszaszívárgatása zajlik. De itt említhetők az útlevek, vízumok beszerzésére szakosodott falusi kereskedők is, akik a hivatalos okmányokhoz, valamint az ebből származó pluszjövedelmekhez az állami intézményeken belüli korrupció segítségével jutnak hozzá. Az informális gazdaság efféle szereplőinek (pénzváltók, útlevél-kereskedők, fuvarosok, csempészek stb.) a lokális falusi társadalmak átalakulásában kivételes jelentőséget kölcsönöz rendszerváltás utáni szerepük. Részben ugyanis ebből a rétegből rekrutálódott az új gazdasági-vállalkozói elit, amely leváltotta a rendszerváltás előtti falusi eliteket (állami tisztviselők, kollektív gazdaságok közép- és felsővezetői stb.). A szövetkezeti vagyon privatizációja során ezeknek az új foglalkozáscsoportoknak a tagjai (a „maffiózók”) sajátították ki az elérhető föld-, jószág-, gép- és ingatlanulajdon legnagyobb részét. Ennek segítségével pedig mindmáig meghatározzák az adott települések fejlődési lehetőségeit („ők vótak, akik felvásárolták a falut”).
  - 5 2013-ban a Magyarországon tartózkodó ukrán állampolgároknak (10 849 fő) mindössze 11,1%-a (1211 fő) rendelkezett érvényes munkavállalási engedéllyel, amely minden bizonnyal csupán töredéke volt a „feketén” vagy szabálytalanul foglalkoztatott munkavállalók számának. Noha a magyar munkaerőpiacon illegálisan foglalkoztatott külföldiekre vonatkozó egzakt adatok nem állnak rendelkezésünkre, az ukrán és a magyar társadalmon belüli feketegazdaság elterjedésére számos kutató hívta fel a figyelmet, ezekből következtetni lehet az informális gazdasági aktivitásformák nagyságrendjére. A témával foglalkozó egyik szerzőpáros szerint 2012-ben az Ukrajnában megtermelt összjövedelem hozzávetőlegesen 44%-a – az Ukrán Gazdaságfejlesztési és Kereskedelmi Minisztérium mértékértékei adatai alapján 34%-a – a feketegazdaságból származott (Vinnichuk, Ziukov 2013, 143.). Az informális gazdasági stratégiák regionális és lokális szintű elfogadottságát bizonyítja Colin Williams és John Round 2006-os vizsgálata is. A kutatás során a szerzők három különböző ukrán nagyvárosban (Kijevben, Harkovban, Ungváron) készítettek kvalitatív adatfelvételt. Ebből kiderült, hogy a megvizsgált mindegy 700 háztartásgazdaságnak csupán 3,5%-a élt kizárólag állami fizetéséből, a válaszadóknak 92,5%-a a háztartás jövedelmének megteremtése érdekében – primer vagy szekunder jelleggel – valamilyen informális gazdasági stratégiát (feketemunkát, kényszergazdálkodást, megélhetési kereskedést, külföldi munkavállalást stb.) alkalmazott. (Williams, Round 2007) Más kutatók ellenben arra hívják fel a figyelmet, hogy a közép-európai – és ezen belül a magyarországi – régió a keleti posztoszocialista országokból érkező migránsok számára azért vált elsősorban célterületté, mert a régióban általános volt az informális piacok iránti tolerancia, másrészt bizonyos biztonság és stabilitás jellemezte e piacok működését (Sik, Wallace 1999; Stola 2001).
  - 6 B. E. (sz. 1942, nő), az interjú időpontja: 2008. július 15.
  - 7 „Ebbe olyan téveszelnők vót választva, aki kondás, meg mi vót. Akinek semmije se vót, akinek egy darab gör nem vót, semmije se vót.” Cs. E. (sz. 1947, férfi), az interjú időpontja: 2008. július 26.
  - 8 Az „ipar, építőipar területén” csupán 26 fő (10%), a kereskedelemben 11 fő (4,5%), a szállításban 19 fő (7,7%), a gazdaság egyéb ágazataiban pedig 21 fő (8,6%) dolgozott (Községi Törzskönyv 1971–1980, 7.).
  - 9 1980-ban Magyarországon az aktív keresők száma 5 068 840 fő volt, amelyből a mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásuk aránya 5,4%-ot (273 489 fő) tett ki (Fóti, Kapitány, Lakatos 1997, 579.).
  - 10 A magyarországi határvidéki településeken létrehozott kollektív gazdaságokban – a szovjetizált kárpátaljai településekhez hasonlóan – csak 1965-től, az ún. kozsigini gazdaságpolitikai fordulat után kezdődött el valamennyi gazdasági tevékenység- és munkaforma esetében a rendszeres, havi pénzkifizetés bevezetése. Előtte, a kollektivizálás első másfél évtizedében, a

- ledolgozott munkaegységekért vagy munkanapokért járó bért elsősorban természetben, főként gabonában kapták meg a téesz- és kolhoztagok. A munkanap-alapú bérezési rendszerről lásd: Oficinszkij (2010, 285.).
- 11 Kovai Cecília hívja fel arra a figyelmet, hogy a Kádár-korszak autoriter politikája a bér munka intézményén keresztül bizonyos mértékig átjárhatóvá tette a romák számára a korábbi merev interetnikus határokat. A paraszti életformától eltávolodó „magyaroknak” és az ipari bér munkát végző „cigányoknak” ugyanis egyaránt egy új életvezetési kerethez (a „munkás élethez”) kellett adaptálódniuk. A szocialista bér munka világában való részvétel – mint ahogy Kovai megjegyzi – a romák számára maga volt a „munka”, szemben azokkal a foglalkozásokkal, amelyekhez az egyes cigány csoportok a szocialista rendszer előtt – a „parasztok” által biztosított munkaalkalmaknak, a „magyarok” hatalmának kiszolgáltatva – hozzáférhettek (Kovai 2008, 177.).
  - 12 Az ideológiai alapokon, azaz mesterségesen fenntartott munkaerőpiac (a „teljes körű foglalkoztatottság” paradigmája) megszűnésének explicit kifejeződéseként értékelhető, hogy 1989-ben az állam eltörölte az 1968. évi I. törvény 91. §-át, azaz a hírhedt „KMK” (közveszélyes munkakerülő) státuszát, amely az államszocializmus évtizedeiben a nyolc napot meghaladó munkanélküliséget törvényileg büntette.
  - 13 A téma speciális mivolta és az adatközlők személyiségi jogainak védelme érdekében az interjúalanyok személyes adatait nem közlöm. Jellemzésükre fiktív keresztneveket és monogramokat használok, továbbá – ahol az a szövegkörnyezetből nem derül ki és szükséges – külön feltüntettem nemüket és a születési évszámukat.
  - 14 Az ingázó vagy cirkuláris jellegű migrációs mozgásokat Stola (2001) a „kvázimigráció”, míg Okólski (1998) a „befezetlen migráció” fogalmával írja le. A két kifejezés alatt mindkét szerző elsősorban a szezonális, alkalmi munkavállalást, valamint az álturizmus (kereskedő- és bevásárló-turizmus) jelenségkörét tárgyalja, amelyekben a migránsok számára a letelepedés elutasítása, azaz a rövid idejű külföldi tartózkodás stratégiai elem. Ebből a szempontból az „áttelepedett ingázók” kategóriája egy sajátos, hibrid migrációs forma, mivel ebben a típusban elsődleges tényező a migránsok formális letelepedése, de ugyanilyen releváns elem a kibocsátó és a fogadó települések közötti intenzív mozgás is.
  - 15 Az ukránjai romák magyarországi migrációjának jelenségkörével – az adott téma komplexitása, valamint a tanulmány szűk terjedelmi korlátai miatt – a továbbiakban nem foglalkozom. A részletek figyelembevétele nélkül azonban annyit meg kell jegyezni, hogy a vizsgált magyar–ukrán határszakasz különböző oldalain található településeken olyan roma közösségek élnek, amelyek tagjait – a határvidéki magyar népességgel hasonlóan – nagyon szoros genealógiai, rokonsági és házassági kapcsolatok fűzik össze. Kispaládton kutatásom idején összesen 4 olyan roma család élt, amelyek férfi tagjai az államhatár ukrán oldaláról (Tiszapéterfalváról) hoztak maguknak feleséget. Ezek a roma családok a nyári hónapokban uborkatermesztéssel egészítették ki jövedelmeiket, amelyhez rendszerint az Ukrajnából származó feleség családjából rekrutálnak munkásokat. A szűkebb rokonsághoz (após, anyós, testvérek) tartozó idénymunkásoknak a kispaládi romák „normál” napszámot fizetnek. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az adott családok tagjai, noha kölcsönös és kiterjedt társadalmi, gazdasági kapcsolatokkal rendelkeznek, mégis a mindennapi találkozási helyzetekben nagyon gyakran egymással szemben is a magyar–roma etnikai különbségtételre jellemző szimbolikus határképző mechanizmusokat alkalmazták. A péterfalvi romák például a szabolcsi (botpaládi, sonkádi, kispaládi) rokonokat leggyakrabban a „feketeség” diszkreditáló diskurzusaiban vagy az „élősködő cigány” toposzaiban reprezentálják („Láttál már magyarokat? Olyan feketék, mint a kökény.”; „Te, ezek temérdek pénzt, ingyen pénzt kapnak az államtul. És akkor 5 napig fognak enni-inni a városban, ilyen tortákat vesznek, ilyen szál kolbászokat vesznek. Hát annyi temérdek pénz, csak éppen azért, hogy elmulassák, eligyák.”). Ezzel szemben a kispaládi romák az ukránjai romákhoz rendszerint a civilizálatlanság, az elmaradottság, valamint a szociális elesettség képzeteit és sztereotípiáit társítják („Azok úgy élnek, mint az indiánok,” „a cigánytáborokba laknak, nagyon csóringerek, eredeti, szegény cigányok.”).
  - 16 Kispaládton a gazdasági idénymunkások háromnegyede elvált vagy gyermeküket egyedül nevelő nő, illetve olyan háztartásbeli személy, aki kiskorú családtaggal, rokonnal együtt keres alkalmi vagy szezonális munkát.

- 17 A lokális találkozási helyzetekben részt vevő – etnikai, kulturális, szociális stb. értelemben – eltérő módon pozicionált személyek, kis és nagy csoportok cselekvéseit meghatározó társadalmi, politikai diszkurzív mezőt, valamint az azon belüli változásokat legalább három aktor (a külföldi migránsok, a fogadó és a kibocsátó társadalom) egymásra vonatkozó társadalmi, politikai diszkurzív gyakorlatai befolyásolják és hozzák létre. E komplex rendszer egészének elemzése meghaladja a tanulmányom kereteit, ezért a továbbiakban csupán egyetlen ágens, a fogadó közösség diszkurzív stratégiáival foglalkozom.
- 18 Az „azonosság” diskurzusának egyes jelentésrétegét megfelelően világítja meg az alábbi kiragadott interjúrészlet: „Ezeket, akik átjöttek, mindet tiszteli, becsüli az ember, mert hát szorgalmasak, jó dógosok, gyönyörűen tisztán tartanak mindent (a), ugyanolyan a gondolkodásuk pont, mint miénk, pont úgy gazdálkodnak (c). Úgyhogy szívesen látjuk azokat, mert még azok magyarabbak, mint mi vagyunk. Jobban tartják a vallásukat, mint itt sok helyen. (b)” T. E. (sz. 1945., nő), az interjú időpontja: 2010. október 5.
- 19 A „régí cigányok” kifejezés a hatalmi, társadalmi, gazdasági értelemben alárendelt roma képzetén alapuló összefoglaló értelmű kategória. Ezt a specifikus habitusokat, magatartás- és cselekvésformákat kifejező fogalmat a társadalmi dominanciáért folytatott aktuális küzdelmekben a kispaládi magyar gazdák és a gazdaságilag emancipálódott roma családok egymással szemben álló értelemtartalmak kifejezéséhez használják fel.

A magyarok diskurzusára szerint „régí cigányoknak” azok a romák tekinthetők, akik elfogadják az etnikai hierarchiával kijelölt másodrangú társadalmi, gazdasági szerepeiket, alávetik magukat a hatalom kodifikált formáinak, azaz „mindent megcsinálnak, amit mondol nekik”, „dógosok”, „szófogadó cigányok”. Ezeket a romákat a magyarok „rendes cigányoknak” tekintik, s az etnikumközi találkozási helyzetekben gyakran bizalommal vagy tisztelettel tekintenek rájuk („tisztelebe is tartottuk őket, meg szeretjük is”) akkor is, ha szociálisan marginalizált – a helyi roma elit által „gettós”, „budis cigányoknak” nevezett – romákról van szó. A faluban élő magyarok ezzel szemben azokra a romákra, akik felrúgják, pontosabban a hétköznapi gazdasági, társadalmi magatartásaikkal folyamatosan megszegik a „régí cigány” fogalmához mint hatalmilag alárendelt személyhez kötött pozíciókat, a „nem rendes cigányok” fogalmát használják. A mindennapi beszédhelyzetekben ezek alapján azokat a cselekvőket sorolják ebbe a kategóriába, akik nem akarnak dolgozni a magyaroknak, akik – a hétköznapi beszédfordulatok szerint – „segélyekből, az állam pénzén élnek”, és „már nem félnek semmitől”, „sokat megengednek maguknak”, „nem tudják a helyüket”, azaz „nagyon fel van nyílvá a szemek”.

A romák diskurzusában azonban ugyanezeknek az etnicizált kategóriáknak a „magyarok” beszédétől gyökeresen eltérő jelentésadását látjuk. A helyi romák a magyarok fogalomalkotásával szembehelyezkedő perspektívából úgy tekintenek a „régí cigányokra”, mint olyan szerepeket, státuszokat és cselekvésformákat megjelenítő személyekre, akikkel már nem tudnak vagy még inkább nem akarnak azonosulni. Ennek megfelelően a „rendes cigány” fogalmát általában azokhoz a személyekhez társítják, akik már nem „eredeti”, „nem szögalelkű cigányok”, azaz az interetnikus kapcsolatokban képesek egyenrangú gazdasági, társadalmi szerepek kialakítására. A „nem rendes cigány” fogalmával ellenben olyan személyeket jelölnek, akik mindennapi cselekedetükkel az „eredeti cigány” képzetét idézik fel; ők azok, akikről a közösség úgy tartja, hogy a mindennapok keretei között „cigánykodnak”, „csúnyán tesznek”, vagy a „cigány stílust” képviselik. Ezeket a viselkedésmódokat a roma közösség a nyilvános etnikumközi találkozási helyzetekben helyteleníti, az adott személyeket rendszerint stigmatizálja.

- 20 Fogalomhasználatom Kovács Imre (2012) megközelítését követi, aki szerint nincs szerves kapcsolat a „történeti parasztság” életformája, normái, gazdálkodói mentalitása, valamint a rendszerváltás után újjáéledő családi mezőgazdasági magántermelés jelensége között. A szerző álláspontja szerint, noha kétségtelen, hogy a rurális mezőgazdasági termelésben megfigyelhető a hagyományos (paraszti) és a modern (vállalkozói) típusjegyek keveredése, a családi agrártermelés újjázületése nem vezetett a paraszti állapot visszatéréséhez. Ennek megfelelően a piaci körülmények között újjáéledő egyéni, családi mezőgazdasági termelés komplex jelenségének leírására alkalmatlan – a magyarországi agrár- és társadalomtörténeti szakirodalomban meghonosodott – visszaparasztosodás fogalma.

- 21 A falu összterülete 1673,5 ha, ebből 221,5 ha erdő, 378,9 ha legelő, 1060 ha szántó, 8,6 ha gyümölcsös, 4,4 ha kert, 0,16 ha szőlő. A településen élő roma lakosság kimaradt a rendszerváltás utáni földprivatizációs folyamatból, ezért az egyes roma családok tulajdonában lényegében a háztelkeken kívül nincs mezőgazdasági termelést vagy nagyobb volumenű kertgazdálkodást lehetővé tevő földterület (Körzeti Földhivatal, 2014).
- 22 A 90-es évektől újrászerveződő határ menti magyar falusi társadalmak hatékonyan építettek az országhatár másik oldalán összeomló szovjet nemzetgazdaságra. A politikai rendszerváltás elején kialakuló gazdasági recesszióban Kispaládon például a mai Ukrajna területén található tiszapéterfalvi kolhoz mezőgazdasági eszközeinek (gépek, alkatrészek, vegyszerek stb.) illegális értékesítése a visszaparasztosodás folyamatát gazdasági értelemben megalapozó stratégia volt.
- 23 A szűk értelemben vett roma gazdasági „eliten” kívül a helyi roma etnikai közösség lokális hierarchiájában előkelőbb helyet foglalnak el a relatíve rendszeres munkajövedelemmel, azaz a magyarok mezőgazdasági termelésétől bizonyos mértékig független, autonóm gazdasági stratégiákkal rendelkező családok. Kispaládon 2009-ben összesen 21 ilyen roma háztartást találtam. Ezeknek a roma családoknak a többsége kiegészítő vagy főfoglalkozásként kertgazdálkodással foglalkozott. Ezek közül 4 család 1000–2000 méter, további 14 roma nagycsalád pedig 200–600 méter hosszúságú uborkaültetvényt művelt. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az adott családok többsége – a magyarok diskurzusában: a „normálisabbja”, az „iparkodó cigányok” – a kertgazdálkodásból rendszert csupán csekély és időszakos jövedelemre tudott szert tenni, így az év nagyobb részében – a pauperizált, „szegény” romákhoz hasonlóan – a különféle szociális transzferekkel élnek.

A kispaládi romák legnagyobb csoportját a különféle transzferjövödelmekből (gyes, gyed, szociális támogatás, banki hitel, „kamatos pénz”), valamint a napszámos munkákból élő roma foglalkozási csoportok alkotják. A településen 2009-ben az aktív korú lakosság (275 fő) 55,2%-a (152 fő) tartósan munkanélküli volt, a háztartásoknak (205) pedig több mint a fele (összesen 105) rendszeres szociális támogatásra szorult. Ezek a halmozottan hátrányos helyzetű családok a faluban szinte kivétel nélkül a helyi romák legsós, kifejezetten mélyszegénységben élő rétegéből kerültek ki. A magasabb presztízsű roma családok a mindennapi kommunikációs helyzetekben ezeket a romákat általában diszkreditáló nyelvi alakzatok, negatív heterosztereotípiák („retkesek”, „koszosok”, „mocskosok”, „aljasok”, „budisok”) segítségével azonosítják.
- 24 A kifejezés fogalmi jelentésének meghatározásához lásd: Kohli (1990).
- 25 T.T. (sz. 1972, férfi), az interjú időpontja: 2010. július 20.
- 26 Péterfalván a levágott sertés feldolgozhatatlan belsőségeit (pl. vastagbelét) mindmáig a cigányoknak adják valamilyen fizetség (kosár vagy munka) fejében, s az is általános gyakorlat, hogy a beteg vagy elpusztult állatokat (a „dögöt”) a helyi cigányok viszik el. Ezek a gesztusok a magyarok hétköznapi beszédhelyzeteiben a „cigány” szimbolikus „tisztátalanságának”, „civilizálatlanságának” etnikus ismertetőjegyeiként tételeződnek, s általában a társadalmi elhatárolódás gyakorlati értékű kategóriájává válnak. Empirikus adatok hiányában csupán feltételezem, hogy a kispaládi identitásdiskurzus bizonyos kategóriái (a „cigány” testi, biológiai retorikája: a „budis cigány”, a „mocskos cigány”, a „nem tiszta”, a „fekete” cigány kategóriája, valamint a hozzákapcsolt negatív képzetek, pl. „bűz”, „szag”) mögött hasonló történeti referenciák és gazdasági kölcsönviszonyok állnak.
- 27 Eric Hobsbawm (1987) szerint a szociális dezintegráció helyzeteiben nem csupán az állam vagy az intézményes politikai-társadalmi mozgalmak, hanem a különféle informális csoportok is gyakran fordulnak a hagyományok kitalálásához azzal a céllal, hogy megerősítsék politikai autoritásukat vagy meghatározzák az adott közösséghez tartozó személyek partikuláris kötelességeit. A történelmi tapasztalatok, a genetikus értelemképzés, azaz a múlt megalapozó értelmű társadalmi használata a kispaládi magyarok számára is szimbolikus erőforrásokat biztosít az etnikai határok megerősítéséhez. Ezt mutatja az alábbi elbeszélésrészlet is: „Hát emlékezni kell. Csak a gyökerekből élünk, a múltból merítjük a jelent és tervezzük a jövőt. Azt nem szabad elveszíteni, elfelejteni, ami a 18. század első felébe, második felébe vót [I]. Erre mi még emlékszünk a 18. század második felére, mer a nagyapáink akkor vótak kispaládi lakosok és az emléke azért köztünk él. Arra büszkék vagyunk, de magunkra legyünk büszkék a mi munkákra, meg hogy milyenek vagyunk, azt valószínűleg tőlük örököltük.” A magyarok történeti emlékezete – ahogyan azt az idézet is mutatja – a „múlt” idődimenzióját a változások-

- nak ellenálló, példaértékű értelemként tünteti fel („csak a gyökerekből élünk”), amelyben az idő lineáris szekvenciái (múlt-jelen-jövő) egymástól elválaszthatatlanul összekapcsolódnak („a múltból merítjük a jelent és tervezzük a jövőt). Ez a historizáló identitásstratégia a történeti tapasztalatokat az interetnikus együttélés időtlen érvényű (metahistorikus) szabályaiként jeleníti meg.
- 28 Cs. Sz. (sz. 1979, férfi), az interjú időpontja: 2008. július 16.
- 29 N. Cs.. (sz. 1975, férfi), az interjú időpontja: 2008. július 30.
- 30 A stigmatizációs mechanizmus bipoláris szerkezete („elfogadhatatlan” és „elfogadható” elemei) kapcsán lásd: Ainlay, Crosby (1998).
- 31 Az „idegen” mint különbség diskurzusa alapján az etnikai hierarchia a faluban a következőképpen alakul: „legfelül” találhatók a kispaládi „magyarok” és a középosztályhoz tartozó „határon túli magyarok”, ezt követik a magyar (anya)nyelvű vagy nemzetiségű ukrainai munkások és az ukrán vagy orosz (anya)nyelvű vagy nemzetiségű munkások (mindkettőt egységesen „ukrának” vagy „orosznak” nevezik), legalul pedig a kispaládi „cigányok”.
- 32 A falu belső, szimbolikus felértékelte terét („a templom környékét”, a „központot”) a magyar lakosok egészen az 1990-es évek közepéig „védték” a roma beköltözéssel szemben. Jellemző eszköze volt ennek a törekvésnek az a mindmáig létező gyakorlat, hogy a magyar gazdák megvásárolták a közvetlen szomszédságukban lévő, megüresedő telkeket az elköltöző családoktól vagy azok leszármazottaitól, megakadályozva ezzel, hogy „cigányok kerüljenek” melléjük. A privát tér fokozott védelme eredményeként jelenleg több olyan kétfős háztartást találunk a településen, amelyhez kettő vagy akár annál több telek és ház is tartozik. „Mentek, árulták a házat... már meg is vót egyezve, hogy jön a cigány ide. Mondom apósomnak, hogy halljátok, ne engedjük már, hogy a cigány jöjjön ide, annyira egybe van ez az udvar, kert, minden [építve – B. S.], hát nézzük itt a cigányokat? Hát az ember nem fajgyűlölő, vagy embergyűlölő... De akkor is: cigányt ne engedjünk ide! Na, mondom apósom, mennyi pénzünk van? Mindenki... szedjük össze... Hárommillió-hétszázezerért megvettük. De nehogy a cigánynak addl” Cs. E., (sz. 1965, nő), az interjú időpontja: 2011. október 23.
- 33 N. J. (sz. 1953, nő), az interjú időpontja: 2008. november 18.
- 34 N. Cs., (sz. 1973, férfi), az interjú időpontja: 2012. július 3.
- 35 A kispaládi mezőgazdasági idénymunkások elszigeteltségét jelzi, hogy a több hónapig tartó nyári-őszi terepmunkánk ideje alatt – annak ellenére, hogy az adott időszakban a faluban 8-10 magyar gazda foglalkoztatott egyenként minimum 2-5 külföldi idénymunkást – a falu központi köztereiben egyyszer sem láttam külföldi munkavállalót.

Irodalom

- Ainlay, S. C., Crosby, F. (1998): Stigma és igazságosság – a különbözőség dilemmája. In: Bíró J. (szerk.): *Deviációk*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 12–28.
- Appadurai, A. (2001): A lokalitás teremtése. *Regio*, 3., 3–31.
- Balcsók I., Dancs L. (2003): Munkaerő-piaci kapcsolatok az Északkelet-Alföldön, különös tekintettel a magyar-ukrán határ mentére. *Alföldi Tanulmányok*, 19., 51–65.
- Baranyi B. (2007): *A határmentiség dimenziói Magyarországon*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs
- Baranyi B. (szerk.) (2008): *Magyar-ukrán határregió – együttműködés az Európai Unió külső határán*. MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen
- Bíró A. Z., Bodó J. (1996): Kizárási és bekebelezési technikák interetnikus kapcsolatokban. In: Gagyí J. (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról*. KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 15–43.
- Borbély, S. (2013): 'The Hungarians live in the ancient times, You know, always in the ancient times': The historical genealogy of foreigner experience in a frontier village. *American International Journal of Social Science*, 8., 86–108.

- Bourdieu, P. (1984): *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Harvard University Press, Cambridge
- Dövényi Z., Karácsonyi D. (2008): A munkanélküliség és a jövedelmek területi különbségei Ukrajnában. *Tér és Társadalom*, 4., 159–188.
- Fehérgyarmati Körzeti Földhivatal (2014): http://www.takarnet.hu/pls/tknet/hivatalok_p.kozseg_adat?kozsegkod=3062 (Letöltés: 2014. december 3.)
- Fóti J., Kapitány G., Lakatos M. (1997): A foglalkoztatottság alakulása 1980 és 1996 között. *Statistikai Szemle*, 7., 565–581.
- Gay y Blasco, P. (2008): Cigány/roma diaszpóra. Egy összehasonlító perspektíva. *Regio*, 4., 25–47.
- Hobsbawm, E. J. (1987): Tömeges hagyomány-termelés: Európa, 1870–1914. In: Hofer T., Niedermüller P. (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 127–197.
- Karácsonyi D., Kincses Á. (2010a): Ukrán állampolgárok Magyarországon: nemzeti összetartozás és gazdasági kényszer. *Területi Statisztika*, 3., 334–349.
- Karácsonyi D., Kincses Á. (2010b): Az elvándorlás hatása a kárpátaljai magyarság helyzetére. *Földrajzi Közlemények*, 1., 31–43.
- Kész A. (2008): Kárpátaljai diplomás betelepülők az észak-alföldi régióban. In: Kötél E., Szarka L. (szerk.): *Határhelyzetek*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 155–167.
- Kincses Á. (szerk.) (2001): *Ukrán állampolgárok Magyarországon*. Printpix Nyomda, Budapest
- Kohli M. (1990): A társadalmi idő és egyéni idő. In: Gellériné L. M. (szerk.): *Időben élni*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 175–213.
- Kornai, J. (1993): Transformational recession: A general phenomenon examined through the example of Hungary's development. *Economie Appliquée*, 2., 181–227.
- Kovács I. (2012): A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szervezeti és hatalmi változásai. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Argumentum, Budapest
- Kovai C. (2008): „Élhető volt az a világ, de sok mindenben leredukált minket”. In: Kovács É. (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, 1956-os Intézet, Budapest, 175–230.
- Községi Törzskönyv (1971–1980). KSH Megyei Igazgatósága. 11. (A Kispaládi Polgármesteri Hivatal Adattárának tulajdona) 4–20.
- KSH (1995–2015): <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/QueryServlet?ha=NN1A01> (Letöltés: 2015. január 15.)
- KSH (2002): A 2001. évi népszámlálás 4. Nemzetiségi kötet. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai. Budapest
- KSH (2015): <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/QueryServlet?ha=NN1A01> (Letöltés: 2015. január 15.)
- Martina, B. (2005): Race and class in the 'post-subcultural' economy. In: Muggleton, D., Weinzierl, R. (eds.): *The post-subcultures reader*. Berg, Oxford, 167–181.
- Molnár D. I. (2005): Migrációs tendenciák Ukrajnában a függetlenség kivívását követően. In: Süli-Zakar I. (szerk.): *Tájak-Régiók-Települések. Tisztelegés a 75 éves Enyedi György akadémikus előtt*. Didakt Kft., Debrecen, 274–278.
- Nagy P. (2007): „Gádzsósodás – cigányosodás”. Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro Drom*, 2., 21–22.
- Oficinskij, R. (2010): Gazdaságföldrajzi régiók és vezető mezőgazdasági ágazatok. In: Fedinec Cs., Vehes M. (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Argumentum, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 284–287.
- Okólski, M. (1998): Regional dimension of international migration in Central and Eastern Europe. *Genus*, 1–2., 11–36.
- Pakurár M., Oláh J., Cehla B. (2012): Az ukrán munkavállalók munkavállalási jellemzői Magyarországon. *Gazdálkodás*, 2., 137–145.
- Rédei M., Kincses Á. (2008): A szomszédból érkező migránsok hatása a hazai gazdasági és társadalmi különbségekre. *Közép-európai Közlemények*. 1., 3–17.
- Sik, E., Wallace, C. (1999): The development of open-air markets in East-Central Europe. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 697–714. <http://doi.org/bcj96s>
- Stola, D. (2001): Two kinds of quasi-migration in the middle zone: Central Europe as a space for transit migration and mobility for profit. In: Wallace C., Stola D. (eds.): *Patterns of migration in Central Europe*. Palgrave, 84–104.

- Szabó Á. T. (2002). Az erővonalak eltolódása – magyar-cigány gazdasági kapcsolatok egy székelyföldi faluban. In: Szabó Á. T. (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 205–217. (Kriza Könyvek; 12.)
- Tóth F. (1942): *Kispalád szociográfiája*. Kézirat. A Kispaládi Polgármesteri Hivatal tulajdona.
- Vinnychuk, I., Ziukov, S. (2013): Shadow economy in Ukraine: modelling and analysis. *Business Systems and Economics*, 2., 141–152. <http://doi.org/6jx>
- Visa statistics for consulates (2013) http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/visa-policy/index_en.htm (Letöltés: 2015. január 15.)
- Williams, C. C., Round, J. (2007): Re-thinking the nature of the informal economy: Some lessons from Ukraine. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2., 425–241. <http://doi.org/bbspgh>

Külföldi idénymunkások a magyar agrárgazdaságban

Migrants in Hungarian agriculture

HAMAR ANNA

HAMAR Anna: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; hamara@rkk.hu

KULCSSZAVAK: agrárfoglalkoztatás, migráció, napszámos, szezonális munka

ABSZTRAKT: A tanulmány egy folyamatban lévő OTKA-kutatás keretében elemzi az agrárfoglalkoztatás szerkezetében végbement változások kapcsolatát a nemzetközi migrációs folyamattal, a külföldi idénymunkások szerepvállalását a magyar mezőgazdaságban. A tanulmány bemutatja a migráns mezőgazdasági idénymunkások számában és összetételében végbement változás folyamatát, munkavállalásuk térbeli jellegzetességét és a kapitalizmus kori munkaszervezési formákkal együtt újraéledő termelői hálózatokat, valamint a munkavállaló és foglalkoztató között kialakult kapcsolat sajátos formáit.

Az agrárium strukturális átalakulása, az üzemek számának és munkaerőigényének ugrásszerű növekedése az idénymunka piacának kialakulásához, új munkavállalói csoportok megjelenéséhez és a hagyományos munkaszervezési formák újraéledéséhez, felerősödéséhez vezetett. Az agrárfoglalkoztatás szerkezetének átalakulása egy időben zajlott a nemzetközi migráció kiterjedésével, melybe a szomszédos országok állampolgárai is bekapcsolódtak. Az olcsó bérezésű, a foglalkoztató szükségleteihez rugalmasan alkalmazkodó munkavállalók között a külföldi – döntőrészt romániai – idénymunkások megjelenése a kapcsolati hálók, a munkaszervezési formák térbeli, országhatárt átlépő kiterjesztéséhez, gazdagodásához, a rendelkezésre álló munkások számának emelkedéséhez vezetett. A külföldi idénymunkások számának csökkenésével, etnikai és társadalmi összetételének változásával a migránsokat mozgató termelői hálózatok részben meggyengültek, részben differenciálódtak, de vannak olyan térségek is, ahol teljesen eltűntek. Bármennyire is látványos a külföldi munkások számának csökkenése a munkaerőhiányos térségekben, amíg a két ország között létező bér- és jövedelmi különbségek nem csökkennek, a romániai napszámosok a magyar gazdaságok munkaerő-utánpótlását biztosítják. A migráns mezőgazdasági idénymunkások heterogén csoportjai között az elmúlt másfél évtizedben végbement a foglalkoztató számára értékes munkavállalói kör kiválasztódása, melynek tagjai eltérő formában kötődnek a munkát biztosító gazdaságokhoz, termelőkhöz.

Anna HAMAR: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; hamara@rkk.hu

KEYWORDS: agricultural labour, seasonal labour, migration, farmworker

ABSTRACT: As part of an ongoing survey, this study analyses the correlation between the changes in agricultural employment and the process of international migration as well as the role of foreign seasonal labourers in Hungarian agriculture.

The first part of the paper contains a perusal of statistical data and investigates the quality of changes and the territorial placement of foreign seasonal workers. The second part describes the established organisation of work and networks, as well as the characteristic groups of seasonal farm workers, based on interviews conducted with farmers and seasonal labourers.

The structural changes within agriculture after the change of the political system and the ensuing boom in labour demand on farms led to the establishment of a market for seasonal labour, the emergence of new employee groups, and the revival and strengthening of traditional labour structures. The changes in agricultural employment occurred simultaneously with the increase in international migration which the citizens of neighbouring countries joined as well.

Among the low-wage employees, flexibly accommodating the needs of their employers, the appearance of foreign – especially Romanian – seasonal labourers led to an extension of labour-organising relational networks, increased border crossing and a surge in the number of available seasonal workers. Although the numbers of foreign seasonal labourers in regions with a shortage of labour decreased significantly in recent years, Romanian day-labourers will continue to contribute to the local agricultural workforce as long as the wage differences between the two countries will not decrease.

Meanwhile, the composition of the ethnic and societal background of seasonal workers has changed, the farmers' networks for mobilising migrants have weakened and became partially differentiated, so that there are now regions in which they have completely disappeared.

Hungarian farmers could not keep all their seasonal labourers after Romania's accession to the EU in 2007, since jobseekers preferred countries with a higher wage level. Nevertheless a valuable labour pool made up of heterogeneous groups of migrant seasonal labourers formed over the past fifteen years. Its members are bound in different ways to the farms and the farmers who offer them work.

Bevezetés

A tanulmány az agrárium szerkezetében zajló folyamatokkal, szerkezeti változásokkal és a vidék átalakulásával foglalkozó OTKA-kutatás¹ keretében készült. A tanulmány elkészítéséhez felhasználtuk az elérhető statisztikai adatokat, a szakirodalmat és a termelőkkel, az idegymunkásokkal készített strukturált és félig strukturált interjúkat.²

A magyar agrárfoglalkoztatás szerkezetében az elmúlt évtizedben a legnagyobb változást az időszakai alkalmazottak³ számának ugrásszerű emelkedése hozta. 86 ezer fő időszakai alkalmazott dolgozott 2013-ban a gazdaságokban, 53 százalékkal több, mint 2010-ben (KSH 2014). Az időszakai munkaerő felhasználásának aránya az élőmunka-igényes zöldség- és gyümölcstermesztésben a legmagasabb, a gyümölcsösökben 70,2 százalék, a kertészeti ágazatokban 60,6 százalék volt 2010-ben (Koós, Kovács 2012). Az agrárfoglalkoztatás szerkezetének változása, az időszakai alkalmazottak számának emelkedése a gazdaság munkaerő-szükségletének átalakulását jelzi (Bíró, Székely 2012; FruitVeb 2012). A munkaszervezésben felértékelődtek a rövid ideig foglalkoztatott, alacsony bérezésű, egy-egy feladatra alkalmazott munkavállalók, akik foglalkoztatásuk alatt legalább egy főállású dolgozó munkaidejét teljesítik, annak hosszú idejű foglalkoztatásával járó bérköltségei nélkül.

A gazdaságok munkaerőigénye, különösen a szőlő-, gyümölcs- és zöldség-kertészeti ágazatokban újra felélesztette, felerősítette a kapitalizmuskori ma-

gyar mezőgazdaságra jellemző, kapcsolathálóba rendeződő, kooperációt biztosító intézményrendszereket, többek közt a kliens-patrónus hálózatokat, a számos piacot, egy-egy konkrét feladatra szerveződő bandákat, valamint a summáscsapat szerveződési formáit (Katona 1961; Sárközi 1972).

A néhány hónapig tartó mezőgazdasági munkacsúcsok alatt a gazdaságok megugró munkaerő-kereslete nagyszámú idénymunkás foglalkoztatását igényli. A munkavégzés hosszú évekig jelentős részben a feketegazdaságban zajlott, melyet az állam az alkalmi munka szabályozásával (Frey 2010; Semjén, Tóth, Fazekas 2008), valamint az agrártámogatások megvonásának lehetőségével igyekezett legális keretek közé terelni. A foglalkoztatóra nehezedő közterhek mérséklése, az egyszerűsített adminisztráció, a munkaszerződések nem kötelezővé tétele olyan alkalmi foglalkoztatási rendszer kialakulását eredményezte,⁴ mely az illegális munkavégzést, ha meg nem is szüntette, de hozzájárult visszaszorításához. Az időszakos munkavállalói csoport számbeli nagyságáról és gazdasági súlyáról árulkodik, hogy létszámuk szeptemberben, az idénymunkák torlódásakor a legmagasabb, ebben a hónapban átlagosan 75-80 ezer mezőgazdasági munkavállaló jelenik meg a (legális) alkalmi munkaerőpiacon (Ehretné, Hamza, Rácz 2015).

Külföldi tanulmányok sora mutatja be a foglalkoztatás szerkezetének változását, a munkához rugalmasan alkalmazkodó, mobil és alacsony bérezésű munkavállalóra épülő új munkaerő-piaci szegmens kialakulását, amely elválaszthatatlanul összekapcsolódik a nemzetközi migráció kiszélesedésével és a migráns munkavállalói csoportok megjelenésével. A rugalmas munkaerőt az amerikai gazdaság számára a mexikói migránsok (Nelson, Nelson, Trautman 2014), míg Kanada mezőgazdasági üzei részére a közép-amerikai (Preibisch 2012), Dél-Európa mezőgazdaságának az észak-afrikai, az albán, valamint a kelet-európai migráns munkavállalók biztosítják. A külföldi munkások jelenléte olyannyira meghatározza a déli országok mezőgazdaságát, hogy azt a kutatók dél-európai modellként írják le (Kasimis 2009). Az albániai migránsok munkavállalása hozzájárult a görög gazdaságok munkaszervezetének átalakulásához, a családtagok mezőgazdaságon kívüli foglalkoztatásához, a gazdaságokon belül a tőke és a munka sokkal rugalmasabb kombinációjának kialakulásához (Jentsch 2007; Kasimis 2009). A spanyol epertermelés fellendülését, piaci részesedésének növekedését az EU belső piacainak megnyitása tette lehetővé, de az uniós tagság egyúttal munkaerőhiánnyal is fenyegetett, mert a hazai napszámosok, élve a munkavállalás lehetőségével, a magasabb bért fizető tagországok munkaerőpiacait választják. A rendszert a migránsok tartják életben, munkaerő-piaci mozgásukat, a munkaerőpiacra való ki- és belépésüket származási országuk Európai Unióhoz csatlakozása és a tagsággal járó előnyök elérhetősége befolyásolja. Lengyelország 2004. évi csatlakozása után a Spanyolországban dolgozó lengyel vendégmunkások elhagyták a számócaföldeket. Már nem kényszerültek rá a spanyol ügynökségek által szervezett foglalkoztatás keretében olyan szerződés aláírására, mely csak az ügynökség által kijelölt gazdaságban adott szá-

mukra legális munkavégzést. Ezzel a megkötéssel megakadályozták a szabad mozgásukat a munkaerőpiacon és nem utolsósorban növelték annak a valószínűségét, hogy a szerződés lejártával visszatérnek hazájukba, nem növelik az illegálisan Spanyolországban tartózkodó külföldiek számát. A munkások, megszabadulva a szerződéssel kikényszerített „gazdasághoz kötéstől”, egy jobban fizető ágazatban vállaltak munkát Spanyolországban vagy más országokban próbáltak szerencsét. Számuk jelentősen lecsökkent a spanyol idénymunkapiacra, és hasonlókat vártak a románoktól is, így felértékelődnek a marokkóiak és a különböző afrikai és uniós kívüli országok (ukrán, moldáv) potenciális munkavállalói (Mannon, Petrzelka, Glass, Radel 2012; Soltész 2010). A külföldi munkavállalók munkaerejére építenek a norvég gazdaságok is, melyek a hazainál olcsóbb bérű munkaerőt, elsősorban lengyeleket foglalkoztatnak (Andrzejewska, Rye 2012).

A kilencvenes években Magyarországon kialakuló alkalmi munkaerőpiacot a magyar és a külföldi idénymunkások jelenléte határozza meg, még ha a két csoport térben és időben eltérő mértékben és intenzitással vesz is részt a mezőgazdasági munkákban. A szomszédos országokból (Románia, Ukrajna) érkező idénymunkások olcsó munkaerőt jelentettek a gazdaságok számára. Míg az ukránjai munkavállalók száma alacsony volt és maradt, ez már nem mondható el a romániai migránsokról, akiknek száma emelkedett, majd folyamatosan apadt és etnikai összetételük is változott. Az uniós országokként eltérő mértékben emelkedik az Európai Unió belüli és kívüli államokból érkező mezőgazdasági munkások száma (kivéve Franciaországot és Hollandiát) (Loughrey, Donnellan, Hanrahan, Henessy 2013). Magyarországon napjainkra általában elvesztették jelentőségüket a külföldi munkavállalók az idénymunka piacán, de a munkaerőhiánnyal küszködő térségekben továbbra is meghatározó szereplők, akik különböző hálózatokon keresztül mozognak, vagy élve a törvényes lehetőséggel, letelepedtek, de fő megélhetésüket továbbra is a napszámba járás biztosítja.

Vendégmunkások, idénymunkások a statisztika tükrében

A kilencvenes évek elején új munkavállalói kör alakult ki a külföldi idénymunkások megjelenésével és térnyerésével. Az idénymunkások migrációja belesimult a nyolcvanas évek utolsó harmadában felerősödő, a kilencvenes évek első felében kiteljesedő, az utóbbi években már mérsékelt intenzitására csökkent migrációs folyamatba, mely a közép-kelet-európai országokat mint egységes bevándorló régiót jellemzi (Hárs 2010). A kialakult új migrációs rendszerben jelen voltak a rövid távú, határon átnyúló, ismétlődő mozgások, melyek eredeti célját a külföldiek tartózkodását szabályozó politika kijátszására álturizmus mögé rejtették (alkalmi munkavállalók, idénymunkások, csencselők), de hasonló technikát alkalmaztak a szomszéd országból hosszabb idejű tartózkodási, letelepedési, munkavállalási szándékkal érkező külföldiek is (Rédei 2006).

A kilencvenes években a politikai, etnikai okokból eredő bevándorlási hullám csendesedett, az ezredfordulóra előtérbe került a gazdasági célú migráció. A migráció dinamikájában bekövetkezett változás nem hagyta érintetlenül a külföldiek számára munkát biztosító gazdasági ágazatok szerkezetét sem. A vendégmunkásokat foglalkoztató ágazatok közül egyaránt szerepük van a szolgáltatató és termelő ágazatoknak, legkisebb vonzerővel a mezőgazdaság rendelkezett, és ez napjainkra sem változott: a mezőgazdaságban a külföldiek 1,2 százaléka dolgozik (Hárs 2010).

A kilencvenes évek elején az állam a helyi munkaerő-piaci helyzet kötelező vizsgálata után kiadott engedélyhez kötötte a külföldi állampolgárok foglalkoztatását.⁵ A rendeletekkel többször módosított szabályozás⁶ – Románia Európai Unióba lépése után – lehetővé tette a román állampolgárok számára 219 szakmában, valamint a mezőgazdasági idénymunkában az engedély automatikus kiadását („könnyített engedélyezés”). 2009. januártól Magyarország korlátozás nélkül megnyitotta munkaerőpiacát az EU-tagországok állampolgárai és hozzátartozói előtt.⁷ További könnyítést jelentett, hogy a külföldi állampolgárságú munkások foglalkoztatását lehetővé tették az egyszerűsített foglalkoztatás keretében.

A kilencvenes évek közepén 18 000 külföldi rendelkezett bevándorlási, letelepedési engedéllyel, minden harmadik településen élt külföldi állampolgár, de csak minden huszonötödik település polgármestere jelezte külföldi vendégmunkások jelenlétét. Számuk az adatközlések szerint nem haladta meg a négyezret (Dövényi 1996). A vendégmunkások száma folyamatosan emelkedett a kilencvenes években, majd az évezred fordulóján megtorpant, és Magyarország (2004), valamint Románia (2007) EU-hoz való csatlakozásával, a tagországok munkaerőpiacának könnyebb elérhetőségével egyre kevesebb román állampolgár vállalt munkát Magyarországon (1. táblázat).

A külföldi vendégmunkások számának apadása nem hagyta érintetlenül a mezőgazdaságot sem. A Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat jelentése szerint 2009-ben 4712 fő vállalt mezőgazdasági munkát, 2013-ra számuk kétharmaddal,

1. táblázat: Kiadott munkavállalási engedélyek és a foglalkoztató által bejelentett munkavállalók száma

Number of work permits and that of workers reported by the employers

Állampolgár	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
<i>szám</i>										
Román	42 879	35 547	33 136	19 006	15 136	12 566	6 889	6 368	4 521	4 176
Ukrán	10 455	8 854	8 911	7 770	7 265	3 534	4 024	2 604	2 170	1 131
<i>Összesen</i>	<i>64 695</i>	<i>53 324</i>	<i>52 505</i>	<i>37 586</i>	<i>42 457</i>	<i>28 215</i>	<i>24 535</i>	<i>22 403</i>	<i>18 891</i>	<i>18 050</i>
<i>arány az összes munkavállaló százalékában</i>										
Román	66,3	66,7	63,1	50,6	35,7	44,5	28,1	28,4	23,9	23,1
Ukrán	16,2	16,6	17,0	20,7	17,1	12,5	16,4	11,6	11,5	6,3

Forrás: Külföldi állampolgárok magyarországi munkavállalásának fő sajátosságai (éves jelentések), Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat (NFSZ).

2. táblázat: A szezonális munkavállalási engedéllyel rendelkezők száma
Number of employees holding seasonal work permits

Állampolgár	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
<i>szám</i>								
Román	1897	580	249					
Ukrán	284	303	358	276	437	380	165	273
Összesen	2216	907	651	366	447	380	170	280
<i>az összes arányában</i>								
Román	85,6	63,9	38,2					
Ukrán	12,8	33,4	55,0	75,4	97,8	100,0	97,1	97,5

Forrás: Külföldi állampolgárok magyarországi munkavállalásának fő sajátosságai (éves jelentések), Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat (NFSZ).

1598 főre csökkent. Hasonló folyamat ment végbe az idénymunkák piacán is, 2005-ben 2307 mezőgazdasági idénymunkára jogosító engedélyt adtak ki, 2009-re számuk 80 százalékkal csökkent (2. táblázat).

Statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre, de termelőkkel és munkaszervezőkkel készített interjúkból tudjuk, hogy a romániai mezőgazdasági idénymunkások számának apadása már az ezredfordulón elkezdődött, mely nagyobb lendületet 2003-tól vett. A folyamat erősödésének közvetlen kiváltója a román állampolgárok vízumkötelezettségének megszüntetése volt a legtöbb uniós országban, 2002-ben. 2009-től már nem rendelkezünk megbízható adattal a romániai idénymunkások számáról, azonban nagyon árulkodó a 2006 és 2008 közötti időszakban végbement változás, a munkások létszámának közel 90 százalékos csökkenése. A román állampolgárságú szezonális munkavállalási engedéllyel rendelkezők kétszer nagyobb arányban léptek ki a munkaerőpiacról, mint a munkavállalási engedélyes romániai munkavállalók. A zuhanásszerű csökkenésben közrejátszhatott a nagyobb mozgástérrel rendelkező munkavállalói csoport kedvezőbb társadalmi összetétele (az áttelepülő magyar etnikumú családok, a stabil munkahely) éppúgy, mint az idénymunkások számára magasabb jövedelemmel kecsegtető nyugati országok munkaerőpiacainak könnyebb elérhetősége.

A nagy bevándorlási hullám csendesedésével, a gazdasági célú migráció dominánssá válásával a magasabb iskolai végzettségűek rovására a migránsok összetétele is átalakult. 2007-ben az átlagos romániai vendégmunkás alacsony iskolázott férfi volt, aki a szakképesítést nem igénylő foglalkozásokban – elsősorban az építőiparban – helyezkedett el segéd- vagy betanított munkásként (Németh 2009). Az idénymunkások összetételében hasonló változások mentek végbe, mint a vendégmunkásokéban. A kilencvenes években a romániai szakmunkások és diplomások (Bertalan 1997; Fox 2005) is vállalták a gyümölcszedést vagy a kertészeti munkákat, az ezredfordulóra azonban jelenlétük visszaszorult. Az évezred elejére a Romániából érkező, jelentős részben magyar idénymunkások kiléptek az idénymunka piacáról, a hiányzó munkaerőt pedig az ukrainai munkások csökkenő száma nem pótolhatta (2. táblázat).

Az idénymunkások területi jellemzői

A külföldi munkavállalók térbeli elhelyezkedését a kilencvenes évektől a települési lejtővel ellentétes irányú mozgás jellemzi. A migránsok legtöbbször városokban és nagyközségekben vállalnak munkát (Sik 1999), és állampolgárságtól függetlenül a migrációs centrumnak számító Közép-Magyarország régióban koncentrálnak (Kincses 2012). A romániai vendégmunkások 70 százaléka választ közép-magyarországi foglalkoztatót, általában a Szeged-Kecskemét-Cegléd-Budapest-tengely menti települések elérhető munkahelyei mellett döntenek (Németh, Csité, Jakobi 2009). Az ukrainai vendégmunkások is szívesen dolgoznak Közép-Magyarország városaiban, a 2009-ben kiadott munkavállalási engedélyek több mint 80 százalékát Közép-Magyarország régióra állították ki, míg a két alföldi régió együttes részesedése nem haladta meg a 9 százalékot (Langerné Rédei, Karácsonyi 2011).

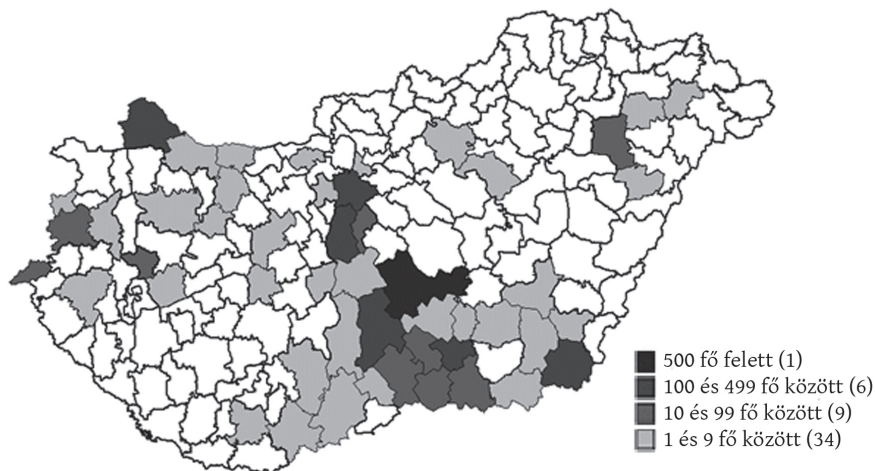
Az Ukrajnából érkezők számának apadását, a magyarországi munkavállalás visszaszorulását az alacsony iskolai végzettségűek esetében a munkavállalási engedélyhez kapcsolódó magas költségek, a kapcsolati háló gyengesége magyarázza, míg az iskolázottabbak számára, akik könnyebben kapcsolódnak be a migrációs hálózatokba és vállalják a költségeket is, a magyar munkaerőpiac már nem vonzó, ők a nyugat-európai országokat célozzák meg. Az általános okok mellett az idénymunkások számának visszaszorulásához hozzájárulhatott a határ menti térségek jelentőségének csökkenése is. A migránsokat, akárcsak a bevásárolni érkezőket képtelenek megtartani a határ menti térségek, s aki vállalja a vendégmunkával járó költségeket és kockázatokat, már nem elégzik meg a mezőgazdasági idénymunkával (Karácsonyi, Kincses 2010; Koltai, Sik 2012; Langerné Rédei, Karácsonyi 2011).

Az ukrainai idénymunkások száma alacsony – a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat éves jelentése szerint 273 fő – és munkavállalásukat a határ közelsége határozza meg. A 2013-ban kiadott 11 102 szezonális engedély 96 százaléka Szabolcs-Szatmár-Bereg megye térségeire szólt. A Nagykállói és a Nyíregyházi kistérségeket csak egy-egy település (Újfehértó, illetve Nyíregyháza) képviseli, a legnagyobb foglalkoztatónak a Fehérgyarmati kistérség tizenhárom településének gazdálkodói bizonyultak, itt koncentrálnak a kiadott engedélyek 34 százaléka. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye mellett csak Szentesen és a Mosonmagyaróvári kistérség két településén vállaltak munkát. Míg a munkavállalási engedélyre kötelezett ukrán állampolgárok területi jellemzőiről megbízható képet nyerhetünk, ez már nem mondható el a csak bejelentésköteles romániai munkásokról (1. ábra).

A román állampolgárok engedély nélkül vállalhatnak munkát, és kutatási tapasztalataink szerint a mezőgazdasági csúcsmunkák idején nagy számban dolgoznak olyan településeken is, melyek a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat statisztikájában nem jelennek meg. 2013-ban romániai mezőgazdasági idénymunkás foglalkoztatására 2063 bejelentést regisztráltak a munkaügyi központok (egy munkavállaló többször is szerepelhet a statisztikában). A Romániából

1. ábra: A bejelentett romániai munkások megoszlása kistérségek szerint, 2013
Distribution of registered Romanian workers by Hungarian micro-regions, 2013

Forrás: Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat.

érkező munkaerőt a Dél-alföld régió gazdaságai kötötték le legnagyobb arányban, a bejelentett foglalkoztatás több mint 70 százalékát ebben a régióban biztosították. Régióon belül Bács-Kiskun megye bizonyult a legnagyobb munkaerő-feltevőnek, kistérségeiben (Kecskeméti, Kiskőrösi, Kisteleki kistérségek) rögzítették a megyei központok az összes bejelentés 65,1 százalékát. A megye kiterjedt szőlő- és gyümölcstermesztvényeinek munkaerő-szükséglete biztos keresetet nyújtott a kilencvenes évektől a romániai idénymunkásoknak, és számuk csökkenése ellenére valószínűsíthető, hogy a munkáltatók az elkövetkezendő években sem mondanak le idénymunkásaik munkájáról. Elhelyezkedésük másik jellegzetessége, hogy az Észak-alföld régió munkahelyei nem jelentenek számukra vonzerőt, jelezve a rendelkezésre álló hazai munkaerő térbeli elérhetőségének egyenetlenségét.

Az idénymunkások harmadik, és kétségtelenül legkisebb csoportját a szerbiai munkavállalók képviselik. 2013-ban 365 engedélyt állítottak ki részükre, és két, határhoz közel fekvő település kertészetei foglalkoztatták őket.

Az idénymunkát vállaló külföldi munkások számában bekövetkezett apadás mértékét jelzi, hogy az egyszerűsített foglalkoztatás keretében a legnagyobb munkacsúcs (szőlő- és almaszüret) idején számuk közel 1000 fő volt, igaz, azt is figyelembe kell vennünk, hogy az idénymunkások „elsődleges területe” nem a szőlő-, hanem a csonthéjas ültetvények (Ehretné, Hamza, Rácz 2015). A mezőgazdaság nagy élönmunkaigénye mellett legalísan foglalkoztatott külföldi vendégmunkások számának folyamatos csökkenése és erős térbeli differenciálódása a mezőgazdasági idénymunkapiac átrendeződésére utal.

A kedvezőtlen foglalkoztatási helyzetű Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a külföldiek legális munkavégzése mindig nagyon alacsony szintű volt, a foglalkoz-

tatás a határ menti térségekben döntőrészt a feketegazdaságban szerveződött. Napjainkban az ország legnagyobb gyümölcsstermelő megyéjében az idénymunka piacán a helyben élő munkaerő foglalkoztatása vált általánossá, ami nem zárja ki a külföldiek részvételét az alkalmi munkában, ám annak formája változott. A szatmári kistérségekben már csak a kisebb gyümölcsösökben vannak jelen továbbra is – többé-kevésbé a régi etnikai összetételben – a romániai munkavállalók. Romániai magyar vállalkozók a termény betakarításához a munkaerőt és a göngyöleget biztosítják, emellett az árut is eljuttatják a felvásárlótelepekre. A határ menti kistelepülések termelői a vegyes házasság előnyeit használják ki és a határon túlról érkező rokonok „segítségére” számíthatnak.

A munkaerőhiányos vidékeken (pl. Dél-Pest megye) a romániai munkavállalók továbbra is a munkacsúcsok meghatározó szereplői maradtak, azonban egyre több munkaszervezéssel foglalkozó vállalkozó kínálja szolgáltatásait a külföldi vendégmunkások részleges vagy teljes kiváltására, illetve hiányának pótlására. A jelentős roma népességgel rendelkező, mindig is az ország legszegényebb térségei közé tartozó Közép-Tisza-vidék települései biztosítják az olcsó, naponta utaztatott munkáscsoportokat, többnyire romákat, de növekvő arányban a nem roma szegényeket is.

A munkaszervezés és hálózatok

A mezőgazdasági idénymunkapiac kialakulásához, részben újjászerveződéséhez viszonylag gyorsan létrejöttek a munkaerőpiac intézményei, így a foglalkoztatási részpiac feladatát ellátó „emberpiac” is. Az egymással nem versengő helyi „emberpiacok” az alkalmi munkát vállalók elosztó intézményeiként működtek a határ menti települések kocsmáiban, vasútállomásain vagy az aprófalvas térségek jól megközelíthető falvaiban is. A piacok napjainkra elvesztették jelentőségüket, szemben a kilencvenes évek elejétől fejlődő személyközi kapcsolatok hálózatával (Sik 2010).

A migrációs hálózatok fennmaradásához számos érdek fűződik, többek közt a potenciális foglalkoztatóké, akik a hiányzó munkaerőt a vendégmunkások soraiból pótolják. A hálózat fenntartását, a munkaerő toborzását megbízott alvállalkozói kapcsolataikon keresztül biztosítják. Az alvállalkozói rendszer nemcsak a migráns kapcsolati hálók sajátja, hanem a pótlólagos munkaerő elérésének kitaposott útját jelenti, mely a mezőgazdasági idénymunkások térbeli mozgását, munkavállalását is irányította. Az illegális romániai munkavállalók a kilencvenes évek elejétől jelen voltak a lokális munkaerőpiacon, „álturistákként” érkeztek és ismerősi kapcsolatokon keresztül jutottak munkához. Ők jelentették egy-egy kapcsolati háló kiindulópontját és rajtuk keresztül váltak elérhetővé a kisebb egyéni gazdaságok számára az idénymunkások. Egy-egy termelő kapcsolatai nyitották meg az utat a többi gazdaság számára is, hogy (idény)munkásokra tegyenek szert (Bertalan 1997).

A kilencvenes években a migráns idénymunkások szervezésének egy másik rendszere is kiépült és működött az évtized végéig, melynek mozgatói a kiterjedt kertészeti kultúrával rendelkező nagyüzemek utódszervezetei vagy a nagyüzemekből kivált és önállósodott menedzsmentjei voltak. A gazdaságok megörökölték a hálózatokat (pl. nemzetközi építőtábor), a megváltozott viszonyok között csak a külföldi szervezéssel foglalkozó kapcsolattartó személyt kellett megtalálniuk, és érdekeltté tenni a szervezés folytatásában. A határon túli szervezést az egykori romániai ifjúsági szervezet csatornáit felhasználva végezték, a foglalkoztatáshoz szükséges jogi keretet, az adminisztrációt és a munkások gazdaságok közötti elosztását egy magyar szervezet (pl. diákszövetkezet) látta el. A szükséges munkaerő elérése versenyelőnyt jelentett a gazdaságok számára, amelyek élve a lehetőséggel, munkásaikkal bér munkát is vállaltak ismerős termelők gyümölcsöseiben. Az ezredfordulóhoz közeledve az intézményesített szervezés és munkaerő-elosztás összeomlott, de addigra már a termelők kiépítették és megszilárdították saját hálózatukat, így csak a foglalkoztatás adminisztrációját (munkavállalás engedélyeztetése) kellett átvállalniuk.

A migráns munkások szervezését és területi eloszlását az utódszervezetek vezetőinek személyes kapcsolati hálója mozgatta és irányította, a kisebb gazdaságok vezetői azonban nem tartoztak ehhez a termelői körhöz. Ennek oka egyrészt az volt, hogy nem tartoztak a volt menedzsment belső kapcsolati rendszeréhez, sőt, a legerősebb egyéni gazdaságok vezetői sokszor politikai és gazdasági versenytársak voltak, másrészt nem rendelkeztek nagyobb létszámú csoport(ok) elhelyezésére alkalmas szállással, a szükséges infrastruktúrával. Így hozzáláttak saját hálózatuk megszervezéséhez, melynek kulcsfigurája a romániai munkaszervező volt. Az ezredfordulóra teljesedett ki a termelői hálózatok működése, melyben a gazdálkodó, a romániai munkaszervező és a munkások voltak a szereplők.

A termelői hálózatok a határ menti térségekre és megyékre terjedtek ki, a magyar nemzetiségű, fegyelmezett munkakultúrájú, iskolázottabb idénymunkások munkavállalását – hasonlóan a többi vendégmunkáshoz – a két ország közötti bér- és jövedelemkülönbségek, az anyagi gyarapodás, az életkörülményeik javítása motiválta (Bodó 2008, 2009). Megbízható források hiányában nehéz eldönteni, hogy a kilencvenes években megjelenő romániai munkások konkurenciát jelentettek-e a lokális vagy térségi piacon elérhető hazai munkaerő számára, kiszorították-e a helyi munkaerőt, vagy csak a gazdaságok számának emelkedésével jelentkező munkaerőhiányt csökkentették.

Függetlenül a gazdaság földrajzi fekvésétől és nagyságától, a hálózat kiterjedtségétől, az évezred elejére általánossá vált a magyar nemzetiségű, külföldi illetőségű idénymunkások számának drámai apadása. A vendégmunkások lemorzsolódása többszörösen is érzékenyen érintette a termelőket. Az olcsó munkaerő jelentős bevételnövekedést, versenyelőnyt biztosított az üzemek számára. A feldolgozóiparban zajló változások, az EU-csatlakozással megjelenő minőségi követelmények, valamint az idénymunkások számának csökkenése

gyengítette a termelők piaci helyzetét. Ráadásul az évezred első éveiben fordultak termőre a kilencvenes évek végén telepített gyümölcsösök – csak Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében több mint 15 ezer hektár –, melyek kézimunkaigényét is biztosítani kellett, miközben a rendelkezésre álló munkaerő száma nagymértékben csökkent.

Az ezredforduló óta a külföldi migránsok idényjellegű foglalkoztatására kiépített hálózatok közös vonása a sérülékenység, nemritkán az esetlegesség. A munkaszervezés térben követte a potenciális mobil munkaerőt, felértékelődtek azok a romániai megyék, települések, ahol magas a roma népesség aránya. A munkaerőt kereső termelők és szervezőik a határ menti Bihar megye mellett eljutottak Kolozs és Maros megyékbe is. Az üzemek munkaerő-szükségletét a nem roma vendégmunkások kiesése után jelentős részben a magyar és román nyelvű roma migránsok biztosítják. A szükséges létszámú munkás biztosítása kiszámíthatatlanná vált, csak kevés termelő tudott stabil hálózatot kialakítani. A hálózatok sérülékenységét fokozta, hogy a munkaerőhiánnyal küzdő üzemek vezetői a munkások átcsábításával és/vagy a vendégmunkások rokon-ismerősi körére támaszkodva kísérelték meg hálózatuk bővítését. Ebben nem kis szerepet játszik, hogy a magyarországi termelők a külföldi munkaerő biztosításához nem építettek ki jogilag is elfogadott munkaerőt közvetítő intézményt (pl. ügynökség), és a munkavállaló, a foglalkoztató gazdasági viszonya továbbra is a személyközi kapcsolatokon és nem szerződésen alapul.

Az idénymunkások csoportjai

Migráns idénymunkások

A romániai cigány idénymunkások már a kilencvenes évek elején megjelentek a munkaerőpiacon, a kunsági borvidék gazdaságaiban (Bíró, Oláh 2002) vagy a dél-pesti térség falvaiban, de a munkaerőhiányos térségekben az elmúlt közel tíz év alatt váltak az idénymunkapiac fontos szereplőivé. A nagy ültetvények Romániából érkező munkaerőre rendezkedtek be, évek óta több mint száz munkást foglalkoztatnak a dömpingmunkák idején, a kisebb üzemek egy-egy családdal (klánnal) alakítottak ki kapcsolatot.

A munkaerőhiányos térségben a termelők szerint jobb minőségű munkát végző, de volumenben kis teljesítményű helyi napszámosok foglalkoztatását a romániai idénymunkások számához igazítják. A munkásszállássá átalakított, berendezett épületekben, tanyákon elszállásolt migránsok megítélése ambivalens. A termelők általános problémaként említik a magas fluktuációt, a munkások alacsony munkakultúráját, a szabályok be nem tartását, a megállapodások felrúgását. Ebben nem kis szerepet játszanak maguk a termelők is, egyrészt a

munkások számára a nagyobb területű, több munkalehetőséget kínáló gazdaságok tagadhatatlanul nagyobb vonzerővel rendelkeznek, ugyanakkor jellemző a munkásokért folytatott verseny, a munkavállalók már említett, konfliktusokat is gerjesztő átcsábítása. Kivételnek számít az a termelő, aki elégedett az évente visszatérő munkások teljesítményével, munkakultúrájával, akik „végigdolgozzák a napot, a családfő fegyelmet tart, nem isznak, nem dohányoznak és rendben tartják a munkásszállást”. A munkások és a foglalkoztató kapcsolatának érzékeny pontja a munkabér. Évekkel korábban a külföldi idénymunkások a hazai napszámosoknál olcsóbban vállaltak munkát, azonban a munkaerőhiány, a munkások más térségekben szerzett munkavállalási tapasztalatai napjainkra ezt a különbséget megszüntették. Míg kezdetben „egy tál ételért is vállalták a munkát”, most már előfordul, hogy választás elé állítják a termelőt, vagy magasabb bért fizet, hogy a minőségi követelményeknek megfelelő munka ne lassítsa a munkateljesítményt, vagy más gazdaságban próbálnak szerencsét.

A munkások arra törekednek, hogy nagyobb gazdaságokban tudjanak munkát vállalni, ahol a szezon nemcsak két-három hónapig tart, hanem van esély a négy-öt hónapos foglalkoztatásra, és a következő évi munkavállalásra is. A hosszabb idejű és ismétlődő foglalkoztatásra annál nagyobb az esély, minél jobban megközelíti valaki az ideális napszámostól elvárt munkát, azaz hajnalban kel, végigdolgozza a napot, este holtfáradtan bemegy a szállásra az ágyára, hogy pihenjen. Ha azt mondják neki, hogy meg kell rakni egy kamiont vagy meg kell csinálni még egy sávot a gyümölcsösben, felkel és szó nélkül megcsinálja.

Áttelepült idénymunkások

A vendégmunkások legmozgékonyabb, törekvő, megbízható munkát végző csoportja, élve a letelepedés és az egyszerűsített honosítás (Gödri 2013) lehetőségével, áttelepedett Magyarországra és felvette a magyar állampolgárságot. E csoport tagjai szüleikkel gyerekként vagy fiatal felnőttként már a kilencvenes évektől rendszeresen jártak vissza egy-egy településre, ahol kialakították kapcsolataikat a helyi gazdálkodókkal. A szülők, a testvérek, ha nem is azonos, de egymáshoz közeli településeken telepedtek le, jövedelmükből általában egy rosszabb állapotú ház, tanya megvásárlására futotta. A családos idénymunkások letelepedtek, egy-egy erősebb gazdaság biztosít számukra munkát és egzisztenciális hátteret, a termelővel kialakult kapcsolatuk sajátos egyvelege a kliens-patrónus és a gazda-kommenciós cseléd viszonyának. Az utóbbira jellemző, hogy a gazda tanyáján laknak, lakbért nem, csak az áramot kell fizetni, ingyen kapnak tüzelőt, van, akinek munkaadója saját állományából egy malacot ad és a hízóvá neveléshez szükséges takarmányozást is biztosítja. A juttatásokért cserébe a gazdaság körüli mindennapi teendőket is ellátják (állatok etetése, kisebb munkák). A kliens-patrónus viszonyra hajaz a hivatalos ügyek intézésében nyújtott segítség, a téli hónapokra félrerakott pénz fogytával a munkás „kisegí-

tése” előleggel, amit majd idényben ledolgozik, vagy a gazda születésnapjára ünnepevényre való részvétel, melynek íratlan szabálya az ajándék vásárlása.

Bár megélhetésük fő bázisa a gazdaság, munkaszerződésük nincs, az idény elindulásával egyszerűsített foglalkoztatottként regisztrálják őket. Nincs meg egyezés a fizetési határidőkről sem, általában hetente-kéthetente kapják meg bérüket, „vagy amikor szükségük van rá”. Ha a gazdaságban nincs munka, a gazda elengedi őket dolgozni, hogy kereshessenek, gyarapodhassanak, vagy maga küldi át a munkásokat, hogy kisegítse gazdátársát. A család nélküliek idényben a gazdaságban dolgoznak, télen megélhetésüket az erdészetenél vagy a vízügynél közmunkásként teremtik meg.

Az önálló ház vásárlása – legyen az egy kis tanya vagy egy előregedő falu belterületén álló családi ház – vízválasztónak bizonyul, mely nemcsak a jobb anyagi helyzetet jelzi, hanem a felemelkedéshez szükséges mozgástér fokozatos bővítését is lehetővé teszi. Az anyagi gyarapodás legbiztosabb útja a napszámosként megtanult természetesi eljárások hasznosítása, melyhez viszonylag kis anyagi ráfordítással lehet hozzákezdeni és fokozatosan bővíteni (pl. epertermesztés), belterületi telek vagy a tanya melletti föld bérletével.

Az áttelepült idénymunkások és a gazdaság közötti kapcsolat fontos eleme, hogy az áttelepültek vették át a munkaszervezők feladatát, melyet hatékonyabban és olcsóbban látnak el, mint a termelőkhöz nem vagy csak laza szálakkal kötődő, kizárólag létszámban gondolkodó szervezők. A gazdaság az áttelepültek kapcsolati hálóján keresztül biztosítja a szükséges létszámú és megbízható munkást, így a szezonális munka is tervezhető lesz.

Összegzés

Az agrárium strukturális átalakulása, az üzemek számának és munkaerőigényének ugrásszerű növekedése az idénymunka piacának kialakulásához, új munkavállalói csoportok megjelenéséhez és a hagyományos munkaszervezési formák újrakezdeményezéséhez, felerősödéséhez vezetett. Az olcsó bérezésű, a foglalkoztató szükségleteihez rugalmasan alkalmazkodó munkavállalók között a külföldi idénymunkások megjelenése a kapcsolati hálók, a munkaszervezési formák térbeli, országhatárt átlépő kiterjesztéséhez, gazdagodásához, a rendelkezésre álló munkások számának emelkedéséhez vezetett. A migránsok belépése a munkapiacra nem kis arányban a feketegazdaságban szerveződött, napjainkban az idénymunka piaca térben és időben is töredezett, intézményei a „láthatatlan” személyközi kapcsolatokra épülnek, és minden változás ellenére a fekete vagy a szürkegazdasághoz is kapcsolódnak.

A külföldi idénymunkások számának csökkenésével, etnikai és társadalmi összetételének változásával a migránsokat mozgó termelői hálózatok részben meggyengültek, részben differenciálódtak, de vannak olyan térségek is,

ahol teljesen eltűntek. A magyar termelők, uniós társaikhoz hasonlóan, képtelenek voltak megtartani a megbízható migráns munkaerőt. Ebben a folyamatban a munkavállalók oldalán az uniós országok munkaerőpiacain elérhető magasabb jövedelem játszott szerepet. A termelők oldalán az vezetett a változásokhoz, hogy könnyen elérhető volt számukra az olcsó munkaerő, a gazdálkodás jövedelmezőségét a bérek alacsony szinten tartásával biztosították, továbbá, hogy a munkásokért egymással is versengő gazdaságok kultúrájából hiányzott a szándék a munkaerő szervezését ellátó közös intézmény létrehozására, működtetésére.

Vízválasztónak az évezred első évei bizonyultak, nemcsak azért, mert a migránsok létszámbeli fogyatkozása és összetételének változása ekkor kezdődött, hanem azért is, mert erre az időre a gazdaságok egy része kialakította és megszilárdította azt a kapcsolathálót, mely napjainkban is biztosítja számukra a szükséges létszámú migráns munkaerőt. A külföldi idénymunkások meritési bázisa folyamatosan zsugorodik, a legtöbb gazdaság számára a munkacsúcsok munkaerőigényének biztosítása növekvő nehézséget és gazdasági kockázatot jelent. A munkaerőhiányos térségekben ugyanakkor még mindig a migráns munkások száma határozza meg a hazai napszámoslétszámot.

A migráns mezőgazdasági idénymunkások heterogén csoportjai között az elmúlt másfél évtizedben végbement a foglalkoztató számára értékes munkavállalói kör kiválasztása. Azok a termelők rendelkeznek stabil kapcsolathálóval, akik letelepedett idénymunkásokat foglalkoztatnak, vagy évek alatt jó kapcsolatot alakítottak ki Romániában élő, rendszeresen visszatérő nagycsaláddal/családokkal, és változó munkaerő-szükségletüket munkásaik hálózatain keresztül biztosíthatják. A munkások gazdasághoz kötésének sikerességében szerepet játszott az etnikai migráció támogatása, különösen az egyszerűsített honosítás bevezetése, a kettős állampolgárság lehetősége. A foglalkoztató gazdálkodó, valamint a romániai magyar és cigány áttelepült bér munkások gazdasági kapcsolata nem ritkán magán viseli a kliens-patrónus és/vagy a gada-kommenciós cseléd viszony jegyeit is. Kétségtelen, hogy előnyben vannak az áttelepült munkaerőt foglalkoztató üzemek az évente visszatérő idénymunkást alkalmazó társaikkal szemben, mert a munkásokkal kialakított kapcsolatuk biztosítja számukra az idénymunka tervezhetőségét. Ugyanakkor bármennyire is látványos a külföldi munkások számának csökkenése, a két ország közötti bér- és jövedelemkülönbségek miatt a munkaerőhiányos térségekben valószínűleg megőrzik szerepüket.

Jegyzetek

- 1 A tanulmány az NK 100675 számú, Földből élők c. OTKA-projekt támogatásával jött létre. A szerző ezúton fejezi ki köszönetét a kapott támogatásáért.

- 2 A tanulmány megírásához 12 termelővel és 8 idénymunkással készült interjút használtunk fel.
- 3 Az időszaki alkalmazott statisztikai fogalom. Az agrárösszeírások meghatározása szerint az időszaki alkalmazottak az állandó alkalmazottaktól eltérően nem végeznek heti rendszerességgel, egy éven keresztül munkát a gazdaságban. Munkavégzésük szezonális jellegű (betakarítás, metészes stb.). (Útmutató a kérdőív kitöltéséhez, valamint Fogalomtár, GSZÖ 2013. KSH, Budapest)
- 4 Az alkalmi munkavállalói könyvvél történő foglalkoztatásról és az ahhoz kapcsolódó közterhek egyszerűsített befizetéséről szóló 1997. évi LXXIV., többször módosított törvény hatályát 2000-ben terjesztették ki a verseny- és a közszférára. 2002-ben felére csökkentették a közteher értékét, és további 50 százalékos kedvezményt kaptak azok a munkaadók, akik regisztrált munkanélkülieket foglalkoztattak. Három évvel később már a ledolgozható éves munkanaperet 120 napról 200 napra emelték. 2010-ben az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatást az egyszerűsített foglalkoztatás váltotta fel, melyet a 2010. évi LXXV. törvény az egyszerűsített foglalkoztatásról szabályoz. Jelentősen csökkentették a foglalkoztatók járulékkerheit, egy mezőgazdasági idénymunkás foglalkoztatásához naponta 500 forint közterhet kell fizetni. A mezőgazdasági idénymunka tartamát 120 napban maximalizálták, nem kötelező a szerződéskötés, csak ha a munkavállaló kéri. A jogszabály lehetővé teszi külföldi állampolgárok foglalkoztatását is.
- 5 Az 1991. évi IV. törvény a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról.
- 6 A 7/1991. (X. 17.) MüM rendelet a külföldiek magyarországi munkavállalásának engedélyezéséről, 8/1999. (XI. 10.), SzCsM rendelet a külföldiek magyarországi foglalkoztatásának engedélyezéséről, 354/2006. (XII. 23.) Korm. rendelet a Bolgár Köztársaságnak és Romániának az Európai Unióhoz történő csatlakozását követően a Magyar Köztársaság által alkalmazandó, a munkavállalók szabad áramlására vonatkozó átmeneti szabályokról.
- 7 A 355/2007. (XII. 23.) Korm. rendelet a Magyar Köztársaság által a szabad mozgás és tartózkodás jogával rendelkező személyek tekintetében alkalmazott, a munkaerő szabad áramlásával összefüggő átmeneti szabályokról.

Irodalom

- Andrzejewska, J., Rye, J. F. (2012): Lost in transnational space? Migrant farm workers in rural districts. *Mobilities*, 2., 247–268. <http://doi.org/6gs>
- Bertalan B. (1997): Feketemunka importból, avagy a hétköznapi diplomácia eredete? In: Sik E. (szerk.): *Migráció és politika*. MTA PTI, Budapest, 121–134.
- Bíró A. Z., Oláh S. (2002): Helykeresők. Roma népesség székelyföldi településeken. In: Bodó J. (szerk.): *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*. KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 11–48.
- Bíró Sz., Székely E. (2012): *A mezőgazdasági foglalkoztatás bővítésének lehetőségei vidéki térségeinkben*. AKI, Budapest
- Bodó J. (2009): A vendégmunka típusú migráció magatartásmintái a székelyföldi térségben 1–2. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 1., 117–135 és 2., 41–58.
- Bodó J. (2008): *Diskurzusok és életutak a migráció tükrében*. Scientia Humana, Budapest
- Dövényi Z. (1996): Adalékok a Magyarországon élő idegenek területi megoszlásához. In: Sik E., Tóth J. (szerk.): *Migráció és politika*. MTA PTI, Budapest, 97–105.
- Ehretné Berczi I., Hamza E., Rácz K. (2015): A munkaerő-felhasználás jellegzetességei a zöldség- és gyümölcságazatban. *Zöldség-Gyümölcs Piac és Technológia*, 2.
- Fox, J. E. (2005): Vándorló nemzet(i) identitások. Erdélyi vendégmunkások Magyarországon. In: Feischmidt M. (szerk.): *Erdély(de)konstrukciók*. Tabula könyvek, Budapest, Pécs, 103–122.
- Frey M. (2010): *A foglalkoztatási törvényben rögzített és az ÁFSZ által működtetett, továbbá az ezeken kívül szabályozott és bonyolított aktív munkaerőpiaci eszközök értékelése a 2004–2009. közötti időszakban*. Tanulmány az „Aktív munkaerőpiaci politikák komplex értékelése” c. kutatáshoz. Budapest. www.afsz.hu/resource.aspx?ResourceID=tamop_131...3 (Letöltés: 2014. január 10.)

- FruitVeb (2012): *Magyar zöldség-gyümölcs ágazati stratégia*. Budapest. http://www.fruitveb.hu/kiadvany/magyar_zoldseg-gyumolcs_agazati_strategia_2012.pdf (Letöltés: 2013. szeptember 4.)
- Gödri I. (2013): Migráció nemzeti/nyelvi határokon belül. Bevándorlók és új állampolgárok a szomszédos országokból – változó trendek. *Magyar Tudomány*, 3., 263–275.
- Hárs Á. (2010): Migráció és munkaerőpiac Magyarországon. In: Hárs Á., Tóth J. (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. KTI, Budapest, 15–56.
- Jentsch, B. (2007): Migrant integration in rural and urban areas of new settlement countries: Thematic introduction. *International Journal on Multicultural Societies*, 1., 1–12.
- Karácsonyi D., Kincses Á. (2010): Ukrán állampolgárok Magyarországon: nemzeti összetartozás és gazdasági kényszer. *Területi Statisztika*, 3., 334–349.
- Kasimis, C. (2009): From enthusiasm to perplexity and scepticism: International migrants in the rural regions of Greece and Southern Europe. In: Simard, J. (eds.): *International migration and rural areas: Cross national comparative perspectives*. Ashgate, London, 75–98.
- Katona I. (1961): Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idénymunkák a kapitalizmus korában. *Agrártörténeti Szemle*, 3–4., 534–562.
- Kincses Á. (2012): *A Kárpát-medence ezredforduló utáni migrációs hálózatának vizsgálata*. KSH, Budapest
- Koltai J., Sik E. (2012): Határokon átnyúló munkaerő-piaci és jövedelemszerző mozgások a „végeken”. In: Kolosi T., Tóth I. (szerk.): *Társadalmi Ríport*, TÁRKI, Budapest, 209–226.
- Koós B., Kovács K. (2012): *A mezőgazdasági foglalkoztatás jellemzői – Trendek és szabályozás*. Kézirat, Budapest
- KSH (2014): *Magyarország mezőgazdasága, 2013. Gazdaság szerkezeti összefoglalás – előzetes adatok*. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gso/gso_elozetes_2013.pdf (Letöltés: 2014. március 8.)
- Langerné Rédei M., Karácsonyi D. (2011): Ukrajna migrációs jellemzői. In: Kincses Á. (szerk.): *Ukrán állampolgárok Magyarországon*. Európai Integrációs Alap, Budapest
- Loughrey, J., Donnellan, T., Hanrahan, K., Henessy, T. (2013): Agricultural labour markets in the EU and candidate countries. In: Swinnen, J., Knops, L. (eds.): *Land, labour and capital markets in European agriculture. Diversity under a common policy*. Centre for European Policy Studies, Brussels, 24–38.
- Mannon, S. E., Petrzalka, P., Glass, C. M., Radel, C. (2012): Keeping them in their place. Migrant women workers in Spain's strawberry industry. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 1., 83–101.
- Nelson, P. B., Nelson, L., Trautman, L. (2014): Linked migration and labor market flexibility in the rural amenity destinations in United States. *Journal of Rural Studies*, 36., 121–136. <http://doi.org/6gt>
- Németh N. (2009): *Kutatási jelentés a román állampolgárságú munkavállalók magyarországi jelenlétének vizsgálatáról*. OFA Zárótanulmány. Budapest. <http://www.ofa.hu/hu/munkaugyi+kutatasok+2.htm> (Letöltés: 2013. április 8.)
- Németh N., Csité A., Jakobi Á. (2009): Román állampolgárságú munkavállalók Magyarországon. *Területi Statisztika*, 6., 615–627.
- Preibisch, K. (2012): Migrant workers and changing workplace regimes in contemporary agricultural production in Canada. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 1., 62–82.
- Rédei M. (2006): A nemzetközi migráció főbb folyamatai. *Földrajzi Közlemények*, 1–2., 29–38.
- Sárközi Z. (1972): A summások. In: Szabó I. (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 321–381.
- Semjén A., Tóth I., Fazekas M. (2008): *Alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás munkaadói és munkavállalói interjúk tükrében*. MTA KTI, Budapest (Műhelytanulmányok; 2008/10.)
- Sik E. (1999): *Külföldiek Magyarországon és a velük kapcsolatos nézetek a helyi önkormányzatokban*. TÁRKI, Budapest (Társadalompolitikai Tanulmányok; 11.)
- Sik E. (2010): Emberpiac a Moszkva téren – szűkülő változatlanúság. In: Czákó Á., Giczi J., Sik E. (szerk.): *Piac hely, KGST-piac, emberpiac*. ELTE TáTK, Budapest, 343–374.
- Soltész B. (2010): A gyümölcs szedés vége? Bolgár és román bevándorlók Spanyolországban. *Délkelet Európa – South-East Europe, International Relations Quarterly*, 2. http://www.southeast-europe.org/pdf/02/DKE_02_M_EU_SB.pdf (Letöltés: 2014. december 13.)

Regionális klaszterek és agglomerációs előnyök: feldolgozóipar a magyar városrégiókban

Regional clusters and agglomeration advantages: manufacturing in Hungarian urban areas

VAS ZSÓFIA, LENGYEL IMRE, SZAKÁLNÉ KANÓ IZABELLA

VAS Zsófia: egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet, Szeged; vas.zsofia@eco.u-szeged.hu

LENGYEL Imre: intézetvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet, Szeged; ilengyel@eco.u-szeged.hu

SZAKÁLNÉ KANÓ Izabella: egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet, Szeged; kano.izabella@eco.u-szeged.hu

KULCSSZAVAK: regionális klaszter, agglomerációs előnyök, városrégiók, specializáció

ABSZTRAKT: A régiók és várostérségek gazdasági növekedésének és fejlődésének egyik forrása gazdaságuk specializációja. Az a térség, amely képes az ott működő bázis (traded) jellegű húzóágazatok megerősítésére, komoly előnyhöz juthat a területi versenyben. A húzóágazatok azonosításának egyik hasznos eszköze a klaszterek feltérképezése, a régióban meghatározó súllyal bír, növekedésre képes, innovációs együttműködésekben alapuló gazdasági szerveződések feltárása. Az Európai Unió 2014–2020 közötti regionális politikája is kiemelten kezeli a régiók intelligens szakosodásának elősegítését, amelyben a klaszterek fontos szerepet töltenek be.

A dinamikus növekedésre képes bázisszektorok jelentős része Magyarországon a feldolgozóiparból áll, amelyhez a foglalkoztatottak, az export és a technológiai újítások jelentős része kötődik. Jelen tanulmány célja a feldolgozóipari alágak térbeli eloszlásának és klaszteresedéshez szükséges kritikus tömegének felmérése Magyarország nagyvárosi településegységeiben, városrégióiban. A klaszterfeltérképezés eredményei felhasználhatók a városrégiók újraiparosodáson alapuló intelligens szakosodási stratégiájának kidolgozásához is.

Zsófia VAS: assistant professor, Institute of Economics and Economic Development, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; vas.zsofia@eco.u-szeged.hu

Imre LENGYEL: professor, head of institute, Institute of Economics and Economic Development, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; ilengyel@eco.u-szeged.hu

Izabella SZAKÁLNÉ KANÓ: assistant professor, Institute of Economics and Economic Development, Faculty of Economics and Business Administration, University of Szeged; kano.izabella@eco.u-szeged.hu

KEYWORDS: regional clusters, agglomeration advantages, urban areas, specialization

ABSTRACT: *Specialisation of regions and urban areas is one of the main sources of economic growth and development. The region which is able to strengthen its key traded sectors can gain significant advantages in regional competition. An efficient approach to identify a region's key sectors is cluster mapping which is designed to reveal geographical concentration of growing, dominant and innovative economic activities.*

For the years between 2014 and 2020, it has been declared a high priority of EU regional policy making to promote smart specialisation and re-industrialisation – in which regional clusters play an important role. The changes in the global economy as well as economic shocks have made it crucial to identify all potential economic activities in regions that reach a critical mass, have higher innovation capabilities and contribute to the development of regional competitive advantages. Among all traded economic activities, manufacturing has become vital in Hungary. It promotes technological innovation, productivity and trade, produces for export, generates economic growth and employment, and has an increasing demand for services.

Given that place-based policies put a particular emphasis on the spatiality of economic activities, it is important to determine what characterises the spatial distribution of manufacturing in the urban areas of Hungary, and which sectors have reached a critical mass for clustering.

Therefore the present study analyses the spatial distribution and the critical mass of manufacturing subsections in Hungarian urban areas. It shows which manufacturing subsections in Hungary could reach and maintain its critical mass between the time of Hungary's accession to the EU in 2004 and the time of the global economic crisis. We examine the spatial distribution on the level of urban areas because they reflect residential, business and labour relations. The study follows the slightly modified methodology of cluster mapping developed by the European Cluster Observatory, which identifies potential clusters based on three criteria: size, specialisation and focus. We use data on employees, and we compare the results of two years, 2005 and 2010. As we expected, we can demonstrate which sectors in manufacturing are worth specialising in by urban areas and whose support contributes to the further development of regions. The main conclusion is that Hungarian urban areas have different developmental trajectories, and we might witness re-industrialisation processes only in a few, less developed regions in Hungary.

Bevezetés

A régiók gazdasági növekedésével és fejlődésével foglalkozó számos elmélet közül talán a legjelentősebb az endogén növekedés elmélete, amely a tudást, valamint a technológiát térségen belülinek, endogénnek tekinti, és a térségben meglévő helyi adottságok jelentőségét hangsúlyozza (Capello 2007; Romer 1994). Ez az elméleti elgondolás a globalizáció térnyerésével és a tudásalapú gazdaság fejlődésével párhuzamosan jelent meg, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy egy térség versenyképességének javulása a térség egyedi jellemzőitől (Capello 2008; Lengyel 2010), valamint a térségben földrajzilag koncentrálnak gazdasági tevékenységektől és e tevékenységek szakképzett munkaerőre, iparági szaktudásra, kutatás-fejlesztési kapacitásokra stb. való specializációjától függ (Krugman 2000).

A térségi elhelyezkedés jelentőségével, valamint a földrajzi koncentrációból eredő előnyök elemzésével az elméleti közgazdaságtudomány ismert alakjain túl az üzleti tudományok irányzatának képviselői, így Michael Porter is

foglalkoznak (Lengyel, Rechnitzer 2004). Porter rávilágít arra, hogy a vállalatok versenyképessége a kifinomult működést biztosító belső vállalati tényezőkön túl a különösképpen innovációs tevékenységek ösztönzése szempontjából fontos helyi üzleti környezet kiépültségétől függ (Lengyel 2010; Porter 1998). E szemlélet az Európai Unió 2014–2020 közötti regionális politikájában is megjelenik, amely a helyalapú (place-based), alulról szerveződő, integrált és intelligens szakosodást elősegítő fejlesztési stratégiákat helyezi előtérbe (EC 2013, 2014).

Mind az elméleti irányzatok, mind pedig a nemzetközi gyakorlat rávilágított arra, hogy régiók gazdasági növekedésének egyik forrása a klaszterekben keresendő, amelyek a tartós iparági versenyelőnyök, az innováció és a térbeli koncentráció nyújtotta előnyök együttes megvalósulását biztosítják (Porter 1998, 2000). Az 1990-es évektől a fejlett térségekben jól bevált, sikeres klaszterkonceptiót egy évtizeddel később a kevésbé fejlett régiók gazdaságának fejlesztésében is elkezdtek alkalmazni, így többek között Magyarországon. Ezekben a régiókban a klaszterek kialakulási lehetőségei azonban kedvezőtlenebbek. Porter (2004) a rurális térségek, Tödtling és Tripl (2005) a periferikus régiók, Rosenfeld (2002) a kedvezőtlen adottságú régiók, Lagendijk és Lorentzen (2007) az ún. nem magterületek, Lengyel (2010) a neofordista régiók példáján keresztül mutatja be azokat az eltérő intézményi, társadalmi és gazdasági háttérfeltételeket, amelyekkel a potenciális klasztereknek egy kevésbé fejlett régióban szembe kell nézniük. A kedvezőtlenebb adottságoknak betudhatóan ezekben a régiókban a gazdasági tevékenységek kisebb földrajzi koncentrációja figyelhető meg, aminek következtében a pozitív extern hatások kevésbé érvényesülnek, és a gazdasági szereplők közötti tudás terjedésének is kisebb az esélye. Mindezek ellenére a klaszterszerveződések helyi kezdeményezésre itt is létrejöhetnek, az agglomerációs előnyök kihasználásával, a köz- és magánszféra közreműködésével, az egyre nagyobb mértékben rendelkezésre álló pénzügyi források segítségével.

Legyen szó fejlett vagy kevésbé fejlett régióról, a klaszterek kialakulásának elsődleges feltétele a gazdasági szereplők kritikus tömege egy olyan iparágban, üzletágban, amely dinamikus fejlődésre képes. Ilyen gazdasági tevékenységek jellemzően a bázisszektorban (traded sector) találhatók, ahol a vállalkozások a termelésük folyamatos bővítésére és jelentős mértékű helyi és régió kívüli kereslet kielégítésére képesek. E vállalkozások számos új munkahelyet hoznak létre, általában erős együttműködési és innovációs hajlandóság jellemzi őket, továbbá a beáramló jövedelem révén a régió gazdasági növekedéséhez járulhatnak hozzá (Lengyel 2010; Lengyel, Rechnitzer 2004).

A bázisszektor jelentős része a feldolgozóiparból áll, főleg a kevésbé fejlett régiókban, így Magyarországon is. A feldolgozóipar a gazdaság egészének működését befolyásolja, átalakulása a régiókban tovagyűrűző hatásokat eredményez. A feldolgozóiparban bekövetkezett változások hatással vannak a termelékenység, a foglalkoztatottság, a befektetői és a fogyasztói kedv alakulására. A szolgáltatások többsége is valamilyen feldolgozóipari tevékenységhez kapcsolódik, következésképpen a feldolgozóipari tevékenységek és szolgáltatások együtt-

tes jelenléte nagymértékben befolyásolja a régiók gazdaságának növekedését. Többek között e felismerés vezetett az újraiparosodás, újraiparosítás előtérbe kerüléséhez az Európai Unióban (EC 2013).

A hazai szakirodalomban több kutatás foglalkozik a magyar ipar sajátosságaival, annak területi szerkezetével (Barta 2002; Kiss 2010; Lux 2009; Szakálné Kanó 2011). Azonban kevés tapasztalattal rendelkezünk arról, hogy a feldolgozóipari tevékenységek Magyarország csomóponti régióiban (ahol eltérő agglomerációs előnyök jellemzőek) hogyan „viselkednek”. Jelen tanulmány célja a feldolgozóipar Magyarország városrégióiban való súlyának feltérképezése. Feltárjuk, hogy a 13 feldolgozóipari alág térbeli koncentrációjának milyen jellegzetességei figyelhetők meg, valamint felmérjük, hogy a feldolgozóipari alágak elérik-e a klaszteresedéshez szükséges kritikus tömeget a magyarországi csomóponti régiókban. A kutatási kérdés megválaszolásához bemutatjuk a klaszterek jelentőségét és a klaszterek agglomerációs előnyök alapján való tipizálását. Kitérünk a feldolgozóipar magyar gazdaságban betöltött szerepére, majd az European Cluster Observatory módszertanát átvéve, azt némileg módosítva, feltérképezzük a potenciális feldolgozóipari klasztereket. A városi térségek, városi településegysétek alkalmazásának előnye, hogy a napi térpályát, a tényleges térbeli lakossági, üzleti, munkaerő-kapcsolatokat jobban tükrözik, mint a közigazgatási egységek (járások vagy megyék). A feldolgozóipari alágak városi településegysétekben való kritikus tömegét az alkalmazottak száma alapján vizsgáljuk.

Regionális klaszterek és agglomerációs előnyök típusai

A *regionális klaszter* az egymáshoz kölcsönösen kapcsolódó vállalkozások földrajzilag jól körülhatárolható köre (Rosenfeld 2002), olyan szerveződés, amelyben a tudásteremtő, -terjesztő, valamint a tudáskiaknázó szereplők a térben koncentrálnak (Trippel, Tödtling 2008; Wixted 2009). A klaszter egy adott iparág vállalkozásainak (beleértve a specializált szállítókat), tudásteremtő szervezeteknek (egyetemek, kutatóintézetek stb.), hídképző intézményeknek (brókerek, tanácsadók) és a szofisztikált fogyasztóknak szoros, földrajzilag körülhatárolható kapcsolatrendszere (Lengyel 2001; Porter 2000; Sölvell 2009). A klaszterek gyakran több iparág szereplőit foglalják magukba, különböző, de olyan egymást kiegészítő vállalatokból állnak, amelyek az értékláncban egy konkrét kapcsolatra vagy tudásbázis köré specializálódnak (EC 2009; OECD 1999; Vas 2009). A klasztereket Porter közismert fogalmán kívül (Porter 2000, 254.), többek között Asheim és szerzőtársai (2011, 879.) is úgy definiálják mint az „ugyanazon vagy egymáshoz közeli (integrált) iparágak egymástól kölcsönösen függő vállalkozásainak koncentrációja egy kisebb földrajzi területen”. Tehát a klaszterek versenyelőnyeinek egyik meghatározó forrása a földrajzi közelség.¹

A földrajzi közelség ösztönzően hat az információ és a tudás áramlására és az új ötletek megszületésére (Boschma 2005; Lengyel, Fenyővári, Nagy 2012). A vállalatok térbeli tömörülésüknek köszönhetően agglomerációs előnyökben részesülhetnek, amelyek növelik a vállalati hatékonyságot és innovativitást, valamint annak lehetőségét, hogy alacsonyabb egységköltségen, alacsonyabb szállítási és tranzakciós költségek mellett szerezzék be inputjaikat. A regionális klaszter olyan rugalmas specializáció lehetőségét nyújtó szerveződés, amelyben a szereplők a földrajzi közelség előnyeit sikeresen kamatoztatják.

A földrajzi közelségből eredő előnyök három típusát különböztetjük meg, amelyek megegyeznek az agglomerációs előnyök Isard-féle tipizálásával. Az agglomerációs előnyök – lényegében *térbeli külső méretgazdaságossági előnyök* – akkor jönnek létre (és a vállalkozások a pozitív extern hatások következtében akkor képesek költségeiket csökkenteni), ha nagyszámú és specializált munkaerő áll rendelkezésre, ha az üzleti partneri hálózat kiépült és ha megfelelő színvonalú az infrastruktúra (Lengyel, Szanyi 2011). Az agglomerációs előnyök széles körben elfogadott típusai a nagyvállalati (újabbban tevékenységkomplexitási), a lokalizációs és az urbanizációs előnyök (Beaudry, Schiffauerova 2009; Capello 2007; Lengyel, Rehnitzner 2004). Utóbbi kettő alkalmas a klaszteresedés elősegítésére. A *lokalizációs agglomerációs előnyök* (másképpen Marshall–Arrow–Romer, azaz MAR extern hatások) külsők a vállalatok, de belsők az adott iparág számára, ugyanazon iparághoz tartozó vállalkozások térbeli koncentrációjából, földrajzi közelségéből erednek, valamint főleg a specializációra alapoznak. Az *urbanizációs agglomerációs előnyök* (másképpen Jacobs-féle extern hatások) külsők egy iparág és annak vállalatai számára, és több iparág egy régióban való elhelyezkedéséből erednek. Az urbanizációs előnyök inkább a több húzóágazattal bíró, nagy népsűrűségű nagyvárosi térségekben figyelhetők meg, míg a lokalizációs előnyök főleg a kisvárosi térségekben, ahol a gazdasági szereplők és az intézetek köre jóval szűkebb.

A klasztereket számos szempont szerint csoportosíthatjuk (Lengyel 2001). Philip McCann (Iammarino, McCann 2006; McCann 2008, 2013) a klaszterek újszerű tipizálását adja meg, melynek előnye, hogy konkrét gazdaságfejlesztési célok megfogalmazásakor jobban alkalmazható, hiszen megnevezi mindazokat a jellemzőket, amelyeket az egymástól eltérő klaszterek menedzselése során figyelembe kell venni. McCann a klaszterek három típusát különbözteti meg, figyelembe véve a vállalatok klaszterben betöltött szerepét és kapcsolatát, a klaszterek dinamikáját, a tranzakciós költségeket minimalizáló vállalati törekvéseket és a kiaknázzható agglomerációs előnyöket. Ezek a tiszta agglomerációk, az iparági komplexumok és a társadalmi hálózatok (1. táblázat). A valóságban mindhárom ideáltípus jellemzői keveredhetnek egy-egy klaszterben, de általában megadható, hogy melyik típus a domináns.

A *tiszta agglomerációra* épülő klaszterekben egyik vállalat sem bír meghatározó piaci befolyással és a jobb piaci alkupozíció elérésének érdekében a partnerkapcsolatok folyton változó körére építenek, ami még intenzívebbé teszi a

1. táblázat: A klaszterek típusai és jellemzői az agglomerációs előnyök alapján
Cluster types based on agglomeration advantages

Jellemzők	Tiszta agglomeráció	Iparági komplexum	Társadalmi hálózat: új/régi
Cégek mérete	Atomisztikus	Néhány nagy cég	Változó
Kapcsolatok jellemzői	Nem azonosítható	Azonosítható	Bizalom, lojalitás
	Széttöredezett	Stabil	Közös lobbizás
	Instabil	Gyakori	Közös cégek Nem opportunisták
Tagság	Nyitott	Zárt	Részben nyitott
Dinamika	Véletlenszerű	Stratégiai	Vegyes
Technológiai irány	Folyamatorientált	Komplex termékorientált	Új: radikálisan újtermék-orientált
	Problémamegoldó	Költségsökkentő	Régi: folyamatorientált, vásárlóvezérelt
Innováció forrása	Külső a cégnek	Belső a cégnek	Új: vegyes Régi: külső a cégnek
Klaszterhez csatlakozás	Ingatlanbérlet Letelepedéssel együtt jár	Hosszú távú befektetés Letelepedéssel együtt jár	Történelmi, tapasztalati Letelepedés szükséges, de nem elegendő
Térbeli hatások	Bérleti díj megemlékedése	Nincs hatása a bérleti díjra	Bérleti díj részleges tökécsítése
Szabályozás módja	Piaci	Hierarchikus	Új: kapcsolati és kognitív hálózatok Régi: társadalmi és történelmi hálózatok
Példák klaszterre	Versenyző városi gazdaság – London (pénzügy, bank, biztosítás, üzleti szolgáltatások)	Acélipar, vegyipar, autóipar, gyógyszeripar, gépipar, orvosi műszerek, IKT hardver	Új: „Szilícium mocsár” (Cambridge), IKT (Oulu) Régi: olasz iparági körzetek
Agglomerációs előnyök	Urbanizációs előnyök	Tevékenységgkomplexitási előnyök	Lokalizációs előnyök
Térszerveződés	Nagyvárosi	Lokális vagy regionális, de nem nagyvárosi	Lokális vagy regionális, de nem nagyvárosi

Forrás: saját szerkesztés Iammarino, McCann (2006, 1029.), McCann (2008, 31.) alapján.

helyi versenyt (pl. londoni pénzügyi klaszter). A versenyelőnyök elsősorban a vállalatok térbeli elhelyezkedéséből adódnak, a lokális pozitív extern hatásokból erednek. A vállalatok technológiai fejlesztései folyamatorientáltak, az innováció forrása is jellemzően külső. A klasztertagok közötti kapcsolatrendszer véletlenszerűen alakul, széttöredezett, instabil, ugyanakkor nyitott, ami hozzájárul az ingatlanbérletek számának növekedéséhez és a bérleti díjak emelkedéséhez. Az ilyen típusú klaszterek jellemzően a nagyvárosi térségekben jönnek létre, ahol a szereplők urbanizációs agglomerációs előnyökben részesülnek.

Az *iparági komplexumokban* a klaszterek vállalatai hosszú távú és stabil kapcsolatrendszerre építenek (pl. a medium-high-tech és high-tech feldolgozóipari tevékenységek: autóipar, vegyipar), meghatározóak a stratégiai együttműködések. A klasztert néhány helyi székhelyű vállalat dominálja, a partnerek a földrajzi közelséget a tranzakciós költségek minimalizálására hasznosítják. A vállalatok innovációs tevékenységük folytatására saját kutatórészlegeket működtetnek, céljuk, hogy fejlesztéseik révén új, komplex termékeket állítsanak elő. A vállalatok a klaszter tagjává jelentős befektetések (fizikai tőkébe, ingatlanba stb.) árán válhatnak, általában a tagok üzleti, szerződéses kapcsolatban állnak egymással. A vállalati hierarchia erős. Az ilyen típusú klaszterek főleg kisebb városi térségekre jellemzők, nem pedig nagyvárosiakra, azaz főleg lokalizációs agglomerációs előnyökre támaszkodnak.

A *társadalmi hálózat* olyan klasztertípus, amely bizalmi alapú, „nem üzleti” kapcsolatrendszerként írható le. A klasztertagok között meghatározók az informális, személyes kapcsolatokon, a közös értékeken, az azonos kulturális háttéren, a történelmi gyökereken alapuló együttműködések. Mindezek döntően egyrészt a *régi társadalmi hálózatként* ismert rugalmas specializációjú tevékenységek klaszterei (pl. olasz iparági körzetek), másrészt az *új társadalmi hálózatként* leírható, például high-tech klaszterek esetében fontosak, ahol nélkülözhetetlen a bizalom, az együttműködési készség, egymás elfogadása és a kockázatvállalás. Az új társadalmi hálózatokban lévő vállalatok célja a radikális innováció, amelynek sikere a szereplők kapcsolati, leginkább kognitív közelségén alapszik. A klaszterben a szereplők szoros kapcsolati hálót hoznak létre, és nem feltétlenül szerződések alapján történnek az együttműködések. Ezzel szemben a régi társadalmi hálózatok esetében a fogyasztók igényeihez igazodva a meglévő technológiák fejlesztésén van a hangsúly. A vállalatok között verseny és együttműködés együttesen megfigyelhető, az együttműködések leginkább a társadalmi közelségnek köszönhetően jönnek létre. Az új és a régi társadalmi hálózatok regionális vagy lokális, de nem nagyvárosi kiterjedésűek és szintén lokalizációs agglomerációs előnyöket hasznosítanak.

A fenti típusok megkülönböztetésének alapja tehát leginkább a vállalati méret, a klasztertagok közötti kapcsolatok természete, a klaszter dinamikája és a kapcsolati közelség mértéke, az innovációs tevékenységek jellege, amely jellemzők egyben eltérő fejlesztési lehetőségekre is utalnak. Az, hogy a klaszterek hol jöhetnek létre, nagymértékben függ a helyet adó térség sajátosságaitól és az agglomerációs előnyök milyenségétől. A magyarországi városrégiókban lévő potenciális feldolgozóipari klasztereket elsősorban a vállalatok száma és mérete, valamint a gazdasági tevékenység jellege alapján (high-, medium-high- vagy low-tech) vizsgáljuk. A vállalatok közötti kapcsolatok mértékére és milyenségére nem térünk ki.

A városrégiók és a feldolgozóipar jelentősége Magyarországon

Amint a bevezetőben kitértünk rá, napjainkra a lokalitás szerepe felértékelődött. A térszerkezet átalakulásának, a térbeli koncentrációs folyamatok felismerésének hatására felerősödött a városrégiók, városi településeggyüttesek gazdasági szerepének vizsgálata, a policentrikus városhálózatok dinamikájának elemzése és ezen alapuló gazdaságfejlesztési lehetőségeik kiaknázása (Rechnitzer, Smahó 2011). Az Európai Unió regionális és kohéziós politikájában 2014–2020 között is kiemelt program a városok és vonzáskörzetük integrált fejlesztése.

Az 1970-es évek óta Magyarországon számos kísérlet történt a városi térségek lehatárolására. Az általunk figyelembe vett lehatárolás a 2001-es népszámlálási adatok alapján készült 2003-ban, és a Központi Statisztikai Hivatal kifejezését használva 21 nagyvárosi településeggyüttest definiál (Kovács, Tóth 2003). 2014-ben a 2011-es népszámlálási adatok alapján korrigálták a városi településeggyüttesek kiterjedését és körét (Tóth 2014), de tekintettel arra, hogy a feldolgozóipari tevékenységek városrégiókban való súlyát korábbi adatok alapján elemezzük, ezért a 2003-as területbeosztást alkalmazzuk.

Kutatásunkban összesen 20 városrégiót vizsgálunk, amelyek vonzáskörzete saját megyéjén belül van (Budapestnek Pest megyén belül), azaz vonzáskörzeteik nem lépik át a megyehatárokat. A balatoni településeggyüttest nem vesszük figyelembe egyedi sajátossága miatt: vitatható csomóponti jellege, hiszen például nincs egyetlen domináns központja.

A városi településeggyüttesek alkalmazásának nagy előnye a településekkel, járásokkal szemben, hogy a napi térpályát, a tényleges térbeli lakossági, üzleti, munkaerő-kapcsolatokat tükrözik. Főleg Budapest esetében jelentős a vonzáskörzet, amelynek hiányában torz eredmények születnének. A nagyobb területi aggregációs szint választása alkalmasabb lehet a vállalati hálózatok kiterjedésének vizsgálatára, de amennyiben az alkalmazottak száma alapján kívánjuk a klasztereket feltérképezni, érdemes egy várost és annak munkaerő-vonzáskörzetét mint területi szintet választani.

A városi településeggyüttesek súlya az országban kiemelkedő (Szilágyi 2014). A magyar lakónépesség 52%-a él itt, és az elmúlt egy évtized alatt ezek a településeggyüttesek voltak a belső migráció célpontjai. Miközben a településeggyüttesek központjaiban (és társközpontjaiban) csak 1%-kal nőtt a lakosság, addig a településeggyüttesekbe tartozó egyéb településeken 12%-kal (KSH 2012a). Azaz valószínűleg a vonzáskörzetek lakossága abszolút értelemben gyarapodott.

Ezek a városi településeggyüttesek, összhangban a lakosság vonzásával, egyúttal gazdasági csomópontok is. Az agglomerációs központokban működő vállalkozások ezer lakosra jutó száma kiemelkedő, főleg a működő társas vállalkozásoké (61 db, miközben országosan 39 db). Nemcsak a központokban, azaz a városokban, hanem vonzáskörzetükben is igen sok vállalat működik, nagyjából az országos átlagnak megfelelően. Az egy adófizetőre jutó szja-alapot képező jövedelem a központokban 20%-kal magasabb az országos átlagnál. A nyilván-

tartott álláskeresők aránya a munkaképes korú népességből is jóval alacsonyabb a településegységekben: a központokban 5,5% és a településegységek egyéb településein 6,4%, miközben az országos átlag 8,4%.

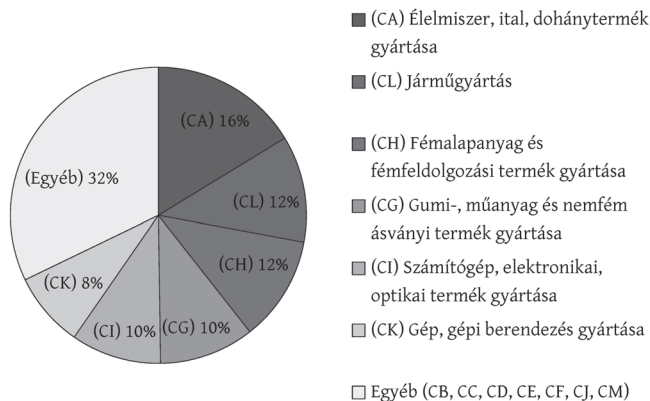
A városi településegységek gazdasági-társadalmi súlyát jól mutatja a népességén belül a diplomások aránya. Az összes városi településegységek közül ötben a diplomások aránya nem éri el az országos értéket (19%-ot), de a többi településegységekben ez az érték 20 és 25% közötti. A településegységek központjaiban a diplomások aránya ennél is magasabb, de egyedül Budapesten haladja meg a 30%-ot. Ezzel párosul, hogy a 20 vizsgált városi településegységek többsége egyetemi vagy főiskolai központ, tehát biztosítva van a régióban a diplomás munkaerő újratermelődése, többek között a feldolgozóipar számára is.

A feldolgozóiparnak a városrégiók gazdaságában betöltött szerepéről eddig keveset tudtunk, az azonban ismert, hogy Magyarországon a feldolgozóiparra komoly hatást gyakorolt az 1990-ben bekövetkezett rendszerváltás, amelynek egyik legfontosabb eleme a privatizáció volt (Barta 2002; Kiss 2010). Az országban megjelentek a tőkeerős, fejlett technológiával rendelkező külföldi vállalatok, az ezredfordulóra a feldolgozóiparban a jegyzett tőke közel 70%-a külföldről származott. A külföldi működő tőke részben a kedvezőbb költségek, részben a felvevőpiacok, részben az egyedi termelési tényezők (pl. felkészült munkaerő) miatt települt Magyarországra. A magyar ipar, így a feldolgozóipar további átalakulását indította el, hogy 2000-től az EU-val lehetővé vált a szabad kereskedelem, továbbá 2004-ben az ország az Európai Unióhoz csatlakozott. A feldolgozóipar GDP-ből való részesedése 2004-et követően mindvégig 21-22% körül mozgott.

A feldolgozóipar helyzetéről részletesebb képet a feldolgozóipar alágainak figyelembevételével kapunk. Vizsgálatukat az alkalmazottak száma és az export-értékesítés alapján végezzük el, a 2005-ös és a 2010-es évre. E két év elemzésének célja annak kiderítése, hogy az EU-csatlakozás, valamint a válság hatással volt-e a feldolgozóipar városrégiókban való súlyának alakulására és így a potenciális feldolgozóipari klaszterek létrejöttére. Másképp megfogalmazva feltárjuk, hogy mely gazdasági tevékenységek voltak képesek kritikus tömeget elérni és megtartani. Azért is érdemes egy évtizedre visszatekinteni, mivel egy klaszter létrejötte legalább tíz évet vehet igénybe.

A feldolgozóipar magyar gazdaságban betöltött szerepét ezen évek vizsgálatával jól szemléltethetjük. A 2005–2010-es időszakban az alkalmazottak számában változások következtek be a feldolgozóiparban. A válság hatására a feldolgozóiparban alkalmazásban állók száma a 2005-ös 692 ezer főről 2010-re csaknem 600 ezer főre csökkent (KSH 2010a). Egészen a válságig az összes alág közül a legtöbb főt a villamos berendezés gyártása (CJ) alkalmazta (közel 133 ezer főt), azt követően azonban az alkalmazottak száma jelentősen visszaesett (2010-re 37 ezer főre).² 2010-ben a legtöbb főt az élelmiszer, ital, dohány gyártása (CA) alkalmazza (2010-ben 95 ezer főt, a feldolgozóiparban alkalmazottak 16%-át), de jelentős még a fémalapanyag és fémfeldolgozási termék gyártásában (CH) és a járműgyártásban (CL) dolgozók száma is (1. ábra). Mindkét utóbbi

1. ábra: Az alkalmazottak megoszlása a feldolgozóiparban, 2010
Distribution of employees in the manufacturing sector, 2010

Adatok forrása: KSH (2010b).

alágban 2010-ben közel 67 ezer főt alkalmaztak, így e két alág a feldolgozóiparban alkalmazottak csaknem egynegyedét adja. Jelentős ezen kívül a gumi-, műanyag és nemfém ásványi termék gyártásában (CG) és a számítógép, elektronikai, optikai termék gyártásában (CI), valamint a gép, gépi berendezés gyártásában (CK) alkalmazottak száma is. Ez utóbbi alág az alkalmazottak 8%-át, az előbbi két alág 10-10%-át alkalmazza a feldolgozóiparban dolgozó munkaerőnek. További alágak a feldolgozóiparban alkalmazottak 6-7%-át (CB, CC, CJ, CM), illetve 1-3%-át (CD, CE, CF) adják. Az adatok alapján az is megállapítható, hogy az összes alág közül a számítógép, elektronikai, optikai termék gyártása (CI) és a járműgyártás (CL) tudta a legnagyobb mértékben növelni az alkalmazottak létszámát.

A feldolgozóiparban az export az összes értékesítésen belül bármely évet vizsgálva magas értéket ért el, ráadásul 2005 óta az exportértékesítés aránya folyamatosan növekedett. 2010-ben a magyar feldolgozóipar összes értékesítésének 70,2%-át az export tette ki. 2005-ben a termelésének legalább 75%-át exportálta 3 alág (CI, CJ, CL), míg 2010-ben már 6 alág (CC, CD, CG, CK, CL, CM).

A 2004-es EU-csatlakozást követő években végig a feldolgozóipari exportértékesítés közel 30%-át a számítógépgyártás (CI), egynegyedét a járműgyártás (CL) adta, azaz együttesen e két alágból származott ezekben az években a magyar feldolgozóipar exportjának több mint fele. A válságot követően a feldolgozóiparban az exportértékesítés aránya növekedett: 2010-re 12 alágban nőtt az export aránya, egyedül az egyéb feldolgozóipar; ipari gép, berendezés üzembe helyezése, javítása (CM) esetében csökkent.

Összességében látható, hogy a feldolgozóipari alágak közül néhány kiemelkedik: az élelmiszer, ital, dohánytermék gyártása (CA), amely az összes alág közül a legtöbb főt alkalmazza, valamint a számítógép, elektronikai, optikai termék gyártása (CI) és a járműgyártás (CL), amely alágak a feldolgozóiparban az

export jelentős hányadát adják és fontos szerepük van a foglalkoztatásban is. Ezen kívül a gumi-, műanyag és nemfém ásványi termék gyártása (CG) és a gép, gépi berendezés gyártása (CK) említésre méltó az alkalmazottak számát és az exportértékesítést együttesen tekintve.

A klaszterek feltérképezésének módszertana

A továbbiakban a 13 feldolgozóipari alág térbeli sajátosságait tárjuk fel, megvizsgáljuk azok Magyarország városrégióiban való földrajzi koncentrációját és kritikus tömegének meglétét. Felmérésünkben az European Cluster Observatory (www.clusterobservatory.eu) módszertanát vesszük át, amelyet az Európai Unióban lévő klaszterek szisztematikus feltérképezésére alkalmaznak. A módszertan előnye, hogy alkalmazottak számának adataira építve, objektív módon képes felmérni a potenciális klaszterek kritikus tömegét. A klaszterfeltérképezés három kritérium – az European Cluster Observatory terminológiáját használva a méret, a specializáció és a fókusz – alapján történik. Attól függően, hogy a potenciális klaszter hány kritériumnak felel meg, 0, 1, 2, vagy 3 csillaggal értékeljük azokat.³

Az első kritérium a *méret*. Ha egy adott városrégióban lévő iparág (klaszter) alkalmazottainak száma a városrégiók összes alkalmazottjának jelentős hányadát teszi ki, akkor nagyobb a valószínűsége annak, hogy az iparág (a klaszter) jelentős gazdasági hatással bír. Ha egy adott városrégióban lévő iparág (klaszter) az összes vizsgált városrégióban lévő klaszter közül a legjobb 10%-ba kerül, akkor egy csillagot kap.

A második kritérium a *specializáció*. Ennek vizsgálata azért fontos, mert ha egy városrégió egy adott iparágra (klaszterre) a nemzetgazdaság egészéhez képest (esetünkben az összes városrégióhoz képest) jobban specializálódott, akkor ez arra utalhat, hogy a klaszter gazdasági hatásai olyan erősek, hogy a klaszter képes más, kapcsolódó tevékenységeket vonzani a térségbe. A térség adott iparágának városi térségen belüli relatív helyzetét és a térség specializációját a lokációs hányadossal (LQ) mérhetjük. A lokációs hányados számítása a nemzetközi és a hazai szakirodalomban is gyakran alkalmazott módszere a potenciális húzóágazatok, klaszterek feltérképezésének (EC 2009; Gecse, Nikodémus 2003; Miller, Botham, Gibson, Martin, Moore 2001; Szakálné Kanó 2011; Vas 2009), hiszen ahogyan több kutatás is mutatja: számos gazdasági tevékenység a térben koncentráldódik (Rédei, Jakobi, Jeney 2002).

A lokációs hányados többféle alapadat segítségével számolható. Esetünkben az iparágak alkalmazottjainak városrégiókban való koncentrációját akarjuk mérni az összes városrégió viszonylatában, ezért a lokációs hányadost (LQ) az alábbi módon számoljuk ki:

$$LQ = (E_{ij} / E_j) / (E_{in} / E_n),$$

ahol E_{ij} a j-edik városrégióban az i-edik iparágban alkalmazottak számát, E_j a j-edik városrégió alkalmazottjainak számát, E_{in} az összes városrégióban az i-edik iparágban alkalmazottak számát, E_n pedig az összes városrégió összes alkalmazottjának számát jelenti.

A lokációs hányadosból következtethetünk egy adott gazdasági tevékenységnek a térség gazdaságában betöltött szerepére. Koncentrációról akkor beszélhetünk, ha a lokációs hányados értéke nagyobb 1-nél (Patik, Deák 2005). Ekkor az adott városrégióban a vizsgált gazdasági tevékenységnek a városrégiók összességéhez viszonyítva magasabb földrajzi koncentrációjára következtethetünk. Az European Cluster Observatory a klaszterfeltérképezés során a lokációs hányados nagyobb minimumértékét határozta meg: egy csillagot kapnak azok a feldolgozóipari alágak, ahol $LQ \geq 2$. Kutatásunkban tehát a feldolgozóipari alágak súlyát vizsgáljuk a városrégiók területi szintjén, de nemcsak feldolgozóiparon belül, hanem az összes gazdasági tevékenységhez viszonyítva.

Végül a harmadik kritérium a *fókusz*. Ha egy iparág (klaszter) az adott városrégióban lévő összes alkalmazott jelentős hányadát teszi ki, akkor nagyobb a valószínűsége a tudástúlsordulásnak, a tapasztalatok elterjedésének és az együttműködéseknek. A regionális fókusz vizsgálatával kiderül, hogy egy városrégió mennyire fókuszál egy iparági (klaszter) tevékenységre. Azon első 10%-ba tartozó iparágak (klaszterek), amelyek a városrégiókban az alkalmazottak legnagyobb hányadát teszik ki, további egy csillagot kapnak.

A városrégiók feldolgozóiparának vizsgálata a három kritérium szerint a 2005. és 2010. évi alkalmazottak száma alapján történik. Az adatok forrásául a Központi Statisztikai Hivatal Cég-Kód-Tár (KSH 2005, 2010b) kiadványa szolgál, amely a vállalkozások székhely szerinti adatait tartalmazza. A pontos vállalati létszámadatok hiányában a nemzetközi gyakorlatot követve az adatokat becsülni kellett. Feltételezve, hogy az egyes létszám-kategóriákon belül a vállalatok száma egyenletesen oszlik el, minden létszámadatot a saját létszám-kategóriáján belüli értékek szám-tani átlagával helyettesítjük (Ellison, Glaeser 1997; Szakálné Kanó 2011).

A feldolgozóipari klaszterek feltérképezésének eredménye

A feldolgozóipari tevékenységek várostérségben való súlyának feltárásakor összetett képet kapunk. Az elemzés rávilágít arra a hazai sajátosságra, hogy mindegyik feldolgozóipari alág minimális súlya kimutatható a budapesti településeggyüttesben, mégpedig a méret alapján, de egyetlen két- vagy háromcsillagos potenciális feldolgozóipari klaszter jelenléte sem érzékelhető (2. táblázat). Továbbá három alág (CD, CE, CF) alkalmazottak számában mért koncentrációja csak Budapest térségében mutatható ki. Ezen értékek mögött egyértelműen a fővárosi térség társadalmi és gazdasági súlya húzódik meg, hiszen a térség a hazai GDP körülbelül 40%-át állítja elő és a lakosság negyede él itt.

2. táblázat: Potenciális feldolgozóipari klaszterek a városrégiókban
Potential manufacturing clusters in the Hungarian urban areas

Városrés és év	CA	CB	CC	CD	CE	CF	CG	CH	CI	CJ	CK	CL	CM
Budapesti	2005	*_	*_	*_	*_	*_	*_	*_	*_	*_	*_	*_	*_
	2010	*_	*_	*_	*_	*_	*_	*_	*_	*_	*_	*_	*_
Győri	2005						*_	*_			**	***	
	2010						**_	*_				***	
Miskolci	2005							***					
	2010							***					
Pécsi	2005												
	2010		*_						_*				
Egri	2005								_*	_*			
	2010		*_						_*	_*	**	**	
Szombathelyi	2005			*_					**_	**		_*	_*
	2010		*_						***	_*		**	_*
Zalaegerszegi	2005	**											_*
	2010		*_					**	_*				
Békéscsabai	2005	**											_*
	2010	**	*_	*_					_*				_*
Debreceni	2005	*_	*_				_*						_*
	2010	*_					_*						
Kaposvári	2005												_*
	2010	**								**			
Kecskeméti	2005	***		*_					_*	_*			
	2010	***		*_						_*			
Nyíregyházi	2005	**					***						
	2010		*_				***		_*				_*
Salgótarjáni	2005						_*	_*		**	**		
	2010						_*	**		**			
Soproni	2005		*_										_*
	2010		*_										**
Szegedi	2005	***											_*
	2010	***	*_						_*				
Szekszárdi	2005		*_						_*				_*
	2010	**	*_						_*	_*			
Székesfehérvári	2005							**_	**_		**	**	**
	2010							***	*_		***		
Szolnoki	2005		**										_*
	2010	**	**						_*				
Tatabányai	2005						*_		**_	_*	*_		_*
	2010						***		*_		***		
Veszprémi	2005						_*			_*		_*	
	2010						**		**	_*	_*		

Megjegyzés: A cellák adatai sorrendben: méret, specializáció, fókusz.

A kapott eredmények alapján a feldolgozóipari alágak Magyarország vidéki városrégióiban elért kritikus tömegéről vegyes kép rajzolódik ki. A 13 vizsgált feldolgozóipari alág közül a 2010-es eredmények alapján hat esetben figyelhető meg, hogy azok a klaszterfeltérképezés mindhárom kritériumának megfelelnek, tehát valamely városrégióban *potenciális klaszterek*. Ezek az élelmiszer, ital, dohánytermék gyártása (CA), a gumi-, műanyag és nemfém ásványi termék gyártása (CG), a fémalapanyag és fémfeldolgozási termék gyártása (CH), a számítógép, elektronikai, optikai termék gyártása (CI), a gép, gépi berendezések gyártása (CK) és a járműgyártás (CL). Ezeknek az iparágnak a gazdasági súlya (még ha eltérő mértékben, de) a 2005-ös évben is kimutatható, ezért a továbbiakban e 6 alág térbeli klasztereinek elemzésére fókuszálunk. A kiemelt alágak klaszteresedésének elemzéséhez a 2010-es adatok részletesen rendelkezésre állnak (1., 2., 3. melléklet).

Az egyik meghatározó feldolgozóipari tevékenység az *élelmiszer, ital, dohánytermék gyártásának alága* (CA), amely a városrégiók felében ért el legalább egy csillagot valamelyik évben. Az eredmények rámutatnak arra, hogy Magyarország „éléskamrája” a Dél-Alföld régió és annak városrégiói: Szeged és Kecskemét. E két városrégió a feldolgozóipari tevékenységek közül egyértelműen az élelmiszeriparra specializálódott ($LQ \geq 3$), az alkalmazottak több mint 12%-át adja Szeged és 10%-át Kecskemét (3. táblázat). Az élelmiszeripar e térségek hagyományos ipara, olyannyira meghatározó, hogy ágazatai (húsipar, konzervipar, paprikafeldolgozás, malomipar, tejipar, sütőipar) mind meghonosodtak a térségben. Az élelmiszer-ipari vállalatok mérete változó. Szeged térségében az összes (több mint 60) vállalkozás közül kettő olyan van, amely 1000 főnél is többet alkalmaz. Kecskeméten is a közel 100 vállalkozás közül három alkalmaz legalább 250 főt.

Ezek a térségeken kívül a 2010-es adatok alapján kiemelkedik még a békéscsabai, szigetszerűen a szekszárdi és a szolnoki városrégió. De bármely említett városrégiót is vizsgáljuk, többségében ugyanazzal az intézményi, társadalmi és kulturális háttérrel rendelkező, főleg magyar tulajdonban lévő, lokalizációs előnyökben részesülő vállalatok dominálnak (pl. a Pick Szeged Zrt. Szegeden, a Kecskeméti Konzervgyár Zrt. Kecskeméten, a Csabahús Kft. Békéscsabán, a Kométa 99 Zrt. húsipari vállalat vagy a Magyar Cukor Zrt. Kaposváron). Az is megállapítható, hogy a válság az élelmiszeripart is átrendezte: meggyengült Zalaegerszegen és Nyíregyházán, míg megerősödött Kaposváron, Szekszárdon és Szolnokon.

A *gumi-, műanyag és nemfém ásványi termék gyártása* (CG) alág gazdasági súlya összesen öt városrégióban mutatható ki legalább kétszázalagos potenciális klaszterként. Ezek közül a 2010-es adatok alapján két térség, a tatabányai és a nyíregyházi városrégió emelkedik ki. Mindkét térségben a munkavállalók 8%-a ebben az iparágban dolgozik, és a városrégiók specializáltságát jól mutatja, hogy Tatabányán $LQ = 3,71$, Nyíregyházán $LQ = 3,53$. E két térségben lévő iparági vállalatok többsége kisvállalkozás, csak néhány olyan vállalat van, amely akár több mint 300 főt alkalmaz.

3. táblázat: Háromcsillagos potenciális klaszterek méret, specializáció és fókusz szerint
Three stars potential clusters according to size, specialisation and focus

Városrégió	Potenciális klaszter (iparág)	Méret (%)	Specializáció (LQ)	Fókusz (%)
Szegedi	CA	0,35	3,98	12,52
Kecskeméti	CA	0,21	3,05	9,57
Tatabányai	CG	0,17	3,71	8,40
Nyíregyházi	CG	0,15	3,53	8,00
Székesfehérvári	CH	0,38	4,48	13,95
Miskolci	CH	0,23	2,86	8,93
Szombathelyi	CI	0,18	3,36	10,51
Tatabányai	CK	0,27	6,77	13,47
Győri	CL	0,52	7,14	15,47
Székesfehérvári	CL	0,37	6,41	13,89

Megjegyzések: Méret: adott iparág alkalmazottjainak aránya az adott városrégióban az összes városrégió összes alkalmazottain belül. Specializáció: alkalmazottakra számított lokációs hányados (LQ). Fókusz: az adott iparág alkalmazottjainak aránya adott városrégióban az adott városrégió összes alkalmazottjához viszonyítva.

Ugyancsak néhány városrégióban mutatható ki a *fémalapanyag és fémfeldolgozási termék gyártása* (CH). Az alág kritikus tömeget ért el a székesfehérvári térségben, valamint a nehézipari múlttal bíró miskolci városrégióban, továbbá kisebb súllyal a salgótarjáni térségben. Ezek közül is a székesfehérvári kiemelkedő, mert a városrégióban alkalmazottak közel 14%-a ebben az iparágban dolgozik. A potenciális, háromcsillagos klaszterrel rendelkező székesfehérvári és miskolci településeggyüttesben néhány nagyvállalat mellett csaknem 150-150 kisvállalkozás van. A 2008-as válság után ez az iparág megerősödött Zalaegerszegen és Salgótarjánban.

A *számítógép, elektronikai, optikai termék gyártása* (CI) háromcsillagos klaszterként egyedül a szombathelyi térségben jelenik meg a 2010-es adatok alapján, kétszillagos klaszterként pedig a tatabányai térségben. Számos további olyan városrégió van, ahol kisebb gazdasági súllyal megjelenik ez az alág, pl. a 2008-as válságot követően Zalaegerszegen, Békéscsabán, Szolnokon és Veszprémében. Az alág vállalatai térben elkülönülnek, értékesítésük nagy százaléka külföldön történik. Az alág sajátosságait jól szemlélteti, hogy vállalati mérettől függetlenül viszonylag kevés vállalkozás képviseli az alágat az egyes városrégiókban: csak 16 vállalkozás van az alágban a szombathelyi és 15 vállalkozás a tatabányai térségben. Szombathely esetében ezek a vállalkozások alkalmazzák a városrégió munkaerejének 10,5%-át.

A *gép, gépi berendezések gyártásában* (CK) háromcsillagos potenciális klaszter egyedül a tatabányai városrégióban, míg a 2010-es értékek alapján kétszillagos klaszter egyedül az egri településeggyüttesben van. Az összes gép, gépi berendezések gyártásában érintett városrégió közül a tatabányai azért is emelkedik ki, mert a városrégióban alkalmazottak több mint 13%-a az iparágban dolgozik, és

a több mint 50 vállalkozás közül négy olyan vállalatnak a székhelye is itt van bejegyezve, amelyek legalább 500 főt alkalmaznak. A 2008-as válság hatására ez az iparág meggyengült Győrben, Székesfehérvárott és Salgótarjánban, míg kissé erőre kapott Veszprémben.

A 2010-es eredmények rámutatnak arra, hogy a *járműgyártás* (CL) térben koncentrálódik, egyedül a győri és székesfehérvári városrégióban képes kritikus tömeget elérni. Győrben az iparág alkalmazottai a városrégió összes alkalmazottjának több mint 15%-át teszik ki, az iparág a városrégióban nagymértékben koncentrálódik ($LQ = 7,14$). A székesfehérvári térségben a lokációs hányados hasonlóan magas ($LQ = 6,41$), itt a munkaerő közel 14%-át ebben az iparágban alkalmazzák. A két térségen kívül a 2008-as válságot követően megjelent a kétszillagos jelző az egri és a szombathelyi városrégióban, míg Veszprémben meggyengült az iparág.

A *számítógép, elektronikai, optikai termék gyártása* (CI) és a *járműgyártás* (CL) jelentős súlya betudható az ágazatban lévő külföldi működő tőke nagy arányának is. Napjainkban a külföldi tőke aránya a jegyzett tőkéből ebben a két ágazatban a legmagasabb, meghaladja a 90%-ot (KSH 2012b). 2012-ben a külföldi tőke állományának csaknem kétharmada ennek a két ágazatnak a 7 vállalkozásában összpontosult (KSH 2012c). Ezek az Audi Hungária Motor Kft. Győrben, a Magyar Suzuki Zrt. Esztergomban, a LuK Savaria Kuplunggyártó Kft. Szombathelyen, a Nokia Komárom Kft., a Samsung Zrt. Budapest agglomerációjában, a Robert Bosch Elektronikai Kft. Miskolcon és az NI Hungary Kft. Debrecenben.

A feldolgozóipari klaszterek térbelisége és a városrégiók típusai

A vizsgált feldolgozóipari alágak egyedi jellemzői, valamint a háromszillagos klaszterek jelenléte alapján, figyelembe véve McCann megállapításait a klaszterek sajátosságairól, különböző klasztertípusok és így eltérő sajátossággal rendelkező városrégiótípusok rajzolódnak ki (2. ábra).

Megkülönböztethetünk olyan feldolgozóipari városrégiókat, amelyekben hazai piacra termelő, kritikus tömeget elért potenciális klaszterek vannak (pl. Szeged, Kecskemét). Ezek a klaszterek főleg a beszállítódomináns és fogyasztóorientált iparágakban, mint például az élelmiszeriparban (CA) jönnek létre, amelyekben viszonylag egyszerű technológiákat használnak, kevésbé kvalifikált, de nagy mennyiségű munkaerőt alkalmaznak és a beszállítói kapcsolatok hosszú távúak. Figyelembe véve a McCann-féle tipizálásban felsorolt sajátosságokat és példákat, az élelmiszeriparban lévő klaszterek leginkább régi társadalmi hálózatként jellemezhetők, ahol az együttműködés során fontos szerepe van a vállalatok hasonló történelmi gyökereinek, a hagyományoknak, a kulturális háttérnek, a bizalmi alapú együttműködésnek. Az élelmiszeripari klaszterek ezekben a térségekben fellépő lokalizációs agglomerációs előnyökre építenek.

2. ábra: Háromcsillagos potenciális feldolgozóipari klaszterek a városrégiókban
Three stars potential manufacturing clusters in the city regions

Elkülönülnek azok a várostérségek, ahol a járműgyártáshoz potenciálisan kapcsolódó feldolgozóipari tevékenységek folynak. Ezekben a térségekben olyan termelésintenzív iparágak vannak, mint a gépi berendezések gyártása (CK), amelyek lokalizációs előnyökből profitálnak, szoros kapcsolatban állnak az ügyfelekkel, és amelyekben a vállalati méret jellemzően kicsi, az innováció forrását gyakran a továbbfelhasználói (pl. járműipari) kapcsolatok jelentik.

A gép, gépi berendezések gyártásáról (CK) láthatóvá vált, hogy azok gyakran a járműgyártásnak (CL) helyet adó, szomszédos városrégiókban koncentrálnak. Ennek oka lehet a vállalatok tevékenységének jellege, de ugyanúgy a beszállítókkal való együttműködések igénye és az innovációs tevékenységek intenzitása is. A két alág azonban különbözik, hiszen amíg a gépi berendezések gyártásában érintett városrégiók vállalkozásainak nagy része kisvállalkozás, addig a járműgyártásban kiemelkedő két (győri és székesfehérvári) térségben a Cég-Kód-Tár adatai alapján kevés kisméretű, de számos több száz főt alkalmazó cég székhelye található. Tehát a piacot a nagyobb cégek dominálják, amelyek hosszú távú befektetésekben gondolkodnak. A két alág térbelisége és összetétele közötti különbség feltehetően nemcsak a szervezeti méretnek, de a termékek eltérő piaci keresletének és a vállalatok telephelyi hálózatának is betudható.

Ha figyelembe vesszük, hogy Nyugat- és Közép-Dunántúl régiók szomszédos városi térségeiben a járműgyártás meghatározó súllyal bír, a kapcsolódó iparágak is közeli, szomszédos régiókban koncentrálnak, akkor feltételezhetjük, hogy az ottani gépipari vállalatok tagjává válhatnak az iparági komple-

xumként leírható (autóipari) klasztereknek. Mindez a járműipari és a kapcsolódó iparágak vállalatainak nagyarányú, jellemzően szerződéses alapú stratégiai együttműködésére vezethető vissza, ahol az együttműködések várhatóan jellemzően hierarchikusak. Hasonló jelenség vázolható fel a gumigyártásról (CG) a tatabányai városrégióban, valamint a fémalapanyag-gyártásról (CH) a székesfehérvári térségben. Ezek az alágak mint kapcsolódó iparágak ugyancsak egy autóipari iparági komplexum részeivé válhatnak.

A fentiekén kívül a gumigyártás a nyíregyházai, a fémalapanyag-gyártás a miskolci településeggyüttesekben is kritikus tömeget ér el. Az alágak sajátosságait, múltját, a vállalati méreteket tekintve leginkább társadalmi hálózatként jellemezhető klaszterek jöhetnek itt létre, amelyek lokalizációs agglomerációs előnyökre építhetnek.

A tipizálást megtehetjük a tudásteremtő intézmények (felsőoktatás) megléte szerint is. Egyrészt a külföldi működő tőke által irányított járműgyártás (CL) számára köztudottan fontos az egyetemek, főiskolák, valamint az iparágon belüli és az iparágon kívüli (a kapcsolódó iparágakban, pl. gépiparban, gumigyártásban lévő) partnerek földrajzi közelsége. Az iparágot jellemzően néhány multinacionális nagyvállalat dominálja, ennek betudhatóan a korábban is említett iparági komplexumok jöhetnek létre Győr és Székesfehérvár térségében, ahol a helyi, illetve fővárosi felsőoktatási intézmények egyaránt elérhetők.

Másrészt vannak olyan iparágak, esetünkben a számítógépgyártás (CI), amelyek vállalatai jellemzően a térben szétszórtnan helyezkednek el, és amelyek számára a felsőoktatási intézmények közelsége nem szükségszerű. Ebben az iparágban Magyarországon a klaszteresedés lehetőségei alacsonyak, a vállalatok inkább multinacionális cégek részlegeiként, „szigetként” működnek. E térségekben a helyi multiplikátorhatások várhatóan minimálisak, a térségek jellemzően kívülről vezéreltek és agglomerációs előnyöket alig élveznek. A helyi sajátosságokra építő stratégiák megvalósításába nehéz bevonni ezeket a vállalatokat.

Végül az eredményeink alapján azt is megállapíthatjuk, hogy nincsenek olyan kritikus tömeget elért iparágak, amelyek megfelelnek a szakirodalmi áttekintésben bemutatott ideáltípusoknak. Tiszta agglomeráció az urbanizációs előnyökben részesülő Budapesten, gazdasági tevékenységet tekintve pedig inkább a szolgáltatásokban alakulhat ki.

Összegzés

A bázisszektorbeli, feldolgozóipari alágak városrégiókban való klaszterfeltérképezésének, az alágak térbeli eloszlásának és kritikus tömegének elemzésekor számos sajátosság mutatkozik, amelyek fontos üzenettel szolgálhatnak a regionális specializációról. Vizsgálatunkból kiderült, hogy a városrégiók eltérő sajátosságokkal rendelkeznek, emiatt különböző feldolgozóipari alágak szerinti

specializációra van lehetőségük. Az eltérések okai a gazdasági tevékenységek jellegében, a vállalatméretben, de ugyanúgy a technológiai intenzitásban, a külföldi működő tőke arányában, a helyi gazdaságba való beágyazódásban is keresendő. A feldolgozóipari alágak eltérő jellemzői az alágaknak helyet adó térség sajátosságaira is visszahatnak. A feldolgozóipar szempontjából különleges helyzetben van a fővárosi térség, ahol mindegyik alág megtalálható, de relatíve kis súllyal.

A válság kihatott az alágak várostérségi eloszlására: amíg a járműgyártás (CL) és a gumi- és műanyagipar (CG) térbeli koncentrációja megnőtt, addig az élelmiszeripar (CA) és a számítógép, elektronikai, optikai termékek gyártása (CI) átrendeződött. Az eredmények alapján a hazai vagy a külföldi piacra termelő, kapcsolódó termékeket gyártó, valamint a külföldi működő tőke által vezérelt és a tudásalapú feldolgozóipari alágakban jöhetnek létre klaszterek.

Természetesen a feldolgozóipari vállalkozások kritikus tömege szükséges, de nem elégséges feltételét jelenti a húzóágazatok, klaszterek kialakulásának és sikeres működésének. Szükséges többek között a felkészült munkaerő, a hálózatosodás, a bizalom, a kiépült üzleti környezet is. Fontos a potenciális húzóágazatok, klaszterek kialakulásához a gazdasági tevékenység bázisjellege és a hazai bázis megléte. Ha láthatóvá válik a városrégiók specializációja, akkor megadható, hogy a nemzetközi gyakorlattal összhangban a tiszta agglomerációra, az iparági komplexumra vagy a társadalmi hálózatra jellemező jegyekkel bíró klaszterek létrejöttére van-e esély.

Köszönetnyilvánítás

Jelen kutatási eredmények megjelenését az „Ágazati felkészítés a hazai ELI projekttel összefüggő képzési és K+F feladatokra” című, TÁMOP-4.1.1.C-12/1/KONV-2012-0005 azonosítószámú projekt támogatja. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Jegyzetek

- 1 A klaszterek versenyelőnyeit a kapcsolati közelség oldaláról is vizsgálhatjuk (Boschma 2005; Lengyel, Fenyővári, Nagy 2012). A klaszter egyben technológiai, a tanulás és a tudáscsere érdekében létrejött szoros kapcsolatrendszer, amelyhez elengedhetetlen a szereplők kapcsolati közelsége is.
- 2 A feldolgozóipari alágak változásának hátterében nemcsak a válság, hanem a gazdasági tevékenységek statisztikai besorolásának változása is szerepet játszhat.
- 3 Az European Cluster Observatory módszertanát némileg módosítjuk, mivel nem európai, hanem magyarországi mintaterületen, a városrégiókban kívánjuk feltárni a potenciális klasztereket.

Irodalom

- Asheim, B., Smith, H. L., Oughton, C. (2011): Regional innovation systems: Theory, empirics and policy. *Regional Studies*, 7., 875–891. <http://doi.org/bdw3cs>
- Barta Gy. (2002): *A magyar ipar területi folyamatai, 1945–2000*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Beaudry, C., Schiffauerova, A. (2009): Who's right, Marshall or Jacobs? The localization versus urbanization debate. *Research Policy*, 2., 318–337. <http://doi.org/ds4bk5>
- Boschma, R. A. (2005): Proximity and Innovation: A critical assessment. *Regional Studies*, 1., 61–74. <http://doi.org/dbmh2k>
- Capello, R. (2007): A forecasting territorial model of regional growth: the MASST model. *The Annals of Regional Science*, 4., 753–787. <http://doi.org/c5wxvk>
- Capello, R. (2008): Space and theoretical approaches to regional growth. In: Capello, R., Camagni, R., Chizzolini, B., Fratesi U. (eds.): *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*. Springer-Verlag, Berlin, 13–31. <http://doi.org/ctnc3h>
- EC [European Commission] (2009): *EU cluster mapping and strengthening clusters in Europe*. Brussels
- EC [European Commission] (2013): *Towards knowledge-driven reindustrialisation*. European Competitiveness Report. Brussels
- EC [European Commission] (2014): *Helping firms grow*. European Competitiveness Report. Brussels
- Ellison, G., Glaeser, E. (1997): Geographic concentration in U. S. manufacturing industries: A dartboard approach. *Journal of Political Economy*, 5., 889–927. <http://doi.org/fmt2s8>
- Gecse G., Nikodémus A. (2003): A hazai klaszterek lehatárolásának problémái – lokációs hányados. *Területi Statisztika*, 6., 507–522.
- Iammarino, S., McCann, P. (2006): The structure and evolution of industrial clusters: Transactions, technology and knowledge spillovers, *Research Policy*, 7., 1018–1036. <http://doi.org/cv8vn6>
- Kiss É. (2010): *Területi szerkezetváltás a magyar iparban 1989 után*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Kovács T., Tóth G. (2003): Agglomerációs, településegységek a magyar településrendszerben (A területbeosztás 2003. évi felülvizsgálatának eredményei). *Területi Statisztika*, 4., 387–391.
- Krugman, P. (2000): A földrajz szerepe a fejlődésben. *Tér és Társadalom*, 4., 1–21.
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2005): *Cég-Kód-Tár 2005. 4. negyedév*. Budapest
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2010a): *Területi statisztikai évkönyv*. Budapest
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2010b): *Cég-Kód-Tár 2010. 4. negyedév*. Budapest
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2012a): *Területi statisztikai évkönyv*. Budapest
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2012b): *Ipari és építőipari statisztikai évkönyv*. Budapest
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2012c): *A gépipari ágazatok regionális jellemzői*. Budapest
- Legendijk, A., Lorentzen, A. (2007): Proximity, knowledge and innovation in peripheral regions. On the intersection between geographical and organizational proximity. *European Planning Studies*, 4., 457–467. <http://doi.org/dfd28j>
- Lengyel B., Szanyi M. (2011): Agglomerációs előnyök és regionális növekedés felzárkózó régiókban – a magyar átmenet esete. *Közgazdasági Szemle*, 10., 858–876.
- Lengyel I. (2001): Iparági és regionális klaszterek: tipizálásuk, térbeliségük és fejlesztésük főbb kérdései. *Vezetéstudomány*, 10., 19–43.
- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Lengyel I., Fenyővári Zs., Nagy B. (2012): A közelség szerepének újraértelmezése az innovatív üzleti kapcsolatokban. *Vezetéstudomány*, 3., 19–29.
- Lengyel I., Rechnittzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Lux G. (2009): Az ipar hagyományos terei: A régi ipari térségek. *Tér és Társadalom*, 4., 45–60.
- McCann, P. (2008) Agglomeration economics. In: Karlsson, C. (ed.) *Handbook of research on cluster theory*. Edward Elgar, Cheltenham, 23–38. <http://doi.org/6bd>
- McCann, P. (2013): *Modern urban and regional economics*. Oxford University Press, Oxford
- Miller, P., Botham, R., Gibson, H., Martin, R., Moore, B. (2001): *Business clusters in the UK*. Department of Trade and Industry, London
- OECD (1999): *Boosting innovation. The cluster approach*. Organisation of Economic Co-operation and Development, Paris

- Patik R., Deák Sz. (2005): Regionális klaszterek feltérképezése a gyakorlatban. *Tér és Társadalom*, 3–4., 139–170.
- Porter, M. E. (1998): Clusters and the new economics of competition. *Harvard Business Review*, 11–12., 77–90.
- Porter, M. E. (2000): Locations, clusters, and company strategy. In: Clark, G. L., Gertler, M. S., Feldman, M. P. (eds.): *The Oxford handbook of economic geography*. Oxford University Press, Oxford, 253–274.
- Porter, M. E. (2004): *Competitiveness in rural U.S. regions: Learning and research agenda*. Institute for Strategy and Competitiveness, Harvard Business School, Boston
- Rechnitzer J., Smahó M. (2011): *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Rédei M., Jakobi Á., Jeney L. (2002): Regionális specializáció és a feldolgozóipari tevékenységek változása. *Tér és Társadalom*, 4., 87–108.
- Romer, P. M. (1994): The origins of endogenous growth. *The Journal of Economic Perspectives*, 1., 3–22. <http://doi.org/bbs8mn>
- Rosenfeld, S. A. (2002): *Creating smart systems. A guide to cluster strategies in less favoured regions. European Union and Regional Innovation Strategies*. Regional Technology Strategies, Carrboro, North Carolina
- Sölvell, Ö. (2009): *Clusters and balancing evolutionary and constructive forces*. Ivory Tower Publishers, Stockholm
- Szakálné Kanó I. (2011): A gazdasági aktivitás térbeli eloszlásának vizsgálati lehetőségei. *Statistikai Szemle*, 1., 77–100.
- Szilágyi D. (2014): A vidéki agglomerációk társadalmi-gazdasági jellemzői. *Területi Statisztika*, 6., 606–622.
- Tóth G. (2014): Az agglomerációk, településegységek lehatárolásának eredményei. *Területi Statisztika*, 3., 289–299.
- Tödtling, F., Trippel, M. (2005): One size fits all? Towards a differentiated regional innovation policy approach. *Research Policy*, 8., 1203–1209. <http://doi.org/dvs2rd>
- Trippel, M., Tödtling, F. (2008): Cluster renewal in old industrial regions: Continuity or radical change? In: Karlsson, C. (ed.): *Handbook of research on cluster theory*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 203–218. <http://doi.org/6bf>
- Vas Zs. (2009): Közelség és regionális klaszterek: a szoftveripar Szegeden. *Tér és Társadalom*, 3., 127–145.
- Wixted, B. (2009): *Innovation system frontiers (eletronic resource): cluster networks and global value*. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg <http://doi.org/bxx796>

1. melléklet: A feldolgozóipari alágak méret szerint, 2010
Manufacturing subsectors according to size, 2010

Városrészt	CA	CB	CC	CD	CE	CF	CG	CH	CI	CJ	CK	CL	CM
Budapesti	1,474	0,562	1,099	0,350	0,295	0,802	0,973	1,445	1,091	0,456	0,952	0,647	1,008
Győri	0,096	0,054	0,028	0,000	0,014	0,000	0,221	0,144	0,089	0,004	0,037	0,523	0,111
Miskolci	0,047	0,014	0,041	0,000	0,008	0,000	0,057	0,228	0,025	0,011	0,120	0,070	0,045
Pécsi	0,048	0,084	0,031	0,000	0,001	0,000	0,067	0,061	0,008	0,016	0,076	0,005	0,040
Egri	0,053	0,038	0,016	0,000	0,000	0,000	0,015	0,036	0,009	0,028	0,071	0,067	0,031
Szombathelyi	0,034	0,079	0,035	0,000	0,003	0,000	0,062	0,038	0,181	0,062	0,027	0,140	0,076
Zalaegerszegi	0,058	0,042	0,039	0,000	0,000	0,003	0,025	0,098	0,019	0,014	0,026	0,009	0,012
Békéscsabai	0,093	0,053	0,054	0,000	0,000	0,000	0,024	0,041	0,022	0,005	0,042	0,017	0,060
Debreceni	0,184	0,048	0,091	0,000	0,002	0,086	0,085	0,081	0,047	0,004	0,090	0,032	0,096
Kaposvári	0,070	0,008	0,017	0,000	0,000	0,003	0,010	0,042	0,001	0,080	0,014	0,001	0,011
Kecskemét	0,206	0,029	0,103	0,000	0,001	0,000	0,067	0,107	0,023	0,050	0,060	0,089	0,037
Nyíregyházi	0,078	0,070	0,048	0,000	0,001	0,000	0,150	0,057	0,017	0,003	0,024	0,001	0,115
Salgótarjáni	0,003	0,006	0,010	0,000	0,000	0,000	0,024	0,042	0,001	0,048	0,002	0,011	0,009
Soproni	0,060	0,023	0,012	0,000	0,000	0,000	0,030	0,027	0,007	0,001	0,016	0,024	0,064
Szegedi	0,349	0,078	0,039	0,000	0,019	0,002	0,045	0,077	0,007	0,007	0,025	0,018	0,052
Székesfehérvári	0,061	0,038	0,017	0,000	0,001	0,000	0,013	0,025	0,001	0,019	0,011	0,020	0,023
Székesfehérvári	0,087	0,024	0,038	0,000	0,001	0,000	0,113	0,378	0,152	0,009	0,045	0,375	0,058
Szolnoki	0,078	0,096	0,013	0,000	0,003	0,000	0,016	0,060	0,001	0,006	0,010	0,009	0,017
Tatabányai	0,040	0,017	0,039	0,000	0,008	0,000	0,170	0,091	0,144	0,012	0,273	0,061	0,032
Veszprémi	0,023	0,002	0,020	0,000	0,004	0,000	0,101	0,046	0,134	0,028	0,066	0,049	0,027

2. melléklet: A feldolgozóipari alágak lokációs hányadosai, 2010
Location quotients of Manufacturing subsectors, 2010

Városréség	CA	CB	CC	CD	CE	CF	CG	CH	CI	CJ	CK	CL	CM
Budapesti	0,707	0,622	0,925	1,505	1,232	1,347	0,647	0,697	0,622	0,798	0,722	0,450	0,790
Győri	0,908	1,167	0,463	0,000	1,125	0,007	2,881	1,363	1,167	0,145	0,554	7,137	1,703
Miskolci	0,584	0,413	0,902	0,006	0,835	0,016	0,994	2,859	0,413	0,511	2,369	1,277	0,922
Pécsi	0,631	2,527	0,720	0,000	0,085	0,000	1,205	0,806	2,527	0,742	1,561	0,090	0,843
Egri	1,666	2,759	0,886	0,000	0,031	0,013	0,661	1,128	2,759	3,210	3,492	3,060	1,595
Szombathelyi	0,630	3,359	1,151	0,000	0,404	0,000	1,595	0,707	3,359	4,169	0,781	3,756	2,307
Zalaegerszegi	1,636	2,715	1,930	0,000	0,000	0,280	0,971	2,784	2,715	1,448	1,185	0,352	0,551
Békéscsabai	2,334	3,044	2,348	0,000	0,094	0,000	0,819	1,036	3,044	0,496	1,677	0,616	2,457
Debreceni	1,743	1,047	1,515	0,000	0,189	2,854	1,108	0,769	1,047	0,141	1,350	0,434	1,487
Kaposvári	2,548	0,700	1,058	0,000	0,137	0,441	0,490	1,556	0,700	10,582	0,835	0,030	0,683
Kecskemét	3,046	0,986	2,685	0,000	0,137	0,000	1,370	1,600	0,986	2,719	1,395	1,906	0,903
Nyíregyházi	1,323	2,746	1,438	0,000	0,188	0,000	3,528	0,983	2,746	0,177	0,642	0,024	3,206
Salgótarjáni	0,213	0,887	1,231	0,000	0,000	0,000	2,277	2,853	0,887	11,831	0,253	1,071	0,957
Soproni	2,004	1,744	0,681	0,000	0,092	0,000	1,385	0,896	1,744	0,080	0,825	1,176	3,464
Szegedi	3,983	2,048	0,776	0,000	1,893	0,086	0,719	0,887	2,048	0,281	0,447	0,301	0,967
Székeszárdi	2,825	4,048	1,366	0,000	0,232	0,000	0,868	1,180	4,048	3,276	0,821	1,351	1,709
Székesfehérvári	1,028	0,642	0,793	0,052	0,077	0,000	1,853	4,479	0,642	0,366	0,842	6,409	1,118
Szolnoki	2,327	6,622	0,689	0,000	0,721	0,000	0,655	1,812	6,622	0,629	0,471	0,389	0,827
Tatabányai	0,635	0,614	1,074	0,000	1,118	0,000	3,706	1,433	0,614	0,684	6,777	1,382	0,811
Veszprémi	0,594	0,108	0,929	0,000	0,913	0,000	3,659	1,208	0,108	2,647	2,739	1,877	1,136

3. melléklet: A feldolgozóipari ágazak fókusz szerint, 2010
Manufacturing subsectors according to focus, 2010

Városrésztég	CA	CB	CC	CD	CE	CF	CG	CH	CI	CJ	CK	CL	CM
Budapesti	2,222	0,847	1,656	0,527	0,445	1,209	1,466	2,178	1,644	0,687	1,435	0,975	1,520
Győri	2,854	1,590	0,829	0,000	0,406	0,006	6,532	4,258	2,629	0,125	1,101	15,465	3,276
Miskolci	1,836	0,562	1,616	0,002	0,301	0,015	2,254	8,932	0,979	0,440	4,707	2,766	1,774
Pécsi	1,983	3,443	1,289	0,000	0,031	0,000	2,731	2,517	0,312	0,640	3,102	0,194	1,622
Egri	5,238	3,760	1,586	0,000	0,011	0,011	1,498	3,525	0,844	2,766	6,939	6,631	3,069
Szombathelyi	1,979	4,577	2,061	0,000	0,146	0,000	3,616	2,210	10,508	3,593	1,552	8,139	4,438
Zalaegerszegi	5,142	3,700	3,456	0,000	0,000	0,251	2,201	8,699	1,729	1,248	2,355	0,764	1,061
Békéscsabai	7,337	4,148	4,204	0,000	0,034	0,000	1,857	3,237	1,719	0,427	3,332	1,335	4,726
Debreceni	5,477	1,427	2,713	0,000	0,068	2,562	2,511	2,401	1,388	0,121	2,683	0,941	2,861
Kaposvári	8,010	0,953	1,894	0,000	0,049	0,396	1,112	4,862	0,155	9,118	1,659	0,066	1,313
Kecskemét	9,574	1,343	4,807	0,000	0,050	0,000	3,107	4,999	1,051	2,343	2,772	4,131	1,737
Nyíregyházi	4,159	3,742	2,574	0,000	0,068	0,000	7,998	3,071	0,928	0,152	1,276	0,052	6,167
Salgótarjáni	0,669	1,209	2,203	0,000	0,000	0,000	5,162	8,912	0,160	10,195	0,503	2,320	1,841
Soproni	6,299	2,377	1,220	0,000	0,033	0,000	3,139	2,799	0,771	0,069	1,639	2,548	6,663
Szegedi	12,519	2,791	1,390	0,000	0,683	0,077	1,631	2,771	0,265	0,243	0,888	0,652	1,861
Székesvárdi	8,880	5,516	2,445	0,000	0,084	0,000	1,967	3,687	0,096	2,823	1,632	2,928	3,288
Székesfehérvári	3,231	0,875	1,420	0,018	0,028	0,000	4,202	13,994	5,617	0,316	1,672	13,888	2,151
Szolnoki	7,313	9,023	1,233	0,000	0,260	0,000	1,485	5,662	0,065	0,542	0,935	0,843	1,591
Tatabányai	1,995	0,837	1,922	0,000	0,404	0,000	8,401	4,477	7,108	0,590	13,467	2,995	1,560
Veszprémi	1,866	0,147	1,664	0,000	0,330	0,000	8,295	3,774	11,040	2,281	5,443	4,068	2,186

KITEKINTÉS / OUTLOOK

A regionális politika helyzete és perspektívái¹

The current state of regional policy and its perspectives

ORBÁN ENDRE

ORBÁN Endre: érdemi munkatárs, Alkotmánybíróság, Budapest; o.endrecske@gmail.com

KULCSSZAVAK: regionális politika, többéves pénzügyi keret, EU-bővítés

ABSZTRAKT: A regionális politika több másik területtel fejlődik kölcsönhatásban, ennek fényében a jelen írásnak is multidimenziális elemzés a célja. Ez azonosítható a politika jelenlegi helyzetének elemzésével, valamint közép- és hosszú távú perspektíváival. Ennek megfelelően a regionális politika rövid áttekintését a regionális politika jelen idejű eredményességének, illetve problémáinak bemutatása követi. A középtávú elemzés azt vizsgálja, hogy az új költségvetési időszak, a 2014–2020-as többéves pénzügyi keret hogyan kíván válaszolni a regionális politika terén felmerülő kérdésekre. E ponton az elemzés fókuszában a lisszaboni szerződéssel bevezetett intézményi újítások állnak, és kritikailag értelmezem a többéves pénzügyi keretet mint a minden félnek előnyös szerződést. Végül egy hosszú távú kitekintés keretében a dolgozat arra tesz kísérletet, hogy bemutassa az Európai Unió potenciális bővítésének várható hatását a regionális politikára.

Endre ORBÁN: law clerk, Constitutional Court of Hungary, Budapest; o.endrecske@gmail.com

KEYWORDS: regional policy, multi-annual financial framework, EU enlargement

ABSTRACT: The regional policy of the European Union (EU) is interconnected with many other policy areas. Therefore the approach of this paper is multi-dimensional. The three dimensions chosen are: the current state of regional policy itself and its medium and long-term perspectives. First of all, the success of regional policy is assessed as well as the issues arising from it. Then the paper focuses on the current multi-annual financial framework (MFF) which determines the medium-term developments of regional policy and presents new incentives built into the framework which aim to strengthen the efficiency of regional policy. In addition, it is examined how the new institutional arrangements of the European Union introduced by the Lisbon Treaty have changed and shaped the formation of budgetary policy. It is discussed if the so-called net balance perspective of the Member States is sufficient and it is argued that if the MFF were only a so-called zero-sum game then the Member States could never reach Pareto optimality.

Finally, the paper takes a look at the long-term perspectives of regional policy. At this point, the impact of possible further enlargements of the European Union is considered. One of the purposes of this paper is to assess quantitatively their impact on the budget and particularly

on the structural funds of the EU. The analysis aims to respond to a few important questions regarding the hypothetical future of the EU budget. In order to do this, the gross domestic product (GDP) of the potential member states and how it influences the GDP of the EU are analysed. It is shown that only Turkey would create a greater impact in terms of regional policy. Meanwhile, the Western Balkan countries taken individually have only a slight impact on the average GDP of the EU, and only if we aggregate them would their total impact mean a more significant change, but it would still remain similar to the impact of the enlargement of 2007.

Bevezető

Az egységes európai okmány óta az Európai Unió egyik kiemelt célkitűzése a gazdasági és szociális kohézió, a regionális konvergencia elősegítése. Ennek oka többek között integrációs indíttatású, illetve közgazdaságtani megfontolt-ságú. Előbbit a bővítés és/vagy mélyítés vitája értelmezi (Icener, Phinnemore, Papadimitriou 2010), amelyből az utóbbi, a mélyítés nagymértékben függ az unió felzárkóztató képességétől. A regionális politika ugyanis az unió két fő támogatási politikájának egyike, amelynek fontosságát az uniós költségvetés-beli részaránya is megfelelően tükrözi.

A másik lényeges szempont azon új közgazdasági irányzatok sorába illesz-kedik, melyek rendre megkérdőjelezték a neoklasszikus közgazdaságtan elmé-leti formalizmusát.² Ennek egyik hajtása a huszadik század végén a tér fogalmát állította középpontba. A közszolgáltatások és fejlesztések optimális keretét je-lentő régiókhoz több irányból jutott el a közgazdaságtan, melyeket egységesen új gazdaságföldrajznak nevezhetünk (Lengyel, Rechnitzer 2004).

A neoklasszikus iskola tanításai szerint a területi egyenlőtlenségek előbb-utóbb automatikusan, a láthatatlan kéz működése folytán kiegyenlítődnek, mi-vel az alacsonyabb fejlettségű területen olcsóbb munkaerő vonzóbb a befekte-tőknek, így a tőke mozgása kiegyenlíti a különbségeket. E nézettel szemben makro- és mikroszintű kritikák fogalmazódtak meg, az előbbit Paul Krugman, utóbbit Michael Porter neve fémjelzi.

A közgazdaságtan sokáig csupán a versengő vállalatokra és a versengő nemzetgazdaságokra koncentrált, a térbeli koncentráció előnyei csak az '90-es években kerültek a vizsgálatok homlokterébe. Ahogy Krugman fogalmaz, „a tér a közgazdaságtan utolsó feltáratlan határvidéke.” (Lengyel, Rechnitzer 2004, 57.) Míg korábban a verseny szinte kizárólag az államok közötti szinten zajlott, addig mára egyértelmű a szupranacionális térségek közötti (Kátainé Marosi 2009), valamint az állam alatti régiók és városok közötti versengés is, és ennek kapcsán került előtérbe a „versengő régiók Európája” koncepciója, szemben a korábbi „régiók Európájával” (Pálné Kovács 2010).

Vállalati szempontból a regionális szint azért vált fontossá, mivel a tartós versenyelőnyök térben koncentrálnak. Miközben az információs technológia és az infrastrukturális fejlődés révén sokan azt várták, hogy a távolságok meg-

szűnésével a piac globálissá válik és szereplői szinte bárhol tevékenykedhetnek, úgy tűnik, a tőkebefektetők elsősorban a lokálisan megmutatkozó versenyelőnyök meglétét mérlegelik és csak másodsorban a termelési tényezők költségeit. Ezt nevezik globális-lokális paradoxonnak (Lengyel, Rechnitzer 2004), amely azzal jár együtt, hogy a vállalatok a szabványosított tevékenységeket valóban szívesen viszik a fejletlenebb régiókba, ám a kulcsfontosságú részlegek, a szellemi tevékenységek a fejlett régiókban maradnak; ez egyben rámutat a tudásbázis, a szakképzés jelentőségére is.

Mindeközben a régiók empirikus elemzése ráirányította a figyelmet arra, hogy a területi fejlettségbeli különbségek nem csökkennek automatikusan és állami beavatkozásra van szükség, sőt, uniós szinten az előrehaladó bővítési hullám révén még nagyobb területi egyenlőtlenségek mutatkoznak a tagállamok között. Ezt felismerve az Európai Unió az egységes európai okmány elfogadása óta önálló szakpolitikaként és célként fogalmazza meg a társadalmi és gazdasági kohézió megvalósítását, mely utóbb kiegészült a területi kohézió igényével is (Az Európai Unió működéséről szóló szerződés – a továbbiakban EUMSZ – 174–178. cikk) és önálló bekezdésként jelenik meg az Európai Unióról szóló szerződés célkitűzései között (EUSZ 3. cikk (3) bekezdés).

A régiók jelentőségét emeli ki továbbá a 2000-ben megfogalmazott lisszaboni stratégia is (European Council 2000), amely a tudásalapú gazdaság kulcskérdésének tekinti a régiók versenyképességét. E dokumentum azt a célt tűzte ki, hogy 2010 végére az EU váljon a világ legversenyképesebb térségévé.³ Az ebbéli lemaradást már a 2005-ös felülvizsgálatkor észrevételezték, így 2010 végén útjára bocsátották az Európa 2020 programot, amely szintén a versenyképesség erősítését célozza és öt fő célterületet jelöl meg: foglalkoztatás, kutatás-fejlesztés és innováció, éghajlatváltozás és energiahasználat, oktatás, illetve a szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni harc (European Commission 2010).

Az említett okokon kívül több további érv is felhozható a meghirdetett regionális politika mellett. Erős érvnek tekinthető, hogy a szociológiai értelemben demokratikus deficittel is küzdő EU-t láthatóvá kell tenni a polgárok számára (Győri 2004). Pozitívumként említhető a partnerség elvének meghonosítása a tagállamokban (Arató, Bartal, Kónya, Nizák 2008, valamint 1083/2006/EK rendelet 11. cikk), amely a fejlesztő állam koncepciójához kapcsolódik, és amelyet a politikatudomány az előíró kormányzattól (government) a partnerségi alapon működő kormányzás (governance) felé való elmozdulásként ír le (Ágh 2011; Pálné Kovács 2001). Kiemelhető továbbá a költségvetési időszakokhoz igazodó hosszú távú tervezés és a hatékonyság mérését célzó értékelés kultúrájának meghonosítása is (Kengyel 2010).

Jól látható, hogy a regionális politika több jelentős témát érint. Ennek fényében a jelen írásnak is multidimenzionális elemzés a célja, amely összhangba hozható a politika jelenlegi helyzetével, valamint közép- és hosszú távú perspektíváival. A regionális politika rövid áttekintését, eredményességének, illetve problémáinak bemutatását egy középtávú elemzés követi annak megvilágításá-

ra, hogy az új költségvetési időszak, a 2014–2020-as többéves pénzügyi keret hogyan kíván válaszolni a regionális politika kérdéseire. Majd egy hosszú távú kitekintés keretében e tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a potenciális bővítések várható hatásait a regionális politika alakulására. A tanulmány a regionális politika helyzetének és perspektíváinak értékelésével zárul.

A regionális politika jelenlegi helyzete

Az egységes európai okmány elfogadása előtt a regionális politika fejlesztési céljait az Európai Szociális Alap, az Európai Mezőgazdasági és Orientációs Alap, valamint 1975 után az Európai Regionális Fejlesztési Alap szolgálta. A későbbi reform meghatározta a regionális politika négy alapelvét (koncentráció, partnerség, programozás és adicionalitás), illetve öt célkitűzését, mely 1995-ben hatra bővült,⁴ majd 1999-ben háromra szűkült.⁵

A politikára jelentős hatással volt az ibériai bővítés, amely egyrészt abban mutatkozott meg, hogy szembetűnővé vált a centrum és periféria közötti különbség, másrészt a források és a kohéziós politika költségvetésen belüli szerepe megnövekedett. A négy kohéziós tagállam eredményei látványosak voltak: az egy főre jutó portugál GDP az 1960-as szinthez képest, amikor a közösségi átlag 40%-át érte el, 2000-re 75%-ra nőtt. A görög GDP az uniós átlag 43%-áról 69%-ára, a spanyol 57%-áról 81%-ára, az ír 61%-áról 119%-ára növekedett (Iván 2007).

További jelentős lépés volt a Kohéziós Alap létrehozása, mely a gazdasági és monetáris unió megfelelő intézménye lett. A gazdasági integrációt szolgáló közös pénz bevezetésének feltételeit képező maastrichti kritériumokat ugyanis a szegényebb tagállamok nehezen tudták elfogadni, így ezen új támogatási forma létrehozása volt a gazdasági és monetáris unió elfogadásának feltétele.

A regionális politika költségvetési részaránya folyamatosan nőtt, sőt ez alapján ma már a második legnagyobb uniós politikává vált (European Commission 2013a). A 2007 és 2013 közötti programozási keretben a Strukturális Alapok 347 milliárd eurós forrással rendelkeztek. A regionális politikának három célterületét jelölték ki. Az első a konvergenciacél, amelynek jogosultsági körébe az EU átlagos GDP-jének 75%-át el nem érő régiók tartoznak,⁶ kiegészülve néhány phasing out régióval, amelyek GDP-jük alapján korábban támogatásra tarthattak igényt, ám az újabb csatlakozási hullám után az egy főre jutó GDP-jük az átlagos érték 75%-a fölé ugrott. A konvergenciacélra a források 81,54%-a állt rendelkezésre.

A második cél a regionális versenyképesség és a foglalkoztatottság elősegítése, főként a statisztikai hatás következményeként státuszukat elveszített korábbi konvergenciaregiókban, amelyre az alapok 15,95%-át különítették el. A harmadik cél az Európai Területi Együttműködés létrehozása; a forrásokra (az alapok 2,52%-a) a megyei szintet jelentő NUTS 3 régiók pályázhatnak határokon átnyúló, transznacionális és interregionális programokkal.

Látható, hogy míg a szerződéses megfogalmazás szerint egyértelműen a regionális felzárkóztatás lenne a regionális politika célja, már a részcélokon belül is megjelenik a versenyképesség erősítésének igénye. Ennek oka egyrészt, hogy a nettó befizető tagállamok is részesedni szeretnének a Strukturális Alapokból, másrészt az Európai Uniónak globális szerepe növeléséhez szüksége van versenyképességének növelésére, melyben egyértelmű lemaradása van például az Egyesült Államokhoz képest.⁷

A versenyképesség szempontjának egyre erőteljesebb hatása tükröződik a költségvetés szerkezetében is.⁸ Központi jelentőségét bizonyítja az is, hogy a tételkereteket meghatározó és ez által az éves költségvetések tervezése során eljárési korlátot jelentő többéves pénzügyi perspektíva (multi-annual financial framework) megfelel az uniós célok (Európa 2020 stratégia) pénzügyi vonatkozásának (Mijs, Schout 2012). Más kérdés, hogy mennyiben.⁹

A regionális politika első két célját 2×2-es mátrixba rendezve kimutatható, hogy a politika hogyan hat a versenyképességre¹⁰ és a kohézióra. Az ideális helyzet az, ha mind a versenyképesség, mind a kohézió erősödni tud, de kérdés, hogy lehetséges-e a régiók fejlettségi konvergenciája, miközben versenyképességük növelése a fő cél. Azaz létezik a kohézió-versenyképesség dilemma (Mancha-Navarro, Garrido-Yserte 2008). E kérdéssel foglalkozó kutatások ugyanis azt támasztják alá – ezt főként az újabb bővítési hullám erősítette meg –, hogy létezik a centrum-periféria eloszlás (Nagy 2007). Sőt, miközben a tagállamok aggregált mutatói közelednek az EU 15 illetve a jelenlegi EU 28 átlagához, a tagállamokon belül is újratermelődik a centrum-periféria eloszlás. Egyes régiók valóban „felhúzzák” a tagállamok aggregált mutatóit, azonban a régiók egymáshoz viszonyítva széttartó fejlődést mutatnak. Ezt nevezik trade-off elméletnek, mely kétlépcsős regionális politikával kívánja orvosolni a helyzetet: második szakaszának jogosultjai alapvetően a leszakadó régiók (Frontier Value 2012).

A konvergenciaelemzés megkülönbözteti a szigma és a béta konvergenciát (Czuriga 2009; KSH 2013). Előbbi a széttartó regionális fejlődéshez kapcsolódik, szigma konvergenciáról ugyanis akkor beszélhetünk, amikor egy államon belül az egy főre eső regionális GDP a legszegényebb és a leggazdagabb régióban közeledést mutat. Ehhez képest a béta konvergencia a neoklasszikus logikának megfelelően azt jelöli, hogy a régiók közelednek egy hipotetikus jövőbeli egyensúlyi állapot felé oly módon, hogy az alacsonyabb fejlettségű régiók gyorsabban fejlődnek, mint a gazdagabbak. Belátható, hogy ennek teljesülése nem garantálja a szigma konvergenciát, azaz a GDP-arányosan visszafogottabb növekedés még nem feltétlenül eredményezi a régiók egy főre jutó GDP-jében mutatkozó különbségek csökkenését.

Ami a politika értékelését illeti, az uniós dokumentumokban alkalmazott HERMIN-módszer (European Commission 2004) alapvetően pozitív képet fest a regionális politika eredményességéről. Az uniós beavatkozásnak köszönhetően tagállamonként 5-10% közötti GDP-növekedést jósoltak, a valós adatok azonban nem igazolták ezeket az előrejelzéseket. Az egy főre jutó GDP alapján alapvető-

en nem változott a régiók egymáshoz viszonyított helyzete, a centrum-periféria eloszlás kimutatható a tagállamok között és az egyes tagállamokon belül is. Ennek apropóján beszélhetünk klubkonvergenciáról, ami azt jelenti, hogy nem a centrum és a periféria közeledik egymáshoz, hanem mind a centrum mind a periféria térségén belül kimutatható konvergencia (Frontier Value 2012). Mindemellett kiemelhető a főváros környéki régiók erőteljes fejlődése, miközben a többi térségben nem alakult ki hasonló felívelő pálya, pedig e térségek voltak a regionális politika fő kedvezményezettjei.

Ennek megfelelően Magyarországon is (eltekintve az EU 28 átlagához való felzárkózástól) kimutatható a régiók divergenciája az országos egy főre jutó GDP-ben (1.táblázat): a leggazdagabb és legszegényebb régiók közötti arány jelentősen romlott az 1995-ös állapothoz képest (2. táblázat). Még nagyobb a különbség a főváros és az észak-magyarországi, valamint észak-alföldi régiók között (az egy főre jutó GDP 2009-ben közel négyszeres különbséget mutatott). Sőt, a második leggazdagabb nyugat-dunántúli régió is egyre jobban lemarad a fővároshoz képest. Mivel 2009 után a Közép-magyarországi régió dinamizmusa valamelyest csökkent, így a dunántúli régiókhoz közeledés volt kimutatható a gazdasági teljesítményben.¹¹

A regionális politika sikertelenségére vonatkozóan több kritika is megfogalmazódott, melyek a források elégtelenségét, a túl bürokratikus működést, illetve a célok nem megfelelő kijelölését említik (Lóránd 2010; Rodríguez-Pose, Fratesi 2002). Ez utóbbihoz kapcsolódik a kutatás, fejlesztés és az innováció elhanyagolása, miközben egyértelműen az oktatás, a humán tőke és az innováció azok az elemek, amelyek tőkevonzó képességgel rendelkeznek és hozzájárulhatnak a régiók felemelkedéséhez. Ugyanakkor túlzott hangsúlyt fektetett a

1. táblázat: Az országos átlaghoz (=100) mért GDP-arányok régiónként
GDP by region; ratios relative to country average (=100)

Ország(csoport)	A GDP 2,35%-a évente (2009-es adatok szerint), millió euró	Részesedés a Strukturális Alapokból (%)
Törökország	10 362,1	3,180
Albánia	204,8	0,063
Bosznia-Hercegovina	289	0,088
Horvátország	1 073,2	0,33
Macedónia	156,9	0,048
Kosзовó	91,9	0,028
Montenegró	70,1	0,021
Szerbia	678,8	0,208
Nyugat Balkán összesen	2 564,7	0,789
Nyugat Balkán Horvátország nélkül	1 491,5	0,458
Strukturális Alapok összesen (2014–2020)	325 000,0	100,000

Adatok forrása: Eurostat.

2. táblázat: Magyarország területegységei közötti fejlettségbeli arányok
Development ratios according to territorial units in Hungary

Vizsgált arány	1995	2002	2009	2011
Leggazdagabb / legszegényebb régió	2,06	2,57	2,80	2,66
Főváros / legszegényebb régió	2,59	3,33	3,82	3,56
Főváros / leggazdagabb régió	1,79	2,05	2,48	2,10

Adatok forrása: <http://www.ksh.hu>.

politika az infrastruktúra fejlesztésére. Az EU közlekedésfejlesztési politikája, amely a transeurópai közlekedési hálózatok kiépítését segítette, szintén a centrum-periféria viszonylatokat erősítette, minthogy ez esetben főként a fejlett csomópontok összekötése a fő cél.

Az eredményes konvergenciának fontos feltétele, hogy képessé tegye a régiókat a fejlődésre, biztosítsa pénzügyi autonómiájukat, amelynek szerepe van abban, hogy a régiók mennyire tudják kihasználni az uniós forrásokat. Jelenleg a régi államok közül csupán Írország a kivétel, ahol a regionális politika messzesemenő eredményeket ért el, az újonnan csatlakozók esetében főként a főváros környéki régiók tudtak élni az EU adta lehetőséggel.

Az EU regionális politikáját kritizálókkal szemben a regionális politika hiánya esetén előálló még negatívabb forgatókönyvekre hívják fel a figyelmet a kutatók (Gardiner, Martin, Tyler 2004), illetve bemutatják a regionális politika beavatkozásainak munkahelyteremtő vagy tőkebefektetéseket indukáló eredményeit. Ezek az érvek árnyalhatják a kizárólagosan a konvergencia mint cél és az elért eredmény összevetését vizsgáló hatékonysági szemléletet. Hazai viszonylatban az egyébként is fejlett Közép-magyarországi régióba a regionális politika által vonzott működő tőke elenyésző részarányú, miközben a közel azonos értékű beruházott működő tőke az ország legfejletlenebb térségeiben jelentős, akár tíz százalék körüli részesedést jelent (3. táblázat).

3. táblázat: A regionális politika által indukált beruházások a magyarországi régiókban, 2011. július
Investments generated by Hungarian regional policy, July 2011

Régió	Indukált beruházás (milliárd Ft)	Összberuházáson belüli arány (%)
Dél-Alföld	130,4	9,2
Dél-Dunántúl	72,2	5,7
Észak-Alföld	132,4	8,4
Észak-Magyarország	115,3	9,6
Közép-Dunántúl	123,5	6,6
Közép-Magyarország	145,7	2,1
Nyugat-Dunántúl	100,9	6,6
Országos átlag	117,2	5,2
Konvergenciaregiók átlaga	112,4	7,6

Adatok forrása: <http://www.nfu.hu>.

Költségvetési perspektívák

Az EU regionális politika 2007–2013-as tervezési időszakának végéhez közeledve, 2011-ben az Európai Parlament és az Európai Bizottság is bemutatta javaslatát a következő költségvetési időszakra, 2014–2020-ra vonatkozóan (Bajusz 2012), amelyet módosított az Európai Tanács 2013. februári ülésén elért kompromisszum (European Council 2013), végül 2013 végére sikerült lezárni a többéves pénzügyi kerethez kapcsolódó eljárást (Az Európai Parlament és a Tanács 1303/2013/EU rendelete, 2013. december 17.). Mielőtt szemügyre vennénk a regionális politika legfontosabb változásait, szükséges néhány, az uniós költségvetés egészét érintő kérdés megvilágítása.

Az EU költségvetési keretéhez kapcsolódó elsődleges szempont annak integrációs lemaradása a monetáris politikához képest. A költségvetés elfogadásához teljes egyetértésre van szükség, ami alapvetően kormányközi jelleget kölcsönöz a költségvetésnek (Cipriani 2007). Emiatt a többéves pénzügyi keret elfogadása olyan alkufolyamatként, az elfogadott jogi aktusok pedig olyan sajátos szerződésként értelmezhetők, amelyben minden félnek jól kell járnia (Tsebelis 2012). Nem meglepő ennek fényében, hogy az uniós büdzsé is alkuk rendszerének tűnik,¹² ami nagymértékben nehezíti az átláthatóságot. A korábbi tervezési időszakot is több mint harminc egyéni kedvezmény tarkította, melyek közül csupán az egyik, de legszembetűnőbb volt a brit visszatérítés (Cipriani 2007; Iván 2007).

Az új eljárásban fontos kiemelni az Európai Parlament megnövekedett szerepét, amely vétójoggal rendelkező szereplőként került a pénzügyi keret kialakításának folyamatába (EUMSZ 312. cikk (2) bekezdés). Ennek folyományaként már nemcsak a tagállamok eltérő kedvezményeit kellett egységes javaslattá gyúrni, hanem az Európai Parlament szempontjait is figyelembe kellett venni. Minél több a vétójoggal rendelkező szereplő egy döntési folyamatban, annál nehezebbé válik bármiféle reformot is megvalósítani (Tsebelis 2012), így az EU költségvetését középtávon meghatározó többéves pénzügyi keret szerkezetére is a stabilitás a jellemző.

A kormányközi jellegből adódó kompromisszumkényszer ugyanakkor olyan következményekkel jár, amit a nettó egyenleg elsőbbségével írhatunk le. A költségvetés bevételeinek több mint 70%-át a tagállamok fedezik,¹³ az egyes tagországok bruttó nemzeti jövedelmének megfelelő arányban.¹⁴ Mindez egyrészt „tagdíjjelleget” kölcsönöz az uniós költségvetéseknek, másrészt meghonosította az ún. juste retour (tisztá visszatérítés) szemléletmódját (Iván 2007). Ez utóbbi lényege, hogy a nemzeti költségvetések kiadási oldalán elszámolt tagállami hozzájárulásokat szembeállítják az uniós finanszírozási politikákból (közös agrárpolitika, regionális politika) elnyerhető támogatások mértékével (Gros 2008). A nettó egyenleghez kapcsolódó szemléletet az Európai Bizottság hivatalos statisztikái is intézményesítik, valamint az újonnan csatlakozó tagállamok is szükségszerűen alkalmazzák ezt a megközelítést, hiszen a „jó” nettó egyenleg a

tárgyalások sikereként mutatható fel a hazai polgárok számára (Iván 2007). Ekképpen a rendszerbe kódoltan létezik a nettó befizetők és nettó kedvezményezettek érdekütközése, amely a költségvetési tervezési időszak irányzásait alapjaiban határozza meg.

Ez utóbbit történelmi perspektívába helyezve az uniós költségvetés négy nagy korszaka különíthető el, amelyek közül különösen az Agenda 2000-hez kötődő fordulópontot szükséges kiemelni. A korábbi Delors-csomagok (Delors I. 1988–1992, Delors II. 1993–1999) idején az integrációt mélyítő közösségi politikák elsődlegessége volt a meghatározó, ám a 2004-es bővítési kilátások reális ütemezésével változás következett be. A nettó befizetők „plafont” kívántak szabni az uniós költségvetésnek, ami egyben azt is jelentette, hogy a közösségi politikák további fejlődését a költségvetési keretek determinálták. Ez történt a jelenlegi tervezési ciklus idején is, elegendő csupán David Cameron és más tagállami vezetők közös levelére gondolni (Cameron, Merkel, Sarkozy, Rutte, Kiviniemi 2010).

Érdekes módon ebbe az irányba hat a monetáris politika is, ugyanis a gazdasági és monetáris unió nyomán elfogadott stabilitási és növekedési egyezmény követelményei megfelelő alapot kínálnak az uniós befizetések féken tartására, minthogy azok a nemzeti költségvetések kiadási oldalán jelentkeznek, miközben az uniós támogatások semleges hatással vannak a nemzeti költségvetésekre.

A költségvetés „stabilizálása” azzal is együtt járt, hogy fel kellett oldani a már tag és kedvezményezett tagállamok és a még nem tag, de kedvezményezendő országok közötti látens érdekellentétet. A Spanyolország által vezetett „kohézió barátai” érdekcsoport a 2004-es bővítést követően is igényt tartott a Strukturális Alapok támogatására, ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy azonos költségvetési „plafon” mellett és az újonnan csatlakozó tagállamok részesedése miatt le kell mondanuk korábbi forrásaik számottevő hányadáról. Mindezt számos egyedi alku tette lehetővé, valamint a phasing out régiók („kivezető”, „utó-”) támogatása. Ez utóbbinak egyik fő oka a statisztikai hatás, mely reálkonvergencia nélkül emelte egyik napról a másikra a 75%-os uniós szint fölé a korábbi konvergenciaregiókat (az uniós átlagos GDP 2004-ben 8,8%-kal, majd 2007-ben további 4,3%-kal csökkent) (European Commission 2004).

A nettó befizető tagállamok és a kedvezményezettek érdekeinek harca az új többéves pénzügyi keretek elfogadását is erőteljesen befolyásolta. Mindez annak ellenére történt, hogy a nettó egyenleg egyszerű számtani egyenletként való felfogása és az unióból származó előnyök és hátrányok e szempontra való egyszerűsítése torz képet fest (Iozzo, Micossi, Salvemini 2008). Ez következik azon egyszerű feltevésből is, amely az uniós pénzügyi ciklust egy minden fél által jóváhagyásra szoruló szerződésként értelmezi. A szerződés természetéből adódóan ugyanis minden félnek jól kell járnia az egyezés megkötésével, azaz a megszülető megállapodásnak szükségszerűen Pareto-hatékónynak is kell lennie (Schäfer, Ott 2004). Szűken értelmezve a többéves pénzügyi keretek azonban ezt a követelményt nem elégíthetik ki, hiszen a nettó befizetők nem lehetnek

nyertesei egy ilyen szerződésnek. Ebből pedig csakis az következhet, hogy a nettó befizetők más területeken kompenzálva érezhetik magukat, azaz megéri nekik az többéves pénzügyi keretek között negatív pozícióba kerülni (Pelkmans 2006). Hogy néhány példát említsek: a 2004-es és 2007-es bővítések óriási keresletnövekedést indukáltak a korábbi EU 15 tagállamában, kereskedelmi egyenlegük az újonnan csatlakozókkal látványos pozitívumot mutat (Cipriani 2007), valamint nem lehet eltekinteni a belső piac és a monetáris unió egyéb előnyeitől, például az árfolyamkockázatok és az átváltási költségek kiküszöbölésétől.

Ezzel szemben a nettó egyenleg szemlélete – úgy tűnik – továbbra is meghatározó maradt, ennek fényében az Európai Bizottság sem rukkolt elő jelentős szerkezeti változásokkal a korábbi költségvetési tervezési időszakhoz képest.¹⁵ Vannak azonban a regionális politika szabályozásához kapcsolódóan olyan részletkérdések, melyek a versenyképesség, valamint a politika hatékonyságának növelését célozzák.

Az új pénzügyi ciklus a korábbi három célhoz képest kettőt határoz meg: megmaradt az Európai Területi Együttműködés (Az Európai Parlament és a Tanács 1299/2013/EU rendelete), ellenben összevonták az első két célt, továbbra is különbséget téve a fejlettebb és kevésbé fejlett régiók között.

Mivel kissé csökken a regionális források nagysága (a 336 milliárd eurós előirányzat a végső megállapodásban 325 milliárd euróra csökkent), jelentős hangsúlyeltolódások fedezhetők fel a források elosztásában. Míg korábban a konvergenciaregiók (kevésbé fejlett régiók) az Európai Regionális Fejlesztési Alap (ERFA) forrásainak 57,6%-áról rendelkeztek, addig ez az arány az Európai Bizottság javaslata szerint 48,39%-ra, az Európai Tanács állásfoglalásai alapján 50,5%-ra, a végső kompromisszum értelmében pedig 52,45%-ra csökkent. A korábbi phasing in és phasing out régiók 6,81%-os részesedésével szemben bevezették az átmeneti régiók csoportját (a GDP az európai uniós átlag 75 és 90%-a között van), amelynek először a források 11,55%-át, majd az Európai Tanács javaslatai alapján 9,7%-át szánták (Bajusz 2012), a végső egyezség 10,24% lett. Külön kategóriaként jelent meg a 90%-os uniós átlag fölötti versenyképességi régiók köre, melyek részére az átmeneti régióknál is nagyobb keret áll rendelkezésre (az átmeneti régióknak szánt 39 milliárdhoz képest 49,1 milliárd euró).

Érzékeny kérdés és különösen érzékenyen érintette volna Magyarországot az Európai Bizottság által javasolt úgynevezett egységes capping bevezetése, amely 2,5%-ban kívánta maximalizálni a tagállamok GDP-hez viszonyított forráskeretét. Ezt korábban sávosan határozták meg a tagállami bruttó nemzeti jövedelem (GNI) alapján, és Magyarország esetében a plafon 3,524% volt (Hetényi, Modok 2012). A tárgyalások során elért kompromisszum értelmében a capping végül 2,35% lett, viszont azokban az országokban, ahol a reál-GDP növekedése 1%-nál kisebb volt, ott a 2,59%-os szabály érvényesül. Ez a gyakorlatban a balti államokat és Magyarországot hozta kedvezőbb helyzetbe.

A versenyképesség meghatározó szempontja jelenik meg az Európa 2020 stratégia céljaiban,¹⁶ e célok listája ugyanis többé-kevésbé a versenyképesség

stratégia céljainak ismételése. A tagállami pályázatoknak ezekhez a célokhoz kell igazodniuk, ami egyes értékelések szerint a regionális szükségletek háttérbe szorítását jelenti (Juhász 2012; Pelkmans 2006).

A hatékonyság szempontjával kapcsolatban az új tervezési időszak programjának elfogadását megelőzte a korábbi időszak értékelése, amelyben a regionális politikához kapcsolódó „örök kérdések” is előkerültek: vajon ez a politika csupán az uniós szinten megvalósuló redisztribúciót vagy a hosszú távú befektetési célokat szolgálja (vö. Iozzo, Micossi, Salvemini 2008); meddig szükséges vagy érdemes finanszírozni egy régiót, ha az több költségvetési ciklus után sem képes felzárkózni az uniós átlag szintjére; illetve mennyire volt eredményes a korábbi pénzügyi ciklus (European Commission 2013b).

Különösen az utóbbi kérdéshez kapcsolódó teljesítménymérés tekinthető neuralgikus pontnak a regionális politikában. Erre a szempontra csak 1988 után kezdtek figyelni, a standardizált mutatók pedig csak jóval később alakultak ki. Az értékelést nehezítette az adatok hitelességének kérdése, illetve a túlságosan tág célok megfogalmazása, amelyek alapján nehéz volt komoly következtetéseket levonni (Bachtler, Mendez, Kah 2013). Később sikerült néhány ösztönzőt is beépíteni a regionális politika szabályozásába. Ilyennek tekinthető a több értékelési fázis bevezetése, a stratégiai jelentések készítésének előírása, továbbá az ún. n+2 szabály bevezetése. Az utóbbi azonban azzal is együtt járt, hogy gyakran a határidők teljesítése és nem a policycélok váltak elsődleges szemponttá, azaz a pénzügyi források lehívása (abszorpció) megelőzte a hatékony felhasználást.

A regionális politika sikerességének nehéz mérhetőségét jól példázzák az egymásnak ellentmondó közgazdaságtani kutatások is (Bachtler, Mendez, Kah 2013), amelyek ráirányították a figyelmet a teljesítménymérés módszertani buktatóira. Mindezek fényében az Európai Bizottság az új pénzügyi ciklusban meghirdette az eredményekre történő fókuszálás elsődlegességét.

E célkitűzés részeként összevonták és egységes stratégiai iránymutatás alá helyezték az Európai Strukturális és Beruházási Alapokon keresztül a korábbi három különálló alapot, valamint a mezőgazdasági és a halászati alapot is (Hetényi 2012). A hatékony forrásfelhasználást finanszírozási megkötések előírásával igyekeztek megteremteni (Juhász 2012).

Megerősítették a felügyeleti rendszert, azaz az Európai Bizottság szerepét. A tagállamoknak 2018-ban és (az újabb n+3 szabály szerint) 2023-ban is jelentést kell készíteniük programjaik alakulásáról, és számszerűsített mutatókkal kell bizonyítaniuk, hogy a regionális politika forrásait hatékonyan használják fel (Juhász 2012). A középpontban az eredményességmérési keret áll, melynek ketős jelentősége van, bevezettek ugyanis egy pozitív és egy negatív ösztönzőt. Az utóbbi lényege a makrokondíciók miatti korlátozás mindegyik pénzügyi alapra vonatkozóan (már a korábbi időszakban is bírságolták az eurózónatagokat és a Kohéziós Alapok esetében be is vezették ezt a korlátozást). Ez azt jelenti, hogy amennyiben egy tagállam nem teljesíti az elvárt makrogazdasági mutatókat,

illetve nem tesz eleget a túlzottdeficit-eljárásban megfogalmazott ajánlásoknak, befagyasztják a strukturális forrásaikat – nemcsak a kötelezettségvállalásokat, hanem a kifizetéseket is (Banai, Novotny 2012). A negatív ösztönzést tovább erősíti, hogy a kötelezettségvállalások tekintetében a rendszer szinte automatikusan működik: a bizottsági javaslat életbe lépését csak az Európai Tanács elmentés minősített döntése akadályozhatja meg.

A hatékonyság előmozdítását célzó pozitív ösztönzés érdekében pedig 6%-os eredményességi tartalékot képeznek. Így a tagállamok csak a rendelkezésükre álló források 94%-ára készíthetnek programokat, és a fennmaradó 6%-ot akkor és azokra a kitűzött részcélokra használhatják fel, amelyek a 2018-as jelentések szerint eredményesen teljesültek.

Bővítési perspektívák

2004 és 2007 után nem került le a napirendről az EU további bővítése, ugyanakkor a belső integráció és a bővítés körüli diskurzus újabb – elsősorban a világválság és az azt követő belső gazdasági problémák miatti – szempontokkal gazdagodott (Kavas, Kavas 2012). Ennek következtében a távoli tervezés homálya fedte el a horvát csatlakozás utáni további lépéseket (Balázs 2014). Az EU ugyanakkor továbbra is tárgyal más európai országokkal, így megkülönböztethetjük a jelölt (Törökország, Szerbia, Montenegró, Macedónia – ebbe a körbe tartozott Izland is a csatlakozási kérelem visszavonásáig) és a potenciális jelölt (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Koszovó) státusszal rendelkező országok csoportját.

A legutóbbi bővítés után felmerült a szakirodalomban a bővítés kifáradásának koncepciója (Serbos 2008), melynek fókuszában az EU abszorpció, illetve integrációs kapacitása áll (Euractiv 2006). A csatlakozási feltételeket a koppenhágai kritériumok is rögzítik, amelynek dokumentumában nemcsak a jövőbeni tagállamokkal szembeni elvárások jelennek meg, hanem az unió „készenállása”, ha úgy tetszik, befogadóképessége is (European Council 1993).

A következő költségvetési tervezési időszakban az Európai Bizottság javaslata sem számolt újabb bővítésekkel, ennek megfelelően az EU-tagságra aspiráló országok az előcsatlakozás forrásait igényelhetik.¹⁷ Ennek ellenére, és a távlati bővítési célokkal összhangban, érdemes figyelembe venni egy következő bővítési hullám potenciális következményeit, hiszen azok jelentősen hathatnak a regionális politika alakulására is. Ugyanis valamennyi tagjelölt ország egy főre eső GDP-adata messze elmarad az uniós átlagtól, így nettó kedvezményezett tagállamokká válnának, és régióik konvergenciaregiókként a Strukturális Alapok számottevő részére tarthatnának igényt.

Ahogy az a 4. táblázatban is látható, a csatlakozni kívánó államok között nagyok a különbségek, így vélhetően ezzel magyarázható az EU új megközelí-

4. táblázat: Az uniós átlaghoz mért egy főre jutó GDP a csatlakozni kívánó államokban és néhány jelenlegi tagállamban
GDP per capita in the candidate and potential candidate countries in relation to the EU average and some current EU members

Ország(csoport)	Egy főre jutó GDP (vásárlóerő-paritáson), 2001 (%)	Egy főre jutó GDP (vásárlóerő-paritáson), 2011 (%)
EU 27	100	100
EU 15	115	110
Svédország	128	126
Hollandia	134	131
Spanyolország	98	99
Magyarország	58	66
Lengyelország	47	65
Románia	28	49
Bulgária	30	45
Horvátország	51	61
Törökország	37	52
Szerbia		35
Montenegró		43
Macedónia		36
Albánia		31
Bosznia-Hercegovina		29

Adatok forrása: Eurostat.

tése, hogy a korábbi csoportos bővítésekkel szemben (az 1981-es görög csatlakozás kivételével) csak Horvátország csatlakozását támogatták. Az is tény, hogy nem mindegyik csatlakozni szándékozó államban jött létre a NUTS-rendszer szerinti területi beosztás,¹⁸ amely azt is mutatja, hogy egyes országok közelebb állnak az EU-ba való belépéshez, míg mások távolabb vannak tőle.

Ezen országok csatlakozása körül még sok a kérdőjel, melyek túlmutatnak a közösségi vívmányok átvételének kérdéskörén. Elegendő csupán a Törökországhoz kapcsolódó biztonságpolitikai, földrajzi vagy kulturális jellegű fenntartásokra, illetve a „ciprusi problémára” gondolni (Ibryamova 2006; Hughes 2004; de Vreese, van der Burg, Hobolt 2012), vagy a Nyugat-Balkán országainak gyenge állami struktúrájára, melyek közül különösen kiemelkedik Koszovó és Bosznia-Hercegovina esete (Jospovic 2010).

A távlati feltételezéseket nehezíti, hogy nem tudhatjuk például, milyen költségvetési szabályok lesznek hatályban, amikor ezen országok csatlakozhatnak az Európai Unióhoz. E ponton csupán egy – a korábbi bővítések fényében jelentős – tényre szükséges felhívni a figyelmet, amely nem lesz megkerülhető szempont a regionális politikában sem: ezen országok csatlakozása esetében is jelentős statisztikai hatással szükséges számolni (5. táblázat). Az uniós átlag várható GDP-visszaesése (a maga bizonytalansági faktoraival) párhuzamba állítható a 2004-es és a 2007-es bő-

5. táblázat: Az egyes csatlakozni kívánó országok hatása az EU GDP-átlagára (2009-es adatok szerint)
Impact of potential member states on the average GDP level of the EU (based on 2009 data)

Ország(csoport)	Népesség (ezer fő, 2009)	GDP (millió euró, 2009)	Egy főre jutó GDP (euró)	Egy főre jutó GDP (EU 27 = 100)
EU 27	499 786,90	11 751 517,20	23 513	100,00
EU 27 + Horvátország	504 221,90	11 797 186,08	23 396	99,5
Albánia	3 184,70	8 715,88	2 736	11,63
Bosznia-Hercegovina	3 844,48	12 297,00	3 198	13,60
Horvátország	4 435,06	45 668,88	10 297	43,79
Macedónia	2 048,62	6 676,70	3 259	13,86
Koszovó	2 180,69	3 912,40	1 794	7,62
Montenegró	630,03	2 981,00	4 731	20,12
Szerbia	7 365,51	28 883,40	3 921	16,67
Nyugat-Balkán	23 689,09	109 135,26	4 606	19,58
Nyugat-Balkán Horvátország nélkül	19 254,03	63 466,38	3 296	14,01
EU 28 + Nyugat-Balkán	523 475,95	11 860 652,46	22 657	96,35
Törökország	71 517,10	440 942,23	6 165	26,21
EU 28 + Törökország	575 739,02	12 238 128,31	21 256	90,4

Adatok forrása: Eurostat.

vítési körök következményeivel. Ebben a helyzetben Törökország egymaga okozza a 2004-es csatlakozással összevethető makrogazdasági hatást, a Nyugat-Balkán országai pedig Bulgária és Románia hatásszintjét érik el (European Council 2013).

Ennek az összesen körülbelül 12%-os csökkenésnek a GDP-átlagban azonban olyan következményei lehetnek, hogy a jelenleg 75%-os küszöb alatt álló régiók az átmeneti régiók csoportjába kerülhetnek,¹⁹ valamint a jelenleg oda sorolt régiók onnan kikerülnek.²⁰ Fontos szempont ez, hiszen a jelenlegi keretek között a nettó befizető Franciaország, Németország és az Egyesült Királyság több régiója tartozik az átmeneti régiók közé, amely szerepet az új számok alapján cseh, görög és olasz régiók vennék át. Mindez elvezethet többek között a Strukturális Alapok újraszabályozásához, illetve a források átcsoportosításához.

Ami a támogatások mértékét illeti, a 2,35%-os cappingsszabállyal számolva az újonnan csatlakozó országok változó mértékű támogatásra lennének jogosultak. Így (a többéves pénzügyi keret teljes időtartamára vetítve) a tagság elnyerése esetén a relatíve kis GDP-vel és kevés lakossággal rendelkező Nyugat-Balkán országai a jelenlegi kohéziós keretnek csupán kb. 3%-ára tarthatnának igényt, ám Törökország majdhogynem a források negyedére, azaz a várható GDP-növekedés mértékének függvényében a források 22-24%-ára (6. táblázat).²¹

6. táblázat: A potenciális tagállamok hozzávetőleges részesedése a Strukturális Alapokból
Estimated share of Structural Funds for potential member states

Ország(csoport)	A GDP 2,35%-a évente (2009-es adatok szerint), millió euró	Részesedés a Strukturális Alapokból (%)
Törökország	10 362,1	3,180
Albánia	204,8	0,063
Bosznia-Hercegovina	289,0	0,088
Horvátország	1 073,2	0,330
Macedónia	156,9	0,048
Kosзовó	91,9	0,028
Montenegró	70,1	0,021
Szerbia	678,8	0,208
Nyugat Balkán összesen	2 564,7	0,789
Nyugat Balkán Horvátország nélkül	1 491,5	0,458
Strukturális Alapok összesen (2014–2020)	325 000,0	100,000

Adatok forrása: Eurostat.

Záró megjegyzések

A regionális politikában a belső kohéziós megfontolásokon túl a versenyképesség, az uniós költségvetési politika intézményi kérdései, valamint a bővítési politika szempontjai is jelentős szerepet játszanak rövid, közép- és hosszú távon egyaránt.

Miközben kézenfekvőnek tűnhet leegyszerűsíteni a kérdést a nettó befizetők és a nettó kedvezményezettek érdekonfliktusára, nyilvánvaló, hogy a Strukturális Alapok nem csupán újraelosztásként értékelhetők, hanem olyan befektetésként, melyek a lemaradó területek kínálati oldalát és egyben tökevonzó képességét hivatottak megerősíteni, és hatásuk visszamutat a befektető gazdagabb tagállamok irányába. Ahogy az angol iskola képviselői mondanák, olyan érték megvalósulását teszi lehetővé ez a politika, amely e nélkül nem jöhetne létre (Gazdag 1997).

Amennyiben a költségvetést pusztán a tagállamok zéró összegű játékaként személjük, kérdéses lehet, vajon ki az a szereplő, aki az uniós összérdekeket tartja szem előtt. Ebből a szempontból jó irányú lépésnek tűnik, hogy a lisszaboni szerződés beemelte az Európai Unió joganyagába a többéves pénzügyi keretet (EUMSZ 312. cikk), amelynek elfogadásához szükség van az Európai Parlament jóváhagyására is. Hasonló előrelépés lehetne, ha a többéves pénzügyi keret időszaka az Európai Parlament, illetve az Európai Bizottság működési idejével esne egybe, amit egyébként lehetővé tesz az Európai Unió működéséről szóló szerződés is, hiszen az minimum öt évben határozza meg a többéves pénzügyi keret hosszát. A jelenlegi felállásban az alkuk rendszere továbbél,

ezért jöhetett létre az „átmeneti régiók” csoportja, és emiatt történhettek hangsúlyeltolódások a célokhoz rendelt összegekben is.

A regionális politika sikertelenségéről több kritika is megfogalmazódott, melyek a források elégtelenségét, a túl bürokratikus működést, illetve a célok nem megfelelő kijelölését említik (Lóránd 2010; Rodríguez-Pose, Fratesi 2002). Ez utóbbihoz kapcsolódik a kutatás, fejlesztés és az innováció elhanyagolása, miközben egyértelműen az oktatás, a humán tőke és az innováció azok az elemek, amelyek tőkevonzó képességgel rendelkeznek és hozzájárulhatnak a régiók felemelkedéséhez. Ugyanakkor túlzott hangsúlyt fektetett a politika az infrastruktúra fejlesztésébe. Az EU közlekedésfejlesztési politikája, amely a transz-európai közlekedési hálózatok kiépítését segítette, a centrum-periféria viszonylatokat erősítette.

Nem tagadva, hogy a politika működési mechanizmusa lehetne hatékonyabb, valamint azt sem, hogy a globális verseny az EU-t is rákényszeríti politikáinak és céljainak összehangolására, fontos hangsúlyozni az alkalmazkodás jelentőségét, mely a kihívások ismeretében képes újrafogalmazni a válaszokat a politika eszközszerében (Bachtler, Mendez, Kah 2013). Ugyanakkor figyelemmel kell lenni a tagállami intézményi feltételek és a bürokráciák reakciójára, hogy azok mennyiben tartják szem előtt az új hatékonysági, illetve eredményességi szempontok érvényre juttatását. A regionális politika működését principle-agent (fő ügynök) problémaként értelmezem, hiszen az uniós célkitűzéseket a tagállami bürokráciáknak kell végrehajtaniuk, ami felveti az érdekösszeütközések, valamint az információs aszimmetria kezelésének szükségességét, és ezzel az ellenőrzési mechanizmus hatékonyságának kérdését is.

A bővítéssel összefüggésben utalni kell arra a 2012-ben napvilágot látott dokumentumra, amely – a hosszan elhúzódó euróválság és annak kezelése miatt – hangsúlyosan nem említi a bővítés témáját, csupán annak elvi lehetőségét veti fel (Future of Europe Group 2012). Mindazonáltal a potenciális jövőbeli bővítések párhuzamba állíthatók a 2004-es és a 2007-es bővítési körökkel: Törökország hatása megfelel a 2004-ben csatlakozott államok által összességében okozott makrogazdasági hatásnak, és a Nyugat-Balkán országai Bulgária és Románia hatásszintjét érnék el. A statisztikai hatások várhatóan bekövetkező hatására, különös tekintettel a források eloszlására, mindenképpen figyelni kell.

Jegyzetek

- 1 Jelen írás két megelőző szövegre épül: Orbán E. (2013): Hatékonyság és regionalizáció. In: Katona K., Szalai Á. (szerk.): *Hatékonyság-e a magyar jog?* Pázmány Press, Budapest, 133–151.; Orbán E. (2014): EU budget and common policies. Regional policy: What's next? In: Balázs P. (ed.) *A European Union with 36 members? Perspectives and risks*. Central European University Press, Budapest, 111–137.

- 2 Ilyen kritikai irányzatként említhető például az új intézményi közgazdaságtan, illetve a viselkedési közgazdaságtan. Áttekintésükhöz lásd: Klein (2000), illetve Szalai (2013).
- 3 Látni kell azonban azt, hogy a méltányolandó cél teljesüléséért felelős kutatás-fejlesztésre az EU körülbelül 1 százalékkal kevesebb hányadát költi amerikai versenytársánál, egyébként is mintegy 50%-kal kisebb GDP-jéből (Kengyel 2010).
- 4 1. A közösségi átlag 75%-át el nem érő régiók, 2. Hanyagolt ipari régiók, 3. Tartós munkanélküliség elleni küzdelem, 4. Munkavállalóknak a gazdasági változásokhoz való alkalmazkodási képességének elősegítése, 5. A közös mezőgazdasági politika reformja, 6. Alacsony népsűrűségű területek fejlesztése.
- 5 1. A közösségi átlag 75%-át el nem érő régiók támogatása, 2. A strukturális nehézségekkel küzdő területek felzárkóztatása, 3. Emberi erőforrások fejlesztése.
- 6 Összesen 99 ilyen régió van, ahol a lakosság 35%-a él. A 2004. évi és a 2007-es bővítések nyomán a 73 milliós 75% alatti régióban élő lakosság száma 153 millióra nőtt (Iván 2007).
- 7 Az ezen a téren jelentkező megkésettiséget észlelve az EU a hetvenes években útjára indította kutatás-fejlesztési programját, mely ma már szorosan összefügg a kohéziós politikával is. A 2007–2013-as időszakban már az EU a kutatás-fejlesztésre kötelező forráselkülönítést írt elő (ún. earmarking tételek) (Mikita 2009).
- 8 Szemantikailag árulkodó jel e tekintetben, hogy a 2007–2013-as költségvetési tervezési időszak óta a pénzügyi perspektíva első fejezete a versenyképesség és kohézió, míg a korábban vezető mezőgazdasági rész a második helyre szorult.
- 9 A 2007–2013-as pénzügyi keret kiadási oldala egy bizottsági jelentés szerint csupán 43%-ban szolgálta az Európa 2020 stratégia céljait (Tarschys, Ferrer 2012).
- 10 Ha az EU, illetve a régiók versenyképességét vizsgáljuk, látható, hogy ez a fogalom igen képlékeny és sok összetevőből áll. Különbőféle jelentések összegzik a Világgazdasági Fórumnál, a Világbanknál, az International Institute for Management Developmentnél és más szervezeteknél. Kiemelhető azonban az egységes versenyképesség fogalma, melyet az unió regionális jelentései is használnak. Ez két tényezőt hangsúlyoz: a jövedelmet és a foglalkoztatottságot. Az egy lakosra jutó GDP pedig felbontható a munkatermelékenység, a foglalkoztatottsági ráta és a munkaképes emberek arányának szorzatára, mely utóbbi a regionális politika által nem befolyásolható tényező, így attól eltekinthetünk. Az ennek nyomán a Lengyel Imre által felvázolt piramismoddell további összefüggésekre is rámutat, jelesül arra, hogy az „alapkategóriákat” (jövedelem, munkatermelékenység, foglalkoztatottság) milyen „alaptényezők” (kutatás-fejlesztés, infrastruktúra és humán tőke, külföldi befektetések, kis- és középvállalatok, intézményi és társadalmi tőke) és „sikerességi faktorok” (gazdasági szerkezet, innovációs kultúra, elérhetőség, a munkaerő felkészültsége, társadalmi szerkezet, döntési központok, a környezet minősége és a régió társadalmi kohéziója) befolyásolják (European Commission 1999; Lengyel 2000).
- 11 A dunántúli régiók 2011-es adataiban kiemelt szerepe van a jármű-, gyógyszer-, valamint a gumi-, műanyagtermék-gyártásnak (KSH 2013).
- 12 Az integrációt leíró elméletek közül a Hoffmann nevéhez fűződő kormányközi iskola zéró összegű játéknak tekinti az uniót, melynek lényege, hogy egyes tagállamok mint biliárdgolyók ütköznek és bizonyos pontokon feladják elképzeléseiket cserébe más sikerekért, melyekről viszont másoknak kell lemondaniuk (Kende, Szűcs, Jeney 2007).
- 13 A bevételi oldal azért jelentős, mivel az uniós költségvetés a nemzeti költségvetésekkel szemben a költségvetési egyensúly elvén alapszik, vagyis nem lehet deficitese (Iván 2007).
- 14 Bár az EUMSZ szerint az unió összes kiadását saját forrásból kell finanszírozni, valódi, „hagyományos” saját forrást csupán a közös kereskedelmi politikából származó vámok, a mezőgazdasági leföldözések és a cukorilletékek képeznek, melyek bevételoldali részesedése folyamatosan csökken. Míg 1996-ban arányuk 20% körül volt, ez 2005-re alig több mint 10%. Ezzel szemben a GNI-alapú tagállami hozzájárulás mértéke elérte a 71,2%-ot 2010-ben. (Mijis, Schout 2012)
- 15 Fontos ugyanakkor megemlíteni az integrációt leíró elméletek közül a Lindberg és Haas nevéhez fűződő neofunkcionalizmust (Kende, Szűcs, Jeney 2007), amely kifejtette a válságokon keresztüli fejlődés és a bezáródás koncepcióját, hiszen a bizottsági javaslatnak két olyan integrációmélyítés irányába ható eleme is van, melyek az euróválság nyomán kerültek előtérbe. Ilyen a Strukturális Alapok szankcionálási eszközként való használata, valamint a pénzügyi tranzakciós adó ötlete.

- 16 Ezek: 1. A kutatás, technológiai fejlesztés és innováció erősítése. 2. Az információs és kommunikációs technológiák hozzáférhetőségének, használatának és minőségének javítása. 3. A kis- és középvállalkozások, a mezőgazdasági (az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap esetében) valamint a halászati és az akvakultúra-ágazat (az Európai Tengerügyi és Halászati Alap esetében) a versenyképesség javítása. 4. Az alacsony széndioxid kibocsátású gazdaság felé történő elmozdulás támogatása minden ágazatban. 5. Az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodás, a kockázatmegelőzés és -kezelés ügyének támogatása. 6. A környezetvédelem és az erőforrás-hatékonyság propagálása. 7. A fenntartható szállítás támogatása és a kapacitáshiányok megszüntetése a főbb hálózati infrastruktúrákban. 8. A foglalkoztatás előmozdítása és a munkaerő mobilitásának támogatása. 9. A társadalmi befogadás előmozdítása és a szegénység elleni küzdelem. 10. Beruházások az oktatás, készségfejlesztés és élethosszig tartó tanulás területén. 11. Az intézményi kapacitás javítása és hatékony közigazgatás.
- 17 Az Instrument for Pre-Accession Assistance keretében a 2014–2020-as tervezési időszakra 14,1 milliárd eurót irányzott elő a Bizottság javaslata (European Commission 2011).
- 18 Horvátországnak 3 NUTS 2 szintű régiója van, Izlandnak 1, Törökországnak 26, Montenegrónak és Macedóniának 1-1 (de még folyamatban van az egyeztetési eljárás), valamint Albániának 3.
- 19 Ilyen, jelenleg a 75%-os szint alatt elhelyezkedő régiók kódjai: EL11, EL12, EL14, EL41, ES43, FR92, ITF4, ITF5, ITF6, ITG1, PT18, PT20, SI01, SK02, UKK3.
- 20 Az átmeneti régiók kategóriájának várható tagjai 2014 után Eurostat-kódok szerint: BE32, BE33, BE34, BE35; DE41, DE80, DE93, DED1, DED2, DED3, DEE0, DEG0; EL13, EL22, EL24, EL25, EL41, EL43; ES41, ES61, ES62, ES64, ES70; FR22, FR84, FR30, FR41, FR43, FR53, FR63, FR72, FR81; ITF1, ITF2, ITG2; MT00; AT11; FI13; UKC2, UKD1, UKD4, UKD5, UKE1, UKE3, UKF3, UKG2, UKH3, UKK4, UKM6, UKN0; HR01.
- 21 Ez a mérték párhuzamba állítható az 1987-es helyzettel, mikor a dél-európai országok és Írország a támogatások 35%-ára voltak jogosultak, noha a Közösség népességének csupán 19%-át adták, és csak 7,7%-kal járultak hozzá a közösségi forrásokhoz (Iván 2007).

Irodalom

- Ágh A. (2011): A közpolitika változó paradigmái: az érdekcsoportoktól a többszintű kormányzásig. *Politikatudományi Szemle*, 1., 31–48.
- Arató K., Bartal A. M., Kónya M., Nizák P. (2008): *Az Európai Unió strukturális alapjai és a partnerség elve Magyarországon*. Rejtjel Kiadó, Budapest
- Bachtler, J., Mendez, C., Kah, S. (2013): Reflections on the performance of cohesion policy. In: Pálné Kovács I., Scott, J., Gál Z. (eds.): *Territorial cohesion in Europe*. Institute for Regional Studies, Pécs, 59–72.
- Bajusz A. (2012): Az Európai Parlament és az Európai Bizottság többéves pénzügyi keretre tett javaslatának bemutatása. *Európai Tükör*, 1., 5–13.
- Banai P. B., Novotny G. (2012): Makrogazdasági feltételrendszer – azonos mérce? Szempontok az Európai Bizottság javaslatának értékeléséhez. *Európai Tükör*, 1., 98–107.
- Cameron, D., Merkel, A., Sarkozy, N., Rutte, M., Kiviniemi, M. (2010): *Letter from David Cameron, Angela Merkel, Nicolas Sarkozy, Mark Rutte, Mari Kiviniemi to President of European Commission*. <http://www.number10.gov.uk/news/letter-to-president-of-european-commission/> (Letöltés: 2012. augusztus 27.)
- Cipriani, G. (2007): *Rethinking the EU budget. Three unavoidable reforms*. CEPS, Brussels
- Czuriga E. (2009): A portugál régiók konvergenciája az Európai Unió strukturális támogatásainak tükrében. *Európai Tükör*, 4., 99–112.
- Euractiv (2006): *From 'absorption' to 'integration capacity'*. <http://www.euractiv.com/enlargement/absorption-integration-capacity/article-159550> (Letöltés: 2012. szeptember 10.)
- European Commission (1999): *Sixth periodic report on the social and economic situation and development of regions in the European Union*. Brussels http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/irmo_en.pdf (Letöltés: 2012. október 1.)

- European Commission (2004): *Growing regions, growing Europe. Fourth report on economic and social cohesion*. Brussels http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion4/pdf/4cr_en.pdf (Letöltés: 2012. szeptember 10.)
- European Commission (2010): *EUROPE 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF> (Letöltés: 2014. május 5.)
- European Commission (2011): Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council on the instrument for pre-accession assistance (IPA II). <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0838:FIN:EN:PDF> (Letöltés: 2013. szeptember 10.)
- European Commission (2013a): *Cohesion policy: Strategic report 2013 on programme implementation 2007–2013*. Report from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM(2013) 210 final. Brussels http://ec.europa.eu/regional_policy/how/policy/doc/strategic_report/2013/strat_report_2013_en.pdf (Letöltés: 2014. február 20.)
- European Commission (2013b): *Multiannual financial framework 2014–2020 and EU budget 2014. The Figures*. http://ec.europa.eu/budget/news/article_en.cfm?id=201401281520 (Letöltés: 2014. április 20.)
- European Council (1993): *Conclusions of the presidency*. Koppenhága. http://ec.europa.eu/bulgaria/documents/abc/72921_en.pdf (Letöltés: 2012. július 30.)
- European Council (2000): *Presidency consultations*. Lisbon. <http://www.aedh.eu/plugins/fckeditor/userfiles/file/DESC/2000%20LISBON%20EUROPAN%20COUCIL%2023%20AND%2024%20MARCH.pdf> (Letöltés: 2012. augusztus 10.)
- European Council (2013): *Következtetések (Többéves pénzügyi keret 2014–2020)*. http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/HU/ec/135373.pdf (Letöltés: 2013. április 28.)
- Eurostat (2011): *Regional Yearbook*. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-HA-11-001-07/EN/KS-HA-11-001-07-EN.PDF (Letöltés: 2013. május 10.)
- Eurostat: *GDP by NUTS2 regions*. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&pcode=sgs00006&language=en> (Letöltés: 2012. augusztus 10.)
- Frontier Value (2012): *Európa, régiók, konvergencia: a regionális politika lehetőségei és eredményei az EU-ban*. http://frontier-value.eu/files/2012/07/EU_reg_konvergencia.pdf (Letöltés: 2012. július 20.)
- Future of Europe Group (2012): *Final report of the future of Europe group*. <http://www.mszy.gov.pl/files/docs/komunikaty/20120918RAPORT/report.pdf> (Letöltés: 2012. október 02.)
- Gardiner, B., Martin, R., Tyler, P. (2004): *Competitiveness, productivity and economic growth across the European regions*. European Regional Science Association Series ERSA conference papers. <http://www.sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa04/PDF/333.pdf> (letöltve: 2012. október 10.)
- Gazdag F. (szerk.) (1997): *Biztonságpolitika*. SVKH, Budapest
- Gros, D. (2008): How to achieve a better budget for the European Union? *CEPS Working Document*, 258.
- Győri E. (2004): *A nemzeti parlamentek és az Európai Unió*. Osiris, Budapest
- Hetényi G. (2012): Magyarország érdekei a 2014 és 2020 közötti többéves pénzügyi keret tárgyalásai során. *Európai Tükör*, 1., 14–28.
- Hetényi G., Modok B. (2012): A capping mint a legfőbb magyar probléma. *Európai Tükör*, 1., 89–97.
- Hughes, K. (2004): *Turkey and the European Union: Just another enlargement?* Friends of Europe
- Ibrayamova, N. (2006): For Europe's sake: Securitizing Turkey's EU membership. In: Roy, J., Dominguez, R. (eds.): *Toward the completion of Europe*. Miami–Florida European Union Center of Excellence, 277–289.
- Icener, E., Phinnemore, D., Papadimitriou, D. (2010): Continuity and change in the European Union's approach to enlargement: Turkey and Central and Eastern Europe compared. *Southeast European and Black Sea Studies*, 2., 207–223. <http://doi.org/dxcf2h>
- Iozzo, A., Micossi, S., Salvemini, M. T. (2008): A new budget for the European Union? *CEPS Policy Brief*, 159. Brussels
- Iván G. (2007): *Bevezetés az Európai Unió költségvetésébe*. Osiris, Budapest
- Josipovic, I. (2010): The Western Balkans: New politics for a new age. *Mediterranean Quarterly*, 4., 7–18.
- Juhász T. (2012): Kohéziós politika – alamizsna helyett befektetés? *Európai Tükör*, 1., 59–72.
- Kátainé Marosi A. (2009): A lisszaboni startégia fejlődése és a célok teljesülése. *Európai Tükör*, 11., 101–115.

- Kavas, A., Kavas, E. D. (2012): Accession to the European Union: the case of Turkey. *Global Conference on Business and Finance Proceedings*, 2., 151–154.
- Kende T., Szűcs T., Jeney P. (szerk.) (2007): *Európai közjog és politika*. Complex Kiadó, Budapest
- Kengyel Á. (szerk.) (2010): *Az Európai Unió politikái*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Klein, P. G. (2000): New institutional economics. In: Bouckeart, B., Geest, G. D. (eds.): *Encyclopedia of law and economics*. Edward Elgar and the University of Ghent, 456–489.
- KSH (2013): A bruttó hazai termék (GDP) területi megoszlása 2011-ben (előzetes adatok). <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gdpter/gdpter11.pdf> (Letöltés: 2014. január 20.)
- Lengyel I. (2000): A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, 12., 962–987.
- Lengyel I., Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs
- Lóránd B. (2010): Az Európai Unió kohéziós politikájának értékelése. *Európai Tükör*, 4., 54–66.
- Mancha-Navarro, T., Garrido-Yserte, R. (2008): Regional policy in the European Union: The cohesion-competitiveness dilemma. *Regional Science Policy & Practice*, 1., 47–66. <http://doi.org/frcrhbm>
- Mijs, A., Schout, A. (2012): Views on the Commission's draft EU budget: Excessively ambitious or overly timid? EPIN Working Paper, 32. <http://ceps.be/publications/views-commission%E2%80%99s-draft-eu-budget-excessively-ambitious-or-overly-timid> (Letöltés: 2014. április 20.)
- Mikita J. (2009): Versenyképesség és kohézió – az európai kutatási és regionális politika összefüggései. *Európai Tükör*, 11., 13–24.
- Nagy G. (2007): Divergencia vagy konvergencia – az átmenet gazdasági térfolyamatainak mérlege földrajzos szemmel. *Tér és Társadalom*, 1., 35–51.
- Orbán E. (2013): Hatékonyság és regionalizáció. In: Katona K., Szalai Á. (szerk.): *Hatékony-e a magyar jog?* Pázmány Press, Budapest, 133–151.
- Orbán, E. (2014): EU budget and common policies. Regional policy: What's next? In: Balázs, P. (ed.): *A European Union with 36 members? Perspectives and risks*. Central European University Press, Budapest, 111–137.
- Pálné Kovács I. (2001): *Regionális politika és közigazgatás*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs
- Pálné Kovács I. (2010): Középszintű reform és/vagy területi léptékváltás. *Új Magyar Közigazgatás*, 1., 13–20.
- Pelkmans, J. (2006): *European integration: Methods and economic analysis*. FT Prentice Hall
- Rodríguez-Pose, A., Fratesi, U. (2002): *Unbalanced development strategies and the lack of regional convergence in the EU*. Paper presented to 2002 ERSA Congress, Dortmund. <http://www.raumplanung.tu-dortmund.de/rwp/ersa2002/cd-rom/papers/415.pdf> (Letöltés: 2012. szeptember 11.)
- Schäfer, H.-B., Ott, C. (2004): *The economic analysis of civil law*. Edward Elgar, London
- Serbos, S. (2008): European integration and South Eastern Europe: Prospects and challenges for the Western Balkans. *UNISCI Discussion Papers*, 18., 95–112.
- Szalai Á. (2013): *A magyar szerződési jog gazdasági elemzése*. L'Harmattan, Budapest
- Tarschys, D., Ferrer, J. N. (2012): *Investing where it matters*. CEPS Task Force Report
- Tsebelis, G. (2012): The rules of decisionmaking in EU institutions. In: Eger, T., Schäfer, H.-B. (eds.): *Research handbook on the economics of European Union law*. Edward Elgar, Cheltenham, 29–54. <http://doi.org/6mw>
- de Vreese, C. H., van der Burg, W., Hobolt, S. (2012): Turkey in the EU? How cultural and economic frames affect support for Turkish accession. *Comparative European Politics*, 10., 218–235. <http://doi.org/dss6dg>

„Nálunk (...) minden ötödik órában elhagyja az országot egy orvos”

“A doctor leaves the country every five hours”

PITÓ KLÁRA

PITÓ Klára: doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola; piklara@yahoo.co.uk

KULCSSZAVAK: nemzetközi migráció, migrációs potenciál, egészségügyi dolgozók, erdélyi magyar

ABSZTRAKT: A globalizáció következtében a magasán képzetek nemzetközi vándorlása – a munkaerőhiány miatt – egyre növekvő fontosságra tesz szert a kormányzati és nemzetközi migrációs és munkaerő-piaci politikákban. Az egészségügyi dolgozók migrációja különös figyelmet kap, mivel hiányuk kihat a lakosság egészségi állapotára, közvetve pedig befolyásolja annak gazdasági teljesítőképességét. Intézményi szinten megjelent a szakember-menedzselés tervezésének igénye, viszont megvalósítását az adathiány ellehetetleníti. Az EU különböző kutatási projektek révén törekszik a migráció nagyságának felbecsülésére az egyes tagországokban. Ehhez kíván, jöllehet nagyon szerény mértékben, hozzájárulni a jelen kutatás. Erdélyi magyar orvos-, gyógyszerész- és végzős nővéreképzős hallgatók körében vizsgáltam a migrációs potenciált, azaz a külföldi munkavállalás tervezésében szerepet játszó taszító és vonzó tényezőket, a kedvelt célországokat és a migráns kapcsolatok hatását.

A tanulmány az elméleti és módszertani háttér ismertetése után a migrációs potenciált befolyásoló tényezők szerepét három részben elemzi: a szociodemográfiai tényezők, a kulturális (idegennyelv-ismeret) és a társadalmi (migráns kapcsolatok) tőke, valamint a pszichikai tényezők (attitűdök) mentén. Röviden megvizsgálja a tisztított migrációs potenciált, illetve bemutatja a vándorlás ellenében ható faktorokat és a maradás feltételeit.

A végzős hallgatók nyers migrációs potenciálja magasnak mondható az erdélyi magyar felnőtt népességhez képest, de megegyezik az erdélyi magyar fiatalok külföldi munkavállalási szándékával (60%). A szociodemográfiai tényezők kevésbé befolyásolják a migrációs terveket, lévén, hogy sok szempontból szelektált, viszonylag homogén népességről van szó. A migráció tervezését leginkább a migráns hálózatok, főként a migráns baráti kapcsolatok segítik elő, továbbá a pesszimista jövőkép és az étellel való elégedetlenség. A család és a szülőföld szeretete a legerősebb helyben tartó tényezők.

Klára PITÓ: doctoral candidate, Doctoral School of Sociology, Corvinus University of Budapest; piklara@yahoo.co.uk

KEYWORDS: international migration, migration potential, health professionals, Transylvanian Hungarian

ABSTRACT: *The international migration of professionals has become an increasingly important issue in this era of globalisation. Governmental policies related to international migration and the labour force have a varying impact depending on the nation in question. The international flow of health workers deserves a special focus due to their dwindling numbers in Hungary and Romania, a phenomenon which is in turn related to the economic achievements of a country (or the countries from where replacements are recruited).*

Some institutions have demanded to plan for the management of human resources, but there was an obstacle in the lack of data. The EU tries to estimate the number of migrants in its member states through research projects. The research presented here aims to contribute to this work, although it covers only a small fraction of it. It examines the migration potential among Transylvanian-Hungarian students graduating in medicine, dentistry, pharmacology and nursing at the University of Medicine and Pharmacology of Tîrgu-Mureş, Romania. Using a self-completion questionnaire, the push and pull factors that affect decision-making, preferred countries of destination and the effects of migrant networks are explored.

This article presents, briefly, the theoretical background and the methodology. It then examines the factors affecting migration potential in three categories: socio-demographic, cultural capital (foreign language knowledge), and social capital (migrant network) and psychological factors (attitudes). It also reviews the proportion of a refined migration potential, as well as obstacles to moving and obligations causing those questioned to stay.

The migration potential among these students is high compared to that of the overall adult Transylvanian-Hungarian population and similar to the 17-30-year age bracket of young Transylvanian-Hungarians (about 60%). The effects of socio-demographic factors are less significant due to the selected, homogeneous nature of the sample. The intention of migration is strengthened by migrant networks, particularly migrant friends, a pessimistic outlook on the future, and general dissatisfaction. Family responsibilities and love of country are the primary determinants for not migrating. The refined migration potential is also high: Two-thirds of students who intend to migrate (about 40 percent of the total student sample) have already taken steps in order to implement their migration plans. These include mainly gathering information from acquaintances and/or the internet and browsing job advertisements.

The main countries of destination are Germany, Great Britain, Hungary and Sweden. Hungary has been one of the most important countries of destination for Hungarian doctors in Transylvania because of historical links as well as cultural and linguistic similarities. The policies of the EU ensure the free movement of people across member states and recognition of medical diplomas acquired in any of them. They facilitate the trend of potential migrants actually moving to Western-European countries where the remuneration of their skills is much higher.

To better understand their thoughts about migration – their motivations, expected gains and disadvantages – and the role of ethnicity, some of these students were interviewed. Some results of this research were published in a separate article in another journal.

Bevezetés

Az orvosok és más egészségügyi dolgozók nemzetközi vándorlása korunk jelentős társadalmi kérdése és problémája. A nemzetközi migráció olyan sajátos formájával állunk szemben, amely növekvő fontosságú a kormányzati és nemzetközi migrációs, egészségügyi és munkaerő-piaci politikákban, a szociológiai és az interdiszciplináris migrációs kutatásokban, illetve a médiában megjelenő diskurzusokban.

A figyelem középpontjába kerülése számos, egymásra épülő tényezőnek köszönhető. A nemzetközi migráció növekvő volumenével és kétirányú hatása-

ival egyre több kutató és döntéshozó érdeklődését keltette fel az elmúlt évtizedekben (Kaelin 2011; Lahav, Lavenex 2013; Levatino, Pecoud 2012). Ennek köszönhetően a migrációs szakirodalom jelentősen gazdagodott. Másodsorban a jóléti államok ambivalens bevándorlási politikái szintén figyelemfelkeltő szerepet játszottak és játszanak: míg a társadalmi és kulturális integráció megőrzése érdekében szigorú kontrollt gyakorolnak határaik felett, addig munkaerő-keresletük kielégítésére törekedve (a képzési költségek befektetése nélkül), továbbá bizonyos érdekcsoportok nyomására megkülönböztetett bánásmódban részesítik a munkamegosztási létra alján (szakképzetlen munkaerő) és csúcán (magasan képzett vagy szakértői réteg) levőket (de Haas 2011; Lavenex 2008; Levatino, Pecoud 2012). Végül a téma aktualitását az egészségügyi rendszer súlyos szakemberhiánya, illetve a szakemberek globális, láncszerű vándorlása is indokolja (Greco 2010; Jenkins et al. 2010). A fejlődő országokban tapasztalható súlyos szakemberhiány és a fejlett országokból érkező erős szívó hatás (toborzás) arra enged következtetni, hogy az egyenlőtlenség a gazdaságilag fejlett és fejlődő országok között tovább mélyül (Cehan, Teodorescu 2012; Kaelin 2011). Az egészségügyi dolgozók vándorlásának egyedi jelentősége abban áll más foglalkozási csoportokhoz képest, hogy kihat nemcsak a lakosság egészségi állapotára, hanem közvetve befolyásolja annak gazdasági teljesítőképességét és életminőségét is (Eke, Girasek, Szócska 2009; Greco 2010). A toborzás etikusságát megkérdőjelező szakértők félelme főként azon alapul, hogy az alacsony és közepes jövedelmű országok amúgy is törékeny egészségügyi rendszerét tovább gyengíti, illetve fenntarthatóságukat veszélyezteti az egészségügyi dolgozók tömeges migrációja (Jakab 2011; Jenkins et al. 2010).

Fontosabb migrációs elméletek

A migrációs szakirodalom szerteágazó és sokrétű. A nemzetközi vándorlás folyamatainak időbeli fejlődésével és változásaival párhuzamosan különböző elméletek próbálták a mozgások kialakulásának, illetve fennmaradásának szegmenseit leírni és magyarázni (Massey 1999). Két elméleti megközelítés dominál a migráció kialakulásának magyarázatában: a közgazdaságtani és a történelmi-strukturális irányzat. A neoklasszikus közgazdaságtan makro- és mikroszintű elméleteinek középpontjában a különböző országok eltérő szintű gazdasági fejlettsége, az ebből következő bérkülönbségek, valamint az ezekre reagáló, önös érdekeiket követő, haszonmaximalizáló egyének állnak. Ezekből a modellekből kiindulva alakultak ki a húzó-taszító elméletek, amelyek népszerűvé váltak a migrációs kutatásokban. A taszító tényezők a származási ország hiányosságai-ból (pl. kedvezőtlen gazdasági és társadalmi feltételek) erednek, míg a húzóerőt a fejlettebb célországokban a várt és ténylegesen elérhető nyereségek jelentik (Messina, Lahav 2006; Portes 1995). Az új közgazdaságtan munkaerő-migrációs

elmélete javított a neoklasszikus modell hiányosságain azáltal, hogy felismerte: a migráció általában egy többszemélyes döntés eredményeképpen jön létre, egy adott család, háztartás vagy tágabb közösség azon igyekezetéből, hogy a helyi piacok hiányosságaiból származó kockázatot csökkentsék a „több lábon állással” (Massey 1999; Roberts 1995). Ez a modell rámutat arra, hogy a kibocsátó társadalom tagjai között fennálló és növekvő jövedelmi különbségek és az ebből származó relatív depriváció is migrációt válthat ki (Massey 1999; Massey, Arango, Hugo, Kouaouci, Pellegrino, Taylor 1993). Ezzel szemben a történelmi-strukturalista megközelítés a migráció folyamatát tágabb keretben szemléli, hangsúlyozva a döntés kontextusát. A globális, makroszintű folyamatokra fókuszálva elsősorban a külső, strukturális erők irányítják a migrációs áramlatokat (Portes, Böröcz 2001).

Jelen kutatás szempontjából releváns és fontos még a migráns hálózatok elmélete. A migrációs irodalom különböző visszacsatolási mechanizmusokat tárt fel, amelyek magyarázatul szolgálnak arra, hogy a migráció, ha egyszer kezdetét veszi, miért válik önfenntartó folyamattá, migráns hálózatok és migrációs rendszerek kialakulásához vezetve. Ezek a visszaható mechanizmusok jól szemléltetik az egyéni döntések és a struktúra kölcsönhatását. A migráns hálózatok társadalmi tőkeként működnek az egyén és a csoport számára (Massey 1999; Portes 1995), gyakran a családi kapcsolatok biztosítják mindazt a pénzügyi, kulturális és társadalmi tőkét, amelyek lehetségessé teszik a migrációt (Castles, Miller 2009; Tilly 2001). Magyarországon az erdélyi magyar bevándorlók körében végzett kutatás arra a következtetésre jutott, hogy míg az idősek körében elsősorban az erős kötések (család, rokonság), a fiatalok körében a gyenge kötések (barátok) jelentik a migráns kapcsolati tőke fő forrásait (Gödri 2010). A nagy távolságokat átívelő baráti kapcsolatok, a családi láncok, az ezeken keresztül áramló új információk és az általuk kiváltott érdeklődés legalább annyira fontos a visszatérő migrációs mintában, mint a gazdasági nyereség fenntartása (Portes, Böröcz 1989; Sassen 1995).

Egészségügyi dolgozók migrációja

Magyarországon mindinkább érzékelhetővé válik az egészségügyi személyzet hiánya. Ennek fő okai a szakma rossz presztízse, ami alacsony beiskolázási számokban ölt testet; illetve a szakszemélyzet elvándorlása, melyet a hazai bérezéssel, továbbképzési lehetőségekkel, szakmai lehetőségekkel és életminőséggel való elégedetlenség generál (Baukó et al. 2003; Vízvári 2003). A magyarországi orvosok elvándorlását 2003-tól elemzik a Semmelweis Egyetem Egészségügyi Menedzserképző Központ munkatársai. Egy 2008-ban végzett kérdőíves felmérésükből kiderül, hogy a magyar rezidens orvosoknak közel kétharmada (65%) tervezett külföldi munkavállalást,¹ ám a hiányszakmák esetében (pl. aneszteziológus, ra-

diológus, sebész, háziorvos) még magasabb ez az arány. A migrációt tervezők körében a legfontosabb motivációk között a magasabb bérek, a jobb szakmai lehetőségek és munkakörülmények szerepeltek (Eke, Girasek, Szócska 2009).

A magyar egészségügyben az orvoshiányt a rendszerváltást megelőző években is többnyire a határon túli magyar szakemberek pótolták. A bevándorolt orvosok többsége romániai, ukrainai és jugoszláviai egyetemeken szerezte szakképesítését. 1989 és 1992 között a MOK (Magyar Orvosi Kamara) 1462 bevándorolt orvost regisztrált, amelynek 61%-a (887 fő) Marosvásárhelyen szerezte diplomáját (Balázs 2003). A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem (továbbiakban MOGYE) az ezredfordulót követő években is kulcsfontosságú szerepet töltött be az anyaország orvoshiányának csökkentésében: a 2005-ben honosított 190 oklevél fele (95) marosvásárhelyi volt (Ábrám 2011).

Ami a szakdolgozókat illeti, Balogh Zoltán, a MESZK (Magyar Egészségügyi Szakdolgozói Kamara) elnökének közlései szerint az új évezred kezdetén, Románia uniós csatlakozását megelőző években évente kb. 200-250 ápoló vándorolt Magyarországra. Ez hiánypótló szerepet töltött be a magyar egészségügyben, ahol az ápolói létszámcsökkenés már megkezdődött. Megfigyelhető viszont a határon túli magyarlakta területekről érkező egészségügyi szakdolgozók számának csökkenése: bár 2007-ben még mindig Románia volt a legfontosabb kibocsátó ország Magyarországra számára, de ez alig 50 főt jelentett, 2008-ban pedig ennél is kevesebbet (Balogh 2009).

Romániát az egészségügyi alkalmazottak migrációjáról ambivalens hozzáállás jellemzi. Diskurzus szintjén a román egészségügyi rendszer szakemberhiányát kommunikálják és javaslatokat fogalmaznak meg arra, hogy hogyan lehetne az orvosokat helyben maradásra bírni.² Másfelől az állam mint a migrációt szervező aktor tevékenykedett az ország EU-csatlakozását megelőző években. A Munkaerő-migrációs Hivatal munkaerő-közvetítő szerepet töltött be: orvosokat és nővéreket toborzott, folyamatosan tájékoztatta az érdeklődőket a különböző országokban felmerülő keresletről, a hiányszakmákról, a bérekről, a munkaügyi törvényekről, a munkavállaláshoz szükséges dokumentumokról. Az uniós csatlakozás magával hozta az orvosi oklevelek kölcsönös elismerését, aminek eredményeképpen megnövekedett az orvosok külföldi munkavállalási hajlandósága (Rohova 2011). Romániában a csatlakozás évében 4990 fő igényelte a külföldi munkavállaláshoz szükséges igazolást, amely az egészségügyi dolgozók 10%-át teszi ki. 2008. január-március közötti időszakban további 2683 fő váltotta ki a dokumentumot. Egy empirikus kutatás ugyan kimutatta, hogy 2007-ben a 4990 dolgozóból 1421 (a munkaerő 3%-a) volt, aki ténylegesen migrált, ez még mindig magas arány ahhoz képest, hogy több más tagállamban a migrációs potenciál – a megigényelt igazolások száma – többnyire három százalék alatti volt a csatlakozás évében (például Magyarország: 2,7%; Litvánia: 2,7%, Észtország: 6,5% – 2005-ben csak 1,8%) (Maier et al. 2011).

Az Európai Unióban nemcsak egyes tagállamok küzdenek az elvándorlás következtében súlyosbodó munkaerőhiánnyal, hanem regionális szinten is nagy

a hiány. A WHO becslései szerint 2020-ra az EU-ban egymillió fős lesz az egészségügyi dolgozók hiánya. E kihívás orvoslásához minden szereplő – a politikai vezetők, az egészségügyi szakértők és a civil társadalom – együttműködésére van szükség. A szakembermenedzselés és -tervezés megvalósításában az egyik legnagyobb gondot az adathiány okozza, amely miatt a feladat jóformán teljesíthetetlen (Coggi 2011). Mégis vannak uniós szintű próbálkozások a migráció nagyságának felbecsülésére az egyes tagországokban a munkaerő tervezése céljából, amelyek hosszú távon keresik a megoldást a szakemberhiányra. A nemzetközi kutatások (mint az EU keretein belül megvalósuló WHO- és OECD-kezdményezettű programok) elsősorban az egyes országokra koncentrálnak, így betekintést nyújtanak pl. a romániai egészségügyi szakmunkaerő migrációs folyamataiba,³ viszont nem tesznek különbséget az egyes országokban élő nemzetiségek között. Ily módon nem alkalmasak arra, hogy az erdélyi magyar egészségügyi dolgozók vándorlását megismerjük belőlük.⁴ Jelen kutatás ebben kíván hiánypótló szerepet betölteni.⁵

A kutatás kérdései, az alkalmazott módszerek és a minta

A kutatás fő kérdései a következők voltak: Mekkora a migrációs potenciál az erdélyi magyar végzős orvos-, gyógyszerész- és nővérképzős hallgatók körében? Kik a potenciális migránsok? Miért vándorolnának el, és mi az, ami ott-hon tartja őket, illetve milyen feltételek megváltoztatása révén lehetne maradásra bírni őket? Melyek a választott célországaik, és tagjaik-e azok irányába mutató hálózatoknak? Mikorra tervezik a külföldi munkavállalást, illetve hogyan hatnak a vándorlási szándékokra a különböző társadalmi-demográfiai és pszichikai (attitűd)tényezők?

Migrációs potenciál alatt a hallgatók külföldi munkavállalási szándékát érttem. A nyers migrációs potenciál ezeket a szándékokat, migrációs terveket jelenti; a tisztított migrációs potenciál pedig a tervek megvalósítása érdekében tett beruházásokat is figyelembe véve méri a szándék komolyságát (Sik 2003). Értelemszerűen a migrációs szándék és a tényleges migráció közötti kapcsolat esetleges, de valószínűleg nagyobb arányban mozdulnak azok, akik tervezik azt. A migrációs tervek realizálódása a vándorlás során konvertálható speciális tökékléglététől függ, amely tökéklé a társadalmon belül egyenlőtlenül oszlanak el (Kiss, Csata 2004). Annak hátterében, hogy miért is foglalkozik a migrációs irodalom a potenciál mérésével, az a felfogás áll, hogy a migrációs szándékok olyan, figyelemre érdemes társadalmi tények, amelyek egy társadalmi csoport szociálpszichológiai állapotáról és a megkérdezettek cselekvési stratégiáiról nyújtanak információt (Gödri, Kiss 2009).

A jelenség sokoldalúságának megragadására ötvöztem a kvantitatív és kvalitatív módszereket. Jelen tanulmány mindössze a surveykutatás fontosabb eredményeit ismerteti, keresztáblák elemzésével. Az adatfelvétel standardi-

zált, önkitöltős kérdőívekkel történt 2012 novemberében és 2013 januárjában. Erdélyben egyetlen orvosi egyetemen, Marosvásárhelyen van magyar nyelvű képzés, itt az előadások magyarul, a gyakorlati órák román nyelven folynak.⁶ Ezért a kutatáshoz az alapsokaságot a MOGYE alapszakjain – általános orvos, fogorvos, gyógyszerész és nővér – tanuló, végzős hallgatók képezték. Kétségteljesen más erdélyi orvosi egyetemeknek is vannak magyar hallgatói, de Magyarország számára a fő orvoskibocsátó intézmény a MOGYE. Mivel az egyetem nővérképzése kevés hallgatóval működik (30-35 fő évfolyamonként és nyelvi tagozatonként), továbbá Erdély több főiskolája is nyújt magyar nyelvű nővérképzést, ezért a nővéri almintát két másik intézmény végzős hallgatóival egészítettem ki. Egyikük a marosvásárhelyi Bod Péter Asszisztensképző Főiskola, a másik a csíkszeredai Louis Pasteur Egészségügyi Posztliceum. Bár valamennyi intézmény vonzáskörzete nagy, az egyetem által nyújtott nővérképzés elsősorban a tanulmányi idő hosszában tér el a főiskolai képzéstől: előbbiben (2010 óta) négyéves, utóbbiban hároméves a képzés. Az orvosi karokon hat év, a gyógyszerészhallgatók számára pedig öt év a képzés időtartama.

Az adatfelvétel során a teljes sokaság lekérdezésére törekedtem; a megvalósult válaszadási arányok a következők: a MOGYE-n 73%, a Bod Péter Asszisztensképző Főiskolán 58%, a Louis Pasteur Egészségügyi Posztliceumban pedig 85%; összesen 251 fő. A férfiak és az idősebbek (a 25 év felettiek) kissé alulreprezentáltak a mintában, ezért szakonként nemek és korcsoportok szerinti súlyozással történt az elemzés.⁷

A kutatás korlátai a következők. A felmérés az erdélyi magyar egészségügyi szakember-utánpótlás migrációs potenciálját vizsgálta, de kérdéses, hogy a kapott eredmények mennyiben általánosíthatók egész Erdélyre. Másik problémaforrás lehet a nővérképző intézmények kiválasztásából származó torzítás, hiszen magyar nyelvű nővérképzés több más városban is folyik, illetve nem áll rendelkezésre adat arról, hogy hány magyar asszisztens végez román tantervű intézményben vagy csoportban. Az idősebb és az előadásokról hiányzó hallgatók nagyobb arányban maradtak ki a mintából, mint fiatalabb évfolyamtársaik, pedig ezek a tényezők szignifikáns különbségeket rejthetnek. Végül az eredmények alapján nem adható válasz arra a kérdésre, hogy a magyar egészségügyi rendszerben levő munkaerőhiány pótlását (szakterületenként, földrajzi régióként) vagy az egyenlőtlenségek növelését eredményezné-e a tervezett migráció megvalósulása.

A nyers migrációs potenciál

A nyers migrációs potenciált a „Tervezed-e, hogy külföldön dolgozol?” kérdésre adott válaszokkal mértem, amelyet az 1. táblázat tartalmaz.

A hallgatók többsége tervezi a külföldi munkavállalást, csupán hat százalék zárja azt ki teljesen, illetve összesen egynegyede nem tervezi (a biztosan nem és

1. táblázat: Külföldi munkavállalás tervezése (relatív megoszlások)
Intention of being employed abroad (%)

Biztosan nem	6
Kevésbé valószínű	20
Igen, de előbb itthon próbálkozom	27
Nagyon valószínű	16
Biztosan igen	16
Még nem döntött	15
Összesen (N = 251)	100

nem valószínű válaszlehetőségeket, illetve a nagyon valószínű és biztosan igen kategóriákat az elemzésben összevontam). A külföldön munkát vállalni szándékozók aránya jóval magasabb, mint amekkora általában az erdélyi magyar felnőtt népességben: a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet 2013 nyarán végzett reprezentatív kutatása szerint az erdélyi magyar felnőtt lakosság körében a külföldi munkavállalási potenciál 26%-os, míg az elvándorlása 10% (NKI 2013). A különbség részben nem meglepő, hiszen az életkor növekedésével csökken a migrációs hajlandóság, vagyis a fiatalabbak inkább terveznek külföldre vándorlást (Örkény 2003). Amennyiben csak a fiatalok (17–30 évesek) külföldi munkavállalási szándékával hasonlítjuk össze az eredményeket, a különbség eltűnik: az erdélyi magyar fiataloknak közel háromötöde (58%) tervez külföldi munkavállalást.

A magyarországi adatok tükrében magas a vizsgált sokaság migrációs potenciálja: a SOTE hallgatóinak ugyancsak egynegyede nem tervez külföldi munkavállalást diplomája megszerzése után, kétötöde viszont igen és 36 százaléka még bizonytalan terveiben.⁸ Ennél kissé magasabb a magyarországi rezidens orvosok migrációs hajlandósága, mintegy fele jelezte ezirányú szándékát;⁹ viszont ez utóbbi csoport már túljutott egy lehetséges elvándorlási szakaszon.

Az erdélyi és magyarországi hallgatói csoport adatainak összehasonlításából az a következtetés vonható le, hogy a magas migrációs potenciál kialakulásában a szakmai okok mellett olyan sajátos tényezők is szerepet játszhatnak, mint a globális hierarchiában elfoglalt hely (Melegh 2012) vagy a kisebbségi léthelyzet.

Szociodemográfiai tényezők és azok hatásai

Az erdélyi magyarok körében végzett migrációs potenciál-kutatások megállapították, hogy a vándorlási szándékot befolyásoló szociodemográfiai tényezők többek között a nem, az életkor, a családi állapot, a szubjektív vagyoni helyzet, az iskolai végzettség és a foglalkozás (jelen esetben: a hallgatott szak) (Gödri, Kiss 2009; Kiss, Csata 2004; Sik, Örkény 2003; Simonovits 2003). Mivel a vizsgált népesség bizonyos szempontból homogén (például végzettségében), illetve fiatal, e kérdések némelyike a szülőkre irányult.

A korábbi felmérések eredményei alapján várhatóan a nők a férfiakhoz hasonló arányban tervezik a migrációt (a nemek szerinti eltérés a migráció típusában jellemző), míg a fiatalabbak, az egyedülállók vagy élettársi viszonyban élők inkább szándékoznak külföldön munkát vállalni. (Ezen belül különbségek vannak a migráció típusában és a célországokban.) Az eredmények alapján megállapítható, hogy a nemek között nincs lényeges eltérés a külföldi munkavállalás tervezésében, ami alátámasztja a korábbi megfigyeléseket (Örkény 2003; Tóth 2004). Jóllehet a férfiak nagyobb arányban vetik el a külföldi munka gondolatát, a nőkre a határozatlanság is sokkal inkább jellemző. Életkor szerint sincs szignifikáns eltérés, bár a fiatalabb korcsoport (≤ 24 év) nagyobb arányban határozatlan és „próbálkozna előbb otthon”. Szignifikánsak a különbségek a családi állapot szerint: várakozásaimmal ellentétben a „nem együtt élő párkapcsolattal rendelkezők” tervezik leginkább a külföldi munkavállalást, legkevésbé pedig az együtt élők. A házasoknak – a hajadonokhoz-nőtlenekhez hasonlóan – több mint fele szándékszik külföldre menni; jóllehet a helyben maradás mellett is leginkább ők döntenek (chi-négyzet: 17,368; szignifikanciaszint: 0,043).¹⁰

A nővérek tervezik leginkább a migrációt (majdnem háromnegyedük), legkevésbé a gyógyszerészek. Az orvos- és fogorvoshallgatóknak mintegy fele szándékszik külföldre menni, viszont a fogorvosok inkább „előbb otthon próbálkoznának.”¹¹

A szülők iskolai végzettsége a korábbi megállapításokhoz híven – amelyek ugyan a válaszadó iskolai végzettségét vették alapul (Kiss, Csata 2004) – nem hat a külföldi munkavállalás tervezésére (57–64% közöttiek az értékek), viszont eltérő stratégiákhoz vezet. (A magyarországi kutatás szerint a szülők iskolázottsági szintjével párhuzamosan növekszik a külföldi munkavállalási hajlandóság.) Az alacsonyabb szülői kulturális tőkével rendelkezők átlagon felül szándékoznak külföldön munkát vállalni, a középfokú (érettségi) iskolai végzettségű szülők gyermekei „előbb otthon próbálkoznának”, a legmagasabban iskolázottak gyerekei kisse nagyobb arányban tervezik a maradást.¹² Hasonlóképpen a szülők foglalkozása sem hat szignifikánsan a vándorlási tervekre. A gazdaságilag inaktív, munkanélküli és elhunyt szülők gyermekei a legkevésbé, míg a vállalkozó, önálló és szabad szellemi foglalkozású apákéi és a kékgalléros (szak-, betanított és segédmunkás, gazdálkodó) anyákéi szándékoznak leginkább külföldön munkát vállalni. Úgy tűnik, hogy részben szakmai vagy presztízsokok játszanak szerepet, vagyis a migráció a státuszmegőrzést szolgálhatja; ugyanakkor a társadalmi és földrajzi mobilitás összekapcsolódása is megfigyelhető.¹³

A családi státusz a szülők iskolai végzettségéből és foglalkozásából képzett index, melyben 3 kategóriát különböztettem meg: magasabb (magas iskolai végzettséggel párosuló diplomás, szellemi, vállalkozói vagy vezetői munkakör), alacsonyabb (alacsonyabb szülői iskolai végzettség és azzal párosuló kékgalléros, gazdálkodó, inaktív munka, beosztás) és vegyes (egyik szülő egyik, a másik szülő a másik kategóriába tartozik) státusz.¹⁴ A vegyes státuszúak kisebb arányban terveznek külföldön munkát vállalni. Elképzelésem szerint a háttérben a

szülők iskolai végzettsége és foglalkozása vagy az apa és anya foglalkozása közötti diszkrepancia húzódik meg, amelyek akár egymás ellenében hathatnak a vegyes státusz esetében.

A szubjektív anyagi helyzet lényeges eleme a migrációs terveknek. Az, hogy milyennek érzélik anyagi helyzetüket, inkább meghatározó szándékaik befolyásolásában, mint az objektív anyagi helyzet (Demuth 2000). A szülők szubjektív anyagi helyzetét két skálán mértem: az egyik a „nélkülözések között élnek” és a „gondok nélkül élnek” közötti ötfokú skála, míg a másik a nagyon szegénytől a nagyon gazdagig terjedő tizenegy fokú skála volt. Az anyagi nehézségek megléte, illetve hiánya nem hat a helyben maradási vagy külföldi munkavállalási hajlandóságra, de a vagyonossági skálával már pontosabb képet kapunk. A fejlődési elmélet (a fejlődés kezdeti szakaszában nem csökken a migránsok száma, hanem növekszik, mivel ekkor már rendelkeznek a vándorlás megvalósításához szükséges eszközökkel – de Haas 2011) megállapításához híven (Portes, Böröcz 2001) azt találjuk, hogy a közepes és a nagyon jó anyagi helyzettel bírók tervezik leginkább a külföldi munkát, bár a gazdagok majdnem a szegényekhez hasonló arányban vetik el a migráció tervét. Ez hasonló a magyarországi hallgatókhoz: körükben is az átlagosnál jobb anyagi helyzetben élők tervezik leginkább a munkavállalást, viszont az átlagosnál rosszabb anyagi körülmények között élők követik őket. A két alsó kategóriába tartozókra sokkal inkább jellemző a határozatlanság.¹⁵

A külföldi munka tervezése

A kapcsolati tőke szerepe

A kapcsolati tőke az egyént körülvevő személyes és tágabb kapcsolati hálót jelenti, amely az egyén migrációs döntését befolyásolja. Minél több olyan emberrel áll kapcsolatban a potenciális migráns, akik külföldön dolgoztak, dolgoznak vagy élnek, annál inkább nő a valószínűsége annak, hogy ő maga is a migráció mellett dönt (Tilly 2001). Jelen esetben a választott célországba mutató kapcsolatot vizsgáltam, és annak hatását a migrációs szándékokra.

A külföldi munkát fontolgatók felének nincs személyes kapcsolata a célországban élő vagy tartózkodó személlyel; ők kissé nagyobb arányban vetik el a külföldi munkavállalást. A végzősök negyedének él az adott országban rokona, hatoduknak barátja és minden kilencediknek ismerőse. Az érintett országokban élő barátok négyötöde magyar nemzetiségű, illetve erdélyi származású. Ez a migráns kapcsolatok erős beágyazottságára utal: a tagok zömében a kibocsátó közösségből származnak, viszont a kapcsolatok szélesednek, vagyis a kibocsátó és befogadó hálózatok összefonódnak (Tilly 2001). A külföldön élőkkel kapcsó-

latban állók több mint fele tapasztalt személyes toborzást külföldi munkavállalásra a rokonai, barátai részéről (Sassen 2007). Szoros összefüggés van a kapcsolat típusa és a migrációs tervek között. Leginkább egy barát jelenléte az adott országban vezet a külföldi munkavállalás tervezéséhez, de a rokon jelenléte is hasonló módon hat. Ez alátámasztja azt a korábbi megállapítást, hogy a migrációs szándékban a fiatalok számára fontosabb szerepet töltenek be a baráti, mint a rokonsági kapcsolatok (Gödri 2010; Gödri, Kiss 2009). A kapcsolatitőke-szegénység inkább a helyben maradás, illetve az „előbb otthon próbálkozás” tervezését erősíti. A kívülről érkező bátorítás is növeli a migrációs hajlandóságot.

A kapcsolati tőke fontossága nemcsak a migrációs szándékra gyakorolt hatásban mutatkozik meg, hanem információforrásként is fontos szerepet tölt be (Portes 1998; Sassen 1995). A külföldi munkavállalást előkészítő lépések közül első helyen áll a magyar hallgatók esetében a barátoktól, ismerősöktől való személyes érdeklődés (34% említette), megelőzve az interneten gyűjtött információk említési gyakoriságát (18%). (Több választ is meg lehetett jelölni.)

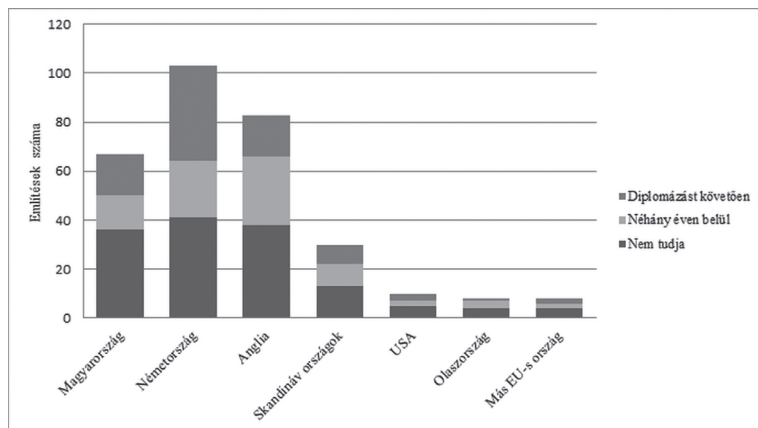
Az erdélyi magyarság körében mindig is népszerű Németország a legkedveltebb (Sik, Simonovits 2003). Magyarország vonzerejének csökkenése (Gödri, Kiss 2009) itt is tetten érhető: a harmadik helyet foglalja el Anglia után.¹⁶ Ennek okai között a magyar egészségügy átszervezése, a leépítések stb. szerepelhetnek, illetve a 2007 januárjától már a román állampolgárok részére is elérhető más országok munkaerőpiacainak komparatív előnyei. Magyarország leginkább a fogorvos szakra járók számára jelent célszámot, 43%-uk jelölte meg, így számukra az anyaország éppúgy az első helyen áll, mint Németország. Legkevesbé a nők készülnek Magyarországra (22%), mivel – amint a már átvándoroltakkal készült interjúkból kiderül – részükre nem jelent hasznát az anyaországi munkavállalás. Nincs összefüggés a társadalmi státusz és a célszám megválasztása között, tehát a korábbi kutatások eredményeire (Kiss 2012) alapozott feltételezésem, miszerint Magyarországot inkább az alacsony és vegyes státuszúak választják, nem igazolódt be. A későbbiekben készített interjúk (Pitó 2015) is megerősítik, hogy inkább a magas státusszal rendelkezők, a státuszmegőrzők említették Magyarországot. Ennek egyik fő oka a korábbi tanulmányi célú migrációs tapasztalat (részképzés), amely kiszélesítette a potenciális migráns referenciaterét és bővítette társadalmi tőkéjét. A másik fő ok a migráció motivációjában található: a Magyarországra vándorlókat szakmai továbbképzési vagy tapasztalatszerzési lehetőség vezérli inkább, mintsem a két ország közötti bérkülönbségek. Ezen felül szerepet játszanak a migráns hálózatok, a nyelvi azonosság (egy idegen szaknyelv ismeretének hiányosságai) és a párkapcsolat.

A külföldi munkavállalás időzítése

A külföldi munkavállalás időzítése összefügg a célszámok népszerűségével (1. ábra).

1. ábra: A leggyakrabban megjelölt célországok a migráció tervezett ideje függvényében
Preferred destination countries geared to the planned timing of migration

N (összes említés) = 309 (több válasz is megjelölhető volt).

A célterület és a vándorlás tervezett időzítése közötti kapcsolat csak Németország esetében szignifikáns (chi-négyzet: 8,303; szignifikanciaszint: 0,016). A Németországot (is) választók körében a közvetlenül diplomázás utánra, a rezidensképzésre időzített vándorlást tervezők aránya megközelíti a határozatlanokét; ez utóbbi a legnagyobb hányad minden ország esetében (38%, illetve 40%). Ez azért fontos, mert az időben közeli és határozott migrációs tervek nagyobb valószínűséggel valósulnak meg, mint az idő távlatába vesző és bizonytalan tervek (Horváth 2003). Vagyis az amúgy is kedvelt Németországba valószínűleg nagyobb lesz a munkavállalás és szakképzés céljából megvalósuló migráció. A Magyarországot (is) választók több mint felének nincs konkrét terve arra, hogy mikor is szeretné a külföldi munkavállalást elkezdni, egynegyede már rögtön diplomázás után elkezdene itt a munkavégzést, tanulást – ez a gyógyszerészek kivételével valamennyi szakot egyformán érinti.

Idegennyelv-ismeret: az inkorporált kulturális tőke hatásai

Az a korábban megfigyelt tendencia, hogy a magasabb idegennyelv-ismerettel bírók inkább Nyugat-Európa országaiba, a szegényes nyelvtudással rendelkezők pedig inkább Magyarországra szándékoznak menni (Kiss 2012; Örkény 2003), csak részben igaz a vizsgált népességre, vagy legalábbis nem különül el élesen egymástól a két csoport.¹⁷ A Magyarországot (is) célországgként megjelölők fele alacsony szintű idegennyelvtudással rendelkezik és csak egyötödének van nyelvvizsga-bizonyítványa; de a Németországba igyekvőknél is hasonló a helyzet.

Szignifikáns azonban az idegen nyelvű média (folyóirat, napilap, rádió, TV) fogyasztása és a migráció tervezése közötti kapcsolat (chi-négyzet: 6,195; szignifikanciaszint: 0,013). Viszont az idegen nyelvű média fogyasztásának gyakorisága már

nem függ össze szignifikánsan a migráció tervezésével; jóllehet a vándorlást tervezők gyakrabban néznek, hallgatnak, olvasnak külföldi médiát.

Úgy tűnik, a nyelvismeret olyan kulturális tőkeként működik, amely elősegítheti a külföldi munkavállalás megvalósítását, mivel szükség esetén bármikor mozgósítható.

Az attitűdtényezők hatása

Helyzet- és jövőkép

A végzős hallgatók véleményét megkérdeztem helyzetüket és jövőjüket érintő kijelentésekről, amelyet ötfokú Likert-skálán jelölhettek meg (1 = egyáltalán nem ért egyet, 5 = teljesen egyetért). Az, hogy az egyén milyennek érzékeli és értékeli saját helyzetét és lehetőségeit, befolyásolja szándékait és jövőjét érintő döntéseit (Festinger 2000; Örkény 2003). Hat állítás közül kettő a tágabb környezetre vonatkozott (romániai fiatalság és az erdélyi magyar kisebbség jövője), egy a nemek közötti megkülönböztetésre (külföldön több esélyük van a nőknek az orvosi pályán), három pedig a jövedelemre (a kezdő fizetés elégségsége, a hálapénz szükségessége és egy hipotetikus helyzet: itthon maradna-e a nyugati kereset feléért).

Leginkább azzal értettek egyet a hallgatók, hogy egészségügyi dolgozóként az ember nem képes eltartani családját a kezdő fizetéséből¹⁸ (átlag: 3,95), és szintén nagy volt az egyetértés abban, hogy a nyugat-európai orvosi, gyógyszerész, nővéri bérek feléért biztosan otthon maradnának (átlag: 3,80). A nőket nem látják hátrányos helyzetben az orvosi pályán külföldi kollégáikhoz képest (átlag: 2,15) és a nők maguk sem tartják magukat annak (átlag: 2,24); bár a pályaválasztásnál vagy a szakterület kiválasztásánál fontos szempont többek számára, hogy az összeegyeztethető legyen a női és anyaszereppel (a női orvos-tanhallgatók negyede említette ezt).

A nővérek ítélik meg leginkább kilátástalannak a jövőjüket Romániában élő fiatalokként (átlag: 3,56; $F = 10,745$; szignifikanciaszint: 0,000) és magyarokként, őket követik a fogorvoshallgatók. Leginkább az orvostan- és nővérhallgatók vélik úgy, hogy a kezdő fizetés nem elégséges a megélhetéshez, illetve a gyógyszerészek látják legkedvezőbbnek majdani bérezésüket. A hálapénz szükségességével leginkább az orvosok és legkevésbé a nővérek (szignifikanciaszint: 0,001) értettek egyet. Véleményük szerint többségüket a magasabb kereset biztosan otthon tartaná; kevésbé igaz ez a fogorvoshallgatókra.

Ezt támasztja alá a vándorlás motivációiként megjelölt tényezők rangsora. A kérdőívben szereplő hat motiváció közül a négy leggyakoribb a következő volt: a külföldön elérhető magasabb bérek (87%), a jobb munkakörülmények

2. táblázat: A jövőkép és a migráció kapcsolata
Effects of perception of future on intention of migration

<i>Egyetért az alábbi kijelentéssel</i>	<i>Tervez külföldi munkavállalást (%)</i>	<i>Chi-négyzet</i>	<i>Szignifikanciaszint</i>
A fiataloknak nincs jövője az országban (n=72)	83	19,633	0,000
A magyarok mindig hátrányos helyzetben lesznek Romániában (n=108)	70	6,16	0,013
Külföldön a nőknek nagyobb esélye van egyes szakterületeken elhelyezkedni (n=16)	63	0	0,992
Kezdő orvosként (stb.) otthon az ember képtelen eltartani a családját (n=154)	78	17,266	0,000
A hálapénz szükséges rossz (n=100)	71	0,363	0,547
A nyugati fizetés feléért biztosan maradna (n=128)	72	0,294	0,588

Megjegyzés: Az egyet is ért, meg nem is válaszok nélkül.

(86%), több lehetőség a szakmai fejlődésre (81%) és a magasabb életszínvonal (76%). A külföldön megszerezhető magasabb fizetés főként a fogorvos- és gyógyszerészhallgatók számára (chi-négyzet: 7,780; szignifikanciaszint: 0,051), a jobb munkakörülmények legkevésbé a gyógyszerészhallgatók, a több szakmai fejlődési lehetőség a fogorvos- és orvostanhallgatók számára motiváló. A magasabb életszínvonal és magasabb szakmai presztízs elsősorban a gyógyszerészek, míg a román nyelvi problémák főként a nővér- és kisse a fogorvoshallgatók számára jelentenek motivációt a külföldi munkavállalásra.

A 2. táblázatból látható, hogy azok a hallgatók, akik szülőhazájukban a jövőjüket fiatalekként, kisebbségként és/vagy pályakezdőként bizonytalannak gondolják, inkább tervezik a külföldi munkavállalást. Ez a kérdés nem alkalmas annak megválaszolására, hogy hogyan függenek össze ok-okozati szempontból az attitűdök és tervek, de véleményem szerint kölcsönhatás van közöttük: a kedvezőtlen jövőbeni kilátások nemcsak okai a migrációs tervek megszületésének, hanem e terveket alátámasztó legitimációs szociálpszichológiai tényezőként is működnek. Illetve megfordítva a dolgot: azok a tökeszegényebb csoportok, akik úgy vélik, hogy nem változtathatják meg állapotukat, a belső konfliktus elkerülése végett megszépítik jövőképüket (Festinger 2000).

Elégedettség

Megvizsgáltam a hallgatók elégedettségét a kapott szakmai képzéssel és eddigi életükkel. Az első tényező esetében kíváncsi voltam arra, hogy a képzéssel való elégedetlenség – az inkompatibilitás érzését eredményezve – inkább gátolja-e a külföldi munkavállalás tervezését, vagy éppen ellenkezőleg, bátorítja azt, mintegy a szakmai innováció lehetőségével kecsegtetve a vándorlást tervezőt. Az elégedetlenség kissé erősítheti a külföldi munkavállalás szándékát: az elégedettek több mint fele

tervezi a migrációt, míg az elégedetleneknek kétharmada. Ez az összefüggés viszont nem szignifikáns, még a bizonytalanok figyelembevétele nélkül sem.

Nagyobb elégedettséget találtam, amikor eddigi életükre kérdeztem rá. A tizenegy fokú skálán (0 = nagyon elégedetlen, 10 = teljesen elégedett) 7,31-es átlagot mértem. Az eddigi életükkel való elégedettséget leginkább a szülők kedvező anyagi helyzete befolyásolja. A szegényebb családból származók elégedettségi átlaga 6,60; a közepes anyagi helyzetűeké 7,42; míg a gazdagoké 7,83. Mivel mindkét tényező szubjektív megítélésen alapszik, a kettő közötti összefüggés igazolja és jól tükrözi a relatív depriváció és az elégedettség közötti kapcsolatot (Gödri, Kiss 2009).

Részben beigazolódni látszik Sik és Örkény megállapítása, mely szerint az elégedetlenség „a migrációs potenciál motorja” (Sik, Örkény 2003: 191). A relatív depriváció vagy az attól való félelem migrációs tervek megszületéséhez vezethet (Kiss, Csata 2004), de csak bizonyos mértékben. A nagyon elégedetlenek a legkisebb anyagi tőkével rendelkező családokból származnak, így bár a mobilitási szándék bennük is megvan, de nem rendelkeznek az ehhez szükséges erőforrásokkal, gazdasági tőkével. Másfelől viszont a nagymértékű elégedettség a helyben maradási szándékot erősíti (Sik, Örkény 2003).

Tisztított migrációs potenciál

A csak elméleti síkon, a tervek szintjén létező migrációs szándék kisebb mértékben valósul meg (Horváth 2003). A külföldi munkavállalást tervező 148 hallgatónak¹⁹ egyharmada (48 fő) még csak gondolkodott a migráción, és a megkérdezés időpontjáig semmit nem tett szándéka megvalósítására. Ez részben magyarázható a migrációt később tervezők („előbb otthon próbálkozzók”) jelentős hányadával (45%). A külföldi munkavállalást tervező végzős hallgatóknak egyharmada a döntés fázisában van, és még nem lépett át a második szakaszba, amely a migrációhoz szükséges feltételek megteremtését jelenti (Horváth 2003). Ezt támasztja alá az is, hogy az időzítésben hasonló a határozatlanok aránya (37%) a migrációt közvetlenül a diplomázás utánra tervezőkhöz (40%). Tisztított migrációs potenciálnak tehát azt a 98 hallgatót tekintem (az összes hallgató 39%-a), akik tettek már valamilyen lépést a külföldi munkavállalás érdekében. Ezeket a 3. táblázat foglalja össze.

Amint arra már utaltam, a személyes kapcsolatok fontos információs csatornákként is működnek, de azt, hogy milyen más források állnak rendelkezésre, illetve melyeket vett vagy venne igénybe a potenciális migráns, külön kérdéssel vizsgáltam. A személyes kapcsolatok révén való informálódást az internetről való tájékozódás követi; nagyszámban (64 hallgató említette) vennék igénybe munkaerő-közvetítő iroda segítségét, illetve a levelezőlistára érkező e-mailekből is tájékozódhat, értesülhet álláshirdetésekről a potenciális munkavállaló.

3. táblázat: Megtett lépések a migrációs terv megvalósítására (%)
Steps taken in order to realize migratory plans

Személyes kapcsolatain keresztül érdeklődött	47
Interneten gyűjtött információkat	23
Konkrét álláshirdetéseket nézegetett	16
Személyesen körülnézett külföldön	5
Elkezdte tanulni a nyelvet	3
Jelentkezett állásra, interjúra megy	1
Egyéb	5
Összesen (N= 148)	100

Megjegyzés: Több válaszlehetőség is megjelölhető volt.

Ellenmotivációk, helyben tartó tényezők

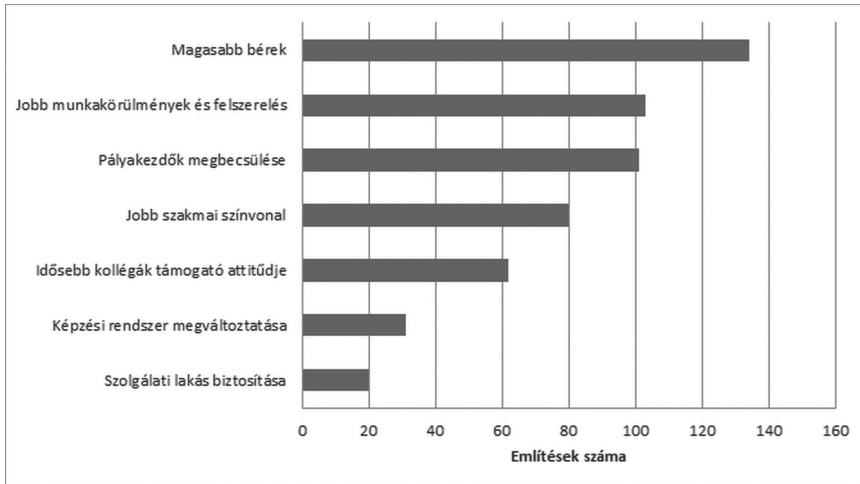
A hazához, szülőföldhöz való kötődés a második leggyakrabban említett visszatartó erő. Míg az ezredforduló környékén az erdélyi magyar társadalom tagjai számára a szülőföldön maradás volt a legfontosabb visszatartó tényező, idővel fokozatosan a család vette át ennek a helyét (Gödri, Kiss 2009). Ez a „mi” közösség sorvadására utal (Sik, Örkény 2003). A sorban harmadik helyet elfoglaló „otthon is meg lehet élni és közel vannak azok, akiket szeretek” válaszlehetőség értelmezhető úgy, mint a család és szülőföld együttes választása. Mivel ebben a kijelentésben legalább annyira hangsúlyos a család, mint a szülőföld szerepe, ezért nem vélem úgy, hogy ez változtatna a család és a szülőföld fontossági sorrendjén.

A szülőföld iránti szeretet és a kisebbségi magyarok iránt érzett kollektív felelősségtudat leginkább az orvostan- és fogorvoshallgatók számára jelent visszatartó tényezőt. A fogorvos- és gyógyszerészhallgatók némelyikének van már állása (vagy legalábbis állásígérete) otthon. A család, értelemszerűen, legfőképpen a házások esetében jelenik meg visszatartó erőként. Megfigyelhető, hogy a szülőföldhöz ragaszkodók inkább választják Magyarországot, ami utalhat arra, hogy ideológiailag a kettő (azaz Erdély és Magyarország) összetartozik számukra;²⁰ vagy lehet ennek egy másik, a földrajzi közelséggel magyarázható oka is.

A neoklasszikus közgazdaságtan mikroelmélete szerint a migrációs döntés az egyén költség-haszon elemzésén alapszik (Castles, Miller 2009; Massey, Arango, Hugo, Kouaouci, Pellegrino, Taylor 1993; Portes 1995). Valójában a döntés mechanizmusa és a számításba vett vagy nem tudatos, ám a döntést befolyásoló tényezők ennél jóval összetettebbek, de kétségtől a haszon (akár gazdasági, akár társadalmi, akár pszichikai) mérlegelése is szerepet játszik.

A három leggyakrabban említett, otthon maradásra készítő tényező (2. ábra) megegyezik a magyarországi rezidens orvosok és a romániai orvosok körében tapasztalható motivációkkal (Eke, Girasek, Szócska 2009; Glinos, Wismar, Maier, Palm, Figueras 2011). A nagyobb fizetés főként az orvosokat,

2. ábra: A maradás feltételeiként leggyakrabban megnevezett tényezők
Factors mentioned as stipulations of staying at home

N (összes említés) = 502.

nővéreket és gyógyszerészeket ösztönözné maradásra, a jobb munkakörülmények és felszerelés biztosítása valamennyiük számára feltétel, míg a nagyobb megbecsülés főként a nővéreknél bizonyulna hatásos eszköznek az otthon maradásra bírás érdekében. A vágyott bérek szakonként a következők: legmagasabb fizetést a gyógyszerészhallgatók nevezték meg, a mediánérték 4000 RON (kb. 900 €), az orvostanhallgatóknál 2500 RON (kb. 580 €), a fogorvoshallgatóknál 2100 RON (kb. 480 €), a nővéreknél pedig 1500 RON (kb. 350 €); azaz ekkora (kezdő) fizetésért volnának hajlandók az országban maradni. A szakmai színvonal javítását egyharmaduk, az idősebb kollégák támogató attitűdjét egynegyedük említette. A magasabb szakmai színvonal biztosítása főként a fogorvos- és gyógyszerészhallgatók, a szakmabeliek attitűdjének megváltozása pedig az orvostan- és fogorvoshallgatók esetében erősítené a helyben maradást.

Összegzés

A vizsgált erdélyi végzős orvostan-, fogorvos-, gyógyszerész- és nővérhallgatók háromtöde tervez külföldi munkavállalást. Ezt a szándékot a szociodemográfiai tényezők nem befolyásolják számottevően, bár egy kétpólusú, statisztikailag nem szignifikáns tendencia látszik kirajzolódni. A nemzetközi vándorláshoz kettős elvárás fűződik: az alacsonyabb státuszúak számára a társadalmi mobilitás, a magasabb státuszúaknak pedig a státuszmegőrzés eszközét jelenti (Glick Schiller, Basch, Szanton Blanc 1995; Gödri 2010).

Fontos szerepet töltenek be a baráti migráns kapcsolatok, amelyek főként a kibocsátó társadalomba ágyazottak, elsődleges információforrássá váltak és egyben a személyes toborzás csatornáivá is (Portes 1998; Sassen 2007). Magyarország a szívóhatását elsősorban a migráns hálózatoknak, a románaitól eltérő szakmai képzési rendszerének és felszereltségének, valamint a nyelvi azonoságnak köszönheti (vö. Pitó 2015).

A külföldi munkavállalásra leginkább ösztönző tényezők a külföldön elérhető magasabb bérek, a jobb munkakörülmények és felszerelés, valamint a szakmai fejlődésre való több lehetőség. Ugyanezek a legfontosabb vándorlásra motiváló tényezők a magyar és a román egészségügyi dolgozók esetében is (Eke, Girasek, Szócska 2011; Rohova 2011).

Fontos lenne ezen megállapítások érvényességét nagyobb mintán is tesztelni, hiszen a szakember-menedzseléshez nagy populációt leíró adatokra van szükség. Hasznos lenne továbbá a vizsgált hallgatók újbóli megkeresése egy panelvizsgálat keretében, amely lehetőséget nyújtana a tervek realizálódásának mérésére.

Köszönetnyilvánítás

Köszönet az Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft.-nek, valamint a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézetnek, hogy rendelkezésemre bocsátották az összehasonlítás alapjául szolgáló adatbázisokat.

Jegyzetek

- 1 A rezidens orvosok más kategória, mint az általam vizsgált hallgatók, hiszen diplomázott, szakképzésüket elkezdett fiatalokról van szó. Köztük vannak a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem azon végzettjei, akik Magyarországon kívánnak szakképesítést szerezni, viszont már elvándoroltak közülük azok, aki fejlettebb országban kívánnak szakorvosi címet nyerni. Így a kettő talán kiegyenlíti egymást. A migrációs szándékot jelző arányszám magas, tekintetbe véve azt is, hogy a migrációt komolyan tervezők egy része valószínűleg már kilépett ebből a csoportból.
- 2 A 2005-ös országos választásokat követően Eugen Nicolaescu miniszter egy interjúban arról számolt be, hogy tervezett reformjaikkal, melyek a rendszer átszervezését, az orvosi bérek növelését, a munkakörülmények javítását, az orvosokat megbecsülő bánásmódot tűzték ki célul, a kivándorlók számának csökkenését remélik elérni (Ion 2006).
- 3 Legalábbis kísérletet tesznek egy általános kép felvázolására, bár valamennyi kutató adathíányra panaszkodik. A hiányos adatok és gyakori feltételezések eltérő eredményekhez vezetnek a különböző kutatásokban (Rohova 2011).
- 4 Összehasonlítási alapként viszont használhatóak, melyek segítségével megtudhatjuk, hogy vannak-e a magyarok migrációjának sajátosságai, hiszen a különböző strukturális feltételek többé-kevésbé azonosak a többségi és kisebbségi csoporthoz tartozók esetében. Ez a tanul-

- mány nem tér ki erre az összehasonlításra, hanem csak a magyar hallgatók migrációs potenciálját elemzi. Az összehasonlításról bővebben lásd: Pitó (2013).
- 5 A tanulmányban bemutatott kutatás előkészítésével és megvalósításával egy időben több más helyi és nemzetközi kutatás zajlott. Az egyik kifejezetten az általam is vizsgált egyetem végzettjeinek Magyarországra vándorlását dolgozza fel; jóval nagyobb időtávot foglal magában, de hiányoznak belőle a „friss” adatok, és csak az orvosok és fogorvosok migrációjára fókuszál (Ábrám 2011). Némely eredménye viszont ezt a kutatást is inspirálta.
  - 6 Ez is csak az alapszakokra áll, az orvosi, a fogorvosi, a gyógyszerész, a nővér (egészségügyi asszisztens) és a szülész szakra. A fogászati asszisztens, balneológia és dietetika szakon az oktatás nyelve román (Ábrám 2011). Ez utóbbiakat viszont a kutatásban nem szerepeltettem.
  - 7 A férfiak aránya alacsonyabb valamennyi szakterületen. A nővérek között a legkisebb az arányuk, 7-15%, az orvostanhallgatók körében a legmagasabb: 37%.
  - 8 A kutatás a Diplomás Pályakövetési Rendszer keretében valósult meg 2012-ben. Az összehasonlításhoz a SOTE általános orvostudományi, egészségtudományi, fogorvos-tudományi és gyógyszerésztudományi karok hallgatóinak adatait használtam. A kutatás eredményeiről bővebben lásd: DPR (2013).
  - 9 A gyorsjelentés felhívja a figyelmet arra, hogy ez az arányszám alacsonyabb, mint a korábbi években tapasztalt (EMK 2012). A román egészségügyi dolgozóknak ugyancsak fele szándékozott munkát vállalni külföldön az EU-csatlakozás évében (Rohova 2011).
  - 10 Egy korábbi kutatás eredményei alapján a családi állapot hatása csak a hosszú távú külföldi munkavállalási szándék esetében volt szignifikáns: a nőtlenek-hajadonok, illetve az élettársal élők a családostoknál nagyobb arányban tervezték ezt a típusú migrációt (Gödri, Kiss 2009).
  - 11 A magyarországi hallgatók körében fordított sorrendet tapasztalunk: közel egyharmaduk bizonytalan terveiben – minden kar esetében –, legkevésbé az egészségtudományi kar hallgatói (32%), leginkább pedig a fogorvostudományi kar hallgatói (59%) szándékoznak külföldön munkát vállalni; a gyógyszerészhallgatók pedig az általánosorvostan-hallgatóknál kissé magasabb arányban.
  - 12 A földrajzi és társadalmi mobilitás összekapcsolódása volt jellemző az Erdélyből érkezett bevándorlókra is (Gödri 2010). Ám vizsgálatomban az alacsony és magas státuszú családból jövőek egyenlő mértékben tervezik a migrációt; a vegyes státuszúak kisebb arányban. A tisztított migrációs potenciál mondhatni egyforma mindhárom csoportban (49–53%).
  - 13 Az erdélyi magyar fiatalok között leginkább a diákok (68%) és a kékgallérosok (szak-, betanított- és segédmunkások – 62%) tervezik a külföldi munkavállalást; legkevésbé a vállalkozói vagy vezetői beosztással rendelkező és szellemi alkalmazotti réteg (47%).
  - 14 Kisebb arányban, de olyan esetek is előfordultak, amikor egyik vagy mindkét szülő felfelé vagy lefelé volt mobil (diszkrepancia volt iskolai végzettsége és foglalkozása között). Ilyen esetekben a foglalkozás szerint történt a besorolás.
  - 15 A határozatlanok kizárásával, illetve a „tervezi – nem tervezi” dummy megalkotásával egymásnak ellentmondó eredményt hoz a kétféle szubjektív anyagi helyzet, jóllehet nem szignifikánsak az összefüggések. Az anyagi nehézségekkel küzdő családokban élők kissé nagyobb arányban tervezik a migrációt, mint a gondok nélkül élők (72% a 67%-kal szemben). Viszont az átlagos anyagi helyzettel bírók és a vagyonosak inkább szándékoznak külföldre menni, mint a szegények. Más migrációspotenciál-kutatás is megerősíti, hogy a vagyontalanság, a szubjektív szegénység csökkenti a külföldi munkavállalás esélyét, viszont a megélhetési gondok is ugyanilyen hatást fejtettek ki (Koltai, Sik 2012).
  - 16 Az erdélyi magyar fiatalok által megjelölt célszörzok is hasonló rangsort követnek, azzal a különbséggel, hogy esetükben a skandináv országok megelőzik Magyarországot.
  - 17 Ellenben a magyarországi hallgatók körében az idegennyelv-ismeret növeli a külföldi munkavállalási szándékot: pl. az angolul folyékonyan beszélők kétötöde (43%) tervez külföldi munkavállalást, míg a gyenge nyelvismerettel rendelkezőknek csupán egynegyede (chi-négyzet: 43,653; szignifikanciaszint: 0,000). A bizonytalanokat kihagyva az elemzésből még hangsúlyosabbá válik a nyelvtudás hatása a migrációs tervekre.
  - 18 Romániában egy rezidens orvos bére 800 RON (60 000 HUF) volt a megkérdezés időszakában. Az EU országai között a romániai egészségügyi dolgozók a második legalacsonyabban fizettek (Reginato, Grosso 2011).

- 19 Az alfejezet elemzései nem tartalmazzák a határozatlanokat, jóllehet közöttük is vannak olyanok (45%), akik már szereztek be információkat a külföldi munkavállalásról.
- 20 A magyar állam retorikája nyíltan vállalta a határain túl élő magyarokkal való egységet, saját nemzete tagjaként fogadva el őket (Fox 2003).

Irodalom

- Ábrám Z. (2011): Az erdélyi magyar orvoscsoportok újabb hullámai. *Korunk*, 4., 95–100.
- Balázs P. (2003): Migráció a magyar orvostársadalomban és az 1989-es rendszerváltozás hatása. *Egészségügyi Gazdasági Szemle*, 4., 5–12.
- Balogh Z. (2009): Tények a szakdolgozók migrációjáról. *MESZK*, 3., http://www.meszk.hu/upload/meszk/document/migracio_felmeres_200909.pdf?web_id= (Letöltés: 2013. március 7.)
- Baukó M., Belicza É., Fodor M., Kullmann L., Miskovits E., Réthelyi J., Somogyvári Z., Szabó Gy., Tóth I. (2003): Humán erőforrás-hiány az egészségügyben – rövid vagy hosszú távú probléma? *Egészségügyi Menedzsment*, 4., 45–51.
- Castles, S., Miller, M. J. (eds.) (2009): *The age of migration*. Palgrave Macmillan, London
- Cehan, I., Teodorescu, C. (2012): Migrația personalului medical între responsabilitate socială și dreptul la liberă circulație. *Revista Română de Bioetică*, 4., 35–43. www.bioetica.ro/index.php/arhiva-bioetica/article/.../415
- Coggi, P. T. (2011): Foreword. In: Wismar, M., Glinos, I., Maier, C., Palm, W., Figueras, J. (eds.): *Health professional mobility and health systems*. WHO, Copenhagen, ix.
- Demuth, A. (2000): Some conceptual thoughts on migration research. In: Agozino, B. (ed.): *Theoretical and methodological issues in migration research. Interdisciplinarity, intergenerational and international perspectives*. Ashgate, Aldershot, 21–58.
- DPR [Diplomás Pályakövető Rendszer] (2013): *Hallgatók 2012. Kutatási zárótanulmány*, Budapest. http://www.felvi.hu/pub_bin/dload/Hallgatok_2012_zarotanutmany.pdf. (Letöltés: 2014. június 25.)
- Eke E., Girasek E., Szócska M. (2011): From melting pot to laboratory of change in Central Europe: Hungary and health workforce migration. In: Wismar, M., Glinos, I., Maier, C., Palm, W., Figueras, J. (eds.): *Health professional mobility and health systems*. WHO, Copenhagen, 365–394.
- Eke J., Girasek E., Szócska M. (2009): A migráció a magyar orvosok körében. *Statistikai Szemle*, 7–8., 795–827.
- EMK [Egészségügyi Menedzserképző Központ] (2012): *Az egészségügyi emberi erőforrásai. Felmérés a rezidens orvosok migrációs szándékairól, pályaválasztási terveikről és azok motivációs erőteréről, 2012*. Budapest. http://semmelweis.hu/emk/files/2007/11/2012rezidens_eredmenyek.pdf (Letöltés: 2014. július 2.)
- Festinger, L. (szerk.) (2000): *A kognitív disszonancia elmélete*. Osiris, Budapest
- Fox, J. (2003): National identities on the move: Transylvanian Hungarian labour migrants in Hungary. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 3., 449–466. <http://doi.org/dp76ng>
- Glick Schiller, N., Basch, L., Szanton Blanc, C. (1995): From immigrant to transmigrant: Theorizing transnational migration. *Anthropological Quarterly of UNH*, 1., 48–63. <http://doi.org/dcdt26>
- Glinos, I., Wismar, M., Maier, C., Palm, W., Figueras, J. (2011): Health professional mobility and health systems in Europe: 67 conclusions from the case-studies. In: Wismar, M., Glinos, I., Maier, C., Palm, W., Figueras, J. (eds.): *Health professional mobility and health systems*. WHO, Copenhagen, 67–86.
- Gödri I. (2010): Bevándorlás és etnicitás – összefüggések nyomában. In: Hárs Á., Tóth J. (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest 87–124.
- Gödri I., Kiss T. (2009): Migrációs hajlandóság, tervek és attitűdök az erdélyi magyarok körében. In: Spéder Zs. (szerk.): *Kutatásjelentések 86. Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest, 183–215.
- Greco, G. (2010): International migration of health professionals: Towards a multidimensional framework for analysis and policy response. In: Shah, R. S. (ed.): *The international migration of health workers: Ethics, rights and justice*. Palgrave Macmillan, New York, 9–24.

- De Haas, H. (2011): *The determinants of international migration*. International Migration Institute, University of Oxford, Oxford. (Working Papers; 32.)
- Horváth I. (2003): Migrációs hajlandóság az erdélyi magyarság körében – 2003 október. *Erdélyi Társadalom*, 2., 39–54.
- Ion, C. (2006): Reperfuzia sistemului medical. http://www.presspromedic.ro/index.php?option=com_content&task=view&id=125&Itemid=165 (Letöltés: 2006. április 4.)
- Jakab Z. (2011): Foreword. In: Wismar, M., Maier, C. B., Glinos, I. A., Dussault, G., Figueras, J. (eds.): *Health professional mobility and health systems*. WHO, Copenhagen, xi.
- Jenkins, R. Kydd, R., Mullen, P., Thomson, K., Sculley, J., Kuper, S., Carroll, J., Gureje, O., Hatcher, S., Brownie, S., Carroll, C., Hollins, S., Wong, M. L. (2010): International migration of doctors, and its impact on availability of psychiatrists in low and middle income countries. *PLoS one*, 2, p.e9049. <http://doi.org/fqm9xc>
- Kaelin, L. (2011): Care drain: the political making of health worker migration. *Journal of Public Health Policy*, 4., 489–498. <http://doi.org/c9r7k5>
- Kiss T. (2012): Demográfiai körkép. A kisebbségi magyar közösségek demográfiai helyzete a Kárpát-medencében. *Educatio*, 1., 24–48.
- Kiss T., Csata Zs. (2004): Migrációs-potenciál vizsgálatok Erdélyben. In: Kiss T. (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kriterion, Kolozsvár, 91–122.
- Koltai J., Sik E. (2012): Határokon átnyúló munkaerő-piaci és jövedelemszerző mozgások a „végeken.” In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2012*. TÁRKI, Budapest, 209–226.
- Lahav, G., Lavenex, S. (2013): International migration. In: Carlsnaes, W., Risse, T., Simmons, B. A. (eds.): *Handbook of international relations*. Sage Publications, London, 746–775. <http://doi.org/6fn>
- Lavenex, S. (2008): The competition state and multilateral liberalization of highly skilled migration. In: Smith, M. P., Favell, A. (eds.): *The human face of global mobility: International highly skilled migration in Europe, North America and the Asia-Pacific*. Transaction Publishers, New Brunswick, 29–52.
- Levatino, A., Pecoud, A. (2012): Overcoming the ethical dilemmas of skilled migration? An analysis of international narratives on the “brain drain.” *American Behavioral Scientist*, 9., 1258–1276. <http://doi.org/6fp>
- Maier, C. B., Glinos, I., Wismar, M., Bremner, J., Dussault, G., Figueras, J. (2011): Cross-country analysis of health professional mobility in Europe: The results. In: Wismar, M., Glinos, I., Maier, C., Palm, W., Figueras, J. (eds.): *Health professional mobility and health systems*. WHO, Copenhagen, 23–66.
- Massey, D. S. (1999): Why does immigration occur? A theoretical synthesis. In: Hirschman, C., Kasinitz, P., Dewind, J. (eds.): *The handbook of international migration*. Russel Sage Foundation, 34–52.
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., Taylor, J. (1993): Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 3., 431–466. <http://doi.org/fpbvf4>
- Melegh A. (2012): Net migration and historical development in Southeastern Europe since 1950. *Hungarian Historical Review*, 3–4., 415–453.
- Messina, A. M., Lahav, G. (eds.) (2006): *The migration reader. Exploring politics and policies*. Lynne Rienner Publishers, London
- NKI [Nemzeti Kisebbségkutató Intézet] (2013): *Erdélyi magyarok a romániai és a magyarországi politikai térben*. Kolozsvár.
- Örkény A. (2003): A migrációs potenciál szociodemográfiai okai a Kárpát-medencei magyarok körében. In: Örkény A. (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. MTA Politikatudományok Intézete, Budapest, 150–187.
- Pitó K. (2015): Migration potential of graduates in a medical school in Romania. A qualitative approach. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 1., 129–151. <http://doi.org/6fq>
- Pitó K. (2013): A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem migrációs potenciálja. In: Koncz I., Nagy E. (szerk.): *Tudományos próbapálya. Professzorok az Európai Magyarországiért Egyesület*, Budapest, 68–78.
- Portes, A. (1995): Economic sociology and the sociology of immigration: A conceptual overview. In: Portes, A. (ed.): *The economic sociology of immigration. Essays on networks, ethnicity, and entrepreneurship*. Russel Sage Foundation, New York, 1–41.
- Portes, A. (1998): Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 1., 1–24. <http://doi.org/cmmcsz>

- Portes, A., Böröcz J. (1989): Contemporary immigration: Theoretical perspectives on its determinants and modes of incorporation. *International Migration Review*, 3., 606–626. <http://doi.org/dcbqmc>
- Portes, A., Böröcz J. (2001): Kesorú kenyér: a munkaerő nemzetközi migrációjának szociológiai problémái. In: Sik E. (szerk.): *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 69–87.
- Reginato, E., Grosso, R. (2011): *European hospital doctors' salaries* http://www.liganet.hu/news/6205/F11-071_EN_European_Hospital_Doctors_Salaries.pdf (Letöltés: 2015. június 20.)
- Roberts, B. R. (1995): Socially expected durations and the economic adjustment of immigrants. In: Portes, A. (ed.): *The economic sociology of immigration. Essays on networks, ethnicity, and entrepreneurship*. Russel Sage Foundation, New York, 42–86.
- Rohova, M. (2011): *Romania. Mobility of health professionals*. Medical University of Varna, Varna. http://www.mohprof.eu/LIVE/DATA/National_reports/national_report_Romania.pdf (Letöltés: 2013. november 12.)
- Sassen, S. (1995): Immigration and local labor markets. In: Portes, A. (ed.): *The economic sociology of immigration: Essays on networks, ethnicity, and entrepreneurship*. Russel Sage Foundation, New York, 87–127.
- Sassen, S. (ed.) (2007): *Sociology of globalization*. W. W. Norton, New York
- Sik E. (2003): A migrációs potenciál kutatásának alapfogalmai. In: Örkény A. (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. MTA Politikatudományok Intézete, Budapest, 15–18.
- Sik E., Örkény A. (2003): A migrációs potenciál kialakulásának mechanizmusai. In: Örkény A. (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. MTA Politikatudományok Intézete, Budapest, 188–200.
- Sik E., Simonovits B. (2003): A migrációs potenciál mértéke és társadalmi bázisa a Kárpát-medencei magyarok körében. In: Örkény A. (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. MTA Politikatudományok Intézete, Budapest, 43–66.
- Simonovits B. (2003): A migrációs burok hatása a migrációs potenciálra a Kárpát-medencei magyarok körében. In: Örkény A. (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. MTA Politikatudományok Intézete, Budapest, 143–149.
- Tilly, C. (2001): Áthelyeződött hálózatok. In: Sik E. (szerk.): *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 89–103.
- Tóth P. P. (2004): Egy évtized után. *Kisebbségkutatás*, 4., 598–626.
- Vízvári L. (2003): „Népvándorlás” a 21. században az egészségügyi dolgozók körében. *Egészségügyi Gazdasági Szemle*, 1–2., 38–41.

TÉNYKÉP / REPORTS

A világvárosok rangsorolása az irányító és ellenőrző funkciójuk alapján, és a formálódó új gazdasági erőközpontok

Ranking world cities on the basis of their command-and-control functions and the emerging global economic power-houses

CSOMÓS GYÖRGY

CSOMÓS György: főiskolai tanár, Debreceni Egyetem, Építőmérnöki Tanszék, Debrecen;
csomos@eng.unideb.hu

KULCSSZAVAK: világváros, globális város, irányítás és ellenőrzés, iparklasszifikáció, városrégio

ABSZTRAKT: A világ gazdaság vezető városainak azonosítása döntően két irányzat, a John Friedmann-féle világváros-hipotézis és a Saskia Sassen által jegyzett globálisváros-koncepció mentén történik. Jelentős különbség azonban a két irányzat között, hogy míg előbbi a világvárosok kijelölése szempontjából a hagyományos termelést végző multinacionális vállalatok székhelyválasztását tartja döntő fontosságúnak, addig utóbbi azokat a városokat tekinti globális városnak, amelyekben a pénzügyi szervezetek, illetve a posztindusztriális világcégek minél nagyobb mértékben koncentrálnak. Mivel napjainkban inkább a globális város megközelítése nyert teret, a multinacionális vállalatok szerepe a vezető városok kijelölése szempontjából leértékelődött. Megfigyelhető azonban egy újonnan kibontakozó tendencia: bár a nemzetközi pénzpiacokat évtizedek óta változatlanul mindössze néhány globális város (New York, London, Tokió, Párizs) ellenőrzi, a feltörekvő gazdaságok vezető városai egyre hatalmasabb vállalatokkal képviseltetik magukat a világ gazdaságban, és a piacszerzés érdekében egyre kiélezettebb versenyre kényszerítik a fejlett világból származó társaikat. A felszín alatt a hagyományos termelésorientált világ gazdaság intenzíven változik, irányításában pedig jellemző földrajzi elmozdulások mutathatók ki.

Az elemzés első felében a vezető gazdasági központokat rangsorolom irányító és ellenőrző funkciójuk alapján 2006-ben és 2014-ben, az elemzés második felében pedig a világ gazdaság egyre erősödő regionális központjait mutatom be.

György CSOMÓS: college professor, Department of Civil Engineering, University of Debrecen;
csomos@eng.unideb.hu

KEYWORDS: world city, global city, command-and-control, world economy, multinational corporation, economic powerhouse

ABSTRACT: Contemporary world city/global city literature relies on two main theories: Friedmann's world city hypothesis and Sassen's global city concept. However, there is a major difference between these two approaches, i.e. that the former primarily focuses on the concentration of headquarters of transnational corporations when defining world cities, while according to the latter, global cities are the post-industrial focal points of advanced producer service firms and financial service companies. In recent years, the global city theory has become more widespread. As a result, transnational corporations have lost their significance regarding the designation of leading cities in the global economy. On the other hand, a new tendency has emerged: While international financial markets have been ruled by some global cities (e.g. New York, London, Tokyo, and Paris) for decades, in emerging economies powerful transnational manufacturing corporations, even banks have appeared. This process has led to heavy competition on the global markets, primarily in Africa, Latin America and Asia, between companies of developed countries and emerging economies. Beyond the radar, the manufacturing-oriented world economy has been significantly changing similarly to its global control. Furthermore, the financial crisis of 2007–08 negatively affected many financial actors of the developed world, while large Chinese banks rose to the status of global players.

The process seems obvious: East Asian, especially Chinese cities are occupying an increasingly important role in the command-and-control of the global economy, while many western cities are fading away. Beijing as a command-and-control centre had already appeared among the New York–London–Tokyo–Paris quartet by 2014, and the Chinese capital can be foreseen to take over the leading position in a short time. Shanghai, Shenzhen, Hong Kong, Mumbai, Delhi and other Southeast Asian metropolises have also shown significant strengthening. However, the west-to-east shift of the command-and-control of the global economy is more sophisticated. In the United States, the San Francisco Bay Area has become the home of many leading information technology firms, such as Apple, Facebook, Google and Intel, making this conurbation one of the most important command-and-control centres in the world. Furthermore, while accepting the fact that the command-and-control function of New York has been declining for years now, second tier cities, such as Chicago, Dallas, Houston, San Diego, and Los Angeles, seem to occupy increasingly favourable positions. Japanese cities have not stopped losing positions in East Asia in comparison with China and South Korea, while most cities in the European Union still suffer from the effects of the crisis (except, for example, London, Munich, and Stockholm).

In the first part of the paper, cities are ranked on the basis of their global command-and-control function in 2006 and in 2014, while in the second part the emerging powerhouses of the global economy are presented by regions.

Bevezetés

Az elmúlt évek egyik leghatásosabb gazdasági elemzése szerint a globális gazdaság csomópontjában mindössze 147 világcég áll (Vitali, Glattfelder, Battiston 2011). Az ETH Zürich kutatói 43 060 vezető transznacionális vállalat tulajdonosi szerkezetét elemezték, és arra a következtetésre jutottak, hogy az aszimmetrikus csokornyakkendő alakú hálózat középpontjában álló cégek (főleg bankok) ellenőrzik egymás és a többi cég vagyonának 40%-át, illetve egy bővebb, 737 cégből álló csoport rendelkezik a teljes vagyon 80%-ával. A transznacionális

vállalatok, bankok azonban nagyfokú területi koncentrátságot mutatnak: a vállalatok a globális irányítást ellátó döntéshozó központjaik megválasztásakor egyes városokat előnyben részesítenek. Ezek a városok a világgazdaság irányító és ellenőrző központjai, amelyeket gyakran – azonban meglehetősen tévesen – azonosítanak a világvárosokkal vagy a globális városokkal. A definíciók közötti különbségek és összefüggések feltárása érdekében néhány alapvető elméletet szükséges röviden áttekinteni (Csomós 2014).

A világváros-elméletet John Friedmann dolgozta ki 1986-ban, felhasználva és modernizálva Sir Peter Hall 1966-os világváros-kritériumrendszerét (Hall 1966; Friedmann 1986). Friedmann szerint azok a városok nevezhetők világvárosnak, amelyek kiemelkedő pénzügyi központok, transznacionális vállalatok és leányvállalataik székhelyei, nemzetközi szervezetek központjai, az üzleti szolgáltatások gyorsan növekvő központjai, a termelés fontos szinterei, kiemelkedő közlekedési csomópontok, jelentős népességtömörülések, anyaországuk pedig a világgazdaság centrumához tartozik. E kritériumrendszer értelmében a következő városok minősültek (elsődleges) világvárosoknak: Európából London, Párizs, Rotterdam, Frankfurt és Zürich; Észak-Amerikából New York, Chicago és Los Angeles; Ázsiából pedig Tokió.

A globálisváros-koncepciót 1991-ben publikálta Saskia Sassen (Sassen 1991). Meglátása szerint a vezető városok már hosszú ideje központjai a nemzetközi kereskedelemnek és pénzügyeknek, azonban funkciójuk négy új területre is kiterjed: egyrészt nagyfokú koncentrátságot mutatnak a világgazdaság irányításának szervezésében, másrészt elsődleges célterületei a pénzügyi szervezeteknek és a vezető gazdasági szektorok között a hagyományos gyáripari termelést felváltó speciális szolgáltatásoknak, harmadrészt a termelés, különösen az innovatív termelés legfontosabb szinterei, és végül piacai is a termelésnek és innovációnak. Sassen szerint a globális városok a következők: New York, London, Tokió, Frankfurt és Párizs.

Jól látható, hogy az irányítás és ellenőrzés funkciója mindkét elméletnek fontos építőköve. Taylor (2004) azonban úgy látta, hogy Sassen célja az volt, hogy elszakítsa a globális város koncepcióját a Friedmann-féle világváros-elméletben kitüntetett szereppel rendelkező hagyományos irányítási és ellenőrzési funkciótól, és a globális város megközelítésének fókuszába inkább a világgazdaság pénzügyi ellenőrzését helyezze. Smith (2014) viszont meggyőző bizonyítékok hiányában megkérdőjelezte az irányítás és ellenőrzés funkciójának létét is, például azért, mert – legalábbis Smith szerint – sok világcégnek hiába van ugyanabban a városban a központja, ha azok teljesen eltérő iparágakban működnek, vagy ha meg is egyezik az ipari profiljuk, akkor inkább versenytársaknak számítanak, mintsem együttműködő partnereknek. Pró és kontra, tagadhatatlan azonban, hogy vannak olyan városok, amelyek más városokhoz képest – függetlenül az okoktól – igen jelentős mértékében adnak otthont meghatározó transznacionális vállalatok és bankok döntéshozó központjainak (Erdősi 2003).

Induljunk ki tehát abból a hipotézisből, hogy az irányítási és ellenőrzési funkció létezik (erre talán több a bizonyíték, mint amennyit Smith ellenérvként felsorol), márpedig ha létezik, akkor mérhetőnek kell lennie. Hall (1966), Friedmann és Wolff (1982), Friedmann (1986) és Sassen (1991) az elméleteket kidolgozó munkáikban természetesen nem kvantitatívan közelítették meg az irányítás és ellenőrzés funkcióját, mindössze jelezték, hogy létezik, fontosságát pedig saját megközelítéseik szempontjából hangsúlyozták. Az első fontosabb empirikus elemzés Beaverstock, Taylor, Smith (1999) nevéhez fűződik, akik a fejlett termelést segítő cégek központjainak száma alapján készítették világváros-klasszifikációt, azzal, hogy egyrészt a gyakorlatban igazolják Sassen (1991) munkájának helytállóságát, másrészt kidolgozzanak egy objektív osztályozást (ez utóbbit a Globalization and World Cities Research Network¹ két évente aktualizálja). Az elkövetkező években nagy számban készültek olyan empirikus elemzések (Taylor, Walker, Catalano, Hoyler 2002; Taylor, Derudder, Hoyler, Huang, Lu, Pain, Witlox, Yang, Bassens, Shen 2009; Lee, Zhao, Xie 2012; illetve a MasterCard, a UN-HABITAT, a Z/Yen Group elemzései), amelyekben a világvárosok rangsorolása különböző indexek (például Business Command Index, Financial Command Index, Centers of Commerce Index, Global Financial Centres Index) alapján történt meg. Ezeknek az indexeknek nagy előnyük, hogy előállításuk módszertana jól követhető, rendszeres (akár évenkénti) publikálásuk pedig hosszú távú elemzéseket tesz lehetővé. Hátrányuk azonban egyrészt az, hogy döntően a pénzügyi szektorra és inkább a cégek központok számának koncentrációjára fókuszálnak, másrészt nem jelenítik meg a valós gazdasági erőt. Ez utóbbit Sassen (2006), illetve a McKinsey Global Institute (2013) szerint akár a cégek forgalma alapján is ki lehet fejezni. Az említett hátrányok néhány példával szemléltetve a következők: A Z/Yen Group (2014) által alkalmazott Global Financial Centres Index értéke alapján Zürich a világ ötödik legjelentősebb pénzügyi központja, vezető bankjainak és egyéb pénzügyi cégeinek forgalma 2014-ben közel 230 milliárd dollár volt. Ugyanakkor – az ágazati kérdések miatt erre a Z/Yen Group nem tér ki – a zürichi bányaipari cégek forgalma 2014-ben meghaladta a 261 milliárd dollárt, vagyis nagyobb volt, mint a svájci város világhírű bankszektorának teljesítménye. Másik példa a világ egyik legjelentősebb gazdasági tömörülése, az Oszaka/Keihansin városrégió, ahol 31 Forbes-cég központja volt található. Ezeknek a cégeknek az összesített forgalma mintegy 435 milliárd dollár volt, miközben a Bentonville (Arkansas) székhelyű Wal-Mart Stores diszkontáruházlánc önmagában is 476 milliárd dollár forgalmat produkált. Az említett aszimmetriák miatt a napjainkban készített legtöbb városrangsor torzított képet ad a városok pozíciójáról a globális gazdaságban, ezért szükséges lehet egy új megközelítés alkalmazása.

Jelen tanulmány első (empirikus) felében rangsorolom a világ gazdaság irányításában meghatározó szereppel rendelkező városokat, második felében pedig bemutatom azokat a városokat (városrégiókat), amelyek – figyelembe véve a jelenlegi iparági trendeket – a közeljövőben a globális gazdaságirányítás potenciális magterületei lehetnek.

Adatok és módszerek

Az elemzés alapját a Forbes *The 2006 Global 2000* és a *The 2014 Global 2000* rangsor jelenti (<http://www.forbes.com/global2000/list/>), amelyek a világ 2000 legnagyobb tőzsdei cégét tartalmazzák. A cégek négy jellemző pénzügyi paraméteréből (forgalom, profit, eszközök, piaci érték) komplex mutatót alkottam, az irányítás és ellenőrzés indexet (IEI), amelynek módszertani kérdéseit részletesen a Tér és Társadalom folyóirat 2013/2. számában mutattam be (Csomós 2013).

A kettős jegyzésű vállalatok kérdése

A Forbes *The Global 2000* összesen 2000 tőzsdei céget rangsorol. Természetesen az lenne a logikus, ha a 2000 céghez 2000 cégeközpont tartozna, azonban ez nem így van. A kettős jegyzésű vállalatok (dual-listed company – DLC) ugyanis – bár hivatalosan egy cégnek számítanak – valójában két különálló, egymástól többé-kevésbé független cégből állnak, amelyeket két, földrajzilag elkülönülő cégeközpontból irányítanak és más-más tőzsdén is jegyeznék. A kettős jegyzésű vállalatok általában olyan cégösszeolvadások eredményeként jöttek létre, amikor közel azonos méretű vállalatok stratégiai megfontolások miatt döntöttek a közös működés mellett, leginkább azért, mert a riválisokkal csak összefogva tudták felvenni a versenyt. A Forbes összesen hét ilyen vállalatot rangsorol a világcégek között, ezért a cégeközpontok száma valójában 2007 (1. táblázat). A kettős jegyzésű vállalatok esetében – mivel jellemzően közel azonos méretű cégekről van szó – a pénzügyi adatokat 50-50%-os arányban osztottam meg a társcegeközpontok között.

1. táblázat: A Forbes *The 2014 Global 2000* által rangsorolt kettős jegyzésű vállalatok
Dual-listed companies according to Forbes *The 2014 Global 2000*

Cégnév	Cégek	Ország	Cégeközpont
Reed Elsevier	Reed Elsevier NV	Hollandia	Amszterdam
	Reed Elsevier PLC	Egyesült Királyság	London
Investec	Investec PLC	Egyesült Királyság	London
	Investec Ltd	Dél-Afrika	Johannesburg
Mondi	Mondi PLC	Egyesült Királyság	London
	Mondi Ltd	Dél-Afrika	Johannesburg
BHP Billiton	BHP Billiton PLC	Egyesült Királyság	London
	BHP Billiton Ltd	Ausztrália	Melbourne
Carnival	Carnival Corporation	Egyesült Államok	Miami
	Carnival PLC	Egyesült Királyság	London
Unilever	Unilever PLC	Egyesült Királyság	London
	Unilever NV	Hollandia	Rotterdam
Rio Tinto	Rio Tinto PLC	Egyesült Királyság	London
	Rio Tinto Ltd	Ausztrália	Melbourne

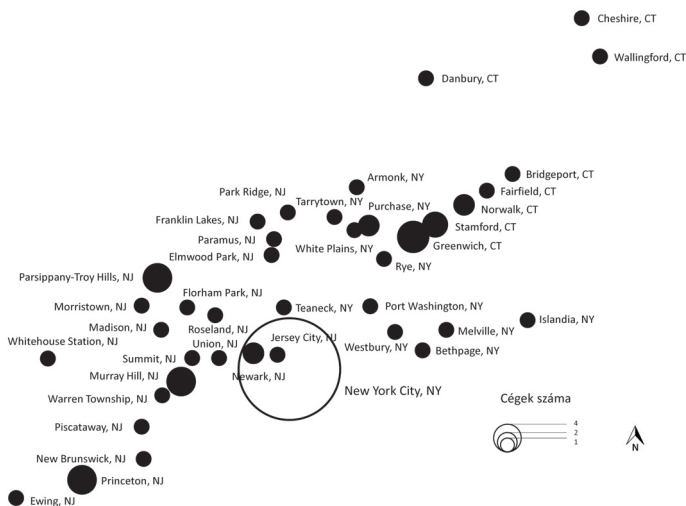
Területi lehatárolás

A kutatás egyik sarkalatos pontja az elemzési szempontoknak megfelelő „város” értelmezése, vagyis a városok területi lehatárolása. Mivel a kutatás során Friedmann (1986) világváros-hipotézisét tekintettem kiindulási pontnak, a cég-központvárosokat nem önálló egységekként kezeltem, hanem városrégiókba rendeztem. Így például New York a hivatalosan New York–Newark–Bridgeport, NY–NJ–CT–PA Combined Statistical Area néven említett New York városrégiót fedi le, amely 34 493 km²-es kiterjedésével a legnagyobb városrégió a világon. A Forbes The 2014 Global 2000 által rangsorolt cégek közül 105-nek a központja található a New York városrégióban, azonban – mint az az 1. ábrán is látható – New York City csak 54 cégnek ad otthont, 51 cég viszont a városrégió 39 kisebb-nagyobb városában található.

Az elemzésben az Egyesült Államokban található városrégiókhoz (metropolitan area) hasonlóan definiáltam a világ más városrégióit (tehát a friedmanni értelemben vett világvárosokat). Ennek a területi lehatárolásnak a szellemében pl. Oszaka/Keihansin megegyezik a teljes Keihansin városövezettel, amely Oszaka mellett magában foglalja többek között Kiotót és Kobét is, a Köln/Rajna–Ruhr városrégió Köln mellett olyan nagyvárosokat ölel fel, mint Düsseldorf, Essen vagy Leverkusen, míg a közel 1800 településből álló Párizs városrégió szinte teljesen megegyezik az Île-de-France régióval.

A területi lehatárolás e sémája alól az egyetlen jelentősebb kivételt Kína jelenti, ahol a városrégiók definiálása több ok miatt is problémába ütközik. Egyrészt a városnövekedéssel foglalkozó kínai geográfia a nagyvárosokat többnyire

1. ábra: New York városrégió cégközpontvárosai (2014)
Headquarters of global companies in the Greater New York area

önálló egységként vizsgálja (Tan, Liu, He, Ming, Tang 2014), másrészt a közigazgatás már eleve létrehozott egy területi lehatárolást. Kínában a városhierarchia csúcán négy közvetlenül ellenőrzött város áll, amelyeket – legalábbis hierarchiaszempontból – 15 szubprovinciaszintű város és 283 prefektúraszintű város követ.² A prefektúraszintű város azonban roppant bonyolult területi egység, tulajdonképpen nem is egyszerű város, hanem megyék, városok, falvak, illetve saját kerületek összessége. Egy példán levezetve: a Henan provinciában található Jiaozuo prefektúraszintű város négy önálló kerületből (a város ténylegesen beépített területeiből), valamint két megyei szintű városból és négy megyéből áll. Ez utóbbiakban pedig sok kisebb-nagyobb falu fekszik. Jiaozuo területe 4071 km², lakossága pedig 3,5 millió fő volt 2014-ben. Az elemzésben a prefektúra szintű városokat tekintettem a kínai városok alapvető területi egységének, mivel ezek – szemben pl. a megyei területi egységekkel – már nem tagozódnak be magasabb területi egységekbe, azaz egy prefektúraszintű város nem része egyetlen szubprovinciaszintű városnak sem.

A városok rangsorolása a világgazdaságra gyakorolt irányító és ellenőrző funkció alapján

2006-ban a Sassen által globális városnak nevezett városok álltak az irányítás és ellenőrzés index alapján felállított rangsor élén, New York viszonylag jelentős fölényével (2. táblázat). Továbbá 2006-ban a vezető gazdaságirányító városok döntően a fejlett országokból kerültek ki, a kivételt csak két kínai város, Peking és Hongkong jelentette (bár az utóbbit, mint de facto önálló városállamot, sokan a fejlett államok csoportjába sorolják). Sassen (2001) úgy látta, hogy a rohamosan fejlődő és erősödő Kína az 1990-es években Hongkongon keresztül csatlakozott a világgazdasághoz, és Hongkong mint a hatalmas kínai gazdaság „kapuvárosa” a jövőben könnyen felzárkózhat a globális városok csoportjához. Az index viszont azt mutatja, hogy Hongkong világgazdasági pozícióját beárnyékolja Peking erősödése. A kínai főváros ugyanis nemcsak nemzetközi viszonylatban vált befolyásos gazdaságirányító központtá (ez elsősorban Hongkongra jellemző), hanem a hatalmas belföldi piacon is, megelőzve Hongkongot, Sanghajt és a Gyöngy-folyó torkolatának nagyvárosait is (Chen, Chen 2014; Lai 2012; Timberlake, Wei, Ma, Hao 2014). Ezt világosan tükrözi, hogy amíg Peking 2006-ban a 19. helyen állt a rangsorban, addig 2014-ben már a második (2013-ban még csak harmadik) volt, megelőzve a globális városnak nevezett Tokiót, Londont és Párizst. Ennek oka alapvetően abban keresendő, hogy a kínai kormányzat ellenőrzése alatt álló stratégiai jelentőségű óriásvállalatok (különösen az olajipari és építőipari cégek, valamint a vállalati hitelezést is folytató kereskedelmi bankok) központjai szinte kivétel nélkül Pekingben találhatók (erre részletesen a későbbiekben térek ki). Ezzel szemben Sanghaj és különösen Hongkong sokkal

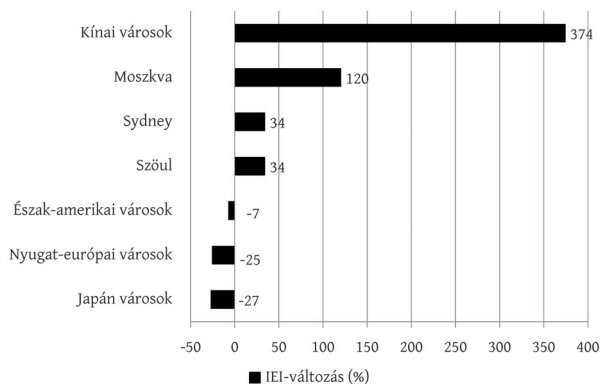
2. táblázat: A vezető városok irányítás és ellenőrzés indexei (IEI) 2006-ban és 2014-ben
Leading cities according to the index of command and control functions in 2006 and 2014

Rang	2006			2014			
	Városrégió	Ország	IEI	Városrégió	Ország	IEI	
1	New York	Egyesült Államok	10,02	New York	Egyesült Államok	7,56	
2	Tokió	Japán	8,09	Peking	Kína	6,69	
3	London	Egyesült Királyság	6,60	Tokió	Japán	6,60	
4	Párizs	Franciaország	5,70	London	Egyesült Királyság	5,38	
5	Amszterdam	Hollandia	3,31	Párizs	Franciaország	4,78	
6	San Francisco	Egyesült Államok	3,20	San Francisco	Egyesült Államok	4,27	
7	Dallas	Egyesült Államok	2,20	Washington	Egyesült Államok	2,64	
8	Zürich	Svájc	1,80	Szöul	Dél-Korea	2,22	
9	Szöul	Dél-Korea	1,66	Hongkong	Kína/Hongkong	1,79	
10	Chicago	Egyesült Államok	1,58	Amszterdam	Hollandia	1,65	
11	Washington	Egyesült Államok	1,55	Dallas	Egyesült Államok	1,62	
12	Houston	Egyesült Államok	1,51	Moszkva	Oroszország	1,59	
13	Charlotte	Egyesült Államok	1,49	Chicago	Egyesült Államok	1,45	
14	Köln	Németország	1,46	Zürich	Svájc	1,44	
15	Toronto	Kanada	1,41	Toronto	Kanada	1,37	
16	Madrid	Spanyolország	1,35	Houston	Egyesült Államok	1,26	
17	München	Németország	1,35	Madrid	Spanyolország	1,21	
18	Oszaka	Japán	1,30	Stockholm	Svédország	1,12	
19	Peking	Kína	1,29	München	Németország	1,02	
20	Atlanta	Egyesült Államok	1,18	Köln	Németország	0,94	
21	Minneapolis	Egyesült Államok	1,16	Minneapolis	Egyesült Államok	0,94	
22	Stockholm	Svédország	1,06	Sydney	Ausztrália	0,93	
23	Edinburgh	Egyesült Királyság	1,03	Atlanta	Egyesült Államok	0,92	
24	Nagoja	Japán	1,02	Sanghaj	Kína	0,91	
25	Hongkong	Kína/Hongkong	1,02	Seattle	Egyesült Államok	0,88	
A 25 vezető város			63,32	A 25 vezető város			61,19
Összes város			100,00	Összes város			100,00

tágabb teret biztosít a magánszférának, ám a magántulajdonban álló cégek mérete (pénzügyi teljesítménye) nem vetekedhet az állami óriásokéval. A 2014. évi rangsorban persze nem csak kínai városok képviselik a feltörekvő gazdaságokat. Oroszország fővárosa, Moszkva sajátos átmenetet mutatott a fejlett és fejlődő világ között: bár viszonylag magas indexértéke miatt a rangsor élcsoportjába került (12. helyezés), döntően az energiaszolgáltató, energia- és bányaiipari vállalatok révén, azonban más szektorokhoz tartozó (különösen a fogyasztást kiszolgáló) jelentős cégekkel viszont alig rendelkezett.

A trendek alapján amíg az észak-amerikai, japán, nyugat-amerikai városok 2006 és 2014 között jellemzően 15-25% közötti gyengülést mutattak, addig a feltörekvő gazdaságok metropoliszai akár 100-150%-os növekedést is elérhettek (2. ábra). A kínai városok viszont még ezen is túltettek: Peking irányító funkciója

2. ábra: A vezető városok irányítás és ellenőrzés indexeinek (IEI) változása 2006 és 2014 között
Changing index values of command and control functions of leading cities between 2006 and 2014

400% felett bővült, Sanghajé 630%-kal, a Gyöngy-folyó deltájának központjában, Sencsenben viszont egészen elképesztően, közel 800%-os mértékben növekedett a gazdaságirányító funkció. Már rövid távon is prognosztizálható a kínai városok további erősödése, illetve számuk gyarapodása, a globális gazdaságra gyakorolt hatásuk azonban kérdéses (Kotkin 2014).

A fejlett világ vezető városainak többsége folyamatosan veszített indexértékéből, a 2014-ben is élen álló New York például többet, mint a nyolcadik helyen álló Szöul teljes indexértéke. Ez elsősorban a pénzügyi szektor igen komoly gyengülésére vezethető vissza. Ugyanakkor New York az egyik legösszetettebb gazdasági szerkezettel rendelkező város (amelyhez csak Tokió, Párizs, London és Szöul gazdasági struktúrája mérhető), pozícióját döntően befolyásolja világviszonylatban is kiemelkedő méretű médiaszektora (pl. a News Corp., Time Warner, Viacom, Thomson Reuters, CBS cégekkel) és gyógyszeripara (pl. a Pfizer, Johnson & Johnson, Merck & Co., Bristol-Myers Squibb cégekkel). Mint a 2. táblázatban látható, a Köln–Düsseldorf központú Rajna–Ruhr és különösen az Amszterdam–Rotterdam központú Randstad városrégiók veszítettek sokat 2006-os értékükből. Jelentős különbség azonban, hogy amíg az előbbi esetében az energetikai cégek (RWE, E.ON) szenvedtek el hatalmas veszteségeket, addig az utóbbi esetében a pénzügyi szervezeteket roppantotta össze a 2007–2008-as pénzügyi válság (az ABN AMRO és a Fortis Bank meg is szűnt). Randstad gazdasági erejét tovább csökkentette, hogy a világ második legnagyobb repülőgépgyártója, az Airbus 2013-ban elhagyta a városrégiót (bár anyacége, az EADS továbbra is Leidenben maradt) és Franciaországba, a Toulouse melletti Blagnacba költözött.

A fejlett országok vezető városai közül mindenképpen ki kell emelni Washington, Houston és Zürichet, hiszen mindhárom város speciális esetnek számít. Az index szerint Washington mutatta a legnagyobb mértékű növekedést, amelynek oka egyértelműen a Fannie Mae és a Freddie Mac cégek kiugró teljesítményében keresendő. 2014-ben a két ingatlanhitelező cég összesen közel

133 milliárd USD profitot ért el, közel négyszer annyit, mint a világ legértékesebb cége, az Apple Inc. Washington azonban nemcsak a pénzpiaci szervezetein keresztül vesz részt a gazdaságirányításban (bár azok többsége az Egyesült Államokon kívül nem is működik), hanem roppant erős ipari szegmensével is. Washington a legfontosabb amerikai védelmi cégek központja (pl. Lockheed Martin, General Dynamics, Northrop Grumman), amelyek tevékenysége nyilvánvalóan kapcsolatban áll a városrégióban található szövetségi kormányzattal (Washington D.C.) és a védelmi minisztériummal (Arlington).

Houston gazdasági szerkezetét döntően az energiaipari cégek határozzák meg: 28 cége közül 20 az energiaszektorban működik, a város irányítás és ellenőrzés indexértékének pedig 87%-át adják. Egy-egy szektor ilyen mértékű dominanciája azonban azt a veszélyt is magában hordozza, hogy az esetleges iparági válságok miatt a város egész gazdasága összeomolhat (lásd Detroit és az autóipar válságának összefüggését). Ezzel szemben az összetett iparprofilú városok – pl. New York, London, Tokió – kisebb-nagyobb ingadozásokkal képesek kivédeni az iparág-specifikus kríziseket. Houston esetében ez már csak azért is érdekes kérdés, mert a 2014-ben elindult masszív olajárzuhanás következtében az energiaipari cégek pénzügyi mutatói (különösen a profit és a piaci érték) radikálisan zuhannak, ez pedig negatívan befolyásolja a város globális gazdaságirányító pozícióját.

A harmadik speciális eset Zürich, amelyet sokan Európa és a világ egyik legfontosabb pénzügyi központjának neveznek (Faulconbridge 2004; Mainelli 2006). A város indexértékét és pozícióját azonban – természetesen a pénzügyi szektora mellett – jelentősen meghatározza alapanyag- és energiaipari szektora: a Zürich városrégió olyan hatalmas bányaiipari vállalatoknak ad otthont, mint a Magyarország GDP-jénél közel kétszer nagyobb forgalommal rendelkező Glencore (korábban Glencore Xstrata), illetve olyan jelentős olaj- és gázipari cégeknek, mint a világ egyik legnagyobb offshore cégbirodalmát kiépítő Transocean olajipari szolgáltató.

2006-ban Budapest a középmezőny elején foglalt helyet, a 0,67-es irányítás és ellenőrzés indexértékével a 316 cégek központváros közül a 136. helyezett volt. 2014-re ugyan 38 helyet veszítve a 174. lett, ám mivel a cégek központvárosok száma jelentősen növekedett (a rangsor a 2006-os 316 várossal szemben 2014-ben már 368 várost tartalmazott), Budapestet továbbra is a középmezőny elejére lehet pozicionálni.

Városok (városrégiók) mint az új gazdasági világrend erőközpontjai

Talán nem látványosan, de nem is teljesen észrevétlenül új gazdasági világrend formálódik: Kelet-Ázsiában a Peking-Szöul-Tokió-tengely határozottan kiemel-

kedik a környezetéből, Peking egyre erősebb dominanciájával; az Egyesült Államokban a keleti parti metropoliszok (elsősorban New York) mutatnak visszaesést, miközben a nyugati parti városok (főleg a San Francisco-öbölben) fokozatosan erősödnek; Európában viszont London és Párizs, illetve a második vonalba tartozó globális központok (Amszterdam, Zürich, Madrid, Stockholm, München) hegemoniája megingathatatlanak tűnik.

Kelet-Ázsia: Peking

A globális városhierarchia második helyén 2014-ben a kínai főváros, Peking állt (2. táblázat). Ez nemcsak azért érdekes, mert Peking kevesebb mint egy évtized alatt képes volt átlépni a legnagyobb régiós riválisain, Tokión és Szöulon, hanem azért is, mert egyedülként ékelődött be a New York-London-Tokió-Párizs négyesbe. Peking a roppant dinamikus előretörést alapvetően két szektornak, a pénzügyeknek és az energiaszektornak köszönheti, hiszen mindkettőben a rangsor élén áll. Az energiaszektorbeli elsősége talán nem is meglepő: a hatalmas kínai gazdaságot³ és a gyorsan növekvő lakossági fogyasztást kiszolgáló állami tulajdonú olaj- és gázipari óriásvállalatok (PetroChina, Sinopec, CNOOC) központja kivétel nélkül a kínai fővárosban található (Pan 2015; Pegg 2012).

A pénzügyi szektorban megfigyelhető előretörés, illetve annak mértéke azonban korántsem tükrözi Peking globális súlyát. Pustán a számok alapján elmondható (lenne), hogy Peking az új gazdasági világrend vezető pénzügyi központja, szektorbeli irányítás és ellenőrzés indexe (4,33) nagyobb, mint a hatodik helyezett San Francisco teljes értéke (4,27), vagy másképpen: Peking a szektorra jellemző összesített indexérték 11,3%-ával rendelkezik. A valóság azonban a számokból levonható következtetéseknél sokkal árnyaltabb, Peking ugyanis nemhogy globális szinten, de még Kínában sem tekinthető a pénzügyi élet vezető városának. Ennek okát világosan magyarázza Gál (2010), aki szerint a kínai piacok intézményrendszerének fejletlenségéből, a szabályozás, illetve az információs rendszer hiányosságaiból eredő korlátok miatt a közeljövőben Kína nem lesz alkalmas arra – a megtermelt tőke mennyisége ellenére sem –, hogy a jelenlegi globális központokhoz hasonló fejlettségű pénzügyi központtá váljon (Zsibók 2010). Tény ugyan, hogy a hatalmas állami tulajdonú óriásbankok – szinte minden más szektor állami tulajdonú vállalataihoz hasonlóan – pekingi központtal rendelkeznek, azonban a belföldi és a nemzetközi pénzpiaci tevékenységek más városokban bonyolódnak (pl. Sanghajban, Hongkongban és Sencsenben) (Chen, Chen 2014; Lai 2012). A kínai főváros jövőbeni szerepe a globális pénzügyi életben jelenleg beláthatatlan. Egyrészt – mint roppant kritikus tényező – Pekingben nincs tőzsde (szemben a globális pénzügyi központokkal), így az ott bejegyzett vállalatok papírjai Sanghajban és Hongkongban, de sokkal inkább New Yorkban, Londonban, Frankfurtban forognak (Gillis 2014). Másrészt – és erre utalt Gál (2010) is – a kínai főváros bankjai hatalmas

mennyiségű tőkét kezelnek: 2014-ben a 18 vezető pekingi bank, biztosító, bróker cég stb. összesen közel 12,9 ezermilliárd USD eszközállománnyal rendelkezett, amely 3,5-szer több, mint Németország GDP-je (IMF 2014), és több, mint bármely más globális pénzügyi központ megfelelő értéke.

A kínai fogyasztás jelenleg viszonylag alacsony szinten áll. A Világbank adatai szerint a kínai társadalom fogyasztásának hozzájárulása a GDP-hez nem éri el az 50%-ot sem, miközben ez az érték az Egyesült Államokban 80% feletti, de még Magyarországon is meghaladja a 70%-ot (The World Bank 2015). A McKinsey Global Institute szerint például a kínai fogyasztói gazdaság alig nagyobb az olasznál, annak ellenére, hogy több mint 20-szoros a különbség a népességszámban: amíg az egy főre jutó éves kínai fogyasztás nem éri el az 550 USD-t sem, addig az olasz meghaladja a 11 500 USD-t (MGI 2006). A kínai piac azonban roppant dinamikusan bővül: 2025-re várhatóan Kína lesz a világ harmadik legnagyobb fogyasztói piaca, nem sokkal lemaradva Japántól, és a hatalmas tartalékok miatt (1,4 milliárd lakos, és még mindig csak 2300 USD körüli lesz az egy főre jutó éves fogyasztás) belátható időn belül Kína akár a világ gazdaság legnagyobb piacává is válhat. Mindez azt jelenti, hogy a pekingi pénzügyi szervezetek még nagyobb forgalmat és profitot, a mainál sokkal nagyobb vállalati tőkeállományt kezelhetnek, nem is beszélve a GDP 51,8%-át elérő lakossági megtakarításokról (EastAsia Forum 2014). Kérdés tehát, hogy mikor jön el az a kritikus pont, amikor a kínai bankoknak érdemes lesz átlépni a belföldi piacokon, és a külföldi terjeszkedéshez mekkora tőkét tudnak majd bevonni.

Érdemes mindemellett megjegyezni, hogy Peking pozícióját ugyanúgy fenyegetheti pénzügyi szektorának növekvő nemzetközi kitettsége, mint ahogyan akár globális vezetővé is válhat. New York, London, Tokió és Párizs – a Sassen (1991, 2001) által megalkotott globális város koncepció szerint – elsősorban a pénzpiacokon mutatott rendkívüli szerepükért kerültek egy mindenek felett álló „globális város” kategóriába. Az irányítás és ellenőrzés indexének rangsorában is ezek a városok állnak az élen – eltekintve a roppant speciális helyzetű és nem globális városnak számító Washingtontól –, és a világgazdaságra gyakorolt irányító szerepüket is meghatározza a pénzügyi szektoruk. Ám korántsem olyan mértékben, mint az a kínai fővárosnál jelenleg kimutatható: Tokió esetében az index 36%-át, New York és Párizs esetében a 44%-át, míg London megfelelő értékének 47%-át adja a pénzügyi szektor, azonban Peking irányítás és ellenőrzés indexéhez 65%-kal járul hozzá. 2011-ben a New York Times-ban megjelent publicisztikájában a Nobel-díjas közgazdász, Paul Krugman arra hívta fel a figyelmet, hogy Kína éppen azon az úton halad, mint Japán az 1980-as évek végén, és az Egyesült Államok a 2000-es évek közepén: a GDP-növekedés legfontosabb forrásává a túlfűtött ingatlanberuházási boom vált, amit az is világosan tükröz, hogy az ingatlanberuházások hozzájárulása a GDP-hez nagyjából duplájára növekedett Kínában 2000-től. Az ingatlanbuborék kipukkadása ott is hasonló válságot okozhat, mint Japán „elveszett” évtizedében, vagy az Egyesült Államokban, ahol 2007–2008-ban pénzügyi válság robbant ki és világválsággá

terebélyesedett. Ugyanakkor – mintegy cáfolva Krugman nézeteit – a McKinsey Global Institute előrejelzése szerint 2030-ra a kínai városi népesség eléri az 1 milliárd főt, ez a hatalmas népességtömeg pedig mintegy 40 milliárd négyzetméter új lakóterületet igényel 5 millió új épületben (amelyekből 50 ezer lesz felhőkarcoló, vagyis tízszer újraépülhetne New York) (MGI 2009). Ezek a tényezők tovább erősíthetik Peking pozícióját, hiszen a legnagyobb kínai építőipari tervező és kivitelező cégek központjai is a fővárosban találhatók.

Észak-Amerika: San Francisco–San José

New York globális és észak-amerikai vezető szerepe egyelőre megkérdőjelezhetetlen. Ez részben azzal magyarázható, hogy – hasonlóan Tokióhoz és Párizshoz – New York jelentős irányító és ellenőrző funkcióval rendelkezik valamennyi ágazatban: a pénzügyek területén második Peking mögött, az ipari szektorban Tokió mögött, a fogyasztással kapcsolatos szektorokban is második-harmadik, míg az egészségügyi szektorban az élén áll. Ugyanakkor az Egyesült Államokban a globális trendek által mozgatott markáns gazdaságszerkezeti átrendeződés figyelhető meg, amelynek a területi vetületeként egyre inkább eltolódik a súlypont a nyugati part irányába. A San Francisco-öböl menti városok – különösen San Francisco és San José agglomerációi – a dinamikusan bővülő információtechnológiai (IT) iparág legfontosabb globális központjai, a Szilícium-völgyben működő vállalatok pedig minden más szektort megelőző bővülést mutatnak, különösen a piaci értékben.

Az Apple Inc. – az IT szektor jelenlegi zászlóshajója – piaci értéke 2006-hoz képest közel 13-szoros növekedést mutatott, 58 milliárd USD-ről 740 milliárd USD-re emelkedett, előrejelzések szerint az 1000 milliárdos lélektani határt is átlépheti. Ha nem is az Apple mértékéhez hasonlítható, de szintén jelentős növekedést mutatott a többi vezető információtechnológiai cég is, pl. a Google, a Facebook, az Oracle, az Intel, a Cisco. Az övezet irányító funkcióját további gazdasági folyamatok erősíthetik (összeolvasztások és relokációk), erre éppen a Google és a Facebook szolgáltat jó példát. Előbbi közel 180 cégfelvásárlást hajtott végre az elmúlt másfél évtizedben (Business Insider 2015), megszerezve többek között olyan vállalatokat, mint a robottechnológiában érdekelt Boston Dynamics (Waltham, Massachusetts), míg az utóbbi 2004-ben tette át a székhelyét a keleti partról a kaliforniai Palo Alto-ba.

A San Francisco központú övezet globális növekedését azonban veszélyezteti, hogy a viszonylag diverzifikált gazdasági szerkezet ellenére az IT szektor egyértelmű túlsúllyal rendelkezik (az irányítás és ellenőrzés index 56%-át adja), és amíg Peking esetében a szakértők egyelőre csak figyelmeztetnek a pénzügyi szektor monopolhelyzetében rejlő veszélyekre, addig a Szilícium-völgy már túljutott egy iparági válságon. 1999 és 2001 között az ún. dotkom buborék széthasadása az egész IT iparágat megrázta (Perkins, Perkins 2001): a nyugati parti

információtechnológiai cégek csak komolyabb vesztségek árán vészelték át a krízist, sokan azonban végleg eltűntek (de legalábbis a .com kikerült a nevükből).⁴

Ugyanakkor az Európai Unió kutatás-fejlesztéssel (K+F) foglalkozó programja, az Economics of Industrial Research & Innovation szerint a San Francisco-öböl városaiban működő vállalatok minden más város gazdasági szervezeteinél többet áldoznak K+F-re (IRI 2014): 2013-ban a 2500-as rangsorban szereplő 192 vállalat kutatás-fejlesztési ráfordítása összesen 56 milliárd USD volt, amely meghaladta a listán messze több céggel szereplő Tokió megfelelő értékét (54 milliárd USD) és megközelítette az országok rangsorának harmadik helyén álló Németország K+F-ráfordítását (59 milliárd USD).

Végeredményben a globális gazdasági trendek a San Francisco – San José övezet dinamikus növekedését vetítik előre, amelyet – úgy tűnik legalábbis – nem a másfél évtizeddel korábbihoz hasonló illúziók hajtanak, hanem komoly kutatás-fejlesztésen alapuló üzleti stratégia.

Európa: Párizs–London

A világgazdaság vezető térségei közül az elmúlt években Európa szenvedte el a legnagyobb veszteségeket az irányító és ellenőrző funkciókban (Csomós, Derudder 2014), elsősorban a pénzügyi rendszer megroppanása miatt. A tekintélyes kereskedelmi bankokkal, biztosítókkal rendelkező európai pénzügyi központok – pl. Zürich, Madrid, Milánó, Frankfurt, Amszterdam – globális pozíciója meggyengült a feltörekvő kelet-ázsiai városokkal (főleg Peking, Sanghaj, Sencsen és Szöul), illetve az újra megerősödő amerikai városokkal (pl. Dallas, Chicago, Houston, Atlanta) szemben. Annak ellenére, hogy a 2007–2008-as pénzügyi válság Európa tényleges globális pénzügyi központjainak okozott igazán komoly veszteségeket, London és Párizs pozíciója megingathatatlanak tűnik: 2006-ban és 2014-ben is az első és a második helyet foglalták el Európában, illetve 2006-os harmadik és negyedik helyükből mindössze Peking előretörése miatt veszítettek egy-egy pozíciót a globális rangsorban. Mindez azt jelenti, hogy amíg Észak-Amerikában (alapvetően az Egyesült Államokban) megfigyelhető az irányító és ellenőrző funkciók elmozdulása a keleti partról a nyugati part irányába, illetve Kelet-Ázsiában Tokió felől Peking felé, addig Európában a Párizs–London megváros-övezet⁵ gazdaságirányító dominanciájában nem történt változás. Párizs és London összesített irányítás és ellenőrzés indexértéke 10,16 (amellyel globális első lehetne), tevékenységük pedig minden szektort lefed. A pénzügyek területén természetesen mindkét város vezető szerepben található (London globális harmadik, Párizs pedig hatodik), együttesen Európa szektorbeli indexértékének 37%-át adják. London kiemelkedő pozíciókkal rendelkezik a fogyasztással kapcsolatos szektorokban (az alapvető fogyasztásban vezeti a világranglistát), második az alapanyagsektorban és harmadik az egészségügyi szektorban, míg Párizs a művek szektorában áll a globális rangsor élén és harmadik az ipari szektorban.

Mindkét város esetében a pénzügyi szektor végső soron globális és európai pozícióikat is befolyásolja, továbbá mindkét város igen jelentős irányító és ellenőrző funkcióval rendelkezik szinte minden más ágazatban. A nyilvánvaló párhuzamok hátterében azonban olyan különbségek húzódnak meg, amelyek eltérő fejlődési pályára állíthatják Londont és Párizst. Legegyyszerűbben talán a következőképpen lehetne illusztrálni a különbségeket: London azért került vezető világ gazdasági irányító és ellenőrző pozícióba, mert cégei, bankjai alapvetően globális erejű multinacionális vállalatok, míg Párizs cégei, bankjai a nemzetgazdaság méreteihez képest túlfejlesztett és így globális erővel is rendelkező állami vállalatok. Mindez tökéletes tükörképe az Egyesült Királyság és Franciaország eltérő gazdaságpolitikájának: míg az előbbi a nemzetközi neoliberalis gazdaságpolitika egyik szülőföldje (az Egyesült Államok mellett) (Harvey 2005; Smith 2014), addig az utóbbi esetében az állam meghatározó szereplője a gazdaságnak: nemcsak beavatkozik a gazdasági folyamatokba, de birtokol és irányít is cégeket (Haas 2007). Az Egyesült Királyságban legutóbb a 2007–2008-as pénzügyi válságot követően, 2008-ban, 850 milliárd USD értékű bankmentő csomag révén kerültek jelentős magáncégek részlegesen állami tulajdonba (a Lloyds Banknak például a 65%-a), azonban az optimális részvényárfolyamok elérését követően az állam ismét piacra vitte a feltőkésített bankokat (Financial Times 2015). Ezzel szemben Franciaországban az állam aktív résztvevője a nemzetgazdaságnak, ami nem pusztán gazdasági stratégia, de társadalmi elvárás is (McCann 2014; The Economist 2009). 2007-ben a Francia Számvevőszék készített egy jelentést *A részvényes állam* (The shareholder state) címmel, amelyben kifejti, hogy a francia gazdaság tekintélyes része állami tulajdonban maradt a privatizációs erőfeszítéseket követően is: 2006-ban az állam 90 vállalatot közvetlenül, 755-öt pedig közvetve ellenőrzött, a vállalatokban birtokolt portfólió értéke pedig megközelítette a 200 milliárd eurót 2007-ben (Cohen 2010). A hagyományosan párizsi központú, kisebb-nagyobb részben állami tulajdonú multinacionális cégek globális terjeszkedésében fontos szerep hárult az államra, pl. a 15%-ban állami tulajdonban álló Renault 1999-ben a francia kormány hathatós támogatásával tudta megszerezni a japán Nissan 45%-át. Párizs irányítás és ellenőrzés indexének legfontosabb összetevője a cégek forgalmából adódik – ebben csak Peking és Tokió előzi meg –, mintegy jelezve a francia főváros világ gazdasági jelentőségét. Párizs tehát nemcsak azért globális irányító és ellenőrző központ, mert tekintélyes multinacionális vállalatokkal rendelkezik, hanem azért is, mert a vállalatokon keresztül a francia államot képviseli.

Kotkin (2014) szerint azonban jelenleg London a világ legbefolyásosabb városa, megelőzve New Yorkot és Párizst. Mindezt több tényezőre vezeti vissza, az egyik ezek közül az Egyesült Királyság fővárosának jelentős világ gazdasági irányító és ellenőrző funkciója. London – szemben a gazdasági értelemben vett *de facto* „nemzeti” Párizssal – „nemzetközi” multinacionális városnak tekinthető, üzleti környezete nemcsak az óriásvállalatoknak vonzó, hanem a start-up vállalkozásoknak is.⁶ Természetesen London globális pozícióját is a brit gyökerű

cégek, bankok határozzák meg, mellettük viszont egyre több a relokáció révén megjelenő transznacionális vállalat. Az 1990-es évek elejétől növekedett azoknak a fejlődő világból érkező, majd Londonban megtelepedő, jellemzően alapanyag-ipari és bányaiipari vállalatoknak (mint pl. az orosz EVRAZ és Polyus Gold, a chilei Antofagasta, az indiai Vedanta Resources, a kazah Kazakhmys) a száma, amelyek a London által kínált pénzügyi előnyök miatt helyezték központjukat a brit fővárosba (Coulson 2011).⁷ A 2000-es évek közepétől újabb relokációs folyamat indult el: az adóoptimalizáció miatt jelentős potenciált képviselő cégek hagyják el az Egyesült Államokat és cserélik amerikai cégközpontjaikat londonira (vagy dublinira). A legnagyobbak közül 2012-ben a Chicagóban bejegyzett Aon biztosító érkezett Londonba, 2013-ban pedig a Liberty Global (korábban Englewood, Colorado) tette át a székhelyét a brit fővárosba (Business Insider 2014b), és további vállalatóriások tervezik a relokációt. 2013-ban a világ harmadik legnagyobb gyógyszeripari cége, a New York-i Pfizer tett közel 100 milliárd USD értékű ajánlatot a ranglista 10. legnagyobbjára, a londoni AstraZenecára, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy központját a sokkal kedvezőbb brit társasági adókulcsok miatt Londonba helyezze.⁸ Ez a kezdeményezés végül megghiúsult.

Párizs és London világgazdasági irányító és ellenőrző funkcióját tehát messze eltérő gazdasági folyamatok mozgatják, a két város globális pozíciójából levonható következtetések alapján mindkét esetben sikeresek, és éppen ezek a különbségek teszik a megarégiót a világgazdaság egyik fókuszterületévé.

Összefoglalás

Az elmúlt közel fél évszázadban, de alapvetően John Friedmann 1986-ban publikált világváros-hipotézisének megjelenésétől kezdve, különösen népszerűvé vált a világgazdaság vezető városait a multinacionális vagy transznacionális vállalatok koncentrációja, teljesítménye alapján rangsorolni, valamint különböző hierarchikus csoportokba sorolni. Az Egyesült Államokból, illetve az Egyesült Királyságból az 1980-as években elindított neoliberális gazdaságpolitika azonban jelentős változásokat hozott: a posztindusztriális gazdaságokban a pénzpiacok szerepe nagyságrendekkel fontosabbá vált a materiális termelésnél. Az 1990-es évektől, elsősorban Saskia Sassen globálisváros-elméletének (Sassen 1991) hatására, a világvárosokkal foglalkozó kutatók mindinkább a pénzügyi szektor jelentősége alapján rangsorolták a városokat. Ez a megközelítés azt eredményezte, hogy a korábban a rangsorok élén álló, anyagi termeléssel foglalkozó, világviszonylatban is meghatározó multinacionális vállalatóriákkal rendelkező városok elvesztették jelentőségüket, legalábbis e kutatások szempontjából. Mindez ellentmondásos helyzetet eredményezett, mivel a városok globális gazdaságban betöltött szerepét egysíkúan mutatta be. A Globalization

and World Cities Research Network például messze előkelőbb pozícióba helyezi a világgazdaság irányításában betöltött funkciója alapján egyébként nem különösebben kiemelkedő Dubajt (Alfa+ hierarchiaszintű város), mint a világ egyik legnagyobb gazdasági tömörülésének számító Szöul (Alfa-). A Friedmann-féle világváros-megközelítés alapján azonban egészen más dimenzióba helyezhető a két város: a közel 1300 milliárd dollár összesített forgalommal rendelkező 53 világcégnek otthont adó Szöul, a világgazdaság egyik vezető irányító központja áll szemben a 16 milliárd dollár összesített forgalommal rendelkező hat világcéget (vagy inkább regionális viszonylatban meghatározó céget) felvonultató Dubajjal. Ebből – a napjainkban kevésbé vizsgált – megközelítésből tehát a mérleg nyelve egyértelműen Szöul felé billen.

Az elemzésemben visszatértem a Friedmann-féle világváros-hipotézis kiindulópontjaihoz, és a multinacionális vállalatok teljesítménye alapján vizsgáltam meg a városok pozícióját az irányítás és ellenőrzés index alapján. Elemzésem szerint New York, London, Tokió és Párizs világgazdasági irányító funkciója az elmúlt évtizedben kisebb-nagyobb mértékben meggyengült ugyan, ám ezek a városok továbbra is a városhierarchia élén állnak. A globális városok közé – legalábbis az irányító és ellenőrző funkciókban – mindössze Peking tudott beékelődni, amely erejét tekintve 2014-ben már megközelítette a vezető helyen álló New Yorkot is. A világgazdasági változásokat, különösen az Európát és Észak-Amerikát ért 2007–2008-as pénzügyi-gazdasági sokkot, úgy tűnik, a feltörekvő gazdaságok kevésbé tudták kihasználni: a vezető gazdaságirányító városok között kizárólag Moszkva, illetve Peking és Sanghaj szerzett pozíciókat.

A világgazdaságban jelenleg három jelentősebb zóna formálódik: az irányító funkciókban Kelet-Ázsiában Tokió felől Peking irányába mutatható elmozdulás, Észak-Amerikában a San Francisco-öböl városainak gazdasági ereje növekszik dinamikusan, azonban Európában London és Párizs pozíciója megintgathatatlanul látszik. Ezeket a folyamatokat – eltekintve Európától – döntően iparági konjunktúrák mozgatják, ám azok tartóssága kérdéses.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítését a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta.

Jegyzetek

- 1 A Globalization and World Cities Research Network (GaWC) nevű kutatóhálózatot 1998-ban alapította Peter J. Taylor, a Loughborough University (Loughborough, Leicestershire) professzora azzal a céllal, hogy a világvárosokkal foglalkozó nemzetközi kutatásoknak egy min-

- denki számára elérhető közös felületet biztosítson. A GaWC nemcsak különböző rangsorokat készít, de lehetőséget biztosít a rangos folyóiratokban megjelenő tudományos cikkek még nem publikált változatának elhelyezésére is GaWC Research Bulletin néven.
- 2 A kínai urbanizációs folyamatokról, illetve a kínai városról részletesen lásd Enyedi (2007) tanulmányát.
  - 3 A kínai gazdaság bővülésének mértékét jól jelzi, hogy mindössze nyolc év alatt (2006–2013) a GDP-je 3,4-szeresére növekedett, és 2010-ben Japánt megelőzve a nemzetgazdaságok rangsorának második helyére került. A jelenleg is első helyen álló Egyesült Államok ez idő alatt mindössze 1,2-szeres bővülést mutatott, az amerikai GDP növekedése tehát alig egyharmada a kínai gazdaság növekedésének.
  - 4 James Heskett (2014) a Harvard Business School professzora érdeklődve tette fel a kérdést, miután a Facebook elképesztőnek tűnő 19 milliárd USD-ért felvásárolta a WhatsApp Messengert: Mikor hasad ki a következő a dotkom buborék? A válaszok roppant eltérőek: a Business Insider (2014a) például számos bizonyítékot talált arra, hogy a dotkom buborék kipukkadása már a küszöbön áll, míg a Goldman Sachs (2014) éppen ennek ellenkezőjét állította.
  - 5 A Párizs–London megaváros-övezet (Harrison 2015) elsősorban Párizs és London szoros gazdasági kapcsolataira utal és nem a városok fizikai összenövésére. A gazdasági együttműködésben rejlő lehetőségek Anne Hidalgo párizsi alpolgármester szerint azért is fontosak, mert Párizs és London csak együtt veheti fel a versenyt a feltörekvő kínai és brazil városokkal vagy akár Tokióval (The Guardian 2014).
  - 6 Kotkin (2014) szerint London jelenleg a világ leggyorsabban fejlődő technológiai csomópontja.
  - 7 Coulson (2011) ebbe a körbe sorolja a kettős jegyzésű vállalatokat is, azonban míg a fejlődő világból érkező bányaiipari vállalatok a menedzsmenttevékenységüket teljes egészében Londonba telepítik, addig a kettős jegyzésű cégek lényegében két stratégiai szempontból összetartozó, valójában jól elkülöníthető vállalatok, közülük csak az egyik központja található Londonban. Az elemzésben az előbbieket egy cégnek, az utóbbiakat két különálló cégnek számítanak, és adataik is egy céggént, illetve megosztva lettek figyelembe véve.
  - 8 Az Egyesült Királyságban jelenleg 21%-os társasági adókulcsot alkalmaznak, míg az Egyesült Államokban 35% az adókulcs, mindeközben London mint üzleti központ lényegében azonos szinten áll New Yorkkal. A Pfizer terve, hogy elhagyja az Egyesült Államokat olyan komoly politikai vitát kavart, hogy az Obama-kormány is kénytelen volt foglalkozni vele, sőt ennek nyomán – a cégek jelenlegi fenyegetése helyett – akár tényleges adóreformok is elindulhatnak (Reuters 2014; The New York Times 2014).

Irodalom

- Beaverstock, J. V., Taylor, P. J., Smith, R. G. (1999): A roster of world cities. *Cities*, 6., 445–458. <http://doi.org/c32fvx>
- Business Insider (2014a): *Here's the evidence that the tech bubble is about to burst*. <http://www.businessinsider.com/evidence-that-tech-bubble-is-at-a-peak-2014-10> (Letöltés: 2014 december 22.)
- Business Insider (2014b): *Britain has become a tax haven for US companies*. <http://www.businessinsider.com/r-britain-becomes-haven-for-us-companies-keen-to-cut-tax-bills201409> (Letöltés: 2014. december 22.)
- Business Insider (2015): *Google's ten biggest acquisitions*. <http://www.businessinsider.com/googles-ten-biggest-acquisitions-2015-1> (Letöltés: 2015. február 17.)
- Chen, K., Chen, G. (2014): The rise of international financial centers in mainland China. *Cities*, 47., 10–22. <http://doi.org/593>
- Cohen, P. (2010): Lessons from the nationalization nation: State-owned enterprises in France. *Dissent*, Winter <http://www.dissentmagazine.org/article/lessons-from-the-nationalization-nation-state-owned-enterprises-in-france> (Letöltés: 2014. november 27.)

- Coulson, M. (2011): *An insider's guide to the mining sector. An in-depth study of gold and mining shares.* 2nd edition. Harriman House Limited, Petersfield
- Csomós Gy. (2013): A világgazdaság irányító és ellenőrző központjai 2012-ben. *Tér és Társadalom*, 2., 105–127.
- Csomós Gy. (2014): Világvárosok a világgazdaság arénájában. *Magyar Tudomány*, 10., 1211–1223.
- Csomós, Gy., Derudder, B. (2014). European cities as command and control centres, 2006–11. *European Urban and Regional Studies*, 3., 345–352. <http://doi.org/594>
- EastAsiaForum (2014): *China's recipe for higher consumption and steady economic growth.* <http://www.eastasiaforum.org/2014/08/26/chinas-recipe-for-higher-consumptionandsteady-economicgrowth/> (Letöltés: 2014. december 16.)
- Enyedi Gy. (2007): A kínai város. *Tér és Társadalom*, 4., 1–20.
- Erdősi F. (2003): Globalizáció és a világvárosok által uralt tér. *Tér és Társadalom*, 3., 1–27.
- Faulconbridge, J. R. (2004): London and Frankfurt in Europe's evolving financial centre network. *Area*, 3., 235–244. <http://doi.org/ck3436>
- Financial Times (2015): *UK government sells further Lloyds stake.* <http://www.ft.com/intl/fastft/288072/post-288072> (Letöltés: 2015. március 12.)
- Forbes (2006): *The Global 2000. Special Report.* http://www.forbes.com/lists/2006/18/06f2000_The-Forbes-2000_Rank.html (Letöltés: 2006. május 23.)
- Forbes (2014): *The Global 2000. The World's Biggest Public Companies.* <http://www.forbes.com/global2000/list/> (Letöltés: 2014. május 17.)
- Friedmann, J., Wolff, G. (1982): World city formation: an agenda for research and action (urbanization process). *International Journal of Urban & Regional Research*, 3., 309–344. <http://doi.org/dgw49r>
- Friedmann, J. (1986): The world city hypothesis. *Development and Change*, 1., 69–83. <http://doi.org/bnv955>
- Gál Z. (2010): *Pénzügyi piacok a globális térben: A válság szabdalta pénzügyi tér.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Gillis, P. (2014): *The big four and the development of the accounting profession in China.* Emerald, Bigley
- Goldman Sachs (2014): *Outlook: Within sight of the summit.* Goldman Sachs Investment Management Division, New York
- Haas, J. K. (2007): *Economic sociology: An introduction.* Routledge, Abingdon
- Hall, P. (1966): *The world cities.* Heinemann, London
- Harrison, J. (2015): Cities and rescaling. In: Paddison, R., Hutton, T. (eds.): *Cities and economic change: Restructuring and dislocation in the global metropolis.* Sage, London, 38–56.
- Harvey, D. (2005): *A brief history of neoliberalism.* Oxford University Press, Oxford
- Heskett, J. (2014): When will the next dot.com bubble burst? *Harvard Business School*, <http://hbswk.hbs.edu/item/7415.html> (Letöltés: 2014. március 8.)
- IMF [International Monetary Fund] (2014): *World economic and financial surveys: World economic outlook database.* <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2014/02/weodata/index.aspx> (Letöltés: 2014. december 23.)
- IRI [Economics of Industrial Research & Innovation] (2014): *The 2014 EU industrial R&D investment scoreboard.* European Commission, Joint Research Centre, Institute for Prospective Technological Studies, Seville <http://iri.jrc.ec.europa.eu/scoreboard14.html> (Letöltés: 2014. június 8.)
- Kotkin, J. (2014): The world's most influential cities. *Forbes*, augusztus 14. <http://www.forbes.com/sites/joelkotkin/2014/08/14/the-most-influential-cities-in-the-world/> (Letöltés: 2014. augusztus 27.)
- Krugman, P. (2011): Will China break? *The New York Times* http://www.nytimes.com/2011/12/19/opinion/krugman-will-china-break.html?_r=1 (Letöltés: 2012. március 8.)
- Lai, K. (2012): Differentiated markets: Shanghai, Beijing and Hong Kong in China's financial centre network. *Urban Studies*, 6., 1275–1296. <http://doi.org/c7vz62>
- Lee, E. K. S., Zhao, S. X., Xie, Y. (2012): Command and control cities in global space-economy before and after 2008 geo-economic transition. *Chinese Geographical Science*, 3., 334–342. <http://doi.org/595>
- Mainelli, M. (2006): Global financial centers: one, two, three ... infinity? *The Journal of Risk Finance*, 2., 219–227. <http://doi.org/596>
- MasterCard (2008): *Worldwide centers of commerce index.* MasterCard, Purchase, New York.
- McCann, L. (2014): *International and comparative business: Foundations of political economies.* Sage, London

- MGi [McKinsey Global Institute] (2006): *From 'made in China' to 'sold in China': The rise of the Chinese urban consumer*. McKinsey & Company, New York
- MGi [McKinsey Global Institute] (2009): *Preparing for China's urban billion*. McKinsey & Company, New York
- MGi [McKinsey Global Institute] (2013): *Urban world: The shifting global business landscape*. McKinsey & Company, New York.
- Pan, F., Guo, J., Zhang, H., Liang, J. (2015): Building a "headquarters economy": The geography of headquarters within Beijing and its implications for urban restructuring. *Cities*, 42., 1–12. <http://doi.org/597>
- Pegg, S. (2012): Social responsibility and resource extraction: Are Chinese oil companies different? *Resources Policy*, 2., 160–167. <http://doi.org/d9t6rb>
- Perkins, A.B., Perkins, M.C. (2001): *The internet bubble: The inside story on why it burst—and what you can do to profit now*. HarperBusiness, New York
- Reuters (2014): *AstraZeneca rejects Pfizer's take-it-or-leave-it offer*. <http://www.reuters.com/article/2014/05/19/us-astrazeneca-pfizer-idUSBREA3R0H520140519> (Letöltés: 2014. november 14.)
- Sassen, S. (1991): *The global city: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press, Princeton
- Sassen, S. (2001): *The global city: New York, London, Tokyo*. 2nd edition. Princeton University Press, Princeton <http://doi.org/598>
- Sassen, S. (2006): *Cities in a world economy*. 3rd Edition. Pine Forge Press, Thousand Oaks
- Smith, R. G. (2014): Beyond the global city concept and the myth of 'command and control'. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1., 98–115. <http://doi.org/599>
- Tan, R., Liu, Y., Liu, Y., He, Q., Ming, L., Tang, S. (2014): Urban growth and its determinants across the Wuhan urban agglomeration, central China. *Habitat International*, 44., 268–281. <http://doi.org/6bb>
- Taylor, P. J., Walker, D. R. F., Catalano, G., Hoyler, M. (2002): Diversity and power in the world city network. *Cities*, 4., 231–241. <http://doi.org/c3pbwd>
- Taylor, P. J. (2004): *World city network: A global urban analysis*. Routledge, London, New York
- Taylor, P. J., Ni, P., Derudder, B., Hoyler, M., Huang, J., Lu, F., Pain, K., Witlox, F., Yang, X., Bassens, D., Shen, W. (2009): The way we were: command-and-control centres in the global space-economy on the eve of the 2008 geo-economic transition. *Environment and Planning A*, 1., 7–12. <http://doi.org/frtqv>
- The Economist (2009): *The state and the economy: France. Back in the driving seat*. <http://www.economist.com/node/13279527> (Letöltés: 2015. február 9.)
- The Guardian (2014): *London and Paris: we could soon be part of the same conurbation by Anna Hidalgo, deputy mayor of Paris*. <http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/jan/23/london-paris-soon-same-conurbation> (Letöltés: 2015. február 12.)
- The New York Times (2014): *Pfizer proposes a marriage with AstraZeneca, easing taxes in a move to Britain*. The New York Times, http://dealbook.nytimes.com/2014/04/28/pfizer-proposes-a-marriage-and-a-move-to-britain-easing-taxes/?_r=0 (Letöltés: 2014. november 19.)
- The World Bank (2015): Final consumption expenditure, etc. (% of GDP). <http://data.worldbank.org/indicator/NE.CON.TETC.ZS> (Letöltés: 2015. február 3.)
- Timberlake, M., Wei, Y.D., Ma, X., Hao, J. (2014): Global cities with Chinese characteristics. *Cities*, 41, Part B, 162–170. <http://doi.org/6bc>
- UN-HABITAT (2011): *The global urban economic dialogue series: The economic role of cities*. United Nations Human Settlements Programme, Nairobi
- Vitali, S., Glattfelder, J.B., Battiston, S. (2011): The network of global corporate control. *PLoS ONE*, 6, 10, e25995 <http://doi.org/dt9k96>
- Zsibók Zs. (2010): Gál Zoltán: Pénzügyi piacok a globális térben: A válság szabdalta pénzügyi tér. *Tér és Társadalom*, 4., 327–331.
- Z/Yen Group (2014): *The Global Financial Centres Index 15*. London, Z/Yen Group

A dél-dunántúli és vajdasági autóbusz-közlekedés területi sajátosságai

Regional specialties of bus transport in South Transdanubia and Vojvodina

KOVÁCS ÁRON

KOVÁCS Áron: tudományos segédmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs; aronkovac@gmail.com

KULCSSZAVAK: Dél-Dunántúl, Vajdaság, autóbusz-közlekedés, regionális hatás, elérhetőség

ABSZTRAKT: A tanulmány célja, hogy összehasonlítsa két régió (Dél-Dunántúl és Vajdaság) autóbusz-személyszállítását, az egyedi tényezőket kiemelve, majd ezeket a saját (természeti-társadalmi) környezetében értelmezze. Rámutat azokra az elemekre, amelyek a közösségi közlekedésfejlesztésben fontos szerepet töltenek be. A közösségi közlekedés megújításának nem kizárólag környezeti hatásai (a légszennyezés csökkentése) vagy társadalmi hatásai (jobb életfeltételek megteremtése, balesetek kockázatának csökkentése, rövidebb utazási idő) vannak, hanem gazdaságélénkítő szerepe is: mivel a munkahely és lakóhely gyakran egymástól távol esik, ezért a rendelkezésre álló munkahelyek viszonylag magas ingázási költségeket rónak az alacsonyabb jövedelmű munkavállalókra. A közösségi közlekedés elsősorban az alacsonyabb jövedelmű lakosok számára fontos, mert a magasabb jövedelemmel rendelkezők egyéni szállítási módra is támaszkodhatnak. Értékesnek találom az autóbusz-közlekedés területi aspektusait értelmezni és bemutatni.

A két vizsgált régió közösségi közlekedésének fejlettségbeli eltéréseit nem lehet csupán domborzati adottságokkal magyarázni, hanem a különbségek a társadalmi összefüggésekben (a népességarányban, a háborúk és a gazdasági válság hatásaiban, az eltérő közlekedésszervezésben) keresendők.

A vizsgálatok kiindulópontját az autóbusz-közlekedés kínálati oldala jelentette. Már az ellátás megszervezésében is megjelentek területi különbségek, a régió településeit eltérő módon szolgálják ki. Az ok-okozati viszonyok feltárásához, illetve a régióon belüli területi különbségek megfigyeléséhez menetrendelemzést alkalmaztam, majd a kapott eredményeket térképen megjelenítve értelmeztem. A közösségi közlekedésben megjelentek olyan térségi központok is, amelyek a hálózat legaktívabb pontjai. A fejlesztésük által (megállóhelyek korszerűsítése, utak korszerűsítése, munkahelyek teremtése, szociális ellátás bővítése) a hátrányos települések felzárkózása is bekövetkezne, amely az egész régió, illetve az ország fejlődésére is jótékonyan hatna.

Áron KOVÁCS: research assistant, Doctoral School of Regional Policy and Regional Economics, University of Pécs; aronkovac@gmail.com

KEYWORDS: South Transdanubia, Vojvodina, bus transport, regional effect, accessibility

ABSTRACT: This study aims to highlight the specialties and differences between two selected regions (South Transdanubia and Vojvodina) in terms of bus transport and to identify special factors which are interpreted according to their (natural and social) environments. Furthermore the paper discusses those elements which play an important role in the development of public transport.

The innovation of public transport is not only beneficial to the environment (reducing air pollution), society (better living conditions, less time spent travelling, lower risk of accidents), but the development of public transport is also economy-stimulating, because it allows people who live far from a workplace to find employment although they have to bear the higher cost of commuting. Public transport is important mainly for the group of inhabitants that earns lower wages, since those whose income is higher can rely on different personal traveling methods, while poor people do not. Taking into account this difference between the wages and financial circumstances of inhabitants, an analysis of the regional effects of bus transport can offer significant insights.

It is important to mention that the difference of public transport in the two regions examined cannot be explained by physical circumstances, e.g. the hilly terrain in Transdanubia, but there are other correlations in society (population rates, wars, effects of economic crisis, different organisation of transport). All of these characteristics cause marked differences in public bus transport of South Transdanubia and Vojvodina.

The first step of investigation was to compare the quality of bus transport services. There are significant differences between the regions. The question is whether the poor infrastructure causes the backwardness of regions or if it is just vice versa as poverty may explain a low level of public bus services. The causes and consequences may well be interchangeable. In order to provide some clarification and to identify regional differences, bus timetables of each region were analysed, and the results were interpreted on a map.

In the last few years some spatial centres appeared in terms of public transport, which centres are the most active junctions of the whole network. With the help of public-transport development (modernisation of bus stations, road-building, offering new working opportunities, improving social services) the differences between developed and backward regions will decrease, which would have a positive effect on the evolution of the regions concerned, or even both countries.

Bevezetés

A közösségi közlekedés hatással van a társadalomra és a gazdasági folyamatokra. A régióon belüli közlekedés kialakításánál törekedni kell arra, hogy egyének, családok, kisebb-nagyobb közösségek mobilitási igényeit minél korszerűbben, biztonságosabban és a környezetet kevésbé terhelően elégítsék ki. Ha a közlekedés nem megfelelő, akkor az az emberek életét megnehezíti (nehézkessé válik a munkába járás, a hivatali ügyek intézése, a távoli rokonok látogatása stb.) és a gazdaságnak is veszteségeket okoz. A közlekedési hálózatok fejlesztése a kapcsolattartás és kapcsolatteremtés lehetőségét is növeli (Berczik 1990), vagyis erősíti a területi és a gazdasági kohéziót. Az egyes közlekedési alágazatok fejlettségének szintje eltérően befolyásolja a gazdasági növekedést (Dargay, Gately 1999; Ingram, Liu 1999), bár az a kérdés nincs eldöntve, hogy az infrastruktúra meglelte generálja-e a gazdasági növekedést, vagy fordítva, a gazdasági növekedés igényli az infrastruktúra kiépülését (Wang 2002). Az biztosan állítható,

hogy a közlekedés és a regionális fejlődés kapcsolatban állnak egymással, ugyanis a közlekedés alágazatainak színvonala közvetlenül hozzájárul egy térség jövedelemtermeléséhez (Lengyel 2003), amely a régió fejlettségének egyik legfontosabb ismérve.

„A közúti közlekedésen belül az egyéni autós közlekedés térnyerésének köszönhetően (a gépjárművek számának gyors növekedése miatt) ma már az egyik kiemelt cél a közösségi közlekedést választó utasok számának megtartása (esetenként csökkenésének megfékezése)” (Nemzeti Közlekedési Stratégia 2013, 40.). A közösségi közlekedés megújításának nem kizárólag környezeti hatásai (a légszennyezés csökkenése), társadalmi hatásai (jobb életfeltételek megteremtése, balesetek kockázatának csökkentése, rövidebb utazási idő) vannak, hanem gazdaságélénkítő szerepe is. A munkahely és a lakóhely gyakran egymástól távol esnek, ezért a munkahelyek viszonylag magas ingázási költségeket rónak az alacsonyabb jövedelmű munkavállalókra (Kain 1968). Bár a közösségi közlekedés eltérő hatást gyakorol különböző méretű városokra (Ihlanfeldt, Sjoquist 1990), de ez az alacsonyabb jövedelmű lakosok számára fontos, mert a magasabb jövedelemmel rendelkezők egyéni szállítási módra is támaszkodhatnak (Sanchez 2008). Ezért fontosnak találok az autóbusz-közlekedés területi aspektusait értelmezni és bemutatni.

Az autóbusz-közlekedés területi sajátosságaival számos kutató foglalkozott Magyarországon (Erdősi 1979; Keresztes 2008; Tiner 1983) és Szerbiában (Albert 2012; Plestović, Marković 2009; Šimecki, Steiner, Čokorilo 2013), azonban a pontos összefüggésrendszer a regionális infrastruktúra és a területi fejlődés között még nem tisztázott (Bryan, Hill, Munday, Roberts 1997; Diamond, Spence 1984). Vizsgálataim kiindulópontját az autóbusz-közlekedés kínálati oldala jelentette. Már az ellátás megszervezésében is megjelentek területi különbségek, a két vizsgált régió, Dél-Dunántúl és Vajdaság településeit eltérő módon szolgálják ki. Az ok-okozati viszony feltárásához, illetve a régión belüli területi különbségek megfigyeléséhez menetrendelemzést alkalmaztam, majd a kapott eredményeket térképen megjelenítve értelmeztem. A közösségi közlekedésben megjelentek olyan térségi központok, amelyek a hálózat legaktívabb pontjai. Ezek a központok kiemelkedő szerepet játszanak a térség közszolgáltatásainak megszervezésében, a munkahelyteremtésben, a tökevonásban és közvetve egész környezetük fejlődésében. Az autóbusz-közlekedés csak a saját társadalmi, gazdasági környezetével együtt értelmezhető és fejleszthető.

A közösségi közlekedés fő feladata, hogy a regionális különbségeket csökkentse, a forgalmi torlódásokat mérsékelje, a globalizálódás és urbanizálódás folyamatait kezelje, a személyszállítás szűk keresztmetszeteit felszámolja és az utazót (annak mindenfajta elvárását) a középpontba helyezze (Fehér Könyv 2001). Az általam vizsgált térségben a közösségi közlekedésnek nemcsak kistérségi központok és város viszonylatban kell a mobilitást szolgálnia, hanem a mikroközpontok és községük közötti viszonylatokban, valamint a zsáktelepüléseken is. Ez akkor jöhet létre, ha a helyi igényekhez rugalmasan alkalmazkodó kistérségi

közlekedésszolgáltatás valósul meg (Keresztes, Tótsimon 2007), mint ahogyan Dél-Dunántúlon az autóbusz-közlekedés esetében tapasztalható.

A tanulmány célja, hogy összehasonlítsa két ország két régiójának (Dél-Dunántúl és Vajdaság) autóbusz-személyszállítását, kiemelve a területi szempontokat, majd ezeket értelmezze, rámutatva azokra az elemekre, amelyek a közösségi közlekedésfejlesztésben fontos szerepet töltenek be. A mintaterület kiválasztásának egyik legfontosabb szempontja volt, hogy a két régió közösségi közlekedésének fejlettségébéli eltéréseit nem lehet csupán természeti (legfőként domborzati) adottságokkal magyarázni,¹ hanem azok a társadalmi összefüggésekben (népességarányban, a háborúk és a gazdasági válság hatásaiban, az eltérő közlekedésszervezésben) keresendők.²

A Dél-Dunántúl autóbusz-közlekedésének forgalma

A régióban a helyi és távolsági járatokkal való személyszállításért három autóbusztársaság volt a felelős, Baranya megyében a Pannon Volán, Somogy megyében a Kapos Volán és Tolna megyében a Gemenc Volán. 2014 végén a régió egykori Volán-társaságai beolvadtak a Dél-dunántúli Közlekedési Központ (DDKK) Zrt.-be. A DDKK több mint 2000 munkavállalót foglalkoztat, 800 autóbuszt üzemeltet, amelyek a régióban évente 70 millió utast szállítanak, s egymilliárd kilométert tesznek meg, 655 települést elérve. A Dél-Dunántúl 13 városában a helyi közösségi közlekedésnek szintén a társaság a gazdája, így Szekszárdon, Pakson, Komlón, Mohácson, Siófokon, Nagyatádon, Szigetváron, Siklóson, Fonyódon, Curgón, Tamásiban, Bátaszéken és Bonyhádön (1. táblázat).

A közúti személyszállítási szakágazatban (TEÁOR'08 4931, 4939 szakágazatok) részt vevő, egy főnél több alkalmazottat foglalkoztató vállalkozások száma Dél-Dunántúlon 2012-ben csak 46 volt (Baranyában 25, Somogyban 12 és Tolnában 9), a többi régióhoz viszonyítva ez a legalacsonyabb érték (Dél-Dunántúlon található a Magyarországon személyszállítással foglalkozó vállalatának 6,7%-a). A vállalkozásoknál összesen 1 737 buszjárművet (Baranyában 848, Somogyban 488 és Tolnában 401) tartanak nyilván. A régióban 2012-ben első alkalommal 37 autóbuszt helyeztek forgalomba (Baranyában 17-et, Somogyban 15-öt, Tolnában 5-öt) (KSH 2012).

A helyi járatokkal szállított utasok száma (a személyszállító járművekkel elszállított utasok száma – Baranyában 65,4 millió, Somogyban 15,8 millió, Tolnában 10 millió utas), az utaskilométer (a szállított utasok utazási távolságainak összege – Baranyában 9,3, Somogyban 2,3, Tolnában 1,2 millió km) és a megtett kocsikilométer (az autóbuszok által megtett összes kilométer-távolság, függetlenül a szállított utasok vagy az üzemjáratok számától – Baranyában 308, Somogyban 56, Tolna megyében 39 millió km) a régión belül Baranyában koncentrálódik (KSH 2010). Pécsen található a legtöbb helyi autóbusz-viszony-

1. táblázat: A helyi autóbusz-közlekedési viszonylatok száma Dél-Dunántúl városaiban, 2015
The number of local bus lines in South Transdanubia, 2015

<i>Baranya megye</i>		<i>Somogy megye</i>		<i>Tolna megye</i>	
Pécs	78	Kaposvár	27	Szekszárd	25
Komló	19	Siófok	10	Paks	5
Szigetvár	4	Barcs	4	Bonyhád	5
Mohács	2	Nagyatád	4	Tamási	2
Siklós	1	Fonyód	2	Bátaszék	1
		Csurgó	1		
		Marcali	1		
		Tab	n.a.		

Megjegyzés: Pécssett a helyi buszjáratokat a Tüke Busz Zrt., Kaposváron a Kaposvári Tömegközlekedési Zrt. üzemelteti, a többit a DDKK Zrt.

Forrás: saját szerkesztés a Volán vállalatok menetrendje alapján

lat (78), köszönhetően a város területének (162,6 km²), lakosai számának (157 ezer fő) valamint gazdasági, oktatási, kulturális központoszerepének.

A városi személyszállításban a viszonylatok és vonalhálózatok hossza főként a lakóhely és a munkahely közötti távolságtól függ. Egyrészt a járatok tervezői az átlagos utazási igényt próbálják kielégíteni, amellyel a napi munkába (iskolába) járást biztosítják. Másrészt ez mutatja, hogy a városi lakosság mekkora távot hajlandó (kényszerül) megtenni, hogy munkába álljon. A mutatók Baranyában jelentősen magasabbak, mint a két másik megyében: Baranyában a lakosság távolabbról jár be dolgozni, ezért a busztársaságoknak hosszabb vonalhálózatot és több viszonylatot kell üzemeltetniük. Másrészt Pécs mint régióközpont a közúti személyszállítás jelentős részét magához vonzza, mert a város vonzáskörzete egészen a megyehatárig terjed (Kovács 2014).

Ha megvizsgáljuk a régió helyi autóbusz-közlekedésének teljesítményváltozását 2005 és 2010 között (2. táblázat), akkor azt tapasztaljuk, hogy a szállított utasok száma, az utaskilométer és a megtett kocsikilométer mutatói jelentősen visszaestek (KSH 2010). Ellenben a helyi járatok viszonylatainak hossza 16 km-rel növekedett, így a közösségi közlekedés 2010-ben a régiót részletesebben feltárta,

2. táblázat: Dél-Dunántúl helyi buszjáratának teljesítményadatai, 2005, 2010
Performance of local bus services in South Transdanubia, 2005, 2010

<i>Mutatók</i>	<i>Baranya megye</i>		<i>Somogy megye</i>		<i>Tolna megye</i>		<i>Dél-Dunántúl</i>			
	2005	2010	2005	2010	2005	2010	2005	2010	2005–2010	
A vonalhálózat hossza, km	252	248	156	149	153	157	561	554	-7	
A viszonylatok hossza, km	728	611	283	321	248	343	1 259	1 275	16	
Szállított utas, millió fő	91,1	65,4	21,9	15,8	14,3	10,0	127,5	91,3	-36,1	
Utaskilométer, millió km	435,1	308,2	75,3	56,3	55,5	39,0	188,6	134,5	-54,1	
Kocsikilométer, millió km	9,7	9,6	2,4	2,3	1,2	1,2	13,3	13,2	-0,1	

Adatok forrása: KSH (2005, 2010).

mint 2005-ben. A megyék urbanizációs (népesedési) folyamatait a helyi járatok már kevésbé tudták követni: a népesség 2005 és 2010 között 3,1%-kal, a helyi autóbuszokon szállított utasok száma több mint 13%-kal csökkent (Buday-Sántha 2013).

Ha a buszforgalom teljesítményét népességarányosan vizsgáljuk, akkor Baranya megyében az egy főre jutó szállított utasok száma 2005 és 2010 között 61 személlyel (Somogyban 16 és Tolnában 15), az utaskilométer 154 (Somogyban 51 és Tolnában 60) kilométerrel csökkent, míg a régióban az egy főre jutó autóbuszok útmegtétele (kocsikilométer) szinte változatlan maradt. Ebből az következik, hogy a városi buszjáratok továbbra is azonos kocsikilométert futnak, de kihasználtságuk csökkent, így az üzemeltetőknek a járatsűrűség fenntartására egyre nagyobb összeget kell fordítaniuk.

A Dél-Dunántúlon a helyközi járatok teljesítményadatai közül a szállított utasok száma, az utaskilométer és a kocsikilométer) csökkentek, de általában kisebb mértékben, mint a helyi járatok esetében (3. táblázat).

3. táblázat: Dél-Dunántúl helyközi buszjáratainak teljesítményadatai, 2005, 2010
Performance indicators of interurban bus service in South Transdanubia, 2005, 2010

Mutatók	Baranya megye		Somogy megye		Tolna megye		Dél-Dunántúl			
	2005	2010	2005	2010	2005	2010	2005	2010	2005-2010	
Szállított utas, millió fő	24,8	19,0	21,0	18,7	23,1	22,0	68,8	59,7	-9,1	
Utaskilométer, millió km	490,9	386,3	351,5	316,3	403,2	392,9	415,2	365,2	-50,0	
Kocsikilométer, millió km	20,1	17,9	14,8	14,8	14,2	13,8	49,1	46,5	-2,6	

Adatok forrása: KSH (2005, 2010).

Ha a helyközi járatok 2005 és 2010 közötti teljesítményadatait a megyék népességszámára vetítjük, akkor a buszjáratok adatai valamivel biztatóbb helyzetet mutatnak, mivel az egy főre jutó utasok száma Baranyában 13 fővel, Somogyban 4 fővel csökkent, Tolna megyében pedig nem változott. Az egy főre jutó kocsikilométer csak Baranyában esett vissza 4 km-rel, míg Somogyban és Tolnában 1 km-rel növekedett.

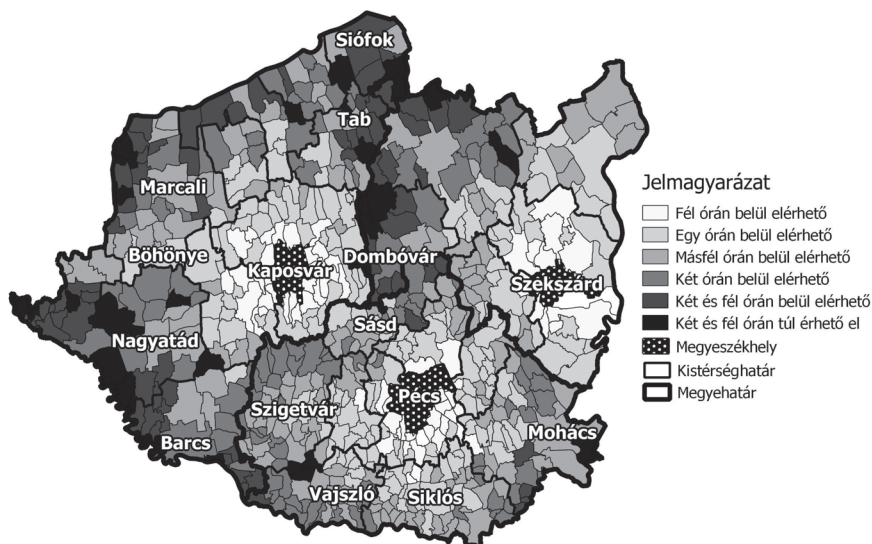
„Elsősorban a helyi és valamivel alacsonyabb mértékben a helyközi járatok visszaesésének az okait a személygépkocsi állomány növekedésében, a közlekedési tarifák folyamatos emelkedésében, a munkahelyek csökkenésében, a lakosság és ezen belül is a fiatalok számának a csökkenésében kereshetjük” (Buday-Sántha 2013, 249).

Dél-Dunántúl megyeszékhelyeinek megközelíthetősége menetrend szerinti buszjáratokkal

A közlekedésben az elérhetőség kulcsfontosságú tényező (Banister, Berechman 2001). Az elérhetőség fogalma magába foglalja azon lehetőségeket, melyek az

1. ábra: A megyeszékhelyek (Kaposvár, Pécs és Szekszárd) elérhetősége menetrend szerinti autóbuszszal (órában), 2012

The accessibility of county seats (Kaposvár, Pécs and Szekszárd) by scheduled bus service (in hours), 2012

Forrás: a szerző saját szerkesztése a 2012. évi Volán online menetrend adatai alapján.

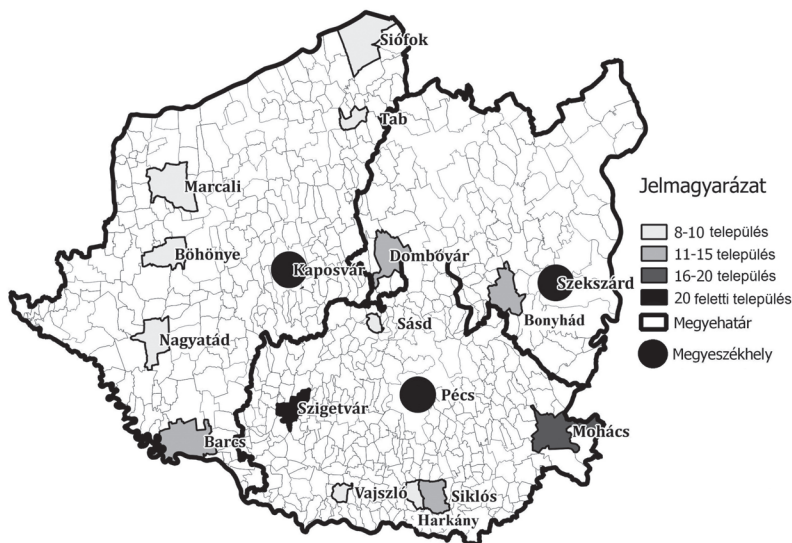
egyik térségben elhelyezkedő egyén vagy vállalkozás számára megszerezhetők, amennyiben olyan térségbe utazik, ahol a számára fontos tevékenységet végezheti (Tóth, Kincses 2007). Az elérhetőség a közlekedéshálózatba való befektetés eredménye és befolyásolja a régiók közötti munkaerő-eloszlást.

A régió településeinek közel feléből (309 településről) nem indul közvetlen autóbuszjárat a megyeszékhelyre, azt csak egy vagy két átszállással lehet elérni.³ A Dél-Dunántúlon 107 olyan település van, amelyek lakói megyeszékhelyüket legalább két óra buszos utazással tudják megközelíteni (1. ábra). Néhány településről (Porrog, Porrogszentpál, Somogybükkösd, Somogyaracs, Csurgónagymarton) az utazónak kétszer kell átszállnia a megyeszékhelyre való eljutás érdekében. Ezeket az elképesztően rossz elérhetőségi viszonyokat és egyben a régió legnagyobb közlekedési problémáját főként a zsáktelepülések nagy száma (Baranyában 87, Somogyban 61 és Tolnában 22) okozza. A zsáktelepülésen élők nagy hátrányba kerülnek a jól megközelíthető településekkel szemben, mert a munkahelyeket csak 20-30 km kerülővel tudják elérni, és ez az ott élők számára már elfogadhatatlan költség- és időráfordítással jár (Buday-Sántha 2013).

A 2. ábrán az autóbuszjáratoknak a hétnél több (zsák)települést kiszolgáló központjai láthatók. Baranyában jelentős szerepe van Szigetvárnak és Mohácsnak, Somogyban Marcalinak és Barcsnak, Tolnában pedig Dombóvárnak és Bonyhádnak, a zsáktelepülésekből induló járatok e központokon keresztül tudják legintenzívebben és legrövidebb útvonalon a megyeszékhelyüket elérni.

2. ábra: A Dél-Dunántúl megyeszékhelyeinek menetrend szerinti buszjáratokkal való elérhetőségét biztosító átszállóhelyek, amelyek hétnél több (zsák)települést szolgálnak ki

Interchange stations serving more than seven settlements with no through roads, offering accessibility of county seats in South Transdanubia

Forrás: a szerző saját szerkesztése a 2012. évi Volán online menetrend adatai alapján.

Ezek a központok kulcsfontosságú szerepet tölthetnek be a munkahelyteremtésben, a vállalatok letelepedésében és a közszolgáltatások racionális ellátásában (Gulyás 2013). A kiszolgálóközpontok összekötik a régió belüli centrumokat és perifériákat, így javítva a régió versenyképességét. E központok elérhetőségének javításával a peremterületek gazdasági és társadalmi lemaradása is csökkenthető. A közösségi és az egyéni közlekedés minél szélesebb együttműködésére van szükség ahhoz, hogy a többszörösen hátrányos térségekből is elérhetővé váljanak a központokban összpontosuló munkahelyek.

A Vajdasági autóbusz-közlekedés forgalma

Vajdaságban a közösségi közlekedés fejlesztése a balkáni háború utáni nehéz gazdasági helyzet miatt elhanyagolódott, a buszpark elöregedett, a távolsági járatok megritkultak és néhány újítástól eltekintve (digitális jegy és kijelző) a szolgáltatások szintje megrekedt a 1980-as és 1990-es évek szintjén. Az utóbbi időben a szolgáltatók törekedtek arra, hogy legalább a járműparkjukat megújítsák (Albert 2012). A közösségi közlekedés fejlesztése a vajdasági stratégiákban is csak felszínesen (DKMT eurorégió stratégiája 2004, Regionális területrendezési terv 2012) vagy egyáltalán nem jelenik meg (Vajdaság fejlesztési terve 2014), pedig a gazda-

ság szempontjából fontos a régiók közötti személyforgalom zökkenőmentes biztosítása. A fejlesztési prioritások a korábban megszüntetett vasútvonalakon a forgalom újraindítására és a meglévő vonalak villamosítására összpontosulnak.

A Vajdaságban 2012-ben 1712 autóbuszt tartottak nyilván. A személyszállítási tevékenység nem korlátozódik néhány nagyobb közlekedési vállalatra, mint Dél-Dunántúlon (Volán-társaságok). A vállalatok általában a települések tulajdonában vannak, és az irányításuk alá tartozó vállalatok mellett a magánvállalkozások is részt vesznek a személyszállításban. A legjelentősebb személyszállítási vállalatok a következők: JGSP Novi Sad (Újvidék), Subotica-trans (Szabadka), Severtrans (Zombor), Bečejprevoz (Becse), Kulatrans (Kúla), Enka-Putnički (Törökkanizsa), Autoprevoz (Nagykikinda), Dunavprevoz (Bácspalánka), Šidexpres (Sid), Mol prevoz (Mohól), Apatintrans (Apatin), JP Vrbas (Verbász), Autbanat (Nagybecskerek), Autoprevoz (Nagykikinda), Verseci (13. Oktobar). Ezek mellett jelentős a Lasta (Belgrád) és a Niš-expres (Niš) is, amelyek Vajdaságon kívüli vállalatok, de rendszeresen indítanak járatokat a tartomány körzetközpontjaiba.

A városi forgalomban lévő buszok száma 2005 és 2010 között eltérően változott (4. táblázat), a nagyobb városokban, mint Újvidéken, Szabadkán, Ópazován és Rumán növekedett, míg a kisebbekben (Kúla, Zombor, Ingyia) csökkent.

4. táblázat: A Vajdaság helyi autóbuszjáratainak főbb forgalmi adatai, 2005, 2010
The most important traffic figures of local bus service in Vojvodina, 2005, 2010

Város és körzet	Viszonylatok száma (db)		Vonalhálózat hossza (km)		Állományban lévő, forgalomba helyezett, forgalomban lévő buszok száma (db)		Férőhelyek száma (álló- és ülőhely együtt, millió fő)	
	2005	2010	2005	2010	2005	2010	2005	2010
Bácska	111	141	1401	1662	420 / 420 / 269	373 / 315 / 247	49,486	39,283
Palánka	13	28	172	260	21 / 21 / 16	24 / 20 / 18	1,917	1,863
Kúla	16	18	50	50	20 / 20 / 19	18 / 15 / 13	1,904	1,170
Újvidék	39	55	573	745	265 / 265 / 169	235 / 199 / 172	33,800	27,894
Zombor	28	23	368	327	40 / 40 / 23	24 / 20 / 18	5,029	1,668
Szabadka	15	17	238	280	74 / 74 / 42	72 / 61 / 53	6,836	6,688
Bánát	33	51	433	734	162 / 162 / 123	147 / 125 / 108	16,359	11,491
Ópazova	8	24	107	331	53 / 53 / 37	57 / 48 / 42	5,035	4,186
Versec	9	9	99	144	29 / 29 / 17	22 / 19 / 16	2,124	1,301
Pancsova	16	18	227	259	80 / 80 / 69	68 / 58 / 50	9,200	6,004
Szerémség	24	28	417	388	48 / 48 / 38	29 / 42 / 36	3,697	3,197
Ingyia	16	20	317	288	30 / 30 / 25	27 / 23 / 20	2,147	1,497
Ruma	8	8	100	100	18 / 18 / 13	22 / 19 / 16	1,550	1,700
Vajdaság	168	220	2251	2784	702 / 702 / 489	569 / 482 / 416	69,542	53,971

Megjegyzések: Állományban lévő buszok: a busztársaság tulajdonát képezik. Forgalomba helyezett buszok: a hatóság által igazolva a forgalomban részt vehető autóbuszok. Forgalomban lévő buszok: ténylegesen az utasszállításban részt vesznek.

Adatok forrása: Szerb Statisztikai Hivatal (2005, 2010).

Ez racionális válasz a gazdasági tevékenységek gyengülésére, hisz Vajdaságban a főbb munkahelyek (a tercier szektor) és a lakosság a nagyvárosokban tömörülnek. A legtöbb forgalomban lévő autóbusz Újvidéken (172 db), majd Szabadkán (53 db) és Pancsován (50 db) található. A városi járatokon a férőhelyek száma csak Rumában növekedett (150 férőhellyel), a többi városban kisebb férőhelyű buszokat használtak, mint 2005-ben. A tartományban az összes városi buszjáratok viszonylatainak száma és vonalainak hossza nem csökkent; a helyi buszjáratok hosszabb útvonalat tárnak fel, valamint a közösségi közlekedés igénybevevőinek száma 12,7 millióval gyarapodott (5. táblázat).

A vajdasági városok buszjáratainak futott kocsikilométere 2005 és 2010 között csak kismértékben, 43 ezer km-rel csökkent, míg az utasok száma 12,7 millióval nőtt. A legnagyobb, városok közötti különbségek 2005-ben az egy utas utáni bevételnél figyelhetők meg, Újvidék és Kúla között 26-szoros a különbség. Ez a hatalmas bevételkülönbség 2010-re 3,5-szeresre redukálódott (5. táblázat). Vajdaságban az elmúlt években a városi közlekedés egyfajta ésszerűsítésen ment keresztül. A városok az üzemeltetés utáni fajlagos bevételeket harmonizálták, ezért olyan jelentős bevételkülönbségek már nem jelentkeztek, mint pl. 2005-ben.

A Szerb Statisztikai Hivatal a helyközi és távolsági buszjáratokról nem közöl kimutatást, ezért a településekről induló járatokról információt csak a metrendelemzés tudott nyújtani.

5. táblázat: A Vajdaság helyi autóbuszjáratainak főbb teljesítményadatai, 2005, 2010
Performance indicators of local bus service in Vojvodina, 2005, 2010

Város és körzet	Szállított utasok száma (millió fő)			Kocsikilométer (millió km)			Egy utas utáni átlagos árbevétel (dinár)		
	2005	2010	2005-2010	2005	2010	2005-2010	2005	2010	2005-2010
Bácska	101,70	116,20	14,50	22,30	25,20	2,90	124	56	-68
Palánka	1,24	1,45	0,21	2,54	2,74	0,20	104	74	-30
Kúla	0,34	0,30	-0,04	1,69	1,28	-0,41	391	68	-323
Újvidék	89,26	104,64	15,38	13,86	15,96	2,10	15	22	7
Zombor	1,53	2,40	0,87	1,43	2,08	0,65	81	61	-20
Szabadka	9,36	7,41	-1,95	2,76	3,12	0,36	30	56	26
Bánát	13,50	13,20	-0,30	10,60	11,50	0,9	53	66	13
Ópazova	3,81	5,26	1,45	3,64	4,73	1,09	58	67	9
Versec	1,65	1,66	0,01	1,62	1,54	-0,08	61	77	16
Pancsova	8,10	6,31	-1,79	5,40	5,22	-0,18	39	54	15
Szerémség	2,50	2,20	-0,30	3,80	3,10	-0,7	72	55	-17
Ingyia	2,01	1,75	-0,26	3,10	2,39	-0,71	59	44	-15
Ruma	0,53	0,53	0,00	0,77	0,73	733,23	84	65	-19
Vajdaság	117,7	131,6	13,90	36,7	39,80	3,10	83	59	-24

Adatok forrása: Szerb Statisztikai Hivatal (2005, 2010).

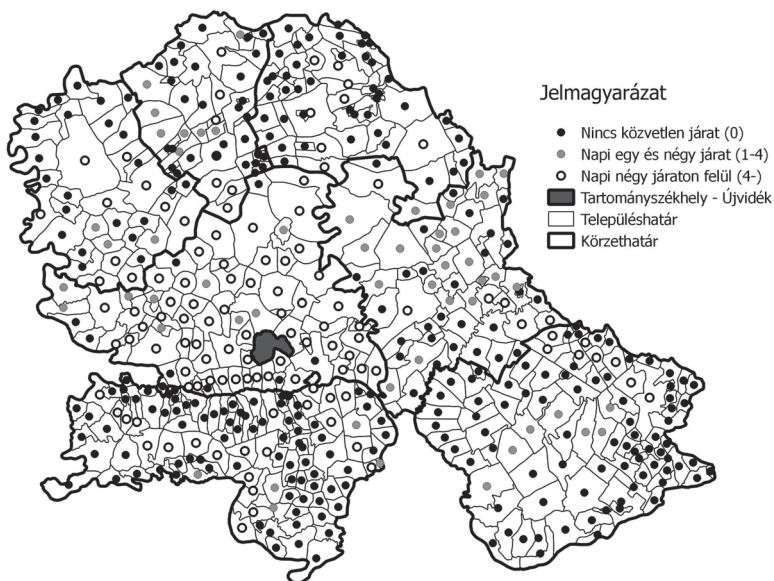

Újvidék elérhetősége menetrend szerinti buszjáratokkal

Az elérhetőségi vizsgálatot a Vajdaság székhelyére, Újvidékre végeztem el, amely gazdasági, oktatási és döntéshozói központ, valamint az egyetlen, fejlődést produkáló város, ahol a lakosság száma az utolsó népszámlálás (2011) óta növekedett. Annak lehetőségét, hogy a hét körzetközpont menetrend szerinti buszjáratral való elérhetőségét vizsgáljam, a Dél-Dunántúl megyéinek elérhetőségével való összehasonlítás miatt vettem el. Az elérhetőségvizsgálat 467 településre terjedt ki.

Vajdaságban a tartomány székhelyére való eljutáshoz (3. ábra) csak a települések 36%-ából (171-ből) van közvetlen járat, míg 11%-ából (54-ből) csak néhány járat indul (naponta 1–4 db). A települések 64%-ából (299 település) Újvidék csak átszállással érhető el, vagy még úgy sem. Újvidékre a körzetközpontokból is indulnak rendszeres buszjáratok (napi több mint négy alkalommal), de léteznek olyan községek (Fehértemplom, Antalfalva, Kevevára, Pecsince) ahonnan egyáltalán nem. Így ezekben a községekben és településeikben nélkülözhetetlen a saját gépjármű napi használata. „Léteznek olyan települések is, amelyek a Belgrád vonzáskörzetébe tartoznak (mint pl. Pancsova, Kevevára) és számukra fontosabb a főváros elérése, mint a Vajdaság AT székhelyé” (Kovács 2015, 74).

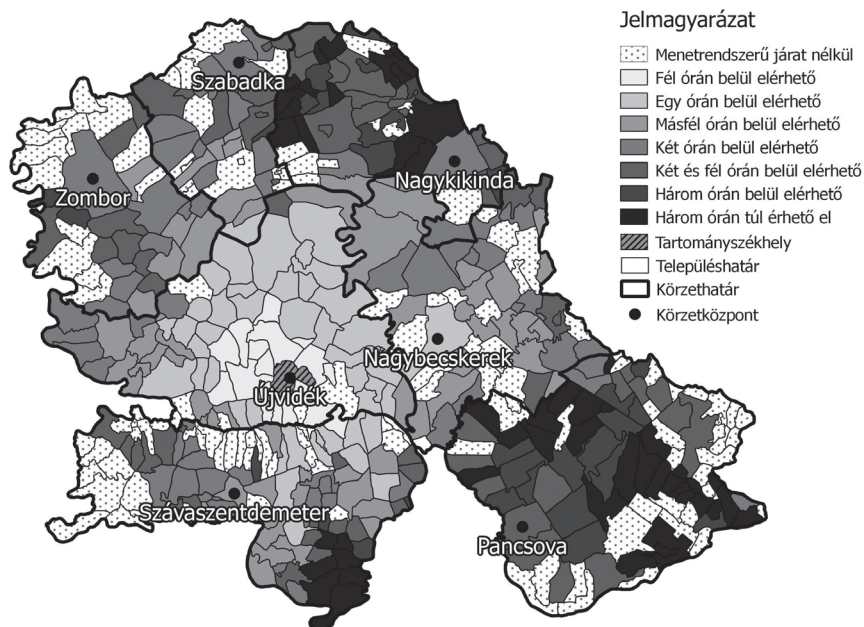
3. ábra: Újvidékre induló (hétköznapi menetrend szerinti) buszjáratok száma, 2014
The number of scheduled (work-day) bus services to Novi Sad, 2014

Forrás: saját szerkesztés a <http://redvoznje.net/> és <http://www.polazak.com/sr/red-voznje/autobus-menetrendkeresoi> alapján; az adatgyűjtés 2014. augusztus 20–24. között történt.

4. ábra: Újvidék időtávolsága menetrend szerinti buszjáratokkal, 2014
 Distance of Novi Sad by scheduled bus transport, 2014

Forrás: saját szerkesztés a <http://redvoznje.net/> és <http://www.polazak.com/sr/red-voznje/autobus-menetrendkeresok> alapján; az adatgyűjtés 2014. augusztus 20–24. között történt.

Látszik, hogy a tartomány nem fektet kellő hangsúlyt saját székhelyének elérésére, ez adódhat abból is, hogy nagyon sok kisebb-nagyobb vállalkozás foglalkozik személyszállítással, amelyek nem érdekeltek a kis népességű és elzárt települések járatforgalomba való bekapcsolásában. A dél-bánáti és a szerémségi körzeteknek különösen rossz a buszjáratkapcsolata Újvidékkel (4. ábra), de ezek a körzetek kihasználják a főváros (Belgrád) közelségét, mert onnan el tudják érni az Újvidékre és az ország más, távolabbi pontjaiba induló járatokat.

Dél-Dunántúl és Vajdaság autóbusz-közlekedésének összehasonlítása, különös tekintettel a forgalmi viszonylatokra

A két régióban a városi közlekedés megszervezését közösségi vállalatokra⁴ bízták, amelyek fő feladata, hogy a lakosság a szolgáltatásokhoz azonos feltételek és minőség mellett férjen hozzá. Míg Dél-Dunántúlon tizenhét városban működik helyi tömegközlekedés (néhány városban, így Siklóson, Csurgón, Marcaliban vagy Bátaszéken csak egy járat üzemel), addig Vajdaságban csak tíz helyen.

Ennek ellenére (területi nagyságából is fakadóan) a Vajdaságban több mint kétszer annyi busz üzemel városi járatként, és így a szállított utasok száma is jóval (41 millióval) nagyobb, mint Dél-Dunántúlon (6. táblázat).

6. táblázat: A Dél-Dunántúl és Vajdaság helyi buszjáratainak összehasonlítása, 2010

The comparison of local bus services in South Transdanubia and Vojvodina, 2010

Mutatók	Dél-Dunántúl	Vajdaság
A városi tömegközlekedés üzemeltetői	Közüvállalatok, város által alapítva	Közüvállalatok, város által alapítva
A városi közlekedésben részt vevő buszok száma (db)	192	482
A városi járatok viszonylatainak hossza (km)	1 275	2 784
A városi járatok viszonylatainak száma (db)	220	192
Kocsikilométer (1 000 km)	13,2	39,8
Szállított utasok száma (millió)	91,3	132,7

Adatok forrása: KSH (2012), Szerb Statisztikai Hivatal (2012).

Ha azt vizsgáljuk meg, hogy az autóbusz-közlekedés mekkora népességet szolgál ki a két régióban, akkor ezek a különbségek kisebbek. 2010-ben Dél-Dunántúlon az egy főre jutó szállított utasok száma 97 fő volt, a Vajdaságban csak 65 fő, és fordított a helyzet az egy főre jutó viszonylatok hosszánál (Dél-Dunántúlon 425 km, Vajdaságban 928 km) (7. táblázat). Tehát Dél-Dunántúlon a helyi buszjáratok jobban kiszolgálják a lakosságot és a viszonylatok hossza is gazdaságosabban lett kialakítva.

A két régió megyéinek és tartományközpontjainak menetrend szerinti autóbuszjáratáról elmondható, hogy míg Dél-Dunántúlon esetében minden településről elérhető a megyeközpont, addig Vajdaságban a települések 28,5%-ából (133 településről) egyáltalán nem elérhető sem a tartomány-, sem a körzetközpont. Dél-Dunántúlon előfordul, hogy az utazás során akár két-három átszállást is be kell iktatni a megyeszékhelyekre utazónak, ez Vajdaságban jellemzően

7. táblázat: Dél-Dunántúl és Vajdaság helyi autóbusz-közlekedésének teljesítményadatai, 2005, 2010

Performance indicators of local bus services in South Transdanubia and Vojvodina, 2005, 2010.

Területegység	Egy főre jutó szállított utasok száma (fő)			Egy főre jutó kocsikilométer (km)			Viszonylatok hossza (km)		
	2005	2010	2005-2010	2005	2010	2005-2010	2005	2010	2005-2010
Baranya	228,73	167,08	-61,65	24,41	24,54	0,14	728	611	-117
Somogy	66,78	49,81	-16,97	7,37	7,49	0,12	283	321	38
Tolna	59,05	43,67	-15,38	5,05	5,52	0,46	248	343	95
Dél-Dunántúl	131,30	97,10	-34,20	13,78	14,10	0,32	419	425	6
Bácska	100,91	115,30	14,39	22,13	25,00	2,88	1401	1662	261
Bánát	19,64	19,21	-0,44	15,42	16,73	1,31	433	734	301
Szerémség	7,44	6,55	-0,89	11,31	9,23	-2,08	417	388	-29
Vajdaság	59,10	65,36	6,25	19,65	19,62	-0,02	750	928	178

Adatok forrása: KSH (2012), Szerb Statisztikai Hivatal (2005, 2010).

legfeljebb egy átszállással megoldható. Mindkét régióban találunk településeket, amelyekről nehezen, 2 órán túli utazással lehet csak elérni a (megye- vagy tartományi) központot (8. táblázat).

8. táblázat: A Dél-Dunántúl megyeszékhelyeinek és Vajdaság tartományiszékhelyének elérhetősége menetrend szerinti autóbuszszal

Accessibility of county seats of South Transdanubia and the seat of Vojvodina by scheduled bus service

<i>Mutató</i>	<i>Dél-Dunántúl</i>	<i>Vajdaság</i>
Települések száma	654	467
Települések száma, ahonnan közvetlen járatok indulnak	345 (53%)	171 (36%)
Települések száma, ahonnan átszállással indulnak járatok	309 (47%)	163 (35,5%)
Települések száma, ahonnan nem indulnak járatok	0 (0%)	133 (28,5%)
Települések száma, ahonnan 2 órán túli az elérhetőség	107 (16%)	182 (39%)

Vajdaságban Dél-Bánátban és a Szerémség déli településein drasztikusan hosszú az utazási idő (három órán felüli) (4. ábra), míg Dél-Dunántúlon a legrosszabb helyzetben a horvát határ közelében lévők, emellett a Tolna és Baranya megyék határára élők vannak (nekik több mint 2 órát kell utazniuk).

Összefoglalás

A Dél-Dunántúl és a Vajdaság autóbusz-közlekedésének megszervezésében, a járatok sűrűségében, a szállított utasok számában, a területi lefedettségben (az autóbuszforgalomba közvetlen és közvetett úton bekapcsolt települések) megjelennek a területi különbségek.

Érezhető, hogy Vajdaságban nagyobb területen, de kevesebb település számára kell megszervezni az autóbusz-közlekedést. Vajdaságban kedvezőbb a domborzati tényezők és a folyók (Duna, Tisza és Száva) is átjárhatóbbak, mint Dél-Dunántúlon (Duna, Dráva). Mégis az autóbusz-közlekedés Dél-Dunántúlon jobban teljesít. Ennek egyik oka lehet, hogy a Dél-Dunántúlon az autóbuszforgalom (a régió volt Volán-vállalatainak egységesítésével) a DDKK Zrt. kezében összpontosul, míg Vajdaságban ez a fajta koncentráció nem játszódott le. Dél-Dunántúlon az egy főre jutó utasok száma kétszer nagyobb, a kocsikilométer 5,5 km-rel kevesebb és a viszonylatok hossza is 503 km-rel rövidebb, mint Vajdaságban. Így a közlekedés fenntartása is gazdaságosabb. Ezek mellett az állami szabályozás elmaradásának (Magyarországon törvény írja elő az ellátási kötelezettséget) a következménye, hogy az alacsony népességgel rendelkező településekről a tartomány- és körzetszékhelyre közvetlen járat nem indul. Vajdaságban a személyszállító vállalatok között együttműködést és később esetleges egyesülést kellene a szerb kormánynak szorgalmaznia annak érdekében, hogy a buszforgalom minden vajdasági településre elérjen, így a legszegényebb társadalmi rétegnek is adott legyen a buszos utazási lehetőség a munkahely és a lakó-

hely között. A Dél-Dunántúlon a zsáktelepülések elzártságán kellene javítani egy jól átgondolt közúthálózat-fejlesztés révén, amely közutak a jövőbeli autópályákkal és gyorsforgalmi utakkal (M9, M6 és M60) is összekapcsolódnának.

Mindkét régióban találunk az országhatár közelében olyan településeket, amelyekről a régióközpontok nehezen (Dél-Dunántúlon 17 ilyen település) vagy egyáltalán nem (Vajdaságban 133 település) elérhetők. A zártság másik formája a „két határ közé” való rekedés. A Dél-Dunántúlon már megjelentek olyan szívszerű központok (Barcs, Bonyhád, Siklós, Mohács, Szigetvár), amelyek a személyszállításban kevésbé ellátott településeket is bekapcsolják a régió személyforgalmába. Az átszállást biztosító központok a Vajdaságban nem jellemzőek, pedig fontos volna ezeknek az alközpontoknak a megléte. A fejlesztésük által (megállóhelyek, utak korszerűsítése, munkahelyek teremtése, szociális ellátás bővítése) a hátrányos települések felzárkózása is bekövetkezne, ami az egész régió, illetve az ország fejlődésére is jótékonyan hatna.

Jegyzetek

- 1 A két régió tájjellege eltérő: a Dél-Dunántúlon összefüggő erdős területek vannak (a Mecsekben, a Duna és a Dráva mentén, Tab és Somogyuszob környékén), míg a Vajdaságot összefüggő homokpuszták (Szabadkai, Deliblati) jellemzik.
- 2 A Vajdaság és a Dél-Alföld természeti adottságai megegyeznek, így nem adnak arra magyarázatot, hogy vajon egy régió képes-e kialakítani sikeresen működő közlekedési alágazatot (autóbusz-közlekedést), ha a természeti adottságai hátrányosak. Ezért úgy vélem, hogy jó példával szolgál a Dél-Dunántúl és Vajdaság autóbusz-közlekedésének összehasonlító vizsgálata.
- 3 A megyeszékhelyek menetrend szerinti buszjáratokkal való elérhetőségeit a Volán online menetrendtervezőből (http://ujmenetrend.cdata.hu/uj_menetrend/volan/talalatok.php) gyűjtöttem össze, a lekérdezés 2012 tavaszán történt. A lekérdezés során a hajnalban, illetve késő éjjel induló járatok menetidejét nem vettem figyelembe, hanem csak a 6 és 22 óra közöttiekét, amelyek realitásabban tükrözték a megyeszékhely elérhetőségét.
- 4 A közösségi (köz)vállalat, olyan gazdasági szervezet, amelyet állam, város, község alapít, hogy a lakosság életszínvonalát emelő szolgáltatásokat hatékonyan ellássa és mindenki számára egyformán hozzáférhetővé tegye.

Irodalom

- Albert G. (2012): *A határon átnyúló közösségi közlekedés fejlesztése a Szabadka-Szeged régióban*. KTI Közlekedéstudományi Intézet Nonprofit Kft. Közlekedésszervezési és Hálózatfejlesztési Tagozat, Szeged
- Banister, D., Berechman, Y. (2001): Transport investment and the promotion of economic growth. *Journal of Transport Geography*, 9., 209–218. <http://doi.org/c8hmsv>
- Berczik A. (1990): *Városi közlekedés építész-mérnök hallgatók számára*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Bryan, J., Hill, S., Munday, M., Roberts, A. (1997): Road infrastructure and economic development in the periphery: the case of A55 improvements in North Wales. *Journal of Transport Geography*, 4., 227–237. <http://doi.org/d4rg7f>

- Buday-Sántha A. (szerk.) (2013): *Dél-Dunántúli régió fejlesztése. II. kötet*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- Dargay, J., Gately, D. (1999): Income's effect on vehicle ownership, worldwide: 1960–2015. *Transportation and Research Part A*, 2., 101–138. <http://doi.org/b8b5h7>
- Diamond, D., Spence, N. (1984): Infrastructure and regional development theories. *Built Environment*, 4., 262–269.
- A DKMT eurorégió stratégiája (2004). DKMT Eurorégió Fejlesztési Kht., MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsabai Osztály. http://www.innoaxis.hu/files/innoaxis/szabadka/szabadka/gyujtes/Regiok/Hatarmenti/dkmt_hu.pdf (Letöltés: 2014. augusztus 12.)
- Erdősi F. (1979): Pécs munkaerő-vonzási területe. In: Pálné Kovács I., Rechnitzer J. (szerk.): *Az agglomerációkutatás módszertani kérdései*. MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs, 219–226. (Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete közlemények; 26.)
- Fehér Könyv [Európai Közösségek Bizottsága] (2001): *Európai közlekedéspolitika 2010-ig: itt az idő dönteni*. Európai Közösségek Bizottsága, COM(2001)370, Brüsszel
- Gulyás A. (2013): Települések közötti kistérségi közlekedési kapcsolatok javítását célzó programok többkritériumos értékelése az útállapotok és a bizonytalanság figyelembevételével. *Útügyi Lapok*, 2.
- Ihlanfeldt, K. R., Sjoquist, D. L. (1990): Job accessibility and racial differences in youth employment rates. *American Economic Review*, 1., 267–277.
- Ingram, K. G., Liu, Z., (1999): *Determinants of motorization and road provision*. The World Bank, Washington <http://doi.org/ffm8r4>
- Kain, J. F. (1968): Housing segregation, Negro employment and metropolitan decentralization. *Quarterly Journal of Economics*, 2., 175–197. <http://doi.org/bbvwbh>
- Keresztes L. L. (2008): *Személyközlekedés, mint a munkaerőpiaci (területi) alkalmazkodás eszköze Baranya megye falvaiban*. PhD értekezés, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Pécs
- Keresztes L. L., Tótsimon P. (2007): Változó településrendszer és a vidéki közforgalmú közlekedés fenntartásának kérdései – Baranya megyében. *Tér és Társadalom*, 2., 85–93.
- Kovács Á. (2014): Dél-Dunántúl megyeszékhelyeinek közúti elérhetősége. *Közlekedéstudományi Szemle*, 4., 43–51.
- Kovács Á. (2015): *A Dél-Dunántúl és a Vajdaság közlekedési módozatainak (alágazatainak) regionális hatásai*. Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs
- KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (1993, 2006–2010, 2012): *Területi statisztikai évkönyv*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged
- Nemzeti Közlekedési Stratégia (2013): *A közlekedési rendszer funkcionális, térségi áttekintése*. Stratégia Konzorcium – Főmterv, Közlekedésfejlesztési Koordinációs Központ, Budapest
- Plestović, M. A., Marković, P. (2009): *Pruge i bicikliza održivi saobraćaj u Subotici (alternativna rešenja)*. SIDA, Centar za regionalna istraživanja, Subotica
- Regionális területrendezési terv (2012) Szerbiai Területrendezési Hivatal, Belgrád.
- Sanchez, T. W. (2008): Poverty, policy and public transportation. *Transportation Research A*, 5., 833–841.
- Šimecki, A., Steiner, S., Čokorilo, O. (2013): The accessibility assessment of regional transport network in the South East Europe. *International Journal for Traffic and Transport Engineering*, 4., 351–364. <http://doi.org/6fc>
- Szerb Statisztikai Hivatal (2005): *Közlekedés, raktározás és kapcsolata – 2005*. Bilten, Belgrád
- Szerb Statisztikai Hivatal (2010): *Közlekedés és telekommunikáció Szerbiában – 2010*. Bilten, Belgrád
- Szerb Statisztikai Hivatal (2012): *Statisztikai évkönyv*. Belgrád
- Tiner T. (1983): Borsod-Abaúj-Zemplén megye falvainak személyközlekedés helyzete és fejlesztésének lehetőségei. *Földrajzi Értesítő*, 2., 217–239.
- Tóth G., Kincses Á. (2007): Közúti elérhetőségi vizsgálatok Európában. *Statisztikai Szemle*, 5., 432–463.
- Vajdaság fejlesztési terve 2014–2020 (2014). http://www.region.vojvodina.gov.rs/Program_razvoja_APV (Letöltés: 2014. augusztus 12.)
- Wang, E. C. (2002): Public infrastructure and economic growth: a new approach applied to East Asian economies. *Journal of Policy Modeling*, 5., 411–435. <http://doi.org/dphf8h>

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

Filep Bálint: A nagyvárosok az európai és a magyar területi politikában

(Publikon Kiadó, Pécs, Győr, 2014. 201 o.)

(Széchenyi István Egyetem Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Regionális és gazdaságtudományi kismonográfiák)

HORVÁTH GYULA

HORVÁTH Gyula: tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; horvath@rkk.hu

Gyula HORVÁTH: scientific advisor, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; horvath@rkk.hu

A mértékadó európai doktori iskolák rangját – többek között – aktív publikációs gyakorlatuk teremtetten meg. Megvédett értekezéseket publikáló sorozatokkal nemcsak egyetemi kiadóknál, hanem jeles nemzetközi könyvesházaknál is találkozhatunk. A budapesti Gondolat Kiadó Doktori mestermunkák című sorozata is ebbe a sorba tartozik. Ezekkel a munkákkal – amelyek egy tanulmánynál sokkal átfogóbb képet nyújtanak a kutató tudományos felfogásáról, eredményeinek érvrendszeréről és problémamegoldó képességéről – a szerzők először lépnek nagy szakmai nyilvánosság elé. Jeleznünk kell, hogy a könyvként megjelent műveknek is megvan a maguk szerkesztési logikája, a minőségi követelményeket érvényesítő kiadók nem az elkészült PhD-értekezés kiadására vállalkoznak. A szerzőnek még sok dolga van, hogy disszertációját könyv formájába öntse. Érdemes elgondolkoznunk ezen, és megszívlelnünk a kedvező tapasztalatokat és mintákat.

A magyar regionális tudományi doktori iskolák és a területi kérdésre összpontosító doktori iskolai programok nagy részének fontos jellemzője a tudományos műhelyekben folyó kutatások eredményeinek publikálása. Ennek különböző formái vannak. A pécsi Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola Évkönyvének első kötetét 2001-ben publikálták, a sorozat utolsó darabja 2010-ben jelent meg. Az iskola hét, fokozatot szerzett kutatójának disszertációja jelent meg

könyv formájában különböző kiadóknál. Az ELTE földrajzi doktori programjában néhány hallgató értekezése jelent meg a Regionális tudományi tanulmányok című sorozatban. A Széchenyi István Egyetem Regionális és gazdaságtudományi kismonográfiák sorozata kitűnik az eddigi próbálkozások közül. A győri doktori iskola is először évkönyvvel és több egyedi kiadvánnyal kísérletezett, majd 2014-ben elindította a kismonográfia-sorozatát. Rechnitzer János és Somlyódy Péter Edit sorozatszerkesztő gondozásában eddig 15 kötet jelent meg. Többségük gazdaságtudományi jellegű. A néhány területi orientációjú könyv közül Filep Bálint munkája illeszkedik leginkább a területi kutatások főáramához.

A szerző – aki a doktori fokozatot 2009-ben szerezte meg – alapkoncepciója az, hogy a nagyvárosok területi fejlődésre gyakorolt hatását a területpolitika alakításában a korábbiaknál nagyobb figyelemben kell részesíteni. Ennek a fel fogásnak a helyességét számos tényező igazolja. Az utóbbi három-négy programozási ciklusban az Európai Unió strukturális és kohéziós politikája nem nyújtott kellő támogatást a fejlett urbanizációjú térségeknek, még akkor sem, ha a centrumaik és agglomerációs övezeteik fejlettségében jelentős különbségek mutatkoztak. Az erőforrások elosztásában a nagyvárosok háttérbe szorultak, noha a politikai dokumentumok a vonzástérségek egységes fejlesztésének elvét következetesen hangsúlyozták.

Nem volt különbség a kelet-európai transzformációs országokban sem. A nemzeti területfejlesztési stratégiák – már amelyek országban ilyenekről lehet beszélni – támogatási forrásait az uniós csatlakozás előtt is nagyrészt az elmaradott vidéki térségekbe irányították. Természetesen a nagyvárosok sem maradtak erőforrások nélkül, a piaci mechanizmusok (külföldi működőtőke-áramlás, exportösztönző támogatások stb.) generálta fejlesztések döntő hányada városi térségekbe került. Figyelemre méltó adat, amelyre nem sokat hivatkoznak, hogy miközben az új kelet-közép-európai tagállamoknak 2000 és 2013 között az előcsatlakozási és a strukturális és kohéziós alapokból közel 200 milliárd euró támogatás jutott, addig a rendszerváltozás óta a külföldi működőtőke-befektetések 660 milliárd eurót tettek ki. Ez utóbbiak döntő része városokba, kitüntetetten pedig nagyvárosokba került. A területfejlesztési politika ezekre az elsősorban vállalatfejlesztési beruházásokra csekély hatást gyakorolt.

A 2008-ban kezdődött gazdasági válság nyomán számos gazdaságfejlesztési elem újraértékelése történt meg, e sorba tartozik a településrendszer nagyvárosi állományának új fejlesztési erőforrásként való számításba vétele. Ez a szempont a tudásigényes fejlesztések és az újraiparosítás előtérbe kerülésével is jócskán felértékelődött.

Filep Bálint kutatásai e problémafüzet alaposabb megértéséhez szolgáltatnak alapokat. A vizsgálat és a könyv szerkezete is három nagy tematikus egységet ölel fel. Az első fejezetben a városok térszervezési funkcióinak versenyképességre gyakorolt hatásait vizsgálja a szerző, majd két magyar „nagyváros”, Győr és Nyíregyháza hazai városhálózatban elfoglalt pozíciójának változásait és mai helyzetét elemzi a versenyképesség nézőpontjából. Végül a városok szerepének jövőjéről

értekezik az Európai Unió stratégiai elképzeléseinek összefoglalásával és a két magyar város fejlesztési stratégiáinak értékelésével.

Alapos, a megfelelő hazai és nemzetközi irodalom ismeretéről tanúskodó, koncepciózus munkáról van szó. Nyilván minden szerző a tudományos műhelyben elsajátított módszertani és elméleti felfogás alapján fog hozzá a tudományos probléma megoldásához. A megközelítési mód alakítja a vizsgálatából levont következtetéseit is. A szerző komplexitásra törekvő kutatási felfogása, a nemzetközi összehasonlítás alkalmazása és a történeti meghatározottság, valamint a fejlődési folyamat figyelembevétele jelzi a kutató értékes kvalitásait.

A nemzetközi tapasztalatok elemzése során Filep igyekszik elkerülni az uniós normák és szabályozások túlértékelésének csapdáját, vagyis annak a felfogásnak az érvényesülését, mint ha az európai folyamatok kizárólag virtuális integrációk térben zajlanának, és a megoldás kulcsát az uniós szabályozás jelenítené. Igyekezete azonban csak részben vezetett eredményre. A könyv bemutatja a városi problematika európai uniós értelmezésének különböző kereteit, de említést tesz a nemzeti terekben lejátszódó városfejlődési folyamatokról is. Látszik azonban, hogy a szerző a kevésbé bonyolult megoldást választotta, az interneten könnyen hozzáférhető uniós dokumentumok elemzésére nagy hangsúlyt fektetett, a nemzeti városfejlődési és fejlesztési megoldásokról azonban sokkal szűkebb tudományos anyagra támaszkodott. A régiószervező városok térbeli elhelyezkedése, funkcionális hiányosságai szinte minden országban a megoldandó feladatok egész sorát vetik fel. A megoldások tárháza is gazdag. Mint ahogy gazdag a városfejlődés európai irodalma is. Ebből viszonylag keveset ismerhetünk meg a könyvben. Két mozzanatot azonban érdemes kiemelni, az egyik a szerző érdekes fejtegetése az optimális városméret lehetőségeiről. Több szakirodalmi álláspont ismertetése után arra a következtetésre jut, hogy a különböző korok és a hozzájuk kötődő társadalmi és gazdasági viszonyok eltérő követelményeket támasztanak a városméretekkel szemben. A digitális korszakban a kisvárosok – különösen, ha vonzó természeti környezetben helyezkednek el – számos tevékenység megtelepedéséhez nyújtanak kedvező feltételeket, mintegy versenytársként jelennek meg a nagy- és középvárosokkal szemben.

Külön meg kell említenem a kelet-közép-európai városfejlődés nagyvonalú áttekintését is. Ennek szélesebb körű tanulmányozása a magyar nagyvárosi fejlődés történeti alakulásához is kiegészítő magyarázattal szolgálhat. A Trianon előtti régiószervező városaink ebbéli funkcióikat az új nemzetállami keretek között is megtartották, az erőpozícióikat meghatározó népességyarapodásukat és ipari fejlesztésüket a nacionalista állampolitika felgyorsította. Ebből a részből nem is elsősorban a jeles kelet- és közép-európai területi kutatók, geográfusok munkáira való utalásokat hiányolom, hanem azt, hogy a szerző figyelmét elkerülték Enyedi György korszakos munkái a kelet-közép-európai urbanizációról.

A magyar városi településhálózat fejlődésének bemutatása alapos munkát tükröz, gazdag szakirodalmi anyagra támaszkodik a szerző. A könyv legérdekesebb és számos új ismeretet nyújtó fejezete Győr és Nyíregyháza városhálózat-

ban elfoglalt helyének értékelése. Ezt a fejezetet összegző megállapítások vezetnek be a magyar településpolitikai városokat támogató pár évtizedes korszakáról a 2. világháború után. Ebben a korszakban a megyeszékhelyek kedvezményezettsége kiemelkedett még a városhálózathoz is, fejlődésük központi döntések eredménye volt. A tervgazdaság azonban nem volt képes a területi egyenlőtlenségeket még a felsőfokú központok esetében sem jelentősen mérsékelni. Győr és Nyíregyháza összehasonlításában is nyomára lelünk ennek az ellentmondásnak. A piacgazdaságra való áttérés során sem volt képes a fejlesztéspolitika a növekedési pólusok kiegyensúlyozott dinamizálására. A helyzet kedvező irányú változásának azonban egyértelmű jele, hogy a helyi kezdeményezések szabad kibontakozása, illetve a nyugat-európai fejlesztési minták átvétele bizonyos mértékű közeledést eredményezett.

A két város versenyképességi potenciálját vizsgálva arra a következtetésre jut a szerző, hogy a két megyeszékhely alapvető fejlettségbeli különbségeik mellett lényeges eltérést mutat megyéjükhez viszonyítva, Győr egy pozícióval gyengébb versenyképességű a megyeszékhelyek között, mint a megye, Nyíregyháza esetében fordított a helyzet, a megyeszékhely több helyet előzi megéjét. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye a közfelfogásnak megfelelően a legkevésbé versenyképes térség Magyarországon, Nyíregyháza viszont ezzel ellentétben közepes versenypozícióban van.

A szerző rámutat arra, hogy a két város versenykülönbségeivel hosszabb távon is számolni kell. Nehezen ellensúlyozható Győr kedvező geopolitikai helyzete, fejlődési lehetőségeit kedvezően befolyásolja, hogy tágabb hazai régiójában nincsenek meghatározó versenytársai (nem tekinthetünk el persze Bécs és Pozsony egyre intenzívebb vonzó hatásaitól), míg Nyíregyháza Miskolc és Debrecen szorításában kényszerül fejlődésének irányait meghatározni, ám a határon túl a közelében nincsenek országos jelentőségű nagyvárosi központok. A sokszor hivatkozott határ menti szerepkör enyhe biztatás csupán a helyzet jobbra fordulásához.

A könyv harmadik fejezete a nagyvárosi fejlődés távlatait rajzolja meg az európai uniós politikák elemzése alapján. Nagy teret szentel a lisszaboni kritériumok teljesítéséből következő hatásoknak, amelyeket a szerző realista felfogásban szemlél. Bemutatja a változások irányainak bonyolultságát, a soktényezős fejlesztéspolitika hagyományos és modern elemeit. Felfogásából a területi alapú fejlesztéspolitika melletti elkötelezettsége világlik ki. Jól látja az ehhez szükséges szellemi, tervezéstechnikai és szakpolitikai változások irányait is. Határozottan fogalmazza meg annak az igényét, hogy ezekre a változásokra Győrben és Nyíregyházán, illetve térségeiben is nagyon tudatosan kell készülni.

Nagyon remélem, hogy a sorozat folytatódik, és újabb értékes munkákkal gyarapítja a regionális tudomány jó hírnevét. Az is kíváncsú volna, ha a szerző e munkája eredményeit hasznosítva új kutatásokba kezdene, például a könyvben kevésbé feltárt részek alapos vizsgálatát végeznél el.

Kvalitatív szemlélet a migráció kutatásában
Moreh Christian: Alcalái románok. Migráció és
társadalmi differenciálódás
(L'Harmattan, Budapest, 2014. 208 o.)

Qualitative approach in migration research

NÉMETH KRISZTINA

NÉMETH Krisztina: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; nemeth@rkk.hu

Krisztina NÉMETH: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; nemeth@rkk.hu

Moreh Christian kulturális antropológiai és szociológiai tanulmányait Budapesten végezte, jelenleg a Northumbria Egyetem doktorandusza. Első kötete egy spanyolországi román bevándorló „közösséget” vizsgál kvalitatív módszerekkel, főként a kulturális antropológia eszköztárával. A vizsgálódás azonban nemcsak a résztvevő megfigyelésre és interjúkra támaszkodik, a szerző a migráció hátterének megértéséhez kvantitatív adatokat és sajtócikkeket is mozgósít. Az alcalái románok című kötet átgondolt, gondosan kivitelezett kutatáson alapul, és megmutatja, hogy miként járulhatnak hozzá a kvalitatív technikák az adatsorokból, makrostruktúrákból kiolvasható összefüggések mélyebb megértéséhez, a (társadalmi) cselekvések mozgatórugóinak, azaz az egyéni döntések mögött meghúzódó értékek, tapasztalatok, vágyak és félelmek feltérképezésével.

Az országok közötti hivatalos (bejelentett) helyváltoztatásokat regisztráló adatbázisokból sokféle mozgás kimarad, így a nehezen nyomon követhető vagy gyorsan változó migrációs jelenségek megragadására a kvalitatív módszertannal járó léptékváltás egyúttal új perspektívát is kínál. Az adott lokalitásra koncentrált leírás pontosabb és részletesebb képet nyújt, mint a sokszor töredékes (időben nem folytonos) adatsorok elemzése, ahol az összehasonlítást az elméleti megközelítések és a fogalomhasználat különbségei is nehezítik. Az adatfelvételekből a cselekvések szubjektív értelme és a döntések súlya jobbra közvetve (valamilyen elméleti keret alapfogalmaiból és feltételezéseiből, illetve az adott tudományterület implicit emberképéből kiindulva – pl.

közgazdaságtani magyarázatok és homo oeconomicus) interpretálható. Ezzel szemben a lokalitást holisztikusan szemlélő antropológiai terepmunka több olyan, a migrációkutatásokban klasszikus kérdést és fogalmat is képes több szempontból megvilágítani, amelyek csak első látásra tűnnek evidensnek vagy könnyen konceptualizálhatónak.

A Honnan hová?, a Hogyan? és a Miért? kérdései megkerülhetetlenek a migrációs tendenciák értelmezésekor. Pedig e kérdések megválaszolása nem is olyan egyszerű; a kötet gondos és teljességre törekvő elemzései rámutatnak arra, hogy még az olyan evidensnek tűnő háttérfogalmak is problematizálhatók (és problematizálandók), mint maga a mozgás. Kérdés ugyanis ennek folyamatos vagy időszakos jellege, körkörösége vagy egyirányúsága, bejáratott vagy éppen változó útvonala. Hasonlóképpen feltehető a kérdés, hogy egyáltalán mérhető-e a helyváltoztatás, ha például már az európai uniós állampolgárok határátlépéseit nem regisztrálják, vagy miként értelmezhetők a rövid időre szülő utazások és az ingázások. A szerző a statisztikák böngészésekor az adatgyűjtés céljára és megbízhatóságára reflektálva próbálja tisztázni a spanyolországi Alcalá de Henares-i román „közösség” nagyságát, migrációs hálózatát és a különféle mozgásokban érintettek számát. Eközben kiderül, hogy a két ország közötti mozgás viszonylagos állandósága ellenére is változnak az irányok, súlypontok és útvonalak, csakúgy mint a bevándorláshoz kapcsolódó motivációk. Jóllehet eközben a lassanként rutinná váló migráns tapasztalatok és hálózatok struktúrákat és kultúrát teremtenek, a migráció kultúráját.

A kötet egyik különösen értékes fejezetében (Bukaresttől Alcaláig) a migránsok első lépéseinek érzékletes leírását találjuk: ebben a szerző személyes tapasztalatairól, benyomásairól olvashatunk, aki elhatározta, hogy bejárja a Romániától Spanyolországig vezető utat. Így hosszan várakozott a hajnali esőben a bukaresti buszpályaudvaron, ahol még az indulás előtt utánfutót szerelt; megfigyelte, miről diskurálnak a hosszú buszúton az utasok; Alcalába érkezésekor megpróbálta feltérképezni a várost (mentális térképezés), majd albérletet keresett, hivatalos ügyeket intézett, önéletrajzot írt. A hat hónapos terepmunka napirendjét is a bevándorló „közösség” életritmusához igazította: román fiatalokkal közös albérletben lakott, a napot a kávézóban kezdte, emellett rendszeresen felkereste a közösségi helyeket, hivatalokat és vasárnaponként misére járt.

A románok spanyolországi migrációját mozgó okok feltárása elvezet a rendszerváltás utáni román társadalom (érték)váltságához, a „román álom” és az újjazdagok társadalmi megítéléséhez, a társadalmi bizalmatlanság gyökereihez, valamint a külföldi munkavállalást motiváló „tisztességes” munka és boldogulás elvárásához. Ezeket a szálakat követve eljutunk a migrációs hullám előképeként tekinthető rendszerváltás előtti „transznacionális falvakhoz” (60. o.), ahonnan az elvándorló német (később magyar) lakosságot követve vendégmunkások indultak útnak – nemcsak nyugatra, hanem más szocialista államokba és arab országokba is. A határ menti csempészet ugyancsak fontos előzménye a migrációs útvonalak és hálózatok kialakulásának, csakúgy mint a Spanyolor-

szágban menedéket kereső politikai emigránsok kulturális kapcsolatai. Miközben a migráció kutatásában egyre inkább „a migráns személyisége válik (...) a fő tudományos problémává” (Gyánit idézi Moreh 2014, 19.), az egyéni döntésekre, életutakra, a megélt tapasztalatokra alapozott megértés nem „ragad le” a mikroszintnél. Érzékeny elemzések magyarázzák, hogy miként befolyásolják a migrációs hálózatok megszilárdulását makroszintű tényezők: a gazdasági különbségek vagy éppen a gazdasági válság, az európai uniós és a nemzeti bevándorláspolitikák (pl. vízumkényszer), valamint a kibocsátó ország, Románia kulturális-etnikai és regionális sokszínűsége. E szempontokra és az erős és gyenge kötések hálózatképző erejére alapozza a szerző az 1990-es években meginduló Spanyolországba tartó román migráció korszakolását.

Az életutakból és a boldogulási stratégiákból kirajzolódó kép nagy előnye, hogy képes magyarázni „a nemzetközi migráció drámai paradoxonát” (Pajo kifejezése, Moreh 2014, 13.), azaz a friss migráns státuszvesztésének elkerülhetetlenségét. A gazdasági érdekek ugyanis csak addig bírnak magyarázó erővel, amíg szegmentált munkaerőpiacban gondolkodunk és feltételezzük, hogy a gazdasági bevándorló státusza csak a hazatéréssel változhat meg. Azonban a 2009-ben végzett terepmunka a spanyolországi bevándorlás későbbi (posztmigrációs) szakaszában vizsgálja az alcalái románok migrációs terveit és ezek megvalósulását a társadalmi differenciálódás szemszögéből. Ez ugyancsak egy fontos aspektust világít meg, hiszen a Hová? kérdésének megválaszolásához meg kell érteni a befogadó társadalom tagozódását és a bevándorlóknak szánt társadalmi helyet is. Következésképpen a mozgás értelme két társadalom, szűkebben véve két „közösség” találkozásán és egymásra hatásain keresztül tárható fel. A társadalmi differenciálódás a különféle adaptációs stratégiák közvetítésével tehát a két társadalomban egyszerre hat: a spanyolokat a korábbi migrációs tapasztalatuk bizonyos értelemben toleránsabb és rugalmasabb befogadókká teszi, míg a Romániából érkezőket a kulturális hasonlóságok is segítik a beilleszkedésben, mely során az alacsony státuszú homogén közösség lassan differenciálódni kezd. A társadalmi mobilitás különféle csatornáiban más-más készségek és tőkék előnyösek: a gazdasági életben előbb a nem tőkeigényes, a migrációs tapasztalatokra mint sajátos jártasságra, know-how-ra alapozott vállalkozások gyakran az otthon maradtak és a Spanyolországban dolgozók közötti kapcsolattartás igényére épülnek, vagy éppen a frissen érkezőket segítik, miközben ez esetenként a kizsákmányolás mozzanatait sem nélkülözi. A romániai bevándorlók közösségi életét alakító „román profilú” integrációs út a státuszvesztést késleltetve korrigáló, a kulturális életet, oktatást szervező értelmiségieké, akik egy idő után a Romániában megszerzett kulturális tőkéjüket Spanyolországban is konvertálni tudják. (Bár a kulturális intézmények „falai” kevésbé átjárhatóak, úgy tűnik, hogy a második generáció már e tekintetben is sikeressé válhat.) A spanyol profilú boldogulók távolabb kerülnek a bevándorló „közösségtől”, jellegzetes közvetítő jellegű kötődéseikben kettős integrációs törekvés mutatkozik. A két kultúra közötti hídszerepük gyakran intézményes for-

mát ölt (interkulturális mediátor, nyelvtanár), miközben státuszelérésüket nemcsak a spanyol intézményi környezet, hanem a román állam által támogatott programok (pl. román iskola) is alakítja. Az anyagi és a kulturális javak mozgását biztosító román kisebbségen belüli közvetítő csoport felismerése nemcsak a közvetítő kisebbségek elméletének újragondolására ösztönözte a szerzőt, hanem a két kultúra közötti interakció makroszintű jelenségeire is rávilágított. Bár a bevándorlók és a befogadók közötti viszonylag kicsi nyelvi és szociokulturális távolság eddig nem teremtett a sajátos tapasztalatokat művészi igénnyel lepárló spanyolországi román „migrációirodalmat” (181. o.), egy külön nyelvjárást (rumaňol) alakított ki. Míg ez az otthon maradó értelmiségiek szemében egyértelmű nyelvromlás, a migránsok szempontjából inkább kulturális gazdagodást feltételez; egy olyan nyelv megteremtését, amely érzékenyebben tud reflektálni a migráns lét köztességére, a közelség és távolság folytonos változására. Hasonlóképpen a Romániában alacsony kulturális presztízsűnek tekintett, mégis széles körben kedvelt (a spanyolországi román bevándorlók körében is népszerű) manele zenei műfaja mintegy megéneklí a román álmom újgazdag megvalósulását és ezek visszasságait, de a bevándorlókhoz is szól, mivel sokak szemében ők ennek az álomnak a megtestesítői.

Az alcalái románok kiszélesedő életcéljai messze túlmutatnak a gazdasági okokon, azaz a rövid vagy középtávú tőkefelhalmozás igényén. Miközben az értelmiségiek szerint azért nehéz megszervezni a kulturális életet, azért nincs összefogás, mert az itt élő románok „aranyosok”, mások átértékelték az itt tartózkodásukat, és új célokat tűztek ki maguk elé. Egyikük így fogalmazott: „Akik azért jöttek, hogy meggazdagodjanak, azok már elkezdtek hazamenni.” (210. o.)

A gazdasági racionalitáson túlmutató, időnként irracionálisnak tűnő viselkedés is értelmezhetővé válik a kvalitatív mélyfúrásnak köszönhetően, mivel az otthonról mindenképp sikeresnek tűnő migránsoknak „kötelességei” vannak az otthon maradottakkal szemben: mindenekelőtt meg kell őrizniük a sikeresség látszatát, végső soron az évtizedek óta formálódó migráció kultúráját. Ez magyarázza például az anyagilag is megterhelő presztízszköltekezéseket és azokat a Spanyolországba érkezvén nyilvánvalóvá váló hazugságokat, melyeket a haza-térők terjesztenek a kinti könnyű életről és a gazdagságról.

Moreh Christian műve nemcsak érzékletes és mély etnográfiai leírás; a makro- és mikroszinteket összekapcsoló elemzés célja a modellépítés, amely gondosan szűkíti és pontosítja az elemzés és értelmezés hatáskörét. Kimarad például a modelltől a részben eltérő stratégiák mentén szerveződő roma migráció, a mezőgazdasági munkások szezonális munkavállalása külföldön vagy éppen a kényszerű elvándorlás és a feketegazdasághoz kötődő migráció. A modell „a román állampolgárok tömeges migrációjára (vonatkozik) olyan nyelvi-kulturális szempontból közel álló társadalmak felé, amelyek hagyományosan kibocsátó országok, azonban hirtelen konjunktúrájuknak köszönhetően munkaerőhiányban szenvedtek bizonyos gazdasági kulcsterületeken, ugyanakkor nem rendelkeztek vendégmunkás-politikával.” (195. o.) Ez utóbbi kitétel a

Spanyolországba és Olaszországba irányuló román migrációt több ponton is megkülönbözteti a Németországba érkező török vendégmunkások helyzetétől.

A szisztematikus vizsgálódás elméleti keretét a megalapozott elmélet (grounded theory) adja, így a modellépítés nem az elméletileg lehetséges társadalmi differenciálódási utak teljes spektrumán mozog, hanem egy empirikusan megalapozott és telített tipológiához vezet. A bevándorló és a befogadó társadalmak sajátosságaira és a közöttük zajló kölcsönhatásokra figyelő elemzés a jellegzetes mobilitási utakat azonosítja.

A könyv nagy érdeme, hogy érzékeny a fogalomhasználat problémáira. Az elemzésekben az evidensnek tűnő irányok, okok és célok többszölamúvá és kontextusfüggővé válnak, miközben átgondolásuk termékenyen közvetít a mikro- és a makroszint között, így a megélt tapasztalatokat meggyőzően illeszti rendszer szintű, nemzetek feletti összefüggések közé. A szerző reflektál arra kérdésre is, hogy nagysága, belső konfliktusai és eltérő beilleszkedési mintái miatt mennyiben tekinthető az alcalái román kolónia „közösségnek”, s mennyire diaszpórának. Ugyancsak kérdéses a munkavállalási célú migráció kizárólagos gazdasági meghatározottsága, hiszen a gazdaság társadalmi beágyazottsága és a munka fogalmának etikai kategóriává válása ezt eleve megkérdőjelezi. A migrációs tervek gazdasági motivációja körkörös vagy visszatérő migrációt feltételez, miközben egyesek diaszpórának tekintik a román bevándorlók csoportjait. E ponton a tudományos fogalomhasználat is feszültségeket teremt. „A román tudományos szóhasználat a diaszpóra és az ideiglenesség egyidejű alkalmazásával elérte, hogy a spanyolorzági románok egy megállapodott és számottevő diaszpórának tűnjenek, ugyanakkor az anyaországban szintén jelen lévő és aktív állampolgároknak is látszódnak.” (214.o.) A fogalomhasználatot érintő reflexiók nem pusztán a 21. századi társadalmak sajátosságaira és a jelenségek likvid jellegére hívják fel a figyelmet, hanem a fogalmak metaforikus használatából következő devalválódásra, szemantikai zavarokra is.

A terepmunka során csak benyomásként rögzült „halk hazatérés” (216. o.) a román falvakba nemcsak a migráció rugalmasságára, a megváltozott körülményekhez való gyors alkalmazkodásra hívja fel a figyelmet. A részvétel a közösség életében arra is alkalmat adott a kutatónak, hogy az időközben kiobbant gazdasági válság hatásait vizsgálja, jóllehet a 2009 előtt készített kutatási terve ezt nem vette számításba. A reakálási módok sokféleségét jól magyarázza a közösség társadalmi differenciálódása, az egyének és a háztartások integráltsága a spanyol társadalomba. A stabil, bejelentett munkahellyel rendelkező román bevándorlók szinte kedvezőbb helyzetben voltak, mint a spanyol munkavállalók, miközben a tipikusan munkaerő-fogadó ágazatokban (például az építőiparban) nagy átrendeződések kezdődtek, és sokan elvesztették az állásukat vagy feketemunkára kényszerültek. A stabilabb státuszú nők munkájuk elvesztése után sem tértek vissza az alacsonyabb presztízsű munkakörökbe (pl. háztartási kisegítés, házi ápolás), inkább otthon maradtak. Mások a munkanélküli segélyt jól megérdemelt pihenésként fogták fel, míg olyanok is

akadtak, akik azért tértek vissza (átmenetileg?) Romániába, mert úgy gondolták, hogy ott a munkanélküli segélyből könnyebben megélnek.

Az ellentétes irányú mozgások (a cirkulálás, hazatérés, a spanyolok Romániába indulása, a vegyes házasságban élők két ország közötti közlekedése) a migráció összetettségére és megfoghatatlanságára irányítják a figyelmet. A jelenség komplexitása tárul fel a kvalitatív elemzésben, amely voltaképpen a román–spanyol transznacionális teret és ezek szereplőit mutatja be. Így, ha csak érintőlegesen is, de képet kapunk a kibocsátó társadalom lokalitásairól is (bár a szerző e ponton világosan megvonja a vizsgálódás határait).

Az alcalái románok című kötet nemcsak arra példa, hogy miként lehet te-repmunkán alapuló kutatást folytatni döntően a kulturális antropológia eszköztárára hagyatkozva. Moreh Christian a vizsgálódáshoz mozgósított módszerekhez reflexíven viszonyul, és a tudományterület sajátos vakfoltjaira (lehatárolt, statikus, zárt kulturális entitások feltételezése) is reagál. A mozgások értelmezéséhez voltaképpen a kultúrák közöttiséget (interkulturalitást) vizsgálja, miközben a többféle adatot és módszertani fogást ötvöző kvalitatív kutatás fontos kérdésekben árnyalja a migrációról szóló tudományos diskurzust és segíti a fogalmi tisztánlátást.

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Beszámoló a 7e Festival de Géopolitique de Grenoble konferenciáról

Report on the 7e Festival de Géopolitique de Grenoble

PETE MÁRTON

PETE Márton: PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola, Budapest; petemarton@elte.hu

Márton PETE: PhD student, Doctoral School of Earth Sciences, Eötvös Loránd University, Budapest; petemarton@elte.hu

2015-ben immár hetedik alkalommal rendezték meg a *Festival Géopolitique de Grenoble* nemzetközi geopolitikai konferenciát, amely 2009-ben indult útjára, s az évek során igen jelentős eseménnyé nőtte ki magát. Az esemény koordináló intézménye a Grenoble École de Management (GEM), központi alakja pedig Jean-Marc Huissoud, az intézmény geopolitikai kutatásokkal foglalkozó oktatója és kutatója. Az esemény szakmai és anyagi hátterét számos francia felsőoktatási és kutatóintézmény tudományos közössége, az akadémiai szektor, a média és a magánszféra példaértékű együttműködése biztosítja. Az esemény nem véletlenül kapta a fesztivál megnevezést: nem klasszikus értelemben vett konferenciáról, hanem valódi fesztiválról van szó, amely legalább annyira ismeretterjesztő, mint tudományos jellegű. A minél szélesebb közönség felé történő nyitást jól jelzi, hogy a rendezvényt városszerte köztéri plakátok hirdették, az előadások pedig bárki számára látogathatók, valamint online követhetők voltak, ez utóbbi lehetőséggel az idei évben nagyjából 2900-an éltek a világ minden tájáról. Olyan neves előadók emelték az esemény tekintélyét, mint Anne-Laure Amilhat Szary (Université Joseph Fourier – Grenoble 1), a határkutatásokban nemzetközi szinten meghatározó Association for Borderlands Studies egyik vezető kutatója, Rony Brauman (Sciences Po Paris), az Orvosok Határok Nélkül nemzetközi humanitárius szervezet egykori vezetője, Michel Foucher (Collège d'Etudes Mondiales), aki számos geopolitikai kötet, többek között a magyarul is megjelent *Európa-köztársaság: történelmek és geográfiák között* (1999)

szerzője és Virginie Mamadouh (Universiteit van Amsterdam), a *Geopolitics* folyóirat társfőszerkesztője.

A fesztivál központi témája évről évre változik, a hagyomány szerint az egyik évben egy általános témakör, a másik évben pedig egy nagytérség vagy világrész kerül górcső alá. Az idei esemény tematikája a határok köré összpontosult. A geopolitika világszintű aktualitásaihoz igazodóan bizonyos földrajzi térségek, illetve problémakörök ugyanakkor számos előadás visszatérő elemei voltak a négy nap során. Az előadások igen jelentős része koncentrált a nagyhatalmi geopolitikákra, elsősorban Oroszország jelenlegi geopolitikai attitűdjére és ennek térségi politikai földrajzi hatásaira, elsősorban az egyes poszt-szovjet államok, azon túl pedig Európa és az egész világ vonatkozásában. Oroszország határai a történelem során igen nagy fluktuációt mutattak, s az Orosz Föderáció geopolitikai hatóköre ma sem korlátozódik az orosz államterületre, hanem jelentős befolyást gyakorol a tőle gazdasági és politikai értelemben nagymértékben függő szomszéd államok területére is, amelyek egyfajta pufferezónaként, afféle modern gyepeként veszik körül. E határsáv kialakítása évszázados igénye, egyúttal szerves eleme az orosz geostratégiának, megtartása ugyanakkor folyamatos kihívást jelent, s nagyban függ a mindenkori orosz állam gazdasági és katonai erejétől. Ebbe a kontextusba illeszkedtek tehát a témával foglalkozó szakemberek előadásai.

Az előadások ugyancsak jelentős hányada foglalkozott az illegális bevándorlás és a határokon átvélő mobilitás világszintű egyenlőtlenségeinek problémáival. Általános tendencia, hogy egyre több fallal vagy kerítéssel erősített határszakasz található a világon – egyes kutatások szerint ez ma mintegy 38 000 kilométert jelent, amely az elmúlt évek dinamikus növekedésének eredménye –, s e határok átjárhatósága meglehetősen aszimmetrikussá vált a különböző határ-
oldalak irányából. Jellemző, hogy e fallal, szögesdróttal és egyéb fizikai akadályokkal jelzett és modern biztonságtechnológiai berendezésekkel megtámogatott erősítések olyan határvonalakon épülnek ki, ahol az egyik határoldali állam nemzeti össztermékét tekintve jóval kedvezőbb helyzetű a szomszédjánál. A falat vagy kerítést is e tehetősebb szomszéd építi, általában nemzet- és közbiztonsági okokra hivatkozva, ugyanakkor ugyanezen ország lakói számára a határ viszonylag könnyen átjárható, míg a másik oldal lakói számára sokszor átjárhatatlan. E folyamat, illetve a vele párhuzamosan felálló adminisztratív akadályok (pl. vízumkényszer) eredménye, hogy egyes országok személyi, illetve úti okmányai nagyobb mozgásszabadságot biztosítanak, mint másoké, ami – egy találó megfogalmazás szerint – valamiféle „business class” és „low cost” állampolgárságok kialakulásához vezet. Az illegális bevándorlás kérdése az utóbbi években Magyarországon is egyre inkább megkerülhetetlen témává vált, e kérdéskör kezelése ugyanakkor – a konferencián megismert tapasztalatok alapján – nem választható el a világszintű egyenlőtlenségek problematikájától. Ugyancsak a témában elhangzott előadások tanulsága, hogy ha egy országban a politikai diskurzusba bekerül az illegális bevándorlás problémája, ott igen ha-

mar sor kerül a határok fizikai megerősítésére, ez pedig intő jel lehet olyan, nagytérsegi szempontból szegélyhelyzetű országok számára, mint Magyarország.

A fesztiválon jellemző, a fentiekben bemutatott tematikai és léptékbeli fősodor mellett kisebb számban ugyan, de felbukkantak olyan előadások is, amelyek szűkebb térségek helyi, illetve regionális problematikáira, sajátos térségi helyzeteire koncentráltak. Ezek közül két olyan előadás érdemel említést, amelyek különös relevanciával és aktualitással bírnak a kelet-közép-európai térség számára.

Jaroslav Janczak (Adam Mickiewicz Egyetem, Poznań, illetve Viadrina Európai Egyetem, Frankfurt an der Oder), alapvetően politikatudományokkal foglalkozó kutató előadása az európai határ menti ikervárosokról szolt, így a két Komáromot, illetve az Esztergom–Párkány kapcsolatot is bemutatta. Kutatása alapvetően arra koncentrált, hogyan értelmezik ezen ikervárosok lakói a határt, a határ túloldalán fekvő másik várost/városrészt, illetve a kettős városmagot körülvevő határon átnyúló régiót, és mindez hogyan jelenik meg a határhoz kötődő köztéri performatív alkotások (pl. határkövek, határt jelölő táblák, határnyitást jelképező emlékművek stb.) térszemléletében és szimbolikájában. Eredményei azt mutatják, hogy míg Európa nyugati felében inkább az egyetemes európai jelképek dominálnak (pl. Zeus mint bika elrabolja Európát), keletre inkább a – vélt vagy valós – közös történelem alakjai, illetve elemei jelennek meg. Ezzel együtt Európa keleti felében az összetartozás érzése is erősebb, a határvárosokban élők nem tekintik külföldnek a szomszéd várost, amely sokszor mindennapi térhasználatukban is jelentős szerepet játszik.

Ivana Venier (Università IUAV di Venezia) alapvetően területi tervezési irányultságú kutatása a határon átnyúló mindennapi gyakorlatokra koncentrált Horvátország határai mentén, többek között Isztriában és Vukovár térségében. Vizsgálata arra irányult, hogyan lehetne a határon átnyúló spontán interakciók, mozgások és ezek jellemző térhasználatának tapasztalataira támaszkodni a közösségi tervezés során. Az Európai Unióhoz nemrég csatlakozott Horvátország számára kétségtelenül komoly jelentőséggel bír a kérdés, amelynek megválaszolása fontos támpontot adhat a többek között az európai területi együttműködés keretében rendelkezésre álló források hatékony becsatornázásához. Mindemellett, mint arra az előadás rámutatott, nem tekinthetünk el attól a történelmi konfliktusokkal terhelt helyzettől sem, amely a Horvátország és szomszédjai közötti kapcsolatokat jellemzi. Még ha a közeljövőben az előrehaladó európai integráció le is bontja a külső térben található fizikai akadályokat, az egyes társadalmak, népcsoportok közötti kapcsolatrendszer belső tere még jó ideig határokkal szabdaltnak maradhat.

Összességében elmondható, hogy a fesztivál a határokhöz kapcsolódó politikai földrajzi problémák igen széles skáláját tárta fel, s így igen komplex, ugyanakkor izgalmas és tanulságokban bővelkedő rendezvénné sikerült válnia. Már szervezés alatt áll a jövő évi, nyolcadik esemény, amelynek tematikus középpontjában Afrika áll majd. Noha a kontinens jellemzően nincs a hazai tudományos érdeklődés homlokterében, a geopolitikai és posztkolonialista érdeklődésű kutatók számára mindenképpen érdekes és fontos esemény lehet.

„Az Alföld sajátságosan paradox hely...” Interjú Csatári Bálinttal

“The Great Hungarian Plain is a paradoxical place” Interview with Bálint Csatári

BARTA GYÖRGYI

BARTA Györgyi: kutató professzor emerita, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; barta@rkk.hu

CSATÁRI Bálint: nyugdíjas, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Kecskemét; csatbal@rkk.hu

Györgyi BARTA: research professor emerita, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; barta@rkk.hu

Bálint CSATÁRI: retiree, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Kecskemét; csatbal@rkk.hu

Hogyan lettél Alföld-kutató?

Nem tudom, hogy pontosan ez-e a helyes kifejezés. Inkább geográfus vagyok és településföldrajzos, illetve tanár, akinek pályája során – sok kiváló kollegával együttműködve – lehetősége adódott arra, hogy többször is Alföld-kutatások témavezetője lehessen. De ha csak annyit árulok el az életrajzomból, hogy Karcagon születtem, egy bihari faluban, Zsákán nőttem fel, Berettyóújfaluban jártam gimnáziumba, Szegeden végeztem az egyetemet, majd Tóth József aspiránsaként heti rendszerességgű békéscsabai szakmai konzultációk után, Enyedi György hívására költöztünk Kecskemétre, s így szűkebb családom öt tagja az Alföld öt különböző településén – zömmel mezővárosában – született, akkor ebből lehet, hogy az is következik, hogy számomra eleve elrendelt volt ez a feladat. Azt hiszem, hogy – egyetértve békéscsabai kollégáim remek interjújában (Timár et al. 2012) foglaltakkal – itt, a periférián különösen fontos volt, és szerintem az ma is, hogy feltegyük azokat a tudományos kérdéseket, amelyekre a válaszokat keresve segíthetünk a régió életének jobbításában. Ezt tették – a már emlegetett tudósokon túl – Tessedik Sámuelről Mendöl Tiborig, Erdei Ferentől Kaán Károlyon át Beluszky Pálig nagyon sokan. Több – a régió felemelkedését illetően inkább kevesebb – sikerrel. Különben a földrajz mindig nagyon érdekelt, a mentális térképezést már évtizedekkel azelőtt „gyakoroltam”, mielőtt kutatóként megtudtam, mi is az. Nagyszerű tanáraink és mestereim voltak. Nekik so-

kat köszönhetek a pályám alakulásában. Ők – többen is – ösztönöztek, segítettek, és persze vonzó példát is mutattak, hogy legyenek én is tanár, geográfus és Alföld-kutató.

Miket emelnél ki életed, pályád fontosabb eseményeiből, műveiből?

Doktori értekezésemet 1975-ben Szeged járás tanyarendszeréből írtam, Szegeden, Krajkó Gyula professzor tanszékén, részben a tanyáiktól méltatlanul megfosztott nagykun őseim emlékének is adózva. Akkor még nem sejtettem, hogy ez az igazán alföldi és „vérbeli” településföldrajzi téma szinte egész életpályámat végigkíséri. Részben az 1980-as évek közepén általunk végzett kiskunsági, majd alföldi tanyakutatások nyomán oldották fel négy évtized után az általános külterületi (tanyai) építési tilalmat, és még 2005-ben is sikerült egy igazán nagy léptékű tanyakutatást elvégezni fiatal kollegáimmal együtt (www.alfoldinfo.hu/tanyakutatas), amely után manapság már „célzott” alföldi tanya-programok is futnak az Alföld megyéinek településein. Természetesen legalább ilyen fontos volt számomra a két – a részt vevő kutatók, szakértők számát és az akkori viszonyok között a megbízás összegeit tekintve is – jelentős Alföld-kutatás. Különösen a második, az MTA stratégiai kutatási programjaihoz kapcsolódó kutatási projekt volt nagyon fontos, mert – mint békéscsabai kollegáim is elmondták a Tér és Társadalomban – sok fiatal kolléga minősítését és több tudományos könyv megjelenését is köszönhattük ennek a programnak. Nem volt könnyű eleget tenni a kemény feltételeknek, de mondhatom, igazi tudományos műhellyé akkor váltunk, s a végén 12 kutatói státusz „formájában” intézetünk költségvetési alapfinanszírozásához csatolták az összeg egy részét. Akkor még azt hittük, hogy hosszú távon szükség lesz az adott térségek szisztematikus és magas színvonalú regionális, területi és vidékkutatására.

Életed fő művének tekinted tehát a Regionális Kutatások Központján belül az Alföldi Tudományos Intézet megszervezését, vezetését, bevezetését a tudományos köztudatba?

Érdekes kérdés, hogy mi tekinthető egy kutató fő művének. Talán igaza volt meseteremnek, Tóth Józsefnek, aki szintén a Tér és Társadalomban megjelent visszaemlékező interjújában (Bögre, Kovács, Tóth 2013) a békéscsabai Alföldi Kutatócsoport elindítását tekintette pályája egyik legfontosabb tettének, mondhatni „művének”. Mikor annak alapítása után egy szűk évtizeddel (1982-ben) Kecskeméten nekem is lehetőségem nyílt hasonló léptékű feladatra, még nem gondoltam (gondolhattam), hogy lesz rendszerváltozás, s az egykor Szegeden működő, Klebelsberg Kuno által kezdeményezett Alföldi Tudományos Intézet újjászervezésére is lehetőséget kapok. Nagyon szép feladat volt, valódi tudományos és tudományszervezői kihívás. De a sikerek főleg a kiváló fiatal kollektíva szoros és erős együttműködésének köszönhetőek. Érdemes kiemelni, hogy akkortájt az Alföld regionális problémáinak hiteles tudományos feltárására is komoly igény mutatkozott – mind kormányzati, mind a formálódó megyei és helyi önkormányzati

szinteken. És valóban ma is nagy dolognak tartom, hogy Kosáry Domokos vezetésével az MTA elnöksége is megvitatta az Alföld helyzetéről készült tudományos téziseinket és fejlesztési ajánlásainkat (1993). Az már persze e dolog másik oldala, amiről Sándor Iván írt: „Évszázados tapasztalat, hogy (hazánkban) a szellem teljesítményei-ajánlatai füstbe mennek. Szerencsés esetben az utólagos összegzésekben, korértelmezésekben van szerepük. Tegyük hozzá: az utólagosságokban gazdag a magyar gondolkodás.” (Sándor 2013, 12.)

Ezek igazán súlyos állítások. Ennek ellenére hogyan ítéled meg 2015-ből visszatekintve az Alföldi Tudományos Intézet irányításod alatt megszületett főbb tudományos eredményeit?

A békéscsabai és a kecskeméti alföldi kutatócsoportok munkatársai a Regionális Kutatások Központja interdiszciplináris szellemiségű, korát messze megelőzően modern hálózati rendszerekkel szervezett, pezsgő tudományos életű intézetben lettek új otthonra 1984-ben. Bővült a tudományos palettánk, jellemzővé vált a megközelítések sokfélesége. Olyan új témákról készülhettek disszertációink, mint az akkor még szinte ismeretlen fenntarthatóságról, a természet és a társadalom viszonyának történeti változásairól, a rekreáció geográfiájáról, vagy a világ akkori városföldrajzi szakirodalmának hazai és alföldi adaptációjaként a szuburbanizációról, sőt már a bankfiókrendszer kiépülését is vizsgálhattuk a régióban (Csordás 1993; Lengyel 1994; Rácz 1993; Timár 1999).

Az intézet szervezeti bővülése mellett (az azóta sajnos felszámolt szolnoki és debreceni csoportokra gondolok) a tudományos fejlődés szempontjából döntő és szerintem nagy lépés volt, hogy az új, fontos témák már modern geográfiai témák voltak, s azok műveléséhez először a nemzetközi szakirodalom elméleti és módszertani adaptációját végeztük el, majd ezt a lépést követte az alföldi régió kutatása – mintegy okosan és hasznosan szervezett „esettanulmányként”. Így kutattuk később közösen – az egész akkori kollektíva – a várossikert, alföldi nézőpontból, vagy egyénenként, illetve kisebb csoportokban a környezettudatosságot, az információs és hálózati társadalom vagy az új, szolgáltató gazdaság területi terjedésének jellemzőit, s indultak el például a határ menti, az integrált vidék- és a genderkutatások. Bő tizenöt esztendő kellett ahhoz, hogy az alap- és alkalmazott kutatásaink „összeérjenek” (Baranyi 1999; Csatári, Farkas 2007; Kovács 2005; Nagy E. 2002; Nagy G. 2003; Timár 2005; Timár, Velkey 2003).

Végül, de nem utolsósorban nagyon fontos eredménynek tartom a bővülő nemzetközi kapcsolatainkat, kiemelve a lengyel akadémiai társintézetet, az elnyert ösztöndíjakat, a nemzetközi szemináriumokat, a kritikai földrajzi világkongresszust Békéscsabán és a különböző nemzetközi projektekben való részvételt is (Duró 1999; Timár 2003).

És a saját kutatási eredményeid közül mit emelnél ki?

A már említett tanyakutatásokon túlmenően talán a vidékföldrajz iránti érdeklődésem bővülése hozott jelentősebb sikert, eredményt. Ezek közül néhá-

nyat külföldön is publikálni tudtam. Fontos megemlítenem, hogy az 1990-es évtized elején Kecskeméten létrehozott RKK-s számítóközpontunk lehetővé tette – akkor ez „vidéken” még nagy ritkaságnak számított –, hogy a legmodernebb eszközökkel és módszerekkel dolgozzunk például az akkor formálódó kistérségek földrajzi tipizálásának feladatain, a vidéki tér pontos definiálásán, illetve az alföldi régiók esetenként markánsan különböző térfolyamatainak elemzésén. Enyedi György külön is kiemelte egyszer, egy RKK-s intézeti napon, hogy milyen fontosnak tartja azokat a kecskeméti fiatal kollegáimmal együtt szerkesztett kis köteteket, amelyek a magyar vidék egy-egy sajátos problémáját járták körül (természetvédelem, perifériaproblémák, a vidék az információs társadalomban vagy – az alföldi problémákra is visszautalva – a Tisza-vidék problémái és fejlesztési lehetőségei).

Végül, visszatekintve, sőt néha az intézetbe bejárva s rendezgetve kézirataimat, két dolog biztosan a kevésbé sikeres listára kerülne. Rengeteg, vagy kis túlzással megszámlálhatatlan olyan külső megbízásos munkát készítettünk, amelyek ahhoz kellettek, hogy az MTA által juttatott béreinkhez és azok járulékaihoz minden évben az alkalmazott tudományos munkánkkal „megtermeljük” a kutatóintézet tényleges működésének rezsiköltségét. Ezekről és a „rendesen megjelent” publikációinkról a húsz éves jubileumunkra Törökné Gémes Tünde páratlanul érdekes bibliográfiát készített 2002-ben (Törökné Gémes 2002). Ha ebbe és a kéziratokba néha belenézek, akkor egyértelműen látszik, hogy nagyon sok, s ma is úgy ítélem, hogy valóban értékes eredményünk soha nem jelent meg „rendesen”. Mert készíteni kellett rögtön a következő kmb-t (azaz külső megbízásos munkát) ahhoz, hogy a gépkocsi benzinköltsége meglegyen, hogy újra kimehessünk a terepre, hogy adatokat gyűjtsünk vagy vásároljunk. Ez az egyre abszurdabb helyzet tette lehetetlenné azt is, hogy néhány témámat (pedig OTKA-pályázatokat is nyertem ezekre) igazán rendesen befejezhessem (kisvároskutatás, az emberi identifikáció változó földrajzi terei című téma kutatása). Persze azt is kudarcnak tartom „kissé”, hogy nem lettem az MTA doktora.

S van-e olyan dolog, ami e tekintetben esetleg kárpótolt?

Igen. Úgy gondolom és érzem, hogy az egyetemi oktatás mindig nagy örömet okozott, s magam sokkal inkább tanárnak, mint „tudósnak” tartom magam. Tanítványaim (különös tekintettel a már több mint tíz, kandidátusi, doktori és PhD-fokozatot elértekre) mindig igényes felkészülésre és jó előadások megtartására sarkalltak, s arra, hogy örökös önkontrollal tegyem a dolgom. Több mint negyven évet töltöttem a katedrán. Hetet középiskolában. Akkori bihari földrajz szakköröseim közül Rácz Lajos az MTA doktora, egyetemi tanár, Csordás László, kandidátus szintén a Szegedi Tudományegyetemen tanít. És egy bő évtizedet Kecskeméten is együtt dolgoztunk. Néhány doktoriskolai növendékem pedig olyan témákat művelt, szerencsére és némi ösztökélésemre, amelyeket én hajdan nem tudtam elvégezni. Még mindig van négy aktív doktorandusz növendékem.

Az RKK-ból való visszavonulásod után mivel foglalkozol?

Talán mielőtt erre válaszolnék, legalább egy bővített mondatban magáról az intézetből történt visszavonulásomról is szólni szeretnék. Annál pontosabban, mint ahogy a békéscsabai kollégáim fogalmaztak rólam a TÉT-beli interjújukban (Timár et al. 2012), én sem tudok: kényszerűség volt. Mert azt hiszem, emberileg és lelkileg nem tudtam volna azokhoz az – egyértelműen szellemi és tudományos értékek rombolásával is járó – átszervezésekhez asszisztálni, amelyek előjeleit már láttam. Meggyőződésem, hogy tudomány-, nemzet- és területpolitikai hiba, hogy ne mondjam bűn volt az RKK durva átszervezése és kutatóhálózatának gyengítése (mikor az egész világ a hálózatokban fejlődik!). Az Alföldnek és a Dunántúlnak is hosszú távon igen nagy szüksége lesz (vagyis lenne) majd azokra a világon és a magyar tudományosságban is nélkülözhetetlen eredményekre, amelyek a globálissal szemben – vagy éppen annak különböző „hullámain” – a lokális, illetve a regionális megoldásokat keresik és találják meg. Azaz a táj, a környezet fenntartható használatának modellezésében, a mező- és élelmiszergazdaság regionális „rehabilitációjában”, a város–vidék viszonyok alföldi megújításában. Szomorúan látom például, hogy az Alföldre remekül adaptálhatónak ítéltető, s az EU által ajánlott új CLLD – azaz a városok és vidékeik szervezett közössége által irányított – helyi fejlesztési forma sem kellett igazán nekünk, pedig ennek alkalmazása érdemben hozzájárulhatott volna az e sajátos régióban jellemző súlyos területi társadalmi konfliktusok (periféria, szegénység stb.) feloldásához. Biztos vagyok benne, hogy a problémák megoldásához szükséges elemzéseket és diagnózisokat most is és a jövőben is rendre meg kell(ene) írnia az Alföld professzionális kutatóinak. De úgy tűnik, hogy nálunk ma a területi fejlesztés szinte teljes mértékben centralizált. A helyi fejlesztések pedig szinte csak arról szólnak, hogy bármi áron európai uniós pályázati forráshoz jussanak. Bárminőhöz, akár szükség van rá, akár nincs. Gyakori, hogy bizonyos beruházások, illetve fejlesztések azok externális térbeli hatásainak ismerete nélkül indulnak el, sőt van olyan is, amelyet a helyi közösségek sem támogatnak. Szerintem ez elborzasztó mennyiségű pénz elpocsékolásával is együtt járhat.

De a kérdésed persze nem erről szólt. Tehát: négy évig dolgoztam tovább, folyamatosan, megbízásos jogviszonyban a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózatban. Az Európai Unió ugyanis 2007-ben minden tagállama számára előírta, hogy az agrár-vidékfejlesztési támogatási programjaihoz egy szakemberekből és vidékfejlesztő intézményekből, vállalkozásokból álló, modern hálózati technikákat alkalmazó szervezetet kell létrehoznia. Glatz Ferenc akadémikustól vettem át ennek a ma már több mint 10 000 egyéni tagot és 3000 intézményt, vidéki vállalkozást tömörítő szervezet elnökségének vezetését. A szó legszorosabb értelmében „alkalmaztam” az RKK-ban szerzett vidéktudományos és hálózatszerzési ismereteimet. Nem is gondoltam, hogy ennyi örömet hoz majd ez a közfeladat, s hogy a vidéki közösségek, szakemberek mennyire „ki vannak éhezve” a vidék-

kel kapcsolatos új és modern tudományos ismeretekre, mennyire kreatívak, együttműködők. Több mint száz előadást tartottam, Zalaegerszegtől Nyíregyházáig, Varsótól Temesvárig. Nem kis büszkeséggel tölt el e tevékenységemhez kapcsolódva, hogy szerepem volt annak a megállapodásnak a létrehozásában, amely az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontot egy igen nagy horderejű vidékkutatói megbízáshoz segítette. A *Tér és Társadalom* folyóirat idei első száma talán a legékesebb bizonyíték rá, hogy mennyi új eredmény született e projekt során.

S hogyan látod ma az Alföld helyzetét?

Amikor az első nagy kutatásunk befejeződött és az első független magyar kormány rendeletet alkotott az Alföldről, az itt megvalósítandó, sajátos regionális teendőkről (Határozatok tára 1994), azt hittem, valóban lesz komolyabb megújulás. Két hónapra rá, a második kormány gyorsan visszavonta, illetve „szüneteltette” ezen Alföld-rendelet végrehajtását a területfejlesztésről és -rendezéséről szóló törvény elfogadásáig. Utána egyébként valóban készült több nívós stratégia és terv (pl. a Vásárhelyi-terv), de mire az uniós normák nyomán végre valóban felkészült regionális és lokális intézmények vehették volna át e fontos, az alföldi regionális sajátosságokkal is számoló feladatokat, ismét megszüntetik azokat. Sok helyi szellemi energia, sőt tervezési-szervezési tudás halmozódott fel és hasznosult már a kistérségekben, valamint a regionális fejlesztési tanácsokban, illetve azok munkaszervezeteiben, de ezeket is lassan teljesen felszámolják. Nem véletlenül írtam az első kis Alföld-kötetünk végén némi malíciával, hogy mintha a régióknak jövője múlt időben íródna (Csatári 1995). Enyedi György több mint tíz éve azt mondta egyik Alföld Kongresszusunkon, hogy e térségre nézvést három lehetséges forgatókönyv fogalmazható (Enyedi 2005). Jön a „high-tech” és felemeli a régió gazdaságát, társadalmát (majd rögtön hozzátette: ez aligha következik be). Lehetséges, hogy újjáélednek a helyi innovációk és a kevés nyersanyaghoz szellemi értéket hozzátéve a „low-tech” fog megoldást hozni. Vagy, mint mondta, egy súlyos katasztrófa ráébreszti az itt élőket, hogy nem folytatható, ami most van, és ez hoz majd – igaz kényszerűségből – alföldi regionális megújulást. Én, sajnos, ennek az utóbbinak a bekövetkezését érzékelem. Nő a klimatikus kitettségünk, a szárazodás, a szegénység, szélsőségesen és számomra riasztó mértékben növekednek a jövedelemkülönbségek. Ugyanakkor csökken a gazdaság teljesítménye (az egy Mercedes-gyár csak remélni lehet, hogy a győri Audihoz hasonló változást hoz majd), fogy és öregszik a népesség. Úgy érzem, hogy minimálisra csökkent az alföldi összetartozás érzése, vagy másképpen fogalmazva: a (területi) szolidaritás és identitás. A két alföldi tervezési régió az elmúlt évtizedben egy tapodtat sem mozdult előre az Európai Unió utolsó húsz legkedvezőtlenebb régiójának elszomorító listáján. Az interjú címéül éppen azért javasoltam Hamvas Béla egy gondolatát, mert ő aztán azt is kifejti a híres könyvecskéjében, hogy itt – ezen a „paradox” tájon – nehezebben

vernek gyökeret az új dolgok (Hamvas 1987, 28).

Pedig a megoldások megtalálásához egyértelműen új, sokszínű „Alföld”-szellemre, sok kutatásra, professzionális tervező-fejlesztő szervezetekre, felelős közösekre, erős szakmai és civil összefogásra, kiváló alap-, közép- és felsőfokú oktatásra, valódi helyi és regionális politikusokra volna szükség. Nyilvánvaló, hogy az a sokszínű tudás, ami az Alföld felemeléséhez kellene, jelenleg nincs a birtokunkban, s a fejlett világ regionális és vidékfejlesztési módszereinek okos és szerves alkalmazásáról is túlságosan hamar lemondtak felelős döntéshozóink. Én már ezt is – vissza-utalva Enyedi professzor forgatókönyveire – valóságos katasztrófának tartom.

Foglalkozol-e még tudományos munkával?

No, itt akár még definíciós kísérletbe is foghatnék, hogy mit is jelent ez a kérdés. Hagyományos értelemben tudományos munkával nem foglalkozom – tehát szervezett, intézeti kutatási keretek között, esetleg témavezetőként. Sokat olvasok és írok is, nota bene még tanulmányokat is. Megrecenziókat. Tudományos terveim viszont vannak, de azok megvalósulásához több körülménynek változnia kellene. A magán- és a közéletemben is. Örömmel segítem és mentorálom viszont doktorandusz tanítványaimat, szívesen konzultálok volt kollégáimmal az intézet kisméretűre csökkentett kecskeméti csoportjában is. Elkel néha biztatásom, bár nem gondoltam soha, hogy ennyire érdektelen lesz a helyi vagy a megyei „politikum” a geográfia, illetve az általunk végzett tudományos munkák eredményei iránt.

Végül, a több olvasási időmben igazi gyöngyszemekre is akadok, ami nem tudományos munka ugyan, de ugyanolyan örömet okoz. Például Végel László megfogalmazása: „A nemzetállami centralizmus ellenében nem holmi brüsszeli centralizmus lebeg a szemem előtt, hanem egy bonyolultabb struktúrában gondolkodom. Ez lenne az alkotmányos regionalizmus. Ma erről szó sincs, a regionalizmust legtöbbször egyszerű kitűzőnek használjuk.” Majd így folytatja: „Ha jobban megfigyeljük, a regionalizmus elevenebb hagyományokkal rendelkezik Európában, mint a nemzetállam.” (Végel 2013, 12.) Igen. Én is úgy gondolom, hogy az alföldi regionális fejlesztési kudarcok fő oka, hogy itthon is és az unióban is csendes harc folyik a regionalizmus ellen. Mert nincs elég bátorsága a hatalomnak, hogy okosan megossza azt, s ezáltal képessé tegye a helyi társadalmat arra, hogy saját sorsának igazán Kovácsa lehessen, mint volt az Alföldön is a mezővárosok felvirágzásának és tanyásodásának korában. Persze tudjuk: szegény ország centralizáció, gazdag ország decentralizáció. Csak az is világos, hogy a centralizáció gyakran többbe kerül, s közben az érintettek elvesztik a saját jövőjük helyben való megélésének, az értelmes „ott élés”, az ott maradás és boldogulás felelős vállalásának hitét.

Talán én azért mondhatom szerencsésnek magam, mert munkáinkban és megjelent írásainkban fennmaradnak azok az eredmények, amelyek ezt kívánták elősegíteni. Hogy nem így lett, az nem a kutató hibája. A tudomány és a mű-

vészet hazája ugyanis, mint Weöres Sándor mondta, nem a lét: az „esse”, hanem a lehetőség: a „posse”. Talán ezzel tudtam én is élni valamennyire. Nem vagyok ugyan biztos benne, de reménykedem, s abban is, hogy lesz, aki folytatja.

Irodalom

- Baranyi B. (1999): A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. *Tér és Társadalom*, 4., 17–44.
- Bögre Zs., Kovács T., Tóth J. (2013): A geográfus Tóth József (1940–2013). *Tér és Társadalom*, 4., 209–214.
- Csatári B. (1995): *Az Alföld helyzete és perspektívái: Alföld kutatási program 1991–1994*. 4. kötet. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba
- Csatári B., Farkas J. Zs. (2007): Vidéktípusok. In: Kovács Cs., Pál V. (szerk.): *A társadalmi földrajz világa*. Szegedi Tudományegyetem TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszéke, Szeged, 103–116.
- Csordás L. (1993): Szabadidő-lakások az Alföldön. *Tér és Társadalom*, 3–4., 75–103.
- Duró A. (ed.) (1999): *Spatial research in support of the European integration*. The 11th Polish–Hungarian Geographical Seminar, Mátraháza. Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, Pécs (Discussion Papers; special)
- Enyedi Gy. (2005): Európa peremén? In: Nagy E., Nagy G. (szerk.): *Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periférián*. III. Alföld-kongresszus. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 7–11.
- Hamvas B. (1987): *Öt géniusz. Életünk*, Szombathely
- Határozatok tára: Alföld-rendelet. 1994, 17., 130–136.
- Kovács A. D. (2005): A környezettudatosság szerepe a Tisza-vidék fenntarthatóságában. In: Nagy E., Nagy G. (szerk.): *Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periférián*. III. Alföld Kongresszus. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 132–135.
- Lengyel I. (1994): A bankhálózatok kialakulásának néhány jellemzője a Dél-Alföldön. In: Blazovich L., Csatári B., Simon I. (szerk.): *Alföldi Társadalom*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 171–190.
- Nagy E. (2002): A szolgáltató szektor az Alföldön. In: Csatári B., Timár J. (szerk.): *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 106–129.
- Nagy G. (2003): Regionalitás és információs társadalom. In: Nagy G., Kanalas I. (szerk.): *Régiók az információs társadalomban*. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét, 77–117.
- Rácz L. (1993): A történeti ökológia másik arca: A természeti környezet hatása a társadalom változásaira. *Magyar Tudomány*, 11., 1297–1303.
- Sándor I. (2013): Demokrácia – ahol nincs. *Élet és Irodalom*, október 18., 12.
- Timár J. (1999): Elméleti kérdések a szuburbanizációról. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 7–31.
- Timár J. (2003): Problémák és perspektívák: „Mi a teendő” a kialakulóban lévő kritikai geográfia számára Magyarországon? *Tér és Társadalom*, 2., 53–65.
- Timár J. (2005): Gender and spatial inequalities in Hungary in the transition era. In: Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kükorelli, I., Timár, J. (eds.): *Hungarian spaces and places: Patterns of transition*. Centre for Regional Studies, Pécs, 307–322.
- Timár J., Nagy E., Velkey G., Nagy G., Kugler J., Duray B., Barta Gy., Beluszky P. (2012): Társadalomtudósok a „periférián”. *Tér és Társadalom*, 3., 151–163.
- Timár J., Velkey G. (szerk.) (2003): *Várossiker alföldi nézőpontból*. MTA Regionális Kutatások Központja, MTA Társadalomkutató Központ, Békéscsaba, Budapest
- Török Gémes T. (2002): *Egy kutatóműhely két évtizede: válogatott, annotált bibliográfia*. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét
- Végel L. (2013): Európa-beszélgetések. *Élet és Irodalom*, október 25.
- www.alfoldinfo.hu (Letöltés: 2015. július 1.)

**A tér szerepe az egyenlőtlenségek kutatásában
Jegyzetek az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete
társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket kutató
horizontális műhelyének megalakulásához**

*The role of space in studying inequalities
Notes on the formation of the new horizontal group on
socio-spatial inequalities at the Institute for Regional
Studies, Centre for Economic and Regional Studies,
Hungarian Academy of Sciences*

NAGY ERIKA, VIRÁG TÜNDE

NAGY Erika: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Békéscsaba; nagye@rkk.hu

VIRÁG Tünde: tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Budapest; viragt@rkk.hu

Erika NAGY: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Békéscsaba; nagye@rkk.hu

Tünde VIRÁG: senior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; viragt@rkk.hu

2015 júniusában a hálózatosan, több telephellyel működő MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete kutatóinak egy csoportja horizontális műhely létrehozását kezdeményezte. A közös munka fókuszában a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek, az azokat létrehozó-újratermelő folyamatok állnak. A műhely fórumot teremt az egyenlőtlenségek okait, mozgatórugóit boncolgató elméleti viták, a módszertani kísérletezés számára, az empirikus eredmények bemutatásához és a tudományetikai dilemmák megvitatásához is. A szerveződés az intézeten belüli személyes szakmai kapcsolatokra épült és jelenleg is így formálódik – így nem sajátja a tudományos élet intézményeire jellemző hierarchizáltság és nyitott a téma iránt érdeklődők számára. Ezért is tartjuk fontosnak céljainknak, a jövőbeli közös munka elméleti-koncepcionális kereteinek, és az eddig megfogalmazott kutatási feladatoknak a bemutatását.

Motivációk és célok

A magyar társadalom egyik alapvető, a fennálló struktúrák stabilitását már középtávon is fenyegető problémája a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek mélyülése, újabb és újabb dimenzióinak megjelenése. A társadalom szegmentálódása, a szegénységben és kirekesztettségben élők társadalmi-demográfiai helyzetének mind súlyosabbá válása, valamint generációk közötti újratermelődésének felerősödése együtt jár e társadalmi csoportok térbeli koncentrárlódásával. Azaz a térnek (urbánus, rurális, köz-, magán stb.) és a helynek (különösen a lakóhelynek) egyre erőteljesebb szerepe van a társadalmi egyenlőtlenségek alakításában. E folyamatok erősödésének és újratermelődésének egyszerre oka és következménye a gazdasági térszerkezet polarizálódása, a helyi közösségek környezetük (s általában a lokális terekhez kapcsolódó javak) fölötti ellenőrző szerepének elvesztése, s mind több, szélesebb társadalmi csoport kizáródása a közszolgáltatásokból. Mindez az utóbbi években napi gyakorlatokban megragadható valósággá, mindennapjaink részévé vált.

Hazai és nemzetközi kutatások sora foglalkozott a kelet-közép-európai térség rendszerváltozás óta formálódó, majd a legutóbbi válság óta egyre erőteljesebbé váló térbeli és társadalmi polarizációs folyamataival. Itthon azonban eddig kevesen vállalkoztak arra, hogy kritikai megközelítésben, a makrostruktúrák átrendeződéseit és a különböző cselekvők (csoportjaik) stratégiáit egyszerre vizsgálva, egyszerre több földrajzi léptékez kötődő térbeli folyamatként értelmezzék a társadalmi egyenlőtlenségek növekedését. Úgy véljük, ezzel is magyarázható, hogy a társadalom peremére szoruló csoportok, illetve a marginalizálódó terekben élők problémái nem kellő súllyal jelennek meg a hazai és az európai szakpolitikai vitákban és intézményi gyakorlatokban, újratermelve az egyenlőtlenségeket a globális és az európai piac keretei között, szubnacionális szinten és a lokális terekben is.

A műhelyhez csatlakozó kutatók alapvetően a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek létrejöttének, újratermelődésének feltárását, megértését és megismertetését tekintik feladatuknak. A tér és a társadalom viszonyának általunk javasolt – kölcsönös meghatározottságukat középpontba állító – újraértelmezésére építkezve az egyenlőtlenségeket létrehozó folyamatok átfogó, komplex és térbeli léptékeken átívelő vizsgálatára összpontosítunk, a makrostruktúrák átrendeződésétől a térbeli-intézményi hierarchiakon és a hálózati szerveződéseken át a lokális terekhez kötődő társadalmi gyakorlatokig.

Az egyenlőtlen térbeli fejlődést (makro)strukturális változások és a sajátos helyi-térségi fejlődés eredőjeként gondoljuk el, amihez elengedhetetlen a nyitott, tudományterületek határait átlépő kutatói gyakorlat. Az interdiszciplinaritásból következő elméleti és módszertani sokszínűség lehetővé teszi, hogy az egyenlőtlen térbeli fejlődés „tüneteit”, a sok esetben lokális terekhez kötődő problémákat, konfliktusokat egyszerre értelmezzük strukturális – globális, európai, nemzeti – beágyazottságukban és sajátos helyi, térségi, regionális fejlődés

eredményeként. A térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek átfogó, interdiszciplináris kutatása, a tér társadalmi szerepének újraértelmezése segítheti a hazai tudományos diskurzusok (át)alakítását, bekapcsolódásunkat a nemzetközi tudományos vitákba, a hazai és európai közbeszéd, illetve (szak)politikák alakításával pedig releváns válaszok keresését a társadalmi problémákra és helyi konfliktusokra.

Bár döntően alapkutatások keretei között megvalósítható-megválaszolható célokat, kérdéseket fogalmaztunk meg, nem szeretnénk elzárkózni attól, hogy a közjót szolgáló intézményi (szakpolitikai) gyakorlatokat segítő, illetve ezek strukturális átalakítását megalapozó kutatásokat végezzünk, s ezekkel segítsük a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek mérséklését – méltányosabb, igazságosabb társadalompolitika megvalósítását. A műhely kutatói mindezt eddigi tapasztalataikból – alap- és alkalmazott kutatásaikból – építkezve, a fennálló (globális, európai, nemzeti) intézményi-hatalmi struktúrák működésének és azok társadalmi-térbeli következményeinek kritikai elemzésével, a marginalizált csoportok és terek problémáinak megjelenítésével is igyekeznek segíteni.

A közös munka elméleti-koncepcionális keretei

A műhely résztvevői különböző tudományterületeket képviselnek, többségük a társadalomföldrajzhoz, szociológiához és közgazdaságtanhoz kötődik, más-más elméleti-koncepcionális keretek között és különböző kutatási módszereket alkalmazva foglalkoztak eddig a térbeli egyenlőtlenségek kutatásával. Ezt a sokszínűséget olyan értéknek tekintjük, amit meg kell őriznünk, s amelyet ki kell használnunk: például a hazai társadalomtudományban kevésbé elterjedt kvalitatív és kvantitatív módszerek egymást kiegészítő (együtt történő) alkalmazásával, az egy-egy diszciplínához köthető „mainstream” koncepciók kritikai értékelésével, a társadalmi-térbeli problémák, konfliktusok többirányú, komplex megközelítésével. Ugyanakkor kerestük és keressük azokat a koncepcionális elemeket, amelyek konzisztens keretet adhatnak a jövőbeli közös kutatásokhoz. Ezek eddig az alábbiakban körvonalazódtak:

- Közös munkánkban fontos helye, szerepe lesz az elméleti irányultságú kutatásoknak éppen úgy, mint a különböző módszerekkel végzett empirikus vizsgálódásnak. Mindez *reflexív kutatómunkára* ösztönöz – megközelítésünk, koncepciónk, kutatói gyakorlataink folytonos (újra-)értékelésére az egyenlőtlenségeket alakító ok-okozati viszonyok feltárása során.
- Kutatásainkat a *társadalmi-térbeli folyamatokra*, az egyenlőtlenségek kialakulására és újratermelődésére, ezek okainak, mechanizmusainak megértésére fókuszáljuk. Nem „pillanatképeket” alkotunk, hanem egyszerre értelmezzük ezeket történeti beágyazottságukban, a fennálló társadalmi (hatalmi) viszonyok részeként, s a strukturális változások és a

társadalmi cselekvők stratégiái, akciói kölcsönhatásainak eredményeként. Mindez lehetővé teszi, hogy átfogó, ugyanakkor dinamikus és árnyalt képet alkossunk az egyenlőtlenségeket újratermelő társadalmi viszonyokról – s elkerüljük a tudományos és szakpolitikai diskurzusokban gyakran felbukkanó, dichotómiákra épülő érveléseket, amelyek önmagukban is hozzájárulhatnak a különbségek fennmaradásához.

- Olyan térkonceptiókra építkezünk, amelyek a *teret társadalmi konstrukcióként* értelmezik. A tér és a társadalom viszonya kölcsönösségen alapul; a tér nem csupán passzív befogadója, színtere a társadalmi folyamatoknak, hanem elválaszthatatlan része – egyszerre eszköze, eredménye, formálója – azoknak. Ennek megnyilvánulásai a hatalmi viszonyokat közvetítő-fenntartó térbeli hierarchiák éppen úgy, mint fizikai távolság, kirekesztés vagy éppen gazdasági alávétés eszközeként történő alkalmazása. Valójában nem is egyetlen térkonceptióról van szó, hanem a tér és társadalom viszonyának korábbiaktól eltérő értelmezéséről, amely lehetővé teszi sokféle megközelítés, koncepció összekapcsolását és sokszínű módszertan alkalmazását a közös kutatások keretei között. Ezekben fontos szerepet kaphatnak a térbeli-társadalmi struktúrák átrendeződésére irányuló kvantitatív vizsgálatok, a külső és belső vállalati kapcsolattrendszereket vagy a lokális közösségek működését elemző hálózat-kutatások éppúgy, mint a társadalmi diskurzusok elemzése és a mikroszociológiai módszerek. A résztvevők által elfogadott és használt, térbeli egyenlőtlenségeket magyarázó koncepciók közül a különböző centrum-periféria értelmezések, a marginalitáskonceptiók, az egyenlőtlen fejlődés, illetve a tértermelés lefebvre-i magyarázata, a társadalmi tőke különböző értelmezései, továbbá – a lokális kutatásokhoz kötődően – a mindennapi társadalmi gyakorlatokra fókuszáló posztstrukturalista, posztkolonialista, feminista áramlatokhoz kötődő elméletek, koncepciók kerültek előtérbe eddigi kutatásaink és első műhelyvitánk során. Ezek lehetséges szerepe, relevanciája, esetleges együttes alkalmazásuk a közeljövőben tervezett viták, panelbeszélgetések során kristályosodik ki.

Közösen megvalósítható kutatási feladatok, tervek

A műhely tagjai számos kutatási feladatot megfogalmaztak, amelyek rövid és középtávon meghatározhatják a közös munka irányát, illetve tematikáját. Ezek az alábbi nagyobb témák köré csoportosíthatóak:

- A *társadalmi és a térbeli marginalizáció* együttes – egymást erősítő hatásainak – vizsgálatakor, a társadalmi helyzetük, koruk, nemük, etnicitásuk és társadalmi megítélés szerinti fogyatékoságuk miatt a társadalom peremére szoruló csoportokhoz tartozók térformáló napi gyakorlatainak

és diskurzusainak elemzésével feltárjuk, hogy térbeli mobilitásuk vagy annak hiánya hogyan befolyásolja régi és új lakóhelyeik társadalmi-gazdasági viszonyait, e településeknek az egyenlőtlen térbeli fejlődésben folyamatosan változó pozícióit. A több térbeli léptékre fókuszáló kutatásokban egyszerre vizsgáljuk a makrostrukturális átalakulásokat, azok lokális hatásait, az azokra adott válaszokat, különös tekintettel a következőkre. 1. A többségi társadalom által a marginalizált társadalmi csoportok számára kialakított és fenntartott helyek vizsgálatára, azaz a településen belüli térbeli kirekesztés változó mintáira, a kisváros-problematikára, a tanyás térségekhez, külterületekhez kötődő marginalitásra. 2. A leszákadó vidéki térségek komplex vizsgálatára, a gettósodó és hátrányos helyzetű térségek eltérő társadalomtörténeti és gazdasági múltjából fakadó különbözőségekre és hasonlóságokra. 3. A térségi vagy regionális egyenlőtlenségek vizsgálatára különböző dimenziók mentén (kvantitatív módszerekkel). 4. A társadalmi tőke szerepének vizsgálatára az egyenlőtlenségek alakításában, illetve a lokális/térségi válaszokban.

- A társadalmi marginalizálódást kutatásunkban a társadalmi integráció hiányaként, a társadalom egyes tagjai és csoportjai közötti gazdasági, kulturális és politikai távolság növekedéseként értelmezzük, amelyben kiemelt jelentősége van az állam, a területi vagy szubnacionális kormányzati és önkormányzati szervek által nyújtott *közzolgáltatások szervezésének és elérhetőségének*, azaz az igazgatási, oktatási, egészségügyi és szociális ellátások terén megjelenő egyenlőtlenségeknek. Ezért a lokális terekhez kötődő egyéni (vagy csoport)döntések, az intézményi gyakorlatok, továbbá az utóbbiakat formáló diskurzusok vizsgálatával arra is keressük a választ, hogy az állami alulfinanszírozottság és függőség, továbbá a piaci kiszolgáltatottság hogyan vezet a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek növekedéséhez.
- E folyamatokat erősíti és újratermeli a *gazdasági térszerkezet polarizációja*, amely Magyarországon a rendszerváltozás kezdete óta tartó folyamat, s egyes térségek tartós leszakadását, a helyi erőforrások és javak leértékelődését, ugyanakkor terekhez és helyekhez kötődő függőségi viszonyok kialakulását, illetve újratermelődését eredményezte. A gazdasági polarizáció és a függőségi viszonyok erősödésének vizsgálatát a periféria- és marginalizációkonceptiókból kiindulva elsősorban az alábbi problémákra fókuszálva gondoljuk el. 1. A befektetési döntések milyen vállalati lokalizációs stratégiákba, illetve tágabb intézményi kontextusba ágyazódnak, ezek megvalósulása a lokális terekben hogyan változtatja meg a társadalmi-gazdasági viszonyokat, s a marginalizált térségek gazdasági szereplői milyen válaszokat adhatnak kiszorított helyzetükre. 2. Az állam növekvő szerepe a helyi foglalkoztatásban, különös tekintettel a közfoglalkoztatás és az informális foglalkoztatás változó viszonyára, formáira, kontextusaira. 3. A fenti folyamatok a globális és európai

beágyazottsága – Kelet-(Közép-)Európa mint félperiféria. 4. A gazdasági polarizációt erősítő szakpolitikai diskurzusok és intézményi gyakorlatok vizsgálata; azaz a területi egyenlőtlenségek kiegyenlítését célzó nemzeti és európai fejlesztéspolitikai diskurzusok és intézményi gyakorlatok miért nem vezettek a szubnacionális szintű különbségek mérséklődéséhez.

- A migrációs folyamatok társadalmi-térbeli egyenlőtlenségekre gyakorolt hatásának vizsgálata – makroszintű, térségi, illetve lokális, társadalmi gyakorlatokra fókuszáló kutatásokkal.
- Módszertani kérdések – a többféle módszertan együttes alkalmazásának, illetve a „bevett” módszerek új kontextusban vagy léptékben történő alkalmazásának tanulságai – megvitatása.

Reményeink szerint az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének keretein belül formálódó, a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek problematikájára fókuszáló kutatóműhely a különböző intézetek és tudományterületek képviselői számára lehetőséget teremt, hogy a tér társadalmi szerepének újragondolásával a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek kutatásának újszerű elméleti és módszertani megközelítéseit alakítsák ki, ezzel formálják a hazai és nemzetközi tudományos diskurzusokat, és segítsék a releváns válaszok megfogalmazását.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Szerzőink figyelmébe

A Tér és Társadalom a szerkesztői munka egyszerűsítése érdekében a kéziratokat elsődlegesen online fogadja a <http://tet.rkk.hu> oldalon való regisztráció után feltöltve. Amennyiben a kéziratleadással kapcsolatosan technikai problémái vagy kérdései vannak, lépjen kapcsolatba Czirfusz Mártonnal (czirfusz@rkk.hu, illetve +36 1 309 2684)!

A kézirat előkészítése

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatban legfeljebb 40 000 karakter (szóközökkel) terjedelmű kézirat közölhető, a Ténykép rovat rövidebb, legfeljebb 25 000 leütés (szóközökkel) hosszúságú tanulmányokat fogad. Az előírtnál hosszabb kéziratokat a szerkesztőség formai okokból elutasíthatja. A könyvismertetések (tartalmi ismertetés) legfeljebb 3000 leütés (szóközökkel) terjedelműek, a recenziók (könyvkritika) hossza legfeljebb 10 000 leütés (szóközökkel).

A kézirat feltöltése során az ott szereplő űrlapon adja meg a szerzők elérhetőségét, a kézirat címét, a Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratok esetében az 1500–2000 karakter hosszúságú magyar és hosszabb, kb. 3000 karakter terjedelmű angol nyelvű absztraktot, valamint 3–5 kulcsszót magyarul és angolul. Az absztrakt tartalmazza a tanulmány célját, mutassa be a cikk felépítését, valamint a főbb eredményeket.

A kézirat szövegét – a szerzői adatok, az absztrakt és a kulcsszavak nélkül – különálló fájlban töltsse fel, lehetőleg .doc, .docx vagy .rtf formátumban. A tördelőszerkesztő munkájának megkönnyítése érdekében minél kevesebb formázást használjon.

A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák, ne legyen bennük pl. ábramagyarázat. A szöveg végén, az irodalomjegyzék előtt helyezze el az esetleges köszönetnyilvánítást, illetve itt nevezze meg a kézirat megjelenését támogató intézményeket, szervezeteket, ösztöndíjakat.

Ábrák és táblázatok

Az ábrákat és a táblázatokat a szövegbe építve is küldje be. Számozással jelezze a szövegben elfoglalt pontos helyüket, címüket, forrásukat, illetve zárójelben hivatkozzon rájuk a kézirat szövegében. Az ábrák és táblázatok címeit angolul is tüntesse fel.

Az ábrákat (térképeket, diagramokat, fotókat stb.) külön fájlban is csatolja a kéziratához, lehetőleg .eps vagy .tiff formátumban. Az ábrák felbontása legalább 300 dpi legyen. (Az ábrák maximális nyomtatási szélessége 11,6 cm, egész oldalas fektetett ábránál 18,3 cm.) Színes ábrákat nem közlünk. Az ábrafeliratokon törekedjen az olvasható méretekre. Az ábrák szerzői jogainak rendezése a kézirat szerzőjének felelőssége. Terjedelmi okok miatt kérjük, hogy egy tanulmányban legfeljebb 4–5 ábra szerepeljen.

Irodalomjegyzék

A szöveget az Irodalom követi a szerzők (szerkesztők) neve szerinti betűrendben.

1. Könyv

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a könyv címe (dőltbetűvel, utána pont), alcíme (dőltbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták. (Ha van, sorozatcím és sorszám – zárójelben.) Ha szerkesztő a vezető alkotó, akkor a neve után fel kell tüntetni: (szerk.) vagy (ed.) stb. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példa könyvre:

Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiiban*.

MTA Regionális Tudományok Központja, Pécs (Régiók Európája; 4.)

2. Folyóiratcikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont), a folyóirat címe (dőltbetűvel,

utána vessző), sorszám az évfolyamon belül (utána pont és vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Az évfolyamszámot csak akkor kell megadni, ha a hivatkozott mű másképp nem azonosítható. Az évfolyamszám a folyóiratcím után álljon, és kövesse az évf. rövidítés vagy a kötet szó, ez után pedig az évfolyamon belüli lapszám. Elektronikus folyóirat esetén az információ kiegészül az internetes címmel. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példák folyóiratcikkre:

Hajdú Z. (2008): A kárpát-medencei államosodási térfolyamatok kérdőjelei: széttagolódás, kárpát-medencei integráció, avagy betagolódás az euro-atlanti nagytérési rendszerekbe? *Közép-európai Közlemények*, 2., 27–33.

Kothari, S., Kuruvilla, B. (2008): There is no alternative to socialism. Interview with Egyptian economist Samir Amin. *Frontline. India's National Magazine*, 26., <http://www.hinduonnet.com/fline/fl2526/stories/20090102252604400.htm> Letöltés: 2009. márc. 16.

3. Gyűjteményes kötetben szereplő cikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje (utána pont), a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont). A befogadó kötet leírását az In: vezeti be. Következik a szerkesztő családneve és utónevének kezdőbetűje, a (szerk.) vagy (ed.) (utána kettőspont), a *kötet címe* (dőlőbetűvel, utána pont), *esetleges alcíme* (dőlőbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták (utána vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Példa gyűjteményes kötetben levő cikkre:

Péteri G. (1991): Az önkormányzatok és oktatási intézmények viszonya, finanszírozási kérdések. In: Kozma T. (szerk.): *Önkormányzat és iskola*. Oktatókutatási Intézet, Budapest, 122–154.

Ha a szerző nem természetes személy, akkor a szervezet neve a kiadó pozíciójából a szerzőébe lép előre. [Szögletes zárójelben] meg kell adni a kollektív szerző teljes nevét. Példa kollektív szerzőre:

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2005): *Területi statisztikai évkönyv 2004*. Budapest

4. Az internetes források rendezése újratezdődő betűrendben történik. A <http://www.elhagyásával> a szöveg közben így kell hivatkozni: (mrta.hu 2010). Az irodalomjegyzékben a sorrend: <http://www.stb/esigytovb/> (utána szóköz), információ a forrás jellegéről (zárójelben), Letöltés: dátum. Példa internetes forrásra:

http://www.rkk.hu/tudomanyos_tevekenyseg/nemzetkozi_kutatasok.html (futó projektek, téma-vezetők) Letöltés: 2011. márc. 16.

A szerkesztés folyamata

A kézirat beküldése után, a folyóirat weboldalára bejelentkezve a szerző figyelemmel kísérheti a szerkesztés folyamatát, a szerkesztőség pedig e-mailben tartja vele a kapcsolatot.

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratokat két anonim lektor értékeli, a többi rovatnál a rovatszerkesztők döntenek a kéziratok megjelenéséről. Az anonim lektorálás megvalósulása érdekében kérjük, hogy se a nevét, se más, azonosításra alkalmas személyes adatát ne tüntesse fel a kéziratban és a kiegészítő fájlokban.

A lektorálás és a szerkesztői jóváhagyás után a kéziratot az olvasószervező veszi gondozásba, így a szerkesztők mellett kérdése esetén ő is kapcsolatba léphet a szerzővel.

Az olvasószerveztett és betördelt változatot visszaküldjük utolsó szerzői átolvasásra. Ekkor már csak az elütések, kisebb formázási problémák korrekciója lehetséges.

A szerző(k)nek a megjelent folyóiratszámából egy szerzői példányt küldünk, illetve az elektronikus változathoz hozzáférést biztosítunk.

Részletesebb útmutatónkat a folyóirat honlapján (<http://tet.rkk.hu>) találja meg. A cikkek leadásával kapcsolatban szívesen állunk rendelkezésre e-mailben (Barta Györgyi főszerkesztő: barta@rkk.hu) vagy telefonon (+36 1 309 2684).

Kéréseink figyelembevételét előre is köszönjük!

A szerkesztőség

Articles

Sándor Borbély	
"The Ukrainian is a nefarious Gipsy" – micro-policy of the foreign immigration in the borderland settlement of Kispalád	3
Anna Hamar	
Migrants in Hungarian agriculture	33
Zsófia Vas, Imre Lengyel, Izabella Szakálné Kanó	
Regional clusters and agglomeration advantages: manufacturing in Hungarian urban areas	49

Outlook

Endre Orbán	
The current state of regional policy and its perspectives	73
Klára Pitó	
"A doctor leaves the country every five hours"	93

Reports

György Csomós	
Ranking world cities on the basis of their command-and-control functions and the emerging global economic power-houses	115
Áron Kovács	
Regional specialties of bus transport in South Transdanubia and Vojvodina	135

Book reviews

Gyula Horváth	
Filep Bálint: A nagyvárosok az európai és a magyar területi politikában	151
Krisztina Németh	
Qualitative approach in migration research. Moreh Christian: Alcalái románok.Migráció és társadalmi differenciálódás	155

Scientific life

Márton Pete	
Report on the 7e Festival de Géopolitique de Grenoble	161
Györgyi Barta	
"The Great Hungarian Plain is a paradoxical place." Interview with Bálint Csatári	164
Erika Nagy, Tünde Virág	
The role of space in studying inequalities. Notes on the formation of the new horizontal group on socio-spatial inequalities at the Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences	172
Information for contributors	179

TÉR ÉS TÁRSADALOM | SPACE AND SOCIETY

2015/3

Tanulmányok

Borbély Sándor	
„Az ukrán, utolsó cigány” – a külföldi bevándorlás mikropolitikája egy határvidéki településen, Kispaládon	3
Hamar Anna	
Külföldi idénymunkások a magyar agrárgazdaságban	33
Vas Zsófia, Lengyel Imre, Szakálné Kanó Izabella	
Regionális klaszterek és agglomerációs előnyök: feldolgozóipar a magyar városrégiókban	49

Kitekintés

Orbán Endre	
A regionális politika helyzete és perspektívái	73
Pitó Klára	
„Nálunk (...) minden ötödik órában elhagyja az országot egy orvos”	93

Ténykép

Csomós György	
A világvárosok rangsorolása az irányító és ellenőrző funkciójuk alapján, és a formálódó új gazdasági erőközpontok	115
Kovács Áron	
A dél-dunántúli és vajdasági autóbusz-közlekedés területi sajátosságai	135

Könyvszemle

Horváth Gyula	
Filep Bálint: A nagyvárosok az európai és a magyar területi politikában	151
Németh Krisztina	
Kvalitatív szemlélet a migráció kutatásában. Moreh Christian: Alcalá románok. Migráció és társadalmi differenciálódás	155

Tudományos élet

Pete Márton	
Beszámoló a 7e Festival de Géopolitique de Grenoble konferenciáról	161
Barta Györgyi	
„Az Alföld sajtóságosan paradox hely...” Interjú Csatári Bálinttal	164
Nagy Erika, Virág Tünde	
A tér szerepe az egyenlőtlenségek kutatásában. Jegyzetek az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket kutató horizontális műhelyének megalakulásához	172
Szerzőink figyelmébe	179

TÉR ÉS TÁRSADALOM

2015/4

Főszerkesztő / Editor-in-chief:

Barta Györgyi

Főszerkesztő-helyettes / Managing editor:

Czirfusz Márton

Szerkesztők / Editors:

Beluszký Pál

Fábián Attila

Gál Zoltán

Győri Róbert

Molnár Ernő

Timár Judit

Váradai Monika Mária

Szerkesztőbizottság / Editorial board:

Enyedi György † (örökös elnök / honorary chair)

Benedek József

Czakó Erzsébet

Kovács Zoltán

Lengyel Imre

Tadeusz Marszał

Peter Meusburger

Molnár Virág

Nemes Nagy József

Pálné Kovács Ilona

Rechnitzer János

James W. Scott

Szirmai Viktória

Tosics Iván

Doris Wastl-Walter

Technikai szerkesztő / Layout editor:

Fenyvesi Elemér, Simon Ágnes

Segéd-szerkesztő / Assistant editor:

Tagai Gergely

Borítótér / Cover design:

Pinczehelyi Sándor, a Kossuth-díjas Lantos Ferenc
festményének felhasználásával /

Sándor Pinczehelyi, based on the artwork by
Ferenc Lantos

Nyomdai munkák / Printed by:

Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének
negyedévente megjelenő folyóirata / Quarterly
journal of Hungarian Academy of Sciences, Centre
for Economic and Regional Studies, Institute for
Regional Studies

Felelős kiadó / Legally responsible publisher:

Fazekas Károly (főigazgató / general director)

Szerkesztőség / Editorial address:

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Tér és Társadalom szerkesztősége

1112 Budapest, Budaörsi út 45. III. emelet

Tel.: +36 (1) 309 2684

E-mail: tet@rkk.hu

Megrendelhető a szerkesztőség címén, csekken
befizetve vagy átutalással.

Éves előfizetési díj (nyomtatott és online):

intézményeknek 4000 Ft, egyéni előfizetőknek

3000 Ft (áfával, postaköltség nélkül). Csak

online: egyéni előfizetőknek 1500 Ft (áfával).

Példányonként kapható az MTA KRTK Regionális
Kutatások Intézete kutatóhelyein.

A folyóirat kiadását támogatják: Magyar
Tudományos Akadémia, MTA KRTK Regionális
Kutatások Intézete, Magyar Regionális Tudományi
Társaság, Nemzeti Kulturális Alap, Nord Consult Kft.

A Tér és Társadalom a Magyar Regionális
Tudományi Társaság illetménylapja.

ISSN 0237-7683 (nyomtatott / print)

ISSN 2062-9923 (elektronikus / electronic)

<http://tet.rkk.hu>

A Tér és Társadalom a Creative Commons Nevezd
meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0 licenc alatt
jelenik meg. / Space and Society is published
under the Creative Commons Attribution –
NonCommercial – NoDerivs 3.0 licence. [http://
creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/](http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/)

TÉR ÉS TÁRSADALOM

SPACE AND SOCIETY

29. évfolyam, 4. szám
Volume 29, Number 4
2015

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Horváth Gyula (1951–2015)

Horváth Gyula, az MTA Regionális Kutatások Központja volt főigazgatója, az MTA KRTK tudományos tanácsadója, a Pécsi Tudományegyetem egyetemi tanára 2015. szeptember 23-án hunyt el. Halála a magyar regionális tudomány pótolhatatlan vesztesége. Horváth Gyula olyan tudós, tanár, műhelyteremtő, tudományszervező volt, aki nemcsak városában, régiójában, közvetlen munkatársai, hanem a hazai, a határon túli és az európai kutatói közösség körében is évtizedeken át meghatározó szerepet játszott.

Kutatásainak középpontjában az európai, különösen a kelet-közép-európai, benne a hazai és Kárpát-medencei térformáló folyamatok feltárása állt. Meggyőződése volt, hogy a kelet-európai perifériák felzárkózása, versenyképessége elsősorban nem a kohéziós politikai támogatások, hanem a saját erőforrásokra támaszkodó, nemzeti és regionális fejlesztési stratégiák minőségének és decentralizált végrehajtásának függvénye. Tudományos eredményeit többtucatnyi monográfiában, szerkesztett kötetben, sokszáz tanulmányban adta közre itthon és külföldön. Az MTA RKK vezetését akkor vette át, amikor lehetőség nyílt a kutatási eredmények közpolitikai hasznosítására is. Kiemelkedő presztízsű hazai és nemzetközi kutatási programok szervezőjeként kutatók generációit vezette be a kollektív, interdiszciplináris alap- és alkalmazott kutatások világába. Horváth Gyulának közpolitikai szakértői szerepe is átlagon felüli volt. Vezetésével vált az intézet a hazai területfejlesztési politika, a törvénykezés és az országos, helyi, regionális tervezés véleményformáló szakértői bázisává. Az RKK olyan közpolitikai hálózatok, tudásközösségek részesévé vált, amelyeknek célja az ország kohéziós politikai tanulási folyamatának elmélyítése, a decentralizált kormányzás elvének elfogadtatása. Iskolateremtő tudós volt, kezdeményezője az első regionális doktori iskolának Pécsen, alapítója egyetemi képzési programoknak. Nagy energiát fordított a regionális tudomány határon túli magyar műhelyeinek megalapítására, személyes részvétele fontos összetartó erőt adott működtetésükhöz. Meghatározó személyisége volt a tudományos közéletnek, a Magyar Regionális Tudományi Társaság alapító elnöke, az MTA Regionális Tudományi Bizottság elnöke, az Academia Europaea tagja. Számtalan díja, elismerése közül kiemelkedő a Pro Régió, az Akadémiai és a Széchenyi-díj. Többször jelölték az MTA levelező tagságára.

A magyar regionális tudományi közösség felelőssége, hogy Horváth Gyula tudományos öröksége a fájdalmasan korai távozás ellenére a tudományos művekben, eredményekben tovább éljen egy olyan politikai és tudománypolitikai periódusban is, amely a korábbiakhoz képest kevésbé kedvez annak, hogy a regionalizmus eszmeisége érvényesüljön.

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TANULMÁNYOK / ARTICLES

Politikai átmenetek – migrációs átmenetek? Kelet-Európa és Latin-Amerika migrációs folyamatainak összehasonlítása

Political transitions and migration transitions? A comparison of Eastern European and Latin American migratory processes

SOLTÉSZ BÉLA

SOLTÉSZ Béla: doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest; soltesz.bela@gmail.com

KULCSSZAVAK: migráció, rendszerváltás, Kelet-Európa, Latin-Amerika

ABSZTRAKT: A cikk a Melegh Attila (2013) által Kelet-Európa migrációs folyamataira kidolgozott tipológiát alkalmazza Latin-Amerikára, amely az elmúlt évtizedekben térségünkhöz hasonlóan a demokratizálódás és a piacgazdaságra történő átállás útját járta be. Akárcsak Kelet-Európa, Latin-Amerika is kisebb-nagyobb migrációs hullámokkal reagált az átalakulásokra.

A nettó migrációs ráta és GDP-adatok segítségével a cikk értelmezi a hosszú távú migrációs folyamatok történeti és földrajzi vetületeit, négy csoportba osztva a két térség országait migrációs egyenlegük alakulásának hosszú távú trendjei alapján.

A cikk reflektál arra a kérdésre, hogy a gazdasági fejlődés nyomán várható-e, hogy a közepes jövedelmű országok kivándorlókat küldőből bevándorlókat fogadó országok lesznek-e. Az elvégzett elemzés végkövetkeztetései szerint nem feltétlenül, ehhez bizonyos földrajzi és történelmi adottságok is szükségesek. Az elemzett 36 országnak csak mintegy egynegyede mutatott ilyen tendenciákat, a többi ország nettó migrációs rátája negatív maradt, ingadozott vagy csökkent.

Fontos tényezőnek bizonyult a GDP világtátlagához való viszony alakulása, vagyis az országok relatív pozíciója a világ gazdaságban, továbbá a szövetségi állami, integrációs szervezeteken belüli vagy posztkoloniális kapcsolatrendszerek hatása a migrációs folyamatok kialakulására. Ezen logikák mentén „mini” migrációs rendszerek jöttek létre, központjukban az egykori gyarmati anyaországgal vagy a legnagyobb szövetségi tagállammal. Ugyanakkor egyik elemzett ország sem vált „globális” migrációs célponttá.

Béla SOLTÉSZ: PhD candidate, Corvinus University of Budapest; soltesz.bela@gmail.com

KEYWORDS: migration, transition, Eastern Europe, Latin America

ABSTRACT: Migration transitions, as conceptualised by Zelinsky (1971) and several other scholars – most importantly Skeldon (1997) are processes during which regions and countries change their role in the global flows of migration, becoming either net migrant-sending or net migrant-receiving territories. Regions of transition, however, are rarely compared with each other. In this study, Eastern European and Latin American migratory processes are compared in order to examine how political transitions (to democracy or back to democracy, respectively) and several historical and economic consequences shaped the overall nature and balance of migratory flows in both regions.

The typology on which the study relies was formulated by Melegh (2013) for migratory processes in Eastern Europe. Here it is also applied to another world region, Latin America, which has also undergone several structural changes in the past decades, most importantly the transition back to democracy and the integration into the world economy under neoliberal economic policies. Despite their obvious differences, these two regions have several characteristics in common.

Both Eastern Europe and Latin America showed migratory waves of varying intensity while passing through these phases. In a rather sudden manner, flows of migrants appeared after the fall of the Iron Curtain and after the creation of NAFTA. Based on Net Migration Rate and GDP data, this study investigates the connections of some historical and geographic patterns of current migratory movements, breaking them down into four categories for both regions.

Categories are based on long term trends of net migration rate changes. Will middle-income countries change from migrant-sending to migrant-receiving? According to the findings, several historical and geographic conditions have to be met for such a transformation to take place. Only a quarter of the 36 countries analysed showed such tendencies, while the net migration rate of the other countries either stayed negative, oscillated, or decreased. The ratio of a country's GDP to the world GDP average has proved to be a relevant factor, indicating the relative position of a given country in the world economy.

Belonging to former colonial empires or being a member country of a federation is also a decisive feature in shaping migratory linkages. In the case of Eastern Europe, it is the breakup of countries such as the Soviet Union, Yugoslavia and Czechoslovakia that changed internal migration into international migration, while historical and linguistic ties of ethnic Hungarians outside Hungary were a major draw for their immigration to this country. In Latin America, second and third generation immigrants from countries such as Spain, Portugal, Italy and Japan headed back to the home of their ancestors, benefiting from liberal visa policies. In both regions, several “mini-systems” of migration emerged – however, none of these countries has become a “global” migration hub.

Bevezetés

Negyed századdal ezelőtt Kelet-Európában a politikai rendszerváltásokkal párhuzamosan határok nyíltak meg, új határok jöttek létre, gazdasági struktúrák omlottak össze és új kapcsolódási pontok alakultak ki a korábban elszigetelt térségek között. A régió lakóinak egy része minderre úgy reagált, hogy hosszabb-rövidebb időre vagy véglegesen elhagyta szülőföldjét. A politikai rendszerváltásokat követő migrációs trendek negyed század távlatából komplex képet mutatnak. Még hosszabb távon vizsgálva, a múlt század közepe óta végbement átmenetek közt beazonosítható néhány „ideáltípus”, amelyek össze-

függésben vannak azokkal a gazdasági fejlődési pályákkal, amelyeket az adott országok a második világháború óta bejártak.

Ez első olvasatra nem tűnik meglepőnek, hiszen feltételezhetően minél sikeresebb egy ország, annál többen szeretnének odaköltözni, és minél sikertelembb, annál többen távoznak onnan külföldre. A migrációs adatok azonban ettől némiképp eltérő logiká(k)ra utalnak. A balti államok például gazdasági sikereik ellenére nettó bevándorlóból nettó kivándorló országokká váltak, míg Oroszország vagy Belarusz több migránst fogad, mint amennyit kibocsát. A visegrádi országok közül egyértelműen csak Csehország vált bevándorlási célorzássá, míg Szerbia a balkáni háborúk véres időszakát nettó bevándorlási többlettel zárta. Az egykori szövettségi államok centrális helyzetű utódállamai ugyanis, ahogy azt jelen tanulmányban kifejttem, akkor is jelentős számú bevándorlót vonzottak, ha gazdasági teljesítményük ezt önmagában nem tette volna indokolttá.

A kelet-európai migrációs trendek alapján felrajzolt ideáltípusok meghatározását és részletes elemzését Melegh Attila végezte el *Net migration and historical development in Southeastern Europe since 1950* című tanulmányában (Melegh 2013). Az elemzés novuma, hogy a legfontosabb változónak nem a kivagy bevándorlók létszámát tette meg, hanem a nettó migrációs rátát, amely a kétféle irányú migráció flow adataiból kiszámolt „egyenleget” határozza meg. Ezek alapján az 1950 és 2010 közötti időszakra négy országtípust határozott meg: kivándorlóból bevándorlóvá váló, stabilan kivándorló, ingadozó és bevándorlóból kivándorlóvá váló országokat. Az elemzés érdeme, hogy a politikai átmenetek általánosan elfogadott narratívájától eltérő történeteket vázolt fel, amelyben a legtöbb kelet-európai ország kevésbé tűnik fel kedvező színben, mint amilyenben a demokratikus átmenetek értékelése során fel szoktak tűnni. Vajon a kivándorlók „a lábukkal szavaztak”? Vagy a határok megnyitása elkerülhetetlenül azzal a hatással jár, hogy a szegényebb régiók lakosságának számottevő része külföldön keresi a boldogulást?

A szakirodalomban erősen tartja magát az a közvélekedés, hogy a demokratikus átmenet és a (GDP-ben mért) gazdasági fejlődés csökkenti a kivándorlási hajlandóságot és növeli a bevándorlást. A folyamat ugyanakkor nem lineáris: nem a legszegényebb, hanem a gazdasági fejlődési pályán köztes helyzetben levő országokból a legjelentősebb a kivándorlás, melynek mértéke a gazdasági fejlettség függvényében fordított U alakú görbét ír le. A Zelinsky (1971) nevéhez fűződő migrációs átmenetek elmélete szerint a legszegényebb országokból nem tudnak emigrálni az emberek, mivel nincs elég pénzük hozzá, a leggazdagabbakból pedig nem akarnak, hiszen máshol csak rosszabb körülményeket találnának. Európai kontextusban ezen felül az is általánosan elfogadott feltételezés, hogy a közös gazdasági tér kiegyenlíti a jövedelmi különbségeket, így az esetleges kivándorlási hullám, amelyet a határok megnyitása okoz, idővel lecsillapodik, majd megszűnik (Haas 2010). Melegh tanulmányának erőnye, hogy empirikus adatokkal mutatja meg, hogy ez nem feltétlenül van így. Hiányossága ugyanakkor, hogy viszonylag kis elemszámmal dolgozik. Ez érthető, hiszen a

kelet-európai országok száma véges. Felmerül viszont a kérdés: vajon más „rendszerelváltó” régiók is hasonlóan vegyes migrációs képet mutatnak?

Jelen elemzés tehát arra vállalkozik, hogy egy másik földrajzi régióra terjessze ki a tipológiát és összevesse az eredményeket a Kelet-Európában tapasztaltakkal. A választott régió Latin-Amerika, ahol szintén autoriter rendszerek működtek a nyolcvanas évek végéig, majd a demokratikus átmenetet neoliberais strukturális reformok, privatizáció és piacnyitás követte, jelentős migrációs következményekkel (Durand, Massey 2010). A két régió nyilvánvaló különbségeinek tudatában, a közös pontokat kihangsúlyozva igyekszem bővíteni azt az empirikus alapot, amelyre támaszkodva a migrációs átmeneteket meghatározó tényezőkről alkothatunk pontosabb képet.

Az alábbiakban először vázlatosan bemutatom a fontosabb migrációelméletek fókuszpontjait és a migrációs átmenetekkel kapcsolatos értelmezési keréteiket. Utána felvázolom a Melegh által használt konceptuális és módszertani keretet, majd tételesen megvizsgálom a négy kategória országainak hasonló és eltérő vonásait, történeti és földrajzi magyarázatokat keresve a migrációs adatok alakulására. Végül értelmezem a kapott eredményeket annak fényében, hogy mennyiben térnek el a gazdasági fejlődést a kivándorlás csillapítójaként és a bevándorlás elősegítőjeként beállító általános értelmezéstől.

Migrációelméletek: miért indul meg a migráció?

A nemzetközi migrációs folyamatok komplex rendszerének mozgatórugóit számos elemzés próbálta feltárni és rendszerezni az utóbbi évtizedekben. A fontosabb migrációelméletek (Massey, Arango, Hugo, Kouanouci, Pellegrino, Taylor 1993) többsége az egyéni migrációs döntéseket a származási és célországok relatív helyzetének különbségével magyarázza, amelyen elsősorban a gazdasági tényezőket, jelesül a jövedelmi és életszínvonalbeli különbségeket és az országok közötti munkaerő-piaci kereslet és kínálat komplementaritását értik a szerzők (Sjaastad 1962; Todaro 1976). A migráció klasszikus és neoklasszikus közgazdaságtani mikro- és makroelméletét bővítve a migráció új közgazdaságtana az említett okokon túlmenően az egyes országok társadalompolitikai jellemzőivel is magyarázza a vándorlást (Stark, Taylor 1991; Taylor 1986), a duális munkaerőpiac elmélete pedig azokat a strukturális okokat hangsúlyozza, amelyek a migránsokat fogadó országok munkaerőpiacának alsó szegmenseiben a helyi lakosság által betölteni nem kívánt munkakörökbe migráns munkavállalók megjelenését segíti elő (Piore 1979).

A felsorolt elméletek mindegyike a gazdasági racionalitás talaján áll, vagyis egy olyan potenciális migránst feltételez, aki indulása előtt a rendelkezésére álló munkaerő-piaci és egyéb gazdasági vonatkozású információk alapján választ célországot. Ezen elméletek gyengesége, hogy nem veszik figyelembe azo-

kat a földrajzi, történelmi és kulturális meghatározottságokat, amelyek az elméletileg lehetséges számtalan célország helyett néhány – jellemzően két-három – fő célországot jelölnek ki az egyes országok kivándorlói számára. A világrendszerelmélet (Wallerstein 1979) talaján álló migrációelméleti megközelítések a történelmileg kialakult centrum-periféria relációkon belüli mozgásként értelmezik a migrációt, amelyben a centrumból kiáramló tőke mozgásával ellentétes irányban a perifériáról olcsó munkaerő látja el a centrumot. A migrációs intézményelmélet ezzel szemben a jogi és intézményi meghatározottságok, migrációs politikák eredményeként értelmezi a létrejövő vándorlási mintázatokat.

Ezen megközelítések érdeme, hogy jelentősen kitágítják az elemzésbe vonható tényezők körét, ám az előbbiekhöz hasonlóan ezek is determinisztikus, automatikus migrációs döntéseket feltételeznek. A személyes kapcsolatok szerepét a döntésekben a migráció hálózatelmélete vizsgálja, feltételezve, hogy a külföldön élő személyes ismerősök katalizátorként hatnak a kivándorlást fontolgatókra (Taylor 1986). A kumulált okság elmélete pedig egyfajta heterodox összefoglaló elméletként az összes felsorolt lehetséges motiváció eredőjeként értelmezi a migrációs rendszerek – vagyis a migrációs csatornák térben és időben stabilizálódó formáinak – létrejöttét és fennmaradását (Massey 1990).

Migrációs átmenetek: hogyan lesznek a küldő országból befogadó országok?

A fenti elméletek – explicit vagy implicit módon – azt feltételezik, hogy amikor a migráció megindulásáért felelős, elsősorban gazdasági tényezők pozitívan megváltoznak, a kivándorlás csökken, sőt az adott ország egy idő után bevándorlókat fogadó országgá válhat. Zelinsky tanulmánya (1971), amely a migrációs átmenetek vizsgálatának alapszövege, másik perspektívából közelítette meg a kérdést: a demográfiai átmenetek elméletéből kiindulva vázolt fel alternatív értelmezést. Eszerint a mortalitás csökkenése és a születésszám változatlanul magas értéken maradása olyan népességtöbbletet eredményez, amely a párhuzamosan zajló urbanizációs és gazdaság szerkezet-átalakulási folyamatokkal együtt a kivándorlás átmeneti megugrásához vezet.

A kérdéskör vizsgálata lényegénél fogva elsődlegesen történeti (gazdaság- és politikatörténeti), másodsorban pedig földrajzi fókuszú. A migrációs átmenetek elmélete, ahogy ezt az egyre növekvő méretű szakirodalmi áramlatot gyakran nevezik, azt próbálja meg kideríteni, hogy milyen társadalmi, gazdasági, politikai, térszerkezeti és tudati változások állnak a migrációs trendek változása mögött, tehát az egyes esetekből igyekeznek, ex post, általános tanulságokat levonni. Ez sok ponton kapcsolódik a fejlődéselméletekhez, amelyek jelentős része azonban – mint Rostow híres szakaszelmélete – egy általános modell alapján próbálja meghatározni, ex ante, az egyes országok által bejárando történelmi pályát (Rostow 1960).

A történeti helyett elsődlegesen földrajzi fókuszú megközelítés kidolgozása Skeldon (1997) nevéhez fűződik, aki – bevonva a wallersteini elmélet körkörös térszerkezeti modelljét – a migráció szempontjából betöltött funkciójuk alapján osztályozta a földrajzi régiókat. A fejlődő országokat „munkaerő-határvidéknek” értelmezte, amely a magországokat körbevéve, küldő országgént járul hozzá a migrációs rendszerek működéséhez. A gazdasági növekedés és a születésszám csökkenése azonban egyes országokat a migrációs célországok alkotta „növekvő magterület” részévé teheti. Skeldon modelljében tehát egyszerre van jelen az időbeliség (a demográfiai átmenet) és a térbeliség (a magterület növekedése).

A küldő és fogadó országok térbeli és nem időbeli egymás mellé rendelése azért fontos, mert a többi elmélet adós marad a fordított irányú migrációs átmenet magyarázatával, azzal, hogy hogyan válhatnak migránsokat fogadó országok migránsokat küldő országgá. A konkrét történeti adatokat szemlélve ugyanis sokszor nem könnyű a „származási országot” és a „célországot” elkülöníteni egymástól. A migrációs csatornák két irányban működnek (a migránsok jelentős része egy idő után hazatér a származási országba), sokszor pedig a migránsokat küldő országokból migránsokat fogadó országok válnak, ahová akár a korábban kivándoroltak leszármazottai, akár más országokból származók érkeznek nagy számban.

Ennek magyarázata csak a legszűkebb fókuszú közgazdaságtani elméleteknek nem okoz gondot. A termelési tényezők árának és a munkaerő-piaci kereslet és kínálat nagyságának ellentétes irányú változása két adott országban a migrációs folyamatok automatikus változását vonja maga után ezen elméletek szerint. Ugyanakkor továbbra is kérdéses, hogy mitől változnának meg a világrendszer-elmélet által beazonosított, történelmi gyökerű alá-fölrendeltségi viszonyok egyes országok és régiók közt. Hogyan alakulnak a demográfiai folyamatok? Mitől és mennyi idő alatt alakulnak át az egyes országok migrációhoz kapcsolódó intézményi és közpolitikai struktúrái, a jogszabályok teljes rendszere? És miért szűnne meg a külföldön élő honfitársakhoz fűződő személyes kapcsolatok hatása? A tágabb fókuszú elméletek számára nehézséget okoz a migrációs rendszerek átalakulásának, a migrációs csatornákon belüli áramlások irányváltozásainak magyarázata (Castles, Miller 2009; Haas 2010).

Pedig ilyen változások bőven akadnak a történelemben. Olaszország, amely száz évvel ezelőtt a legnagyobb migránsküldő országok egyike volt, ma több millió bevándorlónak ad otthont. Argentína vagy Venezuela épp ellenkező irányú változáson esett át (Durand, Massey 2010). Szövetségi államok, mint a Szovjetunió vagy Jugoszlávia felbomlása egyik napról a másikra hatalmas „bevándorolt” és „kivándorolt” népességet hozott létre azzal, hogy a belföldi migrációt visszamenőlegesen nemzetközi migrációvá alakította át (Molodikova 2010). És van számos ország, köztük Magyarország is, amely egyszerre küld és fogad is migránsokat, és viszonylag gyorsan változik, hogy mikor melyik csoport népesebb: a ki- vagy a bevándorlóké (Gödri, Soltész, Bodacz-Nagy 2014; Tarróssy, Glied, Vörös 2014).

Mindezek miatt lényeges megvizsgálni, hogyan alakult a migrációs átmenet (vagy annak hiánya) egyes konkrét, köztes fejlődési szintű régiókban. Az alábbiakban két ilyen régió, Kelet-Európa és Latin-Amerika migrációs folyamatait tárgyalom.

Politikai átmenetek és migrációs átmenetek – egy történeti és földrajzi fókuszú megközelítés

A migrációs átmenetek vizsgálata Kelet-Európában óhatatlanul az államszocializmus és a szocialista szövetségi államok összeomlását, az azt követő gazdasági visszaesést, elitcserét, strukturális válságokat és sok helyen az erőszakig fokozódó etnikai konfliktusokat hozza a fókuszba. Kétségtelen, hogy a kelet-európai rendszerváltások alapjaiban rajzolták át a régió összes térképét, beleértve a migrációs folyamatok térképét is. Az is egyértelmű, hogy minél drasztikusabb volt a rendszerváltás egy adott országban, annál nagyobb kivándorlási hullám indult el onnan a kilencvenes években – lásd Románia vagy Ukrajna esetét –, míg a problémamentesebb átmenetek nem generáltak ilyen hullámokat – például Csehország és Magyarország esetében, amelyek ráadásul viszonylag jelentős bevándorló népességet is fogadtak a kilencvenes években (Fassmann, Musil, Gruber 2014).

Érdemes azonban részletesebb elemzés alá vonni a kérdést. Elsősorban azért, mert a politikai rendszerváltások „vízválasztó” szerepe nem minden esetben egyértelmű. Amint azt korábban már említettem, a szocialista szövetségi államokon belül jelentős belső migráció zajlott, amely a szövetségi államok felbomlását követően nemzetközi migrációvá minősült át a statisztikákban, nemcsak a már elvándoroltak stock adatait tekintve, hanem a hálózati dinamikából következő, újabb és újabb migránsok flow adatait illetően is. Az például, hogy Csehország jelentős szlovák migráns népességnek ad otthont, részben a csehszlovák államon belüli belső migráció következménye, részben azonban a szétválást követően, már „nemzetközi” viszonylatban vándorlóknak köszönhető, akik viszont értelemszerűen a csehországi kapcsolatrendszerük, helyismeretük és a számukra kedvező, történelmi gyökerű cseh migrációs politika eredményeként választották Csehországot célországul (Vaňo et al. 2013).

Másodsorban, a ki- és bevándorlás nem egymást kizáró folyamatok egy országban, hiszen minden ország egyszerre küld és fogad is migránsokat. Fontos azonban, hogy a két folyamat dinamikája, a migráció két irányának volumene hogyan aránylik egymáshoz. Ezt a nettó migrációs ráta fejezi ki, amely a ki- és bevándorlás miatti népességváltozást méri, és amely egyfajta egyenlege a migrációs folyamatoknak. A nettó migrációs ráta és a GDP/fő alakulásának egymásra illesztésével pedig az követhető nyomon, hogy a migrációs folyamatok mennyiben reflektáltak a gazdasági helyzet változására. Ez az elemzési módszer

lehetőséget biztosít arra, hogy a migrációs „átmeneteket” összevessük az egyes országok gazdaság-, politika- és társadalomtörténetével, a fentebb említett ex post módon, vagyis a migrációs mintázatokra utólag okokat keresve az adott országok fejlődési pályájának sajátosságaiban.

Harmadsorban, nem Kelet-Európa az egyetlen olyan régiója a világnak, amely bő két évtizeddel ezelőtt drasztikus politikai, gazdasági és társadalmi változásokon esett át, amelyek sok ország esetében megváltoztatták az addigi migrációs trendeket. A leginkább kézenfekvő párhuzam Latin-Amerikával kínálkozik, ahol az 1980-as évek végén, illetve az 1990-es évek legelején számos, addig katonai diktatúrák által uralt, közepes vagy alacsony-közepes jövedelmű ország lépett a demokratizálódás útjára. Az evidens különbségek ellenére a közös pontokra fókuszáló komparatív elemzés lehetővé teszi, hogy az egyes, Kelet-Európában beazonosított kategóriák kis elemszámát hasonló pályát befutó latin-amerikai országokkal növeljük, ezzel stabilabbá tegyük a politikai és migrációs átmenetekről alkotott tudásunk empirikus alapját, egyúttal jobban megértsük, hogy melyek az általános (más régiókban is megfigyelhető), és melyek a speciális jellemzői a kelet-európai migrációs folyamatok történeti és térbeli alakulásának.

Az alábbiakban tehát arra teszek kísérletet, hogy a Melegh által felállított tipológiát Latin-Amerikára alkalmazzam, és az eredményeket összevesszem a Kelet-Európában megfigyelt jelenségekkel. Melegh eredeti elemzésében a nettó migrációs ráta és a GDP/fő mellett egyéb indikátorok is szerepelnek, amelyeket itt terjedelmi okok miatt nem áll módomban alkalmazni. Bővíttem azonban a vizsgált szempontokat a migráció térbeliségével, vagyis egyes országok esetében azt is szemügyre veszem, hogy honnan hová vándorolnak a migránsok, és ennek milyen történelmi és földrajzi meghatározói vannak.

Adatforrások és módszertan

Az elemzés az 1950 és 2010 közötti időszak nettó migrációs rátái és GDP/fő adatai alapján azonosít trendeket és állít fel kategóriákat a kelet-európai és a latin-amerikai országok migrációs folyamatairól. A hatvanéves időtáv vizsgálata lehetővé teszi hosszabb távú migrációs trendek megfigyelését is, ami különösen annak fényében fontos, hogy megállapíthassuk, mennyire „tartós” az egyes régiók és országok helyzetének változása, mennyire stabilan változtattak relatív pozíciójukon a migrációs partnerországaikhoz képest.

A nettó migrációs ráta azt fejezi ki, hogy 1000 lakosra vetítve mennyi az adott időszakban a ki- és bevándorlók létszámának különbsége. Az itt hivatkozott adatok – amelyek forrása a UN World Population Prospects – öt éves időszakra számolt flow adatok, és azt hivatottak mérni, hogy az adott ország hol helyezkedik el a globális migrációs rendszerben: inkább migránsokat küldő vagy inkább migránsokat fogadó ország-e. A nettó migrációs ráta mutatójának

hiányossága ugyanakkor, hogy nem teszi lehetővé a különbségtételt a zárt (kevés kivándorló, kevés bevándorló) és a nyitott (sok kivándorló, sok bevándorló) országok között. További óvatosságra ad okot a ki- és bevándorlás mérésének eltérő módszertana, mivel a kivándorlás esetében a már ismertetett mérési problémák miatt többnyire becsült értéket használnak a globális migrációs mátrixok, a bevándorlás mérése ugyanakkor jóval megbízhatóbb (népszámlálási vagy nagymintás, reprezentatív survey) alapokon nyugszik. Mindezen problémák ellenére mégis a nettó migrációs ráta a leginkább használható mérőszám annak eldöntésére, ami jelen tanulmány fókuszában is áll: vagyis hogy egy adott ország inkább küldi vagy inkább fogadja-e a migránsokat.

Hasonlóan problematikus az egy főre jutó bruttó hazai össztermék (GDP/fő) használata a gazdasági fejlettség mérésére. Akárcsak a nettó migrációs ráta esetében, itt is magas szintű statisztikai absztrakcióról van szó, amely a vizsgált jelenségnek csak egyes aspektusait képes megragadni. Mindezek ellenére mégis olyan átfogó történeti képet ad az egyes országok által leírt fejlődési pályáról, amely ha abszolút értékek nem is, de komparatív használható sarkpontja lehet egy, a migrációs folyamatok kiváltó okait vizsgáló elemzésnek. Jelen tanulmány a Maddison-adatbank adatait használja, mivel csak ez az adatbázis tartalmaz hatvan évre visszamenőlegesen, egyazon módszertannal kiszámolt GDP/fő értékeket mindkét térségre, a legtöbb esetben az azóta felbomlott szövetségi államok (Szovjetunió, Jugoszlávia) tagállamai szerinti bontásban is. A Maddison-adatbank az egyes országok éves GDP/fő adatait Geary-Khamis dollárban adja meg, amely egy hipotetikus, az 1990-es USD reálértékéhez viszonyított pénzegység (tehát nem azonos a minden egyes évben közölt, folyó évi nominál vagy vásárlóerő-paritásos GDP/fő értékkel), így akárcsak a nettó migrációs ráta esetében, itt is a trendnek, nem pedig a konkrét értékeknek van jelentőségük az elemzésben.

Tanulmányomban tehát Kelet-Európa és Latin-Amerika országainak nettó migrációs rátájának és egy főre jutó GDP-jének változásait mutatom be olyan kategóriarendszerbe szervezve, amelynek alapja a nettó migrációs ráta változásának általános iránya a vizsgált hatvanéves időszakban. A GDP/fő (abszolút, illetve a világlátlaghoz viszonyított relatív) értékének változásai jelentik az elsődleges alapot a migráció változásainak értelmezésére. Ugyanakkor minden esetben történelmi tényezőket is beemelek az elemzésbe, különös tekintettel a migránsok születési ország és célország szerinti megoszlására. Ehhez az egyes országpárok esetében a tízévenkénti, országonkénti bontásban közölt stock adatokat (World Bank Bilateral Migration Matrix) használtam fel. Akárcsak az előzőekben, itt is meg kell említeni, hogy ezek az adatok is részben becsléseken alapulnak.

Az elemzésben Kelet-Európán a posztoszocialista európai országok értendőek, kivéve a három kaukázusi köztársaságot és azokat az egykori jugoszláv tagköztársaságokat, amelyek esetében nem álltak rendelkezésre a nettó migrációs ráta adatai (Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Montenegró, Koszovó). Latin-Amerikán az amerikai kontinens spanyol és portugál nyelvű országai ér-

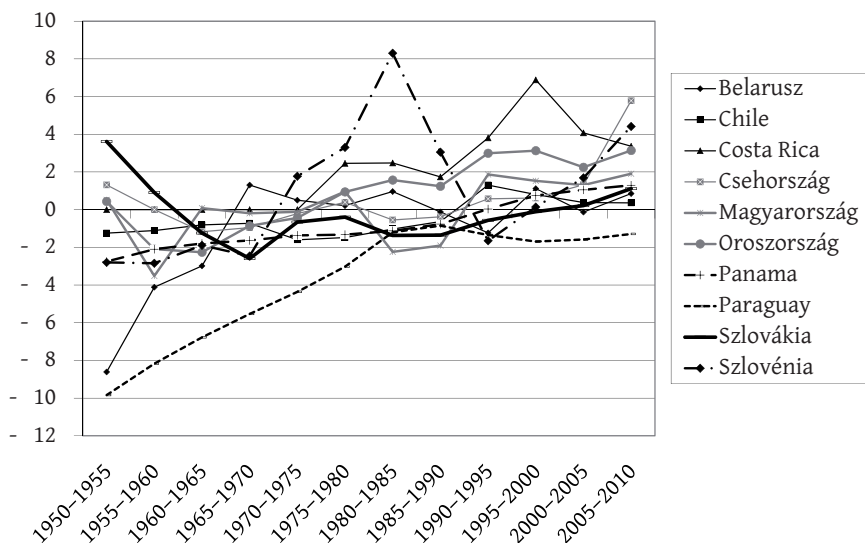
tendők. Az előbbi országcsoport 17, az utóbbi 19 országot tömörít, amelyek túlnyomó többsége közepes jövedelmű, a GDP világlátlaghoz közel eső állam.

Országtypusok a növekvő, stagnáló, ingadozó és csökkenő nettó migrációs ráta alapján

A fentiek értelmében mindkét régióban négy-négy fejlődési pálya azonosítható be, amelyek a nettó migrációs ráta 1950 és 2010 közötti változásai alapján növekvő, stagnáló, ingadozó és csökkenő nettó migrációs rátájú kategóriába rendezhetők. A csoportosítás alapja a trend, amely a vizsgált hat évtizeden át húzódik. Egyszeri kilengéseket, jól beazonosítható történeti eseményeket emiatt a tipológia nem vesz figyelembe, csak akkor, ha a hatásuk hosszabban tartott, mint egy öt éves ciklus (ingadozó típus).

Nem okoz különösebb meglepetést, hogy a növekvő csoportban (1. ábra) található azon országok többsége, amelyek az elmúlt húsz-harminc évben a leg-sikeresebb makrogazdasági pályát járták be. Kelet-Európában Csehország, Szlovákia, Magyarország és Szlovénia tartozik ide, bár Magyarország helye ebben a

1. ábra: Növekvő trendet mutató országok a nettó migrációs ráta alapján: Belarusz, Chile, Costa Rica, Csehország, Magyarország, Oroszország, Panama, Paraguay, Szlovákia, Szlovénia
Net migration rate: Countries showing an increasing trend: Belarus, Chile, Costa Rica, Czech Republic, Hungary, Panama, Paraguay, Russia, Slovakia, Slovenia

Adatok forrása: UN World Population Prospects (2015) – öt éves időszakokra számolt flow adatok. A nettó migrációs ráta az 1000 lakosra jutó kivándorló/bevándorló egyenleget jelzi.

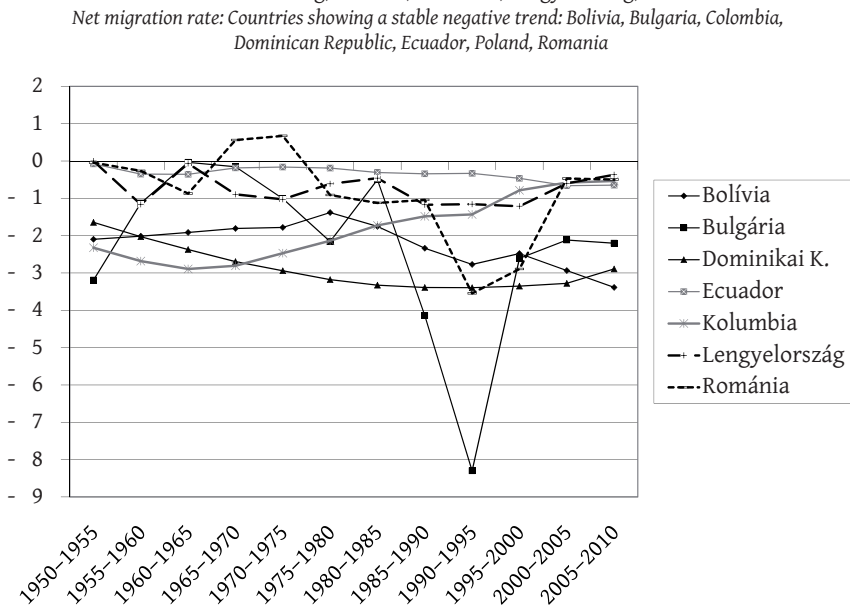
kategóriában az utóbbi évek erősödő kivándorlási trendje alapján megkérdőjelezhető, és felmerül annak a lehetősége, hogy hazánk a harmadik, ingadozó ráta által jellemzett csoportba kerül át (Kincses, Rédei 2009). Fontos a szomszédos országok szerepe abban, hogy az említett országok negatívból pozitív nettó migrációs rátára váltottak: Csehországban a szlovákok, Szlovákiában az ukránok, Magyarországon a szomszédos országok magyarsága alkotja a legnépesebb csoportot. Szlovénia a posztjugoszláv migrációs tér kedvelt célországa (Fassmann, Musil, Gruber 2014). Oroszország és Belarusz helye ebben a kategóriában szintén hasonló okokra vezethető vissza: a Szovjetunió felbomlását követően az egykori perifériákról a centrumba, illetve Belarusz esetében a FÁK-államok szomszédos területeiről érkezett migránsoknak köszönhető, akik létszámukkal ellensúlyozzák a szintén jelentős arányú elvándorlást (Molodikova 2010).

Latin-Amerikában kevesebb ország sorolható ebbe a csoportba, amelynek csak két megkérdőjelezhetetlen tagja van: Chile és Costa Rica, a régió gazdaságilag leginkább prosperáló országai, illetve felzárkózófélben van a szintén komoly iramban fejlődő Panama. Hármójukkal szemben Paraguay továbbra is szegény ország, ám a története során szinte mindig erősen negatív nettó migrációs rátával bíró ország az utóbbi időben folyamatosan javít a pozícióján. A szomszédos országok szerepe itt is kiemelkedő: Chile esetében a peruiak és az argentinok, Costa Rica esetében a nicaraguaiak, Panama esetében a kolumbiaiak vezetik a bevándorolt nemzetiségek listáját. Paraguay esetében inkább korábban emigráltak visszavándorlásáról van szó (Solimano, Tokman 2008).

Mindkét régióban az ebbe a csoportba sorolt országok GDP/fő adatai és nettó migrációs rátái együtt mozognak, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy míg az 1990-es évek elején a rendszerváltás és a gazdasági szerkezetváltás a csoport kelet-európai tagjainál hirtelen GDP-eséssel, majd gyors helyrerázódással járt, addig a latin-amerikai országoknál jóval kevésbé egyértelműek ezek a trendek. Alapvetően a régióon belüli gazdagabb országok tartoznak ide, amelyek esetében a GDP/fő értéke jellemzően a világ összes országának átlaga (a továbbiakban: világátlag) fölött mozog – kivéve a már említett Paraguayt. Chile esete igen érdekes, mert a 1990-es demokratikus fordulat bár a kelet-európai rendszerváltásokhoz hasonlóan alapjaiban rázta meg a társadalmat, mégsem okozott jelentős gazdaság szerkezeti változást, mivel az már korábban lezajlott (Solimano, Tokman 2008). A nettó migrációs ráta ugyanakkor sem Chilében, sem a kelet-európai országokban nem akkor növekedett a leginkább, amikor a gazdasági növekedés a legjobban felgyorsult, hanem a szomszédos országok számára problémás korai 1990-es években. Különbség, hogy a kelet-európai országokban a 2005 utáni időszak is a bevándorlás növekedését hozta, míg a latin-amerikai országok esetében nem figyelhető meg ez a trend.

A következő csoport a stabil negatív trendet mutató országok. Amint a 2. ábrán látható, a kelet-európai országok közül Lengyelország, Románia és Bulgária nettó migrációs rátája volt szinte kivétel nélkül minden öt éves periódusban negatív. A rendszerváltást követő évtizedben Románia nettó migrációs

2. ábra: Stabil negatív trendet mutató országok a nettó migrációs ráta alapján: Bolívia, Bulgária, Dominikai Köztársaság, Ecuador, Kolumbia, Lengyelország, Románia

Adatok forrása: UN World Population Prospects (2015) – öt éves időszakokra számolt flow adatok. A nettó migrációs ráta az 1000 lakosra jutó kivándorló/bevándorló egyenleget jelzi.

rátája közepes mértékben, míg Bulgária mutatója drasztikusan csökkent. Ez utóbbi jelentős mértékben a bulgáriai török kisebbség kivándorlásának tudható be. Az etnikai kivándorlás Romániában, ha korlátozottan is, de korábban is létező jelenség volt: a Ceaușescu-érában előbb a zsidó, majd a német kisebbség tagjai hagyták el – a hatalom által felügyelt formában – az országot (Soltész 2013). A rendszerváltás utáni kivándorlási hullám így nem volt annyira drasztikus, mint Bulgáriában, ahol a török kisebbség rövid idő alatt óriási létszámban települt át a szomszédos és gazdaságilag jobban prosperáló Törökországba. A romániai kivándorlás kilencvenes évekbeli hullámában a romániai magyarság felülreprezentált volt, és túlnyomó többségük Magyarországra települt át. Lengyelországból az etnikai exodus a vizsgált időszak előtt zajlott, így a korszakban viszonylag stabil, enyhe negatív (-1 körüli) nettó migrációs ráta jellemezte az országot.

Latin-Amerikában Bolívia, a Dominikai Köztársaság, Kolumbia és Ecuador sorolható a stabil negatív csoportba. Mind a négy országban politikai és gazdasági okok is megjelentek a nettó migrációs ráta változásaiban: az első két esetben katonai diktatúrák, a harmadikban gerillaháború és később az ezzel összefonódó drokartellháború állnak a kivándorlási hullámok hátterében, míg a negyedik esetben, Ecuadorban egy drámai strukturális reform és valutaleértékelés indította útjára a nagyarányú migrációt (Arteta, Oleas 2008). Szembeötlő különbség a kelet-európai országokhoz képest a törésszerű trendváltozások hi-

ánya, aminek hátterében az állhat, hogy a bolgár és román rendszerváltás robanékony elegyével szemben sem a korábbi kiutazási tilalom feloldása, sem az egyes etnikai csoportokra irányuló kivándorlási nyomás nem okozott hirtelen kivándorlási hullámokat. Lényeges jellemzője a latin-amerikai migrációs folyamatoknak a szomszédos országok közötti munkaerő-áramlás, amely azon országok esetében, amelyeknek egyik közvetlen szomszédja jóval gazdagabb volt (Bolívia esetében Argentína, Kolumbia esetében Venezuela, a Dominikai Köztársaság esetében Puerto Rico) folyamatos kivándorlást eredményezett, amelyet a politikai problémák tovább növeltek. Ecuador atipikus ebből a szempontból, mivel mindkét szomszédja hasonlóan alacsony-közepes jövedelmű (Aristy 2008; Cárdenas, Mejía 2008).

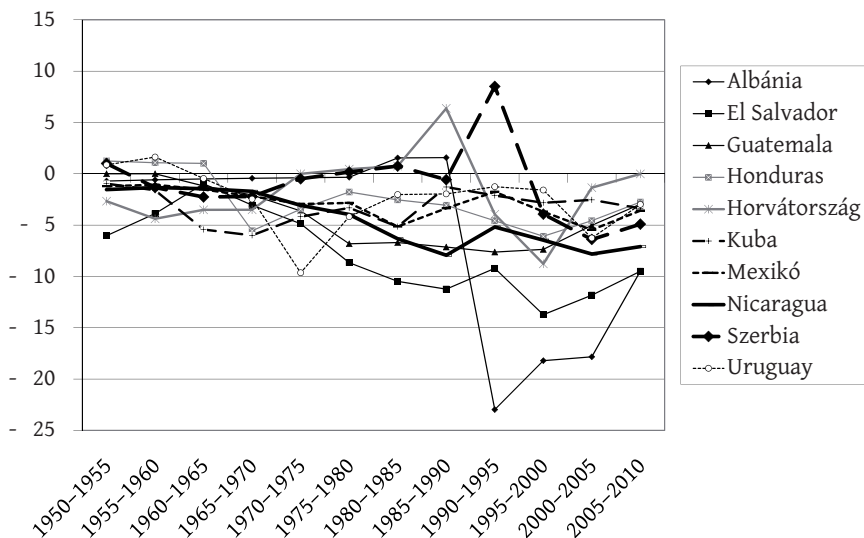
Ami a GDP/fő változását illeti, számos párhuzam figyelhető meg a nettó migrációs ráta változásával. Lengyelország és Bulgária az államszocialista időszakban enyhén a világátlag fölé került, majd visszazuhan, az utóbbi jóval drámaibb módon. Románia is visszaesett, de itt már korábban és lassabban megtörtént a lemaradás, az államadósság visszafizetésére koncentráló ceausescu-i megszorító gazdaságpolitika következtében. Latin-Amerikában az import-helyettesítő iparosítás kifulladásá és az eladósodás okozta kormányzati forráshiány miatt állt be hosszabban stagnáló, a világátlagtól egyre jobban eltávolodó pályára több ország, így például Ecuador és Bolívia gazdasága (Urquidí 2005). A korszakban kisebb sokkok és hosszabb-rövidebb növekedési időszakok jellemzik Kolumbia és a Dominikai Köztársaság gazdasági teljesítményét, de nem kerülnek a világátlag fölé: a kivándorlás gazdasági motivációi mindvégig stabilan megmaradnak.

A harmadik csoport az ingadozó trendet mutató országok. Ebbe a típusba (3. ábra) azon országok kerültek, amelyek esetében a trendek több mint egy alkalommal változtak úgy, hogy a hatásuk hosszabban tartott, mint egy öt éves ciklus. Az „ingadozás” fogalma ebben az elemzési keretben azzal a feltételezéssel párosul, hogy az adott ország a vizsgált időszakban többször is „elindult” valamilyen fejlődési pályán, de ez a pálya valamilyen oknál fogva megszakadt, és egy ellentétes irányú folyamat indult el, a vizsgált időszakban legalább két alkalommal. Szemben a másik három típussal itt nem lehet egyetlen gazdasági és migrációtörténeti narratívával leírni a folyamatokat, inkább töréspontok köré lehet valamiféle értelmezést alkotni.

Kelet-Európában Szerbia, Horvátország és Albánia tartozik ebbe a csoportba. Az előbbi két ország hirtelen migrációs többlettel, majd meredeken csökkenő nettó migrációs rátával rendelkezett a rendszerváltás utáni évtizedben. Ennek oka minden bizonnyal a Jugoszlávia felbomlását kísérő háború, amikor is számos, a szomszédos területeken zajló háború és etnikai tisztogatás elől menekülő, az államalkotó nemzethez tartozó migráns keresett menedéket az anyaországban. Közülük sokan visszatértek szülőföldjükre a konfliktus csillapodásával vagy tovább vándoroltak, mivel párhuzamosan a hazai népességet is sújtották a gazdasági visszaesés hatásai (ISS 2013). Albánia helye ebben a kategóriában más

3. ábra: Ingadozó trendet mutató országok a nettó migrációs ráta alapján: Albánia, El Salvador, Guatemala, Honduras, Horvátország, Kuba, Mexikó, Nicaragua, Szerbia, Uruguay
Net migration rate: Countries showing an oscillating trend: Albania, Croatia, Cuba, El Salvador, Guatemala, Honduras, Mexico, Nicaragua, Serbia, Uruguay

Adatok forrása: UN World Population Prospects (2015) – ötéves időszakokra számolt flow adatok. A nettó migrációs ráta az 1000 lakosra jutó kivándorló/bevándorló egyenleget jelzi.

jellegű, de hasonlóan drasztikus eseményeknek tudható be: a rendszerváltást követő, különösen nagyarányú gazdasági visszaesést egy pénzügyi csalássorozat (piramisjáték) súlyosbította, amely sok család teljes vagyonát felemésztette (Konica, Filera 2005). Albániában tehát akkora volt a kivándorlási hullám, hogy több ötéves elemzési cikluson át tartott, de az elmúlt években a nettó migrációs ráta ismét emelkedik.

Latin-Amerikában Mexikó, Kuba, Guatemala, Honduras, El Salvador, Nicaragua és Uruguay mutatott legalább két nagyobb ingadozást a vizsgált időszakban. E rendkívül heterogén csoportba tartozik a négy legszegényebb közép-amerikai ország, amelyek esetében a fegyveres konfliktusok miatt az őrizetlen határokon át nagy létszámban átkelő, majd a harcok csillapodtával visszatérő migránsok alkották a ki- és bevándorlók zömét, így a posztjugoszláv krízishez hasonlóan elsősorban menekültekről van szó (Brick, Challinor, Rosenblum 2007). Egyedi eset az Argentínával szoros integrációban létező Uruguay, ahol a nettó migrációs ráta sokkal érzékenyebben reagált a politikai és gazdasági változásokra, mint a nagyobb népességű és zártabb országok (Maurizio 2008). Kuba esetében a Castro-rezsim hatalomra kerülése indította el nagyobb kivándorlási hullámot, ám a – Latin-Amerikában máshol nem létező – kilépési korlátozások miatt ezek a hullámok akkor növekedtek meg, amikor a kontroll csökkent (1980 körül), illetve amikor a gazdasági helyzet a leginkább reménytelen volt (1990-es

évek eleje) (López Segrera 2011). Végül Mexikó azért került ebbe a kategóriába, mert bár stabilan negatív a nettó migrációs rátája, két gazdasági válságot is átélte a vizsgált időszakban (az 1980-as évek elejének pénzügyi válsága, illetve a NAFTA létrehozása utáni gazdaságszerkezeti és munkaerő-piaci válság 2000 körül), amelyek mindegyike hatalmas kivándorlási hullámot indított el az Egyesült Államok felé (Durand, Massey 2003).

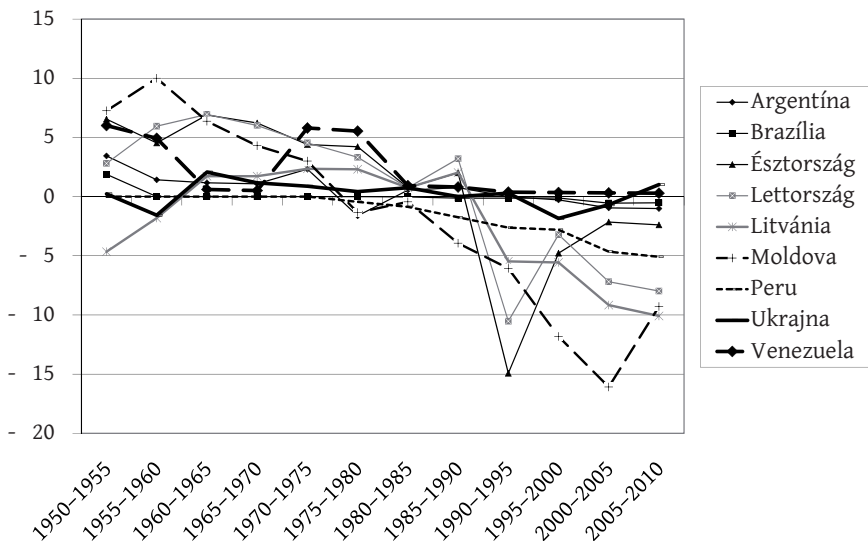
Ebben a csoportban tehát sok szempontból az „extrém” esetek kerültek egy gyűjtőfogalom alá, amely a migrációs folyamataik alaki sajátosságára, az ingadozásra utal, de amely ingadozás mögött sokféle ok állhat, például fegyveres harc vagy súlyos pénzügyi válság. Általánosságban elmondható, hogy a nagy kilengések a negatív nettó migrációs rátájú tartományban zajlottak le, kivéve Szerbiát és Horvátországot.

A migrációs folyamatok gazdasági háttere jól kirajzolódik a GDP/fő alakulását szemügyre véve. Horvátország és Szerbia esetében a háború hatalmas gazdasági visszaeséssel járt, és hasonló helyzet alakult ki a közép-amerikai országokban is (Guatemala, Honduras, El Salvador, Nicaragua), azzal a kiegészítéssel, hogy mindeközben természeti katasztrófák is sújtották ezen országokat. Kuba éppúgy lefelé távolodott a világtól, mint a közép-amerikai országok, és a politikai körülmények függvényében engedett ki rövid szakaszokban nagyobb mennyiségű kivándorlót. Albánia mindvégig a világtól alatt maradt. Végül Mexikó és Uruguay, e két relatíve gazdagabb ország egy főre jutó GDP-je a világtól fölött haladt, de többször megzuhan, e válságokat a kivándorlás növekedése követte.

A negyedik, hosszú távon csökkenő nettó migrációs rátát mutató országok (4. ábra) csoportjába Kelet-Európából az egykori Szovjetunió egyes tagköztársaságai sorolhatóak, ahonnan a függetlenedéssel párhuzamosan jelentős létszámú, határaikon belül született népesség hagyta el az országot. Az egykori Szovjetunióban ezek a területek nagyszámú belső migránst fogadtak, jelentős részben orosz etnikumúakat, akik közül sokan a kilencvenes években Oroszországba költöztek. A folyamat azonban ezzel nem ért véget: Ukrajnából és Moldovából a vizsgált időszakban továbbra is fennmaradt az intenzív migráció Oroszország felé, amelyet már nem etnikai, hanem gazdasági okok mozgattak – ukránok és moldávok is útra keltek. A három balti köztársaság esete némiképp más: itt csak az etnikai oroszok emigráltak, a kilencvenes évek után is, de a bevándorlás a balti államokba más országokból nem kompenzálta ezt a népességvesztést (Brunarska, Nestorowicz, Markowski 2014).

Latin-Amerikában Argentína, Brazília, Peru és Venezuela tartozik a csökkenő nettó migrációs rátát mutató csoportba. A leglátványosabb visszaesést Venezuela mutatta, amely a korszak első felében a kőolaj-kitermelésnek köszönhetően virágzó és jelentős külföldi munkaerőt felszívó ország volt, később aztán egy diktatórikus időszak, majd egy elhúzódó gazdasági válság következtében megszűnt migrációs célországgá lenni, majd lecsúszott a negatív nettó migrációs rátájú tartományba (Durand, Massey 2010). Kevésbé látványos, de

4. ábra: Csökkenő trendet mutató országok a nettó migrációs ráta alapján: Argentína, Brazília, Észtország, Lettország, Litvánia, Moldova, Peru, Ukrajna, Venezuela
 Net migration rate: Countries showing a decreasing trend: Argentina, Brazil, Estonia, Latvia, Lithuania, Moldova, Peru, Ukraine, Venezuela

Adatok forrása: UN World Population Prospects (2015) – öt éves időszakokra számolt flow adatok. A nettó migrációs ráta az 1000 lakosra jutó kivándorló/bevándorló egyenleget jelzi.

hasonló visszaesés jellemezte Argentínát és Brazíliát is, amelyek szintén történelmileg jelentős bevándorlási célországok voltak, de a hetvenes-nyolcvanas évek diktatúrái megállították a bevándorlást, a kilencvenes évek gazdasági problémái pedig nagyszámú kivándorlót indítottak útnak (Brazíliában az ország hatalmas méretei miatt a migráció jelentős része az országon belül, északkeletről délre irányult) (Malheiros 2007; Maurizio 2008). Végül Peru némiképp más eset, mivel soha nem volt jelentős bevándorlási célország, de a csoport többi tagjához hasonlóan a kilencvenes években és a kétezres évek elején itt is drámai életszínvonalbeli visszaesés ment végbe, amely az addigi nulla közeli nettó migrációs rátát negatívba fordította (Durand, Massey 2010).

A GDP/fő az országcsoport latin-amerikai tagjai közül Venezuela és Argentína esetében a világátlag fölött haladt sokáig, majd látványosan visszaesett. Brazília a világátlag körül, Peru valamivel az alatt mozgott, és a visszaesés nem volt olyan léptékű, mint a másik két országnál. A posztszovjet országok esetében probléma a GDP/fő-adatsor hiányossága, mindössze egyetlen adatév áll rendelkezésre, ebből azonban az derül ki, hogy ekkor (1973-ban) valamennyi szovjet tagköztársaság a világátlag fölött állt. A Szovjetunió széthullása után a frissen függetlenedett országok megszólalásig hasonló pályát írtak le: óriási zuhanás, majd eltérő ütemű helyreállítás, ami a baltiak esetében gyorsabban, a másik két ország esetében lassabban zajlott (és nem is sikerült visszakapaszkodni a

korábbi relatív pozíciókba). A balti országokat alapjaiban rázta meg a 2008-as pénzügyi válság, míg a kevésbé nyitott (és jóval szegényebb) Ukrajnában és Moldovában ez a hatás nem volt ilyen látványos (Masso, Krillok 2011).

Politikai átmenetek és migrációs átmenetek: összefoglalás és lehetséges magyarázatok

Mi derül ki mindebből? A fentiekben a migrációs egyenlegek alakulásának hosszú távú trendjeit mutattam be történelmi-földrajzi háttérhez, gazdasági folyamatokhoz és egyes politikai eseményekhez kötve. Bár általánosságban elmondható, hogy valóban összefügg a GDP/főben mérhető gazdasági fejlettség és a nettó migrációs ráta változása, de számos egyéb tényezőt is figyelembe kell venni. Ahhoz, hogy a Skeldon (1997) által definiált „magterület” részévé váljon egy ország, egyes történelmi és földrajzi előfeltételeknek is teljesülniük kell. Tehát a térségben zajló különböző gazdasági és politikai folyamatok együttes eredőjeként, történelmi kapcsolatok által kondicionálva jelenik meg a migrációs kapcsolat két ország között, melynek révén mindkét ország nettó migrációs rátája egymással ellentétes irányba változik.

A legfontosabb tanulság, hogy a két vizsgált régióban hatvanéves távlatban lejátszódott migrációs folyamatok az általános demokratizálódás és (abszolút értékben vett) gazdasági fejlődés ellenére sem mutatnak abba az irányba, hogy nagy számban váltak volna kivándorló országokból bevándorló országokká. Az egyes országok relatív pozíciói ugyanis (ezt hivatott mérni az egy főre jutó GDP világszerte) több esetben romlottak vagy stagnáltak, mint javultak. Csak azok az országok váltak stabilan bevándorlási célországgá, amelyek a GDP/fő tekintetében magasban a világszerte fölé kerültek. Ugyanakkor több olyan ország van, amelyik „fordított” migrációs átmeneten ment keresztül, vagyis pozitívból negatívba váltott a nettó migrációs rátája, és ezt általában az egy főre jutó GDP világszerte lefelé történő távolodása előzte meg. Ez Kelet-Európában a rendszerváltásokat követően sokszerűen ment végbe, de aztán viszonylag gyors felépülési szakasz következett. Latin-Amerikában a visszaesések hatása jobban elhúzódott, és bár nem voltak annyira drasztikusak az 1990-es évek GDP-esései, a felépülés sokkal lassabban vagy egyáltalán nem történt meg, következésképpen a nettó migrációs ráta is a negatív sávban maradt.

A kevés sikertörténetet látva az is megállapítható, hogy a jó gazdasági teljesítmény nem elég önmagában, a szomszédos államok gyenge teljesítménye is kellett mindkét vizsgált régióban ahhoz, hogy egy országból nettó bevándorlási célország legyen. Más szóval, Chile pozitív nettó migrációs rátájának létrejöttéhez az ország gazdasági fejlődése mellett legalább akkora súllyal esett latba a szomszédos országok – Peru, Bolívia, Argentína – gyenge gazdasági teljesítménye, illetve az ebből fakadó migrációs nyomás. Costa Rica és Panama is elsősor-

ban a szomszéd országokból (Nicaragua, Kolumbia) fogad migránsokat. Csehország a szlovákok, Szlovénia a posztjugoszláv térség migránsai révén vált bevándorlási célországgá. Oroszország és Belarusz a posztuszovjet térségen belüli migrációs rendszer középpontjai. Végül Magyarország is sok szempontból illeszkedik ebbe a csoportba, hiszen azért vált az ukrainai, romániai és szerbiai magyarság kedvelt migrációs célországává, mert – a nyilvánvaló nyelvi és kulturális okokon túlmenően – hazánk gazdaságilag még mindig kedvezőbb helyzetben volt, mint az említett országok.

A helyzet azonban nem visszafordíthatatlan, hiszen a küldő országok helyzetének relatív javulása a bevándorlás csökkenését, míg a nyugat-európai munkaerőpiacok megnyílása a kivándorlás emelkedését eredményezte. Ez jól látszik Magyarország esetében, amelynek „bevándorló ország” profilja több mint megkérdőjelezhető. Hasonlóan kérdéses Szlovákia pozitív nettó migrációs rátájának jövője. Összességében tehát két, relatíve sikeresnek elkönyvelt politikai-gazdasági átmenetet még huszonöt évvel később sem követett egyértelmű és stabil migrációs átmenet. A többi bevándorlási célország esetében pedig az látszik, hogy nem váltak globális migrációs célponttá, bevándorlóik jellemzően a szomszédos vagy közeli, szegényebb országokból érkeznek.

A vizsgált régiók országainak többsége kivándorló ország volt a korszak elején, és lényegében mindvégig az is maradt. Fontos különbség azonban, hogy míg az egyik országcsoport viszonylag stabil kivándorló-küldőket tartalmaz (stabil negatív nettó migrációs ráta), addig a másikon a kivándorlás több nagyobb hullámban zajlott, adott esetben visszavándorlási vagy a szomszédos országokból érkező bevándorlási hullámokkal váltakozva (ingadozó ráta). A két országcsoport közös jellemzője, hogy egy főre jutó GDP-jük a világátlag körül vagy alatt haladt, kevés kivételtől eltekintve, amelyeknél (pl. Mexikó, Uruguay) a szomszédos migrációs célország vonzó ereje a válságok közötti, prosperálóbb időszakokban is jelentős mennyiségű migráns kiáramlását eredményezte.

Az ingadozó csoport többi tagja esetében általában valamilyen politikai eredetű, a létbiztonságot fenyegető esemény indított útjára nagyobb exodust. Ez az esetek többségében fegyveres konfliktus (Szerbia, Horvátország, Guatemala, Nicaragua, El Salvador), amely az első két ország esetében azzal a következménnyel járt, hogy rövid ideig jelentős pozitív nettó migrációs rátát regisztráltak a szomszédos országokból érkező menekültek következtében – később azonban ezzel egyenlő nagyságú kivándorlási hullám keletkezett. Külön eset a politikai (Kuba) és pénzügyi (Albánia) problémák nyomán elinduló kivándorlási hullámoké.

Végül két relatíve koherens országcsoport mutatja az „ellentétes irányú” migrációs átmenet jeleit. Kelet-Európában a posztuszovjet migrációs rendszer periferikus helyzetű államai tartoznak ide. A „kivándorlási országgá” válás a Szovjetunió felbomlásának közvetlen következménye, mivel a korábban a központi területekről a perifériára irányuló (főként orosz etnikumúak alkotta) migrációs mozgás hirtelen a visszájára fordult, az oroszok jelentős része elhagyta ezen országokat, sőt, az államalkotó nemzetek tagjai is egyre nagyobb

számban vándoroltak ki. A célországok között minden esetben előkelő helyen szerepel Oroszország, de hasonlóan jelentős a nyugat-európai országok szerepe is.

Latin-Amerikában ezzel szemben azok az országok váltottak pozitívból negatív nettó migrációs rátára, amelyek korábban igen jelentős, de az 1970-es évekre lényegében teljesen megszűnő migrációs rendszer központjai voltak. Ez a rendszer a gazdagabb latin-amerikai országokba (Venezuela, Argentína, Brazília) vonzotta a szegényebb dél-európai országok (Spanyolország, Portugália, Olaszország) kivándorlóit. A latin-amerikai országok relatív GDP-pozícióinak csökkenése és a politikai problémák miatt ez a vonzerő eltűnt, az európai integráció déli bővítésével pedig a kivándorlási motivációk is csökkentek. Bő két évtized után azonban ezek a csatornák újra megnyíltak, csak a másik irányba: Latin-Amerikából Dél-Európába (illetve kisebb mértékben az Egyesült Államokba és Japánba). Ehhez a trendhez csatlakozott a korábban ebben a migrációs rendszerben nem különösebben érintett Peru is.

Összefoglalva tehát, a két régió összesen 36 országának negyede mutat stabilan növekvő nettó migrációs rátájú adatokat, ami meglepően kevés annak fényében, hogy a két térséget az 1990-es évek eleje óta jellemzően „felzárkózó” régióknak szokás tekinteni. Ezen országok ráadásul egyfajta „mini” migrációs rendszerek központjai, amelyek szomszédos vagy közeli, jóval szegényebb területekről vonzanak migránsokat, és egyik ország sem vált globális léptékű migrációs célponttá. A vizsgált országok fele negatív nettó migrációs rátákkal rendelkezik az időszak csaknem egészében, egyik részük valamivel stabilabb, másik részük hektikusabb, ingadozó módon. Végül a maradék egynegyedbe olyan országok tartoznak, amelyek egy korábban létező (szovjet, illetve transzatlanti) migrációs rendszer célországai voltak, de ez a rendszer drasztikusan átalakult és a migrációs mozgások iránya megfordult – mindezek miatt ezen országok korábban pozitív nettó migrációs rátája negatívra váltott.

Kitekintés

Amint a fentiekből kiderült, a politikai és gazdasági átmenetek migrációra gyakorolt hatása igen komplex, és a vizsgált esetek többsége nem azt mutatja, hogy a két „felzárkózó” térség valamiféle általános migrációs átmeneten menne keresztül. A Melegh (2013) által felállított tipológia, bizonyos megszorításokkal, Latin-Amerikára is alkalmazhatónak tűnik, a két térség összesen 36 országa pedig már elég széles empirikus alapot kínál a világgazdaság közepesen fejlett, félperiferikus országainak migrációs folyamatainak konceptualizálásához.

További fontos kutatási irány lenne újabb régiók (déli Mediterráneum, Délnyugat- és Délkelet-Ázsia) bevonása az összehasonlító elemzésbe. Emellett érdemes lenne bővíteni a használt indikátorokat, különös tekintettel a munkanélküliségi rátára, külföldi közvetlen tőkeberuházásokra (FDI), az emberi fej-

lettségi indexre (HDI), a három gazdasági szektor egymáshoz viszonyított arányára, a szektoriális átlagbérekre és egy olyan komplex indikátorra, amely a politikai szabadságjogok tiszteletben tartását méri. Ezen bővítésekkel közelebb kerülnének a migrációs rendszerek komplex működési mechanizmusainak megértéséhez.

Köszönetnyilvánítás

A cikk szerzője köszönetét fejezi ki Melegh Attilának témavezetői segítségével, valamint Csánó Szabínának az adatbázis összeállításában nyújtott közreműködéséért. Jelen cikk az European Population Conference-en 2014. június 28-án elhangzott előadás szövegének bővített változata. Köszönet illeti az előadáshoz hozzászólókat, különösképpen Bruno Dallagót.

Irodalom

- Aristy, J. (2008): Flujos migratorios desde y hacia República Dominicana. In: Solimano, A. (szerk.) (2008): *Migraciones internacionales en América Latina: Booms, crisis y desarrollo*. Fondo de Cultura Económica, Mexico, D. F., Santiago de Chile, 295–448.
- Arteta, G., Oleas, D. (2008): *Migraciones internacionales: el caso de Ecuador*. In: Solimano, A. (szerk.) (2008): *Migraciones internacionales en América Latina: Booms, crisis y desarrollo*. Fondo de Cultura Económica, Mexico, D. F., Santiago de Chile, 321–394.
- Brick, K., Challinor, A., Rosenblum, R. (2007): *Mexican and Central American immigrants in the United States*. Migration Policy Institute, Washington
- Brunarska, Z., Nestorowicz, J., Markowski, S. (2014): *Internal vs. external migration in the post-soviet space, CARIM-East Research Report*. Centre of Migration Research, University of Warsaw, Warsaw (CMR Working Papers; 67 (125).)
- Cárdenas, M., Mejía, C. (2008): Emigración, crisis y conflicto: Colombia 1995-2005. In: Solimano, A. (szerk.) (2008): *Migraciones internacionales en América Latina: Booms, crisis y desarrollo*. Fondo de Cultura Económica, Mexico, D. F., Santiago de Chile, 267–320.
- Castles, S., Miller, M. (2009): *The age of migration. International population movements in the modern World*. Palgrave Macmillan, London, New York
- Durand, J., Massey, D. (2003): *Clandestinos: Migración México-Estados Unidos en los Albores del Siglo XXI*. Editorial Porrúa, México, D.F.
- Durand, J., Massey, D. (2010): New world orders: Continuities and changes in Latin American migration. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 630., 20–52. <http://doi.org/cd7k56>
- Fassmann, H., Musil, E., Gruber, K. (2014): Dynamic historical analysis of longer term migratory, labour market and human capital processes in the SEEMIG region. *SEEMIG Working Papers*, 3. Hungarian Demographic Research Institute, Budapest
- Gödri, I., Soltész, B., Bodacz-Nagy, B. (2014): Immigration or emigration country? Migration trends and their socio-economic background in Hungary: A longer-term historical perspective. *Working Papers on Population, Family and Welfare*, 19. Hungarian Demographic Research Institute, Budapest
- Haas, H. d. (2010): *Migration transitions: a theoretical and empirical inquiry into the developmental drivers of international migration*. Working Paper 24, International Migration Institute, James Martin 21st Century School, University of Oxford. <http://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/imi-working-papers/wp24-migration-transitions-1> (Letöltés: 2015. október 15.)

- ISS [Institute for Social Studies, Serbia] (2013): Dynamic historical analysis of longer term migratory, labour market and human capital processes in Serbia. Country report developed within the project 'SEEMIG Managing migration and its effects - Transnational actions towards evidence based strategies'. <http://www.seemig.eu/downloads/outputs/SEEMIGHistoricalAnalysisSerbia.pdf> (Letöltés: 2015. október 15.)
- Kincses, Á., Rédei, M. (2009): Hungary at crossroads. *Romanian Journal of European Studies*, 7–8., 93–103.
- Konica, N., Filera, R. K. (2005): Albanian emigration: Causes and consequences. IZA (*Institut zur Zukunft der Arbeit*) Conference Files, http://www.iza.org/conference_files/amm2006/filer_r1648.pdf (Letöltés: 2015. október 15.)
- López Segrera, F. (2011): The Cuban revolution: Historical roots, current situation, scenarios, and alternatives. *Latin American Perspectives*, 2., 3–30. <http://doi.org/dmrvp4>
- Malheiros, J. M. (szerk.) (2007): *A Imigração Brasileira em Portugal*. Coleção Comunidades, 1. ACIDI, Lisszabon
- Massey, D. (1990): Social structure, household strategies and the cumulative causation for migration. *Population Index*, 56., 3–26. <http://doi.org/fcscd5>
- Massey, D., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., Taylor, E. (1993): Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 3., 431–466. <http://doi.org/fpbvf4>
- Masso, J., Krillok, K. (2011): Labour markets in the Baltic states during the crisis 2008–2009: The effect on different labour market groups. *The University of Tartu Faculty of Economics and Business Administration Working Paper*, 79. <http://doi.org/fzwxzq>
- Maurizio, R. (2008): Migración y desarrollo: El caso de Argentina. In: Solimano, A. (szerk.) (2008): *Migraciones internacionales en América Latina: Booms, crisis y desarrollo*. Fondo de Cultura Económica, Mexico, D. F., Santiago de Chile, 75–184.
- Melegh, A. (2013): Net migration and historical development in Southeastern Europe since 1950. *Hungarian Historical Review* 3–4., 144–182.
- Molodikova, I. (2010): The new russian migration policy and old phobias towards ethnic migrants. In: Capo-Zmegac, J. et al. (eds.) (2010): *Co-ethnic migrations compared. central and Eastern European contexts*. Sagner, München
- Piore, M. (1979): *Birds of passage: Migrant labor in industrial societies*. Cambridge University Press, Cambridge <http://doi.org/bhwcw92>
- Rostow, W. W. (1960): *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*. Cambridge University Press, Cambridge
- Sjaastad, L. (1962): The costs and returns of human migration. *Journal of Political Economy*, 70S, 80–93. <http://doi.org/dsf43t>
- Skeldon, R. (1997): *Migration and development: A global perspective*. Addison Wesley Longman, Harlow, Essex
- Solimano, A., Tokman, V. (2008): Migraciones internacionales en un contexto de crecimiento económico: El caso de Chile. In: Solimano, A. (szerk.) (2008): *Migraciones internacionales en América Latina: Booms, crisis y desarrollo*. Fondo de Cultura Económica, Mexico, D. F., Santiago de Chile, 185–266.
- Soltész B. (2013): Kivándorlás Romániából a XXI. század elején. *Délkelet-Európa / South-East Europe*, 1. www.southeast-europe.org
- Stark, O., Taylor, E. (1991): Migration incentives, migration types: The role of relative deprivation. *The Economic Journal*, 408., 1163–1178. <http://doi.org/bfbdrrk>
- Tarróssy I., Glied V., Vörös Z. (szerk.) (2014): *Migrációs tendenciák napjainkban*. Publikon, Pécs.
- Taylor, E. (1986): Differential migration, networks, information and risk. In: Stark, O. (ed.) *Research in human capital and development. Vol. 4, Migration, human capital, and development*. JAI Press, Greenwich, 147–171.
- Todaro, M. (1976): *Internal migration in developing countries*. International Labor Office, Genf
- Urquidí, V. (2005): *Otro siglo perdido: las políticas de desarrollo en América Latina, 1930–2005*. El Colegio de México, Mexico, D. F.
- Vaño, B., Jurčová, D., Bleha, B., Divinsky, B., Katerinkova, M., Mészáros, J., Pilinská, V., Sprocha, B. (2013): Dynamic historical analysis of longer term migratory, Labour market and human

capital processes in Slovakia. Country report developed within the project '*SEEMIG Managing migration and its effects – Transnational actions towards evidence based strategies*'. <http://seemig.eu/downloads/outputs/SEEMIGHistoricalAnalysisSlovakia.pdf> (Letöltés: 2015. október 15.)

Wallerstein, I. (1979): *The capitalist world-economy*. Cambridge University Press, Cambridge

Zelinsky, W. (1971): The hypothesis of the mobility transition. *Geographical Review* 2., 219–249. <http://doi.org/dfpgh2>

Az adatok forrásai

Maddison Databank: <http://www.ggd.net/maddison/maddison-project/data.htm> (Letöltés: 2015. március 20.)

UN World Population Prospects: <http://esa.un.org/wpp/> (Letöltés: 2015. március 20.)

World Bank Bilateral Migration Matrix: <http://data.worldbank.org/data-catalog/global-bilateral-migration-database> (Letöltés: 2015. március 20.)

Interkonnektivitás, új média és digitális identitás a regionális kutatásban. Konceptcionális megközelítés ajánlásokkal

Interconnectivity, new media and digital identity in regional science

FEHÉR KATALIN

FEHÉR Katalin: tudományos főmunkatárs, Budapesti Gazdasági Főiskola Kutatóközpont; feher.katalin@kkk.bgf.hu

KULCSSZAVAK: interkonnektivitás, új média, régió – digitális identitás, regionális identitás

ABSZTRAKT: A tanulmány átfogó javaslatokat fogalmaz meg a regionális kutatások számára az interkonnektivitás, az új média és a digitális identitás témakörében – társadalomtudományi megközelítéssel. Célom bemutatni azokat a trendeket és forrásokat, melyek együttesen szoros átfedést mutatnak a megjelölt témakörökben és kijelölni a vizsgálatokhoz szükséges alapfogalmakat, jelenségeket. A munka először az interkonnektivitás és a digitális ökoszisztéma alappilléreit vizsgálja, alkalmazva az információs és hálózati társadalom kapcsolódó forrásainak kiemelt következtetéseit, majd az új média vonatkozó, aktuális trendjeiről adok rövid betekintést, megemlítve az augmentálódó és virtualizálódó környezetek egyes feltörekvő innovációit térbeli kontextusban. A regionális és lokális digitális identitás kutatási lehetőségeit ez alapján definiálom, kiemelve a földrajzi-társadalmi (geo-social) média és az online kontextuális beágyazottság szempontjait. A kulcskérdések, a legfontosabb fogalmak és trendek összefoglalása mellett a tanulmány végül ajánlásokat fogalmaz meg a jövőbeni regionális kutatásokhoz: mely vizsgálati területek, eszközök és módszertani megfontolások váltak megkerülhetetlenné.

Katalin FEHÉR: senior research fellow, Budapest Business School Research Centre; feher.katalin@kkk.bgf.hu

KEYWORDS: interconnectivity, new media, identity of regions, regional identities

ABSTRACT: This paper proposes a comprehensive conceptual approach to interconnectivity, new media and digital identity in order to research locality of interest within the framework of social science. The goal is to present the trends and sources of overlapping subjects, to enhance basic research concepts and to investigate core phenomena.

In our conclusion we provide an overview of the major constituents of interconnectivity and those of digital ecosystems relating to key concepts of a networking society. The trends of current new media resources, including augmented and virtualised environments with trending formats of development in a geospatial context from augmentation to remote-controlled services are briefly discussed. The regional and local choices for research concerning digital identity are

defined according to those subjects, with special foci on geo-social media and on contextual online embeddedness.

In addition to the discussion of basic research concepts and an overview of what has been trending, the study makes topical and methodological recommendations for future empirical research.

We generally recommend a hybrid research design for regional science when dealing with new technologies, especially the digital revolution. Mapping physical networks and penetration rates are the first steps to understanding online competitiveness. We propose that management or administrative inquiry into economic and social interconnectivity is to be measured (a) via the selection of nodes in online networks focusing on digital identities and (b) via big-data analytics based on online databases with automated or partly manual analytics. Online topology and content analysis are also essential as they focus rather on volume, relations and flows than on strict sampling and data sets. The schematic or modelling illustrations with topologies, static or dynamic visual tools from infographics to real time migration maps can generate the data-driven support of decision making in marketing.

The phenomenon of new media suggests further analysis using digital tool and content systems as engines in interconnectivity. Top-down communication via conservative and internet-based regional mass media and institutions, and bottom-up communication by collective or individual users via social/forum/blog media platforms provide clues to research on hidden trends. Measuring and monitoring political, economic, cultural, religious and opinion leader activities as well as educational, traditional, historic and natural values are preserved in different types of online representations. Digital identities are embedded in representation structures and also in interconnectivity. Their roles, identification and impacts provide an explanation of workflow in regional and local contexts. On the other hand, inactivity, hidden contents or anonymity are most probably relevant characteristics from a different perspective.

Finally, we may need to set up "a map of digital trends" consisting of test units for the superimposition of real (time) results. With this test method, multi-dimensional research with marketing-decision enhancement becomes available in a socio-economic context for regional science.

Bevezetés

A tanulmány a Budapesti Gazdasági Főiskola Kutatóközpontban zajló *Regionális hálózatkutatás – a Zselic példája* című projekt részeként jött létre. Célja egyfelől támogatni egy előkészítés alatt álló empirikus kutatást a Zselic térségében, valamint egy rokon szakmából megfogalmazni releváns és aktuális szempontokat, jelenségeket a digitalizáció és mediatizáció társadalomtudományi kontextusáról, s ezen keresztül ajánlásokat adni a regionális kutatások számára.

Az online hálózatok koncepcionális megközelítése abból indul ki, hogy az internetes és közösségi hálózatoknak vannak aktorai vagy felhasználói, azonosítható csomópontjai, intézményesített vagy személyes szándékokhoz kötött megjelenési formái, melyek a szakirodalmi háttérrel és az aktuálisan kapcsolódó trendek kiemelésével vizsgálhatók. A témakör igen szerteágazó, hiszen az online hálózatoknak, az online trendeknek, a reprezentatív szerepű digitális identitásnak, valamint a regionális kutatásoknak egyaránt széles körű irodalma érhető el. Ahhoz, hogy egy jól fókuszált keret jöjjön létre, a szakirodalmi hátteret alaposan meg kellett szűrni. Erre nemcsak a rendelkezésre álló szakirodalom volumene és különböző megközelítései miatt volt szükség. Fontos volt

lehatárolni azokat a témákat, melyek az elemzéshez szorosan tartozhatnak és le kellett választani azokat, melyek a felsorolt témaköröket *együttesen* nem érintik. Az itt bemutatott kutatás éppen ezért négy, szorosan összekapcsolódó területre koncentrált, melyek a következők: 1. Interkonnektivitás és digitális ökoszisztéma, 2. Új média és a valóságérzékelés digitális kiterjesztése, 3. A digitális identitás: adatkészletek, azonosíthatóság és anonimitás, 4. Regionális/lokális identitás a digitális mediatisztációban.

Azokat a forrásokat kezeltük bejövőként, melyek a négy terület metszetében, vagy ezek közül legalább kettő szoros összefüggésében és kontextushelyesen kapcsolódnak. Ezután tovább szűrtük a forrásokat, evidenciaként kezelve, hogy minél frissebb szakirodalmakra van szükség a folyamatosan változó digitális és „okos” (smart) környezetben, a legújabb tudományos eredmények megismerésére. Már klasszikusnak nevezett, sokoldalúan hivatkozott források is fent maradtak a szűrőn: elsősorban ezek biztosítják a közvetlen kapcsolatot a kutatás központi célkitűzéseivel és terminológiájához. Célunk az volt, hogy az itt összefoglalt források közös metszete támogassa a módszertani és mintavételi eljárásokat egy későbbi primer kutatási szakaszban vagy bármely vonatkozó empirikus megközelítésben.

Interkonnektivitás és digitális ökoszisztéma

Az internetes hálózatkutatás egyik kiemelt, leginkább mérnöki és informatikai területe a fizikai hálózatok létrehozásához kapcsolódik. A digitális és okos technológia elérhetővé tétele újraírja a korábbi helyi és állami gyakorlatokat (Sylvain 2013). A technológia és a hozzá fejlesztett online szolgáltatások (Komninos, Tsarchopoulos 2012), illetve a kapcsolódó platformok és az információs iparágak újratermelik a hálózati logikát. Mind a szolgáltatások, mind a tartalmak újra és újra hálózatba rendeződnek azokkal az egyéni vagy kollektív aktorokkal és felhasználókkal, akik transzparens vagy kevésbé transzparens funkcióik szerint működtetik a humán vagy automatizált rendszereket.

A fizikai hálózatokra, az azokból építkező platformokra, szolgáltatásokra és tartalmakra, az állandó interaktivitásra is igaz, ami az offline összekapcsoltság: ezek valóságkonstrukciók, illetve társadalmi konstrukciók, melyek újra- és újratermelőnek (Faragó 2007; Gáspár 2005). A digitális hálózatokban létrehozott adatok, információk és üzenetrendszerek bináris kódok komplex kapcsolataivá alakítják át az offline valóságot és újmédia-tartalmak linkelt összehuzalozásává fordítják le azt. Így jön létre egyrészt az ún. big data vagy adatrobbanás, másrészt a hipermédia.

A big data hatalmasra duzzadt, digitálisan létrehozott vagy továbbított adattömeg, mely a hagyományos adatelemzés megoldásaihoz képest túl nagy és komplex adathalmazokat képez. A big data felhasználása új elemzési megköze-

lítést hív elő az elfogadható pontosságú eredmények és az optimális adatfeldolgozási idő érdekében (Snijders, Matzat, Reips 2012). Az előremutató megoldások a digitális hálózatokat és az azokhoz kapcsolódó eszközöket, szenzorokat, közösségimédia-aktivitásokat, elemzéstámogató szoftvereket, a navigációt és a logisztikát, a természeti és társadalmi környezetben kiszámítható elmozdulásokat tekinti alapnak. Kulcsszavai a big datán belül a smart data és a mintázat (Cavallaro et al. 2014). A smart data kiemeli a használható vagy cél szerint alkalmazható adatkészleteket, attribútumokat a teljes adathalmazból, különböző szűrési és elemzési feltételekkel. A jellemző mintázatok keresése az együttállásokra és korrelációkra fókuszál, például a gyakran és az ugyanazonokon a hálózati pontokon előforduló aktivitásokra, visszatérő netes keresztlinkelésekre – ezzel támogatva különböző társadalmi vagy üzleti döntéseket. Mind a big data, mind a mintázatkövetés esetében vizuális eszközök segítik az elemzést. Jellemző példák a statikus illusztrációkra és infografikák, a szófelhők vagy metróterképekhez hasonló topológiák. Dinamikus, akár azonos idejű mintázatok rajzolhatnak ki azok a szoftverek, melyek például migrációs térképeken mutatják meg az aktuális áramlásokat vagy a közösségi médiában való tevékenységeket vetítik rá a digitalizálódó városok elektronikus szolgáltatásaira. Az adatvezérelt döntések egyre gyakrabban hagyatkoznak ezekre az általában leegyszerűsítő, integráló, összegző vizuális megoldásokra.

A hipermédia (Nelson 1965) szerkesztetté, láthatóvá, hallhatóvá, olvashatóvá, illetve tartalmivá teszi az egyes adatkészleteket és nemlineáris médiumként hiperlinkeken keresztül kapcsolja össze ezeket. Ma mindez különböző platformokon és okos eszközök alkalmazásain keresztül érhető el, jelentős része interaktív és biztosítja az azonos idejű elérést.

Kiindulópontként létezik tehát egy fizikai hálózat, melyhez egyre több nem mobil és mobil eszköz kapcsolódik, ezek biztosítják a bejövő, elemezhető és archivált, egyre növekvő adatkészletek mozgását és elérését, a hiper médiára vetítve pedig a platform és tartalmi hálózatok létrejöttét és percepcióját. A fizikai hálózatok rendszeres elérésén múlik egy-egy régió vagy ország internetpenetrációja is, mely alapvető gazdasági és társadalmi mutató: a teljes népesség körében határozza meg, hogy hányan férnek hozzá az internethez. Első körben tehát a fizikai hálózat, az ahhoz különböző szolgáltatásokon keresztül kapcsolódó eszközök és a (mobil- vagy internet)penetráció mutatói írják le egy adott régió beágyazottságát a digitális környezetekbe, illetve mutatnak rá a potenciális versenyképességre.

Manuel Castells (2005, 2006, 2007) klasszikus trilógiájában az „információ koráról”, a hálózati társadalom felemelkedéséről ír, ahol az internet története, gazdasági és társadalmi szerepe, az identitás új nézőpontja jelenti az alapvető fogalmi hálót. Castells a nyitottságot tekinti a digitális hálózatok alaptermészetének, mely a jelenlegi gazdasági és társadalmi változások kiindulópontjává vált, létrehozva egy új paradigmát. Szoros összefüggésbe hozható ez a megközelítés az üzleti és menedzsmenttanulmányokban elterjedt holisztikus nézőponttal Håkan Håkanssonnak köszönhetően (2010, 37.), csak a logika fordított

Castells elméletéhez képest. Nemcsak az offline hálózatokra vált érvényessé a kutatók és elemzők szemében, hanem az internetet vizsgálva lett igazán magától értetődő: „Nem létezik egyetlen objektív hálózat. Nincs »helyes« vagy teljes leírása a hálózatoknak. A hálózatok nem egy adott vállalat hálózatai. Egyetlen vállalat sem birtokolja. Egyetlen vállalat sem irányítja, bár mindegyik azt szeretné. Egyetlen vállalat sem áll a hálózat középpontjában. Nincs »központja«, bár sok vállalat azt gondolhatja, hogy ők állnak a középpontban.”

Ugyanígy egy társadalomnak vagy egy közösségnek sincs egyetlen központja. Vannak létrejövő és eltűnő központjai, ezek arányai, méretei, szerepei azonban folyamatosan változnak. A Google keresőmotor sokak számára például megkerülhetetlen, így bizonyos értelemben központtá vált, de ezeknek a központoknak előbb-utóbb kialakulnak elágazásai vagy alprojektjei, ahogyan a Google cég ma már az Alphabet Inc. része, jövője pedig a keresőmotoros fejlesztések helyett inkább az „okos” (smart) megoldásokról szól. Konkurenciája például a Baidu, mellyel Kínában nem tudott versenyre kelni: az adott régió kontextusa és nyelve nem támogatta a globális trendet. Sőt, ha az idődimenziót vizsgáljuk, a sűrűsödések, csomópontok, központok elmozdulása viszonylag rövid időn belül bekövetkezhet: az Altavista mint korábbi online kereső eltűnt a mezőnyből, az Internet Live Stats Real Time Statistics Project jövőbemutató megoldása pedig kiszolgál olyan funkciót is azonos időben, amelyet a klasszikus keresőmotorok már nem tudnak. És mindössze húszéves távlatról beszélünk.

A hálózatban léteznek nézőpontok, csomópontok vagy hubok, ezek azonban csak adott időintervallumban érhetők el, és sosem egy központhoz viszonyítva. Az internetes hálózatok rámutatnak arra, hogy valójában mindig csak egy-egy metszetet látunk. Az interkonnektivitás a meghatározó, ahol a felhasználók a számítógépek által mediatisztált kommunikációban keresik a helyüket (Burnett, Kazmer, Dickey, Chudoba 2003; Rheingold 2002), s a végül az ezen keresztül behálózottak egyszerre léteznek a valós életben és a digitális interakciókban (Wellman 2001), ahol a közös célok felülírhatják a fizikai közelség szükségességét (Baym 1997; Haythornthwaite, Kazmer, Robins, Shoemaker 2000).

Ma már klasszikussá vált egy természettudományos kutatásokon nyugvó fogalom is, a skálafüggetlen hálózat (Barabási 2003), mely a fokszámoszlás aszimmetriáját vizsgálja. A skálafüggetlen hálózatban kevés pontnak van sok kapcsolata, s egy-egy átmenet végén a többség már csak néhány kapcsolattal rendelkezik. Az internet tipikusan ebbe a körbe tartozik mind fizikai, mind platform- és tartalmi hálózatként, sőt, identitáshálózatként is. A mai tudományos és piaci környezetben kiemelt figyelmet kapnak a sok kapcsolattal rendelkező pontok, melyekből egy-egy hálózatban kevés van, de az információelosztás ezeken keresztül zajlik, illetve azok a pontok is, melyeken „kifut” az információ. Mindeközben érdemes visszaidézni az előző bekezdésből: ezekből a központokból mindig több van, s a központok időben megszűnnek, létrejönnek, cserélődnek, szerepük a hálózaton belül változik és mindössze aktuális állapot szerint elemezhetők vagy értékelhetők. Nincs tehát egyetlen központ vagy egyetlen hálózat. Az internet a hálózatok hálózata.

Szükség van tehát olyan hálózati kompetenciákra, döntési vagy sűrűsödési pontok felismerésére, illetve a folyamatok lekövetésére, melyek az összekapcsolt-ságban segítik a releváns információk elérését, előmozdítják a versenyképességet vagy a kooperációt (Keiner, Kim 2007; Veres, Feher, Balogh 2014). Kompetencia-portfóliók (Vlasyuk 2010) épülnek mind az egyedi, mind az intézményesített felhasználóknál, melyek együttműködések és további célokat határoznak meg.

Az internetes hálózatok koncentráltabb és periférikusabb pontjain információ és tőke mozog, melyek feltérképezése erőforrássá vált. A heterogénebb hálózatokban kiemelten használható a skálafüggetlenség: egyes csomópontok önkéntesen válhatnak központivá egy-egy célkitűzés mentén. Projektek, vállalkozások, start-upok és küldetések kérhetik fel a hálózat tagjait együttműködésre (Jardim-Goncalves et al. 2013; Kim 2013). A kollaboratív hálózatok összekötőként működnek egy adott cél eléréséhez adott időszakban, és keretet biztosítanak az innovációra törekvő együttműködéseknek. A kollaboráció így lett alapvető működési elv az online innovációkban.

Az online hálózatot tehát nyitottság, interkonnektivitás és kollaboráció jellemzi, ahol a csomópontok és a kapcsolódások helye változó, a célok és lehetőségek határozzák meg – az interaktivitáson alapuló digitális hálózatok így lettek a társadalmi, gazdasági és kulturális változások eredője. A heterogén hálózatok kiaknázzhatók, a digitális adatkészletek aranybányának tekinthetők, a gyorsan változó platform- és tartalomkínálat további innovációra ad lehetőséget. Összefoglalva a digitális hálózati megközelítés elsősorban egy fizikai alapokra épülő, de a fizikai beágyazottságot egyre inkább láthatatlanná tevő, virtualizáló szemléletet javasol a regionális hálózatkutatásban. Elsősorban adathalászó és -elemző, tartalmi és kollaborációs hálózatokra koncentráló, big data és hipermediális megközelítéssel vizsgálható egy régió vagy hely digitális megjelenése, mely az offline hálózatok valóságával vethető össze.

Új média és a valóságérzékelés digitális kiterjesztése

A média valóságformáló, illetve társadalmi konstrukciós szerepe meghatározó. Napirendeket ad, kiemeli egy-egy hálózathoz a csomópontokat, információkat, tartalmakat, közvetítőket, az ezekhez tartozó helyeket és tereket. Online agendáról (Havlik et al. 2011) beszélünk, amikor a tömegmédia műsorrendje találkozik az intézményi és közigazgatási kommunikáció napirendjével, valamint a felhasználói tartalommal. Üzeneteik sokoldalú érintettséget és szempontokat hordoznak a lokálistól a globális beágyazottságig.

A média tömegkommunikációs és digitális hálózati szerepei szimbolikus közvetítőként is értelmezhetők: pszichológiai megalapozást adnak az entitásnak, hogy elhelyezze magát (Schudson 1995, 15.) a földrajzi és társadalmi térben. Különösen fontos ez a mai globális médiakontextusban (Appadurai 1996;

Chung 2010), ahol online jelentéssel is fel kell tölteni a térbeliséget, ahol le kell horgonyozni mindazt, ami lokálisan érvényes, ahol megmutathatók a társadalmi és kulturális azonosítók, s ahol a digitális platformokat ismerőssé, illetve könnyen azonosíthatóvá kell tenni vagy globális-univerzális vizualizációval és szolgáltatásokkal, vagy lokális-anyanyelvűvé tett megoldásokkal.

A média kulturálisan ki tudja termelni a befogadható jelentést és nézőpontokat ad a globalizált világhoz (Howley 2011, 129.). A formális alapokon nyugvó, regionálisan elérhető médiát (Bowd 2007; Buchanan 2009; Franklin 2006; Hutchins 2004), illetve a közösségi újságírást is (Lauterer 2006; Lowrey, Brozana, Mackay 2008; McManamey 2004; Reader, Hatcher 2012) folyamatosan formálja az „alulról jövő” kommunikáció. A civil, az állampolgári, a lakossági online aktivitás (részben) publikus sokszínűsége az interaktív hipermédia következménye (pl. komment szekció a híroldalakon, fórum és véleményfolyam a közösségi médiában, kevésbé ellenőrzött tartalmak szórása a különböző hálózatokban vagy épp a közvetlenebb információkat biztosító blogforrások, szemben a hírmédia szolgáltatásaival). A felhasználói tartalom termelésének, illetve az ezeket megosztó és szétosztó online hálózatoknak köszönhetően multipoláris médiakörnyezet jött létre és formálódik jelenleg is. Az okos és mobil eszközök azonnali hozzáférést és közvetítést, állandó információfogyasztást és -szűrést tesznek lehetővé, ami folyamatosan termeli az erre vonatkozó keresletet. A térbeliséggel értelmezett változatban ez „geo-social” (Buchanan 2009), azaz földrajzi jelenség – az ezzel szorosan összefüggő társas vagy társadalmi hírvilággal. A szimbólumok és a rítusok lehorgonyozzák mindezt, a regionálisan jelentős marketing-kommunikáció pedig ebből építkezik (Lukasik 2011).

A mediatizált felületek közül kiemelendők a feltörekvő mobil platformok és szolgáltatások, melyek hibrid megközelítést adnak a már meglévő gyökerekhez és elvárási struktúrákhoz (Paasi 1986, 2002). A helyhez kötött bejelentkezéseket, a navigációt, az események egyidejű értékelését teszik lehetővé, s önmagában ezzel online közvetítés jön létre. Ilyenek például az okos eszközökre telepíthető mikroprogramok vagy alkalmazások, melyek bekapcsolásával látható, kik vagy mik esnek egy földrajzi ponthoz a legközelebb. Innentől egy-egy hely az ott jelenlévőkkel és az ott a zajló eseményekkel együtt címkézhető, az így keletkező információk helyhez kötötten termelődnek tovább, big data elemzéssel pedig visszacsatolhatók például egy szolgáltatás frissítéséhez. Minden lehetséges előny mellett ezek a szolgáltatások komoly adatbiztonsági kérdéseket is felvetnek az interaktív kommunikációban (Jabeur, Zeadally, Saye 2013). Az e-résztvételtől a mobil részvétel felé mozdul el az online jelenlét (de Reuver, Stein, Hampe 2013), ami számos jogi és morális kérdést vet fel.

A helyszínnel, a határvonalakkal és a fizikai mozgás terével kapcsolatban kiemelt, feltörekvő jelenségként említhetők az augmentált valóság alkalmazásai és a távirányítható mobil eszközök. Az előbbi már létező, offline valóságot terjeszt ki virtualizált rétegekre helyezett információkkal, az utóbbi pedig korábban részben vagy nem elérhető helyszíneket, egyedileg szerkesztett né-

zópontokat és látványokat mutat meg. Mindkét esetben valóságérzékelés-kiterjesztésről beszélünk.

Az augmentált valóság esetén a helymeghatározás támogatja a vetített képre helyezhető új információkat és kiemeléseket (Azuma 1997; Metz 2012). Az érdeklődés pontjai (POI, points of interest) határozzák meg, végül mi lesz a vetített képen a többletinformációs réteg. Először az aktuális, jelen lévő fizikai környezet látható a képernyőn. A helyalapú, virtuális elemek automatizáltan vetülnek rá erre, vagy egy másik megoldással a fizikai környezet kiemelt elemei hoznak létre virtuális elemeket. Közérdekű, eseményekhez kapcsolódó, szolgáltatás-központú információkat lehet így belevetíteni a helyhez kötött, valós idejű vizuális megjelenésbe. A geomediatizált megoldások a mindennapi gyakorlattól (pl. gyalogos navigációhoz kapcsolódó, a láthatóságot kiemelő alkalmazásoktól) egészen a szimulációs játékokig vezetnek (pl. augmentált fiktív játék, mely újírja a globális és regionális narratívákat – Chess 2014).

A távirányítható kamerák és mediatizált szolgáltatások közül a drónok ma a legfelkapottabb eszközök, melyek a nehezen megközelíthető, illetve a költségesen elérhető helyekre jutnak el távirányítással vagy automatizált (ön)szabályozással, pilóta nélkül. A katonai célú megoldásoktól ma már eljutottunk a postai kézbesítéshez, az emberi élet kockázatát kímélő szempontoktól az idő- és költségkíméléshez. A megfigyelés, felderítés, célmegjelölés mellett megjelentek a civil szolgáltatások és médiakísérletek (pl. természeti katasztrófa esetén dokumentumfilm forgatása pilóta nélkül). A drónkamera feltörekvő médiaforma (Stahl 2013), számos, még feltáratlan kérdéskörrel – az adatvédelemtől és sebezhetőségtől a morális problémákig. Előnyei azonban jól láthatók szélsőséges helyzetekben és különleges helyszíneken. Magyarországi példája a Narmageddon néven helyi kezdeményezéssel forgatott drónfilm, amely a Normafa 2014. decemberi természeti katasztrófájáról ad közeli és felülnézeti képeket szerkesztett formában. Nemzetközi példája lehet a CNN professzionális szemléltető videósorozata a nepáli földrengésről a városkép különböző metszeteitől az emeletenként szétvált épületek megközelítéséig.

A média és az új média együtt létező paradigmájában tehát számos lehetőség van a térbeliség megmutatására, a helyszíni beágyazottság felcímkezésére és értelmezésére, szimbolikus keretbe helyezésére, aktualizálására – a tömegmédia műsorrendjétől a közösségi média véleményfolyamáig, valamint a valóságérzékelés digitális kiterjesztésétől a felderítő médiumig. A kérdés az, hogy a mediatizált hálózatok egyes pontjai, illetve entitásai hogyan válnak azonosíthatóvá.

A digitális identitás: adatkészletek, azonosíthatóság és anonimitás

Az identitás olyan valami, amellyel egy entitás egyedülállóan rendelkezik, azaz az identitás megkülönböztet másoktól (Buckingham 2008). Identitása lehet egy

személynek, de az identifikáció aktusának értelmében intézmény, vállalat vagy más entitás is rendelkezhet identitással. Határvonal a társas és társadalmi kontextusban, ami tulajdonságokkal ruház fel (Wenger 1998). A digitális identitás ennek online elérhető adatkészlete, ami jelöli, hogy az adott digitális lábnyomok mely entításokkal konzisztensek, és azt is, hogy melyekkel nem konzisztensek. A big data kontextusában a felhalmozódó adatkészletekből egyes adatkészletek (vagy metaforikusan digitális lábnyomok) azonosítanak entításokat hálózataik dinamikájában (Fehér 2013, 2014).

A közösségi és professzionális hálózatok, valamint a keresési, adat- és tartalmi hálózatok határozzák meg az online beágyazottságot és a visszacsatolást az offline világra. Gyakorlatilag a kevert offline-online identitások válnak természetessé (Baker 2009; Walther, Parks 2002): az identitás összetett jelenség, s ahogy adatkészlete növekszik, egyre inkább a lét digitális aspektusai kerülnek előtérbe (Foresight Future Identities 2013). Gyakran felkészülten ér minket egy első valós találkozás egy személlyel, üzleti partnerrel, termékkel vagy szolgáltatással: a profilok, a digitális lábnyomok és hálózataik, a fogyasztói tesztek előre vizsgálhatók, a térbeli mozgások és az időben jellemző előfordulások egyes elemei nyilvános rendszerekben követhetők, s így egyes aktivitások megoldhatók pusztán előzetes online információkból. A mobilhasználók városi előfordulási mintázatait feltérképező kutatás (González, Hidalgo, Barabási 2008) például aggregált adatokkal dolgozva a viselkedés előrejelzési lehetőségeit mutatta be – még a big data jelenség nevesítésének hajnalán.

A közösségimédia-analízis felől közelítve a kontextuális és reprezentációs elemzés (Edwards et al. 2013; Housley, Fitzgerald, 2002, 2009) vált meghatározóvá. Ezek a kutatások épp a digitális lábnyomok témakörében kapnak kiemelt figyelmet, többek között a piaci előrejelzésekben (pl. IBM 2012). A digitális történetmesélés elemzései a bonyolultabb narratívákat is feldolgozzák, s ennek komoly szerep jut az online közösségépítésben (Bromley 2010), több társadalmi és üzleti funkcióban is. A többségi társadalom ez alapján válhat el-/befogadóvá (Kapitzke 2000) egy-egy témakörben, egy-egy helyen vagy régióban.

A mobil eszközök megjelenésével, a globális-lokális összekapcsoltság szorosabbra fűzésével folyamatosan újraíródik az identitás, amelyet ebben a formában nehezebb meghatározni; a társas, társadalmi vagy kollektív kontextusban nem rögzíthetők egyszerűen (Olwig, Hastrup 1997). Tovább nehezíti az identifikációt a globális és technológiai hatás a térbeliségre és a helyre. A helyi homogenitás csökken (Massey 1995), az időbeliség kumulálja az amúgy is összetett jelenségeket (Palfrey, Gasser 2008), a világ más részei beszüremlenek és virtuálisan vannak jelen. Többszörös identitások jönnek létre különböző adatkészletek mentén. Mindeközben az online színterek szabályait tanulják a résztvevők, online identitásunk pedig folyamatosan formálódik (Blanchard, Markus 2007).

Végül egyes identitások az anonimitás, rejtőzködés vagy inaktivitás mellett döntenek: a turizmusszektorban például a szolgáltatásokat a többség csak megfigyelésre használja (Scott, Orlikowski 2014), vagy hozzászólások esetén

felhasználói becenevet adnak meg, melyekkel névtelenül értékelhetnek (lásd pl. Tripadvisor vagy booking.com), avagy inaktívak maradnak különböző okok miatt. A felhasználói tartalom mennyisége és minősége az anonimitás, a rejtőzködés vagy az inaktivitás ellenére is meghatározó azok számára, akik az adott helyre vagy régióba szeretnének látogatni vagy szakmai-üzleti kapcsolatok építéséhez keresnek optimális telephelyet. Egyes funkciókban vagy helyszíneken pedig egyáltalán nem célszerű az online láthatóság, például kormányzati szék-ből vagy hadművelleti területen. Másik oldalról ezek a funkciók még inkább keresettek az online hálózatokban. A nyomkeresés virtualizálódott.

Regionális és lokális identitás a digitális mediatizációban

A regionális identitás hívószóvá vált a politikai, a város- és a kulturális földrajzban, illetve a regionális fejlesztési gyakorlatban (Vainikka 2013, 35.). A regionális versenyképesség vizsgálatához megfelelő fogalom (Paasi 2013), térbeli identitást és léptéket tesz elérhetővé (Paasi 2012), a régiók vagy a régiót képviselők azonosításához szükséges, illetve a szolidaritáson és bizalmon alapuló intézményi sűrűséget rajzolja ki (Keating 2001; MacLeod 1998). A régiók Európája kontextusban kiemelt szerepet kap mint történelmileg függő struktúra – intézményes és szimbolikus határokkal (Paasi 2002), melyeket többek között a digitalizált média vetít ki.

A régiók identitása mindeközben fetiszizálódik: aktoraik és azok hálózatai offline, illetve online reprezentálódnak és együttesen társadalmi és gazdasági célokhoz rendelődnek. A régióba identitások linkelődnek és az identitás a régióba linkelődik – a térszervezés gyakorlatán, a jelentésteli téren, a szimbolikus formákon, a társas és társadalmi gyakorlaton, az intézményrendszeren keresztül (Paasi 2002).

Regionális kontextusban két megközelítést kell elválasztani egymástól (Abello, Bosch, Sanz 2013; Boman, Berg 2007; Govers 2014; Herb, Kaplan 1999; Komninos, Tsarchopoulos 2012; Paasi 1986; Tiru, Saluveer, Ahas, Aasa 2010; Tuan, 1974; Zimmerbauer 2011 alapján):

1. A régiók identitása: a régió azonosíthatósága, megkülönböztetés más régióktól – elsősorban természeti, kulturális jellemzők alapján, illetve politikai, gazdasági, turisztikai és más diskurzusok szerint olyan keretfogalmakkal, mint a hely szelleme vagy márkaértéke, a humanista földrajz vagy a térbeliséghez tartozó kreativitás. Valamennyi diskurzus online elérhető és folyamatosan visszacsatol offline eredőjére.
2. A régióhoz kapcsolódó intézményesített vagy személyes identitás, regionális öntudat: ott élő vagy aktív, ott még vagy már nem aktív személyek azonosulása a régióval, a kultúrával és a természeti környezettel, kapcsolódás a meglévő struktúrákhoz. Az aktorok felől nézve ez érzelmi

vagy pszichológiai koncepció, intézményesített formában a történelmi és kulturális identításra épül – az intézményesített forma pedig kutatás- és promócióigényes. Online intimitását, az egy kattintással való hozzáférést a közösségi média, illetve a vallási és morális meggyőződés online reprezentációja rajzolja ki.

A régió identitása és a regionális identitás két különböző vizsgálati mezőt jelent ugyanabban a metszetben, részben fogalmi átfedésekkel. Online vizsgálatukhoz keresztlinkeléseiket kell figyelembe venni, illetve a nagyobb csomópontokat és a kifutási pontokat együtt szükséges vizsgálni a skálafüggetlen beágyazottság miatt. A földrajzi kontextusból linkelt adatok (Goodwin, Dolbear, Hart 2008) támogatják az azonosíthatóságot a fenti két kategóriához, a megkülönböztetést a globális és más régiókhoz kapcsolódó adatokhoz képest. Van den Bos és Nell (2006) megközelítésében a mobilitás, a transznacionális migráció és az online kommunikáció deterritorializációt eredményeznek. A deterritorializált hálózatok ideális típusa a véletlenszerű csomópontok és kapcsolatok struktúrái és az azokra épülő elosztás, ahol a megfigyelések mindössze néhány társadalmi ténnyel leírhatók. A valódi típus esetén azonban a területiális határok elmosódottak, a mobilitás és az offline-online kevert interkonnektivitás hatására változó képet kapunk, az új média vegyíti a lokálpatrióta mechanizmusokat a migrációval és más dinamikákkal, ezért csak többféle adatfelvétel és társadalmi elemzési módszer együttesével írhatók le a vizsgált hálózatok. A linkelt helyek, a fókuszált weboldalak, alkalmazások, tartalmak referenciális értéke, a big data alapján szűrt és elemzett adatok, a különböző augmentált és virtualizált média-jelenségek, valamint a „geo-social” vagy geomediatizált digitális lábnyomokon alapuló azonosítás és megkülönböztetés válik meghatározóvá a regionális kutatás online dimenziójában.

Ajánlások

Egy régió digitális hálózatának és penetrációjának feltérképezéséhez először a fizikai hálózatok és elérési pontok arányait és az internetes, online, mobil felhasználói szokásokat szükséges mérni, összehasonlítani és elemezni.

Közgazdasági, gazdálkodási vagy közigazgatási vizsgálat esetén a régió gazdasági és társadalmi interkonnektivitását és versenyképességét javasolt feltérképezni, 1. a kijelölt vagy azonosított (személyes vagy intézményesített) csomópontok gyakorlatának és tapasztalatainak megkérdezésével, illetve 2. statisztikai és tartalomelemzéssel az interneten, online adatbázisokban, automatizált analitikákban, platformokon elérhető információk alapján.

Ajánlott külön vizsgálni a regionális tömegmédia, a régió identitásához kapcsolódó, felülről jövő, valamint a regionális identitáson alapuló, alulról jövő kommunikációs hálózatokat – felkutatva a kevés, de nagy számú kapcsolattal

rendelkező csomópontokat, valamint a kifutó vagy feltörekvő perifériákat. Érdemes folyamatosan frissíteni információinkat az elterjedőben levő augmentációs és virtuális trendekről, melyek egyes csatornák és platformok szerepét rövid idő alatt módosíthatják.

Az eredmények digitálisidentitás-elemzéséhez és a fentiek szerint kapott eredmények finomhangolásához szükség van a politikai, gazdasági, kulturális, vallási, illetve a véleményformáló, ismeretterjesztő, hagyományőrző, történelmi és természeti értékeket őrző, közösségi, innovatív, újmédiaeszközök és a közösségimédia-reprezentáció vizsgálatára.

Javasolt továbbá ellenőrizni és integrálni az eredményeket a régió társadalmi-földrajzi digitális identitása, reputációja, deterritorializációs hatása, illetve interkonnektivitása alapján. Ezen belül a jól azonosítható hálózati csomópontok mellett érdemes becsléssel meghatározni az online kevésbé látható elemeket és azok funkcióinak arányát, ezzel csökkentve az anonimitásból, rejtőzködésből vagy inaktivitásból eredő torzítást.

Az ajánlások célhoz rendelt módszertannal valósíthatók meg. Kiemelten javasolt a statisztikai adatok komparatív elemzése a big data lehetőségeinek alkalmazásával, ahol a kinyerhető adatok volumene és hasznosíthatósága, a nagyságrendek és az összefüggések előnyt élveznek a korábbi statisztikai módszerek pontosságigényével szemben. Az online elérhető szoftveres analitikák beépítése, akár azonos idejű méréssel és megfigyeléssel további dimenziót biztosítanak az elemzéshez. A tartomelemzés kiaknázása alapvetővé vált, elsősorban a feltáró kutatási lépésekhez és az eredmények pontosabb megértéshez. A hálózati topológia és más, a tanulmányban említett adatvizualizációs eszközök használata mindezek alapján szemlélteti az eredményeket, támogatva a részletekben el nem vesző döntéshozást. A további finomhangoláshoz online fókuszcsoportok is felépíthetők, melyek aktuális csomópontok és események elemzésére szolgálhatnak vagy panellé építve longitudinális monitoringot biztosíthatnak.

Végül, de nem utolsósorban az adott vizsgálati időszak „digitális trendtérképét” érdemes rávetíteni a vizsgálati egységekre a valós (idejű) eredmények érdekében. Mindez együtt támogatja a többdimenziós kutatásokat, illetve a döntések előkészítését a társadalmi és gazdasági mikro- és makrofolyamatokban.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Budapesti Gazdasági Főiskola Kutatóközpontjának az EMMI-26130-2/2013/TUDPOL számon biztosított kutatási feltételekért. Külön köszönettel tartozom a projekt integrációjáért a nagy léptékű Zselic-kutatáshoz Solt Katalin kutatóközpont-vezetőnek és Gáspár Tamásnak, a kutatóközpont szakmai koordinátorának.

Irodalom

- Abello, J. M. C., Bosh, M. D., Sanz, J. L. M. (2013): Technology versus religion. In: *Proceedings of 2013 International Conference on the Modern Development of Humanities and Social Science*. Atlantis Press, 257–260. <http://doi.org/8wj>
- Appadurai, A. (1996): *Modernity at large: Cultural dimensions of globalisation*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Azuma, R. (1997): A survey of augmented reality. *Teleoperators and Virtual Environments*, 4., 355–385.
- Baker, A. J. (2009): Mick or Keith: blended identity of online rock fans. *Identity in the Information Society*, 2. 7–21. <http://doi.org/ft223m>
- Barabási A.-L. (2003): *Behálózva*. Magyar Könyvklub, Budapest
- Baym, N. (1997) Interpreting soap operas and creating community: Inside an electronic fan culture. In: Keisler, S. (ed.), *Culture of the internet*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, 103–120.
- Blanchard, A. L., Markus, L. M. (2007): Technology and community behavior in online environments. *3rd International Conference on Communities and Technologies*, Michigan State University, Lansing, június 28–30. <http://doi.org/bp2sd9>
- Boman, J., Berg, E. (2007): Identity and institutions shaping cross-border co-operation at the margins of the European Union. *Regional and Federal Studies*, 2., 195–215. <http://doi.org/dxmzqz>
- Bowd, K. (2007): A voice for the community: Local newspaper as local campaigner. *Australian Journalism Review*, 2., 77–89.
- Bromley, R. (2010): Storying community: Re-imagining regional identities through public cultural activity. *European Journal of Cultural Studies*, 1., 9–25. <http://doi.org/cdr9m7>
- Buchanan, C. (2009): Sense of place in the daily newspaper. *The Journal of Media Geography*, 4., 62–84.
- Buckingham, D. (ed.) (2008): *Youth, identity, and digital media*. The MIT Press: Cambridge
- Burnett, G., Kazmer, M., Dickey, M., Chudoba, K. (2003): Inscription and interpretation of text: A cultural hermeneutic examination of virtual community. *Information Research*, 1., 162–174.
- Castells, M. (2005, 2006, 2007): *Az információ kora I–III. A hálózati társadalom kialakulása; Az identitás hatalma; Az évezred vége*. Gondolat, Infónia, Budapest
- Cavallaro, G., Riedel, M., Benediktsson, J. A., Goetz, M., Runarsson, T., Jonasson, K., Lippert, T. (2014): Smart data analytics methods for remote sensing applications. *Geoscience and Remote Sensing Symposium (IGARSS)*, IEEE International, 1405–1408. <http://doi.org/8wk>
- Chess, S. (2014): Augmented regionalism: Ingress as geomediated gaming narrative. *Information, Communication & Society*, 9., 1105–1117. <http://doi.org/8wm>
- Chung, P. (2010): The emerging media exchange in the cultural regionalization of Asia. In: Jin, D. Y. (ed.) *Global media convergence and cultural transformation*. IGI Global, Hershey, 80–93. <http://doi.org/cj9k2f>
- Edwards, A., Housley, W., Williams, M., Sloan, L., Williams, M. (2013): Digital social research, social media and the sociological imagination: surrogacy, augmentation and re-orientation. *International Journal of Social Research Methodology*, 3., 245–260. <http://doi.org/8wn>
- Faragó L. (2007): Térstruktúra: térideák és megvalósításuk a településhálózat-fejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 4., 21–38.
- Fehér K. (2013): Vállalati digitális identitás. In: Horváth D., Bauer A. (szerk.): *Marketingkommunikáció. Stratégia, új média, fogyasztói részvétel*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 124–134.
- Fehér K. (2014): Milyen stratégiák mentén épül fel a digitális identitás? Feltáró kutatási szakasz: a munkavállalás előtt álló egyetemisták. *Médiakutató*, 2., 139–154.
- Foresight Future Identities 2013*. <https://www.gov.uk> (Letöltés: 2015. november 1.)
- Franklin, B. (2008): The future of newspapers. *Journalism Studies*, 5., 630–641. <http://doi.org/fbmqxx>
- Gáspár T. (2005): Idő-tér-korszakváltás. In: Hideg É. (szerk.): *Társadalmi tér, idő, téridő a jövőkutatásban*. Budapesti Corvinus Egyetem Jövőkutatás Tanszék, Budapest, 82–107.
- González, M. C., Hidalgo, C. A., Barabási, A.-L. (2008): Understanding individual human mobility patterns. *Nature*, 453., 779–782. <http://doi.org/cwtw4h>
- Goodwin, J., Dolbear, C., Hart, G. (2008): Geographical linked data: The administrative geography of Great Britain on the semantic web. *Transactions in GIS*, 1., 19–30. <http://doi.org/frt3gz>

- Govers, R. (2014): Rethinking virtual and online place branding. In: Kavaratzis, M., Warnaby, G., Asgworth, G. J. (eds): *Rethinking place branding*. Springer, 73–83.
- Håkansson, H. (2010): *Határtalan hálózatok – Az üzleti kapcsolatok menedzsmentjének új szemlélete*. Alinea Kiadó, Rajk László Szakkollégium, Budapest
- Havlik, D., Schade, S., Sabeur, Z. A., Mazzetti, P., Watson, K., Berre, A. J., Mon, J. L. (2011): From sensor to observation web with environmental enablers in the future internet. *Sensors*, 4., 3874–3907. <http://doi.org/b5dxzt>
- Haythornthwaite, C., Kazmer, M., Robins, J., Shoemaker, S. (2000): Community development among distance learners: Temporal and technological dimensions. *Journal of Computer Mediated Communication*, 1. <http://doi.org/fh7qsc>
- Herb, G., Kaplan, D. (eds.) (1999): *Nested identities*. Rowman & Littlefield, New York
- Housley, W., Fitzgerald, R. (2002): The reconsidered model of membership categorization analysis. *Qualitative Research*, 1., 59–83. <http://doi.org/fbzj4b>
- Housley, W., Fitzgerald, R. (2009): Membership categorization, culture and norms in action. *Discourse & Society*, 3., 345–362. <http://doi.org/bxg8pb>
- Howley, K. (2011): *Understanding community media*. Sage, Thousand Oaks
- Hutchins, B. (2004): Castells, regional news media and the information age. *Continuum: Journal of Media and Cultural Studies*, 4., 577–590. <http://doi.org/b84fcj>
- IBM (2012): *Fast track to the future. The 2012 IBM tech trends Report*. http://www-03.ibm.com/systems/hu/resources/fast_track_to_the_future_the_2012_ibm_tech_trends_report.pdf (Letöltés: 2015. november 1.)
- Jardim-Goncalves, R., Agostinho, C., Sarraipa, J., Grilo, A., Mendonça, J. P. (2013): Reference framework for enhanced interoperable collaborative networks in industrial organisations. *International Journal of Computer Integrated Manufacturing*, 1–2., 166–182. <http://doi.org/8wp>
- Jabeur, N., Zeadally, S., Saye, B. (2013): Mobile social networking applications. *Communications of the ACM*, 3., 71–79. <http://doi.org/8wq>
- Kapitzke, C. (2000): Information technology as cultural capital: Shifting the boundaries of power. *Education and Information Technologies*, 1., 49–62. <http://doi.org/ft7scq>
- Keating, M. (2001): Rethinking the region. Culture, institutions and economic development in Catalonia and Galicia. *European Urban and Regional Studies*, 3., 217–234. <http://doi.org/fvtnfj>
- Keiner, M., Kim, A. (2007): Transnational city networks for sustainability. *European Planning Studies*, 10., 1369–1395. <http://doi.org/bxhptp>
- Kim, S.-T. (2013): Next generation e-government strategies and asks for the smart society – based on Korea's case. *Journal of E-Governance*, 1., 12–24.
- Komninos, N., Tsarchopoulos, P. (2012): Toward intelligent Thessaloniki: from an agglomeration of apps to smart districts. *Journal of Knowledge Economy*, 2., 149–168.
- Lauterer, J. (2006): *Community journalism: Relentlessly local*. University of North Carolina Press, Chapel Hill
- Lowrey, W., Brozana, A., Mackay, J. B. (2008): Toward a measure of community journalism. *Mass Communication and Society*, 3., 277–299. <http://doi.org/fpvjwv>
- Lukasik, S. J. (2011): Protecting users of the cyber commons. *CommUniCations of the ACM*, 9., 54–61. <http://doi.org/cmf3px>
- MacLeod, G. (1998): In what sense a region? Place hybridity, symbolic shape, and institutional formation in (post-)modern Scotland. *Political Geography*, 7., 833–863. <http://doi.org/fcmh5q>
- Massey, D. (1995): The conceptualization of place. In: Massey, D., Jess, P. (eds.): *A place in the world*, The Open University Press, Oxford, 45–85.
- McManamey, R. (2004): *The relationship between community newspapers and social capital: The power to empower*. PhD thesis, University of Tasmania. <http://eprints.utas.edu.au/283> (Letöltés: 2015. november 1.)
- Metz, R. (2012): Augmented reality is finally getting real. *Technology Review*, 2. <http://www.technologyreview.com/news/428654/augmented-reality-is-finally-getting-real/> (Letöltés: 2015. november 1.)
- Nelson, T. (1965): Complex information processing: a file structure for the complex, the changing and the indeterminate. *Proceedings of the 20th ACM National Conference*. ACM, Cleveland, 84–100. <http://doi.org/b7vfmk>

- Olwig, K. F., Hastrup K. (eds. 1997): *Sitting culture*. Routledge, London
- Paasi, A. (1986): The institutionalization of regions: A theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitutions of regional identity. *Fennia*, 1., 105–146.
- Paasi, A. (2002): Bounded spaces in the mobile world: deconstructing 'regional identity'. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2., 137–148. <http://doi.org/b9ccwx>
- Paasi, A. (2012): Regional identities. In: Anheier, H., Juergensmeyer, M. (eds.): *Encyclopedia of global studies*. SAGE, Thousand Oaks, 1454–1457. <http://doi.org/8wr>
- Paasi, A. (2013): Regional planning and the mobilization of 'regional identity': from bounded spaces to relational complexity. *Regional Studies*, 8., 1206–1219. <http://doi.org/8ws>
- Palfrey, J., Gasser, U. (2008): *Born digital*. Basic Books, New York
- Reader, B., Hatcher, J. (2012): *Foundations of community journalism*. Sage, Thousand Oaks <http://doi.org/8wt>
- Reuver, M. de, Stein, S., Hampe, J. F. (2013) From eParticipation to mobile participation: Designing a service platform and business model for mobile participation, *Information Polity*, 1., 57–73.
- Rheingold, H. (2002): *Smart mobs: The next social revolution*. Perseus, Cambridge
- Schudson, M. (1995): *The power of news*. Harvard University Press, Cambridge
- Scott, S. V., Orlikowski, W. J. (2014): Entanglements in practice: Performing anonymity through social media. *MIS Quarterly*, 3., 873–893.
- Snijders, C., Matzat, U., Reips, U. D. (2012): "Big data": Big gaps of knowledge in the field of internet. *International Journal of Internet Science*, 1., 1–5.
- Stahl, R. (2013): What the drone saw: the cultural optics of the unmanned war. *Australian Journal of International Affairs*, 5., 659–674. <http://doi.org/8wv>
- Sylvain, O. (2013): Wireless localism: Beyond the shroud of objectivity in federal spectrum administration. *Michigan Telecommunications and Technology Law Review*, 1., 121–170. <http://doi.org/8ww>
- Tiru, M., Saluveer E., Ahas, R., Aasa, A. (2010): Web-based monitoring tool for assessing space-time mobility of tourists using mobile positioning data: Positium barometer. *Journal of Urban Technology*, 1., 71–89. <http://doi.org/br45qh>
- Tuan, Y. (1974): *Topophilia. A study of environmental perception, attitudes and values*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs
- Vainikka, J. (2013): The role of identity for regional actors and citizens in a splintered region: The case of Päijät-Häme, Finland. *Fennia*, 1., 25–39.
- Van den Bos, M., Nell, L. (2006): Territorial bounds to virtual space: transnational online and offline networks of Iranian and Turkish-Kurdish immigrants in the Netherlands. *Global Networks*, 2., 201–220. <http://doi.org/fh5bkz>
- Veres, Z., Feher, K., Balogh, A. (2014): Impact of corporate network competences on the competitiveness of companies. *European Scientific Journal*, 10., 259–269.
- Vlasyuk, G. V. (2010): *Resources of social enterprise*. Sage, ACB, Moscow
- Walther, J. B., Parks, M. R. (2002): Cues filtered out, cues filtered in. Computer-mediated communication and relationships. In: Knapp, M. L., Daly, J. A. (eds.): *Handbook of interpersonal communication*. 3rd edition. Sage, Thousand Oaks, 529–563.
- Wellman, B. (2001): Physical place and cyber place: The rise of networked individualism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2., 227–252. <http://doi.org/br8hxf>
- Wenger, E. (1998): *Communities of practice learning, meaning, and identity*. Cambridge University Press, London <http://doi.org/8wx>
- Zimmerbauer, K. (2011): From image to identity: Building regions by place promotion. *European Planning Studies*, 2., 243–260. <http://doi.org/bctjd8>

Újraiparosodás és útfüggőség: gondolatok a magyarországi ipar területi dinamikája kapcsán

Reindustrialisation and path-dependence: ideas related to the spatial dynamics of the Hungarian industry

MOLNÁR ERNŐ, LENGYEL ISTVÁN MÁTÉ

MOLNÁR Ernő: egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék; molnar.erno@science.unideb.hu

LENGYEL István Máté: PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék; pityihun@hotmail.com

KULCSSZAVAK: újraiparosodás, útfüggőség, ipar – Magyarország

ABSZTRAKT: A hazai ipar térszerkezetének hosszabb távú fejlődése, illetve magasabb hozzáadott értéket előállító tevékenységek felé tolódása (mely a hosszabb idő alatt kialakuló, nehezen reprodukálható helyspecifikus, minőségi telepítő tényezők felértékelődését hozza magával) indokoltá teszi a folyamatok hátterében húzódó, a fejlődés szervességet, folyamatosságát képviselő tényezők kutatását. Vizsgálataink elméleti keretbe helyezése érdekében az útfüggőség változásokra nyitottabb, dinamikus koncepciója felé fordultunk, amely a múlt döntéseinek a jelen és a jövő gazdasági fejlődését befolyásoló szerepét állítja a középpontba. Ennek hangsúlyozása mellett sem kívánjuk alulértékelni azon külső hatásokat, melyek főként a külföldi működőtőke-befektetések formájában az ország ipari szerkezetváltását befolyásolják. Másrészt, az empirikus kutatásaink helyszínét képező alföldi térségek jellemzője a hagyományos iparági körzetek hiánya, melyből adódóan az útfüggőség bezáródás problémáját kiemelő, statikusabb megközelítése kevésbé tűnik alkalmas vonatkoztatási rendszernek. Empirikus vizsgálatainkat kisvárosi és középvárosi közegben végeztük. Tapasztalataink szerint a befektetők számára kevésbé vonzó kisvárosi iparának átalakulásában a helyi meghatározottságok szerepe nagyobb, a külföldi tőkebefektetések révén érvényesülő hatások korlátozottabbak, és közvetett módon – a helyi vállalkozások beszállítói hálózatokba kapcsolódásán keresztül – jelennek meg. A középvárosi esettanulmányban szereplő, külföldi zöldmezős beruházások helyszínét képező ipari park esetében a helyi meghatározottságok szerepe mérsékeltebb, de mégis kitapintható a múltból örökölt adottságok befolyásoló hatása, az útfüggőség megjelenése.

Ernő MOLNÁR: assistant professor, Department of Social Geography and Regional Development Planning, Faculty of Science and Technology, University of Debrecen; molnar.erno@science.unideb.hu

István Máté LENGYEL: PhD student, Department of Social Geography and Regional Development Planning, Faculty of Science and Technology, University of Debrecen; pityihun@hotmail.com

KEYWORDS: reindustrialization, path-dependence, Hungarian industry

ABSTRACT: *In our study we wish to demonstrate the mechanisms of path-dependence influencing the spatial development of industry. The study relies on case studies carried out in small and big town environments in a county of the Hungarian Great Plain which is considered to be relatively more successful in terms of industrial renewal.*

The concept of path-dependence emphasizes the negative lock-in effect in an industrial district. But according to other researchers (particularly Martin 2009; Martin, Sunley 2010) this theory can also be used to explain the positive development of an industrial economy. We used mainly this approach.

However, it is also necessary to mention that the Hungarian Great Plain has never been an industrial district. As a consequence, we could neglect this element of the premises of the theory of path-dependence in this study.

The first case study focuses on the conversion of Hungarian-owned, medium-sized firms: Their market relations, product structure, technology and features of production organisation gradually changed with the adaptation to a new environment. Indirect effects enforced by supplier relationships (connected to transnational companies) contributed to this adaptation in addition to the circumstances inherited. The presence of relatively small foreign capital still increased the chances of a more radical restructuring, but since the role of these equity investments remained modest in Mezőtúr, the recent industrial development of the town is determined by the actors (and their constraints) rooted in the industry of the socialist period.

The second case study concentrates on the phenomenon of layering caused by foreign direct investments. There are no direct organisational and locational links between the greenfield investments in the industrial park established by the local government of Szolnok and the industrial heritage of the socialist period. However, the milieu which was built around the industries of the region played a detectable role in the location of firms – partly reproducing the inherited structure of industry. In this example, the influencing effects of the decisions made in the past on the present are represented by a qualified labour force (and the concomitant educational institutions), the locally produced raw materials and the physical infrastructure which served the former industrial base as it serves today's local economic actors.

The significance of the actors in the local economy of both towns investigated suggests that the concept of path dependence is worth more attention in research studies concerning domestic industrial geography. Our examples clearly show that the phenomenon cannot be interpreted only in terms of a dual economic structure, but has to be seen also in the light of foreign equity investments calling for more radical industrial restructuring. If we accept path-dependence as shaping the spatial structure of the Hungarian industry to a certain degree after the change of the political system, we can more easily see the questions related to the general adaptability of economic development strategies within the framework of re-industrialisation.

Therefore we intend to continue our research with an attempt to comprehend the opportunities and constraints of development and to interpret the transformation processes after the change of the political system within the context of labour-intensive, capital-intensive and technology-driven industries, as well as that of small and big town environments (including first and foremost: Debrecen) – focusing on the region of the Hungarian Great Plain.

Bevezetés

A magyarországi ipar térszerkezetének rendszerváltás utáni kutatásában – érthető módon – meghatározó szerepet játszott a változások beazonosítása és magyarázata (Barta 2002; Kiss 2010), miközben a téma kutatói kevesebb figyelmet fordítottak a változatlanúságot képviselő elemek, valamint a háttérükben meghúzódó adottságok vizsgálatára. A régi és új struktúrák összekapcsolódása, to-

vább az új struktúrák hosszabb távon is megfigyelhető viszonylagos területi változatlansága ugyanakkor azt sejteti, hogy *stabilitás irányába mutató mechanizmusok is munkálkodnak a gazdasági átalakulás hátterében*, melyek feltárása az ipar térbeliségének megértéséhez és az újraiparosodásra alapozott területfejlesztési elképzelések realizálásának megítéléséhez elengedhetetlen. A globális termelési hálózatokba integrálódott hazai ipar hosszabb távú jövője a feljebb lépésben, a magasabb hozzáadott értéket képviselő tevékenységek felé történő elmozdulásban rejlik (Lux 2013a; Szalavetz 2012), amit az újraiparosodás szerkezeti vonásai többé-kevésbé alá is támasztanak (Barta, Czirfusz, Kukely 2008; Kuttor 2011). Ha elfogadjuk kiindulópontként e megállapítást, akkor belátható, hogy e folyamat a helyi környezetben gyökerező, hosszabb idő alatt kialakuló, nehezebben reprodukálható minőségi telepítő tényezők felértékelődését, ezzel együtt az egyes lokalitások örökölt adottságainak jelentősen növekedését eredményezheti.

Nem kevesebbet állítunk tehát, mint hogy a jövő ipari telephelyeinek beazonosításához a múlt, illetve a jelen múlthoz fűződő kapcsolatának vizsgálata értékes fogódzót szolgáltat. Írásunk az *útfüggőség* evolúciós gazdaságföldrajzban fontos szerepet játszó koncepciója köré épül (Boschma, Martin 2010). A téma elméleti pozicionálása és az alapfogalmak tisztázása után áttekintjük, hogy – kimondva vagy kimondatlanul – miként jelenik meg az útfüggőség gondolata a hazai ipari térszerkezeti kutatásokban. Külföldi és hazai szakirodalmi források feldolgozására épülő vizsgálatunkat az iparföldrajzi szempontból izgalmasnak tűnő, felértékelődő alföldi megyék közé sorolt Jász-Nagykun-Szolnok megyében (Nemes Nagy, Lőcsei 2015), kis- és középvárosi empiriával (vállalati interjúk, ipari parki esettanulmány) egészítjük ki. Azt vizsgáljuk, hogy miként befolyásolja a múlt öröksége az ipar aktuális pályafutását: megkíséreljük feltárni és térbeli kontextusban értelmezni az ágazat fejlődését alakító kumulatív folyamatokat. Bár a problémakör megjelenik más hazai írásokban (Keresneyei, Egedy 2015; Lengyel, Bajmócy 2013; Lux 2009, 2013a; Makó, Illésy 2008; Tóth 2012), területi összefüggéseinek kutatása mindeddig érintőleges: a cikk megírásával ezért célunk az útfüggőség kérdésével kapcsolatos hazai gazdaságföldrajzi diskurzus élénkítése is.

Az útfüggőség koncepciója

Az útfüggőség az evolúciós közgazdaságtan gondolatait területi kutatásokba integráló, a gazdaság hosszabb távú történeti fejlődésének fontosságát hirdető evolúciós gazdaságföldrajz egyik központi koncepciója. A fogalom a múlt eseményeinek és döntéseinek jelen, illetve jövő folyamataira gyakorolt hatását jelenti (Martin, Sunley 2010), mely rugalmasan értelmezendő: merev, a különböző alternatívákat kizáró cselekvéssorozat helyett inkább „útiterv”, ahol egy adott irány elérése felé a már „kitaposott” út követése kézenfekvőbbnek tűnik,

mint a (bizonytalannak vélt) többi lehetőség (Walker 2000). Az útfüggőség különböző vizsgálati szinteken értelmezhető: egy-egy vállalat, iparág vagy régió egyaránt lehet közege (Martin, Sunley 2010). Miközben a magasabb szinteken értelmezett útfüggőség nem választható el az egyes szereplők tevékenységének meghatározottságától, a téma kutatói felhívják a figyelmet a vállalatok rövid távú és irreverzibilis döntéseinek, illetve az ágazatok és régiók hosszabb távú és visszafordítható fejlődési folyamatainak kettősségére (Schamp 2005).

Az evolúciós gazdaságföldrajz közgazdaságtani alapjait taglaló írásokban az útfüggőség hatásmechanizmusai három formában jelennek meg. Az útfüggőség jelenthet technológiai bezáródást: egy múltbéli cselekvéssor eredményeként sajátos technológiai pályáiv alakul ki, melyről a közben felmerülő alternatív (esetleg hatékonyabb) technológiák ellenére sincs letérés. Másrészt az útfüggőséget agglomerációs hatások, pozitív externáliák is erősíthetik: a növekvő hozamok pozitív visszacsatolási folyamatokat generálnak, melyek megszilárdítják a korábban kialakított fejlődési pályákat. Harmadrészt útfüggőség irányába hat az intézményi hiszterézis: a fogalom a formális és informális intézmények, a társadalmi berendezkedés és a kulturális vonások időben önmagukat reprodukáló sajátosságára utal, mely elősegíti bizonyos tevékenységek stabilizálódását, társadalmi beágyazódását (Martin, Sunley 2006).

A szakirodalomban az útfüggőség értelmezése eltérő megközelítésekben jelenik meg. A Paul David és Brian Arthur nevéhez fűződő, közgazdaságtani alapokon álló klasszikus modell a bezáródás és az egyensúlyi állapot jelenségére fókuszál. E stabilitást sugalló nézet – kritikusi szerint – nemcsak az evolúciós gondolat változás-központúságával áll ellentmondásban, de következetlen is: a fejlődési pályák létrejöttét véletlen események eredményeként írja le, és az útfüggőség hatásmechanizmusainak befolyásoló szerepét csupán a már kialakult fejlődési pálya formálásában ismeri el (Martin 2009). A folyamatos evolúció elvét képviselő politikatudományi és történeti szociológiai munkák ugyanakkor arra mutatnak rá, hogy a helyi gazdaság összetett entitás, melyben egyes komponensek folyamatos változáson mehetnek keresztül a többi összetevő szükségszerű módosulása nélkül. Az alkotóelemek egy részének változása hosszú távon az entitás egészének (szerkezeti, funkcionális, irányítási módot érintő) átalakulását eredményezheti, egyrészt az útfüggő fejlődési pályájáról történő letérés, másrészt a bezáródás, a stabil egyensúlyi állapot elérése nélkül. Egy új helyi iparág (gazdasági szereplő) megjelenése tehát nem pusztán történelmi véletlen vagy járulékos lehetőség: a folyamatot a korábbi helyi fejlődési pályákból átörökölt, múltban kialakult erőforrások, kompetenciák és tapasztalatok befolyásolják (Martin 2009).

Az útfüggőség fogalma pozitív és negatív kontextusba egyaránt helyezhető. Az első eset a fogalom rugalmas, változásoknak inkább teret engedő megközelítését, illetve az új, dinamikus gazdasági tevékenységek – pozitív visszacsatolások által történő megerősítésének – mechanizmusait (klaszteralapú

gazdaságfejlesztés) foglalja magába, míg a második opció a változatlanságot, a szerkezetváltás képességének hiányát (bezáródás) jelenti (Martin 2009). Utóbbi felfogást az iparágak klaszterizációjának pozitív hatásait egyoldalúan hangsúlyozó modern gazdaságföldrajz nézőpontjának kritikája hívta életre: annak a ténynek a felismerése, miszerint az iparágak földrajzi tömörülése bizonyos tényezők egybeesése esetén negatív hatást fejthet ki az innovativitásra, a megújulás képességére (Hassink 2010).

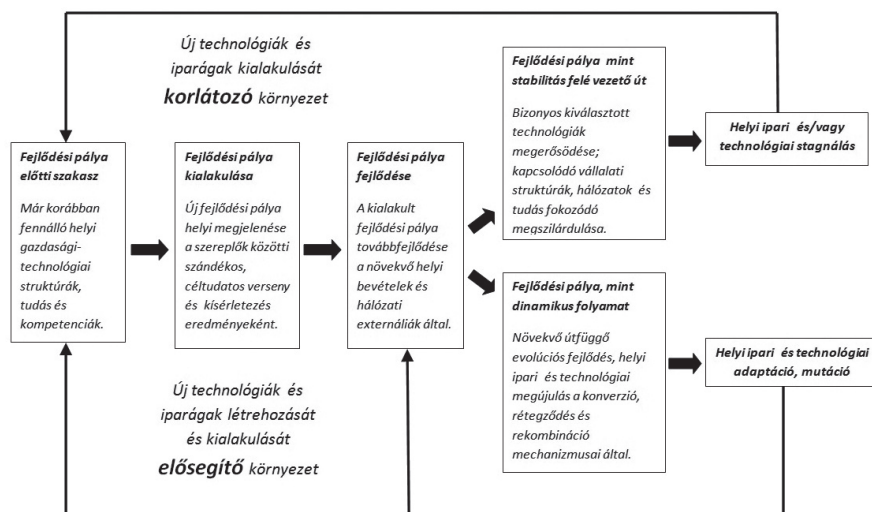
Az útfüggőség „hagyományos” korlátozó jellegű értelmezése a bezáródás fogalmára épül. Funkcionális bezáródás esetén a nagyvállalatok és beszállítók között fennálló szoros vertikális kapcsolatok nehezítik az utóbbiaknak a magasabb hozzáadott értéket képviselő funkciók (K+F, marketing) kiépítésére irányuló lépéseit, miközben e tevékenységek hiánya (például válság idején) csökkenti az új piacok felé történő sikeres nyitás esélyeit. A kognitív bezáródás a munkaadók és munkavállalók fejében kialakult szektor- és közrészspecifikus narratívát jelenti: egy hosszú ideig meghatározó gazdasági tevékenységet akkor is térségük gazdasági bázisaként kezelnek az érintettek, ha az a trendek alapján már nem felel meg a realitásoknak. Végül, a politikai bezáródás a meghaladott gazdasági szerkezetű intézményi struktúrák ipari szerkezetváltását lassító, konzerváló hatását jelenti. Az intézményrendszer magába foglalja a politikai döntéshozókat, iparági szakszervezeteket, ernyőszervezeteket és ügynökségeket, nagyvállalatokat, továbbá a gazdasági szereplők viselkedését meghatározó normákat, írott és íratlan törvényeket (Grabher 1993; Schamp 2005).

Az útfüggőség változásokra nyitott megközelítésében kulcsszerepet játszik a rétegződés, a konverzió, valamint a rekombináció fogalma. A rétegződés a helyi vállalatok összetételének változását jelenti, mely új szereplők megjelenésének (spin-off cégek, új vállalkozások, a földrajzi egységbe kívülről betelepülők), illetve korábbiak megszűnésének, elvándorlásának eredőjeként áll elő. A folyamat a helyi gazdaság fejlődését megalapozó változatosság (eltérő termelési és innovációs profilok) generálása szempontjából fontos (Martin 2009). A konverzió az egyes gazdasági szereplők fejlettebb technológiákat és üzleti megoldásokat, valamint újabb, diverzifikáltabb termékszerkezetet felvonultató progresszív irányváltását jelenti: elsősorban a kívülről belépő vállalatok és tovagyűrűző hatásaik okozzák, miközben a folyamat a lokális gazdaság technológiai és termékorientációjának teljes megváltozását idézheti elő. A rétegződés és a konverzió halmozott hatásaként az iparág háttérben álló helyi hálózati externáliák (humán erőforrás, beszállítók, támogató intézmények, közvetítő szervezetek) is változhatnak. Végül, a rekombináció – az előbbi folyamatok feltételeként – a korábbi fejlődési pályákhoz kötődő erőforrások és kompetenciák újradefiniálása (új elemekkel ötvözése), mely lehetővé teszi az új fejlődési utak felé történő irányváltásokat (Martin 2009).

Miután – a fenti hatásmechanizmusok alapján is – az útfüggőséget döntően helyspecifikus tényezők okozzák, indokolt a fogalom „helyfüggő” értelmezése

(Martin, Sunley 2010): az útfüggő fejlődés helyről helyre eltérő módon valósul meg. A gazdaság útfüggő fejlődésének gondolata a térben egyenlőtlen gazdasági növekedés mechanizmusainak mélyebb megértését segítheti ágazati és területi megközelítésben egyaránt. Egyrészt magyarázatul szolgálhat arra, hogy bizonyos iparágak és technológiák miért adott térbeli egységben alakulnak ki és fejlődnek, illetve máshol miért nem; másrészt választ adhat a kérdésre, hogy egyes regionális gazdaságok miért képesek alkalmazkodni a piaci változásokhoz, míg mások nem: milyen tényezőkkel magyarázható hosszú távú sikerességük, avagy szerkezeti válságuk (Martin, Sunley 2010; Strambach 2010). Az útfüggőség kétféle (bezáródást hangsúlyozó „hagyományos” és változásokra nyitott „dinamikus”) megközelítést szemlélteti az 1. ábra. Mi az útfüggőség dinamikus megközelítésére építettük vizsgálatainkat. Egyrészt nem kívántuk alulértékelni azon drasztikus külső hatásokat, melyek – főként a külföldi működőtőke-befektetések formájában – az ország gazdasági átalakulását befolyásolták a rendszerváltás után, és mind technológiai, mind szervezeti oldalról nagymértékben hozzájárultak az ipar megújulásához. Másrészt az empirikus kutatásaink helyszínét képező alföldi térségekben a szocialista időszak örökségének egyik jellemzője – meglátásunk szerint – éppen a hagyományos iparági körzetek hiánya, melyből adódóan az utóbbiakra alkalmazott, a bezáródás problémáját középpontba állító statikusabb modell kevésbé tűnik alkalmas elméleti keretnek.

1. ábra: Az útfüggőség hagyományos és dinamikus modellje
The traditional and dynamic approach of path-dependence

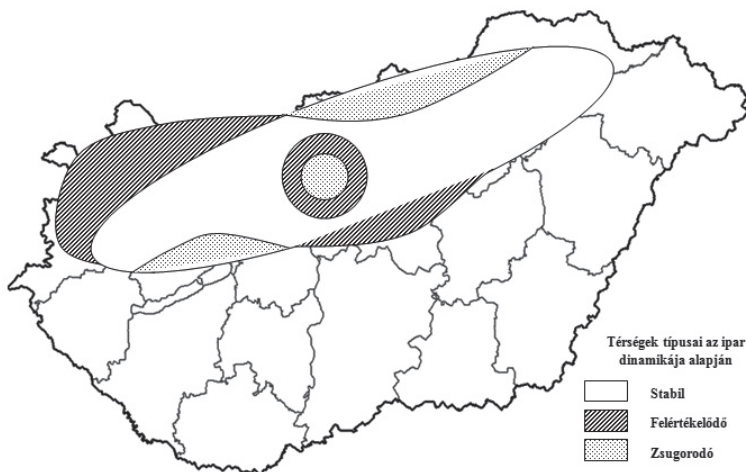
Forrás: Martin 2009 alapján.

Az útfüggőség megjelenése a hazai ipar térszerkezetének kutatásában

A hazai ipar térszerkezetének rendszerváltás utáni fejlődését vizsgáló tanulmányok többnyire annak változását hangsúlyozzák. A megfigyelt folyamatok közül kiemelendő Budapest markáns dezindusztrializációja, ipari szerepeinek változása, illetve a fővárosi agglomeráció iparának súlyponteltolódása az elővárosok irányába, továbbá az észak-dunántúli térségek felértékelődése, melyet a korábbi ipari tengely keleti szárának elmélyülő szerkezeti válsága, Baranya megye iparának nagyarányú leépülése, illetve az alföldi megyék differenciálódása kísért. A területi változások gyökeres ágazati szerkezetváltással, a gépipar domináns iparággá válásával jártak együtt, miközben több térség ipara egysíkúvá vált (Barta 2002; Nemes Nagy, Lőcsei 2015). Akad olyan kutató, aki a jelenségek kapcsán a magyar ipar történetének eddigi legradikálisabb térszerkezeti változásáról írt (Kiss 2010).

Másrészt a korábbi iparvárosok fennmaradó, illetve megújuló ipari bázisa, több nagyváros (főként Győr és Székesfehérvár) megőrzött erős ipari funkciója, továbbá az Alföld és Dél-Dunántúl nagy részének relatív háttérbe szorulása az ipar rendszerváltás utáni átalakulása során a korábbi területi mintázat részbeni továbbélését sugallja. Hasonló benyomása van az eseményeket követő kutatónak, ha az újraiparosodás ezredforduló utáni területi kiterjedésével – elsősorban a korábbi ipari tengely keleti szárának felértékelődésével (2. ábra) – kiújulni látja az iparosodottság terén mutatkozó hagyományos észak-déli megosztottságot (Barta, Lőcsei 2011; Barta, Czirfusz, Kukely 2008; Kiss 2010; Nemes Nagy, Lőcsei

2. ábra: Újraformálódó ipari tengely: a változáson vagy a változatlanságon van a hangsúly?
Renewal of the industrial axis: change or stability?

Forrás: Kiss 2010 alapján.

2015). Felvetődik a kérdés, hogy az olyan „újszerű” helyeken megvalósuló óriás-beruházások, mint a kecskeméti autógyár, képesek lehetnek-e a hazai ipar térszerkezetének látványos módosítására? A stratégiai ágazatnak tartott autóipar földrajzára vonatkozó vizsgálatok jelezték: a Kelet-Magyarországon élénkülő beruházások ellenére az ezredforduló óta arányaiban sem nyugat-keleti, sem észak-déli irányban nem történt lényeges eltolódás az iparág térszerkezetében (Molnár 2013a). Egy témában született másik hazai, de kelet-közép-európai kitekintést tartalmazó tanulmány is arra hívta fel a figyelmet, hogy a külföldi tőkebefektetések csak részben alakították át a járműgyártás térbeliségét (Hardi 2012).

Az ipar területi stabilitását megtestesítő elemek önmagukban is felvetik a rendszerváltás előtti és utáni struktúrák közti kapcsolat lehetőségét, de a térbeliség magyarázataiban is feltűnnek az útfüggő fejlődést sugalló gondolatok. A múlthoz kötődő legkézenfekvőbb kapocs a megörökölt struktúrák szervezeti átalakulása és megváltozott keretek közötti növekedése. A felbomló többtelepelyes, egykori szocialista vállalatok romjain továbbélő szereplők (Barta 2002), a privatizáció keretében megjelent (külföldi) működő tőke térbeli egyenlőtlenségei (Rechnitzer 1998), továbbá a privatizáció és zöldmezős beruházások nyomán letelepült szereplők több lépcsőben végrehajtott későbbi kapacitásbővítései (Barta, Czirfusz, Kukely 2008, az autóipar kapcsán Molnár 2013a) e tényezőző jelentőségére utalnak. A múlthoz fűződő kapcsolat fejeződik ki a meglévő vállalatok integrálásával, illetve egykori iparterületek átalakításával létrehozott barnamezős ipari parkok intézményében (Kiss 2013) is. Számos szerző tesz említést olyan helyi telepítő tényezőkről (képzett munkaerő, hagyományok, infrastruktúra), melyek iparágai előzmények létét feltételezik (Barta 2002; Kiss 2010; Koltai 2006). Az ipar térszerkezetének alakításában – az újabb transznacionális vállalatok letelepülésében és a helyi beszállítók növekedésében – egyre jelentősebb szerepet játszik az agglomerálódás vagy a klaszteresedés folyamata (Barta 2002; Füzi, Gombos, Tóth 2012; Grosz 2006; Kiss 2010). Utóbbi tényezőző jelentőségét – különösen a dinamikus iparágak kitüntetett területének számító Észak-Dunántúlon – autóipari telephelyként funkcionáló ipari parkokban végzett kérdőíves vizsgálataink is alátámasztották (Molnár 2013b).

Az útfüggőség koncepciója – elsősorban Lux Gábor nevéhez kötődően – megjelent hazai városok és régiók gazdasági átalakulását vizsgáló tanulmányokban (Lux 2009, 2013b). Szerzőjük a nyugatról „importált” fogalmat a posztiszocialista térgazdasági folyamatok értelmezésére alkalmasnak találja, és az egykori nehézipari térségek struktúraváltásának problémái kapcsán negatív, illetve új, perspektivikus gazdasági struktúrák megerősödését („kisebb nagyvárosok” gazdasági bázisának megújítása Győr, Miskolc és Pécs példáján) vizsgáló pozitív összefüggéseiben is használja. Indirekt utalásokat az útfüggő átalakulás jelenségére más, szűkebb térségek gazdasági átalakulását vizsgáló tanulmányokban (például Bakács, Czakó, Sass 2006; Lados, Kollár 2012; Marsa 2002; Nagy 2013; Rechnitzer 2014) is találni. Kevés ugyanakkor az olyan magyarországi tanulmány, amely részletekbe menően foglalkozna az útfüggőség hatásmechanizmu-

saival: mi a továbbiakban a bemutatott elméleti koncepció gyakorlati példákon keresztüli értelmezésére teszünk kísérletet.

A múlt ipari szereplőinek továbbélése – kisvárosi esettanulmány

Első esettanulmányunk középpontjában alföldi kisvárosi ipari vállalkozások állnak. Körükben a szocialista időszakban jellemző a külső (főként budapesti) központoktól függő, a vállalatok belső munkamegosztásában élőmunka-igényesebb szegmensekre specializálódó, technológiai lemaradást mutató, piaci terén verségséghez és válságtérsegekhez nagyban kötődő és ezért a rendszerváltás után komoly leépülést mutató részlegipar (Barta 2002). Észak-alföldi kisvárosok ipari vállalkozásai körében végzett korábbi kérdőíves felmérésünk – több mint 140 cég válasza alapján – arra az eredményre jutott, hogy a szocialista időszak ipari örökségében gyökerező szereplők száma az ezredforduló után is számottevő, a múlthoz fűződő kapcsolatok szerepe különösen a nagyobb vállalatok esetében jelentős (Molnár 2007). E tapasztalatok alapján úgy véljük, hogy tanulmányunk tanulságai általánosíthatók.

Példánk szereplői mezőtúri gépalkatrészgyártó cégek. Egyikük 1953-ban, tanácsai vállalatként (VILLGÉP) kezdte pályafutását, majd 1975-ben bekebelezte az iparágában meghatározó budapesti szereplőt (KONTAKTA). Az elektromos tömegcikkeket és játékokat készítő cég idővel ipari nyomógombok és kapcsolóelemek gyártására szakosodott, és különböző hazai készülék- és berendezésgyártó cégek (EVIG, Ikarus, Lehel, Magyar Hajó- és Darugyár, SZIM) beszállítójává vált, valamint közvetlenül a szovjet piacra is szállított. Másik vállalatunk az Alföld dekoncentrált iparosításának hullámában, 1970-ben, a szintén budapesti KAEV (Könnyűipari Gépgyártó Vállalat) telepeként jött létre. Faipari, bőripari, textilipari gépeket és alkatrészeket, ipari kerekeket, székeket gyártott. Beszállítóként kapcsolódott a Hajdúsági Iparművek háztartási gépgyártásához, de csehszlovák és szovjet exportot is lebonyolított.

Mind a KONTAKTA, mind a KAEV jelentős munkaadónak számított a városban: az 1980-as években egyenként 400-500 főt foglalkoztattak (ugyanekkor a város ipara összesen mintegy 3000 főnek adott munkát). A két vállalat korábban nem létezett ipari kultúrát, új fejlődési pályát honosított meg Mezőtúron. A város iparának szerkezete ugyan diverzifikált maradt (a specializáció hiánya miatt sem beszélhetünk bezáródásról), de az útfüggőség mechanizmusai között fontos szerepet játszó pozitív visszacsatolási folyamatot látjuk abban, hogy kiépült a két cég munkaerő-utánpótlását biztosító helyi oktatási kínálat. Az iskolákkal együttműködve – más vállalatokkal együtt – a KONTAKTA és a KAEV is bekapcsolódott a fémipari szakmák (forgácsoló, géplakatos, hegesztő, szerszámkészítő) oktatásába.

A mezőtúri gépalkatrészgyártást – piacainak drasztikus zsugorodásával – komoly sokkhatás érte a rendszerváltás idején. Részben ebből adódóan, részben a

1. táblázat: Az esettanulmányban szereplő mezőtúri cégek néhány jellemzője
Some features of the enterprises in the Mezőtúr case study

Cégnév	Fő tevékenység	Létszám (2015, fő)
Hermann Mezőtúr Kft.	2561. Fémfelület-kezelés	43
LEDFAK Kft.	2611. Elektronikai alkatrész gyártása	134
RAFI Hungaria Kft.	2790. Egyéb villamos berendezés gyártása	488
VA Elektronika Zrt.	2712. Áramelosztó, szabályozó készülék gyártása	39
VART-Speciál Kft.	2511. Fémszerkezet gyártása	84

Forrás: Creditreform Céginformáció.

piacgazdasági átalakulás „sodrában” a két vállalat szervezeti átalakuláson ment keresztül: privatizációjuk mellett egyes tevékenységeik önálló cégekbe szervezése, illetve kulcsberek egy részének kiválása és vállalatalapítása is jellemző volt az 1990-es években. Mai öt nagyobb utódjuk közül négy hazai tulajdonú közép vállalat, illetve egy vegyes vállalatként alakult, majd 100%-ban külföldi tulajdonba került, nagyvállalattá növekedett szereplő emelhető ki. Főként az utóbbi felfutásának köszönhető, hogy együttesen ma sem foglalkoztatnak sokkal kevesebb embert e cégek, mint elődeik az 1980-as években (1. táblázat). Rétegződési folyamatként is értelmezhető szervezeti átalakulásuk nem hozott gyökeres ipari szerkezetváltást. Az utódvállalatok megtartották gépalkatrész-gyártó profiljukat: beszállítókként globális termelési hálózatokba integrálódtak, változatos hozzáadott értéket tartalmazó tevékenységeik fém alkatrészek, elektromechanikus komponensek, villamos berendezések, később elektronikai termékek gyártására terjedtek ki.

A zsugorodó piacok problémájának kezelése érdekében az átalakult cégek vezetői és az új vállalkozással indult szereplők nagyban támaszkodtak korábbi kapcsolataikra. Az „egyenestől leszármazottnak” számító vállalkozások elsősorban háztartási gépgyártáshoz fűződő kapcsolataikat tudták kiaknázni. Az üzleti partner (hűtőgépgyár) átalakulása sikeres volt, az új külföldi tulajdonosok Magyarországot relokációs célterületként kezelték, ahol nemcsak európai termelési kapacitásaik jelentős részét koncentrálták, de stratégiájukat a termelési folyamat mind több lépésének környékbeli beszállítókhöz történő kihelyezésére építették (Bakács, Czakó, Sass 2006). A váltás meghatározottságát jelzi, hogy egy transznacionális vállalat beszállítójává válás – a személyes kapcsolatokon és cégek közötti ajánlásokon alapuló megrendelések jelentősen növekedésével – a vállalat több üzeméhez és a vállalatcsoport több cégéhez történő kapcsolódás esélyét is megnövelte (Dometic, Electrolux, Flymo, Husqvarna számára szállított hűtőgép-, mosógép-, porszívó-, tűzhely- és fűnyíróalkatrészek). Az új cégek alapítása is a korábbi piaci kapcsolatok bázisán történt (a német Klöckner-Möller – ma Eaton Industries – és RAFI cégekkel még az 1990-es évek elején került kapcsolatba az elődvállalat). Másrészt idővel valamennyi cégnél megfigyelhető a felvevőpiacok több-kevesebb sikerrel végrehajtott diverzifikációja (autóipar, építőipari állványgyártás, gépgyártás): a rendszerváltás előtti tevékenységek kifutásának fokoza-

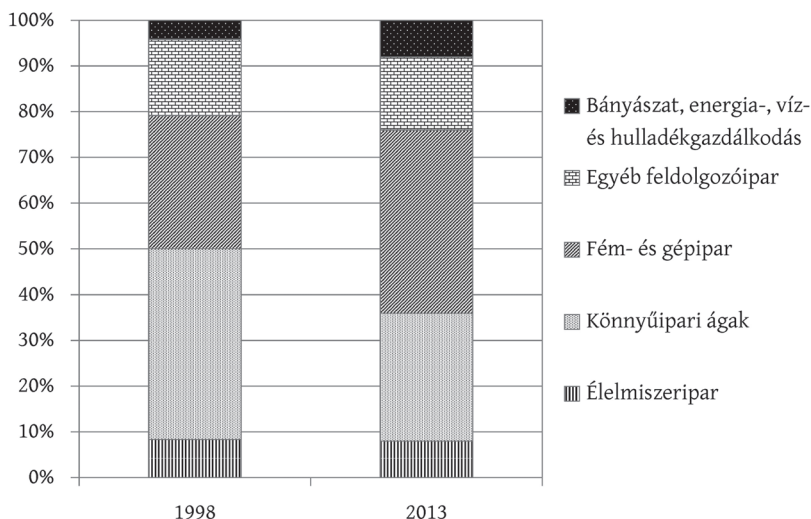

tosságára jó példát kínál egyik alanyunk, akinél az örökölt termékek 2000-ben még 20%-át, 2009-ben már csak 2%-át tették ki az árbevételnek.

A múltból örökölt tényezők technológiai téren is hatással vannak az utódok működésére. Az „egyenes ági leszármazottak” esetében az 1980-as évek – átmenetileg visszaesést is mutató – technológiai színvonala egyrészt meghatározza, hogy mely iparágakban és tevékenységekben tudnak versenyképes ajánlatot tenni, másrészt befolyásolja termelésük hatékonyságát, s így a csekély árréssel működő beszállítói megrendelésekből realizálható profitok nagyságát. Vállalkozásaink a nyugati technológiai fölény és a keleti alacsonyabb nyersanyag-, energia- és bérköltségek szorításában kísérelnek meg érvényesülni, s ennek megfelelően a hosszabb távú trendek a kisebb szériákban gyártott, nagyobb hozzáadott értéket tartalmazó, rugalmas kapcsolattartást igénylő termékek felértékelődését mutatják termékszerkezetükben, amihez jelentős technológiai igények is társulnak. Pályázati pénzekből vagy saját forrásból megvalósuló technológiai fejlesztéseik részben a hátrányok lefaragását, részben – nem feltétlenül a legkorszerűbb alapokon – új kompetenciák kiépítését célozzák. Akad kifejezetten innovatív beruházás is: új piacok meghódítása érdekében kevésbé elterjedt, de perspektivikus technológia meghonosítása (fém felületkezelő cég autóiipari beszállítók körében keresett cink-nikkel bevonata). A termelésszervezés korszerűsítése is megemlítenő, melyet a vizsgált cégek körében leglátványosabban a minőségbiztosítási rendszerek korai bevezetése fémjelez.

3. ábra: Legalább 10 főt foglalkoztató, helyi székhelyű ipari vállalkozások iparágak szerinti megoszlása Mezőtúron (1998, 2013, %)

Sectoral structure of local manufacturing enterprises in Mezőtúr with at least 10 employees (1998, 2013, %)

Forrás: Cég-Kód-Tár adatai alapján.

A piaci kapcsolatok, a termékszerkezet, a technológia és a termelés-szervezés fokozatos változása – a helyi humán erőforrás-utánpótlás valamennyi cégnél szóvá tett korlátai ellenére – konverzióra utal az egyes cégeknél, melyben jelentős szerepet játszik a rekombináció: a megörökölt képességek és a kívülről – a képző szervezetek szolgáltatásain vagy a beszállítói kapcsolatokon keresztül – becsatornázott ismeretek, inputok ötvözése. Elsősorban az utóbbi terén látjuk előnyösebb helyzetben lévőnek a külföldi tulajdonba került céget, amely minden tekintetben a leg radikálisabb szerkezetváltást valósította meg (autóipar felé nyitás, elektromechanikai komponensgyártás helyett más nagyságrendet és technológiai hátteret képviselő elektronikai ipar, német hatékonyságú munkaszervezés). A külföldi tőkebefektető megjelenése ugyanakkor nem volt véletlenszerű: a korábbi üzleti kapcsolatok érték előbb vegyesvállalattá, majd zöldmezős vállalat alapításá. A vizsgált cégek által foglalkoztatottak létszáma a 2011. évi népszámlálás mezőgazdasági ipari-építőipari dolgozóinak közel 40%-át teszi ki: relatív súlyuk az ezredforduló óta – több iparág (tégla- és cserépgyártás, kerámiaipar, textil- és ruházati ipar, cipőgyártás) zsugorodásával – növekedett. A város ipari vállalkozásai körében látványos a könnyűipar le-, illetve a fém- és gépipar felértékelődése (3. ábra).

Régi iparágak bázisán körvonalazódó újraiparosodás – középvárosi esettanulmány

Második esettanulmányunk egy zöldmezős keretek között kialakított, alföldi középvárosi ipari park betelepülését elemzi. A vizsgált település Szolnok, melynek diverzifikált ipari öröksége a 19. századtól több szakaszban kibontakozó iparosítás következménye. A környék mezőgazdasági termékeit feldolgozó élelmiszeripar (cukoripar, húsipar, tejüzem), könnyűipar (a Tisza közelségére épülő fafeldolgozás, bútorgyártás és papíripar, élőmunka-igényes ruházati ipar), gépgyártása (vasúti csomópontba települt járműjavító, mezőgazdasági gépgyártás), az 1950-es évek nehézipari beruházásainak keretében alapított vegyipar, illetve fazekasiparát, valamint tégla- és cserépgyártását kiegészítő épületelemgyára egyaránt említést érdemel (Szurmay 1975; Tóth 1993). A megyeszékhely szomszédságában elhelyezkedő Törökszentmiklóson és Martfűn további élelmiszer-feldolgozó üzemek (malom-, baromfi-, növényolajipar, sörgyártás), mezőgazdasági gépgyár és az ország egyik legnagyobb cipőgyára helyezkedtek el (Tóth 1993; Volter 1999). A három város szekunder szektorban dolgozó alkalmazottainak létszáma közel 30 ezer főt tett ki a rendszerváltás idején. E tekintélyes ipari háttér az ezredforduló utáni évtizedben indult látványosabb leépülésnek, ami helyi szinten indokolttá tette a gazdasági bázis megerősítésére irányuló stratégiák kidolgozását.

E folyamatnak vált központi letéteményesévé a Szolnok önkormányzata által 1999-ben alapított, 2000-ben ipari park címmel felruházott, zöldmezős be-

ruházások vonzására építő létesítmény, melynek közel 100 hektáros területe napjainkra gyakorlatilag teljesen ki van osztva. Bár a cégek betelepülése, illetve kapacitásbővítése még folyamatban van, a már működő, továbbá a betelepülés előrehaladott állapotába került szereplők vizsgálata érdekes tanulságokkal szolgálhat. A mintegy 23 db, területet vásárló cég nagy része kisvállalkozás, de néhány közepes és nagyméretű vállalat alapvetően meghatározza az ipari park profilját. Jellemzően külföldi tulajdonban lévő iparvállalatok települtek meg, melyeknek így a helyi ipari előzményekből – szervezeti szinten – levezethető kapcsolataik nincsenek. Az ipari park ugyan a szocialista időszakban kialakított iparterület folytatásában jött létre, de azzal területi átfedést nem mutat, így a telephely vonatkozásában sem jelenik meg a múlt örökségére épülés.

Figyelemre méltó ugyanakkor a szereplők ágazati hovatartozása: a vasúti járműgyár, a bőr- és fémipari tevékenységeket végző autóiipari beszállítók, a papírgyár (tervezett cellulózgyár), valamint a hosszú ideje az előkészítés stádiumában álló citromsavgyár példája azt mutatja, hogy a városba települt külső szereplők a rendszerváltás előtti, hagyományos iparszerkezethez közel álló tevékenységeket alapítottak Szolnokon (2. táblázat). (Az 1970-es évek közepén az ipari dolgozók mintegy felét hat darab, ezer fő feletti létszámot foglalkoztató vállalat – a vasúti járműjavító, a mezőgazdasági gépgyár, a vegyiművek, a papírgyár, a cukorgyár és a betonelemgyár – jegyezte: Szurmay 1975.) Ezért szolnoki vizsgálataink elsősorban a külső szereplők által meghatározott, rétegződésként értelmezhető jelenség mozgatórugóinak feltárására irányultak: alapkérdésünk, hogy a betelepülő cégek telephelyválasztásában milyen mértékben játszottak szerepet olyan tényezők, melyek léte a korábbi fejlődési pályához köthető.

Tapasztalataink szerint a külföldi cégek telephelyválasztását befolyásoló tényezők egy része túlmutat a helyi adottságokon: kelet-közép-európai leányvállalat-alapításukat nagyban motiválta a költségcsökkentés, valamint a fellelvőpiacok közelébe település igénye. Az országon belüli telephelyválasztásban ugyanakkor Szolnok – korábbi ipari kultúrájából levezethető – lokális adottságai is bizonyíthatóan szerepet játszottak, melyek közül a képzett munkaerő és annak reprodukcióját biztosító helyi oktatási intézmények, az örökölt gazdasági szerkezethez kötődő infrastruktúra, illetve a hagyományos tevékenység-

2. táblázat: A Szolnoki Ipari Park jelenlegi és potenciális nagy foglalkoztatói
Large present and potential employers of the Szolnok Industrial Park

Cégnév	Fő tevékenység	Létszám (2015, fő)
BBCA Szolnok Biokémiai Zrt.	2014. Szerves vegyi alapanyag gyártása	építése folyamatban
BSM Magyarország Kft.	2562. Fémmegmunkálás	405
Eagle Ottawa Hungary Kft.	1512. Táskafélék, szíjzart gyártása	2 011
Ecseri Kft.	2453. Könnyűfémöntés	(30 Szolnokon) 185
F. Segura Hungária Kft.	2932. Közúti jármű alkatrészeinek gyártása	130
Stadler Szolnok Kft.	3020. Vasúti, kötöttpályás jármű gyártása	346

Forrás: Szolnoki Ipari Park Kft. / Creditreform Céginformáció.

gek – újabb betelepülők számára telepítő tényezőként szolgáló – produktumai érdemelnék említést.

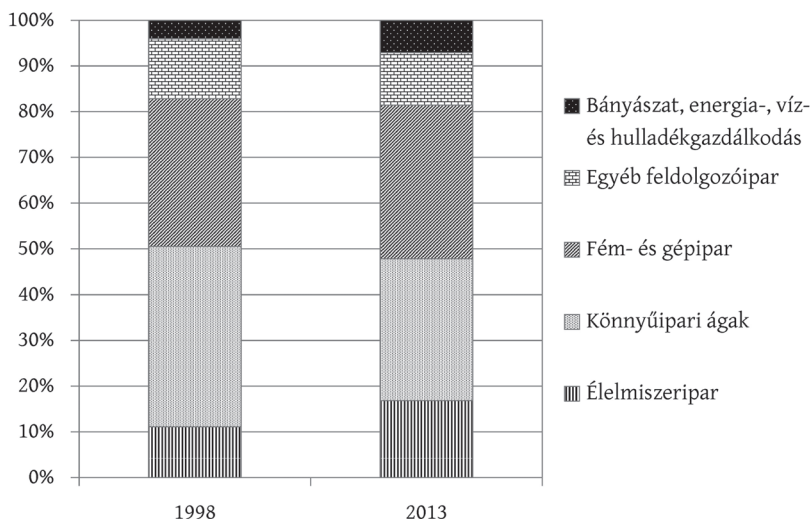
A munkaügyi központtól származó információink szerint ugyan a legnagyobb munkaerőigényt jegyző cégek (Eagle Ottawa, BSM Magyarország, Stadler Szolnok, F. Segura) jelentős részben szakképzettséget nem igénylő munkakörökkel jelentek meg a helyi munkaerőpiacon (bőrkikészítő és feldolgozó gép kezelője, betanított fémmegmunkáló, betanított hegesztő- és présgépkezelő), de magasabb képzettséget igénylő tevékenységek (szakképzett bőr- és textilszabász, fémmegmunkáló, szerszámkészítő, gépésztechnikus, gépészmérnök) is szerepelnek állás kínálatukban. A Stadler vasúti kocsiszekrénygyártó üzemének elindulását a szükséges létszámú alumíniumhegesztő szakmunkás kiképzése előzte meg, melyre a város műszaki szakközépiskolájában került sor (a középfo-kú gépészeti oktatás komoly tradíciókkal rendelkezik Szolnokon, ráadásul hagyományos specializációja a vasútgépészet). A cég oktatási célú együttműködés résztvevője: a kereskedelmi és iparkamara adatai szerint – cikkünk írása idején – három műszaki szakiskolás hegesztő képzése folyik a vállalatnál. A Stadler ugyanakkor nem egyedüli szereplője a vasúti járműgyártásnak Szolnokon, hiszen a MÁV járműjavítója továbbra is a város egyik legjelentősebb ipari munkaadója. A korábbi ipari kultúra jelen fejlődési folyamatait befolyásoló szerepét hangsúlyozó hipotézisünkre az Eagle Ottawa esetében a szabászok martfűi cipőipar és szolnoki bőripar közötti mozgása a bizonyíték.

A humán tényező jövőbeli felértékelődését, a meglévő adottságok és tudás új kontextusban történő rekombinációjának növekvő fontosságát valószínűsíti a szolnoki vállalkozások funkcionális feljebb lépése (termék- és tevékenység-szerkezetük változása konverzióként értelmezhető). A Stadler 2009-ben indult alumínium kocsiszekrénygyártó üzeme idővel nemcsak kapacitásbővítésen ment keresztül, de 2013-tól forgóváz-revíziós központtal is bővült. Hasonló fejlődés figyelhető meg az Eagle Ottawa autóipari bőrtermékeket előállító gyárában is: 2001-től szabászüzem, 2004-től festőüzem, 2009-től európai K+F-központ, 2017-től – a tervek szerint – bőr ülészuzatokat varró üzem működik Szolnokon. Az ülészuzatok varrásának Szolnokra telepítésével erősödhet a térség hagyományos bőripari kompetenciáinak kiaknázása, bár a cég jövőbeli igényeinek, illetve a foglalkoztatottak képzettségi szerkezetének pontos megismerése további terepi kutatásokat igénylő kérdés.

Útfüggőséget erősítő mechanizmusok megjelenését látjuk a kínai–magyar beruházás keretében tervezett citromsavgyár telephelyválasztásában. Miután a vegyipari alapanyag – beruházó technológiája szerinti – előállítása sok kukoricát igényel (mintegy 100 ezer tonna kukoricát dolgozna fel és évente 60 ezer tonna citromsavat gyártana az üzem), és ilyen mennyiségben a nyersanyag mozgatása jelentős költségeket jelent, kukoricával – támaszkodva a térség szántóföldi gabonatermelő tradícióira – Szolnok környezetéből látnák el. Ugyancsak fontos adottság a korábban kiépített ipari kapacitások által előállított nyersanyag telepítő tényezőként játszott szerepe: a Tiszamenti Vegyimű-

4. ábra: Legalább 10 főt foglalkoztató, helyi székhelyű ipari vállalkozások iparágak szerinti megoszlása Szolnokon (1998, 2013, %)

Sectoral structure of local manufacturing enterprises in Szolnok with at least 10 employees (1998, 2013, %)

Forrás: Cég-Kód-Tár adatai alapján.

vek (Bige Holding) szomszédban elhelyezkedő kénsavgyárából a citromsavgyártás alapanyagának szállítása csővezetéken viszonylag egyszerűen megoldható. Nemcsak a tervezett vegyi üzem, de az ipari park területére települt papírgyár számára is fontos az iparivízigények kielégíthetősége: ennek alapját – a Tisza természeti adottságain kívül – a szocialista időszak infrastrukturális beruházásai (papírgyár, cukorgyár és vegyiművek vízkivételi művei) alapozták meg. Akad ellenpélda is: bár a város iparosodásában valaha fontos szerepet játszott vasúti csomópontja, ezen adottságát jelenleg még a vasúti járműgyártó Stadler sem használja ki.

A kiemelt cégek foglalkoztatása ma a 2011. évi népszámlálás szolnoki ipari és építőipari dolgozóinak 30%-át teszi ki, de a városban megvalósult ipari zöldmezős beruházások domináns részét képviseli. A jelentősebb ipari vállalkozások körében a könnyűipar erős szerepvesztése, illetve az élelmiszeripar térnyerése figyelhető meg (4. ábra).

Összegzés

Az Alföld egyik ipari megújulását tekintve sikeresebbnek számító megyéjéből, kisvárosi és középvárosi közegekből származó esettanulmányaink segítségével az ipar területi fejlődését befolyásoló útfüggőség érvényesülését kívántuk érzékel-

tetni. Vizsgálatunk az útfüggőség változásokra nyitott dinamikus megközelítésére épült, melyet egyrészt a külföldi működőtőke-befektetések hazai ipari szerkezetváltást nagymértékben felgyorsító szerepének elismerése, másrészt a bezáródás problémájával leginkább azonosított hagyományos iparági körzetek – az empirikus kutatásaink helyszínét képező Alföldön jellemző – hiánya indokolt.

Első esettanulmányunk középpontjában hazai tulajdonú, közepes méretű cégek konverziója állt: piaci kapcsolataik, termékszerkezetük, technológiájuk és termelésszervezési jellemzőik a külső környezethez történő alkalmazkodás jegyében fokozatosan változtak, melyekhez örökölt adottságaik mellett (transznacionális vállalatokhoz fűződő) beszállítói kapcsolatokon keresztül érvényesülő közvetett hatások járultak hozzá. A kisebb helyi meghatározottságú külföldi tőke jelenléte növelte a radikálisabb szerkezetváltás esélyét, de miután Mezőtúron e tőkebefektetések szerepe mindvégig mérsékelt maradt, napjainkban is a szocialista időszak iparában gyökerező szereplők (és korlátaik) határozzák meg a város iparának fejlődését.

Második esettanulmányunk a külföldi tőkebefektetések közreműködésével generált rétegződés jelenségére fókuszált: a szolnoki önkormányzat ipari parkjában megvalósult zöldmezős beruházások és a szocialista időszak ipari öröksége között közvetlen szervezeti és telephelyi kapcsolat ugyan nem áll fenn, de a hagyományos iparszerkezetet részben reprodukáló cégek megtelepülésében kimutatható szerepet játszott a térség iparágai köré épült miliő. E példában a megfelelő képzettségű munkaerő (oktatási intézmények), a korábbi ipari bázist kiszolgáló fizikai infrastruktúra, továbbá a telepítő tényezőként szolgáló nyersanyagokat előállító helyi gazdasági szereplők képviselik számunkra a múlt döntéseinek jelenre gyakorolt hatását.

A vizsgált szereplők helyi gazdaságon belüli jelentős súlya mindkét város esetében jelzi, hogy az útfüggőség problémája nagyobb figyelemre érdemes a hazai iparföldrajzi kutatásokban. Példáink szemléletesen mutatják, hogy a jelenség nemcsak a duális gazdasági szerkezet – több korlással bíró – hazai kis- és középvállalkozásokat tartalmazó oldalán értelmezhető, hanem a radikálisabb ipari szerkezetváltással kecsegtető külföldi tőkebefektetések esetében is. Ha elfogadjuk az útfüggőség valamilyen mértékű szerepét a hazai ipar rendszerváltás utáni térszerkezetének alakításában, akkor könnyen beláthatjuk az újraiparosításra építő gazdaságfejlesztési stratégiák általános adaptálhatóságával kapcsolatos kérdőjeleket is.

Ezért is kívánjuk folytatni kutatásainkat, melyek keretében – elsősorban az Alföld területére fókuszáltnak – egyrészt élől munka-, illetve tőke- és technologiaigényes iparágak, másrészt kis- és nagyvárosi térségek (köztük mindenképp Debrecen) rendszerváltás utáni átalakulásának értelmezésére, fejlesztési lehetőségeik és korlátaik megragadására teszünk kísérletet.

Köszönetnyilvánítás

A publikáció a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Irodalom

- Bakács A., Czákó V., Sass M. (2006): Beszállítók és hálózatosodás: az Electrolux Lehel Kft. példája. *Külgazdaság*, 7–8. 44–59.
- Barta Gy. (2002): *A magyar ipari területi folyamatai 1945–2000*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Barta Gy., Czirfusz M., Kukely Gy. (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4., 1–20.
- Barta Gy., Lőcsei H. (2011): The effect of the recent economic crisis on the spatial structure of Hungarian industry. *Regional Statistics*, 14. (Special Issue), 99–109.
- Boschma, R., Martin, R. (2010): The aims and scope of evolutionary economic geography. In: Boschma, R., Martin, R. (eds.): *The handbook of evolutionary economic geography*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 3–39. <http://doi.org/88c>
- Füzi A., Gombos Sz., Tóth T. (2012): Járműipari telepítési tényezők Kelet-Közép-Európában. In: Rechnitzer J., Smahó M. (szerk): *Járműipar és regionális versenyképesség*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 143–163.
- Grabher, G. (1993): The weakness of strong ties; the lock-in of regional development in the Ruhr-area. In: Grabher, G. (ed.): *The embedded firm: On the socioeconomics of industrial networks*. Routledge, London, New York, 255–277.
- Grosz A. (2006): *Clusterisation processes in the Hungarian automotive industry*. Hungarian Academy of Sciences, Centre for Regional Studies, Pécs (Discussion Papers; 52.)
- Hardi T. (2012): A közúti járműgyártás szerepe a kelet-közép- és délkelet-európai ipari térségek kialakulásában. In: Rechnitzer J., Smahó M. (szerk): *Járműipar és regionális versenyképesség*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 99–108.
- Hassink R. (2010): Locked in decline? On the role of regional lock-ins in old industrial areas. In: Boschma, R., Martin, R. (eds.): *The handbook of evolutionary economic geography*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 450–468. <http://doi.org/88d>
- Kereszneyi K., Egedy T. (2015): Adalékok a kreatív gazdaság elméletéhez. *Földrajzi Közlemények*, 1., 30–42.
- Kiss É. (2010): *Területi szerkezetváltás a magyar iparban 1989 után*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- Kiss É. (2013): Sokszínű ipari parki állomány. In: Kiss É. (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 11–39.
- Koltai Z. (2006): A magyar lakosság és vállalati szféra lakó-, illetve telephelyválasztásának szempontjai. *Területi Statisztika*, 3., 240–254.
- Kuttor D. (2011): Az ipari szerkezetváltás területi hatásai a visegrádi országokban. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 2., 94–103.
- Lados M., Kollár K. (2012): A helyi gazdaságfejlesztés és a járműipar Győr példáján. In: Rechnitzer J., Smahó M. (szerk): *A járműipari beszállítói hálózat Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 262–285.
- Lengyel B., Bajmócy Z. (2013): Regionális és helyi gazdaságfejlesztés az evolúciós gazdaságföldrajz szemszögéből. *Tér és Társadalom*, 1., 5–29.
- Lux G. (2009): Az ipar hagyományos terei: a régi ipari térségek. *Tér és Társadalom*, 4., 45–60.
- Lux G. (2013a): Az ipari parkok a területi versenyképességben: telephelyek vagy fejlesztési csomópontok? In: Kiss É. (szerk.): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 294–309.

- Lux G. (2013b): Kritikus tömeg alatt: a fejlesztési együttműködés lehetőségei a kisebb nagyvárosokban. *Tér és Társadalom*, 4., 52–74.
- Makó Cs., Illésy M. (2008): Gazdasági modernizáció Magyarországon: félúton az „útfüggőség” és az „új fejlődési pálya teremtése között”? In: Makó Cs. (szerk.): *Az új fejlődési utak lehetőségei a tanuló gazdaságban: a rugalmasság és biztonság átalakuló jelentései*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 49–66.
- Marsa A. (2002): Kecskemét, a Dél-Alföld „kistigrise” és a külföldi működőtőke-beruházások. *Külgazdaság*, 5–6., 53–75, illetve 59–73.
- Martin, R. (2009): Rethinking regional path dependence: Beyond lock-in to evolution. *Papers in Evolutionary Economic Geography*. Utrecht University, Utrecht
- Martin, R., Sunley, P. (2006): Path dependence and regional economic evolution. *Journal of Economic Geography*, 6., 395–437. <http://doi.org/bqmk6q>
- Martin, R., Sunley, P. (2010): The place of path dependence in an evolutionary perspective on the economic landscape. In: Boschma, R., Martin, R. (eds.): *The handbook of evolutionary economic geography*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 62–92. <http://doi.org/88f>
- Molnár E. (2007): *Megújulás vagy csendes vegetálás? Az észak-alföldi kisvárosok feldolgozóipara az ezredfordulón*. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen
- Molnár E. (2013a): Egy dinamikus iparág foglalkoztatási hatásainak földrajzi aspektusai: a magyarországi autóipar esete. *Területi Statisztika*, 4., 322–339.
- Molnár E. (2013b): Az autóipar mint húzóágazat az ipari parkokban: telephelyválasztás, közlekedési adottságok. In: Kiss É. (2013): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 210–235.
- Nagy G. (2013): A Békés megyei ipari parkok, különös tekintettel a közlekedési adottságokra. In: Kiss É. (2013): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 127–143.
- Nemes Nagy J., Lócsei H. (2015): Hosszú távú megyei ipari növekedési pályák (1964–2013). *Területi Statisztika*, 2., 100–121.
- Rechnitzer J. (1998): *A privatizáció regionális összefüggései*. Kulturtrade Kiadó Kft., Budapest
- Rechnitzer J. (2014): A győri gazdaság pályapontjai a rendszerváltozástól napjainkig. In: Lados M. (szerk.): *A gazdaságszerkezet és vonzáskörzet alakulása. A Győri Járműipari Körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze c. kutatás monográfiái* 5., Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 104–129.
- Schamp, E. W. (2005): Decline of the district, renewal of firms: an evolutionary approach to footwear production in the Pirmasens area, Germany. *Environment and Planning A*, 4., 617–634. <http://doi.org/dpgsx8>
- Strambach, S. (2010): Path dependence and path plasticity: the co-evolution of institutions and innovation – the German customized business software industry. In: Boschma, R., Martin, R. (eds.): *The handbook of evolutionary economic geography*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 406–431. <http://doi.org/88g>
- Szalavetz A. (2012): A „feljebb lépési” teljesítmény mérése a globális értékláncokon belül. *Külgazdaság*, 3–4., 66–86.
- Szurmay E. (szerk.) (1975): *Szolnok, a Közép-Tiszavidék tájszervező centruma*. Verseyhy Ferenc Megyei Könyvtár, Szolnok
- Tóth B. I. (2012): Regionális rugalmasság – rugalmas régiók. *Tér és Társadalom*, 2., 3–21.
- Tóth J. (szerk.) (1993): *A szolnoki agglomeráció*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs
- Volter E. (1999): A szolnoki agglomeráció nagyvállalatai az átmenet időszakában. *Földrajzi Értesítő*, 3–4., 333–353.
- Walker, R. (2000): The geography of production. In: Sheppard, E., Barnes, T. (eds): *A companion to economic geography*. Blackwell, Oxford, 113–132.

Tértermelés a budapesti várostérség peremén – amit a gazdaság morfológiája elárul

The metropolitan periphery around Budapest: an economic morphology

SZABÓ TÜNDE

SZABÓ Tünde: doktorjelölt, Szegedi Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola;
szabo.tunde.sm@gmail.com

KULCSSZAVAK: nagyvárosi periféria, tértermelés, gazdasági fejlődés, politikai gazdaságtan

ABSZTRAKT: A városok politikai gazdaságtani szempontú elemzésére egyre több magyar példa áll rendelkezésre a szakirodalomban. Ezek túlnyomó része azonban ritkán lép ki a központi város teréből és szolgál magyarázattal a szuburbán vagy az urbanizálódó rurális térségek átalakulásáról. Tanulmányom a nagyvárosi perem gazdasági tér-szerkezetének vizsgálatára vállalkozik, értelmezi a periferikus tér urbanizációs folyamatait és következtetéseket von le a tértermelés peremvidéki jellegzetességeiről. Az urbanizációs folyamatok kapcsán vizsgálom azt, hogy a városi perem gazdaságszerkezete visszatükrözi-e az érett kapitalista várostérségekben jellemző specializálódást, illetve a gazdasági tevékenységek övezetes elrendeződését. Ehhez statisztikai adatokat, valamint egy geokódolt cégbázist használok, amely a várostérség 56 települését és 1312 cégét fogja át. Eredményeim szerint sem az ágazati, sem a funkcionális specializáció jeleit nem figyelhetjük meg a periférián. Ezek alapján a budapesti metropolisztér a globális értéktermelés és -elosztás köreibbe kevésbé integrált városi gazdaságnak tűnik, amely kevés speciális szolgáltatást és terméket képes nyújtani a külpiacok számára. A cégbázis térképi megjelenítése a cégek eltérő koncentrációját mutatja a település-szerkezeten belül: egyes települések képesek vállalkozói zónákba tömöríteni a periférián megtelepedő cégeket, míg mások nem képesek szabályozni a spontán telephely-választást. Az egyes helyek eltérő módon kezelik a neoliberalizációs folyamat rájuk nehezedő nyomását, más és más módon sajátítják el a neoliberális átalakulást. Ebből arra következtethetünk, hogy – a társadalom helyi viszonyain túl – az állam és a tőke viszonyában helyi eltérések lehetnek. Feltételezésem szerint a vállalkozások koncentrált vagy széttagolt letelepülése a helyi állam és a befektetői tőke településenként eltérő kapcsolataira utal, ami a tér alakításának mechanizmusait is módosítja. Ezek feltárásához interjúkat készítettem a periféria egy településcsoportjában. A beszélgetések segítettek feltárni azokat az ellenőrzési mechanizmusokat, amelyeket az állam a tértermelésé felett gyakorol.

Tünde SZABÓ: PhD candidate, Doctoral School for Earth Sciences, University of Szeged;
szabo.tunde.sm@gmail.com

KEYWORDS: *metropolitan periphery, production of space, economic development, political economy*

ABSTRACT: *There is a growing number of urban researches applying analytical tools of political economy available in Hungarian literature. However, the analyses refer almost entirely to the metropolitan core (in most cases, to Budapest), and rarely provide explanations of the mechanism producing suburban, or even increasingly urbanising rural spaces at the very periphery of a metropolis. This study aims to investigate the spatial structure of economic activity along the metropolitan edge around Budapest. Based on the spatial structure of entrepreneurial activity in the periphery, my goal is to interpret the urbanisation process and some particular findings on the political economy of the metropolitan periphery. I address the question of whether spatial morphology of joint corporations at the Budapest metropolitan periphery reflects typical spatial patterns of mature capitalist cities, i.e. specialisation and zonal settling of economic activity in the metropolitan region.*

Methodologically speaking, I use statistical data as well as a self-collected database of joint corporations, encompassing the whole metropolitan area of 56 settlements and 1312 companies. The data were geocoded and plotted. Based on the research findings I argue that there is neither sectoral, nor functional specialisation of joint corporations to be observed at the metropolitan periphery. This implies that urbanisation forms of mature capitalist city regions cannot be clearly identified around Budapest. The spatial economy of the Budapest metropolitan area seems rather to be boosted by the scale and size of the metropolitan market itself, than by global market integration. Based on the data analysis of joint corporations, the Budapest metropolitan area can provide just a few specialised services and products for the global market, and is able to an only limited degree to be integrated into the global commodity chains and production networks.

Plotting corporations' locations on the map shows a distribution of enterprises different in one settlement to that of another. Some local governments are able to concentrate economic activity to a few business parks within their administrative boundaries, but others seem to lose control over settling economic activities systematically. Some places seem to successfully internalise the pressure of neoliberal transformation, while others prove to be unresponsive to them. I argue that these differences are being produced by dissimilar relations between state and capital when comparing one settlement to another. I assume that the locally determined relations of state and capital lead to some variations in producing local economic spaces. To test that assumption I delimited a case-study area of three settlements (all of them showing dissimilar distribution pattern of entrepreneurial activities), where I made interviews with local decision makers, professionals and an investor. Discussing the interrelations between capital, state and place contributed to reveal state control and its mechanisms over producing places of economic activity. My interviewees pointed out the market-influencing practice and techniques of the local state, which reflects the neoliberal transformation of the capital-state interrelation.

Bevezetés

A budapesti nagyvárosi térség perifériája a földrajzi vonatkozású társadalom-kutatás számára kevésbé ismert terület. Keveset tudunk a periféria társadalmáról, és a kutatások itt is főleg a társadalmi elitre vonatkoznak (Csanádi, Csizmady 2002; Szirmai 2011; Szirmai et al. 2011). Ennél is kevésbé világos, hogyan működik a periféria gazdasága. Empirikusan nem vagy nem megfelelően bizonyított feltételezéseket fogadunk el tényként, amikor például a gazdasági szuburbanizációról, a periférián virágzó termelésről, a periferikus cégek transznacionális hálózatokba ágyazottságáról vagy éppen a globális töltetű met-

ropolizációról beszélünk. Szintén csupán feltételezéseink vannak a periféria formálódásának (termelésének) mechanizmusairól. Nem ismerjük annak az összjátéknak a módját, ahogy a tér alakítását ellenőrző szereplők egyéni cselekvésein, intézményi gyakorlatain, hálózati kapcsolatain keresztül újjáalakul a periféria területhasználata, tájképe. A magyar vonatkozású városi kormányzás irodalma fontos jelenségekre hívja fel a figyelmet, amikor a városi rezsimek vagy vállalati kapcsolatok helyett létező informális viszonyokról beszél a helyi termelése, a helyi gazdaságfejlesztés kapcsán (Pálné Kovács 2009, 2010). Tanulmányom célja a budapesti nagyvárosi periféria gazdaságának vizsgálata, annak térbeli szerveződésének megértése. Nagyvárosi peremként vagy perifériaként hivatkozom a nagyvárosi térség központi városon kívül eső vidékeire, a közel sem periferikus, „érett” szuburbán településekkel együtt. A vizsgált terület Budapest szűkebb és tágabb vonzáskörzetében 56 településre terjed ki.¹

Vajon a globálissá váló termelés Budapest környékén is átszervezi a gazdaság tereit, hogy a világszinten szerveződő termelési hálózatok és értéktermelési láncok helyi tevékenységeinek helyet adjon? Mi jellemzi a periféria gazdaságának térbeli szerkezetét? A neoliberais átalakulás vajon hasonló urbanizációs folyamatokat hoz létre Budapest környékén, mint az érett kapitalizmus városainak peremén? Milyen mechanizmusok termelik újjá a nagyvárosi periféria tereit? A tanulmányban a nagyvárosi periférián jelen lévő cégek profilját és az általuk meghatározott morfológiát vizsgálom. Ehhez online cégbadatbázisok felhasználásával összeállítottam az 56 településen jelen lévő, 500 millió forintot meghaladó éves árbevételű cégek adatbázisát, majd postacím alapján térképeztem azok telephelyeit. A nagyvárosi perem gazdasági morfológiáját létrehozó mechanizmusok megértéséhez interjúkat készítettem az esettanulmányként választott településeken, így kerülve közelebb a periféria politikai gazdaságtanának megértéséhez.

A periféria átalakulása a szakirodalomban: városföldrajzi, városkutató és politikai gazdaságtani értelmezések

Azóta, hogy a társadalomtudományokat nem köti gúzsba a pozitivistá tudományfelfogás, számtalan filozófiai irányzat és felfogás igyekezett újraértelmezni a földrajz tradicionális kutatási témáit, fogalmait. A posztstrukturalizmus, a dekonstrukció, a pszichoanalízis vagy éppen a neomarxizmus újabbnál újabb értelmezéseket kínáltak, ezzel megkérdőjelezve az analitikus földrajzi kutatás kizárólagosságát, a kutatási témákat, az alkalmazott módszereket és a kutatás morális felfogását (Kiss 2014; Peet, Hartwick 2009). Ezek a posztpozitivistá társadalomelméleti iskolák elutasítják a kizárólagos és mindent átfogó magyarázatokat a társadalmi változásokról. Ebben a diszciplináris gazdagságban a városföldrajz értelmezési keretei már nem elegendőek a társadalmi változások föld-

rajzi összefüggéseinek keresésére. Jóval nagyobb rálátást biztosít kutatásom tárgyára – a később részletezett nagyvárosi perifériára – a városkutatás, ám ennek fókuszából eltűnik a tér. Ez a hiátus arra utal, hogy a földrajz hagyományos kutatási tárgyai elégtelenül fordíthatók le a posztpozitivist tudományosság nyelvére. A városi tér klasszikus fogalmai – mint például a centrum-periféria viszonyok, az urbanizációs ciklusok – nem operacionalizálhatók egyformán mindkét megközelítésben. Elismerve korlátaikat – például a klasszikus gazdaságelméletek politikai vakságát és hatalommal szembeni elfogultságát vagy a kritikai elméletek túlzott strukturalizmusát – mindegyik látásmódot hasznosnak tartom a megismerés szempontjából.

A várossal, különösen annak perifériájával foglalkozó pozitivista társadalomelméleteket a neoklasszikus térgazdaság eszmerendszere köti össze. Eszerint az értéktermelés térbeli igényei alakítják a nagyvárosi térségek szerkezetét. A globális értéktermelési láncokba szerveződő cégek szolgáltatásokra épülő, méretgazdaságos városi gazdaságokat keresnek telephelyeik számára. Ez a világ gazdasági nyomás a városok fokozott alkalmazkodását követeli. Ebben a gondolatrendben az „új gazdaságföldrajz” nagy befolyásra tett szert: a regionális méretűvé terjesztett városban továbbra is a távolság gazdaságszervező, de legalábbis gazdaságot befolyásoló működésének matematizált leírása áll a középpontban (Davoudi 2003; Fujita 2002; Krugman 2000; Venables 2008). A nagyvárosok belső szerkezetének átrendeződése a posztfordi termelésimód-váltás eredménye. Mind a társadalom térbeli rendje, mind annak mechanizmusai egyenes következményei a gazdaság strukturális és szervezeti átalakulásának (Gentile, Tammaru, van Kempen 2012). A teret középpontba helyező vizsgálatok gyakran kutatott témája az egyenlőtlenségek alakulása, a társadalmi mozgások vagy éppen az ezek következtében átalakuló térhasználat. Központi fogalom a városi térség morfológiai átalakulása és azok modellbe foglalása (Champion 2001; Maier, Tödtling 2001; Mainz 2005; van den Berg 1982). Jellegzetesen illik e narratívába a posztsuburbanizációs folyamatok elemzésének szemlélete (Bontje, Burdack 2011; Brake 2001; Phelps, Wu 2011; Sieverts 1999), nem kevésbé a közép- és kelet-európai városok átmeneti gazdaság- és társadalomszerkezetét önálló modellként elemző poszt-szocialista urbanizáció értelmezése (Burdack, Herfert, Rudolph 2005; Kovács 2010; Sýkora, Bouzarovski 2012). A neoklasszikus térgazdaság narratíváját – a városok globális integrációjának történeti fonalára felfűzve – széles körűen alkalmazzák a főáramú városkutatásban (többek között Hall 2009; Malmberg 2009; Sassen 2001; Scott, Agnew, Soja, Storper 2001).

Bár a földrajzi környezetet figyelembe vevő posztpozitivist társadalomelméletek közé sorolható elméletek köre ennél jóval szélesebb (többek között az itt nem tárgyalt posztmodern város vagy éppen a „sokszínű gazdaság” által alakított városi tér), a következőkben a strukturalista-kritikai tértermelés „keret-történetébe” illetve utalok a városi periféria szempontjából érdemi elméletekre. Ezek a tér felfogásában térnek el az előbbiektől. Elvetik az észleléstől független tér képzetét és érvelnek a tér folyamatos „termelése” mellett: a térbeli folya-

matokat a cselekvők az adott társadalmi rendszer intézményi, politikai és hatalmi berendezkedésének szabályait követve folyamatosan alakítják (Kitchin 2009; Lefebvre 1991). A strukturalizmus és marxizmus eszmei keretein belül jöttek létre a klasszikus politikai gazdaságtan elméleti alapjai, amelyek szerint a politika és a gazdaság jelenségei kizárólag együtt tanulmányozhatók. Többek között David Harvey hozzájárulása volt jelentős a marxista politikai gazdaságtan „városiasításában”, azaz a kapitalizmus térszervezési mechanizmusainak feltárásában. Neomarxista értelmezésben a város fizikai megjelenése a tőke felhalmozásának szabályait tükrözi (Harvey 1978, 1990; Peet, Hartwick 2009). A tőke újratermelését (a befektetések jövedelmezőségének megőrzését) a város időről időre történő újraalkotásával lehetséges elérni. Az urbanizáció frontálzónájának kiterjedése a korábbi peremre – azaz a területhasználat változása, az ingatlanpiac, a befektetések és a tőke kivonás alakulása – a térben egyenlőtlen tőkehozamokat tükrözi. A neomarxista politikai gazdaságtan számára a város a társadalmi egyenlőtlenségeknek, a hatalom dominanciájának és a kapitalista termelési rendnek a térbeli kifejeződése, amely olyan feszültségekben mutatkozik meg, mint a tömeges szuburbanizáció, a szegregáció, a belső városnegyedek leromlása és a gettósodás (Kaminer, Robles-Durán, Sohn 2011; Smith 1982; Timár 1999; Timár, Váradi 2001). Az egyenlőtlen hatalmi viszonyok és azok következményeinek elemzése így értelmezési keretet ad ugyanazon folyamatok számára, amelyet a klasszikus társadalomtudományok nem voltak képesek megfelelően leírni. A mainstream társadalomelméletek posztfordi átmenete a neomarxista politikai gazdaságtan felől nézve túlfelhalmozási válság, amely részben magyarázható az egyenlőtlen fejlődést kihasználó folyamatok összeomlásával (Harvey 1978; Smith 1982). A neoliberalizáció fokozódó városiasodása a hely és annak termelése felett rendelkező szereplők intézményesült összjátékát takarja (Boros 2010; Brenner, Theodore 2002; Golubchikov, Phelps 2011). A városi tér mint erőforrás a tőke újratermelésének (körforgásának) kitüntetett eszköze: a városi és városperemi tér a neoliberalis gazdaságpolitika intézményi laboratóriuma, ahol a tőkehozamokat meghatározza az elhelyezkedés. A városi tér elemzésének politikai gazdaságtani megközelítése különösen célszerűnek tűnik a neoliberalis termelés- és államszervezés korában: a tőke újratermelésének neoliberalis rendszere ugyanis minden korábbinál (a keynesi és az irányított kapitalizmusnál) tisztábban mutatja a kapitalista rendszer működésének mechanizmusait (Bodnár 2000).

Lényegi eltérés a neoklasszikus és neomarxista érvelésben: az állam szerepe

Az előzőekben két gondolati keretet – a neoklasszikust és a strukturalista-kritikait – igyekeztem bemutatni, amelyekben keresztül értelmezhető a városok, ezen belül is a nagyvárosi peremtérsegek átalakulása. Mindkét gondolati keretben értelmezhető a város változásának minden folyamata, feltárható annak

oksági viszonyai, állítások fogalmazhatók meg működési mechanizmusairól. Érdeemi különbség mégis van közöttük: míg a konzervatívabb tudományfelfogás egyes struktúrák, folyamatok, viszonyok kimerítő elemzését teszi lehetővé, addig a tértermelés gondolati keretében a hangsúly a tőke és az állam közötti összjátékon van. Lényeges, hogy az eltérő gondolati keretek alkalmazása egymással ellentétes megállapításokhoz vezethet, és kölcsönös kételyeket ébreszt azok hiteléről. Az állam szerepének megítélése a nagyvárosi periféria termelésében egy az ellentmondásos témák közül (Hirt 2013). A neoklasszikus társadalomelméleten nyugvó társadalom-földrajzi értelmezések az állam újraelosztó és szabályozó szerepének gyengülését jelzik a neoliberális átalakulás folyamán. A volt szocialista blokk városkutatással foglalkozó irodalma például gyakran hivatkozik a piacgazdasági átmenet időszakára mint tranzíciós, köztes periódusra, amelyben a politikai és intézményi berendezkedés, a kulturális és kognitív viszonyok, valamint a területhasználati és városképi körülmények igazodnak az új termelési rendhez (Axenov, Brade, Bondarchuk 2006; Stanilov 2007; Sýkora, Bouzarovski 2012). A neoklasszikus társadalomelméleten nyugvó társadalom-földrajzi elemzés a posztszocialista állam szerepének egyediségét elfogadva, azt meg nem kérdőjelezve tulajdonképpen a befejezetlen neoklasszikus állam ideáját ápolja, amikor a várostérségek posztszocialista térszerkezet-átalakulásáról ír (Bodnár 2000). A posztszocialista átalakulás azonban a globális szerkezetátalakulás háttére előtt zajlik, így nehezen megfogható, hogy a globális és helyi kényszerítő körülmények pontosan milyen hatást gyakorolnak a nagyvárosi térségek átalakulására (Berki 2014; Enyedi 2011; Kovács 2005a, 2005b). A társadalomföldrajz ismét a neoklasszikus érvelést veszi át: az állam kizárólag a privatizáció és dereguláció által megszabott pályán haladhat, utat nyitva a piac és a tőke rendszerszabályozó mechanizmusai számára (Borén, Gentile 2007). Szerepe a piaci folyamatok háborítatlanságának biztosításán felül a fejlődés, fejlesztés irányítására szorítkozhat (Golubchikov, Phelps 2011).

Ezzel szemben a városrégiók belső szerkezetének – ezáltal azok perifériájának – formálásában a strukturalista-kritikai kerettörténet szerint lényegi szerepet játszik az állam (Brenner, Theodore 2002) azzal, hogy a magántőke legfőbb partnerévé válik (Timár 2010). A posztszocialista városok neoliberális átalakulásában éppen az állam mint az erőforrások újraelosztását irányító nagy hatalmú szereplő hat legnagyobb mértékben a nagyvárosi periféria tértermelésére. Golubchikov és Phelps (2011) kiemeli, hogy a posztszovjet viszonyok között az elővárosi tér termelésének folyamata elsősorban politikailag (és nem üzleti vállalkozások vagy városfejlesztési stratégiák által) meghatározott, ahol a „politika” a hatóságok közötti patrónuskapcsolatok bürokratizált rendszerét jelenti (Golubchikov, Phelps 2011, 438.). Magyar példákra hivatkozva Kulcsár és Domokos (2005) szintén a politikai szereplők kulcs helyzetét hangsúlyozzák. A magyar önkormányzatoknak érdemi szerepük van a helyi növekedési koalíciók, „rezsimek” összeállításában és fenntartásában, ezért a gazdasági elitnek sincs kizárólagos ellenőrző szerepe a helyi politika fölött (a fordított jellegű kapcsolat inkább

jellemző). Az állami újraelosztást felpörgető, nagy tömegű fejlesztési források pedig nemcsak a helyi, de az állami szintet is újra megerősítették: az állami forrásokért történő versengés, illetve fordítva, az önkormányzatok „kézből etetése” szintén az állam saját intézményrendszerén keresztül gyakorolt hatalmának konszolidációját eredményezi (Kulcsár, Domokos 2005). Az állam tehát az uralkodó narratíva által sugalltnál mindig is nagyobb mértékben nyúlt bele a szavak szintjén egyre szabadabbá váló piaci folyamatokba, legfeljebb az erre szolgáló eszközei változtak.

A periferikus gazdaság morfológiája: méretgazdaságosság és specializáció

Korábbi kutatások már foglalkoztak a budapesti nagyvárosi tér belső kapcsolatainak átalakulásával, a budapesti városrégióban zajló posztsuburbán folyamatokkal (Keserű 2013). Néhány empirikus elemzés a foglalkoztatottak ingázását vizsgálva megállapította a központi város foglalkoztatási központjellegének oldódását, és főként az elővárosi térben, kisebb mértékben a nagyvárosi periferián elhelyezkedő városok foglalkoztatottakat vonzó képességének erősödését (Kovács, Szabó 2013; Szabó, Szabó, Kovács 2014). Mindez utal a gazdasági szervezetek városi térben történő szétszóródására, ami a nyugat-európai városok urbanizációs trendjeibe illő folyamat. Mindez vajon azt jelenti, hogy a budapesti várostérségen belül is megjelennek a globális termelésnek és elosztásnak azon körei, amelyek az európai városi perifériákat formálják?

A posztsuburbanizációs folyamatok új központokat hoznak létre a városrégió terében, amelyek versenyeznek a várostérségi központtal a beruházásokért. Az átalakuló központrendszer oldja a várostérség koncentráltságát. A posztsuburbán periferia egyenlőtlenül sűrűsödik és ritkul, a fejlődő központok környezetében urbanizáltabb, azoktól távolabb vidékiesebb jellegzetességeket mutatva. A várostudományi irodalom szerint az új térszerkezeten belül nem lehet egyértelműen központot és környéket lehatárolni, sokkal inkább klaszterek, magok, csomópontok halmazáról beszélhetünk (Danielzyk 2012). Az újraközpontosodás legfőbb (a neomarxista értelmezés szerint egyik) hajtóereje a várostérség gazdaságának igazodása a globális termelés és fogyasztás igényeihez. A várostérségi gazdaság morfológiájára jellemző, hogy a magas hozzáadott értékű üzleti szolgáltatások a legszélesebb körű nemzetközi kapcsolatrendszert nyújtó központokat választják, míg a személyi és az elosztó üzletágakat kiszolgáló szolgáltatások szétszóródnak a szuburbán térben, vagy a közepes méretű városokban találják meg a helyüket (Bose 2001; Brake 2001). Azaz a nagyvárosi perem átalakulásában elsősorban a termeléshez és elosztáshoz köthető szolgáltatások játszanak érdemi szerepet. Ez azokra a cégekre jellemző, amelyek áruikkal, szolgáltatásaikkal várostérségen túli területeket is ellátnak (Danielzyk 2012).

Az üzleti szolgáltatások bizonyos formáit a várostérségben megtelepedő tematikus parkok vonzzák magukhoz (Brake, Einacker, Mäding 2005). A várostérségi övezet új központjainak erősödése a policentrikus nagyvárosi térszerkezet felé tolja el a városi struktúrát (Hall, Pain 2006). Az új központokban megtelepedett cégek között sajátos kapcsolat alakulhat ki. Ez a kapcsolat munkamegosztáson alapul: egyes központok a nagyvárosi gazdaság méreteit kihasználva specializálódnak bizonyos termelési vagy üzleti tevékenységekre, városi funkciókra. A szakosodás egyben a várostérség globális termelési integrációjának a fokmérője (Burger, Meijers 2012; De Goei, Burger, van Oort, Kitson 2010; Meijers 2005). Empirikus kutatások azonban mindeddig azt mutatták, hogy míg a nagyvárosi térségeken belül a városok közötti ágazati specializáció csökken (azaz minden város a gazdasági tevékenységek minél szélesebb tárházát igyekszik magához vonzani), a várostérséget alkotó központok egyre inkább funkciók (termelés, cégirányítás, ügyfélkapcsolat stb.) alapján szakosodnak.

Az előzőek alapján azt váránk, hogy a nyugat-európai mintákhoz hasonlóan a globális értéktermelési láncok helyi tevékenységeinek megjelenésével megindult a fővárosi székhelyű cégek városhatáron kívülre települése, illetve új vállalkozások megtelepedése a nagyvárosi peremen. A központi város és a nagyvárosi perem gazdaságszerkezete között idővel arányeltolódás következik be a termeléshez, elosztáshoz köthető szolgáltatások és általában a kevésbé összetett szolgáltatások javára a peremen. A budapesti várostérség elmúlt bő tíz évét vizsgálva (1. táblázat) ezzel szemben a nagyvárosi peremtérségek gazdaságának általános diverzifikációját figyelhetjük meg.² Növekszik a kereskedelem, valamint az elosztás ágazatainak aránya, míg ugyanezek a központi városban veszítenek jelentőségükből. Ugyanakkor a gazdasági szolgáltatások-

1. táblázat: A működő társas vállalkozások számának változása, 2001, 2008, 2012
Number of operating companies by group of sectors, 2001, 2008, 2012

Ágazatcsoportok	Budapest			Pest megye		
	2001	2008	2012	2001	2008	2012
Feldolgozóipar	14 641	11 012	8 848	5 598	5 570	5 312
Kereskedelem és javítás	37 123	29 094	29 681	10 375	11 743	12 856
Szállítás, raktározás, távközlés	4 339	3 997	3 161*	1 774	2 402	2 345*
Gazdasági szolgáltatások**	63 046	62 406	73 008	11 057	18 251	22 471
Személyi és közösségi szolgáltatások***	13 814	15 759	14 942	3 423	5 303	5 724

* Távközlés nélkül.

**TEÁOR '03: Pénzügyi, biztosítási tevékenységek; Ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatások; TEÁOR '08: Információ, kommunikáció; Pénzügyi, biztosítási tevékenységek; Ingatlanügyletek; Szakmai, tudományos, műszaki tevékenységek; Adminisztratív és szolgáltatást támogató tevékenységek.

***TEÁOR '03: Oktatás; Egészségügy, szociális ellátás; Egyéb közösségi személyi szolgáltatások; Egyéb tevékenységek; TEÁOR '08: Közigazgatás, védelem; Oktatás; Humán-egészségügyi, szociális ellátás; Művészet, szórakoztatás, szabadidő; Egyéb szolgáltatások.

Forrás: KSH.

2. táblázat: A nagyvárosi periféria településeinek szakosodása, 2012/2013 (cégek száma)
 Specialisation by settlements and sectors on the metropolitan periphery, 2012/2013 (number of joint corporations)

Település	Ipar, építőipar		Nagykereskedelem								Kiskereskedelem				Szállítás, raktározás				Ingatlanforgalmazás, üzemeltetés		20	Cégek száma együtt	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19				
Biatorbágy			5	3	2	2			3							4							50
Bicske			3																				17
Budakeszi								2			2									2			19
Budaörs			14		10	5	4				5	4			4		4			5			194
Cegléd					2						2					3							40
Dabas		2														2							27
Dunaharaszti			3	5																			45
Dunakeszi			2	3														2					62
Érd					3						3	4											51
Fót																							20
Gödöllő		2	2				3				2												51
Gyál															4		3						25
Nagykőrös								2															15
Pilisvörösvár					2		3								2	2							19
Százhalombatta	2																						27
Szentendre		2		3																			28
Szigetszentmiklós				4	4	3							4			5							79
Tatabánya	4		4	3	2	2									2					3			74
Törökbálint			8	2	2	4							5		2			3	4				78
Vác											3												48
Vecsés													2		15	2							56
56 település együtt	16	16	46	35	29	23	18	18	13	13	33	25	23	13	37	33	15	23	14	15			1312

Forrás: saját szerkesztés.

Jelmagyarázat a 2. táblázathoz: 1: Fémszerkezet gyártása; 2: Lakó- és nem lakóépület építése; 3: Vegyes termékkörű nagykereskedelem; 4: Fa, építőanyag szaniteráru nagykereskedelme; 5: Fémáru, szerelvény, fűtési berendezés nagykereskedelme; 6: Egyéb, máshová nem sorolt gép, berendezés nagykereskedelme; 7: Élelmiszer, ital, dohányáru vegyes nagykereskedelme; 8: Gabona, dohány, vetőmag, takarmány nagykereskedelme; 9: Vegyi áru nagykereskedelme; 10: Elektronikus háztartási cikk nagykereskedelme; 11: Személygépjármű-, könnyűgépjármű-kereskedelem; 12: Gépjármű-üzemanyag kiskereskedelme; 13: Élelmiszer jellegű bolti vegyes kiskereskedelem; 14: Egyéb gépjármű kereskedelem; 15: Egyéb szállítást kiegészítő szolgáltatás; 16: Közüti áruszállítás; 17: Raktározás, tárolás; 18: Saját tulajdonú ingatlan adásvétele; 19: Saját tulajdonú, bérelt ingatlan bérbeadása, üzemeltetése; 20: Mérnöki tevékenység, műszaki tanácsadás.

A táblázatban a legalább 15 cégnek helyt adó települések szerepelnek.

a térképek QGIS programmal készültek. Az adatok interpretálhatósága érdekében a vállalkozáskoncentrációk helyszíni felmérése is megtörtént.

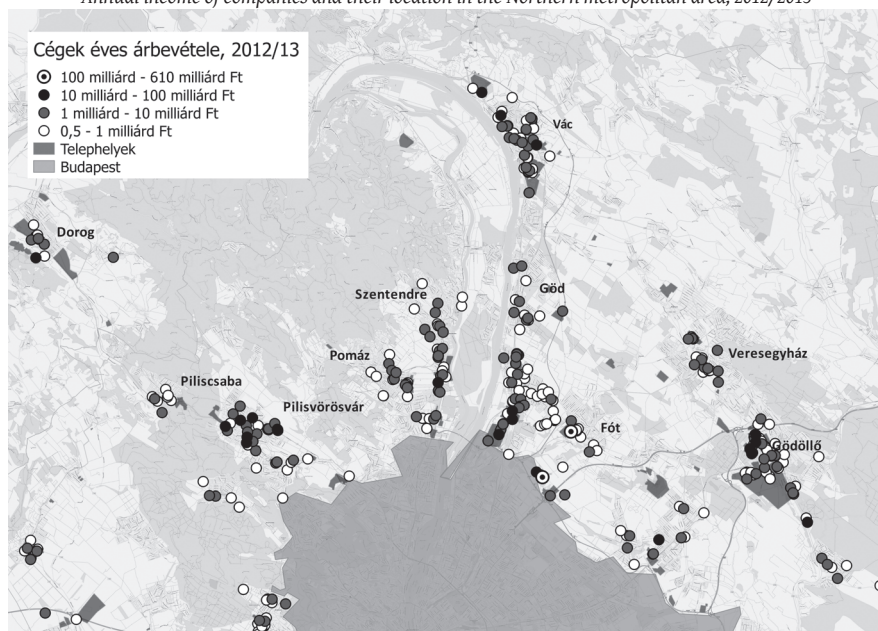
A települési bontású cégedatbázis lehetőséget ad az ágazati specializáció, azaz a gazdaság (jelen esetben a periféria nagy árbevételű cégei) települési szintű szakosodásának vizsgálatára (2. táblázat). Az adatok alapján csak néhány ágazatban koncentrálódnak a cégek egy-egy központban. Így az elektronikai ipar és gépgyártás Tatabányán és Cegléden, a gyógyszeripar Gödöllőn összpontosul. Az összetettebb tartalmú szolgáltatások viszont alig néhány települést érintenek. A mérnöki tevékenység és tanácsadás a legnagyobb cégekörzetekben koncentrálódik (Tatabánya, Budaörs), az ingatlanforgalmazás, -bérbeadás és -üzemeltetés egyértelmű központja Törökbálint. Kiemelendő, hogy azok a cégek, amelyek a cégvezetést és az értékelőállítást is azonos telephelyen kívánják megoldani, nagy számban vannak jelen a periférián. A legnagyobb árbevételű cégek, mint a kiskereskedelmi láncok (Tesco, Spar, Penny Market), a gépipari (Carterpillar, Zollner, Ibsen) vagy akár az ingatlanbérlettel foglalkozó (Immochan) cégek irányító és termelő tevékenységeiket integráltan végzik egy-egy periférikus telephelyen. Úgy tűnik tehát, hogy a fokozott elosztásigényű cégek megfelelő környezetet találnak a központi városon kívül is ahhoz, hogy irányítási, termelési és termeléstámogató funkcióikat ne telepítsék térben széttagolva; azaz sem az ágazati, sem a funkcionális specializáció jeleit nem figyelhetjük meg a periférián. Szintén nem mutathatók ki a globális értéktermelés egy-egy ágazatára, munkafolyamatára specializálódó céghálózatok, együttműködések. A szakirodalomban előre jelzett gazdasági térstruktúrát tehát nem találhatjuk meg a budapesti nagyvárosi tér perifériáján. Ezek alapján a metropolisztér a globális értéktermelés és -elosztás körébe kevésbé integrált városi gazdaságnak tűnik, amely kevés speciális szolgáltatást és terméket képes nyújtani a külpiacok számára. A globális gazdaságba való betagozódásnak egy másik olvasata azonban éppen a globalizációnak „kitett” és számára „érdektelen” helyek megkülönböztetése. A neoliberális átalakulás folyamata differenciálja a nagyvárosi tér egyes településeit aszerint, hogy az milyen mértékben képes részt venni a globális érték-előállítás folyamatában. A cégek koncentráltága egy-egy településen közvetetten utal ennek a szelekciós folyamatnak a korlátok közé szorított vagy éppen spontán jellegére.

Neoliberalizáció a gazdasági tér morfológiájában

A cégadatbázis lehetővé tette a cégek térbeli eloszlásának települési szintű vizsgálatát. A gazdaság morfológiája a periféria egyes helyein koncentráltabb, máshol jóval szétszórta eloszlását mutatja a cégeknek. A gazdasági társaságok szétszóródása a periférián a város szabályozatlan szétterülésének vizuálisan egyik legmeghatározóbb jelensége, hiszen elsősorban az autópályák környéki főutakat és alsóbb rendű utakat érinti. Kiemelkedően sok cég található szórt elrendeződésben, vállalkozói területeken kívül a 2-es főút Dunakeszi és Göd közötti szakasza mentén, a 11-es főút Budapest és Szentendre közötti szakaszán, valamint a Csepelt Halásztelekkel összekötő út mentén. Annak okait kerestem, hogy milyen hatások következtében szóródnak szét a periféria egyes településein a cégek és miért tömörülnek máshol vállalkozói zónákba. Az eltérés az egyes települések között ugyanis számottevő.

A térképi adatbázis szerint a cégek koncentráltságát nem kizárólag a telephelyek megközelíthetősége határozza meg (2. és 3. ábra). Ennek egyik oka lehet, hogy a periféria adottságaiban nincsenek jelentős különbségek: a funkcionális várostérség és a metropoliszrégió ellátottsága közel hasonló. A nagy árbevételű cégek leginkább a periféria legdinamikusabb gazdasági központjaiban tömörülnek vállalkozói zónákba. Figyelemre méltó, hogy ezek a központok a rendszerváltozást megelőzően megvalósult vagy elkezdett autópályák menti

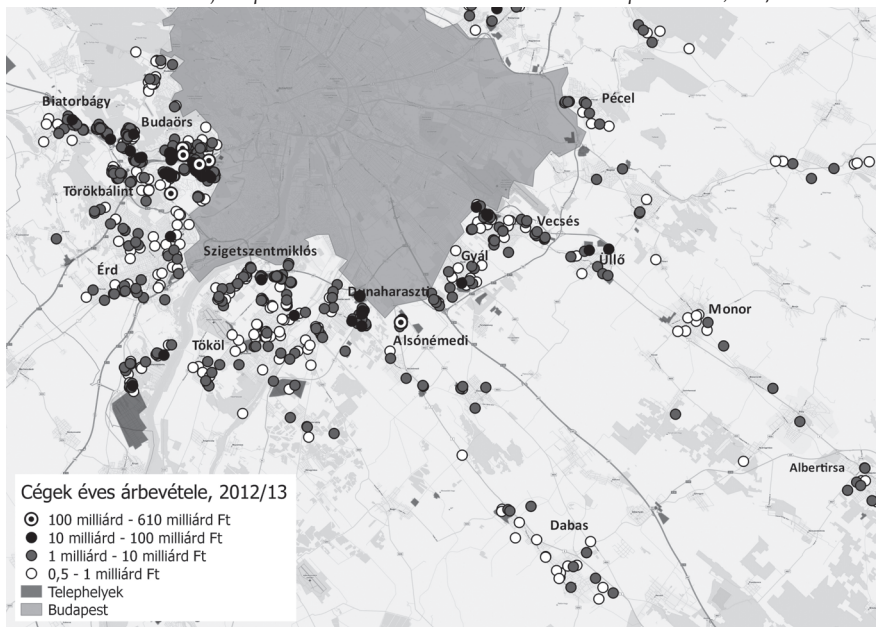
2. ábra: Cégek éves árbevétele és telephelyeik az északi várostérségben, 2012/2013
Annual income of companies and their location in the Northern metropolitan area, 2012/2013

Forrás: saját szerkesztés.

3. ábra: Cégek éves árbevétele és telephelyeik a déli várostérségben, 2012/2013
 Annual income of companies and their location in the Northern metropolitan area, 2012/2013

Forrás: saját szerkesztés.

településeken találhatók nagy számban. Egyes szocialista ipari múlttal rendelkező központokban – Vác, Szigetszentmiklós, Tatabánya, Solymár – a nagy árbevételű cégek nem újíttatták meg a korábbi telephelyeket, jóval gyakrabban választották az újonnan kialakított ipari parkokat. Előfordult ugyan, hogy az egykori telephelyen szakmai befektető vette át a termelés egy részét, de gyakrabban megesett, hogy az egykori ipari telephelyeken kívül extenzív iparipark-fejlesztésbe fogtak az önkormányzatok és a piaci szereplők. Vác az előbbi példakkal szemben szakítani kívánt ipari múltjával. Itt a termelés politikai alulértékelése a vállalkozások koordinálatlan telephelyszervezését vonta maga után, azaz a vállalkozások szétszóródtak a város területén. Gödöllő vagy Százhalombatta az előzőektől eltérő pályát járt be, itt az ipari területek reorganizációja volt a jellemző. Mindkét városban továbbra is prosperál a hagyományos ipari terület, de mindkét helyszínen épült ipari park, amelyet szintén nagyszámú cég választott telephelyül. Ebből következően a vállalkozások koncentrált megjelenése és a rendszerváltozást megelőző ipari profil között sejthetünk összefüggést. A vegyipar Gödöllőn és Százhalombattán vélhetően megalapozta a tőkés átalakulás sikerét, míg a nehézipari profil hagyományos telephelyeinek elégtelensége jobbra új ipari parkok felé irányította a cégeket, illetve szétszórta őket a városok területén.

Feltételezhetően az önkormányzati koordináció sem játszott és játszik jelentéktelen szerepet a települések másik csoportjában. Ezek az agglomerációs

externáliák következtében „felnőtt” gazdasági koncentrációk, amelyeknek túlnyomó többségében a vállalkozások térben koncentráltan jelennek meg. Budapest, Törökbálint, Vecsés, Biatorbágy, Dunaharaszti, Alsónémedi esetében szűkszerűen fel kellett lépni valamilyen helyi érdekérvényesítésnek ahhoz, hogy nagyszámú cég koncentráltan letelepüljön. Ellenpéldaként Érd, Dabas, Gyál, Halásztelek említhető, ahol bár számos cég van jelen, de szétszórtan települve. Ezek a települések általában gyorsan és spontán növekedtek, nagy részüket hatósági akarat hozta létre a 20. század folyamán (Berkovits 1976). Úgy tűnik tehát, hogy a tervezetlen módon nőtt települések közül azok, amelyek a rendszerváltozást megelőzően robbanásszerű társadalmi átalakulást éltek át, netán közigazgatási jogállásuk is rendezetlen volt, nagyobb arányban maradtak passzívak a tőkés átalakulás okozta gazdasági átalakulással szemben. Ugyanakkor számos példát láthatunk arra nézve, hogy olyan települések voltak képesek kiemelkedni a környezetükből átgondolt vállalkozáspolitikával, településrendezési eszközök célzerű alkalmazásával, amelyek helyi kapacitásaik és tőkéjük híján csakis saját reflexivitásukban, átgondolt gazdaságpolitikai gyakorlat kialakításában bízhattak (Alsónémedi, Vecsés). Tapasztalataim alapján a nagyvárosi periférián még egymáshoz rendkívül hasonló közlekedési kapcsolatok mellett is léteznek települések, amelyek előszeretettel válnak a tőkebefektetések helyszínévé, és vannak, amelyek csak korlátozottan képesek a helyi vállalkozások számát gyarapítani. Hasonlóképpen léteznek önkormányzatok és helyi vezetők, akik a helyi közösség vélt igényeiből építenek politikai stratégiát, ezzel vállaltan távolságot tartva a külső befektetői nyomástól.

A periféria politikai gazdaságtanának néhány jellemzője

A helyek szemmel láthatóan eltérő módon kezelik a neoliberalizációs folyamat rájuk nehezedő nyomását; Golubchikov és Phelps (2011) szóhasználatában más és más módon sajátítják el a neoliberális átalakulást. Ebből arra következtethetünk, hogy – a társadalom helyi viszonyain túl – az állam és a tőke viszonyában helyi eltérések is lehetnek.

Milyen viszonyt ápol a helyi állam a tőkével, hogyan és milyen célok mentén használja az állami kontrollt a piaci folyamatok felett (vagy éppen fordítva, a tőke az állam felett), és milyen mechanizmusokon keresztül termeli magát újra a periféria? A települések kiválasztott csoportjában az állam különböző szintjeinek és intézményeinek, önkormányzati cégeknek, nagybefektetőknek a bevonásával készítettem félig strukturált interjúkat. A vizsgálati terület Tököl, Szigetszentmiklós és Dunaharaszti foglalta magában.³ Négy fő téma köré összpontosultak a beszélgetések.

A gazdasági átalakulás dinamikája. A vizsgált települések közül Szigetszentmiklós és Dunaharaszti kifejezetten keresett telephellyé vált a kétezres évek közepére, míg Tököl visszafogottabb érdeklődésre tarthatott számot. A főként

logisztikára, termelésre és kereskedelemre épülő felfutás (2005–2008/9) idején számos befektető jelent meg. A konjunktúrát főként Szigetszentmiklóson követte stagnálás, enyhe visszaesés, amelyet a piaci igényekkel nem találkozó spekulatív logisztikai kapacitásoknak tulajdonítottak. Dunaharaszti a hitelpiaci válságot követően sem veszített lendületéből, a városban mindvégig zajlottak beruházások. Ennek okát az ipari beruházások nagyobb arányában, a tőkeerős vállalatok jelenlétében látták, amelyek dekonjunktúra idején is húzták magukkal a helyi beszállítókat.

A hely mint tőke. A megközelíthetőség, az elhelyezkedés az interjúalanyaim mindegyike szerint sikertényezőként jelent az üzleti vállalkozások számára. Az állam éppen ezért igyekszik a hely feletti rendelkezés jogait – legyen az tulajdon, bérleti jog vagy éppen a földhasználat közjogi feltételeinek alakítása – minél erősebben szabályozni. Ennek egyik fontos lépése volt a 2013-ban elfogadott földforgalmi törvény, amely az állam tulajdonosi szerkezetet befolyásoló szerepének egyik állomása. A földtulajdonszerzés korlátozása a periférián a gazdasági hasznosítást is ellehetetleníti, de legalább az óriási alapterületű beruházások – ebben az esetben leginkább a logisztikai projektek – elé jelentős akadályokat gördít. A törvény egyik interjúalanyom megfogalmazásában kedvezőtlen hatással bír, mivel nem kezeli külön differenciáltan a nagyváros hatókörzetében található területeket, amelyek a termelésből származó értéknél jóval magasabb hozamokra képesek.

Az állam hatalomgyakorlása és szerepe a gazdasági fejlődésben. Az állam és a tőke neoliberális viszonyai sajátos hatalomgyakorlási mechanizmusokat eredményeznek. Az állam olyan helyeken is megjelenik, ahol korábban kevésbé explicit módon volt jelen. Így a központi állam és az üzleti szereplők kapcsolata közvetlenebbé válik: az állam aktív fellépésével koordinálja a vállalkozásokat saját érdekei mentén. A piaci szereplőként viselkedő állam áthatja a közigazgatási intézményrendszer egészét, így a helyi állam szintjét is. Az önkormányzat (jelenleg a járási szint) kezében az építéshatósági eljárás a legütőképesebb eszköz, hiszen így közvetlen ráhatásuk van arra, hogy illetékességi területükön mi épülhet. Ebben az eljárásban nyomozható leginkább a helyi állam és a befektetők közötti kapcsolat. A kormányzati centralizáció a korábbi jogok visszavételével csorbát ejt az önkormányzatok korábbi viszonylagos autonómiáján, ezért sérelmes az önkormányzat számára. Egymással konkuráló félként jelenik meg a helyi önkormányzat és a járási hivatal. A harc tárgya pedig a fizikai környezet alakítása feletti kontroll.

Az önkormányzat mint hatalmi tényező. Egyetlen interjúalany sem támasztotta alá a főáramú szakirodalom azon vélekedését, hogy a neoliberális piaci viszonyok között az önkormányzatok passzív vagy kiszolgáltatott helyzetben lennének. A válaszok spektruma az üzleti vállalkozásokat segítő önkormányzat képétől a helyi közösségi érdekeket minden ellenérdeken keresztül győzelemre vivő helyi államon át egészen a gazdaságot meghatározó, felettes hatalmi pozícióban lévő önkormányzat képéig terjedt. A helyi állam magáról tehát a semlegestől

(de nem kiszolgáltatottól) az elnyomóig sok mindent gondol, és ez a változékonyság akkor is figyelemre méltó, ha tudatában vagyunk: az egyes szereplők véleménye az eleve politikai nyomás alatt álló intézmények által meghatározott.

Összegzés

Tanulmányomban a budapesti nagyvárosi periféria tértermelési folyamatait kutattam. A vállalkozások elhelyezkedésének vizsgálatával érveltem amellett, hogy a budapesti nagyvárosi tér gazdasága inkább a méretgazdaságos városi piacra épül, mintsem a globális termelési hálózatokba való betagozódásra. A nyugat-európai várostérségek trendjeinek megfelelően a városi periféria gazdaság szerkezete a statisztikai adatok szerint változatosabbá válik és hasonul a központi városéhoz. Ugyanakkor a periferikus központok erősödése nem vezet az egyes települések specializációjához. Cégszámok elemzésével arra mutattam rá, hogy a budapesti várostérség gazdaságát saját létfeltételeinek megteremtése húzza, és az ágazati specializáció korlátos mértékéből adódóan kevés termékkel, szolgáltatással képes megjelenni a világpiacon. Hasonló módon megkérdőjelezhető a vállalkozások központi városból történő kitelepülésének térformáló hatása, mivel a statisztikai adatok új cégek megjelenésére utalnak, nem pedig azok áthalmazódására a városrégió egyes övezetei között.

A cégszámok térképi megjelenítése nyilvánvalóvá tette, hogy a periféria egymáshoz közel fekvő településein is eltérő módon koncentrálódnak a vállalkozások. A társadalmi kontextus és a termelési hagyományok következtében a piaci erők nyomása eltérő gazdasági morfológiát eredményez a településeken. Helyi eltéréseket a kontextus- és útfüggő gazdasági átalakuláson túl az állam és a tőke viszonyában jelentkező helyi sajátosságok is okozhatnak. Múltkény feltételezésnek bizonyult a gyenge állam toposza, amely szinte automatikusan került a neoklasszikus gazdaságtanból a társadalomföldrajz axiómái közé. Az interjúk tanúsága szerint az államnak különösen fontos szerepe van a helyi gazdaság átalakulásában. Nyomon követhető törekvés a központi állam hatalomkoncentrációja, amely a hatósági jogkörök magasabb területi szintekre történő összevonásában érhető tetten (az építéshatósági eljárás járási szintre helyezése, a földforgalmi törvény rendelkezései, a hatósági jogkörök központosítása). A tér termelése feletti ellenőrzés centralizációja a neoliberalizációs folyamatba illeszkedik, de annak konkrét mechanizmusai helyi sajátosságokat mutatnak.

Köszönetnyilvánítás

Az adatbázis térképezésének technikai megoldásáért köszönet illeti Orosz Balázst (Aquaprofit Zrt.).

Jegyzetek

- 1 A településkör lehatárolása követi a 2010–2012 között a Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszékének közreműködésével készült ESPON POLYCE projekt módszertanát. Az 56 település azokat a foglalkoztatási központokat takarja, amelyekben legalább 1000 munkahely volt elérhető a közvetlen (funkcionális várostérség), illetve legalább 3000 munkahely a tágabb (metropoliszrégió) várostérségben. A szűkebb és tágabb várostérség lehatárolásának alapja a Budapestre ingázó foglalkoztatottak aránya (funkcionális várostérség: minimum 25% beingázó; metropoliszrégió: minimum 15% beingázó). A lehatárolás pontos módszertanáról lásd Kovács, Szabó 2013; Szabó, Szabó, Kovács 2014.
- 2 A TEÁOR '03 és TEÁOR '08 statisztikai osztályozás közvetlenül nem megfeleltethető egymásnak az ágazatok szintjén. A hosszabb távú folyamatok nyomon követése érdekében ezért ágazatcsoportokban összegeztem az egyes ágazatokban működő cégeket. Mivel azonban az így képzett ágazatcsoportokban sem fedik tökéletesen egymást a kétféle osztályozás szerinti tevékenységek, az utolsó vizsgált évnél csak a növekedés vagy a csökkenés trendje mérvado.
- 3 A településeket a cégeadatbázis térképi megjelenítések kirajzolódó egyedi gazdasági morfológia (a koncentráltan és szétszórtan települt cégek változása településről településre) alapján választottam ki. 2015 júniusa és augusztusa között hét interjú készült: négy önkormányzati tisztviselővel vagy politikussal, egy önkormányzati cég vezetőjével, egy nagybefektetővel és egy országos szintű politikussal. Az interjúalanyokat kérésüknek megfelelően úgy anonimizáltam, hogy települési kötődéseik is rejtve maradjanak.

Irodalom

- Axenov, K., Brade, I., Bondarchuk, E. (2006): *The transformation of urban space in post-soviet Russia*. Routledge, Oxford
- Berki, M. (2014): Return to the road of capitalism: Recapitulating the post-socialist urban transition. *Hungarian Geographical Bulletin*, 3., 319–334. <http://doi.org/9bc>
- Berkovits Gy. (1976): *Világ város határában*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Bodnár, J. (2000): *Fin de millénaire Budapest: Metamorphoses of urban life*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Bontje, M., Burdack, J. (2011): Post-suburbia in continental Europe. In: Phelps, N., Wu, F. (eds.): *International perspectives on suburbanization. A post-suburban world*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 143–162. <http://doi.org/9bd>
- Borén, T., Gentile, M. (2007): Metropolitan processes in post-communist states: an introduction. *Geografiska Annaler B*, 2., 95–110. <http://doi.org/d62dt9>
- Boros L. (2010): Az új városszociológia születése. In: Jancsák Cs., Pászka I., Nagy G. (szerk.): *Állandó párbeszédben*. Belvedere Meridionale, Szeged, 64–76.
- Bose, M. (2001): Raumstrukturelle Konzepte für Stadtregionen. In: Brake, K., Dangschat, J. S., Herfert, G. (Hrsg.): *Suburbanisierung in Deutschland. Aktuelle Tendenzen*. Leske-Budrich, Opladen, 247–260. <http://doi.org/9bf>
- Brake, K. (2001): Neue Akzente der Suburbanisierung – Suburbaner Raum und Kernsatdt: eigene Profile und neuer Verbund. In: Brake, K., Dangschat, J. S., Herfert, G. (Hrsg.): *Suburbanisierung in Deutschland. Aktuelle Tendenzen*. Leske-Budrich, Opladen, 15–26. <http://doi.org/9bg>
- Brake, K., Einacker, I., Mäding, H. (2005): *Kräfte, Prozesse, Akteure – zur Empirie der Zwischenstadt*. Verlag Müller-Busmann, Wuppertal
- Brenner, N., Theodore, N. (2002): Cities and the geographies of actually-existing neoliberalism. *Antipode*, 3., 349–379. <http://doi.org/b95ppg>

- Burdack, J., Herfert, G., Rudolph, R. (2005): *Europäische metropolitane Peripherien*. Leibniz-Institut für Länderkunde, Leipzig
- Burger, M., Meijers, E. (2012): Form follows function? Linking morphological and functional polycentricity. *Urban Studies*, 5., 1127–1149. <http://doi.org/bnzv7>
- Champion, T. (2001): Urbanization, suburbanization, counterurbanization and reurbanization. In: Paddison, R. (ed.): *Handbook of urban studies*. Sage, London, 143–161. <http://doi.org/9bh>
- Csanádi G., Csizmady A. (2002): Szuburbanizáció és társadalom *Tér és Társadalom*, 3., 27–55.
- Danielczyk, R. (2012): Discourse on spatial planning policy in metropolitan regions – the construction of (new) peripheries? *disP - The Planning Review*, 2., 27–33.
- Davoudi, S. (2003): Polycentricity in European spatial planning: from an analytical tool to a normative agenda. *European Planning Studies*, 8., 979–999. <http://doi.org/cm4wj>
- De Goei, B., Burger, M., van Oort, F., Kitson, M. (2010): Functional polycentrism and urban network development in the Greater South East, United Kingdom: evidence from commuting patterns, 1981–2001. *Regional Studies*, 9., 1149–1170. <http://doi.org/dvtsh5>
- Enyedi Gy. (2011): A város növekedés szakaszai – újragondolva. *Tér és Társadalom*, 1., 5–19.
- Fujita, M. (2002): *Economies of agglomeration: cities, industrial location and regional growth*. Cambridge University Press, Cambridge <http://doi.org/9bj>
- Gentile, M., Tammaru, T., van Kempen, R. (2012): Heteropolitanization: social and spatial change in Central and East European cities. *Cities*, 5., 291–299. <http://doi.org/f22m2t>
- Golubchikov, O., Phelps, N. (2011): The political economy of place at the post-socialist urban periphery: governing growth on the edge of Moscow. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 3., 425–440. <http://doi.org/fw5jbs>
- Hall, P. (2009): Polycentricity. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International encyclopedia of human geography*. Vol. 8. Elsevier, Amsterdam, London, Oxford, 260–264. <http://doi.org/bfm346>
- Hall, P., Pain, K. (2006): From metropolis to polyopolis. In: Hall, P., Pain, K. (eds.): *The polycentric metropolis. Learning from mega-city regions in Europe*. Earthscan, London, 3–16.
- Harvey, D. (1978): The urban process under capitalism: A framework for analysis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1–4., 101–131. <http://doi.org/fqgkq7>
- Harvey, D. (1990): Accumulation through urbanization. Reflections on “post-modernism” in the American city. *Perspecta*, 26., 251–272. <http://doi.org/b2j4gj>
- Hirt, S. (2013): Whatever happened to the (post)socialist city? *Cities*, Supplement 1., S29–S38. <http://doi.org/9bk>
- Kaminer, T., Robles-Durán, M., Sohn, H. (2011): *Urban asymmetries. Studies and projects of neoliberal urbanization*. 010 Publishers, Rotterdam
- Keserű, I. (2013): *Post-suburban transformation in the functional urban region of Budapest in the context of changing commuting patterns*. Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem Földtudományi Doktori Iskola
- Kiss V. (2014): „Tudják, de mégis teszik”. Slavoj Žižek és a kapitalizmus mint ideológia. *Replika*, 5., 129–150.
- Kitchin, R. (2009): Space II. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International encyclopedia of human geography*. Vol. 10. Elsevier, Amsterdam, New York, Oxford, 268–275. <http://doi.org/fpwhds>
- Kovács Z. (2005a): Budapest funkcionális átalakulásának főbb vonásai a rendszerváltozás után. *Földrajzi Közlemények*, 1–2., 83–102.
- Kovács Z. (2005b): A társadalmi-gazdasági átalakulás területi jellemzői Budapest városrégiójában. In: Dövényi Z., Schweitzer F. (szerk): *A földrajz dimenziói: Tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 59–82.
- Kovács Z. (2010): A szocialista és posztiszocialista urbanizáció értelmezése. In: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. (szerk): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 141–157.
- Kovács Z., Szabó T. (2013): A policentrikus városfejlődés térfolyamatai Közép-Európában. *Település-földrajzi Tanulmányok*, 1., 6–19.
- Krugman, P. (2000): Where in the world is the new economic geography. In: Clark, G. L., Fedman, M. P., Gertler, M. S. (eds.): *The Oxford handbook of economic geography*. Oxford University Press, Oxford, 49–60.

- Kukely Gy. (2006): A nagyvárosok felértékelődése a külföldi működőtőke-beruházások telephelyválasztásában. *Tér és Társadalom*, 4., 111–125.
- Kulcsar, L. J., Domokos, T. (2005): The post-socialist growth machine: the case of Hungary. *International Journal of Urban and Regional Research*, 3., 550–563. <http://doi.org/b83xz>
- Lefebvre, H. (1991): *The production of space*. Blackwell, Oxford
- Maier, G., Tödtling, F. (2001): *Regional- und Stadtökonomik 1. Standorttheorie und Raumstruktur*. Springer, Wien, New York
- Mainz, M. (2005): *Ökonomische Bewertung der Siedlungsentwicklung. Ansätze einer effizienten Siedlungspolitik*. V&R Unipress, Göttingen
- Malmberg, A. (2009): Agglomeration. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International Encyclopedia of Human Geography. Volume 1*. Elsevier, Amsterdam, New York, Oxford, 48–53. <http://doi.org/csb8p4>
- Meijers, E. (2005): Polycentric urban regions and the quest for synergy: is a network of cities more than the sum of the parts? *Urban Studies*, 4., 765–781. <http://doi.org/bh39hc>
- Pálné Kovács I. (2009): Régiók és fejlesztési koalíciók. *Politikatudományi Szemle*, 4., 37–60.
- Pálné Kovács I. (2010): Városi terek kormányzása és a városi rezsimek. Egy induló kutatás margójára. *Tér és Társadalom*, 4., 3–27.
- Peet, R., Hartwick, E. (2009): *Theories of development. Contentions, arguments, alternatives*. Guilford Press, New York
- Phelps, N., Wu, F. (2011): Introduction. In: Phelps, N. A., Wu, F. (eds.): *International perspectives of suburbanization. A post-suburban world?* Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 1–12. <http://doi.org/9bm>
- Sági Zs. (2000): *A budapesti agglomerációs övezet gazdasági térszerkezete és kapcsolatrendszere*. Ph.D. értekezés, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar
- Sassen, S. (2001): Cities in the global economy. In: Paddison, R. (ed.): *Handbook of urban studies*. Sage, London, 256–272. <http://doi.org/9bn>
- Scott, A. J., Agnew, J., Soja, E., Storper, M. (2001): Global city-regions. In: Scott, A. J. (ed.): *Global city-regions*. Oxford University Press, New York, 11–30.
- Sieverts, T. (1999): *Zwischenstadt – zwischen Ort und Welt, Raum und Zeit, Stadt und Land*. Vieweg, Basel, Berlin <http://doi.org/9bp>
- Smith, N. (1982): Gentrification and uneven development. *Economic Geography*, 2., 139–155. <http://doi.org/dn56mh>
- Stanilov, K. (2007): Taking stock of post-socialist urban development. In: Stanilov, K. (ed.): *The post-socialist city. Urban form and space transformations in Central and Eastern Europe after socialism*. Springer, Dordrecht, 3–17. <http://doi.org/cm2387>
- Sýkora, L., Bouzarovski, S. (2012): Multiple transformations: Conceptualising the post-communist urban transition. *Urban Studies*, 1., 43–60. <http://doi.org/bzb43z>
- Szabó, T., Szabó, B., Kovács, Z. (2014): Polycentric urban development in post-socialist context: the case of the Budapest Metropolitan Region. *Hungarian Geographical Bulletin*, 3., 287–301. <http://doi.org/9bq>
- Szirmai V. (2011): A nagyváros szélén: a városi terjeszkedés térbeli társadalmi problémái. *Tér és Társadalom*, 1., 20–41.
- Szirmai, V., Váradi, Zs., Kovács, Sz., Baranyai, N., Schuchmann, J. (2011): Urban sprawl and its spatial, social consequences in the Budapest Metropolitan Region. In: Szirmai V. (ed.): *Urban sprawl in Europe. Similarities or differences?* Aula Kiadó, Budapest, 141–186.
- Timár J. (1999): Elméleti kérdések a szuburbanizációról. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 7–31.
- Timár J. (2010): Van-e poszt szocialista urbanizáció? In: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. (szerk): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA RKK, Pécs, 121–140.
- Timár, J., Váradi, M. M. (2001): The uneven development of suburbanization during transition in Hungary. *European Urban and Regional Studies*, 4., 349–360. <http://doi.org/cv47vf>
- van den Berg, L. (1982): *Urban systems in a dynamic society*. Gower, Aldershot
- Venables, A. J. (2008) New economic geography. In: *The new Palgrave dictionary of economics*. http://www.dictionaryofeconomics.com/article?id=pde2008_E000247 (Letöltés: 2012. május 20.)

Energiapolitika: minden területi szinten

Energy policy: on all territorial levels

CSÁK LÁSZLÓ

CSÁK László: társult egyetemi oktató, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Sepsiszentgyörgy, Románia; igazgató, Planificatio Kft., Románia; laszlo.csak@gmail.com

KULCSSZAVAK: energiapolitika, területi tervezés, megújuló energia, irányítás

ABSZTRAKT: Az energiapolitikát és a területpolitikát egészen a legutóbbi időkig joggal kezelték elkülönülten, hiszen az energiatermelés jellemzően néhány centrumban összpontosult. Így különösen az elektromos energia rendszerei, melyek országos szinten szerveződtek, és néhány, sokszáz megawatt teljesítményű erőműben állították elő az áramot, ráadásul az előállításához szükséges szén vagy gáz is térben jól körülhatárolható, viszonylag kis területről származott. A helyzet azonban gyökeresen megváltozott, amennyiben a megújuló energiát hasznosító technológiák kifejezetten helyhez kötöttek, helyiek vagy térségiek, adott esetben ennek megfelelően regionális szinten értelmezhetők. A hálózatok decentralizáltak, de immár nemcsak a fogyasztás, hanem a termelés szempontjából is. Az energiatermelés lehetősége a fosszilis energiahordozókkal nem rendelkező területek számára is megnyílik, ugyanakkor ezt jelenleg sem a szabályozási, sem a tervezési gyakorlat nem veszi figyelembe. A területpolitikával kapcsolatos vizsgálatok közül jelen tanulmányban az ESPON-kutatásokat tekintettem át, amelynek alapján nyilvánvaló, hogy a területi szakma nem szentel megfelelő figyelmet az energia kérdésének. Az energiapolitika azonban területi kérdéssé vált, amely kifejezetten indokoltá teszi, hogy területpolitikai eljárásokba integráljuk.

László CSÁK: guest lecturer, Babeş-Bolyai University, Sfântu Gheorghe, Romania; director, Planificatio S.R.L., Romania; laszlo.csak@gmail.com

KEYWORDS: energy policy, spatial planning, renewables, governance

ABSTRACT: Global, regional and local energy systems are changing: centralised power grids, based on multi-megawatt generation plants are shifting to decentralised, polycentric systems, where the end user may become also a producer of electricity. Even farmers became part of the energy system as producers, processing agricultural by-products to generate bio-fuels. Local communities are planning investments in wind farms, photovoltaic parks and micro-hydro-power stations.

This raises the question of energy policy governance: Should it be centralised-hierarchical as it still is in many countries, and used to be characteristic everywhere, or is there a need for switching to a multi-level governance approach? There are participative and collaborative patterns of action emerging on the ground in local communities, city regions and neighbourhoods.

Unfortunately, the spatial planning discipline only partly recognised the importance of energy issues. As a consequence some references on energy policy and its spatial implication in a series of ESPON reports are collected in this study. This is the context of the present paper which

focuses on identifying the possible outcomes of integrating energy issues into spatial planning practice. Most of the results seem to be useful in relation to all types of energy generation. The results show that spatial planning is a suitable field where energy planning can find its role and context, due to its large experience in participative, collaborative planning. Spatial planning can gain additional social acceptance by integrating energy and renewable energy issues in its discourse. Environment, cultural heritage and regional capital have already been seen as major topics to be discussed during the planning process. Concerns about energy generation and distribution should be included.

Bevezetés

Korunkban az energia kérdése egyre égetőbbé válik, amit önmagában egyértelműen csak üdvözölni lehet. Sőt, azt mondhatnánk, hogy a mostani teendők súlyossága talán jóval kisebb lenne, ha évekkel, évtizedekkel korábban következne be a szemléletváltás. Szemléletváltásról beszélhetünk, ez egyértelmű, ha nem is forradalmi változásról: a hosszú távú trendelemzések szerint növekvő energiaárak miatt fontos kérdéssé vált az energiaszegénység, a bevett technológiák körébe tartoznak a megújuló energiák, jelentős szakpolitikai figyelem övezi a szektort, több tagállamban egyértelmű civil részvétellel alakul a témakör jövője, a hagyományos technológiák várhatóan háttérbe szorúlnak az elkövetkező évtizedekben (Boyle et al. 2012; Everett et al. 2012).

Miért lehet ez azonban érdekes a területi tervezés, a regionális tanulmányok szemszögéből? Elsősorban az energiarendszer átalakulásának jellege és irányultsága miatt. A trend egyértelmű az elektromos hálózatok esetében, amennyiben egy-egy tagállam nem hoz olyan politikai döntést, amely a centralizált rendszert helyezi előtérbe. A továbbiakban elsősorban az elektromos áram előállítására vonatkozó példákra hivatkozunk, ugyanakkor a következtetéseink, bizonyos megszorításokkal, más energiatermelési módok esetében is helytállóak lehetnek.

Ha csak a korábbi időszakot vizsgáljuk, a termelés – a méretgazdaságosság elvének megfelelően – többszáz megawatt teljesítményű erőművekben valósult meg, legyen szó szén, földgáz, vízi- vagy atomerőművekről (Everett et al. 2012; Gasch, Twele 2012). Ezek az erőművek – a szállítási veszteségeket csökkentendő – a hálózatra magas vagy nagyon magas feszültségű szinten csatlakoztak. A hálózat tehát polarizált volt: egyik póluson a kevés számú nagy termelővel, a másikon pedig a jóval több ipari fogyasztóval, valamint az elosztási hálózatra jellemzően a 230 V szinten csatlakozó lakossággal. A fogyasztók világa – beleértve a lehetőségeket is – homogén, azaz jellemzően az határozza meg egy terület fogyasztását, hogy mennyire energaintenzív az ott folyó tevékenység. És csak olyan helyeken okozna nehézséget a többletáramigény ki-elégítése, ahol az amúgy sem merül fel, így a magashegyi, periferikus, elszigetelt helyeken (Riegler 2004).

Ezzel szemben a hálózati minta egészében megváltozott, két okból is. Egyrészt a fogyasztók potenciális termelőkké váltak. Hogyan lehetséges ez? Egy gyár lapos teteje kiválóan alkalmas fotovoltaikus rendszer telepítésére, mint ahogy egy déli tájolású tető a magánház tulajdonosát is arra vezetheti, hogy a megváltozott energiaszemlélet jegyében maga is egy termelő egységet szereljen fel. A hálózatnak ezen a szintjén nincs magasfeszültség, az elosztási hálózat veszi át a megtermelt áramot a lakótól, az ipari vagy kereskedelmi fogyasztó pedig amúgy is rendelkezik saját transzformátorral, azaz eleve megoldott a magasabb feszültségen történő betáplálás.

Másrészt jóval kisebb méretezésűek a szélturbinák (Gasch, Twele 2012), a kis vízierőművek, a napelemparkok: néhány kilowattól néhány tucat megawattig terjedő tartományban működnek, térben elszórtak (Boyle et al. 2012). A napelemparkok esetében az erőforrás mindenhol hozzáférhető, tehát csak a telek ára és az engedélyezés lehetősége befolyásolja első közelítésben a helyszín kijelölését. A méret tekintetében nincs értelmezhető felső korlátja egy fotovoltaikus parknak, azonban egy-egy beruházás költségigénye miatt jellemzően néhány hektár területet hasznosítanak. A területi szempontot az engedélyezési feltételek révén megjelenő környezetvédelmi, agrár-, vagy esztétikai követelmények jelentik, valamint a közelben hozzáférhető középvezetű hálózati csatlakozás. Az utóbbi Európában jellemzően igen sűrű hálózatot jelent, amely nem korlátozza a technológia elterjedését (Everett et al. 2012).

A szél, a víz vagy a biomassa térben jól meghatározható minta szerint alkalmas vagy sem a hasznosításra (Simon, Wiegmann 2009). A szél esetében figyelembe kell venni a viszonylag folyamatos működést lehetővé tevő sebeséget, irányt, valamint más szempontokat is, például a vándormadarak vonulási útvonalát vagy technikai szempontok miatt az alacsony turbulenciát (települések, hegyek, épületek ezen okból jellemzően nem alkalmasak erre a célra) (Gash, Twele 2012).

A víz esetében két jellemző irány figyelhető meg, mivel a nagy erőművek már korábban megépültek Európában: egyrészt az ún. *pumped-hydro* rendszerek, amelyek a hálózat ideális „egyensúlyozói”. Működési elvük, hogy olcsó, jellemzően a nagykereskedelmi piacról beszerzett áramot használva a víz potenciális energiáját növelik, azaz magasabbra szivattyúzzák a vizet, majd amikor nagy a fogyasztás és az áram drága, a potenciális energiát mechanikai energia közvetítésével elektromos energiává alakítják vissza. Jellegükből adódóan az ilyen rendszerek nagyok, több megawatt vagy gigawatt méretezésűek, és nem is tartoznak a megújuló energia körébe, mivel a hálózathoz veszik az áramot. Másrészt megjelentek a *micro-hydro* rendszerek is, amelyek a kisebb, nagy esésű és megfelelő hozamú patakokat fogják be az áramtermelésbe. A nagy erőművek Európában már korábban megépültek, kivéve azokat a lehetőségeket, ahol hosszan tartó politikai vagy civil ellenállás akadályozta meg a folyók ilyen hasznosítását.

A biomassa (energianövények, fahulladék, szerves hulladék, mezőgazdasági melléktermékek, szennyvíziszap felhasználásával) térben koncentrált, de jóval

kisebb kapacitással, mint a hagyományos erőművek, mivel kisebb egységnyi tömegre jutó energiatartalma miatt a nagy távolságra való szállítás nem hatékony sem pénzügyi, sem energiahatékonysági szempontból (Sterner, Fritzsche 2011). Mivel a biomassa energiatartalma jellemzően jóval alacsonyabb, mint a fosszilis energiahordozóké, érzékenyebb a szállításra: 15-75 km a jellemző szállíthatósági határ, az adott biomassa tulajdonságainak (energiatartalom, súly, sűrűség, méret, a felhasználás módja stb.) függvényében (Simon, Wiegmann 2009).

Összefoglalva: a korábbi rendszert szállítási szinten betáplált, többszáz megawatt méretezésű, kis számosságú erőmű határozta meg, ezzel szemben az új rendszerek alacsonyabb feszültségű hálózati szinteken jelennek meg. Méretük, a működésük folyamatossága, technológiai megoldásaik különbözőek. Sőt, időben is változó módon és a térben szétszórtnak jelennek meg, sok esetben előre nem látható mintát követve, amit a háztartási áramtermelés esete is mutat (Sovacool 2011).

Decentralizáció az energiapolitikában?

Hol születnek az energiát illető döntések a hagyományos gazdasági rendszerben? Jellemzően állami szinten, hiszen egy-egy sokszáz megawattos erőmű milliárd eurós nagyságrendű beruházást feltételez, óriási területi hatással (Florini, Sovacool 2009). A néhány centrumban összpontosított termelés esetén ideális rendszer a központilag tervezett, azonban illeszkedik-e ez a megoldás az új körülményekhez? Kétszeresen is nem a válasz: a „nagy termelő” logika mindenképpen problémaként tekint a kisebb rendszerekre, amelyek működése kiszámíthatatlan, mivel a napenergiás, valamint a szélenergiás rendszereknek nagy az időjárás kiütettsége, tehát a hagyományos hálózati szemléletű gazdálkodás nem tenné lehetővé a megújuló energiák hasznosítását az áramtermelésben. A megszokott engedélyezési, tervezési eljárás is értelmetlen a megújuló rendszerek helyi és regionális szintjén, mivel a nagy erőművi rendszerekre kidolgozott eljárások túlzott bürokratikus akadályt jelentenének az új kis és mikro-rendszerek elterjedésében.

A megújuló energiák hasznosítása minden eddigénél fontosabbá teszi az egyes tagállamok hálózatainak összekapcsolását, mivel az alacsonyabb beruházási szinttel elérhető fotovoltaiikus és szélturbinás rendszerek időben változó, kevésbé előrejelezhető, változékony jellegű erőforrással dolgoznak (elég egy kis felhő, és a napelem máris 15-20%-kal kevesebb áramot termel) (Boyle et al. 2012). Azaz létrejöhetne egy európai, sőt nemzetközi tervezési, irányítási és beruházási szint az országos rendszerek fölött. Miért lenne megoldás a tagállamok feletti területi szint? Azért, mert térben szétszórtnak sok kis termelőről van szó, a szétszórtság és a nagy számosság előnnyé válhatna. Ha össze lehetne kapcsolni a különböző szintű hálózatokat, akkor viszonylag kiegyensúlyozott rendszer jö-

hetne létre. Az ilyen együttműködések már megjelentek az EU dokumentumaiban is, sőt, a tagállamok közti együttműködések e terveket már megelőzték Észak-Európában, kihasználva a tengerek nyújtotta áramtermelési lehetőségeket (a hullámok, az áramlások, az árapály és a szél energiájának hasznosítása) (Boyle et al. 2012; Delina 2012).

Kérdés, hogy energia szempontjából önellátóvá tehető-e a helyi vagy a regionális szint? A német vizsgálatok azt mutatták, hogy megoldható akár a településszintű energia-önellátás, azonban aligha nevezhető fenntarthatónak az ilyen megoldás (Jenssen et al. 2014). A tapasztalatok szerint az alacsonyabb regionális szintű energiaellátás túlságosan költséges. Túl magas árat jelent, ha túl alacsony szinten törekszünk az önellátásra. Megéri-e például egy házat csak napenergiával működtetni? Pénzügyi szempontból semmiképp, mivel nemcsak a kollektorokat és a napelemeket kell megvásárolni, hanem nagy és drága akkumulátorokat is, hiszen éjjel is használnjuk az áramot. Abszurdá válik az ilyen „önellátás”, ha figyelembe vesszük, hogy a megtermelt áram a hálózatba betáplálható, azaz a hálózat virtuális akkumulátorként működik. Ráadásul ez nem igényel új beruházást, hiszen gyakorlatilag mindenhol hozzáférhető robusztus infrastruktúráról van szó.

Kisebb rendszerek regionális szintjén is nagy a valószínűsége, hogy egy pénzügyi megtérülési vizsgálatot nem állna ki az áramönellátás kérdése: több fogyasztó esetén saját hálózatot kell kiépíteni, nagyobb fogyasztás és távolságok esetén (néhány km-t érve ezen) már a transzformáláshoz szükséges infrastruktúra is elengedhetetlen, azaz aránytalanul megnőnek a költségek. Ráadásul egy „magán” hálózat esetében a meghibásodás elhárítása is nagy fajlagos költséggel jár. Összességében az ilyen megoldások csak ott tűnnek hatékonyak, ahol az országos hálózatokhoz való csatlakozás nem oldható meg. Ezeknek a területeknek viszont kiváló lehetőséget biztosítanak a megújuló energiák, így például a magashegyi területeken a függőleges tengelyű szélturbinás kisrendszerek (Riegler 2004).

A helyi szint ebben a vonatkozásban tehát nem releváns, pontosabban fogalmazva önálló, autonóm rendszerként nem hatékony megoldás. Mindig is az energiaellátási rendszer része volt a helyi szint, azonban ez idáig egyfunkciós szereplőként, azaz fogyasztóként jelent meg, míg az új összefüggésben komplex szerepet kap. Vajon ez már indokoltá teszi, hogy tervezési, irányítási szerepet is kapjon a helyi szint (Florini 2009; Goldthau, Sovacool 2012)? Ha igen, akkor ez az energiarendszerek irányításának decentralizálását jelenti a gyakorlatban (szakpolitikai irányítás értelmében). Ehhez azonban nem áll rendelkezésre megfelelő emberi erőforrás, intézményrendszer, tervezési kultúra. Ha tehát ez a sajátos szerep nem tölthető be megfelelő módon, akkor meg kell vizsgálni, hogy van-e olyan diszciplína vagy gyakorlati tevékenységcsoport, amelybe az energiapolitika sajátos kérdései integrálhatóak – az országos és a nemzetközi szinteken kívül – regionális, határ menti, szubregionális és helyi szinteken.

Területpolitikai integráció

Melyek a vizsgálandó témák?

- Az energiaszegénység egyre nagyobb tömegeket érintő kérdése, különösen a növekvő energiaárak vonatkozásában;
- az energiaárak változása és hatása a helyi, regionális gazdasági versenyképességre;
- az energiaárak növekedésének hatása a lakossági mobilitási lehetőségekre, az ellátórendszer esetleges „sűrítésének” szükségessége;
- az energiatermelő rendszerek hatása az élőhelyekre, madárpopulációkra, általában a környezetre;
- az energiatermelő rendszerek telepítésének építésügyi és urbanisztikai összefüggései;
- a versengő területhasználati módok közti egyensúly megteremtésének szükséglete, ahol a megújuló energiarendszerek új tényezőkként jelennek meg;
- a megújuló energiák hasznosításának egyéb gazdasági összefüggései, a munkahelyteremtésben (UKERC 2014), munkavállalók képzésében;
- a megújuló energiák hasznosításához kapcsolódó támogatási és kedvezményrendszerek kidolgozása;
- az országos és nemzetközi szakpolitikai döntésekben a helyi, regionális érdekek érvényesítése.

Szociálpolitika, foglalkoztatáspolitikai, iparpolitika, környezetvédelem és környezetgazdálkodás, építésügyi és egyéb szakhatósági engedélyezési rendszerek, humánpolitika, vidék- és agrárpolitika érinti az energiarendszerek átalakulását. Fontos megjegyezni, hogy az új energiarendszerek térben szétszórtnak helyezkednek el, változásukra az ingatlanár, a megfelelő infrastruktúra és a természeti adottságok egyaránt hatnak. Valójában a területpolitika lehet az a szakpolitikai terület, s ennek következtében a területi tervezés az a gyakorlati tevékenység, amely megfelelően kezelheti az energiarendszerek átalakulásának kérdését – természetesen nem helyettesítve az energetikai és rendszertervezési, üzemeltetési szakági tervezők inputját. Hozzá kell tenni, hogy a közlekedési, szociális és gazdasági beavatkozások egymást kiegészítő, adott esetben szinergikus hatásának lehetőségét is egyértelműen javítja a területi tervezés integratív jellege.

A területpolitikai integráció mellett szól, hogy a területi tervezés eleve multidiszciplináris, rendelkezik a gyakorlatban is a megfelelő társadalmi részvételi, partnerségi készségekkel és módszerekkel, holisztikus megközelítést alkalmaz, jól kezeli a különböző gazdasági és társadalmi csoportok érdekeinek összehangolását (Faludi 2010). Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy a területi tervezésnek ez idáig milyen a kapcsolata volt az energia kérdéssel. Érdekes megjegyzést tett Rutherford (2014), megállapítva, hogy míg az energiapolitikát tanulmányozók rendszeresen foglalkoznak a városi kérdésekkel, addig ez fordítva nem mondható el, ugyanis a városfejlesztők és -tervezők mintha eleve adottnak tekintenék az energia kérdését.

Forduljunk a területpolitika európai hálózati központjához, az ESPON-hoz, s vizsgáljuk meg, vajon a 2007–2013-as kutatási projektek között hogyan jelent meg az energia, a megújuló energiák kérdése!

Az európai szegénység és társadalmi kizártság területi dimenziójával foglalkozó ESPON kutatás (The Territorial Dimension of Poverty and Social Exclusion in Europe, TiPSE) keretén belül megjelenik az energiaszegénység, de csak mint egy nem részletezett eleme a vizsgált szegénységi modelleknek (TiPSE 2012). A konvergenciaregiók sikerességi faktorait vizsgáló SEARCH projekt (Structured empirical analysis for convergence regions) keretén belül két szempontot említenek: a szélfarmok negatív hatását a tájra, valamint az olcsó elektromos áram szerepét a vállalkozások versenyképességében (SEARCH 2013).

Ugyanakkor az energiával, a megújuló energiákkal egyáltalán nem foglalkozik három meghatározó kutatási projekt: a SMART-IST (Institutional Capacity for Territorial Development), amely az intézményi kapacitásokat vizsgálja (SMART-IST 2012), az SGPTD projekt (Second Tier Cities and Territorial Development in Europe), mely a kisebb városok és a területi fejlődés témáját körvonalazza, illetve a területi irányítás javításával foglalkozó projekt (Towards Better Territorial Governance in Europe) is eltekint a kérdés vizsgálatától (SGPTD 2012).

Részletesen foglalkozik a megújuló energiákkal egy másik projekt a falusi régiók lehetőségeit kutatva (Potentials of Rural Regions, PURR) (PURR 2012). Az energiaszegénység kockázatával küszködő régiók (Regions at Risk of Energy Poverty, ReRisk) projektje kifejezetten azt elemzi, hogy a tagállami szint alatti energiakormányzás hozzájárul-e a fenntarthatóság javításához (ReRisk 2010). Több esetet is megvizsgál, bemutatva, hogy hogyan alakult ki egyes régiókban a civil mozgalomból, gazdasági érdekből, politikai akaratból az energia kormányzása. A ReRisk szerint az energiaszegénység elleni küzdelemben, a megújuló energiák hasznosításának elterjesztésében, a megfelelő energiapolitika kialakításában meghatározó, sok esetben az optimális döntési szint a helyi és regionális szint. Ugyanebbe az irányba mutat a North Sea STAR program (Spreading Transnational Results), amely az északi-tengeri energetikai együttműködés sajátos kormányzási, tervezési megoldásait teszi közzé a többi régió szakemberei számára (North Sea STAR 2013).

A megfelelő ESPON-kutatások vázlatos áttekintése alapján elmondható, hogy jellemzően csak azok a kutatási projektek foglalkoznak az energia, a megújuló energiák kérdésével, amelyeknek ez a közvetlen témája, azonban Európában az általános területi tervezéssel, területi folyamatokkal kapcsolatos vizsgálódásoknak az energia és a megújuló energiák nem kiemelt szempontjai.

Márpedig bőven lenne tennivaló, mivel a következő, 2020 utáni, 2030-as EU-s stratégiai célkitűzések megfogalmazásakor eleve a tagállamok sokféleségét veszik figyelembe, a tagállamokra bízva, hogy milyen célokat tűznek ki, hogyan járulnak hozzá az európai szintű célkitűzésekhez. Többször elhangzik ezen a téren is a többszintű kormányzás fogalma (Lindstrom 2011; Smith 2007), de mivel az ener-

gia nem átruházott hatáskör, az Európai Unió itt csak annyiban dönthet, amennyiben környezetvédelmi, s így energiahatékonysági vagy klímaváltozási szabályokat alkot, illetve részben hivatkozik arra, hogy az uniós beavatkozást az indokolja, hogy a tagállamok külön-külön nem képesek megfelelően hatékony lépéseket tenni ezen a téren. Nyilvánvaló, hogy nem az a helyes kérdés, hogy szükség van-e többszintű kormányzásra az energiapolitika terén, hanem az, hogy ez kiemelt szempont legyen, vagy a területi tervezés gyakorlatába integráltan jelenjen meg. Utóbbi mellett nem csak hatékonysági érvek szólnak.

Azt gondolom, hogy az eddigiekben már megfelelően bemutattuk, hogy korunkban az energia nem valamilyen külső szempont a területi folyamatok alakulásában, hanem a helyek, térségek, régiók maguk is az energiarendszerek aktív alakítóivá váltak. Ezen túlmenően olyan viták is előtérbe kerülnek, mint amelyek a mezőgazdasági területek energiatermelésre való átváltása vagy az erdővagyon „zöld” megújuló energiaként való felhasználása kapcsán zajlottak Európában egyes térségeiben.

A vonatkozó szakirodalom elsősorban német és brit példákat vizsgál. Kiemelten kell megemlítenünk Monstadt (2007) sokszor hivatkozott és úttörő (Truffer, Coenen 2012) tanulmányát az energia- és klímapolitika berlini átalakulásáról, amelyben bemutatja, hogy a szövetségi köztársaságban miként alakul át ezekben a témákban a kormányzás: az irányító, tulajdonosi szerepben levő, támogatásokkal operáló, szinte kizárólagos finanszírozóként fellépő közszféra hogyan megy át képlékeny, nem tulajdonosi, esetleg ellenőrző, de inkább tudatos partneri szerepkörökbe. Monstadt kiemeli a „zöld” vállalkozók (*ecopreneurs*) szerepét is ebben a folyamatban, akik egyszerre szereplők, illetve a szakpolitikai célok kedvezményezettjei. Monstadt is hangsúlyozza, hogy az átmeneti időszakban az új kormányzási forma költségesebb, mint az előző. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy 2020–2030-ig az előrejelzések szerint a zöldenergiás beruházásoknak (European Commission 2013b), valamint az energiarendszerek adaptációs költségeinek tulajdoníthatóan növekedni fognak az energiaárak, azt is hangsúlyozni kell, hogy a műszaki-pénzügyi kiadások mellett a kormányzási költségek is növekedni fognak.

Az Európai Bizottság egyik tanulmánya (European Commission 2013a) arra is rámutat, hogy a területfejlesztésnek elő kell segítenie a társadalmi integrációt, annak érdekében, hogy kevésbé legyen hierarchikus, felülről vezérelt, alakuljanak ki az együttműködési hálózatok, illetve partnerségek. Bunning (2013) szerint meg kell vizsgálni, hogyan irányíthatók helyesen az új energiarendszerek, milyen partnerségekre van szükség, s kifejezetten fontos helyi, regionális feladatként jelöli meg a fosszilis energiahordozóktól mentes fejlődés üzleti, gazdasági modelljének kidolgozását.

A helyi lehetőségek példáit sorolja a szakirodalom. Hawkey (Hawkey et al. 2013) az Egyesült Királyságban kialakult ún. LEGO (helyi energiakormányzás és energiaszervezet) elméleti kereteit dolgozta ki, kiemelten kezelve a társadalmi tőkét mint kulcstényezőt. Parag (Parag et al. 2013) az alacsony szénfelhasználású

közösségi csoportokat mint az energiakormányzás új szereplőit vizsgálta, kiemelve a közösségi cselekvésben rejlő tanulás lehetőségét. Smith (2007) tanulmányában már korábban felhívta a figyelmet az ún. „angol regionalizmusra”, amely kiterjed az energiatermelés és -felhasználás vonatkozásaira is. Lényege, hogy a központi kormányzás magában foglalja a regionális szintet is a célkitűzések meghatározásával és területi lebontásával. Smith (2007, 6280.) felhívja a figyelmet arra, hogy „a regionális megújuló energia kormányzási tevékenységeket katalizált a régiókban, amelyet nem szabad összetévesztenünk a kiterjedt befolyással.”

Összegzés

Jelen tanulmányban röviden áttekintettük az energiaszektor változási tendenciáit területi összefüggésükben, illetve arra kerestük a választ, hogy a területi tervezés folyamatába illesztendő-e, illeszthető-e az új energiapolitika helyi és regionális szintje. Kerestük a választ a szakirodalomban, ahol az energiaszektorral jellemzően technológiai, energiapolitikai kérdésként vagy a területi tervezés speciális szűk területeként foglalkoztak. A kérdés vizsgálata alapján azonban arra a következtetésre jutottunk, hogy kifejezetten hatékony megoldás lehet az energiapolitikai kérdések integrálása az amúgy is holisztikus, kollaboratív, partnerségekre alapozó (Faludi 2010; Healey 2006) területi tervezési gyakorlatba.

Ezzel természetesen nem állítjuk, hogy a technológiai megközelítés elvetendő volna. Ellenkezőleg: több szakértelmet, technológiai ismeretet követel a területi tervezés az energiatermelés és -felhasználás terén is. Az új értelmezés ideális lehetőséget nyújt arra, hogy kísérletet tegyen a területi tervezés a posztmodern tervezésemélet (Faragó 2005; Haughton et al. 2010) és az aktuális energetikai, klímaváltozási kontextus eszközeinek együttes alkalmazására.

Köszönetnyilvánítás

A kézirat az MTA Domus Szülőföldi senior ösztöndíj keretén belül készült, a pályázat címe: „Térségi és regionális energiapolitika: modellalkotás”.

Irodalom

Boyle, G., Everett, B., Morris, D., Scurlock, J., Ramage, J., Elliott, D., Taylor, D., Duckers, L., Garnish, J., Brown, G., Alexander, G. (2012): *Renewable energy. Power for a sustainable future*. Oxford University Press, Oxford

- Bunning, J. (2013): Governance for regenerative and decarbonised eco-city regions. *Renewable Energy*, 37., 628–635. <http://doi.org/827>
- Delina, L. (2012): Coherence in energy governance. *Energy for Sustainable Development*, 4., 493–499. <http://doi.org/828>
- European Commission, (2013a): *Study on promoting multi-level governance in support of Europe 2020*. Publication Office of the EU, Luxembourg
- European Commission, (2013b): *Trends to 2050. Reference scenario 2013*. Publication Office of the EU, Luxembourg
- Everett, B., Peake, S., Boyle, G., Ramage, J., Crabbe, D., Elliott, D., (2012): *Energy systems and sustainability. Power for a sustainable future*. Oxford University Press, Oxford
- Faludi, A. (2010): *Cohesion, coherence, cooperation: European spatial planning coming of age?* Routledge, London
- Faragó L. (2005): *A jövőalkotás társadalomtechnikája*. Dialóg Campus, Budapest, Pécs
- Florini, A., Sovacool, B. (2009): Who governs energy? The challenges facing global energy governance. *Energy Policy*, 12., 5239–5248. <http://doi.org/fv8sw>
- Gasch, R., Twele, J. (eds.) (2012): *Wind power plants. Fundamentals, design, construction and operation*. Springer-Verlag, Berlin
- Goldthau, A., Sovacool, B. (2012): The uniqueness of the energy security, justice, and governance problem. *Energy Policy*, 41., 232–240. <http://doi.org/b2dx57>
- Haughton, G., Allmendinger, Ph., Counsell, d., Vigar, G. (2010): *The new spatial planning. Territorial management with soft spaces and fuzzy boundaries*. Routledge, London
- Healey, P. (2006): *Collaborative planning*. Palgrave, New York
- Hawkey, D., Webb, J., Winskel, M. (2013): Organisation and governance of urban energy systems: district heating and cooling in the UK. *Journal of Cleaner Production*, 1., 22–31. <http://doi.org/829>
- Jenssen, T., König, A., Eltrop, L. (2014): Bioenergy villages in Germany: Bringing a low carbon energy supply for rural areas into practice. *Renewable Energy*, 61., 74–80. <http://doi.org/83b>
- Lindstrom, N. (2011): Power trips: Europeanization, market-governance, and energy policy in the Western Balkans. *Policy and Society*, 3., 197–207. <http://doi.org/fwv9km>
- Monstadt, J. (2007): Urban governance and the transition of energy systems: Institutional change and shifting energy and climate policies in Berlin. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2., 326–343. <http://doi.org/fn6h9n>
- North Sea STAR (2013): *Spreading transnational results. Interim report*. ESPON, Luxembourg
- Parag, Y., Hamilton, J., White, V., Hogan, B. (2013): Network approach for local and community governance of energy: The case of Oxfordshire. *Energy Policy*, 62., 1064–1077. <http://doi.org/83c>
- PURR (2012): *Potentials of rural regions. Final report*. ESPON, Luxembourg
- ReRisk (2010): *Regions at risk of energy poverty. Final report*. ESPON, Luxembourg
- Riegler, H. (2004): HAWT versus VAWT: Small VAWTs find a clear niche. *Refocus*, 4., 44–46. <http://doi.org/dmtc3v>
- Rutherford, J., Coutard, O. (2014): Urban energy transitions: Places, processes and politics of socio-technical change. *Urban Studies*, 7., 1353–1377. <http://doi.org/83d>
- SEARCH (2013): *Structured empirical analysis for convergence regions: identifying success factors for consolidated growth. Final report, Version 2*. ESPON, Luxembourg
- SGPTD (2012): *Second tier cities and territorial development in Europe: Performance, policies and prospects. Final report*. ESPON, Luxembourg
- Simon, S., Wiegmann, K. (2009): Modelling sustainable bioenergy potentials from agriculture for Germany and Eastern European countries. *Biomass and Bioenergy*, 4., 603–609. <http://doi.org/c3rrns>
- SMART-IST (2012): *Institutional capacity for territorial development. Final report*. ESPON, Luxembourg
- Smith, A. (2007): Emerging in between: The multi-level governance of renewable energy in the English regions. *Energy Policy*, 12., 6266–6280. <http://doi.org/d284qk>
- Sovacool, B. (2011): An international comparison of four polycentric approaches to climate and energy governance. *Energy Policy*, 6., 3832–3544. <http://doi.org/ctxxdp>
- Sterner, M., Fritsche, U. (2011): Greenhouse gas balances and mitigation costs of 70 modern Germany-focused and 4 traditional biomass pathways including land-use change effects. *Biomass and Bioenergy*, 12., 4797–4814. <http://doi.org/bqm4qz>

- TiPSE (2012): *The territorial dimension of poverty and social exclusion in Europe. Interim report.* ESPON, Luxembourg
- Truffer, B., Coenen, L. (2012): Environmental innovation and sustainability transitions in regional studies. *Regional Studies*, 1., 1–21. <http://doi.org/fzkqn9>
- UKERC (2014): *Low carbon jobs: The evidence for net job creation from policy support for energy efficiency and renewable energy.* UK Energy Research Centre, London

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

VITA / DEBATE

Az áramellátás nagy átrendeződése és a területpolitika kihívásai

Transformation of electricity provision and its challenges for spatial policy

FABÓK MÁRTON

FABÓK Márton: PhD-hallgató, University of Liverpool, Department of Geography and Planning, Liverpool; marton.fabok@liverpool.ac.uk

ABSZTRAKT: A vitacikk jelentősen átfogalmazza Csák László Energiapolitika: minden területi szinten című cikkének két alapállítását, nevezetesen az áramtermelés decentralizációját, valamint az energiapolitika és területpolitika integrálását. Egyrészt, a jelenleg zajló folyamatok egyszerre mutatnak túl a megújuló energiák térnyerésének trendjén és kínálnak fel a decentralizációval ellentétes forgatókönyveket is. A villamosenergia-ellátás bő fél évszázados, alapvetően nemzetállami modellje kérdőjeleződik meg egyre látványosabban, beleértve a termelésen túl a szállítás és fogyasztás átalakulását is, például az infokommunikációs technológiák nyújtotta lehetőségeken keresztül. A kibontakozó átrendeződésnek központi kérdése a villamosáram-termelés és -felhasználás alapvető földrajzi mintázatainak átalakulása. Ennek azonban több forgatókönyve is elképzelhető, beleértve egy erősen központosított, kibővített európai szuperhálózatot vagy a szinte háztartási szintű villamosenergia-rendszereket.

Másrészt, az energiapolitika és területpolitika potenciális integrálása valóban kulcs az áramellátás helyi és regionális szintű decentralizációjához. A vitacikk ennek az integrációnak négy, egymást korántsem kizáró formáját különbözteti meg. Ezek: a városi áramellátás biztosítása önkormányzati közműcégeken keresztül; erőművek telepítése összekapcsolva a térség gazdaságfejlesztésével; a multiszektorális átalakítások (pl. közlekedés- vagy lakáspolitikához kapcsolódva), valamint az energiapolitikát középpontba helyező újfajta településfejlesztés, legyen szó zero emissziós high-tech városokról vagy ökokommunákról. Mindez jól mutatja, hogy az áramellátás átalakulása alapvető politikai kérdéseket is feszeget, nem csupán egy technológiai váltás.

Márton FABÓK: PhD student, University of Liverpool, Department of Geography and Planning, Liverpool; marton.fabok@liverpool.ac.uk

ABSTRACT: This discussion piece argues for modifying the two central statements of the original article “Energy policy on all territorial levels” by László Csák, namely the decentralisation of electricity generation, and the integration of energy policy and spatial planning. Firstly, current tendencies go well beyond the expansion of renewable generation, but also involve scenarios contradicting decentralisation. The post-war, nation state model of electricity provision is more and more obviously challenged. The ongoing changes are not limited to generation, but also to the distribution and use of electricity, such as via potential uses in digital technology. In the very centre of these unfolding transformations are the changes in the geographic patterns of electricity generation and consumption. There are a number of scenarios, ranging from an extremely centralised extended European supergrid to a patchwork of household-level electricity systems.

Secondly, integrating energy policy and spatial planning is indeed key for the decentralisation of electricity provision on the local and regional level. The discussion piece outlines four potential forms of this kind of integration, namely electricity provision via urban municipal utilities; siting of power stations linked to the economic development of the area; multi-sectoral interventions in junction with, e.g., transport or housing; innovative urban developments explicitly driven by energy initiatives, from zero-carbon high-tech cities to ecological communes. This highlights that the transformation of electricity provision raises inherently political questions, it's not just a technological shift.

Bevezetés

Az energia gyakorlatilag szinte minden gazdasági és egyéb tevékenységünk alapja. Egy-egy áramszünet mutatja meg, hogy a villamos áram mennyire elemi szinten része mindennapi életünknek. Ennek megértését azonban a társadalomföldrajz ez idáig szinte teljesen hanyagolta, és ennek megváltoztatásában Csák László (2015) tanulmánya úttörő szerepet tölt be. Különösen időszerű a kérdés azért, mert egyre több jel utal arra, hogy a villamosenergia-ellátás rendszere gyökeres átalakuláson mehet keresztül az elkövetkezendő pár évtizedben. Ezek a jelek nem mindig látványosak, főleg az átlagember számára, azonban hatásuk rendkívül messzemenő. Ez az átalakulás alapvetően földrajzi folyamat, még ha jóval összetettebb is egyszerű decentralizációnál. A későbbiekben Csák László cikkének két alapállítására fókuszálok, nevezetesen az áramtermelés decentralizációjára, és ennek nyomán az energiapolitika és területpolitika integrálására. Mindkét alapállítást jelentősen átfogalmazom.

Az áramellátás megváltozó földrajzi mintázata

Valóban egy megállíthatatlan decentralizációs folyamatnak lennénk tanúi, elsősorban a megújuló energiák térnyerésén keresztül? Meglátásom szerint egy-szerre van többről és kevesebbről szó, mint a cikk kiinduló állítása. Egyfelől a jelenleg zajló folyamatok jóval túlmutatnak a megújuló alapú energiatermelés

technológiai és erőforrásbeli átállásán, másfelől azonban a decentralizációval éppen ellentétes forgatókönyvek is elképzelhetők.

Egyfelől ugyanis nem egyszerűen a megújuló energiatermelés térnyeréséről van szó, hanem a villamosenergia-ellátás bő fél évszázados modellje kérdőjeleződik meg egyre látványosabban. Ez az összetett átalakulás számos politikai vagy gazdaságszervezési folyamat összjátékának eredménye, és nem csupán az áramtermelés technológiájának változása. A megújuló energiák térnyerése az egyik elemi mozgatórugója ennek az átalakulásnak, azonban nem kizárólagosan. Az már most látszik, hogy egyre kevésbé lehet az energiatermelés és -elosztás kérdéseiről a felhasználástól függetlenül beszélni.

Történelmi visszatekintésben az áramellátás jelenleg uralkodó modellje az előző század derekán alakult ki a nemzetállami szintű infrastruktúra megjelenésével, a legtöbb fejlett ország villamosításával párhuzamosan (Hughes 1983). Az egymástól távol felépülő nagy erőműveket összekötő, országos kiterjedésű hálózatok léptek a jellemzően egy-egy városi erőmű által működtetett helyi elosztóhálózatok helyébe Európa-szerte. A kialakult modell a termelői oldalon az egyre nagyobb kapacitású alaperőműveken és a napszaknak megfelelően bekapcsolható csúcserőműveken, míg a fogyasztási oldalon az egyetemes szolgáltatás biztosításán alapult, hozzávetőleg egységes feltételekkel egy városi lakótelepi lakás és egy tanya számára. Az ehhez kapcsolódó sokféle tevékenységet kezdetben inkább országos monopóliumok és regionális áramszolgáltatók látták el, ma már inkább egymással versengő, vertikálisan integrált energiamultik.

E modell korábban általánosan elfogadott tételei kérdőjeleződnek meg jelenleg. A megújuló energiák időben szakaszos termelése és a várhatóan nagy számban megjelenő elektromos autók jelentette új tárolókapacitás teljesen felboríthatja az alap- és csúcserőművek kettősségére alapuló termelést. Ez nem csupán az áramtermelés alapvető szervezetének jelent kihívást, hanem a mai üzleti modellek, mérnöki tudások és infrastruktúrák is hirtelen elavulttá válhatnak. Másik oldalon a háztartás áramfogyasztása egy-két évtizeden belül otthoni informatikai rendszer részévé válhat, amely összeköt mindenféle elektromos berendezést a mosógéptől az okostelefonon át a tetőn lévő napelemekig. Áramfogyasztásunk ilyen gyökeres átalakulása talán első látásra utópikusnak tűnhet, de az infokommunikációs technológiák térnyerését figyelembe véve egyáltalán nem elképzelhetetlen. Az okos hálózatok, a háztartási automatizálás és a „dolgok internete” (*internet of things*) beborulásával ez valóban a mindennapok része lehet, legalábbis a jómódú réteg számára. Azonban az már most egyértelmű, hogy a vertikálisan integrált nagy áramcégek mellett egyre több más üzleti modell is megjelenik, a globalizálódó áramtőzsdék spekuláns cégeitől kezdve a helyi energiaszövetkezetekig. Az áramellátás alapjait megváltoztató átrendeződésnek a megújuló energiák térnyerése legfeljebb csak egy mozgatórugója. Azonban az sem kizárt, hogy a jelenlegi modell újra „feltalálja magát” (például az úgynevezett CCS avagy „tisztá szén” technológián keresztül). Jelenleg még bizonytalan, hogy mely technológiák, gazdaságszervezési vagy politikai folyamatok válnak meghatározóvá.

Másfelől tehát kevesebből is van szó, mint egy egyértelmű decentralizációs folyamatról. A villamos áram termelésének és felhasználásának alapvető földrajzi mintázata alakul át ennek az átrendeződésnek a keretében. Az átalakulásnak valóban központi kérdése a földrajzi lépték, azonban az uralkodó nemzetállami szintű kerettől való eltérésnek mind az iránya, mind a mértéke még igen bizonytalan. Jelenleg többféle, egymástól gyökeresen különböző modell van kialakulóban, tehát korántsem egyfajta kimenete lehetséges ennek a nagy átrendeződésnek (Hofman, Elzen 2010; Verbong, Geels 2010). Például az átviteli hálózatok és az árampiacok integrációja épp a decentralizációval ellentétes irányba is vezethet. Nem elképzelhetetlen, hogy pár évtized múlva áramunkat egy európai szinten integrált szuperhálózathoz nyerjük majd, a déli periféria gigantikus napelemparkjaiból és az Északi-tenger végeláthatatlan szélerőművezőiből. Ez esetben nemhogy a területpolitikának, de még a nemzeti kormányoknak is vajmi kevés szerep jutna, néhány óriásvállalat és e szuperinfrastruktúra bázisán szuperállami szintre lépő EU gyűrűjében. Az egyik kérdés ennek az átalakulásnak a különböző földrajzi léptékek egymáshoz való viszonya, a háztartástól egészen a globális léptékig (Bridge, Bouzarovski, Bradshaw, Eyre 2013). Egy lehetséges decentralizációs trend éppen attól is függ, hogy mennyire lehetséges ezt egyfajta új területpolitikába integrálni.

Hogyan integrálható a területpolitikába az áramtermelés és áramfelhasználás?

Csák László tanulmánya túlmegy az áramellátás decentralizációjának kiindulási téziséen, és egyenesen az energiapolitika területpolitikába való integrációjának kérdését veti fel. Mindez természetesen a kormányzás különböző – például az európai uniós, nemzetállami, regionális vagy települési – szintjei közötti viszonyok akár gyökeres megváltozásának hátterében történik. A tanulmány ebben kifejezetten újszerű és gondolatébresztő, főleg hazánkat tekintve, azonban a részletekkel adós marad. Ez némiképp érthető, mivel mind a gyakorlati példák, mind a vonatkozó akadémiai kutatások meglehetősen szórványosak (Truffer, Coenen 2012), bár a városkutatásban érezhetően nőtt az érdeklődés az infrastruktúrák és a klímaváltozás kérdései iránt (Bulkeley, Betsill 2005; Simon, Marvin 2001).

A cikk gondolatmenetét továbbblendítve, az energiapolitika és a területpolitika integrálásának négy alapvető – egymást korántsem kizáró – formáját vázolom fel. Az első két forma a hagyományos területpolitikák újrafogalmazásán alapul, míg a másik két megközelítés újszerűbb. Mind a négy esetben kiinduló alapnak tekintem, hogy a területpolitika és a villamosenergia-politika integrációjának egyik központi célkitűzése a dekarbonizáció. Ez korántsem magától értetődő. Hangsúlyozom, hogy mind a négy elméleti modell messzemenő kér-

déseket vet fel a gyakorlati megvalósítás szempontjából. Saját kutatásom során tapasztaltam, hogy a területi tervezés gyakorlata – sőt, maga az önkormányzati működés is – mennyire átalakulhat egy energetikai beruházás nyomán, továbbá mennyire meghatározóak az anyagi és humán erőforrások, a hatósági jogkörök és a szakértelmi kapacitás jelentette keretfeltételek (Fabók, megjelenés alatt).

Az első forma a városi áramellátás biztosítása önkormányzati közműcégen keresztül, amely a 20. század első felében jellemző volt Európa-szerte, és néhány országban még ma is meghatározó (pl. Németország). Ma egyre több példa van arra, hogy önkormányzatok tulajdonosként kezükbe veszik az áramellátást, esetleg mint szabályozó vagy kezdeményező-támogató vesznek részt az áramtermelés, -elosztás vagy -szolgáltatás átalakításában.

A második forma az erőművek telepítésének összekapcsolása a térség gazdaságfejlesztésével, ahogy például Paks várossá fejlesztése esetében történt az atomerőmű-építéssel párhuzamosan. Egy térség megújuló erőforrásainak kiaknázását elő lehet segíteni hagyományos beruházásösztönző eszközökkel (például kapcsolódó infrastruktúra biztosításával, pénzügyi támogatásokkal és kedvezmények nyújtásával), vagy újfajta, „puhább” eszközökkel is. Ez utóbbira példa az osztrák Murau régió, ahol az önkormányzat aktívan részt vett széles körű partnerségi együttműködésen keresztül a megújuló energián alapuló közös vízió fokozatos intézményesítésében (Späth, Rohrer 2010).

Az harmadik formát az olyan multiszektoralis átalakítások jelentik, amelyek során az energiapolitika szorosan összefonódik például a közlekedéspolitikával (a közösségi közlekedés villamosításában, elektromos autó töltőállomások létesítésében stb.), a lakáspolitikával (például épületszigeteléssel, napelem-beszerezés támogatásával), vagy a szociálpolitikával (például az áramfogyasztás szubvencionálása helyett más szociálpolitikai eszközökkel). Amint a példák mutatják, a területpolitika lehetséges szerepe ezen a téren legalább annyira az áramfogyasztásra és az energiahatékonyságra irányul, mint a termelésre.

A negyedik modell a településpolitika központi hajtóerejévé teszi az energia kérdését, legyen szó zéró emissziós high-tech városokról vagy éppen ökokommunákról. Ez a forma érinti leginkább a társadalmi berendezkedés alapvető jellemzőit. Más szóval, az ilyen megközelítések a mindennapi élet gyökeres átalakítását jelentik, jóval túllépve a hagyományos várospolitikák keretein. Az abu-dzabi Masdar City és az alulról szerveződő „átalakuló városok” (*transition towns*) mozgalmának jellege közti kontraszt jól mutatja, hogy az energia- és területpolitikák integrációja alapvetően politikai kérdés.

Összességében tehát vitatkozom a decentralizáció elkerülhetetlenségének állításával, mindemellett azonban én is úgy látom, hogy az áramellátás alapvető földrajzi keretei változhatnak meg a következő évtizedekben. Ez komoly kihívás a területpolitika és a kormányzás egyes szintjei számára is. Az erre adandó válasz azonban nemcsak hagyományos és innovatív területpolitikai eszközök függvénye, hanem gyakran komoly politikai tartalommal is rendelkezik. A dekarbonizáció követelményén túlmenően az energiáról való döntéshozatal át-

alakuló földrajzi mintázata lényegileg érinti az villamos áramhoz való hozzáférés, a demokratikus önrendelkezés, sőt, a mindennapi élet vagy a szűkebb és tágabb közösséghez való tartozás alapvető kereteit. Valóban elemi kérdés, hogy a város- és vidékpolitika ebben milyen helyet tud elfoglalni.

Irodalom

- Bridge, G., Bouzarovski, S., Bradshaw, M., Eyre, N. (2013): Geographies of energy transition: Space, place and the low-carbon economy. *Energy Policy*, 2., 331–340. <http://doi.org/83f>
- Bulkeley, H., Betsill, M. M. (2005): *Cities and climate change: urban sustainability and global environmental governance*. Psychology Press, New York
- Csák L. (2015): Energiapolitika: minden területi szinten. *Tér és Társadalom*, 4., 79–90. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.29.4.2645>
- Fabók, M. (megjelenés alatt): *Building new nuclear, making the Energy Island – A multi-scalar ethnography of a megainvestment*. PhD dissertation, University of Liverpool
- Graham, S., Marvin, S. (2001): *Splintering urbanism, networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition*. Taylor & Francis, London, New York <http://doi.org/bwrvj2>
- Hofman, P. S., Elzen, B. (2010): Exploring system innovation in the electricity system through socio-technical scenarios. *Technology Analysis & Strategic Management*, 6., 653–670. <http://doi.org/bk6d93>
- Hughes, T. P. (1983): *Networks of power: electrification in Western society, 1880–1930*. Johns Hopkins University Press, Baltimore
- Späth, P., Rohrer, H. (2010): “Energy regions”: The transformative power of regional discourses on socio-technical futures. *Research Policy*, 4., 449–458. <http://doi.org/dmr8fb>
- Truffer, B., Coenen, L. (2012): Environmental innovation and sustainability transitions in regional studies. *Regional Studies*, 1., 1–21. <http://doi.org/fzkqn9>
- Verbong, G. P. J., Geels, F. W. (2010): Exploring sustainability transitions in the electricity sector with socio-technical pathways. *Technological Forecasting and Social Change*, 8., 1214–1221. <http://doi.org/c9b9vd>

KITEKINTÉS / OUTLOOK

A városmarketing és a gazdasági szerkezetváltás összefüggései Manchesterben

City marketing in the context of economic restructuring in Manchester

NAGY A. JÚLIA

NAGY A. JÚLIA: PhD-hallgató, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar;
julia.naggy@gmail.com

KULCSSZAVAK: városmarketing, gazdasági szerkezetváltozás, városfejlesztés, márkázás

ABSZTRAKT: Annak ellenére, hogy a településmarketing vagy városmarketing egy aránylag új kutatási téma a tudományos világban, éveken át alkalmazták helyek, városok vagy akár nemzetek promotálására és fejlesztésére. A városmarketing az 1980-as évektől kezdődően került előtérbe, amikor a gyáripar hanyatlását követően új gazdasági tevékenységek jelentek meg, módosultak a városfejlesztés lehetőségei és a települések adottságai a versenyképesség mozgatóerejévé váltak. Ennek következtében a városmarketing nagyobb jelentőséget kapott és jelenleg már fontos részét képezi a városfejlesztési politikáknak és városmenedzsmentnek. De hogyan is történik a városmarketing a gyakorlatban? A folyamat jól észlelhető, főleg a volt ipari városok esetében, ahol gyakori törekvések irányulnak az elvesztett, hagyományos ipari tevékenységek okozta hátrányok megoldására, befektetések vonzása és a turizmus fejlesztése által. Egy klasszikus példa erre a folyamatra az Egyesült Királyság egyik legnagyobb városa, Manchester. A tanulmány röviden bemutatja a városmarketing elméleti hátterét, ennek szerepét a településfejlesztésben. A cikk ezután a városmarketing szerepét, eszközeit és megvalósítását vizsgálja Nagy-Manchester városrégióban. Mindezt a városvezetésben és a városmarketingben részt vevő szereplőkkel készített mélyinterjú-sorozat eredményeivel vetem össze. A kutatásból kiderül, hogy a városrégió szintje nehézségeket okoz az egységes márka kialakításában, a helyi márkázás szempontjából töredezett városfejlesztés észlelhető.

A. Júlia NAGY: PhD candidate, Faculty of Geography, Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, Romania; julia.naggy@gmail.com

KEYWORDS: city marketing, economic restructuring, urban development, branding

ABSTRACT: Even though urban marketing is quite a new concept it has often been used for city

or even national developments in the past (Kavaratzis, Ashworth 2005). The decline of manufacturing around the early 1980s sprouted new economic activities and changed the approach to urban planning and development. As a consequence, the territorial characteristics of settlements gained in importance and became the engines of growth in a competitive market. Thus, city marketing gained higher importance and especially nowadays plays an important role in the process of urban planning and management.

However, what does this look like in practice? The former industrial cities serve as good examples regarding urban marketing. Great efforts are made to cope with the decline of traditional industries by attracting inward investments (Paddison 1992) and developing the tourism industry. One of the best known examples is Manchester, one of the largest cities in the United Kingdom.

The aim of the study is therefore to understand the role of place marketing in the regeneration of a former industrial city such as Manchester. The study briefly introduces the theoretical background of city marketing and branding, elaborating its role in urban development. The research is about Manchester but concentrating on the city's regional scale, i.e. on Greater Manchester. The objectives of the research are to understand the concept of place marketing and its significance in the re-development of former industrial cities, to explore the role of place marketing within the city region and examine the perceptions as well as the marketing tools and the means applied throughout the place marketing process.

The study aims to understand the significance and contribution of place marketing to the regeneration of a city region and, in the end, to formulate a series of recommendations which could facilitate greater integration of benefits resulting from place marketing into the local planning practice within the boroughs. In order to mine rich sources of information from experts with place marketing experience, elite interviewing was used involving decision makers, policy makers and marketing experts working in the fields of urban management and city marketing. Overall, the findings show that presenting a city on a regional scale makes it difficult to create a true and strong brand. As a result, city marketing and urban development remain fragmented. The conclusions show, however, that place marketing and branding play a significant role in the contemporary urban regeneration nevertheless. But the promotion attempts need to be coherent and part of a model which works as a machine in the regeneration of the city region as a whole.

Bevezető

A településmarketing (helymarketing) relatíve újszerű fogalom, viszont különböző formában már a múltban is létezett (Bell, Pike 2013) és eszközként szolgált a települések turisztikai népszerűsítésére és a befektetések vonzására. Sőt, ahogy Ward (1998) említi, különféle promotálási tevékenységeket már a 19. század elején alkalmaztak a tengerparti üdülőhelyek népszerűsítésére, a turisták vonattal való utazásának buzdítására. A településmarketing területén újszerűnek nevezhetjük a városmenedzsment által egyre gyakrabban alkalmazott marketing jellegű megközelítéseket a városfejlesztéssel kapcsolatos problémák megoldására (Kavaratzis 2004). A globalizált világban ahhoz, hogy a többi várossal való versenyképességet megőrizzék, a városoknak, ezen belül a volt ipari városoknak fontos, hogy újra feltalálják magukat, az ipari mivoltukra utaló negatív városképet megváltoztassák és vonzóvá tegyék a lakosaik, a turisták és a befektetők számára egyaránt.

A tanulmány egy posztipari város, Manchester példáján szemlélteti a városmarketing gyakorlatát. A kutatás fő célja felkutatni, hogyan és milyen

mértékben járul hozzá a városmarketing Manchester városfejlődéséhez. Így végigköveti a városmarketing fejlődését, bemutatja a munkájukkal a városmarketing alakulását befolyásoló szereplőket, felkutatja, hogy hogyan teszik ezt a folyamatot hatékonyrá, és elemzi, hogy milyen mértékben sikerül a várost a városrégió szintjén promotálni. Mindezek mellett olyan következtetéseket és ajánlásokat fogalmaz meg, amelyek irányt mutathatnak a városmarketing módszereire és lehetőségeire, keretet adva a versenyképesség növelésére. A kutatás felvázolja, hogy Manchester mint termék miként jelenik meg a piacon, milyen megvalósítási szemlélet áll mögötte, mi az, ami nem engedi a folyamat tökéletesítését, és milyen jellegű változtatásra volna szükség a városrégió fejlesztése során ahhoz, hogy a piaci igényeket kielégítse.

A város- és a településmarketing szerepe a helyi fejlődésben

Kavaratzis (2004, 2008) szerint a marketing és eszközeinek városfejlesztésben való alkalmazását a vállalkozói város idézte elő az 1970-es évektől kezdődően, amikortól a településmarketing a városvezetés által gyakorolt vállalkozó jellegű megközelítésekben meghatározó jelleggel bír. Griffiths (1995) szerint a vállalkozó szellemű városvezetést a keynesi szociáldemokrata irányzat bukása és a piaci liberalizáció felemelkedése hozta magával, amikor a városi kormányzásban elterjedté vált a menedzsment jellegű módszerek és megközelítések alkalmazása. Harvey (1989) megfogalmazásában az új vállalkozói szemléletmódnak három fő jellemzője az együttműködés a köz- és magánszféra között, ennek az együttműködésnek a spekulatív jellege – amely sok esetben a közszféra kockázatvállaló magatartásában nyilvánul meg –, valamint az, hogy különböző fejlesztési projektek hatásait nem csupán specifikus területek tudhatják magukénak.

A helymarketing az 1980-as években vált elterjedtebbé, a gazdasági szerkezetváltás hatására (Tallon 2010). A gazdasági szerkezetváltás a gyáripár hanyatlásában nyilvánult meg, amely korábban alapját képezte az ipari régiók és városok tevékenységének. Ennek következtében a volt ipari városokról negatív kép alakult ki, amely a gazdasági hanyatlást, a levegőszennyezettséget, a hanyatlásban lévő ipari létesítmények visszataszító arculatát tükrözte.

A volt ipari városok átalakulása, a róluk kialakult negatív kép megváltoztatásának óhaja és a vállalkozó szellemű városvezetési megközelítések alkalmazása egyre több várost buzdított a promotálás és a médiaeszközök gyakori használatára. A „hol” kérdése lényeges szerepet kapott, előtérbe helyezte a hely fontosságát, ami jelenthet városokat, városrégiókat, régiókat, közösségeket vagy akár államokat, nemzeteket is (Rainisto 2003). A helymarketing és a promotálás szempontjából a terméket a települések képezik, a promotálás olyan folyamat, amely az adott település helyi értékeit, jellegzetességeit – mint például természeti látványosságok, kulturális és társadalmi sokszínűség, infra-

struktúra – emeli ki (Kotler, Asplund, Rein, Haider 1993, idézi Anttiroiko 2014). Városi szinten rokon kifejezés a városmarketing, amely Nyseth és Viken (2009) szerint a városfejlesztés folyamatában fontos szerepet tölt be és széles körű intézkedéseket foglal magába, mint például az épített környezet alakítása, a promotálás, a köz- és magánszféra közötti együttműködés elősegítése. Ennek értelmében a városmarketing a helymarketingnek vagy a promotálásnak az al-kategóriája (Anttiroiko 2014), városi kontextusban pedig a területi tervezési, fejlesztési, rendezési, a város fizikai környezetének fejlesztésével kapcsolatos azon tevékenységeket foglalják magukba, amelyek a város promotálását segítik elő.

A városrehabilitáció és a promotálás szorosan összefügg egymással, mivel egy város promotálása sok esetben az adott településen végbemenő rehabilitációs tevékenységek sikereire utal (Tallon 2010). Azonban fennáll a veszély, hogy a városmarketing-stratégiák olyan városkép alakítására töreksenek, amely a városnak a múltbeli vagy a jelenbeli pozitív oldalát emeli ki, mellőzve a gyengeségeit vagy a kellemetlenebb tényezőit (Hall 2006), ezáltal a valóságtól eltérő városképet hoz létre és előtérbe helyezi a percepció fontosságát a valósággal szemben.

A városok átalakulásának időszaka magába foglalta a befektetésmarketing folyamatát (Bradley, Hall, Harrison 2002), amely új létesítmények kialakítására vagy barátságosabb városi környezet kiépítésére irányult. A befektetésmarketing alkalmazásával a városvezetés a volt ipari gazdaságok hanyatlása által okozott kihívások megoldását célozta, munkahelyeket teremtő befektetők, turisták és az adott városban lakni kívánó személyek vonzásával. Így Lew (2001) megfogalmazásában átszakosodás történt a termelésorientált helyekről a játékorientált helyekre, ahol a játék a városok által nyújtott kulturális, sport-, szórakozási, bevásárlási lehetőségeket jelentette. Ezek a városok a lakosságért, egyetemistákért, látogatókért és nem utolsósorban a befektetőkért indultak versenybe, a Rainisto (2003) által említett településharcba. A sikerhez viszont – Kotler, Asplund, Rein, Haider (1999) szerint – helyi kiválóságra van szükség: olyan stratégiai-marketing-szakértelemre és marketingeszközök helyes alkalmazására, amelyek által a városok vagy városrégiók képesek fenntartani versenyképességüket. Ugyanakkor van den Berg és Braun (1999) azt állítják, hogy a városok feltalálhatják saját marketingstratégiájukat, de a saját stratégiaalkotást bonyolult és komplex feladatnak tekintik. A verseny megköveteli, hogy a helyi önkormányzatok irányelvei nagyobb mértékű piacorientáltságot tartalmazzanak, figyelembe véve lehetőségeiket és a fennálló veszélyeket, felismerve erősségeiket és gyengeségeiket (van den Berg, Braun 1999). Eszerint a vállalkozói és az előrelátó irányelvek és politikák alkalmazása segíthet a többi várossal szembeni versenyképesség megőrzésében.

Az utóbbi három évtizedben egyre több város felismerte azt, hogy a marketing erőteljes eszköze lehet a városmenedzsmentnek. Lényeges a földrajzi marketingmix kialakítása, amely a város pénzügyi, szervezeti, területi-funkcionális jellegű és promotálással kapcsolatos intézkedéseiből tevődik össze (Young, Kaczmarek 1999). A földrajzi marketingmix nemcsak összetevőiben különbözik

a klasszikus marketingmixtől, hanem abban is, hogy kialakításához legalább három összetevő kombinációja szükséges, hatékonysága pedig függ az összetevők helyes kiválasztásától és gyakorlatba való integrálásától (Kavaratzis 2004). A koherens marketingstratégia kialakítása a városmenedzsment számára kihívást jelenthet a fogalom megértésének és a marketingstratégia helyes kivitelezésének szempontjából (Smyth 1994). Mindezek mellett – mint ahogyan Rainisto (2003) is említi – sok esetben a települések olyan stratégiai marketingmodell alkalmazását célozzák meg, amelyben egy nagyobb város a környező településekkel régiót hoz létre, ahol nagyobb közismertségből fakadóan a központi város neve átfogó márkanévként szolgál. Így mentális viszonylatban feloldódnak a települések közötti adminisztratív és földrajzi határok, stratégiai partnerkapcsolatok alakulnak ki a régió települései között, egyesített értékeik hozzáadott értéket teremtenek, ami hozzájárul versenyképességük növeléséhez a többi várossal, régióval szemben. Ezáltal az utóbbi évtizedben a településmarketing fogalma újabb, márkázási dimenziót kapott.

Márkaépítés, identitás, imázs és pozicionálás

A globalizált világ piacán minden országnak, régióknak és városnak versenyeznie kell egymással a saját részesedéséért – kereskedelmi, politikai, szociális vagy kulturális téren –, és a márkaimázs az, amely információt biztosít a fogyasztóknak a vásárlási döntések meghozatalakor (Anholt 2010). A márkaimázs Anholt (2010) megfogalmazásában a külvilág által kialakított hírnév, amely nemcsak tényeket tartalmaz (azt, amit a külvilág tud), hanem elképzeléseket is (azt, amit a külvilág gondol) egy adott termékről – legyen az ország, régió vagy város. Az elmúlt húsz év során a neoliberális globalizáció megváltoztatta a márkázás gazdasági szerepét (Holt 2006), ami a településmárkázásban is észlelhetővé vált. A városmárkázás eszközként szolgál a városfejlesztési politikák számára abban, hogy gazdasági fejlődést célozzanak meg, ugyanakkor irányt mutat a lakosságnak is abban, hogy azonosulni tudjanak a várossal (Rainisto 2003). Így a településmarketing folyamata kettős szereppel bír: olyan keretrendszer kialakítását követeli meg, amely nemcsak befektetések és erőforrások vonzását célozza meg, hanem a társadalmi kirekesztéssel vagy a kulturális sokszínűséggel kapcsolatos problémák megoldásában is segítséget nyújt. A posztmodern világban a helymarketing sikeressége függ az általa kialakított, kommunikált és menedzselt imáztól, a városmarketing eszköze nem fizikailag a város, hanem a városról kialakított kép (Kavaratzis 2004). Az imázs, a marketing és a városmárkázás Cova (1996) megfogalmazásában közeli kapcsolatban állnak egymással. A városimázs és ennek kialakítása befolyásolja és elősegíti a városmarketing céljainak meghatározását (Kavaratzis 2008), a városmárkázás kifejezése és gyakorlati alkalmazása egyre népszerűbbé válik. A márkázás által a termék – esetünkben a város – konk-

rétább és eltérő identitást kap (Cova 1996), a városimázst és jellemzőit azonosítják, egységes marketingüzenetet fogalmaznak meg (Kavaratzis 2008). Ebben az értelemben a márkázás a városmarketing része, ugyanakkor a marketingtevékenység függ a városimázs felépítésének, kommunikálásának, menedzselésének a folyamatától. A márkázás nem laza marketingtevékenység, hanem holisztikus tevékenység, amely a hely, a város egészét befolyásolja, többletvonzerót létesít (Rainisto 2003) és a város komplexitásának leegyszerűsítését kínálja (Kalandides 2006). A márkázás kísérleti folyamat, amely egy termék stratégiai „megszemélyesítésére” törekszik (Power, Hauge 2008), különleges és jellegzetes identitással ruházza fel a terméket (Kavaratzis 2004). Rainisto (2003) azt állítja, hogy a területi identitás létrehozásával és kommunikálásával nemzeteket és helyeket mint földrajzi területeket (Hankinson 2001; Kotler, Asplund, Rein, Haider 1999; Rainisto 2003) lehet promotálni az adott hely vonzerejének növelése érdekében. A hely identitása egyedi vonzerőkre épül, a vonzerő kialakításának folyamatában az adott település megszabhatja a létrehozandó városimázst, amelyet azzal a reménnyel kommunikál, promotál, hogy a célcsoport körében olyan képet alakítson ki, amely megegyezik az elvárásokkal (Rainisto 2003). Mivel a város különböző értelmezésekre nyitott (van den Berg, Braun 1999), a városimázs nehezen változtatható (Anholt 2010), de fontos az, hogy a város valós identitását tükrözze (Paddison 1993).

A helymárkázás az emberek által kialakított képeket és megítéléseket olyan összehangolt tevékenységek középpontjába helyezi, amelyek az adott hely és jövőjének alakítására vannak megtervezve (Kavaratzis, Ashworth 2005). A magas szintű szakértelem megköveteli azt, hogy a városmárkázás összekapcsolja a vezetői és marketingtechnikákat olyan városfejlesztési stratégiákkal, amelyek társadalmi, gazdasági és területrendezési szempontokat vesznek figyelembe (Seisdedos, Vaggione 2005). Ezek a városfejlesztési stratégiák a város adott területeit akarják eladni lakóhelynek, fogyasztási vagy termelő tevékenységre (Smyth 1994). Azonban az új világrendszerben az intenzív verseny, a tömegfogyasztás és a globalizáció igazi kihívást jelent a márkázás számára (Janiszewska, Insch 2012). A településeknek kompetitív környezetben kell eredményességüket és versenyképességüket megőrizniük, javítaniuk. Ehhez meg kell találniuk azokat a tényezőket, jellemzőket, eszközöket, amelyek különlegessé vagy egyedivé teszik őket, és amelyekkel megkülönböztethetik magukat a versenytársaktól. Ebben a folyamatban kap fontos szerepet a márkázás, a termék vagy szolgáltatás származási helyének beazonosítása és differenciálása a többi versenytársétól (Anttiroiko 2014).

A differenciálás szerepét illetően egy településmárkát két irányból kell tekinteni, egyrészt a küldő, másrészt pedig a fogadó szempontjából. A küldő szempontja egy település identitásának a tükröződése, a fogadó szempontja pedig az adott település imázsa (Florek, Janiszewska 2013). A differenciálás létfontosságú ahhoz, hogy egy településmárkát egyedivé vagy megkülönböztethetővé tegyünk a többi versenytársától, a pozicionálás a márkastratégia definiálásának

és kialakításának alapvető része (Insch 2014), versenyelőny és egyedi értékigért (Wheeler 2013). Mivel a márkastratégiában fontos szerepet játszik a vízió kialakítása, a márka nem csupán az aktuális tevékenységeken alapszik, hanem olyan tevékenységeken is, amelyek biztosítják a jövőbeli kívánt pozíciót (Florek, Janiszewska 2013). Nagyobb települések több tevékenységre, többféle pozicionálásra nyújthatnak lehetőséget, azonban ez kihívást is jelent a komplex márkauzenetek megfogalmazásakor (Kavaratzis, Warnaby, Ashworth 2015), a célpiacok kiválasztásakor (Insch 2014).

A márkapozicionálás, imázs, és identitás között szoros összefüggés van (Janiszewska, Insch 2012). A pozicionálás egy adott település identitásának, megkülönböztető elemeinek a felismerése, ezek kommunikálása és elismertetése, a pozitív és összefüggő imázs és márka kialakítása (Piskóti 2012), a célcsoport szükségleteinek és elvárásainak kontextusában. Fontos, hogy a pozicionálás a versenytársaktól való megkülönböztetéshez vezessen, kívülről vezérelt legyen, hitelességet és elismerést teremtsen (Janiszewska, Insch 2012). Arra a kérdésre, hogy egy város hogyan pozicionálja magát, hogyan választja meg a differenciálási stratégiáját, Kapferer (2008) egy hasonlaltal válaszol, amelyben a várost a testhez hasonlítja, amelynek saját DNS-ét, identitását kell vizsgálni. Véleménye szerint az eredményességet nem a múltnak vagy a múltbeli énnel a visszajátszásával lehet elérni, hanem önmaga újbóli feltalálásával, azokra az értékekre, képességekre, eszményekre alapozva, amelyek segítették a történelem során az előrelépésben.

A településmarketing története Nagy-Britanniában

Az utóbbi két évtizedben világszinten megnőtt a településmarketing szerepe a városok, régiók, nemzetek között zajló versenyben. Jelenleg a nagyobb városok nemzetközi elismertségért versyeznek egymással, a modern Európában kulturális fővárosokként helyezik el magukat az európai piacon vagy a világpiacra.

A 20. század második felében a legtöbb posztindusztriális város promotálási stratégiájának alapja a kultúrába való befektetés, a turisták és a befektetők vonzása. Ahogy Ward (1998) megfogalmazza, a brit városokban és a francia tengerparton a 20. század elején is hasonló törekvések mentek végbe, nagy mennyiségű befektetés valósult meg koncerttermek, művészeti galériák, múzeumok létrehozására, a cél pedig az ipari civilizáció sikerességének szemléltetése vagy például a francia tengerparton a látogatók vonzása volt (Rainisto 2003).

Néhány évtizeddel később, a 2. világháború utáni Nagy-Britanniában újjáépítési tervek készültek, versengést váltva ki a városok között a szűkös finanszírozásért vagy a szűkös építőanyagok megszerzéséért (Larkham, Lilley 2003). Nagy-Britanniában az 1970–1980-as években sok város ipari bázisa jelentősen visszaesett, a 20. század végére a volt ipari városok egyikét sem lehetett iparinak tekinteni (Ward 1998). A munkanélküliség megoldására a döntéshozók a ki-

alakult úrt új gazdasági tevékenységekkel kívánták kitölteni. Mivel új ipari létesítmények létrehozása nem szolgált volna megoldásként, sok város újradefiniálta magát mint posztindusztriális, szolgáltató szektorra átszakosodott központ (Ward 1998). Ennek elérése érdekében befektetőkre és látogatókra volt szükség, az üzleti környezet és a szabadidő-turizmus fejlesztésére. Több brit város kultúrafókuszú kezdeményezései eltérő módon alakították az új városimázst (Seo 2002). Ehhez kapcsolódik a Griffiths (1995) által említett promotálási modell, amely olyan fizikai változásokra fekteti a hangsúlyt, amelyek látogatókat vonzanak a városba. E változások magukba foglalják az irodák, boltok, éttermek és kulturális létesítmények megépítését, a vegyes használatú fejlesztéseket és ezek kulturális kerületekben való tömörülését. Larkham és Lilley (2003) szerint az 1990-es évek után az akadémiai körökben lényegesen megnőtt a település-promotálásról szóló kutatások száma. Ahhoz, hogy a posztindusztriális városimázs promotálásáról beszélhessünk, szükségszerű volt az ipari bázis leértékelődése, a helyi ipar jelentőségének csökkentése (Short, Benton, Luce, Walton 1993). Ezekre a törekvésekre az angliai Manchester klasszikus példa, olyan posztipari város, amely a múltja által a róla kialakított negatív képet városmarketing alkalmazásával törekszik levetkőzni és így az eredményes városfejlesztéshez hozzájárulni.

Kutatási célok és módszertan

A tanulmány azt vizsgálja, hogy a városmarketinget milyen mértékben és mennyire egységesen alkalmazzák Nagy-Manchesterben, a tíz kerület által alkotott városrégióban. A kutatás feltárja a városmarketing eredetét, fejlődését, népszerűsítését, valamint elemzi ennek gyakorlati oldalát, azon szakemberek véleményének, tapasztalatainak és hozzáállásának bemutatásával, akik felelősek a városmarketingért és befolyásolják a városmarketing lebonyolítását, megvalósítását Manchester városrégiójában.

A tanulmány kvalitatív elemzésen alapszik, mivel a kvalitatív módszerek gazdag és részletes eredményeket biztosítanak az interjúalanyok gondolatairól és véleményéről (Macdonald, Headlam 2008). Az egyik legelterjedtebb kvalitatív módszer az interjúkészítés. E módszer hozzásegít ahhoz, hogy megtudjuk az interjúalanyok felfogásait és hozzáállását egy adott kérdéssel kapcsolatosan. E technika alkalmazásakor fontos a megfelelő interjúalanyoknak és interjútípusnak a kiválasztása. A félig strukturált interjú a legelterjedtebb kvalitatív kutatási módszer (DiCicco-Bloom, Crabtree 2006), amely előre meghatározott nyílt kérdések köré szerveződik, spontán kérdések felmerülésének lehetőségével. Összesen tíz interjút bonyolítottam le szakemberekkel, akik szervezeteknél, az önkormányzatnál, vállalatoknál dolgoznak, különböző ágazatokat és adminisztratív szinteket képviselnek, valamint marketingtevékenységüket különböző célcsoportok felé irányítják. (A kutatásról angol nyelven lásd Nagy 2013.)

A városmarketing szerepének átalakulása Manchesterben a várospolitikai neoliberais fordulataának hatására

Manchester városrégió (Greater Manchester) tíz kerületből áll. Manchester a régió központjában helyezkedik el és Salforddal, Trafforddal valamint Tameside-dal az agglomeráció magját képezi.

Manchester 1974-től a fent említett településekkel a Nagy-Manchester metropoliszmegeyét alkotta, amelynek 1986-ig kétszintű önkormányzati rendszere volt. 1986-ban a megyei szintű közigazgatási egység elveszítette közigazgatási szerepét, így a tíz kerület (borough) központosított illetékességi területté (unitary authority) vált, saját helyhatósággal, önálló területfejlesztéssel. Az 1990-es években a munkáspárti kormány nagyobb hangsúlyt fektetett a regionális szintű kormányzásra. Annak ellenére, hogy 2010-ben a politikai rendszer újból megváltozott és a regionális kormányzati szintet megszüntették, mégis sok törekvés irányul a városmenedzsment részéről a metropoliszszintű intézmények létrehozására. Ezt többek között olyan városmarketinggel próbálják elérni, amely kiterjed a városrégió egészére.

Az 1970-es és 1980-as évek dezindusztrializációja magával hozta a munkanélküliség növekedését, az elszegényedett lakosok belvárosban való magas koncentrációját, a leromlott és üres ipari létesítmények sokaságát, nagy kihívást és feszültséget jelentett az Egyesült Királyság városi önkormányzatainak. A kialakult helyzetet súlyosbította az állami költségvetési támogatás csökkentése, tükrözve a keynesiánus jóléti állam meggyengülését (MacLeod 2002). Ipari városok, mint például Manchester, amelyek a gazdasági fejlődés pillérei voltak, a csődfelszámolók megélhetését biztosították és a városi hanyatlásnak és szétesésnek adtak helyet. A válságos helyzet megoldására a városi önkormányzatok a neoliberális ideológiákat követve igyekeztek felmérni a szociális támogatási lehetőségeket, a politikai beavatkozások kontextusát valamint a stratégiai prioritásokat (MacLeod 2002). Misener és Mason (2009) a neoliberalizmust szűkülő várospolitikával köti össze, amely tőketámogatásokon, helymarketingen, a városközpontok fejlesztésén és fellendítésén alapszik, ami a helyi szint feladatkörének növekedésével járt. A városi kormányzásban elterjedtek a menedzsment-megközelítések (Griffiths 1995).

Az 1980-as években homogenizálódás észlelhető a sok nyugati város által követett városrehabilitációban, amely ingatlanfejlesztéseken, az életminőség növelésének céljából környezetvédelmi és infrastrukturális fejlesztéseken vagy több angol városban a kikötők fejlesztésén alapult (Quilley 1999). Kezdetét vette az átszakosodás a termelésorientált helyekről a szolgáltatásokat kínáló helyekre (Lew 2001). Elkezdődött a kikötők és vízpartok fejlesztése, rekreációs és szórakozási funkciókkal való ellátása, a 19 századi ipari örökség, a gyár- és raktárépületek újrashasznosítása lakossági és irodafejlesztések céljából. Megjelentek az üzleti negyedek, a kávézók és szórakozónegyedek. E fejlesztések összehangolására és az imázs kialakítására a helymarketing eszközeit kezdték el alkalmazni.

MacLeod (2002) megfogalmazásában a neoliberalizmussal összhangban a vállalkozók bekapcsolódtak a városversenyben elfoglalt pozíció javításába. Manchester is egyre gyorsabb ütemben indult el azon az úton, amely posztindusztriális várossá teszi. A város története gyakran forradalmi változások sorozataként van elmesélve, amely során a világ első ipari városává, vidékies központból a Cottonpolisnak nevezett világvárossá alakult (Hutchison 2010). Az utóbbi három évtizedben úgy a politikai színtéren, mint a városi környezet kialakításában próbálta levetkőzni ipari múltját és felépíteni fejlődő posztipari városimázsát. Hutchison (2010) megfogalmazásában a vállalkozói város szelleme a városi tanács 1987-ben megfogalmazott szlogenjébe lett beépítve, amikor az előző jelmondatot (Munkahelyek oltalma és a szolgáltatások minőségének növelése) felváltotta az a szlogen, hogy Valóítsuk meg! (vö. Kavaratzis 2004, 2008). Hutchison leírásában az tette Manchestert egyedivé, hogy képes volt a nemzeti politikák változását helyi igények kielégítésére alkalmazni. Ez magában foglalta a Bradley, Hall, Harrison (2002) által említett befektetésmarketinget. Ahhoz, hogy a város biztosítsa a tőkefelhalmozás rendszerében (Quilley 1999) való érvényesülését, hatásos városmarketinget kell alkalmaznia és lenyűgöző márkaimázst (Anholt 2010) kell felépítenie. Ezért a városi tanács jelenlegi szervezeti értékei az egyének, a büszkeség és a hely (people, pride, place), amelyek Manchestert olyan várossá teszik „ahol az emberek élni, és ahova a vállalatok befektetni szeretnének” (www.manchester.gov.uk 2015).

Annak ellenére, hogy a város folytonos versenyben van más, hasonló méretű, hírnevű és Manchesterhez közel fekvő egyesült királyságbeli városokkal, a kihívások mellett rengeteg lehetőséggel is rendelkezik. Az interjúalanyok által leggyakrabban említett kihívások közé tartozik a Manchester és Liverpool közti versengés, amely a két város történelmi múltjából adódik. A megkérdezettek szerint Manchestert sokan szürke ipari városnak tekintik, míg Liverpoolt a világ felé nyíló kapunak. Ugyanakkor fennáll a veszélye annak, hogy mindkettőt régi ipari városnak tekintsék és a negatív kép inkább más városok felé irányítsa a potenciális látogatókat. Regionális szinten Manchester repülőtere lehetőség a világgal való összeköttetés szempontjából, míg Liverpoolban a tenger nyújt ilyet a vízi közlekedésben. Az Északnyugati Regionális Fejlesztési Ügynökség képviselője kiemelte, hogy mindkét város rengeteg lehetőséget nyújt szabadidős és üzleti ügyek lebonyolítására, és mivel mindkettő erős márká, saját erősségeikkel járulnak hozzá a régió fejlődéséhez. Lehetőségként, de kihívásként is látták a két város együttműködését, például az Északnyugati régió Atlantic Gateway vagy a Core Cities (Birmingham, Bristol, Leeds, Liverpool, Manchester, Newcastle, Nottingham és Sheffield érdekérvényesítő csoportja) fejlesztési stratégiákban.

Egy másik tényező a London utáni második város címének megszerzése, amely versengést jelent Birminghammal. Ami az üzleti környezetet illeti, a Cushman&Wakefield (2011) kutatása az Egyesült Királyság városai közül Manchestert helyezi a második helyre Londont követően. Manchesternek a fővároshoz való közelsége lehetőséget ad arra, hogy kiegészítő ajánlatokat és szolgál-

tatásokat biztosítson a letelepedőknek, a turistáknak és a befektetőknek. A befektetők számára például fontos lehet, hogy a Bank of New York 2005-ben Manchesterben nyitotta meg második fiókját a londoni után. A város lehetőséget nyújt magas színvonalú szolgáltatásokra és versenyképes ingatlan- és telekárakat biztosít költséghatékonyság, elhelyezkedés és minőség szempontjából. Manchester országon belüli központi elhelyezkedése szintén lehetőség nemcsak a fővárossal szemben, hanem más nagy-britanniai városokkal szemben is. Ezzel ellentétben az egyik interjúalany kiemelte, hogy a jó összeköttetés és a területi elhelyezkedés veszélynek tekinthető, mivel ösztönzi a vállalatokat arra, hogy az ügyintézészt inkább Londonból végezzék. Mindezek együttesen alátámasztják Janiszewska és Insch (2014) állítását, hogy a városoknak rendkívül kompetitív környezetben kell eredményességüket megőrizniük.

Értékek és eszközök, amelyekre Manchester jelenlegi helymarketingje építhető

Az interjúalanyok szerint a leginkább promotálható értékek a városközpont, a színházak változatossága, a múzeumok, a művészeti galériák, az éttermek, a hotelek, a futballklubok, a sportlétesítmények, a zene, az örökség, a John Rylands Könyvtár, a Manchesteri Egyetem, a manchesteri repülőtér, az események és fesztiválok gazdag kínálata, a vásárlási lehetőségek, a fiatal és változatos lakosság. Az 1. táblázat Manchester leglátogatottabb turistalátványosságait mutatja be 2007 és 2011 között. A legjelentősebb változás a Manchester Museum esetében látható, ahol több mint 50%-kal nőtt a látogatók száma, de növekedést mutat a Runway Visitor Center és az Imperial War Museum is. Mindhárom attrakció Manchester kerületben található, ami bizonyítja, hogy a városközpontban található látványosságok nagyobb figyelemben részesülnek.

1. táblázat: Manchester városrégió látványosságai (ezer látogató, zárójelben a helyezések)
The ten most visited places in Greater Manchester (thousand visitors, ranks in brackets)

Látványosság	2011	2010	2009	2008	2007
MOSI (Manchester)	850	601 (2)	533 (2)	852 (1)	705 (2)
The Lowry Centre (Salford)	783	873 (1)	843 (1)	841 (2)	800 (1)
Chill Factore (Trafford)	452	450 (3)	485 (3)	–	–
Manchester Art Gallery (Manchester)	388	379 (4)	409 (4)	394 (3)	394 (3)
Manchester Museum (Manchester)	360	346 (5)	330 (6)	244 (7)	235 (7)
Runway Visitor Park (Manchester)	327	300 (8)	241 (9)	228 (9)	226 (8)
Bolton Museum Aquarium & Archive (Bolton)	325	322 (6)	374 (5)	310 (5)	267 (4)
Manchester United FC Museum (Trafford)	322	316 (7)	309 (7)	327 (4)	263 (6)
Imperial War Museum North (Trafford)	302	246 (9)	237 (10)	239 (8)	223 (9)
Dunham Massey (Trafford)	219	–	–	–	–

Forrás: saját szerkesztés a Marketing Manchester (2013) adatai alapján.

Mindezek ellenére a város képes lehet többet is nyújtani, olyan értékeket, amelyeket sokan nem ismernek fel. A futballklubokat az interjúalanyok nem tekintették olyan tényezőnek, amely megkülönbözteti Manchestert a többi várostól (pl. Barcelonától vagy Madridtól). A vásárlási lehetőségeket a megkérdezettek szintén nem tekintették olyan értéknek, amely egyedi kínálatot biztosítana. Továbbá egyezett az álláspont abban, hogy a gazdag ipari örökséget nehéz eladni a nyilvánosságának. A Tudományos és Ipari Múzeum igazgatója úgy érezte, hogy Manchester egyik legnagyobb értéke központi elhelyezkedése, amely nemcsak más települések vagy látványosságok megközelíthetőségét biztosítja (például Chester, Lake District, Peak District) hanem a város folyosóként is szolgálhat: „olyan folyosóként, amelyen áthaladsz ahhoz, hogy máshova utazz”. A 2009-ben az Európai Bizottság által készített felmérés azt mutatja, hogy a lakosság több mint fele nagyon meg volt elégedve a kulturális lehetőségekkel és inkább meg volt elégedve a város zöldövezeteivel. 21% nagyon meg volt elégedve az utcák és épületek szépségével a saját negyedeiben (további 45% inkább megelégedve), 20% pedig úgy vélte, hogy a közlekedés nagyon jó, míg 44% azt, hogy többnyire jó (European Commission 2009).

Manchester identitása

Rainisto (2003) azt állítja, hogy ha egy területnek létezik identitása, akkor az segíti az adott hely vonzerejének növelését és a promotálást. Arra a kérdésre, hogy Manchesternek van-e identitása, az összes megkérdezett igennel válaszolt, viszont eltérő véleményük volt arról, hogy ez miben rejlik. Említették az ipari örökséget, amely az évek során nagyban befolyásolta a város fejlesztését és a posztindusztriális város felé való haladást, az ipari korszakból való kijutást és a tudásalapú gazdaságra való váltást. Ezt Bramley és Page (2009) is alátámasztja, amikor azt írják, hogy Manchester történelmi erősségeire építi jelenlegi modern, ipari városból átalakult identitását.

További identitásképző elemek a labdarúgás és a zeneipar, utóbbi vibráns és játékos karaktert ad, vonzza a fiatalokat, diákokat, ezzel haladó várossá alakult, ahol jó élni, szórakozni, dolgozni és amelyet jó látogatni. Mindezek mellett említették az igazi „mancunian” hozzáállást, amely az „igenis meg tudom csinálni” magatartást, teljesítményorientáltságot, a lehetőségek keresését tükrözi, valamint a késztetést arra, hogy „másképp csináljuk”. Az interjúalanyok szerint az egyedi identitás létrehozásához fontos, hogy a város a specifikus erősségekre fókuszáljon. Más interjúalanyok úgy gondolták, hogy ebben a folyamatban a termék és a város párosításának megfelelő benyomást kell sugallnia, konzisztensnek kell lennie a tapasztalati valósággal. A cél elérésének akadályaként az elbizakodó, öndicsérő hozzáállást említették: úgy gondolták, hogy Manchesternek objektívebben kell megítélnie saját adottságait más városokkal szemben: nemcsak Nagy Britanniában, hanem világszinten is (vö. Paddison 1993).

Manchester imázsa

A Manchesterről való felfogások eltérnek egymástól. Sok esetben lenyűgöző, sikeres, vibráns városként tekintenek rá, amelynek sikerült újból feltalálnia magát, viszont még időre van szüksége ahhoz, hogy mindenki posztmodern városnak tekintse. Ez az imázs annak a városrehabilitációs és városmarketing-folyamatnak köszönhető, amely az 1996-os IRA-robbantás után valósult meg, a 2002-es Nemzetközösségi Játékokkal, az utóbbi években megszervezett Manchester Nemzetközi Fesztivállal, valamint múzeumokkal, galériákkal, inspiráló építészeti fejlesztésekkel és nem utolsósorban a labdarúgásban elért jó eredményekkel. Sokszor megtörténik viszont, hogy ipari városnak látják Manchestert: kéményekkel, gyárakkal, gondozatlan területekkel, nyomorregyedekkel, a Coronation Street című szappanopera sorházaival. Minden interjúalany negatív tényezőként említette a folytonosan rossz és esős időjárást. A tv-tudósítások nagy hatással vannak az imázs kialakítására, ezért a BBC tévécsatorna jelenléte a városban pozitív vagy negatív tényező is lehet: példaként említették az interjúalanyok, hogy sokat számít, ha a tv-bemondó tudósítás közben azt jegyzi meg, hogy „üdvözlöm az esős Manchesterből” vagy azt, hogy „üdvözlöm a vidám és napos Manchesterből”. Ami a város turisták általi látogatottságát illeti, 2010–2012 között Manchester városrégióban a belföldi turisták száma 46%-kal nőtt (az országos átlag 9%), a külföldi turistalátogatások pedig 8%-kal (az országos átlagnövekedés 4% volt ugyanebben az időszakban) (Marketing Manchester 2013a).

Manchester mint márka

A megkérdezettek szerint a városmárka általánosságban az identitásról szól, értéktársítás, egy módja annak, ahogyan a városról beszélünk. A legtöbb interjúalany egyetértett abban, hogy Manchester egy városmárka. Mások csak akkor tekintették ezt igaznak, ha a Manchester United futballklubbal társul. Egy olyan javaslat is elhangzott, hogy először el kellene döntenie, milyen személyisége van a városnak. Erre utal Power és Hauge (2008), amikor a márkázás általi megismeréséről írnak. Az egyik megkérdezett egy hasonlattal próbálta ezt elmagyarázni: „Manchester egy darabokra tört kő, amely akkor igazi márka, ha bármennyi darabra is törik, az emberek mégis egységes, a város értékeit és eszméjét tartalmazó képet látnak”. Az „igazi márka” a sikeres pozicionálással érhető el, Wheeler (2013) ebben az értékígéretet emeli ki. A szakértelemmel alkalmazott pozicionálás elősegíti az egységes és telített márka kialakítását (Insch 2014).

2012-ben a Visit England és a Visit Scotland által a városmárkákra készített felmérésben a látogatók foglalták össze Manchester erősségeit és gyengeségeit (1. ábra). Erősségekként említették a dinamikus éjszakai életet, a ren-

1. ábra: Manchester erősségei és gyengeségei a turisták szemszögéből
Visitor perceptions of Manchester's strenghts and weaknesses

Forrás: saját szerkesztés a *Marketing Manchester* (2013b) adatai alapján.

dezenyeket, a fesztiválokat és a fejlett tömegközlekedést. Annak ellenére, hogy néhányan az interjúalanyok közül promotálható értéknek tekintették a történelem által hátrahagyott műemlékeket és épületeket, a kutatásban megkérdezett turisták ezeket a város gyengeségének látták. A többi városhoz képest átlagon felül értékelték a vásárlási lehetőségeket és a szolgáltatások kedvező ár-érték arányát. Az utóbbit az interjúalanyok is megerősítették, amikor a befektetésekről és a város nyújtotta lehetőségekről tettek említést.

A helymarketing alkalmazásához és megvalósításához szükséges intézményi struktúra

A városi neoliberalizmus kialakulásakor a helyi önkormányzat többszintű struktúrájában rejlő bürokratikus akadályok megelőzésére új intézményi infrastruktúra jött létre, amelyek feladatkörébe tartozott a gazdasági fejlődés elősegítése (Jones, Ward 2002). Annak ellenére, hogy Manchesterben a gazdasági szerkezetváltást követően léteztek városmarketing-tevékenységek, a helyi önkormányzatban csupán az 1990-es évek elején jött létre az első marketingrészleg. Korábban ezeket a tevékenységeket a politikai kérdésekkel foglalkozó médiairóda és a turizmusfejlesztéssel foglalkozó iroda végezte (Quilley 1999).

Az 1980-as évektől kezdődően az akkor városi menedzsment megértette a más városokkal való verseny szükségességét, tudta, hogy melyek a központi kormányzat elvárásai a diszkrecionális erőforrásokért való versenyben. A városi tanács hangsúlyozta a posztipari szakaszban való szerepét és gazdasági stratégiáit azon területek felé irányította, amelyek által tőkét is vonzhat (Peck, Ward 2002). Egyre több stratégiában fogalmazódtak meg jövőképek és jelentek meg a város erősségeinek és gyengeségeinek elemzései. Ehhez a folyamathoz hozzásegített az, hogy Manchester 1996-ban és 2000-ben is versenyzett az olimpiai játékok meg-

szervezéséért (Peck, Ward 2002), és annak ellenére, hogy nem járt sikerrel, ez elősegítette a befektetések vonzását. Ugyancsak ezeknek a törekvéseknek köszönhetően alakult ki a városmarketing, ami partnerkapcsolatok kialakításához vezetett és hozzájárult a városrehabilitációhoz. Új intézményrendszert és partnerkapcsolatokat építettek ki, a marketingcélokat és tevékenységeket a városrégió szintjén fogalmazták meg.

A Manchester városmarketingjével foglalkozó legfontosabb szereplők az interjúalanyok szerint a következők:

- a legtöbbször említett Marketing Manchester (és az ezen belül működő Visit Manchester turisztikai fórum): nemzeti és nemzetközi téren vállall szerepet a szabadidős, turisztikai ágazatok kommunikálásában;
- a MIDAS (Manchester Investment and Development Advisory Service), a hazai és nemzetközi befektetőket vonzó ügynökség;
- a kereskedelmi kamara;
- az Otthonok és Közösségek Ügynökség (The Homes and Communities Agency), azaz az országos lakás- és városrehabilitációs ügynökség, amely otthonokat és üzlethelyiségeket biztosít az erre rászorulóknak, a szociális bérlakásrendszert is szabályozza;
- Nagy Britannia Konzulátusa;
- a Visit England, azaz az Országos Idegenforgalmi Hivatal, amely az angliai turisztikai lehetőségeket népszerűsíti;
- a Visit Britain – a Brit Turisztikai Hivatal, amely Nagy-Britannia turizmusát népszerűsíti;
- további gazdasági érdeképviselések, egyetemek.

A felsorolt intézmények célcsoportjai az interjúalanyok szerint a lakosság, a potenciális lakosság, a befektetők, a turisták, az egyetemisták, tanácsadók, intézmények és szervezetek. Fontosnak tartották a stratégiai közönséget, mint például a kormányzati, és médiatanácsadókat. Ebből a csoportból kiemelték az újságírókat és riportereket, kihangsúlyozva, hogy e szereplőknek nagy befolyásuk van a pozitív imázs kialakítására.

A legnépszerűbb marketingeszközök közé tartozott az online felületen való népszerűsítés, az események (mint például a Manchester Nemzetközi Fesztivál – amely egy interjúalany szerint nem hatékony, mert csak két évente rendezik meg), a turisztikai vásárokon való részvétel, a népszerűsítő videók, műsorok, kampányok (közös olyan településeken, amelyekkel olcsó légi összeköttetés létezik), PR, média valamint e-bulletin. A Marketing Manchester képviselője példát is mondott az online felületen való promotálásra, amelyet valós turizmusnak neveztek el. A lakosság üzeneteket küldhet az intézmény által megadott telefonszámra, amelyek a Marketing Manchester weboldalán jelennek meg és lehetőséget adnak a város lakosságának arra, hogy elmondják, merre járnak és mi történik a városban az adott pillanatban.

A helymarketing és a városrehabilitáció összefüggései

Az interjúalanyok egyetértettek abban, hogy a Manchesterről kialakult felfogás eltér a valóságtól. A legtöbben azt állították, hogy az ipari mivoltára utaló városkép nem valós, rég átvette a helyét egy mozgalmas, lehetőségekkel teli, vibráns, erős tudásalapú gazdasággal rendelkező városimázs. Ezzel ellentétben a város egyes negyedeiben (kivéve a városközpontot) depriváció, rossz minőségű környezet, magas munkanélküliségi ráta és az iskolázottság hiánya okoz kihívásokat. Az iskolázottsággal kapcsolatos gondok egyik oka az, hogy sok szülő nem tartja fontosnak gyerekeik jó oktatási eredményeit vagy továbbtanulását. Sok esetben a nyelvi sokszínűség is nehézségeket, akadályokat okoz.

A legtöbb interjúalany úgy gondolta, hogy a városmarketing meghatározó része a városrehabilitációs folyamatnak, hiszen a fejlesztések felértékelődést okoznak. Mások azt állították, hogy a várost fejleszteni kell, a promotálással regenerációs célokot lehet elérni. Példaként a New East Manchester promotálását említette egy interjúalany. Ez a városrész deprivált térség volt, ahol az utóbbi időben városrehabilitációt végeztek (pl meghosszabbították a villamosvonalat), viszont a negyed negatív imázsa miatt alacsony az ingatlankereslet, így szükség van helymarketingre. Fontos a városi társadalom jóléte, viszont nem alkalmazható ez a fejlesztéspolitika az életkörülmények és életminőségre való odafigyelés nélkül a városrégió azon negyedeiben, amelyek hátrányos helyzetben vannak.

A helymarketing szerepkörébe sorolták a Manchesterről kialakult negatív ítéletek megváltoztatását, a lakosság viselkedésének és hozzáállásának megváltoztatását, a helyi önkormányzat törekvéseinek népszerűsítését, a befektetők vonzását. A városmarketingnek köszönhetően olyan fejlesztések történtek a városban, mint például a 2002-es Nemzetközösségi Játékok, amely egy interjúalany megfogalmazásában Manchestert elhelyezte a térképen. Továbbá említették a Velodrome kerékpárközpontot és a Nemzetközi Fesztivált, amelynek egyre több résztvevője van. A manchesteri önkormányzat képviselője így fogalmazott: „Városfejlesztés az, amit kapsz, elősegítesz vagy véghezviszel. (...) Fontos a hely fejlesztése, viszont a közösségeknek, [a város] felhasználóinak vonzása is nagyon fontos. És ezt városmarketinggel lehet elérni.”

Konklúzió

A kutatási eredmények azt mutatják, hogy Manchester városrégió esetében a felépített márka töredezett, nem egységes, eltérő a kerületek között, s annak ellenére, hogy Manchester sok sikert aratott a városmarketing alkalmazásában, termékként a város még nincsen teljesen artikulálva. A városmarketing nem lehet sikeres addig, amíg olyan megoldatlan problémákkal küzd a város, mint a szociális depriváció, a munkanélküliség vagy az oktatási gondok. Fontos olyan

stratégiákat kidolgozni és alkalmazni, amelyek nemcsak a városközpontra, hanem a hátrányos helyzetű negyedekre is fókuszálnak. Addig, míg ez nem valósul meg, a kerületek közötti mentális határok létezni fognak, és még akkor is, ha ezek megszűntek, a városmarketinggel foglalkozó szakemberek gondolkodásában a promotálás nem lesz egységes és a kerületek közötti feszültség és rivalizálás sem fog eltűnni. Mi több, a városmarketing mélyíti ezeket az ellentéteket, mivel a kerületek a saját adminisztratív határaikon belüli promotálásra törek-szenek. Ez nemcsak, hogy töredezetté teszi az imázst, hanem megakadályozza az egységes imázs kialakulását. Ugyanakkor feltehetjük azt a kérdést is, hogy ha egyre több kerület folytat sikeres marketingtevékenységet, ami egyre inkább hozzájárul fejlődésükhöz, az nem vezet-e a kerületek kiegyensúlyozottabb fejlődéséhez és versenyképesebb városrégióhoz.

Fontos megemlíteni, hogy az interjú mint módszer alkalmazása behatárolta a kutatás eredményeit, mivel a megkérdezettek az általuk képviselt szervezetek nevében beszéltek, ami egyoldalú válaszokhoz vezetett és információhiányt okozott. Olyan példákat is említettek, ahol dszentrifikációs folyamatok mentek végbe (pl. New East Manchester). A kérdés tehát az, hogy mi az ára annak, hogy Manchester versenyképes európai város maradjon. Hiszen nem szabad azzal áltatni magunkat, hogy sikeres a városmarketing alkalmazása, ha az előnyök legnagyobb mértékben a városközpontot szolgálják, de a város periferiájára nem jutnak el.

Ugyanakkor a pozicionálás is kihívást jelent a város életében, hiszen ennek sikeressége feltétele az egységes márkaimázs kialakításának. A megkérdezettek egyetértettek abban, hogy Manchester egy átalakult, lehetőségeket kínáló város. Ezt alátámasztja a városi tanács fentiekben bemutatott víziója is. A különböző célcsoportokkal és a városmarketinggel foglalkozó intézmények munkája azt bizonyítja, hogy Manchester a modern, élettel teli lehetőségek városának emblémáját felöltve indul a versenytársaival való harcba, ezt az üzenetet próbálja kommunikálni a turisták, a befektetők vagy a jövődöbeli lakosok számára. A kérdés az, hogy melyek azok az értékek, amelyekkel módosítani tudja egykori iparvárosi pozícióját és mennyire tudja hitelessé tenni üzenetét. Manchester marketingtevékenységét és városrehabilitációs törekvéseit bármelyik megközelítésből tekintve szükséges a képességek és a gyengeségek felismerése és elfogadása (Kapferer 2008). Ahhoz, hogy a folyamat egységesen és hatékonyan működjön, fontos az együttműködés, a megfelelő fejlesztési stratégiák alkalmazása és egy valódi és egyedi márk kialakítása.

Irodalom

- Anholt, S. (2010): *Places: identity, image and reputation*. Palgrave Macmillan, New York
 Anttiroiko, A. V. (2014): *The political economy of city branding*. Routledge, New York

- Bell, F., Pike, A. (2013): *Place branding: Origins, definitions and critique*. Draft Paper for the East China Normal University, Shanghai <http://ccmc.ecnu.edu.cn/upload/Article/201310/place%20branding.doc> (Letöltés: 2015. június 6.)
- Bradley, A., Hall, T., Harrison, M. (2002): Selling cities: Promoting new images for meetings tourism. *Cities*, 1., 61–70. <http://doi.org/dfvr8g>
- Bramley, W., Page, R. (2009): *Original modern*. Marketing Manchester, Manchester. http://issuu.com/manchestermagazine/docs/original_modern?e=1285196/2678594 (Letöltés: 2015. augusztus 29.)
- Cova, B. (1996): The postmodern explained to managers: Implications for marketing. *Business Horizons*, 6., 15–23. <http://doi.org/d5t5qx>
- Cushman & Wakefield (2011): *European Cities Monitor*. <http://www.acci.gr/acci/Portals/0/Departments/keme/international/EUROPEANCITIESMONITOROct2011.pdf> (Letöltés 2014. november 5.)
- DiCicco-Bloom, B., Crabtree, B. (2006): The qualitative research interview. *Medical Education*, 4., 314–321. <http://doi.org/fhwt96>
- European Commission (2009): *Perception survey on quality of life in European cities*. http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_277_en.pdf (Letöltés: 2011. július 24.) (Flash Eurobarometer; 277.)
- Florek, M., Janiszewska, K. (2013): Defining place brand identity: Methods and determinants of application. *Actual Problems of Economics*, 12., 543–553.
- Griffiths, R. (1995): Cultural strategies and new modes of urban intervention. *Cities*, 4., 253–265. <http://doi.org/d4f6jp>
- Hall, T. (2006): *Urban geography*. Routledge, London
- Hankinson, P. (2001): Brand orientation in the top 500 fundraising charities in the UK. *Journal of Product & Brand Management*, 6., 346–360. <http://doi.org/frv6jf>
- Harvey, D. (1989): From managerialism to entrepreneurialism: the transformation of urban governance in late capitalism. *Geografiska Annaler B*, 1., 3–17. <http://doi.org/bqsx34>
- Holt, B. D. (2006): Toward a sociology of branding. *Journal of Consumer Culture*, 3., 299–302. <http://doi.org/cs7vtx>
- Hutchison, R. (2010): *Encyclopedia of urban studies*. SAGE Publications, Thousand Oaks <http://doi.org/88m>
- Insch, A. (2014): Positioning cities: Innovative and sustainable strategies for city development and transformation. *Place Branding and Public Diplomacy*, 4., 249–252. <http://doi.org/88n>
- Janiszewska, K., Insch, A. (2012): The strategic importance of brand positioning in the place brand concept: elements, structure and application of the positioning statement. *Journal of International Studies*, 1., 9–19. <http://doi.org/88p>
- Jones, M., Ward, K. (2002): Excavating the logic of British urban policy: Neoliberalism as the “crisis of crisis-management”. *Antipode*, 3., 473–494. <http://doi.org/cfbxxk>
- Kalandides, A. (2006): *Fragmented branding for a fragmented city: marketing Berlin*. Sixth European Urban & Regional Studies Conference, Roskilde, 2006. szeptember 21–24. http://www.geography.dur.ac.uk/conferences/Urban_conference/Programme/pdf_files/Ares%20Kalandides.pdf (Letöltés: 2013. október 26.)
- Kapferer, J. N. (2008): *The new strategic brand management: Creating and sustaining brand equity long term*. Kogan Page, London
- Kavaratzis, M. (2004): From city marketing to city branding: Towards a theoretical framework for developing city brands. *Place Branding*, 1., 58–73. <http://doi.org/dn952m>
- Kavaratzis, M., Ashworth, J. G. (2005): City branding: an effective assertion of identity or a transitory marketing trick? *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 5., 506–514. <http://doi.org/cf7m4f>
- Kavaratzis, M. (2008): *From city marketing to city branding: An interdisciplinary analysis with reference to Amsterdam, Budapest and Athens*. Rijksuniversiteit Groningen, Groningen
- Kavaratzis, M., Warnaby, G., Ashworth, G. J. (2015): *Rethinking place branding: Comprehensive brand development for cities and regions*. Springer, Cham <http://doi.org/88q>
- Kotler, P., Asplund, C., Rein, I., Haider, D. (1999): *Marketing places Europe: How to attract investments, industries, residents and visitors to cities, communities, regions, and nations in Europe*. Financial Times, Prentice Hall, London
- Lew, A. A. (2001): Editorial: place promotion, boosterism and tourism. *Tourism Geographies*, 3., 247–248. <http://doi.org/d5htv3>
- Larkham, J. P., Lilley, D. K. (2003): Plans, planners and city images: place promotion and civic boosterism in British reconstruction planning. *Urban History*, 2., 183–205. <http://doi.org/bqrdtm>

- MacLeod, G. (2012): From urban entrepreneurialism to a “revanchist city”? On the spatial injustices of Glasgow’s renaissance. *Antipode*, 3., 254–276.
- Marketing Manchester (2013a): *Greater Manchester Facts & Figures*. Manchester <http://www.marketingmanchester.com/media/53640/facts%20&%20figures%20%20greater%20manchester%20february%202013.pdf> (Letöltés: 2014. november 8.)
- Marketing Manchester (2013b): *The Greater Manchester Strategy for the visitor economy 2014–2020*. Manchester. <http://www.marketingmanchester.com/media/66882/tourism%20strategy%202013.pdf> (Letöltés: 2014. november 8.)
- Macdonald, S., Headlam, N. (2008): *Research methods handbook. Introductory guide to research methods for social research*. Centre for Local Economic Strategies, Manchester
- Misener, L., Mason, D.S. (2009): Fostering community development through sporting events strategies: An examination of urban regime perceptions. *Journal of Sports Management*, 6., 770–794.
- Nagy, A. J. (2013): The role of city promotion in the regeneration of Manchester. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1., 94–116.
- Nyseth, T., Viken, A. (2009): *Place reinvention: Northern perspectives*. Ashgate, Farnham, <http://public.eblib.com/choice/publicfullrecord.aspx?p=449228> (Letöltés: 2015. június 19.)
- Paddison, R. (1993): City marketing, image reconstruction and urban regeneration. *Urban Studies*, 2., 339–350. <http://doi.org/ddtzk7>
- Peck, J., Ward, K. (2002): *City of revolution: Restructuring Manchester*. Manchester University Press, Manchester
- Piskóti I. (2012): *Régió- és településmarketing: Marketingorientált fejlesztés, márkázás*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Power, D., Hauge, A. (2008): No man’s brand – Brands, institutions and fashion. *Growth and Change*, 1., 123–143. <http://doi.org/bxswvm>
- Quilley, S. (1999): Entrepreneurial Manchester: the genesis of elite consensus. *Antipode*, 2., 185–211. <http://doi.org/dp2c23>
- Rainisto, K. S. (2003): *Success factors of place marketing: A study of place marketing practices in Northern Europe and the United States*. Helsinki University of Technology, Helsinki
- Seisdedos, G., Vaggione, P. (2005): *The city branding processes: the case of Madrid*. 4th ISOcARP Congress, Bilbao http://www.isocarp.net/data/case_studies/658.pdf (Letöltés 2013. november 10.)
- Seo, J. K. (2002): Re-urbanisation in regenerated areas of Manchester and Glasgow: New residents and the problems of sustainability. *Cities*, 2., 113–121. <http://doi.org/bw273n>
- Short, J. R., Benton, L. M., Luce, W. B., Walton, J. (1993): Reconstructing the image of an industrial city. *Annals of the Association of American Geographers*, 2., 207–224. <http://doi.org/b9zjgh>
- Smyth, H. (1994): *Marketing the city: The role of flagship developments in urban regeneration*. E&F N Spon, London
- Tallon, A. (2010): *Urban regeneration in the UK*. Routledge, London
- van den Berg, L., Braun, E. (1999): Urban competitiveness, marketing and the need for organising capacity. *Urban Studies*, 5–6., 987–999. <http://doi.org/dk8sfd>
- Ward, V. S. (1998): *Selling places. The marketing and promotion of towns and cities 1850–2000*. E&F N Spon, London
- Wheeler, A. (2013): *Designing brand identity: An essential guide for the whole branding team*. John Wiley & Sons, Hoboken
- Young, C., Kaczmarek, S. (1999): Changing the perception of the post-socialist city: Place promotion and imagery in Lodz, Poland. *The Geographical Journal*, 2., 183–191. <http://doi.org/b4tg7j>
https://www.gmwildlife.org.uk/gmdistricts/index.php?page=GMD_AreaMap (Letöltés: 2015. szeptember 29.)
http://www.manchester.gov.uk/info/100004/the_council_and_democracy/3058/the_councils_values (Letöltés: 2015. augusztus 28.)

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

TÉNYKÉP / REPORTS

Védett területek mint a határon átnyúló együttműködés tényezői? Reflexiók az osztrák–magyar határ mentén lebonyolított ETE-projekt tapasztalatai alapján

Large-scale protected areas as instruments for transborder cooperation? Írott-kő–Geschriebenstein Nature Park – a case study

MARTIN HEINTEL, NORBERT WEIXLBAUMER, BARBARA DEBRE

Martin HEINTEL: egyetemi tanár, Bécsi Egyetem, Földrajzi és Regionális Kutatási Intézet; martin.heintel@univie.ac.at

Norbert WEIXLBAUMER: egyetemi tanár, Bécsi Egyetem, Földrajzi és Regionális Kutatási Intézet; norbert.weixlbaumer@univie.ac.at

Barbara DEBRE: mesterszakos hallgató, Bécsi Egyetem, területrendezési szak; barbara.debre@gmail.com

KULCSSZAVAK: határon átnyúló védett terület, regionális fejlesztés, regionális kormányzás, Európai Területi Együttműködés

ABSZTRAKT: Az Írott-kő–Geschriebenstein Natúrpark esettanulmányon keresztül – amely az osztrák–magyar határon terül el – megválaszoljuk, hogy a határon átnyúló védett területek milyen mértékben alkalmasak regionális fejlesztésre. A cikk elején a védett területek koncepcióit és lehetséges megközelítéseit mutatjuk be a határon átnyúló összefüggésben. Nemzetközi összehasonlításban is elemezzük a határon átnyúló védett területek fejlődéstörténetét, valamint különleges helyzetüket a Vaszfüggöny „kelet–nyugati” határa mentén.

Az Írott-kő–Geschriebenstein Natúrpark példáján a regionális kormányzás szemléletéből elemezzük a határon átnyúló kooperáció lehetőségeit és korlátait, az Európai Területi Együttműködés keretei között támogatott projektben.

Megemlíjtjük, hogy a határon átnyúló együttműködés tartalmi összefüggésében – mint például a turizmusban – sok egysége jött létre az együttműködésnek. Szintén fontos a kommunikációs és kooperációs feltételeket erősíteni a kétoldali, határon átnyúló együttműködésben. Az EU-s programok bürokráciája, valamint egyes sikeres modellek kiterjeszhetőségének hiánya a regionális fejlesztésben és együttműködésben továbbra is akadályokat jelent.

Martin HEINTEL: professor, Department of Geography and Regional Research, University of Vienna; martin.heintel@univie.ac.at

Norbert WEIXLBAUMER: professor, Department of Geography and Regional Research, University of Vienna; norbert.weixlbaumer@univie.ac.at

Barbara DEBRE: master student, spatial planning programme, University of Vienna; barbara.debre@gmail.com

KEYWORDS: transboundary protected areas, regional development, regional governance, European Territorial Cooperation (ETC)

ABSTRACT: Transboundary Protected Areas can offer a bunch of opportunities for regional development in border regions. The range of possibilities reaches from measures of environmental protection to projects of local development and sustainability or even issues of attitudes and strategies for action aimed at neighbourhoods. From the experts' point of view and according to current scholarly discourse they are considered to be promising and fruitful instruments of cross border cooperation.

With respect to national border regions, borders fulfil the functions of division, separation and connection. In the context of historical and political developments in the past decades, border regions – as the one along the Austro-Hungarian border – are interpreted as points of articulation due to the creative linkages between divided spaces that they have traditionally established. Linkages emphasise commonalities. A linkage provides access to a separated area, which can thus be entered or exited, providing opportunities for communication and exchange. The border areas of the case study which is analysed in this paper have also gradually come to be considered as spaces relatively open to at least some sort of new forms of use.

The Austro-Hungarian border region of Írótkő-Geschriebenstein, the easternmost transboundary segment of the Alpine area, represents such a potential space that has been designated for rapprochement in the context of regional policies of the European Union. Large scale protected areas like national parks, biosphere reserves and in particular nature parks, constitute suitable projects for cross border cooperation, especially if both sides of the border have already signaled their willingness to cooperate in principle.

The analysis in this article is mainly about a discussion of expectations and claims that those kinds of protected areas tend to prompt in the region. What are some of the unique aspects of transborder protected areas and which principles come into play and need to be taken into consideration in bilateral co-operations? The further analysis of the case study Írótkő-Geschriebenstein Nature Park is based on discussions around this topic held at the international level and complemented by a commentary on the results of a project carried out in this nature park within the framework of EU-regional policies. Its acronym "IGEN – Innovativ – Grenzüberschreitend – Einheitlich – Nachhaltig" (innovative – transboundary – unified – sustainable) clearly reflects its contents and components.

The case of this Transborder Protected Area at the interface of two contrary political systems serves to illustrate the following points: Firstly, how cross border cooperation and regional development progress in the context of regional governance as the policy principle. Secondly, which prerequisites need to be met in order to manage cooperation in cross border contexts by means of large-scale protected areas.

Bevezetés

Az aktuális tudományos diskurzusban a nagy kiterjedésű védett területeket a területrendezés olyan eszközeinek tekintik, melyek kapcsán sokféle igény fogalmazódik meg (Hammer, Mose, Siegrist, Weixlbaumer 2012). Ezek a védett te-

rületek gyakran szerepelnek fenntarthatósági kezdeményezések modell-régióiként. Különbséget kell azonban tenni, hogy bioszféra-rezervátumról, natúrparkról vagy nemzeti parkról van-e szó. A területi kategóriák mindegyike egyedi esetet képvisel, amelyek a határtérségekben határon átnyúló védett területként válhatnak hatékonyá a területrendezésben és regionális fejlesztésben.

Az ebben az esettanulmányban vizsgált, az Alpok térségének legkele-tibb, határon áterjedő nyúlványán elhelyezkedő osztrák–magyar határ régió a lehetőségek területe, ami az EU regionális politikájának összefüggésében itt a közeledést jelenti. A Bécsi Egyetem Földrajzi és Regionális Kutatási Intézete Martin Heintel és Norbert Weixlbaumer vezetésével vett részt az ebben a térségben zajló IGEN projektben.¹ A célkitűzés a natúrparki egyesületek ha-táron átnyúló kommunikációjának és kooperációjának támogatása, valamint a szervezet jobb megvalósításának elősegítése volt. A projekt céljai közt sze-repelt a sikeresség kritériumrendszerének kidolgozása, valamint a határon átívelő natúrparki fejlesztés szerkezeti-szervezeti alapjainak közös kidolgo-zása. Nagy hangsúlyt kapott a kölcsönös tanulás folyamata is. Fontos pontot jelentett a referenciaprojektek elemzése, bel- és külföldi tanulmányutak szervezése, beszélgetések és interjúk zajlottak az érintettekkel és érdekeltek-kel, valamint workshopokat rendeztek.

A tanulmány hipotézise az, hogy a nagy kiterjedésű védett területek, első-sorban a natúrparkok, alkalmas eszközt jelentenek a határon átnyúló együttmű-ködés elősegítésére, főleg akkor, ha a határ mindkét oldalán alapvetően pozitív jelzések mutatkoznak. A cikk alapjául szolgáló fő kérdések tehát így hangzanak: Hogyan valósul meg nemzetközi kontextusba ágyazva a határon átnyúló együtt-működés, illetve a regionális fejlesztés a regionális kormányzás szemszögéből? Milyen előfeltételek adóttak (a Strukturális Alapok politikája, a határon átnyúló védett területek beágyazódása)? Milyen elemzési keretek alkalmasak a folya-matok értelmezésére?

Védett területekről alkotott koncepciók és ezek relevanciája a határon átnyúló összefüggésrendszerben

A védett terület Dudley (2008) nyomán olyan földrajzilag lehatárolt tér, amelyet jogi vagy más hatékony eszközökkel a természetvédelem és a kapcsolódó öko-szisztéma-szolgáltatások és kulturális értékek hosszú távú megőrzésére jelöl-nek ki és irányítanak. Azok a védett területek, amelyeket bemutatunk, kellően nagy kiterjedésűek (az International Union of Nature Conservation and Natural Resources – IUCN – meghatározása szerint) és általában menedzsmentstruktú-rával is rendelkeznek. Ennek megfelelően nagyfokú társadalmi, gazdasági és ökológiai jelentőséget tulajdonítanak nekik.

A nagy kiterjedésű védett területeknek sok követelménynek kell megfelelniük. Az elvárások szintje a „védelem” és a „hasznosítás” területe között ingadozik. Ezek az igények, illetve elvárások a következők (Hammer, Mose, Siegrist, Weixlbaumer 2007): erőforrások tárházai, a regionális gazdaság megerősítése, a regionális arculat (imázs) felértékelése, a regionális identitás elősegítése, a kultúrtáj megtartása és integrált továbbfejlesztése. Az elvárások alapját általában a területen meglévő nagyfokú biodiverzitás és az általuk reprezentált tájtypusok sokszínűsége adja. Az igények azáltal kerülnek veszélybe, hogy a felgyorsult gazdasági fejlődés következtében a tájegységek nagymértékben fragmentálódtak (Jongman 2012).

Erre az 1960-as évektől kezdődően észlelt problematikára (pl. Carson 1963; Meadows et al. 1972; Wilson 1992) társadalompolitikai reakcióként egészen napjainkig különböző egyezmények és más megállapodások szorgalmazása volt a válasz, mint a ramsari egyezmény, a firenzei (európai táj) és riói (biodiverzitás) egyezmény, a Natura 2000 hálózat stb. Mindezen kezdeményezések közös célja az, hogy ökológiai hálózatokat hozzanak létre a biodiverzitás és a táj egyensúlyának védelmére, illetve továbbfejlesztésére. Minden ilyen kezdeményezésnek központi eleme a határon átnyúló jelleg. A természet és a kultúrtérség fejlődése ugyanis nem áll meg a politikai határoknál, ugyanakkor viszont a politikai határok visszafoghatják működésüket. Az összekapcsolódás és szétválás kettőssége itt válik szembetűnővé, ami a politikai cselekvés mikéntjében is visszatükröződik.

Az egyezmények, koncepciójukat tekintve, kifejezetten határon átnyúló hatályra törekednek. Ezek közé tartozik például a Green Belt Europe / európai zöld öv kezdeményezés (lásd a következő részben). Ezen ambiciózus kezdeményezések hatékony megvalósítása azonban mindeddig nagyrészt megghiúsult. Az okok főleg abban keresendők, hogy a partnerek együttműködése hiányos, s ebben döntő szerepe van a mindenkori szomszédos államoknak, az ágazati politikának, valamint az érintett társadalmi szereplőknek (Jongman 2012).

Az ilyen kezdeményezések sikerének lényegi kritériumai: a) az erőforrások védelme és a társadalmi-gazdasági érdekek összehangolása, b) az ágazati-politikai határok áttörése, c) a táj- (vagy termőföld-) felhasználók és a földtulajdonosok érdekeinek olyan jellegű egyeztetése, hogy ezek az adott megállapodás céljaival ne kerüljenek ellentmondásba. Lényeges elem annak az elérése is, hogy a kooperációs partnerek elfogadják a szükséges intézkedéseket.

E kritériumok megvalósításának egyik előfeltétele a természetvédelmi politikában a 20. század végén fokozatosan végrehajtott paradigmaváltás, a védett területek ugyanis mindig központi építőelemei ezeknek a határon átnyúló ökológiai kezdeményezéseknek. Másrészt azonban ezek egy rendszer részeit képezik, akár a fizikai értelemben vett hálózat szemszögéből, akár a többszintű kormányzás összefüggésében nézzük. A késői 20. században a védett területek értelmezése átalakult a statikus-konzerválótól a dinamikus-innovatív paradigma irányába (Mose, Weixlbaumer 2012). Ezzel mára fennáll a lehetőség, hogy a sikerhez vezető kritériumokat a gyakorlatban is jobban sikerüljön teljesíteni.

E paradigmaváltás központi elemei a következők:

- A természetvédelem jelenti a téren és időn átívelő alapelvet.
- A fenntartható fejlődés elve jut kifejezésre abban, hogy a tisztán területi alapon történő védelem helyett a folyamat védelmére, valamint ezen túlmenően a védett területen kívül elhelyezkedő területek és folyamatok védelmére kifejtett hatáson van a hangsúly.
- Az integrált védelmi és tájfejlesztési intézkedéseket általában teljes értékű menedzsmentstruktúra hozza meg.
- A természetvédelmet a politikák vegyítésével (a „top down” és a „bottom up” célok összeegyeztetésével) társadalmi feladatnak tekintik. Az intézkedések ily módon kevésbé normatív jellegűek, nagymértékben az önkéntességre alapoznak.
- Nagy hangsúlyt helyeznek az intézkedések érintettek általi elfogadására: általában velük közösen történik a kidolgozásuk.

A kutatásnak és a menedzsmentnek transz- és interdiszciplinárisnak kell lennie, hogy az integrált alapelveknek és jellemzőknek meg tudjon felelni. Ebből fakad az a területvédelmi gondolat, amelynek célkitűzése Európában mindenekelőtt a – kifejezetten innovatív jellegű – mezohemerób tájak fenntartható fejlesztése. A fő eszköze ennek a szemléletnek sokszor a natúrparkok nagy családja, illetve az V. számú IUCN-kategória, amely főleg az 1970-es évekkel kezdődően bővült.

A természetvédelmi vitákból adódóan (mindenekelőtt Európában) mostanára elfogadottá vált a dinamikus-innovatív szemlélet. A kihívást ekkor az jelenti, hogy a legkülönbözőbb (felhasználói) érdekeket integráljuk. Ezen keresztül próbálják meg a natúrparkot mint kísérleti területet a védelem és a hasznosság társadalmi, gazdasági és a körülvevő világ kategóriáival összeegyeztetni. Más szóval: a védett területek szabályozási és élettér-, valamint fenntarthatósági, fejlesztési, termelési és információs funkcióját kell megőrizni, valamint ezek határain túl hatást elérni (Weixlbaumer 2005).

A jó koncepció mellett az ökológiai hálózatok sikeres megvalósítása a lakosság és az érintettek tudatosságán és a politikai szervezeti struktúrán múlik. A következő fejezetben arra a kérdésre próbálunk választ adni, mennyire sikerülhet ezeket a koncepcionális és szervezeti szempontból központi kérdéseket a határon átnyúló védett területek vonatkozásában megválaszolni. A határon átnyúló védett területek történelmi fejlődésének bemutatása mellett egy útítvert is kifejtünk, valamint röviden bemutatjuk a „zöld öv” kezdeményezést – melynek egyik építőelemét az Írott-kő–Geschriebenstein Natúrpark is képi.

A határon átnyúló védett területek fejlődése

A határon átnyúló védett terület gondolata időben, tematikájában és a politikai helyzetet tekintve is paradigmaváltáson ment keresztül. A határon átnyúló vé-

dett területek gondolata a 20. század végétől fejlődik dinamikusan, az odáig vezető út vonatott volt (Braack et al. 2006). A történeti források szerint a békepark fogalma legelőször az erdő- és halgazdasági erőforrások határon átnyúló felhasználásáról szóló békés megállapodással összefüggésben, a 18. században tűnt fel (Chester 2006). Más források a Svédország és Norvégia közt 1914-ben létrehozott Morokulien nevű békeemlékhelyet tekintik Európa első határon átnyúló védett területének. Az emlékművet egy 6 hektár nagyságú területen állították fel, a két ország között 100 éve fennálló béke tiszteletére (www.fredsmonumentet.com). Jelenleg folyik a közös munka, hogy a védett területet nagy kiterjedésűre bővíthessék. A terület kijelölése időben nagyjából egybeesik az első skandináv nemzeti parkok létrehozásával (1909). Az európai nagy kiterjedésű védett területek politikájának kezdete az egyesült államokbeli (Yellowstone 1872) példáját követte és a statikus-konzerváló paradigma elvei szerint járt el.

A védett területek kijelölésének első gyökereire építve a két világháború közti időszakban következnek be az első konkrét lépések: Európában és Észak-Amerikában megközelítőleg egyidejűleg létrehozzák az első határon átnyúló, nagy kiterjedésű védett területeket. Európában ennek jogi megalapozását az 1924-es krakkói jegyzőkönyv jelentette (Chester 2008; Vasilijevic 2012b). Lengyelország és (az akkori) Csehszlovákia vitatott határvidékén, a Pieninekben alapították meg az első határon átnyúló nemzeti parkot. A park létrehozásának fő célja az volt, hogy az első világháborúból fennmaradt határtérségi konfliktusokat leküzdjék (Chester 2006). Azonban nyolc évig tartott, míg a területet a kulturális, vadvilág-, növény- és tájképvédelmi célkitűzésnek megfelelően, a statikus-konzerváló paradigma jegyében ténylegesen működőképpé lehetett tenni (Chester 2008). Majdnem ugyanebben az időben került sor Kanada és az Egyesült Államok határvidékén a Waterton–Glacier International Peace Park ünnepélyes felavatására.

Világszerte fokozatosan nőtt a határon átnyúló védett területek kijelölése (Braack et al. 2006; Chester 2006; Erg, Vasilijevic, McKinney 2012; IUCN 2003), így az 1970-es években Közép-Amerikában a La Amistad Park (Costa Rica és Panama határán), vagy ezt követően Délkelet-Ázsiában a Turtle Island Heritage Protected Area (Malajzia és a Fülöp-szigetek között), vagy Afrikában a Kgalagadi Transfrontier Park, a Dél-afrikai Köztársaság és Botswana határvidékén (Mittermeier et al. 2005; Vasilijevic 2012b). Európából meg kell említenünk a világ legelső, hármashatáron fekvő UNESCO bioszféra-rezervátumát a Keleti-Kárpátokban, amely Lengyelországot, Szlovákiát és Ukrajnát érinti. Ez a világot átfogó fejlődés különösen az 1990-es években gyorsult fel (Braack et al. 2006). A globális mértékű határon átnyúló védett területté nyilvánítások során terminológiai és koncepcionális különbségek alakultak ki (Erg, Vasilijevic, McKinney 2012). Említést kell tenni a határon átnyúló védett területek mellett a békeparkok, a határon átnyúló védett és fejlesztési területek és a határon átnyúló ökológiai folyosók formáiról.

A UNEP World Conservation Monitoring Centre összeállítása szerint 2007-ben már több mint 220 ilyen kezdeményezés létezik, amelyek jóval több, mint 3000 egyedileg védett területet ölelnek fel. E kezdeményezések minőségi állapotáról

tájékoztató kutatás viszont egyelőre még várat magára. A határon átnyúló védett terület olyan földterület vagy vízfelület, amely állami, szubnacionális egységek (tartományok, régiók, autonóm területek) közötti határokon átfel, és amelyeket különösen a biológiai sokféleség, a természeti és kapcsolódó kulturális erőforrások megőrzésére és kezelésére tartanak fenn, jogi vagy más eszközök segítségével (Sandwith 2001).

A nagy kiterjedésű védett területek alapvetően a konfliktusok megszüntetésének eszközei, valamint a biodiverzitás elősegítésének eszközei. A paradigmaváltozás miatt ezen túlmenően a határterületek gazdasági (fenntartható) fejlődését is szolgálják. Ha pontosabban szemügyre vesszük, a nagy kiterjedésű védett területek fontos eszközt jelentenek a határon átnyúló együttműködésben, ami számos lehetőséget rejt magában: sokféle a cél és földrajzi-politikai kontextus, a megvalósítás eltérő módjai is változatos gyakorlati példákat mutatnak (Braack et al. 2006). Az osztrák–magyar, Írott-kő–Geschriebenstein esettanulmány elemzésének célja e tény további megvilágítása és konkretizálása.

A határon átnyúló védett területek kialakítása

A határon átnyúló védett területek létrehozásakor egy komplex kormányzási modell alkalmazásáról van szó. Ez egyrészt a hosszú időtávon, másrészt partnerségi megegyezések sokaságán alapszik (Fürst, Lahner, Pollermann 2006). Összességében olyan küldetést jelent, amelyhez nagy kitartásra és empátiára van szükség. Niewiadomsky (idézi Vasilijevic 2012b) ezt a következőképpen fogalmazza meg: kevés dolog fog történni, ha nincs a partnerek között együttműködés, nincsenek ösztönzők az együttműködésre, nem látszódnak a lehetséges nyereségek vagy hiányzik a partnerek különböző működési lehetőségeinek és kultúráinak ismerete és megértése. Ennek megfelelően a megvalósításkor a problémák is a következő pontokban rejlenek (Vasilijevic 2012a): a profizmus hiánya, illetve eltérő szintjei; a gazdasági fejlettség különbségei; nyelvi akadályok; politikai, kulturális vagy vallási különbségek.

Niewiadomsky (2006) szerint a határon átnyúló együttműködéshez egyrészt kölcsönösen tudatában kell lenni, hogy a határon átfelő együttműködés többletértéket képvisel, emellett szükségesek a törvényi és jogi keretmegállapodások, a pénzügyi támogatás és a társadalmi tőke, valamint az erőforrásoknak is rendelkezésre kell állniuk. Másrészt szükség van egy megváltozott, új hozzáállásra is, amelyben tükröződik az a hajlandóság, hogy a határvidékeket mint koherens régiókat lássuk.

A gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy nem létezik egységes megvalósítási modell (McKinney, Vasilijevic 2012). Léteznek azonban általánosítható problémák, valamint az elmúlt évtizedek tapasztalatai azzal kapcsolatban, hogy milyen intézkedések szükségesek a fejlődés hasznos irányba való mozdításához. Egy ilyen úttervet mutatunk be a következőkben McKinney és Vasilijevic (2012) nyomán.

A javasolt alapelvek eszköztára a határon átnyúló együttműködésben egyben a releváns kritériumok megvalósításának eszköztára is. Az útiterv egy tapasztalatokon alapuló ötlettár, amelyet rugalmas eszköznek kell tekinteni. A határon átnyúló védett területek alapelvei és eszközei a következők:

- a védett terület katalizátorként működik a kérdések határon átnyúló megoldásában,
- a védett terület a helyi és regionális kooperációs formák kerete,
- a védett terület kölcsönös és alapvető megállapodás a megvalósítás szándékával, a változásokat víziószerűen végre is akarjuk hajtani,
- a védett terület a közös érdekek megtárgyalására és érdekegyeztetésre szolgáló közvetítő közeg,
- a védett terület a közös tanulás platformja, a tudás- és tapasztalatcsere eszköze,
- a védett terület jövőkép, figyelembe veszi a regionális helyzetet, valamint az érdekeket,
- folytonosságot képvisel, ahol a határon átnyúló védett területek megvalósítására született projektek és folyamatok tapasztalati szinten megjeleníthetők,
- a védett terület rugalmas eszköz, amelyet monitoringgal és értékeléssel felül kell vizsgálni.

A kulcskritériumokat a további részekben az esettanulmány tárgyalása kapcsán felhasználjuk, az általános alapelveket és eszköztárat a határon átnyúló natúrparkok politikájának továbbfejlesztésének keretében vizsgáljuk.

A Vasfüggönytől a határon átnyúló védett területig

A 2. világháború következményeként létrejött Vasfüggöny politikai demarkációs vonalként nagyjából 1989-ig állt fenn. Ez a társadalompolitikai akadály kelet és nyugat között a határvidéki flóra és fauna számára a Barents-tengertől a Fekete-tengerig akaratlanul is új esélyhez vezetett: szűk fél évszázadra lehetővé vált a határon átnyúló ökoszisztémák számára a többé-kevésbé zavartalan fejlődés. Ebben is megmutatkozik a határok szétválasztó és összekötő jellegének ambivalenciája.

A Vasfüggöny ledöntése után a kormányzati és nem kormányzati szervezetek azon dolgoztak, hogy ezeket az élettereket in grosso modo fenntartsák. 2003-ban hívták életre az „európai zöld öv” nevű kezdeményezést. Kb. 12 500 km hosszúságban, a Barents-tengertől, a norvég–orosz határtól, a Balti-tenger partvonalán és Közép-Európán át a Balkánig, majd a Fekete-tengerig húzódik az övezet. Ebből a 12 500 kilométerből mintegy 1 200 km az osztrák határ mentén terül el, ahol négy szomszédos ország található. Ezek közül legkeletebbre Magyarország fekszik, mellyel Ausztria a Fertő-Hanság Nemzeti Park mellett az Írótkő–Geschriebenstein Natúrparkot tartja fenn mint határon átnyúló nagy kiterjedésű védett területet. Mindkét parkot az 1990-es években

hozták létre, hozzájuk társult 1998-ban a délebbre fekvő Őrség–Raab–Goricko Hármashatár Natúrpark.

A „zöld öv” geopolitikai kihívást és esélyt jelent arra, hogy a természetvédelmi szempontokat összekapcsoljuk a kulturális értékekkel (Geidezis, Kreutz 2012). A kezdeményezés hosszú távú célja az, hogy elérje az UNESCO kulturális világörökségi státuszt. A „zöld öv” ma 24 államot fog át, egy páneurópai ökológiai hálózat gerincét képezi, valamint a legkülönbözőbb szektorokban jelent összekötő elemet a határon átnyúló együttműködés számára. A „zöld öv” a határon átnyúló együttműködés törekvésének jele és kiállás a közös természeti és kulturális értékek mellett. Elsősorban a természetvédelmi jelentősége köztudott. A következő tényekben is visszatükröződik mindez: „40 nemzeti park fekszik közvetlenül a zöld öv területén, és több mint 3 200 védett terület található 50 km széles folyosón az európai zöld öv mentén. Majdnem minden európai biogeográfiai régió végighúzódik.” (www.europeangreenbelt.org) Ehhez az övezetbe tartozik az Írótkő–Geschriebenstein Natúrpark is, melyre a következőkben az Európai Területi Együttműködés (ETE) kontextusában térünk ki közelebbről.

Az esettanulmány, az Írótkő–Geschriebenstein Natúrpark

Az IGEN (Írótkő–Geschriebenstein Natúrpark / Innovativ – Grenzüberschreitend – Einheitlich – Nachhaltig) ETE-projekt

Az Európai Területi Együttműködés (ETE) EU-s programjának általános célkitűzése a határon átnyúló gazdasági, szociokulturális és ökológiai kapcsolatok intenzívebbé tétele. Az együttműködés feladata egyrészt a versenyképesség erősítése, másrészt a regionális különbségek csökkentése. A program első prioritási tengelye a gazdasági együttműködésre, valamint a versenyképes régiók fejlesztésére helyezi a hangsúlyt. A második prioritási tengely a fenntartható fejlődésre és a megközelíthetőségre törekszik. Az IGEN projekt fő célkitűzéseit tekintve a második prioritási tengelybe tartozik, mégpedig a természeti erőforrásokkal való gazdálkodás erősítése témakörbe.

Az IGEN projekt hozzájárul a határon átnyúló védett terület szervezeti fejlődéséhez, valamint a határon átnyúló hálózatok felépítéséhez. A projekt céljai között szerepel emellett a helyi lakosság körében a határon átnyúló natúrpark jelentőségét tudatosító intézkedések végrehajtása. A szervezetfejlesztéssel ki kell dolgozni a jövőbeni együttműködés határon átnyúló modelljét. Ezen túlmenően az egymástól való tanulás, valamint a helyi lakosság natúrparkkal történő azonosulása is támogatást kap.

Mivel a határon átnyúló natúrpark a „zöld öv” területén fekszik, modellrégióként működhet a határon átnyúló védett területek jövőorientált fejlesztésében.

A natúrpark a lehetőségek területe a határon átnyúló együttműködésben

1995-ben alapították az osztrák oldalon Rechnitz/Rohonc és Lockenhaus/Léka községekben a két, natúrparkot fenntartó egyesületet. Az ezt követő évben a Geschriebenstein Natúrparkot a burgenlandi tartományi kormányzat hivatalosan is natúrparkká nyilvánította. Egy évvel később az Írott-kő-masszívum magyar oldalát is natúrparkká minősítették, így vált Magyarország első natúrparkjává s egyszersmind az első határon átnyúló natúrparkká. Ökoszisztémájának jellegét tekintve az erdős natúrparkok közé tartozik. A natúrpark jelenlegi területe több évtizeden át a Vasfüggöny területén helyezkedett el, tehát ökoszisztémája viszonylag zavartalanul fejlődhetett. Az Írott-kő (Geschriebenstein) 884 méteres tengerszint feletti magasságával Burgenland legmagasabb pontja és egyúttal az Alpok legkeletibb csúcsa. A rajta található kilátótorony a határon átnyúló natúrpark szimbóluma.

27 000 hektárnyi területtel a natúrpark nagyobb része a magyar oldalon fekszik, ott Kőszeg városát és Bozsok, Cák, Csepreg, Kőszegdoroszló, Kőszegszerdahely és Velem települések területét öleli fel. Az osztrák oldalon a natúrpark 8 500 hektáros területen helyezkedik el, és Lockenhaus/Léka, Unterkohlstätten/Alsó-szénégető, Rechnitz/Rohonc valamint Markt Neuhodis/Újhodász községek területét foglalja magába (1. ábra).

Egy natúrpark olyan minősített táj, amelyben valamely jogi szabályozás alapján fenntartható tájfejlesztést kell végrehajtani. Az Ausztriai Natúrparkok Szövetségének jövőképe szerint a natúrpark törekszik a védelem, a kikapcsolódás, a művelődés és a regionális fejlődés együttes megteremtésére. A natúrpark funkciói a következő négy pilléren nyugszanak:

- Védelem: A természeti tér biztosítása a fenntartható használat és a kultúrtáj megőrzése révén.

1. ábra: Az Írott-kő–Geschriebenstein Natúrpark térképe
Map of the Írott-kő–Geschriebenstein Nature Park

- Kikapcsolódás: Olyan kikapcsolódást szolgáló létesítmények kínálata, amelyek megfelelnek a védett területnek és a táj jellegének is.
- Művelődés: A természet megértésének és megélésének interaktív formái révén a természet és kultúra, valamint ezek összefüggérendszerének elfogadása.
- Regionális fejlesztés: A natúrparkokon keresztül a regionális fejlődést, a regionális értékkeremtést kell segíteni, valamint biztosítani a helyi lakosság életminőségét. Itt nemcsak a természetvédelem, mezőgazdaság, turizmus, kis- és kézművesipar, illetve a kultúra együttműködéséről van szó, hanem marketing- és információs anyagokról, környezetbarát turizmusról, régiós munkahelyekről és natúrparki termékekről.

Mivel mindezek a funkciók egyenrangúak, a natúrpark hídszerepet tölt be a természetvédelem és a regionális fejlesztés között. A 35 500 hektár nagyságú Írott-kő–Geschriebenstein Natúrpark kínálatában nemcsak natúrparkiskolák, információs irodák, tanösvények szerepelnek, hanem egy többszáz kilométer hosszúságú túraútvonal-hálózat is. Csak rövid ideje járhatók ezek a kirándulási útvonalak a határon, és a kétnyelvű táblák elhelyezésével kapcsolatban is ellentmondásokkal találkozunk. A nyelvi akadályok és a határon átnyúló együttműködés gyér tradíciói nehezítik az együttműködést a társadalmi-gazdasági szférában.

Magyarországon hét állami natúrpark létezik, Ausztriában 48 (ebből hat Burgenlandban). A két országban jogi szempontból különbözik a helyzet, így a natúrparki koncepciót is különböző módon valósítják meg. Ausztriában a természetvédelem a tartományok hatáskörébe tartozik, és ennek megfelelően azt a tartományi természetvédelmi törvényben szabályozzák. Magyarországon a természetvédelmet központi módon szabályozzák, így például a védett területté történő minősítésben országos szinten a Vidékfejlesztési Minisztérium az illetékes. Magyarországon a natúrparkká nyilvánítás ugyan központi módon történik, a közös natúrpark-politikához azonban Básthly (2013) szerint hiányoznak a szabályozások és eszközök. Mindez érezteti hatását a határon átnyúló együttműködésben, így alig léteznek intézményi struktúrák, viszont léteznek informális együttműködések.

A regionális kormányzás szemlélete a határon átnyúló együttműködésben

Ahogy bemutattuk, az IGEN projekt során a feladatok közé tartozott a határon átnyúló regionális fejlesztés és együttműködés szervezeti oldalának egy nagy kiterjedésű védett terület példáján keresztül történő elemzése. Módszertani és elméleti keretnek a regionális kormányzás kínálkozott. „A regionális kormányzás a regionális szereplők regionális fejlesztési feladatok megvalósítására létrejött, gyengén intézményesült, inkább hálózatszerű kooperációs formáit jelenti.”

(www.umwelt.uni-hannover.de) Ez a definíció az eddigi intézmények és szereplők informális cselekvési terét az Írott-kő-Geschriebenstein Natúrparkban nagyon jól leírja.

Az Osztrák Területrendezési Konferencia (ÖROK) már 2007-es stratégiai keretrendelésében a „kormányzást mint horizontális prioritást” definiálja, amely azért szükséges, hogy „egy ennyire sokrétű környezetben a régiók és a polgárok számára a legkedvezőbb eredményeket lehessen elérni”. A kormányzás mint „a közösségi módozat kulcsszava” külön hangsúlyt kap (ÖROK 2007, 51.), mindazonáltal a határon átnyúló együttműködés során a regionális fejlesztésbe további megengedéseket is integrálni kell.

Az 2011-es ausztriai területfejlesztési koncepció különösen az új területi gyakorlatok összefüggésrendszerében tárgyalja a kormányzás kérdését: „olyan többszintű kormányzás kifejlesztése szükséges, amely már nem tartósan körülhatárolt területekre terjed ki, hanem a funkcionális feladatoknak megfelelően rugalmas korlátokon alapszik. Maguk a modellek laza és kizárólag informális szintű együttműködési struktúrákat is tartalmazhatnak, de lehetnek jogilag kötelező szervezeti modellek is. A modellek ilyen irányú fejlődését a föderációnak [a nemzetállamnak] és az illetékes tartományoknak támogatniuk kell.” (ÖROK 2011, 83.) A bilaterális, határon átnyúló együttműködés különösen nagy jelentőségűvé válik, mivel sokhelyütt az új kooperációs struktúrákat még ki kell építeni.

A határon átnyúló együttműködés európai keretfeltételei

Annak érdekében, hogy az ezt követő elemzést megfelelő közegbe tudjuk illeszteni, szükséges a határon átnyúló együttműködés eddigi európai szintű keretfeltételeinek rövid összefoglalása. Kiindulópontul az 1999-es európai területfejlesztési perspektíva (ESDP) szolgál (ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/som_de.htm), amely az Európai Unió bővítési politikájának alapelveit tartalmazza, és ezzel a határon átnyúló együttműködés jelentőségének növekedéséről is szól, főleg ha az olyan határokat érint, amelyeket eddig a Vasfüggöny elválasztott Európa magterületétől. Ezért szerepel az ajánlások között, hogy „a tagállamok saját jogalkotásuk keretén belül vizsgálják meg azon határokon átívelő tervek és intézkedések elkészítését, amelyek jelentős területi hatást gyakorolnak a szomszédos országokra” (47. oldal).

A területi kohézióról szóló zöld könyvben, amelyet az Európai Bizottság 2008-ban tett közzé, bevezetik az európai területi társulást (EGTC), melyet a következőképpen definiálnak: „Ez az integrált megközelítés jogilag elismert alapot biztosít a résztvevők számára az adminisztráció különféle szintjeinek és formáinak összehangolásához (a többszintű közigazgatás támogatása), és a résztvevőket egy rájuk nézve jogi kötőerővel rendelkező jogrendszer hatálya alá vonja.” „Az EGTC alapításával járó bonyodalmak jellegükből adódóan elretentőnek tűnhetnek, de amint a csoportosulás megkezdí működését, megszűn-

nek a határon átnyúló együttműködés olyan akadályai, mint a jogrendszerek, a közigazgatási struktúrák és a kultúrák közötti különbségek” (http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/panora_de.htm).

Az ajánlások egyrészt az azt mutatják, hogy a határon átnyúló együttműködés az Európai Unió bővítéséről szóló politikai felismeréstől fogva a figyelem központjában állt, és élvezte a Strukturális Alapok támogatását. Egyidejűleg azonban látható az is, hogy fáradtságos folyamatot jelentett a gyakorlati megvalósítás.

Az IGEN projekt a 2007–2013 közötti programozási időszakra, az Európai Területi Együttműködés 3. célkitűzésébe esik, ennek során a projekten belül bilaterális, határon átnyúló együttműködés válik láthatóvá. Erről az Osztrák Területrendezési Konferencia 13. területrendezési beszámolója a következőket írja: „Határon átnyúló programok: Az aktuális, 2007–2013 közti periódus felértékelődéshez vezetett, beleértve a magasabb összegű anyagi támogatást, valamint néhány jelentős változást is (leadpartnerelv, ..., az adminisztrációra és ellenőrzésre fordított források mértéke), amelyek komoly kihívást jelentenek a projektgazdák és a programszervek számára.” (ÖROK 2012, 92.) Egy évvel később, az EU 2007–2013 közötti kohéziós politikájának megvalósításáról szóló második ausztriai stratégiai beszámolóban a határon átvívelő együttműködés helyzete még élesebben fogalmazódik meg: „Értéktöbbletünket [az ETE-programokét] ellentételezi a növekvő (formai) követelményekből fakadó csekélyebb érték, ami nem utolsósorban károsítja az ETE-programok vonzerejét és széles körben kifejtett hatását. Az a veszély fenyegeti őket, hogy alacsonyabb rendű programokká válnak, amelyek értéktöbblete (túl) kis körre korlátozódik, és erős az a tendencia, hogy ugyanazok a szereplők és hasonló projektek jutnak támogatáshoz.” (ÖROK 2013, 38.)

Sokszor azt a benyomást keltik, hogy e projektek kezdeti nehézségeit nem sikerült elhárítani. Sőt, a helyzet ahhoz vezetett, hogy további problémás területek adódtak. Az EU Strukturális Alapjainak célkitűzései viszonylag világosan körülhatároltak, bár értelmezésükben és az operacionalizálásban nemzeti és projektszinten is marad mozgástér. Az Európai Területi Együttműködés programszervezete összefoglalóan a következő célokat tűzi ki: „a határokon átnyúló gazdasági és társadalmi tevékenység fejlesztését; a transznacionális együttműködés megteremtését és fejlesztését, a regionális politika hatékonyabbá tételét a régiók közötti együttműködés népszerűsítésével, valamint olyan hálózatok létrehozásával, melyek a regionális és helyi hatóságok tapasztalatcseréjét biztosítják” (http://ec.europa.eu/regional_policy).

Az európai területfejlesztés idézett dokumentumaihoz csatlakozva – melyek már kitértek a határon átnyúló együttműködés nehézkes folyamatára – a kérdésfeltevéseket a projekt egyedi kontextusára alkalmazzuk. Központi kérdésünk végül is az, hogy hogyan mutatkozik meg a határon átvívelő együttműködés és a regionális fejlődés a regionális kormányzás szemszögéből, a védett területeken történő bilaterális együttműködés példájában.

Melyek a határon átnyúló európai uniós regionális politika ismérvei a regionális kormányzás kontextusában?

- Nagy számban kerülnek az addig nemzetállami tervezési hatáskörbe tartozó kompetenciák és szolgáltatások más szintre.
- A heterogén szereplőket tartalmazó szintér összehangolása (partnerségi elv, részvétel, kooperáció támogatása) egyre nehezebbé válik.
- A hálózatszerű egyezségek, valamint a határidőkhöz kötött intézményesített cselekvés a Strukturális Alapok ciklusai által a gyenge intézményesedés új formájához vezetnek.
- Többszintű rendszerre van szükség, amely összeilleszti a „bottom-up” és „top-down” igényekben megjelenő különböző érdekeket és cselekvési logikákat.
- A társfinanszírozás elve (pl. a köz- és magánszféra együttműködése, különböző irányítási logikák közös keretbe való foglalása) és a támogatástól való függőség bürokratikus akadályokhoz, függőségekhez, az eszközök időszaki szüneteléséhez vezetnek, és a határidőktől függő biztosítékok ezzel párhuzamosan bizonytalanságot okoznak.

Az ETE projekt módszertanáról

Az előzőekben idézettek közül sok kihívás az IGEN projektben is megjelent (Heintel, Weixlbaumer 2009). Ezért az Írott-kő-Geschriebenstein Natúrpark esete alkalmas arra, hogy kiegészítő kutatás és elemzés alapján cselekvési lehetőségeket és cselekvési hiányosságokat mutassunk fel a nagy kiterjedésű védett területek határon átnyúló szervezéséről.

A projekt három éves futamideje alatt rendszeres találkozók folytak, hogy minden érintett szereplőt bevonjanak, a tevékenységekről megállapodjanak, valamint az intervenciók kutatás (www.uni-klu.ac.at/iff/ogi/inhalt/1349.htm) értelmében visszacsatolások is legyenek. A helyi lakosságot a kezdetektől fogva bevonták a folyamatba, a natúrparki folyóiratban megjelenő cikkek segítségével informálták őket a projekt előrehaladásáról. A határon átnyúló együttműködés (pl. hálózatkialakítási stratégiák, turisztikai marketing) más példából való tapasztalatok megszerzése végett tanulmányutakat szerveztek hasonló, határon átnyúló régiókba.

A problémák és lehetőségek feltárására 40 szakértői interjú készült az osztrák és a magyar oldalon, olyan személyekkel, akiknek a tevékenysége összefügg az Írott-kő-Geschriebenstein Natúrparkkal (a natúrpark településeinek polgármesterei, a helyi gazdaság szereplői, a természetvédelmi egyesületek munkatársai). Ennek során egyrészt munkavégzésük szempontrendszeréről és a határon átnyúló kooperáció szervezeti formáiról, másrészt újítási javaslataikról és a turisztikai marketingről beszéltek.

A kidolgozott témakörökről való visszacsatolást workshop biztosította. Ezt követően a bemutatott kutatási eredményekre történő reflexió és a kiegészítő elemzés állt a középpontban. Az előzetes eredmények közül fontos volt a különbö-

ző struktúrák és hatáskörök tisztázatlansága, ami a tevékenységek hiányos összehangolásához vezet, továbbá szó volt az önkéntes és főállású munkatársak egyenlőten arányáról és a határon átnyúló együttműködés hiányzó hagyományairól is.

A javaslatok között a natúrparki települések jobb regionális beágyazódásáról, a természetvédelemmel és környezettudatossággal kapcsolatos ismeretek elmélyítéséről, valamint a közös marketing erősítéséről és a közép- és hosszútávú célkitűzésekkel rendelkező stratégia szükségességéről volt szó. A szakértők és résztvevők a következő lépésben rögzítették a központi témaköröket mint jövőbeli, kötelező érvényű bilaterális intézkedéseket.

A projekt eredményei

A projekt eredményei a határokon átnyúló védett területek megvalósításakor az általános alapelvek fontosságát támasztják alá. A mélyinterjúkból leszárt tapasztalatokat a következő témacsoportok szerint foglaltuk össze.

Kommunikáció. A natúrparkok közötti párbeszéd megítélése különbözik. A politikusok az irányvonalat működőképesnek tartják, míg más szereplők a tevékenységekben nem látják az aktív párbeszédet. Sok kezdeményezés párhuzamosan, nem összehangoltan halad, ami felesleges kettősséghez vezet. A települések egyes szereplői túl keveset tudnak a többi egyesületről és hiányzik egy központi koordináló személy. A tudástranszfer és a konkrét projekteken keresztül történő eszmecsere – példának okáért a natúrparki iskolákon keresztül – hozzájárulhatna a határon átvéelő együttműködéshez.

Kooperáció. A határon átnyúló kooperációkról az a hír terjed, hogy hiányzik a hagyományuk, és főleg azért kezdeményezik őket, hogy ezen keresztül támogatáshoz lehessen jutni. Ennek következménye a viszonylag elszigetelten, egymás mellett végzett munka, és legfeljebb a támogatási feltételek teljesítésének érdekében történő összehangolás, de nem a tényleges együttműködés. Ezen kívül a magyar oldal az Ausztriával történő együttműködésekben még ma sem érzi magát egyenrangú partnernek, Ausztriát domináns félnek élik meg. Ami a határon átnyúló együttműködés jobbá tételét illeti, egy interkulturális projekt-menedzsment hozzájárulhatna a két kultúra kölcsönös megértéséhez. A natúrparki egyesületeket az olyan helyi szereplők, mint a vállalkozók, termelők, natúrparki iskolák és a projekt kezdeményezői gyakran nem tekintik egyenrangú vagy éppen aktív partnernek.

A helyi szereplők egymás közti hálózatának hiánya, a változó illetékességi körök, a projektekben a nem tisztázott szerepek, valamint részben a fölérendelt natúrparki stratégia figyelmen kívül hagyása ahhoz vezet, hogy a natúrpark stratégiai tervezésének összehangolása nehézségekbe ütközik.

A határon átnyúló együttműködés akadályozó tényezőinek tekintik – mind a magyar, mind az osztrák oldalon – a mentalitásbeli, nyelvi és bürokratikus különbségeket, valamint a pénzügyi keretfeltételek eltérő mivoltát.

Szervezet. Az osztrák oldalon a változó és nem egyértelmű illetékesség, valamint a konkurencia nyomása miatt a natúrparki egyesületek munkája megnehezedik. A natúrpark ernyőszervezetével történő hiányzó azonosulás egyik lehetséges oka visszavezethető annak keletkezéstörténetére. Ezt is támogatás-technikai okok miatt hozták létre, illetve hogy legyen a tartományi kormányzatnak a natúrparkokban fő tárgyalópartnere. Így a tényleges munka a két helyi natúrparki egyesületre koncentrálódik. Az önkéntesekkel viszont könnyebbé válik a helyi lakosság azonosulási folyamata. Ez ismét ahhoz vezet, hogy hiányzik a hosszabb távra tekintő menedzserszemlélet. A magyar oldalon különösen a rugalmatlan döntési struktúrák bizonyulnak gyenge pontnak, ami a sokszor határozatképtelen közgyűlésekben is megnyilvánul.

A natúrparkban mind a magyar, mind az osztrák oldalon hiányzik a hivatásos, főállású menedzsment. A natúrparki irodák feladatköre az idegenforgalmi irodák és az információs irodák feladatköréhez hasonlítható. A menedzsmentre tartozó feladatokat önkéntes munkával oldják meg, ezáltal hiányzik a hosszabb távú perspektíva és az összehangolás. A natúrparkban hiányzik a jövő tervezése, mivel projektidőszakokban és támogatási periódusokban gondolkodnak. Ennek során gyakran figyelmen kívül maradnak a hosszabb távú megfontolások, amelyek a tartós működtetésre és szakértői tudásra irányulnának.

Turisztikai marketing. A natúrpark a turisztikai fejlődésre koncentrál, és főleg a magyar oldalon ilyen értelemben sok reményt fűznek hozzá. Az osztrák oldalon a Burgenland Tourismus új orientációjában látnak esélyt, amely a természetközeli turizmus erőteljesebb reklámozását és marketingjét célozta meg. A natúrpark jelentős turisztikai kínálattal rendelkezik, a koordináció és a turisztikai palettán való pozicionálás azonban hiányosságokat mutat fel. Akadálymentes natúrparkként piaci rést lehetne kihasználni. Általánosságban szükséges a szálláshelyek és vendéglátóhelyek minőségének javulása. Az idegenforgalmi üzemeltetők natúrparkkal való azonosulása nem fejlődött ki, ami a turisztikai hagyományok hiányára vezethető vissza.

A natúrpark helyi termelőkkel való kooperációjának – úgy tűnik – kevés hagyománya van. Ezáltal hiányoznak azok a partnerek is, akik a helyi termékeket piacra viszik és a natúrpark környezetében való eladásról gondoskodhatnak.

Bár a határ mindkét oldalán attraktív kínálattal találkozunk, a kooperáció és összehangolás, valamint a turisztikai kínálat határon átnyúló marketingje hiányos. Kétnyelvű weboldallal és közös marketingfellépéssel a natúrpark jelentősége nőhetne.

A natúrparkból hiányzik az innovatív jelleg, egyfajta stagnálás érezhető. Bár a natúrpark erősen fókuszál a turisztikai fejlődésre, mégsem kizárólag a turizmus szempontjai szerint kellene a szerepét meghatározni, inkább úgy kellene rá tekinteni, mint az egész régió átfogó márkajegyére. A natúrpark további fejlődéséhez olyan stratégiára van szükség, amelyben a rövid, közép- és hosszú távú célok is szerepelnek. Csak így válhat impulzusadóvá a határon átnyúló regionális fejlődésben.

Köztes összegzésként megállapítható, hogy a natúrpark ugyan a helyi lakosság körében – úgy tűnik – ismert, a megkérdezett szakértők megítélése szerint azonban inkább magától értetődő természeti és kulturális térnek számít, amely közvetlenül ajtajaik előtt található. Nem ismerik fel a benne rejlő lehetőségeket. Az Írott-kő közelében fekvő települések lakói inkább azonosulnak a natúrparkkal, mint azok, akik távolabb fekvő natúrparki településeken laknak. Az osztrák települési egyesületekben ugyan létezik önkéntes munka, de a natúrparki egyesületek túl kevésbé vannak jelen a lakosság napi életében. A natúrparki iskolák jelentőségét alábecsülik, a velük való intenzívebb együttműködéssel és a natúrparki iskolák magyarországi felépítésével a fiatal generáció érdeklődését mobilizálni lehetne a natúrpark ügyei iránt, és ez hozzájárulhatna ahhoz, hogy a natúrpark jobban beilleszkedjen a régióba. A natúrparkot jelenleg inkább címkének tartják ahelyett, hogy a fenntartható regionális fejlődés motorjaként tekintenének rá.

A további célokat a neuhodisi charta (névadója az egyik osztrák natúrparki település) rögzíti: az együttműködés elmélyítése; ne legyen közös szervezeti struktúra a jövőben, viszont dolgozzák ki a közös együttműködési kereteket; erősítsék a közös megjelenést a turizmus terén; erősítsék a natúrparki tudatot; legyen közös termékfejlesztés. A neuhodisi charta célja, hogy olyan alapidokumentumként működjön, amely röviden rögzíti, miről szóljon a natúrparki partnerek jövőbeni együttműködése. Olyan ideális víziót tartalmaz, amelyhez a jövőben minden érintett igazodni tud, és képes irányt mutatni a natúrpark területén végzett további munkához. Az összes témakör közös nevezője a bilaterális együttműködés. A neuhodisi chartával fontos dokumentum jött létre Magyarország és Ausztria közötti, a védett területek kezelésére vonatkozó további, határon átnyúló együttműködés területén.

Együttműködés az Írott-kő-Geschriebenstein Natúrparkban – folyamatértékelés

Elemzési szempontból a határon átvélő együttműködést a regionális kormányzás kontextusában a legitimáció, az önkéntes elköteleződés és a közös, területileg hatályos irányítási igény jelenti. Milyen struktúrák és minták kidolgozása lehetséges tehát a határon átnyúló együttműködés példájából kiindulva? Mennyire tekinthetők elfogadottnak a határon átvélő területfejlesztési intézkedések az IGEN projekt példáját tekintve?

A bizalom elve. A kormányzás során és ahhoz, hogy hálózatokban lehessen kooperációt folytatni, bizalom szükséges az együttműködő partnerek között. A határon átnyúló regionális kormányzás összefüggésrendszerében gyakran hiányzik az alapvető bizalom, főleg akkor, ha a határt korábban a Vasfüggöny határozta meg. Ez a mentális határ mind a mai napig gátló tényező, generációkon átvélő a hatása.

A bizalmat mint az együttműködés alapját felépíteni a határon átvélő regionális kormányzás kontextusában nehézkes és lassú, még akkor is, ha alapve-

tően határon átnyúló tematikus, konszenzust igénylő tényező az, hogy a védett terület létezik. A hálózatokban egymással konkuráló irányítási logikák (pl. nemzeti érdekek versus szövetségi előny; gazdaság versus környezet stb.) ilyenkor még inkább láthatóvá válnak, és a projekten belül gátak és ellentmondások kialakulásához vezetnek.

Jogi helyzet és illetékesség. A leadpartnerrelv alkalmazásának ellenére a bilaterális, határon átnyúló együttműködés közelebb juttat egymáshoz két nemzetállami jogrendszert. Az európai jogrendszerek és a törvényi szabályozások túlföntül heterogének. Ha olyan, több projektpartner tartalmazó, határon átvívelő együttműködésről van szó, amelyben a projektpartnernek különböző politikai rendszerek metszéspontján helyezkednek el, akkor ez világosan megmutatkozik. Annak függvényében, hogy inkább centralizált (Magyarország) vagy föderalisztikus (Ausztria) berendezkedésről van szó, a regionális fejlesztés helyszíni intézményesítése kisebb vagy nagyobb horderejű kérdés. Ebből gyakran fakad kényes helyzet és a régiós szintű cselekvés legitimációs problémája. Az együttműködő partnereknek a hierarchia értelmében vett „azonos szintje” gyakran nem létezik, ami összehangolási problémákhoz és megértési nehézségekhez, akár személyes sértődöttséghez is vezethet (Kinek kivel szabad beszélnie?). A nyelvi akadályok pedig csak bővítik a problémalehetőségek készletét.

A transzfer gyengesége és a hatékonyság. A jó kormányzás normatív igény, viszont a határon átvívelő együttműködés esetén gyakran ütközik korlátokba. Az EU eszközeivel támogatott regionális fejlesztésben gyakran a program implicit része a jó kormányzás gyakorlatok terjesztése, amelyet a határon átvívelő regionális fejlesztésben még nehezebb végrehajtani, mint a nemzetállami szinten. Az együttműködést pedig, még ha a projekt engedélyezésének alapvető követelményeként szerepel is, nem lehet „elrendelni”. A kooperáció bizalmon és önkéntességen alapul, és nem azért működik, mert a programozás szintjén egy projektben a támogatás alapfeltételeként szerepeltetik. Ha a térségeket társadalmi rendszereknek tekintjük, akkor a bennük tevékenykedő szereplők sem cserélhetők ki tetszés szerint. Amennyiben pedig olyan határtérségekről van szó – mint jelen esettanulmányban –, amelyek nemzeti szinten is periferikus helyzetben vannak, ott a vidéki periferikus térségek strukturális konzervatizmusa is hat a projektekre. Még a jelen esettanulmány tárgyául szolgáló nagy kiterjedésű védett terület esetében is – ahol pedig fennállnak a témához fűződő bilaterális érdekek – jelen vannak a fenti problémahelyzetek.

Önkéntesség. Az önkéntesség és azok a civil társadalmi szerveződések, amelyek a többszintű kormányzás alapjait jelenthetnék, az új tagállamokkal való határon átnyúló kontextusban sokszor hiányoznak. Túlöntül különböznek a társadalmi előfeltételek, az érintettség mértéke, a keretfeltételek, a politikailag legitimált felelősségek és a politikai rendszerek. A civil társadalomra jellemző cselekvési forma eltérő az új EU-tagállamok, az EU15-ök és az USA között. Például az elváró magatartásforma (a „ráhagyatkozás valakire”) az Egyesült Államokban sokkal kevésbé érezhető, mint ahogyan ez a téma az EU-n belül

napirenden van. Az új tagállamokban pedig sokszor a mindennapok részéhez tartozott a „majd előírják, mit kell csinálni” logikája, azaz az egyéni felelősség felvállalására való hajlandóságot gyakran meg kell tanulni, főleg akkor, ha olyan közjavakról van szó, mint a nagy kiterjedésű védett területek. A részvételi tervezés lehetőségei, igény szintjei és a rá való hajlandóság tehát eltérő szinten vannak.

Bürokrácia. Az egyes tagállamok eltérő közigazgatási kultúrái és követelményei még összetettebbé teszik a bilaterális projektek lebonyolítását. Az összes érintett közigazgatási szint száz százalékos jogi biztonságra törekszik, ami akadályokhoz vezet a belső projektellenőrzés során. Az érintettek, ha Ausztria esetét vesszük, a programigazgatóság (pl. egy tartomány), az osztrák ellenőrző hatóság (a Szövetségi Kancellári Hivatal) valamint az Európai Bizottság. A projektek társfinanszírozása sok projektgazda (vagy az új tagállamok) számára teljesíthetetlen akadályt jelent, a teljes logisztikai háttér követelménye pedig egyre több kisprojekt gazdája számára teljesíthetetlen, mert nincsenek meg a nagy szervezetekre kitalált erőforrásaik. Az Osztrák Területrendezési Konferencia egy aktuális publikációjában – mint azt előbb idéztük – már „csökkenő hasznosságról” esik szó, ami a programokkal szemben támasztott növekvő formális követelményrendszer következménye (ÖROK 2013). Ugyanakkor bezáródást is tapasztalunk, azaz mindig ugyanazok a szereplők vannak jelen, akik profitálnak ezekből a politikákból. A jövőben a határon átnyúló programok lebonyolításában a bürokrácia csökkentése kívánatos lenne, mindenekelőtt a végrehajtandó tartalmak javára.

Összefoglalás

Ebben a cikkben annak a kérdésnek próbáltunk utánajárni, hogy mennyiben járulhatnak hozzá a nagy kiterjedésű védett területek a határon átnyúló együttműködéshez. E kérdés megvitatásának háttérét a nagy kiterjedésű védett területek paradigmája és koncepciója szolgáltatta. Ezeket a hagyományos alapértelmezés szerint elsősorban a konfliktusrendezés eszközeként szánták, később ezen túlmenően a biodiverzitás fenntartására, valamint a fenntartható gazdasági fejlesztési formák támogatására jöttek létre. A határon átnyúló védett területek megvalósítására készült elméleti útítvert összehasonlítottuk az Írott-kő–Geschriebenstein Natúrpark példájával, amely az egykori Ausztriát és Magyarországot elválasztó Vasfüggöny mentén fekszik.

E határon átnyúló védett terület példáján – amely két ellentétes politikai rendszer metszéspontján helyezkedik el – taglaltuk, hogy hogyan alakul a határon átnyúló együttműködés, illetve a regionális fejlesztés a regionális kormányzás közpolitikai elve szerint, valamint hogy milyen előfeltételek szükségesek ahhoz, hogy határon átnyúló kontextusban működő együttműködések lehessen létrehozni a nagy kiterjedésű védett területek segítségével.

Az IGEN projekt vizsgálatának összefoglalásául megállapítható, hogy a regionális fejlesztés határon átnyúló kormányzásában a formális, mentális és gyakorlati hiányosságok egész sorával kell megküzdeni; ha azonban ezek tisztán nemzeti szinten merülnének fel, kisebb fajsúlyú problémát jelentenének.

Annak ellenére, hogy sok tartalmi elem esetében megvolt a konszenzusra törekvés a határon átnyúló védett terület kialakítása során, a szervezeti megvalósítással kapcsolatban sok kérdés és probléma maradt. A közös ötletek ugyan jó alapot jelentenek a határon átvélt együttműködés számára, de ezek sem képesek felülemelkedni a fennálló hiányosságokon. Az is látszik, hogy a határon átnyúló védett terület mint közös eszme nem elégséges ahhoz, hogy a kormányzás a határon átnyúló szférában hatékony legyen. Az empirikus felmérés eredményei ezen kívül azt az általános benyomást is megerősítik, hogy a Strukturális Alapok szerinti programigazgatásra fordítandó erőfeszítések túlon túl rátelepszenek a megvalósítandó tartalmakra, demotiváló tényezőként hatnak a részt vevő szereplőkre.

A mélyinterjúk szerint a regionális kormányzás lényeges területein továbbhiányosságok állnak fenn. Ezek többek között a következő területeken jelentkeznek:

- kommunikáció – kezdve a bizalommal, a szerepek tisztázottságával az illetékesség terén, és a jogi és bürokratikus akadályok leküzdésének képességével,
- szervezeti és menedzsmentkérdések,
- turisztikai marketing – leginkább bilaterális szinten.

A határon átnyúló védett területek legrelevánsabb együttműködési formáit jellemző hiányosságok ahhoz vezetnek, hogy a natúrparkok általános céljait csak részben sikerül elérni. Összességében véve ezekben a problémahelyzetekben visszatükröződik, hogy a határon átnyúló védett területekben rejlő lehetőségek a régióban még nem jutottak el a címzettekhez. Mivel azonban a hiányosságok feldolgozása a regionális szereplők részéről már zajlik, fennáll annak az esélye, hogy egy koordinált fejlesztési folyamat eredményeként a határon átnyúló védett területet mint eszközt a jövőben jobban sikerül értékének megfelelő súllyal latba vetni.

Jegyzet

- 1 A projekt futamideje 2011–2014. A kutatás az Európai Unió finanszírozásában, az Európai Területi Együttműködésben (ETE), az Ausztria–Magyarország határon átnyúló együttműködési program 2007–2013 keretében valósult meg. A projekt címe: Innovatív – Határon átnyúló – Egységes – Fenntartható / Innovativ – Grenzüberschreitend – Einheitlich – Nachhaltig (IGEN): Bécs délkeleti peremén elhelyezkedő, nagy kiterjedésű védett területek szervezeti modellje – kooperációk és hálózatok. Az Írott-kő–Geschriebenstein Natúrpark példája. A szerződéssel a Bécsi Egyetem Földrajzi és Regionális Kutatási Intézete, a vezető partner az Írott-kő Natúrparkért Egyesület; a szervezeti modelltől szóló munkacsomag projektvezetője

Martin Heintel és Norbert Weixlbaumer, a projekt munkatársak: Birgit Reutz, Andrea Perchthaler, Taschner Tamás, Manuela Wade és mások.

Irodalom

- Báshty, B. (2013): Ungarische Naturparke – Entwicklung durch internationale Kooperationen. In: Verband der Naturparke Österreichs (Hrsg.): *Naturparke und nachhaltige Regionalentwicklung*. VNÖ, Graz, 89–90.
- Braack, L. et al. (2006): *Security considerations in the planning and management of transboundary conservation areas*. IUCN, Gland, Cambridge
- Carson, R. (1963): *Der stumme Frühling*. Biederstein, München
- Chester, C. C. (2006): *Conservation across borders: Biodiversity in an interdependent world*. Island Press, Washington
- Chester, C. (2008): *Transboundary protected areas*. <http://www.eoearth.org/view/article/156688> (Letöltés: 2014. február 3.)
- Dudley, N. (ed.) (2008): *Guidelines for applying protected area management categories*. IUCN, Gland <http://doi.org/dfcg9r>
- Erg, B., Vasilijevic, M., McKinney, M. (eds.) (2012): *Initiating effective transboundary conservation. A practitioner's guideline based on the experience from the Dinaric Arc*. IUCN Programme Office for South Eastern Europe, Gland, Belgrade
- Fürst, D., Lahner, M., Pollermann, K. (2006): *Entstehung und Funktionsweise von Regional Governance bei dem Gemeinschaftsgut Natur und Landschaft. Analysen von Place making- und Governance-Prozessen in Biosphärenreservaten in Deutschland und Großbritannien*. Institut für Umweltplanung, Hannover (Beiträge zur räumlichen Planung; 82.)
- Geidezis, L., Kreutz, M. (2012): Green Belt Europe – Structure of the initiative and significance for a pan European ecological network. In: Marschall, I., Müller, M., Gather, M. (eds.): *The Green Belt as a European ecological network – strengths and gaps. Proceedings of the 1st GreenNet Conference*. University of Applied Sciences, Erfurt, 12–21. (Berichte des Instituts Verkehr und Raum; 10.)
- Hammer, T., Mose, I., Siegrist, D., Weixlbaumer, N. (2007): Protected areas and regional development in Europe: towards a new model for the 21st century. In: Mose, I. (ed.): *Protected areas and regional development in Europe. Towards a new model for the 21st century*. Ashgate, Aldershot, 233–246.
- Hammer, T., Mose, I., Scheurer, T., Siegrist, D., Weixlbaumer, N. (2012): Societal research perspectives on protected areas in Europe. *eco.mont, Journal on Protected Mountain Areas Research and Management*, 1., 5–12. <http://doi.org/84s>
- Heintel, M., Weixlbaumer, N. (2009): Die regionalökonomische Bedeutung des österreichischen Naturparktourismus. Das Beispiel Burgenland. *Natur und Landschaft*, 7., 315–321.
- IUCN (2003): *The Durban accord*. Vth IUCN World Parks Congress, Durban, 12–13.
- Jongman, R.H.G. (2012): Ecological networks: A society approach for biodiversity conservation. In: Marschall, I., Müller, M., Gather, M. (eds.): *The green belt as a European ecological network – strengths and gaps. Proceedings of the 1st Green Net Conference*. University of Applied Sciences, Erfurt, 2–11. (Berichte des Instituts Verkehr und Raum; 10.)
- Meadows, D. L. et al. (1972): *Die Grenzen des Wachstums*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart
- McKinney, M., Vasilijevic, M. (2012): Guidelines for initiating transboundary conservation. In: Erg, B., Vasilijevic, M., McKinney, M. (eds.): *Initiating effective transboundary conservation. A practitioner's guideline based on the experience from the Dinaric Arc*. IUCN Programme Office for South Eastern Europe, Gland, Belgrade, 24–58.
- Mittermeier, R. A. et al. (2005): *Transboundary conservation. A new vision for protected areas*. Cemex, Mexico
- Mose I., Weixlbaumer N. (2012): A shift of paradigm? Protected areas policies in Europe in transition – by the example of the Hohe Tauern National Park. In: Weixlbaumer, N. (ed.):

- Anthologie zur Sozialgeographie*. Institut für Geographie und Regionalforschung, Wien, 106–124. (Abhandlungen zur Geographie und Regionalforschung; 16.)
- Niewiadomski, Z. (2006): *Enhancing transboundary biodiversity management in South Eastern Europe*. Summary of the draft report. UNEP, Vienna
- ÖROK (2007): *strat.at. Nationaler strategischer Rahmenplan Österreich*. (ÖROK Schriftenreihe; 175.)
- ÖROK (2011): *Österreichisches Raumentwicklungskonzept. ÖREK 2011*. (ÖROK Schriftenreihe; 185.)
- ÖROK (2012): *13. Raumordnungsbericht*. (ÖROK Schriftenreihe; 187.)
- ÖROK (2013): *STRAT.AT Bericht 2012*. (ÖROK Schriftenreihe; 188.)
- Sandwith, T. (2001): *Transboundary protected areas for peace and co-operation*. IUCN, Gland, Cambridge
- Vasilijevic, M. (2012a): *Transboundary conservation: An emerging concept in environmental governance*. In: Erg, B., Vasilijevic, M., McKinney, M. (eds.): *Initiating effective transboundary conservation. A practitioner's guideline based on the experience from the Dinaric Arc*. IUCN Programme Office for South Eastern Europe, Gland, Belgrade, 6–11.
- Vasilijevic, M. (2012b): *Transboundary conservation areas: History and global trends*. In: Erg, B., Vasilijevic, M., McKinney, M. (eds.): *Initiating effective transboundary conservation. A practitioner's guideline based on the experience from the Dinaric Arc*. IUCN Programme Office for South Eastern Europe, Gland, Belgrade. 12–15.
- Weixlbaumer, N. (2005): „Naturparke“ – Sensible Instrumente nachhaltiger Landschaftsentwicklung. Eine Gegenüberstellung der Gebietsschutzpolitik Österreichs und Kanadas. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 147., 67–100.
- Wilson, E. O. (1992): *Ende der biologischen Vielfalt? Der Verlust an Arten, Genen und Lebensräumen und die Chance für eine Umkehr*. Spektrum, Heidelberg
- http://ec.europa.eu/regional_policy (Letöltés: 2014. február 14.)
- http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/panora_de.htm (Letöltés: 2014. február 14.)
- http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/som_de.htm (Letöltés: 2014. február 14.)
- http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/panora_de.htm (Letöltés: 2014. február 14.)
- <http://www.fredsmoentet.com> (Letöltés: 2014. március 6.)
- <http://www.europeangreenbelt.org> (Letöltés: 2014. február 21.)
- <http://www.umwelt.uni-hannover.de/fuerst.html> (Letöltés: 2013. április 22.)
- <http://www.uni-klu.ac.at/iff/ogi/inhalt/1349.htm> (Letöltés: 2014. február 21.)

Hungarikumok területi jelentőségének vizsgálata, különös tekintettel a pálinkára

Examination of the territorial significance of Pálinka as a Hungaricum

KÁPOSZTA JÓZSEF, RITTER KRISZTIÁN, KASSAI ZSUZSANNA

KÁPOSZTA József: dékán, intézetigazgató, egyetemi docens, Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Gödöllő; Dekan@gtk.szie.hu

RITTER Krisztián: intézetigazgató-helyettes, egyetemi docens, Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Gödöllő; Ritter.Krisztian@gtk.szie.hu

KASSAI Zsuzsanna: egyetemi adjunktus, Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Gödöllő; Kassai.Zsuzsanna@gtk.szie.hu

KULCSSZAVAK: pálinka, hungarikum, endogén fejlesztés

ABSZTRAKT: Az endogén forrásokra épülő gazdaságfejlesztés számos hazai kistérségben kitörési pontot jelenthet a hosszú távú fejlesztések terén. Ennek vizsgálatát a Magyar Értéktárban nyilvántartott négy eredetvédett pálinka – a békési szilva-, a gönci barack-, a kecskeméti barack- és a pannonhalmi törkölypálinka – területi hatásaira fókuszálva végeztük el. Szekunder adatgyűjtést követően 2014 tavaszán mélyinterjúkat készítettünk az érintett hungarikumok előállításában, gondozásában részt vevő személyekkel, turisztikai szolgáltatókkal és a helyi vidékfejlesztés fontosabb szereplőivel. A kutatási eredményeink igazolták, hogy a hungarikumok előállítása számos közvetlen és főleg közvetett haszonnal jár a vizsgált térségek társadalmára és gazdaságára, igaz, egyelőre még korlátozott mértékben. Hozzájárulnak többek között a helyben történő munkahelyteremtéshez és -megőrzéshez, a helyi vendéglátás és turizmus serkentéséhez, az alapanyag-előállítók és a szeszfőzdek bevételeinek, így a helyi adóbevételeknek a növekedéséhez. Emellett a kiváló minőségű termékek diverzifikációs lehetőséget nyújtanak a helyi gazdálkodók számára, továbbá a hungarikum védjegy hozzájárul a vizsgált térségek ismertségének növeléséhez is. Primer kutatásunk alapján a kérdéses pálinkák kiérdemelték a hungarikum védjegyet, hiszen sajátos endogén erőforrásokat jelentenek, amelyek bár korlátozottan, de minőségük révén az országimázs alakításához is hozzájárulnak. A kutatás arra is rávilágított, hogy nagyobb figyelmet kellene fordítani országosan is az endogén forrásokra alapozott kézműves termékek értéktéremtésére, helyi gazdaságfejlesztési lehetőségeikre. Ehhez viszont további állami beavatkozásokra, például a törvényi szabályozás módosítására, célzott támogatásokra volna szükség. Fontos megállapításunk az is, hogy az általunk tanulmányozott hungarikumok egyáltalán nem vagy nem elég hangsúlyosan jelennek meg az érintett térségek fejlesztési stratégiáiban, terveiben. Ezért a 2014 és 2020 közötti időszakban véleményünk szerint nagyobb figyelmet kell fordítani ezen endogén erőforrások nemzeti és helyi fejlesztési stratégiákba való beépítésére.

József KÁPOSZTA: dean, head of institute, associate professor, Faculty of Economics and Social Sciences, Szent István University, Gödöllő; Dekan@gtk.szie.hu

Krisztián RITTER: deputy head of institute, associate professor, Faculty of Economics and Social Sciences, Szent István University, Gödöllő; Ritter.Krisztian@gtk.szie.hu

Zsuzsanna KASSAI: assistant professor, Faculty of Economic and Social Sciences, Szent István University, Gödöllő; Kassai.Zsuzsanna@gtk.szie.hu

KEYWORDS: indigenous development, hungaricum, palinka

ABSTRACT: In numerous regions, economic development based on indigenous resources can be a take-off point of long-term development. This paper focuses on the territorial impact of four Pálinka fruit brandys under protection of designation of origin as registered in the Hungarian Repository of Values. They are the Pálinka made of plum of Békés, apricot of Göncz and Kecskemét and a grape-based pomace brandy of Pannónhalma.

After an extended literature review and secondary data collection (which includes an analysis of local rural and regional development strategies, plans and territorial database of the Hungarian Central Statistical Office) 63 in-depth interviews were conducted in the spring of 2014. The interviewees were people who took part in the production and management of the Hungaricums examined, tourism providers and the most important actors of local rural development. The research findings proved that the production of these Hungaricums provided several direct and indirect benefits for the economy and society of the regions examined. Among others factors, Pálinka contributed to local job generation and preservation, growth of income of producers of raw materials and distilleries and thus to the increase of local tax revenues and stimulation of local catering and tourism.

The significance of Hungaricums increased in regional programmes and touristic programmes in the research area. However, cooperation among the actors of tourism, Pálinka producers and local government was not typical. Although some good examples were revealed, in our opinion the willingness to co-operate among local actors could still be improved. It also emerged that premium-quality products provided diversification opportunities for local farmers and helped the integration of socially disadvantaged groups.

The Hungaricum certification made a significant contribution to the increased reputation of the regions studied and promoted the country's image to a limited extent, too. It was also found that the four Pálinka brandys surveyed have rightly deserved Hungaricum certification, since they are such specific indigenous products, which are outstanding not only on the national level, they compare well on the international level, too. Our investigations highlight that these indigenous products should be even better exploited in the future. To achieve this aim, further state interventions (e.g. change of legislative regulations, etc.) and specific subsidies would be necessary. The Hungaricums investigated have not been presented meaningfully or even not at all in strategical and regional planning documents. Therefore, in our opinion, more attention should be paid to integrating these indigenous resources – being in accordance with interventions concerning the collection, research, popularisation and management of national values – into the national and local development period of 2014 and 2020.

Bevezetés

A világgazdaságban lejátszódó folyamatok, a globalizáció egyik következménye a térségek, a lokalitások szerepének megváltozása és felértékelődése, ami azt is eredményezte, hogy a versenyképesség feltételeinek kialakítása mára nem csupán a kormányok felelősségkörébe tartozik, hanem az endogén fejlődésemle-

tek előtérbe kerülésével az egyes települések, térségek feladatává is vált. Az új területi politikák következtében hazánkban is fontos szerepet kapnak a lokális, endogén erőforrások mint az önerőből történő építkezés alapkövei, amelyek megfelelő körülmények közt aktivizálhatók (Káposzta 2007). Az endogén elméletek szerint a fejlesztések akkor lehetnek eredményesek, ha – miközben a regionális és globális hálózatokhoz való kapcsolódást teszik lehetővé (Lowe, Murdoch, Ward 1995) – teret adnak a helyi részvételnek és a helyi kezdeményezéseknek (Cernea 1992), egyértelműen az adott terület helyi (természeti, gazdasági, humán, kulturális) erőforrásaira alapoznak (Kulcsár 2006; Ploeg, Dijk 1995). Eközben az önerős fejlesztés révén hosszú távon elszakadnak a külső támogatás okozta függőségtől, és a fenntartható fejlődést szolgálják (Murdoch 1995). Terluin és Post (2001), valamint Farkas (2002) alapján a helyi erőforrások mellett a helyi tevékenységek és a helyi szereplők fontossága, valamint az integrált megközelítés is meghatározó. Ebben – Kis és Szekeresné (2010) szerint – a helyi szervezetek (például a helyi akciócsoportok) összefogó tevékenységének kiemelkedő szerepe van. Moseley (2003) szerint a helyi erőforrások előnyben részesítése az importált nyersanyag és tőke preferálása helyett biztonságosabb és fenntartható jövőt teremt a gazdasági fejlesztés számára. Ehhez a helyi erőforrások és az új üzleti lehetőségek ismerete, valamint megfelelő hozzáértés szükséges. A helyi erőforrások igénybevétele biztosítja, hogy a befektetett tőke helyben marad és újrahasznosul. Emellett a helyi sokszínűség hangsúlyozása és reklámozása, a hely jellegzetességeinek támogatása, a helyi identitás, valamint a hozzákapcsolódó különféle minőségi áruk és szolgáltatások fejlesztése és értékesítése a globalizációval szembeni védelmet is jelent.

Természetesen a helyi erőforrásokra épülő gazdaságfejlesztés akkor tud meghatározó szerephez jutni egy adott térség gazdasági növekedésében, ha az előállított termék értékesítése révén jövedelmet teremt a további fejlesztésekhez. Belletti, Marescotti és Scaramuzzi (2003) alapján a helyi termékek kapcsolódását egy adott térség vidékfejlesztéséhez az biztosítja, ha ezen termékeket az előállítási helyszínükkel való szoros kötődés teszi egyedivé, ami a keresletüket is nagymértékben befolyásolja. Így az érintett vidéki területeknek potenciális és unikális erőforrásként kell tekinteniük ezekre a termékekre. Endrighi (1999) szerint a helyi, egyedi termékek alapvetően kétféle módon befolyásolhatják előállítási helyük környezetét:

- a termék sikere gazdasági hasznot hoz az azt előállító vállalkozások számára, illetve a termék ismertségének növekedése kihat a helyi gazdaság többi szereplőire (például az idegenforgalomra, vendéglátásra, kézművességre);
- a termék sikere többnyire csak a helyi lakosság bevonásával érhető el (például munkaerőként alkalmazva), amely magával hozza a társadalmi kohézió és az identitástudat erősödését is.

Pacciani és társai (2001) arra hívják fel a figyelmet, hogy a helyi különleges termékek értéknövelésében érdekelt szereplők nagymértékben különbözhetnek egymástól, és mindegyik fél a saját érdekét tartja szem előtt. Egyes szerep-

lők közvetlenül is részt vesznek a termék előállításában, míg mások csak közvetett szerepet töltenek be, esetenként nem is az előállítás helyszínén tevékenykednek. A szereplők érdekeltségeit alapvetően az határozhatja meg, hogy az érintettnek mi a célja, illetve hogy a régiónak mint a termék előállítási helyszínének milyen szerep jut. Az érintettek célja alapján megkülönböztethetünk olyan stratégiát, amely csak magának a terméknek az előállítási és értékesítési folyamatára (a termelési és ellátási láncra) koncentrál, illetve azt a stratégiát, amikor a helyi gazdaság és társadalom egésze a célcsoport (kiterjesztett nézőpont). Az előállítási helyszín – a stratégiában betöltött szerepe alapján – lehet csak egy minőségi ismertetőjel, de akár az adottságok kifejezője is. Minőségi ismertetőjelnként (garanciaként) a származási hely pontos megjelölése arra szolgál, hogy segítsen a vásárló számára megkülönböztetni az adott terméket a többi hasonló terméktől. Adottságok kifejezőjeként az előállítási hely egy gyűjtőfogalom, amely a régióhoz kötődő termék- és szolgáltatáskosár együttesét fejezi ki. A termék szoros értelemben vett ellátási lánc mellett figyelmet szán a kapcsolódó ágazatoknak is, és általánosságban véve szolgálja az adott térség érdekeit (Török 2012). Mindezek alapján (figyelembe véve a hazai unikális javak szűkösségét), ebben a sokváltozós viszonyrendszerben az újabb és újabb fejlesztési stratégiák kidolgozását elsősorban a régiókon belüli lehetőségekre, az endogén potenciálok kiaknázására, a saját erők megújítására és fejlesztésére kell alapozni az adott térségekben. De felmerül a kérdés: mi várható az endogén forrásokra épülő fejlesztésektől? A nemzetközi és hazai tapasztalatok alapján megállapítható, hogy az endogén forrásokra épülő fejlesztések hatására új impulzusok érhetik a célterületet, új fejlesztési, foglalkoztatási irányok alakulhatnak ki. Fontosnak tartjuk annak vizsgálatát, hogy miként lehet a területi tényezőket hatékony allokációval beilleszteni az adott társadalmi termelés és tevékenységek rendszerébe, úgy, hogy azok működése optimális legyen. E fejlesztés elmélete a generatív növekedési koncepcióból ered, amely a lokális fejlődési teljesítményekből vezeti le a helyi, területi gazdasági növekedést, így a lokális komparatív előnyökre épülő gazdaságfejlődés összessége szolgál alapul a regionális fejlesztésekhez. A lokális potenciálok mint endogén erőforrások ropant széles skálán mozognak. Kiinduló feltételezés, hogy az „egyres településekben, térségekben található földrajzi, környezeti, történelmi, kulturális, társadalmi, gazdasági tényezők együttes rendszerének értelmezése és az ezen értéktartományok aktivizációját befolyásoló tényezők” (Rechnitzer, 1990, 49.) meghatározó szerepet tölthetnek be a hely, a térség modernizációs pályára állításában.

Vidékfejlesztési szempontból bár mindkét stratégia pozitív hatásokat hoz létre, a termék adottságaira koncentráló stratégiától való elmozdulás a térség adottságaira figyelő stratégia irányába kiterjedtebb területi fejlődést eredményezhet. Az elmúlt évtizedben jó néhány helyi közösség felismerte településének, térségének különleges és értékes adottságait, termelési hagyományait, a helyi munkaerő sajátos képzettségét, és azt is tudatosították, hogy a régió politikai céljait és kulturális adottságait aktivizálva komparatív előnyhöz juthatnak

más régiókkal szemben. Ezért kiemelten fontossá vált azoknak a tényezőknek a felkutatása, amelyek egy-egy terület önállóbb gazdasági és társadalmi fejlődéséhez, fejlesztéséhez járulnak hozzá. Az agrár- és élelmiszergazdaság területén fellelhető hungarikumok – például a földrajzi árujelzős EU-ohtalom alatt álló gönci és kecskeméti kajsziabarack vagy békési vörös szilva és a belőlük készült pálinkák – megjelenése elsősorban a vidéki térségekhez köthető, így az endogén elméletek, valamint a versenyképességi megközelítések alapján is a hungarikumok a belső erőforrásokra építő vidékfejlesztési tevékenységek és vidékstratégiák részei lehetnek. Az EU és Magyarország vidékstratégiájában megfogalmazott célokat, a diverzifikált vidéki gazdaság megteremtését, fenntartását részben a hungarikumok verseny- és piacképesebb előállításával, minőségi élelmiszertermeléssel, a hagyományos ökoszisztémák fenntartásával, a táji, természeti és kulturális örökségünk megőrzésével, a vidéki foglalkoztatás bővítésével, illetve az integrált vidéki turizmussal lehet elérni. Az a mód, ahogy a helyi és regionális közösségek századokon át foglalkoztak a környezettel és megművelték a földet, a tájak és a területfelhasználás páratlan sokféleségét eredményezte. E tájak segítenek a különböző régiók identitását kialakítani, és sokszínűségük az európai kulturális örökség fontos eleme. Nemcsak biológiai sokféleséget, történelmi és esztétikai értéket képviselnek, hanem gazdaságilag is fontosak. Egy határozott arculatú táj arra is felhasználható, hogy a térség olyan minőségi tulajdonságait emelje ki, amelyek új iparágakat vonzanak, élénkítik az idegenforgalmat. Kutatásunk is azt mutatja, hogy egy speciális termékre alapozott fejlesztés diverzifikált gazdaságfejlesztést ösztönözhet, így számos kitorési pont lehetőségét jelentheti. A hungarikumok közül kutatásunk négy kiemelt tájkörzethez szorosan kapcsolódó egyedi termék hatását vizsgálja.

Célkitűzések, hipotézisek és az alkalmazott módszerek

A bevezetőben érintett elméletekhez kapcsolódva saját kutatásunk célja az volt, hogy megvizsgáljuk az eredetvédett pálinkák példáján, vajon a hungarikum védjeggyel ellátott termékek mennyiben tudnak hozzájárulni egy adott térség fejlődéséhez, illetve jelentenek-e olyan sajátos erőforrást, melyekre lokális, endogén fejlesztéseket lehet építeni. A vizsgálat tárgyát képező hungarikumokat, a pálinkát, a hazai vidéki térségek állapotát és sajátosságait figyelembe véve, valamint a helyi és endogén fejlesztésekkel kapcsolatos szakirodalomból és kutatási eredményekből kiindulva a vizsgálat lefolytatása előtt néhány hipotézist fogalmaztunk meg:

- A hungarikumok egy-egy terület egység egyedi, nemzetközi szinten is megjelenő endogén erőforrásai, és ennek révén gazdaságfejlesztési irányok alapjául szolgálhatnak.
- A hungarikumok esetén meghatározhatók közvetlen és közvetett térségi hatások. Így a hungarikumok – mint speciális endogén erőforrások – hozzá-

járulnak az érintett térségek helyi fejlesztésének és gazdasági lehetőségeinek bővítéséhez, munkahelyek létesítéséhez és megtartásához, az ott élők életminőségének javításához, ezzel is segítve a vidéki gazdaság fejlődését.

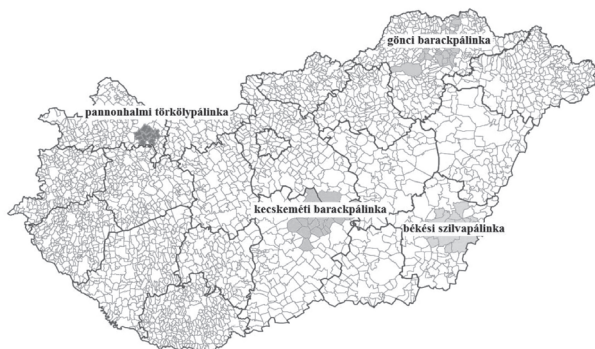
- A pálinkák mint hungarikumok és a pálinkaágazat megjelenése a helyi fejlesztési tervekben, koncepciókban nem megfelelő, nem élvez prioritást, kellő hangsúlyt.

Kutatásunk területileg a békési szilva-, a gönci barack-, a kecskeméti barack-, és a pannonhalmi törkölypálinka földrajzi árjelző oltalom, illetve eredetvédelem által lehatárolt termőterületére, pontosabban a négy pálinka termékleírásában felsorolt településekre korlátozódott (FVM 2000, 2001, 2009, 2014) (1. ábra). Vizsgálatainkhoz szekunder és primer módszereket is használtunk. Statisztikai adatokat gyűjtöttünk az eredetvédelemben érintett térségekről, településekről. Felhasználtuk többek között a KSH adatbázisait (STADAT, Általános Mezőgazdasági Összeírás – ÁMÖ, Településtatisztikai Adatbázisrendszer – T-STAR), valamint a Magyar Turizmus Zrt. adatait. Ezen adatok elemzésével mutatjuk be a vizsgált térségek általános állapotát, a mezőgazdaság – és ezen belül is a gyümölcsgazdaság – szerepét, a termelés feltételrendszerét.

Dokumentumelemzéssel vizsgáltuk az érintett LEADER akciócsoportok vidékfejlesztési helyzetelemzéseit és helyi vidékfejlesztési stratégiáit, valamint az adott térségekre vonatkozó egyéb fejlesztési koncepciókat (integrált városfejlesztési stratégiákat, területfejlesztési terveket, gazdaságfejlesztési stratégiákat, kistérségi társulások stratégiai programjait stb.). E tervek segítségével azt vizsgáltuk, hogy megjelennek-e, és ha igen, akkor megfelelő hangsúllyal szerepelnek-e a hungarikumok, a rájuk alapozó vagy rájuk vonatkozó intézkedések, fejlesztési elképzelések e dokumentumokban.

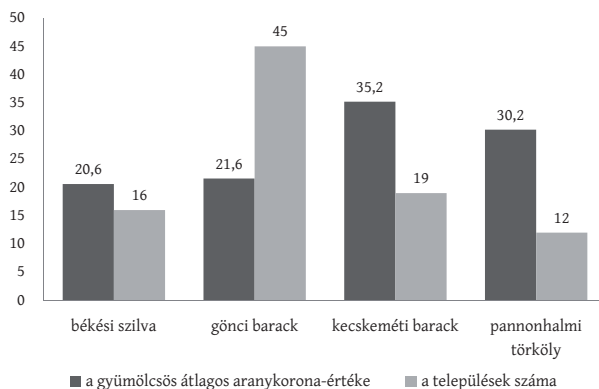
Primer adatgyűjtést is végeztünk, amelynek során 63 mélyinterjút készítettünk a négy eredetvédett pálinka előállításában és gondozásában részt vevő személyekkel (gyümölcstermesztőkkel, pálinkafőzők munkatársaival, kereske-

1. ábra: A vizsgált eredetvédett pálinkák előállítási területe
Pálinka fruit brandys under protection of designation of origin

Forrás: FVM (2000, 2001, 2009, é.n.) alapján saját szerkesztés.

2. ábra: A kutatás során megkeresett térségi szereplők megoszlása (%)
The distribution of interviewees across sectors (%)

Forrás: saját szerkesztés.

dőkkal), a helyi vidékfejlesztés fontosabb szereplőivel (falugazdászokkal, polgármesterekkel, képviselőkkel, LEADER projektmenedzserekkel, vidék- és területfejlesztési célú civil szervezetek vezetőivel) és a térségekben megtalálható turisztikai szolgáltatókkal (vendéglátóhelyek tulajdonosaival, turisztikai célú civil szervezetekkel, a turisztikai desztinációmenedzsmentek vezetőivel) (2. ábra). Az interjúkra 2014 februárjában és márciusában került sor.

Kutatási eredmények

A gazdaságfejlesztési irányok elemzéséhez a termelési potenciál kapcsolatrendszerét vizsgáltuk. E vizsgálatokból – terjedelmi korlátok miatt – csak néhány, általunk fontosnak tartott, térbeli összefüggéseket is hordozó eredményt mutatunk be.

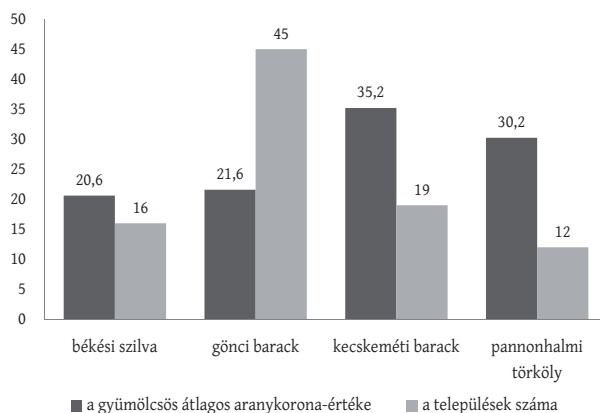
A hungarikumok tájkörzeti lehatárolásában meghatározónak tekintjük az ültetvények településenkénti koncentrálódását. A vizsgálati eredményeink alapján termőfajanként 20-30 hektáros átlagos nagyságú termőterületek már lehetőséget biztosíthatnak egyedi termékek termelési rendszerének fenntartásához. Ez számos területfejlesztési irány megfogalmazása esetén jó kiindulási alapot adhat.

Fontosnak tartottuk megvizsgálni azt is, hogy a hungarikumokat termelő termőfaj természeti, földértékelési szempontból mennyire meghatározó (3. ábra).

Kérdésként merülhet fel, hogy egy tájkörzet endogén természeti erőforrásainak minősége milyen mértékben határozza meg a helyi speciális termelés kialakulását, illetve versenyez-e a hagyományos termelési ágazatokkal. Az adatokból megállapítható, hogy a termelés jó minőségű termőterületeken valósul meg, hiszen minden termőfaj esetében az országos átlag (20 AK) vagy afelletti aranykorona-értéken folyik a hungarikumot adó gyümölcsök termesztése,

3. ábra: A hungarikumot adó gyümölcsösök átlagos aranykorona-értéke és a települések száma a termőterületen

Land value (golden crown) of Hungaricum orchards and the number of municipalities in the area of origin

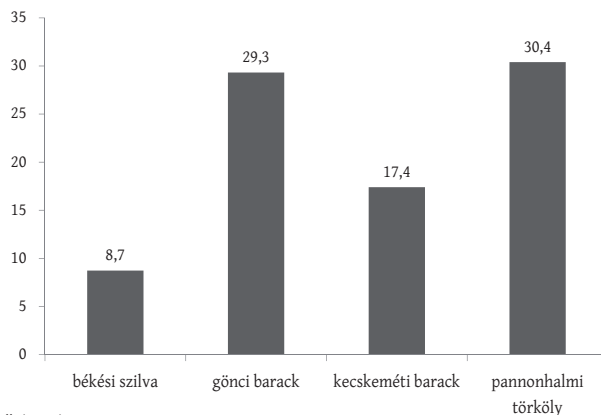
Forrás: KSH ÁMÖ (2010) adatok alapján saját szerkesztés.

közülük is kiemelkedik a kecskeméti tájkörzet (3. ábra). Ez a gazdasági döntések megalapozottságát mutatja, bár az ültetvények tervezése legalább 15-20 évre szól. Egyedi helyi termékek előállításához nélkülözhetetlen a minőségi alapanyag előállítása és a hosszú távú tervezés. A vizsgált tájkörzetekben a gazdálkodói réteg szorosan kapcsolódik az unikális javakat termelő ágazathoz. Az érintett térségekben az összes vállalkozás átlagosan 25%-a foglalkozik a vizsgált hungarikumok alapanyagát is előállító gyümölcsstermesztéssel (4. ábra).

Az interjúkból kiderült, hogy vizsgált termőterületeinken a hálózati jelleg magával hozza az innovációs közeg kialakulását. Innovációs közegen olyan csoport-

4. ábra: Gyümölcsstermeléssel foglalkozó gazdaságok aránya az összes vállalkozásból a vizsgált térségekben (%)

Share of companies in fruit production in the four examined areas (%)

Forrás: KSH ÁMÖ (2010) adatai alapján saját szerkesztés.

tot értünk, amelynek tagjai között gazdasági, termelési kapcsolatok alakultak ki az adott térségben és termelési kultúrában. A megkérdezettek véleménye szerint figyelembe véve az elmúlt évtizedek hagyományos termelési rendszereit, kollektív tanulással – helyben meghatározott formában – a hungarikumok hozzájárulnak az innovációs folyamatok terjesztéséhez, s egyben csökkentik a piaci kapcsolatok bizonytalanságait, növelik a termelők és a helyi gazdaság versenyképességét. A kialakult gazdasági miliőt a helyi kultúrában, a társadalmi kapcsolatokban és az intézményrendszerben meglévő sajátosságok is alakítják.

A vizsgálataink megerősítették, hogy az adott földrajzi hely szerepe meghatározó. Ezen túl a területi koncentráció lehetőséget nyújt az információk cseréjéhez, az ismeretek és kapcsolatok átadásához. A hagyományok, a kultúrában megőrzendő értékek és az együttműködések új terei nyitottabb társadalmi, politikai, közösségi hátteret teremtenek, amely segít az újdonságok befogadásában.

Arra a kérdésre, hogy adott pálinka jogosan került-e be a hungarikumok közé, az összes válaszadó – függetlenül attól, hogy pálinkafőződe, turisztikai vagy egyéb térségi szervezet képviselője volt-e – egyöntetűen igennel felelt. A megkérdezett főzdek túlnyomórészt hagyományos, kisüsti eljárást alkalmazó (bér)főzdek, az általános kapacitás az 500 literes főzőüst volt. Ezek a főzdek jellemzően az utóbbi 20-25 évben, elsősorban önerőből alakultak, de találtunk rendszerváltás előtti közösségi főzdeket is, esetenként a szocialista időszak előttieket is. A megkeresett főzdek közül kevesebben foglalkoznak kereskedelmi célú termék-előállítással (számos esetben a modernebb, tornyos technológiát használva), ők azok, akik közvetlenül hungarikum eredetmegjelöléssel, ennek megfelelő ellenőrzéssel és tanúsítással rendelkező „hungarikum pálinkát” állítanak, állíthatnak elő. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a megkérdezett főzdek közül több is tervezi a kereskedelmi célú tevékenységet, és ezen belül az eredetvédett termék előállítását. A válaszadók véleménye alapján a térségi bér-főzdek a helyi minőségi alapanyag helyi és hagyományos feldolgozásával pontosan olyan hungarikum jellegű terméket állítanak elő, amelyet az előírások – a NÉBIH-ellenőrzésen keresztül – csak a kereskedelmi főzdek számára engedélyeznek. A hungarikum kereskedelmi értékesítéséből tehát csak a jogosultsággal rendelkező cégek részesednek közvetlenül, a jellemzően kisebb volumenű bér-főzdek nem. A hivatalos kereskedelmi értékesítés jellemzően a térségen kívüli piacokat célozza meg (kiemelhető Budapest mint fő értékesítési piac), de a pálinkák esetenként a helyi értékesítési pontokon, illetve kereskedelmi láncok révén országsszerte is megvásárolhatók. Az értékesítés fő színtere a hazai piac, a külföldi értékesítés elenyésző. A válaszok alapján a fogyasztásban 80-90%-ban a belföldi részesedés a jellemző.

A helyi foglalkoztatás szempontjából a kisebb főzdek, illetve a bér-főzdek jellemzően családi vagy kisvállalkozásként üzemelve 2-5 főnek adnak – gyakran időszakai – munkát, a nagyobb kereskedelmi főzdek általában 8-10 embernek biztosítanak állandó munkahelyet. Természetesen olyan nagyobb cégek is előfordulnak (például a Miskolci Likörgyár Zrt. vagy Kecskeméten a Zwack), ahol nagy-

ságrendekkel többen dolgoznak, ám ezek a vállalatok nem kizárólag eredetvédtett termék előállításával foglalkoznak. A pályázati tevékenységet vizsgálva megállapítható, hogy többségében a kereskedelmi főzdek vettek igénybe támogatásokat, és csak egy-két esetben – kisebb értékben – a bérzfözdek. A támogatásokat túlnyomórészt gépbszerzésre, technológiai felújításra fordították.

Az alapanyag, amelyből a főzdek a pálinkát előállítják, 71%-ban az adott főzde közvetlen települési környezetéből, összességében pedig közel 86%-ban az eredetvédtettséggel rendelkező térségből származik (ez a kereskedelmi célú főzdek és a földrajzi eredetvédtettség alá eső gyümölcsök esetében 100%-ban így van), az eredetvédtett térségen kívülről származó gyümölcs aránya 14%. Így a pálinkát előállítók és térségük termelői között gazdasági kapcsolatok alakultak ki – a hungarikumoktól függetlenül is. A kereskedelmi célú főzdek rendelkeznek állandó beszállítókkal vagy saját alapanyag-termeléssel. A bérzfözdekben nem jellemző a saját alapanyag feldolgozása, viszont a főzetők esetében is állandó körrel beszélhetünk.

Arra a kérdésre, hogy a vizsgált pálinkák hungarikummá válása volt vagy van-e hatással a főzde tevékenységére, 100%-ban igen volt a válasz, eltérést csak ennek a hatásnak a nagyságrendjében vagy közvetlenségében tapasztaltunk. A főzdek szempontjából a hungarikummá nyilvánítás egyfajta reklámként, figyelemfelkeltőként volt érzékelhető, ami kismértékben a főzetett mennyiségben (illetve az adott gyümölcs arányában az összes feldolgozott alapanyagban), jelentősebben a pálinka növekvő keresletében realizálódik. Másrészt a bérzfözdekben előállított pálinka, pontosabban az annak alapjául szolgáló beszállított cefre minőségi javulásában figyelhető meg a hatás. A vizsgált hungarikumok mint kiemelt hazai és helyi termékek – a térségi termelők és főzetők patriotizmusának, büszkeségének táptalaján – a nem kereskedelmi forgalomba kerülő pálinkák minőségi javulását is erősítették, és ezek a minőségileg egyre javuló, egyre népszerűbb helyi termékek közvetve a helyi lakosok, termelők gazdasági lehetőségeit is szélesítik, erősítik. Ugyanakkor a hungarikummá nyilvánítás óta nem észleltek közvetlen pozitív hatást a termelés, a foglalkoztatás növekedésére vagy az értékesítési ár változására.

Megvizsgáltuk, hogy van-e együttműködés az előállítók és a térség bármely turisztikai szolgáltatója, turisztikai szervezete, helyi önkormányzatai vagy az illetékes helyi LEADER-akciócsoportok között. Az eredmények alapján – bár az általánosan jó kapcsolatokat meg lehet említeni – konkrét együttműködés jellemzően nem alakult ki. Ennek ellenére véleményünk szerint a felsorolt szereplők és a főzdek közötti informális kapcsolatok kiindulópontjai lehetnek a későbbi együttműködéseknek. Kimutatható eredmény viszont a kereskedelmi célú főzdek termékeinek mások általi forgalmazása, értékesítése, a vendéglátóhelyekkel való kapcsolata, illetve a pálinkák térségi rendezvényeken való megjelenése. Az összes válaszadó 85%-a jelölte meg a fenti kapcsolatok eredményességét.

A térségekben működő turisztikai szervezetek és együttműködések az érintett települések önkormányzatait, szállásadóit, turisztikai szolgáltatóit fog-

ják össze. Ezek a szervezetek a pálinkát mint hungarikumot nem használják reklámként tevékenységük során. A hungarikum közvetetten, a turizmus kínálati oldalán jelenik meg, elsősorban gasztronómiai elemként, illetve a hozzá kapcsolódó rendezvényeken, eseményeken keresztül. A hungarikum- vagy pálinkaturizmust erősítő hatást az összes megkérdezett szereplő egyértelműen megerősítette, bár inkább az áttételes hatásokat és a kínálatbővítést emelték ki. Csupán minden negyedik válaszadó gondolta úgy, hogy a hungarikum a térség fő vagy fontos turisztikai eleme.

A turisztikai tevékenységet végző válaszadók szerint sem jellemző a szoros együttműködés a turizmus aktorai és a pálinkát előállítók között az általánosan meglévő jó viszony ellenére. Egy-egy bérfőzde körüli településében elvétve találkozhatunk csak tudatos kooperációval (ilyen például a kóstoltatás, a főzdelátogatás, a közös marketingtevékenység, a főzde termékeinek értékesítése). A térségi rendezvényeken, turisztikai eseményeken a hungarikumpálinka megjelenése és szerepe erősebb. A gyenge kooperáció legfőbb oka a bizalmatlanság.

A hungarikumpálinkák megjelenése a fejlesztési dokumentumokban

A fejlesztési tervek elemzésekor csak a 2007–2013-as programozási periódus dokumentumai álltak rendelkezésünkre. A helyi fejlesztési stratégiák vizsgálatakor az érintett térségek közül csak a gönci területen tapasztaltuk, hogy foglalkoztak a hungarikumpálinkával mint helyi termékkel és endogén erőforrással. A helyi vidékfejlesztési stratégiákban ez tetten érhető volt, az Abaúji LEADER Egyesület zászlóshajó-funkcióként nevesítette a pálinkát. A legtöbb stratégia viszont nem kezelte kiemelten a vizsgált termék helyi fejlesztésre gyakorolt hatását, bár a vizsgált térségekben a 2007–2013-as programozási időszakban számos fejlesztés valósult meg, amely közvetlenül vagy közvetve a pálinka termékláncához, illetve annak turisztikai kihasználhatóságához illeszkedik. A megvalósult fejlesztések szélesebb értelemben véve hozzájárultak a térségek gazdasági, társadalmi és természeti környezetének javításához.

A kutatás alapján vállalkozásfejlesztéssel, a termékek elsődleges feldolgozását elősegítő beruházások révén jelentős foglalkoztatásnövekedés és jövedelemtöbblet érhető el (előbbi főleg a képzetlen munkaerő bevonásával). Az érintett termőterületek vidékfejlesztési stratégiáiból kiindulva fontos a mezőgazdaság támogatása, a jövedelemszerzési és vállalkozási lehetőségek elősegítése, nemcsak a gazdálkodók, hanem a munkaképes vidéki lakosság számára is. A támogatott intézkedések elősegítik a magas hozzáadott értéket előállító gazdálkodást, a helyi piacra jutást, a közösségi önellátást, valamint támogatják a helyi élelmiszertermelést és -forgalmazást. Ezen túl hozzájárulnak a helyben foglalkoztatáshoz, a helyi kisvállalkozások fejlődéséhez, a családi, kisközösségi gazdálkodási formák elterjesztéséhez, a falusi életmód, a hagyományokon alapuló

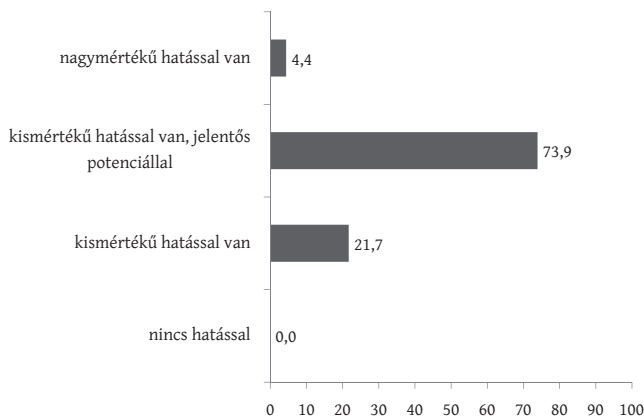
megélhetési formák térnyeréséhez, valamint az egyedi, jó minőségű termékek előállításához. A hungarikumokra alapozó fejlesztések így erősítik a térségben a településeken belüli termékfeldolgozási folyamat kialakítását, a termelők, gyártók egymás közti kereskedelmi kapcsolatainak javítását. Hozzájárulnak a vidéken élők megélhetésének javításához, a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok felzárkózásához. Közvetve lehetőséget biztosítanak a vidéken élők képzéséhez, hozzáférést az információhoz és a tudáshoz, segítik a gazdálkodást támogató helyi szellemi kapacitások, szolgáltatások kiépítését. Elősegítik az élelmiszer-termelő és a fogyasztó egymásra utaltságának felismerését, valamint a gazdaközösségek és a helyi társadalom kapcsolatának javítását, ezzel jelentős szerepet játszanak a helyi közösségek építésében, fejlesztésében. Mindezek ellenére az érintett akciócsoportokban csak néhány, a pálinka előállításához köthető pályázatot támogatattak, amelyek a helyi termék előállításához kötődő gépbeszerzést, technológiafejlesztést és felújítást szolgálták, jellemzően a kereskedelmi célú főzdekben. A kisebb kapacitású, illetve bérfőzdek pályázati aktivitása nem volt kimutatható az akciócsoportok tevékenységében. A támogatásokkal kapcsolatban a helyi fejlesztéssel foglalkozók a pályázati lehetőségek és források bővítését, kis értékű támogatások lehetőségét és a kisebb főzdek számára való elérhetőségét is fontosnak tartják. Ennek révén megvalósítható lenne a bérfőzdek számára is a kis léptékű technológiai fejlesztés, a minőségi pálinka előállításának irányába történő elmozdulás.

Bár a munkaszervezetek vezetői szerint nem jellemző az együttműködésre törekvés, kedvező jeleket lehet tapasztalni jellemzően a kereskedelmi főzdek és néhány vendéglátóhely, turisztikai szolgáltató, esetenként egy-egy önkormányzat között. Szélesebb területi hatásról lehet beszélni, mivel a főzdek bevételein, az ott biztosított munkahelyeken túlmenően az előállított termékből származó haszon a turizmuson, a helyi gazdaságon keresztül „leszivárog” a környező települések termelői, lakói, vállalkozói számára. A jó minőségű helyi hungarikum egyértelműen hozzájárul az adott térség reklámjához, a térség többi termékének népszerűsítéséhez. Kiemelendő az a tény, hogy a hungarikumok erősítik a helyi identitástudatot, a helyi közösség értékeinek ápolását és a helyi közösség fejlődését. Érdekességként megemlíthető, hogy a vizsgált termékek hozzájárulását az országimázshoz (nem konkrétan, mint „gönci barack”, „pannonhalmi törköly” stb., hanem mint „jó pálinka”) nevesítették a megkérdezettek. Vizsgálatunk szerint a hungarikum mint védjegy nem jelent a külföldi fogyasztóknak, turistáknak jelentős vonzerőt (itt ismét elkülöníthetjük a gönci barackot, mivel a szomszédos Szlovákiában viszonylag ismertebb, mint a többi pálinka). A vizsgált termőtájakra érkező vendégek, külföldi látogatók magáról a hungarikumról – mint egyfajta védjegyről – nemigen hallottak. Nem keresik tehát, illetve aki keresi, az sem azért keresi, mert a Hungarikumok Gyűjteményében szerepel, hanem csak azért, mert pálinka, és helyben megtalálható. Így a vizsgált pálinkák mint hungarikumok tágabb értelemben vett hosszabb távú területi hatását ugyan elismerjük, de eredményeink alapján ez a hatás még nem túl jelentős az érintett térsé-

5. ábra: A vizsgált pálinkák térségre kifejtett hatásának megítélése a válaszadók véleménye alapján (%)

The local effect of Pálinka according to the interviewees (%)

Forrás: saját szerkesztés.

gek és lakóik számára. Ugyanakkor olyan potenciált hordoznak magukban, amely a megkérdezettek közel háromnegyede szerint az érintett területek gazdasági és társadalmi fejlődéséhez érdemben hozzájárulhat (5. ábra).

Összegzés

Primer kutatásunk alapján elfogadjuk azt a feltevést, hogy a vizsgált pálinkák érdemesek a hungarikum védjegyre, hiszen sajátos erőforrásokat jelentenek, és bár nemzetközi viszonylatban nem nevesítve ismertek, minőségük révén hozzájárulnak az országimázshoz. Megállapítottuk, hogy a vizsgált helyi termékeket tekintve meghatározhatók a közvetlenül és közvetetten is jelentkező hasznok (elsősorban a terméklánc szereplői számára), és érezhető a hatásuk a térség bővülő foglalkoztatásában. Közvetett előnyként lehet értelmezni azt a hasznot, amelyet a főzdek az adókon keresztül a helyi önkormányzatoknak jelentenek. A helyi termék előállítás, a helyi igények helyi termékekkel való kielégítése mindenképpen előnyös az adott lokalitás számára. Ezen túlmenően a hungarikumokat olyan minőségi reklámhordozóknak tartjuk, amelyek nemcsak a település, hanem egy-egy térség gazdasági, társadalmi folyamataira, fejlesztési lehetőségeire is kihatással vannak, és amelyek a helyi fejlődés – ha nem is egyetlen és kizárólagos – mozgatórugói lehetnek. Vizsgálataink alapján a legfontosabb térségi hatások:

- a helyi adóbevételek növekedése,
- hozzájárulás a munkahelyteremtéshez és -megtartásához,
- a helyi alapanyag beszállítás biztosabb értékesítést teremt,
- alternatív jövedelmi és diverzifikációs lehetőség a helyi gazdálkodóknak,

- a helyi vendéglátás és turizmus fejlődése,
- a hungarikum mint védjegy hozzájárul a térség ismertségéhez,
- a többi helyi termékre gyakorolt hatás.

Összességében a hungarikumpálinkák szerepét mint endogén erőforrás igazoltnak tartjuk, közvetlen és közvetett térségi hatásait megerősítjük, ugyanakkor mind a nemzetközi ismertségét, mind a konkrét térségi hatásait jelen állapotában még csekélynek ítéljük. Ehhez hozzájárul az is, hogy a pálinkák és a pálinkaágazat megjelenése a vizsgált helyi fejlesztési tervekben nem élvez kellő hangsúlyt.

Javaslatként megfogalmazható, hogy a helyi speciális termékek helyét és szerepét a helyi fejlesztési tervekben, a hosszú távú stratégiákban e hungarikum-termékekben rejlő potenciálnak megfelelően erősíteni szükséges, tekintettel arra, hogy a helyi termékek szélesebb területi hatást a munkahelyteremtésen, a feldolgozottsági fok növelésén, a kapcsolódó ágazatok (pl. turizmus) fejlődésén keresztül fejthetnek ki.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást a Pálinka mint hungarikum területi jelentősége Magyarországon című (HUNG-624/2013. azonosítószámú) projekt keretében végeztük, amely a Vidékfejlesztési Minisztérium és a Hungarikum Bizottság támogatásával valósult meg 2014 tavaszán. A kutatásban a szerzőkön kívül részt vett Farkas Tibor egyetemi docens, Urbánné Malomsoki Mónika tanszéki mérnök, valamint Áldorfai György és Czabada Lilla PhD-hallgatók, akiknek köszönetünket fejezzük ki a kutatásban való közreműködésükért.

Irodalom

- Belletti, G., Marescotti, A., Scaramuzzi, S. (2003): Paths of rural development based on typical products: a comparison between alternative strategies. In: Cristovao, A., Omodei, Z. L. (eds.): *Farming and rural systems research and extension – Local identities and globalisation*. Fifth IFSA European Symposium Florence, ARSIA, Firenze, 384–395.
- Cernea, M. (1992): *The building blocks of participation*. World Bank, Washington <http://doi.org/bwkj99>
- Endrighi, E. (1999): La valorizzazione delle produzioni tipiche locali. Dal concetto di valore alle indicazioni operative. *Rivista di Economia Agraria*, 1., 3–26.
- Farkas T. (2002): Vidékfejlesztés a fejlődéelméletek és a fejlesztési koncepciók tükrében. *Tér és Társadalom*, 1., 41–57.
- FVM (2000): *Kecskeméti barackpálinka termékleírása*. http://elelmiszerlanc.kormany.hu/download/6/3e/40000/20_kecskemeti_barackpalinka_2.pdf (Letöltés: 2014. február 2.)
- FVM (2001): *Békési szilvapálinka termékleírása*. http://elelmiszerlanc.kormany.hu/download/4/3e/40000/18_bekesi_szilvapalinka_2.pdf (Letöltés: 2014. február 2.)
- FVM (2009): *Pannónhalmi torkolypálinka termékleírása*. http://elelmiszerlanc.kormany.hu/download/3/3e/40000/17_%20pannonhalmi_torkolypalinka.pdf (Letöltés: 2014. február 2.)
- FVM (é.n.): *Gönci barackpálinka termékleírása*. http://elelmiszerlanc.kormany.hu/download/5/3e/40000/19_gonci_barackpalinka_3.pdf (Letöltés: 2014. február 2.)

- Káposzta J. (2007): *Regionális gazdaságtan*. Szent István Egyetem Kiadó, Gödöllő
- Kis K., Szekeresné Köteles R. (2010): A helyi akciócsoportok szerepe a versenyképes és fenntartható vidékfejlesztés megvalósításában. *Tér és Társadalom*, 3., 119–135
- Kulcsár L. (szerk.) (2006): *Videkfejlesztés*. Szent István Egyetem, GTK, Gödöllő
- Lowe, P., Murdoch, J., Ward, N. (1995): Networks in rural development: beyond exogenous and endogenous models. In: van der Ploeg, J. D., van Dijk, G. (eds.): *Beyond modernisation: The impact of endogenous rural development*. Van Gorcum, Assen, 87–105.
- Moseley, M. J. (2003): *Rural development: Principles and practice*. SAGE, London
- Murdoch, J. (1995): Sustainable rural development: Towards a research agenda. *Geoforum*, 3., 225–241. <http://doi.org/d6hk74>
- Pacciani, A., Belletti, G., Marescotti, A., Scaramuzzi, S. (2001): *The role of typical products in fostering rural development and the effects of regulation* (EEC) 2081/92. <http://www.origin-food.org/pdf/partners/belmarscaparole.pdf> (Letöltés: 2014. március 14.)
- van der Ploeg, J. D., van Dijk, G. (eds.) (1995): *Beyond modernization: The impact of endogenous rural development*. Van Gorcum, Assen
- Rechnitzer J. (1990): Szempontok az innovációk térbeli terjedésének kutatásához. MTA RKK, Pécs, 48–62.
- Terluin, I. J., Post, J. H. (2001): *Key messages on employment dynamics in leading and lagging rural regions of the EU*. LEI Agricultural Economics Research Institute, Den Haag
- Török Á. (2012): Az eredetvédelem jelentősége a magyar pálinka ágazatban. http://napok.georgikon.hu/cikkadatbazis-2012-2013/cat_view/3-cikkadatbazis/4-2012/9-viii-szekcio-agrar-es-videkgazdasag (Letöltés: 2014. március 7.)

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

Vusal Gasimli: Geo-Economics (Aston Print LLC, Baku, 2015)

GRÚBER KÁROLY, VASZARI TAMÁS

GRÚBER Károly: egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr; kgruber85@hotmail.com

VASZARI Tamás: PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr; vaszari@mail.ru

Károly GRÚBER: associate professor, Doctoral School of Regional and Economic Sciences, Széchenyi István University, Győr; kgruber85@hotmail.com

Tamás VASZARI: PhD student, Doctoral School of Regional and Economic Sciences, Széchenyi István University, Győr; vaszari@mail.ru

A globalizáció, a világgazdaságtan és a politikai gazdaságtan fogalmainak sorában különösen fontos a geogazdaságtan jelentésének meghatározása. Gasimli szerint a geogazdaságtan a nagyhatalmi játszmák új eszköze, amely a hidegháború után felváltotta a fegyveres fenyegetést és a kölcsönös elrettentés elvét. A geogazdaságtan azokat a világgazdasági játszmákat írja le, amelyek a Föld erőforrásainak megszerzésére és a hatalmi központok erőviszonyainak meghatározására irányulnak.

A geogazdaságtan magába foglalja az ürgazdaságot, az erőforrásokért folyó harcot és a Föld gyomrában található energiahordozók és ásványkincsek kitermeléséért folyó versenyt. Gasimli szembeszáll Daren Acemoglu és James Robinson 2013-as állításával, akik *Miért buknak el nemzetek* c. könyvükben azt állítják, hogy az országok felemelkedése szempontjából nem számít a földrajzi helyzet, hiszen minden az intézményrendszer fejlettségén és tisztaságán múlik. A szerző ebben e tekintetben inkább Henry Kissingerrel ért egyet, aki szerint a legfőbb szabály: „Ellenőrizd az olajat, mert akkor ellenőrizheted a nemzeteket is, és ellenőrizd az élelmiszert, mert akkor ellenőrizheted az embereket is!” Mindez azt jelenti, hogy a *Geo-Economics* c. könyv olvasója elé sokkal inkább egy hatalmi játszmákkal és politikai alkukkal átszőtt világ tárul, semmint egy steril környezetben működő, pusztán elméletileg lehetséges rendszeré.

A fenti, Kissingernek tulajdonított kijelentés különös fontossággal bír a helyi hatalmi ambíciókat dédelgető Azerbajdzsán számára, amely nemcsak je-

lentős szénhidrogénkészletekkel rendelkezik, de fekvése az Oroszországot elkerülő, Európába tartó földgázexport szempontjából is stratégiai jelentőségű. Azerbajdzsán napjainkban a Kaukázus gazdaságilag legfejlettebb állama, amely az olajexportból származó bevételeinek köszönheti gazdasági felvirágzását. (Az IMF által 2014-ben közzétett adatok szerint a Kaukázus országaiban az egy főre jutó GDP Azerbajdzsánban 17 618 dollár, Grúziában 7 653 dollár, Örményországban pedig 7 374 dollár volt.) E gyorsan fejlődő gazdaság viszont számos fenyegetéssel is szembe kell, hogy nézzen: a kimerülő olajmezők, a beruházásigényes földgázkitermelés, a szekunder és terciér szektor fejlesztése, valamint a törékeny függetlenség egytől egyig kártyavárként omolhatnak össze, ha az ország vezetői rossz döntést hoznak.

Az ország függetlensége és nemzetközi megítélése szempontjából különösen fontos, hogy Azerbajdzsán felismerje a világban zajló hatalmi átrendeződést, és alkalmazkodjon a tripoláris világrendhez, amelyben az Amerikai Egyesült Államok mellett immáron Kína és Oroszország is nagyhatalomként viselkedik. A nagyhatalmi érdekeknek viszont ma már nemcsak fegyverekkel, de békés eszközökkel is érvényt lehet szerezni: a különböző érdekszövetségek, gazdasági és katonai védelmi társulások képesek rá, hogy egy regionális nagyhatalmat valamely térségben megerősítsenek vagy meggyengítsenek. A Kaukázus területén bőven találunk jelölteket, hiszen Oroszország mellett az egykori Perzsa Birodalom örököse, Irán is élenként érdeklődik a térség iránt, illetve Törökország is aktívan keresi a befolyás erősítésének eszközeit. A szerző és a térség politikai viszonyai iránt érdeklődő recenzensek közös véleménye szerint a térségbeli nagyhatalmak mézesmadzagot elhúzó, csábító jobb keze mellett ott van a diplomáciai cselszövésekkel, katonai fenyegetéssel és elszigeteléssel operáló, sőtél bal kéz is, amely fegyveres konfliktusok szításával, illetve jogi úton igyekszik megakadályozni, hogy a türkmén gáz a Kaszpi-tenger alatt eljuthasson Európába.

Az élet ma már nem csak a termőföldtől vagy a földfelszín alatt megbúvó ásványkincsektől függ, hiszen egy ország gazdasága a termelékeny szekunder, terciér, sőt, kvaterner szektoroknak, illetve a színvonalas közoktatásnak, a kutatás-fejlesztési projekteknek köszönhetően is felvirágozhat. Gasimli a könyv fejezeteiben megvizsgálja a nagyhatalmak és erőközpontok történelmét, hogy kiderítse, mikor, kik és minek köszönhetően emelkedtek a gazdag és fejlett országok sorába. Következtetései szerint a nagy előrelépések mögött minden esetben kimutatható volt valamilyen innováció vagy új ismeret, amelyek háttérben felfedezők, feltalálók, innovatív személyek álltak (például a csillagászat fejlődése a földrajzi felfedezések korában, katonai újítások a gyarmatosítás során vagy a gőzgép feltalálása az ipari forradalom hajnalán). A történelmi áttekintés mellett különösen érdekes az a leírás, amely a 2008-as világgazdasági válság következményeiről, válságkezelési programjairól és az újonnan kialakuló helyzetről szól. A könyv bármely olvasójára kijózanító hatással van az az összehasonlítás, amely rávilágít a tényre, hogy a nyitott, innovatív és stabil valutával rendelkező USA a gazdasági növekedésben 2008 és 2014 között miként utasított

ta maga mögé az olyan országokat, mint Japán és a korábban gyorsan fejlődő BRIC országok. Ez ugyanis szöges ellentétben áll azokkal a várakozásokkal, amelyek arról szóltak, hogy a világgazdaság 21. századi fejlődésének motorjai a nagy népességgel rendelkező, de alacsony bázisról induló országok lesznek. A jelenség magyarázata – Gasimli fejtegetéseire támaszkodva – a recenzensek véleménye alapján az, hogy a fejlődő országok kereslete a primer és a szekunder szektor által előállított javakra korlátozódik, ahol a hozzáadott érték aránya általában alacsony, míg a fejlett országok keresletnövekedése inkább a tercier és kvaterner szektor szolgáltatásai iránt figyelhető meg, ahol a hozzáadott érték aránya és tömege is nagyobb. A BRIC országok esetében a fejlődés gyorsulásának további akadálya, hogy senki nem lépheti át a saját árnyékát, vagyis az alacsony gazdasági fejlettség keretei között nem teremtheti meg egy magasabb lépcsőfokon elérhető fejlődés működési kereteit.

A kérdés ezek után nem egyéb, mint hogy a fejlődésben mire támaszkodhatnak azok az országok, amelyek nem rendelkeznek olyan pénzügyi és emberi erőforrásokkal, mint az Egyesült Államok. A közép-ázsiai fellendülés záloga minden bizonnyal a földgázkészletek kitermelése és eljuttatása az olyan vevőkhöz, mint Kína és Európa. A részletek azonban korántsem mellékesek! A kínai export minden vonzereje ellenére sokkal kisebb haszonnal kecsegtet, mint a magasabb átvételi árat garantáló európai értékesítés, így nem csoda, ha Kazahsztán, Türkmenisztán, sőt, még Üzbegisztán is arra törekszik, hogy a gázt valahogy eljuttassa hozzánk. A Kaszpi-tenger alatt húzódó, Oroszországot elkerülő, de Törökországot érintő vezeték tervei azonban azonnal a világpolitikai játszmák szintjére emelik a kérdést. Az eseményeket figyelve Mackinder szívátjék-elmélete¹ és Brzezinski sakktáblája² jelenik meg előttünk, ahol az orosz mellett kínai, amerikai és európai érdekek harcolnak egymással, s a játszmában helyzetről helyzetre köttetnek új szövetségek vagy alakulnak ki törésvonalak.

Gasimli könyve nem lenne teljes, ha kizárólag a jelen geogazdasági problémáira fókuszálna. Az energetika ugyanis csak napjaink legégetőbb kérdése, de a jövő hiánycikke már más, nevezetesen a víz. A magyar olvasó nem is gondolná, hogy a vízhiány, a vízkészletek elszennyeződése vagy a tengerszint-emelkedés hány ország polgárainak jelent napi szintű problémát. A felmelegedés és az ipari termelés következtében elszennyeződő területeknek köszönhetően csak idő kérdése, hogy a probléma a politikai, sőt, hatalmi törekvések szintjére emelkedjen. Például Azerbajdzsán esetében a szárazság akadályozza meg, hogy az ország biztosítsa saját élelmiszer-ellátását, a Kaszpi-tenger szintje pedig jelenleg 25 méterrel található az óceánok vízszintje alatt. Ha a vízhiány a hatalmi pozícióban lévő országok gazdaságát vagy az ott élő polgárok víz- és élelmiszer-ellátását is veszélybe sodorja, akkor az emberiség új, a vízért folytatott (diplomáciai vagy katonai eszközökkel megvívott) harcokkal lesz kénytelen számolni.

A vízgazdálkodás témakörébe tett rövid kitekintés után Gasimli visszatér a szénhidrogének exportjához, s arról értekezik, hogy az olajexportból származó bevételek miként rendezik át a politikai sakktáblát. Amíg ugyanis érvényes az a

közgazdaságtani definíció, hogy az adásvétel során a felek árut cserélnek készpénzre, addig az olajimportőröktől jelentős összegek vándorolnak az exportőrök kasszájába. A politika és a geogazdaságtan nyelvére lefordítva ez azt jelenti, hogy az Egyesült Államok és Nyugat-Európa pénzén olyan államok erősödhetnek meg és szerezhetnek komoly politikai (sőt, esetenként katonai) befolyást, mint Oroszország, Irán vagy az Öböl menti országok. Ha visszatekintünk a történelembe, akkor látjuk, hogy a félgymarmati státuszt hátrahagyva miként vált regionális hatalommá Irán vagy hogyan finanszírozta olajbevételeiből a Szovjetunió a szocialista politikai berendezkedést Kelet-Európában. Napjaink helyzete még összetettebb, hiszen a nagy vevők sorában egyre előrébb kerül a listán Kína és India, ahol az olaj vételára mellett a politikai szempontok és az eladó kiléte kevésbé fontosak. Mindemellett a fejlett országok úgy próbálják visszafogni importkiadásait, hogy egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek a megújuló és alternatív energiaforrások kiaknázására. Az előbbi tény viszont azzal az eredménnyel jár, hogy az olajüzlet egyre távolabb kerül a Nyugattól, hiszen egyre kisebb a keresleti oldalon megjelenő részesedésük.

A nyugati országok fejlődése azonban egyre lassabb ütemű, s Gasimli szerint attól kell tartanunk, hogy néhány évtizedes fejlődés után itt is beköszönt a Japánhoz hasonló stagnálás. A szerző mindezt arra a tényre vezeti vissza, hogy jelenleg sem az Egyesült Államokban, sem Európában nincs olyan húzóágazat vagy innováció, mint az ipari forradalom idején a gőzgép, a 20. század elején az automobil vagy néhány évtizede az informatika és a telekommunikáció. Helyette a szolgáltató szektor dominál, amely viszont képtelen rá, hogy gazdasági motorrá váljék. Azt látjuk, hogy a gyors gazdasági növekedést felmutató országokban, amelyre Kína a legjobb példa, a gyártás felfutása áll a fejlődés hátterében. Az olajexport önmagában hosszú távon nem hatékony, amelyre Gasimli az Öböl menti országokat és Iránt hozza példának. A szerző éppen ezért Azerbajdzsán számára azt tartja a legjobb útnak, ha olajexportból származó bevételeit a jövőbe fekteti: megerősíti humán tőkéjét, s erre alapozva a lehető legmagasabb szinten kapcsolódik a globális termelésbe. A jól képzett munkaerő ugyanis képes rá, hogy technológiaintenzív beruházásokat vonzzon az országba, s a kutatás-fejlesztési programok résztvevői olyan innovatív megoldásokkal álljanak elő, amelyek megteremtik a világszinten is versenyképes termelés kereteit. Az olvasó részéről persze jogosan merül fel a kérdés, hogy az azeri politikai berendezkedés vonzza vagy inkább elriasztja a külföldi tőkebefektetőket. A recenzensek véleménye szerint a politikai berendezkedés önmagában nem tartozik az elsődleges döntési tényezők körébe, a jövedelmezőség, a tulajdonbiztonság, az intézményi fegyelem, az adórendszer és az alacsony korrupció viszont igen, ezért a mindenkorai bakui vezetésnek garantálnia kell ezeket, ha külföldi partnereket szeretne látni Azerbajdzsánban.

Véleményünk szerint Vusal Gasimli közérthető formában, világos rendszerben foglalja össze a geogazdaságtan témáit, s emeli ki azokat a tényezőket, amelyek országa számára kiemelkedő fontossággal bírnak. A könyvet bizalom-

mal ajánljuk mindenkinek, aki a világban zajló politikai játszmákat Azerbajdzsán szemszögéből is szeretné megismerni, s kíváncsi rá, hogy napjainkban mely kérdések foglalkoztatják leginkább a Kaukázus leggazdagabb országának közigazdszait. Ajánlásunkat azzal együtt is fenntartjuk, hogy a szerző egy államilag finanszírozott kutatóintézet munkatársaként kénytelen megfelelni bizonyos elvárásoknak. Megítélésünk szerint Gasimli tehetsége és ismeretanyaga lehetővé teszi számára, hogy az esetegesen politikai indíttatású kérdésekre is racionális, közigazdsági szempontból helytálló érvekkel válaszoljon. Úgy gondoljuk, hogy a könyv néhány állítása a magyar olvasó számára is tanulsággal szolgálhat, hiszen olyan tényekre, folyamatokra is rávilágít, amelyeknek itt, a Kárpát-medence, az EU és a NATO védettségében nem minden esetben tulajdonítunk kellő jelentőséget.

Jegyzetek

- 1 H. J. Mackinder angol geográfus 1904-ben publikálta szívtájékelméletét, amely szerint a tengeri és a szárazföldi nagyhatalmi harcok és szövetségek célja a szívtájék kiapadhatatlan erőforrásainak megszerzése. Ez a terület földrajzilag Kelet-Európában és Közép-Ázsiában, tehát a tengerektől messze található. Mackinder munkájában az ellenőrzésért versengő nagyhatalmak ütközőzónáit is megjelölte, amelyek körébe a Balkán és a Kaukázus egyaránt beletartozik.
- 2 Z. Brzezinski 1997-ben írta meg A nagy sakktábla c. könyvét, amelyben az Amerikai Egyesült Államok világuralmi státuszáról értekezik. Meglátása szerint a globális elsőségért folytatott harc színtere, azaz a sakktábla nem más, mint az eurázsiai kontinens, ahol Amerikának meg kell akadályoznia egy versenyképes, alternatív hatalmi központ létrejöttét, ha saját hegemon szerepét fenn kívánja tartani.

Stuart Elden: The birth of territory (University of Chicago Press, Chicago, 2013. 488 o.)

PETE MÁRTON

PETE Márton: PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola, Budapest; petemarton@elte.hu

Márton PETE: PhD student, Doctoral School of Earth Sciences, Eötvös Loránd University, Budapest; petemarton@elte.hu

A University of Chicago Press kiadásában 2013 októberében jelent meg Stuart Elden könyve, a *The Birth of Territory*. A könyv címét leginkább „A felségterület születéseként” lehetne magyarra fordítani. A könyv központi témája, a címben is szereplő *territory* jelentése ugyanis az angolszász társadalom-földrajzi szakirodalomban messze kiterjedtebb annál, mint hogy a szót egyszerűen csak *területként* fordítsuk le (Agnew 2009). Ebben az értelmezésben ugyanis lehatárolt és politikai-hatalmi viszonyokkal jellemezhető térrészről van szó, melynek konceptuálisában Elden meghatározó szerepet tulajdonít Gottmann (1973) művének, s bevallottan épített is e munkára könyve összeállításánál során (Elden 2013a).

A szerző a Warwicki Egyetem politikaelmélet és politikai földrajz professzora, korábban pedig egy évtizeden át a Durhami Egyetemen oktatott és kutatott, s meglehetősen fiatal kora ellenére – 1971-ben született – immáron öt könyvet jegyez szerzőként, hét másikat pedig szerkesztőként. Munkavégzésére jellemző, hogy meglehetősen átlátható módon dolgozik, írásait, illetve az azokhoz kapcsolódó kiegészítéseket, háttérinformációkat rendszeresen közzéteszi honlapján (progressivegeographies.com).

Saját bevallása szerint a szerző e legújabb kötetét kisebb-nagyobb kihagyásokkal 2000 és 2012 között írta, javarészt 2008 és 2012 között, amikor a Leverhulme kutatási ösztöndíj lehetővé tette számára, hogy teljes munkaidejét a könyvnek szentelhesse. 2010-ben fejezetenként felülvizsgálta és frissítette a teljes kéziratot (az egyes fejezetekhez kapcsolódó feljegyzések elérhetők a honlapján). A könyv maga kedvező fogadtatásra talált, több rangos díjjal, így az Amerikai Geográfusok Társaságának *Meridian Book Award* díjával is kitüntették.

A könyv bevezetése rámutat arra, hogy „habár központi fogalomnak számít a politikaelmélet, a földrajz és a nemzetközi kapcsolatok területén, a *territory* [felségterület] koncepcióját mindeddig csak kevésbé vizsgálták” (3. o.). Maga a könyv ugyanakkor nem újabb felségterület-koncepciók kidolgozására törekszik, hanem arra tesz kísérletet, hogy feltárja, „vajon honnan ered az elképzelés,

hogyan a Föld felszínének egy része valakinek vagy valaminek a kizárólagos ellenőrzése alatt álljon?” (2–3. o.), vagyis hogyan alakult ki az a ma is fennálló területi-hatalmi rendszer, amelyben a központi uralom egy adott terület ellenőrzése (de nem birtoklása) révén gyakorolja hatalmát a területen élő népesség felett.

A közel félezer oldalas mű – amelynek utolsó harmadát a végjegyzetek teszik ki – részletes eszmetörténeti narratívát ígér a lehatárolt hatalmi terület gondolatának a nyugat-európai politikai gondolkodásba való beépüléséről. Az ókori, középkori, reneszánsz és korai modern eszmerendszereket elemezve a szerző megvizsgálja a felségterület koncepciójának evolúcióját az ókori görögöktől kiindulva a 17. századig, ahol a szerző szerint a kortárs felfogások gyökereznek. Elden történelmi, politikai és irodalmi szövegek, hatalomgyakorlási technikák széles skáláját sorakoztatja fel, illetve számos meghatározó szerzőt – történészeket, költőket, filozófusokat, teológusokat és politikaelméleti gondolkodókat – idéz, miközben új oldaláról világítja meg azt a folyamatot, amely során a világ politikai irányítás alá, a Föld felszíne pedig felosztásra, ellenőrzés és igazgatás alá került.

Amint arra bevezetőjében a szerző is kitér, a mai értelemben vett államterületek, illetve államhatárok kialakulását a politikai földrajz alapvetően a vesztfáliai békéhez (1648) köti, s noha e pontos időpont-megjelölést Elden vitatja, maga is erre az időszakra teszi az államterület mint intézményesült felségterület fogalmának kikristályosodását, így műve gondolati ívét is itt zárja le.

A mű az ókortól, egész pontosan az ókori görögöktől kezdődően kutatja a hatalmi terület legrégibb megjelenési formáit. A legfontosabb hivatkozást alapokat Platón és Arisztotelész munkái, valamint Kleiszthenész reformjai jelentik, emellett Homérosz, Euripidész, Aiszkhülosz és – különösen – Szophoklész munkái is értékes forrást jelentettek Elden számára a korszak jellemző gondolatainak feltárásában. Ezt követően az ókori Rómához kötődő fogalmakat és elképzeléseket tárgyalja, ahonnan a *territorium* kifejezés is származik. A *territorium* egyike volt a rómaiak körében az eltérő területkategóriák leírására használt számos kifejezésnek. Értékes forrást jelentenek ehhez Julius Caesar hadászati és Cicero politikai tárgyú munkái a köztársaság korából, valamint a történetírók (pl. Tacitus, Ammianus Marcellinus) írásai a birodalmi időszakból.

A második nagy szerkezeti egység a Római Birodalom felbomlásától a nagyjából a 14. század első feléig tartó időszakra koncentrál. Az Európa politikai-gazdasági fragmentálódásával kezdődő időszak meghatározó eleme volt a kereszténység térhódítása, alapot jelentve később a pápaság univerzális hatalmi törekvése számára, amely fokozatosan szembekerült a Német-római Császársággal a legfőbb világi hatalom kérdésében. A szerző igen nagy figyelmet, illetve jelentős terjedelmet szentel az investitúraharcnak, kiemelve a munkásságukkal az egyik vagy éppen a másik oldal igazát alátámasztani kívánó szerzők (így pl. John of Salisbury, Paduai Marsilius, William of Ockham vagy az elsősorban költőként ismert, ám filozófusként is jelentős Dante Alighieri) munkásságának területi hatalomra vonatkozó fejezeteit.

A harmadik nagy szerkezeti egység a római jog középkori „újráfelfedezésétől” tárgyalja a területi hatalom értelmezéseit. A római jognak a középkori Európa hatalmi-jogi gondolkodásába és gyakorlatába történő beépülésében jelentős szerepet játszottak a glossátorok (a *Corpus juris civilis*hez magyarázó jegyzeteket készítő jogtudósok), mint Bartolus de Saxoferrato és Baldus de Ubaldis. Tevékenységük jelentőségét az adta, hogy a nyugati latin kultúrkör számára hosszú évszázadokig ismeretlen, ám a bizánci, görög nyelvű műveltség kereteiben fennmaradt római polgári törvénykezést a nyugat számára feldolgozták és értelmezték. Ezzel lehetővé vált a terület és a törvénykezés fogalmainak összekapcsolása, valamint az univerzális (egyházi) és a területéhez kötött (világi) hatalom szétválasztása. A földterület ezáltal az uralkodó tulajdonából fokozatosan az uralkodás tárgya, felségterület lett.

A következőkben a szerző kitér a reformáció és a nyomában lezajló európai politikai és vallási fragmentálódás kontextusában kialakult területkonceptiókra, amelyben elsősorban Machiavelli művei jelentik a legfontosabb elméleti alapokat, majd Erasmus, Morus Tamás és Luther Márton, valamint a szuverenitásról és az államról való modern gondolkodás előfutárainak tartott Jean Bodin és Giovanni Botero munkásságának releváns fejezetei is bemutatásra kerülnek. Érdekes színfoltot jelent a szerző Shakespeare *Lear királyáról* szóló elemzése, amely a terület birtoklása és uralma érdekében vívott harc egy korabeli irodalmi interpretációját helyezi górcső alá (az ebből készült önálló tanulmányt lásd Elden 2013b).

A kötet zárásaként Elden a felvilágosodás korszakában a politikai gondolkodás területén kialakult új elgondolásokat vizsgálja, különös tekintettel Descartes, Spinoza, Newton és Leibniz munkásságára. A politika és a terület közötti összefüggések keresésében bekerül még az áttekintésbe Hobbes, Filmer és Locke is. Az időszak legfontosabb gondolkodójának a szerző egyértelműen Gottfried Leibnizet tartja, aki a vesztfáliai egyezmény hajnalán a Német-római Birodalom igen összetett politikai földrajzát próbálta értelmezni, s a császár névleges fennhatóságát a fejedelmek területi fennhatóságától elkülönítve igen korszerű koncepciót sikerült kidolgoznia. Ugyanakkor Elden szerint Rousseau és az utána következő gondolkodók (így Montesquieu, Hume vagy Kant) írásai már egy kialakult állami-területi keretrendszerből indulnak ki, ezért munkásságuk eredményei a kötet koncepcionális keretei szempontjából irrelevánsak, a vizsgálat tehát itt lezárul.

A könyv értékelésénél érdemes egy gondolat erejéig kitérni annak címére is. A szerző korábbi cikkében (Elden 2010) lefektetett és más tércategóriáktól körültekintően elkülönített felségterület-konceptiójának fényében a cím megtevésztő lehet az olvasó számára. Azt sugallhatja, hogy a mű a modern államterületek kialakulásának (kialakításának) folyamatát mutatja be, azon technikákon keresztül (határmegvonás, térképezés stb.), melyekre a szerző korábbi tanulmányában utalt. Ezzel szemben a kötet elsősorban a politikai hatalom területivé válásának egy narratíváját vázolja fel, amely eredményeként valóban megszületik ugyan az államterület, ám Elden ezt olyan módon vezeti le, hogy

gondolatmenete nem kapcsolódik szervesen azon korábbi cikkéhez, amelyről ő maga azt állítja, hogy „a könyv bevezetésének egy korábbi és hosszabb változata” (x. o.). A nem egészen adekvát címválasztásra a kötet több bírálója is rámutat (pl. Campanile 2014, Hagen 2014).

A kötet megközelítéséről lényeges, hogy, amint azt Elden is leszögezi a bevezetésben, az a nyugati politikai gondolkodásból indul ki, ezért a szerző nem törekszik univerzális kép felvázolására. Sokkal inkább azt várja művétől, hogy történelmi konceptualista megközelítése és egyes részletei hasznára váljanak majd más szerzők hasonló elemzéseinek. Mindebben egyetérthetünk a szerzővel, a művet olvasva világossá válik, hogy az nem egy széles körű áttekintést kínál, hanem az író saját gondolati ívét tükröző mélységi elemzést. Ettől eltekintve a mű jelentős hozzáadott értékkel bír: semmiképpen sem tekinthető alapl műnek, sokkal inkább egy olyan alkotásnak, amely a hatalom területiségének témakörében megfelelő alapismeretekkel rendelkező és további elmélyülésre vágyó olvasók számára kínál új impulzusokat, kapcsolódási pontokat. Különösen az európai, így a magyar tudományos élet számára is releváns lehet a kötet által kínált narratíva a mértékadó területi léptékek jelenleg is tapasztalható változásai (regionális és közösségi szint, valamint a városok erősödése) nyomán fellépő területi hatalmi súlypont-áthelyeződések vizsgálata számára.

Irodalom

- Agnew, J. (2009): Territory. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Whatmore, S. (ed.): *The dictionary of human geography*. 5th edition. Wiley-Blackwell, Malden, Oxford, Chichester, 746–747.
- Campanile, P. (2014): Stuart Elden: *The birth of territory*. *AntipodeFoundation.org*, https://radicalantipode.files.wordpress.com/2014/04/book-review_campanile-on-elden.pdf (Letöltés: 2015. augusztus 8.)
- Elden, S. (2010): Land, terrain, territory. *Progress in Human Geography*, 6., 799–817. <http://doi.org/dr5ngp>
- Elden, S. (2013a): Jean Gottmann: The significance of territory. *Geographica Helvetica*, 1., 65–68. <http://doi.org/8mx>
- Elden, S. (2013b): The geopolitics of King Lear: Territory, land, earth. *Law and Literature*, 2., 147–165. <http://doi.org/8mz>
- Gottmann, J. (1973): *The significance of territory*. University Press of Virginia, Charlottesville
- Hagen, J. (2014): The birth of territory. *Geographical Review*, 3., 380–383. <http://doi.org/8m2>

A dinamikus egyensúly állapota
Velkey Gábor: Dinamikus egyensúlytalanság. A hazai
közoktatási rendszer szétesése, felforgatása és a
konzolidáció esélye (MTA KRTK Regionális
Kutatások Intézete, Pécs, Békéscsaba, 2013. 213 o.)

BODOR ÁKOS

BODOR Ákos: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; bodor@rkk.hu

Ákos BODOR: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; bodor@rkk.hu

Talán kevés aktuálisabb kérdést tehet fel magának a jelenkori Magyarországon egy társadalomkutató annál, mint hogy milyen tudományos magatartást is kövessen, ha azt szeretné elérni, hogy munkájának eredményei a szűkebb-tágabb közössége számára is hasznosuljanak. Ennek megválaszolásában segítséget nyújt Raymond Aron gyakran idézett gondolata, miszerint a szociológus lehetséges szerepeit a következő három kategória szerint lehet meghatározni: az uralkodó tanácsadója, a nép orvosa, a tudomány főpapja. Andorka Rudolf (2006, 41.) magyarázatát kölcsönvéve az első a kormányzatnak szakértő tanácsokat, reformjavaslatokat kidolgozó szociológus, a második a szegények, elnyomottak problémáit kutató, őket a problémák megoldásában segítő szociológus, míg a harmadik az egyetemeken és kutatóintézetekben elvont elméleti és módszertani problémákkal foglalkozó szociológus. Azt gondolom, ez a felosztás nemcsak a szociológusokra érvényes, hanem a területi kutatásokkal foglalkozó tágabb interdiszciplináris mezőben tevékenykedőkre is. Nem nehéz belátni, hogy mindhárom szerep szükséges és hasznos, ugyanakkor kényesen ügyelni kell a közöttük lévő egyensúly megtartására. Úgy vélem, ezen „egyensúly” tekintetében veszélyes tendenciák érzékelhetők a regionális kutatások hazai tudományos mezőjében. Az egyéni kutatói, illetve az intézményi egzisztenciális bizonytalanság korábban nem csoda, ha az „uralkodó tanácsadójává” válás vonzó alternatíva egy kutatónak, különösen akkor, ha a tudományfinanszírozás rendszerében egyre leplezetlenebbé válik a függőségi viszony. Azonban ne feledjük, hogy a regionális tudomány önálló diszciplináris létének megkérdőjelezése időről időre megjelenik. Ez a hátrány tovább erősíti azt az erőfeszítést, hogy az e tudo-

mányterületen működő kutatók elsősorban szakpolitikai és fejlesztéspolitikai háttéranyagok készítésében találják meg feladatukat. Ez a félreértelmezett szerep szükségképpen a tudományosság szigorú elméleti és módszertani követelményeinek való megfelelés háttérbe szorulását eredményezi, és végső soron elmosza a határokat a tudomány és a szak- és fejlesztéspolitika között. Egy másik, szintén egyensúlytalanságot eredményező kutatói magatartás a tudomány főpapjának szerepébe való bemerevedés, ami könnyen érzéketlenné teheti a kutatót az akadémiai elefántcsonttoronyon kívüli élet problémáival szemben, vagyis a nép orvosa szerep mellőzése történik ebben az esetben. Ez különösen elfogadhatatlan olyan diszciplínában, amely éppen a „lokalitást”, a „regionalizmust”, a „közelséget” vagy éppen a „decentralizációt”, de leginkább a „területi-társadalmi egyenlőtlenségeket” emeli kutatási terepének fontos hívószavává. Nyilvánvalóan a legártalmasabb kombináció az, ha a nép orvosa szerep úgy szorul teljesen háttérbe, hogy a kétfajta szerepeltolódás egyszerre jelentkezik. Ekkor a tudomány főpapjához tartozó legitimitást és tiszteletet kölcsönző díszletek használata tulajdonképpen csak azt a célt szolgálja, hogy minél könnyebben sikerüljön az „uralkodó tanácsadójává” válni. Velkey Gábor munkájára a vázolt egyensúlytalanságok azonban a legkevésbé sem jellemzőek. Sőt, példaértékűen mutatja be számunkra azt a komplex kutatói magatartást, amely a társadalomtudomány rendelkezésére álló eszközök felelős és értő használatával a lehető legtöbb gyakorlati társadalmi/közösségi hasznot tudja termelni egy konkrét téma vizsgálata révén. A kiválóan megírt monográfia sikerének kulcsa minden bizonnyal Velkey sajátos életútjában is keresendő. Kutatói pályája nem tekinthető hagyományosnak, a kötetben vizsgált témával nemcsak a tudomány embereként találkozott, hanem a szakpolitika megvalósítójaként, sőt alakítójaként is. Ez a sokrétű tapasztalat, a többféle perspektíva közötti váltás képessége nyilvánvaló előnyöket biztosít számára, mivel ismeri és minden értelemben a helyén tudja kezelni a kutatóintézetek kívüli világot is.

A könyv a közoktatás, azon belül pedig elsősorban a szakképzés hazai rendszerének elemzését foglalja magában. Ezt a munkát a rendszerszerű összefüggések, jellemzők feltárásával, illetve a területi folyamatok értelmezésével és értékelésével végzi el a szerző. A munka fókuszát tehát az oktatási rendszer területi összefüggéseinek feltérképezése jelenti, ugyanakkor különös figyelmet szentel az önkormányzati feladatellátás és a területi igazgatás kérdéseinek is. Mindezen túl meg kell említeni, hogy elemzését Velkey pontosan végrehajtott konceptualizálással kezdi. Ez rendkívül fontos a későbbi elemzés szempontjából, hiszen a használt fogalmak egyértelmű meghatározása alapvető egy ekkora vállalkozás esetében. A monográfia első részében az empirikus tartalmat társadalomelméleti keretrendszerbe is foglalja, támaszkodva a szociológiai elméletalkotás nagyjaira, Luhmannra, Habermásra vagy Bourdieu-re. Ezen elméleti keretben fogalmazza meg az oktatási és képzési rendszer újratársadalmazásának elvárásairól szóló téziseit, az oktatási rendszer célstruktúráját, illetve a közfinanszírozott intézményes oktatás fő funkcióit. A mű egyik erénye, hogy az elkülönült tudományterületek – pedagógia, szocioló-

gia, közgazdaságtan – fontos eredményeit Velkey szintetizálva jeleníti meg, foglalja össze a hazai oktatási rendszer működésében.

A szerző megközelítése kifejezetten problémaorientált, ami már a teoretikus keret megformálásában is nyilvánvalóvá válik, kritikai szemlélete kapcsolódik az általa választott elméletalkotók nézeteihez.

Az elméleti bevezetést követően a problémák szisztematikus feltárását a hazai szabályozás áttekintésével kezdi. Ennek során értelmezi a jogi rendelkezéseket – kitérve az elmúlt időszak legfontosabb változásaira is. Feltárja a szabályozók logikai rendszerét, belső összerendezettségét, a meglévő koherenciazavarokat, pontatlanságokat, hiányosságokat, majd összeveti ezeket az elvi megközelítés során megfogalmazott elvárásokkal. Ezt követően az oktatási és képzési rendszer mindennapi gyakorlatban megfigyelhető működését, vagyis az érdekek és kényszerek által is torzított, ténylegesen megvalósuló mechanizmusokat tárgyalja. Az elemzés során külön foglalkozik a szabályozás módosításainak következményeivel, az ellátási szintek és formák térbeli megjelenésével, valamint az elvi kiindulópontokhoz viszonyított összhanggal. A munkát a szerző a feltárt zavarok rendezését célzó, a gyakorlat és a szabályozás reformjára irányuló javaslatok megfogalmazásával zárja.

Velkey legfontosabb megállapításait tehát ebben a következetesen egymásra épülő logikai keretrendszerben teszi meg, melyek konkrét tartalmukat tekintve három jól elkülöníthető dimenzióban épülnek fel: az alapellátás újragondolása, a középfokú oktatás és az iskolarendszerű szakképzés továbbfejlesztése, valamint az iskolarendszerű szakmai gyakorlati képzés rendszerének átalakítása.

Az alapellátás esetében a szerző úgy látja, hogy a 2011-es változással a szélsőségesen decentralizált ellátási modellből egy ugyancsak szélsőséges, de immár centralizált szolgáltatási rendszerbe való átlépés történt. Ez az alapvetően drasztikus váltás ugyanakkor jórészt érintetlenül és kezeletlenül hagyta a már 2011 előtt is létező működési zavarokat. Elismeri, hogy a közvetlen állami fenntartásba és központosított irányítás alá vont új rendszer kezelte azokat a korábbi súlyos problémákat, amelyek az önkormányzati fenntartásból, továbbá a települések erősen differenciált pénzügyi helyzetéből és a fejkvóta alapú finanszírozásból származtak. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy az alapellátás a leghátrányosabb helyzetű térségekben, illetve a minőségi szolgáltatásokra talán leginkább rászoruló kiszolgáltatott társadalmi csoportok számára javult volna. Ezt a súlyos állítást Velkey azoknak a problémahalmazoknak a bemutatásával bizonyítja, melyek régóta terhelik az alapfokú oktatás rendszerét, és a drasztikus modellváltás ellenére továbbra is fennmaradtak, esetenként akár még súlyosabbá is váltak. Ezek a krónikus zavarok a következők:

- A térségi feladatellátás továbbra is megoldatlanul szabályozott azok számára, akik nem a saját településükön veszik igénybe az alapellátásokat, így esetlegessé válik az általános iskolai oktatáson kívüli további alapszolgáltatásokhoz való hozzáférés (gyermekek napközbeni ellátása, gyermekjóléti szolgáltatások, pedagógiai szakszolgálatok, pedagógiai szakmai szolgáltatások).
- Az elitizálódás és szegregálódás töretlenül érvényesülő és egyre gyorsuló

folyamata: a fenntartói döntésekben a helyi elit érdekei érvényesülnek. Ez így volt az önkormányzati rendszerben is, és így maradt a túlpolitizált, hatalmi-politikai aspirációkkal terhelt állami intézményfenntartás idején is. Ez nem a szakszerűséget, hanem az államot kisajátító politikai és társadalmi elit érdekeit közvetíti, miközben a helyi közösségi, társadalmi, munkavállalói és szakmai kontroll szerepét minimálisra csökkenti.

- A rendszer részét képező egyházi (és kisebbségi önkormányzati) kiegészítő normatíva, illetve az önkormányzatok (háromezres lélekszám felett) megmaradó szerepe az infrastruktúra és az eszközök biztosításában továbbra is különbségeket eredményez az állam által garantált szolgáltatásokban, azok támogatottságában, így színvonalában is.

Saját reformelképzelésének bemutatásakor a szerző leszögezi, hogy amíg a decentralizált működéshez kiegyenlített struktúrájú és az alapellátások finanszírozására képes önkormányzati rendszer nem jön létre, addig a decentralizált modell szerinti szolgáltatásszervezés súlyos, szinte kezelhetetlen kockázatokat hordoz. Továbbá úgy látja, hogy a helyi önkormányzatok szolgáltatásszervezési felelőssége nemcsak akkor lehet sikeres, ha a helyi önkormányzat saját érdemi bevétellel rendelkezik, pénzügyileg erős, hanem ha a helyi közösség aktív, önálló, szolidáris, az elitizmussal szemben az esélyegyenlőség eszméjét képviseli.

Mindezeket figyelembe véve Velkey a külső feltételekhez igazodva alapvetően az állami fenntartás modelljének továbbvitelében gondolkodik, amely azonban a többéves előkészítés és szerves fejlődés eredményeként könnyen átvihető a decentralizált modell irányába, erősítve az alulról építkező, a helyi társadalom érdekeit is közvetítő rendszer pozitívumait. Meglátása szerint a helyi közösségi és a társadalmi (továbbá a szakmai és munkavállalói) kontroll az állami fenntartáson alapuló modell esetében is érdemben javítható. Ehhez olyan rendszert szükséges létrehozni, mely a területileg érintett önkormányzatok társadalmi felügyelete mellett működik, az iskolaszékek felépítéséhez hasonló módon szervezett, a jogszabályok szerint járási szinten decentralizáltan létrehozott saját hatáskörökkel rendelkező állami fenntartót jelent és a fenntartótól elkülönített intézményi költségvetést garantál.

A második fő tartalmi dimenzió, a középfokú oktatás és az iskolarendszerű szakképzés továbbfejlesztésének tárgyalása során az intézményrendszer működési zavarait öt csomópont köré csoportosítja, és ezek mentén dolgozza ki javaslatait. Legjelentősebb problémának a szelektíven építkező középiskolai rendszert látja, amelyet a többletpecsős rendszer felpuhulása miatt a párhuzamosan szervezett szak- és közismereti képzés jellemez. A rendszer nem teszi lehetővé a választás korekcióját, valamint a nemzetközi tendenciáknak élesen ellentmond a közismereti képzés szakiskolai szűkítése, a képzési idő és a tankötelezettség csökkentése, a párhuzamos képzés következtében aránytalanul leterhelt és a gimnáziumok tanulóival a felsőoktatásért folytatott versenyben hátrányba kerülő szakközépiskolások helyzete, továbbá a zárt pályát jelentő – tízennégy éves korban kikényszerített, sem a képességek, sem pedig a munkaerő-piaci

folyamatok alapján nem megalapozott – korai pályaválasztás.

A szerző javaslatait e problémák kezelése érdekében teszi meg, melyek fő tartalmi elemei a következők: a pályaválasztás időpontjának kitolása a szakképzés megkezdéséig; a szakiskolákra jellemző negatív szelekció csökkentése a megelőző képzés erősítésével; az alapképzés 16 éves korig való kitolása; a képességek szerinti szelekció intézményen belüli megvalósítása az alapképzési szakaszon belül; szakképzés folytatása kizárólag megfelelő színvonalú központi képzőhelyeken.

A harmadik fő tematikai dimenzió az iskolarendszerű szakmai gyakorlati képzés rendszere, amelynek átalakításával foglalkozó javaslatait is a kritikus elemek átfogó elemzésével kezdi a szerző. A szakképzés munkaerő-piaci kapcsolatairól a hazai rendszer hiányosságait négy témakörben foglalja össze: a gazdasági szereplők szakképzésbe történő bevonása (főként a kis- és mikrovállalkozások vesznek részt a tanulószereződéses viszonyokban, nagyobb szervezetek érdemi részvételét nem sikerül elérni); az ipar- és kereskedelmi kamara irányítási és ellenőrzési szerepköre (a kamarák az érdekeltségi-függőségi viszonyaik miatt csak korlátozottan látják el ellenőrzési feladataikat, ugyanakkor más területeken növelni kellene a szerepüket); a szakképzési hozzájárulásból fizetett fejlesztési támogatások 2011-es megszüntetése (amely indokolt volt a nem hatékony felhasználás miatt, ugyanakkor a szakképzés finanszírozásából kiesett források pótlása nem történt meg); a felsőfokú szakképzés tartalma és szerepe (amely 2011 után ugyan megfelelően tisztázódott, de népszerűsége még mindig alacsony).

Mindezeket figyelembe véve a szerző az oktatási és képzési rendszer továbbfejlesztése érdekében a következő szempontok érvényesítését javasolja: egyértelmű érdekeltségi és ellenőrzési szerepkörök kialakítása; a duális modellben (gazdasági szereplők és a kamara által szervezett képzés, illetve az állam által is nyújtott szolgáltatás párhuzamos jelenléte) érvényesülő keresletszabályozás minél szélesebb körben történő érvényesítése; a gazdasági szereplők részvételének szabályozott növelése a gyakorlati képzés szervezésében; a felnőttképzés és a szakképzés összekapcsolt fejlesztése.

Velkey Gábor könyve elsősorban az oktatással foglalkozóknak hasznos olvasmány. Ugyanakkor példaértékű és előremutató a *regionális tudomány* hazai képviselőinek minden generációja számára, hiszen éppen azt mutatja meg, hogy az alapos elméleti és empirikus tudományos tartalom, a gyakorlati szakpolitikai javaslatrendszer és kritika, valamint az egyenlőtlenségek enyhítéséért elkötelezett segítő szándék elfér egymás mellett, sőt valójában csak így kerülhetnek a tudományos munkához tartozó különféle szerepek *dinamikus egyensúlyba*.

Irodalom

Andorka R. (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

A Duna-régió megújuló energetikai távlatai – konferenciabeszámoló

Perspectives of renewable energy in the Danube region – conference review

SOMOGYVÁRI MÁRTA, WILLINGTON ORTIZ, VARJÚ VIKTOR

SOMOGYVÁRI Márta: egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Pécs; somogyv@tkk.pte.hu

Willington ORTIZ: kutató, Wuppertal Institute, Németország; willington.ortiz@wupperinst.org

VARJÚ Viktor: tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; varju@rkk.hu

Márta SOMOGYVÁRI: associate professor, Faculty of Economics, University of Pécs; somogyv@tkk.pte.hu

Willington ORTIZ: researcher, Wuppertal Institute, Germany; willington.ortiz@wupperinst.org

Viktor VARJÚ: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; varju@rkk.hu

2015 március 26-án és 27-én az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, a Wuppertal Institute és az MTA Pécsi Területi Bizottságának (MTA PAB) közös szervezésében, a Deutsche Bundesstiftung Umwelt támogatásával került sor a Perspectives of renewable energy in the Danube region című nemzetközi konferencia megrendezésére, amely a Duna-régió (Németországból, Ausztriából, Romániából, Horvátországból és Magyarországról érkezett) szakértőit hozta össze Pécsre, az MTA PAB székházában azzal a céllal, hogy feltárja a régió lehetőségeit a megújuló energiaforrások kiaknázásában. Ahogy Kosztolányi György akadémikus professzor, az MTA PAB elnöke megnyitóbeszédében kiemelte, az energia ma is, a jövőben pedig különösen fontos kérdés lesz.

A konferencia első részében – a társadalmi és a gazdasági keretfeltételeket figyelembe véve – az előadások rendszerszinten foglalkoztak a megújuló energiaforrások kiaknázásának lehetőségeivel. Ezt követően az egyes megújuló energiaforrások technológiai, természetföldrajzi, gazdasági és társadalmi vonatkozásait elemezték. Rendhagyó módon nem párhuzamos szekciókat, hanem mindenki számára közös előadásokat szerveztek, ami lehető-

seget biztosított arra, hogy a résztvevők megismerjék a más tématerületekhez tartozó kutatásokat is.

A megújuló energiaforrások használata Európában és természetesen a Duna-régióban is kurrens téma. A nemrégiben elfogadott EU 2030-as célkitűzés, a Roadmap 2050, olyan megújuló energetikai prioritásokat határozott meg, amelyek nagy kihívást jelentenek a tagországok számára. Az EU elvárása szerint már nemcsak a célszámokra kell figyelni, hanem a lokális kezdeményezések helyzet-be hozására, valamint az átlátható kormányzásra is hangsúlyt kell helyezni.

Somogyvári Márta, a PTE Közgazdaságtudományi Karának professzora felhívta a figyelmet arra, hogy a posztfosszilis átmenet valójában még meg sem kezdődött, hiszen azok a technológiák (nap, szél, geotermia), amelyek az energiarendszer átalakulásához vezethetnek, egyelőre még csak kismértékben terjedtek el, és Németországon, Ausztrián kívül szinte alig mérhetőek. Willington Ortiz, a Wuppertal Intézet kutatója a komplex szemlélet fontosságát, a társadalmi és technológiai tényezők egymásra hatását hangsúlyozta.

Az előadások számos olyan tényezőt emeltek ki, amelyek túlmutattak a technológiai fejlettség és természeti adottság ismert szempontjain. Katona Tamás, a PTE PMMFK professzora, valamint Thomas Buddeke a Wuppertal Intézet kutatója hangsúlyozta, hogy a német helyzet sokkal összetettebb, nem olyan egyértelműen pozitív, mint amilyennek első látásra tűnik. A német energia-termelés jelentékeny része még ma is a nagy szén-dioxid-kibocsátású, ugyanakkor nagyon olcsón termelő szénerőművekből származik. 2025-ig megoldandó feladat lesz a több mint 100 GW teljesítményű új hőerőmű telepítése és az elavult technológiával termelő egységek kiváltása. Katona Tamás és Sorin Cebotari rámutatott arra is, hogy az energiaellátáshoz kapcsolódó infrastrukturális és kutatási együttműködések ritkák a térségben, az európai energiaellátási rendszer integrációjára, a hálózatok kiterjesztésére van szükség. Thomas Buddeke kutatócsoportjának eredményei arra is felhívták a figyelmet, hogy a megfelelő fogyasztóoldali energiamenedzsment (pl. okos rendszerek, smart energy, smart grid) versenyképes a víztározós energiaraktározási lehetőségekkel, különösen a hegyvidéki régiókban.

Damir Šljivac professzor, az Eszéki Műszaki Egyetem professzora emlékeztetett arra, hogy nem elég a megfelelő technológia és a jól előkészített projektek rendelkezésre állása, kormányzati szándék is szükséges a projektek végrehajtására. Horvátországban jelenleg tízszer annyi előkészített megújuló energetikai projekt vár az ottani energiahivatal támogatására, mint amennyi kvóta kiosztható.

Deutsch Nikolett és Pintér Éva politikai, jogi, technológiai, társadalmi és piaci természetű akadályokra hívta fel a figyelmet, amelyek hatással vannak a megújuló energia piaci versenyképességére. Hoyk Edit és szerzőtársai a városok klímastratégiáit vizsgálva rámutattak arra, hogy a nemzeti szakpolitika alapvetően befolyásolja a helyi kezdeményezéseket. Sőt, a túlzott állami támogatás a megújuló energiaforrások használatának boomjához járulhat hozzá (ez történt

Csehországban, Romániában, Bulgáriában vagy Németországban), azonban ezeket a támogatásokat (amelyek közvetlenül a megújuló energiáknál, indirekt módon a nukleáris és fosszilis energiáknál is megjelennek) végső soron a fogyasztók fizetik meg. A kapkodó, a kormányzatok által menet közben változtatott támogatási szabályozások pedig a potenciális befektetőket tarthatják távol. Ugyanakkor ma már számos technológia eljutott abba a fázisba, hogy nincs szükség az állami támogatásra, a beruházás akár 10 év alatt meg is térülhet.

Wantuchné Dobi Ildikó a megújuló energiaforrások potenciáljához kapcsolódó bevezető előadásában azzal foglalkozott, hogy a Duna-régióban a szélenergia használata – a nagy lehetőségek ellenére – még korai fázisban van, amelynek okai az egyes országokban eltérőek. Az egyik legfontosabb akadályozó tényező a szabályozáshoz kapcsolódik. A szekció előadásai térinformatikai módszerekkel elemezték egy-egy térség technikai, illetve elérhető potenciálját, valamint a napi előrejelzés problematikájára próbáltak meg módszertani megoldásokat találni.

Nádor Annamária és Árvay Szilárd átfogó áttekintést nyújtottak a Duna-régió geotermikus energetikai potenciáljáról, majd rámutattak a használat jelenlegi marginális helyzetére. Ennek oka nemcsak az energiaforrás kiaknázásának alacsony hatékonysága, hanem a fragmentált szabályozási rendszer, valamint a pénzügyi támogatások hiánya. A szekció további előadásai az Alföld magyar és román oldalán folyó energetikai kutatásokat, modellezést és megoldási lehetőségeket vázoltak fel.

Bár a napenergia potenciálja nagy a Duna-régió kiterjedt területén, a nap hő-, vagy elektromos energetikai célú felhasználása függ a használt technológia fajtájától vagy a hálózati betermeléshez használt technikától – mutatott rá Damir Šljivac professzor. A napenergia felhasználásának témakörében elsősorban a technológiai-gazdasági számításokkal kapcsolatos előadások voltak jellemzőek, mind a napkollektor-, mind a fotovillamos rendszerek vonatkozásában. Végh Lea előadásában azt vizsgálta, hogy a fotovillamos nagyerműveknek milyen területi igényei és hatásai lehetnek.

A biomassza energetikai célú felhasználásában a cukorrépa és a nád került terítékre, Potyondi László a magyar cukorrépa, osztrák kutatók a nád szerepével foglalkoztak. Pintér Gábor a biomassza szállításának problémáit taglalta.

A konferencia számos résztvevője rámutatott arra, hogy a megújuló energiaforrások felhasználása ma már alapvetően nem a rendelkezésre álló potenciál, a technológia vagy a gazdaságosság függvénye, hanem elsősorban szabályozási kérdés. Az országok eltérő lehetőségei, valamint az energetikai rendszerek hálózatba szervezésének problémája és működésük összehangolása a legfőbb akadályozó tényező.

A konferencia előadásai és az abból készült cikkek angolul olvashatók és letölthetők a <http://danuberes.rkk.hu> weboldalról.

Helyi fejlesztés – Beszámoló a Magyar Regionális Tudományi Társaság XII. vándorgyűléséről

Local development – Report on the 12nd Annual Meeting of the Hungarian Regional Science Association

KOVÁCS SÁNDOR ZSOLT, RÁCZ SZILÁRD

KOVÁCS Sándor Zsolt: tudományos segédmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; skovacs@rkk.hu

RÁCZ Szilárd: tudományos titkár, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; szracz@rkk.hu

Sándor Zsolt KOVÁCS: junior research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; skovacs@rkk.hu

Szilárd RÁCZ: scientific secretary, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; szracz@rkk.hu

A Magyar Regionális Tudományi Társaság XII. vándorgyűlésének a veszprémi Pannon Egyetem Gazdaságtudományi Kara adott helyet 2014. november 27-én és 28-án. A kétnapos tanácskozás 160 résztvevőjének előadásai a helyi fejlesztések, a lokális társadalmi és gazdasági lehetőségek kérdéskörét járták körül.

A konferencia – a kialakult gyakorlat szerint – a társaság közgyűlésével kezdődött, amelyen az alapszabály módosítására is sor került. Az alapító okirat módosítását a díjakról szóló rész aktualizálása, a bővülő tagság, valamint az operatívabb elnökségi munka elősegítése indokolta. A főbb módosítások a következők voltak: a „Regionális tudományért” kitüntető cím elnevezése ezentúl „Regionális Tudományért Díj”; az elnökségi tagok száma a jelenlegi tízről tizenegy főre emelkedik a 2015. évi rendes tisztújítással egyidejűleg. A délelőtti program az éves beszámolókkal, a regionális tagozatok jelentéseivel és a 2015. évi programtervezet vitájával folytatódott. A közgyűlést követően, délután két plenáris ülés zajlott le, az első angol, a második magyar nyelven.

A vándorgyűlés külföldi vendége Roberta Capello, a Nemzetközi Regionális Tudományi Társaság (RSAI, Regional Science Association International) korábbi elnöke, a Papers in Regional Science című folyóirat főszerkesztője volt. A Politecnico di Milano professzora *Static vs. dynamic agglomeration economies: Spatial context and structural evolution behind urban growth* című előadásában az agglomerációs gazdaságok és a városi növekedés vizsgálatának új, dinamikus

elemzési lehetőségeit mutatta be európai kontextusban. Előadását azzal indította, hogy evidenciaként fogadjuk el a nagyvárosok növekedését a kisebb városok fejlődési lehetőségeinek beszűkülésével együtt. Statikus szemléletben belátható a nagyvárosok magasabb fejlődési szintje, azonban hosszabb időtávon minden település (kis- és nagyváros) fejlődése is tény lehet. A témára kidolgozott modellel az előadó és szerzőtársai (Roberto Camagni és Andrea Caragliu) olyan eredményekre jutottak, hogy egy-egy nagyvárosi központtal rendelkező agglomeráció lassabban fejlődik, mint azok, amelyek több kisebb településből jöttek létre. A városi növekedést a lakosságszám szignifikánsan nem befolyásolja, azonban a városi funkciók meglelte igen. Ez utóbbi hatás a településméret növekedésével csökken. (Roberta Capello a magyarországi nagyvárosi fejlődésről a vándorgyűlést megelőző napon, Győrben szerzett aktuális információkat. A tudásalapú gazdaság területi dimenziói Európában címmel előadást tartott a Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskolájában.)

Török Ádám, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, a Pannon Egyetem Gazdaságtudományi Karának egyetemi tanára a magyar innovációs és tudánypolitika versenyképességéről tartotta meg plenáris előadását, amelyben európai és globális kontextusban vizsgálta a magyar eredményeket. Az Európai Unió kutatás-fejlesztés-innováció (K+F+I) politikai törekvéseiről elmondható, hogy az innovációs rendszerek teljesítményét egyetlen ráfordítási mutatóval méri, miközben a kibocsátási vagy eredménymutatók hosszabb időn át háttérben maradtak. A 2000-ben megfogalmazott lisszaboni stratégia fő célkitűzése 2010-re például a bruttó K+F-ráfordítás GDP-arányos nagyságának (GERD/GDP) uniós átlagban három százalékra való növelése volt. A mutató átlagértéke azonban 2010-ben is csak 1,9 százalék volt, vagyis tíz év alatt alig mutatott emelkedést. A legújabb európai uniós növekedési stratégia, az „Európa 2020” kiemelt céljai között pedig változatlanul a 3 százalékos cél szerepel. Az előadó szerint érdemes volna az üzleti szektor K+F-kiadásait (BERD), a foglalkoztatottak számát, a kutatás és fejlesztés hatékonyságát mérő mutatókat is alkalmazni a K+F+I-elemzésekben. Az előadás második része a tudományos tevékenységek mérési lehetőségeire tért ki a publikációk száma, citációs indexek, tudományos és egyetemi rangsorok alkalmazásával.

Az angol nyelvű ülést Gál Zoltán, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete tudományos főmunkatársa és Lux Gábor, a Regionális Kutatások Intézete tudományos munkatársa közös előadása zárta. A prezentációban az ESPON ET2050 (Európai területi forgatókönyvek) projekt főbb megállapításait mutatták be, Közép- és Kelet-Európa, illetve a Duna-régió vonatkozásában. Az előadás első fele Európa nyugati és keleti területei közötti gazdasági különbségek gyökereiről, okairól szólt, majd a projekt 2050-re kidolgozott szcenárióit mutatták be. Négy különböző víziót tárgyaltak: a jelenlegi indikátorokra épülő alapszcenáriót, majd a nagyvárosi, a középvárosi, végül a regionális fejlesztésekre koncentráló szcenárióit. A kutatás egyik fő üzenete, hogy szig-

nifikáns politikai, technológiai változások nélkül a jelenlegi helyzet 2030 után is folytatódik.

A magyar nyelvű plenáris ülést Csatári Bálint, a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat (MNVH) elnökségi tagjának előadása nyitotta, amelyben a vidék szempontjából vizsgálta a „helyre szabott” fejlesztések lehetőségeit. E kategória több az „egyszerű” helyi fejlesztésnél, komplex interdiszciplináris – politológiai, geográfiai, közgazdaságtani, szociológiai – megközelítés mellett számos olyan elemet és mechanizmust foglal magában, amely az okos (smart), a fenntartható és a befogadó (inkluzív) növekedés céljait szolgálja, s ezáltal növelheti a szakpolitikák lokális fejlesztési teljesítményét. Fejlesztési tervek, koncepciók kapcsán fontos szem előtt tartani, hogy a helyi gazdaság és társadalom tudása, szemlélete, ragaszkodása, jövőképe döntő fontosságú, és szintén nagy hatása a helyi személyiségek közösségformáló és vezetői képessége. A Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat – nem kormányzati szervezetként – vidéki együttműködést elősegítő pályázati lehetőségeket kínál.

Bajmócy Zoltán, a Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Karának egyetemi docense egy hiányosságra hívta fel a figyelmet, miszerint a szakirodalomban általában nem tisztázott a helyi gazdaságfejlesztés célja, többnyire az eszközök alkalmazását és meglétét elemzik. Az eszközz szemléletű fejlesztés mellett azonban fontos vizsgálni a képességszemléletű helyi gazdaságfejlesztést. Ekkor az egyén mint szereplő vesz részt a fejlesztési folyamatokban, választási lehetőséggel rendelkezik, s a folyamat végén olyan megoldást választ, melyet jó okkal értékesnek tart. A kutatás empirikus vizsgálatai a magyar megyei jogú városok fejlesztéseire terjedtek ki. E vizsgálatok megállapították, hogy a képességvezérelt helyi gazdaságfejlesztés még nem jellemző a hazai gyakorlatban, a városi partnerségi egyeztetési tervek készítésében nem voltak új partnerek, a kezdeti szakaszban egyáltalán nem volt jellemző a nyilvánosság, a lakosság bevonása. A részvétel érdekében a lakosoknak kellett lépéseket tenniük, de ez a részvétel is inkább a hatalmon lévők, mintsem a hatalommal nem rendelkezők kezébe adott eszközöket.

Mezei Cecília, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének osztályvezetője az önkormányzatok helyi fejlesztéseiben játszott szerepéről tartott előadást. Az 1990-es években a rendszerváltozás utáni szabályozás (önkormányzati, államháztartási törvény) alapján az önkormányzati fejlesztések általában a helyi infrastruktúrára terjedtek ki, tipikusan ad hoc jelleggel, míg az évtized második felében a kötelező alapfeladatok ellátását követően, maradékelven működött az önkormányzatok által vezérelt helyi fejlesztés. A 2000-es években az európai uniós integrációval szinte minden fejlesztés a közösségi forrásokra támaszkodott, azoktól függött. A jelenlegi közfeladat-centralizálásnak és a feladatfinanszírozásnak köszönhetően az önkormányzati fejlesztési források, így a lehetőségek is beszűkültek. Az önkormányzati fejlesztések az empirikus vizsgálatok alapján azonban igen fontosak. A 2003-ban végzett felmérés azt mutatta, hogy a településvezetők 85%-a szerint az önkormányzat feladata a helyi gazdaságfejlesztés, az önkormányzat erre

a legalkalmasabb szereplő, hiszen ők ismerik legjobban a helyi viszonyokat. Eleget fordítással ugyan nem rendelkeznek és a hatásköreik sem tisztázottak.

A konferenciát záró előadó Hollósi Szabolcs, a BFH Európa Projektfejlesztő és Tanácsadó Kft. ügyvezető igazgatója volt, aki az üzleti szféra helyi gazdaságfejlesztésben játszott szerepéről tartott előadást. A Nyugat-Dunántúl három helyszínén működő vállalat az elmúlt tíz évben több mint 500 projektben vett részt, összességében mintegy 40 milliárd forint értékben. Kiemelkedően hasznosak a szervezet részvételével lezajlott foglalkoztatási programok, a REKORD hálózat és a TÁMOP 1.4.5. program, melyekben önkormányzatok, vállalkozások, civil szervezetek vettek részt, s a cél a foglalkoztatás növelése volt, foglalkoztatási paktumokkal, széles körű partnerséggel. Mindehhez szükség volt a munkaadói igényekre alapozott munkaerő-piaci programokra és több esetben a duális képzés gyakorlataira is. A cégvezető tapasztalatai alapján elmondható, hogy a szakmai és a fejlesztési intézményrendszer javítása kívánatos minden területi szinten (ország, megye, település).

A plenáris ülést követően került sor a díjak átadására. A közgyűlés egyhangú döntése értelmében a társaság a regionális tudomány területén végzett kiemelkedő kutatói, oktatói és iskolaépítő tevékenysége elismeréseként Regionális Tudományért Díjat adományozott az MRTT 2014. május 17-én elhunyt alelnökének, Buday-Sántha Attilának, a Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola alapítójának, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar professzor emeritusának. Az MRTT alapszabálya alapján a Regionális Tudományért Díj annak a természetes személynek adományozható, aki kiemelkedő munkásságával hozzájárult a regionális tudomány fejlesztéséhez és a társaság céljainak megvalósításához. A díj második alkalommal került odaítélésre, az ezzel járó oklevelet és geometrikus kisplasztikát Buday-Sántha Attila professzor családja vette át.

A társaság hatodik alkalommal hirdette meg a Kiváló Ifjú Regionalista Díj felhívást, a díjat ez évben az MRTT tagozatvezetőkkel kibővített elnöksége Bajmócy Zoltánnak ítélte oda, elismerve a regionális tudomány területén végzett értékes oktatói és kutatói tevékenységét.

A konferencia második napján tizenkét tematikus – köztük egy angol nyelvű – szekcióban folytatódott a tanácskozás, több mint száz előadás hangzott el. A prezentációk letölthetők az MRTT honlapjáról: <http://www.mrtt.hu>.

Diskurzus a területi tőke koncepciójáról. A Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola workshopja

Discussion about territorial capital. A workshop of the Doctoral School of Regional and Economic Sciences

CZAKÓ KATALIN

CZAKÓ Katalin: PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr; ckatalin@sze.hu

Katalin CZAKÓ: PhD student, Doctoral School of Regional and Economic Sciences, Széchenyi István University, Győr; ckatalin@sze.hu

Bevezetés

A Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola tudományos programja 2004-ben indult a győri Széchenyi István Egyetemen. Az iskola több mint 10 éves célja a közép-európai térség jelenlegi és jövőbeli együttműködési irányainak feltárása, a hozzájuk kapcsolódó ösztönző és gátló tényezők értékelése. Az iskola másik kiemelt célja a gazdasági, társadalmi és intézményi kapcsolatok beágyazódásának vizsgálata. A jelenlegi és jövőbeli térségi együttműködések kutatása mellett az iskola törekszik arra, hogy a kooperációk aktív résztvevője legyen. Ennek érdekében folyamatosan keresi a kapcsolódási pontokat a hasonló kutatási témával rendező, országon belüli és kívüli tudományos műhelyekhez (RGDI 2015). Az iskola fennállása óta több olyan együttműködési platformot is sikerült kialakítani, melyek stabilá váltak és mára nélkülözhetetlenek a magas szintű kutatási tevékenység eléréséhez. Ezek közül meg kell említeni a kétévente megrendezett, rendszeresen nagy érdeklődésnek örvendő Fiatal Regionalisták Konferenciáját vagy az évente megrendezett Kautz Gyula Konferencián futó önálló szekciókat. Évente több alkalommal van lehetőségünk tematikus workshopok rendezésére, melyeknek érdeklődő hallgatósága és előadói köre minden esetben reprezentálja az iskola széles kapcsolati rendszerét. Ennek szellemében rendeztük meg a Diskurzus a területi tőke koncepciójáról című

workshopot a Széchenyi István Egyetemen, 2015 júniusában. A workshop a regionális tudomány egyik legtöbbször emlegetett fogalma, a területi tőke köré épült, a rendezvényre a témában kutató szerzőket hívtuk meg. A workshop célja az volt, hogy a kutatók bemutassák Roberto Camagni területitőke-konceptiójával (1. ábra) kapcsolatos módszereket, kritikai észrevételeket, a használhatóság kérdését, a mérhetőséget, az immateriális tőkeelemek fontosságának kérdését és az elképzelés gyakorlati mérésekben betöltött szerepét.

A találkozó kiemelt célja volt egyben, hogy a témakört kutató hálózat kialakítását indítsa el. A széles körű érdeklődés mellett a rendezvény sikerét az is mutatja, hogy mind az előadók, mind a hallgatóság tagjai aktívan részt vettek a kérdések megvitatásában. Így a rendezvény sikeresen elérte azt a célját, hogy a különböző szempontokat kiemelő kutatók közösen kezdtek el gondolkodni a területi tőke koncepciójáról.

1. ábra: A területi tőke koncepciója
The concept of territorial capital

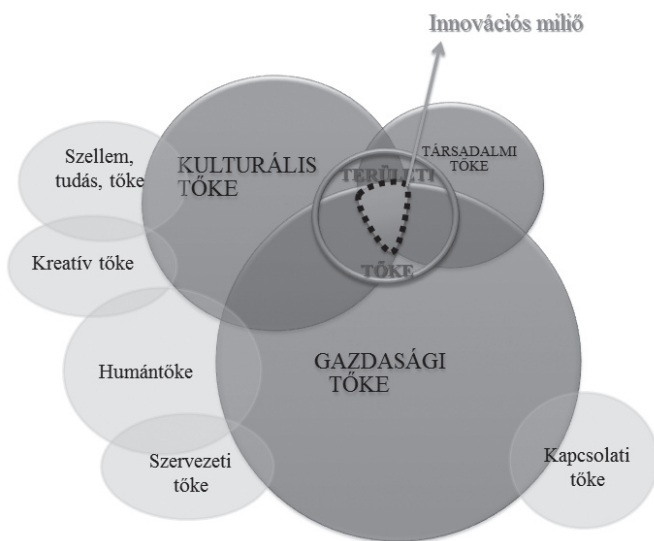
A területi tőke és a győri modell

A rendezvény fő előadásaként Rechnitzer János, a Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola vezetője a területi tőke koncepcióját és az innovációs miliő kérdéskörét tárgyalta a győri modell példáján. Az új szempontok bemutatásában kitért az időbeliség kérdésére és az innovációs miliő pontosabb leírásának szükségességére, mivel ezek mutatják egy területrendszer fejlődésének időbeli alakulását. Az előadó kitért a tőketartalmak pontosabb meghatározásának a szükségességére is. Ezek alapján a társadalmi, a kulturális és a gazdasági tőkecsoportok dimenzióit, formáit és funkcióit mutatta be, a bemutatásban megjelent a mikro-, mezo- és makroszint, valamint a formális és informális tényezők csoportosítása. A három tőkecsoport lehetséges kapcsolódási pontjait mutatta be az előadás következő része. A 2. ábrán látható, hogy a tőkecsoportok metszete az innovatív miliő.

Az előadó bemutatta az innovációs kelyhet, amely a területi tőke időbeli alakulására és különféle (történelmi, gazdasági, politikai) időszakokban való megjelenésére, vagyis az innovációs miliők egymásra épülésére, egy terület fejlődési pályájának leírására szolgáló modell (3. ábra).

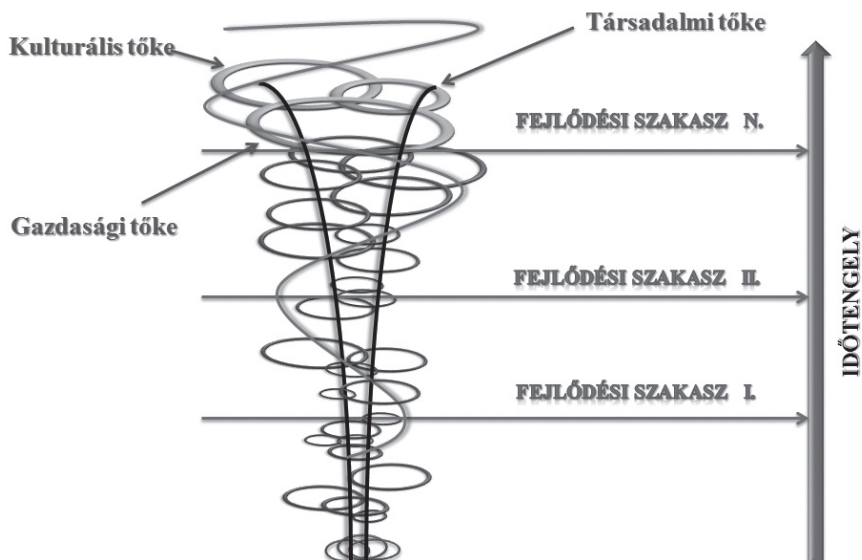
Végezetül az előadásban a győri ipari körzet kutatásának eredményeit ismerhettük meg, melyben célként jelent meg a városfejlődés új elemzési eljárá-

2. ábra: A tőketípusok lehetséges kapcsolatai
Possible relations of different types of capital

3. ábra: Térségi innovációs kehely és alkotótényezők
The regional innovation chalice and its components

Forrás: Rechnitzer (2015).

sának kidolgozása és azon komplex tényezők kiemelése, amelyek a városfejlődést mozgatják. A kutatás során a győri innovációs miliő hat fő fejlődési stációját határozták meg, és azokat azonos szempontok szerint írták le és mutatták be.

A koncepcióval kapcsolatos módszerek és néhány kritikai észrevétel

Tóth Balázs István, a Nyugat-magyarországi Egyetem adjunktusa doktori disszertációját és azóta számos hazai és nemzetközi publikációját írta a területi tőke témakörében (pl. Tóth 2013). A területi tőke aktualitásáról az előadó kiemelte, hogy elméleti szempontból lehetőséget ad arra, hogy a területi fejlettséget meghatározó tényezőket más megközelítés szerint lehessen rendszerezni. Gyakorlati szempontból pedig szükséges feltárni a területi tőke érvényesülési lehetőségeit a területi tervezésben és a stratégiaalkotásban. Ezután az előadó a területi tőke elméletének kialakulásának főbb mozgórugóit mutatta be, szerinte a területi tőke fogalmának kialakulását az endogén jellegű növekedés elmélete és a pályafüggőség hangsúlyozása, az EU területi felzárkóztatást célzó politikájának kritikája, a fenntarthatósági koncepciók változása és a kínálatoldali megközelítések iránti igény táplálták. Az előadó alapmodellnek nevezte a

1. táblázat: A területi tőke alkotóelemei a szakirodalom szerint
Components of territorial capital in the literature

	Épített tőke	Kognitív tőke	Kreatív tőke	Kulturális tőke	Ökológiai tőke	Gazdasági tőke	Vallalkozói tőke	Környezeti tőke	Pénztőke	Humán tőke	Infrastrukturális tőke	Intézményi tőke	Természeti tőke	Fizikai tőke	Politikai tőke	Termelt tőke	Kapcsolati tőke	Települési tőke	Társadalmi tőke	Szimbolikus tőke
Van der Ploeg et al. (2008)				X	X	X				X							X		X	
Affuso-Camagni (2010)		X		X							X						X		X	
Ventura et al. (2010)				X		X		X		X		X							X	
Belletti–Marescotti (2011)				X		X		X											X	
Berti (2011)				X		X		X		X		X							X	
Brasili (2011)		X						X			X					X			X	
Brasili et al. (2012)		X						X		X						X			X	
Mazzola et al. (2012); Lo		X					X	X		X			X			X			X	
Cascio et al. (2013)							X			X							X		X	
Servillo et al. (2012); At-	X			X		X		X		X		X							X	
kinson (2013)																				
Bogdanov–Nikolić (2013)				X		X		X		X		X							X	
Camagni (2014)		X		X				X		X	X		X				X		X	
Tortora et al. (2014)				X		X		X		X		X							X	
Zasada et al. (2015)						X		X		X		X							X	

Forrás: Tóth (2015).

Camagni-féle területitőke-koncepciót és rendszerezve bemutatta azokat a műveket, amelyekben a kutatók rámutatnak a területi tőkére, a tőkefajtákra és a kapcsolódó fogalomkörökre (1. táblázat).

Ezután a területitőke-kutatások főbb jellemzőinek összefoglalását ismerhettük meg a szerzők, az alkalmazott módszer és az esettanulmány területi és időbeli vonatkozása alapján. Ezek alapján az előadó összegyűjtötte a vizsgálatokban mért mutatócsoportokat, majd e szempontok alapján osztályozta a magyar középvárosokat. Az előadás a koncepcióval kapcsolatos kritikai észrevételek bemutatásával zárult. Ennek során kérdésként merült fel, hogy a területi tőke divatfogalom-e vagy fejlesztési esélyként él majd tovább a regionális tudományban. Előkerült a sztenderd definíció hiányának problematikája: a területi tőke valójában nem definíció, hanem egy térség erőforrásainak felsorolása. A tőkekritériumoknak való megfelelés szempontjából is halhattunk kritikai észrevételeket.

Az előadást követő vita során a résztvevők egyetértettek abban, hogy a területi tőke koncepciójának újdonsága abban rejlik, hogy a térség erőforrásait új rendszerbe foglalja. Mivel azonban a fogalomhoz nem kapcsolódik egységes módszertan és a vele foglalkozó szerzők különböző szempontokat emelnek ki benne vagy más fogalomkörökhöz kapcsolják hozzá, a területi tőke elméleti keretei és a gyakorlat között az összhang hiánya tapasztalható. Ebből adódóan a fogalommal kapcsolatos legizgalmasabb gyakorlati kérdés az, hogy jelen tud-e lenni az elképzelés a helyi gazdaságfejlesztési stratégiákban, és ha igen, akkor milyen mértékben. Ha nem, akkor hogyan tudja minél hatékonyabb módon elősegíteni egy adott terület fejlesztését, a helyi egyedi értékeinek kiemelésével és az ehhez kapcsolódó egyedi kutatási módszerek használatával?

Használhatóság és mérhetőség kérdése és továbbgondolása, különös tekintettel az innovatív keresztre, illetve az immateriális tőkeelemekre

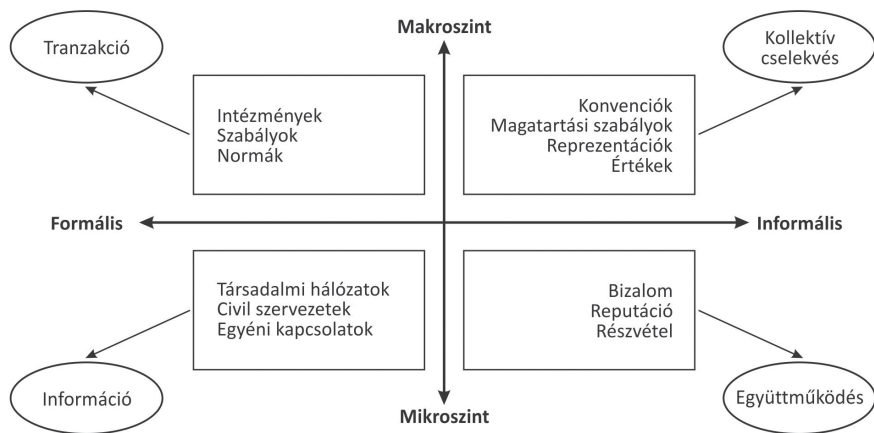
Bodor Ákos és Grünhut Zoltán az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének kutatói, több hazai és nemzetközi publikációjuk is megjelent a területi tőke témakörében. Előadásuk egy korábbi cikkből indult ki (Bodor, Grünhut 2014). Bevezetőjükben kiemelték a Camagni-féle koncepció innovatív keretéből és az immateriális tőkeelemekből adódó újdonságát. Ezek alapján a koncepciót általánosan értékelték az előadás első részében. Ezután a koncepció kilenc cellájából hat cella (az immateriális és vegyes javak – 1. ábra d-i cellái) vizsgálatával folytatták az előadók. Újdonságként értékelték ezeket az elemeket, mivel olyan együttműködési hálózatokról van szó, amelyek a köz- és magánszféra partnerségén alapulnak. Intézményi bázisuk vagy organikusan alakul ki, vagy a központi területfejlesztés és a fejlesztéspolitika hozza létre őket. Példaként

szerepeltek a LEADER-hálózatok és az innovációs rendszerek. Az innovatív kereszt kiemelt cellái után az előadás a társadalmi tőke és a kapcsolati tőke értelmezésére fókuszált. Az előadók kritikai észrevétele, hogy a társadalmi tőke sokkal összetettebb annál, hogy a hagyományos keresztben a nem materiális cellában helyezkedjen el. A társadalmi tőke dimenzióiban ugyanis vannak formális elemek, melyeket különböző intézmények, szabályok vagy civil szervezetek alkotnak (4. ábra).

A társadalmi tőke problematikája után a területi tőke immateriális elemeivel kapcsolatos elméletek és az azokhoz kapcsolódó módszertanok alapján az előadók egy részösszegzés eredményeit mutatták be. Ezek szerint a „kulturális” (értékek, attitűdök, normák) megközelítés fontos, mégpedig makro- (térség, régió, város) és mikroszempontból (különböző hálózatok, a fejlesztés szempontjából releváns csoportok) egyaránt. A területi tőke eddigi kutatásaiból ezek következetes vizsgálata hiányzik, viszont a Camagni-féle koncepció erőnye, hogy az innovatív kereszt elemeit integrálja a területi tőke rendszerébe. Hibája azonban az, hogy kontextusuk nélkül értékeli ezeket az elemeket.

A részösszegzés alapján ajánlásokat hallhattunk az immateriális elemek kutatásához. A javaslat lényege, hogy a kollektív kulturális erőforrások nemcsak az immateriális tőkeelemek kapcsán beszédesebbek, ugyanis a területi kutatásokban felértékelődő egyes tőkejavak (kormányzás, partnerségek, hálózatok, együttműködések stb.) kiaknázhatósága erősen függ az immateriális tényezőktől, tehát a tágabb kulturális környezet nem elválasztható a szűkebben értelmezett miliőtől. A kollektív kulturális erőforrások kutatására alkalmas normatív indikátorkészletet (Sztompka, 1997, 1999) használt az előadó páros. A bizalom kultúrája című el-

4. ábra: A társadalmi tőke dimenziói, formái és funkciói
Dimensions, forms and roles of social capital

méletre alapozva követik azt az állítást, miszerint a modern társadalmakban nem az egyének közötti, tapasztalatokon nyugvó személyes bizalom vagy a formális szervezetek felé tanúsított bizalom a fontos, hanem a kollektív informális intézményekbe (társadalmilag elfogadott normák, értékek, szabályok kölcsönös betartásába, attitűdök követésébe) vetett bizalom a döntő. Ez erősíti a társadalmat és a területi tőke immateriális részét. Az immateriális tőke-elemek pontos feltérképezése pedig elengedhetetlen a vegyes tőkejavak szerepének, funkcióinak helyes értékeléséhez. Az előadók szerint a vegyes tőkejavak többsége olyan tényezőket, jórészt fejlesztéspolitikai jelentőségű formális intézményeket ölelnek fel, amelyeknek nem önmagában a meglétük az erőforrás, hanem organikusan kialakuló rendeltetésszerű működésük. Ezek alapján az előadók különböző alapelveket kapcsoltak a területi tőke koncepciójának vegyes javaihoz (2. táblázat).

2. táblázat: A területi tőke vegyes javai és a működésükhöz kapcsolódó alapelvek
Club goods of the territorial capital and their systemic principles

Vegyes javak (formális intézmények)	Alapelvek	Kulturális közeg
Különböző formálisan létező szervezetek, intézmények:	– Place-based	Korábban kifejtett normatív értékek, normák és szabályok rendszere, attitűdök
– K+F transzfervezetek	– Szubszidiaritás	
– Spin-offok	– Decentralizáció	lyok rendszere, attitűdök
– Governance típusú formális együttműködések	– Többszintű kormányzás	halmaza
– Innovációs ügynökségek, klaszterek, fejlesztési koalíciók, inkubátorok, LEADER-ek stb.	– Bevonás, partnerség, hálózatosodás	
– Különböző partnerségi megállapodások	– Fenntarthatóság	
– Direktívák, invenciók, stratégiák, akciótervek	– Piacelvűség	
– ...	– Területi, társadalmi kohézió	
	– Tőke, munkaerő stb. szabad áramlása	
	– Területi, társadalmi leszakadás, marginalizáció, kirekesztődés megfékezése	

Forrás: Bodor, Grünhut (2015).

A koncepció újragondolása

Jóna György, a Debreceni Egyetem Egészségügyi Kar adjunktusa szintén a témában írta doktori disszertációját. A workshopon elhangzott előadás erről és az azóta született tudományos eredményekről szólt (Jóna 2013). Az előadó meghatározta a területi tőke alindexeit (Brasili, Saguatti, Benni, Marchese,

Gandolfo 2012; Camagni, Dotti 2010), a gazdasági, az infrastrukturális, az intézményi, a társadalmi, a humán, a kapcsolati és a kulturális tőkét. A területi tőke kiszámítása a következőképpen történt: az adatbázis standardizálása után az indikátorokat hét alindexbe (hét tőketípus) sorolta, majd a hét tőketípus számtani átlaga adta meg a vizsgált kistérség adott évi területi tőkéjét. Ezt a számítást mindegyik kistérségre elvégezte Jóna György, és a 174 kistérség területi tőkéjének számtani átlaga adta az országos területi tőkét (Jóna 2015, 106–111.). Az adatokat a „szűk keresztmetszetekért járó büntetés” módszerével korrigálta.

A workshopon kitért arra is, hogy bizonyos kistérségekben kiugróan magas, gyors ütemű területitőke-növekedés volt mérhető 2004 és 2010 között. Első látásra azt gondolhatnánk, hogy a kiugró területitőke-növekedés előnyös, azonban a területi tőke hirtelen, drasztikus mértékű növekedése hosszú távon épp a regionális fejlődés akadályává válhat. A túlfűtött és a harmonikus területitőke-növekedés elemzéséhez Kornai János (1972) erőltetett gazdasági növekedésről szóló elméletét adaptálta. Az erőltetett növekedés az egyensúlytalanság egyik fajtája: hosszú távon egy régió gazdasági fejlődése felgyorsul az átlagos növekedéshez és önmaga növekedéséhez képest akár többszörösére. Ez többek között azzal magyarázható, hogy a fejlődést meghatározó területi tényezők egymáshoz viszonyított parciális hatása aránytalan, állandóan és szélsőségesen ingadozik; a régió növekedési potenciálja diszharmonikus. Az eredmények szerint az erőltetett területitőke-növekedés oka, hogy az infrastrukturális háttér rovására fejlesztenek más ágazatokat, és ezzel egy időben nőnek a területi-társadalmi egyenlőtlenségek. A Vásárosnaményi és Ibrány-Nagyhalászi kistérségek esete egyértelműen azt támasztja alá, hogy ha az átlagosnál messze nagyobb területitőke-növekedés mérhető több éven át egy kistérségben, akkor az erőltetett növekedés után a kistérség területi tőkéje alacsonyabb értékre zuhan vissza, mint ahol a növekedés előtt volt.

Jóna György végül hangsúlyozta, hogy a későbbi kutatásokban nagyobb figyelmet kellene szentelni a mutatók kiválasztására, a kvantitatív és kvalitatív eljárások integrálására, valamint a súlyozott és korrigált kompozit indikátor-készlet kialakítására. Ugyanakkor egyetért azokkal az ajánlásokkal is, melyek szerint a területi tőke empirikus elemzését a továbbiakban nem a kistérségek, hanem településegységek vagy városrégiók szintjén lehetne folytatni.

Irodalom

- Bodor Á., Grünhut Z. (2014): Dilemmák a területi tőke modelljének alkalmazhatóságáról. A társadalmi tőke problémája Camagni elméletében. *Tér és Társadalom*, 3., 3–17.
- Brasili, C., Saguatti, A., Benni, F., Marchese, A., Gandolfo, D. (2012): *The impact of the economic crisis on the territorial capital of Italian regions*. <http://www.sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa12/e120821aFina100646.pdf> (Letöltés: 2012. augusztus 2.)

- Camagni, R. (2008): Regional competitiveness: Towards a concept of territorial capital. In: Capello, R., Camagni, R. Chizzolini, B., Fratesi, U. (eds.): *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*. Springer, Berlin, 33–47. <http://doi.org/cj7qfq>
- Camagni, R., Dotti, N. (2010): Il sistema urbano. In.: Perulli, P., Pichierri, A. (szerk.): *La crisi italiana nel mondo globale. Economia e società del Nord*. Einaudi, Torino, 26–41.
- Jóna Gy. (2013): *A területi tőke kistérségi jellemzői*. Doktori értekezés. Szent István Egyetem, Regionális Tudományok Doktori Iskola, Gödöllő. https://szie.hu/file/tti/archivum/Jona_Gyorgy_ertekezes.pdf
- Jóna Gy. (2015): Determinants of Hungarian sub-regions' territorial capital. *European Spatial Research and Policy*, 1., 101–119. <http://doi.org/8nk>
- Kornai, J. (1972): *Rush versus harmonic growth*. North-Holland Publishing Company, Amsterdam, London
- Rechnitzer J. (2015): *Területi tőke szerepe a városfejlődésben - A Győr kód*. MTA RKK, kézirat, (megjelenés alatt)
- RGDI (2015): *A Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola küldetése*. Széchenyi István Egyetem, Győr <http://rgdi.sze.hu/koszonto> (Letöltés: 2015. október 8.)
- Sztompka, P. (1997): Trust, distrust and the paradox of democracy. *WZB Discussion Paper*, 97-003
- Sztompka, P. (1999): *Trust: a sociological theory*. Cambridge University Press, Cambridge
- Tóth B. I. (2013): *A területi tőke szerepe a regionális- és városfejlődésben - esettanulmány a hazai középvárosok példáján*. Doktori értekezés. Nyugat-magyarországi Egyetem Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Sopron. http://doktori.nyme.hu/415/19/tothbi_disszertacio.pdf
- Tóth B. I. (2015): *A Diskurzus a területi tőke koncepcióról c. rendezvényen elhangzott előadás anyaga*. Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Széchenyi István Egyetem, Győr

TÉR ÉS TÁRSADALOM | *SPACE AND SOCIETY*

Szerzőink figyelmébe

A Tér és Társadalom a szerkesztői munka egyszerűsítése érdekében a kéziratokat elsődlegesen online fogadja a <http://tet.rkk.hu> oldalon való regisztráció után feltöltve. Amennyiben a kéziratleadással kapcsolatosan technikai problémái vagy kérdései vannak, lépjen kapcsolatba Czirfusz Mártonnal (czirfusz@rkk.hu, illetve +36 1 309 2684)!

A kézirat előkészítése

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatban legfeljebb 40 000 karakter (szóközökkel) terjedelmű kézirat közölhető, a Ténykép rovat rövidebb, legfeljebb 25 000 leütés (szóközökkel) hosszúságú tanulmányokat fogad. Az előírtnál hosszabb kéziratokat a szerkesztőség formai okokból elutasíthatja. A könyvismertetések (tartalmi ismertetés) legfeljebb 3000 leütés (szóközökkel) terjedelműek, a recenziók (könyvkritika) hossza legfeljebb 10 000 leütés (szóközökkel).

A kézirat feltöltése során az ott szereplő űrlapon adja meg a szerzők elérhetőségét, a kézirat címét, a Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratok esetében az 1500–2000 karakter hosszúságú magyar és hosszabb, kb. 3000 karakter terjedelmű angol nyelvű absztraktot, valamint 3–5 kulcsszót magyarul és angolul. Az absztrakt tartalmazza a tanulmány célját, mutassa be a cikk felépítését, valamint a főbb eredményeket.

A kézirat szövegét – a szerzői adatok, az absztrakt és a kulcsszavak nélkül – különálló fájlban töltsse fel, lehetőleg .doc, .docx vagy .rtf formátumban. A tördelőszerkesztő munkájának megkönnyítése érdekében minél kevesebb formázást használjon.

A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák, ne legyen bennük pl. ábramagyarázat. A szöveg végén, az irodalomjegyzék előtt helyezze el az esetleges köszönetnyilvánítást, illetve itt nevezze meg a kézirat megjelenését támogató intézményeket, szervezeteket, ösztöndíjakat.

Ábrák és táblázatok

Az ábrákat és a táblázatokat a szövegbe építve is küldje be. Számozással jelezze a szövegben elfoglalt pontos helyüket, címüket, forrásukat, illetve zárójelben hivatkozzon rájuk a kézirat szövegében. Az ábrák és táblázatok címeit angolul is tüntesse fel.

Az ábrákat (térképeket, diagramokat, fotókat stb.) külön fájlban is csatolja a kéziratához, lehetőleg .eps vagy .tiff formátumban. Az ábrák felbontása legalább 300 dpi legyen. (Az ábrák maximális nyomtatási szélessége 11,6 cm, egész oldalas fektetett ábránál 18,3 cm.) Színes ábrákat nem közlünk. Az ábrafelíratokon törekedjen az olvasható méretekre. Az ábrák szerzői jogainak rendezése a kézirat szerzőjének felelőssége. Terjedelmi okok miatt kérjük, hogy egy tanulmányban legfeljebb 4–5 ábra szerepeljen.

Irodalomjegyzék

A szöveget az Irodalom követi a szerzők (szerkesztők) neve szerinti betűrendben.

1. Könyv

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a könyv címe (dőltbetűvel, utána pont), alcíme (dőltbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták. (Ha van, sorozatcím és sorszám – zárójelben.) Ha szerkesztő a vezető alkotó, akkor a neve után fel kell tüntetni: (szerk.) vagy (ed.) stb. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példa könyvre:

Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.) (2010): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiiban*.

MTA Regionális Tudományok Központja, Pécs (Régiók Európája; 4.)

2. Folyóiratcikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje, a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont), a folyóirat címe (dőltbetűvel,

utána vessző), sorszám az évfolyamon belül (utána pont és vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Az évfolyamszámot csak akkor kell megadni, ha a hivatkozott mű másképp nem azonosítható. Az évfolyamszám a folyóiratcím után álljon, és kövesse az évf. rövidítés vagy a kötet szó, ez után pedig az évfolyamon belüli lapszám. Elektronikus folyóirat esetén az információ kiegészül az internetes címmel. A társszerzők neve közé vesszőt teszünk. Példák folyóiratcikkre:

Hajdú Z. (2008): A kárpát-medencei államosodási térfolyamatok kérdőjelei: széttagolódás, kárpát-medencei integráció, avagy betagolódás az euro-atlanti nagytérési rendszerekbe? *Közép-európai Közlemények*, 2., 27–33.

Kothari, S., Kuruvilla, B. (2008): There is no alternative to socialism. Interview with Egyptian economist Samir Amin. *Frontline. India's National Magazine*, 26., <http://www.hinduonnet.com/fline/fl2526/stories/20090102252604400.htm> Letöltés: 2009. márc. 16.

3. Gyűjteményes kötetben szereplő cikk

A szerző családneve és utónevének kezdőbetűje (utána pont), a megjelenés évszáma (zárójelben, utána kettőspont), a cikk címe (utána pont), esetleges alcíme (utána pont). A befogadó kötet leírását az In: vezeti be. Következik a szerkesztő családneve és utónevének kezdőbetűje, a (szerk.) vagy (ed.) (utána kettőspont), a *kötet címe* (dőlőbetűvel, utána pont), *esetleges alcíme* (dőlőbetűvel, utána pont), a kiadó neve (utána vessző), a város, ahol kiadták (utána vessző), a cikk első és utolsó oldalszáma. Példa gyűjteményes kötetben levő cikkre:

Péteri G. (1991): Az önkormányzatok és oktatási intézmények viszonya, finanszírozási kérdések. In: Kozma T. (szerk.): *Önkormányzat és iskola*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 122–154.

Ha a szerző nem természetes személy, akkor a szervezet neve a kiadó pozíciójából a szerzőébe lép előre. [Szögletes zárójelben] meg kell adni a kollektív szerző teljes nevét. Példa kollektív szerzőre:

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2005): *Területi statisztikai évkönyv 2004*. Budapest

4. Az internetes források rendezése újratezsdő betűrendben történik. A <http://www.elhagyásával> a szöveg közben így kell hivatkozni: (mrtr.hu 2010). Az irodalomjegyzékben a sorrend: <http://www.stb/esigytovb/> (utána szóköz), információ a forrás jellegéről (zárójelben), Letöltés: dátum. Példa internetes forrásra:

http://www.rkk.hu/tudomanyos_tevekenyseg/nemzetkozi_kutatasok.html (futó projektek, téma-vezetők) Letöltés: 2011. márc. 16.

A szerkesztés folyamata

A kézirat beküldése után, a folyóirat weboldalára bejelentkezve a szerző figyelemmel kísérheti a szerkesztés folyamatát, a szerkesztőség pedig e-mailben tartja vele a kapcsolatot.

A Tanulmányok és a Kitekintés rovatba szánt kéziratokat két anonim lektor értékeli, a többi rovatnál a rovatszerkesztők döntenek a kéziratok megjelenéséről. Az anonim lektorálás megvalósulása érdekében kérjük, hogy se a nevét, se más, azonosításra alkalmas személyes adatát ne tüntesse fel a kéziratban és a kiegészítő fájlokban.

A lektorálás és a szerkesztői jóváhagyás után a kéziratot az olvasószervező veszi gondozásba, így a szerkesztők mellett kérdései esetén ő is kapcsolatba léphet a szerzővel.

Az olvasószerveztett és betördelt változatot visszaküldjük utolsó szerzői átolvasásra. Ekkor már csak az elütések, kisebb formázási problémák korrekciója lehetséges.

A szerző(k)nek a megjelent folyóiratszámából egy szerzői példányt küldünk, illetve az elektronikus változathoz hozzáférést biztosítunk.

Részletesebb útmutatónkat a folyóirat honlapján (<http://tet.rkk.hu>) találja meg. A cikkek leadásával kapcsolatban szívesen állunk rendelkezésre e-mailben (Barta Györgyi főszerkesztő: barta@rkk.hu) vagy telefonon (+36 1 309 2684).

Kéréseink figyelembevételét előre is köszönjük!

A szerkesztőség

TÉR ÉS TÁRSADALOM | SPACE AND SOCIETY
2015/4

Horváth Gyula (1951–2015)	3
Articles	
Béla Soltész	
Political transitions and migration transitions? A comparison of Eastern European and Latin American migratory processes	5
Katalin Fehér	
Interconnectivity, new media and digital identity in regional science	27
Ernő Molnár, István Máté Lengyel	
Reindustrialisation and path-dependence: ideas related to the spatial dynamics of the Hungarian industry	42
Tünde Szabó	
The metropolitan periphery around Budapest: an economic morphology	60
László Csák	
Energy policy: on all territorial levels	79
Debate	
Márton Fabók	
Transformation of electricity provision and its challenges for spatial policy	91
Outlook	
A. Júlia Nagy	
City marketing in the context of economic restructuring in Manchester	97
Reports	
Martin Heintel, Norbert Weixlbaumer, Barbara Debre	
Large-scale protected areas as instruments for transborder cooperation? Írottkö–Geschriebenstein Nature Park – a case study	117
József Káposzta, Krisztián Ritter, Zsuzsanna Kassai	
Examination of the territorial significance of Pálinka as a Hungaricum	139
Book reviews	
Károly Grúber, Tamás Vaszari	
Vusal Gasimli: Geo-Economics	155
Márton Pete	
Stuart Elden: The birth of territory	160
Ákos Bodor	
Velkey Gábor: Dinamikus egyensúlytalanság. A hazai közoktatási rendszer szétesése, felforgatása és a konszolidáció esélye	164
Scientific life	
Márta Somogyvári, Willington Ortiz, Viktor Varjú	
Perspectives of renewable energy in the Danube region – conference review	169
Sándor Zsolt Kovács, Szilárd Rácz	
Local development – Report on the 12nd Annual Meeting of the Hungarian Regional Science Association	172
Katalin Czákó	
Discussion about territorial capital	176
Information for contributors	187

TÉR ÉS TÁRSADALOM | SPACE AND SOCIETY
2015/4

Horváth Gyula (1951–2015)	3
Tanulmányok	
Soltész Béla	
Politikai átmenetek – migrációs átmenetek? Kelet-Európa és Latin-Amerika migrációs folyamatainak összehasonlítása	5
Fehér Katalin	
Interkonnektivitás, új média és digitális identitás a regionális kutatásban. Koncepcionális megközelítés ajánlásokkal	27
Molnár Ernő, Lengyel István Máté	
Újraiparosodás és útfüggőség: gondolatok a magyarországi ipar területi dinamikája kapcsán	42
Szabó Tünde	
Tértermelés a budapesti várostérség peremén – amit a gazdaság morfológiája elárul	60
Csák László	
Energiapolitika: minden területi szinten	79
Vita	
Fabók Márton	
Az áramellátás nagy átrendeződése és a területpolitika kihívásai	91
Kitekintés	
Nagy A. Júlia	
A városmarketing és a gazdasági szerkezetváltás összefüggései Manchesterben	97
Ténykép	
Martin Heintel, Norbert Weixlbaumer, Barbara Debre	
Védett területek mint a határon átnyúló együttműködés tényezői? Reflexiók az osztrák–magyar határ mentén lebonyolított ETE-projekt tapasztalatai alapján	117
Káposzta József, Ritter Krisztián, Kassai Zsuzsanna	
Hungarikumok területi jelentőségének vizsgálata, különös tekintettel a pálinkára	139
Könyvszemle	
Grúber Károly, Vaszari Tamás	
Vusal Gasimli: Geo-Economics	155
Pete Márton	
Stuart Elden: The birth of territory	160
Bodor Ákos	
Velkey Gábor: Dinamikus egyensúlytalanság	164
Tudományos élet	
Somogyvári Márta, Willington Ortiz, Varjú Viktor	
A Duna-régió megújuló energetikai távlatai – konferenciabeszámoló	169
Kovács Sándor Zsolt, Rácz Szilárd	
Helyi fejlesztés – Beszámoló a Magyar Regionális Tudományi Társaság XII. vándorgyűléséről	172
Czakó Katalin	
Diskurzus a területi tőke koncepciójáról	176
Szerzőink figyelmébe	187